YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXVI

ЛЕСКОВАЦ

1986.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор:

ДЕСАНКА КОСТИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ
ЖИВОЈИН СТОЈИЉКОВИЋ

*

Одговорни уредник:
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Штампа:

»Графика« — Пирот
Тел. 22-520 и 22-600

Археологија

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXVI

Лесковац, 1986.

940.53/.54 (497.1) „1944"

Др Гојко Миљанић

Војнополитички положај и најважнија ратна збивања на југу Србије у 1944. години

Ситуација у првој половини 1944. године

Општа војно-политичка и стратегијско-оперативна ситуација на источном, западном и југословенском ратишту 1944. год. развијала се у корист снага антихитлеровске коалиције а на штету фашистичке Немачке и њених сателита на балканском и југословенском простору. То никако не значи да су тренутно стање тако оцењивали немачка команда и бројни сарадници Немаца на Балкану (Бугари, Мађари, четници, усташе, недићевци, љотићевци и други) који су како због своје политичке заслепљености, тако и због тога што су већ дубоко загазили у издају и није се имало више куда, вјерно служили свом главном господару — Немцима. За ратне злочине и недела морало се одговарати пред народним судовима а то никако није био мали дуг.

Иако су оружане снаге хитлеровске Немачке биле доведене у тежак положај, снажним ударцима са истока и запада, они су у овој фази рата и даље држали крупне своје и квислиншке снаге на Балкану прикована ослободилачким армијама Југославије, Грчке и Албаније. Ове армије су озбиљно угрожавале Хитлеров одбрамбени систем на Балкану а особито најважније комуникацијске правце, чиме су доводили у питање маневар немачких снага и њихово снабдевање. На Балкану било је ангажовано око 1.000.000 немачких и квислиншких војника, што никако није одговарало положају немачких оружаних снага и развоју догађаја у Европи.

Почетком лета 1944. године, стратегијску иницијативу на југословенском ратишту постепено су преузимали Народноослободилачка војска и партизански одреди на свим најважнијим подручјима Југославије. Корпуси НОВЈ у Црној Гори, Санџаку и Босни успешно су усмеравали дејства према два важна суседна војишта: према јадранском простору укључујући и сва острва и према Србији, што је било условљено пре свега међународним разлозима. Тре било је пре доласка било којих савезничких армија решити ситуацију у своју корист, освојити војне и политичке позиције сопственим снагама, па онда разговарати о помоћи и ангажовању савезничких армија. Због припрема за пре лазак НОВЈ у једну општу офанзиву за наметање окупатору битака, операција и бојева одлучујућег и решавајућег карактера, окупатори и квислинзи били су присиљени на одбрану најважнијих комуникација и већих политичких и економских центара и рејона. Веома значајни успеси су остварени у источним областима земље, у Србији, Војводини и Македонији. Део ове простране области, углавном источно од р. Мораве, Бугари су анектирали 1941. године и сматрали су да је то „њихова" територија за разлику од оних крајева које је по захтеву Немаца посео 1. окупациони корпус.

Народноослободилачки покрет је био у снажном успону а особито на југу Србије где је само у току маја и јуна образовано пет нових дивизија НОВЈ, као највећи резултат и врхунац успеха остварених у непрекидној трогодишњој борби противу немачких и бугарских окупатора и њихових домаћих помагача. На десној обали Јужне Мораве, дуже времена су биле потпуно спојене слободне територије Србије и Македоније. Ту су нашле ослонац и прве устаничке јединице из суседне Бугарске које у својој земљи још нису могле опстати. Новоформиране дивизије НОВ на југу Србије (21, 22, 23, 24. и 25. дивизија) јачине око 15.000 наоружаних бораца нашле су сигуран ослонац управо у оним крајевима где је НОП био не само

развијен него и утемељен још 1941. године и где су се одвијала скоро непрекидна борбена дејства особито на простору Јабланице, Топлице, Црне Траве, Врања и Копаоника одакле су дивизије НОВ контролисале пространу слободну територију, саме и уз подршку партизанских одреда и војно-позадинских команди (команде места и команде подручја) са својим органима. Формирањем пет дивизија створена је снажна групација дивизија НОВЈ у јужној и источној Србији.[1] То су иначе били крајеви са традиционално богатим ратним искуством у борби за слободу, где је народ већ био навикнут на борбу против окупатора, где више није било дилеме о његовом опредељењу и ангажовању у ослободилачкој борби за своје ослобођење од туђинског јарма. Народ је већ имао створену своју слободну територију, развијену народну власт и скоро све политичке организације НОП-а на челу са организацијама и руководствима Комунистичке партије, затим, своју војску већ навикнуту на ратовање и са довољно стеченог ратног искуства. Дакле, ово је био период када више није било дилема о победоносном исходу ослободилачког рата и револуције чије су тековине већ биле видне и свакоме познате.

Формирање бригада, дивизија и корпуса Народноослободилачке војске представља завршну етапу у развоју оружаних снага на територији јужне Србије. Све те снаге са преко 40.000 бораца биле су под непосредном командом Главног штаба НОВ и ПО Србије који се од раног пролећа 1944. налазио баш на овом простору а најчешће у Топлици и Јабланици.

Нарастање оружаних снага НОП у југоисточној Србији и стварање једног снажног војно-политичког упоришта, дошло је управо у оно време које се потпуно уклапало у тежње и напоре Врховног команданта све до 1942. о преношењу тежишта дејстава у Србију. То је у 1944. години био онај стратегијски ослонац за преузимање опште иницијативе за коначни обрачун са Немцима, Бугарима и домаћом колаборацијом и то сопственим снагама и пре икога са стране; дакле за преузимање војних и политичких позиција у Србији од стране водећих снага народноослободилачког покрета.

Док је извршена потпуна консолидација оружаних снага НОП-а у Србији, које су се припремале за одлучујуће и решавајуће битке, за коначно ослобођење ових области. Немци и њихови сателити још увек су стварали амбициозне иако нереалне планове за одбрану Србије а пре свега за одбрану комуникација које повезују југ Балкана са Подунављем. Због таквих својих намера, овде су окупатори имали и веома бројне како своје, тако и бугарске и квислиншке снаге различитог организацијског састава, припадности и намене али су све оне имале један једини циљ да воде борбу против НОВ у Србији или како су то у плановима писали да „одбране Србију".

На простору Србије и делу Косова имали су 1. бугарски окупациони корпус као и делове 1. и 5. армије са укупно пет пешадијских дивизија, пукове за обезбеђење саобраћаја и граничне јединице, легионарску 21. СС дивизију „Скендербег", 7. СС дивизију „Принц Еуген"; немачких пет полицијских пукова и један специјалне намене, три тенковска и оклопна батаљона, посебне тактичке групе и тридесетак самосталних батаљона. Поред окупационих овде су дејствовале бројне квислиншке јединице: четници, недићевци, љотићевци и албански балисти који су припадали профашистичком албанском националистичком покрету Beli Kombetton.

С обзиром на знатну активност бригада и дивизија НОВ на југу Србије, највећи део непријатељских снага упра-

---

[1] Од 14. јануара до 1. октобра 1944. године на простору југоисточне Србије формиране су 23 бригаде НОВЈ а од 20. маја до 15. октобра осам дивизија, два корпуса НОВ и војно-позадинске команде. Формиране су још и три бригаде а затим и дивизија КНОЈ-а.

— 21. српска дивизија формирана 21. маја на пл. Радану од 4, 5. и 6. српске бригаде;

— 22. српска дивизија формирана 22 маја у Црној Трави од 8, 10. и 12. српске бригаде;

— 23. српска дивизија формирана 6. јуна у Топлици од 8, 9. и 14. српске бригаде;

— 24. српска дивизија формирана 10. јуна у Јабланици од 1, 13, 15. и 17. српске бригаде;

— 25. српска дивизија формирана је 21. јуна у Јошаници (Топлица) од 16, 18. и 19. српске бригаде;

— 45. српска дивизија формирана је 4. септембра у Трговишту (Соко Бања) од 20, 23. и 24. српске бригаде;

— 46. српска дивизија формирана је 10. септембра у рејону Пирота од 25, 26. и 27. српске бригаде;

— 47. српска дивизија формирана је 1. октобра 1944. код Лебана од 15, 28. и 29. српске бригаде;

— Штабови 13. и 14. корпуса НОВЈ формирани су 6. септембра 1944. године и у њихов састав су ушле све српске дивизије НОВЈ, осим 21. дивизије која је ушла у састав Оперативне групе дивизија и 1. пролетерског корпуса.

листичком покрету Beli Kombetton.
во је и био концентрисан за обрану овог простора и за одржавање окупационог система, колико толико сношљивог за обезбеђење комуникација које воде са југа према северу и за одбрану како са истока од Црвене армије тако и са запада од стране НОВЈ.

Имајући у виду одлучност Врховног штаба да ослонцем на јаке снаге НОВ на југу Србије, преноси тежиште из Црне Горе и Санџака на исток у сусрет Црвеној армији као и за одсецање немачких снага на југу Балкана, са једне стране, затим решеност немачког командовања да успостави фронт на источним границама и задржи комуникације и коришћење привредних ресурса у Србији са друге стране, дала је печат војним збивањима на овом простору. Дакле, из овако различитих опредељења и различитих циљева потицао је и значај југа Србије за стратегијске подухвате обе ратујуће стране у овом периоду рата.

Средином 1944. године Немци су појачали експлоатацију сировинских извора из Бора, Трепче и Мачкатице а затим и пољопривредних производа из Поморавља.

Немачка је за све време рата у својим стратегијским плановима на Балкану давала посебну улогу Србији што се изражавало присуством веома јаких снага и највиших штабова као и држањем комуникација и сталним офанзивним напорима да се обрачунавају са снагама НОП-а и „очисте Србију". У лето 1944. године за Хитлеров Трећи Рајх још више је порастао значај источних делова Југославије а особито крајева у захвату главних комуникацијских праваца, особито када је развој догађаја на фронтовима у Европи све отвореније наговештавао и непосредну офанзиву на Балкан. Посебно су биле значајне комуникације за везу са својим снагама у Грчкој и Албанији, које би се ангажовале у случају савезничке инвазије на Балкан са југа или би, пак, извршиле маневар према левом крилу Црвене армије односно према главним снагама НОВ које би могле пристићи са запада у Србију. Треба нагласити да су Немци претпостављали и могућност употребе јачег ваздушног десанта на простору Лесковац — Краљево — Пожаревац у захвату главне магистрале од стране англоамеричких снага.

Контролом над Србијом Немачка је обезбеђивала свој непосредни утицај на сателитску Бугарску и Румунију у чијим је владајућим врховима дошло до колебања, осигуравала је и даљу експлоатацију рудних богатстава из Бора, Мајданпека, Трепче, Мачкатице и других рудника, као и експлоатацију пољопривредних производа.

Са Србијом су рачунали и западни Савезници на које је посебно вршила утицај избегличка влада, како би ослонцем на четнике Драже Михаиловића преко Србије утицали и на даљи смер развоја догађаја у Србији и Југославији у целини. Тако је после Другог заседања АВНОЈ-а Србија постала фактор окупљања свих снага контрареволуције у земљи и у иностранству које су у борби противу стварања нове Југославије уживале подршку реакционарних кругова у савезничким земљама. Због тога је и чињен покушај стварања покрета некакве „Југословенске демократске заједнице" на иницијативу четничког равногорског покрета као пандан-армијском програму НОП-а. Све су то биле смишљене махинације противу НОП-а у Југославији а уклапали су се и у глобалне планове западних савезника а особито премијера Велике Британије Винстона Черчила и његове отворене интенције да се ангажују према простору Балкана.

На територији Југоисточне Србије где су водили ратна дејства бројни партизански одреди и бригаде, а затим и дивизије НОВ Југославије, немачке и бугарске окупаторске снаге држале су најважнија насељена места, саобраћајне и привредне центре као и друге објекте од посебног интереса за окупациони систем. Квислиншке јединице су осигуравале мање важне комуникацијске и привредне објекте али у недостатку бугарских или немачких јединица ангажоване су и за обезбеђење значајнијих саобраћајница и привредних објеката. Четници Драже Михаиловића који су и из других крајева Србије упућени на простор јужне Србије обично су ангажовани за извођење већих борбених активности оперативног и тактичког значаја, сами или уз садејство са бугарским јединицама.

Код овако хетерогеног састава окупаторско-квислиншке јединице био је исто тако у овом периоду рата различит и њихов морал и борбена вредност уопште. Немачке, бугароке и белогардијске јединице још увек су се упорно бориле без обзира на сву неизвесност њихове даље перспективе. Знатно слабијег морала биле су Недићеве јединице а особито Српска државна стража, које су

биле знатно слабијег борбеног квалитета. У борбеним дејствима ове су јединице показивале знатно слабију борбену вредност особито када су самостално дејствовале. У присуству немачких и бугарских јединица и они су испољавали знатно већи степен борбене активности. Четничке јединице, особито када су се борили саме, без Немаца и Бугара, биле су врло слабог борбеног квалитета а знатно већег у њиховом присуству. Није помогао ни долазак „елитних" четничких јединица из западне Србије, па је дезертерство из ових јединица била редовна појава. Нису помагала никаква упутства, директиве и претећа наређења која су упућивали Дража и његови команданти. То би била углавном слика непријатељских оружаних снага које су се ставиле насупрот једне добровољачке ослободилачке војске, слабе материјално-техничке опремљености али високог борбеног морала са јасном перспективом да ће у борби бити побијеђене све окупаторске и проокупаторске групације.

Још од почетка оружаног устанка у Југославији, у свим плановима руководства НОП, Србија је имала прворазредну улогу. Због тога је Врховни штаб још од 1942. године стално размишљао о поновном упућивању јаких снага у Србију као веома значајном упоришту за народноослободилачки покрет и за коначни исход рата. Идеја о повратку у Србију била је јако изражена у плановима Врховног штаба. О томе је и маршал Тито говорио: „Нас никада за вријеме што смо били ван Србије није напустила мисао да морамо, чим за то буду створени услови, доћи натраг у Србију коју смо сматрали веома важним фактором за завршетак ослободилачке борбе". У пролеће 1943. он је стратегијски правац наступања Оперативне групе дивизија био усмерио према југу Србије да се непосредно повеже са тамошњим оружаним снагама и да разгара НОБ у суседним областима, али је овај план био спречен немачком офанзивом „Шварц" — битком на Сутјесци. Нешто касније пред крај 1943. он је штабу 2. ударног корпуса писао: „Ми ћемо постепено преносити тежиште ка истоку, ка истоку у Србију. То је важан чвор у односу на Југославију, а у односу балканских догађаја је првенствене важности".

Током читавог рата Врховни командант прати развој ситуације и догађаје а особито тамо где је НОП био у успону, на југу Србије. За време четничких погрома у Србији, Иво Лола Рибар захтева од Благоја Нешковића да се српско руководство — Покрајински комитет и Главни штаб — пребаце у јужну Србију где је ослободилачки покрет константно и успешно деловао. Интересантно је да је та замисао споро спровођена иако је то било веома значајно питање за развој НОП-а Србије у целини. Док су одвојено деловали поједини чланови Покрајинског комитета и Главног штаба за Србију и спроводили линију преко партијских поверенишатва за поједине области, то су на југу Србије постојали услови за њихово окупљање и рад у конкретним ратним условима, непосредно на бојишту где су се догађаји и развијали. У тим условима било је веома сложено остваривати руковођење ослободилачком борбом, али је излазак дела руководства из Београда и њихово окупљање ишло споро. Па и када су напустили Београд, секретар Покрајинског комитета упутио се према Санџаку и Црној Гори а командант Главног штаба на југ Србије одакле је руководио развојем ослободилачке борбе. Није адекватно искоришћена објективна ситуација која је постојала на југу Србије за окупљање чланова најужег руководства Србије, што би се свакако позитивно одразило на укупан развој ослободилачке борбе.

У рано пролеће 1944. Тито је непосредно истицао значај Србије, посебно оних крајева где је НОП постигао снажан развој тако да у депеши штабу 12. корпуса НОВЈ од 29. априла пише: „Не треба заборавити да је за читав ослободилачки покрет данас од примарне важности Србија. Питање ликвидације избегличке владе и признавање Националног комитета зависи од Србије, односно наших снага у њој".

Освајањем војних и политичких позиција НОП-а тиме је и најнепосредније обезбеђивана стратегијско-оперативна победа у рату и револуцији. То је био пут за придобијање нових контингената људства и ратних средстава и за наношење одлучујућих удараца непријатељу.

Упоредо са повећањем војно-политичког значаја југа Србије, који је развучен у захвату важних саобраћајница, предузимане су припреме за последње ударце по непријатељу и за коначно ослобођење. У вези с тим, Покрајински комитет за Србију добио је задатак да покрене читави партијски и војни апарат за хитну мобилизацију бораца, за убрзано формирање бригада а затим и

дивизија и за дефинитиван обрачун са окупационим и квислиншким групацијама.

Међутим, тек средином 1944. године војнополитичка и оперативна ситуација су дозволиле предузимање стратегијских удара по непријатељима и припрему решавајућих битака и бојева. С обзиром на позитивне промене у развоју рата у Европи, сада су се већ стекли објективни услови за такве подухвате. Продор предвиђених снага са запада непосредно се ослањао на јаку групу дивизија на југу Србије и на постојање веома простране и међусобно повезане слободне територије од Брегалнице све до Тимока. У напорима и припремама за преношење дејства НОВ са запада у Србију, истовремено су предузете мере да се српске дивизије материјално опреме, среде и припреме за одлучујуће ударе противу окупатора и домаћих издајника. Поред тога, предузете су потребне мере да се среди командовање и уопште руковођење свим активностима НОП-а. Секретар Покрајинског комитета, после одсутности из Србије од неколико месеци, вратио се на југ Србије где је већ деловао Главни штаб НОП-а Србије са великим бројем одреда, бригада и дивизија. Истовремено је реорганизован и Главни штаб Србије, а у јужну Србију за команданта Главног штаба упућен је искусни ратник из пролетерских јединица генерал Коча Поповић, дотадашњи командант 1. пролетерског корпуса НОВЈ, са извесним бројем искусних високих војних и политичких руководилаца из пролетерских дивизија и бригада.

Они су 11. јула 1944. авионом пребачени из Италије у Бојник код Лебана. Постављањем искусних команданата и политичких комесара углавном из пролетерских јединица, учвршћено је командовање бројним бригадама, одредима и дивизијама на југу Србије. Тако је на овом простору нашло сигуран ослонац руководство НОП Србије. Ту су постојали релативно повољни услови за њихову револуционарну и политичку активност у време доношења одлука о неким најзначајнијим питањима за конституисање Србије као самосталне федералне јединице на армијским принципима. Поред борбе противу немачких и бугарских окупатора у први план је избио коначни обрачун са снагама контрареволуције, затим припреме око конституисања Антифашистичке скупштине Србије, припреме за оснивачки конгрес КПЈ за Србију и конституисање организације Народноослободилачког фронта и других институција НОП-а. Разуме се да је још једно краће време требало учинити све напоре за обрачун са окупатором и за потпуно ослобођење ових крајева што је умногоме био предуслов и за решавање значајних питања за успешан коначни исход рата револуције.

У току припрема и планирања операција за Србију посебна је пажња посвећена наоружању и попуни јединица муницијом. У вези с тим, Врховни штаб је ваздушним путем вршио дотур материјала на аеродром код Бојника и то углавном стрељачког наоружања и муниције, које се могло лакше пребацити. Дивизије и бригаде су опремљене и радио-станицама те су могле одржавати радио везу и остварити командовање што је особито при извођењу већих операција било веома значајно.

Пратећи развој јединица НОВЈ на југу Србије и концентрацију снага на Лиму и у Санџаку, немачка команда је реално процењивала да се ради о припремама НОВ за офанзиву на Србију. Због тога су сматрали да је најповољније одбрану Србије вршити офанзивним дејствима и наметањем своје воље снагама Народноослободилачке војске, тамо где је вршена њихова концентрација. Тако су Немци, уклапајући у своје оперативне планове и бугарске дивизије и све квислиншке и контрареволуционарне јединице на овом простору, ангажујући сопствене снаге које су имали на расположењу или су биле у пролазу из Грчке, одлучили да предузму неколико просторно одвојених оперативних подухвата. Скоро истовремено, офанзивним дејствима требало је разбити и онеспособити за борбена дејства групу дивизија на југу Србије а затим извршити напад на групације НОВЈ које су се припремале за продор у Србију. То су били и основни разлози да су у другој половини јула 1944. године извели операцију на простору Топлице и Јабланице („Trumpf" и „Kehraus"), затим операцију против Оперативне групе дивизија и 2. корпуса у горњем току Лима — Андријевачка операција („Draumpfgenger" — „Draufgoner"), а потом и операција „Ribecal" противу 1. пролетерског и 2. и 12. ударног корпуса на ширем простору Дурмитора.

Иако су Немци у свим овим операцијама успели да везују јединице НОВ и да им наметну прихватање понегде и одбрамбених дејстава, најчешће мимо њихове воље, они нису успевали онеспособити јединице или им скренути паж-

њу од њиховог основног задатка — офанзивних дејстава за коначно ослобођење Србије. У овим офанзивним подухватима који су имали за циљ одбрану Србије, немачка команда Југоистока није остварила ниједан од постављених циљева. Јединице Главног штаба НОВ и ПО Србије нису биле озбиљније угрожене нити су трајније потиснуте са територије која им је служила за развијање офанзивних дејстава а нити су успели да спрече продоре снага са запада преко Лима, Ибра и Дрине у Србију.

Карактеристике ситуације у другој половини 1944. године

Пратећи развој догађаја на Балкану а посебно у Србији, врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Тито је у другој половини августа разрадио стратегијску концепцију битке за коначно ослобођење Србије. Да би се отежало прегруписавање немачких трупа на Балкану и организовање немачког фронта на источним границама Србије према Црвеној армији, као и маневрисање снагама на Балканском полуострву, маршал Тито је 17. августа свим штабовима упутио директиву да појачају ударе по комуникацијама, особито да се ангажују у садејству са савезничком авијацијом од 1. до 7. септембра 1944. у диверзантској операцији „Ретвик", а у директиви од 19. августа команданту Главног штаба Србије изнео је и конкретан план битке за Србију, указујући да је основни задатак у овој фази рата разбијање недићевско-четничких снага и система њихове власти а истовремено јачање снага НОП и нове народне власти. С тим у вези, територија Србије подељена је на више оперативних подручја за ангажовање постојећих снага. Према том плану, источна Србија представљала је једно оперативно подручје, простор између Јужне Мораве, Нишаве и југословенско-бугарске границе друго; између р. Јужне и Западне Мораве и Ибра треће, Косово четврто итд. Према том плану, снаге под командом Главног штаба Србије имале су да дејствују на простору јужне и источне Србије и да овај простор и ослободе.

Наредних дана догађаји су се брзо развијали али у позитивном смислу за НОП с обзиром на приближавање јединица Црвене армије са истока и корпуса НОВЈ са запада према Србији, као и због превирања и Румунији и Бугарској, тим вјерним сателитима хитлеровске Немачке. Због тога је маршал Тито у директиви од 28. августа указао да ће се догађаји брзо развијати, да се може „очекивати скоро остварење везе са Русима на нашим источним границама", да предстоји повлачење Бугара, да је настала „деморализација код четника и недићеваца", да ће Немци „бити заузети на све стране што захтева брза, ефикасна и одважна дејства јединица НОВ". Он је посебно указао Главном штабу Србије да предузима хитне мере на учвршћивању војне организације и командовања оружаним снагама на свим оперативним просторима која добијају све шири значај. Имајући у виду значај и сложеност задатака који стоје пред руководством, он је Главном штабу Србије и одредио основни задатак а затим му је потчинио и Оперативни штаб за Косово и Метохију. Све то указује да је Врховни командант осећао потребу да обједини командовање снагама на југоистоку Србије и Косову и да преузме ситуацију у своје руке на читавом југоистоку Србије. Његов је основни циљ био да овако јаким снагама ослободи југоисточну Србију и Косово, да на овом простору учврсти органе народне власти, као и да спречи некажњено извлачење немачких снага из Грчке, преко Македоније и Србије на север.

Напори Главног штаба и других штабова да приволе штабове јединица сателитске Бугарске армије на сарадњу бар у последњим данима постојања нису дали скоро никакве резултате. Они су се до последњег момента чврсто држали уз Немце, а када су совјетске јединице изашле на границе Бугарске и објавиле јој рат, почело је и међу њима колебање. Тада су Немци успели разоружати све оне бугарске јединице које нису успеле да се претходно извуку у Бугарску. Немцима је особито било стало да наоружање јединица Бугарске армије, које је било немачког порекла, не падне у руке јединица Народноослободилачке војске.

У целини посматрано, општа ситуација на југу Србије и у Србији била је изузетно бурна и динамична са веома много обрта али у позитивном смислу за даљи развој народноослободилачког покрета и учвршћивање стечених позиција. На југу Србије биле су сконцентрисане главне оружане снаге НОВ са преко двадесет бригада, пет дивизија и још три у формирању, са развијеним војнопозадинским командама и установама, органима народне власти и другим значајним факторима НОП-а. Глав-

ни штаб је усмеравао све снаге и руководио борбеним дејствима у југоисточној Србији и на Косову, док је Покрајински комитет интензивно радио на питањима од значаја за учвршћивање већ извојеваних тековина револуције. То су биле и реалне претпоставке да дивизије НОВЈ на југу Србије за само четири месеца у другој половини 1944. године изведу четири значајне операције, као највиши облик разноврсних и планских вођених борбених дејстава.

Операције НОВ на југу Србије у другој половини 1944. године

У другој половини 1944. изведене су четири веће операције на југу Србије и то: Топличко-јабланичка операција („Трумпф" и „Кехраус") која је наметнута од окупаторских и квислиншких снага, затим диверзантска операција „Ретвик" од 1. до 7. септембра, Нишка операција од 7. до 14. октобра и Косовска операција на простору Косова после ослобођења Србије. То је оно што највише и карактерише стратегијско-оперативну ситуацију на југу Србије у другој половини 1944. године.

Топличко-јабланичка операција у јулу 1944. изведена противу групе младих дивизија НОВ на југу Србије, непосредно пред почетак одлучујуће битке за Србију, имала је за циљ да се ове дивизије ослабе, да им се нанесу губици, да се онеспособе и умање њихове борбене могућности за ангажовање у одлучујућој бици за Србију. Ова операција је изведена у двадесетодневним борбама у току јула а узеле су учешће три бугарске дивизије (22, 27. и делови 29), немачки 5. полицијски пук, око 6000 четника из састава 4. групе јуришних корпуса Драже Михаиловића, делови Руског белогардејског заштитног корпуса и снаге Милана Недића са укупно око 40.000 људи. Овом операцијом непосредно је руководио немачки генерал Хоне Фелбер, војно-упорни командант Југоистока. Командовање бугарским дивизијама Фелбер је спроводио преко штаба 1. бугарског окупационог корпуса.

На простору Топлице, Јабланице и Јастрепца, где је операција изведена, налазиле су се 21. и 25. дивизија, док се 22. дивизија налазила на десној обали Јужне Мораве а 23. северно од Ниша, на Озрену.

Са кружне основице Лебане — Прокупље — Куршумлија, општи напад преко 40.000 непријатељских војника хетерогеног органског састава, отпочео је 10. јула на групу дивизија и три партизанска одреда. Захваљујући вишеструко бројној и техничкој надмоћности, непријатељеве снаге доста брзо су продирале на слободну територију. Да би се избегле тешке фронталне борбе које је непријатељ наметао а у условима његове апсолутне надмоћности, Главни штаб Србије наредио је да јединице маневром по унутрашњим правцима не дозволе и избегну сабијање на ужи простор а да офанзивно дејствују само на слабије снаге и у позадину распореда непријатеља. Међутим, пошто су јединице Народноослободилачке војске већ биле уплетене у тешке одбрамбене борбе и на релативно уском простору, морало се пробијати кроз доста густ распоред непријатељевих снага. После двонедељних маневара и борбених дејстава, тек 24. јула, водећи тешке борбе, 21, 24. и 25. дивизија су успеле да се пробију према Гњилану где су дочекане од јаких албанско-квислиншких и немачких полицијских снага. После дводневних борбених дејстава, по наређењу Главног штаба Србије, 21. и 24. дивизија извршиле су маневар у супротном правцу и поново се пробиле на простор Јабланице, Пусте Реке и планине Радана, док се 25. дивизија, преко планине Кукавице, пробила на десну обалу Јужне Мораве у рејон Криве Феје где је наставила борбе противу бугарских и четничких јединица. По избијању у рејон Топлице, 21. дивизија је упућена у сусрет Оперативној групи дивизија које су се преко Ибра и Копаоника пробијале у Топлицу.

За ово време су 22. и 23. дивизија по наређењу Главног штаба Србије, развијајући дејства на најважнија непријатељска упоришта, везивале непријатељеве снаге и посредним дејством олакшавале ситуацију код окружених дивизија.

У Топличко-јабланичкој окупаторско-квислиншкој операцији, нападачи су нанели знатне губитке дивизијама НОВ Србије у двадесетодневним борбама али нису остварили свој циљ тј. њихово разбијање, већ, напротив, јединице Народноослободилачке војске су стекле значајна борбена искуства, посебно кад је реч о предузимању офанзивних дејстава. Привремено изгубљену територију, маневром у супротном смеру, дивизије су поново повратиле, тако да су Главни штаб и Покрајински комитет

могли да наставе вођење рата и револуције.

Друга, већа операција на овом простору била је **диверзантска операција „Ретвик"** коју су планирале савезничке команде и изводиле са својом авијацијом и по одобрењу Врховног команданта од 1. до 7. септембра 1944. године, на главну магистралу од Бевђелије до Сежане. На овако дугој магистралној линији од преко 1000 км био је посебно значајан простор у долини Јужне Мораве а особито од Врања до Лесковца. Према плану Врховног штаба непосредним нападом на објекте на земљи, дивизије НОВ са југа Србије су се активно укључиле у ову операцију дејством на пруге и путеве у долини Јужне Мораве, Нишаве и Топлице, на мостове, пропусте и раскрснице а особито железничке станице. Док је савезничка авијација дејствовала чак и на непланиране циљеве а често и далеко од конкретних објеката, укључујући и Лесковац, то су јединице НОВ погађале сваки конкретни циљ на земљи остварујући на тај начин непосредно учешће у операцији „Ретвик".

Одмах по пријему директиве Врховног штаба, Главни штаб Србије наредио је јединицама да изврше ударе по комуникацијама у долини Јужне Мораве, Нишаве и Топлице. Само у другој половини августа и у првој декади септембра постигнути су видни резултати у паралисању саобраћаја дуж свих праваца на југу Србије. Тако су на рушењу комуникација у Грделичкој клисури и око Лесковца биле ангажоване 22. и 24. дивизија а у долини Топлице 21. дивизија, док је савезничко ваздухопловство бомбардовало железничке станице Црвени Крст, Поповац и Дољевац а 6. септембра и Лесковац који је беспотребно тешко страдао. Порушено је око 30% зграда а страдало је око 4000 грађана.

Само у току седмодневне операције „Ретвик" железничка пруга Ниш — Скопље прекинута је на 450 места.[2] Повољна оперативна ситуација а особито настајање краћег вакуума приликом повлачења Бугара из Србије, за вршење диверзија организовани су посебни диверзантски одреди у бригадама јачине од 30—50 бораца, који су директно уништавали објекте док су главне снаге имале обезбеђујућу улогу.

Пада у очи да у операцији „Ретвик", савезничко ваздухопловство није бомбардовало Качаничку клисуру што је без сумње био велики пропуст, јер су Немци овом комуникацијом одржавали везе између својих снага у Грчкој и у Подунављу иако им је то могло бити спречено.

Нишка операција је једна од највећих операција на југу Србије у којој су од осам дивизија узеле непосредно или посредно учешће 22, 24, 46. и 47. док су 25. и 2. пролетерска својим дејствима обезбеђивале реализацију операције. У Нишкој операцији је, поред снага 13. корпуса НОВЈ, учествовала и 2. бугарска отечествено-фронтовска армија под командом 3. украјинског фронта. Овом операцијом поред ослобођења Ниша и Лесковца, у стратегијском смислу решавала се судбина Групе армија „Е" и питање њеног повлачења преко Београда. Зато је операција на ширем простору Ниша, посматрана у стратегијском домену за обе ратујуће стране, била у непосредној функцији са операцијом за ослобођење Београда, како по истом времену извођења тако и по утицају ангажованих немачких снага у једној и другој операцији. Немачка групација која се повлачила из Грчке практично је на осетљивом објекту Грделичке клисуре заустављена и присиљена да прихвати знатно тежи правац за повлачење преко Косова и даље долином Ибра и преко Санџака према Босни.

Иако овде није циљ да вршимо дубљу анализу сваке појединачне операције, евидентно је да је у 1944. год. једна трећина свих евидентираних операција у Југославији изведена управо на простору јужне Србије и Косова, где је учествовао 13. корпус као оперативни носилац.

По завршетку Нишке операције, подручје Косова и Метохије постало је за Немце изузетно значајно јер је то био једино могући правац за њихово извлачење из Грчке. Пресецањем јужноморавске комуникације, комуникација долином Ибра добила је прворазредни значај. На Косово су тих дана пристизале веома јаке немачке снаге, са намером да се пробију према Краљеву и Крагујевцу а из Скопља су стално пристизала нова појачања.

---

[2] У овој диверзантској операцији на територији Југославије порушено је 77 км железничке пруге на 2903 места, уништено 49 упоришта, 5 тенкова, 37 бункера, а савезничко ваздухопловство извршило је 1973 авиополетања са 1373 бомбардера и 600 ловаца које је бомбардовало, поред комуникација, још и градове Лесковац, Краљево, Београд, Славонски Брод и друге у захвату главне магистрале.

У рејон Старог Трга, из Грчке се 15. октобра пребацио и штаб Групе армија „Е", где је остао све до 15. новембра и одавде руководио извлачењем својих снага из Грчке и Албаније на север.

На Косову је образована посебна група „Шајерлен" - једна ојачана дивизија која је у улози претходнице отварала правац долином Ибра и даље преко Санџака у правцу Босне. Истовремено је за обезбеђење десног бока образована немачка борбена група „Лонгер" која је затварала правац Куршумлија — Приштина а борбена група „Бредов" затварала је правце Лебане — Приштина и Бујановац — Приштина. Ове борбене групе су се поставиле пред снаге 13. српског корпуса НОВ да му спрече избијање на косовску висораван у циљу извлачења главних снага дуж комуникација. Немачке групе за обезбеђење појачало је и више од 5000 албанских балиста.

Главни штаб Србије и команда 2. бугарске армије планирале су наступање 13. корпуса и бугарских дивизија према Косову у циљу дејства у десни бок немачких снага при повлачењу. Тада су на простору Косова биле само мање снаге Народноослободилачке војске.

Настављајући дејства и гоњење 46. дивизија НОВ је ослободила Гњилане и продужила је напад ка Приштини уз садејство са деловима 2. косовско-метохијске бригаде, која је ослободила Урошевац и избила пред Приштину.

Немачке снаге су отпочеле извлачење са Косова тако да јединице 46. дивизије и делови бугарске дивизије ослобађају Приштину гонећи заштитничке делове Групе армија „Е" а 22. дивизија ослободила је Вучитрн, Косовску Митровицу и Трепчу коју Немци нису успели да униште при повлачењу. Ова дивизија је наставила гоњење немачких снага преко Санџака. На простору Косова су остале доста јаке балистичке снаге противу којих ће дивизије 13. корпуса НОВ водити борбе у првој половини 1945. године, док су друге отишле у састав армије и узеле учешће у ослобођењу преосталих крајева Југославије све до њених западних граница.

Масован прилив нових бораца у јединице НОВ омогућио је формирање 23 бригаде и 8 дивизија НОВ на југу Србије у 1944. години а почетком 1945. и дивизије КНОЈ-а са три бригаде за обезбеђење граница и чишћење територије од остатака непријатеља, у првом реду припадника квислиншких формација. На југу Србије народноослободилачки покрет током читавог НОР све од 1941. године био је јако развијен и стално присутан са мањим или већим интензитетом, што је зависило од конкретне ситуације. Међутим, у 1944. години, јужна Србија је била најзначајније упориште НОП у Србији, што је омогућило стварање главних оружаних снага Србије као и успешно деловање Главног штаба, Покрајинског комитета КПЈ за Србију, као и других значајних субјеката НОП-а у целини. У 1944. години долазило је до изузетно великих обрта али и коначних обрачуна са немачким и бугарским окупаторима и његовим вјерним сарадницима домаћег порекла (четници, недићевци, балисти, белогардејци) који су доживели судбину свога господара. На том великом и историјском задатку народ југа Србије дао је свој највећи могући допринос и сопственим снагама ослободио је свој крај, а затим су његове бригаде и дивизије узеле видно учешће у ослобођењу и преосталих делова Југославије, све до коначне победе над свим спољним и унутрашњим непријатељима ове земље.

Dr Gojko Miljanić

LES ÉVÉNEMENTS DE GUERRE LES PLUS IMPORTANTS AU SUD DE LA SERBIE EN 1944

Faisant un exposé détaillé de la situation politique et militarie en 1944. l'auteur relève des opérations militaires remarquables executées au sud de la Serbie te qui jouaient un rôle important dans la libération finale du pays. On a présenté l'activité du commandement de l'Armée de libération nationale de Yougoslavie et des détachements résistants de Yougoslavie pour la Serbie et l'activité des divisions serbes qui participaient aux quatre opérations importantes: celle de Toplica — Jablanica· l'opération de diversion »Restvik« ainsi qu'à celles et de Niš et de Kossovo. De toutes ces batailles les divisions serbes sortaient renforcées et plus expérimentées parce que les nouveaux combattants ne cessaient de venir dans ces unités de l'Armée de libération on nationale et acquiéraient des connaissances militaires nécessaires dans de petits combats directes avec les partisans du Vermasht, bien plus nombreux et parfaitement entraînés.

940.53/.54 (497.11)

Александар Јанић

Неке особености народноослободилачке борбе и револуције на југу Србије

I. Војно-политичка ситуација у време операције

Развој војних операција на свим фронтовима у Европи средином 1944. године, посебно велики успех Црвене армије и успешне операције Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије у читавој земљи, повољно су утицали на развој војно-политичке ситуације у Југославији. То је наговештавало решавање сложених оперативних и стратегијских задатака, о чему је врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Тито правовремено донео своју одлуку. Ова позната одлука о разбијању јаких немачких и бугарских снага и квислиншких јединица, као и о коначном преотимању иницијативе, посебно на војишту Србије, најбоље илуструје ситуацију тог времена. На основу постављених циљева и задатака види се да је Србија имала изванредан значај за народноослободилачку и револуционарну борбу свих народа и народности Југославије. Од тога је у великој мери зависила и будућа заједница — нова Југославија. Стога је и нормално да је врховни командант маршал Тито имао стално у центру своје пажње геостратегијски и политички положај Србије, поготову у завршним операцијама за ослобођење Југославије.

Пред почетак операције за ослобођење Србије, средином 1944. године, у Југославији је била немачка група „Ф" и један корпус из групе „Ц", са укупно 360.000 војника, затим бугарска 5 армија и 1. окупациони корпус са око 90.000 војника и делови мађарских оружаних снага са око 15 хиљада војника. У Грчкој се налазила група армија „Е", са око 350 хиљада војника.

У то време на војишту Србије било је више од 220 хиљада непријатељских војника. Од тога је било око 100 хиљада Немаца, преко 40 хиљада Бугара и преко 80 хиљада припадника разних квислиншких формација.

Врховни штаб народноослободилачке војске Југославије, за операције усмерене на ослобађање Србије, располагао је са 17 дивизија. Ове дивизије су биле сврстане у пет корпуса и једној оперативној групи дивизија: 1. пролетерски корпус, 3. ударни корпус, 12. ударни корпус и оперативна група дивизија.

Ове снаге Народноослободилачке војске Југославије су биле развијене на прилазима западне Србије и 13. и 14. корпус Народноослободилачке војске Југославије са дивизијама на југу Србије. Ове корпусе је најпре сачињавало 5 дивизија, а у септембру укупно седам дивизија, док је осма — 21. дивизија била у саставу прве армијске групе.

У почетку је укупна јачина ових снага била око 100 хиљада бораца. Но, и поред овако јаке групације јединица Народноослободилачке војске Југославије, бројни однос снага и техничка опремљеност за предстојеће операције у Србији били су изразито у корист непријатеља.

II. НОР и револуција на југу Србије

Народноослободилачка борба и револуција на југу Србије по много чему је особена. Неке од тих особености имају изванредан значај за објективније сагледавање развоја НОВ и револуције на том простору. Изучавање и уопштавање тих искустава, посебно кад је реч о борбеним дејствима оперативно-тактичких (дивизије НОВЈ) и здружених тактичких јединица (бригаде), било би драгоцено за нашу теорију општенародног одбрамбеног рата. Пре него што пређем на из-

лагање о 46. дивизији, поменућу неке особености које сматрам битним:

1. — Оружана борба јединица НОВ и ПОЈ против окупатора и домаћих издајника одвијала се на значајном стратегијском правцу, непрекидно за све време рата и поред вишеструке надмоћности и свирепости непријатеља, као и тешкоћа у систему веза, руковођења и командовања, посебно у оперативном погледу.

2. — У условима отежаних веза са вишим партијским руководствима, партијске организације (КПЈ) су обезбеђивале непрекидно-идеолошко-политичко деловање у народу, што је осигурало потребну подршку НОП-у, прилив бораца, стварање и учвршћивање нове народне власти.

3. — У заједничкој борби остварено је узајамно поверење и братство и јединство Срба, Македонаца, Црногораца, Албанаца и припадника других народности, и поред тешког наслеђа и познате разбијачке делатности окупатора.

4. — Комунистичка партија Југославије и НОВ и ПОЈ на југу Србије пружали су несебично сваку могућу помоћ антифашистичком покрету Бугарске, почев од стављања на располагање своје слободне територије, до наоружавања и збрињавања њихових јединица, водећи истовремено оружану борбу против бугарске окупаторске војске и полиције.

Поменуте особености упућују на изворна искуства како се може успешно водити дуготрајан општенародни одбрамбени рат у условима вишеструке надмоћности непријатеља. Ту је посебно привлачна област практичне примене и развоја политичке и војне стратегије и тактике НОР-а и револуције, јер обилује различитим ратним збивањима. Тим збивањима даје снажан печат ефикасно деловање КПЈ, мотивисаност бораца и народа.

Изучавање ратних искустава дивизија НОВЈ води нас у збивања треће и четврте године нашег НОР-а и револуције. Током 1943. и почетком 1944. године, иако су непријатељске снаге у Србији биле још веома јаке (око 220.000 људи), сталним ширењем народноослободилачког покрета и нарастањем оружане борбе, створени су услови за формирање првих дивизија НОВЈ на југу Србије. Говорећи о овоме, делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ генерал Светозар Вукмановић Темпо је на Власинском језеру 19. маја 1974. године рекао: „На црнотравском подручју, у Јабланици, Пустој Реци и Топлици није престајала борба против окупатора и домаћих издајника, започета 1941. године. . . Када сам фебруара 1943. године боравио на овом подручју, на путу за Македонију, затекао сам на црнотравској територији партизанске одреде . . . Када сам се у мају 1944. године вратио из Македоније, затекао сам већ формиране 22, 23. и 24. дивизију. У то време са овог подручја је протерана бугарска окупаторска војска и разбијени њени јаки гарнизони на десној обали Јужне Мораве. Створена је велика слободна територија од Куманова до Пирота . . . Борбе партизанских јединица овога краја Србије, Македоније и Косова равне су борбама прослављених пролетерских бригада". Вукмановић је истакао и „заслуге становништва овога краја за одржавање партизанских јединица, као и њихово велико гостопримство које су често плаћали и животима".[1]

То је време четврте године НОР-а и револуције у коме се на југу Србије континуирано води оружана борба против окупатора и домаћих издајника. Тада на овом терену дејствују бројни и искусни партизански одреди и партизанске бригаде. Све ове јединице, а посебно бригаде, добро су војнички организоване, јаке и маневарски способне. Њима све успешније садејствују партизански одреди. Руковођење и командовање је организацијски дограђено и стручно побољшано. У зони операција већ функционишу Оперативни штабови, а целокупним дејствима у Србији руководи Главни штаб НОВ и ПО Србије. Простране слободне територије на којима КПЈ и нова народна власт усмеравају све потенцијале за јачање НОВ и оружане борбе, раде организовано и доприносе бржем ослобођењу земље.

Управо у то време, 20. маја до 1. октобра 1944. године, приступа се формирању осам српских дивизија НОВ Југославије: 21, 22, 23, 24, 25, 45, 46. и 47. дивизија.[2] Од ових осам дивизија, првих пет је формирано за веома кратко време — у мају и јуну. Седам дивизија дејству је под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије у саставу XIII и XIV корпуса, док је осма — 21. дивизија, ушла у састав Оперативне групе дивизија, односно Прве армијске групе. У књизи „Београдска операција" се о овоме каже: „Јединице Главног штаба Србије . . . у току августа, ослободиле су југоисточну

---

[1] Политика од 20. маја 1974.

[2] Народноослободилачка војска Југославије, ВИЗ, Београд, 1982, стр. 369.

Србију а спријечавале су и саобраћај на јужноморавским и нишавским комуникацијама. Везивањем за себе јаких окупаторско-квислинших јединица олакшавале су дејства Оперативној групи дивизија".[3]

У осврту на овај временски период, командант Главног штаба НОВ и ПО Македоније, генерал Михајло Апостолски у књизи „Великобугарске претензије", каже: „Главни штаб Србије и Главни штаб Македоније добили су тада, (колико зна мо), задатак да блокирају главне комуникације долином Мораве и Вардара, због покушаја извлачења немачких једи ница из Грчке, оне познате Групе армија „Е". Али зато што су македонске и српске јединице тако чврсто држале те основне комуникације, Немци су били принуђени да иду другим правцем, отишли су према Албанији, затим према Ужицу, односно према Сарајеву и ка Београду. То само говори да су наше јединице врло чврсто држале основни стратегијски правац, а то је пре свега долина Вардара и долина Мораве".

III. Борбени пут 46. српске дивизије НОВЈ

Велики значај за затварање долине Јужне Мораве и продор јединица НОВЈ са тог простора на Косово имала је 46. дивизија која је формирана 20. септембра 1944. године, (према неким подацима 12. септембра 1944. год.). 1. октобра она улази у састав XIII корпуса.[5] Од 3. децембра 1944. године дивизија је под командом Главног штаба Србије, а од 8. фебруара 1945. под командом Оперативног штаба за Косово и Метохију.

Приликом формирања, 46. дивизија је у свом саставу имала:

— 25. партизанску бригаду која је формирана 6. септембра 1944. године у Стрелцу код Бабушнице, првобитно као 1. пиротска бригада, од људства Пиротског НОПО. Попуњена је људством са простора Пирота и Бабушнице;[6]

— 26. партизанску бригаду која је формирана 12. септембра 1944. године у Балиновцу код Врања. Попуњена је људством са простора Врања, Сурдулице, Владичиног Хана и Предејана;[7]

— 27. партизанску бригаду која је формирана 16. септембра 1944. године у Држини код Пирота, првобитно као 2. пиротска бригада, од људства Пиротског НОПО. Као и 25. бригада, она је била по пуњена људством са простора Пирота и Бабушнице;[8]

— четири допунска батаљона (за сваку бригаду по један, и један за команду дивизије);

— извиђачку чету, пратећу, инжињеријску и чету за везу и јединице позадинског обезбеђења. Ове јединице су оформљене до краја октобра.

Дивизија је приликом формирања имала преко 3.000 људи, крајем октобра 5.600 људи, 12. фебруара 1945. године има 7.314 људи, а 15. маја 6.130 људи.[9] Неки подаци према којима је дивизија 30. априла 1945. године имала 8.444 пушке, 297 пушкомитраљеза и митраљеза и 354 аутомата, наводе на закључак да је тада она могла имати око 10.000 људи.[10] Нагли прилив бораца у то време јавља се због ослобођења великог дела југа Србије где се становништво добровољно јавља да учествује у борби за коначно ослобођење земље. Бројно стање дивизије се у каснијем периоду постепено смањивало и свело се на око 7.000 до 8.000 људи. Ово се објашњава прекоман дом људства за формирање нових јединица и систематским слањем старешина на школовање.

Организацијско-формацијска структура 46. дивизије карактерише се тројним бригадним саставом и пратећим јединицама. Бригаде имају по три пешадијска батаљона. Оптимално бројно стање дивизије и претежно пешадијско наоружање са малобројном лаком артиљеријом и минобацачима, чине је типично пешадијском дивизијом. Према ондашњим схватањима, иако са минималним бројем моторних возила, ова дивизија је била лако покретљива и маневарски веома способна, што је одговарало тадашњим условима и нашим могућностима.

Највећи део људства у дивизији је знатно испод 30 година, поготово у пешадијским батаљонима. У дивизији је било 15 до 20% чланова КПЈ и СКОЈ-а. Идејно-политички рад, војнички листови чак и у батаљонима, образовна и културно-просветна делатност у дивизији, и поред напорног маршевања и динамике борбених дејстава, чврсто су међусобно пове-

---

[3] Београдска операција, ВИЗ Београд 1985, стр. 24.

[4] Великобугарске претензије од Сан Стефана до данас, Вук Караџић, Београд 1978, стр. 175.

[5] Битке и бојеви 1804—1944, Градина, Ниш 1983. стр. 243, 244.

[6] Битке и бојеви 1804—1944, Градина, Ниш 1983, стр. 123, 124.

[7] и [8] Исто

[9] Војна енциклопедија, Београд 1971, свеска II, изд. II, стр. 267.

[10] Пиротски гласник 6/74, стр. 143—158.

зивали припаднике дивизије. Политичко деловање, културно-просветна, па и забавна делатност на терену, знатно су доприносили срећивању прилика и расположењу становништва.

Борбена дејства 46. дивизије су се одвијала на широком простору југоисточне и јужне Србије, на Косову и Метохији. За непуну годину дана свога постојања, она је водила бројна борбена дејства против веома добро наоружаног, војно-стручно обученог, искусног и потпуно фашистички индоктринираног непријатеља. Оклопно-механизоване и друге, специјалне јединице немачке Групе армија „Е" настојале су да се по сваку цену пробију долином Јужне Мораве ка Нишу и Београду. Водећи борбу против Немаца, дивизија је морала истовремено да се бори и против квислиншких јединица, балиста и четника, који су штитили повлачење Немаца. Дивизија је извршила и један крупан, специјални задатак. Батаљони њених бригада су обезбеђивали бројне мобилизацијске ешелоне војних обвезника са Косова и Метохије који су маршевали од Призрена, преко Скадра до Бара.

Ако бисмо хтели подробније да обележимо простор на коме је 46. дивизија дејствовала, онда је то рејон Пирота и Бабушнице, долина Јужне Мораве од Ниша до Бујановца, рејон Гњилана, Урошевца, Липљана, Приштине, Подујева, Вучитрна, Косовске Митровице, Старог Трга, Бајгоре, Чичавице, Дренице, Црнољеве, Суве Реке, Призрена, Жура и Драгаша. Коначно, 46. дивизија из Метохије долази у рејон Скопља, где се јуна 1945. године расформира, а њено људство одлази у састав других јединица наше армије.

Два дана по завршеном формирању и срећивању у рејону Пирота, 46. дивизија маршује правцем: Пирот — Бабушница — долина Јужне Мораве. Као најистуренија јединица XIII корпуса на југу Србије, дивизија има задатак да дејствује на самосталном правцу: Грделица — Владичин Хан — Врање — Бујановац, да затвори Грделичку клисуру и у садејству са осталим јединицама које дејствују на том правцу (НОВ и ПОЈ и бугарске отечественофронтовске — 1. партизанска и 2. коњичка дивизија), онемогући пробијање немачких снага долином Јужне Мораве ка Нишу. У даљем, дивизија је имала задатак да своја нападна дејства усмери ка Косову, основним правцем: Бујановац — Гњилане — Урошевац — Приштина.

За извршење првог задатка, 46. дивизија своје главне снаге групише и усмерава долином Јужне Мораве, на југ; у ближем задатку њено тежиште је источно од реке, до овладавања рејоном: Бело Поље, Сурдулица и Мачкатица; у наредном задатку, дивизија своје тежиште преноси западно од реке за овладавање рејоном: Врање, Свети Илија (к. 1274), Бујановац, ради стварања основице за продор на Косово.

У рејону Белог Поља код Сурдулице око 1.000 немачких војника са јаком противавионском артиљеријом и балистима добро је утврдило своје положаје и организовало кружну одбрану. Немци су на овом простору имали и логор са преко 1.000 Италијана, заробљеника. У повлачењу из Грчке, рачунали су на овај рејон и имали су га у виду као ослонац за продор у Грделичку клисуру и даље на север. 46. дивизија је истовремено припремала затварање и одбрану Грделичке клисуре.

Главне снаге 46. дивизије — 25. и 27. бригада којима садејствују 2. врањска, 1. и 2. сурдуличка партизанска бригада, крајем септембра и почетком октобра воде вишедневна нападна и одбрамбена дејства за овладавање ширим простором Сурдулице. У исто време, 26. бригада 46. дивизије, знатно северније, садејствује 22. српској дивизији у нападу за ослобођење Власотинца, а после тога учествује у Нишкој операцији. Након извршења овог задатка, 26. бригада се враћа на југ и улази у састав своје дивизије.

Почетком октобра 1944. год. предњи делови немачке Групе армија „Е", наступају јаком оклопно-механизованом колоном, правцем: Прешево — Бујановац — Врање, са циљем да брзим продором на север деблокирају своје снаге у рејону Белог Поља, споје се са њима, створе услове за привлачење свежих снага из дубине, продру у Грделичку клисуру и даље ка Лесковцу и Нишу. Користећи се преимућством оклопних јединица на погодном земљишту и одсуством организоване противоклопне одбране на узастопним положајима по дубини, Немци у првом налету 8. октобра заузимају Прешево и Бујановац, а затим и Врање.[11] И поред упорног настојања, Немци нису успели да деблокирају своје снаге у рејону Белог Поља. По одбијању немачког напада, 46. дивизија је главним снагама, непосредно из одбране прешла у противнапад и 10. октобра ос-

[11] Битке и бојеви 1804—1944, Градина, 1983 стр. 261

лободила Врање, одбацујући Немце на југ. Убрзо затим, у садејству са осталим јединицама, делови 46. дивизије 12/13. октобра овладавају рејоном Белог Поља.

Извршењем овог задатка, успешно је затворена долина Јужне Мораве. Тиме су Немци изгубили најповољнију алтернативу за спајање Групе армија „Е" од око 350.000 људи са, доста јаким, својим снагама на северу, у Србији и Београду. На тај начин је пропала немачка идеја о угрожавању бока јужног крила Трећег украјинског фронта, чије снаге су се већ биле спојиле са снагама НОВЈ у североисточној Србији. У таквој ситуацији, простор Косова преко кога се долази у долину Ибра и креће даље на северозапад, иако знатно неповољнији, постао је Немцима изузетно значајан за извлачење њихове веома снажне групације из Грчке.

Одустајући од даљих покушаја да се пробијају на север долином Јужне Мораве, Немци организују упорну одбрану у ширем рејону Бујановца, којом штите улаз у долину Биначке Мораве, обезбеђујући повлачење својих снага Кончуљском клисуром и јужније ка Гњилану, Урошевцу, Приштини, Косовској Митровици и долином Ибра. Повлачење Немаца преко Косова обезбеђују њихове моћне корпусне групације, организоване у такозване борбене групе, чије међупросторе су контролисале и браниле квислиншке снаге од око 6.000 балиста.[12]

Настављајући борбена дејства правцем: Врање — Бујановац — Гњилане, 46. дивизија у садејству са снагама 2. коњичке дивизије отечественофронтовске бугарске војске, 8. новембра ослобађа Бујановац, затим 16. новембра Гњилане и наставља са нападима ка Приштини. Након тродневних борби, 25. бригада 46. дивизије у садејству са 2. косовско-метохијском бригадом избила је пред Приштину са јужне стране града. Приштина је ослобођена 19. новембра.[13] Борбена дејства на Косову и у Метохији се настављају све до њиховог коначног ослобођења.

Операција снага НОВЈ за ослобођење Косова почиње када су предњи делови Групе армија „Е" избили на Косово, око 15. октобра и траје нешто више од месец дана. Иако су се у току ове операције Немци повлачили, они су непрекидно пружали жилав отпор, бранили се и нападали, упркос поразима које су трпели готово сваког дана и ноћи. Њихово добро организовано командовање је настојало свим силама да обезбеди што уредније повлачење и извлачењем из наше земље избегне казну за агресију и почињене злочине у току окупације. У таквој ситуацији, основни циљ Немаца и квислинга био је да сачувају своје животе, и док им морал све више опада, суровост и агресивност расту. О томе најбоље сведочи „Дневник немачког војника" Ханса Дитриха који је рођен у Берлину. Његов дневник је нађен у напуштеним немачким рововима у западном Срему, после пробоја Сремског фронта. Ево шта, између осталог, пише овај припадник Групе армија „Е" о немачким елитним снагама и њиховом моралу:

— „Прети глад, партизани покушавају да пресеку пут за снабдевање . . . коњи скапавају од глади . . .";

— „Саможивост и неслога међу нама . . .";

— „Постали смо мала рпа и мрзимо овај живот. Ждеремо опљачкану живину, свиње и др. Вашљиви, прљави, без сна. Свуда партизани . . .";

— Разбојник сам, узимам сиротињи последње . . ."

— „Хоћемо ли поново видети отаџбину?"[14]

Тешко се мирећи са поразом, Немци са својом агентуром и контрареволуционарним албанским снагама са Косова, балистима и иредентистима, обмањују албанске масе и окупљају све поражене издајнике и реакционарне снаге на Косову и Метохији. У децембру 1944. године организују контрареволуционарну оружану побуну међу албанским живљем, која траје до марта 1945. године.[15] Осим осталих мрачних циљева, ова побуна је, по замисли непријатеља, требало да веже јаче снаге НОВЈ на Косову и Метохији и тиме олакша одбрану Немаца на западном фронту у нашој земљи. Побуна је захватила већи део Косова. Балисти прелазе у офанзиву и нападају градове: Гњилане, Урошевац, Стари Трг и Косовску Митровицу. Њихове одметничке групе ометају успостављање и функционисање нове народне власти, убијају невине људе и врше насиље над мирним становништвом. Најснажнији отпор балиста пружан је у рејону Дренице.

---

[12] Војна историја, ВИЗ, Београд, 1980, стр. 468 и „Косово некад и данас", Култура, Београд, 1973, стр. 218.

[13] Војна историја, ВИЗ, Београд, 1980, стр. 470.

[14] Дневник немачког војника, Матица српска, Нови Сад, 1965, стр, 67, 69, 73.

[15] Војна енциклопедија, Београд, 1972, свеска IV, стр. 658. и „Косово некад и данас", Култура, Београд 1973, стр. 219.

У то време, 46. дивизија је водила борбена дејства у специфичним условима, што је захтевало примењивање одговарајуће тактике. Најпре је учествовала у дејствима за сламање нападне моћи балиста, њиховом разбијању и коначно у чишћењу терена од остатака њихових јединица, до потпуног угушивања побуне. Отпор контрареволуције, у војничком погледу, престао је у марту 1945. године.[16] Дивизија се после извршења овог задатка ангажовала у обезбеђивању значајних објеката, на прикупљању трофејног наоружања, муниције и другог ратног материјала и опреме, као и у пружању помоћи за учвршћивање и функционисање нове народне власти на Косову и Метохији.

Крајем марта 1945. године, дивизија се пребацује у Метохију и размешта у рејону Призрена, Велике Хоче, Суве Реке и Драгаша, бавећи се сличним задацима као и на Косову, идејно-политичким радом и војно-стручном обуком. У овој фази, 46. дивизија учествује у извршењу великог и значајног мобилизацијског задатка. Пешадијски батаљони њених бригада обезбеђују марш мобилисаних војних обвезника са Косова и Метохије, у почетку од Призрена, преко Скадра до Бара, а касније од Призрена до Скадра, где војне обвезнике прихватају јединице Главног штаба НОВ и ПО Црне Горе. Од Бара, војни обвезници се транспортују морем до Ријеке за попуну јединица наше 4. армије.

Марш мобилизацијских ешелона са више хиљада војних обвезника, водио је преко тешких планинских масива Албаније и изведен је без моторизације, по хладном и непријатном времену. Маршрута: Призрен — Жур — Кукс — Фуш Арси — Скадар — Бар и натраг у рејон Призрена, успешно је савладана.

Завршна фаза деловања 46. дивизије протекла је у војно-стручној обуци и васпитању, идеолошко-политичком раду и другим активностима. Дивизија се у јуну 1945. године из Метохије пребацује у Скопље, где се приступило уобичајеним пословима у вези с њеним расформирањем. Људство дивизије тада одлази за попуну других наших јединица.

Иако једна од најмлађих крупних јединица НОВЈ на југу Србије, 46. дивизија је као и све друге оружане формације НОВ и ПОЈ дело вишегодишњег организованог рада КПЈ и Јосипа Броза Тита у припремама и вођењу народноослободилачке борбе и револуције. И ова наша дивизија је имала корене у континуираној оружаној борби, у којој је израстала из народноослободилачких партизанских одреда и партизанских бригада. Благодарећи томе, брзо је превладала све почетне тешкоће и успешно изводила сложене борбене и друге задатке у одсудним сударима са најмодернијe опремљеним непријатељем и бројним квислинзима.

Цео борбени пут 46. дивизије имао је оперативно-тактички значај и изведен је у четири фазе:

1. — Затварање стратегијског правца у долини Јужне Мораве, у садејству са другим јединицама.
2. — Учешће у ослобађању Косова, од Гњилана до Косовске Митровице.
3. — Учешће у сламању контрареволуционарне побуне на Косову и Метохији.
4. — Маршевско обезбеђење великог мобилизацијског ешелона од Призрена до Бара.

Успеху дивизије допринело је брзо сазревање друштвене и политичке свести њених младих бораца и старешина, као и њихово овладавање вештином ратовања. То је била свакодневна брига Партије и командовања и тиме је обезбеђена чврстина борбених редова 46. дивизије, у напорима за коначно ослобођење наше земље.

---

[16] Војна енциклопедија, Београд, 1972, свеска IV, стр. 658, и „Косово некад и данас", Култура, Београд, 1973, стр. 219.

Aleksandar Janić

SOME CHARACTERISTICS OF NATIONAL LIBERATION FIGHT AND REVOLUTION IN THE SOUTH OF SERBIA

Operations on European fronts in the middle of the year 1944 favourably influenced the actions of National Liberation Army and partisan units of Yugoslavia too. In the South of Serbia the actions of the partisan units and National Liberation Army forces did not stop at all during the war, but were reinforced and given full swing. The fact is confirmed by forming several National Liberation Army divisions in this area. That swing of struggle and strenghtening of operative actions were as well illustrated by the combat way of 46th Serbian Division of Yugoslav National Liberation Army that is exposed in brief by the author who pointed out its actions in the valley of the South Morava and operations for the liberation of Kosovo, as well as crushing of counterrevolutionary insurrection in Kosovo.

940.53/.54 (497.1)

Исидор Буковић

Двадесет прва српска ударна дивизија у пробоју сремског фронта и завршним операцијама

Први пролетерски и 12. ударни корпус, ојачани 19. стрељачком и 73. гардијском дивизијом, артиљеријом и авијацијом Црвене армије, избили су, по ослобођењу Београда, 24. октобра 1944. пред немачку прву „браон" линију Добрини — Путинци — Крушедол и успоставили сремски фронт — највећи на Балкану и најкрвавији у народноослободилачком рату народа Југославије. Прва „браон" линија заузета је 25, друга „зелена" 27. а трећа „жута" 1. новембра 1944. До тада су ослобођени Сремска Митровица, Велики Раденци, Бешеново, Гргуревци, Шљама, Манђелос и многа друга места у Срему, а непријатељ одбачен на четврту, „црну" линију.

Штаб оперативне групе (штаб 6. пролетерске) дивизија (укинут 14. новембра 1944) убацио је, у 19 сати 1. новембра 1944. године, у напад тек приспелу 21. српску ударну дивизију (2. пролетерска, 4. и 5. српска ударна бригада)[1] кроз борбени поредак смењене 16. ударне дивизије, са циљем да одржи темпо наступања. Дивизија је продужила напад и ослободила село Лаћарак, али је заустављена на Генералном каналу — између Лаћарка и Мартинаца. У првом ешелону Корпуса биле су дивизије: на левом крилу — од Саве до друма Шид — Сремска Митровица — 21. ударна (дивизија); у центру, положај Државна пустара — Лежимир, — 6. пролетерска, на десном крилу, положај Лежимир — Дунав, 36. ударна, а 11. и 16. дивизија у резерви.

Немачка четврта „црна" линија пружала се испред дивизије генералним каналом до реке Саве. Бункери од цигле, куће подешене за одбрану, ровови, саобраћајнице, препреке од бодљикаве жице и минска поља са добро организованим системом ватре појачавали су одбрану. Борци и јединице први пут су се срели са борбом у равници, рововским ратом и минама што им је отежавало борбу.

Дивизија је 3. новембра, уз подршку 117. артиљеријског пука и дивизиона „каћуша" Црвене армије учествовала у општем нападу на „црну" линију, који се завршио без резултата. После шест дана и ноћи тешких борби, непријатељ је принуђен да се ноћу 9/10. новембра повуче на пету „црвену" добро утврђену линију: Баркут — Међош — Мартинци — Пановача — Сава, са упориштима Мартинци и Кузмин.

У састав дивизије је 8. новембра преко Шапца стигла 31. српска ударна бригада. У Сремској Митровици је почело формирање 21. артиљеријске бригаде. Прве две батерије ушле су у састав дивизије 26. новембра, а 3. противтенковски артиљеријски дивизион 26. децембра 1944. године.

Напади на Мартинце и настављање офанзиве

Дивизија је од 1. новембра до 4. децембра 1944. нападала на Пановачу, Мартинце и Кузмин. Непријатељ је утврдио периферију и међупросторе насељених места ојачао, посео и упорно бранио, па су борбе на тој линији биле изузетно тешке и крваве. Време је било зимско. Владале су ниске температуре и дували јаки ветрови са снегом и суснежицом.

---

[1] Врховни командант НОВЈ извршио је 27. октобра 1944. на Бањици смотру дивизија учесница београдске операције у којој се 21. српска ударна дивизија нарочито истакла. Исте вечери она је пребачена у рејон Сурчин — Бежанија, а 29. октобра упућена на фронт — у рејон Сремска Митровица. Имала је око 6.000 бораца наоружаних, претежно, енглеским пешадијским наоружањем. Артиљерије није имала. У муницији је оскудевала од 3. новембра 1944. Одећа и обућа на борцима била је дотрајала.

Борци су се утврђивали под ватром непријатеља. Насеља позади фронта коришћена су за одмор. Јединице на првом положају често су смењиване ради заштите здравља бораца. У заповести за ослобођење Мартинаца 11. новембра 1944. Штаб дивизије је наредио:

„Људство које је босо не водити у борбу. При нападу водити рачуна о нагазним минама које непријатељ поставља на комуникацијама . . ."

Око месец дана бригаде су извиђале непријатеља, хватале „живи језик" и даноноћно, уз велике губитке, јуришале на Мартинце и Кузмин, али до промене положаја није дошло. Сав рад јединица био је подређен борбеним задацима. Оне су се одмарале изводиле борбену обуку, политички и културно-забавни рад само да би се што боље припремиле за борбене задатке. Попуњаване су новим борцима и новим борбеним средствима. Из бригада је 18. новембра упућено по пет бораца на обуку у употреби минобацача у борби.

Општи напад Корпуса настављен је 3. децембра. Дивизија је нападала на његовом левом крилу са главним снагама (2. пролетерска, 4. и 5. српска ударна бригада) на правцу: Мартинци — Бачинци — Адашевци — Мала Вашица — Нијемци — Оток — Жупања и помоћним снагама (31. српска ударна бригада) на правцу: Босут — Строшинци — Дреновци. Бригаде су продирале силовито и брзо око 60 км. Из покрета су заузете четврта „црна" пета „црвена" и шеста „нибелуншка" линија. У 6 сати 7. децембра 5. српска ударна бригада заузела је Оток, а у 12 сати Немци су је противнападом избацили из њега. На помоћном правцу достигнута је линија: Врбања — Дреновци — Рачиновци. Нови фронт је успостављен испред жел. пруге Брчко — Врбања — Оток — Винковци, пред седмом „зеленом" — последњом немачком линијом на сремском фронту.

Противудар непријатеља у лакту Босута

Наша општа тежња била је — по сваку цену пробити немачке положаје и наставити офанзиву, а тежња непријатеља — по сваку цену обезбедити сигурност саобраћаја на овој железничкој прузи и спречити пробој фронта и офанзиву.

Нови положај дивизије био је неповољан. Ширина му је била од Белетоваца на Босуту до Саве, око 36 км, од којих је посела 9, а 27 км Босутских шума поплављено је изливањем Саве кроз отворе у насипу које је 11. децембра пробио непријатељ. Сматрало се да су Босутске шуме непроходне и да је за њихово обезбеђење довољна контрола од 31. српске ударне бригаде, која се дубоко увукла у мочваре.

Упркос тешком положају дивизија је на тој линији водила најжешће борбе и имала највеће губитке у својој историји, нарочито у општем нападу од 21. до 26. децембра 1944. који је завршен неуспехом.

Крајем децембра је дошло до промене: Сава се повукла, земљиште поледило и постало проходно а пао је и снег. Из Босутских шума 16. децембра је повучена на главни правац и 31. српска ударна бригада, Босутске шуме су остале неконтролисане а лево крило Дивизије откривено.

Немци су непримећено припремили противудар са ограниченим циљем: да дивизију избаце из лакта Босута и ослободе за саобраћај железничку пругу Брчко — Оток — Винковци. Хладно време, залеђене, проходне и необезбеђене Босутске шуме и борбени услови, развучене снаге, неприпремљена одбрана по дубини, покушај преоружања на положају, повлачење 117. артиљеријског пука и дивизиона „каћуша" Црвене армије, успорено формирање 21. артиљеријске бригаде, замореност јединица (од 1. новембра били су без смене у борби), небудност и друго — имали су и те како утицаја на исход овог противудара.

Противудар је почео 3. јануара 1945. у 4.30 сати. Његов носилац су биле снаге немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген" са око 30 тенкова и самоходних топова, које су нападале главним правцем: Спачвански мост — Чуковац — Нијемци. У другом ешелону је била немачка 41. дивизија. Непријатељ је поцепао снаге дивизије: 5. српску ударну бригаду одбацио је на југ — ка Подграђу, а 4, 21. и 31. српску ударну бригаду на север — ка Бојари и Белетовцима. У 8.45 сати тенкови су избили на мост преко Босута у Нијемцима. Најжешће борбе су вођене у селу Комлетинцима. Дивизија је претрпела велике губитке: око 805 бораца избачених из строја, изгубљена артиљерија и велики број наоружања. До 13 сати дивизија је посела леву обалу Босута, на линији: Бојара — Белетовци — Нијемци — Подграђе. Прихваћена је од 3. крајишке, а око 10 сати су стигле и прешле у противнапад 5. крајишка и 1. пролетерска бригада.

Немци су остварили циљ: одбацили су дивизију од железничке пруге Брчко — Оток — Винковци, око 12 км на исток, и избацили је из лакта Босута. Дивизија је сутрадан смењена и повучена у рејон Бачинци — Гибарац — Адашевци — на одмор, попуну и реорганизацију. Смењен је штаб дивизије и постављен нови, расформирана је 21. српска ударна бригада, попуњене остале бригаде и почело је сређивање јединица.

Одбијање новог противудара непријатеља

Дивизија се кратко одмарала. Ујутру 17. јануара 1945. ојачана немачка 7. СС дивизија „Принц Еуген" извршила је нови противудар са ограниченим циљем главним правцем Вуковар — Товарник — Шид и помоћним Сотин — Мохово — Илок. У 12 сати дивизија је усиљеним маршем кренула из Адашеваца на десно крило сремског фронта. У Шиду је 4. српска ударна бригада убачена у борбу а дивизија наставила покрет.

До тешке сусретне борбе дошло је испред Шаренграда. Непријатељски продор је заустављен. Пристигла је и 4. српска ударна бригада. До 25. јануара вођене су тешке и крваве борбе уз обостране велике губитке. Фронт је стабилизован испред Мохова, Ловаса и Товарника. Дивизија је 9. фебруара повучена на другу појас одбране — рејон Илок — Љуба, где се као армијска резерва припремала за пробој и офанзиву.

Непријатељ није успео да се пробије иза леђа нашим снагама на главном правцу нити да пробије наш фронт, али је успео да поново поседне шесту „нибелуншку" линију и поправи свој положај.

Припреме за пробој и офанзиву

У „затишју" после 25. јануара ојачавани су положаји по фронту и дубини за упорну одбрану и вршене припреме за пробој и офанзиву. Извршене су кадровске промене, попуна и реорганизација, преоружање, практична обука у гађању, минирању и разминирању, утврђивању, нападу и заузимању утврђеног положаја, прелазу преко река и очекиваним видовима борбе. Спроведена је 40-то дневна практична обука у борбеним условима (разминирања су вршена у непријатељским минским пољима). Допуњена су знања и вештине о борби. Кроз политичку, образовну и културно-просветну активност учвршћени су и морално припремљени војни колективи. Први пут су бројно стање, обученост и организованост дивизије изједначени са пролетерским дивизијама, а њена ватрена моћ са немачком пешадијском дивизијом.[2]

Дивизија је ноћу 22/23. марта запосела први положај испред Товарника. Десни сусед јој је била 1. а леви 6. пролетерска дивизија. Одмах је почела непосредне припреме за пробој и офанзиву: настављање утврђивања, отварање пролаза у непријатељским минским пољима, извиђање непријатељског положаја, концентрација артиљерије и авијације и планирање дејстава у пробоју и офанзиви.

Замисао штаба 1. армије за пробој била је: почетни удар нанети левим крилом где привући непријатељеве резерве, потом пробити фронт на десном крилу и напасти са југа, истока и севера Винковце, ослободити их и прећи у гоњење главним правцем Винковци — Славонски Брод — Загреб.

Јужна група дивизија (јужно од Босута 6. пролетерска и 11. дивизија и 1. коњичка бригада а јужно од Саве 2. пролетерска, 5. и 17. дивизија и батаљон тенкова) наноси први удар непријатељу, разбија му снаге јужно од Саве и у рејону Жупање, потом напада Винковце са југа.

Северна група дивизија (1. пролетерска, 21. ударна, 22, 42. и 48. дивизија и два батаљона тенкова) пробија сремски фронт на десном крилу и напада Винковце са истока.

Трећа армија форсира Драву код Осијека, напада Винковце са севера и продире правцем Нашице — Вараждин.

Замисао пробоја је и остварена: 1. априла је 4. српска бригада примила положај 5. српске бригаде, десно од к.141 (веза са 1. пролетерском дивизијом) лево од к.100 (веза са 31. српском бригадом). Дивизија је приступила непосредним припремама пробоја: узнемиравању непријатеља (извиђању, отварању пролаза у минским пољима, концентрацији артиљеријске и авио ватре испред Товарника, Ловаса, Козјаковог и Грчи-

[2] До тада су биле преоружане ове дивизије: 1. пролетерска — од 1. до 26. новембра, 5. ударна — од 1. новембра до 2. децембра и 6. пролетерска — од 27. новембра 1944. до 4. јануара 1945. Преоружање, попуна и обука ових дивизија извршено је у Београду. У фебруару и марту 1945. извршено је преоружање 11. и 21. српске ударне дивизије на сремском фронту.

ћевог салаша) и појачана је будност. На железничку станицу Шид стигао је 15. корпус (42. и 48. дивизије). Дивизија је ојачана 14. македонском бригадом 42. дивизије и јединице су поселе полазне положаје. Штаб дивизије је 6. априла упутио 5. српску ударну бригаду у Бачко Петрово Село из кога ће 12. априла ујутру кренути у десант на десну обалу Дунава код Опатовца.

Штаб 1. армије је 8. априла издао претходно наређење за пробој којим је одредио:

— да пробој изврше 1. пролетерска и 21. српска ударна дивизија и одредио им зоне пробоја;

— да дивизија 9. априла до 24 сата преда 42. дивизији свој положај, од железничке пруге до Трунићевог салаша — примила га је 7. македонска бригада;

— да дивизија 10. априла до 4 сата прими, на свом десном крилу, положај 13. пролетерске бригаде до к.141 — ширине 1 км;

— да 21. артиљеријска бригада ноћу 9/10. априла поседне одређене положаје и припреми елементе за гађање;

— да штабови 9. и 10. априла изврше извиђање места пробоја и одреде задатке јединицама, и

— да се 10. априла до 18 сати изврши попуна муницијом, ракетама и сувом храном, с тим што ће почетак напада бити накнадно одређен.

Задатак дивизије је овако дефинисан:

„б) XXI дивизија извршиће пробој непријатељске линије на отсеку закључно лево крило 1. дивизије — закључно безимени салаш северозападно од к.141. За пробој непријатељских положаја на овом отсеку одредити једну бригаду...

г) Тенковске јединице кренуће са полазних положаја после овладавања непријатељским положајима на главном правцу удара и то са једним батаљоном на правцу I дивизије, а са другим на правцу XXI дивизије..."[3]

Припреме за пробој су настављене а његов почетак је три пута одлаган.[4] До 4 сата 10. априла 31. српска ударна бригада предала је положаје 7. македонској бригади и пребацила се у рејон Телек (к.200) у дивизијску резерву. Сутрадан је у рејон Телек стигао 3. батаљон 2. тенковске бригаде у ојачање дивизије. На састанцима ћелија КПЈ, актива СКОЈ-а, четним састанцима и митингима борци су мотивисани за максимално залагање у пробоју и офанзиви. Дивизија је била припремљена да у пробоју и офанзиви поднесе највеће напоре.

Пробој

Штаб 1. армије је 10. априла у 5 сати издао, а 11. априла допунио заповест за пробој — ослобођење Винковаца и Вуковара у којој пише:

„За извршење овог задатка штаб армије је одлучио да главни правац удара буде на отсеку фронта: досадашње лево крило I Дивизије (Безимена шума и источно од Трунићевог салаша — Средњи потез). Продор на главном правцу удара извршиће I и XXI Дивизија, а помоћне правце удара извршиће јединице на положају . . ."

Дивизија са ојачањима добила је задатак да са једном бригадом пробије непријатељски фронт од безимене шуме до салаша (западно од к.141) и продире правцем: Рана Јабука — Томпојевци — Берак — Свињаревци, ослободи успутна места и увече поседне линију Свињаревци — Негославце, а сутрадан, 13. априла, избије на линију Церић — Нуштар и буде спремна за напад на Винковце.

Десно од линије Миклушевци — Грабово — Богдановци — Бршедин нападала је 1. пролетерска, а јужно од Винковаца 48. дивизија, без једне бригаде.

Наређено је да се у току ноћи отворе пролази у минским пољима и поседне јуришни положај, да артиљеријска припрема почне у 4.45 сати а јуриш пешадије у 5 сати и да дивизија до мрака достигне линију Сотин — Свињаревци. Заповест се овако завршава:

„Сви штабови и команде морају да се до најкрајњијих граница заложе у остварењу нашег плана. Не може и несме бити никаквих препрека на путу пуног извршавања задатака. Све јединице морају најенергичније извршити свој

---

[3] Зборник, том XI, књ. 1, док. бр. 33. Задатак 5. српске ударне бригаде био је да се припреми за десант између Сотина и Опатовца у исто време када почне напад с фронта.

Командант артиљерије 1. армије је 9. априла писао: „Командант армије је одлучио да изврши продор са I и XXI дивизијом са главним ударом на отсеку: Средњи потез — к.141 — к.141 код шуме. . ." (Зборник, том XI књ. 1, док. бр. 34).

[4] Генералштаб ЈА је 7. априла, по ослобођењу Брчког, наредио да пробој почне 9. априла у 23 сата. На тражење штаба 1. армије почетак пробоја је одложен за 10. април увече. Други пут је одложен за 11. април ујутру и за то време су и заповести написане. Како су из Јужне групе (5. и 17.) дивизија тек 10. и 11. априла форсирале Саву и ослободиле Гуњу, командант 1. армије, генерал Пеко Дапчевић је наредио да пробој почне 12. априла 1945. у зору (Зборник, том XI, књ. 1, док. бр. 82).

задатак, са највећом упорношћу, смјелошћу и одговорношћу.''[5]

У заповести штаба дивизије од 11. априла у 14 сати пише да је задатак дивизије — пробој фронта на главном правцу удара Армије, продор и достизање одређених линија. Бригадама су дати ови задаци:

— 4. српска, да са 1. и 2. батаљоном и пратећим оруђима у првом и 3. батаљоном у другом ешелону ноћу 11/12. априла приближи се што више непријатељу и у 5 сати, после артиљеријске и авио припреме, јуришем заузме први положај непријатеља и у десној колони продужи гоњење правцем: Ловас — Миклушевци, да до ноћи поседне линију: Гајић — к.105 — Батина — Селиште и преноћи на њој, а 13. априла продре до линије железничка станица Бршедин — Маринци;

— 31. српска, да ноћу 11/12. априла поседне полазни положај у другом ешелону Телек, крене у напад за 4. српском бригадом, убаци се у створену брешу и са 3. тенковским батаљоном гони непријатеља у левој колони правцем: Јелаш — к.129 — Томпојевци — Берак, ослободи Свињаревце и у њима преноћи, а 13. априла у 4 сата настави продор правцем: Петровци — Церић — Нуштар у којем ће преноћити;

— 3. тенковски батаљон, ојачан инжињеријском четом 21. инжињеријског батаљона продире са 31. српском ударном бригадом с тим да преноћи 1 км источно од Свињареваца и до наредне ноћи избије на линију Нуштар — Пустара Хенриковић, где ће бити спреман за напад на Винковце;

— 14. македонска, да се ноћу 11/12. априла прикупи у Церју, а 12. и 13. априла креће за 31. српском ударном бригадом као резерва дивизије;

— 21. артиљеријска, да 12. априла од 4.45 до 5 сати врши артиљеријску припрему пробоја отварањем најжешће ватре по непријатељском првом положају, а у 5 сати преноси ватру на други положај и подржава продор у дубину, и

— Остало: Минери — у току ноћи да отворе пролазе у минским пољима и одржавају контролно заштитну службу, пешадија и тенкови да поседну јуришне и полазне положаје, у 5 сати да почне јуриш на први положај непријатеља и покрет другог ешелона, штаб Дивизије да се креће на челу Дивизијске резерве.[6]

Заповести Армије и Дивизије прецизно су извршаване. Саву су 5. и 17. дивизија форсирале 11. априла код Брчког, а 6. пролетерска и 11. дивизија су ослободиле Дреновац и Гуњу, састале се у Рајевом Селу и наставиле продор ка Жупањи. За то време на северном делу фронта владала је уобичајена активност.

Сремски фронт су пробиле 3. крајишка пролетерска бригада на левом крилу 1. пролетерске дивизије и 4. српска ударна бригада на десном крилу 21. српске ударне дивизије — на (2 x 1.200) 2.400 м ширине. На одсеку пробоја концентрисани су минобацачи и топови 1. пролетерске, 21. ударне и 42. дивизије чиме је остварена густина од 124 оруђа на 1 км фронта.

У 4,45 сата загрмела је ватра свих оруђа. Ватра и челик су наредних 15 минута прецизно засипали први непријатељски положај. Одјекивале су експлозије и подрхтавала земља а дим и прашина су се високо дизали у небо. Авијација је појачавала артиљеријску ватру ударима авионских бомби. Непријатељ се није за то време огласио.

Артиљерија и авијација су у 5 сати пренели ватру на други положај. Четврта српска ударна бригада кренула је на јуриш, пролетела кроз пролазе у минским пољима и са узвиком УРА-А-А упала у први непријатељски положај (салаш Церје — к.141) 3. батаљона 440. немачког пука и пре него што се он повратио од ошамућености заробила око 100 немачких војника. Део снага Бригаде напао је Ловас и ослободио га у 16 сати, а главнина је продирала правцем Миклушевци — Грабово — Негославци, као десна колона дивизије.

За 4. српском ударном бригадом, из шуме Калиле, кренуо је други ешелон: 31. српска ударна бригада и 3. тенковски батаљон (17 тенкова), прошао кроз брешу у првом непријатељском положају и уз артиљеријску и авио подршку наставио брзо и незадрживо да продире правцем: Церје — Рана Јабука — Чаковци — Берак — Свињаревци, као лева колона Дивизије.

Задатак обе колоне био је — продирати што брже и дубље. Ошамућен снагом удара и брзином продора, непријатељ је тек око 11 сати пружио први јачи отпор на линији Чаковаца, касније Берака, Свињареваца и Негославаца. От-

[5] Зборник, том XI, док. бр. 37 и 51.
[6] Зборник, том XI, књ. 1, док. бр. 56.

пори су савладани из покрета. У 20 сати дивизија је заноћила са 31. српском бригадом и 3. тенковским батаљоном у Свињаревцима, 4. српском у Негославцима и 14. македонском у Бераку.

Дивизија је 12. априла у 5 сати пробила сремски фронт и до 20 сати продрла 20 км у његову дубину, убила 300, ранила 35 и заробила 380 непријатељских војника, а уништила и запленила веће количине војне опреме и наоружања.[7] Из дивизије је погинуло 45 и рањено 300 бораца, а изгубљен је и један тенк. Задатак дивизије је испуњен са астрономском тачношћу. Штаб дивизије је преноћио у Бераку. Десни сусед — 1. пролетерска дивизија ослободила је Вуковар и преноћила у њему. Пета српска ударна бригада је извршила успешан десант код Опатовца.

Почетак офанзиве

Продор је 13. априла настављен истим темпом. Дивизија је истим распоредом у 4 сата наставила гоњење правцем: Петровци — Церић — Нуштар — Винковци. Око 11 сати лева колона је наишла на утврђене положаје непријатеља испред Церића који су затварали прилаз Винковцима. Напад је извршен из покрета. У краткој али жестокој борби непријатељ је разбијен а Церић ослобођен. Ускоро је ослобођен и Нуштар. Штаб дивизије је наредио да се нападну и ослободе Винковци. Извршен је и овај задатак мада је био у плану наредног дана.

Борбу за Винковце су водили и до 19 сати их ослободили 4. и 31. српска ударна бригада, два батаљона 14. македонске бригаде и 3. тенковски батаљон. Овог дана је убијено 500 и заробљено 460 непријатељских војника. Из дивизије је погинуло 26 и рањено 116 бораца. Изгубљена су два тенка. Дивизија је продрла нових 20 км и иницијативом свога Штаба ослободила Винковце, дан пре плана, чиме је стекла велику предност над непријатељем. Десни сусед 1. пролетерска дивизија са 5. српском ударном бригадом, уз подршку Речне ратне флотиле Црвене армије, наставила је продор. Заузета је Винковачка Греда, ослонац сремског фронта између Срема и Славоније, што је био корак ка избацивању тзв. НДХ из рата. На левом крилу Армије 1. коњичка бригада је ослободила Привлаку а 5. дивизија Бошњаке и Жупању.

Ослобођење Бакова

Са линије Осијек — Винковци — Жупања непријатељ се повукао на унапред припремљену линију Валпово — Баково — Врпоље — Јаруге на Сави, са циљем да са ње обезбеди повлачење 21. корпуса из Босне.

Дивизија је, без тенкова, 14. априла у 4 сата наставила продор из Винковаца са бригадама у две колоне: десна — 4. српска, правцем Јармина — Мрзовић — Вучевци са задатком да нападне Баково са севера, левом — 31. српска, правцем Иванково — Микановци — Бурђанци са задатком да нападне Баково са истока и југа и остале јединице (5. српска, по пристизању) кретале су се за левом колоном у другом ешелону.

Непријатељ се брзо повлачио. Прилазе Бакову браниле су заштитнице немачке 41. пешадијске дивизије са једним батаљоном у Вишковцима и другим у Бурђенцима. Борба са њима почела је око 11 сати и била уводна борба за Баково. Обе колоне су из покрета напале непријатеља. У кратким али жестоким сукобима непријатељ је разбијен и одбачен, а обе колоне су око 14 сати избиле пред Баково.

Дивизија је у 17,30 сати напала Баково, али је напад одбијен јаком артиљеријском и пешадијском ватром — нарочито са катедрале. На десном крилу испред Бакова била је 4. српска, на левом 31. српска, позади њих 21. артиљеријска са малим бројем граната и испред Будроваца, око 5 км позади, 14. македонска бригада. Ка Бакову се кретала 5. српска бригада.

Дивизија је и 14. априла нанела непријатељу велике губитке у живој сили и техници, продрла је око 25 км на запад и заустављена је испред Бакова. У 18 сати истог дана Прва армија је заустављена на линији: Баково — Стрижи-војна — Велика Копаница.

Други напад на Баково дивизија је извршила ноћу 14/15. априла, али се и он завршио без успеха. У Баково су пристигла два пука немачке 22. гренадирске дивизије са 25 топова и посели положаје испред града. Непријатељ је 15. априла извршио више против напада, али су они одбијени. Штаб дивизије је убацио у напад тек приспелу 5. срп-

[7] Заплењено је: 4 топа, 3 противколска мина траљеза, 11 „шараца", 30 камиона и веће количине ратног материјала, који је прикупљала сабирна чета команде позадине. (Зборник, том XI, књ. 1, док бр. 89).

ку ударну бригаду и са 6. пролетерском дивизијом планирао напад на Селце, који је одложен због јаких непријатељских противнапада.

Напади 6. пролетерске и 21. српске ударне дивизије на Баково су настављени, али уз малу артиљеријску подршку. Непријатељ је ноћу 15/16. априла почео да се извлачи али је пружао жилав отпор све до 20,30 сати 16. априла када је Баково ослобођено. Борба за његово ослобођење била је изузетно жестока и завршена обострано великим губицима. Убијено је 652 и рањено 712 непријатељских војника. Из дивизије је погинуло 172 и рањено око 700 бораца.

Дивизија се 17. априла одмарала у Бакову, први пут после пет дана тешких борби и напорних покрета под борбом.

Политички курс дивизије, под командом Милана Даљевића, 17. и 18. априла прикупио је погинуле борце дивизије у борби за ослобођење Бакова и сахранио у градском парку испред катедрале у заједничку гробницу. На надгробном обележју је написано: „ОВДЕ ПОЧИВАЈУ 172 БОРЦА XXI СРПСКЕ УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ КОЈИ СУ ПАЛИ У БОРБИ ЗА СЛОБОДУ НА ТЛУ БРАТСКЕ ХРВАТСКЕ."

Између Славонског Брода и Плетернице

На правцу Врпоље — Славонски Брод непријатељ је 16. априла зауставио 1. армију на линији: Андријевци — Зољани — Сава — 23 км испред Славонског Брода. На централном правцу 1. пролетерска дивизија је продрла око 35 км напред и ослободила село Бук — испред Плетернице. Тада је штаб Армије тежиште дејства пренео на централни правац (северно од планине Диљ) са циљем да продре у дубину непријатељског положаја преко Плетернице, опколи и уништи непријатељске снаге у рејону Славонског Брода. На тежишном правцу дејствовала је и дивизија.

У зору 18. априла дивизија је кренула из Бакова правцем: Селце — Пака — Рушево — Плетерница на марш дуг око 45 км. Планирано је да једна њена бригада учествује у затварању правца Славонска Пожега — Плетерница, а две да буду у резерви 1. пролетерске дивизије, која је нападала Плетерницу.

Дивизија је усиљеним маршем у 20,30 сата стигла испред Плетернице и заноћила са бригадама у овом распореду: 31. српска, у рејону Каленић — Дедина Ријека — Рушево; 4. српска, у Каленићу; 21. артиљеријска, остале јединице и штаб дивизије у Буки, а 5. српска је упућена у рејон Блацко — Вошковци на правцу Славонска Пожега — Плетерница.

У 12 сати 19. априла дивизија, без 5. српске ударне бригаде, наставила је покрет ка југу, правцем: Каленић — Врчин Дол — Брђани — Раван — Белић — Гргуревићи. Бригаде су до 20 сати поселе линију: Крајачићи — Стари Слатник — к. 160, у овом распореду: 4. српска, на десном крилу према Старом Слатнику; 31. српска, на левом крилу према к.160; 21. артиљеријска, остале јединице и штаб дивизије у Гргуревићима, леви сусед била је 11. а десни 1. пролетерска дивизија. Нападала је на непријатељске снаге немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген" и 3. усташко-домобранске дивизије.

Бригаде су исто вече прешле у напад: 4. српска је у 20,30 сати, уз артиљеријску подршку напала Обриж, изнад Старог Слатника и заузела први непријатељски положај на коме је заустављена. Око пола ноћи 31. српска је напала к.160, али напад није успео због добро организоване непријатељске одбране, пошумљеног земљишта, помрчине и слабе оријентације.

Непријатељ је жилаво бранио прилазе железничкој прузи и друму Славонски Брод — Загреб и обезбеђивао повлачење снага из Славонског Брода, а дивизија је упорно нападала. Вођене су тешке борбе 19, 20. и 21. априла за села Крајачићи, Грижићи, Гајићи и к.160. Положаји су неколико пута прелазили из руку у руке. У 16 сати 21. априла 4. српска бригада је заузела Крајачиће и Кућиште, а 31. српска к.160 и Андријевце. Дивизија је заузела железничку пругу и друм од Андријеваца до Старог Слатника. Губици обе стране били су велики. Непријатељ је имао 174 погинула, неколико десетина рањених и осам заробљених војника. Из дивизије су погинула 63, рањена 311 и нестало шест бораца. Ово је била једна од најтежих борби дивизије у којој су борци били изложени највећим психичким и физичким напрезањима.

Настављање офанзиве

До 21. априла увече ослобођени су Славонска Пожега, Плетерница, Славонски и Босански Брод. Трећа армија је избила пред Вировитицу. У 2 сата 22. априла штаб 1. армије је наредио 1. пролетерској и 21. српској ударној дивизи-

ји да са 2. тенковском и 1. коњичком бригадом наставе гоњење главним правцем: Нова Градишка — Окучани — Новска — Банова Јаруга — Загреб, да избегавају фронталне нападе, обилазе упоришта непријатеља и продиру брже и дубље.

У 4 сата 22. априла дивизија је кренула у гоњење са бригадама у овом распореду: 4. српска на десном и 31. српска на левом крилу. Непријатељ је са десне обале Орљаве отворио јаку ватру и дивизија је из покрета прешла у напад. Под артиљеријском ватром непријатеља бригаде су прегазиле Орљаву напале и одбациле 1232. немачки пук 41. дивизије из рејона Батрине и снаге 3. усташко-домобранске дивизије између железничке пруге и Саве. Дивизија је избила на линију Маргаретић — к.102 — Мајка Божја — Селце и на њој преноћила.

Гоњење је сутрадан настављено у истом распореду, који је по пристизању 5. српске ударне бригаде промењен: на десном крилу — друмом ка Новој Градишки продирала је 31. српска 1 км јужно од железничке пруге и паралелно с њом — 4. српска и правцем Старе Лазе — Бадовальци — Врље — Љупина — Прача — 5. српска бригада. Без јачег отпора ослобођени су Нова Капела, Били Бриг, Врбова, Старо Петрово Село и друга места. Пошто је савладала јачи отпор на линији Годињака, дивизија је у 21,10 сати избила испред Нове Градишке на линији: Решетари — Велики Поток где је задржана ватром.

У 0,45 сати 3. батаљон 31. српске бригаде прешао је у напад, одбацио непријатеља и прошао кроз Нову Градишку. За њима је прошла Бригада и у свануће ослободила Ковачевац — западно од града. Истовремено јужном периферијом је продирала 4. српска ударна а северном периферијом 3. крајишка пролетерска бригада. Нова Градишка је осванула ослобођена.

Дивизија је 24. априла наставила гоњење без задржавања, али у новом распореду бригада: 31. српска у десној, 5. српска у левој колони и 4. српска у другом ешелону.

Линију испред Окучана посела је немачка 41. пешадијска дивизија овако распоређена: 1232. пук — рејон к.205 — Смртић; 1230. пук — Забида, и 1231. пук — јужно од железничке пруге. У том рејону се налазила и 6. усташко-домобранска дивизија која се ноћу 23/24. априла у Старој Градишки из Босне пребацила преко Саве на њену леву обалу. На тој линији је вођена борба од 12,30 сати 24. априла до сванућа 25. априла. Непријатељска артиљерија била је активна док је артиљерија дивизије примила у потпуну мали број граната.

Ујутру 25. априла извршена је промена у распореду бригада: 4. српска је сменила 31. српску и гоњење је настављено у 5 сати. У десној колони — друмом Окучани — Новска кретала се 4. српска као десна колона. У левој колони правцем Дубовац — Врбовљани — Гуљ поље — Камара — 5. српска и у другом ешелону, иза 4. српске — 31. српска ударна бригада. Око 9 сати Дивизија је задржана јаком ватром, испред Новске, на линији: поток Капљенац — Камара — Оклинац. Артиљеријска бригада је посела Боровац, а 31. српска бригада Доњи Рајић. Штаб дивизије се сместио у Лаћевац.

Од 22. до 25. априла дивизија је, уз ограничену артиљеријску подршку и без тенкова, савладала узастопни отпор непријатења на више линија, прешла преко већег броја река на којима је непријатељ порушио мостове и бранио прелазе и гонила непријатеља око 60 км — темпом од 20 км дневно. Овако висок темпо гоњења постигнут је добром обученошћу јединица, њиховим високим моралом, храброшћу, добром физичком кондицијом и умешним командовањем.

Између реке Илове и Јасеновца

Дивизија је 25. априла око 9 сати доспела на 5 км испред логора Јасеновац. Тада су усташе у њему убијале последње логораше и уништавале трагове својих злочина. Логораши су 22. априла у 10 сати напали усташку стражу и покушали да се пробију из логора. Око 2.000 их је убијено а 65 је успело да се пробије у слободу. Њих 36 је прихватила дивизија и сви способни су добровољно ступили у њене редове. Око подне 25. априла ка Јасеновцу је упућена 31. српска ударна бригада. Она се пробила до логорског обезбеђења, сукобила са усташама и повукла без већих резултата.

Непријатељ је организовао одбрану на линији: река Пакра — Бујавица — Нови Гложовац — триг. 256 — Горњи Рајић — Камара — Сава. Браниле су је немачке дивизије: 41. пешадијска (у првом ешелону 1232. пук на Блатушком Брду, други ешелон 1230. пук и борбена група Колц) и 7. СС дивизија „Принц Еуген" у рејону Блатушко Брдо — Новска — Липљани, и 3. усташко-домобранска дивизија од Новске до Саве.

Ради припреме за настављање офанзиве на одмор је повучена 1. пролетерска дивизија, а њене положаје је примила 21. српска ударна дивизија. Њена зона је била на линији: Бујавица — Новска — Јасеновац — ширине око 20 км. Штаб дивизије је 26. априла наредио нов распоред бригада: на левом крилу, испред Новске, остала је 4. српска, у центру, испред Блатушког Брда — 31. српска, на десном крилу 5. српска, у Лађевцима 21. артиљеријска и штаб дивизије у Брезовцу. У овако широкој зони дивизије постојали су велики непоседнути већ само контролисани међупростори.

До 2. маја на овој линији су вођене тешке борбе, али без промене положаја. Дивизија је одржала ове положаје и за време противудара непријатеља (2. маја) на реци Илови и тиме омогућила одмор и припрему 1. пролетерске дивизије за настављање офанзиве. То је још један доказ њене велике борбене вредности.

Офанзива преко Илове

Штаб дивизије је открио почетак непријатељског извлачења и у 23 сата 1. маја наредио бригадама да га гоне на правцима: 5. српска, Јамарица — Кривај; 31. српска, Нови — Глоговац — Козарица — Липовљани и 4. српска, Јасеновац — Новска — Липовљани. Бригаде су осванула: 5. српска — испред Криваја, а друге две испред Липовљана. Током дана и ноћи на тој линији су вођене оштре борбе. За то време батаљон 4. српске и батаљон 24. српске бригаде (45. дивизије 2. армије) ослободили су логор Јасеновац, који су усташе ликвидирале, разориле и напустиле.

Непријатељ је 3. маја у 1,30 сати наставио повлачење. У 5 сати су ослобођени Кривај и Липовљани. До 12 сати дивизија је избила испред набујалих река Пакре и Илове (широка 18, дубока до 3 м) које се нису могле прећи газом. Учињен је покушај да се спречи рушење мостова на овим рекама али се у томе није успело.

Распоред непријатеља на десној обали Илове био је: немачка 41. пешадијска дивизија, јужно до Саве 3. усташко-домобранска дивизија и у другом ешелону, у рејону Кутине, немачка 7. СС дивизија „Принц Еуген". Њихов задатак је био одбрана прелаза Илове и обезбеђење повлачења

Непријатељ је у 2 сата 4. маја почео да се повлачи са ове линије правцем: Кутина — Поповача — Крижа — Иванић Град. У току ноћи бујица се повукла. Пешадија је, уз артиљеријску подршку, прешла Илову, а артиљерија је сачекала оправку мостова. Бригаде су прешле у гоњење у овом распореду:

— 4. српска, у центру распореда, друмом Банова Јаруга — Кутина — Поповача — Крижа — Иванић Град;

— 5. српска, на десном крилу дуж подножја Мословачких планина, и

— 31. српска, на левом крилу 3 км. јужно од друма Банова Јаруга — Иванић Град и паралелно с њим.

На линији Володер — Кривај — Осеково од 14 сати дивизија је водила оштру борбу. У 24 сата непријатељ је покушао да се непримећено повуче на десну обалу Чесме, али у томе није успео. Бригаде су га открили, прешле у гоњење и 5. маја осванула испред Чесме са мостобранима на десној обали: 4. српска — у Обедишћу и 31. српска у Везишћу. Штаб дивизије се пребацио у Ведрењак. Непријатељ је пружао отпор на линији Прњаровац — Киншћани — Новоселец — Окешинец — Везишће.

Продор преко Лоње

Штаб дивизије је 5. маја у 10,45 сати наредио бригадама да ослободе Крижа и гоне непријатеља основним правцем: Крижа — Иванић Град — Дуго Село — Сесвете — Загреб.

Дивизија је напала Крижа у овом распореду: с фронта — 4. српска, обухватом — с југа 31. и са севера 5. српска ударна бригада. На правцима 4. и 5. српске убачене су у напад 3. и 16. македонска бригада. Напад је подржавала 21. артиљеријска бригада из рејона Видрењака. У току напада 21. инжињеријски батаљон је оправљао мостове преко реке Чесме у рејонима Везишће и Обедишће.

Непријатељ је у 11.30 сати, упорно бранећи положаје на десној обали Чесме, почео повлачење на десну обалу Лоње. Дивизија је у 13 сати прешла у одлучан напад и у 19 сати присилила непријатеља да се са ових положаја повуче и прешла у гоњење. У 1,55 сати 6. маја 31. српска ударна бригада ушла је у Крижа са западне стране, заробила одељење за рушење објеката у граду и поставила обезбеђење према Иванић Граду. Због брзине продора и мрака дошло је до мешања са непријатељским јединицама и изненађења. У Крижа је за Бригадом кренула да умаршира чета усташа. На улазу у град дошло је до

оштре борбе у којој су усташе претрпеле веће губитке и одбачене у правцу Иванић Града. И остале бригаде продрле су у град и ослободиле села северно од њега.

Непријатељ је освануо 6. маја у Иванић Граду и на десној обали Лоње. Штаб дивизије је то јутро упутио 31. српску ударну бригаду да са 42. дивизијом ослободи Иванић Град и наставила је гоњење са 4. српском на правцу: Пречец — Лупоглав — жел. ст. Прикрај и 5. српском на правцу: Пречец — Андриловец — к. 106 на жел. прузи.

На десној обали Лоње непријатељ није сачекао удар Дивизије. У 23.30 сати он се повукао 10 км западно на линију: Градец — Божјаковина (к. 110) — Шашковец — Дуго Село — Сава, пред којом је Дивизија у 14 сати заустављена у овом распореду: 4. српска, по заузимању жел. ст. Прикрај на линији: Пресек — Речица — Стара Лоња и 5. српска, по заузимању Андриловеца, на линији: Речица — к. 106, а 21. артиљеријска је посела Горњу Греду.

До краја дана и у току ноћи на овој линији је вођена оштра борба у којој су при обиласку положаја са мотоциклом упали у непријатељски положај и погинули два члана оперативног одсека (Иван Киш, топограф, и Иван Јанковић, пом. шефа одсека) и возач (Милан Спасојевић).

У 14 сати 7. маја на левом крилу дивизије убачена је у напад 31. српска ударна бригада на правцу: Остра — Пухово — Дубовец да са југа нападне Дуго Село. Напад је настављен и дивизија је у 18,30 сати ослободила Дуго Село. У исто време у њега су из правца Чазме продрли 2. и 3. батаљон 2. тенковске бригаде. Непријатељ је присиљен да се повуче ка Загребу.

Дивизија је одмах наставила продор. На десном крилу 4. српска ударна бригада са четом тенкова 3. тенковског батаљона продрла је ка Церју, а 5. и 31. српска ударна бригада са 2. тенковским батаљоном напале су Краљевец испред кога су задржане јаком ватром непријатеља.

После капитулације Немачке

Штаб дивизије је 7. маја у 24 сата добио депешу штаба Армије:

„Дениц је потписао капитулацију свих немачких јединица. Послаћемо вам ултиматум за немачке команданте. Пеко."

Од немачких команданата ултиматумом је тражено да поступе по заповести свог врховног команданта адмирала Деница — обуставе отпор, безусловно предају јединице и оружје до 09.00 сати 8. маја 1945. године.[18]

Немачке јединице испред Загреба нису до одређеног рока прекинуле отпор и положиле оружје. Штаб дивизије је у 9 сати наредио да се продужи напад на Краљевец.

У 10 сати напад је, уз артиљеријску подршку, настављен са бригадама у овом распореду: на десном крилу и помоћном правцу — 4. српска са 3. тенковским батаљоном, на левом крилу и главном правцу: Краљевец — Сесвете — Загреб — 31. српска са 2. тенковским батаљоном. После жестоке борбе Краљевец је у 12 сати ослобођен и продор настављен.

Продирући ка Загребу, дивизија је на линији: Марково Поље — Сесвете — Ресник — Сава наишла на непријатељску последњу линију поседнуту одморним снагама. Напад на њу почео је у 13 сати из покрета и без промене у борбеном поретку. После оштре борбе дивизија је у 17,50 сати извршила општи јуриш, разбила и одбацила непријатеља ка Загребу, ослободила Дубец, Ретковец и друга места па посела линију: Дубрава (к. 136) — Кулинец — к. 123 — поток Трнава — Сава, поставила обезбеђење и преноћила на тој линији.

Са коликом је жестином вођена борба испред Загреба, после капитулације Немачке, сведочи податак да је у борби 8. маја 1945. убијено 223, заробљено 346 непријатељских војника а запљењено 150 моторних возила и велике количине друге војне и ратне опреме. Из дивизије је погинуо 31 а рањен 141 борац.

---

[8] Немачка је потписала безусловну капитулацију 7. маја 1945. у 2,30 сата у Ремсу. Документ о капитулацији ратификован је 8/9. маја 1945. у Берлину. Требало је непријатељства да престану 8. маја 1945. у 23.00 сата.

Радио вест о капитулацији Немачке објављена је 7. маја 1945. после подне. Немачке снаге у Италији, Холандији, Данској, Аустрији, северној Немачкој и Баварској одмах су приступиле полагању оружја. Немачке снаге у рејону Загреба нису прихватиле упућени им ултиматум да положе оружје. Намеравале су да се повуку из Југославије и оружје предају западним савезницима.

Ослобођење Загреба

Берлин је био пао и Немачка капитулирала а немачке јединице и усташе су још држале Загреб и пружале очајнички отпор. Павелић је присиљен да ноћу 6/7. маја побегне из Загреба. За њим је настало безглаво бежање усташа, домобрана и њихових сарадника. Путеви ка западу били су закрчени злочинцима у бекству.

У Загреб су прво продрле јединице 2. армије. У 10 сати 8. маја преко Саве се, код моста у селу Јакушевец, пребацила на леву обалу 20. српска бригада 45. дивизије. Она је ослободила радио станицу, железничку станицу, Трг краља Томислава и аеродром. Сутрадан су јединице 1. и 2. армије завршиле ослобођење Загреба.

У заповести штаба дивизије за ослобођење Загреба од 8. маја у 7.30 сати одређен је главни правац продора: Дубрава — Максимир — Јелачићев трг — Савска цеста, а задатак — посести мостове на Сави, спречити њихово рушење и гонити непријатеља правцем: Подсусед — Брдовец — аустријска граница. Одређени су задаци бригаде:

— 5. српска, да продире у десној колони Дивизије и одржава везу са десним суседом — 6. пролетерском дивизијом;

— 31. српска, да продире у левој колони Дивизије и одржава везу са левим суседом — 48. дивизијом;

— 4. српска, да се креће у другом ешелону главним правцем продора: Дубрава — Максимир — Јелачићев трг — Савска цеста;

— 21. артиљеријска, да оруђа за непосредно гађање прида бригадама а послуга их гура испред себе у борбеном поретку и да дејство оруђа за подршку обједини под командом штаба бригаде, и

— све коморе да остану у Гарешини, Дубравама, Дубцу и Реткоцеру.

У 4 сата 9. маја дивизија је кренула одређеним правцима кроз Загреб. Непријатељ није пружао отпор. Кад је 45. дивизија 8. маја ушла у Загреб, Немци су напустили моторизовану колону дугу 10 км, од Дубраве до Максимира и повукли се пешке северно од Загреба. Ова колона је постала плен дивизије.

Командант 1. армије је у 6,55 сати известио Генерал-штаб ЈА:

„Послије борбе која је трајала цијелу ноћ три наше дивизије (1. и 6. пролетерска и 21. српска ударна — прим.) разбивши непријатеља почеле су улазити јутрос у 4 часа у Загреб. Непријатељ наставља са отпором само у мањим групама. Пеко."

Дивизија је прошла кроз Загреб одушевљено поздрављена од грађана и на западној периферији око 12 сати посела линију: Стењевец — Перјавица — Фратршчица. Штаб дивизије се сместио у северозападни део града.

У граду су се још налазиле мање непријатељске групе. На Медведници, Загребачкој гори и у околини било је и непријатељских јединица. Заробљен је већи број непријатељских војника — нарочито домобрана. Из 13. усташко-домобранске дивизије заробљен је „заповедник — крилник са више часника" и око 2.900 домобрана, док су се усташе повукле ка Аустрији. Ратни плен је такође био велики.

Дивизија је од 2. до 9. маја 1945. гонила непријатеља на главном правцу 1. армије, разбила непријатељски отпор на више узастопних линија, продрла од Новске до Загреба — око 110 км, ослободила већи број места, учествовала у ослобођењу Загреба и продрла његовим главним улицама.

Испред Цеља

Под притиском наше четири армије, немачке и квислиншке колоне су се повлачиле ка Аустрији не прихватајући позив да положе оружје. Народноослободилачка војска Словеније (7. и 9. корпус, 4. оперативна зона и неколико НОП одреда — јачине око 35.000 бораца) и моторизовани одред 4. армије, који је 9. маја заузео Целовец, нису били довољни да задрже огромне непријатељске снаге које су, по сваку цену настојале, да се повуку са оружјем у Аустрију. Требало је непријатељу пресећи одступницу и присилити га да положи оружје пред нашом Армијом. Чак је и врховни командант 13. маја 1945. интервенисао да се аустријска граница што пре затвори.

Штаб 1. армије је 10. маја у 12 сати наредио дивизији на настави гоњење непријатеља ка Цељу:

„3. — XXI дивизија 10. маја у 13 часова наставља гоњење непријатеља правцем: с. Запрешић — с. Дубравица — с. Стара Вас — с. Св. Пе--

тар (Бистрица на Сутли, прим.) — с. Подсреда — с. Пилштањ — с. Планина — Лашко."[9]

Покрет је почео око 13 сати у Стењевцу. До 16 сати дивизија је у Запрешићу сишла са друма Загреб — Брежице, избила у рејон Стара Вас, Мавpач, и у њему преноћила.

Ујутру 11. маја покрет је настављен уз појачано маршевско обезбеђење. Претходница (31. српска ударна бригада) у 18 сати је ушла у село Козје и покрет је заустављен. Дивизија се одмарала у колони од Козја до Бистрице на Сутли. Претходница је привела Штабу дивизије два немачка потпуковника — парламентара, који су нудили да немачка 181. пешадијска дивизија положи оружје. Парламентари су упућени на Штаб 5. ударне дивизије.

Око 19 сати усташе су од Великог Камена отвориле јаку минобацачку и артиљеријску ватру по 3. батаљону 31. српске ударне бригаде и са повицима „Напред усташе — Ура" безобзирно у буљуку јуришале на леви бок колоне. Упркос јакој ватри и губицима око 300 усташа се пробило преко колоне дивизије и села Росце на север у правцу Аустрије. Неколико стотина их је одбачено назад. Убијено је 207 и заробљено 636 непријатељских војника, а заплењено 32 „шарца", 420 пушака и 60 кола разног материјала. Из дивизије су погинула 33 и рањен 61 борац. Погинуо је и омладински руководилац 21. артиљеријске бригаде Милан Марковић Долфус. Изгубљен је 1 топ, 1 митраљез и неколико пушака.

На простору Подсреда, Козје, Козјак, Ветерник, Велики и Мали Камен и Копривница дивизија је до 15. маја водила даноноћне борбе са остацима 1, 3, 7, 8. и 9. усташко-домобранске дивизије, разбијала и уништавала њихове веће групе.

Штаб дивизије је после подне 15. маја наредио пребацивање у рејон Цеља. Покрет бригада је почео пред вече, а два сата касније је обустављен. Дивизија је враћена у исте рејоне где је наставила да уништава мање групе усташа.

После рата

Јединице дивизије су 18. маја имале последње мање борбе са усташама на подручју Словеније. У 20 сати почела је да се пребацује у рејоне Запрешић, Брдовец, Харамица, Ладуш, Зденци и Жупрешир, између Загреба и Брежица. У Брдовецу је 20. маја прослављена прва годишњица постојања 21. српске ударне дивизије. Прослава је протекла у манифестацији братства и јединства српског и хрватског народа.

За годину дана постојања 21. српска ударна дивизија је стекла велику непролазну славу. Тако велика слава у тако кратком временском периоду стечена је изузетно великим пожртвовањем и поднетим жртвама бораца и старешина дивизије. У време њене годишњице завршен је други светски рат и ослобођена Југославија. Политички комесар 1. армије оценио је на овој прослави да су заставе 21. српске ударне дивизије увек „ишле упоредо са црвеним заставама пролетерских дивизија."

Из Брдовеца дивизија је кренула у Србију из које је и изникла. Враћала се да поднесе извештај како су се њени борци и старешине — синови Србије борили за ослобођење Југославије и стварање нових друштвених односа. Због славом овенчаног борбеног пута и успеха постигнутих на њему припала јој је част да прође кроз Београд у ДЕФИЛЕУ ПОБЕДНИКА.

---

[9] Зборник, том XI, књ. 1, док. бр. 128.

Isidor Đuković

TWENTY FIRST ELITE DIVISION IN BREACH OF THE SREM FRONT AND FINAL OPERATIONS

21st Serbian Elite Division took part in the operations on the Srem front from the very beginning. It also participated in breach of the Srem front, doing very important task. This division kept on its activities till the final triumph, taking part in final operations too, up 15th May 1945., when the last forces of defeated enemy, who had already signed the unconditional capitulation, ceased to offer resistance. Then the division was sent to the region of Celje where some less important struggles with ustashas were waged in the Slovenian terittory. From fight to fight this division attained the fame of a strong unit, and it became as famous as some proleterian divisions.

940.53/.54 (497.11)

Станимир Јовановић Јова

Пета српска народноослободилачка бригада у борбама од Бруса до Београда [1]

Од 13. августа 1944. године, наређењем Главног штаба НОВ и ПО Србије, 21. дивизија НОВЈ стављена је под привремену команду штаба Оперативне групе дивизија ради извођења заједничких борбених дејстава.[2] Наређењем штаба Оперативне групе дивизија, од 26. августа 1944. године, штаб 21. дивизије је обавештен о одлуци Врховног штаба НОВ и ПОЈ да као дивизија улази у стални формацијски састав Оперативне групе дивизија, а да у састав 21. дивизије улази 2. пролетерска бригада. У циљу реорганизације, дивизија је добила задатак да се до 29. августа концентрише на просторији: села Дубовци, Бугарци, Вукосављевићи, Тршановци, Дретевци, тј. дуж комуникације село Лепенац — Брус.[3]

У међувремену је четничка Врховна команда проценила да ускоро предстоји наступање Оперативне групе дивизија НОВЈ из долине Западне Мораве ка Шумадији, а претпостављала је да може доћи и до напада на Крушевац. Пошто су се јединице 4. групе јуришних корпуса, после повлачења на леву обалу Западне Мораве, прегруписале, попуниле новомобилисаним људством и одморile, то је Врховна команда сматрала да ће крајем августа оне бити способне да, заједно с Расинско-топличком групом корпуса, уз садејство немачко-недићевских снага из Крушевца и Трстеника, поврате Жупу са Александровцем и Брусом и да задрже даље продирање Оперативне групе у нутрашњост Србије.[4] Према личном наређењу команданта Врховне команде Драже Михаиловића, команду над овим снагама преузео је мајор Драгослав Рачић, командант 4. групе корпуса ДМ, који је већ 25. августа издао наређење за поседање нових положаја и за припрему за почесно тучење јединица Оперативне групе дивизија НОВЈ.[5]

Борбе око Бруса

Пред почетак непријатељевог напада, у ноћи између 25. и 26. августа, Оперативна група дивизија је била овако распоређена: 21. ударна дивизија главнином снага према Куршумлији, а помоћним снагама у рејону села Међухана — с. Алабана — село Драгуша, североисточно од Блаца;[6] 5. ударна дивизија с једном бригадом на правцу Блаце — Разбојна, једном бригадом према Крушевцу и железничкој прузи Ниш — Сталаћ, а једном бригадом на Копаонику ради затварања праваца који из долине Ибра изводе према Брусу; 17. ударна дивизија на ширем простору Бруса и Александровца, јединице 2. пролетерске дивизије на ширем простору Пусте Реке и на планини Радану.[7]

Ноћу, уочи 26. августа почели су покрети непријатељевих снага у циљу поседања полазних положаја за напад на јединице НОВЈ. До првих борби дошло је ујутру око Чикера и Папратне и јединице 17. дивизије су се, пред навалом далеко јачег непријатеља привремено повукле јужно од комуникације Новаци — Александровац. Пошто је 5. бригада била привремено потчињена штабу 5. крајишке дивизије,[8] то је овај штаб, 27. августа наредио штабу 5. бригаде да преузме положаје 10. крајишке бригаде између Разбојне и Блаца и да смени први батаљон 10. крајишке бригаде у селу Чучале, како би се цела ова бригада могла ангажовати у борби против наступајућих четника.[9] У време добијања овог наређења, бугарска артиљерија (четири топа) из рејона Барбатовачког брда упорно је тукла положаје 5. бригаде, али није нанела никакве људске губитке.

Бригада се прикупила до 2 часа 28. августа и око 6.00 часова извршила покрет на одређену јој просторију стигла око 13 часова истога дана, не нашавши 10. бригаду на тим положајима. Није

било непријатеља на овом простору. Истога дана, штаб 21. дивизије је допунио своју борбену заповест од 27. августа, којом је 5. бригади одредио правац даљег кретања: Пожар — Лепа Гора — Лепенац — с. Тршановци — Дртевци — Мала Грабовница, са размештајем на просторији у селима Тршановци — Дртевци — Мала Грабовница,[10] а следствено наређењу штаба Оперативне групе дивизија од 28. августа, о садејству 21. дивизије јединицама 5. и 17. дивизије у борби против четника на сектору Милентија — Брус — Разбојна.[11] У ноћи 28/29. августа, 5. бригада је постављена на просторији: Лепенац — Јаворац у циљу затварања правца Разбојна — Крушевац.

Пошто су четничка 4. група јуришних корпуса и Расинско-топличка група корпуса четника ДМ, 27. и 28. августа постигле свој крајњи тактички циљ и овладале Жупом и Расином, са Александровцем и Брусом, то је даља намера непријатеља била да одржи у својим рукама ову територију и припреми „општу акцију" на простору Копаоника и Јастрепца ради постизања оперативног циља.[12] Штаб Групе корпуса је одлучио да ни по коју цену не дозволи поновни губитак територије **Жупе и Расине.**[13]

Кад је прикупио своје снаге, штаб Оперативне групе дивизија је, 29. августа у 1,00 час издао борбену заповест штабовима 5, 17. и 21. дивизије за напад на четничке снаге на сектору Милентија — Брус — Разбојна, у којој је главнина 21. дивизије + 4. и 5. бригада у улози десне колоне имала да напада општим правцем: село Криви Брод — с. Стојинци — с. Доброљупци (Јеленак к. 508) — с. Боботе — с. Ратаје, а мањим деловима да се обезбеђује од правца Разбојна — Блаце. Напад свих дивизија морао је — према Заповести Оперативне групе — да буде енергичан и силовит са тежњом да се уништи ова непријатељска група и њени остаци протерају преко Западне Мораве.[14]

Пета бригада започела је напад на четнике око 22.00 часова правцем Разбојна — Дупци, а једним делом: Криви Брод — Игрош — с. Шљивово, са задатком да се задржи на просторији: Стевовишко брдо — Рапчевица.[15] Међутим, све јединице Оперативне групе наишле су у почетку напада само на четничке заштитничке делове, јер је командант 4. групе јуришних корпуса раније одлучио да Расину не брани одсудно, па је 29. августа око 16 часова наредио извлачење својих јединица на нове положаје.[16] Тако се напад јединица НОВЈ у првој фази претворио у наступни марш све до избијања у рејон Александровца.

Око 16 часова, 30. августа, 4. и 5. бригада стигле су до с. Ратаје, где су јединице 5. дивизије водиле жестоке борбе са четницима. Делови обе бригаде извршили су силовити јуриш на око 1000 четника, разбили их и гонили све до Западне Мораве. Убијена су четири, рањено 30, а заробљено пет четника.[17] Бригада је имала два лакше рањена борца. Пета бригада, која је раније добила задатак (пре добијања заповести штаба Оперативне групе дивизија) да нападне правцем: Јабуковац — Трлина — Рапчевица, није могла на време да добије промену наређења и она је пошла тим правцем, а затим је скренула преко с. Доброљупци и била резерва 4. и 6. бригади.[18] У току 30. августа Жупа и Расина су биле поново под контролом Оперативне групе дивизија. Тиме је, за непријатеља, ова територија била коначно изгубљена.

На овој просторији 21. дивизија је остала све до 3. септембра, када је добијено телефонско авио наређење штаба Првог пролетерског корпуса да се дивизија у току ноћи размести на просторији с. Милентија — Брус. У међувремену, један батаљон 5. бригаде налазио се на просторији села Доброљупци ради вршења мобилизације људства за јединице НОВЈ. Према наређењу штаба 21. дивизија од 3. септембра извршено је поседовање нове просторије, па се 5. бригада разместила на просторији с. Грчак — Будиловина — Тоокићи. Пред полазак била је постројена цела бригада, а сам марш се одвијао у целој бригадној колони, како би се извршила смотра целе јединице, увидели недостаци да би се исправили на новој просторији.[19]

Прелаз преко Ибра

Пратећи развој војно-политичке ситуације на Балкану, посебно у Србији, врховни командант Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије маршал Тито је, у другој половини августа, разрадио ширу стратегијску концепцију битке за Србију, па је 19. августа у директиви командантима Главног штаба НОВ и ПО Србије и Оперативне групе дивизија, изнео даљи план битке за Србију. С тим у вези, територија Србије подељена је на више оперативних подручја и одређене су сна

ге које ће се ангажовати у дејствима на сваком поједином подручју.[20] Према директиви маршала Тита од 20. августа, требало је да Оперативна група дивизија, пошто се попуни људством у Топлици, крене ка Руднику, Сувобору и Маљену, да се што пре повеже са 1. пролетерским и 12. ударним корпусом НОВЈ и да, после избијања на означену просторију, уђе у састав 1. пролетерског корпуса. За команданта овог корпуса је именован командант Оперативне групе дивизија генерал-потпуковник Пеко Дапчевић. Даље се предвиђало синхронизовано продирање 1. пролетерског и 12. ударног корпуса на север у циљу овлађивања Шумадијом и западном Србијом.

Врховни командант је 21. августа наредио команданту Оперативне групе дивизија да достави мишљење о даљем дејствима, с тим да има у виду задатак 1. пролетерског корпуса и његов правац наступања ка Ваљеву. Од два могућа правца, командант Оперативне групе дивизија је проценио да је други правац, иако дужи, ипак повољнији, јер су се на том правцу налазиле и јединице 1. пролетерског корпуса и 37. дивизије. На основу овога, 26. августа, он је Врховном штабу предложио да Оперативна група крене с Копаоника, преко Ибра, основним правцем Чемерно — Јелица — Каблар — Сувобор.[21]

Штаб Оперативне групе дивизија је, 5. септембра издао заповест за прелазак јединица преко Ибра на одсеку села Маглић — село Биљановац. Подилажење Ибру и прелазак преко њега требало је вршити у три колоне, 21. дивизија је представљала средњу колону.[22] Наређењем штаба 21. дивизије од 5. септембра, за 7. септембар био је предвиђен покрет свих бригада са просторије с. Бурмази — Остреље (к. 1044) — Савин Лаз преко комуникације Рашка — Краљево и распоред на просторији с. Баково — Боровци.[23]

Пета бригада је 6. септембра по подне стигла на одређену јој просторију у селу Савин Лаз. За време марша људство се држало веома добро, а маршевска дисциплина била је на завидној висини. Међутим, у току 5. и 6. септембра из бригадних јединица дезертирало је шест бораца, од којих је један био члан КПЈ, а други кандидат за члана КПЈ. У току марша један пушкомитраљезац је нехотице ранио у обе ноге једног борца, који је пребачен у болницу у Брусу. Људство је имало два оброка, ручак у 9.00, а вечеру у 20.00 часова.[24]

Седмог септембра ујутру, у 7.00 часова бригада је испред себе послала извиђачке делове, у 9.00 је борцима подељен ручак и у 10.00 часова започет је покрет целе бригаде правцем: Равна Планина — Велика Ливада — Крш — Грмчића Поље, са задатком да се комуникација Рашка — Краљево пређе на сектору Луке — Пусто Поље. На комуникацију је бригада стигла око 20.00 часова увече, 7. септембра. Дводневни марш био је веома напоран, а борци нису били навикли на овако дуги марш, велики број бораца имао је жуљеве на ногама, углавном ради тога што су борци пред покрет добили нове ципеле из енглеских транспорта, ципеле су често биле мале, а ти људи су раније носили опанке. Коморе по батаљонима нису још увек биле потпуно формиране, није било довољно коња, који су имали убоје од неприлагођених самара. За време извршења овог марша из бригаде је дезертирало 30 бораца.

Бригада је око 22.00 часа, скоро из покрета дошла у борбени додир са непријатељским јединицама из борбене групе „Ибар" (Kampfgrupe „Ibar"), формиране од два пука белогардејског Руског заштитног корпуса (РЗК) и делова Српске државне страже (СДС), а ту су били и неки мањи делови 1. СС брдске дивизије, на путу за Краљево. Од раније се сазнало да је непријатељ фортификацијски обезбедио железничке станице, газове, мостове и тунеле. Мостове и тунеле непосредно су осигуравала по два тешка бетонска бункера са препрекама од бодљикаве жице и, местимично, минским пољима. Одбрану су олакшавали железничка пруга нормалног колосека и друм, јер их је непријатељ могао искористити за маневар трупа. На железничкој станици Полмир налазило се и око 600 непријатељских рањеника који су чекали на траспорт за Краљево, па је ова комуникација утолико јаче и упорније брањена.

У првом налету бригадни делови су успели да непријатеља са десне обале Ибра пребаце на леву обалу и под ватром бригадних јединица непријатељ је пребацивао своје рањенике. Пошто је увидео да је већи део рањеника остао у станици, непријатељ је појачао своју одбрану концентришући гро својих тешких и аутоматских оруђа, и тако успео да задржи бригадни напад, тако да бригада није успела те ноћи да пређе Ибар.[25]

У овим ноћним борбама бригада је нанела непријатељу значајне људске и

материјалне губитке, нарочито на сектору где је непријатељ вршио пребацивање својих рањеника, али број тих погинулих није утврђен. На терену је нађено седам мртвих Немаца, а заробљена су четири белогардејца. Убијено је 40 коња. Уништен је један камион и троја кола са опремом и материјалом. Заплењено је нешто канцеларијског материјала, немачка архива и 48.000 недићевских динара. Бригада је порушила два моста, један железнички и један друмски. Рушење би било настављено, али је прекинуто услед појаве једне јаче немачке колоне из правца Ушћа. Бригада је имала једног погинулог[26] и седам рањених бораца.[27]

Осмог септембра, у 4.00 часа бригада је започела извлачење главнине са комуникације око станице и осматрала могућности прелаза Ибра код места Зечевићи или на неком другом месту — Ибар је прећен око 17.00 часова,[28] тако да су се 9. септембра све јединице Оперативне групе дивизија нашле на Западној обали Ибра, извршивши свој први задатак у наступном маршу према Руднику. Оне нису тежиле да по сваку цену униште непријатељске утврђене посаде, него су настојале да што пре пређу Ибар и разоре комуникације у његовој долини, а затим наставе са извршењем свог основног задатка.

Улазак у Гучу и напад на Пожегу

У тренутку када се Оперативна група дивизија нашла на левој обали Ибра, на простору села Савово — село Баково — с. Брезава — с. Врмбаје, њен штаб је примио наређење маршала Тита: што пре се повезати са 1. пролетерским и 12. ударним корпусом, који су водили борбе северно и северозападно од Ужица, а затим продрети у рејон Сувобора и дејством у позадини непријатеља олакшати операције тих корпуса. Због тога је, 8. септембра штаб Оперативне групе дивизија издао наређење штабовима 5, 17. и 21. дивизије за пребацивање на просторију Врмбаје — Добри До — Вучковица — Доњи Дубац — Каона, са почетком покрета 9. септембра, што је анексом наређења анулирано и почетак покрета одложен за 10. септембар у 4.00 часа ујутру,[29] па је штаб 21. дивизије 9. септембра у том смислу издао наређење потчињеним бригадама за пребацивање на просторију Вучковица — Доњи Дубац и обезбеђења према Чачку, Гучи и Ивањици.[30]

Пета бригада је, 9. септембра увече наставила покрет од Белог Камена и на одређену јој просторију стигла је идућег јутра око 10 часова. Око 14,30 часова упућена је једна јача извиђачка патрола у правцу Ивањице, ради прикупљања података о непријатељу.[31] Покрет је био настављен и 11. септембра, пређено је скоро 25 километара и бригаде су се разместиле у контоману села Доњи Јасен и Доња Осолица. Бригада је овога дана без борбе ушла у Гучу.

Пре него што је бригада ушла у Гучу, са борцима су одржане батаљонске и четне политичке конференције на којима им је речено како треба да се понашају према народу у градовима. Борци не смеју да залазе по кућама, сем за то нарочито одређени органи, из два основна разлога. Прво, што би се јединица као таква брзо растурила и не би могла да одговори војничким задацима који би се пред њу поставили уколико би непријатељ извршио противнапад и, друго, што би неминовно дошло до нежељених испада војске према становништву. Наређено је такође да после уласка у Гучу, само један батаљон остане у варошици као посадна јединица, а остали да се разместе ван града.

По подне је у Гучи одржан велики политички народни збор, а и у неким околним селима, на којима су говорили бригадни и батаљонски војни и политички руководиоци. У говорима је приказана војно-политичка ситуација у свету и земљи и наглашене су перспективе блиског ослобођења земље. Наглашавано је и то да су се краљ и краљевска влада одрекли Драже Михаиловића и његове војске коју су распустили, што је све имало велики пропагандни одјек у народу овог краја Србије који је био дуго под мором четничке каме. Указано је и на мере које очекују четнике који се до 16. септембра, према позиву Врховног команданта друга Тита не предају јединицима НОВЈ и не крену у заједничку борбу против окупатора, за коначно ослобођење земље.[32] У току овог и следећег дана, јединице 5. бригаде у Гучи и околним селима вршиле су мобилизацију људства за јединице НОВЈ.

Већ једанаестог септембра дивизије Оперативне групе су избиле на линију села Каона — Гуча — Ариље. Непријатељ се не пружајући значајнији отпор повлачио према Чачку и Пожеги. Тиме је Оперативна група дивизија створила повољне услове за прелазак преко Западне Мораве и за продор ка Руднику и Сувобору, што је и био њен основни опе-

ративно-стратегијски задатак. Међутим, њен штаб је, супротно директиви Врховног штаба, одлучио да претходно заузме Ужице и Пожегу, па је напад планиран за ноћ уочи 14. септембра,[33] па је у вези са таквом одлуком и штаб 21. дивизије истога дана донео наређење потчињеним бригадама за напад на Ужичку Пожегу.[34]

Пета српска бригада која се, после изласка из Гуче, налазила на положајима Негришори — Лучани, извршила је покрет и прешла комуникацију Пожега — Чачак на простору села Дријенови, око коте 298 и поставила се на просторију од Средњег Брда (искљ.) до Гугаљског моста (закључно). У току ноћи 12/13. септембра вршено је насилно извиђање Гугаљског Поља и испитивање места прелаза преко Западне Мораве. 12. септембра увече, у штабу 21. дивизије одржан је састанак са свим командантима и политичким комесарима бригада у циљу израде плана и организације напада на непријатељев гарнизон у Пожеги. У ноћи 12/13. септембра све јединице 21. дивизије су прешле Моравицу и Западну Мораву ради напада на Пожегу, па се 5. бригада разместила на просторији Горње Брдо искључно до комуникације Пожега — Чачак. У прелазу преко Мораве, 5. српска бригада наишла је на једну немачку колону на другу Чачак — Пожега, око села Гугаљ. У колони су била два немачка аутомобила и два мотоцикла. Развила се кратка борба, и после неколико минута аутомобили и мотоцикли су упаљени, два Немца убијена, заплењена два „шарца", једна машинка, два пиштоља, нешто муниције и друге опреме. По завршеној акцији бригада је порушила железничку пругу, један мост на другу и запалила железничку станицу Јелен Дол.[35]

Очигледно је да се штаб Оперативне групе дивизија, уместо да већ 11. септембра планира прелаз преко Западне Мораве, усмерио на споредне тактичке задатке. Врховни штаб га је, депешом од 13. септембра, упозорио да се не задржава у рејону Гуче и Ариља, већ да пожури на извршење главног задатка, истичући да су 1. пролетерски и 12. ударни корпус при крају остварења свог оперативног задатка. То исто му је поновио и у депеши од 14. септембра, упозоравајући Пека Дапчевића да што пре преузме команду и да дејства 1. пролетерског и 12. ударног корпуса обједини са дејствима Оперативне групе дивизија. Међутим, дивизије су, у духу наредбе штаба Оперативне групе од 12. септембра, већ биле у покрету према Ужицу и Пожеги.[36]

Напад на непријатељев гарнизон у Пожеги вршиле су 2. пролетерска и 5. српска бригада 21. дивизије НОВЈ. Пожега је био јак гарнизон од око 4.000 непријатељских војника, био је добро утврђен и припремљен за одбрану. Скоро на свим раскрсницама и на прилазима граду од Чачка, Косјерића, Ужица и Ариља, као и на мостовима на Ђетињи и Скрапежу, налазили су се бетонски бункери. Аутоматска оруђа су била укопана, а делом постављена у лаким и тешким бункерима, који су били повезани саобраћајницама и заштићени бодљикавом жицом. Земљиште је било испресецано и непрегледно, ради тога је оријентација старешина била доста слаба.[37]

Друга пролетерска и 5. српска бригада, чврсто повезане, упоредо су ишле на град, са зоном ширења: за 2. бригаду десно Скрапеж, а лево пут село Табановић — Пожега, а за 5. српску бригаду десно пут Дјетиниште — Пожега а лево река Моравица — река Скрапеж, затим друм Ариље — Пожега. Четврта српска бригада је нападала с југа, на одсеку између пута Пожега — Ариље и пута Пожега — село Здравчићи — Ужице.

Напад је почео 13. септембра у 21,00 час и борба је трајала све до јутра 14. септембра. До 11,40 часова, 14. септембра, ситуација код 5. српске бригаде је била следећа: стрељачки строј је допро до на 50 метара од железничке станице, на којој је непријатељ имао веома јаке бункере и ровове, а удесно бригада је већ држала положаје на предњој ивици варошког гробља и приближавала се цркви. Непријатељ се, из већ раније припремљених линија ровова, упорно и дрско бранио, мада је притом трпио и тешке губитке. Пета бригада је до овог времена имала једног погинулог и 11 рањеника, док су губици 2. пролетерске били знатно већи. Бригада је вршила јак притисак, спремајући се за ноћни упад у варошицу.[38]

У току дана су испитани заробљеници, који су изјавили да је њихов батаљон из 14. пука 7. СС дивизије „Принц Еуген". У Пожегу су стигли 12. септембра увече од Ужица. Остала два батаљона крећу за њима, оставили су их око Кремне. Штаб дивизије налазио се у Вишеграду и креће за њима. Остале јединице 7. СС дивизије налазиле су се у Босни, око Јајца, Травника и Зенице.

Није им познато куда иду јер им само саопштавају правац до следећег места, овима из Пожеге саопштено је да иду до Чачка.

У току дана, 14. септембра бригадни минобацачи и артиљерци узимали су елементе за ноћно гађање тешким оруђима. Немци су извршили неколико жестоких противнапада, али су увек били одбијени. Поновни напад 2. пролетерске и 5. српске бригаде започео је у 19,00 часова, после жестоке минобацачке и артиљеријске припреме од око пола сата. Борба се водила успешно и бригаде су успеле да упадну у прве блокове кућа. Међутим, када се већ очекивало да ће град пасти, из правца Ужица наишао је још један батаљон 14. СС пука и један батаљон четника, који су из покрета ступили у борбу на правцу гробља и железничке станице. Пред далеко бројнијим непријатељем и унакрсном ватром, обе бригаде НОВЈ започеле су извлачење из вароши на раније полазне положаје за напад.[39] У свим борбама непријатељ је имао око 70 погинулих и двоструко већи број рањених. Заробљено је 12 војника, од којих осам Немаца. О жестини ових борби у Пожеги говори и податак да је 5. српска бригада имала седам погинулих,[40] седам теже и шест лакше рањених бораца. Међу рањеним био је и командант 2. батаљона Добросав Павловић и један заменик командира чете Будимир Угреновић.

Дајући оцену борбе за Пожегу, командант 5. бригаде мајор Новак Перућица прилично је оштро говорио о бригади: „И у овој борби људство је показало високу борбеност, с обзиром да је ово релативно младо људство. Људству недостаје још искуства у ноћним акцијама. Руководство још није дорасло да успешно води своје јединице у ноћним акцијама, али се из дана у дан осећа све већа способност, еластичност и борбеност, тако да ће ово људство у најкраћем времену моћи са успехом да реши и много теже задатке. У задња три дана успели смо да мобилишемо око 20 бораца, од којих је девет већ дезертирало. Услови за мобилизацију су свуда врло добри и уколико би се на овим теренима остало дуже, попуна би се извела добро. Уколико се приближавамо Ужицу и Ваљеву утолико би мобилизација била боља."[41]

Напади дивизија Оперативне групе на Ужице и Пожегу нису дали очекиване резултате. Тако се — пише др Петар Вишњић — обистинило упозорење Врховног штаба да ће непријатељ упорно бранити комуникације у долини Западне Мораве и, даље, према Сарајеву јер су му биле неопходне за пребацивање трупа које је уследило после одлуке немачке Врховне команде да се организује одбрана Балкана. Оперативна група дивизија, нападајући на Ужице и Пожегу, управо се сукобила на деловима 7. СС дивизије, који су били у покрету према југословенско-бугарској граници, где је ужурбано припреман отпор трупама Црвене армије. Овим нападима, Оперативна група је, поред 29 погинулих и 106 рањених бораца, губила у времену за извршење свог основног задатка и већ је каснила у односу на 1. пролетероки и 12. ударни корпус, који су управо тада већ водили борбе око Ваљева и у долини Јадра. Врховни командант је оштро замерио штабу Оперативне групе због ових напада, позивајући га на извршавање основног задатка — продора у Шумадију.[42]

Борбе код Рудника и Горњег Милановца

У времену ових борби, створени су услови да се ове, дотада самосталне формације (1. пролетерски и 12. ударни корпус и Оперативна група дивизија), обједине под једном командом. Тада је, одлуком Врховног штаба формирана 1. армијска група НОВЈ, у чији су састав ушли 1. пролетерски корпус (1. и 6. пролетерска, 5, 17. и 21. ударна дивизија), 12. ударни корпус (11, 16. и 36. и касније, 28. ударна дивизија) и 37. ударна дивизија. Дотадашњи штаб 1. пролетерског корпуса, у којем је дужност команданта дивизије преузео командант Оперативне групе дивизија генерал Пеко Дапчевић, примио је команду над јединица ма ове армијске групе.[43]

Штаб Оперативне групе дивизија је, 14. септембра 1944. године, издао заповест штабовима 5, 17. и 21. дивизије за марш у правцу Аранђеловца и са непосредним циљем: избијање на линију Рудник — Букуља, с тим да 21. дивизија наступа ка Руднику.[44] Овладавши линијом Рудник — Букуља Оперативна група би извршила свој део општег оперативног задатка у овлађивању централним делом Србије и поставила би се на десно крило борбеног поретка снага НОВЈ којима је следећи оперативни циљ био продор у долину Саве, ка Београду и у долину Велике Мораве. Штабовима дивизије је препуштена иници-

јатива у извођењу борбених дејстава. Двадесет прва дивизија добила је наређење да изврши покрет правцем: Добриња — Горња Гора — Дружетићи — Брезна — Бершићи и са просторије Брезна — Бершићи изврши напад на варошицу Рудник ноћу 16/17 или 17/18. септембра, али како је заповест Оперативне групе дивизија закаснила, то је закаснио и покрет дивизијских јединица.[45]

Пета бригада је започела покрет са осталим дивизијским јединицама 15. септембра и у току ноћи стигла је на подручје села Доња Добриња и Горња Гора. Марш је био веома тежак, усиљен, по кишном времену, прелазило се преко Моравице која је била набујала. Није било борбених додира са непријатељем. Покрет је настављен и 16. септембра, када је бригада достигла село Крунићи.

Према наређењу штаба Оперативне групе дивизија, од 17. септембра, требало је да 21. дивизија изврши напад на непријатељев гарнизон у Руднику,[46] па је у том смислу издато и дивизијско наређење од истог дана.[47] Пета бригада је по том наређењу извршила покрет и увече била на просторији села Мајдан. Међутим, како је непријатељ дан раније напустио Рудник, то су све јединице ушле у варошицу без отпора и затим се разместиле на достигнутој просторији.

Сходно наређењу штаба Оперативне групе дивизија, штабу 21. дивизије наређено је да својим јединицама смени јединице 17. НОУ дивизије на простору Горњи Милановац — Рудник — Врањевшница,[48] па је 18. септембра штаб дивизије издао наређење потчињеним бригадама за затварање правца према Чачку, Крагујевцу и Аранђеловцу.[49] По том наређењу 5. бригада се поставила на просторији Страгари — Шаторња — Трешњевица, са задатком затварања правца од Тополе, као и од Аранђеловца, с тим да је требало да активно дејствује на комуникацију Аранђеловац — Топола — Младеновац и да потпуно онемогући саобраћај непријатеља на комуникацији Крагујевац — Страгари — — Аранђеловац. Бригада је на одређеној јој просторији својим извиђачким деловима продрла дубоко у територију пред собом. Одмах се започело са одржавањем политичких зборова по селима и организовањем органа народне власти и успостављањем команди места, а вршена је интензивна мобилизација људства у овим селима.

Око подне, 19. септембра, из правца Тополе, пред положајима 5. бригаде у селу Шаторњи појавила се једна јача немачка колона са осам камиона пешадије, три мотоцикла и више бицикла, а за њима је наступила пешадијска колона, све у свему око 400 немачких војника и старешина, био је то батаљон из састава немачке дивизије „Бранденбург", с циљем да омогући пробијање 14. брдског СС ловачког пука немачке 7. СС дивизије од Чачка ка Руднику. Борба са овом колоном вођена је преко целог дана, нарочито успешан је био противколски топ бригаде у дејству на немачке циљеве.[50]

На положајима око Рудника бригада је остала и 20. септембра. Око 10,00 часова појавила се непријатељева моторизована колона из правца Чачка, били су то делови 7. СС дивизије „Принц Еуген" и 2. батаљона 5. полицијског пука (накнадно привученог у Чачку), који су из рејона Чачка наступали да би се преко Горњег Милановца и Рудника пробили према Тополи, а међу њима било је и четника који су вршили притисак од Крагујевца према Горњем Милановцу. Немци су продужили напад и 21. септембра када су ушли у Горњи Милановац и увече истога дана, после жестоких борби против делова 5, српске бригаде на Мутањској коси испред Рудника избила на гребен планине Рудник.[51]

Овога дана, 21. септембра штаб 1. пролетерског корпуса издао је наређење потчињеним дивизијама да чисте терен од непријатељских јединица на правцима свог наступања, па је 21. дивизији наређено да се одржи на простору: Шаторња — Рудник — Горњи Милановац — Врањевшница, са задатком дејства према Чачку, Крагујевцу и Тополи и комуникацији Чачак — Бечањ — Краљево, с тим да на правцу Белановица — Венчац, одржава везу са 5., а на правцу села Прањани, са 17. ударном дивизијом.[52]

Пета бригада је на овим положајима остала и 22. и 23. септембра. Међутим, 23. септембра, пре подне је из села Заграће наишла колона од око 300 четника, који су били у заштитници 7. СС дивизије „Принц Еуген", која је 22. септембра ушла у Шаторњу, а четници су били заостали у Заграђу. Уз врло кратку борбу, нападнути од једног батаљона 5. бригаде, четници су одступили у правцу Шаторње. Овога дана делови 21. дивизије поново су ушли у Горњи Милановац.[53] У овим борбама на сектору Салаши — Рудник — Заграће, непријатељ је имао 35 погинулих и око 50 рањених. Бригада је запленила 11 пушака, 4.000 пушчаних и митраљеских метака

и три вагона четничког брашна и жита. Бригада је имала пет погинулих,[54] осам рањених и девет контузованих.[55]

Двадесет прва дивизија опет је преузела иницијативу и на више места разбила четничке јединице које су се почеле окупљати и дејствовати под утицајем овог новог немачког напада. Немачке трупе су биле принуђене да, уз издашну помоћ четника, упорно бране преостали пут Краљево — Крагујевац — Топола, на који је немачка Врховна команда Југоистока обраћала посебну пажњу због транспорта сопствених трупа из Грчке у Подунавље. Остаци четничких шумадијских бригада и корпуса, прикупљени око Чачка, Крагујевца и Тополе, штитили су покрет немачких јединица и везивали за себе део снага 21 ударне дивизије НОВЈ.[56] Због тога је штаб 21. дивизије, 24. септембра наредио штабу 5. бригаде да разбије четнике на просторији Бело Поље — Коњуша — Врањевшница.[57]

Бригада је одмах извршила покрет и са три батаљона поставила се на просторији Коњуша — Бело Поље — Врањевшница и тиме аутоматски штитила леви бок 4. српске бригаде. Један батаљон упућен у село Калиманићи, у заштиту дивизијске болнице, с њим је ишла и бригадна болница. Јаке немачке снаге налазиле су се у Каменици и Добрачи, и оне су, 25. септембра око 18.00 часова пошле у напад на делове 5. бригаде. После краће борбе, у којој је преовладала бројчана и оружана надмоћност непријатеља, Немци, један батаљон љотићеваца и две четничке бригаде су потисли батаљон 5. српске бригаде и овладали Врањевшницом. У овим борбама убијена су три и рањено пет четника, а заплењене су три пушке и друга ратна опрема и материјал.[58]

У току ноћи бригада је поново започела борбу са непријатељским истуреним деловима и успела да га бар унеколико задржи. Тада је добијено ново дивизијско наређење и бригада је дошла на просторију села Сврашковци — Врлетни лаз (к. 809, Врлетна страна). Батаљон који је остао испред Врањевшнице примио је борбу са наступајућим непријатељем, а затим се почео повлачити према Врлетном Лазу, где је стигао око подне. У борбама вођеним 26. септембра на сектору Врањевшница убијено је седам, а рањено 12 Немаца. Заплењене су две пушке са 300 метака.[59]

Овим борбама непријатељ је успео да веже снаге 5. бригаде, како би омогућио главнини да продужи пут ка Руднику и Ваљеву, а и да омогући извлачење својих снага из Крагујевца комуникацијом преко Страгара и Шаторње ка Тополи и даље.[60] Услед сталних покрета и борбених дејстава, Пета бригада се није дуже задржавала на појединим просторијама, те је са мобилизацијом новог људства ишло веома тешко, али у последњих неколико дана на овој просторији мобилисано је око 35 нових бораца.

Како су јединице 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген" још увек надирале од Чачка према Горњем Милановцу, то је штаб 21. дивизије, 27. септембра издао наређење штабовима бригада за напад на ове немачке колоне, па је 5. бригади наређено да садејствује 2. пролетерској бригади у нападу на ове немачке колоне.[61] Бригада је 27. и 28. септембра била распоређена на просторији: Врлетни Лаз — Грчко гробље и са ових положаја нападала је на немачке колоне које су наилазиле из правца Чачка, у јачини од око 300 Немаца и нешто четника. Жестоке борбе вођене су и код села Мајдана и бригада је успела да одбаци немачке побочнице према комуникацији Горњи Милановац — Рудник. Бригадним топом успешно је гађана немачка комора, која се разбежала.[62] У овим борбама убијено је 40 и рањено око 30 непријатељских војника и уништена два камиона са приколицама. Бригада је имала једног рањеног.[63]

Према наређењу штаба 21. дивизије, од 28. септембра штабовима бригада,[64] Пета српска бригада је остала на досадашњој просторији: Силопај — Каменито — Љутовица, а делом у селу Калиманићи, ради смештаја. Истурене делове бригада је држала на простору Грчко гробље — Врлетна страна (Лаз). У току поподнева Штаб бригаде је послао два јача патролна одељења, која су утврдила да у Руднику и Мајдану нема непријатељских војника, па су делови 5. бригаде ушли у оба ова места.

Време затишја искоришћено је за сређивање јединица, попуну муницијом и вршен је распоред око 150 новодошавших бораца из ових села. Држани су партијски и скојевски састанци на којима су анализиране протекла борбена дејства бригаде и извлачена одговарајућа борбена и политичка искуства. Политички се интензивно радило по четама, ређе на батаљонским конференцијама. Извођена је јединачна и десетична обука.

Борбе 5. и 21. дивизије НОВЈ против Немаца и четника у рејону Горњег Милановца, Крагујевца, Тополе и Аранђеловца у другој половини септембра, имале су велики значај, јер су успориле покрете делова немачке 4. СС полицијске оклопне дивизије и 18. СС брдског полицијског пука из Грчке, преко Београда у Банат, а у овим борбама била је ангажована и 7. СС брдска дивизија „Принц Еуген", која је била одређена за образовање одбране Ниша, што је све давало велики значај овим операцијама јединицама НОВЈ. Пета бригада је у овим борбама убила 85 и ранила 97 непријатељевих војника. Сопствени губици бригаде били су пет погинулих, девет рањених и девет контузованих бораца.[65]

Дивизија је остала на истој просторији: Шаторња, Рудник — Горњи Милановац — Врањевшница са задатком дејстава према Чачку, Крагујевцу и Тополи, све до 3. октобра 1944. године. Према дивизији налазиле су се четничке јединице: 1. и 2. Гружанска бригада, Левачка и Крагујевачка бригада, све из 1. Шумадијског корпуса, на просторији: Борач, Опланић, Гливац и у селу Драчи, даље на Мутавој коси, све у свему око 1.500 потпуно деморалисаних, великим делом мобилисаних четника. Није било борбених окршаја. Пета бригада је слала своја јача патролна одељења чак до села Винче. Како четници нису представљали противника против кога би требало дејствовати садејством свих бригада, то је дивизија оставила иницијативу штабовима бригада у погледу њиховог међусобног садејствовања у борби против четничких јединица. Пета бригада налазила се све до 8. октобра на истим положајима: Љутовица — Мајдан — Рудник.[66]

НАПОМЕНЕ (Извори и литература)

1. О формирању и борбеном путу 5. српске НО бригаде видети ауторов чланак: „Пета српска НО бригада од формирања до уласка у састав 21. НОУ дивизије", Лесковац, **Лесковачки зборник**, 1985, XXV, 87—103.

2. **Зборник НОР**, I, 11, док. 42. — Због уласка 2. пролетерске бригаде у формацијски састав 21. дивизије, 2. септембра 1944. године била је расформирана 6. српска НО бригада 21. дивизије и од њеног људства су попуњене 4. и 5. српска и 2. пролетерска бригада 21. дивизије (Видети и **Зборник НОР**, I, 11. док. 179).

3. Исто.

4. Архив војни, бр. рег. С-В,11587, **Заповест штаба Расинско-топличке групе корпуса** од 25. VIII 1944; Архив војни, рег. бр. С-В-11299/1, **Депеша штаба 4. група јуришних корпуса** од 25. VIII 1944.

5. Архив, војни, бр. рег. С-В-11299, **Наређење штаба 4. групе јуришних корпуса** од 25. VIII 1944.

6. **Зборник НОР**, I, 11, док. 177, 178, 179.

7. Исто.

8. Видети и **Зборник НОР**, I, 9, док. 164.

9. **Зборник НОР**, I, 11, док. 55.

10. **Зборник НОР**, I, 11, док. 57.

11. **Зборник НОР**, I 11, док. 64.

12. Архив војни, бр. рег. С-В-11302, **Заповест штаба 4. групе јуришних корпуса од 26. VIII** 1944.

13. П. Вишњић, **Операција**, н.д, 77, 78.

14. **Зборник НОР, I, 11, док. 73, 74.**

15. **Зборник НОР, I, 11. док. 179.**

16. **Архив војни**, рег. бр. С-В-4460/2, 6532, 17, 124.

17. Зборник **НОР-а**, I, 11, док. 179 (Видети и Зборник **НОР**, I, 11, док. 77, 78, 79.).

18. **Зборник НОР**, I, 11, док. 83.

19. **Зборник НОР**, I, 11, док. 104.

20. **Архив војни**, к. 15, рег. бр. 1/7.

21. **Архив војни**, к. 372, рег. бр. 3/8-2.

22. **Зборник НОР**, I, 11, док. 114.

23. **Зборник НОР**, I, 11, док. 120.

24. **Архив војни**, к. 1049, рег. бр. 43-5, **Извештај штаба 5. бригаде**, од 8. септембра 1944.

25. Зборник **НОР**, I, 11, док. 168, **Извештај штаба 5. бригаде**, од 10. септембра 1944. године штабу 21. дивизије (Видети и **Архив војни**, к. 1040, рег. бр. 55-5).

27. **Зборник НОР**, I, 11, док 168; **Зборник НОР**, I, 12, док. 26.

28. **Архив војни**, к. 1040, рег. бр. 45-1/4, **Извештај штаба 5. бригаде**, од 8. септембра 1944.

39. **Зборник НОР**, I, 11, док. 138.

30. **Архив војни**, к. 1040, рег. бр. 31/1, **Авио наређење штабу 21. дивизије**, (Видети и **Зборник НОР**, I, 11, док. 153.)

31. **Архив војни**, к. 1040. рег. бр. 56-5, **Извештај штаба 5. бригаде**, од 10. септембра 1944.

32. **Зборник НОР**, I, 11, док. 167.

33. **Архив војни**, к. 1040, рег. бр. 33/1, **Заповест штаба Оперативне групе дивизија**, од 12. IX 1944.

34. **Зборник НОР**, I, 12, док. 27.

35. **Зборник НОР**, I, 12, док. 204, 49, 50.

36. П. Вишњић. **Операције**, н. д., 155.

37. **Зборник НОР**, I, 12, док. 50.

38. **Архив војни**, к. 1040. рег. бр. 2-6, **Извештај штаба 5. српске бригаде**, од 14. септембра 1944.

39. **Архив војни**, к. 72 А, рег. бр. 3/2а, **Историјат 7. СС дивизије;** Архив војни, к. 11, бр. 14/1а, **Борбени извештај штаба 1. батаљона 14. СС пука о акцијама од 3. IX до 31. XII 1944; НОР**. I, 12, док. 40, 50, 67.

40. Погинули су: (Списак је дат у рукопису књиге „5. бригада").

41. **Зборник НОР**, I, 12, док. 50.

42. П. Вишњић, **Операције**, н. д., 157, 158.

43. **Архив војни**, к. 28, рег. бр. 1/4-1, **Депеша Врховног штаба НОВ и ПОЈ**, од 15. IX 1944.

44. **Зборник НОР**, I, 12, док. 38.

45. **Зборник НОР**, I, 12, док. 59.

46. **Зборник НОР**, I, 12, док. 64.

47. **Зборник НОР**, I, 12, док. 66.

48. **Архив војни**, к. 1040, рег. бр. 36/1.

49. **Зборник НОР**, I, 12, док. 75.

50. **Зборник НОР**, I, 12, док. 204.

51. **Зборник НОР**, I, 12, док. 109, 204.

52. **Зборник НОР**, I. 12, док. 99.

53. **Зборник НОР**, I, 12, док. 204.

54. Погинули су: (Списак је дат у рукопису књиге „5. бригада").

55. **Зборник НОР**, I, 12, док. 187.
56. **Зборник НОР**, I, 12, док. 109.
57. **Зборник НОР**, I, 12, док 134.
58. **Зборник НОР**, I, 12, док. 187.
59. Исто.
60. **Зборник НОР**, I, 12, док. 148.
61. **Зборник НОР**, I, 12, док. 159.
62. **Зборник НОР**, I, 12, док. 204.
63. **Зборник НОР**, I, 12, док. 187.
64. **Зборник НОР**, I, 12, док. 172.
65. **Зборник НОР**, I, 12, док. 187.
66. **Зборник НОР**, I, 13, док. 188.

Stanimir Jovanović

FIFTH SERBIAN ELITE BRIGADE ON ITS WAY FROM BRUS TO BELGRADE

Forming part of 21st Serbian Division this brigade passed a combat way described by the author from Brus to the liberation of Belgrade. The brigade made itself particularly prominent in fights in the vicinity of Brus in August 1944. Its merits are enormous in struggles for the liberation of Serbia and final defeating of the chetniks of Draža Mihailović. It inflicted serious losses to the famous German division »Prince Eugen«.

940.53/.54 (497.11)

Вељa Поповић

Пета српска ударна бригада

У другој половини августа 1944. године разбијена је непријатељска групација која је учествовала у офанзиви на југу Србије. Тада је дошло до сусрета 21. српске ударне дивизије са оперативном групом дивизија НОВ под командом генерала Пека Дапчевића. До овог сусрета је дошло на југоисточним падинама Копаоника — Куршумлија, Блаце, Брус и Жупски Александровац. Том приликом, по одлуци главног штаба НОВ и ПОЈ, 21. дивизија улази у састав 1. пролетерског корпуса (ПК). Тако се и 5. српска ударна бригада нашла у строју елитних пролетерских и ударних бригада. По борачком и старешинском саставу и по постигнутим успесима у дотадашњим борбама на југу Србије, бригади је ово место и припадало.

Топлица је већ била ослобођена, а готово и читав југоисточни део Србије. Имали смо краће затишје. Искористили смо га за сређивање, одмор, реорганизацију, попуну и припрему јединица за дуг пут и предстојећа борбена дејства која су нас на том путу очекивала.

5. бригада се за то време налазила у ширем рејону Бруса. У њој је дошло до следеће реорганизације: расформиран је дотадашњи четврти батаљон. Старешине и борци овог батаљона су распоређени по осталим батаљонима бригаде. Место овог батаљона у бригаду је дошао трећи омладински батаљон из 6. српске ударне бригаде који је преименован у четврти батаљон Пете бригаде. Место 6. бригаде која је том приликом расформирана, у састав 21. дивизије улази Друга пролетерска бригада. Том приликом је дошло и до неких кадровских промена по батаљонима и у штабу бригаде.

Пратећи ова збивања, борачком и старешинском саставу је било јасно да бригаду очекују одговорни задаци, деликатна дејства, дуги маршеви и тешке борбе.

Према догађајима, који су се касније одвијали, то је био припремни период и почетак за завршне операције.

Пета бригада је изводила све облике и видове борбених дејстава, која су предвиђена мирнодопским правилима савремених армија, само није учествовала у ваздушном десанту.

1. Форсирање реке Ибра и борба у Ибарској клисури

Од половине августа до 6. септембра 1944. године 21. дивизија је била на простору: Куршумлија — Блаце — Брус — Жупски Александровац. Тада дивизија врши покрет на север правцем: Брус — с. Милентија — с. Плеш — с. Бресница — с. Бормаза, а заноћила је на Савином Лазу.

Одмах по пристизању на Савин Лаз, штаб бригаде је упутио своје извиђачке органе у циљу извиђања Ибарске клисуре. 7. IX бригада наставља покрет преко Копаоника правцем: Савин Лаз — Крш — Грнчића Поље, где стиже у поподневним часовима. На Грнчића Пољу бригада се зауставља. Ту је организован одмор, исхрана бораца и извршене последње припреме за форсирање Ибра.

Пред вече штаб бригаде је саслушао извештај о резултату извиђања у долини Ибра; примећено је: на друму од Богутовца до Рашке налазила се немачка мото-механизована колона, која се затекла на маршу од Косова Поља према Краљеву. Ове немачке снаге су маскиране преданиле у долини Ибра. Највероватније је да ће по паду мрака наставити покрет ка Краљеву. Од Грнчића Поља до с. Полумир терен је тешко проходан, без пута, стрме и голе стране и литице, које се окомито спуштају у долини реке Ибра. У рејону с. Полумир преко Ибра нема ни једног моста, река је врло брза, са каменитим дном и веома тешка за прелаз газом. Ибар је овде могуће прегазити само ако се војници чврсто ухвате један за другога. Овде се Ибар налази између пру-

ге и друма. Због сужености клисуре ови објекти су врло близу један другоме, скоро се додирују.

У с. Полумир налазило се железничко пристаниште које обезбеђује стално немачко обезбеђење које је добро утврђено. Тунеле, мостове и пропусте у Ибарској долини чувају руски белогардејци из бункера. Из Ибарске долине има неколико коњских стаза које воде према врху Чемерна. Земљиште је окомито, али је нешто блаже од онога на десној обали Ибра и већим је делом покривено разним растињем. По селима на левој обали Ибра крстаре четничке јединице. Њихов мобилни центар налази се у с. Рудно на јужним падинама Голије. Четници врше мобилизацију војних обвезника и врше припреме за борбу против партизана на Ибру.

На основу овакве ситуације на дан 7. IX штаб 5. бригаде доноси следећу одлуку:

Падом мрака извршити покрет правцем: Грнчића Поље — с. Полумир — Чемерно, с циљем разбити непријатељске снаге у зони дејства бригаде, онеспособити саобраћајне објекте на прузи и друму у долини Ибра, покупити плен, а затим наставити даљи покрет у правцу Чемерна.

Борбени поредак бригаде у три ешелона.

I ешелон: 3, 1, и 2. батаљон.

II ешелон: Пратећа чета, интендантура, болница и остали позадински делови бригаде.

III ешелон 4. батаљон.

Ову одлуку је командант бригаде прецизирао на лицу места и поставио конкретне задатке командантима батаљона.

У први мрак бригада је пошла на свој задатак. Ноћ је била тамна, тиха и топла. Јединице су почеле да се спуштају и вере низ стрме стране и голе литице. Ишло се споро и врло тешко. Борци, коњи и коњске запреге су се више сурвали и тумбали, него што су ишли. Товарни коњи и коњске запреге, бацачи и топови, више су ношени на рукама бораца и спуштани низ стрмине. На појединим местима су се борци са опремом спуштали низ вертикалне стене као у бунар. Падало се, тумбало и пузало низ голе литице али се ипак примицало Ибру. Тешки су то били напори. Више драма, него покрет.

Око 22 часа 7/8 септембра предњи делови батаљона из првог ешелона су стигли до пруге и десне обале Ибра. Тада су угледали немачку колону, која је безбрижно маршовала друмом. Била је то велика колона, која је маршовала према Краљеву. Моторна возила, камиони и борна кола, под ратним светлом, мотори су брујали, кола тракарала, коњи и војници — пешаци — су равномерно трупкали по тврдом друму. Тај ход и топот је пригушивао шум и жубор брзог Ибра.

По оваквом кретању и понашању непријатеља, могло се закључити да нас нису очекивали нити открили покрет бригаде.

На десну обалу Ибра прва је стигла 1. чета 1. батаљона. Са овом четом је био и командант батаљона Станоје Китановић Вук. Он је наредио командиру чете Крсти да одмах отпочне са прелазом преко реке. Борци су се похватали између себе за опасаче и почели газити преко Ибра. Био је то чврст ланац, који је успешно секао брзаке ове немирне реке. У том ланцу нашли су се командант Вук и командир чете Крсто. Чети је пошло за руком да неопажено прегази Ибар, развије се за борбу и смело скочи на друм, где су се борци помешали са немачком колоном.

Немци се нису одмах снашли, већ су изненађени бленули од чуда. Ритам ноћне тишине, безбрижни покрет немачке колоне и жубор реке Ибра, нарушио је пуцањ пушака, штектање аутомата и прмљавина ручних бомби. За тили час у Ибарској клисури настаде прави пакао.

Истовремено, када је прва чета првог батаљона заметнула кавгу са Немцима на друму, трећи омладински батаљон је наишао на непријатељско обезбеђење код железничког пристаништа Полумир и започео оштру борбу.

Непријатељ се брзо снашао. Колона се зауставила. Моторна возила погасиште фарове, а војници поскакаше у заклоне око друма и почеше да отварају јаку ватру. Почели су да дејствују и вишецевни противавионски митраљези и топови — „флакови", употребљавајући светлећу муницију. Немци су почели да дејствују топовима и митраљезима из тенкова и борних кола. Непријатељска светлећа зрна су ударала у стене и рикошетирала на све стране и тако стварала безброј жаровница које су сву ноћ претвориле у ноћ страве и ужаса.

Ова ситуација је затекла главнину бригаде развучену у покрету низ стрме падине, које су тешком муком једва освајале стопу по стопу ових врлетних страна. Више су висиле на стрминама, него што су се кретале. Како је која је-

динице пристизала на линији пруге, одмах се развијала за борбу и ватром сипала по немачкој колони. Пушкомитраљези и минобацачи и тешки митраљези су целе ноћи тукли друм на коме је био непријатељ. На неколико места смо покушали више пута да пређемо преко Ибра, али нам ти покушаји нису успели.

Непријатељ је, целе ноћи, отварао јаку ватру и под њеном заштитом наставио покрет низ Ибарску клисуру. Њему је успело да, под заштитом ноћи и под јаком ватром истурених делова, извуче главнину колоне из зоне дејства наше бригаде.

Те ноћи је само прва чета Првог батаљона прешла преко Ибра и задржала се на источним падинама Чемерна. У јутро 8. септембра бригада врши прелаз преко Ибра, разбија непријатељско обезбеђење, купи плен на друму и око 10,00 сати наставља покрет преко Чемерна. У долини Ибра остаје наш Други батаљон. Његов је задатак био да онеспособи саобраћајне објекте у зони дејства бригаде, а затим настави покрет за главнином као заштитница.

После проласка главнине преко Ибра, са правца Рашке наишла је немачка колона. Она се кретала под прописним заштитним обезбеђењем. Њу је ватром дочекао наш други батаљон и приморао је да застане, развије се за борбу и тако изгуби драгоцено време.

Успешан прелаз преко Ибра и исход ноћне борбе у Ибарској клисури су доказ да је 5. бригада успешно извршила свој задатак у садејству са елитним пролетерским и ударним бригадама I пролетероског корпуса. Њени борци и старешине испољили су сналажљивост, храброст, издржљивост и самоиницијативу.

2. Сусретна борба 5. српске ударне бригаде

Од 8. IX до 21. IX 1944. бригада је прешла преко Драгачева, водила тешке борбе за Ужичку Пожегу, наступала преко Равне горе, прошла кроз Таково, растерала четнике са Рудника и водила огорчене борбе са Немцима у долини Јасенице и код Д. Шаторње. Ми се нећемо задржавати на тим дејствима, већ ћемо укратко рећи нешто о сусретној борби коју је Пета бригада водила са Немцима на Руднику.

Јака немачка моторизована колона кретала се од Краљева и Чачка према Г. Милановцу. Циљ ове колоне је био да се преко Горњег Милановца, Рудника и Тополе, извуче према Београду.

И поред тешких борби, наша 2. пролетерска бригада није успела да спречи овој колони пролаз кроз Брђанску клисуру. Немачка моторизована колона је сломила отпор делова бригаде и наставила покрет преко Горњег Милановца ка Руднику. Ова колона је вршила покрет по свим прописима предвиђеним за кретање трупа.

21. IX 5. српска ударна бригада која се налазила у ширем рејону Д. Шаторње добила је задатак да одмах извршши покрет правцем: Д. Шаторња — с. Јарменовци — Рудник — с. Мајдан и да у садејству са осталим деловима дивизије спречи продор непријатеља преко Рудника.

Тога дана, око 12,00 сати претходница бригаде, у њој је био први батаљон, стиже у варошицу Рудник, предњим маршевским осигурањем наставља покрет према с. Мајдан. Наша и немачка челна патрола су се среле на западним падинама Рудника код првих кућа с. Мутањ. Одмах је дошло до пушкарања. То је био знак да је дошло до сусретне борбе. Почела је трка у развијању јединица и заузимање погодних положаја. Немци су мислили да су наишли на мању јединицу па су одмах наставили покрет друмом, али су дочекани снажном ватром првог батаљона, који се брзо развио за борбу и посео доминантне положаје на западним падинама Рудника.

Знајући за јачину и намеру непријатеља, штаб Пете бригаде није оклевао, већ је одмах увео у борбу други батаљон лево од друма.

Тада је борба почела да се распламсава и из часа у час постајала све јача.

Од наших јединица успеле су да се развију за борбу и поседну доминантне положаје 1. и 2. батаљон. Први батаљон на правцу с. Мутањ, а други батаљон, лево од њега, на правцу с. Мајдан. Пратећа чета је посела ватрене положаје са минобацачима и противтенковским топовима у захвату друма. Четврти батаљон је пристизао са Рудника и развијао се за борбу лево од другог батаљона. Трећи батаљон је остављен у с. Јарменовци у улози бригадне резерве.

Наши су положаји били доминантнији од непријатељских, али и откривенији, јер су били на голим западним падинама Рудника. Немци су покушали неколико пута да одбаце бригаду и продру друмом, али им то није успело. Наши су батаљони успешно одолевали не-

пријатељском притиску све до пред вече. Водила се огорчена борба. Што је непријатељ више притискао, бригада му је пружала све јачи отпор. Гореле су западне падине Рудника.

Када се уверио да не може одбацити наше снаге и ослободити друм, непријатељ је увео у борбу јаче снаге и покушао да те снаге усмери на бокове наше бригаде. Почео је да сипа јаку артиљеријску и минобацачку ватру, уводи тенкове у борбу и крене у жесток напад. Тако је непријатељ створио надмоћност у живој сили и техници. Но и поред тога, упорном одбраном и храбрим држањем наших бораца, бригада је успела да до пада мрака задржи своје положаје и спречи непријатељу прелазак преко Рудника.

Штаб бригаде је прозрео намере непријатеља, који је предузео све мере да окружи и уништи бригаду. Да би избегао окружење и велике губитке, штаб бригаде наређује батаљонима да се постепено почну повлачити преко с. Загра ће ка вису Острвица.

Тек пошто су се наше јединице повукле са положаја, непријатељ је успео да изађе на превој Рудника (насеље Рудник) и настави покрет друмом ка Д. Шаторњи и Тополи.

У току ноћи 5. бригада, без свога 4. батаљона, прикупила се на простору с. Загра ће — с. Трудељ — с. Дубраве. Четврти батаљон са делом приштапских јединица у рејону М. Штурац. Мањим деловима трећег и четвртог батаљона, целе ноћи је узнемиравана немачка колона, која се кретала друмом преко Рудника. Главнина бригаде је под заштитом јачег обезбеђења организовала одмор на овом рејону.

Немачка колона није могла да се у току ноћи цела пребаци преко Рудника, већ је наставила покрет и наредног дана (22. IX).

Иако је непријатељ био далеко надмоћнији и опремљен савременом ратном техником и наоружањем, није могао некажњено да прође преко Рудника. Уместо да за један дан пређе преко Рудника, он је морао да изгуби два дана и две ноћи. На то га је присилила бригада организованом одбраном и упорним дејством бораца. Непријатељ је имао 30—40 војника избачених из строја. Наши губици 4 мртва и 5 рањених бораца. Међу погинулим друговима, пао је јуначком смрћу командант другог батаљона Милутин Поповић Дунђерски.

3. Учешће 5. српске ударне бригаде у Београдској операцији

Од 22. IX до 10. X 5. бригада се налазила у таковском крају: с. Љутовница, с. Шилопај, с. Мајдан и Рудник. То је најдужи период од формирања бригаде који смо провели релативно мирно и без већих борби и покрета. Било је мањих акција против четника, али је све то имало локални карактер.

Ово време смо искористили за одмор, попуну јединица, обуку бораца и политички рад на терену. Том приликом је извршена масовна мобилизација војних обвезника по селима око Г. Милановца. Њима смо извршили попуну батаљона. Били су то дивни момци, вредни и отресити младићи који су се касније показали врло храбрим, издржљивим, сналажљивим и оданим борцима у борбама које је водила наша бригада до краја рата. Они су успешно заузели места погинулих и рањених Топличана.

11. X 21. дивизија после напорног марша, стиже на простор: К. Рача, Наталинци, С. Паланка, 5 бригада на линију: с. Црни Као — К. Рача. Из покрета прелази у напад немачким снагама с леђа, које су спречавале IV. ММК. Црвене армије продор из долине р. В. Мораве. Борба је била кратка, али врло оштра. Разбили смо непријатеља, нанели му осетне губитке и присилили га да одвоји своје снаге, које је делом повукао ка Крагујевцу, а делом ка Смедереву. Тога дана око 10,00 сати у Рачи Крагујевачкој дошло је до сусрета између делова Црвене армије и наше 21. дивизије. За борце и старешине наше бригаде, а верујемо и свих других јединица I пролетерског корпуса овај сусрет је представљао неописану радост и срећу. Били су то срећни и свечани тренуци. Настало је велико славље и весеље. Ту се певало, љубило, пуцало у вис, скакало од радости. Весељу није било краја.

Тога дана кроз Рачу је пролазила моторизација и пешадија Црвене армије. Наше јединице и цивилно становништво, раширених руку, паролама добродошлице, цвећем, песмом, јелом и пићем дочекивале су братску армију. Ово славље је трајало све до после подне. Тога дана 4. батаљон 4. бригаде 21. дивизије укрцава се на руске тенкове и одлази према Београду.

5. бригада из Раче Крагујевачке врши усиљени марш: Рача — с. Кусадак — с. Јагњила — с. Ковалевац — М. Пожаревац — с. Врчин и до 10,00 сати 14. X стиже у рејон с. Бели Поток, с.

Зуце, с. Лештане. На овом простору Пета бригада у саставу 21. дивизије образује армијску резерву. Задатак ове резерве је био да врши обезбеђење са правца Смедерева и буде у стању готовости за дејство у случају потребе.

2. пролетерска бригада, по приспећу у рејон предвиђен за Армијску резерву, на захтев борачког и старешинског састава, улази у Београд и наставља уличне борбе. Главне снаге 21. дивизије нису дуго чекале да уђу у борбу. Тек што су пристигле на полазни положај с. Бели Поток, с. Зуце, с. Лештане, М. и В. Мокрог Луга, указала се потреба за затварањем смедеревског правца.

15. X јаке немачке снаге извршиле су напад на правцу: с. Болеч — с. Лештане — М. Мокри Луг — Цветкова Механа. 5. бригада хитно поседа положај Забран (к.201) — Шугавац (к.171). Задатак бригаде је да спречи продор непријатеља у Београд. На овом правцу 5. бригада је водила тешке — одбрамбене борбе. Положаји су неколико пута прелазили из руку у руке. Најјачи притисак непријатељ је извршио на смедеревски друм који је затварала 5. бригада. Тај притисак је достигао врхунац у току ноћи 15/16. X. Те ноћи непријатељу је пошло за руком да потисне 5. бригаду са Шугавца и да је одбаци према Калуђерици и М. Мокром Лугу. Пошто је заузео Шугавац непријатељ се задржао на њему, али је, истовремено упутио једну јачу групу (око 2.500 војника), подржану јаком артиљеријском и минобацачком ватром и вођену тенковима ка Београду. Тој групи је пошло за руком да одбаци делове 5. дивизије из М. Мокрог Луга и у мањим групама да се пробије до Великог Врачара — Цветкове Механе и Коњарника.

Још у току ноћи 15/16. X Пета бригада у садејству са деловима 5. дивизије прелази у противнапад, поново заузима Шугавац и тиме затвара непријатељску брешу, одваја немачку групу која је продрла у град и ствара услове за њено уништење спречивши је да се споји са главним снагама. Бригада је остала на овим положајима све до 18. октобра и водила тешке одбрамбене борбе. Непријатељ је неколико пута прелазио у напад на положаје Пете бригаде с намером да се пробије за Београд, споји са главним снагама и искористи мостове на Сави за прелазак у Срем. Сви ти његови покушаји су осујећени.

18. X бригада је у саставу дивизије, делова 5. дивизије и Црвене армије пошла у општи напад на правцу: Шугавац — с. Болеч, с циљем разбијања и уништења немачке смедеревске групације. Непријатељ је осетио наше намере и пошто се уверио да не може да се пробије према Београду, у зору 18. X оставио је тешко наоружање, моторна и друга возила, тенкове и болницу са рањеницима и предузео пробој из окружења правцем: с. Болеч — с. Зуце — Авала — Ритопек — Обреновац.

Када су наше јединице упале у село Болеч 18. X наишле су на остављену немачку ратну технику и рањенике. Тада нам је било јасно да је ова групација одустала од даљег пробоја ка Београду, већ да ће покушати да се по сваку цену извуче према Обреновцу.

Захваљујући благовременој одлуци штаба I армијске групе извршена је прегрупација снага и тежиште борбених дејстава усмерено на уништење немачке групације југоисточно од Београда. Ова је група била бројчано и технички далеко јача од њихових делова које су се бранили из града Београда. У времену од 18—22. X. вођене су тешке борбе за разбијање и уништење ове немачке групе. У томе се и успело. Али, народна пословица гласи: „Рањена звер је најопаснија", тако се понашала и ова непријатељска група. Иако су били блокирани са свију страна, они су се крваво борили за сваку стопу земљишта. Ту се падало на обе стране, али је ова група Немаца бивала све мања и мања. Наше јединице су успеле да ову непријатељску групацију најпре разбију на мање групе, а затим се прешло на њено потпуно уништење. У томе смо и успели. Од ове немачке групације, која је, према процени неких историчара, бројала око 26.000 војника, успело је да се извуче једва 2—3.000. Остало је побијено и заробљено од наших дивизија.

У борбама за спречавање продора непријатеља на правцу Болеч — с. Лештане — М. Мокри Луг — Цветкова Механа 5. бригада је одиграла важну улогу. Она је бранила положаје око друма. На овом делу непријатељ је груписао главне снаге и средства и вршио главни удар за упад у Београд. Захваљујући беспрекорном садејству са деловима Црвене армије и 4. бригаде 5. дивизије, храбрости и упорности борачког и старешинског састава, Пета бригада је своју улогу успешно извршила. Тако је било и за време уништења непријатељских јединица на простору Авале и Липовичких шума.

Поред тога, наша је бригада очистила од прикривених и замаскираних

непријатељских остатака простор око В. и М. Мокрог Луга, Цветкове Механе и на Булевару револуције (Улица краља Александра).

Борци и старешине 5. бригаде и крај у коме је поникла, могу бити поносни на ову славну јединицу. Због постигнутих успеха у ранијим борбама и учинка у Београдској операцији, бригади је одато јавно признање од Врховног команданта НОВ и ПОЈ и штаба I. армијске групе.

5. бригади је пружена посебна почаст и указано поверење тиме што је образовала свечани шпалир око свечане трибине са које је маршал Југославије Тито поздравио ослободиоце Београда, извршио смотру I. пролетерског корпуса и поставио задатке за даља дејства до коначног ослобођења земље. Ова свечаност је обављена 28. X. 1944. године на Бањичком вису.

4. Учешће 5. српске ударне бригаде на сремском фронту

Одмах после свечаности на Бањичком вису, бригада је свечаним поретком продефиловала кроз Београд, прешла преко Саве и стигла у с. Бежанију где је преноћила. Док смо пролазили улицама Београда, огромна маса одушевљених грађана нас је поздрављала, засипала цвећем, пољупцима и усклицима.

29. X бригада је извршила наступни марш правцем: с. Бежанија — с. Сурчин — с. Карловчић — с. Пећинци — Рума — Сремска Митровица и у први мрак 1. XI стигла у с. Лаћерак. Са нама су у с. Лаћерак стигле и остале бригаде 21. дивизије.

Када је чело колоне стигло на центар с. Лаћерак, непријатељ је почео тући јаком артиљеријском ватром село и нашу колону, као да нас је видео, или му је неко јавио за наш долазак. Наша се бригада одмах вратила у Сремску Митровицу и образовала дивизијску резерву. Те ноћи две бригаде 21. дивизије смениле су војвођанске јединице и поселе положаје на западној ивици с. Лаћерак, од Саве до села Чалме.

3. XI. под заштитом мрака, 5. бригада са своја два батаљона, замењује 4. српску ударну бригаду. То су положаји на западној ивици с. Лаћерак, према Генералном каналу. Исте ноћи, главне снаге 21. дивизије (2. пролетерска и 4. српска ударна бригада, полазе у напад, у садејству са два батаљона Пете бригаде. Овај напад није успео.

Пета бригада је дошла на Сремски фронт, посела положаје и ступила у борбу на равном земљишту, против добро утврђеног, наоружаног и опремљеног непријатеља, који је имао богато искуство у вођењу фронталног рата а припадници бригаде нису имали ни један пијук ни лопату, нити било шта од пионирског алата. Борци нису били навикнути на фронтална дејства у равници и нису имали пионирски алат. Требало је доста времена док је набављен пионирски алат и док су се борци привикли на самоукопавање и вођење фронталне борбе на равном земљишту.

Од 1—8/9. XI бригада је водила крваве борбе са непријатељем који је чврсто држао Генерални канал који се протезао западно од с. Лаћерка. Ноћу 8/9. XI. непријатељ је повукао своје снаге са Генералног канала и посео добро утврђене и унапред припремљене положаје испред села Мартинца. Од 9. XI. до 6. XII непријатељ је упорно држао ове положаје испред с. Мартинца. Били су то положаји од дубоко ископаних транше ја, саобраћајница, лаких и тешких бункера. Таквих ровова је било више по дубини. Испред транше ја су постављене жичане препреке и минска поља. Овако утврђени и подешени ровови за живот и дејство су омогућили непријатељу да успешно одбија све наше нападе, са мањим снагама.

Наше јединице су прешле преко Генералног канала и пришле предњем крају непријатељске одбране, где како, од 200 до 400 метара. На тој линији смо прикивани непријатељском убитачном ватром. Пошто смо се зауставили одмах смо приступили изради заклона. То је било на отвореној равници, на којој није било никаквог природног заклона. Време је било врло лоше. Права мртва јесен. Падале су непрекидно хладне кише и суснежица. По њивама, преко којих су се протезали наши положаји, велико блато и мокриња. Канали по њивама, који су нам добро дошли за заклон, напунише се водом. На њивама смо затекли необрани кукуруз који нас је донекле маскирао а кукурузовину смо користили за простирку по мокрим роововима и за прављење заклона од ветра и падавина.

Штаб бригаде, пиштаљски делови, позадина и санитетско превијалиште су се налазили у с. Лаћерак. На положају, испред с. Мартинаца, имали смо по два батаљона, а два су била у с. Лаћерак на одмору. Ови су се батаљони смењивали сваке ноћи. Смена је вршена ноћу, у

највећој тишини. Но и поред тога, непријатељ је неколико пута открио смену наших јединица, па је тада отварао најјачу ватру. Смењеним батаљонима је требало доста времена и напора док стигну до с. Лаћерка, које је било удаљено око 10 километара.

Скоро сваке ноћи, батаљони који су држали положај морали су вршити демонстративни напад на непријатељске положаје. Ови напади су вршени увек са узвиком УРА! Тада би се непријатељ притајио све док наш стрељачки строј не стигне до жичаних препрека и минских поља, а затим, са унапред припремљеним оружјем за ноћно дејство, сасипао убитачну ватру по нашем стрељачком строју. Та ватра је била кобна и смртоносна за наше јединице. Наносила је велике губитке. Тај фамозни, такозвани „демонстративни напад"! био је кобан за наше батаљоне. У њему смо трпели велике губитке, а никакве користи од њега нисмо имали.

Ноћу 5/6. XII извршен је силовит напад на читавом фронту. Непријатељ је присиљен да напусти линију код с. Мартинца и повуче се на следећу, која је такође била унапред припремљена за одбрану. 5. бригада је вршила пробој ове линије према железничкој станици у с. Мартинце и према другу који води преко Кузмина и Кукујеваца за Шид и Винковце.

По заузимању непријатељских положаја, бригада се није задржавала већ је наставила гоњење непријатеља. 5. бригада у претходници 21. дивизије гонила је непријатеља на правцу: с. Мартинце — с. Кукујевци — с. Кузмин — с. Илинци — с. Немци. По доласку у с. Немци, предњи делови бригаде разоружавају домобрански гарнизон (чету од 220 војника), прелазе р. Босут и у току ноћи 6/7. XII остају у с. Немци. Ујутру 7. XII бригада наставља покрет правцем с. Немци — с. Комлетинце — с. Оток. По пристизању претходнице бригаде — 4. батаљона у с. Оток, отпочела је борба са мањом посадом у овом месту. Када је главнина бригаде пролазила кроз с. Комлетинце а трећи омладински батаљон пристизао у с. Оток, у Оток пристижу и јаке немачке снаге од Винковаца и блиндирани воз са правца Брчко. Развија се борба, док претходница, не знајући за долазак јаких непријатељских снага, прогони мање снаге непријатеља али упада у тешку ситуацију. У тешкој ситуацији се нашла и бригада, као и цела дивизија, јер су све наше јединице биле на маршу и неразвијене за борбу. Одмах су се почели развијати трећи и други батаљон и покушали су да зауставе немачко надирање. Настала је тешка и крвава борба. Наше снаге на откривеном земљишту између с. Оток и с. Комлетинци, а непријатељ развијен за борбу из кућа и ровова испред Отока убитачном ватром косио је по још неразвијеним јединицама. Стигле су у помоћ 2. пролетерска и 4. српска бригада и нису дозвољавале да непријатељ заузме с. Комлетинце. Тога дана стабилизовали су се положаји испред с. Комлетинаца.

Од 7—31. XII Пета бригада је држала положај код отока и Комлетинаца. За то време по три батаљона су се налазила на положају а по један у с. Комлетинци у бригадној резерви. Начин дејства на фронту код Отока био је истоветан као и код с. Мартинаца. Демонстративни напад је и овде извођен и односио је много људских живота и свакодневно избацивао борце из строја. Овде су услови били још тежи јер је пао снег и стегле велике хладноће. Слабо одевени и обувени наши су борци дивовски подносили тешку зиму, честе нападе на немачке утврђене положаје, дејство непријатељске артиљеријске и минобацачке ватре и сталну опасност од вребања немачких снајпериста.

Пред мрак 31. XII 1944. године бригада је смењена са положаја и повучена у Д. Ново Село које се налази југозападно од с. Немци, на око 3 километра. Положаје је посела 21. бригада која је ушла у састав 21. дивизије после одласка 2. пролетерске бригаде из ове дивизије. Била је то млада и недовољно искусна бригада.

У Новом Селу бригада добија ново наоружање — совјетског порекла. Врши преоружавање јединица, обучавају се борци, чисте одећу од вашака, крпе се и перу и одмарају се. Тај одмор није дуго потрајао. У ноћи 2/3. I 1945. године непријатељ прелази у силовит напад на правцу: с. Оток — с. Комлетинци — с. Немци, угрожава целу 21. дивизију. Пета бригада је у зору 3. јануара 1945. године посела предњу ивицу Д. Новог Села и десну обалу Босута. По изласку на положаје борци су угледали немачке тенкове, обојене у бело како улазе у село. Са ових положаја бригада је вршила прихват наших јединица, које су се у расулу повлачиле са фронта.

После овог догађаја, када је стабилизован положај наших јединица на левој обали р. Босут, 21. дивизија је пову-

чена у с. Бачинце, где је ушла у армијску резерву. У с. Бачинце, Пета бригада се налазила у саставу своје дивизије, која се одмарала од 5. до 17. јануара 1945. године. 17. јануара у 07,00 сати бригада је извршила покрет правцем: с. Бачинци — с. Новак Бабска — с. Шаренград.

Овај покрет 21. дивизије на десном крилу армијског фронта је уследио изненадно и изведен је усиљеним маршом. Ово због тога што је непријатељ извршио јак притисак на овом делу фронта, потиснуо 5. дивизију и направио брешу у нашој одбрани, где уводи свеже снаге с циљем даљег продора.

Задатак 21. дивизије био је да, као армијска резерва, изврши противудар, прихвати снаге 5. дивизије, поврати изгубљену територију и спречи даљи продор непријатеља на том правцу.

5. бригада је маршовала на челу дивизије као њена претходница и пре пада мрака 17. јануара стигла на десну обалу Дунава. Ту је посела положај на простору с. Шаренград — с. Новак Бабска, приступила утврђивању и била спремна да спречи непријатељски продор правцем: с. Мохово — с. Шаренград — Илок.

У времену од 18—20. јануара бригада је водила тешке и крваве борбе за повратак и стабилизацију дела фронта на десној обали Дунава. Непријатељ је био врло упоран. Положаји су по неколико пута прелазили из руке у руку. Том приликом непријатељ је претрпео осетне губитке и био присиљен да одустане од даљег напада. Тако је повраћен и стабилизован део Сремског фронта на десној обали Дунава.

На положајима с. Шаренград и с. Новак Бабска, Пета бригада је остала све до 10. II 1945. године. Режим дејства бригаде и на овом делу фронта био је истоветан као и код с. Мартинаца и с. Отока. Разлика је била у томе што су наступиле још веће хладноће. Зато су вршене чешће смене батаљона у оквиру бригаде. Било је случајева да по два батаљона буду на положајима, а два на одмору у строгој приправности. Батаљонске одбрамбене рејоне бригада је стално фортификацијски дотеривала и усавршавала. Систем одбрамбених рејона је био траншејни. Борци и старешине стекли су искуство за укопавање и подешавање ровова и саобраћајница за борбу и живот у њима. Неизвесност и монотонију на фронту разбијали смо честим активним дејствима, тим фамозним „демонстративним нападима", који су нас и овде скупо коштали. Било је и других активности, а нарочито код јединица које су се налазиле на одмору.

9. II бригада је повучена са фронта и отишла је у с. Љубу. Тиме је почео период интензивних припрема бригаде за специјални задатак који јој је био намењен у пробоју Сремског фронта и завршним операцијама за ослобођење наше земље. У с. Љуби бригада се задржала све до 7. марта 1945. године. Из села Љубе бригада се пребацила у Илок, где се задржала до 16. марта. Из Илока бригада је прешла у с. Нештин и тамо остала до 22. марта. Тога дана бригада поново одлази на фронт у рејон с. Беркасово.

Док је бригада била на одмору, извршене су обимне и врло значајне припреме за извршење предстојећих задатака. Те припреме су извршене под непосредним упутством и руководством штаба Прве армије. Свакодневно је извођена обука са јединицама, како војно-стручна, тако и морално-политичка. Организовани су курсеви за све степене старешина, развијен је масован културно-забавни и спортски живот. Извршена је реорганизација у бригади: прешло се са четворне на тројну формацију. Обучавани су борци и јединице за борбу око реке и прелаз преко ње. Вршена је поправка одеће и обуће и њено подешавање и низ других активности. Одржана је дивизијска партијска конференција и неколико партијских и скојевских састанака. Вршен је пријем у Ској и Партију у циљу њиховог омасовљавања. Било је и неколико старешинских саветовања на свим нивоима у бригади итд.

На положајима код с. Беркасова, бригада је остала до 2. априла. За то време није било неких промена. Вршено је осматрање и извиђање, ватрено и друго узнемиравање непријатеља и бригада је била у сталној борбеној готовости. Био је то период типичне рововске војне, где су обе стране изводиле дејства локалног карактера. У овом периоду бригада није извела ни један демонстративни напад. Време је било лепо, борци одморни, добро обучени и политички припремљени за борбу. Све је било спремно и орно за полазак у пробој. Ово дуго затишје и чекање одлучујућег момента стварало је нервозу, монотонију и напетост код бораца и старешина. Међу борцима и старешинама у рововима највише су препричавани догађаји и маштало се о предстојећој офанзиви.

2. априла 1945. године бригада је повучена у с. Брекасово као дивизијска резерва.

Ноћу 4/5. априла, по одлуци штаба Прве армије, организовано је насилно извиђање непријатељског система одбране у рејону с. Грчићевог салаша. Тај задатак је поверен 1. батаљону 5. бригаде. Батаљон је ојачан четом аутоматичара и извиђача бригаде и пионирском четом 4. српске ударне бригаде. Његово дејство је подржано дивизијском артиљеријом и минобацачима.

У току ноћи 1. батаљон је успео да приђе непријатељском предњем крају одбране. Пионири су направили неколико пролаза у непријатељским препрекама и израдили неколико управних саобраћајница према непријатељским положајима. Извиђачки одред је пришао непријатељским положајима толико, како не би трпео губитке од сопствене артиљерије.

4/5. априла у 04,45 сати отпочела је снажна артиљеријска припрема по предњем крају непријатељске одбране и трајала је све до 05,00 сати. Престанком артиљеријске ватре, батаљон је кренуо у силовит напад. Због недовољно израђених пролаза у непријатељским препрекама и јаке непријатељске бочне ватре из бункера, који нису били неутралисани артиљеријском ватром, батаљон је прикован ватром испред непријатељског предњег краја на око 50—100 метара. Неколико пута је батаљон полазио на јуриш, али без успеха. Како је познато, овај напад је имао ограничени циљ, колико да присили непријатеља да открије свој систем ватре и одбране. Овај циљ је батаљон и постигао. Нашој команди је ово извиђање пружило могућности да дође до драгоцених података.

Насилно извиђање је врло деликатна радња. Оно се организује и изводи за рачун више команде. Тај задатак се не може сваком поверити. Велика је част за јединицу и њене старешине да добију овакав задатак, без обзира на губитке. Први батаљон је имао ту част.

Батаљон је за време овог насилног извиђања имао 30 мртвих, 77 рањених и 6 несталих бораца.

5. Форсирање Дунава и дејство у непријатељској оперативној позадини

Команда 5. бригаде припала је лично штабу I армије. Зато је штаб I армије поставио задатак да бригада форсира Дунав, упадне у непријатељску дубину, створи шири мостобран на десној обали Дунава и да садејствује са главним снагама које полазе у пробој Сремског фронта. У том циљу 7. IV бригада добија задатак да изврши покрет правцем: с. Беркасово — Илок, пређе преко Дунава између Илока и Бачке Паланке, а затим настави марш: Бачка Паланка — с. Букин — с. Бачко Ново Село. У с. Букин је остао први батаљон и команда позадине, а штаб бригаде, бригадни санитет, 2. и 3. батаљон су наставили покрет за Бачко Ново Село.

У с. Букин бригада је стигла у 13,00 сати а у Бачко Ново Село око 22,00 сата. У овим селима бригада се задржала од 7 — 11. IV 1945. За то време борци су се одмарали, извођена је обука, са тежиштем на политичкој и психолошкој припреми за предстојећи задатак. Старешине су вршиле последње организацијске припреме.

На правцу форсирања Дунава, испред села Сотин и Опатовац, на десној обали реке, непријатељ је имао јако утврђене положаје, са израђеним рововима и лаким бункерима. Стрму десну обалу минирао је противпешадијским минама. Непријатељ је ове положаје упорно бранио.

Бригада је прелаз преко Дунава извршила помоћу монитора речне ратне флотиле Црвене армије. Ноћу 11/12. IV у 22,00 сата бригада је почела са укрцавањем и прелазом преко Дунава, а завршила је у 03,00 сати 12. IV 1945. године. Форсирање је извршено у два ешалона. У првом ешалону су се налазили 1. и 2. батаљон, а у другом 3. батаљон. Први ешалон је силовитим јуришом разбио непријатељску одбрану на десној обали Дунава и наставио енергично гоњење непријатеља у правцу с. Опатовац и с. Сотин. Пошто су пребачени сви борбени делови бригаде, један батаљон је продирао у правцу с. Сотин, а два батаљона ка с. Опатовац. Бригада је на јуриш у једном налету заузела ова села и створила мостобран. Овај мостобран је образован пре поласка главних снага армије у пробој Сремског фронта.

Форсирањем Дунава, упадом у непријатељску оперативну позадину и стварањем мостобрана, бригада је разбила и пореметила систем непријатељског командовања, унела панику у њихову позадину и навукла његову пажњу према десантној јединици. Тако је бригада створила могућност главним снагама армије да успешно изврше пробој

Сремског фронта. Све док нису главне снаге отпочеле са пробојем, непријатељ је свим силама настојао да сломи наш мостобран и поврати изгубљени положај на десној обали Дунава. Тек када су главне снаге са фронта пошле у пробој, непријатељски притисак је ослабио.

6. Гоњење непријатеља до Цеља и коначне победе

а) **Борба за Баково:** После успешно извршеног форсирања Дунава и остваренот садејства са главним снагама I. А. које су вршиле пробој Сремског фронта, Пета бригада се прикључила својој дивизији и наставила дејства.

До 15. априла пребачени су позадински делови бригаде преко Дунава. Њих је сачекао један батаљон и довео их у бригаду. За то време главне снаге су продирале преко Вуковара ка Бакову и гониле непријатеља који није давао отпор све до тог места.

Непријатељ је успео да се задржи у Бакову и да нам ту пружи жилав отпор, како би омогућио својој главнини да се организовано одлепи од наших снага и настави планско повлачење кроз Славонију према Загребу и даље. Ради тога је Баково упорно брањено.

15. априла бригада је покушала да заузме силовитим нападом из покрета Баково, али није успела. Зато је бригада била принуђена да се заустави, прикупи снагу и организује нов напад.

За Баково су вођене тешке и крваве борбе. Непријатељ је упорно држао ову варошицу. Свака кућа у њој представљала је митраљеско гнездо, а нарочито Катедрала, која се налази у центру и својим торњевима доминира свим прилазима варошици. Сви прилази ка Бакову били су изложени убитачној ватри. Из Катедрале су тукли брзи шарци са сваког њеног отвора, а њих је било много. Равно и откривено земљиште око Бакова није могло да се заобиђе и избегне. Морало се преко њега, па докле се стигне.

На захтев командира чета и командаита батаљона, штаб Пете бригаде је захтевао од штаба 21. дивизије да се артиљеријом неутралишу непријатељски митраљези, који су дејствовали са Катедрале. Овај предлог није прихваћен из нама непознатих разлога, већ је наређено да се Баково мора заузети по плану, а Катедрали не сме ништа да фали. И тако, лишени подршке своје артиљерије борци су морали преко чистине и брисаног простора, кроз кишу куршума, успоставити стрељачки строј и поћи на јуриш. Погођени борци су падали, а живи силовито јуришали напред. Тек по паду мрака 16/17. IV Пета бригада је ослободила Баково.

У овој борби нарочито су се истакли борци извиђачке и чете аутоматичара. Они су имали највеће губитке. Пета бригада, а такође и остале бригаде 21. дивизије су имале велике губитке у овој борби. Само из Пете бригаде је пало у борби за Баково преко 100 бораца.

б) **Гоњење непријатеља према Загребу:** После Бакова непријатељ нигде није дао тако снажан отпор. Наше су јединице силовито продирале и у стопу гониле непријатеља који је, на појединим линијама, давао очајнички отпор.

21. дивизија је била у саставу главних снага Прве армије које су наносиле главни удар у пробоју Сремског фронта. Она је и после пробоја дејствовала на правцу главног удара јер је све до Загреба, гонила непријатеља главним друмом, у чијем захвату је непријатељ пружао најјачи отпор. Тако су и дејства Пете бригаде била усмерена тамо где је непријатељ пружао најјачи отпор.

У борби за Нову Капелу, Пета бригада је стављена под команду I пролетерске дивизије. Непријатељ је упорно бранио положаје око Н. Капеле. Он је неколико пута покушао да изврши противнапад на снаге 1. пролетерске дивизије у чијем саставу је дејствовала наша бригада. У борбама за Нову Капелу бригада је имала осетне губитке. Само у току 20. IV бригада је имала 108 рањених и 9 мртвих бораца. Тешке борбе око Нове Капеле трајале су све до 23. априла, када је сломљен непријатељски отпор на положајима код Нове Капеле. Пета бригада је продужила гоњење у правцу Нове Градишке. У борбама око Капеле и Нове Градишке непријатељ је давао огорчени отпор и крваво се борио за свако село и за сваку чуку. Док се је Пета бригада налазила под командом штаба 1. пролетерске дивизије и борци и старешине су настојали да не заостају за пролетерима. У томе су и успели. 25. априла је поново ушла у састав своје дивизије и наставила дејства са својом матичном јединицом.

Од 28. IV до 1. V бригада је водила огорчене борбе са непријатељским заштитницама на положајима око Ловске. Биле су то борбе по великој киши и у густим славонским шумама. Следећа прихватна линија непријатеља је била

рејон Банове Јаруге. И на овој линији је непријатељ пружио огорчени отпор. Наше брзо продирање према Загребу непријатељ није био у стању да дуже задржи. То му нису дозволиле наше јединице. Било је још делимичних отпона на р. Чазми и код места Иван Клоштар. Отпора је било и испред Дугог Села у рејону с. Церје и на источној ивици Загреба, али смо и те непријатељске отпоре, силовитим налетима, сломили, као и многе пре тога.

9. V 1945. Пета бригада је ушла у Загреб, главни град Хрватске. После краћег задржавања, бригада је наставила гоњење непријатеља на правцу Загреб — Целје. На том путу наилазила је на мање непријатељске разбијене и деморалисане снаге. Те делове је заробљавала и уништавала. Нарочито су падали у руке домобрани и усташе. У таквом темпу и продору, 5. српска ударна бригада је 15. маја 1945. зауставила своја ратна дејства у с. Почетртак у Словенији надомак Целја.

То је био крај рата, а самим тим и завршетак борбе и ратног пута 5. српске ударне бригаде која је своју заставу успешно носила кроз све окршаје и ратна жаришта.

Закључак

1. — 5. српска ударна бригада је формирана од прекаљених бораца, који су добровољно ступили у НОБ, са подручја Топлице, Расине и алексиначког среза. Она је по свом борачком и старешинском саставу представљала кадровску јединицу. Из ове бригаде је велики број кадрова послат у новоформиране јединице за руководиоце. И поред тога у бригади се задржао већи број прекаљених бораца, као јако кадровско језгро.

2. — Бригада је претежни број задатака извршавала самостално. Када је дејствовала у саставу дивизије и виших јединица, она је употребљавана за извршење тежишних и специјалних задатака.

3. — Било је случајева, када је бригада добивала задатке директно од Главног штаба за Србију и штаба Прве армије.

4. — Бригада је успешно извршила форсирање Дунава. Ова река, својом величином и организованом обалом за одбрану, представља велику препреку и за модерне, добро обучене и технички опремљене армије. Познато је да је борачки састав бригаде први пут видео овако велику реку и да скоро нико није знао да плива, а усто нико није имао никакво средство за спасавање.

Услов је био, од стране команде РРФ Црвене армије, да у случају неуспеха, нема превожења бригаде назад.

Мостобран, који је бригада остварила, налазио се између оперативне и тактичке дубине непријатељског распореда.

5. — Какве је борбе водила наша бригада најбоље се може видети по њеним губицима. Од 7. XII 1944. до 15. V 1945. године имала је око 400—500 погинулих бораца и старешина.

6. — 5. српска ударна бригада је добијала и друге специјалне задатке директно од команде Прве армије, као што је први батаљон добијао улогу извиђачког одреда и вршио насилно извиђање за рачун армијског командовања, други батаљон је добио задатак директно од генерала Дапчевића да образује самосталну колону за дејство на посебном правцу у циљу заузимања Брежице у Словенији.

Velja Popović

LA CINQUIÈME BRIGADE DE CHOC DE SERBIE

La sinquième brigade serbe, formèe des combattants rompus de la région de Toplica et de Rasina ainsi que de ceux du district d'Aleksinac, agissait en principe toute seule ou accomplissait des devoirs particuliers. Un de ces devoirs était le forcement efficace du Danube et la création de la tête de pont qui était d'une importance stratégique des plus remarquables. Dans sa voie triomphale la brigade est parvenue jusqu'au Brežice en Slovénie.

940.53/.54 (497.11)

Момчило Вучековић

Борбени пут 31. српске ударне бригаде 21. дивизије I армије са посебним освртом на њену политичку активност

1. По наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ у оквиру настојања да се формира Шумадијска дивизија образована је 3. октобра 1944. године 31. српска ударна бригада у Љигу од батаљона 2. шумадијоке и Космајске бригаде. У то време група ударних дивизија у саставу I пролетерског и XII ударног корпуса НОВЈ под непосредним руководством Врховног штаба, продирући на територију Западне Србије и Шумадије, припремала се у борбеном ходу за извођење Београдске операције. Дивизије НОВЈ на југу Србије нападале су неослобођене градове и комуникације којима се повлачила немачка армијска група „Е" јачине 350.000 војника са Балканског полуострва преко Шумадије и Босне ка северозападу а јединице 3. украјинског фронта Црвене армије биле су форсирале Дунав, прешле југословенско-румунску границу и, саставши се са XIV корпусом НОВЈ, удруженим снагама ослобађале источну Србију и продирале ка Великој Морави и Шумадији.

Формирање 31. бригаде поверено је члану Врховног штаба Сретену Жујовићу и штабу I пролетерског корпуса у Љигу у који је крајем септембра исте године дошао Душан Петровић Шане, секретар ОК КПЈ за Крагујевац, са неколико сарадника и руководилаца две поменуте бригаде. Тада је договорено да 2. шумадијска и Космајска бригада, које су у међувремену промениле назив у 21. и 22. српску бригаду, издвоје по два батаљона за нову 31. бригаду. Ове две бригаде формиране су раније: 2. шумадијска бригада формирана је први пут у В. Црљенима код Лазаревца 22. децембра 1943. године, да би, уз прекид од фебруара до маја 1944. године, била поново формирана 10. маја 1944, срела се 18. септембра 1944. године на Руднику са 21. ударном дивизијом а 20. септембра исте године ослободила Аранђеловац са 5. ударном дивизијом са којом је учествовала у операцијама за ослобођење Београда и на Сремском фронту када је ушла у састав 21. дивизије, до 17. децембра исте године да би после великих губитака у рејону Оток — Комлетинци била расформирана 13. јануара 1945. г. и њени борци додељени 4, 5. и 31. српској бригади и приштапским јединицама 21. дивизије; Космајска бригада формирана је 19. септембра 1944. год. у Селевцу код Смедерева од батаљона Космајског и Посаво-тамнавског одреда, дејствовала је самостално до уласка у састав 5. дивизије 29. септембра 1944. године, од 8. октобра учествовала је у саставу 6. пролетерске дивизије у операцији за ослобођење Београда и на Сремском фронту, да би 7. марта 1945. године била расформирана.

Формирање нове 31. бригаде ишло је брзо и ефикасно. На главном тргу у Љигу постројена су сва четири батаљона којима је говором саопштено и указано на значај формирања нове дивизије и нове бригаде; формирани су штаб бригаде, приштапске и позадинске јединице бригаде, реорганизовани штабови батаљона и неколико команди чета. Штаб бригаде сачињавали су: командант - поручник Миодраг Нешић Кеша, политички комесар - мајор Момчило Вучековић Мома, заменик команданта - капетан Стеван Адамовић, помоћник политичког комесара - капетан Владимир Дујић Влада, начелник штаба Миле Марковић, омладински руководилац - поручник Мика Хараван, обавештајни официр Стојан Белановић Столе, официр ОЗНЕ Градимир Младеновић Града, интендант Миливоје Милићевић Микан и референт санитета Милена Јагодић. Штаб бригаде и већина штабова батаљона, као и добар део команди чета били су попуњени старешинама из 1. и

6. пролетерске дивизије пореклом из Шумадије, Црне Горе, Босанске крајине и Лике. Огромна већина бораца потицала је из Шумадије, Западне Србије и Београда, од којих је знатан део добровољно ступио у партизане пре половине 1944. године.

Бригада је у првом строју имала око 1.000 бораца, већином земљорадника, затим радника, ђака, студената и других; имала је четири бројније попуне тако да је у тробоју Сремског фронта априла 1945. године имала у свом саставу 2.419 бораца. Број чланова КПЈ и СКОЈ-а био је мали, али је током њеног борбеног пута до краја рата сваки трећи борац постао члан једне од ове две организације. Наоружање бригаде је било трофејно, разнородно и скромно; није поседовала тешко наоружање; комплетно унифицирано и модерно (совјетско) наоружање добила је неколико месеци пре завршетка ратних операција. Борбена обука извођена је већином у ходу, у покрету а највећим делом непосредно у оружаним акцијама изузев у периоду фебруар—март 1945. године када је Бригада у стратешкој резерви извршила преоружање, реорганизацију и систематску обуку бораца и јединица. До доласка на Сремски фронт ни старешине нити борци нису имали искуства у фронталном рововском рату што је изискивало не само веће жртве, него и нове напоре у савлађивању борбене обуке.

Како се у међувремену одустало од формирања Шумадијске дивизије, 31. бригада ушла је привремено у састав 36. дивизије од 7. до 16. октобра 1944. године, затим је била под непосредном командом штаба I пролетерског корпуса до 8. новембра 1944. године када је коначно на Сремском фронту ушла у састав 21. дивизије.

2. Од свог формирања Бригада је била континуирано веома активна и динамична — у оружаним борбама против непријатеља, у покретима, у кратким предасима између борби, у време тактичке или стратешке резерве. Тако је шести дан по формирању увучена у борбу за ослобођење Обреновца, а тиме и у ширу операцију за ослобођење Београда. Већ из ослобођеног Ваљева, где је била стационирана, упућује 20. октобра 1944. године 2. и 4. батаљон у напад на остатке немачке 1. брдске дивизије код Јунковца у којој борби убија 120 и заробљава 125 немачких војника; истовремено са трећим батаљоном напада немачке снаге из Шапца у Коцељеву.

Бригада је први пут на Сремском фронту посела положаје 10. новембра 1944. код с. Мартинци и 25 дана остала у даноноћним равничарским борбама наносећи непријатељу велике губитке, али и дајући из свог строја знатне жртве.

У оквиру офанзиве наших јединица на Сремском фронту, 4. децембра 1944. Бригада добија задатак да самостално и одвојено од наших снага на главном правцу изврши продор, прелазећи реку Саву, и да изведе десант дубоко у позадини непријатеља у рејону насеља Рача — Жупања, дејствујући на правцу комуникације Брчко — Винковци са циљем да врши притисак и онемогући долазак непријатељских појачања. Бригада је имала више успешних оштрих борби упркос настојању непријатеља да је уништи добијањем нових појачања и пробијањем насипа на Сави у њеној позадини. Колико је важно било борбено дејство Бригаде у овом цепу говори чињеница да је непријатељ на широком потезу Сремског фронта морао да повуче своје снаге неколико километара уназад. Међутим, операцијама избачено је из строја око 290 непријатељских војника.

Борба код села Оток била је једна од најжешћих које је Бригада имала у току свога постојања. Непријатељ је пробио положаје 21. српске бригаде на левом крилу дивизије 3. јануара 1945. и стигавши до с. Нијемаца и Комлетинаца довео 31. бригаду, која је држала централни положај 21. дивизије, у врло тежак положај користећи велику надмоћ у људству, тешком наоружању и тенковима. Услед огорчених борби дошло је до обострано великих губитака. Бригада је тада избацила из строја око 180 непријатељских војника од којих 80 убијених, а сама је претрпела највеће губитке током једног дана у историји својих борбених дејстава.

Тешке борбе Бригада је поново водила после непуне две седмице када су на десном крилу наше I армије Немци пробили положаје 5. дивизије 17. јануара у рејону села Мохово; Бригада је из покрета по дубоком снегу и јаком мразу прешла у противнапад и у тешкој сусретној борби одбацила непријатеља ка Мохову наневши му знатне губитке: 70 убијених, 50 рањених и 1 заробљен.

Дана 12. априла 1945. у рано јутро, после артиљеријске припреме на целом фронту, у садејству са тенковским јединицама и авијацијом почео је пробој Сремског фронта. У првом ешелону би-

да је 4. српска бригада која је извршила јуриш на положаје непријатеља одмах иза ватреног удара наше артиљерије. За њом је као други ешелон кренула у пробој 31. бригада и прешла у дубину непријатељске позадине 20 км да би заједно са другим јединицама сутрадан ослободила Винковце, дан раније него што је било предвиђено планом операција којом приликом је ликвидирала 250, ранила 335 и заробила 640 непријатељских војника.

Наредна три дана и три ноћи Бригада је водила веома оштре борбе за ослобођење Бакова наневши непријатељу велике губитке: 80 мртвих, 170 рањених и 400 заробљених, као и велики број заплењеног оружја. И сама је имала осетне губитке нарочито у старешинском кадру.

Једну од најоштријих борби Бригада је доживела на коти 160 изнад цесте Славонски Брод — Нова Капела коју је непријатељ упорно бранио три дана и ноћи иза јако утврђених положаја. На коти која је пала 21. априла непријатељ је имао 110 мртвих војника. У јуришима и противјуришима који су се такорећи непрекидно смењивали, бригада је такође имала знатне губитке.

Од 22. априла до 7. маја 1945. године Бригада је наставила продор на главном правцу продора I армије савлађујући јаче отпоре непријатеља и водећи повремено против њега тешке борбе на реци Орљави, испред Градишке и Окучана, испред Блатуског Брда, Јасеновца, реке Илове, Грачанице, Кутине и Осекова и, прешавши реку Чазму, ослободила са другим јединицама Крижа, Иванић Град и Дуго Село, задајући непријатељу велике ударце: 315 мртвих, 120 рањених и 695 заробљених.

Бригада је, уз учешће у ослобађању претходног дана Краљевеца и Сесвета, прошла 9. маја поред напуштене немачке моторизоване колоне дуге 10 км, продефиловала кроз Загреб уз одушевљене поздраве грађана и наставила са пробијањем ка западу. У борбама у рејону Загреба уништено је 335 непријатељских војника, рањено 165 и заробљено преко 3.700; разоружана је 13. усташко-домобранска дивизија на челу са њеним командантом Пешићем; заплењен је опроман ратни материјал.

Све до 19. маја 1945, дакле десет пуних дана после формалне капитулације непријатеља, Бригада је у рејону до Цеља водила оштре борбе са остацима пет усташко-домобранских дивизија (1, 3, 7, 8. и 9) које су покушавале да се пробију до Аустрије на подручју англоамеричких снага да би наредна три дана, уз помоћ територијалних НО одреда, милиције и народа примила 9.587 заробљених непријатељских војника и спровела их у заробљенички логор у Стењевцу.

3. На свом ослободилачком походу Бригада је од дана формирања 3. октобра 1944. до последњих борбених акција 19. маја 1945. године дејствовала 228 ратних дана прошавши вишемесечна сурова ратна искуства кроз три најкрупније операције које је у том периоду изводила Југословенска народна армија — операцију за ослобођење Београда, главног града Југославије, Сремски фронт као најтеже и најкрвавије бојиште на територији наше земље и завршну операцију за коначно ослобођење земље од фашистичког окупатора и домаћих издајника. За све време извођења завршне офанзиве продирала је у првом ешелону дивизије на главном правцу удара I армије. Све добијене задатке решавала је претежно у покрету и борбама, често по цену великих жртава.

Од укупно 228 дана постојања као ратна јединица провела је у борбеном додиру са непријатељем 118, а осталих 110 дана била је окренута ширим задацима у припремама за борбу за ослобођење земље. Укупно је прешла преко 2.000 км, што представља веома дуг пут за тако кратко време и на фронту који већим делом није био покретног карактера. Кроз Бригаду је за ово време прошло око 4.000 бораца већином омладинаца од којих је преко 1.000 погинуло, односно једна четвртина њеног састава. Имала је током борби преко 1.700 рањених бораца који су у великом броју случајева рањавани по неколико пута.

Бригада је у борбама ослободила или учествовала заједно са другим јединицама у ослобођењу преко 150 села и градова од којих 11 градских насеља, међу које поред учешћа у широј операцији за ослобођење Београда спадају Обреновац, Шабац, Винковци, Баково, Загреб, као и Титово родно место Кумровец.

На свом борбеном путу Бригада је нанела непријатељу следеће губитке у људству: убијено је 1.524, рањено 1.042 и заробљено 6.074 (односно 15.661) непријатељских војника. Запленила је исто тако велики број непријатељског оружја и другог ратног материјала чије количине је тешко прецизније навести будући да се у завршним операцијама

у свом брзом продирању и гоњењу непријатеља није задржавала у прикупљању задобијеног плена.

За дате велике жртве, за уложене изванредне напоре и постигнуте резултате у борби за ослобођење земље Бригада је одликована Орденом заслуге за народ I реда, а више стотина њених бораца добило је разне ратне ордене и признања.

4. Упоредо са јачањем борбене готовости и ватрене моћи, Бригада је за овај ратни период развијала врло интензиван политички, културно-просветни и други рад у својим јединицама на васпитању бораца у новом револуционарном духу, као и рад на терену са народом, па се објашњавањем циљева ослободилачке борбе подизала политичка свест и борбени морал њених бораца. Организације КПЈ у Бригади, иако са релативно малим бројем чланова, биле су основна покретачка и усмеравајућа снага целокупне војне, политичке, културне и друге делатности по јединицама.

Стварање Сремског фронта непосредно после ослобођења Београда октобра 1944. године означило је квалитетно нову ситуацију у даљем успешном развоју ослободилачке борбе народа Југославије са КПЈ на челу.

Практично на свим фронтовима II светског рата савезничке снаге антихитлеровске коалиције биле су у општој офанзиви против немачких снага и њихових сателита. Готово читава источна половина Југославије са њеним главним градом Београдом била је ослобођена. Наша армија нагло је прешла са покретног на фронтално ратовање, нагло је бројно нарасла масовним добровољним приливом полетне, али у војном погледу неискусне и необучене омладине. Све је ово имала у виду инструкција ЦК КПЈ од 14. јануара 1945. која је послужила као основ за партијско-политичке и војне припреме за пробој Сремског фронта и коначно ослобођење земље. У тој инструкцији дате су оцене о прелазу од покретног на фронтално ратовање, бројном и техничком порасту јединица наше армије, организационим променама, месту и важности обуке и политичког рада у новим условима; тражено је да се борци и јединице васпитавају у духу циљева и тековина НОБ-а. Истакнут је основни циљ — коначно ослобођење земље од окупатора уз стварање обучене, чврсте и дисциплиноване армије са изграђном способног кадра, армије која ће знати да се супротстави не само својом ослободилачком мисијом, већ и војном вештином и модерном ратном опремом једној другој, пробијивачкој али веома искусној и професионално изузетно припремљеној нацистичкој армији.

На тим премисама развијан је веома разноврстан и интензиван рад на политичком и војном сектору, који је ина че карактерисао током читавог ослободилачког рата понашање и дејствовање свих војних јединица и структура народноослободилачког покрета Југославије. Треба нагласити да је наша Армија у међувремену добила ново, совјетско наоружање и извршила темељиту унутрашњу реорганизацију у складу са постојећим потребама и околностима што је изискивало улагања додатних ванредних напора у војној обуци, у савлађивању нове ратне технике. У тим новим условима политички рад у Бригади, који је сматран саставним неодвојивим делом њених борбених задатака одвијао се у више праваца и обухватао је више задатака. У дневни ред водних, четних, батаљонских и других састанака и конференција улазиле су најактуелније теме које су се односиле како на нашу револуцију тако и на развој светске ситуације, као на пример: Улога КПЈ у НОБ, Одлуке II заседања АВНОЈ-а, Тековине НОБ-е — федеративни систем, братство и јединство и равноправност народа Југославије, Право и слобода радничке класе — тековине НОБ-е, Стварање Југословенске народне армије, Србија у НОБ, Хрватска у НОБ, Издајници народа Југославије и њихова улога, Пропаст краљевине Југославије, Однос према монархији, Међународни положај Југославије, Појам и суштина фашизма. Антихитлеровска коалиција, Конференција у Јалти, Будуће друштвено-политичко уређење у Југославији и много других сличних тема. Политички рад био је посебно усмерен на развијање и подизање морално-политичког лика борца једне револуционарне армије, па је у том погледу изузетно свакодневна пажња поклањана развијању међусобног другарства, колективног духа, свесне војне дисциплине, високог борбеног морала и спремности за извршење свих постављених задатака, а код старешина стална брига о борцима, јачање и учвршћење јединица као колектива, те код политичких комесара систематскије изучавање војних вештина. Ово је нарочито долазило до изражаја на састанцима јединица који су обавезно одржавани непосредно после сваке борбене акције; на овим састанцима на којима је обично

фигурирала једна једина тачка дневног реда — анализа борбене акције детаљно и конкретно је дискутовано о исправности и употреби оружја, снабдевању муницијом, јуришима, борбеној дисциплини, држању сваког појединца у току борбе, пружању прве помоћи и извлачењу рањеника, маскирању, утврђивању и др. Имајући у виду прелазак на ново фронтално ратовање, кроз политичку активност се упорно инсистирало да копање ровова и утврђивање положаја постане стална навика и обавеза сваког борца и јединице. Обично су на иницијативу партијских и скојевских организација покретана такмичења по јединицама која су обухватала борбену обуку, политичку активност, културно-просветни рад и др., којом приликом су се додељивала признања најбољим јединицама и појединцима за руковање оружјем, изучавање војне вештине, гађање, уништавање непријатеља, исправно морално-политичко понашање и описмењавање неписмених којих није био мали број и сл. У оквиру овакве активности нису наравно изостале акције и мере на зближавању фронта и позадине односно војске и народа, како са онима у Срему, Хрватској и Словенији тако и са матичним општинама бораца из Бригаде.

Извршавање ових сложених и обимних задатака спровођено је кроз многобројне и разноврсне облике активности. Уколико јединица није била на самом борбеном положају опранизован је и развијан политички, културно-просветни и забавни програм после подне и то преко састанака вода, чете, батаљона, затим команди чета и штабова батаљона, организација КПЈ и СКОЈ-а, културних одбора и пропагандних одсека. Организовано је повремено излажење четних и батаљонских ценних новина и бригадног листа, батаљонских и бригадног хора, одржавање културних приредби, аналфабетоских течајева и др. Тако је према неким подацима само у периоду за два месеца крајем 1944. описмењено преко 120 бораца, одржано 15 културних приредби, са месним омладинским организацијама УСАОЈ-а 10 заједничких омладинских састанака, сакупљена летина са преко 200 јутара земље кукуруза, репе, грашка и шаше које су јединице Бригаде такође узорале и тиме дале преко 3.000 радних часова непосредно иза борбених положаја помажући пољопривредницима у пољу. Доста често одржавана су саветовања штабова бригада са штабом дивизије, затим политичких комесара бригада са политичким комесаром дивизије или армије. Одржане су и две партијске конференције — бригадна и дивизијска на којима су изречене јединствене оцене политичке и војне ситуације у свету и јединствени ставови у борби за дефинитивно ослобођење и послератни развој земље. Поред редовне активности бригадног и дивизијског комитета КПЈ, практикована су саветовања свих партијских или скојевских секретара у Бригади; тако је, на пример, дан уочи пробоја Сремског фронта 11. априла 1945. године одржано на борбеној линији кратко саветовање свих партијских секретара са партијским руководиоцем Бригаде на којем су анализиране и оцењиване припреме за пробој, проверавани постављени задаци од бораца преко десетине, вода, чете па даље. Бригада је имала и ту повољну околност што је пред пробој била месец дана у дивизијској резерви одвојена од фронта, те се могла у пуном смислу посветити извршењу свих постављених задатака.

На састанцима и саветовањима одржаним почетком априла 1945. године оцењено је да је спремност бораца за пробој и офанзиву веома добра, да није ништа препуштено случају, те да су припреме допуњаване из дана у дан, из састанка на састанак. Тако је I армија, а у оквиру ње и 31. бригада, била војностручно, материјално и морално спремна за прелазак у завршну офанзиву априла 1945. године.

И заиста, у пробоју фронта и у току саме офанзиве, залагање, борбеност и морал Бригаде, као и осталих јединица ЈНА, били су на изузетно високом нивоу, а борци излагани ванредним физичким напорима и психичким напрезањима, ношени идејама слободе и осећањем патриотизма, нису знали за умор. Међутим, анализа првих борбених дејстава показала је да су додуше постигнути велики успеси, али и да су испољене озбиљне слабости као што је потцењивање непријатеља, затим ватрене могућности нашег новог оружја нису довољно искоришћаване нарочито приликом јуриша што је имало за последицу велике губитке на нашој страни, посебно код старешинског кадра. Бригада је, на пример, у току само два часа на познатој коти 160 код Славонског Брода јуришала пет пута, што само илуструје висок морал и храброст њеног борачког састава. За показано изузетно пожртвовање и храброст, за постигнуте успехе у ослобођењу земље, уништавање непри-

јатеља, његове живе силе и ратне технике предложено је за одликовање после ослобођења Запреба 358 бораца из Бригаде. Као знак својеврсног признања треба додати да је Бригада у саставу своје дивизије доживела свој тријумфални долазак са фронта величанственим дочеком приређеним масовним манифестацијама у Београду, главном граду нове Југославије јуна 1945. године.

Одмах после престанка ратних операција и ослобођења земље, Бригада је упућена на два главна задатка — да ликвидира заостале четничке банде у насељима на обронцима планине Копаоник и да обави политичке припреме за прве опште изборе у Демократској Федеративној Југославији; два последња задатка проистекла из ослободилачког рата и револуције, које је са успехом извршила.

Momčilo Vučković

COMBAT WAY OF THIRTY FIRST SERBIAN ELITE BRIGADE

Forming part of the 21st division, this brigade took part in the decisive struggles on the Srem front. Its combat morale, as well as the morale of of all other units, was high and skill of the fighters astonishingly great, considering the capabilities and duration of their training course. Those fighters knew how to assault several times during the struggle and to defeat much more trained and better equipped enemy. As it made itself particularly prominent in liberation of Zagreb, 358 of its fighters were nominated to be decorated.

940.53/.54 (497.1)

Миодраг Митровић

Двадесет и друга дивизија у ослободилачким борбама од Косова до Срема

Дивизија у косовској операцији

У косовску операцију према Косовској Митровици (данас Тиговој) ушла је 24. дивизија са око 3.000 бораца. Њено напредовање било је условљено активностима и продорима бугарске Друге армије Отечественог фронта. Оно је било веома отежано и успорено углавном због неизвршавања планираних акција од стране бугарских јединица које или не изврше задатак или касне дан-два, што је 24. дивизији НОВЈ стварало велике потешкоће као истуреној јединици. Када је 24. дивизија избила у рејон Баре и Бајгоре и угрозила немачку комуникацију Приштина — Косовска Митровица, немачке јединице, користећи неактивност јединица Друге бугарске армије, упутиле су јаке снаге против бригада (11. и 13) 24. дивизије и наметнуле им неравноправне жестоке дводневне борбе. У тим борбама дивизија, без резерве (јер је 17. српску бригаду штаб 5. бугарске дивизије самовољно упутио према Мердару) била је десеткована. Изгубила је у погинулим, несталим и рањеним преко 380 бораца.

Непрекидно ратовање 24. дивизије од 12—28. октобра је исцрпло њене снаге. Борци су били преморени а губици значајни. Како дивизија раније није била попуњавана то је штаб тражио да се дивизија замени на положајима и повуче на одмор и реорганизацију. Главни штаб Србије је уважио захтев штаба дивизије и наложио је Тринаестом корпусу да 24. дивизију замени 22. дивизијом.

До замене, 24. дивизија је имала да се равна са Другом бугарском армијом без икаквих испрчавања. До пристизања 22. дивизије Немци су успели, најпре захваљујући неактивностима или неразумним повлачењима бугарских јединица, да још више одбаце фронт назад према полазним положајима ка Куршумлији.

Према наређењу штаба Корпуса, 6. новембра, јединице 22. дивизије кренуле су према бојишту на Косову. Десета српска бригада 10. новембра је била смештена на положајима у близини Подујева, Пакашнице на десној обали Лаба као и у селима Метохији и Крпимеју.

Док је 22. дивизија преузимала положаје и укључивала се у косовску операцију, 46. дивизија је ослободила Бујановац и кретала се према Гњилану. Скопље је ослобођено 13. новембра а протеране немачке јединице преко Урошевца пристизале су у Приштину. Код Краљева водиле су се жестоке борбе између Немаца, који су бранили одступницу главнини немачких Лерових снага у повлачењу, Овчароко-Кабларском клисуром према Ужицу и јединица Трећег украјинског фронта Црвене армије. Тих дана из Косовске Митровице генерал Лер повукао се за Сарајево са својим штабом а команду на приштинском фронту препустио је штабу 91. армијског корпуса.

Немачке јединице које су штитиле одступницу својим снагама на положајима Копаоник — Вучитрн морале су да држе ове положаје до 19. новембра а на правцу — положајима Оштро копље — Баре — Бајгоре према Митровици до 21. новембра, односно до извлачења немачких снага из Приштине и Вучитрна за Митровицу.

У таквој ситуацији улазе бригаде 22. дивизије у косовску операцију и то 10. српска на правцу Косовске Митровице преко Оштрог копља а 8. бригада са начелним задатком да са 4. бугарском дивизијом продире према Вучитрну и Приштини. У ситуацији недовољно дефинисаног положаја 8. бригаде, командант 4. бугарске дивизије уступа јој своје положаје на гребену Копаоника на правцу главне немачке одбране. У сличној ситуацији била је и 10. српска бригада јер је тај фронт директно водио на Косовску Митровицу коју су

Немци морали да држе до 21. новембра ради повлачења својих јединица.

Када су извршене припреме, штаб 3. украјинског фронта издао је заповест да се 16. новембра у 6 сати пређе у напад на целом фронту. Одмах у старту, командант Друге бугарске армије одложио је напад за скоро три сата. У овим борбама 10. бригада нападала је са другим батаљоном у правцу Оштрог копља и Кодра нальта. Батаљон је успео да се пробије до Оштрог копља али ту је заустављен. Минобацачка подршка 2. батаљону од 4. бугарског коњичког пука изостала је. Овај пук чак два дана остаје пасиван и не извршава своје задатке садејства са 2. батаљоном према Оштром копљу. Трећи батаљон 10. српске бригаде који се кретао према Кодра нальту успео је да истог дана овлада њоме. И наредног дана, 17. новембра, други батаљон није имао успеха док је трећи батаљон продро. Због изнурености и хладноће трећи батаљон је био замењен првим. Но, исте ноћи због хладноће командант првог батаљона, уместо да одржи постигнуте положаје, повукао је борце са положаја те Немци олако долазе до поседања стратешких кота на правцу Кодра нальта.

На косовски фронт 8. српска бригада стигла је тек 17. новембра. Одмах је са 19. бугарским пуком направљен план напада према Вучитрну и Приштини где је послат најпре само четврти батаљон да би му се касније придружио још један.

Првог дана борбе, 18. новембра, први батаљон 8. српске бригаде успешно је подишао одређеним котама на свом правцу (Поток и к. 1067) али је ту заустављен. Трећи батаљон је такође дејствовао са успехом на коти Градини и наставио да делује према Поповом Селу. Међутим, успешан продор наших батаљона није био праћен дејством 19. бугарског пука. Ноћу 18/19. непријатељ је напустио положаје на гребену Копаоника и повукао се на положаје: Барељево, Граце, Д. Становци, Прилужје ради обезбеђења извлачења својих снага из Подујева и Качандолске реке. Убрзо Немци се повлаче и са Качандолске реке те су тиме створени услови за улазак у Вучитрн и његово ослобађање, што је око подне 20. новембра и учињено.

Међутим, Немци су на положајима Оштро копље, Баре и Бајгоре испред Косовске Митровице пружали веома жилав отпор комбинујући своју одбрамбену позицију са повременим противнападима. Тако је 10. бригада принуђена да води и даље жестоке борбе. На овим положајима, под врло ниском температуром, поново је нападано Оштро копље и Кодра нальт 18. новембра. У дводневним борбама нису постигнути значајнији успеси. Од хладноће борци су премрзавали и умирали.

Жестина отпора непријатеља и значај ослобођења Косовске Митровице наметала је потребу појачавања снага на том правцу. Прегруписавање снага у редовима бугарским и јединицама НОВЈ извршено је 20. новембра. У успешним борбама 10. српска бригада и 15. бугарски пук овладали су положајима на истуреним немачким котама. После пада Оштрог копља 10. бригада наставила је гоњење немачких снага према Косовској Митровици. Истог дана 2. бугарска армија повукла је своје јединице (у склопу припрема за повлачење 2. бугарске армије у Бугарску по одобрењу команданта 3. украјинског фронта), тако да 6. бугарска дивизија и 4. коњички пук одустају од даљих борби према Митровици. Немци су 21. новембра организовали одбрану на Црном врху, одакле ће их Десета бригада протерати наредног дана и под борбом ослободити Трепчу. Истог дана бригада је наставила према Митровици а следећег дана ослободила је Звечан. Ослобођењем Звечана завршена је косовска операција.

У косовској операцији 22. дивизија постигла је значајне успехе. Само на правцу дејства 10. бригаде убијена су 63 Немца а знатно више рањено. Заплењено је у Трепчи 8 топова. Цела дивизија, пре свега Десета бригада, показала је изузетну борбеност и поред тога што су услови ратовања при веома ниским температурама, са доста босих бораца, били крајње отежани. На котама Оштро копље и Кодра нальту премрзло је 19 а умрла су три борца од мраза. За заслуге у борбама у косовској операцији 22. дивизија је проглашена ударном.

Поред досад изнетог о дејству бугарске 2. армије, цитираћемо овде мишљење бугарске историографије које је свакако најближе истини. У књизи „Кратка историја на отечествената война (Државно военно издателъство, Софија 1958) на страни 196. стоји: „Резултати дејства 2. бугарске армије у првом периоду отаџбинског рата (нишка и косовска операција) били би већи да се у њен штаб нису утнездили замаскирани фашизирани официри са командантом армије генералом К. Станчевом на че-

лу . . . Они су смишљено успоравали дејства армије, нису благовремено организовали гоњење непријатеља и кочили су борбени елан јединица."

Та оцена касније, 1963. године, знатно је ублажена али још увек није била одбачена у потпуности. Тако у књизи „Отечествената война на Блгарија 1944—1945, том II, (Државно военно издателство) на страни 311. стоји: „Друга армија је достигла одређени јој оперативни објекат — Косово поље, али није могла раније да изврши постављени јој оперативни задатак — пресецање комуникације за повлачење главних снага армијске групе „Е". Разлози за то су били упорна одбрана хитлероваца која је успоравала наступање, јако испресецано планинско земљиште, рђаво време, а исто тако и грешке одговорних команданата, учињене за време припреме и извођења операције".

Борба 22. дивизије у Санџаку

Након ослобођења Косовске Митровице, јединице 22. дивизије распоредиле су се: 8. српска бригада у Вучитрну и околини, 10. српска у Трепчи а 12. српска у Митровици. Јединице нису могле остати на одмору јер су задаци протеривања непријатеља из земље налагали потребу непрекидног гоњења Немаца у одступање. Стога је Главни штаб Србије захтевао од 22. дивизије дејство према Новом Пазару. У складу са тим, 27. новембра, 8. српска бригада је кренула са подручја Вучитрна преко Косовске Митровице и Рашке према Новом Пазару а наредног дана 12. српска бригада кренула је за Нови Пазар преко планине Рогозне.

Истим правцем са Косова се повукао немачки 91. армијски корпус. Пре тога за обезбеђење повлачења овог корпуса Немци су, још док су вођене борбе у косовској операцији, заузели већ слободне градове у Санџаку. Сјеницу су заузели 25. октобра, Пријепоље 29, Прибој 9. и Вардиште 20. новембра.

На овом правцу дејства према Новом Пазару 8. српска бригада сукобиће се са Немцима у рејону села Пиларета, где је већ два претходна дана Ибарски партизански одред под командом Миладина Радуловића Крцуна водио борбе са Немцима. После пружене артиљеријске помоћи батерије 9. бугарске дивизије (која је истим правцем наступала према Новом Пазару али тако млитаво да до сукоба са Немцима малтене није ни дошло), Ибарски одред и 2. батаљон разбили су немачку заштитницу и, гонећи је, 29. новембра у 22 сата ослободили Нови Пазар. Већ сутрадан 2. батаљон је водио борбе на комуникацији Нови Пазар — Сјеница са немачким јединицама које су чувале одступницу 41. немачкој дивизији са планине Рогозне, која је одступала под притиском 12. српске бригаде и 34. бугарског пука. У ослобођени Нови Пазар 30. новембра пристигла је 12. бригада и јединице 9. бугарске дивизије. Одатле ће бугарска дивизија одустати од даљег гоњења Немаца и вратиће се у састав 2. бугарске армије ради повлачења у Бугарску.

Осма српска бригада, 1. децембра, водила је борбу са заштитницом 41. немачке дивизије (из састава 91. немачког армијског корпуса). Десета бригада је чистила терен од четника. После ових борби дошло је до пасивности 22. дивизије која је узрокована различитим наредбама 13. корпуса НОВЈ, Главног штаба Србије и Врховног штаба НОВЈ. Док је Главни штаб Србије намеравао да 22. дивизију пребаци у западну Србију, дотле је Врховни штаб у вези с новонасталом ситуацијом (тенденција спајања 21. немачког брдског корпуса са 91. немачким армијским корпусом) планирао и тражио од Главног штаба Србије да 22. дивизија дејствује према Сјеници и то од 3. децембра. Не добивши благовремено наредбу, Главни штаб Србије одустаје од своје намере да пребаци дивизију у западну Србију већ испуњава захтев Оперативног штаба Косова и враћа јединице на Косово за борбу против албанске контрареволуције. Ситуација је рашчишћена тек 8. децембра када 22. дивизија добија наређење Врховног штаба и истог дана 8. бригада из Рашке и 10. из Косовске Митровице крећу на нове задатке. Три дана касније јединице су заузеле своје положаје, 8. бригада код села Росно а 12. код Дуге Пољане, те је дивизија била спремна за дејство. Међутим, 12. децембра, 133. немачки пук који је чувао одступницу 41. немачкој дивизији, напустио је Сјеницу и прошао кроз борбени поредак 966. тврђавске немачке бригаде (из групе „Артермилер") која се сада јавља у заштитничкој улози дивизије. У тој новој ситуацији штаб дивизије је преко бригада прикупио податке о непријатељским снагама и за наредни дан испланирао напад на Сјеницу у два ешалона. У првом ешалону су биле 8. и 12, а у другом 10. бригада. Пред овако јаким снагама, непријатељ се из Сјенице пову-

као и то неометано јер батаљон 8. бригаде који је имао задатак да пресече комуникацију Сјеница — Пријепоље код места Карауле није стигао. Није имала на овој комуникацији успеха ни 5. санџачка бригада из састава 37. дивизије НОВЈ. Ни наредног дана, 14. децембра, напад 8. бригаде на комуникацију од Карауле до Бабињаче није дао очекиване резултате, иако је његовој акцији била координирана успешна акција батаљона 12. бригаде.

И поред оваквих неуспеха да се пресече комуникација Сјеница — Пријепоље немачки командант 91. армијског корпуса у овим нападима видео је опасност за 966. тврђавску бригаду и упутио јој у помоћ групу „Клоц" (963. бригаду), која је ојачана тенковима 16. децембра преузела наизменични противнапад на положаје 8. и 12. бригаде. Борбе су вођене целог дана. Бројне немачке снаге потисле су наше јединице назад на свим положајима.

Седамнаестог децембра, пошто је 1. батаљон 8. бригаде заузео место Карауле, а како је истовремено група „Клоц" била јако притиснута на положајима 2. батаљона, била је принуђена да напусти положаје и повуче се према Пријепољу. Сада је претила опасност да се у заокруженју нађу снаге 966. немачке бригаде. Стога је она извршила жесток напад на 1. батаљон 8. српске бригаде, преузела кључно место карауле и осигурала себи повлачење према Пријепољу.

Следећих дана због потреба пребацивања на обале Лима 22. дивизија је предала положаје 5. албанској дивизији а започела је покрет према Лиму. У току смене на положајима 22. и 5. албанске дивизије, 966. немачка бригада напустила је положаје и повукла се према Пријепољу. То је ослободило 5. албанску дивизију тако да је сада и она пошла према Лиму, где је заузела положаје десно од 22. дивизије око места Сопанице.

За време изнетих борби у Санџаку 22. дивизија имала је веома тешке проблеме са исхраном бораца. Дотур хране са Косова једним камионом био је недовољан и за једнодневне потребе. На самом терену сиромашног Санџака, сада и доста попаљеног и опустошеног, сеоско становништво није могло да обезбеди храну за дивизију са преко 10.000 бораца. Стога често у архиви дивизије и наилазимо на захтеве за обезбеђење хране.

Борбе на Лиму

Средином децембра у долинама Лима 3. и 37. дивизија НОВЈ водиле су огорчене борбе да спрече спајање немачких колона у повлачењу. И поред тога 18. децембра у рејону Мојковца дошло је до спајања 21. брдског и 91. армијског корпуса. Спајање немачких корпуса налагало је промену тактике борбе против Немаца. Врховни штаб је одмах наредио 2. корпусу избегавање фронталне борбе и упутио на бочне нападе по немачким заштитницама ради наношења губитака и успоравања у одступању. Исту тактику Главни штаб Србије сугерисао је 22. дивизији.

Децембра 22, 8. и 10. српска бригада приближавају се непосредно положајима немачких јединица на Лиму и истог дана врше напад на 65. пук 22. немачке гренадирске дивизије. Осма бригада са два батаљона напада положаје код Градине и Крајтине (у близини ушћа Бистрице у Лим) и на положајима Тутића и Врбице. Батаљони бригаде успели су да створе услове дивизији за напад на немачке колоне на комуникацији Бијело Поље — Пријепоље. Насупрот њима први и четврти батаљон 10. српске бригаде, који су заменили 3. батаљон 7. црногорске бригаде, нису успели да упросе рејон Бијелог Поља. Наредног дана, 23. децембра, догодило се нешто слично. Поново су батаљони 8. бригаде водили успешну борбу са Немцима и продрли до изнад Бродарева, одакле су митраљеском ватром могли да туку комуникацију Бродарево — Пријепоље, а батаљони 10. бригаде нису успели да потисну непријатеља на свом правцу напада.

За ово време борци дивизије су оскудевали у одећи, обући и храни. У таквој ситуацији је била и 12. бригада, као дивизијска резерва а један њен батаљон је два дана и ноћи остао под ведрим небом на ниској температури. Претила је опасност од деморализације бораца. Стога штаб дивизије улаже напоре да од Главног штаба Србије добије помоћ у намирницама а кад то не успева доноси одлуку да на Лиму остави само 10. бригаду а да 8. и 12. бригаду повуче на терен Митровице, Рашке и Новог Пазара и чисти терен од четничких банди и албанских балиста. Ова одлука штаба дивизије наишла је на оштру осуду Главног штаба Србије у два наврата, али су јединице већ биле пребачене.

На положајима на Лиму остала је само 10. бригада. У таквој ситуацији, 25. децембра, 10. бригада са три бата-

льона напада непријатеља у рејону Бијелог Поља али без успеха. После овог неуспеха батаљони воде углавном самоиницијативне нападе. Тако, 29. децембра, 3. батаљон успешно напада код Бродарева а 31. децембра код Градине и Обровца.

Када су батаљони почетком јануара открили да се непријатељ већ повукао из Црне Горе, 3. и 4. јануара 1945. године, кренули су у гоњење немачких заштитница. Тако је 5. јануара ослобођено Бијело Поље.

Борбе на Дрини

У борби против повлачења главнине немачких — Лерових, снага преко Неретве и Босне Друга армија планирала је да пресече комуникацију у долини Босне код Добоја ради њиховог уништења. Међутим, тај план је пореметио генерал Лер који настоји да ојача позиције у источној Босни, на Дрини, због слабљења притиска на своје централне снаге, као и подршке сремском фронту. У том смислу Лер је упутио 963. бригаду и 22. дивизију да овладају комуникацијом Хан-Пијесак, Власеница и продру Дрином до Бијељине ради успостављања мостобрана на Сави.

Увиђајући ове намере Немаца, Врховни штаб је наредио 2. корпусу да 3. и 37. дивизијом настави гоњење немачких јединица које се повлаче правцем Санџак, Вишеград, Сарајево и Добој. Даље, тражено је пребацивање из Србије у источну Босну ради спречавања Немаца да ојачају снаге на сремском фронту. У овим прераспоређивањима снага, од Главног штаба Србије је тражено да 22. дивизију пребаци у рејон Ужица.

У складу са овим 8. српска бригада 3. јануара упутила се преко Голије и Чемерна у рејон Ужица чистећи успут терен од четника. Заробивши 17 четника и 5 Немаца, припадника 7. СС дивизије „Принц Еуген", бригада је 15. јануара стигла у Ужице. За то време остале бригаде 22. дивизије имале су задатак да избију на положаје код Вардишта и да се ту сукобе са Немцима. Међутим, прелазак преко 90 километара за три дана под дубоким снегом а уз то са слабо одевеним борцима толико је исцрпло борце 10. и 12. бригаде да оне нису биле способне за акцију.

Притисак немачких јединица у источној Босни наметао је Врховном штабу (под чијом је непосредном командом била 22. дивизија) да што пре обезбеди ометање продора Немаца на десну обалу Дрине код Малог Зворника.

Стога је Врховни штаб одлучио да на овај терен доведе 22. дивизију и издао јој је такву наредбу. Требало је у што краћем року прећи пут од око 360 километара. Пут је углавном прешен пешице што је још више наметало потребу за обућом јер су многи од бораца били боси а многи су у овом маршу, по непрекидним снежним вејавицама остајали боси. Но пребацивање јединица ипак је извршено. Само два борца нису могла да издрже напоре марша по овом невремену и напустила су јединицу.

Код Зворника, преко Чачка, Обреновца, Шапца и Лознице стигла је најпре 8. српска бригада 29. јануара, а 10. фебруара стигла је и 10. бригада. За све време покрета јединица, ВШ НОВЈ се непрестано интересовао, јер му се журило да се што пре запоседне рејон Малог Зворника и Дрињаче и тиме затвори пут за евентуално пребацивање немачких снага на десну обалу Дрине. У најкритичнијем тренутку, када је 22. немачка дивизија почела да потискује бригаде 25. и 38. дивизије, почела је 8. бригада да поседа положаје и пружила је драгоцену помоћ дивизијама.

Наредних дана, 1. и 2. фебруара, када су немачке снаге заузеле Дрињачу и продужиле дејства према Зворнику, 8. бригада је ступила у борбу отежавајући Немцима коришћење комуникације од Дрињаче до Зворника.

Штаб 2. армије под командом Коче Поповића у вези са новонасталом ситуацијом почео је препруписавање снага. За напад на терену између реке Каменице и Јошанице одређена је 17. и 27. дивизија, напад на комуникацију Зворник — Челопек имала је да врши 25. дивизија, док је 38. дивизија имала да напада Немце на положајима с. Марчић — Лиштани.

Немачка 22. дивизија успела је да продре у Зворник. У том продору штаб 22. дивизије НОВЈ видео је тенденцију преласка на десну обалу Дрине код Дрињаче. На то му је указивало и присуство око 800 усташа на терену Братунца где су водили борбу са Сребреничким партизанским одредом. О томе је штаб дивизије обавестио Врховни штаб који на основу тога доноси одлуку да једну бригаду 22. дивизије пребаци на терен Љубовије где се очекивао прелазак усташа и четника. У наредби дивизији од 6. фебруара Врховни штаб тражи да једна бригада буде пребачена код Љубовије, друга на терен Црниће а осма

да остане на положајима Дрињача — Зворник. Штаб дивизије извршио је прегруписавање снага дајући највећи значај Љубовији где је упутио 8. бригаду а 10. бригада је имала задатак да поседне њене положаје.

Командант 22. немачке дивизије ценећи значај комуникације Дрињача — Зворник а очекујући напад 2. армије пожурио је да изврши противнапад и обезбеди поменуту комуникацију. То је и учинио. Осмог фебруара форсирао је Дрину, на терен 4. батаљона 10. бригаде, код Будишића. Стварањем мостобрана на десној обали Дрине обезбедио је одступање главнине према Зворнику. Немци који су нападали у правцу 1. батаљона 10. бригаде нису тако брзо напредовали. Код Тезге опколили су један вод батаљона али се овај није предавао већ је пружао отпор док нису сви изгинули. Истовремено и остатак батаљона је прелазио у противнападе и наносио је непријатељу знатне губитке натеравши га да ангажује артиљерију. У поподневним часовима 10. бригада са 2. батаљоном и једном четом 1. батаљона предузела је противнапад и успела да заустави Немце на Влашким њивама. У тим критичним часовима пристигла је и 12. бригада и помогла 4. батаљону у рејону Доње Трешњице. Немци су заустављени. У овим борбама Немци су имали 35 погинулих и 15 рањених, док је 10. бригада имала 26 погинулих, десет рањених и 15 заробљених.

Губљење Будушића Врховни штаб је тешко примио и пребацио је штабу 22. дивизије што је дозволио да их непријатељ изненади. Стога је наредио штабу дивизије да мора спречити прелаз на десну обалу. Док је штаб дивизије припремао 9. фебруара противнапад, Немци су у јутарњим часовима заузели Д. Трешњицу и отежали противнапад 2. и 3. батаљону 12. бригаде на том правцу. У противнападу, који је почео у 12 сати, више успеха је имао други батаљон 10. бригаде.

Истог дана 2. армија нападала је комуникацију Дрињача — Зворник и настојала да пресече немачку колону и уништи је. Међутим, за извођење те акције била је потребна артиљеријска припрема. Командант Коча Поповић ју је тражио од 22. дивизије али због удаљености ова није ступила у дејство.

Док је 22. дивизија, 10. фебруара, припремала нов напад, немачке снаге, притиснуте нападима 2. армије, према Дрини, предухитриле су 10. и 12. српску бригаду и подишле њиховим положајима. Борбе су вођене од 13—17 сати али су задржане исте позиције на обе стране.

За све ово време 8. бригада код Љубовије је била пасивна. Усташе нису вршили прелаз Дрине јер су тамо послати од Немаца само као тактичка варка. Када је то увиђено издато је наређење 8. бригади да пређе Дрину и протера усташе из Братунца и настави притисак на Немце према Зворнику. То је учинила са првим а затим је пребацила и 4. батаљон.

Немци су 11. фебруара извршили демонстративни напад на 2. батаљон 12. бригаде са гребена Лаће близу Д. Трешњице да би маскирали повлачење својих јединица на десну обалу Дрине. Батаљон је уз помоћ авијације НОВЈ успео да одбије Немце, пређе у противнапад и заузме доминантне положаје на овом гребену.

То су били последњи дани борбе Немаца за извлачење своје колоне из теснаца између 2. армије и 22. дивизије на комуникацији Власеница — Дрињача — Зворник и даље Бијељина. Тај успех је плаћен великим људским и материјалним губицима.

Једанаестог фебруара 8. српска бригада по ослобођењу Братунца (са Сребреничким одредом) наступила је према Новој Касаби и ослободила је Дрињачу. Ослобођење Дрињаче присилило је Немце да се у току ноћи 11/12. фебруара повуку са десне обале те је 2. батаљон 12. бригаде ослободио Будишић, а 6. српска бригада (2. армије) ослободила је Мали Зворник. Крајем дана читава десна обала је била слободна од непријатеља.

Извукавши се од Зворника Немци су се нашли у још тежем положају на даљем путу повлачења према Бијељини. Њихов положај отежавала је Друга пролетерска дивизија у рејону Лознице и Лешнице, која ће, наредних дана, поучена искуством, стварањем немачког мостобрана на десној обали код Будишића, посести целу десну обалу Дрине од Малог Зворника до ушћа у Саву.

Када је 2. армија планирала напад на немачке снаге у пределу Челопек — Тршићи, и поред своје заузетости према Грачаници и Тузли, тражено је од 2. пролетерске дивизије да са две бригаде пређе у рејон Козлука и спречи пробијање непријатеља према Бијељини.

У вези са новим распоредом јединица НОВЈ, 22. дивизија, која је дошла сада под непосредну команду 2. армије, добила је нов распоред. По њему 8. бри-

гада имала је да се креће левом обалом Дрине, 10. бригада задужена је да преузме положаје 6. српске бригаде од Малог Зворника до Бање Ковиљаче а 12. бригада од Малог Зворника до Будишића. На десној обали Дрине биле су и Друга пролетерска и 16. македонска.

Од 13. до 19. фебруара вођене су тешке борбе за уништење немачке 22. дивизије. У тим биткама по плану учествују јединице 2. армије, 2. пролетерске и 22. дивизије. Највише губитака имала је 2. пролетерска дивизија која је спречавала продор 22. немачке дивизије према Бијељини код Козлука. Тек уз помоћ 734. ловачког пука из Бијељине успела је да се спасе немачка 22. дивизија када је већ била на измаку снаге и када је била пред одлуком да остави сву технику и тешко наоружање, као и рањенике, те да се пешадијским наоружањем пробија.

У то време 8. српска бригада 22. дивизије нападала је заштитницу 22. немачке дивизије према Зворнику. И поред тешких борби, Немци се нису повукли све док се њихова главнина није пробила код Козлука. На десној обали Дрине 10. и 12. бригада наносиле су Немцима губитке. Осамнаестог фебруара 8. српска бригада, наступајући на том правцу, улази у Зворник и ослобађа га. Затим, 20. фебруара, води успешне борбе са немачком заштитницом код села Челопека и наноси јој губитке — 50 убијених и 9 заробљених.

Још у време најжешћих борби са немачком 22. дивизијом код Козлука у пределу Сребренице појавиле су се четничке групе са тенденцијом преласка преко Дрине код Бадовинаца. Врховни штаб је 17. фебруара наредио 22. дивизији да се одмах пребаци у рејон Лешнице и Лознице и да поседне положаје на Дрини како би спречила продор четника у Србију. 22. дивизија је намеравала да покрене 8. српску бригаду али се томе супротставила команда 2. армије те је ангажована, слободнија 12. бригада, која је 18. фебруара стигла на положаје. Касније на десну обалу Дрине долазе и друге јединице 22. дивизије, а до 27. фебруара прећи ће и 2. пролетерска дивизија.

Крајем фебруара немачка 22. дивизија се распоредила у углу Саве и Дрине и почела укопавања на левој обали Дрине. Но, убрзо је била принуђена да своје добро утврђене положаје прореди због ангажовања дела својих снага према Брчком у борбама против 2. армије. То је искористила 22. дивизија НОВЈ и почела да испитује терен на левој обали Дрине. Најпре је 8. српска бригада 2. марта упутила преко Дрине у рејон Мећаша извиднички чету. Чета је наишла на групу (око 200) четника Драгутина Кесеровића и протерала их из Мећаша према Дворовима. Два дана касније упућена је група бораца другог батаљона. Она се сукобљава са четничким јачим снагама и води целодневну борбу. У повлачењу била је нападнута од друге групе четника из правца села Попова и вратили су се назад са губицима од 12 погинулих и 15 рањених.

Дванаеста српска бригада је пребацила три батаљона против четника на терену Сребренице и Братунца. Из ове групе 2. батаљон је 3. марта водио борбу са усташама и под притиском јачих снага је морао да се повуче. Код Осмаче, 5. марта 1. и 3. батаљон 12. бригаде, заједно са сребреничким одредом, воде борбе против усташких и четничких снага које су се повукле. То су уједно и биле последње борбе јединица 22. дивизије на Дрини у циљу спречавања преласка четника из источне Босне у Србију. После ових борби дивизија је повучена ради реорганизације.

22. дивизија у пробоју сремског фронта

У припремама за пробој сремског фронта Генералштаб ЈА је одлучио да непријатељске снаге угрози са бочне стране из Босне према Винковцима. У том смислу 1. армија, 2. пролетерска дивизија (коју на десној обали Дрине замењује 29. марта 22. дивизија) и Пета дивизија (пребачена сада из Срема у источну Босну) имале су задатак да подупру напад 17. дивизије на Бијељину и Брчко и да до 10. априла очисте ову територију од Немаца. Даљи задатак је био до код Брчког форсирају Саву и ударе у десни бок сремског фронта према Винковцима и Жупањи.

За пробој сремског фронта планирана је и 22. дивизија, те је стављена под команду 1. армије, од које 5. априла добија наређење да до 7. априла пређе у Срем на терену Моровић — Кукујевци. Преласком преко Саве то је и учињено и исте ноћи дивизија је посела положаје. У току наредних дана планови распореда јединица су се често мењали. Према коначном плану пробоја, усвојеном 11. априла, распоред јединица за пробој сремског фронта био је следећи:

— 8. бригада ојачана 3. батаљоном 12. бригаде, који је имао задатак да после пробоја делује према Апшевици, имала је задатак да форсира Босут код Батровца и да створи мостобран на левој обали Босута ради пребацивања осталих јединица које би даље учествовале у пробоју јако утврђеног фронта.

— 10. бригада имала је задатак да форсира реку Спачву западно од Липовца, код манастира св. Луке и да даље делује према Дубавској шуми и селу Нијемцима.

— 12. бригада имала је задатак да пре преласка Босута нападне и протера немачке снаге из Липовца а после да настави дејство према Апшевцу.

Ове најновије промене задатака 10. и 12. бригаде захтевале су препрушисавање на полазним положајима за које је било на располагању време од 17 — 23 сата, када је требало да почне форсирање река и пробој сремског фронта. Недостатак времена за поседање положаја условиће касније закашњење 10. бригаде у форсирању Спачве за четири сата. Тако ће 8. бригада у форсирању Босута за то време остати без ичије подршке.

Према плану Прве армије за пробој сремског фронта главни удар је предвиђен у правцу напада 1. пролетерске и 21. дивизије а правци напада 22. и 42. дивизије замишљени су као помоћни фронт.

На правцу напада 22. дивизије биле су постављене најјаче снаге 41. немачке дивизије а поред тога фронт је био утврђен. Оцењујући тежину и сложеност задатка (форсирање Босута без подршке артиљерије и авијације која још није била обезбеђена), начелник штаба 1. армије генерал-мајор Милутин Морача заговарао је демонстративни напад 8. бригаде и везивање непријатеља за себе. Међутим, не само што се остало при форсирању река но је и одлучено да форсирање реке отпочне 11. априла у 23 сата што је шест сати раније од почетка напада осталих јединица на сремском фронту.

Напад — форсирање реке Босут 8. бригада почела је 1. батаљоном тачно у 23 сата уз подршку артиљерије, минобацача и митраљеза. Прелазак на леву обалу је извршен брзо тако да су Немци касно открили форсирање реке и нису стигли да добро организују одбрану. Први немачки положаји пали су брзо. У њима је 5 Немаца заробљено а 22 убијено. За кратко време је створен мостобран на левој обали Босута и тиме створени услови за пребацивање других јединица. Батаљони после ових успеха крећу даље и то 1. батаљон према шуми Дубаци а 2. левом обалом Босута на север ради чишћења терена од Немаца. Немци, иако изненађени, почели су артиљеријом да туку мостобран те за читава два сата успоравају пребацивање 3. батаљона на леву обалу. Ојачани новим снагама, батаљони су савлађивали отпор немачког пука и избили до ровова на ивици шуме Драгановице и Дубавице где су заустављени артиљеријском и минобацачком ватром. Ту започиње врло тешка борба.

У то време мировање снага на осталим деловима фронта (осим 10. бригаде 22. дивизије) жели да искористи командант 41. немачке дивизије да артиљеријом и противнападима ликвидира мостобран 8. бригаде. Храбри борци бригаде успели су да одбију противнападе Немаца али нису могли напредовати па су око 8,30 сати почели укопавање на постигнутој позицији.

Напад 8. бригаде најпре је подржала 10. бригада која је у 3 сата 12. априла почела форсирање Спачве са четом аутоматичара. Аутоматичари су Немце брзо протерали а затим је почело пребацивање 2. и 3. батаљона. Почело је пробијање одбране немачког 845. пука. Напредовање батаљона 10. бригаде ишло је уз жестоку одбрану Немаца доста успорено. Бригада је и поред жестоког отпора успела да до 12 сати пробије одбрану непријатеља уз губитке од 25 погинулих и 60 рањених бораца. Даљи отпор на овом правцу пружале су само поједине групе.

Општи напад свих јединица на сремском фронту почео је у 5 сати 12. априла. Тада је почео напад и 12. бригаде 22. дивизије. Напад на јако утврђени Липовац, чија је одбрана подржавана од артиљерије и минобацача, ишао је веома споро. Дванаеста бригада, после четири сата борбе, једва је успела да подиђе Липовцу са југоисточне стране. То није полазило за руком другом батаљону који је нападао са источне стране. У таквим тешким условима штаб бригаде је одлучио да изврши јуриш са два батаљона око 10 сати. У јуришу су батаљони успели да продру до првих кућа Липовца уз губитак десетак бораца. Немци су се организовано повукли а бригада је наставила њихово гоњење према селу Подгорцу.

На правцу 8. бригаде ситуација је била веома тешка. Немачка 41. дивизија била је у могућности, и поред почетка општег напада, да ангажује пуковску и дивизијску резерву за противнапад. Извршила је четири противудара којима су борци бригаде одолели али су у њима изгинула лица која су својом храброшћу давала пример борцима. Погинули су: командант батаљона Димитрије Стојановић, Александар Антић Прма, командир чете аутоматичара и комесар чете Урош Илић. Немци су непрестано појачавали артиљеријску ватру по борцима на мостобрану, а касније, проценивши да ту могу уништити бригаду, пренели су ватру на Босут, како би јој онемогућили повлачење и поновно организовање на десној обали. Тако су се борци бригаде нашли заокружени немачком ватром са огромним бројем погинулих и рањених. Рањеника је било толико да је њихово извлачење постало проблем. Тек штапски батаљон за везу (јер дивизија није имала другу резерву) успео је да реши извлачење рањеника на десну обалу Босута.

Притисак немачке пешадије почео је да опада око 11 сати. На то је свакако утицао пад Липовца у руке 12. бригаде. Непријатељ је почео повлачење а 8. бригада наступање према селу Нијемцима где је био штаб немачког 1230. пука. Тиме је сремски фронт био пробијен на правцу дејства 22. дивизије.

Само за један дан борбе дивизија је имала 301 погинулог и 643 рањена борца. По стрељачким бригадама стање је било следеће:

— 8. стрељачка бригада је имала 113 погинулих, од којих 18 старешина и 384 рањена.

— 10. стрељачка бригада 70 погинулих и 143 рањена.

— 12. стрељачка бригада 118 погинулих и 122 рањена.

Двадесет друга дивизија је у ослобођени Винковац ушла 14. априла да би одмах била повучена за Ваљево, одакле ће један њен део учествовати на првомајској прослави у Београду.

БИБЛИОГРАФИЈА

а) Извори:

1. Архив Војноисторијског института. Операцијски дневник 22. дивизије ЈА; к.1051, 1053 и 1054, Београд, Архив ВИИ,
2. Изводи из операцијског дневника 22. дивизије ЈА, Београд; к.1051, 1052.
3. Архив ВИИ, Операцијски дневник 8. српске бригаде к.1053, (копија у народном музеју у Врању).
4. Архив ВИИ, Операцијски дневник 10. српске бригаде; к.1054 (копија у Народном музеју у Врању).
5. Архив ВИИ, Операцијски дневник 12. српске бригаде; к.1054.
6. Архив ВИИ. Књига депеша 22. дивизије к.1052.

б) Литература

1. Живојин Николић Брка, 22. дивизија, друго издање, Београд 1972.
2. Миодраг Митровић, Борбена историја VI јужноморавске (8. српске) бригаде, Врањски гласник књ. II Врање 1966.
3. Миодраг Митровић, VII јужноморавска (10. српска) у НОР-у и револуцији наше земље 1944-45. Врањски гласник књ. IV, Врање 1968.
4. Гаврило Антић, Врањске претходнице, Београд, 1969.
5. Јордан Петровић, Хроника 8. српске ударне бригаде, Врање, 1968.
6. Радован Тимотијевић, Рођена на Таламбасу, Београд, 1984.

Miodrag Mitrović

TWENTY SECOND DIVISION FROM KOSOVO TO SREM

Having been reorganized after Niš operation and numbering about ten thousand fighters, the division first took part in Kosovo operation, and then in final fights in breach of the Srem front. This division very successfully accomplished its last fighting task — it was forcing of the Bosut and Spačva Rivers, liberation of the fortified village of Lipovac and establishing of the bridgehead. The task was accomplished before the main atack as it was very responsible and complex operatio whick completely bore fruit thanks to the courage and selflessness of the fighters.

940.53/.54 (497.11)

Др Живан Стојковић

Приказ борби у листовима и часописима 23. српске ударне дивизије

За разлику од неких других, о овој дивизији није написана монографија која би целовито приказала њен борбени пут и остале облике активности. Обрађујући операције за ослобођење источне Србије од јуна до октобра 1944. о њој је писао Петар Вишњић. Књига је објављена у Зајечару 1985. Две деценије раније у часопису „Развитак" кратак приказ борбеног пута ове дивизије дао је њен командант Миладин Ивановић. Међутим, бројни документи у зборницима докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа и архивска грађа у Војноисторијском институту у Београду пружају широке могућности да се ова дивизија целовито обради.

Двадесет трећа српска дивизија формирана је најпре као трећа српска дивизија 6. јуна 1944. године, истог дана када је после дужих припрема отворен други фронт и почеле жестоке борбе у Нормандији. Дивизија је формирана у Топлици од 7. и 9. српске бригаде. Касније су у њен састав ушле и 14. српска бригада, прва југословенска бригада формирана у Совјетском Савезу и 2. артиљеријска бригада. Четири дана касније, 10. јуна, Главни штаб Србије је преименовао у 23. српску дивизију и наредио да се окупи на Јастрепцу и припреми за продор у источну Србију. Дивизија се први пут окупила 20. јуна 1944. године у селу Велики Шиљеговац са 1500 бораца. Зато неки овај дан сматрају даном њеног формирања. За команданта је постављен Радован Петровић, за комесара Крста Филиповић а за начелника штаба Светислав Татарац. Наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије од 12. јула, за команданта је постављен Миладин Ивановић, а за комесара Раја Недељковић. Радован Петровић и Крста Филиповић повучени су на нове дужности у Главни штаб Србије. После постављања Раје Недељковића за комесара 14. корпуса, комесар дивизије био је Војин Поповић. Почетком јула дивизија је проглашена за ударну.[1]

За једанаест месеци постојања на 3.000 километара дугом путу 23. дивизија је ослободила Сокобању, Сврљиг, Књажевац, Зајечар, Неготин, Жагубицу, Љубовију, Дервенту, Босански Брод, а у садејству са другим снагама НОВЈ Бор, Београд, Чачак, Тузлу, Грачаницу, Добој, Двор, Сомбор и велики број села у околини ових градова. На овом славном борбеном путу убијено је преко 10.000, рањено близу 12.000 и заробљено скоро 7.000 непријатељских војника. Борбени пут је започела у Топлици, а завршила га победоносно у Словенији срдачно и одушевљено дочекана од народа овог краја.[2]

На основу нама доступне архивске грађе у Војноисторијском институту у Београду дајемо приказ борби према листовима и часописима који су издавани у дивизији и бригадама од октобра 1944. године до средине маја 1945. године. Деловање културних екипа било је од изузетног значаја, како је наведено у уводнику листа „Глас" 7. српске ударне бригаде 23. ударне дивизије, да би се борци „оспособили не само за борбу пушком и митраљезом, него и за борбу на једном културном плану, за борбу пером и духом".

После четворомесечног постојања дивизије, један од првих листова био је „Глас" 7. српске ударне бригаде који је имао формат књиге и био урађен машином за куцање. Први број је изашао 1. октобра 1944. године и био је умножен у техници 7. бригаде. На првом листу иза насловне стране врло успешно је оловком био насликан Титов лик. У уводнику под насловом „Зашто излазимо" уредништво листа пише о разлозима његовог покретања. Инспирација је био борац који је за време одмора на комадићу хартије писао песму у десе-

терцу о борби на Буковику 24. јула 1944. године. Оваква бележења, каже се у уводнику, нису била ретка појава. То је био резултат набујалог стварања бораца, стварања које до тада није имало свога издавача. То уредништво изједначује са снагом која покреће и право уметничко стварање посебно по мотивима и по истинитости. Зато то стваралаштво треба осмислити извесношћу да ће бити објављено и читано као и да ће деловати на друге борце истом оном снагом којом је био захваћен и писац. То ће, пак, створити одговорност код оних који стварају што би имало функцију социјалног повезивања. Према томе покретачима листа идеју су дали млади борци којима је требало пружити прилику и за књижевно огледање као и такмичење које са пуно духа подстиче.

Поред овога, истакнут је још један не мање важан разлог, да је храбрим борцима-герилцима, како их називају покретачи листа, потребна и лектира за идејну борбу која се истовремено води са истом жестином. Јер, исти ти борци морају бити спремни за будућу борбу која ће се водити на другом плану. Истиче се, такође, да лист излази у „скром ном руху и обиму" у складу са расположивим средствима и могућностима. Овај број је окупио мањи број сарадника што је било и разумљиво за почетак али уредништво касније очекује већи одзив оних који ће „доказати свету да су храбри борци Титове армије, на сваком сектору и при свим условима".

За уредништво се потписао Ил. Босанац. Овај број листа имао је 34 странице.

Првих неколико чланака односи се на општи приступ објашњавању народноослободилачке борбе као и на покушај стварања непријатељске војске у иностранству. У чланку „Народ Источне Србије и Н. О борба" Душан Ковачевић врло прикладним и надахнутим стилом говори о фашистичкој опасности када је „охоли и побеснели Хитлер мислио да ће поробивши целу Европу, кроз неколико недеља поробити и велики Совјетски Савез". Интересантно је да аутор чланка истиче да се омладина источне Србије одазвала позиву Комунистичке партије за борбу против окупатора још јула 1941. године што говори о основној снази народноослободилачког покрета овог краја. Она је дала и прве жртве али се супротставила и новој опасности домаћим издајницима. Успеси првих партизанских одреда, пише аутор, „били су величанствени и достојни сваког дивљења". На позив Главног штаба Србије ти борци су у јесен 1943. године прешли на слободну територију Топлице и Јабланице да би се тамо добро опремили и наоружали за коначне борбе. Покушај насилне мобилизације народа од стране непријатеља није успео на овом подручју, а народ је борце 23. и 25. дивизије који су доносили слободу дочекао са сузама радосницама и узвицима „Живели наши славни ослободиоци". Ослободивши источну Србију борци 23. дивизије, уз велики број нових, кренули су на север да у „најсвечанијем дану у овој светој борби прихвате братски загрљај братске Црвене Армије". Са видним задовољством, истичући традицију Хајдук Вељкове Крајине, аутор пише да се тај историјски сусрет две армије догодио управо у овом делу наше земље како би заједно наставиле свети рат за слободу.

У напису „Мој сусрет са Н. О војском" Бранислав Поповић, који је живео у Неготину, пише о одушевљењу са којим је чекао долазак Народноослободилачке војске приликом ослобађања источне Србије. Од превелике жеље и решености да се прикључи није могао да чека долазак војске већ јој је пошао у сусрет. Његов најсрећнији дан у животу био је, како пише, кад је у селу Рогљеву срео позадинску тројку. Прикључио се, срео старе другове и брзо се уверио да су другарство, слога и једнакост биле главне карактеристике народноослободилачке војске. На сваком кораку је друг другу указивао помоћ, старији су учили млађе у руковању оружјем, причали им о биткама и држали предавања. Певане су борбене песме, колективни дух је био изузетно изражен док егоизму није било места. Руководство Народноослободилачке војске, каже даље Поповић, чинили су способни радници и сељаци које је красила непоколебљива храброст. Однос команданта, командира и политичких комесара према војницима био је другарски. На састанцима колектива војници су могли слободно да критикују и грешке својих старешина. После овако изречених карактеристика на крају чланка упућен је позив омладини Србије да се прикључи Народноослободилачкој војсци јер је то услов да победа буде бржа и већа.

Мотиве доласка у Народноослободилачку војску изнео је и М. Дражић у чланку „Зашто сам дошао у НОВ". Објашњавајући да у Србији постоје три реакционарне и непријатељске струје: Драже Михаиловића, Димитрија Љоти-

ћа и Милана Недића који нису окупатори већ издајници сопствене земље, који не виде да је окупатор дошао са намером да све уништи и да је поубијао хиљаде људи. И поред тога, пише Дражић, ти бедници се приклањају окупатору и врше још тежа зверства. Они су клали и убијали Србе, а и живе их бацали у јаме. Тако, на пример, над Глоговицом код Салаша бацали су лешеве у јаме некадашњег рудника. А да би уштедели муницију бацали су их у јаме дубоке 50 метара а затим убијали камењем. Та недела издајника побудила су га да дође у Народноослободилачку војску па упућује позив и осталој омладини да се прикључи завршавајући чланак поклицима омладини, Народноослободилачкој војсци и Титу.

После овог написа кратким текстом пропраћен је графички приказ односа народа према Народноослободилачкој војсци. Први цртеж приказује мајку са дететом која је уплашено загрлила дете са намером да га заштити што је био резултат непријатељске пропаганде о тобожњој опасности од партизана. Међутим, после првог сусрета са партизанима слика се мења и на другој слици је приказана иста жена са дететом како носи храну партизанима.

Детаљнији приказ садржине листова и часописа 23. народноослободилачке ударне дивизије даћемо другом приликом. У овом раду задржаћемо се само на приказу борби које је дивизија водила у разним крајевима наше земље на свом славном борбеном путу. У ширем напису у овом листу Душан Ковачевић је писао о борби на планини Буковику 24. јула 1944. године.[3] После дугог марша преко планине Девице дугачке колоне 7. и 14. бригаде 23. ударне дивизије кретале су се шумовитим Озреном ка селу Реснику. Након краћег одмора у овом селу и вечере, настављен је покрет према сокобањском путу. Мада су били уморни, борци нису то показивали иако су дан раније водили борбу на Слемену. Успут су се сусрели са четницима и после краћег сукоба заробили њих двадесет.[4] Бригада је наставила пут ка селу Трубаревцу. Кроз колону се проносило тихо „Пази на везу" и „Опет на Буковик" (јер су већ на овој планини водили борбу 8. јуна 1944. године). „Буковик је, пише Ковачевић, грозно и крваво поприште дражиновских лешинара, много корпуса на њему опробали су своје снаге и оставили многе од својих брадатих кољаша". После покрета од Трубаревца ка Ражњу и шумовитом вису Буковика штаб дивизије је издао наређење да се након краћег одмора нападну снаге дражићеваца. Први сукоби другог батаљона 7. бригаде уследили су у рано јутро, кад су борци брисали са пушака јутарњу росу и без обзира на умор јуришали. Непријатељ је побегао са првих положаја тако да је био отворен пут према Буковој пољани где се очекивало да ће доћи до јаких борби. Борци 14. бригаде већ су почели борбе на првим косама на прилазима Буковој пољани где је непријатељ био јако утврђен. Борбе су се распламсавале. Чули су се повици „Напред, другови" и „Смрт издајнику". Дошло се до првих ровова, али је непријатељ употребио гомилу бомби на шта су борци одговорили јаком митраљеском и минобацачком ватром. Седма бригада ступа у борбу на левом и десном крилу непријатељских положаја. На средњем делу фронта налазио се и штаб 14. бригаде. Ту је погинуо Илија, заменик политичког комесара бригаде, затим Јова, заменик политичког комесара другог батаљона 7. бригаде, и Јоца Тополчевић, заменик политичког комесара чете. „Борба тешка, пише даље Ковачевић, другови падају, мора се победити, чују се гласови: Тешко рањен командант батаљона Милојко, пао командир Вуле, Добросав, пала храбра другарица Тина, падају другови, победа мора бити наша. Непријатељ се помало куражи, из његових дубоких ровова чује се глас циганске музике и зликовачка песма и повици, али храбри и неустрашиви борци 7. и 14. бригаде јуришају и даље уз песму „Напред, напред партизани". Услед снажног отпора штаб дивизије наређује повлачење што је и учинила резерва са рањеницима. Међутим, руководиоци на положајима сами доносе одлуку да се не повуку макар и сви изгинули и кренули су у снажан јуриш после кога су заузели прве ровове непријатеља. Командант штаба дивизије Радован Петровић задивљен храброшћу другова и сам је кренуо у јуриш са револвером у руци, а комесар Крста Филиповић повикао је „Успели смо, победа је наша, резерва нека се врати". Непријатељ је почео да бежи низ падине Буковика ка Ражњу где су их сачекали наоружани сељаци. Официри савезничке мисије били су одушевљени овом победом и на француском језику су говорили: „Ово је била велика битка, велика победа". Мрак је већ падао кад је битка завршена и кад се још ту и тамо

чуо по који плотун. Међу погинулим четницима (било је 200 мртвих и рањених и 20 заробљених) био је и мајор Љубиша Терзић, командант Ресавског корпуса. Сутрадан изјутра велика колона сељака са храном (погачама, питама, сиром, јајима, млеком и другим) кретала се према месту борбе где су се налазили борци.

У следећем чланку који је написао Стојан Стојанчевић описана је борба са Бугарима на Белом Потоку 30. јуна 1944. године.[5] После заузимања села Вине код Књажевца пре зоре 30. јуна 1944. године 7. и 14. бригада наставиле су покрет ради гоњења четника. Међутим, код села Белог Потока били су изненађени нападом Бугара. Борци су се развили у стрелце, а 14. бригада пролази бугарске положаје да би им одсекла одступницу. Уследила је жестока минобацачка и ватра из аутоматског оружја. Борба је трајала око пет сати. Од заробљених бугарских војника борци су сазнали тачан положај бугарског команданта после чега је уследила минобацачка ватра и његова погибија. Тако су се борци нашли на десетак метара пред бугарским бункерима. Уследио је јуриш и предаја Бугара. Било је заробљено 206, рањено 50 и 160 убијених Бугара. За време прикупљања плена и превијања рањеника два бугарска авиона надлетала су положаје и митраљирала борце, а убрзо су почеле да падају и топовске гранате бугарских трупа које су из Књажевца хитале у помоћ. Међутим, било је касно. Победа је била однета. У борби су храбро погинули Борисав Стефановић, командант трећег батаљона, и бомбаш Борисав који је међу првима убацио бомбе у бугарске бункере што је утицало на коначан исход битке.

На крају листа наведена су имена погинулих бораца 7. бригаде приликом ослобађања Књажевца и Зајечара 6. и 7. септембра 1944. године. То су били: Стојан Стојчић из Радочина, Борђе Стојковић из Багринаца, Милисав Јовановић, Милош Рајковић и Ратко Банковић из Црвене Јабуке, Радосав Јовановић из Брода, Чеда Тимочанин, Борђе Касаловић из Бањалуке, Миодраг Момчиловић из Ниша и Ратко Јанковић из Извора. Посебан напис био је посвећен Љубици Јанковић, помоћнику политичког комесара трећег батаљона 7. бригаде, ћерки сиромашне црнотравске породице која је умрла од тешке ране задобијене несрећним случајем.[6]

У броју 2—3 „Гласа" 7. српске бригаде 23. ударне дивизије од 1. новембра 1944. године, који је урађен у штампарији на 48 страница, нема ниједног написа о борбама сем песме Милоша Четниковића из прве чете првог батаљона под насловом „Борба на Црном врху" и чланка И. В. Кузмановића, помоћника комесара другог батаљона 7. бригаде, под насловом „Сусрет седме српске бригаде са Црвеном Армијом". Бригада је била на простору између Неготина и Зајечара негде око Салаша са задатком да руши комуникационе објекте дуж друма и железничку пругу. Проширла се вест да је Црвена армија ушла у Неготин и да ће се штаб бригаде састати са Црвеном армијом. Састали су се у селу Глоговице. За време ручка у штаб другог батаљона дошао је један Рус одушевљено поздрављен од бораца кога су са радошћу држали на рукама. Дуго су затим разговарали о борбама у Совјетском Савезу и Југославији.

У овом двобројју је такође наведен списак палих бораца у октобру 1944. године. Они су погинули у борби против Немаца код Беле реке у зајечарском срезу, 7. октобра. Погинули су Петар Страиновић, Владимир Богдановић, Димитрије Новаковић, Сергије Предић и Никола Грујић из Кривеља из борског среза, Методије Маринковић, десетар из Пирота, и Сретен Буљугић из Крушевца. Код села Топле истог дана погинуо је Сергије Маринковић из Кривеља, а у борби код Болеча близу Београда 23. октобра 1944. године Илија Стојановић из Глоговца из крајинског среза. Као и у првом и у овом броју овај напис завршава се реченицом „Нема узвишеније жртве која се плаћа животом за слободу свога народа".

На крају овог броја објављена је наредба Главног штаба НОВ и ПО Србије за 9. септембар 1944. године у којој се наводи да је 6. септембра 1944. године 23. ударна дивизија после жестоке борбе која је трајала 30 часова ослободила Зајечар. Зајечар је бранило 1.500 Немаца са тенковима и модерним наоружањем, 800 недићеваца, 200 припадника Српске државне страже и око 3.000 четника. И поред јако утврђених положаја непријатељ је претрпео тежак пораз. Убијено је 300 непријатељских војника и официра, заробљено око 1.000 и заплењен је велики ратни материјал. За овакав смели и одлучан подухват, за храброст и пожртвовање Главни штаб НОВ и ПО Србије похвалио је борце и руководиоце 23. ударне дивизије.[7]

Јануара 1945. године издат је први број листа бораца и руководилаца трећег батаљона 9. бригаде „Ка победи" на 13 страница и нацртаним Титовим ликом на насловној страници са текстом. „Друже Тито ти пред нама заставу ћеш понети, поробљеним народима слободу ћеш донети". У уводној речи културно-просветни референт пише да је лист покренут како би доказао да наши млади борци, најбољи синови свога народа желе да поред оружане победе над гнусним завојевачем, постигну и велику и светлу победу над мраком и незнањем. Овај број био је посвећен јануарском такмичењу бригада.

У чланку „На Јастрепцу" са потписом В. наводи се да су фебруара 1944. године у Топлицу продрле непријатељске снаге са Кесеровићем на челу. Поред осталих са њима су водили борбу и партизани зајечарског одреда „Милан Брковић — Црни". По великој хладноћи на Јастребачким косама борбу је водила Находова чета. Скоро до колена упадале су полубосе и надуте ноге у ледени снег. Командир Наход није имао ни обућу већ је ноге увио у крпе. Борба на Јастрепцу била је успешно завршена.

Опис продора према Дрини и борбе код Љубовије дао је Драгољуб Стефановић, борац друге чете трећег батаљона. Покрет је трајао више од десет дана. Одмарало се само 3 до 4 сата за 24 сата марша. Таман су дошли до села Скадар код варошице Пецке кад је стигло наређење за нови покрет. Маршевало се према Љубовији. Борци су знали да је то последњи положај Немаца у Србији који је за њих био од животне важности због извлачења трупа из Ужица и Бајине Баште према Зворнику и Бијељини. У даљини се чула потмула тутњава артиљерије и минобацача. Иде се преко крша, често и козјим стазама. Неки борци су и без обуће, стопала су им црвена и крвава. Три је сати изјутра и борци су очекивали одмор. Међутим, батаљон је наставио према положају. У свитање 12. децембра 1944. припремао се напад на немачке ровове. Уследио је напад, затим повлачење на почетне линије. Ноћ између 12. и 13. децембра протекла је без предаха. Гранате непрекидно падају, али страха нема. Изјутра 13. децембра друга и трећа чета трећег батаљона одређене су да изврше јуриш, а прва да буде у заштитници. Команда за јуриш је издата. Друга чета иде преко брисаног простора, митраљези дејствују. Немци су се повукли из ровова и иду према Дрини. Одједном је иза леђа бораца нешто припуцало. Немци су камионима довлачили појачање. Пала је команда за повлачење. Друга чета је имала тешке губитке. Сутрадан је трећи батаљон поново кренуо у напад, али Немаца није више било на положају. Повукли су се. Код Љубовије је однета победа.[8]

Пребацивање бораца трећег батаљона 9. бригаде врло сликовито је описао политички комесар батаљона Петар Ацић у чланку „На Дрини". После ликвидације непријатеља на сектору Љубовије 9. бригада је добила задатак да се пребаци преко Дрине. Припреме за пребацивање организоване су брзо. Располагало се са четири чамца заплењених од непријатеља. Један средње величине, исправан, помоћу кога је могло да се пребаци око 15 бораца одједном, други нешто мањи али доста стар и несигуран и два мања гумена немачка чамца, који су били исправни али доста несигурни за прелазак преко брзе Дрине. Трећи батаљон 9. бригаде пребацивао се у ноћи између 19. и 20. децембра 1944. године. Ноћ је била мрачна, магла густа, дувао је повремено и јак ветар. Чете трећег батаљона су дисциплиновано чекале пребацивање чамцима. Истовремено су пионирске јединице довлачиле материјал за постављање понтонског моста за прелазак осталих бригада. Пребацивало се у потпуној тишини. Са обе стране реке виделе су се ватре које су заложили борци. Они који се још нису пребацили причали су тихо поред ватре са видним узбуђењем о Босни и о даљим борбама.[9]

Четничке снаге из Модрича и Шамца, после пребацивања 9. бригаде на сектор Брчког, продрле су у Градачац, затим у рејон Срнице угрозивши позадину главнине 23. дивизије. Средином фебруара 1944. године 9. бригада се прикупила на простору Вучковац — Кереп — Биберово Поље, поседајући раскрсницу путева у селу Срнице. Борбу код Биберовог поља, у чланку под истим насловом, описао је Богдан Врзић, политички комесар прве чете трећег батаљона. После краћег застајања у селу Церику настављен је покрет према селу Срнице. Ту је командант батаљона саопштио командирима чета да се четници налазе у селу Биберово Поље и да их треба напасти. Положај који су држали четници налазио се на једној коси изнад села одакле су контролисали прилаз селу преко пољане и дубоке речице. У зору је командант трећег батаљона Данило Атанацковић Ћата издао заповест за

напад. Тешкобацачи су почели да дејствују. Прва чета иде левим, трећа десним крилом и приближавају се селу. Четници су ћутали. Тек кад су борци дошли до пољане следила је жестока ватра. Напад помажу митраљези и бацачи 3. батаљона. Уследио је јуриш. Ду боку речицу су прегазили и хтели су према селу. Командант Атанацковић са командиром прве чете Бодирожићем први су стигли у село. Четници су побегли, али је настављено њихово гоњење. Биберово Поље је било заузето. После борбе, Антонија и Марија помагале су рањеницима, борци су се сушили и причали са сељацима којима су четници говорили да партизана више у Србији нема и да се Недић вратио из Немачке и заузео са својом војском Београд. На сељачким кућама где су боравили четници била су исписана имена народних издајника Кесеровића, Калабића, Љубе Јовановића, Костадина Стошића из Јабланице и друга. На околним висовима чула се је песма „Сељаци са поља и Црвена Армија".[10]

Доста надахнуто Босиљка Старчевић Бошка, санитетски референт друге чете трећег батаљона, описала је јуриш трећег батаљона на Немић-камен 11. децембра 1944. године. Девета бригада је уведена у борбу 11. децембра 1944. године у широк међупростор између 7. и 14. бригаде од Љубовије до окуке Дрине у висини села Тегаре, али по деловима, онако како су батаљони пристизали од Ваљева. После пешачења које је трајало целе ноћи, борци трећег батаљона стигли су 11. децембра на једну косу која са једва примећивала. Задатак је био да се заузме стрми гребен који је личио на тврђаву, а који је запосео непријатељ непосредно пре партизана. Чекала се ноћ и у зору је уследио напад. Командант је викао „Напред, другови", „Свако зрно не погађа". Коса је била освојена, а у даљини се чуо шум Дрине. Борци су певали песму „Стој, Дрино". Убрзо је, међутим, Немцима камионима дошло појачање па су борци трећег батаљона морали уз борбу да се повуку.[11]

У листу „Наша дела" четвртог батаљона 9. бригаде који је издаван сваких петнаест дана огласили су се борци на исти начин као и код других батаљона. На основу броја 3 који је издат 15. јануара 1945. закључујемо да су претходна два броја издата 1. и 15. децембра 1944. године. На жалост те бројеве нисмо нашли. На насловној страни броја 3 нацртан је лик Љубе Пејовића, команданта четвртог батаљона, а поред њега Његошеви стихови „Из грмена великога лаву изић трудно није, у великим народима генију се гњездо вије". У овом броју, међутим, нема описа борби сем уводног чланка о ослобођењу Београда. Лист је рађен машином за куцање и онда умножаван. Овај број има седам страница.[12]

Интересантно је графичко решење насловне странице листа „Зора" без означеног датума и године издавања. Како је написано, то су биле новине чете пратећих оруђа четвртог батаљона 9. српске бригаде, бр. 1. Графички је приказано сунце са петокраком, српом и чекићем и зрацима из којег са лаганим увећањем излази реч Зора као ознака рађања слободе и новог света. На истом делу испод сунца су минобацач и топ из чије цеви у виду муниције излази више пута поновљено име Тито. У доњем делу странице око бакље исписана је позната парола „Смрт фашизму слобода народу". На десет страница куцаних машином поред текстова има и врло успешних цртежа који симболизују борбу. Може се претпоставити да је лист издат почетком 1945. године. Обраћајући се врло непосредно борцима, покретач листа Славе каже да непотребно постоји уздржљивост и стидљивост код појединих бораца да пишу плашећи се да неће успети. Постављајући питање како да се почне са писањем он каже: „Стварно то је врло лако. Почните најпре са описом неке борбе у којој сте учествовали. Ту не мора да опишете до крајњих ситница шта се дешавало, већ неког друга који се истакао у тој борби као добар борац или као добар што је неког рањеног друга изнео из најжешће ватре, или ваше осећање према пријатељу итд. Затим можете описати неки покрет, опет о себи, другу неком или о целој колони. О логоровању може такође да се много пише поготову о нашој чети с обзиром да су ту тешка оружја. . . Поред тога не заборавите и на крајеве кроз које пролазимо и на народ." Међутим, из разумљивих разлога (први број листа) нема ни једног чланка који описује борбу.[13]

До друге половине марта 1945. године листове су издавале углавном јединице бригада. Међутим, први лист 23. дивизије издат је 20. марта 1945. године под називом „Наш глас". Пропагандни одсек дивизије је у уводнику под насловом „На почетку. . ." нагласио да

је ово први број малих фронтовских новина каквих у дивизији до тада није било. Славан борбени пут дивизије и њени велики успеси у борби наметнули су потребу издавања оваквих новина које би писале о јунаштву бораца као и о проблемима и задацима. Иако се борба против фашизма приводи крају, каже се даље у уводнику, не сме се сматрати да је завршена. Искрсавају нови задаци. Дивизија води и фронтовски рат, треба да упозна и нове начине борбе, да изучава војну теорију, политички утиче на масе, решава проблеме снабдевања, транспорта, санитета и друго. Потребно је да се борци изграде војнички, политички и културно. Напомиње се да ће се писати о борбама, успесима, грешкама и недостацима. У првом реду истицаће се пример храбрости и јунаштва појединаца и читавих јединица. Развијаће се и такмичарски дух. Бележиће се сви важнији догађаји из живота и рада јединица, као што су манифестације, прославе, приредбе. Објављиваће се и оригинални стручни чланци о одређеним питањима. Посебно „Наш глас" треба да утиче на ширење штампе у јединицама дивизије. Први, као и остали бројеви, куцани су на машини и умножавани. Први број је имао четири странице.

У делу листа који обрађује догађаје са фронта описане су акције за време одмора и борбе на коти 497. У првом чланку каже се да су неке јединице дивизије мада су средином марта биле на одмору извеле неке мање акције. Тако су борци првог батаљона 7. бригаде успели да у једном селу заробе два војника, а другом батаљону предало се девет четника. Извиђачки вод исте бригаде водио је борбу са мањом групом четника коју је успела да отера. Заплењена је цела архива и застава четничког батаљона. Колико су брзо бежали показује и детаљ да је нађена и капа четничког команданта. У другом чланку под насловом „На коти 497" говори се о борбама прве чете другог батаљона 9. бригаде током марта 1945. године. После борби на котама 633 и 540 четници су се повукли и нису се појављивали неколико дана. За време тог одмора примили су оружје и муницију од једног немачког официра, а задатак за даље борбе од усташког бојника. Једног јутра појавили су се на оближњој коси и почели да дејствују митраљезима и пушкама са дум-дум мецима. Једна група четника привукла се до потока испод коте 497, али се нису надали да су ту управо била митраљеска гнезда прве чете. Погинуло је око 15 четника. Борба је настављена. Како су зашли на леви бок први вод је био истурен као клин. Смрачило се. Четници су били на скоро сто метара, укопавали су се. Тишина. Одједанпут дивљачки узвици „Живео краљ" и дрека четника. Кренули су на јуриш. Међутим, сваки борац чете био је на свом месту, отворена је жестока ватра и чули су се узвици партизана „Доле краљ", „Краљ на суд", „Живео Тито". Око 11 сати ноћу борци прве чете прелазе у напад и четници безглаво беже. Задатак на коти 497 био је извршен. Чланак је написао Миленко Берић, помоћник политичког комесара чете.[14]

Како је други број овог листа издат 26. марта 1945. године, видимо да је лист излазио једном недељно. Имали смо увид у расположиве бројеве 2, 5 и 39 који је изашао 16. маја 1945. Дајући преглед догађаја под насловом „Кроз дивизију" у броју два дат је оперативни извештај Штаба дивизије за период од 21. до 24. марта 1945. године кад су јединице дивизије водиле врло упорне и жестоке борбе са непријатељем. Главну непријатељску снагу чинили су Немци потпомогнути од усташа, четника и белогардејаца. Четрнаеста бригада сломила је отпор непријатеља 21. марта кад је уништен један тенк, убијено 108 и рањено 160 Немаца. Два дана касније у борби која је трајала 21 час бригада је успела да врати своје пређашње положаје. За последњих четири дана борбе од 21. до 24. марта 1945. непријатељ је имао 173 мртва и преко 296 рањених. Уништен је један тенк, заплењено два пушкомитраљеза, један „шмајсер", 40 бомби, 2500 пушчаних метака, три пушке и део логорске опреме. У борбама против Немаца 25. марта 1945. године на сектору према селу Добровцима истакли су се борци 7. бригаде. Зато је штаб 23. дивизије у име Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије одликовао орденом за храброст: Чедомира Радојловића, политичког комесара батаљона, Љубишку Великића, заменика командира, и Мећид Салића, борца, а медаљом за храброст: Драгишу Трифуновића, водника, Симу Радулесковића, десетара, Александра Стошића, аутоматичара, Градимира Рајковића, нишанцију, Душана Каменовића, Владимира Миловановића и Тихомира Стевановића, борце. Наредбу су потписали командант дивизије

пуковник Миладин Ивановић и политички комесар потпуковник Војо Поповић.

За храброст у борбама 23. марта 1945. године штаб 23. дивизије похвалио је следеће борце 7. бригаде: Остоју Стефановића, водника, Остоју Новаковића, водника, Михајла Првуловића, водника, Душана Милчића, водника, Радоја Танасковића, пушкомитраљесца, Миливоја Пајковића, десетара, Милорада Туловића, десетара, Чедомира Здравковића, десетара, Станка Водопивца, десетара, Драгутина Натруцића, десетара, Светислава Видојковића, десетара, Љубицу Иванишевић, водну болничарку, Драгољуба Јаношевића, борца, Милана Николића, борца, Саву Фирановића, борца, Живка Крњешевића, борца, Изета Заимовића, борца, Александра Станојевића, борца, Милорада Борђевића, Милана Гајића, борца и Душана Тошића, борца. За изузетну храброст у борбама 21. марта 1945. године, посебно у уништавању немачког тенка, бацањем ручних бомби, кад су убили два Немца и три ранили, штаб 23. дивизије је одликовао орденом за храброст борце 14. бригаде: Љубомира Барића, десетара, Живадина Јовановића, десетара и Драгишу Андрејевића, борца. За успешно вођење борби 23. марта похваљен је први вод прве чете другог батаљона 7. бригаде.

Уништавање тенка 21. марта 1945. године описано је у чланку „Један тенк је уништен" ... „У рано јутро, стоји у чланку, јединице су кренуле у напад. На левом крилу другог батаљона 14. бригаде дејствовала је прва чета. Десетари другог вода Љубомир Бараћ, Живадин Јовановић и борац Драгиша Андрејевић дошли су до раскрснице на којој су стајала једна немачка борна кола, мотоцикли и један тенк као обезбеђење. Посада је била поред тенка. Борци су се привукли близу, отворили ватру из аутомата, растерали збуњене Немце, убили двојицу и неколико ранили. Затим су бацили неколико бомби под гусенице и на мотор тенка чиме су га онеспособили.[15]

Априла 1945. године изашао је први број листа „Осветник" другог батаљона 7. бригаде 23. дивизије. Насловна страна је урађена тако што је у левом горњем углу био нацртан грб Југославије, а у доњем десном углу илустрација која показује како партизан пушком удара Немца. Наведен је и садржај листа. Текстови су куцани на писаћој машини и умножавани. Први број је имао пет страница. Насловну страну урадио је Аца Живковић, нишанција минобацача пратеће чете другог батаљона. У уводнику „Наш лист" врло окромно се истиче да лист вероватно има својих недостатака, али да су га састављали и они који су тек у овом периоду научили да пишу. Зове се „Осветник" јер провејава „борбеним духом", духом барута и освете, атмосфером сталних промена и покрета... Многи су писали без ичије помоћи... који се код својих кућа никада нису бавили тим послом... земљорадници, зидари, столари, шегрти, калфе, мајстори и други". У првом броју три кратка чланка се односе на борбе. У првом који је под насловом „Два командира I чете" написао Миодраг Томић 17. априла 1945. године на положају говори се о погибији командира прве чете Фаика Селимовића 6 априла 1945. године. Борба је трајала целог дана, а пред мрак је Фаик био погођен митраљеским рафалом. Међутим, није дозволио да га борац одведе у санитет већ је издао наређење да се борба настави а он је сам ишао два ипо километра пешице, сео на земљу и издахнуо. Десет дана касније погинуо је нови командир првог вода Илија Зеленовић. После борбе целог дана и ноћи 16. априла 1945. године дошло је наређење да се по сваку цену заузме непријатељско упориште Стажић река. Након упорне борбе која је трајала скоро целог дана и током ноћи које је командир показивао велику сналажљивост иако је био кратко на тој дужности, кад је непријатељ био већ потиснут из ровова, погодио га је метак право у срце.

Други кратак чланак се односи на борбе на друму код Шпионице 29. марта 1945. године. Написао га је Радослав Павловић, борац треће чете другог батаљона 7. бригаде. Наређење је било да се изврши напад на косу изнад Шпионице. Борци су се у колони приближили непријатељу и у снажном јуришу уз узвик „ура" успели да га потисну из ровова. Долазак тенкова натерао је борце да се привремено повуку, али су касније опет заузели те положаје. У трећем чланку „Ноћ на положају" Александар Скорић, делегат вода прве чете другог батаљона пише доста уопштено о једној ноћи на положају и о нападу непријатеља који је одбијен. Међутим, наводи интересантан дијалог бораца који се односи на несхватање зашто се боре четници па су зачуђено говорили: „Зар за краља"? „Зар за онога који је срам-

но издао наш народ, који није остао са народом да дели добро и зло већ је побегао у другу земљу". Интересантно је такође да се у листу наводи упоређење које је народ вршио између четника и партизана. За четнике је говорио да су: срамни издајице, гробари народа, црне кукавице, банде разбојника, хуље као усташе, немачки пандури, Дражина жгадија, сулуди мрачњаци, четницима нико се не јавља, у торби је глава. Насупрот томе партизани су славни осветници, борци за слободу, наше узданице, отаџбине дика, витезови наши, народни божури, Титова армија, свесни напредњаци, партизане цели свет поздравља, чека их част и слава.[16]

У броју 5 листа „Наш глас" од 10. априла 1945. године сем једног кратког написа „Пред бункером" који је написао један борац из 14. бригаде нема другог описа борби.

Током маја 1945. године издати су неки нови и појединн бројеви листова који су већ издавани. То су: „Партизан", лист чете противколских пушака 14. српске бригаде 23. ударне дивизије, други број „Осветника" листа 2. батаљона 7. бригаде 23. дивизије, 39. број листа „Наш глас", затим тематски лист 23. дивизије „Наша истра", „Цепне новине" минобацачке чете првог батаљона 14. бригаде и културно-просветни часопис 23. дивизије „Нови живот".

Први број листа чете противколских пушака 14. бригаде „Партизан" изашао је 7. маја 1945. године на шест страница исписаних руком штампаним словима. Први број наших новина, пише у уводнику Љуба Павићевић, политички комесар издаје се у време када на све стране одјекују победе наше славне Армије. Лист се покреће да би борце обавештавао о новостима у јединици, о приликама које у њој владају, о њеним врлинама и недостацима. Лист треба да буде и поука и разонода. То треба да буде лист слободне речи, лист критике и самокритике. Зато је Павићевић у кратком чланку „Примјер који се не заборавља" писао о храбрости једне партизанке која је приликом преласка преко Уне износила рањеног друга и истовремено носила његов „шарац" и једну машинку. Чланак завршава речима „Једна држава, која има овакав народ, овакве хероје, никада неће моћи пропасти". О пребацивању преко Уне и путу према селу Р. (Равнице) писао је Вукадин Крстић, домаћин чете и говори о томе како их је народ дочекивао и како је био одушевљен народном војском за разлику од оних који су пре њих палили и пљачкали. О акцији минера у прављењу пролаза кроз минско поље писао је Богољуб Михајловић.[17]

У другом броју „Осветника" листа другог батаљона 7. бригаде Велибор Радуловић борац треће чете другог батаљона 7. бригаде кратко је писао о продирању наших јединица кроз Хрватску. После преласка преко Уне јединице су обишле Босански Нови и пошле за Двор. Кад су ушли у предграђе град је пружао жалосну слику. Порушене зграде и разбацана опрема показивали су варварство непријатеља. О нападу на Босански Брод (20. априла 1945. године) писао је Д. Бокић, делегат вода треће чете другог батаљона 7. бригаде. После ослобођења Добоја и Дервенте јединице су кренуле према Босанском Броду. По наређењу команданта други батаљон је прешао преко Сијековца и пришао граду. Пред напад командант је, између осталог, рекао да је Босански Брод под окупаторским јармом већ четири године и да се сада мора ослободити. Град је иза тога у силовитом јуришу био ослобођен, после неочекивано јаког отпора непријатеља и борбе која је трајала целог дана.[18]

Цепне новине минобацачке чете првог батаљона 14. српске бригаде урађене су на шест страница на формату свеске и исписане руком, како су се уобичајено и радиле. Мада датум издавања није наведен на основу чланка се може закључити да су издате маја 1945. године. У чланку „Прелаз преко границе за Истру" десетар Божидар Урошевић, је са видним одушевљењем писао о задовољству што је доживео да поново види те крајеве. Грађани и сељаци су их срдачно дочекали и био је, како пише, приоутан осећај братства српскословеначког народа.[19]

Наступање наших јединица према словеначком приморју и Истри било је резултат успешних борби за коначно ослобођење земље. То је у исто време била и борба за реализацију одлуке АВНОЈ-а од 30. новембра 1943. године о прикључењу Словеначког приморја, Бенешке Словеније, Истре и хрватских јадранских отока Југославији. Тим поводом је и Пропагандни одсек 23. дивизије, маја 1945. године, издао обимнији број „Наша Истра у борби за слободу" са насловном страном на којој је нацртана Истра са обележеним већим местима и са исписаном паролом „Туђе нећемо своје не дамо".

Поред поменутих листова пронашли смо и лист „Млади ударник" који је издат јануара 1945. године на једанаест страница. Међутим, прве две странице недостају.[20]

Најзад, вредно је поменути да је културна екипа 23. ударне дивизије издала крајем 1944. године културно-просветни часопис „Нови живот" који је урађен у штампарији на 17 страница. Како датум издавања није наведен закључили смо да је штампан крајем 1944. године на основу чланака који обрађују борбе из 1944. године, а први чланак је о првом заседању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, која је одржана новембра 1944. године.

О великој храбрости бораца трећег батаљона 9. бригаде у чланку „Борци наше дивизије" писао је С. Петровић. У ноћи између 31. октобра и 1. новембра 1944 године трећи батаљон вршио је напад ради пресецања комуникације Чачак — Видовоки тунел. „Немци се, наводи се даље у чланку, огорчено одупиру. Њихова тешка артиљерија и бацачи као и све аутоматско оружје из повезаних гнезда отпора праве ватрени ураган. Упркос томе налет тећег батаљона је незадржив. Прве линије ровова падају. Али Немци довлаче нове снаге јер би губитак тих положаја за њих значио дефинитиван слом. Канонада топова је несносна. Целом том оркестру смрти тешки бацачи својим дубоким басом дају карактеристичну слику. Гине се смело и свесно, гине са осмехом на лицу, са песмом на уснама, са Титовом сликом у срцу, али се иде напред. Младост чиста и неокаљана, светла и идеална остаје да виси на бодљикавим жицама пред роговима мртвих фашиста. Локве крви, просути мозгови, унакажени лешеви у блату, то је све дело фашистичких окупатора и зато још јаче грме партизански топови и штекћу митраљези и зато још одлучније јуришају храбра срца борци овог батаљона са жељом да се Немци што пре избаце из наше напаћене земље". Први напад Немаца је био одбијен, али су наилазили нове снаге. Води се борба прса у прса. Победа је однета. И сутра, каже даље Петровић, кад се буде писала историја овог рата борбе трећег батаљона 9. бригаде заузеће посебно место.

О борбама 9. бригаде код села Врело 13. јуна 1944. године, кад је нанет тежак пораз недићевцима, говори чланак „Борба код Врела". После потискивања непријатеља још увек су били наместени митраљези за дејство. Било их је осам. Остало је и доста муниције. Из заплењених докумената видело се да су партизани били опкољени. Из Алексинца и Ниша пошли су недићевци, једни према селу Крављу, а други према Врелу, пошто су били обавештени да се тамо налазе партизани. С друге стране сврљишка брда и огранци Озрена били су поседнути од Дражиних четника. У случају да буду разбијени требало је да добију помоћ од Немаца и Бугара. Међутим, били су поражени и напушта ли су положаје у паничном бекству.[21]

Приказ борби у листовима јединица 23. дивизије није могао бити детаљан са војничког аспекта. То није ни био циљ чланака већ управо она друга страна борби, која се не може видети у осталим историјским изворима, наредбама, извештајима и друго. Требало је писати о борбама онако како су их борци доживљавали и о детаљима који нам дочаравају праву слику борбе. Зато сведочења из листова могу само допринети да се, поред већ објављених књига о борбеном путу бригада, још сликовити је објасне и доживе борбе. Но и то није довољно, јер свестранија обрада свих врста чланака допринеће да се слика о животу у јединицама Народноослободилачке војске потпуније сагледа. Наш рад је имао и задатак да подстакне на ту детаљнију обраду.

НАПОМЕНЕ:

1. Миладин Ивановић, Борбени пут двадесет треће ударне дивизије од њеног формирања до краја рата, „Развитак", бр. 4—5, год. V, Зајечар, стр. 40—42.

2. Исто, стр. 50

3. Петар Вишњић, Операције за ослобођење источне Србије, јун — октобар 1944, Зајечар 1985, стр. 42—47.

4. Исто стр. 41; Иван-Џина Глигоријевић, Девета српска ударна бригада, Београд 1970, стр. 114.

5. Петар Вишњић, Операције. . ., стр. 26.

6. „Глас" седме српске бригаде XXIII ударне дивизије, год I, првог октобра 1944, бр. 1, Архив оружаних снага Београд (у даљем тексту АОС, Београд), штампа (у даљем тексту ш) кутија (у даљем тексту к), 58, фасцикла (у даљем тексту ф) 2.

7. „Глас" седме српске бригаде XXIII ударне дивизије, бр. 2—3, 1. новембра 1944, год. I, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.

8. Иван — Џина Глигоријевић, Девета српска. . ., стр. 235—244.

9. „Ка победи", лист бораца и руководиоца 3. бат. 9. бригаде, бр. 1, јануар 1945, године, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.

10. Иван Џина Глигоријевић, Девета српска. . ., стр. 265, 269, 270.

11. Исто, стр. 240: „Ка победи", лист бораца и руководиоца 3. бат. 9. бригаде, бр 2,

15. фебруара 1945. године, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.
12. „Наша дела" лист IV батаљона, 9. бригаде, бр. 3, 15. I 1945. године, АОС, Београд ш, к-58, ф-2.
13. „Зора", — новине чете пратећих оруђа, IV, батаљона, 9. српске бригаде, бр. 1, без године, АОС Београд, ш, к-58, ф-2.
14. „Наш глас", бр. 1, 20. март 1945, година I, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.
15. „Наш глас". бр. 2, 26. март 1945, година I, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.
16. „Осветник" глас 2. батаљона, 7. бригаде, 23. дивизије, бр. 1, април 1945, година I, АОС, ш, к-58, ф-2.
17. „Партизан" лист чете противколских пушака XIV срп. бригаде, XXIII ударне дивизије, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.
18. „Осветник" лист 2. батаљона 7. бригаде, 23. дивизије, бр. 2, мај 1945, година I, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.
19. „Џепне новине" минобацачке чете I батаљона 14. српске бригаде, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.
20. „Млади ударник", јануар 1945, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.
21. „Нови живот", културно-просветни часопис XXIII дивизије, без године, АОС, Београд, ш, к-58, ф-2.

Dr Živan Stojković

LA PRÉSENTATION DES LUTTES DE LA VINGT-TROISIÈME DIVISION DE CHOC DE SERBIE

Dans les unités de la vingt-troisième division de choc de Serbie on publiait depuis sa constitution jusqu'à la fin de sa voie combative, des journaux qui avaient comme but d'un côté de prêter l'occasion leur aux combattant dués de s'exprimer et de l'autre côté de leur servir de lectur et de soutenir leur moral combattif. D'ailleurs on n'a pas encore écrit la monographie de la vingt-troisième division et l'auteur d'un livre paeil devrait prendre en considération comme sourece et illustrativn du travail idéologique et culturel dans les brigades de la division ces journaux qui, surtout au début, ont été tapés à la machine et polycopiés par un procédé primitif.

940.53/.54 (497.11)

Светислав Миладиновић

Четрнаеста српска народноослободилачка ударна бригада у борбама за ослобођење земље

Четрнаеста српска НОУ бригада формирана је 17. јуна 1944. год. од Нишавско-нишког НОП одреда.[1] На дан формирања бригада је имала 406 бораца. Око 85% бораца били су са територије ОК Ниша, а преостали део из Тимочке крајине, горњег Понишавља, Београда и разних крајева земље. Сем једног малог броја, можда 10%, сви остали су од раније сарађивали са НОП. Социјална структура овог људства била је око 40% радника, средњошколаца, учитеља и студената, а преостали део сачињавала је сеоска омладина. Национална припадност овог људства, највећим делом српска, осим десетак Рома, 2—3 Црногорца, Словенца, Хрвата, били су још један Мађар, два Италијана и три Руса. Према годинама старости око 80% били су омладинци до 25 година.

Све до средине новембра 1944. године попуна бригаде људством вршена је добровољним ступањем нових бораца у њене редове. Затим је, у вези с Наредбом ВШ НОВ и ПОЈ, вршена попуна мобилисаним људством. Истовремено је стигло лако и тешко пешадијско наоружање из СССР за попуну бригаде, која је тада вршила преналоружавање и преформирање по новој организацији и формацији. Тако је 14. бригада на дан 26. новембра 1944. имала 3.864 борца, међу којима је било 49 другарица.[2] У саставу бригаде била је тада и Руска чета од 80 бораца, пребеглих из немачког заробљеништва.

Борбени пут 14. бригаде водио је од крајњег источног дела земље — до Старе планине, на југословенско-бугарској граници, па до Горице на југословенско-италијанској граници. У скоро свакодневним борбама, ослобађајући села и градове она је водила тешке борбе против немачких и бугарских јединица и домаћих издајника за ослобођење земље. Још као одред она је 23. марта 1944. године разбила бугарску „ловну роту" на Мртвачком мосту између села Топли до и Темске (пиротски крај сев. од Нишаве). Народ је 23. март прихватио као значајан датум у борби против бугарског насиља.

По налогу ОК КПЈ Ниша, Одред је почетком априла повучен на нишки терен где су са 9. НОУ бригадом од 20. маја до 14. јуна нанели тешке губитке четничким јединицама ДМ и СДС на простору Ражањ, Алексинац, Ниш, Сокобања, Сврљиг.

Двадесетог јуна 14. бригада је ушла у састав 23. дивизије и у њеном саставу остала све до ослобођења земље 15. маја 1945. године. У биткама за ослобођење наше земље њен борбени пут се наставља од Јастребца и води ка Нишу, Зајечару, Београду, Чачку, Ужичкој Пожеги, Љубовији, Зворнику, Тузли, Грачаници, Добоју, Дервенти, Бос. Кобашу, Бања Луци, Приједору, Бос. Новом и преко Хрватске и Словеније досеже до Горице на југословенско-италијанској граници.

Иако по свом саставу, па и датуму формирања, врло млада, она је у борбама против окупаторских јединица и домаћих издајника извојевала врло значајне победе од којих су неке имале посебног одјека у народу, а то су:

— уништење 3. батаљона (око 600 војника) 63. пука бугарске 22. пешадијске дивизије 30. јуна на Варничком врху, 8 км западно од Књажевца;

— разбијање Великоморавске групе четничких корпуса 24. јуна на планини Буковик код Сокобање. О том је Деси-

---

[1] Наредба Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 27. маја 1944. год. Архив ВИИ, к. 15, рег. бр. 29/1.

[2] С. Миладиновић, 14. српска (нишка) НОУ бригада, стр. 307.

мир Јововић Чича, члан ПК КПЈ Србије, у свом извештају ПК од 25. јула, поред осталог, јавио: „На Буковику су нас дочекали моравски корпуси који су се били јако утврдили, читава утврђења... Овде смо имали тешку борбу какву нисмо имали ни са Бугарима, јер су просечно имали по 20 бомби сваки, а имали су бункере... У тој борби имали смо тешке губитке: 50 рањених, све од бомби, 15—20 погинулих. Још незнамо тачно. Из 14. бригаде погинуло је 8 руководилаца, међу њима и заменик политкомесара бригаде. Писаћу касније опширније о херојству младих бораца и команданата 14. бригаде који су спасли судбоносну ситуацију".[3]

— брорбе против немачких снага 31. августа на друму Ниш — Алексинац при ослобођењу Зајечара 7. септембра, на Дели Јовану 8. и 9. октобра и у рејону Авале 18, 19. и 20. октобра против немачке 1. брдске дивизије и других;

— дејства на сектору Чачка и Овчарско-Кабларске клисуре у новембру и почетком децембра против немачке 104. ловачке дивизије;

— у борбама за ослобођење Љубовије од 10. до 15. децембра против јединица 7. СС дивизије „Принц Еуген".

После ослобођења Србије, 14. бригада у саставу 23. дивизије, у току ноћи 21/22. децембра пребацила се из Малог Зворника преко Дрине у Зворник, где је добила задатак за дејство правцем: Тузла — Грачаница — Добој.[4] Надирући према Тузли, изненада је напала десну колону главнине четничких снага ДМ и Српски ударни корпус (бивша СДС) који су се повлачили из Србије. У борбама 26. и 27. децембра, у садејству са осталим снагама 23. дивизије и јединица 3. босанског корпуса НОВЈ, она их је на простору Симин Хан, Јагинов Луг, Живинице потпуно разбила и дошла до великог плена и заробљеника. За овај и низ претходних успеха добила је похвале од штабова 14. и 3. корпуса.

Током зиме 1945. године, 14. бригада водила је тешке борбе за ослобођење Грачанице и одбрану Тузле против немачке 104. ловачке дивизије, 12. усташко-домобранске дивизије и четничких снага на Требави.

Надирући преко Тузле у правцу Добоја, 14. бригада добила је задатак да ликвидира усташко-домобрански гарнизон у Грачаници, јачине око 3.000 војника. Одмах из покрета она је ноћу 5/6. јануара напала усташе у Грачаници из више праваца. Међутим, усташке бојне и бојне 3. горског здруга босанских планинаца (тзв. зелени кадар) пружиле су жесток отпор. После три дана опсаде и борби, 14. бригада је извучена на положаје источно од Грачанице и затварала правац Грачаница — Тузла.

У циљу обезбеђења неометаног саобраћаја у долини реке Босне и преко Добоја команда Групе армија „Е" је предузела мере за одбацивање 14. бригаде и продора ка Тузли. За дејство на правцу Грачаница — Тузла одређен је 724. пук, ојачан једном артиљеријским дивизионом и минобацачком четом (око 4.000 војника), усташко-домобранским јединицама (око 1500 људи), а требало је да им садејствује и Ваљевски четнички корпус (око 500 четника) са Требаве. У рану зору 8. фебруара 724. пук са ојачањима напао је 14. бригаду која је пружала жесток отпор све до предвече, када се повукла на резервни положај на брду Ратиш — Миричина. У једнонедељној борби, уз пристигле 7. бригаде и 20. НО бригаде 45. НО дивизије 11. фебруара, одбијен је напад Немаца и усташа. Ова битка заслужује посебну пажњу како по организацији напада, тако и по начину извођења одбране.

Ноћу 20/21. фебруара 724. пук је извучен из рејона Грачанице и упућен у Добој. Користећи одсутност немачких снага, 14. бригада је, у садејству са 7. и 20. бригадом, 24. фебруара извршила напад на усташко-домобрански гарнизон у Грачаници и ослободила је. Од тада па све до 21. марта, када су је Немци поново заузели, Грачаницу су држале јединице 14. корпуса НОВЈ. У борбама на сектору Грачанице (у источној Босни) од 21. децембра 1944. до 10. маја 1945. године избачено је преко 1500 непријатељских војника из строја и 234 заробљена. У исто време губици 14. бригаде износили су 209 мртвих, 57 несталих и 508 рањених бораца и старешина.[5]

Дејство Четрнаесте НОУ бригаде у завршним операцијама (20. март — 15. мај)

Почетком друге половине марта, у циљу обезбеђења десног бока сремског фронта, Немци су снагама борбене гру-

[3] Зб. НОР, I/20, док. 159.

[4] Према наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ био је то главни правац дејства Јужне оперативне групе НОВЈ (Зб. НОР, I/15, док. 170, стр. 439 и док. 180, стр. 506—507.

[5] С. Миладиновић, Четрнаеста српска НОУ бригада, Војно-издавачки завод, Београд, 1982, стр. 339—417.

пе „Гајгер" из Добоја и 19. марта јединицама немачке 22. пешадијске дивизије из Брчког, потпомогнуте снагама 12. и 15. усташко-домобранске дивизије, предузели напад у правцу Грачанице и Тузле и одбацили 25. НО дивизију из Посавине ка Срницама. У таквој ситуацији 14. бригада је 21. марта упућена усиљеним маршем из рејона Грачанице на сектору Срнице — Шпионица са задатком да са јединицама 25. НО дивизије заустави даљи продор Немаца. После жестоких борби Немци су се сутрадан пробили у Грачаницу, док се у долини реке Тиње и код Србреника водила огорчена данонoћна борба за одбрану Тузле у којој су учествовале, поред 16. бригаде 25. и јединица 23. НОУ дивизије, и део снага 17. и 28. НОУ дивизије. Борба је вођена несмањеном жестином све до 5. априла када су наше јединице прешле у напад и снажним налетом потисле непријатељске снаге ка реци Босни и Сави. У овим борбама 14. бригада је избацила преко 600 непријатељских војника из строја. У исто време њени губици износили су 136 мртвих, 378 рањених и 10 несталих бораца. Велики допринос овој победи дао је и народ овога краја: Муслимани, Хрвати и Срби — вршећи допур муниције и хране и евакуацију рањеника. О том јединству народа и НОВ говори и писмо жена Тузле упућено тих дана са даровима за своје борце:

„Драги наши борци — поносни синови Србије. Наши дарови које Вам спремамо, премали су наспрам дјела које Ви данас остварујете с пушком у руци. Ви, наши, поносни синови братске нам Србије нештедимице лијете своју крв, жртвујући своје младе животе за нас, за опште добро свих. Ми то знамо, ми се бринемо за вас као ваше рођене мајке. Ови наши скромни дарови нека Вам буду доказ да смо увијек у мислима с Вама — с Вама нашим јунацима, нашим ослободиоцима.

Мајке Тузле"[6]

После дводневних жектоких борби против делова 7. СС дивизије „Принц Еуген" и усташко-домобранских делова на десној обали реке Босне, на одсеку село Бушлетић — село Грапска, 14. бригада је форсирала реку Босну 17. априла и предузела гоњење непијатељских снага, у захвату друма, према Дервенти. После слабијег отпора непријатељских снага на положајима око Дервенте, 14. бригада је са 7. и 9. бригадом ушла у Дервенту, где их је народ као ослободиоце срдачно поздравио.

После ослобођења Дервенте, 14. бригада је предузела наступање преко Бос. Кобаша и Приједора ка Бос. Новом. Након ноћења у селу Драготиња 26/27. априла она је наставила покрет преко Сводне и југозападног дела Козаре до Горњег Водичева. где је (без 1. батаљона) стигла ноћу 28/29. априла.

Долазак јединица 23. НОУ дивизије на простор источно од Уне, Бос. Нови — Костајница, побудиле су интересовање и наишле на срдачан пријем код народа Босанске крајине. То се манифестовало и за време борбе кроз помоћи нашим јединицама у сваком погледу.

Након неуспеха 7. и 9. бригаде да се пребаце на леву обалу Уне, штаб 23. дивизије одлучио је да уместо 7. бригаде форсирање изврши 14. бригада на истом одсеку: Водичево — Равнице (сев. од Бос. Новог) У ноћи 29/30. априла отпочео је прелаз батаљона 14. бригаде преко реке Уне. Помоћу четири гумена чамца и три понтона, уз слаб отпор Немаца и усташа са Шкачког брда, 14. бригада и један бтаљон 7. бригаде пребацили су се до сванућа на леву обалу Уне. Том приликом 4. батаљон је заробио један вод Немаца и њихову комору са 13 килограма злата. Батаљони су одмах посели положаје западно од друма: Дивуша — Унчани — Струга. Око 09.00 сати 30. априла уследио је жесток напад јединица 373. легионарске дивизије и делова 4. усташко-домобранске дивизије из правца Бос. Новог, а из правца Костајнице оклопни воз и извиђачки батаљон 104. ловачке дивизије (друмом уз леву обалу Уне). Развила се страховита борба на живот и смрт. Немци су уз помоћ тенкова успели да батаљоне 14. бригаде и батаљон 7. бригаде набаце на реку Уну (сем 4. који се одржао на Шокачком брду). Због тога је уследило наређење штаба 23. дивизије да се батаљони врате на полазне положаје на десној обали Уне. Том приликом 14. бригада је претрпела тешке губитке: 155 погинулих, од којих се око 20 утопило у реци и преко 250 рањених бораца и старешина. Али и поред тога, 14. бригада је рано зором 1. маја поново прешла на леву обалу Уне и предузела гоњење заштитничких делова непријатеља.[7]

---

[6] Писмо је прочитано пред стројем јединица 14. бригаде, 7. априла 1945. године (Архив ВИИ, к. 1074, рег. бр. 10/7).

[7] У извештају штаба 23. НОУ дивизије од 15. маја 1945. о тој борби се, поред осталог, каже: „Напомињемо: да је ова битка у току 30. априла 1945. г. била најтежа од свију битака, које су до сада водиле наше јединице". Зб. НОР, XI/2, док. 104, стр. 498.

Из рејона Равнице, код Бос. Новог, где се била прикупила, 14. бригада је 2. маја извршила покрет за главнином дивизије правцем: Двор — Глина — Ласиња — Јастребарско. Седмог маја, по избијању на железничку пругу Карловац — Загреб. код села Цветковићи, јужно од Јастребарског, дошло је, до борбе против немачког 20. ловачког пука који се повлачио ка Самобору и 13. и 19. усташко-домобранског здруга у ширем рејону Јастребарског. Међутим, дејством свих снага 23. дивизије ове непријатељске снаге су разбијене и у нереду су се повукле преко Самобора (западно од Загреба).

У међувремену, 8. маја, стигли су у штаб 14. бригаде немачки парламентарци и затражили примирје. Став штаба 23. дивизије за безусловну капитулацију на овом делу фронта нису прихватили.

Гонећи поменуте непријатељске снаге, 14. бригада је 9. маја око 13 сати наишла на јак отпор делова 7. СС дивизије „Принц Еуген" испред Самобора али их је после краће борбе, снажним налетом одбацила и око 14.00 сати ослободила Самобор. Истовремено се сазнало за најављену капитулацију Немачке, па је настало велико славље народа и бораца НОВ.

Крај рата затекао је 23. НОУ дивизију у ширем рејону Љубљане, где је, по наређењу Генералштаба ЈА, ушла у састав 4. армије ЈА. Због својих великих успеха у рату, како на бојном пољу тако и на политичком плану, а посебно на ширењу братства и јединства међу народима и народностима, сврстали су је у ред елитних дивизија. У њеним редовима налазила се и 14. српска (нишка) НОУ бригада, чији је допринос био изузетно запажен.

На борбеном путу од Старе планине, на истоку, па до Горице, на западу, у скоро свакодневним борбама, ослобађајући села и градове, она је прешла око 5.000 км. Истовремено кроз бригаду је прошло око 6.000 бораца свих народа и народности Југославије. Али, највише њених бораца, око 80% било је из Србије. Преко 70% од укупног бројног стања били су омладинци, а међу њима 86 другарица.

У тешким борбама за ослобођење земље погинуло је преко 1.000 бораца и старешина 14. бригаде, а преко 2.000 их је рањено. Истовремено, бригада је нанела велике губитке непријатељским снагама: преко 10.000 непријатељских војника (Немаца, Бугара, белогардејаца, четника и контрареволуционарних снага) избацила из строја, задобијен је велики плен у наоружању и другој војној опреми.

За изванредне заслуге у рату 14. бригада је похваљивана више пута и проглашена ударном, одликована је Орденом заслуге за народ са златном звездом и Орденом братства и јединства са златним венцем, а дала је и једног народног хероја.

Svetislav Miladinović

FOURTEENTH SERBIEN ELITE BRIGADE

On its combat way from Stara Planina (The Old Mountain) on the East to Gorica on the West, the 14th Brigade crossed about 5.000 kilometers in almost everyday stuggles liberating villages and towns. There simultaneously were about six thousand fighters from all Yugoslav nations and nationalities in the brigade, but the majority, about eighty per cent, were from Serbia. More than seventy per cent were very young. About one thousand fighters died in difficult struggles, but the brigade still put out of action over ten thousand enemy soldiers. The brigade was several times decorated for its extraordinary merits.

329.053.6 (497.1)

Ратко Д. Димитријевић

Скојевска организација у 14. српској ударној бригади 23. ударне дивизије

О Четрнаестој српској бригади, њеном борбеном путу, резултатима њених борбених дејстава и успеха, опширно је писано у монографији „14. српска бригада", која је објављена 1982. године.[1]

У Нишком партизанском одреду из кога је настала 14. српска бригада није постојао комитет СКОЈ-а, осим што је био секретар СКОЈ-а одреда и секретари СКОЈ-а по батаљонима. Одред је бројно био мали и по четама није било довољно скојеваца, тако да су активи СКОЈ-а постојали на нивоу батаљона.

У Нишком НОП одреду секретар СКОЈ-а био је Ратко Д. Димитријевић Деда Коста, а секретари скојевских актива били су Бранислава Симовић Горица из Ниша, која је погинула у борби са недићевом СДС и жандармима код села Врело и Кравље 13. јуна 1944. године, и Дојчин Ковачевић Металац, Сарајлија, који је као избеглица из Босне живео у Нишу и радио у Фабрици дувана. Он је на дужности секретара СКОЈ-а у батаљону остао и приликом преформирања Одреда у 14. бригаду, и био на тој дужности све до погибије у борби за ослобођење Београда 18/19. октобра 1944. године.

Ратко Д. Димитријевић Деда Коста остао је и у бригади на дужности секретара СКОЈ-а. Тада су именовани и секретари СКОЈ-а по батаљонима и то: у првом батаљону именован је Љубиша Јончић Црни, у другом Јелена Лаловић Тина и у трећем Дојчин Ковачевић Металац.

Негде средином јула 1944. године, у бригади је конституисан комитет СКОЈ-а[2] у следећем саставу: Ратко Д. Димитријевић Деда Коста, секретар комитета, Љубиша Јончић Црни и Јелена Лаловић Тина, чланови комитета.[3]

После Буковичке битке са четницима ДМ 24. јула 1944. године, и погибије Лаловићке Тине, као и одласка Љубише Јончића Црног на нову дужност, командира чете, 28. јула 1944. извршена је попуна бригадног комитета СКОЈ-а. Уместо Тине, дошла је Ковина Букић Јанковић, из Ниша, иначе борац 2. батаљона, а на место Јончића Црног, дошао је Милош А. Крстић Клинац, средњошколац из Књажевца, који је у међувремену у 1. батаљону на дужности секретара СКОЈ-а заменио Јончића Црног.

У том периоду, уместо секретара СКОЈ-а у батаљону, формирана су тзв. батаљонска руководства СКОЈ-а и то: у првом батаљону Милош А. Крстић Клинац, секретар, Јован Петровић, Велимир Николић Царић и Живојин У. Мишић, чланови тог руководства. У другом Ковина Букић Јанковић, секретар, Никола Ћирковић, Александар М. Крешић и Николај Гапсенко,[4] чланови руководства, и у трећем Дојчин Ковачевић Металац секретар, Момчило Стојановић, Петронијe Б. Марковић и Бојан Н. (чије презиме није утврђено), чланови батаљонског руководства СКОЈ-а.

Социјални састав руководства СКОЈ-а у бригади био је мешовит јер су двоје њих били земљорадници, двојица су били радници, двојица интелектуалци и двоје Ђаци.

С обзиром на велики прилив бораца у јединице 23. дивизије, указала се потреба за једним бројем оспособљених војно-политичких руководних кадрова са одговарајућим ратним искуством и сл. Главни штаб НОВ Србије је обезбедио кадровска појачања из пролетерских јединица, и она су 1. септембра 1944. стигла. Они су одмах по доласку у дивизију били распоређени по бригадама и на одређеним руководећим местима у четама, батаљонима и бригадама. Њиховим доласком указала се потреба за одговарајућом реорганизацијом и извесним померањима постојећих кадрова у јединици. Тада је у 2. батаљону за секретара СКОЈ-а уместо Ковине Букић

—Јанковић дошао Светомир Љубисављевић Уча, а у 4. батаљону је постављен за секретара СКОЈ-а Радомир Николић Коле. Овај батаљон је тада и био формиран, с обзиром на велики прилив бораца.

У четама смо имали активе СКОЈ-а и секретаре актива. Скојевски активи имали су различит број чланова. То је зависило од броја омладинаца и скојеваца у четама, од политике пријема, а и од активности актива у вези са учлањивањем омладинаца у СКОЈ. Приликом формирања бригаде било је 10, а касније 15 и више скојевских актива. Број чланова СКОЈ-а у активима се кретао од 7—8 до 40 скојеваца. У бригади је било преко 400 чланова СКОЈ-а, односно никада их није било испод 150. Скојеваца је увек било много више од чланова КПЈ.

У првој половини децембра 1944. године, такође, дошло је до реорганизације и поновног размештаја руководних кадрова у бригади. Тада је у 2. батаљону, уместо Светомира Љубисављевића Уче, који је био распоређен на дужност комесара чете, за секретара скојевског руководства дошла Анђелија П. Тодоровић, а у 3. батаљону, уместо погинулог Металца, дошла је Вера Ивановић Кића.[5]

Бригада је до краја рата имала четири батаљона и остале пиштапске делове по формацији која је дата од стране више команде. То су бојна и трупна комора, болничка, извиђачка, минерска и пратећа чета, јединица везе, курири итд. Бригада је имала преко 4.000 бораца, а било је периода када је тај број био далеко већи, с обзиром на долазак допуне од мобилисаних са ослобођене територије. Од мобилисаног људства смо имали скоро ојачани батаљон, а једном приликом и читаву допунску бригаду од око 2.000 људи. Нови борци су оспособљавани и обучавани за војна дејства, а по потреби су као допуна распоређивани по четама и батаљонима у бригади. Но, ипак се број бораца у бригади повремено и смањивао, зависно од околности и ситуације (болесни, рањени, погинули, прекомандовани и сл.)

Веома честе промене су биле код секретара СКОЈ-а актива јер су они као борци чете и били више у окршајима са непријатељем. Истицали су се у борби и на другим местима служили су за пример осталим члановима СКОЈ-а и младим борцима, па су често и били рањавани и избацивани из борбеног строја, па је зато и долазило до тих честих промена. До те и такве промене је далеко ређе долазило у оквиру батаљонских руководстава СКОЈ-а, као и у бригадном комитету СКОЈ-а. Код ових руководстава је долазило до промене због тога што су поједини чланови тих руководстава распоређивани на нове војно-политичке руководеће дужности у чети и шире.

Међу борцима — омладинцима из бригаде, на положају секретара актива СКОЈ-а и скојевског руководства у батаљону, поред поменутих, били су још и Божидар Купрешанин, Петко Д. Петровић Пеђа, Мића Лаловић, Богдан Ремета, Естер Нели, Зора Јаковљевић,[6] и многи други.

Чланови СКОЈ-а у бригади по својој оданости Партији, НОБ-у и револуцији, по пожртвовању и храбрости, самоиницијативи и настојању да се што боље идеолошко-политички уздигну и оспособе, у свим па и најтежим приликама су се истицали и служили за пример осталим омладинцима и борцима. Због овакве њихове вредности, они су примани у чланство КПЈ, а потом и распоређивани на разним војно-политичким руководним положајима у воду, чети и шире.

Крајем лета и почетком јесени 1944. у бригаду је почео да пристиже велики број нових бораца — добровољаца. У то време јединице 23. дивизије су скоро свакодневно биле у борбеним окршајима са непријатељем или пак у покрету, а велики прилив нових бораца наметнуо је потребу за већим ангажовањем на војничком оспособљавању тих бораца јер су то били махом млади који нису служили свој војни рок у бившој југословенској војсци. Поред овога, из бригаде је издвајано по више бораца, и те групе су биле од стотину и више бораца, од којих су формирани тзв. територијални партизански батаљони или одреди,[7] који су по одласку бригада и дивизије, остајали на терену да штите слободну територију или ослобођени рејон од оживљавања четничког покрета, да прихватају и окупљају новодошле борце и са њима да дејствују, а уједно и да их војнички оспособљавају и обучавају у савлађивању ратне вештине, једном речју да их припремају за укључивање у јединице НОВЈ, тамо где буде требало. И на том задатку, поред чланова КПЈ, били су ангажовани чланови СКОЈ-а и скојевска организација. Скојевци су за себе примили поред осталога да се доказују и ту, и резултат те активности није изостао.

Овакве територијалне јединице формиране су у то време у источној Србији из јединица 23. дивизије. То су Бољевачки, Нишки, Тимочки НОП одреди, а било је и неких мањих јединица.[8] Ови одреди су касније прерастали у крупније војне формације као што су бригаде, или су укључивани у поједине бригаде ради њиховог јачања.

У извештају пуковника Љубодрага Ђурића, помоћника команданта Главног штаба НОВ Србије, од 1. септембра 1944. године,[9] говори се о том масовном приливу нових бораца-добровољаца и о борбеном расположењу народа у околини Ниша и шире околине где је 23. дивизија дејствовала, као и о потреби да се на војно-политичком плану далеко више ангажују чланови КПЈ и СКОЈ-а у војно стручном оспособљавању тих младих и довољно неискусних бораца.[10]

Овако масован прилив нових неискусних бораца у бригаду, и одлазак старих бораца у друге партизанске јединице захтевало је већи рад и ангажованост свих руководних кадрова, а нарочито чланова КПЈ и СКОЈ-а, како не би дошло до слабљења борбености и ударне моћи бригаде.

Скојевци су уз помоћ чланова КПЈ одржавали састанке после завршене борбе или извршеног покрета на којима је вршена анализа успеха или пораза, и указивано на оно што није било добро, истицане позитивне врлине и на тај начин се утицало на развијање и јачање моралних вредности и борбености јединице.

Комунисти и скојевци су користили сваки слободан тренутак да политички раде са омладинцима у чети. Организована је и војничка обука, зависно од услова и времена. Скојевци су чинили све да омладинце, нове борце, што пре и што брже оспособе за вршење одговарајућих војничких дужности.

Уложени труд уродио је плодом, осећале су се битне промене код тих омладинаца-бораца јер су се они веома брзо обучили и оспособили на војном па и политичком пољу. Међу њима су почели да се појединци истичу у пожртвовању, у храбрости и подвизима, а и политички су неки почели да се издвајају. Они су предлагани за пријем у чланство СКОЈ-а и КПЈ.

Овај систематски идеолошко-политички рад јачао је морално-политичко јединство и борбену готовост бригаде. СКОЈ је уз помоћ партијске организације, био увек иницијатор и главни актер у такмичењу бригада у оквиру дивизије. То је у ствари било такмичење од најнижих до највиших јединица — организовано је између чета у оквиру батаљона и батаљона у оквиру бригада. Све се узимало у обзир: успех у борби, удео у уништењу непријатељских војника и официра, плену ратног материјала, заробљавање непријатељских војника и официра, дисциплина и извршавање постављених задатака. У овом такмичењу су се поред осталих, истицали скојевци чији је пример деловао на све омладинце и борце.

Резултате такмичења по бригадама пратио је штаб 23. дивизије и те резултате оцењивао. О резултатима су били обавештавани борци свих јединица дивизије, а она јединица која је постигла најбоље успехе истицана је за пример осталима у дивизији.[11]

Ово такмичење допринело је интензивирању војно-политичког рада. Из тог такмичења су и Партија и СКОЈ у бригади извлачили одређене поуке и усмеравали активност и рад са омладинцима и осталим борцима. Велику помоћ у том раду скојевцима су пружали и политички комесари и њихови помоћници.

Борци су под утицајем скојеваца испољавали храброст и пожртвовање, самоиницијативу и послушност, дисциплинованост, а посебно спремност да се политички изграђују а самим тим и потврђују. Такви омладинци су октобра 1944. године били предложени за одговарајућа унапређења и одликовања. Имена одликованих објављена су у Билтену бр. 12 Врховног штаба НОВЈ. Много је омладинаца и скојеваца тада било одликовано Медаљом и Орденом за храброст. Само Орденом за храброст је тада било одликовано око 30 чланова СКОЈ-а.[12]

Скојевци су били активни и на терену којим је јединица пролазила и где се задржавала. Скојевци су се повезивали са омладинцима дотичног места, водили са њима разговоре и објашњавали им циљеве НОБ-е и револуције, позивали их да се одлучније опредељују за револуцију и да ступају у јединице НОВЈ. То је свакако утицало на опредељење народа, а посебно омладине, који су масовно ступали у јединице НОВЈ.[13]

Питање омасовљења организације СКОЈ-а и учлањивање омладинаца у СКОЈ било је присутно скоро на сваком састанку скојевских актива као тачка дневног реда. Без обзира на услове и време, то питање је редовно било пред-

мет разговора. Стално су на састанцима претресана запажања о добрим и лошим особинама кандидата за учлањење у СКОЈ. Такође се стално говорило о учлањењу скојеваца у КПЈ. Ово је био сталан задатак и на њега је редовно указиваво од стране руководства СКОЈ-а бригаде и партијских руководилаца у јединици.

О раду организације СКОЈ-а и борачким врлинама омладинаца у борбеним окршајима са непријатељем, у једном извештају бригадног комитета СКОЈ-а Покрајинском комитету СКОЈ-а Србије се каже: „Тако у бригади ради комитет бригадни, три батаљонска руководства и 10 четних актива са укупно 69 скојеваца. Услови за одржавање састанака нарочито за последњих 20 дана били су слаби услед свакодневних борби и дугих маршева. Састанци се, редовно одржавају.

Претежни део бригаде чине омладинци. Борбеност тих омладинаца је примерна у чему предњачи и зашто је допринео СКОЈ у бригади. У свим вођеним борбама храброст наших скојеваца подстакла је остале борце и помогла да се потуче непријатељ... У борби на Буковику, када је требало по сваку цену да се заузму бункери и ровови дражиноваца, јер би нас у противном јурила реакција, скојевци су били први и часно су извршили тај задатак, ма да су пала 74[14] омладинца и скојевца са чланом бригадног комитета другарицом Тином".[15]

Идејно-политичко уздизање омладинаца, посебно скојеваца било је неодвојиви део укупне активности организације КПЈ и СКОЈ-а и оно је представљало основну претпоставку успеха бригаде на војно-политичком пољу.

Идејно-политичкој активности се поклањала веома озбиљна пажња, поготово у раду са члановима СКОЈ-а и омладинцима. У овом раду посебно су се ангажовали поред бригадног комитета СКОЈ-а, и политички комесари и њихови помоћници као партијски руководиоци чета, батаљона и бригаде. Та помоћ била је драгоцена, а остваривала се преко разноврсних форми деловања. Држани су тзв. теоретоки састанци, часови за описмењавање неписмених, држана су предавања за борце, часови критике и самокритике, као и одговарајуће конференције са борцима, омладинаца а посебно са члановима СКОЈ-а и КПЈ. Поред наведених форми рада чланови СКЈ-а су били и неуморни у раду и активностима на индивидуалном раду за своје лично политичко уздизање.

На тзв. теоретоким састанцима је прорађиван одговарајући пропагандни и политички писани материјал којим се располагало и до кога се у тим условима могло да дође. Вођена је и дискусија да би се уочило колико и како је суштина тог материјала схваћена. На овај начин скојевци су се теоретски наоружавали да би могли убедљиво да борцима-омладинцима у јединици као и на терену објашњавају линију КПЈ и циљеве НОБ-а и револуције.

С обзиром да је у бригади било неписмених бораца, па и омладинаца, организација СКОЈ-а покренула је акцију за њихово описмењавање. Организовани су часови за неписмене. Акција је убрзо дала резултате: није било случаја да је неки од омладинаца отишао из јединице а да није научио да чита и пише.

На предавањима која су држана по јединицама бригаде, упознавани су борци о политичким збивањима и догађајима у земљи као и свету, о ситуацији и стању на фронтовима, тумачене су одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, споразум Тито—Шубашић и друге актуелне теме. На овим предавањима су се својим интересовањем посебно истицали чланови СКОЈ-а, они су тражили одговарајућа објашњења с циљем да што боље овладају градивом.

Одржаване су и одговарајуће конференције. На радним конференцијама је третирано питање одређених негативних појава у јединици, као што су недисциплина и неодговрно вршење војничке дужности од стране појединих бораца. Вршене су и одговарајуће анализе борбених успеха или пораза, указивано на слабости и сл. На овај начин се утицало да се стање мења ка бољем, па и ту су чланови СКОЈ-а и КПЈ морали да се својим врлинама истичу и да служе осталима за пример.

На политичким конференцијама је са члановима КПЈ и СКОЈ-а вршена анализа рада и активности организација на идејно-политичком плану, договарано о задацима на које треба да се усмери активност скојевске и партијске организације итд.

Са омладинцима и члановима СКОЈ-а су држани часови критике и самокритике. Ту су међусобно један другог прекоревали за испољене слабости. Многи су сами износили своје мане и пређке. На овај начин се утицало да се оно што није било добро у понашању и жи-

воту појединаца искорени и отклони, а оно што је позитивно и добро да служи као пример и поука.

Чланови СКОЈ-а су били неуморни и у раду на свом индивидуалном политичком уздизању. Они су зависно од услова и слободног времена сами проучавали и читали поједине материјале и књиге.

Поред пропагандног материјала, читане су и књиге као што је „Како се калио челик", поједине главе Историје СКП(б), о Комсомолу итд.

Посебно је било питање како сачувати те материјале и књиге од хабања и уништења. Борци и скојевци морали су у првом реду да мисле на борбу и да носе неопходну муницију за своје оружје, а затим и на папире и књиге. Често нису имали ни најобичнију платнену торбицу а још мање кожну да би те материјале могли да сачувају од кише и хабања, па је било и случајева да дође до цепања и уништења материјала. Ипак, скојевци и омладинци, уз огромне напоре сналазили су се колико су могли — чували су тај драгоцени материјал.

Крајем 1944. године, после масовног прилива бораца углавном мобилисаног људства са ослобођених територија, питање војне обуке и политичког рада још више се компликовало и заоштрило. Тада је у 14. бригаду дошло преко 2.000 нових бораца, па је створена допунска 14. бригада. То су били махом млади људи са веома оскудним војничким знањем. Ту је требало јако много са тим борцима да се ради како би се што пре оспособили за борбена дејства. Зато су за војно-политички рад са тим борцима ангажовани чланови КПЈ и СКОЈ-а.

Тада је у бригади поред постојећих 15, формирано још 7 скојевских актива у којима је било преко 400 скојеваца.

Према извештају штаба 14. корпуса НОВЈ бригада се повећавала из дана у дан, а у њој је било 50% радника и интелектуалаца, а остало су били сељаци — земљорадници, углавном омладинци, спремни и за најтеже напоре.[16]

Велика је обавеза пала на чланове КПЈ и СКОЈ-а у погледу војничког и идеолошко-политичког уздизања и оспособљавања оваквог броја нових неискусних бораца. Од руководног војно-политичког кадра је зависило како ће ови борци да буду обучени у руковању оружјем, у вршењу неопходних војничких дужности, колико ће политички да се оспособе и уздигну, у ствари какви ће борци да буду и како ће да се понашају у борбеним окршајима са непријатељем. Упорним радом и залагањем цетог тог борачког и командног колектива, убрзо су почели да се осећају охрабрујући резултати као плод залагања чланова КПЈ и СКОЈ-а.

Обавеза скојеваца, па и других омладинаца у бригади није била само да буду добри и храбри борци већ су морали да буду и добри, активни агитатори, борци речју, идеолошко-политички изграђени и уздигнути, борци за ширење идеала, да аргументовано објашњавају линију Партије и циљеве НОБ-е и револуције у широким омладинским масама у бригади, као и на терену где се бригада буде кретала, да буду масовици, да са успехом окупљају и придобијају омладину. То су захтеви и услови у којима се развијала и водила наша НОБ и рееволуција.[17]

Комитет СКОЈ-а бригаде због слабе везе са ПК СКОЈ-а Србије, као и Централним комитетом СКОЈ-а, није имао неопходну помоћ од тих инстанци и форума. Највећа помоћ је била од појединих чланова ОК КПЈ или СКОЈ-а са терена где је бригада дејствовала. Од тих партијско-политичких радника са терена добијан је неопходан политички и други писани материјал за рад скојевске организације на идејно-политичком плану у бригади и на терену.

Негде после продора јединица 23. дивизије од Ниша ка Тимочкој и Неготинској крајини, односно по ослобођењу Зајечара, на терену ОК КПЈ зајечарског округа налазио се и Милијан Неоричић, члан ЦК СКОЈ-а. Он је сутрадан по ослобођењу Зајечара, поред осталих, говорио на великом народном збору у Зајечару. Четрнаеста бригада је тада била размештена у рејону села Ни количева, а Неоричић, обилазећи терен, долази и у Николичево и ту одржава проширени састанак са Комитетом СКОЈ-а бригаде и секретарима скојевских руководстава батаљона. У име штаба бригаде, састанку су присуствовали и политички комесар бригаде и његов помоћник. Секретар бригадног комитета СКОЈ-а упознао је Неоричића са стањем скојевске организације и радом скојеваца у бригади. Неоричић је тада дао веома позитивну оцену о стању и раду СКОЈ-а у бригади и улози скојеваца у борби за ослобођење Зајечара. Он је тада шире објаснио присутнима спољно-политичку ситуацију у свету и земљи и указао на будуће задатке. То је била једина веза са представ-

ником из вишег форума и инстанци СКОЈ-а.

Највећу помоћ СКОЈ-у и скојевским активима у бригади пружали су штабови батаљона и команде чета. Та помоћ је била непрекидна јер су они, поред Комитета СКОЈ-а посебну пажњу посвећивали раду и животу омладинаца у јединицама.

Веома се мало у извештајима штаба бригаде и других команди помиње и третира политички рад и активност СКОЈ-а и КПЈ. Сви ти извештаји у основи третирају резултате са војничког аспекта, док се веома ретко, тек ту и тамо, понешто каже о резултатима политичког рада Партије и СКОЈ-а. Мало је сачуваних извештаја који су слати вишим командама о раду СКОЈ-а и Партије за Централни комитет СКОЈ-а или Партије.

У једном извештају партијског руководиоца бригаде,[18] говори се о масовном приливу нових бораца и брзом нарастању бригаде преко прописаног броја,[19] где се наглашава да је велика одговорност и крупан задатак чланова СКОЈ-а и КПЈ на обучавању тог људства које је стигло у јединицу и које је јако оскудно у познавању ратне вештине и политичке изграђености.

Политичким радом и активношћу чланова СКОЈ-а и КПЈ, међу омладинцима и осталим борцима у бригади, постигнути су видни резултате, успело да ојача дисциплина и одговорност бораца за извршење задатака, својих војничких обавеза и дужности. Код оних бораца који су се колебали, порасла је воља, отклоњена је појава малодушности, почели су добровољно да се јављају за извршење појединих задатака, па и оних тежих, савладан је страх који је код њих био ту и тамо испољаван. Ојачало је другарство и дружење међу борцима — омладинцима, запажало се да је овако упоран идејно-политички рад чланова СКОЈ-а и КПЈ из дана у дан мењао постојеће стање ка бољем. Подигнуто је на виши ступањ морално-политичко јединство у бригади, ојачала је борбеност јединица јер се више није јављао и осећао кукавичлук и страх код бораца.

Посебна је активност скојеваца била на развијању и учвршћивању братства и јединства у бригади као и на терену на коме се бригада кретала. То из разлога што је у бригади било бораца из свих крајева наше земље, било је припадника свих националности, па је указивано да је братство и јединство гаранција успеха и победа над окупаторима и домаћим изродима. У бригади није било испада и проблема у вези са основном тековином наше НОБ и револуције, као што је братство и јединство. У том смислу посебно је указивано борцима у бригади, а нарочито члановима КПЈ и СКОЈ-а, да наше јединице треба међу првима да се на Дунаву сретну са јединицама Црвене армије. Штаб 14. корпуса НОВЈ извештавао је Главни штаб НОВ Србије да су борци корпуса дочекали најсретније дане јер је ухваћена веза и дошло је до сусрета са давно жељеном и очекиваном братском Црвеном армијом.[20] Ово питање се као веома актуелно поставило пред чланове КПЈ и СКОЈ-а и крајем 1944. године, када је бригада требало да се пребаци преко Дрине у Босну и тамо да развија свој борбена дејства, поготово што ће борци тамо да се нађу у селима са муслиманским и другим народима и народностима, а биће и случајева да се нађу и са проусташки настројеним елементима итд. Но, и ту није било никаквих проблема. Није код бораца било отпора што се напушта Србија и иде у Босну да тамо ратује, бригада је била јединствена. Борци су схватили да је и Босна део Југославије и да непријатеља треба гонити свуда и са сваког места. Односи бораца и муслиманског и другог живља су били веома добри, па се и ту испољавало братство и јединство као основна борачка водиља у победама над непријатељем и борбама за коначно ослобођење земље.

Комунисти и скојевци су упорно радили и на културно-просветном и забавном пољу. Зависно од ситуације и слободног времена, као и задржавања јединице у дотичном месту, организоване су за народ и борце приредбе са одређеним културно-забавним програмом Тај посао су радили омладинци, односно ђаци и интелектуалци, који су били вични том послу и имали смисао за глуму, а таквих је било у бригади и међу члановима КПЈ и СКОЈ-а. На тим приредбама у селу био је увек велики број сељака, поред бораца међу којима је било највише омладинаца. На тим приредбама приказиван је по који скеч или чин из неког позоришног комада, отпеван је познати партизански „Врабац", изведена којекаква шала и виц на рачун неког од бораца, а најчешће исмејаван непријатељ. Преко приредби је оствариван контакт са омладином на терену, вршен је утицај на њу да се слободније укљу-

чује у рад и пружање моралне и материјалне помоћи јединицама НОВ. На овај начин је и вршен позив да омладинци са више вере и поверења ступају у борбене редове јединица НОВЈ.

С обзиром да је у бригади био добар број чланова СКОЈ-а из реда интелектуалаца и ђака, међу којима је било и обдарених за писање и глуму, није ни било проблема око припреме и режирања различитих скечева, неколико популарних партизанских и народних песама итд. Од ових омладинаца је у бригади практично оформљена и културна екипа, која је била веома активна у припремама и организовању приредби на терену где се бригада задржавала. Овај вид активности, је поред осталог, био и веома забаван за људе а посебно за борце и омладинце, јер је у тим слободним часовима поред приредбе организована и игранка за младе. Све је то утицало на стварање већег расположења код бораца, да се за тренутак отргну од оне свакодневне напетости и ишчекивања напада.

Комитет СКОЈ-а бригаде и партијска организација предложили су да се покрене издавање бригадног листа „Култура". Предлог је једногласно прихваћен од чланова СКОЈ-а и КПЈ. Покренута је акција међу борцима да они који имају смисла за писање постану сарадници листа, да описују своје доживљаје у некој борби, држање или подвиг неког од бораца, марш итд. Одређени су и другови који су на том задатку били ангажовани као уредници и издавачи тог листа. Они су се старали о чланцима и прикупљали их, припремајући их за објављивање. То су били чланци из рада и живота јединице. Све је то рађено у веома тешким и ни мало погодним условима јер је бригада скоро свакодневно имала окршаје са непријатељем, па је слободног времена било веома мало за писање чланака и рад на благовременом уређивању и излажењу листа. Но и поред тога, неколико бројева је издато. Можда би и нешто више могло да се постигне на овом плану, али је било проблема и око набавке хартије, матрица, боје итд. И у писању чланака и у напорима да лист буде издат, међу првима су били чланови СКОЈ-а и Партије.

Није било ниједног места кроз које је бригада прошла а да омладинци и скојевци, обичном или масном бојом нису исписали одговарајуће револуционарне пароле по зидовима кућа и оградама, и по њима је у селу сваки грађанин знао да су ту били или прошли партизани. По паролама је најчешће и непријатељ долазио до сазнања о томе да је ту била партизанска јединица, или пак да је та јединица ту негде. Паролама је популарисана моћ и снага НОП-а и НОБ-е.

Све те активности организације СКОЈ-а и Партије на плану идејно-политичком, културно-просветном и забавном у јединици и на терену имале су велики одјек код народа и у селима где се бригада кретала и где се задржавала. Утицале су посебно на омладинце који су се опредељивали за НОП и њихово ступање у јединице НОВЈ. Многи су од тада и почињали да се више интересују о НОП и НОБ, да се ослобађају утицаја и идеологије непријатеља уколико су били на њиховој страни, да се укључују у рад за циљеве НОП-а.

Овако усмерена активност КПЈ и СКОЈ-а у бригади и на терену умногоме је утицала и код прочетнички оријентисане омладине и људи који су били у разним равногорским и другим четничким организацијама. То је имало и видног утицаја и код присилно мобилисаних људи у четничким јединицама, да се поколебају и покају што су тамо. Они су користили сваку погодну прилику и напуштали су четничке јединице. Многи од њих су долазили у наше јединице. Оваква политика Партије и НОП-а и огроман напор комуниста и скојеваца у бригади и на терену, за четнички покрет су били фатални. Поједини четнички команданти су често јадиковали због тога што четнички редови из дана у дан слабе и осипају се, што у сваком сукобу и окршају са партизанским јединицама доживљавају тешке поразе и огромне губитке, иако четнике воде школовани и војнички оспособљени официри, док партизанске јединице воде „несвршени ђаци и други полуписмени сељачки бунтовници".[21] Ова појава осипања и слабљења четничких јединица, утицала је и на слабљење морално-политичког јединства четника.

У бригади било је бораца из свих народа и народности, па се радило на развијању и јачању братства и јединства. То братство и јединство се испољило и када су се јединице 23. дивизије супрегле на Дунаву са јединицама Црвене армије. О томе и штаб 14. корпуса НОВЈ извештава Главни штаб НОВ Србије,[22] где каже: „Дошло је до сусрета давно жељене братске Црвене армије са нашим јединицама".

У вези са спајањем наших јединица са јединицама Црвене армије, предузете су озбиљне мере од стране организације КПЈ и СКОЈ-а да не дође до било каквих шовинистичких испада. У вези са тим и ступањем црвеноармејаца на тло Југославије и Политичка управа Трећег украјинског фронта издала је проглас за своје војнике[23] у коме се каже:

„Друже борче, водниче и официру! Ступио си на територију блиске нам по духу и крви Југославије. . . Ти си окружен љубављу и поштовањем читавог југословенског народа. . .“

О активностима скојевске и партијске организације у извештају Главном штабу НОВ Србије, средином септембра 1944, каже се:

„У свим местима где су се налазиле наше јединице ликвидиране су четничке власти и основани НОО. Народ у дотичним местима примао је наше јединице са великим одушевљењем, што се нарочито да закључити по томе што је велики прилив добровољаца у наше редове.[24]

Свакако да је активан рад и ангажованост чланова КПЈ и СКОЈ-а у великој мери допринео масовном одзиву и доласку нових бораца, посебно омладинаца у јединице Народноослободилачке војске. Сваки члан СКОЈ-а извршавао је задатке без поговора, имајући у виду општи циљ као што је борба против окупатора и домаћих изрода, борба за брже коначно ослобођење Југославије.

Напомене:

1. Светислав Миладиновић Славко, Монографија „14. српска бригада“, издање Војноиздавачког завода Београд, 1982, у даљем тексту „Монографија 14. бригаде“.
2. Исто. стр. 171
3. Исто, стр. 171
4. Николај Гапсенко, Рус — Црвеноармејац, члан Комсомола, био је ратни заробљеник и успео да побегне из немачког транспорта, и одмах још 1943. године се прикључио партизанском одреду и као борац касније наставио у 14. бригади. Истицао се као омладинац и члан Комсомола, па је као такав убрзо ушао у руководство СКОЈ-а.
5. Монографија 14. бригаде, стр. 306
6. Петар Вишњић, „Операција за ослобођење источне Србије“, стр. 60, — Еестер Нели — Јаковљевић Зора, била је борац бригаде и као таква је издвојена са групом од преко стотину бораца, од којих је формиран Бољевачки НОП одред у коме је и она била. Она је у том одреду била секретар СКОЈ-а одреда. У борби са СДС и четницима код Малог Извора смртно је погођена.
7. Монографија 14. бригаде, стр. 180, прим. 276 и Зборника НОР, I/9, док. 139, стр. 316, тачка 25. (Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, т(књ.) у даљем тексту Зборник НОР-а, т(књ.).
8. Монографија 14. бригаде, стр. 180 и Зборник НОР-а, I/11, док. 175, I/12, док. 174 и Архив Војноисторијског института, к.1074/I, рег. бр. 37/2 (у даљем тексту АВИИ, к, док.)
9. Зборник НОР, I/11, док. 93 и П. Вишњић „Операције за ослобођење источне Србије“, стр. 130.
10. Исто.
11. Документ у АВИИ, к.631, рег. бр. 1/4 и Зборник НОР, I/12, док. 174 и 195.
12. АВИИ, к. 1071, док. 3/32-3 и Билтен бр. 12 Врх. штаба НОВЈ.
13. АВИИ, к. 99, рег. бр. 23/4-1
14. Број погинулих скојеваца исказан је за временски период од преласка бригаде у источну Србију, односно од 20. јуна 1944. до 24. јула 1944. године. У буковичкој борби 14. бригада је у ствари имала 32 погинула и 48 рањених бораца. Монографија 14. бригаде, стр. 171/172, прим. 258.
15. Извештај о раду СКОЈ-а 14. бригаде писао је Ратко Д. Димитријевић Деда Коста, секретар Комитета СКОЈ-а бригаде уз присуство Добривоја Јевтића Боре, члана ПК СКОЈ-а Србије.
— Извештај се налази у АВИИ, Институт радничког покрета Југославије, филм 2, снимак 210.
— Монографија 14. бригаде, стр. 171/172, прим. 259.
16. АВИИ, к. 631, рег. бр. 1/4 и к. 1074, рег. бр. 7/2 и 1/2.
17. Драг. Мирчетић, рукопис „СКОЈ у нишком округу“, стр. 321.
18. АВИИ, к. рег. бр. 3-1/5.
19. АВИИ, к. 1074, рег. бр. 1/2 и 7/2.
20. Зборник НОР, I/15, док. 13 и АВИИ, к. 182, док. 53/1 — извештај Штаба 14. корпуса НОВЈ оп. бр. 17, Главном штабу НОВ Србије.
21. АВИИ, к. 99, рег. бр. 1/7 — извештај четничког команданта у коме поред осталог пише: „Они нису могли себи да објасне зашто партизани које воде недовршени ђаци, знају боље ратовати од професионалних војника, сматрајући то за „грех“ који се неможе опростити“.
22. АВИИ, к. 182, док 53/1 и Зборник НОР I/15, док. 13.
23. П. Вишњић, „Операције за ослобођење источне Србије“, стр. 112.
24. Зборник НОР-а, I/13, док. 4.

Ratko Dimitrijević

L'ORGANISATION DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE DANS LA XIV-e BRIGADE SERBE

Dans la XIV-e brigade serbe, l'organisation du Parti et de SKOJ ont joué u rôle très important dans l'instruction et l'éducation de nouveaux combattants, dont la majorité étaient les

jeunes. Glsl ont contribué, pour une large part, à ce que les jeunes répondent en grand nombre à l'appel de contribuer, le fusil à la main, à la libération finale du pays.

940.53/54 (497.113)

Предраг Миленковић

Учешће 24. српске дивизије НОВЈ у Косовској операцији

(23. 10 — 10. 11. 1944. године)

УВОД

Колико је познато, Косовска операција до сада није проучавана и истраживана као целина. Још мање је сагледавана у ширем контексту истовремених дејстава у долини Вардара, Ибра и Западне Мораве — између којих је постојала оперативна веза и зависност. За то постоје више разлога, али њихово истраживање излази из оквира овог реферата. Једини целовитији приказ дат је у **Војној енциклопедији.** (У другом издању, на стр. 661—662, на нешто више од једног ступца, са скицом). Природно то је могао бити само најсажетији пресек, са елементарним и непотпуним подацима.

Нешто више, али још увек недовољно, писано је о учешћу у Косовској операцији појединих наших тактичких и виших тактичких јединица, партизанских одреда, бригада и дивизија[1].

Знатно више, али једнострано и некритично, зависно од политичког тренутка, са овом операцијом се је бавила бугарска историографија.[2]

Треба рећи да је овако фрагментарно писање о учешћу појединих, мањих и крупнијих јединица у појединим рејонима операцијске зоне у различитим фазама операције, допринело расветљавању појединости, али није премашило епизодичан значај, чак и онда кад су поштовани научни критеријуми и историјске чињенице.[3]

Излажући се сличном ризику, желим да дам свој допринос расветљавању учешћа и доприноса 24. српске дивизије НОВЈ у Косовској операцији.

Значај

На основу претходних и непотпуних истраживања може се уочити да је Косовска операција у много чему јединствена и специфична, а по обиму обострано ангажованих снага, спада међу највеће битке НОРЈ. Без претходних дејстава трајала је 31 дан, ако се рачуна од првих јуриша 24. дивизије НОВЈ на југоисточним падинама Копаоника 23. октобра до 23. новембра 1944. године, када је 10. бригада 22. дивизије НОВЈ заузела Звечан и тиме, после тешких борби, дефинитивно постигла операцијски циљ — пресецање Вардарско-косовско-ибарске комуникације. По начину припремања, планирања, по току и интензитету, војним и политичким објектима, а нарочито обостраним губицима, Косовска операција се, с правом, може уврстити у категорију најзначајнијих операцијско-стратегијских дејстава у нашем НОР-у.

У том тренутку нигде на нашем југословенском простору се нису била стекла таква заједничка савезничка дејства као у Косовској операцији (види скицу бр. 1). Поред јаких снага НОВЈ, у операцији су учествовале: бугарске и албанске јединице и совјетска авијација. Најважније јединице које су непосредно узеле учешће у операцији биле су:

НОВЈ:	24. дивизија	око 4.000
	46. дивизија	око 4.000
	22. дивизија	око 10.000

[1] „22. дивизија НОВЈ" — Ж. Николић.
— „Партизански одреди — копаонички, шаљски-ибарски" — ВИЗ, 1981.
— Монографије косовских бригада, и сл.

[2] У књизи „22. дивизија", на стр. 367, аутор наводи две различите бугарске оцене о истим догађајима... (са стр. 367).

[3] Има и потпуно нетачних и произвољних интерпретација као што је то учинио др Хакиб Бајрами на стр. 307. у књизи „Партизански одреди", ВИЗ, 1981. Пишући о „Шаљском НОПО", он даје нетачне информације о активности 13. српске бригаде 24. дивизије НОВЈ.

1, 2, 3, 4 и 5. косовско-метохијска бригада укупно око 8.000
Копаонички, Ибарски и Шаљски ПО око 3 - 4.000[4]
УКУПНО око: 30.000 људи, а вероватно и знатно више са осталим мањим јединицама.

Бугарска 2. армија са 6, 4, 9. и 12. пешадијском дивизијом, 1. устаничком и 2. коњичком дивизијом и 5. тенковском бригадом, вероватно нешто више од 50.000 људи:

НОВ Албаније: 3. и 5. бригада са укупно око 2—3.000 људи.

Свега: нешто више од 80.000 људи.

Совјетска авијација са аеродрома у Бугарској, у то време веома активна у дневним дејствима по комуникацијама и рејонима концентрације немачких снага на Косову.

Постоји дилема да ли Косовску операцију третирати као посебну или као етапу једне јединствене операције, која би обухватила:

— У I етапи: продор, пресецање и затварање вардарско-моравског оплета комуникација (ослобођење Врања, Владичиног Хана, Лесковца, Ниша, Сталаћа и Крушевца) и онемогућавање ГА „Е" да се извуче из Грчке и Бугарске, а делом и из Албаније, овим правцем. Да то није постигнуто могло је доћи до угрожавања наших главних снага које су у то време изводиле Београдску операцију (Ниш и Крушевац су ослобођени 14. октобра 1944. године, а Београд 20. 10. 1944);

— У II етапи: продор ка простору Косова, затварање комуникације: Скопље — Качаник — Приштина Косовска Митровица и даље долином Ибра ка Западној Морави и преко Новог Пазара за Вишеград.

Подела и класификација операција јесте једно од значајнијих, не само теоријских, већ и доктринарних а и практичних питања. Без обзира што постоје одређене разлике у гледањима на операцију, почевши од појма садржаја до њених размера, метода извођења и других елемената, остаје неоспорно: да је операција синтеза бојева и других борбених дејстава и напора осталих структура друштва на одређеном простору и одређеном времену, а који се припремају и изводе по јединственој замисли и плану ради постизања оперативног и стратегијског циља. Та битна својства имају дејства на Косову у октобру-новембру 1944. године, због чега их третирамо као операцију.

Војно-политичка ситуација и припрема за одбрану на Косовском правцу

У октобру 1944. године ситуација се потпуно променила у централном делу Балканског полуострва, посебно на вардарско-моравском операцијском правцу, тако да је однос снага по први пут у току НОР-а био у корист НОВЈ.

После чврстог затварања моравског правца од стране јединица 13. корпуса НОВЈ, совјетских и бугарских јединица, образована су два изразита тежишта дејства на Балканском полуострву: главно у рејону Београда, и друго, у ширем рејону Косова. Док се на главном директно отвара пут ка прилазима Будимпешти, Бечу и Загребу, на другом се решавала судбина ГА „Е" којој је запрећено пресецање одступнице са могућим опкољавањем и уништавањем у ширем простору Косова, или набацивањем на још лошије правце одступања из Грчке преко Албаније и Црне Горе, односно дуж Јадранске обале. Радило се о извлачењу јаке групације немачких снага развучених на великој просторији од грчких отока у Егејском мору, до граница са Турском у Тракији, затим о снагама у Јужним деловима Југославије и у Албанији. Тешко је тачно утврдити тадашњу јачину ових снага, али се са сигурношћу може рећи да се радило од 2—3 стотине хиљада војника, који до тада нису били ангажовани и трошени у тежим фронталним борбама.

Хитлер је дао сагласност за повлачење ГА „Е", тек 3. 10. 1944. године. Немачко командовање на југоистоку Европе је правилно проценило озбиљност и положај ГА „Е", па је предузело хитне мере и уложило велике напоре да обезбеди повлачење својих снага. Повлачење је организовано уз јака обезбеђујућа дејства, те максимално ангажовање квислиншких фрмација, при чему су од највећег значаја биле бројне балистичке јединице, које су сачињавале, спољну одбрану Косова.

Веома је важно уочити да је већ 14. октобра Команда ГА „Е" на челу са ген.-пуковником фон Лером, стигла у рејон Косовске Митровице и сместила

[4] Војна енциклопедија (II-издање) стр. 662—663.

се у Старом Тргу. Наши обавештајни органи су о томе обавестили тек 2. новембра 1944.[5] Команда је пребачена авионима директно из Солуна. Овде се Лер задржао све до 15. новембра, када је са ордонанс-официрима и оперативним одељењим авионима, пребачен на ново КМ у Сарајево. Истовремено је и НШ ГА „Е" са обавештајним одељењем напустио Косовску Митровицу и правцем: Краљево — Чачак — Вишеград, кренуо ка Сарајеву, трудећи се да консолидује одбрану немачких и квислиншких снага у долини Ибра и на правцу: Краљево — Ужице — Вишеград,где су се дејства одвијала са највећим жаром.

У Косовској Митровици је једно време било и КМ 91. армијског корпуса, које је касније премештено у Нови Пазар. После одласка Лера, командант 91. АК командује свим немачким и квислиншким снагама на Косовском правцу.

Једномесечно задржавање команде ГА „Е" у Старом Тргу, затим корпусних и дивизијских команди у рејону Косовске Митровице и поред честих, разорних бомбардовања од стране совјетске авијације, потврђује да је у том периоду ГА „Е" — била спремна на одлучне борбе, па и битку, у намери да обезбеди извлачење својих јаких снага на изабраном главном правцу одступања преко Косова.

Важан фактор у организацији одбране Косова од стране немачког командовања био је и постојање јаких, добро наоружаних, правовремено организованих и увежбаних балистичко-фашистичких јединица на Косову. Поред осталих, то потврђују и немачки документи о преписци између „Централног комитета Друге албанске лиге из Призрена" и немачких главешина Хитлера и Химлера, у пролеће 1944. год.[6]

Чињеница да се највише војно-политичко руководство Трећег Рајха ангажовало у решавању проблема безбедности интереса Рајха на простору Косова потврђује колики су значај придавали овом простору. Чињеница пак, да су се проблеми решавали и били у надлежности Рајхофирера СС Хајнриха Химлера, указује на методологију и екстремно-фашистичку индоктринацију у припремама војног контингента квислинга на Косову.

Квислинзи са Косова дуго су се припремали за отпор НОВЈ приликом њеног уласка на Косово и Метохију: Немци су им много помогли у организацији отпора.

У октобру 1944. руководство Друге призренске лиге организовало је састанак (коме је присуствовао Џафер Дева

---

[5] Зборник I/19. стр. 698.

[6] Зборник докумената и података НОР народа Југославије. Том XII, књига IV, стр. 217, док. бр. 49". **НЕМАЧКИ ДОКУМЕНТИ:** бр. 49 гласи:

Бр. 49

Писмо Министра рајха и шефа канцеларије трећег рајха Ламерса од 29. априла 1944. Рајхсфиреру СС Хајнриху Химлеру у вези писма Централног комитета друге албанске лиге из Призрена од 29. марта 1944. вођи трећег рајха Адолфу Хитлеру о спремности за сарадњу с нацистичком немачком.

РАЈХСМИНИСТАР И ШЕФ
РАЈХСКАНЦЕЛАРИЈЕ
Рк. 2924 Д

Берлин ВС, 29. април 1944.
Рајхсфирер СС
Канцеларија
1. мај 1944.

Господину рајхсминистру унутрашњих послова и рајлисфиреру СС Химлеру,

Веома поштовани партијски друже Химлеру!

У прилогу вам покорно достављамо препис једног писма упућеног вођи Рајха од стране председника Централног комитета II алабанске лиге из Призрена од 29. прошлог месеца, с молбом да ме обавестите да ли се и у овом случају можда нешто могло предузети.

Хајл Хитлер
Ваш веома одани
Ламерс,

Препис из Рк. 2924 Д

Председник Централног комитета
II албанске лиге из Призрена
за одбрану Косова

Призрен, 29. март 1944.

ВАША ЕКСЕЛЕНЦИЈО!

Централни комитет II алабанске лиге из Призрена наложио ми је да високој и пријатељски наклоњеној пажњи Ваше екселенције изложим следеће:

I

Милитаризација Косова и ослобођених албанских подручја под немачким вођством.

Централни комитет II албанске лиге, водећи рачуна о овој фази, пуној напетости, у којој се нашао албански проблем услед захтева које намеће садашње стање рата, а у пуној сагласности са владом и народом, одлучио је да спроведе милитаризацију Косова и свих албанских подручја која су, благодарећи јунаштву немачке војске, била 1941. године прикључена Албанији.

Тиме би се у предстојећим борбама обезбедило коначно ослобођење албанског народа на страни Немачког Рајха.

Ова милитаризација има за циљ подизање једне армије јачине 120.000—150.000 бораца вољних да ратују, а која би била способна да с успехом прими на себе борбу против српско-црногорских партизана за цело време трајања садашњег рата: Она би била способна да брани ствар Албанаца под свим околностима које би се после рата могле појавити услед тешког и опасног стања.

и немачки официри). Разматрано је питање одбране Косова од НОВЈ, чије су се јединице кретале према Косову и Метохији. На том састанку разрађен је план одбране Косова. Косово је подељено у четири зоне. Свака зона је имала свој штаб. Једна зона је, на пример, обухватала подручје срезова: Урошевац, Гњилане и Кочаник, то је IV зона. Друга зона обухватала је територију срезова: Приштина, Липљан, Подујево.

Штабовима обе поменуте зоне успело је да мобилишу доста људства и укључе га у борбу против НОВЈ у операцијама када су се Немци повлачили са Косова. Штабови једне и друге зоне држали су мобилисано људство на окупу под паролом „Хоћемо етнички чисто Косово". Немачки официри — команданти већих штабова — отворено су разговарали са руководством Друге призренске лиге, наводећи да ће немачка војска напустити Косово и Југославију; да ће се повући за Немачку; да савезници морају да признају такву Немачку; да од Албанаца на Косову зависи њихова судбина; да ће, уколико спрече улазак НОВЈ на Косово, избећи освету и да ће тако тада албански крајеви бити отргнути од комунизма.[7]

Начин извођења и обезбеђења повлачења

Највећи интензитет и фреквентност повлачења немачких снага постигнут је у последњој декади октобра и првој половини новембра 1944. године. „У другој половини октобра, према подацима које је прикупио Обавештајни центар ибарског партизанског одреда, ибарском долином из правца Косова је пролазило дневно до 200 возила са 2—3 хиљаде војника и 10 до 20 тенкова и топова. Железницом је пролазило знатно више, а отпочело је и коришћење старог пута Косовска Митровица — Нови Пазар, преко планине Рогозне, који су још у средњем веку изградили Турци. Наравно, да да би осигурао неометан транспорт, непријатељ је ојачао све успутне гарнизоне, утврдио железничке станице и појачао посаде на свим саобраћајним објектима".[8] У извештају поменутог обавештајног центра дају се идентични подаци децидирано за 27, 28. и 29. октобра 1944. године.[9]

Укупне снаге непријатеља које су обезбеђивале повлачење преко Косова су се мењале. Најслабије су биле на почетку, после 14. октобра, дакле у току припрема и почетка повлачења, а кас-

II.

Три су основна услова које треба испунити да би се спровела ова милитаризација:

1. Савремено војно наоружање и пристојна савремена и друга опрема.
2. Придодати известан број официра и подофицира у својству организатора, инструктора и командног особља појединим деловима ове армије.

Ни албанска држава ни албански народ нису у стању, укључујући и средства која је прикупила албанска лига, да испуне ова три основна услова. Алабанија уопште нема индустрију наоружања, а албанска држава је сувише сиромашна да би из сопствених средстава могла поднети трошкове наоружања и одевања.

II албанска лига из Призрена одобрава то што је у изгледу да у априлу текуће године почне формирање једне СС-дивизије од албанског људства*. Ипак, тиме ће бити обухваћен само један незнатан део од 120.000 — 150.000 за борбу способних људи са Косова. Са садашњим границама веома је тешко одбранити Косово и Албанију од једног српско-црногорског напада, како за време овог рата, тако и после њега.

ЕКСЕЛЕНЦИЈО!

Централни комитет II албанске лиге из Призрена наложио ми је да вам се обратим и да вам укажем да је само Ваша екселенција у стању, заједно са II албанском лигом, да издејствује формирање ове армије, која ће бити способна да у сваком погледу обезбеди границе Косова и ослобођених подручја.
У нади да ћемо од Ваше екселенције добити једно, како за немачки Рајх, тако и за Албанију, повољно решење, молим вас, Екселенцијо, да примите изразе мог дубоког поштовања.

(М.П.)

Председник
II албанске лиге
из Призрена
за одбрану Косова:
потп. Бедри Пејани

* Реч је о формирању 21. Вафен СС брдске дивизије „Скендербег". Опширније о томе видети Wolf Keilig, Das Deutsche Heer 1939—1945. Podzum Verlog, Bad Nauheim. 1956. регистар 141, стр. 120 (даље Волф Кајлиг, н. д); АВИИ НАВ-Т-354, р. 160 с. 5939—50; извештај к-та дивизије од 2. октобра о формирању дивизије; Order of Battle of the German Army, стр. 346.

РФ/М. 36/70/44. офф.

Лични штаб рајхсфирера СС
Управа архива
Акт. Бр. Пов. 61/1
4. мај 1944.
Ратно командно место

Веза: Ваш допис од 29. 4. 44, Рк. 2924 Д.

Веома поштовани партијски друже Ламерсу!

Добио сам ваше писмо од 39. 4. заједно са преписом дописа председника Централног комитета II албанске лиге из Призрена.

није су могле сукцесивно да расту, у зависности од интензитета пристизања из Грчке.

Од самог почетка Немци су примењивали тактику дејства здруженим тактичким саставима — „борбеним групама" („Ланге", Бредов) различите јачине, ојачаним са средствима ватрене подршке и тенковима. Групе су биле ангажоване на свим важнијим правцима, а водиле су активну задржавајућу одбрану. За дејства на најугроженијим правцима и ојачање одбране за одређено време, односно док се не отклони опасност продора, интервенисали су са резервама које су биле образоване од мото-механичких јединица.

Земљиште је омогућавало овакву тактику. То је била веома рационална одбрана у односу на циљ који је таква одбрана морала да постигне. При томе су, у међупросторима и на теже проходном земљишту масовно користили квислиншке балистичке јединице, обезбеђујући им ватрену подршку и интервенишући са својим покретним резервама на секторима на којима квислинзи нису могли да издрже напад.

Планирање Косовске операције

Дејства против ГА „Е" су била предвиђена једном широм стратегијском замисли Врховног штаба НОВЈ и Команде Трећег украјинског фронта. У ова дејства биле су укључене и бугарске снаге. Познато је да је Врховни командант НОВЈ Тито, у име Националног комитета 5. 10. 1944. године одобрио учешће бугарске отечественофронтовске армије у војним операцијама против немачких трупа на делу југословенске територије. Бугарска је објавила рат немачкој, бугарске оружане снаге стављене су под команду 3. украјинског фронта и већ крајем септембра бугарска 2. армија појавила се на нашој територији као савезничка јединица. Убрзо, затим, 2. армија била је ангажована у нишкој операцији, заједно са јаким снагама НОВЈ, а даље њено наступање било је предвиђено општим правцем: Ниш — Прокупље (Лебане) — Приштина— Косовска Митровица.

Ж. Николић тврди: „Главни удар 2. бугарске армије усмерен је правцем: Прокупље — Подујево — Приштина, а према плану 3. украјинског фронта и Врховног штаба НОВ Југославије. Била је то друга етапа дејства 2. бугарске армије по којој је првобитно њен главни удар предвиђен правцем Врање — Приштина — Пећ и да „заједно са југословенским трупама пресече комуникације непријатеља долином Ибра." [10]

„Сходно договору Главног штаба Србије и штаба 2. бугарске армије за дејства ка Косовској Митровици, одређена је 24. дивизија НОВЈ и сачињен детаљан план садејства са бугарским јединицама, усмереним ка Косову".[11]

Као што се може видети, целокупна дејства у ширем рејону Ниша и Косова, могу се разматрати као јединствена операција вишег нивоа и подељена на одређене етапе. Не упуштајући се у могућу исправност појединих дефиниција о датој операцији, узећемо условно да су раније периодизирана дејства на Косову изведена у оквиру једне посебне и самосталне операције, са свим релевантним факторима за такво опредељење.

Како је дошло до одлуке о ангажовању 24. српске дивизије НОВЈ у Косовској операцији

После ослобођења Ниша 14. октобра 1944. године бугарској 2. армији било је наређено да пређе у гоњење потучених немачких снага према Косову. Главна команда бугарске је у том смислу издала наређење 2. армији према коме је он имала да пређе у гоњење већ 16. октобра од 06.00 сата, тако да до мрака 18. октобра овлада Приштином.[12] Дакле, у року од 3 дана, јер у том периоду од Ниша до Преполца и Мердара није било већих немачких јединица које би се могле супротставити јаким бугарским гонећим одредима.

Јединице НОВЈ, које су учествовале у нишкој операцији са леве обале Јужне Мораве биле су ангажоване у ликвидирању разбијених делова 7. СС

У овом тренутку 1. албанска дивизија налази се у формирању. Како она стоји, идем на формирање 2. дивизије, а затим на формирање једног албанског корпуса.

Био бих вам захвалан када бисте председнику Лиге наговестили да ће рајхсфирер СС после формирања 1. дивизије одмах мислити на формирање следећих јединица.

Хајл Хитлер!

Ваш веома одани

потп. Х. Милер

[7] Види: Др. Спасоје Даковић „СУКОБИ НА КОСОВУ", изд. „Народна књига" 1984, стр. 237.

[8] Партизански одреди-Копаонички, Шољски, Ибарски, изд. 1972. стр. 495.

[9] Зборник I-том, књига 19, стр. 697, док. бр. 197.

[10] „22. дивизија" — ВИЗ, 1972. стр. 343.

[11] „22. дивизија" — ВИЗ, 1972. стр. 346.

[12] ВИИ, фасцикла 2, снимак 75 (Наредба бугарске главне команде — „22. дивизија", издање 1972. стр. 344.

„Принц Еуген" дивизије. Од њих, 24. дивизија, је водила борбе са две бригаде (11. и 13. бригадом) јужно, а са 17. бригадом северо-источно од планине Јастребца. У претходним вишедневним борбама на главном правцу одступања немачких снага (Ниш — Прокупље — Куршумлија — Косово), 24. дивизија НОВЈ је водила успешно оштру и често одсудну одбрану против 7. СС дивизије (нарочито њене 11. и 13. бригаде), али је и сама имала велике губитке и била изнурена вишедневним даноноћним борбама и маневром.

Већ 15. октобра 24. дивизија се оријентише на гоњење и уништавање разбијених Немаца на Малом и Великом Јастребцу, односно ка реци Расини. Најистуренија је била 17. бригада, која је још 13. октобра дошла у додир са совјетским јединицама у с. Каоник, а 15. октобра иста бригада је у покрету с. Каоник ка Крушевцу, да би се 16. октобра и она са овим батаљонима ангажовала против Немаца на Јастребцу, али са северне стране ове планине.

17. октобра 24. дивизија је са 11. и 13. бригадом наставила извршење ранијег задатка, док се 17. бригада налази у Крушевцу као посадна јединица, јер су јединице 2. пролетерске дивизије, које су пре ње биле у Крушевцу, наставиле дејства ка Западу уз обе обале р. З. Мораве. Још овог дана, 17. октобра, ГШ НОВ и ПО Србије наређује самосталној групи дивизија (2. пролетерској и 24. дивизији), да се групишу „. . 24. дивизија на просторју: Брус — Блаце — Разбојна. Намера за доцнију употребу: да се обе дивизије из овог распореда **оријентишу према Јагодини и Крагујевцу, а уколико до тада ситуација на тој простирији буде чиста, што је вероватно — обе дивизије оријентисати према Рашкој и Косовској Митровици.**[13]

Следећег дана, 18. октобра ГШ НОВ и ПО Србије је променио задатак 24. дивизији! Наређено је да изврши покрет општим правцем: Прокупље — Куршумлија — Приштина."[14]

Од 19. до 21. октобра извршен је марш развучених јединица 24. дивизије, тако да је дивизија до 22. октобра била прикупљена у ширем рејону Куршумлије, оријентисана општим правцем ка Подујеву.

Измена задатка 24. дивизије уследила је због спорог и недовољно енергичног гоњења, ако се о гоњењу као таквом може говорити, од стране предњих делова бугарске 2. армије. Њена тенковска бригада, коњички и пешадијски састави гонећих одреда 18. октобра су се још налазили у рејону Куршумлије, а не Приштине како је, иначе, 15. октобра било наређено. Иако су Бугари имали оклопну јединицу са тенковима „тигар", затим, апослутну бројну и ватрену надмоћност, нису постигли адекватне резултате. Остале су без резултата и оштре и честе интервенције код 2. армије из Главне бугарске команде и од стране генерала Бирјузова, тада начелника штаба 3. украјинског фронта.[15]

То је био основни разлог због којег је промењен задатак 24. дивизији 18. октобра.

У међувремену су ГШ Србије и Штаб 2. бугарске армије сачинили општи план садејства и одговорности јединица ангажованих на Косову. Команде дивизија су добиле задатак да разраде детаљне планове садејства на својим операцијским правцима. 24. дивизија је све задатке тада добијала директно од ГШ Србије и под његовом непосредном командом остала до краја свога учешћа у операцији.

Из сачуваних докумената се види да је 24. дивизија обједињавала командовање над свим партизанским јединицама у ширем захвату предвиђеног правца њених дејстава и да је била носилац садејстава ових снага. То се види из наређења команде 24. дивизије штабу Ибарског одреда 23. 10. Одред на другој страни Косова се налазио на Копаонику у рејону с. Блажево. У наређењу ибарског одреда његовом 1, 2. и 3. батаљону, од 23. 10. у 17.00 се наводи „. . . од штаба 24. дивизије добили смо наређење да што пре са извесним делом својих снага кренемо датим правцем и ударимо у бок непријатеља садејствујући са јединицама поменуте дивизије, . . . а које су већ данас отпочеле офанзивне операције правцем Вучитрн — Косовска Митровица.[16]

Била је неповољна околност за 24. дивизију, што на правцу планираног напада, унутар одбрамбене зоне непријатеља, и у предвиђеном времену нападних дејстава, није била ни једна јача партизанска јединица. Све косметовске бригаде НОВ и одреди били су тада распоређени на ободу операцијске зоне и спремни за продор ка Косову са осталим нашим јединицама (види скицу број 1).

---

[13] Зборник I/14, стр. 600.
[14] Исто, страна 602.
[15] ВИИ, фасцикла 2, снимак 88; 22. дивизија, издање 1972, стр. 346.
[16] Зборник докумената, НОВ, I/19, стр. 682.

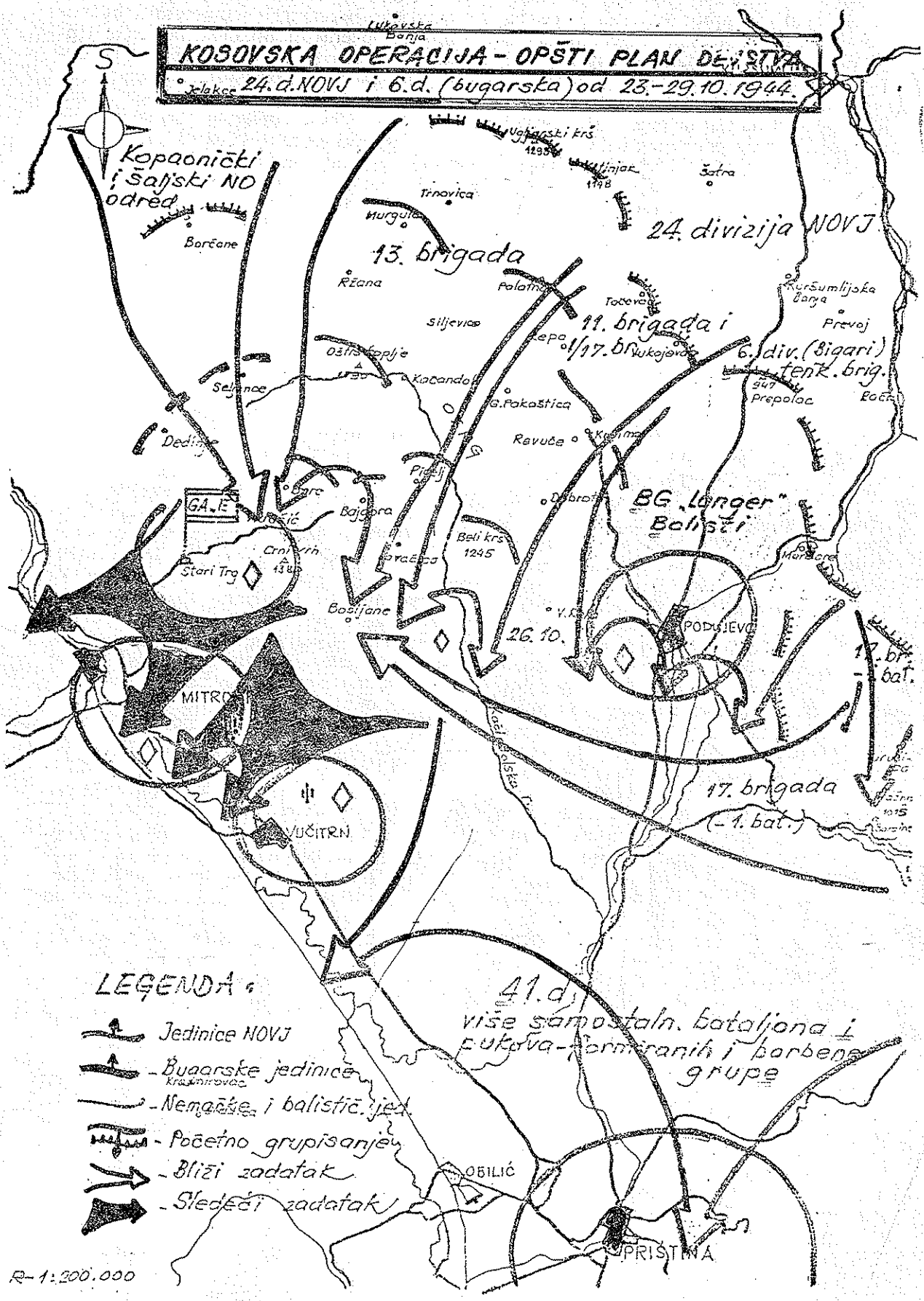
KOSOVSKA OPERACIJA - OPŠTI PLAN DEJSTVA
24.d.NOVJ i 6.d. (bugarska) od 23.-29.10.1944.
S
Kopaonički i šaljski NO odred
Borčane
Trnovica
Murgula
13. brigada
24. divizija NOVJ
Šatra
Ržana
Palatna
Siljevica
Kačandol
G.Pakaštica
Revuče
11. brigada i 1/17. br.
6. div. (Bigari) tenk. brig.
Prepolac
Prevoj
Kuršumlijska Banja
Dedinje
GA.E
Bajgora
Beli krs 1245
Stari Trg
Bosijane
26.10.
BG „Langer" Balisti
PODUJEVO
17. br. - 1. bat.
MITROV
VUČITRN
17. brigada (-1. bat.)
41.d. više samostaln. bataljona i pukova-formiranih i borbene grupe
OBILIĆ
PRIŠTINA
LEGENDA:
Jedinice NOVJ
- Bugarske jedinice
- Nemačke i balistič. jed.
- Početno grupisanje
- Bliži zadatak
- Sledeći zadatak
R-1:200.000

Како је штаб 24. дивизије процењивао ситуацију непријатеља види се из његовог извештаја који је десетак дана после почетка операције упутио ГШ Србије:

„Непријатељ у јачини 4 немачке дивизије налази се на рејону Косова и Метохије. Његов распоред и јачина познати су нам само на сектору Лаб — Кос. Митровица. На просторији Подујево — Лужине — Орљани — Мердаре — Преполац, налазе се два немачка пука, који углавном на старој српско-турској граници на овом сектору затварају комуникације Туларе — Подујево, Мердаре — Подујево и Куршумлија — Подујево. Са извесним деловима утврђени су изнад клисуре Врани Дол — Лужане. Од наоружања имају артиљерију, неколико тенкова и пешадијско оружје. Једна дивизија налази се распоређена на просторији Милошево — Вучитрн и Кос. Митровица. Утврђени су на положајима око градова на Косову".

„Из резерве ових немачких снага мање делове убацују по потреби на разне положаје овог сектора са циљем потпомагања шиптара на местима отпора."

„Шиптарске снаге на Косову и Метохији, по извештајима које имамо са Косова, јаке су око 30.000 наоружаних шиптара према Чакору, а остатак сврстан је у милиционарске одреде које Немци и шиптарски реакционари са Косова употребљавају на местима где треба затворити правце нашег продора. Шиптари су већином наоружани пушкама, а имају и нешто аутоматског оружја. Муницију добијају од Немаца. Команданти мањих шиптарских јединица шиптари мештани, а виших — немачки официри.

Борбеност код Немаца осредња, а код шиптара добра.

Немци са наслоном на шиптаре бране територију Косова и Метохије ради извлачења својих јединица са југа, које свакодневно одлазе правцем Скопље — Косово Поље — Митровица — Рашка и одатле крећу за Сјеницу." [17]

Општи план дејства на правцу Куршумлија — Подујево — Приштина

Идеја маневра на овом правцу најбоље се може видети из већ поменутог извештаја штаба 24. дивизије.[18]

„Наша дивизија, по задатку који је добила од Главног штаба 15. 10., кренула је одмах према Косову. У куршумлији смо ухватили везу са штабом VI бугарске дивизије и совјетским пуковником делегатом Врховне команде Црвене армије, који се налази код II. бугарске армије, и са њима смо се сагласили да садејствујемо бугарским снагама по следећем плану:

1. Бугарска армија са оклопном бригадом да наступа правцем: Куршумлија — Преполац — Подујево — Приштина, десним крилом правећи обухват до Бајовића Лазова — Крпимеј — Добротин. Лево крило бугарске армије са правцем Мердаре — Подујево, обухватајући Туручницу.

Наша дивизија са две бригаде да направи маневарски обухват на правцу Крпињак (к. 1147) — Слатина — Полатна — Пакаштица, одакле преко Качандола и Бајгоре пресецати комуникацију Скопље — Кос. Митровица нападом на Митровицу и Вучитрн. Једна бригада ради манифестације НО војске, на бугарском резервом, правцем Куршумлија — Преполац — Подујево, одакле да дође у састав дивизије на линији Бајгора — Бошњане.

Бугарске јединице имале су дужност по потреби указати помоћ нашим јединицама на нашем правцу дејства. По ликвидацији Вучитрна и Митровице следовао би накнадно план за садејство у даљим операцијама.

Напад наше и бугарске јединице имале су по плану да отпочну на целом сектору 23. 10. рано ујутро."[19]

На основу овог плана штаб 24. дивизије издао је своју Заповест (наређење) Оп. бр. 55 од 22. октобра 1944. по којој су бригаде добиле задатке.

„XI бригада кренуће правцем Куршумлија — Куршумлијска Бања — Буњаци, одакле ће се развити по батаљонима и кренути у напад са циљем освајања тригонометријске тачке Тачевац (к. 1013) — Јаблов До (к. 996), а са једним батаљоном избацити се на Вукојевац (к. 832) и даље Бајовића Лазови (к. 855). По избијању на Бајовића Лазове послати једну јаку патролу у Шушњак ради хватања везе са јединицама бугарске војске. По овлађивању пограничном линијом кренути правцем к. 872 — Крпимеј (к. 849), одакле се оријентисати преко Пакаштице на правцу Црног Врха. На Црном Врху бригаде ће се задржати ради концентрације дивизије.

---

[17] Зборник НОР I/14 стр. 502—503.
[18] Исто, стр. 503—504.
[19] Зборник докумената НОР, том I, књига 14, стр. 502, два. бр. 165.

XIII бригада кренуће правцем Куршумлија — Марковиће — Чундрак — Трмка, одакле са једним батаљоном избити на Бесолицу, а са друга два батаљона на Кртињак (тригонометар 1147) са циљем овлађивања пограничном линијом од Бесолице — к. 1162 — Угљарски Крш (к. 1297), одакле десним крилом начинити обухват непријатеља правцем Речица — к. 1146 — Бреца — Полатна (к. 1021) и главнином својих јединица наступати правцем Полатна — Покаштица, увек избацити један или два батаљона на бочна обезбеђења од Полатне — Сиљевац — Пардус — Горња Пакаштица, одакле наставити за XI бригадом марш према Црном Врху.

XVII бригада са једним батаљоном одмах ће ојачати XI бригаду.

Ова бригада остаће на зачељу резерве бугарске 4 дивизије, биће у сталној вези преко свог обавештајног официра Аце Павловића са бугарском дивизијом и кретаће се до Подујева комуникацијом Куршумлија — Подујево, при чему ће настојати да манифестује српску народно-ослободилачку војску на овом путу. У Подујеву одржаће збор и помоћи наше другове са рејона Подујева за најбрже постављање народно-ослободилачких власти и завођење реда. Од Подујева наставиће марш правцем Лапаштица — Кодрлија — Скровна, где ће избити на линију Бошњане — Црни Врх.

Све јединице са линије Бошњане — Црни Врх добиће нову заповест за напад на главни циљ: комуникацију Скопље — Кос. Митровица и градове Митровица — Вучитрн.

Штабови бригада морају повести довољно рачуна да имају бригаде сталну међусобну везу са XVII бригадом имаће преко штаба дивизије.

Са штабом дивизије мора се одржати најтешња веза, у коју сврху XI и XIII бригада да шаљу често извештаје куририма, за што користити већи број курира.

Скренути пажњу јединицама да постоји могућност да ће Шиптари правити заседе и убијати наше другове из заседа, са дрвећа и из кућа, те стога борци морају ићи врло опрезно, бити врло будни и свугде наступати војнички. Све јединице водиће рачуна о сопственом обезбеђењу својих бокова.

Постоји могућност да се налази један шиптарски партизански одред на просторији Бајгора — Ибар, на што треба пазити ради успостављања везе.

На Копаонику се налази Ибарски одред, којем смо послали везу и постоји могућност његовог садејства десно од XIII бригаде, на што треба пазити ради бржег успостављања везе и да не би било забуне.

XI и XIII бригада кренуће данас у ноћ 22/23. ов. м. у 24 сата тако да подиђу непријатељским положајима изјутра 23. ов. м. Све јединице дејствоваће брзо и одлучно, при чему водити рачуна да се непријатељска упоришта што пре опколе и њима овлада. Водиће се строго рачуна о уштеди муниције.

Штаб дивизије биће сутра са XI бригадом у селу Буњаци (к. 535).[20]

Пол. комесар-пук. Срб. Јосиповић — Командант-мајор Ђаловић"

Види скицу бр. 2.

Дакле, што се тиче маневра 24. дивизије било је предвиђено да она изведе класичан двоструки обухват нападајући бокове главних непријатељских снага постављеним за затварање праваца: Преполац — Подујево и Мердаре — Подујево.

За предвиђени маневар на десном крилу су прикупљене главне снаге дивизије, које су чиниле 13. бригада ојачана са 2/17. бригаде и 11. бригада. Овде је било и тежиште борбених дејстава дивизије, па је и логично што се код ових снага налазила и Команда 24. дивизије.

На левом крилу постављена је 17. бригада без 2. батаљона, оријентисана за обухват са јужне стране Подујева ка р. Батлава, од с. Бараина — с. Туручица.

Уопште узевши предвиђао се комбиновани маневар — пробој на тежишним положајима за одбрану код Преполца и Мердара, који би извршиле бугарске јединице, са двоструким обухватом, који би извршиле јединице 24. дивизије. Овакво прописање снага и постављени задаци били су оправдани, јер су бугарске снаге на оба правца биле знатно јаче, са јаким јединицама за ватрену подршку и са тенковском бригадом способном за наношење удара, док су бригаде 24. дивизије биле наоружане лаким пешадијским наоружањем, пушкама и лм и у свакој бригади по једна чета МБ.

Из два документа, који су писани знатно касније од дана када је речено да је организовано садејство између ко-

[20] Зборник НОР I/14, стр. 225—227.

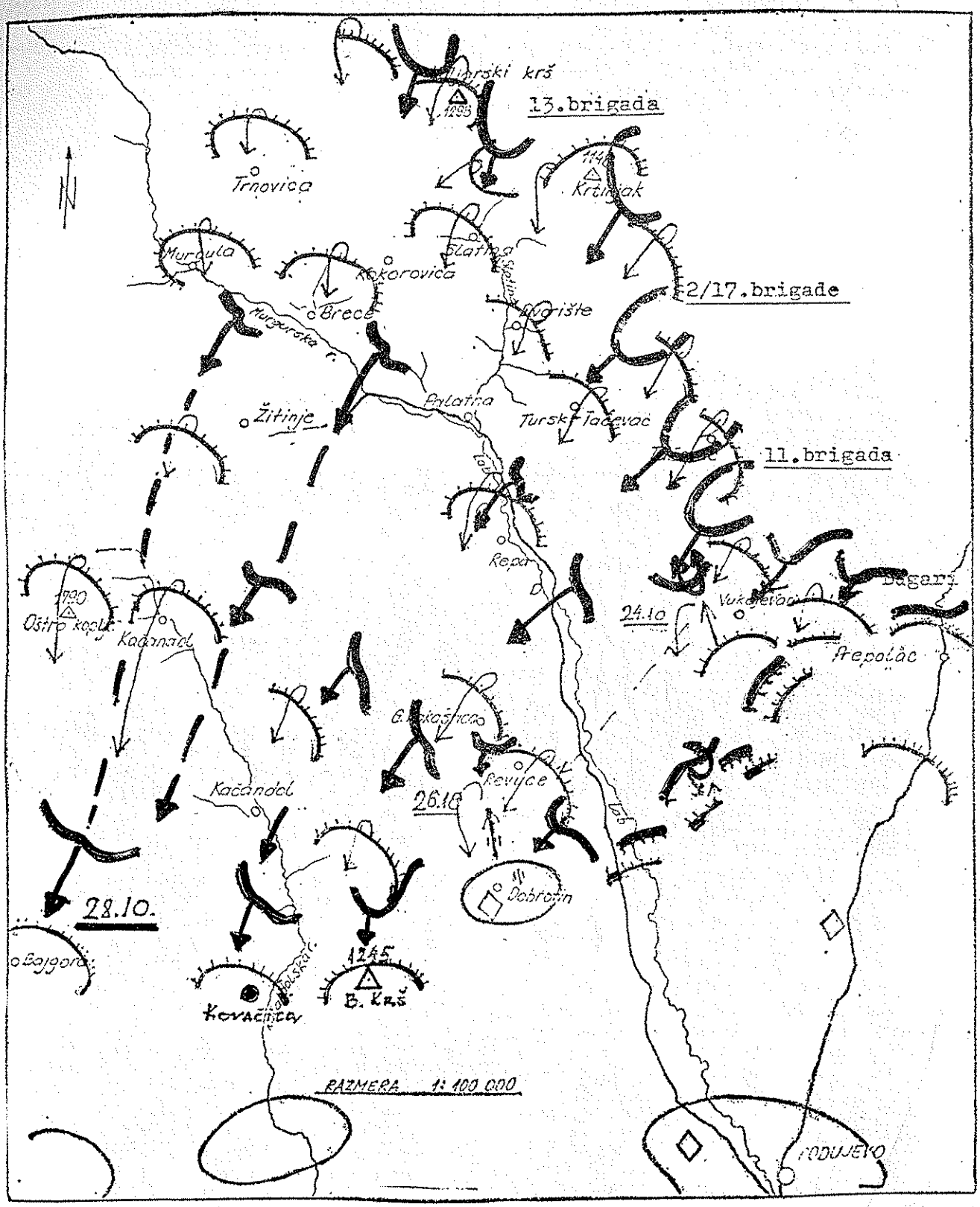
13.brigada
2/17.brigade
11.brigada
Trnovica
Murgula
Kokorovica
Brece
Slatina
Dvorište
Murgurska r.
Žitinje
Palatna
Turski Tačevac
Repa
Vukojevac
Prepolac
Kačanadl
Kačandol
Revuce
Dobrotin
Bajgora
Kovačica
B. Krš
1245
1790
24.10
26.10
28.10.
RAZMERA 1: 100 000
PODUJEVO

манди 24. дивизије предвиђао истовремени напад са својим снагама и са доста јаким Ибарским партизанским одредом, који се тада налазио у рејону с. Блажева на Копаонику, јачине око 720 бораца. У првом документу се наводи:

„ШТАБУ ИБАРСКОГ ОДРЕДА И КОСОВСКОМ ОПЕРАТИВНОМ ШТАБУ

У садејству са бугарским снагама, које нападају правцем Куршумлијска Бања — Преполац — Подујево, наша дивизија извршила је јутрос покрет према сектору Крпимеј — Медљика (тригонометар 1318) на старој српско-турској граници десно од Преполца. Јутрос ће почети општи напад свих група дивизије према Подујеву и Косову. Правац наше дивизије биће Вучитрн — Кос. Митровица.

Сматрамо да је потребно да садејствујете са вашим снагама правцем Блажево — Јелакце — Борчане — Витоше — Ладово (к. 1263) — Сељанце, одакле се повезати са концентрацијом јединица наше дивизије на сектору Витушић (к. 1178) ради даљих операција.

Ако Ибарски одред има задатак да увек држи извесне снаге на Копаонику, потребно је бар једну половину својих снага да пошаље поменутим правцем, јер се исте неће удаљити од својег сектора и биће у главној операцији оријентисане на Кос. Митровицу, одакле ће контролисати Ибарску долину.

Неко од другова из Косовског оперативног штаба потребно је одмах у току дана да се јави овом штабу, јер је неопходан ради упознавања са ситуацијом, ради повезивања са нашим јединицама на Косову и са пријатељима Народно-ослободилачке борбе, јер поред војничких задатака наша дивизија има у задатак потпомагање Косметоваца у стварању народне власти на Косову и Метохији.

Штаб дивизије биће данас са јединицама на положају у селу Рашевац, десно од Куршумлијске Бање. Везу са нама хватати директно или преко Команде места Куршумлија.

Ибарски одред одржаваће везу са нама путем радио-станице, за шта користити шифре којима се служите у одржавању везе са II пролетерском дивизијом."[21]

Из другог документа бр. 193 се види да је штаб Ибарског одреда примио наређење штаба 24. дивизије и истог дана издао своје наређење.

„У циљу извршења постављеног нам задатка,

НАРЕЂУЈЕМО:

За ову акцију одређујемо I и III батаљон и евентуално батаљон који се налази под командом Оперативног штаба Косова и Метохије.

I и III батаљон крећу сутра у 6 часова правцем Блажево — Локвица — Јалакце — Борчане, где ће добити детаљнија и конкретнија наређења.

II батаљон остаће на истим положајима, с тим што ће појачати контролу Јошаничке Бање, Рашке и комуникације К. Митровица — Краљево. II батаљон ће још у току ноћи упутити бацачко одељење са овим минама и потребном заштитом у Борчане, као и своју IV (руску) чету која мора стићи најкасније до 10 часова у Борчане а у случају да закасни оставиће јој се веза са Борчанима.

Батаљони одређени за акцију још у току ноћи ће извршити припреме за покрет, као спремање хране, уређивање коморе, итд. Уколико има у близини коња у селима мобилисати их."

Ток борбених дејстава у зони 24. дивизије од 23—29. 10. 1944. године

О току дејстава код 24. дивизије сачувано је неколико аутентичних докумената (Оп. бр. 57, 58, 59. и 62. штаба 24. дивизије).

Општи ток дејстава може се видети из два документа од 25. октобра 1944. године, једног издатог у јатирњим, а другог у вечерњим часовима истог дана.[22] (Оп. бр. 58 у 05.30 и Оп. бр. 59 у 19.00 сати).

„Бугарске јединице извршиле су прегруписавање у томе што је 4 дивизија пребачена на Мердаре, а на њено место дошла је у 6. бугарска дивизија која је посела положаје на сектору Преполац — Церово и са својим десним крилом, које чини један бугарски партизански одред, обухватиће све до тригонометријске тачке Тачевац (1013). Десно крило ове дивизије обухватиће до села Метохије, а њихов одред до села Двориште, правац Добротин. С обзиром на овакву ситуацију,

[21] Зборник докумената НОР, том I, књига 14, стр. 256.

[22] Зборник докумената НОР, том I, књига 14, стр. 316 и 318.

НАРЕБУЈЕМО:

XI бригада поставиће се на линији Јаблов До — Кртињак, са правцем наступања Слатина — Кокоровица — Полатна Г. Репа — Г. Пакштица — Пакштица — Качандол — Бајгора — Баре. Са једним или два батаљона прочистити терен од Полатне — Сиљевица — Парадус — Чанога, који треба да избију код Кача-дола, у састав бригаде.

XIII бригада поставиће се на линији Кртњак (к. 1147) — Угљарски Крш (к. 1207) — Медљика (к. 1318), са правцем надирања Угљарски Крш — Речица — Трновица — Бреца до Полатне од Полатне — Житиња — Качандол (к. 1577) — Устарике, одакле се саставити са XI бригадом код Бајгоре. При кретању од Медљике десно крило чиниће обухват западно од Трновице до Мургуле и даље где је потребно.

Јутрос око 8 часова почеће напад прво бугарском артиљеријом, који ће трајати око 30 минута, а за овим њихова пешадија и све остале јединице ступиће у општи напад на читавој линији фронта.

Наша XI бригада ступиће у напад кад и бугарске пешадијске јединице. Наша XIII бригада ступиће у напад у часу кад се чују први топовски пуцњи да би на време направила потребни обухват према Трновици — Мургули и Житињу.

Белим ракетлама обележавати положај до којег се наступило да не би бугарска артиљерија тукла наше јединице. Испред јединица бацати бело платно у виду правог угла, код којег треба да буду оба крака по 3 метра дугачка и по један метар широка, јер ће у времену бомбардовања и одмах после бомбардовања кружити бугарски и совјетски авиони.

Пошто Шиптари воде рат на герилском принципу са мањим групицама, то испред колона и са бокова колона избацити више десетина и водова који ће се кретати гребенима у ешалонским колоницама на већем одстојању а где наиђу на отпор обилазиће мртвим угловима шиптарска упоришта, брзо опкољавати и ликвидирати. Десно крило јединица у покрету бригаде мора увек на правцу кретања дубље продирати, а XIII бригада такође мора правити дубљи продор на своме правцу кретања, ради тога да непријатељ који се налази на сектору XI бригаде не би могао давати дужи отпор и да би му било залеђе угрожено. У овом случају координација јединица обадве бригаде врло је важна ради зачепљивања шиптарских група које се задрже у међупростору.

Смрт фашизму — слобода народу!

Пол. комесар-пук. Србо
Командант-мајор[23] М. Ђаловић

„Штаб XXIV дивизије НОВЈ
Оп. бр. 59
25. октобра 1944. год.
19. часова

ШТАБУ XI И XIII БРИГАДЕ

У току данашњих операција наше јединице успеле су да пређу „шиптарску границу" и да до 18 часова избију на линију Г. Трновица — Трновица (XIII бригада) у Двориште — Слатина — Трновица (XI бригада). Лево од нас бугарске јединице овладале су Тачевцем (тригонометар 1013), заузеле Турски Тачевац и спустиле се према (Г.) Репи, Политни и Дворишту. С обзиром на овакву ситуацију:

НАРЕБУЈЕМО:

Све јединице наставиће 26. ов. м. рано изјутра са наступним маршем правцима одређеним заповешћу овога штаба бр. оп. 58 од 25. ов. м. која је писана у 5.30 часова. У свему се придржавати овог наређења, с тим што ће се положаји до којих се буде у наступању дошло обележавати поред одређених знакова ракетлама и паљењем ватре.

Штаб дивизије биће са XI бригадом, где слати извештаје." [24]

Како су се даље одвијала дејства 24. дивизије види се из поменутог извештаја од 2. 11. 1944. године.[25]

„Наша XI и XIII бригада извршиле су напад 23. X на положаје које су држали Арнаути и то од Тачевца (к. 1013) — Кртињак (к. 1147) — Угљарски Крш (к. 1297). Првог дана наше јединице овладале су овим положајима, мада је на левом крилу између нас и Бугара код села Вукојевац непријатељ искористио отворен простор и потиснуо један батаљон XI бригаде. Сутрадан наше јединице продужиле су са наступањем, и на-

[23] Зборник докумената НОР, Том I (књига 4) стр. 316 и 318.
[24] Зборник докумената НОР, Том I (књига 4) стр. 316 и 318.
[25] Зборник НОР, Том I, књига 14, стр.

кон 6 дана непрекидне борбе, пошто смо очистили просторију на којој се налазе села: Слатина, Речица, Кокоровица, Трновица, Мргула, Житиња, Бреца, Полатна, Двориште, Г. и Д. Репа, Сиљевица, Пардус, Ф. и Д. Пакаштица и Ревуће, наша XIII бригада изашла је преко Пардуса јужно од Оштрог Копља (к. 1789) на Бајгору, а XI бригада на Пакаштицу — Качандол (к. 1048, 1201, 1423, 1300).

28. и 29. X. XIII бригада водила је борбе на просторији Бајгора — Црни Врх, на к. 1293, 1143, 1215, 1260 и 1364, и XI бригада код Качандола на Бафи (к. 1084), к. 1423, к. 1300, к. 1201, к. 1442, к. 1351.

Након дводневне борбе на овим положајима наше јединице под притиском непријатеља повукле су се на леву обалу реке Лаб, и постављене на положају Д. Репа — Тачевац — Кртињак — Угљарски Крш, које и данас држимо (2. 11. 1944. године).

Противник наш на читавој просторији били су Шиптари. Код Пакштице 26. X били су са Шиптарима и Немци са једним тенком и артиљеријом, које смо потисли ка Подујеву. На Црном Врху били су утврђени Немци, они су одбијали наше јединице кад су нападале Црни Врх, и заједно са већим шиптарским снагама ступили у противнапад те почели потискивати XIII бригаду са положаја код Бајгоре. Непријатељска јачина није се могла тачно проценити, само се видело да иза непријатељских стрељачких стројева позади надиру са правца Вучитрн и Кос. Митровица велике колоне Немаца и Арнаута. По процени штаба бригаде непријатељ је имао око 4000 војника на овом сектору. У истом међувремену на XI бригаду био је такође јак притисак са правца Ковачица — Бели Крш.

Претходних дана Шиптари су дејствовали из заседа и као герилске групе, борећи се врло упорно, били су утолико упорнији и опаснији што су исти на своме терену који им је добро познат.

XVII бригада, која је била остављена у резерви са специјалним задатком, на захтев штаба бугарске дивизије и без нашег одобрења отишла је на положаје Мердаре — Туручица, где је имала неколико борби за време операција XI и XIII бригаде према Бајгори. Сада је XVII бригада повучена у састав дивизије.

Бугарске јединице напредовале су само десним крилом на правцу Метохија — Крпимеј до Добротина."

Дејства на левом крилу дивизије:

Главнина 17. бригаде, без 2. бат. по наређењу 24. дивизије је развила дејства од с. Мердара ка југу. Одбацила је немачке и балистичке јединице ка Подујеву и продрла ка с. Туручица. Освојила је све доминантне положаје ј/и од Подујева, укључујући и Дражњу чуку (трг. 1015), угрозивши позадину непријатеља и претећи да се спусти јужно од Подујева у Мало Косово. Целим својим борбеним покретом 17. бригада је са освојених доминантних положаја. Држање чуке (к. 1015) наступала од истока према западу ка долини р. Лаб, са намером да Лаб форсира из покрета, одсече Подујево са југа и избије на линију с. Бошњане — Бајгора, те тако извршн свој ближи задатак, као што је било наређено од стране штаба 24. дивизије НОВЈ.

Управо у тренутку највећег напора да изврши свој ближи задатак, 17. бригада је примила наређење Команде 24. дивизије да прекине дејства и да се хитно врати на север како би посела положаје Кртињак — Угљароки крш, ради прихвата 13 и 11. бригаде.

После пријема наређења, 17. бригада је обуставила нападна дејства против непријатеља који је још увек водио задржавајући одбрану и повлачио се ка р. Лаб, без веће активности, односно извођења противнапада или одсудног држања појединих положаја.

Пошто се извукла из борбеног додира бригада је предузела усиљени марш и истог дана 29/30. 10. достигла маршевски циљ и посела положаје на Угљарском кршу и Кртињаку.

Већ следећег дана, у раним јутарњим часовима, 17. бригада је извршила п/н против истурених непријатељских снага и поправила положај дивизије, поновним заузимањем Доње Репе, Крпимеја и с. Качиндол, протерујући непријатељске делове са овог простора у правцу Оштрог Копља.

У међувремену је 17. бригади наређено да се учврсти на заузетим положајима и на њима сачека предузимање следећег напада. До оваквог наређења је дошло због тога што бугарске јединице на правцу Препулац — Подујево још увек нису биле прешле у напад, па је требало сачекати и развој дејстава на њиховом делу фронта.

После тога запажа се веома систематично наступање 17. бригаде и брига Штаба 24. дивизије да дејства бригаде буду строго синхронизована са дејствима бугарских јединица на правцу Пре-

полац — Подујево, што је у основи било исправно и тактички оправдано. У том циљу код штаба 17. бригаде налазио се бугарски официр за везу.

Бугари су ушли у Подујево 3. новембра 1944. са својим 15. пуком из 6. дивизије.[26]

Тек 7. 11. Штаб 24. дивизије НОВЈ[27] наређује 17. бригади да поседне гребен Отрг (плато на левој обали Качандолске реке). У целини то наређење гласи:

„Штаб XXIV дивизије НОВЈ
Оп. број службб.
7. новембар 1944. године

ШТАБУ XI И XVII БРИГАДЕ

XXII дивизија пошла је из Ниша према Подујеву ради смене наших јединица.

Бугарске јединице на сектору VI бугарске дивизије предузеће сутра 8. ов. м. напад на линији Главник — Ћафа (к. 1048) са циљем да протерају непријатељске снаге које се налазе на просторији Грдеч — Велика Река — Бајгора — Оштро Копље. Десно крило бугарских снага има задатак чишћења просторије Качандола и избијање правцем Бајгора — Црни Врх (к. 1364).

Наша XVII бригада избациће своја два батаљона непосредно до бугарског деснокрилног пука на гребену званом Отрг (к. 1535), к. 1554 и к. 1248, са задатком заштите бугарског десног бока, но с тим, да без наређења штаба ове дивизије јединице исте бригаде не крећу даље. Једну мању јединицу (батаљон) избацити на положај Сиљевица — к. 1322, који ће штитити десни бок ваше бригаде. Остале делове са резервом сместите у Чаноги или Пардусу. Циљ је да по овом задатку на поменутим положајима сачекате смену коју ће извршити јединице XXII дивизије.

Потребна је највећа будност да вам не би јединице претрпеле изненађење, нарочито ноћу од шиптароких група.

За ваше повлачење приликом смене следоваће накнадно наређење.

Тамо упућујемо једног бугарског официра за везу између вас и бугарских штабова. Њега сместите са обавештајним официром негде у другој кући. Ви сте дужни да њему увек покажете распоред ваших јединица на положају. Исто тако да га увек упознате са ситуацијом на вашем сектору.

Са њиховим штабовима и јединицама немате ништа сем толико да одржавате међусобно везу, што ћете учинити преко овог официра и вашег левокрилног батаљона.

Штаб дивизије, XI бригада, XII бригада, Хируршка екипа и остали делови ове дивизије остају на истим местима по ранијем наређењу.

Све јединице слаће овоме штабу што чешће извештаје.[28]

Смрт фашизму — слобода народу!

Пол. комесар-пук. Срб. Јосиповић
Командант-мајор, М. Ђаловић

Начелник — мајор
Вл. Прошић"

На овим положајима у току 9. новембра 1944. године извршена је смена између 22. и 24. дивизије НОВЈ, 17. бригаду је сменила 10. бригада 22. дивизије НОВЈ.[29]

У току приказаних дејстава није дошло до реализације тактичког садејства између јединица 24. дивизије и Ибарског партизанског одреда. Интересантно је да је Одред поступио по наређењу Штаба 24. дивизије НОВЈ. Упркос густо поседнутој територији од стране немачко-балистичких, па у том делу и од четничких снага, Одред је успео да продре кроз непријатељски распоред и достигне постављени циљ, стигне у с. Витушиће, али тамо није успоставио борбени додир са јединицама 24. дивизије, из једноставног разлога што јединице ове дивизије нису ни успеле да продру до линије с. Витушић, већ су код Бајгоре биле одбачене ка северо-истоку.

У извештају штаба Ибарског НОП одреда од 30. 10. 1944. год. се наводи: „Велике немачке колоне иду од Митровице, преко Рашке, за Пазар. Пролази нешто артиљерије и врло мало тенкова.

Одред је са два батаљона — по тражењу XXIV дивизије да јој садејствујемо у правцу села Ржане и Сељанца (изнад станице Слатина) — извршио напад у правцу тих села. Из XXIV дивизије су нам јавили да ће се они налазити у селу Витушићу, међутим, када смо извршили напад њих није било тамо и

[26] Војно-историјски институт, к. 1080, док. 2—27.
[27] Зборник докумената НОР, Том I, књига 14, стр. 553.
[28] Зборник, Т/14, стр. 553.
[29] Зборник докумената НОР, Том I, књига 14, стр. 593, под 2.

ми смо се вратили на старе положаје. Са XXIV дивизијом сада имамо радиотелеграфску везу. У борби смо имали 5 мртвих и 8 рањених, 2 нестала. Непријатељ је имао око 30 мртвих, већи број рањених. Сада је на граници мирно."[30]

Резултати дејстава 24. дивизије

О томе је штаб 24. дивизије детаљно обавестио ГШ Србије својим извештајем Оп. бр. 62 од 2. новембра 1944. године у 06.00 ч. У извештају се наводи:

„1. По предвиђеном плану наше јединице на време су изманеврисале на десном бугарском крилу и избиле изнад Митровице код Бајгоре и Црног Врха.

2. Наши губици:

XI бригада: погинулих 23, рањених 37, нест. у борби 40

XIII бригада: погинулих 69, рањених 101, нест у борби 53

XVII бригада: погинулих 24, рањених 42, нест. у борби

Свега: погинулих 116, рањених 180, нест у борби 93.

Разлози нашег повлачења:

1. Бугарски застој. Њихове јединице нису пошле у напад на целом свом сектору по предвиђеном плану. Оне уместо за три дана да ликвидирају Подујево, ни до данас нису прешле Преполац. На наш захтев да нас помогну са тежим оруђима, нису нам помогле. На наш захтев да појачају наше лево крило на сектору Качандола, нису то учиниле. На наш предлог да ликвидирају Подујево кад смо ми били на Качандолу и Бајгори и да искористе наш маневар на томе правцу, оне су заостале са операцијама на своме сектору.

2. Исцрпљеност у утрошку муниције код свих наших јединица, нарочито енглеско оруђе било је празно, а попуна муниције није стигла.

3. Заморене јединице у вишедневним непрекидним данонoћним борбама по киши и рђавом времену.

4. Исцрпљеност бораца услед глади на овоме терену, јер су наше јединице свугде наишле на пуста села, ни једно дете ниги старца нисмо могли наћи у шиптарским селима. Борци неколико дана нису имали хлеба.

5. Јаке снаге Шиптара и Немаца на положајима Бајгоре и Качандола које су извршиле противнапад 29. X.

У предње бројно стање улазе и неборачки делови јединица, а бројно стање дезертера са и без оружја није унесено у ову таблицу.

Од укупног броја пушака и пушкомитраљеза, 504 пушака је енглеских и 119 пушкомитраљеза „Бренгал", за које је потребна енглеска муниција.

За оружје које прима „Маузер" муницију извршили смо делимичну попуну с муницијом, док за енглеско оружје немамо никакве резервне муниције.

За минобацаче немачке располажемо свега са 400 мина, док за енглеске уопште немамо.

С обзиром на напред изложено стање морала и борбеност наших јединица је следећа:

У задње време наша дивизија попуњавана је новим борцима који су већим делом дошли из редова бивших четника Драже Михаиловића и Недићеваца, што је наше бригаде прилично разводнило, умањило дисциплину и борбеност, тако да је морал моменталнo пољуљан и код старијих бораца.

Напоминьемо да је код новомобилисаних бораца политичка свест на врло ниском ступњу, која се одражава у неиздржљивости и дезертирању из јединица за време мало тежих борби.

Наша дивизија није имала могућност да се организационо учврсти и политички обради услед сталних покрета и честих борби.

С обзиром да су борци у нашим јединицама заморени и доста исцрпљени, да су јединице слабо наоружане, слабо одевене и обувене, недовољно попуњене,

[30] Зборник докумената НОР, Том I, књига 19, стр. 409.

Стање наше дивизије:

Наше бригаде	Колико батаљ.	Колико бораца	Пушака	Пушкомитр.	Тешких митр.	Минобацача	Стројница	Приме дба
XI	3	859	493	38	4	4	70	
XIII	4	1132	392	53	4	5	65	
XVII	4	1063	642	57	3	4	82	
СВЕГА:	11	3054	1527	148	11	13	217	

наше је мишљење, ако постоји могућност, да нашу дивизију смени нека друга јединица, како би јој се омогућило да се одмори, среди, наоружа, попуни и тако оспособи за претстојеће задатке.

За Косово и Метохију једна наша дивизије није довољна да реши војнополитички задатак.

Садејство наших јединица бугарским, не даје добре резултате и доводи наше јединице у тешку ситуацију, јер Бугари имају тактику вођења више рововских борби и спорог офанзивног покрета. Борбеност Бугара врло је слаба.

У оваквој ситуацији наше јединице, уколико су на крилу бугарских, изложене су непрекидним нападима арнаутских банди, при чему троше доста муниције, борба добија дефанзиван карактер, а борци се деморалишу."[31]

Потпуније, а крађу анализу, тешко је дати. То је било прво искуство наше 24. дивизије ван њене матичне просторије Пусте Реке, Јабланице и Топлице. Она је то искуство платила великим губицима. Истина она није у то време успела да продре до Вучитрна и К. Митровице, али је сама освојила и успела да задржи далеко повољније полазне положаје на Отргу и левој обали Качиндолске реке. На овим положајима 24. дивизију смениће 9. и 10. новембра 1944. године 22. дивизија, која ће наставити победоносни поход преко Косова ка Санџаку.

---

[31] Зборник I/14, стр. 505—509.

Predrag Milenković

TWENTY FOURTH SERBIAN DIVISION IN KOSOVO OPERATION

According to the way it was planned and carried out, Kosovo operation could be considered to be one of the most important in National Liberation War between 1941. and 1945. The participation of 24 th Serbian Division was very prominent during the War. With their courage and insistance, the fighters of this division made an enormous contribution to the successful termination of this operation.

940.53/.54(497.11),,1944''

Драгољуб Шкондрић Љубан

Једанаеста СНОУ бригада у завршним операцијама за ослобођење земље

I. Једанаеста СНОУ у нишкој операцији октобра 1944. године

Од свог формирања 9. маја 1944. године, XI бригада водила је многе борбе мањих и већих размера. Поменућемо само оне које сматрамо да су биле најзначајније: на Радану, код Лебана, у ширем рејону Лесковца, на Тополском вису, затим за аеродром код Лесковца, па борбе на Морави, као и борбе код Добричког поља на релацији Мрамор — Југбогдановац, Лепаја — Мерошина — Облачина и борбе за ослобођење Косова и Метохије. Најзад, борбе против балиста на Косову.

Бригада је добила задатак 9. 10. 1944. године, да се усиљеним маршем пребаци из Доње Расине правцем Умпаре — Велики Шиљеговац — Азбресница — С. Мрамор — С. Поток у Добричко поље. Бригада на путу за Добрич одбила је један бочни напад Немаца од правца Крушевац, затим из покрета заузела Велики Шиљеговац и падинама Малог Јастрепца 10. октобра 1944. године стигла у Добричко поље, шири рејон села Азбреснице, села Мрамор и села Поток.

Сутрадан, 11. 10. 1944. године, ујутро наша претходница прешла је Мораву код села Мрамор и сукобила се са немачким извиђачким деловима. Претходница је прешла Мораву зато што је претходно наређење било да ће 11. бригада у борби за ослобођење Ниша нападати на Бубањ брдо а одатле бочно дејствовати на непријатељски гарнизон у Нишу. Међутим, по преласку наше претходнице, већ на мосту на реци Морави дошло је до сукоба са немачким деловима. Немцима је стигло појачање. То је била кратка и оштра борба. У међувремену, стигло је наређење из штаба 24. дивизије да XI бригада затвара правац села Мрамор — села Мерошина — Прокупље и то у одбрамбеном рејону с. Мрамор — с. Азбресница, село Поток и по дубини села Облачина, Биљег — Лепаја са предњим крајем на Мраморској коси на Морави. После заповести за одбрану и поседања положаја, дошао је генерал Коча Поповић са пуковником Црвене армије у штаб бригаде где је упознат са одлуком за одбрану и распоредом наших снага. Био је задовољан распоредом бригаде и готовости за затварање овог правца. Потом је скренуо пажњу да је XI бригада на тежишту борбеног распореда затварања правца Ниш — Прокупље, те да се води рачуна о тактици дејстава, јер непријатељска СС дивизија, пошто јој је пресечен моравски правац на север дејством II пролетерске дивизије, 45. српске дивизије и 23. дивизије јединица Црвене армије, усмерава свој одступни марш преко Добричког поља — Прокупље ка Косову где би се спојила са главним снагама групе армија „Е" — генерала Александра фон Лера које се повлаче са југа преко Косова уз долину Р. Ибар ка Краљеву и даље на северу. Рекао је генерал Поповић „рачунајте моментално на своје снаге до доласка других јединица". „Све учините да непријатељ не продре према Прокупљу." У Штабу бригаде били су задовољни, али и оценили да је задатак врло велики и веома одговоран. Бригадни одбрамбени рејон био је на левој обали Јужне Мораве: С. Мрамор — С. Азбресница — Александровац — Балајинац у захвату комуникације Мрамор — Мерошина — Прокупље. Бригадна болница и интендантура биле су у рејону с. Азбресница а Штаб бригаде у с. Потоку.

Остале бригаде 24. дивизије биле су у борбеном распореду: XIII бригада у рејону Дољевац — Вигњевац, с. Макиш; XVII бригада у рејону С. Мерошина — Рожана, Лепаја у дивизијској резерви.

Очигледно је да је XI бригади према распореду 24. дивизије и важности комуникације Ниш — Прокупље, куда ће бити усмерене главне снаге непријатеља, био намењен главни задатак.

12. октобра 1944. године, у рано јутро, непријатељ јачине од око 300 војника извршио је напад на положаје III батаљона XI бригаде у рејону моста и с. Мрамор те мањим деловима прешао Мораву али пошто је III батаљону упућено појачање јачине две чете непријатељ је одбачен преко Мораве на десну страну уз обостране губитке. Непријатељ је у борби код моста и Мрамору имао око 60 мртвих и већи број рањених војника а наши губици износе 7 мртвих и 15 рањених бораца. Тај цео дан XI бригада одољевала је нападу непријатеља и враћала га на десну обалу Јужне Мораве. Била је то доста оштра борба која је тог дана решена у нашу корист.

Сутрадан 13. октобра 1944. године, наше снаге распоређене по дубини на положају, Азбресница, Југбогдановац, Дебело брдо, а III батаљон био је на положају на крајњем левом крилу у ширем рејону Азбресница са задатком да применом маневарске одбране затвори правац Азбресница—Дебело брдо. тј. да спречи продор Немаца падинама Малог Јастрепца. Тамо су били наша болница и интендантура, као и начелник штаба бригаде и још неки чланови штаба. Посебно је скренута пажња да преговора са непријатељом не сме бити већ организованом одбраном спречити продор непријатеља падинама Јастрепца. Тога дана, 13. октобра 1944. године, Немци ангажују знатно јаче снаге ради пробоја ка Прокупљу, тако да је на фронту 24. српске дивизије на северу и 47. српске дивизије на југу притисак све снажнији, посебно на фронту XI српске бригаде 24. дивизије. Али, упорном одбраном комбинованом са противнападима, наше јединице успевају крајем дана 13. октобра 1944. године задржати немачку колону на положајима: Азбресница, Југбогдановац, Белег и Дебело брдо. Све те драматичне борбе посматрали су бугарски команданти, па су због њихове пасивности наше јединице трпеле веће губитке али морал југословенских бораца, посебно комуниста, скојеваца и најбољих патриота, као и жеља за слободом држали су и уливали снагу нашим борцима те су све те напоре поднели. Народ је помагао око рањеника, храном и доношењем муниције из превртнутих немачких камиона и из наше коморе и у свему другом. Веза са III батаљоном била је у прекиду. Слате су више пута десетине и једном цео вод али веза није успостављена. О томе није обавештаван штаб дивизије. То се чинило у нади да ће се ускоро појавити батаљон и веза са њим успоставити. Али било је узалудно, батаљон се борио веома добро а сутрадан са тим III батаљоном са којим је био и начелник штаба и болница и део интендантуре није било везе. Положаје с ослонцем на Мали Јастребац имао је веома погодне и могао је успешно да их брани. Касније се сазнало да је ипак и поред строге забране, штаб батаљона преговарао са неким штабом СС јединица и да су га Немци изненадили и успели да се са неким деловима XIII пука VII СС дивизије пробију падинама Малог Јастрепца.

Када су 14. октобра 1944. године ступиле у дејство тенковске СС снаге и када је на фронту XI српске бригаде било најтеже, на позив штаба 24. српске дивизије совјетска авијација је снажним нападом из ваздуха веома прецизно ударила по моторизованој колони Немаца на путу Мрамор — Прокупље и тиме уништила или онеспособила већи број оклопних и транспортних возила, дезорганизовала борбени поредак немачких снага наневши им осетне губитке у људству и техници. После бомбардовања и митраљирања немачких снага, снаге 47. и 24. српске дивизије прешле су на јуриш, једна са југа, друга са севера, не дозвољавајући Немцима да се среде и ту је пало решење у борби. Непријатељ је малаксао и једни су се предавали у групама а други су пружали жилав отпор посебно из подрума кућа али су тај отпор успешно савлађивали борци уз помоћ народа који је XI бригади масовно притекао у помоћ. По пољима расута техника, камиони, људи, топови, бацачи, пешадијско оружје, муниција, храна и др. Све је то народ прикупљао и предавао војсци.

Што се тиче бугарских јединица, оне су тек после подне код Белог брега и Мерошинског брда убациле у борбу један тенковски батаљон са пешадијом и то веома споро према Мерошини. Сигурно се може казати да су то чинили више ради узимања и одвлачења технике коју су запленили снаге НОВЈ него ради помоћи нашим јединицама. Због тог грабљења и одвлачења ратног плена од стране бугарских јединица, који су запленили наше снаге, дошло је до сукоба између неких јединица XV српске бригаде и бугарских група. До касно

увече сређивале су се јединице НОВЈ евакуисани рањеници такође и заробљеници су одвођени у места која је одредио Главни штаб Србије. Још се борба водила са неким разбијеним деловима непријатеља и одвођење заробљеника било је у току.

На крају Нишке операције и борбе на Добричком пољу, у ратни дневник XI српске бригаде, поред осталог, уписано је: „Заробљено 700 немачких војника и официра, заробљено или уништено 800 разних возила, 17 тенкова, 7 моторизованих топова, 100 аутомобила и других мањих возила, 700 пушака, 80 митраљеза, 10 радио станица и много разног материјала и муниције".

XI српска бригада у овим борбама имала је 20 погинулих и 25 тежих рањених бораца и старешина који су евакуисани у дивизијску болницу и болницу Главног штаба Србије а лакши рањеници задржани су у бригадној болници. Мислимо да треба посебно истаћи чињеницу да је народ Добрича свестрано помогао наше јединице директно учествујући у борби против СС. Та помоћ огледала се у томе што су одрасли мушкарци у групама долазили из села Добричког поља, узимали оружје које смо ми запленили и са нашим четама учествовали у борби против Немаца. То је знатно ојачало нашу живу силу и ватрену моћ. Жене и девојке доносиле су муницију и бомбе из преврнутих немачких камиона на положаје НОВЈ па су и оне саме учествовале у борби. Одборници су организовали доношење хране на положаје и изношење рањених, жене су помагале у превијању. Сељаци су нас обавештавали о местима где су се скривале групе СС и наше јединице су их заробљавале итд.

II. Једанаеста српска НОУ бригада у борбама за ослобођење Косова 1944. године

После завршених борби у Добричком пољу, јединице 24. српске дивизије наставиле су уништавање разбијених делова СС дивизије на Малом и Великом Јастрепцу а потом, 22. октобра 1944. године, добиле нови задатак: да изврше марш правцем Прокупље — Куршумлија — Пакашница — Бајгора — Црни врх, Кота 1365 и даље према ситуацији у циљу пресецања Ибарске долине и онемогућавања повлачења или извлачење непријатеља ибарском комуникацијом на север. По достизању линије Црни врх, кота 1365, односно заузећа Качандолске косе оријентисала би део снага према Вучитрну а делом би подржала дејство XIII српске бригаде према Оштром копљу и долини Ибра. XI бригада била би ојачана другим батаљоном XVII бригаде. Опет је XI бригада на главном правцу удара дивизије добила најтежи задатак. Јужна Србија је ослобођена, а Београд је био ослобођен 20. октобра 1944. године. 24. српска дивизија је маршировала у колони, по бригадама. Дочек у селима на путу Мерошина — Прокупље — Бељолин — Куршумлија — Куршумлијска Бања свуда је био величанствен и срдачан.

Јединице су пристигле надомак непријатељских положаја и спремне су за напад, који је предвиђен за 23. октобар 1944. године у зору, али је одложен за један дан. У снажном јуришу, претходнице XI и XIII бригаде избиле су на линију Угљарски крш — Кртињак — Тачевац. Ове положаје браниле су јединице фашистичке Скендербегове дивизије и балисти. Од 23. до 25. октобра 1944. године бугарске јединице врше такозвана насилна извиђања. Заправо, требало је та извиђања извршити пре почетка општег напада. Тако је општи напад почео поново 25. октобра 1944. године у рану зору када су уведене у борбу главне снаге XI и XIII бригаде. Развила се оштра борба а циљ је био овладавање положајима: Тачевац (кота 1013) Кртињак, (кота 1147). Ноћу, по киши и невремену развила се веома оштра борба пуна неизвесности и изненађења и пред зору, 26. октобра 1944. године, уз подршку минобацачке ватре јединице су прешле у одлучан јуриш на целом фронту XI и XIII бригаде и око 8,00 сати успели су да савладају непријатеља и овладају положајима на линији Тачевац — Кртињак и тако продру на подручје Косова. Првог дана дејства XI бригада, након пробоја фронта, овладала је општином Крпимеј а XIII бригада већим делом Горњег Лаба. После продора у долину Лаба настале су даноноћне борбе од којих су карактеристичне борбе за Качандолску косу и тешке борбе XIII бригаде на Оштром копљу.

У току 29. октобра 1944. године било је веома кризних момената, тако да су на прве положаје, поред штабова бригада, пристигли и командант и политички комесар 24. српске дивизије где су директно учествовали у борби, да би се одбранила Качандолска коса и извукла XIII бригада. Ове положаје на Качандолској коси бранила је комплетна

XI бригада. Командири чета, комесари и команданти батаљона, као и део штаба бригаде који се затекао на положају не обазирући се на опасност, чинили су напоре да се положаји одрже на Качандолској коси северно од Подујева и после напуштања положаја од дела наших снага. Они најсмелији и најупорнији остали су држећи те положаје, па је XIII бригада прихваћена и извучена преко Качандолске косе, тј. преко положаја XI бригаде. Изузетно је леп пример сналажљивости II батаљона XVII бригаде који је био придодат XI бригади на правцу Оштро копље — Бајгора — Баре, где је на десном крилу фронта самоиницијативно нападао у бок непријатеља који је потискивао XIII бригаду са Оштрог копља. Код јединица XI бригаде долазило је до кризних момената али су се батаљони одржали посебно први и трећи, и остали до последњег момента. Повукли су се тек кад је то наредио штаб дивизије.

Морамо рећи да је у више махова неактивност, боље рећи пасивно држање, бугарских јединица доводило до кризних ситуација на фронту наших снага, јер су увек касниле и заостајале по неколико километара и нису покривале терен на начин како је то било договорено. То је отежавало дејство наших јединица. То је био, рецимо, случај у рејону Мерошина — Лепаја — Југбогдановац, заправо у целој Нишкој операцији, затим на правцу Преполац — Подујево где су бугарске јединице оклевале тако друго па су преполачки положаји заузети искључиво бочним дејством XI и XIII српске бригаде. Исто тако, Подујево су заузеле јединице НОВЈ и избиле у поље Косово западно од Подујева а Бугари су објавили да су на јуриш заузели Преполац и Подујево. Слично је било на свим правцима: НОВЈ ослободи, а Бугари умаршрирају и објаве како су то они учинили.

У току ових борби непријатељу су нанети губици од око 250 погинулих и око 350 рањених људи а 24. дивизија је претрпела губитке од 118 погинулих и 209 рањених највише из XIII бригаде. Међу погинулима био је и заменик команданта XIII бригаде Стево Бреза. Постигнути успеси 24. дивизије у шестодневним тешким борбама претворили су се у неуспех углавном због неактивности бугароких снага што се најбоље види из самог извештаја штаба 24. дивизије од 2. 11. 1944. године у коме се каже: „а) Бугари нису искористили овај успех. На правцу Преполац — Подујево нису постигли никакав успех услед недовољне активности иако су по уговореном плану требали да овладају Подујевом у исто време кад јединице 24. дивизије избију на Бајгору.

б) На захтев штаба 24. дивизије да Бугари упуте део својих снага на десну обалу реке Лаба у циљу обезбеђења успеха на Бајгори Бугари нису ништа упутили и на тај начин омогућили непријатељу да обухватно дејствује и одсече 24. дивизију од друге Бугарске армије.

в) Према договору нису ојачали 24. дивизију артиљеријом и тешким минобацачима", итд.

И овај случај са нашом 24. дивизијом очито потврђује да заиста Бугари нису хтели да се ангажују и да њен успех искористе за затварање правца уз Ибар. У исто време, очита је њихова намера да онемогуће успех наших јединица, а на другој страни ово је све ишло у прилог Немцима који су имали основни циљ да се извуку на север у чему су у доброј мери и успели захваљујући неактивности бугарских команди у току читаве Косовске операције.

Још нека запажања

Наши борци који су показивали чуда од јунаштва у Нишкој операцији, овде на Косову у брдима веома су се несигурно кретали; зазирали од сваког шума и сваког пуцња. Истина, балисти пуцају изненадно, тј. отварају ватру са свих страна. Те мале групе дејствују герилским методима а војници Скендербегове дивизије пружају вешт и жилав отпор и изненадно, лукаво нападају. Сви прецизно гађају а често су невидљиви. Наша позадина је несигурна па је тиме дотур отежан, а хране и муниције понестаје јер снабдевање из Србије је нередовно због удаљености. У селима у горњем току Лаба није било становништва које се повукло испред нас тамо куда су Немци одступили, а из појединих зиданих кућа пуцају, и наши борци су принуђени да те отпорне тачке ликвидирају бомбама као бункере. Тиме се повећавају губици. Ипак борци НОВЈ навикнути на ноћно ратовање, у мраку су смелији и смелије се крећу и нападају. Непријатељ се боји минобацачких мина и наше јединице то вешто користе.

Штаб сваки пут приликом издавања заповести скреће пажњу потчињеним командама да се према становништву коректно понашају и да из њихових кућа

ништа не узимају, да обичаје њихове до краја поштују а они ће се према нашој војсци понашати као према војсци која није ни њихова ни њихов савезник. Има изузетака и доброг понашања. Веза са Шаљским и Ибарским одредом је успостављена. На Качандолској коси дуго се остало и било досадно, па су борци једва чекали или да се иде напред или да се XIII бригада повуче, што би учинило да се и они повуку. Најхрабрији су били и најстрпљивији. Постојала је велика разлика у понашању бораца у Нишкој операцији и у новој Косовској. Томе је борбеном расположењу придоносила љубав становништва.

У извештају штаба 24. српске дивизије, који је упућен Главном штабу Србије 2. новембра 1944. године, поред осталог, стоји: „4. исцрпљеност бораца услед глади на овом терену јер су наше јединице свугде наишле на пуста села, ни једно дете нити старицу нисмо могли наћи у албанским селима. Борци неколико дана нису имали хлеба". И даље у истом извештају стоји: „5. јаке снаге Албанаца и Немаца на положајима Бајгоре и Качандола које су извршиле противнапад 29. 10. 1944. године".

Ми бисмо томе додали и да су бугарске јединице наступале према предвиђеном плану као што су то чиниле јединице 24. дивизије НОВЈ благовремено бисмо заузели Косовску Митровицу и пресекли ибарску комуникацију а за то је снага било довољно. Међутим, због оклевања и неактивности бугарских команди главни штаб Србије, увео је у борбу свежу 22. српску народноослободилачку ударну дивизију на правцу Подујево — Вучитрн — Косовска Митровица. Бугари су кренули и ибарска комуникација је пресечена заузећем Косовске Митровице и Мале Бањске, истина са закашњењем, што је придонело да се велики број јединица групе „Армија Е" генерала Фон Лера извуку Ибарском магистралом.

Све време XI бригада била је на главном правцу удара 24. дивизије и све своје задатке извршила је до краја без обзира на губитке које је трпела.

III. Једанаеста бригада у борби са балистима на Косову 1945. год.

У току јануара 1945. године, XI бригада, чије је бројно стање било око 2000 бораца, водила је борбу са остацима четника Драже Михаиловића на Копаонику и Јастрепцу. За ове акције формиране су потребне групе различите јачине које су чистиле територију од четника. Једна од највећих потерних група коју је формирала XI бригада имала је око 500 бораца и она је чистила терен на Копаонику, у околини Бруса, све до Мерђеза и Сувог Грудишта. Четници су избегавали сукобе са нашим јачим потерним одељењима јер наше снаге су биле супериорније и боље наоружане. Са бригадом у овим акцијама садејствовале су снаге крушевачког подручја. Те акције су веома успешно координиране и због тога је било добрих резултата, особито на терену у околини Бруса и Александровца.

Негде у трећој декади јануара 1945. године, бригада је прешла на подручје Врњачке Бање и краће време чистила терен планине Гоч од четника.

Крајем јануара 1945. године, по наређењу штаба 24. дивизије, бригада је пребачена возом од Врњачке Бање правцем Крушевац — Сталаћ — Ниш — Прокупље — Куршумлија. У Куршумлији XI бригаду је сачекао командант дивизије 5. фебруара 1945. године и обавестио штаб бригаде о побуни балиста на Косову и Метохији наводећи да једна група балиста која је највећа броји око 1500 до 2000 балиста наоружних лаким пешадијским наоружањем и да су под вођством Шабана Полужа и Мемета Градице те да оперише у Мокрој гори и пребацује се у Дреницу и планину Чичевицу. Такође, штаб бригаде је обавештен да има још група балиста на Косову и Метохији и да узнемиравају наше мање гарнизоне, врше терор по селима, нападају наше одборе и мање јединице. Тако да је бројно стање балиста знатно веће чак око 5—6 хиљада одметника.

На Косову и Метохији оперисале су косовске бригаде НОВЈ а 24. дивизија стигла је као помоћ тим косовским јединицама. Међутим, на терену Старог Колашина и око Клине, Рудника и Бање оперисале су и друге бригаде поред косовских и 24. дивизије. Била је то рецимо Прва бокељска и Шеста црногорска бригада, што говори да је побуна — контрареволуција била већих размера у косовско-метохијској области почетком 1945. године.

Извршавајући наређење штаба 24. српске народноослободилачке ударне дивизије, XI бригада је 8. фебруара 1945. године, убрзаним маршем, прешла Косово и, успоставила везу са Првом бокељском бригадом и са њом избила на пећки пут у рејону села Ракоши —

Рудник — Клина. Балистички штаб био је у селу Рудник. Тамо је примећена балистичка застава на крову једне велике куће. Бригада је обавештена да је тамо главни штаб балиста. Ова група балиста повукла се пред ударом косовских јединица у Дреницу, а појавом XI и XVII бригаде са севера, балисти су се нашли у окружењу, те су у ноћи између 9. и 10. фебруара 1945. године, покушали да се пробију на терен планине Чичевице, што су делимично и успели. Те ноћи у борби са XI бригадом погинуло је осам, а заробљено 46 балиста (тај број био је сигурно већи). Остали су се разбежали по шуми. Заробљених је било много више а било је и група које су се предале, но сви су пуштени кућама. Бригада је наставила чишћење терена заједно са другим јединицама а балисти су избегавали веће сукобе јер су снаге НОВЈ биле далеко надмоћније. Балистичке групе пробиле су се на планину Чичевицу и утврдиле на њеним косама и кршевима а бригада је пребачена у долину Ситнице и од села Прилужја према селу Градица нападала тамо где су биле најјаче групе балиста, тј. на врх планине Чичевице. 14. фебруара 1945. године дошло је до одлучне борбе на косама Чичевице између највеће групе балиста и снага НОВЈ које су сачињавале XI и XVII бригада 24. дивизије и једна бригада КНОЈ-а са Косова. После минобацачке припреме, наше бригаде извршиле су јуриш, коме је присуствовао и сам командант 24. српске дивизије потпуковник Дако Пуач, те су сломиле отпор балиста на планини Чичевици. Најжешће борбе биле су на Кршу врх Чичевице и око села Градице родног места Мемета Градице.

Тога дана, према евиденцији, погинуло је 30 балиста, 17 заробљено (то је што су наши пребројали), заплењен је известан материјал. Поред осталог око 70 пушака, око 2000 метака, 10 коња и друге опреме. Губици XI бригаде на Чичевици били су 27 погинулих, 22 рањена борца и старешине.

21. фебруара 1945. године балисти, предвођени Шабаном Полужом и Меметом Градицом, наишли су на јачу заседу бригаде и том приликом погинуо је Шабан Полужа а рањен Мемет Градица. Шабана Полужу балисти су спустили на дно реке Ситнице да се не сазна да је погинуо. Но то се брзо сазнало. Иначе, бригада је у борби на чишћењу Космета од балиста имала 11 погинулих и 25 рањених бораца и старешина. Косовске јединице остале су да даље чисте терен од балиста а XI бригада у саставу 24. дивизије је 23. фебруара 1945. године извршила покрет преко Копаоника, у Крушевачку Жупу и наставила чишћење терена од остатака четника на Копаонику, Јастрепцу и, касније, Хомољу и Неготинској крајини.

Dragoljub Škondrić

LA ONZIÈME BRIGADE DANS LES OPÉRATIONS FINALES POUR LA LIBÉRATION DU PAYS

Après avoir pris part à l' opération de Niš, où, par son courage, elle a joué un rôle très important, la onzième brigade a participé aux luttes violentes pour la libération du Kosovo. Elle a également pris part aux opérations du balayage de la région de Kosovo des restes de bandes balistiques et contre-révolutionnaires.

940.53/.54(497.11)

Светислав Савковић

Борбени пут 25. српске ударне дивизије (јуни 1944 - јули 1945. године)

Од јесени 1943. НОБ на југу Србије поприма по свом обиму и интензитету карактер општенародне борбе. У процесу сталног бројног нарастања и јачања борбеног морала партизанских јединица, те сталне узлазне линије у развоју органа народне власти и других органа и организација, непријатељ није више био способан да заустави победоносни ход НОБ-а и НОП-а у овом делу Србије.

Октобра 1943. долази до формирања Прве партизанске бригаде на слободној територији јужне Србије — Прве НО бригаде, касније преименоване у Трећу српску ударну бригаду. Од октобра 1943. до лета 1944. бригаде су ницале једна за другом — новембра Друга јужноморавска НО бригада (4. српска) и јануара 1944. 3. јужноморавска НО бригада (5. српска). Од јесени 1943. до јуна 1944. у овом делу Србије формирано је 17 бригада, да би јесен 1944. створено још осам НО бригада, укупно 25 српских НО бригада сврстаних у осам дивизија НОВ и ПОЈ.

У условима општег полета НОБ формиране су и бригаде 25. дивизије (16, 18. и 19.) у првој половини јуна 1944. док је дивизија формирана 21. јуна 1944. у Доњој Јошаници (у књизи Милојице Пантелића, „25. дивизија" стоји да је дивизија формирана јула у Товрљану). У овом периоду непријатељ започиње своју највећу и најорганизованију офанзиву на слободну територију у јужној Србији са циљем да разбије и уништи јединице НОВ и ПО, партијске и скојевске организације, команде места и подручја и органа НОО. С тога се може рећи да је дивизија стварана у јеку најжешћих окршаја са непријатељем и да је 25. дивизија започела свој борбени пут најтежих и најкрвавијих борби које су партизанске јединице до тада водиле у овом делу Србије. Формиране у оваквој ситуацији бригаде дивизије морале су одмах по оформљењу да крену на ватрене положаје и супротставе се знатно бројнијем и искуснијем непријатељу.

16. српска (Расинска) бригада створена је од бораца и руководилаца Расинског НОП одреда (који је овим престао да постоји) и људства које је мобилисано и добровољно дошло, највише из села око Крушевца и Поморавља испод Малог Јастрепца; 18. и 19. формиране су од мобилисаног људства из села добричког, прокупачког и јастребачког среза, док је руководство било из 5. српске НО бригаде, Топличког НОП одреда и нешто из команди места и подручја. Бригаде су бројале по 350 људи, тако да је дивизија имала у свом саставу нешто преко 1000 људи. До почетка функционисања штаба 25. бригаде, 16. и 19. дејствовале су самостално по непосредном командом Главног штаба НОВ и ПО Србије. За то време 18. је била у саставу 21. дивизије, која је од половине јуна до половине јула водила борбе на Копаонику против четника ДМ.

Бригаде 25. водиле су борбе у Расини, Жупи и Топлици, водећи непрекидно борбе са немачким и бугарским јединицама и јединицама четника ДМ, СДС и СДК.

Дивизија је формацијски почела да дејствује од 10. јула доласком штаба дивизије у село Товрљане на челу са командантом Радивојем Јовановићем Брадоњом, политички комесар био је Радош Јовановић Сеља а начелник штаба Драгослав Петровић Горски. Од 10. јула бригаде су под непосредном командом Штаба дивизије и тиме изузете од команде Главног штаба НОП и ПО.

Дивизија се уклапа у топличко-јабланичку операцију коју је непријатељ организовао против јединица НОВ и ПО. Она се укључује у ова дејства од почетка јула, када непријатељ баца све своје расположиве снаге на слободну

територију са циљем да разбије партизанске снаге, набаци их на планине Радан и Мајдан и тамо уништи. По планерима ове операције то би требало да буде крај НОБ и НОП-а у Топлици и Јабланици. За извршење ове замисли он ангажује бројне снаге: 5. немачких полицијских пукова, 27, и делова 29. бугарске дивизије, 4. групу јуришних корпуса, Расински, Топлички и Други Косовски четнички корпус и друге мање квислиншке снаге. Њима су биле супротстављене: 21. 24. и 25. дивизија са Топличким, Јабланичким и Врањским НОП одредом, и неколико команди места и подручја са својим форматским јединицама.

Према наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије 25. дивизија половином јула требало је са 16. и 18. да се пребаци на десну обалу Топлице правцем Пепељевац — Тамава — Сагоњево и избије у рејон Пожара на Копаонику и садејствује 21. дивизији која је водила веома тешке борбе са 4. групом јуришних корпуса на Копаонику. Овај продор 25. није успео јер је на почетку наишла на јаке снаге четника у рејону Пепељевца, због чега је морала поново да се врати на десну обалу реке Топлице. Дивизија по други пут предузима покрет према Копаонику, са задатаком да избије у рејон Пожар и садејствује 21. која је једва одржавала своје положаје, или прихвати ову уколико се повлачи са Копаоника. Овог пута 25. врши покрет преко Куршумлијске бање у правцу Шатра, где 16. и 18. воде борбе са недићевцима и четницима ДМ из Куршумлије. Испред Шатре среће се са 21. која се под притиском непријатеља морала повући са Копаоника.

Непријатељ је употребио све своје снаге да избаци јединице НОВ и ПОЈ из Расине, Жупе, Топлице и са Копаоника. 21. и 25. дивизија под притиском бројног и агресивног непријатеља биле су приморане на повлачење са овог простора. 25. правцем Рударе — Механе — Пролом — Гајтан — Бучумет — Рујковац — Сијеринска Бања — повлачи у правцу демаркационе линије (то је граница између Недићеве Србије и Косова тада под окупацијом Немачке). Наступајући према овој линији она у садејству са 21. и 24. у рејону Китка — Вела глава 26. јула води крваве борбе са албанским фашистима — балистима, којима долазе у помоћ немачке јединице. Услед неповољне ситуације Главни штаб НО и ПО Србије мења одлуку о даљем наступању ових дивизија у правцу Гњилана и Скопске Црне горе, па одлучује да се 21. и 24. дивизија врате у правцу реке Јабланице и планине Радана и тамо наставе борбу; 25. дивизија преузимајући тешке рањенике од ових дивизија наставља покрет правцем Вела Глава — Трстена, Орлова Чука — Облик — село Белановце и прелази реку Јужну Мораву на одсеку Прибој — Лепенац и преко Корбевца и Клисурице размешта се у шири рејон Криве Феје — Ново Село. На овом простору бригаде воде борбе са мањим бугарским јединицама у околним селима. Јединице дивизије са пришгапским деловима у времену од 29. јула до 7. августа одмарају се и сређују након дугог и напорног марша. Овде прима наоружање, муницију и опрему, формира интендантуру дивизија и бригаде и бојну комору и упућује тешке рањенике у Италију на лечење.

После десетак дана одмора 25. предузима нови покрет правцем Ново Село — Власина — Стрезимировац — Црна Трава — Добро Поље. Успут води борбе са бугарским пограничним посадама на релацији Доња Лопушња — Крушевица. По преласку пута Своће — Власотинце и реке Власине наставља преко Лужнице покрет у правцу Заплања, водећи борбе са четницима Сувопланинског корпуса који су се почели да осипају.

Главни штаб НОВ и ПО 11. VIII одустаје од намере да задржи 25. дивизију на простору Бабичке горе и Пореч ја и одлучује да се дивизија оријентише ка Пироту и Сврљигу. У том циљу 25. дивизија са 18. и 19. бригадом креће из рејона Великог Крчмина преко Суве планине у правцу Моклишта и Љубетовице, прелази Нишаву између Паланке и Клисуре и наставља пут у правцу Горњег и Доњег Риња и Витановца и даље према Перишу и Гулијану; 16. бригада у левој колони упућује се према Нишави коју форсира код Црвене Реке где врши напад на железничку станицу, а одавде избија на југоисточне падине Сврљишких планина где ступа у везу са 18. и 19. бригадом. Одавде дивизија наставља марш ка Сврљигу поменутим правцем, где се сукобљава са Нишавским четничким корпусом у ноћи 12/13. На овом простору дивизија долази у додир са 23. дивизијом с којом настављају борбе противу Књажевачког корпуса који је настојао да спречи продор наших јединица у правцу Сокобање и Бољевца. Бригаде нападају Сврљиг, Нишевац и Палилулу где разбијају теле-

фонске и телеграфске уређаје на железничким станицама. На овом простору дивизија се задржала кратко време ради одмора и припрема за даљи покрет у североисточну Србију, да би се пред вече пребацила на простор Тресибабе и Округлице, не наилазећи на јачи отпор четника ДМ. Тре ба рећи да у овом крају од лета 1942. године су доминирали четници ДМ које је сада требало протерати и ослободити овај крај од њихове пљачке и терора. После разбијања четника у њиховим главним упориштима на комуникацији Ниш — Књажевац дивизија се размешта у Лалинцу, Давидовцу, Божиновцу и Мечијем Долу, где заједно са бригадама 23. српске дивизије разгони четнике.

Деветнаестог августа дивизија наставља покрет и пребацује се у шири рејон Сокобање одмарајући се неколико дана у селу Блендији, Сеселцу и Трговишту и врши припреме за напад на Бољевац.

Штаб 25. дивизије, који је добио задатак да организује напад на четничке јединице у рејону Бољевца и избије на десну обалу Црног Тимока, пред напад је располагао подацима да се четничке главне снаге налазе у Бољевцу, а слабије у селима Добрујевац, Валаконье, Планиница. За овај напад 25. дивизији је придодата 20. српска бригада. Напад је почео 26. августа око три сата изјутра. Главни правци дејства били су додељени 18. и 16. бригади у центру градског насеља; 20. бригада врши напад на четнике у Валаконји и Планинници; 19. је добила задатак да једним батаљоном затвара правац Алексинац — Сокобања, организујући заседу у Бованској клисури, другим батаљоном је затварала правац од Књажевца. Овој бригади је стављено у задатак да прикупља рањенике из осталих бригада и евакуише авионима са провизорног аеродрома у Сокобањи. Борба за ослобођење Бољевца трајала је више од 12 сати, она је настављена ноћу 26/27. на одсеку Караула — Магацин где се налазила главнина непријатељских снага. Међутим, и овај напад није успео и јединице су се повукле на своје полазне положаје, на линији Добро Поље — Рујиште, припремајући се за други напад на Бољевац.

Првих дана септембра у 25. дивизији долази до значајних кадровских промена, када из 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије долази група руководилаца који су распоређени у бригаде и пришташке делове дивизије, од штабова бригаде до команди чета и водова. Истовремено, тада је ступило око сто бораца добровољаца из неких сокобањских села који су од раније били наклоњени НОП-у (Сеселац, Блендија и др.).

У међувремену штаб 25 дивизије врши припреме за други напад на Бољевац до кога није дошло, пошто је непријатељ евакуисао град. Једна од ос-

У међувремену штаб 25. дивизије у првом нападу била је у томе што није постојало садејство међу бригадама, посебно између 18. и 16. које су дејствовале на главном нападном правцу. Тиме је пропуштена шанса да се нанесе одлучујући ударац Бољевачкој четничкој бригади, једној од најјачих у овом делу Србије.

Дивизија је затим продужила на покрет у шири простор Злота, где је од Главног штаба НОВ и ПО Србије добила наређење да усиљеним маршом крене на север у правцу Дунава. Око 8. септембра 25. дивизија започиње марш правцем Подгорац — Злот — поред Бора — преко Маљеника — Великог и Мала Крша — село Горјане — Црнајка — Дели Јован, на којој линији избија након два дана и распоређује се у Рудној Глави, Клокочевцу и Плавни. Уз пут разбија код села Горњана остатке Крајишког и Књажевачког четничког корпуса.

Задатак дивизије био је да на простору Неготин — Штубик — Рудна Глава — Мајданпек — Доњи Милановац — очисти терен од четника и затвори правац немачким јединицама из правца Салаша и Неготина, и најзад избије на Дунав, ослободи Доњи Милановац и ус постави везу са јединицама Црвене армије које су из Бугарске и Румуније избиле на источну границу Југославије. На овом простору јединице 25. водиле су упорне и тешке борбе пуних 40 дана: 16. је дејствовала правцем Клокочевац према Доњем Милановцу (са задатком да ослободи овај град) и селу Мирочу; 18. је дејствовала правцем Црнајка преко Дели Јована, Плавна, Штубик са задатком затварања правца немачким јединицама из правца Неготина према Пожаревцу и Београду; 19. је добила задатак да садејствује 16. у нападу на Доњи Милановац и онемогући продор непријатељу из Клокочевца према Рудној Глави и Мајданпеку.

Распоред непријатеља на овој просторији био је следећи: 1. брдска немачка дивизија и 1. и 2. пук дивизије „Брај-

денбург" по пребацивању из Бугарске образовале су фронт Зајечар — десна обала Дунава — Доњи Милановац, са задатком да заустави продор 57. совјетске армије из Бугарске и Румуније; у Бору се налазио пук Руског заштитног корпуса (белогардејци), пук СДК, 3. и 4 батаљон немачког полицијског пука.

На овом простору поред 25. дивизије налазила се и 23. дивизија у ширем рејону Неготина. Средином септембра формиран је штаб 14. корпуса НОВ и ПОЈ са командантом Радивојем Јовановићем Брадоњом, пуковником, политичким комесаром Рајом Недељковићем и начелником штаба Светиславом Татарцем, потпуковником. У састав корпуса ушле су 23, 25. и 45. дивизија. Формирањем корпуса ове дивизије изузете су испод непосредног командовања Главног штаба НОВ и ПО Србије.

По доласку на ову просторију штаб 25. наређује штабовима бригада 10. септембра да на својим правцима испитују ситуацију и обезбеђују се према Неготину, Бору и Доњем Милановцу. У овој ситуацији, каже се у наређењу штаба дивизије, један од главних задатака бригада је да развију што активнију извиђачку и обавештајну службу на правцима својих дејстава, да би се утврдило право стање у погледу непријатеља и на основу истог дивизија да планира дејства бригада. Други задатак у том тренутку био је чврсто затварање свих праваца који изводе на овај простор.

Према овом наређењу 16. бригада затвараће правац према Доњем Милановцу и правац који води пребеном Мироча; 18. бригада ће затварати правац преко Неготина и Јабуковца, организујући противоклопну и противавионску одбрану; 19. бригада предузеће затварање праваца према Мајданпеку и Кучеву. Организовати добру противоклопну одбрану, при чему извршити концентрацију својих противтенковских оруђа на овом правцу.

Први задатак 25. дивизије био је ликвидација непријатељског гарнизона у Д. Милановцу. Овај задатак добиле су и 16. и 19. бригада. Непријатељ га је, с обзиром на његов значај на Дунаву, добро утврдио и бранио. Први напад 16. бригада је вршила на ово насеље 14. септембра и она је била на главном правцу удара, док је 19. бригада добила задатак да са два батаљона нападне Доњи Милановац и садејствује 16. бригади у напад на гарнизон у Доњем Милановцу. У првом нападу наше јединице нису успеле да протерају непријатеља, осим са ушћа Поречке реке. Очигледно за то нису имале ни искуства, па ни оружје, којим би могли да парирају непријатељу. Шта више непријатељ је довукао нова појачања — моторизоване делове из чега произилази да је био решен да по сваку цену брани Доњи Милановац. (У тим данима долази до првог контакта јединица 25. дивизије и Црвене армије из састава 109. пука, 113. дивизије, 75. корпуса и 57. армије). Задатак 19. бригаде био је да затвара правац село Штубик — Клокочевац одакле је долазила главна опасност од стране немачких јединица. Ради веће сигурности штаб 18. бригаде је упутио један батаљон у правцу Штубика где се повезао са деловима 23. дивизије. Овај батаљон поред извиђања, извршио је зарушавање комуникација у циљу спречавања непријатељских продора из правца Неготина. Остала два батаљона затварала су теснац између Плавне и Клокочевца, рушењем стена и постављањем противколских мина. Овде је први пут дошло до борбене сарадње наших јединица са јединицама Црвене армије, са јединицама из 109. пука. Један батаљон из овог пука садејствовао је 16. бригади у селу Мироч у борбама за протеривање непријатеља из Доњег Милановца. Заједничких борби са припадницима Црвене армије било је и на сектору Црнајка — Горњане, Врата, где је дејствовала такође и 9. бригада 23. дивизије.

После првог неуспеха у нападу на Д. Милановац, 16. и 19. бригада организују одбрану на правцу својих дејстава. Посебно посвећују пажњу правцу према Клокочевцу и Рудној Глави. Вршене су припреме за други напад на Доњи Милановац истим снагама и средствима. Јединице 16. и 19. бригаде отпочеле су 19. септембра други напад на Д. Милановац, овога пута у садејству са румунском артиљеријом која је дејствовала од Куле на левој обали Дунава, код села Свињица. Поучене искуством из првог напада, када није било борбене сарадње између 16. и 19. бригаде при другом нападу ова је успостављена од самог почетка борбених дејстава. Бригаде су успеле да поруше све објекте на путу Клокочевац — Ушће — Поречка река и тиме онемогуће непријатељу употребу моторизованих јединица, са циљем да притекну у помоћ опкољеном гарнизону у Д. Милановцу.

Немачке снаге из правца Неготина и Штубика настојале су више пута да

се пробију према Клокочевцу до кога су пролази из Плавне били блокирани великим громадама камена (у теснацу између Плавне и Клокочевца). Стога је непријатељ испред Плавне морао да остави своју тешку технику и лаким пешадијским и артиљеријским наоружањем успео је да се преко Дели Јована пробије преко Црнајке и Горњана ка Вратима између Великог и Малог Крша. Прва планинска дивизија није одустала да се пробије из Плавне и пробије комуникацију ка Клокочевцу са циљем да се споји са гарнизоном у Д. Милановцу. 18. бригада није успела да одоли надмоћнијем непријатељу на овом правцу и повукла се преко Дели Јована у правцу Црнајке и Горњана. Њени борци су више од 20 дана водили борбе са немачким снагама на овом простору.

После продора немачке моторизоване колоне у Д. Милановац и њеног пребацивања преко Дунава у Банат, дошло је до новог прегруписавања снага 25. дивизије: 16. је једним батаљоном затварала правац Доњи Милановац — Мајданпек, други батаљон се налазио на гребену Мироча док је део овог батаљона био у дивизијској резерви; 18. бригада је затварала правац Црнајка — Горњане и Милошева кула — Рудна Глава; 19. бригада се пребацила у рејон Кучева.

Крајем септембра преноси се тежиште дејстава дивизије на линију Велики и Мали Крш — Дебели Луг где дејствује 18. бригада са задатком затварања правца из Мајданпека према Пожаревцу. 19. бригада и један батаљон 16. бригаде пребацују се на простор Кучево — Петровац на Млави, са задатком да затварају правце Велико Градиште — Кучево, поруше комуникацију на том правцу и онемогуће даљи продор немачким јединицама према Пожаревцу. У овој ситуацији 19. и 16. бригаду без једног батаљона требало је ангажовати на уништењу Млавског четничког корпуса у рејону Петровца на Млави. У том периоду, управо у другој половини септембра и првих дана октобра, оне ослобађају Кучево, Петровац, Божевац и Мало Црниће. За то време 18. бригада је водила борбе на линији Јасиково — Дебели Луг и Горњане — Рудна Глава.

Око 20. октобра 25. дивизија завршава своја дејства у североисточној Србији на простору Доњи Милановац — Рудна Глава — Мајданпек — Кучево и Петровац на Млави. Наредбом штаба 14. корпуса 25. дивизија добија задатак да се са својим бригадама размести на простору Неготин — Бор и Велико Градиште — Раброво — Божевац и Мало Црниће, ради одмора, сређивања, попуне људством и наоружањем.

Наређењем штаба 25. дивизије 16. бригада добија задатак да се пребаци у Неготин а један батаљон у Бор, док су се 18. и 19. бригада разместиле на простору Велико Градиште — Божевац — Петровац на Млави. Време одмора бригаде су углавном посветиле попуни људством на овим просторијама. Вршена је мобилизација у Голупцу, Великом Градишту, Петровцу и Жагубици за попуну 18. и 19. бригаде, а за 16. бригаду људство је мобилисано из околине Неготина, нешто мање Кладова и Доњег Милановца. Бригаде су добиле нову формацију и у свом саставу су имале око 3.500 људи, углавном омладинаца који по први пут, многи од њих, имају пушку у својим рукама. Преовлађивали су борци рођени између 1920. и 1926. године. Време одмора бригаде су искористиле за интензиван партијско-политички рад и културне активности, те политичко ангажовање на терену. Упоредо са попуном одржавани су политички часови, зборови и конференције и културно-забавне приредбе које су организовале бригаде, као и штаб дивизије. Политичка активност партијских организација јединица дивизије на терену пожаревачког и зајечарског округа у многоме су допринели веома брзој и успешној мобилизацији људства на овој територији. Треба поменути велике народне зборове у Пожаревцу и Неготину поводом прославе Октобарске револуције. Ти зборови представљали су значајне манифестације симпатија огромне већине народа овог краја према НОП-у. После одржаног збора у Пожаревцу, одржан је дефиле 19. народноослободилачке бригаде.

После попуне, дивизија је нарасла на око 10.000 људи. То је био максималан број њене борбене формације. Преко 80% њеног састава није имао прилике да учествује ни у једној акцији, значи, био је без икаквог борбеног искуства. Може се рећи да је то била нова — друга дивизија којој су предстојале нове још теже борбе и окршаји.

Штаб 14. корпуса НОВЈ у извештају од 10. октобра 1944. Главном штабу НОВ и ПО Србије о борбама јединица корпуса од 1. до 15. септембра 1944. где се говори о општем војничком стању дивизије, каже: „25. је млађа од 23. у-

дарне дивизије, али ипак је прошла кроз више борби са непријатељем и као таква показала се способном за извршење и тежих задатака. И она је услед наглог прилива нових бораца разводњена, те је потребно извесно време за њено учвршћење". То је важило за састав дивизије приликом њеног формирања, који је био скоро без икаквог ратног искуства, осим руководећег састава и унеколико 16. бригаде која је имала известан број бораца из Расинског НОП одреда.

Може се рећи да ће и овај „обновљени" састав дивизије кроз предстојеће борбе стећи одређено искуство у ратовању и као такав постати способан за извршење тешких и сложених задатака у борбама у западној Србији у долини Западне Мораве и на сектору источне Босне.

У новом саставу, око 10. новембра 25. дивизија је из пожаревачког округа кренула правцем В. Плана — Крагујевац и стигла половином месеца у шири рејон Кнића и Груже, док се 16. из Неготина и Бора пребацила у исти рејон возом, преко Зајечара, Параћина, Лапова до Крагујевца. Задатак 25. дивизије је био да садејствује са јединицама 2. пролетерске и 23. српске ударне дивизије и три пука 93. и 223. стрељачке дивизије Црвене армије и једним артиљеријским пуком (каћуше) из састава 68. стрељачког корпуса у ослобађању Краљева, Чачка, Пожеге, Гуче, Ариља, Ужица и спречи пробијање немачким јединицама из долине Ибра, долином Западне Мораве у правцу Ужица и Вишеграда. На почетку ових дејстава на овом простору дивизија је добила задатак да постави две бригаде (16. и 18.) на линији Витановац — Трговиште — Велика Градина (кота 590) — Марино брдо (кота 670), и са тога правца активним дејством пресече непријатељску одступницу на комуникацији Краљево — Чачак; 19. бригада остала је на сектору Врба — Драгосиљци, ради садејства у нападу са снагама 2. пролетерске и јединицама Црвене армије.

У то време 25. дивизија се налазила привремено под оперативном командом штаба 2. пролетерске дивизије ради ефикасније координације борбених дејстава ових дејУ дивизија у захвату комуникације Врњачка Бања — Краљево и Рашка — Краљево. 25. дивизија је била развучена на фронту од око 40 км без резерве са два батаљона у дубљој позадини, „разједињена" на два дела груписањем главнине 2. пролетерске и совјетске 223. стрељачке дивизије у захвату комуникације Врњачка Бања — Краљево.

После вишедневних борби у рејону Краљева, 25. дивизија је наставила своја дејства у правцу Драгачева. Дивизија је кренула на извршење задатка правцем Краљево — Каона — Гуча у циљу пресецања комуникације Чачак — Пожега и онемогућавања организованог повлачења непријатељских снага правцем Чачак — Ужице. У наступном маршу претходница дивизије сукобила се са четницима код Гуче, које је разбила запленивши доста пушака и муниције и један минобацач, док је 18. бригада недалеко од Каоне такође разбила једну групу четника. У ствари, ово нису били организовани четници већ разбијени делови бивших четничких корпуса и бригада, које су сада представљале групе и групице очајних људи, спремних на свакојаке злочине и пљачке.

У току борбе у Драгачеву 25. дивизија је имала неколико чарки са четницима ДМ који више нису били озбиљна снага достојна респекта. На овом терену једина снага која се супротставља нашим јединицама биле су немачке јединице. Једна од најтежих и најкрвавијих борби била је она на Крстацу, недалеко од Лучана, у којој су учествовале и јединице 2. пролетерске дивизије. Сигурно да је то била једна од најзначајнијих на дотадашњем борбеном путу 25. дивизије. У њој су учествовали батаљони 16. и 18. бригаде које су бранише правац Чачак — Марковица — Лучани, којом су немачке снаге настојале да се пробију према Пожеги и Ужицу. Само на Крстацу 16. и 18. бригада претрпеле су губитке од 50 погинулих и 150 рањених. И непријатељ је, такође, претрпео губитке у мртвим и рањеним. Борбе на Крстацу настављене су све до 12. децембра јер је непријатељ по сваку цену настојао (и успео) да овај објекат заузме и себи отвори продор ка Ужицу и Вишеграду.

У Операцијском дневнику Главног штаба за 13. децембар констатује се: Непријатељ (Немци) се повлаче већим делом моторизацијом правцем Ужице — Вишеград, а мањим Ужице — Бајина Башта.

Борбе на крстачким положајима и гоњење непријатеља ка Ужицу и Дрини представљале су последње борбе у оквиру операције у долини Западне Мораве. У тим борбама ослобођени су

Ариље, Пожега и Ужице. Јединице дивизије избиле су на линију Крива Река — Мачкат — Бела Земља — Ужице где се неколико дана одмарају и сређују после двадесетодневних непрекидних и тешких борби у долини Западне Мораве и у Пожешкој котлини. Дивизија се одмарала ради припрема за нове маршеве и окршаје са немачким окупатором и усташама у источној Босни.

Наредбом штаба 14. корпуса 25. дивизија после краћег одмора, предузима нови марш правцем Ужице — Кадињача — Дуб — Костојевићи и Ужице — Каран — Косјерић — Буковник — Орловица да би се оба правца преко Маљена и Повлена спојили у један правац према Ваљеву. Из Ваљева преко Каменице, Осечине, Драгинца и Лознице дивизија крајем децембра избија на Дрину.

Преласком преко Дрине код Зворника и села Курјачице у источну Босну са задатком да у садејству са осталим јединицама НОВ и ПОЈ на правцу Зворник — Тузла — Добој спречи немачко повлачење преко Брчког а тиме и пристизање нових непријатељских снага на Сремски фронт. Овим се садејство 25. преноси у источну Босну у којој се током НОР-а одиграло неколико кључних догађаја. Тамо је после повлачења Врховног штаба и партизанских јединица из З. Србије у Санџак стигао у Фочу Врховни штаб и ЦК КПЈ; на тлу источне Босне формиране су прве партизанске бригаде (прва и друга пролетерска у Рудом и Чајничу); у Фочи су донети Фочански прописи о организацији народне власти; из источне Босне почео је крајем јуна 1942. године историјски поход пролетерских и ударних бригада у западну Босну. Ту су касније поникле 16, 17, 27, 36. и 38. дивизија које су се укључиле у 12. корпус НОВ и ПОЈ. Ту је касније, после пробоја на Сутјесци, главна оперативна група НОВЈ под непосредном командом врховног команданта друга Тита прешла у офанзиву, управо са тежиштем на тлу источне Босне која је у правом смислу те речи била партизанска база у току читаве НОБ.

Првог јануара 1945. године јединице НОВ и ПОЈ биле су у следећем распореду:

— на сектору Бијељина — Брчко 17. и 28. (славонска) ударна дивизија;

— на сектору Мемићи — Зворник село Козлук — 45. српска дивизија;

— на сектору Срница — Грачаница — 23. ударна српска дивизија;

— у ширем рејону Тузле оријентисана према Брчком — 25. дивизија;

— на простору Тузла — Пожарница — 38. ударна, са једном бригадом у рејону Вареша;

— на простору Живинице — Ступари — 27. ударна дивизија.

У то време је у источној Босни дејствовало неколико партизанских одреда: Посавско-требавски, Мајевички, Тузлански, Брчански, Сребрнички и Романијски. На читавој овој територији функционисао је нови друштвено-политички систем, — општински, срески и окружни НОО и обласни НО у Тузли; месне, општинске, среске и окружне организације КПЈ, народноослободилачки фронт, омладина жене и др. У таквој ситуацији почетком јануара 1945. јединице 2. армије имале су задатак да прошире и учврсте постојећу слободну територију у источној Босни, да пресеку непријатељске комуникације у долини Дрине, а потом да тежиште дејстава пренесу у долину реке Босне.

Немци су у источној Босни у јануару 1945. године држали утврђења и упоришта у Бијељини, Брчком, Босанском Шамцу и Грачаници и на комуникацији Бијељина — село Брезово Поље — Брчко — село Челић — Брчко и Брчко — Добој (преко Модрича и Грачанице). У Брчком је било најважније непријатељско упориште јер су преко њега водиле комуникације којима су се повезивале немачке снаге на Сремском фронту са снагама у источној Босни. Држањем ових упоришта и комуникација непријатељ је владао Семберијом и Посавином, обезбеђивао десни бок фронта у Срему и истовремено осигуравао комуникацију у долини доњег тока Босне којима је извлачио своје снаге са југа.

У упоришгима и на обезбеђењу комуникација у источној Босни налазиле су се следеће непријатељске снаге:

— немачка 7. СС дивизија „Принц Еуген", на простору Брчко — Босански Шамац;

— усташко-домобранска дивизија у рејону Брчко;

— пуковска група немачке 21. дивизије „Скендербег" у рејону Бијељина;

— немачка 963. тврђавска бригада „Клоц" (5 батаљона) у рејону Власеница;

— немачка 22. пешадијска дивизија из састава групе армија „Е" која се код Вишеграда, као последња пребацила преко Дрине, ојачана са два тврђав-

ска батаљона (1004. и 1005) почетком јануара пожуривала је ка рејону Власеница да би деблокирала 963. тврђавоку немачку бригаду.

Међутим, у Власеници су је зауставиле наше снаге па је и сама запала у окружење. Деблокирање 963. тврђавске бригаде био је њен први борбени задатак, а најважнији је био да са бригадом „Клоц" у својству оперативне групе у наслону на домаће квислиншке банде прекину везу снагама 2. армије са њиховим базама у Србији и изгради и брани запречни положај на линији село Јања — село Дрињача — Сарајево.

У долини реке Босне низводно од Добоја прикупљена је главнина четника ДМ која се још новембра 1944. године, после тешких пораза у Србији, пребацила у источну Босну, где је нашла своје последње уточиште. 25. дивизија, првих дана јануара 1945, одмарала се у ширем рејону Тузле спремајући се за дејства ка Брчком и Босанском Шамцу. Међутим, новоствореном ситуацијом на линији Власеница — Зворник 25. добија други задатак, да се пребаци одмах на простор село Цапарда — село Шварчић, ради затварања правца Власеница — Шеховићи — Тузла и истовремено буде спремна за дејства ка Власеници. У ширем рејону Власенице налазила се 27. ударна и 45. дивизија.

Десетог јануара штаб 25. издао је борбену заповест бригадама за напад на Власеницу. Према овој заповести, 16. бригада требало је да нападне правцем лево од комуникације Шеховићи и Власеница са три батаљона у првом борбеном ешалону (4. је био у резерви) са задатком да овлада Киком (Т-904) и Козјом равни (кота 697), а затим изврши продор у град; 18. бригада требало је да напада десно комуникацијом Шеховићи — Власеница, лево — Орловача, кота 867, са задатком да ликвидира отпор на Градини (Т-604) и брзо продре у Власеницу, другим правцем напада село Врли Крај — Орловача, са задатком да ликвидира отпор на Орловачи, који делом снага треба да утврди, а главнином продужити напад на Власеницу; 19. бригада требало је да концентрише снаге на простору Добрићи — Шеховићи — Супчани у резерви са задатком да дејствује у зависности од развоја ситуације према Власеници.

У тежњи да организује што већу и што рационалнију непосредну ватрену подршку јединицама у нападу, штаб је наредио: за напад на Власеницу концентрисати све пушкомитраљезе, створити ударне групе и бомбашко одељење, чији ће задатак бити продирање у непријатељску линију положаја, ликвидирање главних непријатељских упоришта и митраљеских гнезда; извршити концентрацију свих минобацача и створити две групе по бригадама које поставити на најповољнијим местима да би се тукли Кика, Власеница, Градина и Орловача.

У ноћи 10/11. јануара почела је концентрисана минобацачка ватра по непријатељском гарнизону у Власеници. Међутим, јуриш 16, 18. и 20/45. није почео дејствовати одједном већ је текао у временском интервалу до 4 сата изјутра 11. јануара. Наше снаге успеле су да ликвидирају спољну одбрану града сем Кика и коте 662. Неколико недовољно припремљених и несинхронизованих јуриша на те објекте није успело. Ујутру (око 6 сати) наређено је јединицама повлачење. Тада је уследио противнапад непријатеља, који је наше снаге одбацио на полазне положаје. Вероватно да би 25. дивизија постигла бољи успех код Власенице да је могла ангажовати и 19. бригаду која је морала да дејствује у дубини дивизијског распореда са задатком да се обрачунава са четницима и бандама које су угрожавале позадину дивизије.

Од 12. до 15. јануара дивизија се сређивала и припремала за нов напад на Власеницу у садејству са 45. и 27. ударном дивизијом. Штаб 25. је планирао општи напад на Власеницу ноћу 15/16. Међутим, од тога се одустало због нагле промене ситуације у ширем рејону Власенице. Наиме, 22. немачка пешадијска дивизија продужила је продор из правца Хан Пијеска ка Власеници, којој је ради лакшег продора кренуо у помоћ један батаљон из гарнизона Власенице.

Уместо општег напада на Власеницу, штаб дивизије наредио је 16. бригади да са једним батаљоном сачека непријатеља (делове 22. немачке пешадијске дивизије) у рејону Плоча и организује одбрану. Штаб исте бригаде упутио је две стрељачке и минобацачку чету на Плоче као појачање где су водиле борбу са непријатељем. Истог дана, 18. бригада је кренула из рејона Власенице ка Зворнику са задатком да један батаљон пребаци на десну страну обале Дрине и узме под заштиту део аријске артиљерије, други батаљон да поседне рејон Дрињаче и један простор села Побуђе; 19. бригада је једним батаљоном запосела Орловачу, а трећи батаљон Ба-

ћино Брдо (кота 591), село Продановићи, док је трећи батаљон задржан у бригадној резерви.

Од 17. до 30. јануара јединице дивизије водиле су борбе у захвату комуникације Власеница — Шеховићи — Цапарда — Зворник са задатком да онемогуће даљи продор 22. немачке дивизије ка Зворнику и Бијељини, водећи борбу са њеним деловима на појединим одсецима поменуте комуникације.

Крајем јануара 1945. штаб 2. армије прегруписавао је своје снаге да би главне делове оријентисао на уништење немачке дивизије у захвату комуникације Дрињача — Зворник.

У периоду од 1. до 16. фебруара дивизија је водила борбе са поменутом немачком дивизијом на релацији Цапарда — Зворник — Челопек — Козлук — Скочић, спречавајући продор 22. немачке дивизије у правцу Бијељине. Дивизија је фебруара извучена из борбе са положаја Зворника, прикупила се и кренула у шири рејон Тузле ради одмора, сређивања и примања инјекције против пегавца. Више од месец дана она је провела у непрекидним борбама на правцу Власеница — Шеховићи и Власеница — Дрињача — Зворник — Козлук против немачке оперативне групације, чију је окосницу сачињавала 22. немачка дивизија. Могло би се рећи да је у поређењу са другим нашим ангажованим дивизијама на том борбеном задатку поднела највећи терет и жртве.

1. марта распоред бригада у рејону одмора био је следећи: 16. на простору Милино село, Турија, Пољице; 18. на простору Горњи и Доњи Брђани, Дакања, Стефановићи, Драгошевићи, Црно Блато; 19. у Орашју, у Православним Славиновићима, Православним и Муслиманским Чакаровићима; штаб дивизије у Тузли. Све до 10. марта јединице су се одмарале, заправо нису биле на положају, изводиле су војну и политичку обуку, изучавале стројево правило, наставу гађања и опис наоружања.

Петог марта отпочело је поступно померање јединица дивизије, на север ради смене 23. ударне дивизије и припрема за напад на четнике ДМ на простору Требаве и ослобођење Градачца. Дивизија је добила нови распоред, оријентишући се према Требави и Градачцу.

Једна већа четничка групација била је прикупљена у горњем току реке Босне у захвату Добој — Вучјак — Требава — Градачац. Ту групацију требало је разбити и протерати на леву обалу Босне. На овом простору налазили су се: корпус Павла Буришића, корпус Рачића, корпус попа-Савет (Требавског), корпус Љубе Јовановића (Тимочки) и снаге Калабића, Кесеровића и Синише Пазарца.

25. дивизија у овој ситуацији добила је задатак да разбије четничку групацију на Требави и простору Градачац — Модрича. Задатак бригада био је да 11. марта свака на свом правцу дејства сломи непријатељски отпор и протерају га преко Модриче и реке Босне и тако ослободе овај град (Градачац), који је по свом положају имао крупан значај како за четничку команду, тако и за јединице ЈА. У Градашцу и околини налази се болница, интендантура и врховна команда четника ДМ, па је и разумљиво што су овде концентрисане бројне снаге. И поред јаке одбране четника, наше јединице су успеле да разбију непријатеља и ослободе овај град.

После напада на Градачац, 16. бригада се оријентише ка Босни и Требави (Т—618) где преко Дугих њива прелази у општи напад. Непријатељ је извео низ противнапада и предвече заузео Дуге њиве, али у току ноћи 13/14. није издржао силовити удар јединица 16. које су опет поселе овај положај; 19. је нападала основним правцем с. Шкугрић — Модрича који је ослободила; 18. бригада се налазила у рејону Градачца не учествујући у борбама.

Четрнаестог марта 16. бригада је наставила дејства против четника у правцу реке Босне; 19. бригада је вршила напад на четнике на Требави из правца Модрича. Протеривањем четника са Требаве преко Босне, као и ослобођење Градачца и Модриче, дивизија је извршила један замашан напад који је трајао непрекидно пет дана. У овим нападима, поред поменутих градова, ослобођено је око 100 села која су била подвргнута терору и пљачки четника, који су се на овој територији налазили од новембра када су побегли из Србије.

После успешних борби дивизије у рејону Градачца, Модриче и на реци Босни, штаб 25. је одлучио да оријентише дејства бригада у Посавини са задатком угрожавања линије кретања немачких јединица које су се повлачиле комуникацијом Бијељина — Брчко — Босански Шамац. Непријатељ је био веома осетљив на овај правац и тешко се мирио са падом Градачца и Модрича, који су се налазили у непосредној близини поменуте комуникације. Нема-

чка команда планирала је офанзиву на јединице ЈА у североисточној Босни односно Посавини. У овој операцији она је одредила 22. пешадијску дивизију за дејства против 16, 18. и 19. бригаде у ширем рејону Градачца. Ова дивизија је била ојачана артиљеријом и тенковима, којој је садејствовала и једна бојна 3. усташког здруга и снаге четничког Требавско-посавског корпуса. На правцу дејства ових јединица налазиле су се 18. и 19. бригада на које је непријатељ уперио главне снаге. Управо, 19. бригада је морала да издржи највеће и најјаче ударце непријатеља. Овој бригади штаб је поставио да се под борбом повлачи и не дозволи непријатељу брз продор у Градачац у коме се налазио штаб 25. дивизије са болницом, интендантуром и осталим иштапским деловима.

Одлучујући дан је био 19. март када је један батаљон 19. преузео на себе сав терет немачког напада. Водила се веома жестока и крвава борба. Цела једна (омладинска) чета пала је 19. марта заједно са својим храбрим командиром, да би задржали немачки упад у Градачац. Овај дан спада у најдраматичнији дан на борбеном путу 25. дивизије, чак крвавији од борби на Крстацу и Драгачеву, почетком децембра 1944. године. Непријатељ је потиснуо 25. дивизију из Градачца, пресекао комуникацију Тузла — Градачац и тиме угрозио извлачење јединица 18. бригаде. Створена је веома тешка ситуација око Градачца за 18. и 19. бригаду. При извлачењу 18. бригаде непријатељ је успео да зароби њену болницу и интендантуру. За време ових борби 16. бригада се налазила на реци Босни у рејону Копривно — Дуге Њиве где је водила борбе са четницима Драже Михаиловића.

После 28. марта дивизија се оријентише на комуникацију Тузла — Градачац — Бијела, са задатком да контролише овај правац и спречи евентуалан продор непријатеља из Градачца ка Тузли. Непријатељ није одустајао од намере да угрози штаб 2. армије у Тузли. То су били последњи његови дани на тлу Босне па је тежио да осигура свој десни бок од нових напада јединица ЈА. Тежиште борбе се преноси на сектор Сребреника.

У времену од 27. до 31. марта вођене су исто тако тешке борбе око Сребреника испод Мајевице, са 22. немачком пешадијском дивизијом, која је употребљавала тенкове и авионе. И ова борба била је једна од најтежих и најкрвавијих, не само по жртвама, него и по ангажованости, по борбености и по жртвовању бораца и старешина 16. и 19. бригаде, док је 18. била у резерви. Немци су настојали да одбаце наше јединице и створе погодности за продор према Тузли (седиште штаба Армије) која је била у стању приправности, тако да је ова борба била, у неку руку, борба за одбрану Тузле. Отуда и важност исхода ове борбе, у истини праве битке, у којој су поред јединица 25. учествоваше и бригаде 17. и 23. дивизије.

На положајима наших батаљона у Сребренику владао је прави пакао од ватре из артиљеријских оруђа, авиона и тенкова које је немачки окупатор употребио у овој борби. И наше јединице су употребиле до максимума сва своја оружја. Борба је у једном тренутку вођена на блиском одстојању од 20 — 50 метара а положаји су заузимани и напуштани. Ангажована су сва средства са обе стране. Ситуација је била пуна обрта али у крајњем исходу непријатељ није успео да пробије положаје партизанских јединица.

Од 1. до 10. априла дивизија наставља борбе у правцу Бијеле, Градачца и Модриче водећи борбе са немачким јединицама, усташама и остацима четника ДМ на овој просторији. Поново су ослобођени Градачац и Модрича. У другој половини марта дивизија је углавном водила одбрамбене борбе са честим противнападима и повратним нападима на непријатеља који је вршио јаке нападе из Брчког и Босанског Шамца. То су били његови последњи трзаји у овом делу Босне, коју ће коначно ослободити јединице ЈА.

Од 10. до 18. априла владало је релативно затишје на фронту 25. дивизије. 16. бригада се налазила на десној обали реке Босне, између Копривне и Врањака контролишући једним батаљоном Требаву. 19. бригада је, такође посела десну обалу реке Босне на релацији од Гаревца до Брестова, с тим што је један батаљон имала у рејону Модриче; 18. бригада као дивизијска резерва размештена је на простору село Поточани — село Орахова — село Горњи Кладари — село Шкуприћи. Инжењеријски батаљон дивизије налазио се у Гаревцу припремајући материјал за форсирање реке Босне.

Ово време бригаде су посветиле одмарању и сређивању јединица, са тежиштем на политичко-партијском и војном раду. Одржаване су четне, батеријске и

батаљонске конференције и смотре јединица. Истовремено је осматран непријатељ, праћено је његово кретање. За ово време нашим јединицама предао се велики број четника из дезорганизованих и деморалисаних четничких корпуса. То су били углавном млади људи које је Драже Михаиловић насилно мобилисао у Србији приликом повлачења у Босну. Они су се предавали групно или појединачно, бежали су из својих јединица, јер нису хтели да следе команду четника.

После седмодневног одмора дивизија је добила нов борбени задатак. Требало је најпре форсирати Босну на одсеку Врањак — Модрича, избити на простор Вучјака и одатле наставити дејства према Сави, на релацији Оџак — Винска, где су се налазиле снаге усташа (2.000) и домобрана (око 3.000), и нешто Немаца. Овако дејствујући 16. бригада је избила на линију Винска — село Горњи Клакар док су јој предњи делови избили на Саву у рејону Босански Брод, тако да је одсекла одступницу непријатељским деловима у троуглу Босна — Сава — Вучјак; 19. бригада је продужила са гоњењем непријатеља и овладала Оџаком, оријентишући дејства ка Поточанима и Влашкој Мали. Неки њени делови успели су да избију са јужне стране до ивице села Поточана и Прњавора, где их је задржала јака ватра усташких јединица. У међувремену се пребацила и 18. бригада преко реке Босне у правцу села Брусница, дошла је у контакт са непријатељем и вршила напад. У тродневним борбама она је овладала непријатељским положајем Нинош — Дуге Њиве — село Врбовац — Горњи и Доњи Свилај избивши на канал Дуге Њиве — Доњи Свилај. Држање бораца и руководилаца у овим борбама било је у овој бригади добро, све до избијања на поменути канал, када је штаб бригаде изгубио прегледност ситуације и због недовољног уношења у задатке дозволио непријатељу да преузме иницијативу и изврши изненадни јак напад на крила и бокове једног батаљона који се нашао у окружењу, тако да је морао да се пробија доста неорганизовано. У тој ситуацији дошло је до заробљавања дивизијске артиљерије која је била придодата бригади и одсецања једног батаљона који се налазио на простору Горњи и Доњи Свилај.

Од 28. априла до 2. маја 25. дивизија је извршила усиљени марш општим правцем Дервента — Прњавор — Лијевче Поље — Босанска Градишка — Босанска Дубица — Костајница. Уз пут су бригаде обележиле међународни празник рада — 1. мај. То је било четврто обележавање овог дана у току народноослободилачког рата и револуције. У току овог марша дошло је до пада Берлина 2. маја који су наше јединице пропратиле пуцњем и плотунима из свога наоружања.

На последњој етапи свог борбеног марша према Загребу дивизија форсира реку Уну, на одсеку Нови — Костајница прелази на подручје Баније и преко Глине избија на Купу коју форсира код села Ласина. Одавде, наилазећи на разбијене делове усташа и домобрана, с којима води мање борбе, 25. дивизија је преко Доњег Купчина, Пасаровине и Купинца 8. маја ушла у Загреб. У рејону Тушканца и Мирогоја она води борбу са немачким и усташким јединицама које пружају последњи отпор у овом граду. У Загребу је затиче победоносни завршетак рата над немачким окупатором 9. маја. Међутим, 18. бригада наставља борбе против усташа и домобрана у рејону Самобора све до 15. маја. После борби у Загребу и око Самобора она се размешта јужно од Загреба на свој десетодневни одмор.

21. маја 1945. 25. дивизија започиње свој последњи борбени марш — повратак у Србију. Дивизија креће правцем: Вргин Мост, Глина, Двор на Уни, Нови, Приједор, Сански Мост, Мањача, Мркоњић, Јајце, Доњи Вакуф, Бугојно, Горњи Вакуф, Прозор, долином Раме, Острожац, Коњиц, Иван Седло, Пазарић, Илица, Сарајево, Пале, Рогатица, Вишеград где је стигла 22. јуна.

На овом једномесечном маршу она преко Мањаче разгони разбијене остатке четника ДМ. У историјском Јајцу задржала се два-три дана и ту је 16. бригада обележила годишњицу свога формирања, док је 18. бригада то учинила у Сарајеву. У Вишеграду дивизија се задржава неколико дана, ради одмора и сређивања. Из Вишеграда она започиње последњу етапу свога марша правцем: Добрун — Вардиште, Мокра Гора Кремна — Ужице — Пожега — Чачак — Краљево — Трстеник. Овде је био крај борбеног пута дивизије. У Чачку, Краљеву и Трстенику, одлуком Врховног штаба ЈА, дивизија се расформира и највећи део њеног борачког и командног кадра (од водова до батаљона) прекомандује се у дивизију КНОЈ-а Србије. За овај део дивизије борба није била још завршена. У саставу бригада КНОЈ

борци и старешине бивше 25. дивизије настављају борбе против разбијених делова четника ДМ и његових командоса све до краја 1945. године и почетка 1946. године, у западној Србији, Шумадији, Копаонику и другим деловима Србије.

Борбени пут 25. трајао је око годину дана. За то време она је водила на стотине мањих и већих борби, прешла је неколико хиљада километара. Иако је ратна историја 25. дивизије релативно кратка, она је у суштини успешно извршила своје задатке наневши непријатељу губитке од: 559 мртвих, 3.382 рањена и 4.964 заробљена војника и официра, При томе је запленила велике количине ратног материјала. Губици 25 дивизије су такође тешки: 1.100 погинулих (сваки десети припадник дивизије) и око 3.000 рањених и 395 несталих.

Закључак

Од свог формирања дивизија је морала да води тешке одбрамбене и офанзивне борбе са десетоструко јачим непријатељем — немачким и бугарским окупатором, четницима ДМ, усташама и домобранима. Она је кроз своје борбе у Расини, Топлици, Косаници и Јабланици учествовала у Топличко - јабланичкој операцији, све до свог повлачења у шири рејон Криве Феје, крајем јула 1944. године.

Приликом покрета за источну Србију и ка Дунаву јединице дивизије извршиле су низ борбених дејстава на бугарске пограничне страже, на железничке станице, Црвена Река, Нишевац и Палилула. Ослободила је Сврљиг и Бољевац.

У четрдесетодневним борбама у захвату Дунав — Дели Јован — Рудна Глава — Мајданпек, дивизија је готово свакодневно водила борбе са јединицама 1. планинске немачке дивизије и два пука дивизије „Брандебург", те са остацима четника ДМ које је потпуно разбила. За ово време нападан је два пута Доњи Милановац, ослобођени су Доњи Милановац, Кучево, Петровац на Млави и друга места.

После попуне људства са територије пожаревачког и зајечарског округа дивизија наставља борбе у долини Западне Мораве где учествује у ослобађању Краљева, Гуче, Ариља и Ужица, водећи тешке борбе у Драгачеву.

Крајем 1944. дивизија се пребацује преко Дрине у источну Босну и Посавину, где у скоро четворомесечним борбама изводи низ успешних дејстава у рејону Власенице — Шековића, на Дрињачи, око Зворника и на огранцима Мајевице, затим дивизија преноси своја дејства према реци Босни и Босанској Посавини. У бројним борбама она води борбе са четницима ДМ на десној обали реке Босне, учествује у ослобођењу Градачца и Модриче. Води тешке борбе са 22. немачком дивизијом и усташама око Градачца и на Сребренику испод Мајевице. У ширем рејону Вучјака и око Оџака, Доњег Свилаја и Винске дивизија води огорчене борбе са усташама и домобранима. Касније ове борбе са усташама наставља у рејону Оџака 27. дивизија ЈА све до краја маја 1945. године.

Ово није био крај борби 25. дивизије. Она наставља марш ка Загребу преко Прњавора, Велике Градишке уз Саву до Дубице, форсира Уну и преко Баније и Купе наставља марш који се завршава 8. маја њеним уласком у Загреб у чијем ослобођењу учествује.

После званичног победоносног завршетка рата против фашистичке Немачке и њених савезника дивизија се враћа у Србију да би се расформирала у Чачку, Краљеву и Трстенику. Највећи део њеног борачког и старешинског састава попуњава дивизију КНОЈ-а за Србију у којој наставља борбе против група четника ДМ у западној и источној Србији, Шумадији и на Копаонику. То би у суштини у сажетом облику био пређени пут борбених дејстава и маршева 25. српске дивизије у времену од јуна 1944. до јуна 1945. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Енциклопедија Југославије, књ. VIII, Загреб, 1971, Југословенски лексикографски завод
2. Војна енциклопедија, књ. 2. Београд, 1971. издање редакције ВЕ
3. Војна енциклопедија, књ. VI, Београд, 1973. издање редакције ВЕ
4. Војна енциклопедија, књ. IX, Београд, 1975. године, издање редакције ВЕ
5. Милојица Пантелић: 25. српска НОУ дивизија, Београд, 1977. ВИЗ.
6. Др Миливоје Перовић: Јужна Србија у НОБ-у, Београд 1961. Нолит-Просвета.
7. Завршне операције за ослобођење Југославије 1941—1945. ВИИ, Београд, 1957. год.
8. Источна Србија у рату и револуцији, 1941 — 1945. — зборник докумената, књ. II, Зајечар, 1978. год.
9. Ослободилачки рат народа Југославије, књига II, ВИИ, Београд 1965. год.
10. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том I, књ. IX, XI, XII, XIII и XV.

11. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IX књ. IX.
12. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том IV, књ. XXXII, XXXIII и XXXIV.
13. Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, том XI, књ. II.

Svetislav Savković

LA VOIE COMBATTIVE DE LA DIVISION DE CHOC DE SERBIE

La division accomplissait des devoirs offensifs et défensifs très complexes, luttant avec l'occupant allemand et bulgare ainsi qu'avec des quislings. On luttait d'abord à Toplica, Kosanica et Jablanica et puis sa voie combattive la conduisait à travers la Serbie du sud vers le Danube. Vers la fin de 1944. la brigade s'est trouvée à l'est de la Bosnie et en Posavina où elle menait de grandes battailles avec les forces allemandes bien plus puissantes. Les battailles qu'elle avait menées dans les environs de Gradačac sont particulièrement connues. La brigade a couronnée sa voie combattive par sa participation à la libération de Zagreb. Au retour en Serbie, la plus grande partie de la structure compattante est présentée dans la composition du KNOJ pour la Serebie.

940.53./.54 (497.15)

Драгољуб Ж. Мирчетић

Четрдесет пета српска дивизија Народноослободилачке војске Југославије у борбама у источној Босни — дрински мостобран (децембар 1944)

Према наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 3. децембра 1944. године, Главни штаб НОВ и ПО Србије одлучио је да се расформирају 13 и 14. корпус НОВЈ и да се од њихових јединица формира Јужна оперативна група дивизија НОВЈ под командом Главног штаба Србије (командант генерал-лајтнант Коча Поповић, начелник штаба пуковник Љубо Вучковић). У састав новоформиране Оперативне групе ушле су јединице Главног штаба Србије: 14. корпус (23, 25. и 45. дивизија), делови расформираног 13. корпуса и 17. и 28. дивизија НОВЈ и 1, 2. и 3. артиљеријска бригада.[1]

Истим наређењем Врховног штаба, Јужна оперативна група дивизија имала је са сектора Ужица да се пребаци на просторију средњег и доњег тока реке Дрине, ради „пресецања комуникације Зворник — Јања — Бијељина — Брчко, с тежњом уништења дринске непријатељске групације" или њеног одбацивања ка југу и приморавања да се преко Власенице повуче ка Сарајеву, значи, хитном интервенцијом преко Дрине требало је спречити пристизање нових немачких ојачања преко Брчког ка Сремском фронту.(2) У вези овог наређења, Главни штаб Србије одлучио је, поред осталог, да 45. и 17. дивизија дејствују према Љубовији и постепено да се оријентишу према Лозници. Због присуства немачких снага из састава 11, 7. СС и 104. ловачке дивизије, као и неких самосталних бригада и борбених група, у простору Пожеге и Ужица, које су могле кренути на север и десном обалом реке Дрине, чиме би могле да угрозе већ ослобођену Поцерину и Мачву, а затим и леви бок 1. пролетерског корпуса НОВЈ у Срему, па је према овим немачким снагама, штаб Јужне оперативне групе морао привремено задржати 17, 23, 25. и 45. дивизију, чиме се ово наређење Врховног штаба још увек није могло извршити.(3)

На новој просторији

У складу са оваквом војно-политичком ситуацијом, Главни штаб Србије, 6. децембра 1944. године, наредио је Штабу 14. корпуса НОВЈ да са својим јединицама избије на Дрину и непријатељу онемогући извлачење комуникацијом Ужице — Зворник — Лозница и Ужице — Вишеград.(4) Већ 12. децембра исте године, Штаб 45. дивизије(5) издао је заповест О. бр. 38 штабовима потчињених јединица за садејство јединицама 17. НОУ дивизије приликом форсирања Дрине,(6) а затим, 16. децембра и заповест О. бр. 41. бригадама за марш правцем Козјак — Лешница — Прњавор.(7) Према овим наређењима бригаде су извршиле покрет следећим правцима:

— 20. бригада кренула је 8. децембра правцем Коленић село — Косјерић — Сеча Река, где су се батаљони одмарали, а затим правцем Сеча Река — Варда — Црвени брег. Бригада се одмарала у селу Осладић, и 15. децембра марш је настављен правцем: Осечина — Завлака — Брезовица — Горњи Грнчари — Лозница — Страже — Шоре, где се задржала до пријема нове дивизијске заповести;(8)

— 23. бригада се 11. децембра налазила већ у Ваљеву где су се јединице одмарале, с тим да је 12. децембра започео покрет према Осечини, затим према Крупњу , где је остала два дана, а 16. децембра је стигла на просторију Лознице и сместила се на простору села Прњавор, Бадовинци;(9)

— 24. бригада је у времену од 10. до 14. децембра такође извршила покрет према дивизијској заповести и већ од 16. до 18. децембра запосела је све положаје поред саме Дрине, а 18. децембра имала прве борбене окршаје.[10]

Марш је извођен по веома хладном и кишовитом времену, по беспутном каменитом терену, покрет је отежавала упорна киша са суснежицом. Нарочито је, за 20. бригаду, била тешка маршевска деоница пута обронцима и серпентинама преко Малог Повљена на надморској висини преко 1.100 метара, по јакој снежној вејавици и излоканом путу. Већина бораца издржала је овај марш. У селима је вршена санитетска обрада оболелих и изнемоглих бораца.[11]

У току ноћи 17/18. децембра 1944. год. Штаб 14. корпуса издао је заповест О. бр. 69 штабовима дивизија за форсирање реке Дрине, с тим да је „задатак XIV српског корпуса пребацивање на леву обалу Дрине и уништење непријатељских снага од Ковиљаче — Зворника до Дрињаче",[12] при чему је Штабу 45. дивизије наређено: „На просторији на којој се сада налази прикупљена биће у очекујућем стању и спремна да се на телефонско наређење у најкраћем року може отпочети прикупљање на Дрини и превозити на леву обалу. 24. бригада са положаја Ковиљача — Дрињача предузеће у току ноћи 18/19. децембра напад на непријатеља који се на том сектору налази на десној обали Дрине".[13]

У извештају Штаба 14. корпуса НОВЈ, Оп. бр. 62 од 18. децембра 1944. године, стоји: „XLV дивизија: 23. бригада налази се на обали Дрине код Бадовинаца, одакле ће одмах предузети пребацивање на леву обалу,[14] 20. бригада јутрос рано упућена је на обалу Дрине код Курјачице.[15] 24. бригада налази се на досадашњем положају и како са њом немамо везу, од ње нисмо добили никакав извештај. Наредили смо штабу 45. дивизије да своју радио станицу одмах упути штабу 24. бригаде ради одржавања веза са овим штабом.[16] Ова бригада у току ноћи 18/19. децембра предузеће напад у циљу уништења непријатељске групе на десној обали Дрине код Малог Зворника".[17]

Непријатељске снаге

У ноћи 17/18. децембра 1944. године, начелник штаба 45. дивизије потпуковник Милан Аврамовић дошао је у штаб 20. бригаде и изнео војну ситуацију на овој просторији, указујући да су се немачке снаге убрзано извлачиле према Брчком и Босанском Броду.[18] У току извлачења својих снага из Грчке и пробијања из Србије ка западу и северу, командант немачке „Групе армија" генерал пуковник Александар фон Лер, услед снажног притиска јединица НОВЈ, могао је да користи само два комуникацијска правца: главни, долином реке Босне, и помоћни, долином Дрине. Дрински правац био је најкраћи којим су се немачке снаге из Грчке и Србије могле пребацити ка северу.

Пошто је прихватио зачелне јединице Групе армија „Е", немачки 34. армијски корпус за специјалну намену „Милер" („Müller") је ноћу 28/29. новембра 1944. године почео да се повлачи из рејона Краљева. Немци нису намеравали да организују позициону одбрану реке Дрине. Главнина његових снага налазила се на левој обали Дрине у рејону Зворника, с намером да се на мостобрану Зворника обезбеди извлачење ових снага ка Јањи и Бијељини, где су се тада налазили мањи непријатељски гарнизони за прихват наилазећих јединица с југа. Било је и нешто четника Драже Михаиловића[19] и припадника Српске државне страже пребеглих из Србије.

Крајем децембра 1944. и на почетку 1945. године, Немци су у источној Босни држали утврђена упоришта у Бијељини, Брчком, Босанском Шамцу и Грачаници и на комуникацијама Бијељина — с. Брезово Поље — Брчко (преко Модрича и Грачанице). Брчко је било најважније непријатељско упориште; преко њега су се повезивале немачке снаге на Сремском фронту са снагама у источној Босни. Држањем ових упоришта и комуникација непријатељ је владао Посавином и Семберијом, обезбеђивао десни бок свог фронта у Срему и осигуравао комуникације у долини реке Босне, којима је извлачио своје главне снаге са југа.[20]

На комуникацији Зворник — Бијељина — Брчко већ су се налазили делови 11. ваздухопловно-пољске дивизије: 3. батаљон 21. ловачког пука[21] и комора 117. ловачке дивизије.[22]

У времену од 8. до 20. децембра 1944. године као обезбеђење мостобрана на Зворнику налазила се Пуковска група „Скендербег"[23] на следећим положајима: 2. батаљон у Зворнику, 3. батаљон на источној обали реке Дрине, 4. батаљон западно, а 1. батаљон јужно од Зворника. Пуковска група имала је за-

датак да штити извлачење 11. ваздухопловно-пољске дивизије и 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген".(24) На дан 20. децембра, као заштитница је, са деловима 14. СС пука 7. СС брдске дивизије отпочела повлачење према Бијељини.(25)

Средином децембра 1944. године, 7. СС-брдска дивизија „Принц Еуген" напуштала је одсек на Дрини: Љубовија — Дрињача, са задатком одбране јачег мостобрана у Зворнику на источној и западној обали реке Дрине, с тим да је наредбом команде 34. армијског корпуса било предвиђено да остали део Дрин ског одсека (до ушћа) буде бранљен и да се осигурава покретном борбом, а да 117. ловачка дивизија смени 118. ловачку дивизију.(26)

Према извештају немачке Команде Групе армија „Е" и Групе армија „Ф" од 23. и 24. децембра, 13. СС пук 7. СС брдске дивизије је држао мостробран код Брчког (његов 2. батаљон налазио се код села Ченгићи и Кораја).(27) Према немачким извештајима, 7. СС дивизија „Принц Еуген" је прелазила Дрину код Зворника, ради отварања комуникације Зворник — Бијељина — Брчко, следећим редоследом: Чета „Меринг" („Möhring"), Дивизијска штапска ловачка чета, Штаб дивизије, Батаљон за везу, 3. дивизион, 2. батаљон 13. СС пука, остаци 3. батаљона 21. ловачког пука 11. ваздухопловно-пољске дивизије, 3. батаљон 14. СС пука, остаци дивизијских делова, Штаб 14. СС пука, 1. батаљон 14. СС пука, Допунски батаљон и 1010. тврђавски пешадијски батаљон,(28) с чим у вези говори се и у неким немачким извештајима, Ратном дневнику за 17. децембар(29) и 18. децембар 1944. године.(30)

Већ 18. децембра 1944. године, командант Групе армија „Е" својом заповешћу команданту 34. армијског корпуса за специјалну намену одредио је карактер даљих операција на сектору Дри не, при чему је наредио штабу 34. армијског корпуса, да, напуштајући Зворник, прикупи све своје снаге које се налазе јужно од Саве у рејону Бијељине и са овим снагама извршити напад на снаге НОВЈ које су се прикупљале у рејону троугла Дрина — Сава и да исте потуче. Напуштање Зворника требало је извршити, по мишљењу, тек по доласку челних немачких снага које су пристизале са југозападног правца ка Зворнику.(31) После тога, немачко командовање предвиђало је привремено премештање тежишта ове групе на северну обалу Саве, у циљу остваривања мостобрана Брчко, при чему су немачке и усташко-домобранске јединице морале држати Бијељину са циљем спречавања напредовања јединица НОВ јужно од Саве према истоку, и да врше осигурање окуке Сава — Дрина покретном борбом јединицама из Бијељине. По доласку нових снага у састав 34. армијског брдског корпуса требало је поново заузети Зворник и држати га.(32)

У складу са овим наређењем била је и војничка процена команданта Групе армија „Е", садржана у телеграму команднату 5. СС-брдског армијског корпуса у 14,15 сати 20. децембра са задатком јединица овог корпуса да спрече пут Соколац — Власеница,(33) а и један извештај Главног стожера Министарства оружаних снага НДХ од 19. децембра 1944. године.(34)

Борбе на десној обали Дрине

Док су 20. и 23. НО бригада вршиле припреме за прелаз преко Дрине, дотле је 24. НО бригада, почев од 15. децембра водила оштре борбе на положајима око Малог Зворника, где су се налазиле снаге 3. батаљона Пуковске групе „Скендербег", која је имала задатак да држи мостобран ради обезбеђења неометаног извлачења 11. ваздухопловне-пољске и 7. СС-брдске дивизије „Принц Еуген".(35)

У току 14. и 15. децембра, сва четири батаљона 24. НО бригаде извршили су покрет и стигли у рејон села: Радаљ, Доња Борина, Жарковићи и Планине и ту заузеле борбене положаје, према непријатељу чији су положаји били удаљени не више од само 1.800 метара. 2. батаљон је већ 15. децембра напао на непријатеља на свом одсеку, који се после краћег отпора повукао у нереду.(36)

Већ 16. децембра 1944. године, у 15,00 часова, 1. батаљон 24. НО бригаде, при поседању к. 186 и 218, био је нападнут од бројно јачег непријатеља. Борба је била веома оштра и трајала је скоро 30 часова са прекидима. Непријатељ је нападао уз јаку бацачку и артиљеријску ватру, али је батаљон ипак одбио све непријатељске нападе и одржао се на својим положајима. После темељите при преме, 1. батаљон је извршио жестоки противнапад на непријатељске положаје на Ровинама и Рујевој глави. Непријатељ је давао жестоки отпор, али је под притиском наших снага, око 18 часова попустио и одступио на своје прихватне положаје, код Малог Зворника.

У овим борбама, непријатељ је имао око 100 погинулих и 90 рањених војника. Заплењено је доста ратног материјала. Губици батаљона били су: погинуо је командир 1. чете Драгутин Ристић и два водника, а осам војника је рањено. Први батаљон водио је борбе и 17. децембра, за положаје код села Радаљ, убивши 17 и ранивши 14 немачких војника, уз сопствене губитке од три погинула и шест рањених војника.[37]

Снаге 24. бригаде биле су постављене тако да су могле директном ватром из тешких бацача и митраљеза да туку непријатељске положаје, а нарочито комуникацију Зворник — Бијељина, која је била необично жива, јер су по њој маршевале бројне немачке веће или мање јединице. Лево од 24. бригаде оперисала је 14/23. дивизије НОВЈ,[38] док десно није било јединица НОВЈ.

Жестоке борбе 24. бригада је водила 18. децембра са 1, 2. и 3. батаљоном, док је 4. батаљон био у бригадној резерви. 3. батаљон је убио 15 и радио 23 непријатељска војника, уз двојицу својих рањених бораца, у жестокој борби која је трајала пуна четири сата. Непријатељ се из ровова и бункера жилаво бранио, вршио је и мање, али жестоке противнападе, али ова кота није била заузета. Истога дана, 2. батаљон је вршио напад на непријатеља који се утврдио на положајима, не више од 1800 метара удаљености. После краће борбе непријатељ се повукао у паничном бекству. Из заседе је 2. батаљон уништио на левој обали Дрине 21 кола и један луксузни ауто са немачким официрима. Овога дана 2. батаљон је убио 44 непријатељска војника и скоро 70 ранио, без сопствених губитака.[39]

У току 18. децембра, својом заповешћу Оп. бр. 62, штаб 45. дивизије наредио је штабу 24. бригаде, да у току ноћи 18/19. децембра предузме силовити напад ради уништења непријатељског упоришта Мали Зворник и избијања на леву обалу Дрине и истеривања непријатеља из Зворника. Овим нападима 24. бригаде требало је олакшати 20. и 23. бригади форсирање реке Дрине на њиховим секторима.[40]

Непријатељ је био потпуно свестан значаја упорног држања овог упоришта (коте), па је исто веома добро утврдио. Три реда утврђења (бункера и донекле озиданих ровова) постављених по дубини била су пуна непријатељских војника. Испред положаја непријатељ је посејао пуста минска поља и око положаја извео густе редове бодљикаве жице. Задатак је био изузетно тежак и смео за овако младу јединицу као што је то била 24. бригада. Проценом штаба 24. бригаде дошло се до закључка да се непријатељско упориште не може савладати нападом с фронта, па се пришло обухватном нападу.

Напад свих батаљона 24. бригаде почео је 19. децембра, у зору и извођен је преко целог дана. У зору, 20. децембра, 1. и 3. стрељачка чета 3. батаљона нападале су на Клек (1. чета фронталним нападом, а 3. продором према Ровинама), док су 2. стрељачка чета и бригадна противколска чета имале задатак да ликвидирају немачко упориште код Пилане, на самом друму поред Дрине и да продиру комуникацијом од с. Жарковићи до Малог Зворника и ту да ликвидирају немачку посаду.

Мали Зворник је ослобођен 20. децембра. Пошто су Немци порушили мост на Дрини приликом свог повлачења из Малог Зворника, то су снаге 3. батаљона скелом прешле у Зворник и ликвидирале заосталу непријатељску посаду. Немачке јединице на Клеку остале су опкољене и жртвоване рушењем моста, давале су жестоки отпор, не предајући се. Развила се жестока борба, 20 немачких војника натерано је у Дрину у којој су се и подавили. Остатак се разбежао, али су и они побијени.

У борбама вођеним 19. и 20. децембра 1944. године, јединице 24. НО бригаде освојиле су Мали Зворник и протерале непријатеља на леву обалу реке Дрине, а 20. децембра ушле су и у Зворник, разбивши притом потпуно 1. батаљон Пуковске групе „Скендербег".[41]

У борбама које је 24. бригада водила од 15. до 20. децембра 1944. године, непријатељу су нанети велики људски и материјални губици: 230 погинулих,[42] 240 рањених и 12 заробљена, заплењен је један „шарац", 10 пушака и много другог ратног и војничког материјала. Бригада је имала 16 погинулих, 22 рањена и 2 нестала војника.[43] У Ратном дневнику ОКВ за 20. децембар стоји: „Под притиском непријатеља, заштитнице су одступиле на запречну линију јужно од Зворника. Непријатељ, који је вршио енергично гоњење, разбио је делове пука „Скендербег".[44]

Форсирање реке Дрине

Штаб 14. корпуса НОВЈ издао је 17. децембра 1944. године заповест Оп. бр. 69 штабовима потчињених дивизија за

форсирање реке Дрине.(45) Истога дана, и штаб 20. НО бригаде издао је заповест Оп. бр. сл., штабовима потчињених јединица за форсирање реке Дрине на одсеку Куријачица.(46) Овога дана, Обавештајни центар Штаба 45. дивизије, извештајем бр. 15, исцрпно је обавестио II одсек Штаба 14. корпуса о снагама и распореду непријатеља пред дивизијским јединицама и о његовим тактичким и оперативним намерама.(47)

Већ 19. децембра, Штаб 14. корпуса издао је своју Директиву О. бр. 72 штабовима потчињених јединица за даља дејства у долини реке Дрине од Зворника до њеног ушћа, па је Штабу 45. дивизије наредио: „Да својим бригадама онемогући комуницирање непријатељској колони од Јања према Бијељини и да са јачим снагама са положаја Поток — Горња Пилица изврши напад на непријатеља директрисом пута: Поток — Брањево — Муслимански Шепак дејствујући маневром десног обухвата непријатељског положаја, са циљем избијања код Трновца на комуникацију: Шепак — Зворник и уништење опкољене непријатељске групације на просторији Брањево — Њиверице — Ројчевић — Шепак, а затим дејством на југ уништавањем друге групе од Трновца до Челопека."(48)

Штаб 14. корпуса је овом Директивом јасно предочио потчињеним дивизијама значај извршења овог оперативног задатка: „Достављајући предњу директиву, позивамо све старешине да својим јединицама одлучно и одсудно приступе цепању непријатељских јединица, а затим њиховом уништавању без предаха и колебања. Само иницијативан, брз и одлучан рад може довести до позитивних резултата, тј. до потпуног уништавања непријатеља.(49)

Штаб Јужне оперативне групе НОВЈ је, истога дана, 19. децембра издао своју заповест Стр. пов. о. бр. 316, којом је наредио: „Сектор: Козлук — Зворник — Дрињача, јужно од линије: Куријачица — с. Прибој: 45, 38.(50) и 23. дивизија под руководством штаба 14. корпуса, а са задатком уништења Зворничке непријатељске групе на обема обалама. У циљу обједињења дејстава 45. и 38. дивизије одредити једног члана штаба 14. корпуса, а који ће се налазити код штаба 45. дивизије."(51)

Непријатељ није организовао позициону одбрану реке Дрине. Главнина његових снага налазила се на левој обали реке, у рејону Зворника, с намером да се пробија ка Јању и Бијељини где су се налазиле мање непријатељске јединице за прихват наилазећих немачких јединица с југа. Непријатељ је 18. децембра држао мостобран код Зворника, на обема обалама реке Дрине.

Положаји на којима су се водиле операције 45. дивизије у овом периоду налазе се углавном поред Дрине. Река тече правцем југ-север од Дрињаче до Ковиљаче. Одавде скреће у североисточном правцу. Од Дрињаче па на север до тригонометра 137 Дрина протиче једном клисуром, чије су стране врло окомите. Овде се завршавају огранци босанских планина на левој обали и планине Озрена на десној обали. Висина ових положаја је 500 — 1000 метара. Земљиште је врло испресецано. Положаји су врло јаки, јер доминирају околним тереном. Од триг. 137 до Ковиљаче р. Дрина протиче једном долином чија је ширина 2—4 км, која се од Лознице до Јање шири и до 10 км. На овом простору земљиште са леве и десне обале је брежуљкасто. Од Јање на север ка Сави земљиште је равничасто. На свом току Дрина прави многе окуке и завијутке и има безброј већих и мањих острва. Она је врло брза, широка 60—150 метара, дубока 2—6 метара, тако да представља озбиљну препреку.

Дрина која се услед обилних јесењих киша била излила, почела је да опада и већ се 15. децембра повукла у своје корито, остављајући многе локве и широке и дуге пешчане спрудове. На местима форсирања Дрина је била широка преко 200 метара, са веома приступачном обалом, обраслом у већој мери врбацима, или на млотим местима откривеним, због чега се морало водити рачуна о маскирању и маскираној дисциплини.

За намеравани напад 45. дивизије на непријатеља на левој обали реке Дрине, Штаб 14. корпуса наредио је штабу Тешког артиљеријског дивизиона да са Бацачким дивизионом (оба из састава 14. корпуса) потпомаже напад 45. дивизије „Тукући непријатељски положај Главичица — Доња Пилица, а затим јаким концентрацијама ватре уништавати поједина непријатељска упоришта на положају косе Шепак. . ."(52)

Форсирање великих река, као што је била Дрина, је компликована борбена радња. За њено извођење треба имати довољно пловних средстава и потребно је извршити темељите припреме.(53) За насилни прелаз реке Дрине, 45. дивизија располагала је са веома мало ин-

жењеријских средстава. 20. бригада располагала је само са пет дрвених чамаца, који су пропуштали воду, тако да су се после два три превожења морали празнити. Од инжењеријских и приручних средстава направљен је мањи понтон носивости 15 људи са личном опремом, али се он убрзо није могао више користити. За утовар, превожење и истовар једног чамца било је потребно 35 —40 минута. Бригада је имала на располагању једну инжењеријску чету из батаљона Инжењеријске бригаде 14. корпуса. Из околних села са десне обале Дрине мобилисано је тридесетак сељака за веслаче и за водиче на левој обали Дрине.(54) Штаб 23. бригаде располагао је са једном већом скелом са којом је једино и вршио пребацивање својих јединица преко Дрине.(55)

Међу борцима било је много непливача, огромна већина њих била је из Поморавља, али из села далеко од Велике Мораве, и под планинама. Скојевски активи су пред вече, пре форсирања реке, одржали летеће скојевске састанке на којима је разбијен страх од велике реке и воде. На састанцима је говорено о братству и јединству и о моралној и патриотској обавези бораца да помогну у ослобођењу своје браће у Босни. Много се говорило и о потреби строге дисциплине при форсирању. Указано је и на обавезу батаљонских и четних руководилаца да своје људство доведу на време, у тачно придвиђени сат на место форсирања. Скојевски активи одредили су скојевце који ће бити у првим чамцима, углавном пушкомитраљесци и аутоматичари.

Посматрајући како се тешко савлађује ова велика водена препрека непливачи су са страхом улазили у чамце. Велике тешкоће настале су када је почело пребацивање комора-коња и мањих кола. Коњима су на главе навлачени џакови, а у недостатку ових употребљавана су ћебад и шаторска крила. Прелаз је био веома напоран, није било довољно пловних средстава, али је ипак текао у реду и по плану.

Пребацивање дивизијских снага започело је 18. децембра 1944. године.

Пребацивање јединица 20. бригаде

С обзиром на то да се непријатељ налазио на свега око 2.000 метара, на леву обалу Дрине најпре су пребачена мања извиђачка и минобацачка одељења и одељења тешких митраљеза из састава 3. батаљона. Група од седам извиђача из 3. батаљона прешла је прва реку и извршила извиђање супротне обале по ширини и дубини најмање један километар. Пошто су извиђачи известили да на другој обали нема непријатеља на бригадном сектору форсирања, приступило се пребацивању бригадних делова.

У првом ешелону налазили су се 3. и 4. батаљон. Они су у току поподнева 18. децембра и ноћу у рејону Куријачице прво пребацили своје тешко оружје и кухињу. Најпре је изашао 3. батаљон који је имао задатак да створи и осигура мостобран осталим јединицама и да затвори комуникацију Зворник — Јања — Бијељина. Већ по подне пребачени су и лакши пешадијски делови 4. батаљона са задатком да учврсте и прошире мостобран. Потом је настављено пребацивање и осталих делова 3. и 4. батаљона. Увече, 18. децембра, Штаб бригаде издао је борбену заповест, у којој је веома исцрпно навео задатке сваког батаљона понаособ на левој обали Дрине.(56)

Пребацивање 23. бригаде...

Почев од 14 сати, 18. децембра, само су 3. и 4. батаљон, скелом пребачени на леву обалу Дрине, полазећи из рејона села Бадовинци и на левој обали Дрине били су ујутру 19. децембра. Пошто није било кућа за смештај људства, време је било веома хладно, почела је и сиснежица, батаљони су се задржали близу обале и ложене су ватре како би се људство опрејало. (57)

Форсирање Дрине и борбена дејства 19. децембра

Добивши податке да су јачи делови 20. и 23. бригаде 45. дивизије већ прешли реку Дрину и да се на њеној левој обали већ налазе делови 17. дивизије НОВЈ (од 17. децембра),(58) Штаб 14. корпуса је 19. децембра издао Директиву за даља дејства јединица НОВЈ у долини Дрине, од Зворника до њеног ушћа.(59)

Док су се пребацивали пешадијски делови 20. бригаде, 2. крајишка бригада 17. дивизије НОВЈ једва је одолевала жестоким нападима делова 7. СС-брдске дивизије, потпомогнутих тенковима,(60) који су на крају дана успели да овладају мостобраном 2. крајишке бригаде и положајима на линији с. Главичица (са раскршћем и западно од села Обријеж) — место звано Градина, о чему су Немци јављали у својим извештајима 18. децембра.(61) Тим продором Немци су озбиљно упрозили не само да-

ље форсирање Дрине од стране јединица 45. дивизије, већ и опстанак батаљона 20. бригаде на левој обали Дрине.

Присуство Немаца на друму значило је да извиђачки делови 3/20. бригаде нису избили до тог сектора, па нису ни известили штаб батаљона о томе. У таквој ситуацији Штаб 20. бригаде одлучио је да хитно пребаци и 2. батаљон и појача 3. и 4. батаљон како би овладали комуникацијом Зворник — Јања, коју су држали Немци и усташе. 2. батаљон (три стрељачке чете, без комора), пребацио се на леву обалу Дрине у праскозорје, 19. децембра.

Тако су се, ујутру 19. децембра на левој обали Дрине налазили 3. батаљон (три стрељачке чете), 4. батаљон (две стрељачке чете) 2. батаљон (3 стрељачке чете), и 1. батаљон (две чете) укупно 10 стрељачких чета, затим бригадна противколска чета и по вод минобацача 82 мм из 3. и 4. батаљона. У току једног дана и једне ноћи пребачена су готово три батаљона, тешко оружје и нешто коморе (углавном натоварени коњи и челне кухиње). Форсирањем је непосредно руководио Штаб 20. бригаде, а на месту прелаза стално је боравио начелник штаба 45. дивизије.(62)

Током 19. децембра настављено је и са пребацивањем делова 23. бригаде преко Дрине. Пребачена је бригадна противколска чета, а затим и 2. батаљон (са две чете, а једна је остала у заштитници на десној обали Дрине). У току ноћи 19/20. децембра пребацила се и бригадна бојна комора. 2, 3. и 4. батаљон су се сместили на просторији села Амајлије, Поповог села (Попова), где су се сместили и делови бригаде који су прелазили Дрину у току дана. Прелаз се одвијао доста успореним темпом, борци су дуго чекали код скеле, време је било јако хладно, многи борци су озебли, па је јединицама дат одмор. Чишћено је и оружје. У селу Бадовинци, на десној обали Дрине остали су бригадна болница, бригадна трупна комора и део Штаба бригаде који је контролисао утовар и прелаз преко Дрине. У току 20. децембра, на леву обалу Дрине прешли су и остали бригадни делови.(63)

Ујутру, 19. децембра, непријатељске снаге биле су у следећем распореду: један пук 117. ловачке дивизије (по неким ауторима)(64) и заштитни делови 11. ваздухопловне-пољске дивизије са нешто моторизације, блокирани у Бијељини(65) делови 13. СС пука 7. СС-брдске дивизије у покрету ка Јањи (у коју су се пробили у току дана 19. децембра, а затим је и напустили и отишли даље на север), (66) главнина 7. СС дивизије „Принц Еуген" на просторији од села Главичица на југ закључно са Зворником;(67) челни делови 7. СС дивизије на положају Главичица — Доња Пилица. Непријатељ је држао и јако утврђени положај Муслиманоки Шепак-Рељићи.

Од предњих делова до Зворника била је размештена колонска комора, која се правцем Јања — Бијељина — Брчко пробијала на север. У Зворнику су се налазили 3. батаљон 21. ловачког пука 11. ваздухопловне пољске дивизије и 1010. тврђавски пешадијски батаљон, који су већ 20. децембра задњим деловима улазили у Јању, а овога дана делоги Пуковске групе „Скендербег" водили су код Малог Зворника борбе са батаљонима 24. бригаде, и остали делови 7. СС дивизије, који су по извлачењу колонских комора напред назначеним правцем имали да преузму улогу заштитнице.(68) На десној обали Дрине, у Малом Зворнику и околини, непријатељ (Пуковска група „Скендербег") је држао мостобран, чије је снаге Штаб 14. корпуса процењивао на око 3.500 људи.(69)

Напред је речено, да јединице 23. бригаде овога дана нису имале никакав додир са непријатељем, нити су изводиле ма каква борбена дејства, а 24. бригада је овога дана водила жестоке борбе са Немцима у Малом Зворнику и на околним положајима.

Међутим, сви батаљони 20. бригаде водили су овога дана жестоке борбе са Немцима. 3. батаљон је избио на друм у рејону Јоховачке школе (на самој комуникацији) са задатком да осигура мостобран у случају надирања непријатеља од Јање. На друму су борци наишли на двадесетак лешева. Били су то, дан раније погинули борци из 2. крајишке бригаде. По црним гуњевима и сукненим чакширама видело се да су сви били пореклом из Србије. Штаб 3. батаљона није у потпуности извршио задатак према бригадној заповести. Оставио је једну стрељачку чету испред села Брезовица, на месту званом Градина, али није оставио обезбеђење према комуникацији, па му је заменик команданта бригаде капетан Маринко Иковић, који је обилазио батаљонске положаје, наредио да затвори и правац од Јање, између Дрине и према комуникацији.(70)

Четврти батаљон је после преласка Дрине наступао до села Потока, где је, пошто савлада непријатељски отпор, имао да запоседне положаје, североисточни део села Главичице, село Поток и

да се на десном крилу повеже са деловима 14. корпуса НОВЈ,(71) али ни он није извршио постављени му задатак. Не нашавши непријатеља, који се већ повукао ка Јању, батаљон напушта достигнуте положаје и смешта се у с. Бјелошевцу и Брезовици, не обавештавајући о томе Штаб бригаде, што ће већ наредних сати имати тешких војничких последица. Са 2. батаљоном, који се најкасније пребацио преко Дрине, кретао се и командант бригаде мајор Војин Видовић, који је, затекавши празне положаје 4. батаљона, наредио штабу 2. батаљона да се рокира удесно и да затвори и правац 4. батаљона.

Командант 20. бригаде се 19. децембра после подне налазио код Штаба 2. батаљона. Сасвим правилно је проценио да непријатељ неће, нити сме да остави комуникацију Зворник — Јања у рукама јединица НОВЈ и да ће зато, вероватно већ идућег дана, 20. децембра покушати продор и пробој на овом правцу. Због тога је, 19. децембра у 16 сати донео одлуку да бригада изврши напад на непријатељске положаје, одбаци непријатеља и тако осигура мостобран ради преласка и осталих делова бригаде и делова 45. дивизије. Штаб бригаде (командант бригаде са извиђачким водом и куририма) налазио се на Градини, југозападно од села Обријеж.

Напад је почео у 16,30 сати и свуда је имао демонстративни карактер. Командант 2. батаљона је одмах послао извиђаче, који су по повратку известили да на друму нема непријатеља и да се он, према обавештењима сељака, повукао у Јању, о чему је командант у 21 сат обавестио команданта бригаде. Ни 4. батаљон није наишао на непријатеља. 3. батаљон добио је задатак да овлада непријатељским упориштима северно од Гловачка, к.127 и села Обријежа. Када је у Штаб бригаде на Градини стигао и командант 3. батаљона, он је, по наређењу команданта бригаде, послао једно јаче извиђачко одељење, које је утврдило да се непријатељ зауставио на три километра испред Јање, на линији с. Лужић — Дуго Поље (к.109) и код Петровића колибе, северно од села Обријежа.(72)

Борбена дејства 20. децембра

Командант 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген", који се са штабом дивизије налазио у Зворнику, обавештен је 19. децембра ујутру да су се на друму Зворник — Јања појавиле нове и крупније снаге НОВЈ и да је пресечена комуникација којим су се повлачиле немачке снаге ка северу, па је команданту 14. СС пука и команданту 3. батаљона 21. ловачког пука 11. дивизије (у којој је било и морнара и нешто Сенегалаца и Туркмена) наредио да формирају Пуковску борбену групу (Kampfgruppe), јачине од око 1.000 људи и да истог дана, по подне, из рејона Зворника нападне јединице НОВЈ, али ће тај напад уследити тек 20. децембра.

Током 20. децембра, до 22 сата завршено је пребацивање свих делова 23. бригаде преко Дрине. 1. и 2. батаљон и бригадна противколска чета сместили су се у селу Попове, на кратком одмору, а 3. батаљон запосео је положаје Голо Брдо — Орашје, све до Киперовине, а 4. батаљон од Киперовине, Чардачине све до Главчара, са задатком да спрече надирање непријатеља према Амајлији и уз Дрину и да му се супротставе.

У 14 сати наишла је совјетска авијација која је напала непријатељске колоне на друму и нанела им осетне губитке.(73) Мањи делови 4. батаљона, када се непријатељ средио и отишао са тих положаја, поставили су се на друму код Чардачине и покупили нешто стоке коју је непријатељ напустио. У току дана, из Бригаде су слате јаче патроле у циљу хватања везе са деловима 20. бригаде, али без успеха. Истога дана, 4. батаљон се вратио на просторију варошице Јање, избацивши јаче делове према Дугом Пољу, а друге према Градини и Црној Бари, ради спречавања непријатељског надирања. Чланови штаба бригаде налазили су се код батаљона: командант у Амајлији, политички комесар на скели и начелник штаба бригаде у Јањи.(74)

Овога дана, 24. бригада је, после жестоких борби, истерала Немце из Малог Зворника и ушла у Зворник, који су Немци напустили и отишли ка северу.

Напад на положаје 20. бригаде, непријатељ је почео 20. децембра, у 6,30 сати снагама 14. СС пука. Време је било зимоко, веома хладно, облачно, падао је снег који се топио, али је прекривао њиве и од њих правио непроходне кашуге.

Немци су најпре напали положаје делова 4. батаљона, на десном крилу 2. батаљона у југоисточном делу села Тавне. Истовремено су напали и две стрељачке чете 4. батаљона које су биле у покрету за напад на непријатеља код

села Брезовице. Међутим, 4. батаљон, није прихватио борбу, сем његове чете југозападно од села Тавне, већ се повукао у село Кацевац и Брђане. Под притиском много надмоћнијег непријатеља и чета код Тавне напустила је одбрамбени положај испред Тавне и Бјелошевца и повукла се према селу Почивалу, на Брђанску косу, југоисточно од села Брђани. Повлачење батаљона није било баш најбоље организовано, текло је без непосредног утицаја Штаба батаљона, готово без борбе са непријатељем. Неколико бораца је „изгубило везу" са својом колоном и сакрило се код сељака.

Затим је непријатељ напао мање делове 2. батаљона на раскршћу код села Потока. Већ у првом налету, потпомогнути ватром својих тенкова са друма, Немци су клиновима испресецали чете 2. батаљона и натерали батаљон на повлачење преко Средње Махале и села Брезовице у село Кацевац. Овде је 2. батаљон успоставио везу са 4. батаљоном, пробио се и даље повлачио без борбе. Међутим, о том повлачењу није обавестио ни Штаб бригаде, ни штаб 3. батаљона, који је тако остао усамљен на десном крилу бригадног положаја, а остала су откривена и лева 3. батаљона.

Видевши да се борба води на десном крилу, са деловима 2. и 4. батаљона, а сматрајући да су оба батаљона ступила у борбу са целокупним борбеним саставима, командант бригаде одмах је кренуо напред, с намером да повеже дејства својих батаљона, тиме што ће зауставити повлачење 2. и 4. батаљона, као и 1. батаљона (две чете) и поставити га према непријатељу, а 3. батаљон упутити преко Брезовице.

У циљу искоришћења постигнутог успеха на положајима 2. и 4. батаљона, непријатељ је једном колоном пошао напред с намером да 3. батаљон нападне с леђа, која су овоме, повлачењем 2. и 4. батаљона била огољена. На одстојању од око 500 метара приметиле су га патроле 3. батаљона, које су ишле преко брда Јоховац и известиле Штаб 3. батаљона, који је одмах оријентисао своје снаге према наступајућем непријатељу. Борба је почела око 8 сати. У борби су учествовале и две чете 1. батаљона и бригадна противколска чета.

Притисак непријатеља на положаје 3. и 1. батаљона био је веома јак и упоран. Трећи батаљон се дуго, готово три сата борио на Јоховцу (Гладина — Оштице), све до 11 сати, када је исти морао напустити, повезавши се са оне две чете и Штабом 1. батаљона и заузети положај с. Рухотина — с. Бјеличка Махала, на којима су се задржали скоро два сата. Борци су покушавали да се на брзину уреде ови нови положаји, копали су плитке ровове и ровове за бацаче.

Према извештају Штаба 1. батаљона 14. СС-брдског пука од 20. децембра 1944. године, његове јединице „достигле су овога дана Тавну, Брезовицу и Рухотину".(75)

Тада су предњи делови 1. батаљона известили да непријатељ са неколико дугих колона покушава да изврши обухват положаја (1. и 3. батаљон и бригадна противколска чета) испред села Брезовица и Ченгићи.

Штаб бригаде (командант, политички комесар и заменик команданта) наређују свим батаљонима да нападну непријатеља, с тим да 2. и 4. батаљон среде своје јединице и одмах нападну непријатеља који је већ запосео брдо Лазаревицу и косе изнад Мршића. Четврти батаљон је добио задатак да са три чете овлада брдом Лазаревица и тако отклони опасност од непријатељског удара у леђа 3. батаљона, а 2. батаљон да овлада косом изнад села Мршићи. Штабовима 1. и 3. батаљона наређено је да изврше пробој у правцу села Ченгићи: 3. батаљон преко села Студеница, а 1. батаљон лево од 3. батаљона, и са једном четом, као побочницом. Бригадној противколској чети одређено је да буде заштитница ове колоне за пробој.

Други батаљон је почео напад у 14,15 сати. Развила се веома оштра једночасовна борба, у којој су Немци били потиснути са својих положаја, те су све косе, закључно са положајем с. Јелићи биле очишћене од непријатеља. У Штабу бригаде се сматрало да је 2. батаљон остварио везу са 3. батаљоном, што није било тачно.

Први и 3. батаљон и бригадна противколска чета наишли су на непријатеља код села Лучић. У напад је кренуо у 14 часова најпре 3. батаљон, који је једини и водио борбу. У јуришу је прешао друм Дуго Поље — Студенац и избио на косу Мршић (к.223). Развила се борба прса у прса. После извесног времена, батаљон је успео да потисне Немце и да им заплени комору, јер су Немци изгледа били изненађени овим нападом. Неколико бораца из 1. чете растрчало се по заузетим немачким положајима, прикупљајући ратни плен, углавном немачке ранчеве и нешто мало личног оружја.

За то време Немци су успели да се зауставе на стотинак метара даље од 3. батаљона и да се почну сређивати. Видело се како немачки официри пиштољима заустављају своје људе, који су бежали. Око 14,30 часова са немачке стране отворена је јака и прецизна минобацачка ватра на 3, али и на 1. батаљон, који се био већ приближио заузетим немачким положајима. Експлозије бацачких граната унеле су тренутну забуну међу борцима и неки су већ почели да се повлаче без наређења. Немци су брзо средили своје редове, привукли појачања у људству и материјалу и почели жестоки противнапад, подржан јаком бочном митраљеском и још опаснијом, веома прецизном бацачком ватром из рејона Докнића (на северу) и Томића (на југу), приморавши 1. и 3. батаљон на повлачење. У том, прилично неорганизованом и готово паничном повлачењу погинули су неки четни командири и политички комесари, многи комунисти и скојевци. Батаљони су се повлачили ка ранијим положајима на друму и Јоховцу, али су и ту наишли на Немце, па су променили правац повлачења према Обријежу.(76)

Од потпуног пораза, оба батаљона је, по свему судећи спасао мрак, који је већ овог зимског дана нагло пао. Немци су у 16,15 часова прекинули противнапад, па су се батаљони повукли на нове положаје, западно од села Обријежа, на косе изнад овог села (к.127 и к.136). Немци су се зауставили на достигнутој линији, а њихова главнина вратила се у Студенац и Лучиће. Целу ноћ су црвеним и белим ракетама осветљавали предео испред себе и повремено испаљивали бацачке мине у правцу Обријежа.

Неколико породица из Обријежа, које су славиле Св. Николу, приредили су богату вечеру за јединице 1. и 3. батаљона и бригадне противколске чете. Сељаци су истовремено, уз велики ризик од погибије, прикупљали обавештајне податке о распореду и евентуалним намерама непријатеља. Све три јединице (1. и 3. батаљон и бригадна противколска чета, укупно шест чета) остале су у селу до касно у ноћ, а затим су, предвођене мештанима, прешле поток Змајевац (код Драгиње). Вода је била веома хладна, борци су носили и многе рањенике, а унаоколо су припуцавали Немци, па је то био веома напоран покрет. Преко Модрана су пред зору, 21. децембра стигли у Сухо Поље, где су се зауставили и задржали на одмору, без везе са Штабом бригаде и штабовима 2. 4. батаљона.

Док су 1, 2, 3. и 4. батаљон водили борбе на левој обали Дрине, још две чете 1. батаљона прешле су реку рано ујутро, 20 децембра и у 7. часова пошле ка друму у састав свог батаљона, који се налазио у рејону села Рухотине. Међутим, нису стигле да се пребаце преко друма, јер се на њима већ налазио непријатељ. У то је стигао и начелник штаба бригаде поручник Петроније Јованчић и пошао са њима истим правцем.

У предњем делу села Батар, сељаци су их обавестили да су Немци и усташе прошле кроз ово село 15 минута раније, па је начелник штаба наредио да чете у стрељачком строју крену ка Јуховцу. На првој коси наишли су на немачке патроле. У борби која је трајала од 8,30 10,30 часова, са јачим немачким снагама, непријатељ је успео да потисне ове две чете скоро на обалу Дрине. Начелник штаба бригаде одмах је обавестио начелника штаба 45. дивизије о присуству јачих непријатељских снага на комуникацији Зворник — Јања, па је начелник штаба дивизије наредио да се у току ноћи поново покуша пробој на истом правцу, пославши му као појачање две чете из 1. батаљона 24. бригаде.

Око 23 часа истога дана делови 1/20. бригаде (две чете) и 1/24. бригаде (две чете), предвођени начелником штаба 20. бригаде, поново су покушали да пређу комуникацију Зворник — Јања, али опет без успеха. Борба са Немцима трајала је скоро два часа. Начелник штаба дивизије обавестио је начелника штаба 20. бригаде да ће му послати нова појачања из 24. бригаде. На том је и остало, јер је већ било свануло. Поновни напад 21. децембра ујутро није успео па су се све ове чете истога дана повукле на десну обалу Дрине.(77)

Интересантно је истаћи, да непријатељ још увек није имао реалну слику о јачини наших снага на овом сектору и о жестини борби које су овде вођене 19. и 20. децембра, што се најбоље види из једног њиховог извештаја за тај дан.(78)

Борбена дејства 21. децембра

На дан 21. децембра, Штаб 20. бригаде и 2. и 4. батаљона налазили су се у рејону села Доња Пилица и Бјелошевац, а 3. батаљон, бригадна противколска чета и 1. батаљон који су учествовали у пробоју код Ченгића, били су у

Сухом Пољу.(79) Борци су чистили оружје, а мањи делови били су истурени испред села ради осматрања непријатељских снага и њихових покрета. Рањеници и болесници превожени су тога дана преко Дрине у Лозницу, а затим у дивизијску болницу у Бањи Ковиљачи. Поновљени напад две чете 1. батаљона и две чете 1. батаљона 24. бригаде, 21. децембра на Немце код Јоховца ујутру није успео, па су се и ове једнице тога дана вратиле на десну обалу Дрине.

У току овог дана, јединице 24. бригаде извршиле су покрет поред десне обале Дрине до Лознице, где су се разместили на одмор.

Жестоке борбе против Немаца водиле су овога дана јединице 23. бригаде. По наређењу Штаба 23. бригаде, са почетком у 2 часа започео је покрет свих бригадних јединица: 3. батаљон је кренуо према Модрању и Доњој Махали, са задатком оријентисања према Доњој Трнави; 2. батаљон добио је задатак да ликвидира непријатељска упоришта у селима Обријеж и Доња Махала, која су напустиле јединице 20. бригаде и да избије у рејон Ченгића и да ухвати везу са 3. батаљоном, а 4. батаљон је имао задатак да крене са друма Јања — Зворник и да садејствује 2. батаљону у нападу на непријатеља у селу Обријеж и да се оријентише затим према Бјелошевцу. Први батаљон остао је у Јањи са задатком обезбеђења правца од Бијељине, а бригадна противколска чета добила је задатак да уђе у састав 2. батаљона и да се креће према његовом борбеном задатку.

После борбе код Ченгића, немачка групација са око 1.000 људи, састава: 1. батаљон 14. СС-брдског пука и приспели мањи делови Пуковске групе „Скендербег" и делови 21. ловачког пука 11. ваздухопловне пољске дивизије, око 7 часова кренула је ка Јањи, и наишла на положаје 3/23. бригаде. Развила се борба у сусрету, батаљон је отпочео борбу и привремено зауставио непријатеља. На сектору 4. батаљона, непријатељ је наилазио правцем Кардашице, Ранковац, Исаковича ада, с намером да заобиђе Јању и нанео бочни удар 4. батаљону. Међутим, 4. батаљон који се био распоредио око Јање, спремно је дочекао овај непријатељски напад и успешно га одбио. Нешто касније, добивши појачање, Немци су обновили свој напад на положаје 4. батаљона, али су на око 300 метара даљине били дочекани жестоком ватром, на бојном пољу остала је маса погинулих и рањених Немаца, док су се остали разбежали.

Други батаљон 23. бригаде, који се овога дана мањим деловима распоредио око речице Јање, са главнином у резерви, дочекао је у 8 часова напад непријатељске колоне, јаке око 500 војника. Садејствујући један другоме, 4. и 2. батаљон жестоком ватром одбили су и овај непријатељски напад и нанели му теже људске губитке, и вратили га натраг. После краће паузе, непријатељ је далеко јачим снагама покушао и трећи напад на положаје 2. и 4. батаљона, али опет без успеха и уз још веће људске губитке.

На сектору 3. батаљона непријатељ је нападао јаким снагама и уз велике губитке потиснуо је нешто уназад батаљонске делове. По наређењу Штаба бригаде, 1. батаљон је изишао из Јање и поставио се на положаје Чардачине — Биперовине, са задатком обезбеђења овог правца од непријатељског надирања. Поновним нападом, са далеко јачим снагама, непријатељ је у 12 часова успео да потисне наше снаге, да пређе речицу Јању и да потисне јединице 23. бригаде из саме Јање. Повлачење бригадних делова из Јање било је прилично неорганизовано и уз извесну панику, храбро је потинуо већи број четних командира и политичких комесара, много комуниста и скојеваца, што је све јако утицало и на борбени морал бораца.

У тој ситуацији, Штаб 23. бригаде наређује брзо сређивање јединица и заузимање нових борбених положаја: 1. батаљон од Голог Брда до Орашја; 4. батаљон од Орашја до Чардачине; 3. батаљон посео је положај Главичар, а 2. батаљон Орлово Поље. Јединице су почеле да копају плитке ровове, а најпре ровове за минобацаче и митраљеска гнезда. Терен на коме су се одвијала борбена дејства овога дана био је у потпуности раван и без природних заклона и као такав веома неприкладан за борбу са далеко јачим немачким снагама. У 14 часова непријатељ је извео напад на лево крило нових положаја 3. батаљона, али без успеха и уз велике губитке се морао повући и батаљон је успео да одржи своје положаје.

О жестини борби које су овога дана водили батаљони 23. бригаде, сведоче и подаци о обостраним људским губицима. Непријатељ је, према бригадном Операцијском дневнику имао око 300 погинулих и 500 рањених војника, а сопствени губици 23. бригаде били су

гакође високи, 46 погинулих и 86 рањених.

Због велике преморености свих јединица, Штаб 23. бригаде издао је 21. децембра увече наређење о смени 3. и 4. батаљона са 1. и 2. батаљоном, који су дотле били на краћем одмору. Вероватно осетивши комешање на бригадним положајима, непријатељ је у току ноћи 21/22. децембра, надирући преко Голог Брда и Амајлије нападао великим снагама, нарочито на левом крилу бригадног положаја, друмом од Ћиперовине, па иако је био одбијен, успео је да онемогући смену јединица 23. НО бригаде.(80)

Борбена дејства од 22. до 26. децембра

Већ у 7 часова, 22. децембра, непријатељ је, са око 1.500 војника и нешто коњаника, започео нови силовити напад на лево крило положаја 23. бригаде, на одсеку 2. и 3. батаљона. Борба је трајала два часа и непријатељ је, уз велике људске губитке одбијен и принуђен на повлачење. Међутим, у тој борби храбро је погинуо командант 2. батаљона, па је у батаљону настала мања паника и батаљон се, без ичијег наређења повукао са својих положаја, док су 3. и 4. батаљон остали упорни на својим положајима.

У току дана непријатељ је вршио четири узастопна напада на положаје 23. бригаде. За време борби, 3. батаљон се повукао на положаје код с. Попови и на његово место дошао је 1. батаљон. Користећи ова померања на бригадним положајима, а увидевши очигледно да овде не може имати борбених успеха, непријатељ је извршио снажни притисак на десно крило бригаде и на положаје 6. пролетерске (источнобосанске) бригаде, која се налазила десно од 23. бригаде. Напад је био силовит и са веома јаким снагама, па је непријатељ потиснуо 6. бригаду и ушао у село Амајлију. Са огољеним крилима, не могавши да издрже нови непријатељски притисак, и јединице 23. бригаде повукле су се у правцу с. Попови.

На новим положајима приступило се тренутном сређивању јединица 23. бригаде. У селу Попови састали су се штабови 6. пролетерске и 23. бригаде и донели одлуку о заједничком противнападу на Немце у Амајлији и ликвидацији и других непријатељских упоришта на Голом Брду, Патковачи и Чардашини. У напад се кренуло са шест чета из 1. и 3/23. бригаде и шест чета из 6. пролетерске бригаде. Напад је био силовит, непријатељ није издржао овај притисак јединица НОВЈ и повукао се најпре из Амајлије и Патковаче, а затим и са осталих положаја и вратио се у Јању.(81)

Увече, 22. децембра, у Средњој Трнови почео је састанак Штаба 20. бригаде са штабовима батаљона и командама бригадних јединица, са једном тачком дневног реда: анализа борбене делатности на дринском мостобрану, у време од 18. до 22. децембра 1944. године, закључци и поуке. Састанку су присуствовали и командант и политички комесар 14. корпуса пуковник Радивоје Јовановић Брадоња и потпуковник Радисав Недељковић Раја, и командант и политички комесар 45. дивизије, потпуковници Раде Зорић и Саво Вукчевић. На састанку је извршена детаљна анализа протеклих борби и том приликом констатовано је, да је Бригада, упркос великим људским и материјалним губицима, извршила задатак постављен јој дивизијском заповешћу.(82)

У току ноћи 22/23. децембра, јединице 23. бригаде почеле су се пребацивати на десну обалу Дрине. Међутим, већ са почетком у 7 часова, 23. децембра, непријатељ је извршио силовит напад у правцу села Амајлије, где се налазила 6. пролетерска бригада и даље ка селу Попови и успео да дубоко продре на овом сектору. Непријатељски продор био је изненадан и снажан, указала се опасност по 3, а нарочито за 1/23. бригаде који је био одсечен. У том циљу, одмах је наређено 2/23. бригаде, који се налазио на положајима код с. Попови да заустави непријатељско надирање и да се повуче са осталим батаљонима бригаде.

У међувремену је 3. батаљон 23. бригаде извршио жестоки напад на непријатеља у селу Амајлији и успео је да јуришем протера непријатеља из овог упоришта. Ситуација се сада знатно побољшала, непријатељ је био одбачен са обале Дрине и отеран у Јању, па се могло отпочети са пребацивањем јединица на десну обалу Дрине. За то време 1. батаљон, који је раније немачким нападима био одсечен од бригадне главнине, пробија се поред Јање на југ, прешао један крак Дрине и на речном острву Међуводе остао све до 24. децембра до 5 часова.

Двадесет трећег децембра 1944. године, ујутру, непријатељска колона из 14. СС-брдског пука, јачине од преко

2.000 војника, из правца Бијељине извршила је јак напад преко Дворова на с. Балтун и с. Црњелево, а слабијим снагама преко Петровог Поља и Амајлије и успео да раздвоји јединице 6. пролетерске бригаде и да исту и 23. бригаду одбаци ка Дрини до рукавца Дрињица и тако опасно угрозио бадовиначки мостобран. 23. бригада није учествовала у овим борбама, већ се кретала око Дрине.(83)

Двадесета бригада била је овога дана у рејону села Пилице, а 24. бригада до 2 часа вратила се на леву обалу Дрине код Куријачице.

У току 24. децембра, непријатељ је вршио слабије нападе на мостобран 23. бригаде код с. Попова, на положаје 2. и 4. батаљона. Остале јединице пребациване су се на десну обалу Дрине, затим су се неке јединице, по наређењу штаба 45. дивизије поново враћале на леву обалу Дрине, да би се око 24 часа све јединице 23. бригаде пребациле на десну обалу Дрине, по редоследу: 2, 4. и 3. батаљон (1. батаљон још је био на острву Међуводе), а затим су се сместили у селу Бадовинци.(84)

По подне, 24. децембра 1944. године, Штаб 45. дивизије издао је заповест О. бр. сл., штабовима бригада за поновно форсирање Дрине,(85) па су све јединице ове дивизије кренуле на извршење новог борбеног задатка.

На крају борби за дрински мостобран

Борбени задатак штаба 45. дивизије, добијен од штаба 14. корпуса НОВЈ био је, да са све три бригаде форсира реку Дрину, на одсеку Зворник — Јања — Бијељина и да сталним борбеним дејствима онемогући несметано извлачење јединица Групе армија „Е" долином Дрине и дуж комуникације Дрињача — Зворник — Јања — Бијељина и даље на север, за Сремски фронт. То је било стварање новог оперативног подручја, на ком је било ангажовано шест дивизија НОВЈ (17, 23, 25, 28, 38. и 45.) и две немачке елитне дивизије. Четрдесетпета дивизија је, после напорног и дугог марша на време стигла на одређену јој просторију и упркос великом недостатку пловних средстава, на време форсирала реку Дрину, водила затим упорне борбе са далеко јачим непријатељем, углавном са Немцима, пресецала комуникацију Зворник — Јања и знатно омела и успорила повлачење немачких снага на север.

Јединице 45. дивизије водиле су жестоке борбе са јединицама две немачке дивизије: 11. ваздухопловна-пољска (пешадијска) и 7. СС-брдска дивизија „Принц Еуген" и делови СС-дивизије „Скендербег". Немачки команданти из Групе армија „Е", приликом повлачења јединица из Грчке кроз Македонију, Косово и у Западној Србији, од људства, које је, у односу на оно на источном и западном фронту, било другостепене вредности, за кратко време створили су јединице високих борбених квалитета. Све ове немачке јединице, не само у повлачењу долином Западне Мораве, где су водили тешке борбе и са јединицама 45. дивизије, већ и на новим положајима, на Дрини, показале су завидну упорност, умешност и сналажљивост, нарочито у заштитничким борбама, оне су се пробијале овим крајевима „по цену живота".

Борбени морал ових немачких јединица био је висок и условљен низом тенденција: Најпре, сама радња повлачења, која свакој војсци тешко пада, поготову војсци која је, од 1939. године низала само крупне војничке победе и увек била у офанзиви; затим њиховим сталним борбеним дејствима у туђој земљи за коју су веровали да ће је држати у покорности и експлоатисати довека, у земљи где је огромна већина народа била против Немаца, као и већ оформљеном свешћу немачких војника и старешина да је Немачка изгубила и овај рат, али и жељом да се што пре пробију у Аустрију и Немачку, својим кућама и да тамо, ако морају положе оружје Американцима и Енглезима, а не НОВЈ и Црвеној армији. Добро обучене и наоружане јединице немачких дивизија, при повлачењу биле су свесне да ништа добро не могу очекивати од овог народа коме су у протекле четири године нанеле толико зла и пролили много његове крви, свесне своје злочиначке прошлости, биле су се упорно, остајале упорно у одбрани, а биле исто тако офанзивне у нападу.

Констатујући овакве борбене квалитете непријатељских јединица на левој обали Дрине, утолико су значајнији и вредноснији били борбени успеси које су у тим, скоро једномесечним борбама, са таквим непријатељем, постигле јединице 45. дивизије. Борбена дејства јединица 45. дивизије на левој обали Дрине, иако су имала тактички карактер борби са непријатељским заштитница-

ма, повремено су се претварале у упорну позициону одбрану, комбиновану са маневром и низом офанзивних акција, са значајним људским и материјалним губицима са обе противничке стране.

Форсирање реке Дрине (великих река уопште) је један од најтежих видова борбених дејстава. Прелаз преко Дрине представљао је прекретницу у развоју ове младе, скоро формиране дивизије НОВЈ. Већ Дивизији, састављеној у огромној већини од мобилисаних бораца, па и старешинама, прелаз преко Дрине био је потпуно нова и дотада непозната борбена радња, поготову што се радило о форсирању тако широке и дубоке, набујале реке, која је носила и ледене санте, упркос недостатку пловних средстава и у зимско време, успешно је и на време извршено и формиран мостобран, иако заиста по цени великих људских жртава и материјалних губитака.

На овом сектору није било сталних положаја, а непријатељ је надирао не осврћући се на жртве. Иако недавно попуњена са много мобилисаних бораца из Поморавља, од којих огромна већина није служила војску, борци су већ стекли богата војничка искуства у претходним борбама у долини Западне Мораве, па су се у борбама на дринском мостобрану далеко боље понашали, боље осматрали непријатеља, релативно добро одржавали везу у борби, правилније су поседали положаје, нису се више гомилали при нападу и одступању, ма да је још увек било паникерства у којима су погинули и рањени многи борци.

Цела ова операција била је врло тешка и сложена. Непријатељ је био јак, имао је моторизоване и механизоване јединице, код Јање је употребио чак и коњицу, те је на равничарском земљишту код Јање, па и код Батара могао успешније да маневрише. И поред стварања мостобрана од јединица 45. дивизије и њихових суседа, сама конфигурација терена на северном сектору ишла је непријатељу на руке. Наше јединице на овом терену нису имале ниједан солиднији положај на који би се могле чврсто ослонити и одакле би могле повести акцију противу непријатеља и тако су се оне, по извршеном форсирању реке, нашле на равничарском земљишту између непријатеља и озбиљне препреке реке Дрине, са врло слабим и недовољним превозним средствима. Продори непријатељских, иначе веома покретних јединица, који би на сваком другом терену имали само локални значај, овде су могли имати врло тешке последице, јер су раздвајали јединице и покушавали да поједине наше делове набаце на Дрину и ту их униште. У таквим ситуацијама долазило је до пуног изражаја, самоиницијатива старешина, али ње није било увек довољно, и не на свим нивоима.

Међутим, у свим овим борбама било је и много војничких и политичких слабости и грешака које су анализиране и оцењиване у свим штабовима, почев од Штаба 14. корпуса па до штабова батаљона и команди чета.

Штаб 14. корпуса НОВЈ, у својој бојној релацији О. бр. 1а/45, од 31. децембра 1944. године, достављеној Штабу Јужне оперативне групе НОВЈ, о борбама у долини Дрине, дао је релативно веома строгу оцену о овим борбеним дејствима 45. дивизије: „. . . Ова бригада (20. српска, у борбама 20. и 21. децембра — п. а.) неправилним постављањем била приморана последњег дана на повлачење према Дрини и пребацивање извесних делова на десну обалу. Ова бригада није радила по задатку и током борби није имала везу са штабом дивизије . . . У овим борбама подбациле су бригаде 45. дивизије, 20. и 23. бригада, у борбама на левој обали Дрине на простору Бијељина — Јања — Бјелошевци, које нису радиле у потпуности по задатку, а са 23. бригадом се није правилно ни руководило од стране њеног штаба. Самокритички осврт на ове операције био би следећи: а) Код 20. и 23. бригаде 45. дивизије није било довољно организованости ни везе, обједињења команди поготово, па се услед тога на њиховом делу фронта и није задао јак ударац непријатељу, већ су претрпљени већи губици у људству и материјалу, премда је терен за успешно дејство био повољан. б) Основни је пропуст што нису јаче снаге на левој обали реке Дрине и то на простору Јања — Бјелошевац — Пилица — Трновица — Челопек искоришћене правилно, одакле су се могли нанети непријатељу озбиљни губици и пресецање њихове одступнице на север."(86)

Није била много лакша ни самокритичка оцена ових борби за дрински мостобран, коју је дао Штаб 45. дивизије, у својој заповести О. бр. сл., од 24. децембра 1944. године, у којој се каже: „У току последњих недељу дана наша дивизија приступила је извршењу једног од најделикатнијих војничких задатака — форсирању реке Дрине и нападу на непријатељске колоне које су се из-

влачиле левом обалом Дрине, комуникацијом Зворник — Јања — Бијељина. У току извршавања постављеног задатка, војнички дух и дисциплина код наших јединица нису се показали на висини, а и начела будности и опрезности код извесних јединица била су чак запостављена, те нам се то овога пута тешко осветило . . ."(87)

Борбе које су јединице 45. дивизије водиле на Дринском мостобрану биле су жестоке, о чему речито говоре и подаци о обостраним људским жртвама и материјалним губицима, с тим да су они на страни непријатеља били скоро троструко већи. Подаци које је Штаб 45. дивизије дао Штабу Јужне оперативне групе, 29. децембра 1944. године, односе се само на 20. и 23. бригаду из њихових борби на левој обали Дрине: 147 погинулих, рањених 339, несталих 593 (од којих се огромна већина касније вратила у своје јединице),(88) док је цела дивизија (20, 23. и 24. бригада) у свим овим борбама имала 175 погинулих, 404 рањених и 600 несталих. Непријатељски губици били су далеко већи: погинулих 759, рањених 919 и 15 заробљених.(89)

Нови борци су се прекаљивали у скоро свакодневним жестоким борбама против војнички добро обученог и још боље наоружаног непријатељског војника. Огромна већина бораца показивала је у овим борбама дивне примере самопрегора и јунаштва, била је свесна значаја борби за слободу коју су водили у овом делу наше домовине. Осим тога, слаба одевеност бораца, слаба обућа, често и нередовна исхрана, утицали су такође на повећану исцрпљеност бораца, чији је борбени морал и поред свих ових тешкоћа био на висини.

Посебно је био висок борбени морал старешина, политичких руководилаца, комуниста и скојеваца. О томе најбоље говори податак да је у овим борбама погинуо један командант батаљона (Драго Пилетић, командант 2/23. бригаде), неколико четних командира и политичких комесара и политичких делегата водова, да је тешко рањен заменик команданта 20. бригаде, а много старешина је било рањено при пробоју и у повлачењу.

Велики су били и обострани материјални губици у ратној и војничкој опреми, наоружању и моторизацији. Јединице 45. дивизије изгубиле су 40 пушкомитраљеза, пет тешких митраљеза, 33 полуаутоматских пушака, 90 стројница, 290 пушака (разних), 12 противколских пушака, четири постоља од бацача, двоја кола, 16 коња и четири казана. Од непријатеља је заплењено 68 пушака, један тешки бацач, четири пушкомитраљеза, један пиштољ, а уништена су му два аутомобила, 19 камиона, 53 кола са ратним и војничким материјалом и оштећена су му 12 камиона.(90)

О жестини ових борби говоре и подаци о утрошку муниције, мина и артиљеријских зрна. Јединице 45. дивизије, у борбама на мостобрану на левој обали Дрине утрошиле су муниције (зрна): 122.940 руске пушчане, 39.250 стројничке, 17.000 маузер, 3.200 италијанске, 7.500 бугарске, 1.580 енглеске, 670 за противколске пушке, 894 мине за бацаче 82 мм, 305 мина за бацаче 50 мм и 240 ручних бомби.(91)

Слабости показане у овим борбама биле су такође многобројне и понекада веома тешке и са тешким последицама. Пре свега, ту су слабости штабова 20. и 23. бригаде у командовању батаљонима и у недовољно ефикасној организацији међубатаљонског садејства, као и недисциплина штабова батаљона, а ни командовање батаљонима није увек било синхронизовано, недостајале су будност и контрола сопствених јединица. Веза са суседима није редовно одржавана ни одлуке о заједничком нападу или одбрани нису благовремено доношене ни извршаване. Везе између појединих чланова штабова бригада нису увек добро функционисале.

Обавештајна служба и извиђање у појединим јединицама и у појединим фазама борби нису били на висини. Било је дезертерства, преко 600 бораца, који су се у већини ипак касније вратили у јединице, али су побегли из борбе. 24. бригада, нарочито при ликвидацији немачких положаја код Малог Зворника показала је доста војничког знања и иницијативе и војничке вештине. Ударне групе смело су се пробијале кроз непријатељске положаје и залазиле непријатељу иза леђа.

Без обзира на заиста велике губитке у људству и материјалу, који су уследили и због велике надмоћности непријатеља, али и због крупних слабости у командовању, може се закључити да су све три бригаде 45. дивизије у описаним борбама извршиле свој борбени задатак, не прекидајући ни једног дана борбени контакт са непријатељем.

НАПОМЕНЕ, ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Архив Војноисторијског института ЈНА у Београду (У даљем тексту: Архив војни),

Архива НОР-а, кут. 721, фасцикла бр. 5, регистарски број 4, **Операцијски дневник Јужне оперативне групе.**

2. Група аутора, **Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945.,** Војноисторијски институт, Београд, 1957, 204, 205, 208.

3. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1957 (У даљем тексту: **Зб. НОР**), том 1, књига 15, документ бр. 115 (Видети и **Зб. НОР**, I. 15, док. 142, 143).

4. **Зб. НОР**, I, 15, док. 144.

5. Четрдесетпета дивизија НОВЈ формирана је у времену од 3. до 24. септембра 1944. године на територији сокобањског среза, од људства покреклом из нишког и тимочког ратног округа. Састав дивизије био је: 20, 23. и 24. српска НО бригада и дивизијске пристапске јединице. Водила је септембра и октобра 1944. године жестоке борбе са јединицама 1. брдске и 7. СС дивизије „Принц Еуген" у долини Тимока и Јужне Мораве. После борби за ослобођење градова у долини Велике Мораве, заједно са јединицама Црвене армије (ЦА), а у времену од 19. новембра до 10. децембра 1944. године водила је жестоке борбе са јединицама Групе армија „Е" у долини Западне Мораве (на комуникацији: Пожега — Ужице — Љубовија).

6. **Зб. НОР**, I, 15, док. 168.

7. **Зб. НОР**, I, 15, док. 185.

8. Архив војни, к. 1335, ф. 3, рег. бр. 4, **Бојна релација 20. бригаде за борбе вођене у периоду од 11. децембра 1944. до 1. јануара 1945. године.**

9. Архив војни, к. 1337, ф. 8, рег. бр. 11, **Бојна релација 23. бригаде за борбе вођене у времену од 11. до 31. децембра 1944. године.**

10. Архив војни, к. 1329, ф. 14, рег. бр. 1/2, **Бојна релација 45. дивизије за операције вођене у времену од 11. до 31. децембра 1944. г.**

11. Архив војни, к. 1333, ф. 1, рег. бр. 1, **Историјат 45. српске дивизије НОВЈ.**

12. **Зб. НОР**, I, 15, док. 186 (Видети и документ бр. 202).

13. **Исто.**

14. Видети и **Зб. НОР**, IV, 31, док. 155.

15. Видети и **Зб. НОР**, IV, 31, док. 154.

16. Видети и документ у Архиву војном, рег. бр. ДМ-55: **књигу примљених депеша четничке Врховне команде,** депешу од 22. децембра 1944. године.

17. **Зб. НОР**, IV, 31, док. 68.

18. Драгољуб Ж. Мирчетић, „Двадесета српска бригада у борбама за мостобран на Дрини (12.—31. децембра 1944), **Војноисторијски гласник** (у даљем тексту: ВИГ), Београд, 1983, бр. 3, стр. 145—162.

19. **Зб. НОР**, XII, 4, Прилог бр. 2, страна 1196: Извод из Ратног дневника команде Групе армија „Е" за период од 1. октобра до 31. децембра 1944. године. — Још 10. децембра 1944. године, командант Групе армија „Е" телеграмом је обавестио команде 34. корпуса за специјалну намену и 91. армијског корпуса, 5. СС-брдског армијског корпуса и Корпусну групу „Киблер": „Четници на маршу у шири рејон Ваљева привремено ће прећи преко подручја Рогатица — Љубовија — Зворник — Кладањ. Д. М. (Дражa Михаиловић — прим. аутора) гарантује најлојалније држање према немачким јединицама и нуди сарадњу".

20. **Завршне операције,** н. д., 427; Милојица Пантелић, **25. српска НОУ дивизија,** Војноиздавачки завод, Београд, 1977, 135.

21. Архив војни, микрофилм НАВ-Н-Т-311, рег. бр. Ф-194, снимак 1140-1142: **Дневни извештај Групе армија „Е"** од 26. новембра 1944. године. — 11. ваздухопловно-пољска дивизија у времену пробијања кроз Србију и доласка у источну Босну припадала је најпре Групи армија „Е" и имала је у свом саставу: 21. ловачки пук (који је новембра 1944. године сменио 1. брдску дивизију у Зворнику), 11. артиљеријски пук и 22. ловачки пук.

22. Архив војни, Архива НОР, к. 11, ф. 13/11, рег. бр. 91, 94, 96:**Депеше штаба 14. СС пука** од 23. и 24. децембра 1944. године; к. 11, ф. 1, рег. бр. 14: **Депеше штаба 1. батаљона 14. СС пука** од 23. и 24. децембра 1944. године.

23. **Зб. НОР**, IV, 31. док. бр. 90, Објашњење број 3. — То су били остаци 21. СС брдске дивизије „Скендербег" (21. Waffen — SS Gebirgsdivision »Skenderbeg«). Дивизија је 10. новембра изашла из састава 21. брдског армијског корпуса и стављена под команду 5. СС брдског армијског копуса као Пуковска група „Скендербег". У саставу Борбене групе „Фиктум" повлачила се после прелаза Дрине код Вишеграда правцем Вишеград — Рогатица — Соколац — Власеница. Од 4. децембра у саставу 34. армијског корпуса 8. децембра избила у рејон Зворника.

24. **Исто.**

25. **Зб. НОР**, IV, 31, док. 176. — У једном усташком извештају за 24. децембар 1944. године, стоји: „На Дрини налазе се залазнице једне немачке борбене скупине из Зворника, према Козлуку уз јачи непријатељски притисак."

26. **Зб. НОР**, XII, 4, Прилог број 1, стр. 1113, Извор из Ратног дневника Команде Групе армија „Ф" за период од 1. јула до 31. децембра 1944. године.

27. **Архив војни,** мкрф. НАВ-Н-Т-311, рег. бр. Ф-195, снимак 334, 459 (Видети и Зб. НОР, IV, 31, док. 66, објашњење број 3).

28. **Percy Ernst Schramm, Kriegstagesbuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtührungsstab). 1940-1945, Band IV, Erster Halbband, Nr. 27, SS Gebirgs — Pionerbataillon, Verlag für Wehrwesewn· Frankfurt am Mein,** (Ратни дневник Оперативног штаба Врховне команде оружаних снага, Ратни дневник 7. СС инжењерског батаљона, стр. 726); О томе видети и Архив војни, НАВ-Н-Т-354, рег. бр. Ф-146, снимак бр. 3786865; О томе видети и **ратни дневник број 3,** Оперативни дневник Оперативног одељења Команде Групе армија „Ф", део дневника за 17. и 18. децембар 1944. године (Архив војни, мкрф. НАВ-Н-Н-Т-311, рег. бр. 191, сн. бр. 506-510): **извештај 1. батаљона 14. СС пука од 16. децембра 1944. године** (Архив војни, рег. бр. 14—1, кут. 11); Као и **Зб. НОР**, IV, 31, док. 62, Објашњење број 3.

29. **Зб. НОР**, XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1113. — „На Дринском фронту су бандитске снаге (17. и 28. дивизија НОВЈ — п. а.) поново прешле реку и угрозиле пут Јања — Бијељина. Непријатељ је запречио пут североисточно од Зворника. Делови 7. СС-брдске дивизије ангажовани су за отварање пута."

30. **Исто,** стр. 1114. — „На Дринском фронту банде врше непрекидни притисак према рејону Јања — Бијељина. Непријатељ је опколио Бијељину. Банде су запречиле пут према Брчком. Челни пук 7. СС-брдске дивизије, у нападу према југу, продро је до северно од Брањева . . ."

31. Видети и напомену број 19.

32. **Зб. НОР**, XII, 4, Прилог бр. 2, стр. 1199.

33. **Исто,** стр. 1200. — „Све јаче заоштравање ситуације на Сремском фронту присиљава да се снаге 34. армијског корпуса концентришу на одсецима између Саве и Драве и у вези са тим да се привремено напусти дрински одсек Дрињача — Бијељина. Због тога треба рачунати са појачаним притиском банди из рејона Зворника дуж пута Дрињача — Власеница — Соколац на пут Сарајево — Вишеград. Команда 5. СС-брдског корпуса извршиће запречавање пута Соколац — Власеница са што даљим истурањем према северо-истоку одреда за осигурање и то тако да се обезбеде услови за доцнији напад наших снага из рејона Соколца преко Власенице у правцу Дрињача — Зворник. Наређење за акцију издаће се чим буде расположивих снага."

34. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 170, 171.

35. **Видети** напомену број 23.

36. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 137. — Према извештају Штаба 24. бригаде на овом сектору, према подацима који су нађени код побијених Немаца, овде су били делови 7. СС дивизије, затим делови дивизије „Скендербег" (Видети и **Зб. НОР,** IV, 31, док. 70) и 11. **Luftwaffen** (ваздухопловна-пешадијска) дивизија и да је јачина ових немачких снага — према исказима заробљених немачких војника — износила око 20.000 људи, од којих 15.000 бораца и старешина, а осталих 5.000 су возили комору и провијант.

37. **Зб. НОР,** I, 15, док. 194.

38. Видети и **Зб. НОР,** IV, 31, док. 61 и **Зб. НОР,** I, 15, док. 203.

39. **Као под 37;** Видети и **Зб. НОР,** I, 15, док. 198, Извештај штаба 2. батаљона од 27. децембра 1944. године штабу 24. српске НО бригаде 45. дивизије НОВЈ о дејствима батаљона од 16. до 27. децембра 1944. године.

40. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 68; Видети и **Зб. НОР,** I, 15, док 186, у коме, Штаб 14. корпуса, 17. децембра 1944., наређује Штабу 45. дивизије: „24. бригада са положаја Ковиљача — Дрињача предузеће у току ноћи 18/19. децембра напад на непријатеља, који се на том сектору налази на десној обали Дрине."

41. Видети и Архив војни, мкрф. НАВ-Н-Т-311, рег. бр. Ф-195, снимак бр. 285: **дневни из, вештај Групе армија „Ф" од 20. децембра 1944.** и Архив војни, кут. 271, рег. бр. 22 — 1: **Извештај штаба 14. корпуса НОВЈ од 21. децембра 1944. године.**

42. **Као под 37,** где се наводи податак од 517 погинулих непријатељских војника, што је по свему судећи нетачно.

43. **Као под 36 и 37;** Видети и **Зб. НОР,** IV, 31, док. 72, у којем је Штаб 14. корпуса, 19. децембра наредио штабу 24. бригаде и инжењеријске бригаде 14. корпуса: „Одмах ће се припремити да по уништењу непријатељског мостобрана код Малог Зворника отпочну изградњу једног солидног моста. У том циљу већ сада отпочети код XXIV бригаде прикупљање мостовског и грађевинског материјала, а код инжењеријске бригаде кламфи, ексера, алата и осталог материјала."

44. **Зб. НОР,** XII, 4, Прилог бр. 12. стр. 1117 — „У борбама око Зворника учествовала је и 21. источнобосанска бригада 38. дивизије НОВЈ (Видети и **Зб. НОР,** IV, 31, док. 146).

45. **Зб. НОР,** I, 15, док. 186.

46. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 67.

47. **Архив војни,** к. 631, ф. 25, док. 3.

48. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 72.

49. **Исто.** — Уз Директиву је дата и посебна скица распореда снага 14. корпуса.

50. Реч је о 38. дивизији 3. корпуса НОВЈ.

51. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 73.

52. **Као под 48.**

53. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 117, Наређење Штаба 14. корпуса НОВЈ од 28. децембра 1944. године Штабу 25. дивизије за регулисање превоза преко реке. — Ово корпусно наређење издато је много касније и за његову израду Штабу корпуса највероватније су послужила искуства из прелаза Дрине од стране 20. и 23. бригаде 45. дивизије и 2. карјишке бригаде 17. НОУ дивизије.

54. **Као под 18.**

55. **Као под 9.**

56. **Архив војни,** к. 1335, ф. 3, рег. бр. 4; Видети и **Зб. НОР,** IV, 31, док. 154 (Архив војни, к. 1335, рег. бр. 56-2, лист 31-46), Извод из Операцијског дневника штаба 20. српске бригаде о дејствима у децембру 1944. године.

57. **Као под 9.**

58. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 68, 69, 70.

59. **Видети претходни одељак,** за који се везују напомене бр. 48-52.

60. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 67; **Архив војни,** Архива НОР-а, к. 11, ф. 13/11, рег. бр. 9, 94, 96 и ф. 1, рег. бр. 14.

61. **Као под 30.**

62. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 96 (Архив војни, к. 1335, рег. бр. 52-2), Извештај штаба 20. српске бригаде од 24. децембра 1944. Штабу 45. дивизије о форсирању реке Дрине на одсеку Куријачице.

63. **Архив војни,** к. 1337, рег. бр. 7-1 и **Архив војни,** к. 1337/А, рег. бр. 56-1 (Објављено делимично у **Зб. НОР,** IV, 31, док. 155), Извод из Операцијског дневника Штаба 23. српске НО бригаде о дејствима од 11. до 31. децембра 1944. године.

64. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 70, Објашњење бр. 2. — То није био целовити пук, већ делови 737. и 749. пука који нису успели да се пробију ка Београду, у састав своје дивизије (октобра 1944. године), 1. дивизион 670. артиљеријског пука и неки дивизијски делови (У ствари, у другој половини децембра 1944. године у источној Босни није више било делова 117. ловачке дивизије, јер су заостали делови већ 8. децембра убачени у борбе на Вуковарском мостобрану).

65. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 70.

66. **Архив војни,** Архива НОР-а, мкрф. НАВ-Н-Т-311, рег. бр. Ф-191, сн. 511—517: наведени Ратни дневник бр. 3. Оперативног одељења Врховне команде **(Као под 28);** Видети и **Зб. НОР,** XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1117, 1118: „20. децембар: На дринском фронту, челни пук 7. СС дивизије ослободио је опкољену заштитницу 11. ваздухопловне пољске дивизије у Бијељини."

67. **Архив војни,** Архива НОР-а, к. 11, ф. 13 и 14.

68. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 72, Објашњење број 5.

69. **Исто.**

70. **Архив војни,** Архива НОР-а, к. 1335, ф. 3, рег. бр. 4.

71. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 82. — Шифра за 14. корпус била је Б-1, а за 45. дивизију Д-1.

72. **Као под 62.**

72. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 72, 130 и 150. — Реч је о покрету 13. СС-брдског пука као претходнице 7. СС-брдске дивизије „Принц Еуген". Борбу са тим пуком у то време водили су делови 17. и 28. дивизије НОВЈ.

74. **Као под 63.**

75. **Архив војни,** Архива НОР-а, к. 11, ф. 1, док. бр. 14.

76. **Као под 62.**

77. **Исто.**

78. **Зб. НОР,** XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1117. — „На дринском фронту, челни пук 7. СС-брдске дивизије ослободио је опкољену заштитницу 11. ваздухопловне пољске дивизије у Бијељини. Под притиском непријатеља, заштитнице су одступиле на запречну линију јужно од Зворника. Непријатељ, који је вршио енергично гоњење, разбио је делове пука „Скендербег".

79. **Зб. НОР,** I, 15, док. 202, Извештај Главног штаба НОВ и ПО Србије Врховном штабу НОВЈ о операцијама на Дрини у времену од 15. до 31. децембра 1944.

80. **Као под 9;** Видети и **Зб. НОР,** XII, 4, лог бр. 1, стр. 1118, у коме за 21. децембар Немци извештавају: „На Дрина — Сава троуглу, челни пук 7. СС-дивизије пробио се преко Бијељине даље према северозападу и успоставио везу са мостобраном Брчко. Заштитнице 7. СС-брдске дивизије врше покрет ка Зворнику под јаким притиском банди"; Видети и **Зб. НОР,** XII, 4, Прилог бр. 2, стр. 1200, где за 21. децембар стоји: „34. арм. корпус: 7. СС-брдска дивизија, после жестоких борби са челним одредом, успоставила везу са нашим снагама на мостобрану у Брчком. Јединице које су следиле наставиле су борбу са бандама које су поново препречавале пут и продужиле наступање преко Бијељине према с. з. Повлачење са мостобрана у Зворнику почело је по плану"; Видети и **Зб. НОР,** IV, 31, док. 72 (као и док бр. 90, 130, 150, 172 и 173), где се у једном усташком извештају за овај немачки успех код Јање, јављало: „У Долини Дрине подхватна скупина (Мисли се на Немце — п. а.), која напредује с југа, сломила је жестоки партизански одпор код Јање и очистила подручје између Јање и Бијељине".

81. **Као под 9;** Видети и **Зб. НОР,** XII, 4, Прилог бр. 1, стр. 1119, у коме за 21. децембар стоји: „У зони 34. армијског корпуса за специјалну намену, учвршћена је ситуација у рејону Дрина — Сава троугао. 7. СС-брдска дивизија налази се у рејону Брчко и северозападно од Бијељине. Заштитнице су, под јаким притиском непријатеља, одступиле из Зворника у Козлук".

82. **Као под 18.**

83. **Као под 9;** Видети и **Зб. НОР,** XII, 4, Прилог бр. 2, стр. 1201, где за 24. децембар, Немци јављају: „34. арм. корпус: „Изненадним нападом 14. СС-брдског пука поведеним из рејона Бијељине према истоку и североистоку одбачене су јаке непријатељске снаге уз велике губитке и богат плен преко Дрине код села Поповог Салаша према истоку. Напад је био силовит".

84. **Као под 79,** стр. 602—605.
85. **Зб. НОР,** I, 15, док. 196.
86. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 147.
87. **Зб. НОР,** I, 15, док. 196.
88. **Зб. НОР,** IV, 31, док. 135.
89. **Као под 10.**
90. **Као под 10 и 88.**
91. **Као код 10**

Dragoljub Ž. Mirčetić

FORTY FIFTH SERBIAN DIVISION IN EASTERN BOSNIA

Regardless really big losses in people and equipment caused by numerical superiority of the enemy, as well as the big faults in commanding, the following conclusion could be made: Each of three brigades of 45-th Division accomplished its combat tasks in almost daily, exhausting and violent battles, neither hesitating a minute nor losing its morals.

940.53/.54(497.11)

Душан Јончић

Кратак приказ формирања, борбеног пута и дејстава 46. дивизије НОВЈ

Наредбом бр. 1 штаба XIII корпуса НОВЈ, формирана је 20. септембра 1944. године 46. дивизија НОВЈ. Њу су чиниле 3 бригаде, 4 одреда, 4 допунска батаљона и пристапске јединице.

Већ у октобру 1944. године, дивизија је имала око 10.000 бораца. Борачки састав дивизије највећим делом био је са територије Пирота, Бабушнице, а затим са територије Врања и Владичиног Хана, Сурдулице и Предејана.

С обзиром да је највећи број бораца дивизије са шире територије Пирота и Бабушнице, интересантно је изнети неке особености развоја НОП-а на овом подручју.

Неке особености развоја НОП-а у Горњем Понишављу

Развој НОП-а на овом подручју имао је неке своје особености, иако је текао у склопу јединственог југословенског антифашистичког фронта народа Југославије. Од 1941—1944. године, пратили су га успони и кризе, али је континуитет те борбе био непрекинут да би 1943. и 1944. године прерастао у масовни устанак када се формирају одреди, батаљони, бригаде и дивизије НОВЈ.

Дајемо неке особености овог подручја за период 1941—1944. године, са напоменом да су то само кратке тезе које сигурно неће обухватити све особености, ни услове, али су само подстицај за шири монографски приказ ове тезе.

— Бугарска фашистичка окупација подручја Понишављa је најбитнија особеност која је оставила дубок траг у свом трајању од априла 1941. до септембра 1944. године (1235 дана окупације), па је у том периоду потпуно одвојила ову територију добро брањеном демаркационом линијом, од свог природног — матичног залеђа.

— Пирот и Горње Понишављe окупирани су од стране Бугара 19. априла 1941. до 8. септембра 1944. године. Под појмом окупације овде треба имати у виду њен најшири смисао с крајњим циљем припајања ове територије Бугарској и денационализације и бугаризације становништва. Бугари су првих дана окупације покушали да створе квислиншки општински апарат у Пироту. Постављен је кмет и општински савет. Међутим, већ после десет дана, то је укинуто и из Бугарске је доведен комплетни управни апарат пиротске општине и тиме је успостављена тоталнa окупациона бугарска власт са свим чиновницима и представницима управног апарата. Међу осталима, доведени су учитељи, професори, попови, кметови, намесници кметова, шумари; затим целокупни политички апарат и сво остало особље власти за ову територију. Поштанско и железничко особље такође је доведено из Бугарске. Царина из Драгомана је пребачена у Пирот са целокупним бугарским особљем. Дотадашњи апарат поште, железнице, затим професори, учитељи и други, практично су избачени из службе и без средстава за живот морали су да напусте Пирот.

Исто тако, у Пирот је доведен и целокупни судски апарат и у рад суда је уведен бугарски судски поступак. Пред судом, као заступник странке, могао је да се појави само адвокат, који је имао званичну дозволу од бугарских власти. Тиме је на читавој овој окупираној територији укинута дотадашња јурисдикција и заведена бугарска.

— Наводим само један податак из прве половине 1944. године који најбоље илуструје колико је Бугара морало да буде стационирано у Пироту. Ту информацију прикупила је организација СКОЈ-а у граду, према којој је у Пироту било:

— 3000 војника бугарске војске (50. пешадијски пук)

— 600 полазника полицијске школе
— 200 полицајаца и
— 200 агената у цивилу

укупно: 4000 Бугара

Поред овог броја, у Пироту је био стациониран и штаб пограничних трупа, који је контролисао утврђене пунктове у селима Кална, Врaниште, Љубераћа и Костур. Овим штабом првобитно је руководио познати ратни злочинац Тотоманов, а касније Горчинов. Није познат тачан број бугарских војника у овим пограничним трупама, али се он сигурно кретао до величине пука, односно до 3000 војника. Урачунато с горњом цифром 7000 бугарских војника контролисало је Пирот и његову околину све до демаркационе линије. У овај број нису урачунати органи власти, разне врсте службеника и тд.

— Под кишобраном немачких бајонета и тенкова, бугарска војска ушла је у Пирот 19. априла 1941. године у току ноћи. Читав овај поноћни поход није предузет случајно. То је био плод договора са Немцима, јер се сигурно рачунало на одређен отпор становништва, а постојао је и страх од могућих инцидената.

— Са бугарском окупацијом успостављена је демаркациона линија између ове окупиране области и тзв. Недићеве Србије. Демаркациону линију запосела је бугарска војска системом караула, заседа и патрола. Тиме се желела потпуна изолација окупираног дела од остале Србије. У фебруару 1942. године, демаркациона линија је нешто померена у корист Бугарске према Србији јер су Бугари стално постављали захтеве за окупацијом територије до „Бугар-Мораве", али су се у овом тренутку задовољили и оним што су добили као противуслугу за своје учешће у угушивању НОП-а у Србији у овом периоду.

Овако постављена и запоседнута демаркациона линија, за читав период до ослобођења, била је стална опасност за све оне који су хтели или намеравали да пређу демаркациону линију, као курири, нови борци одреда, позадински радници, чланови партизанских одреда и други. У исто време, она је значила и потпуну изолацију Пирота и Понишавља и недостатак информација из Србије и осталих делова Југославије, тако да су све информације биле оскудне или су се примале са великим закашњењем.

— Тзв. „мобилизација омладине са окупираног подручја за радне јединице бугарске војске", примењена од 1942. до 1944. године, био је посебан вид одвајања омладине од своје територије и одвођење у друге крајеве Бугарске. То исто, примењено је и у I светском рату. Бугари су то знатно масовније применили у II светском рату. У ствари, то није била никаква мобилизација за бугарску војску — већ депортовање омладине у радне логоре, који су били под надзором војске. Под најстрожом могућом дисциплином те „јединице" су тукле камен по путевима јужне Бугарске. Оскудно одевени, у кратким панталонама, у дрвеним ципелама, недовољно храњени, они су проводили месеце од пролећа до зиме када су их пуштали кућама.

Треба рећи да из Пирота и околине, бугарску војску нису служили грађани овог подручја или ако их је било то су били појединачни случајеви.

— Још 1941. године, у Пироту су окупационе бугарске власти завеле систем снабдевања најосновнијим намирницама путем купона и тачкица, што је истовремено служило као контрола присутности, а сваки одлазак из Пирота био би одмах уочен према броју картица.

Становништво окупираног подручја у односу на бугарски део, имало је виши стандард. У Бугарској је владала несташица многих производа широке потрошње и исхране. Зато се, ускоро по окупацији, пришло систематском одузимању пољопривредних производа (пшенице, млека, сира, качкаваља, вуне, меса и тд.), ради снабдевања немачке и бугарске војске.

— Одмах после окупације, 1. маја 1941, Бугарска је извршила замену новца. То је био посебан вид осиромашења становништва јер је вештачки скинута вредност динара, за половину, у односу на бугарски лев, односно Бугарска је сама одредила паритет, онако како је њој одговарало.

Посебна карактеристика ове територије је, да у периоду 1941—1944. године на њој није била ни једна јединица четника ДМ. Уколико је и било појединаца, они су, будући да нису могли да опстану на овој територији, јер нису имали никакву подршку становништва, одлазили преко демаркационе линије и прикључивали се четничким јединицама.

1941. и 1942. године, било је покушаја организовања четника, али се све завршило само на покушајима. Треба истаћи да становништво Горњег Поними-

шавља није прихватало четнички покрет и било је против свих покушаја врбовања за организацију четника ДМ.

Не треба губити из вида активно деловање КПЈ и СКОЈ-а, која је одлучно и врло успешно сузбијала сваки такав покушај.

То су само неки аспекти бугарске фашистичке окупације Горњег Понишавља. Затвори, логори, мучења и терор над становништвом је посебно поглавље и представља обимну тему, још увек недовољно обрађену и публиковану. До 6. септембра 1944. године када је мучки убијена последња жртва, од таквог терора је пало 321 лице.

Деловање КПЈ и СКОЈ-а, иако у условима бугарске фашистичке окупације и потпуне изолације демаркационом линијом од матичног залеђа, имају изванредан значај за развој устанка у Горњем Понишављу, посебно у 1943. и 1944. години. Напоменуо бих само снажно мобилизаторско деловање у припреми бораца за попуну одреда, касније бригада и дивизија НОВЈ. Поменућу и неке податке:

— до августа 1944. године у Пиротски одред и Прву пиротску бригаду пријавило се преко 1000 бораца.

— убрзо поред Прве пиротске (25. бригаде), формира се и Друга (27. бригада) од којих се са 26. бригадом формира 46. дивизија.

— поред две бригаде, у Пироту је формирано и 18 допунских батаљона из којих су после кратке војне обуке, попуњаване 22. и 37. дивизија, као и друге јединице НОВЈ.

Од 14. новембра 1944. године, вршена је општа мобилизација, па је од новопридошлих бораца, извршена даља попуна 22. и 37. дивизије, III бригаде КНОЈ-а и других јединица НОВЈ.

Од старијих годишта са овог подручја који су служили у артиљеријским јединицама б. ј. в., 11. X 1944. године формиран је IV хаубички дивизион XIII корпуса и артиљеријска школа. Инструкторе и наоружање обезбедила је Црвена армија.

Истог дана, преко штаба XIII корпуса упућени су у Гл. штаб НОВ и ПО Србије, бивши ваздухопловци (летачко и остало особље), ради стварања и попуне ваздухопловних јединица НОВЈ.

У Пироту је половином септембра (неколико дана после ослобођења), формирана војна болница. С обзиром на прилив већег броја рањеника, поред постојећих капацитета болнице, ангажоване су и просторије зграде Гимназије, Учитељске школе, основних школа и Војног округа.

Кроз ову болницу прошао је велики број рањеника из разних јединица НОВ и ПОЈ. За све време рата, бригу за болницу преузело је становништво (исхрана, нега, обезбеђење кревета и постељине, огрева, дежурства и др.).

Због вееликих потреба за помоћним санитетоким особљем у Пироту је 27 новембра 1944. године основан санитетски курс, на коме су се обучавали борци НОВЈ и омладинци и омладинке из града за медицинско особље. Убрзо курс прераста у школу. Она је имала два курса са укупно 245 слушалаца. Сви полазници били су са подручја Пирота и по завршетку школе слушаоци су распоређени на рад у болницама и у војним јединицама.

Из ових кратко изнетих података, може да се наслути колико је слободна територија Понишавља (Пирот, Бабушница, Димитровград) имала изванредан значај као извор људских потенцијала за стварање и попуну јединица НОВЈ и као снажна материјална база фронта, који је отворен за ослобођење Ниша, Поморавља и даље. Само у току 1944. године, са ове територије у јединице НОВЈ отишло је преко 16.000 бораца, погинуло је преко 1.200, а рањено преко 2.000 бораца.

Формирање 46. дивизије НОВЈ

Дивизија је формирана 20. септембра 1944. године у селу Држина поред Пирота. У њеном саставу су били: 25, 26. и 27. бригада, 4 партизанска одреда (Босиљградски, Врањски, Пчињски и Масурички) и 4 допунска батаљона.

У Прилогу бр. 1, дат је састав Штаба и бројно стање 46. дивизије.

Људство 46. дивизије било је са територије Пирота, Бабушнице и Врања (шира околина ових градова), затим из Сурдулице, Владичиног Хана, Грделице, Предејана и других места са ове шире територије.

Бригаде, 25, 26. и 27. састављене су од добровољаца и настале су:

— 25. бригада прерасла је од Пиротског одреда, који је формиран у пролеће 1944. године. Почетком септембра Одред је имао око 1000 бораца сврстаних у четири батаљона. Штаб 22 дивизије 6. септ. 1944. године наређује да Пиротски одред прерасте у Прву пиротску

бригаду (3. октобра бригада добија назив 25. српска бригада).

— 26. бригада, исто тако прерасла је од Врањског одреда и формирана је 12. септембра 1944. године. Овај Партизански одред имао је дугу традицију, његовом попуном и преформирањем у току НОР-а, прошао је велики број бораца Врања и околине, од којих су формиране бригаде и друге јединице.

— 27. бригада формирана је 16. септембра 1944. године од преосталих бораца из Понишавља и Лужнице, а који нису ушли у састав Прве пиротске бригаде.

Још док Пирот није био ослобођен био је велики прилив бораца — добровољаца, који су се налазили у селима поред Пирота (Петровац, Држина, Студена и др.). Тако знатан прилив омогућио је формирање већег броја допунских батаљона и нових јединица, које су ушле и попуниле неке јединице XIII корпуса НОВЈ а посебно у састав 22. и 37. дивизије, као и других јединица НОВЈ.

На основу Наредбе Врховног штаба НОВЈ од 14. новембра 1944. године, на територији пиротског подручја објављена је општа мобилизација годишта од 1914—1927. године (лица од 17 до 30 год.). Поред добровољаца — бораца са овог подручја, који су већ били у јединицама НОВЈ, овом мобилизацијом обухваћено је још око 5.000 мобилисаних војника.

Октобра 1944. године, 46. дивизија броји 10.000 бораца, а од новембра исте године, бројно стање бораца се смањује. Разлог смањења бројног стања (а нарочито после јануара 1945.) јесте непрекидно упућивање људства из састава Дивизије у нове специјалне јединице НОВЈ, а посебно упућивање бораца и руководилаца на школовање.

У дивизији је било 174 жене. Највећи број био је у бригадама (у свакој бригади било је од 37 до 58) на дужности санитетских референата у болници дивизије и културној екипи дивизије, али је било и жена бораца у четама.

После формирања у састав 46. дивизије ушле су и Друга врањска и Прва сурдуличка бригада. У овим бригадама људство је било са територија Врања, Сурдулице, Владичиног Хана и Предејана. Ове бригаде држале су у окружењу немачки гарнизон у Белом Пољу. После ликвидације немачког гарнизона (половина новембра 1944. г.), обе бригаде су расформиране, а њихово људство распоређено је у 25, 26. и 27. бригаду.

Од формирања до 3. децембра 1944. године 46. дивизија била је у саставу XIII корпуса, а затим кратко време под командом Главног штаба Србије. Од 8. фебруара 1945. године, па све до краја рата, дивизија је била под командом Оперативног штаба за Косово и Метохију.

У борбеном путу дивизије могу се уочити неколико периода који су различити и специфични, али да би упростили и поједноставили ово излагање, извршићемо ту поделу у само три дела:

а) Концентрација дивизије и борбе у долини Јужне Мораве,

б) Борбена дејства дивизије на Косову и Метохији и

ц) Изградња и јачање дивизије.

Концентрација дивизије и борбена дејства у долини Јужне Мораве

Септембра 1944. године, немачке окупационе снаге из Грчке постепено се повлаче. Те немачке снаге су из састава познате групације „немачких Армија Е", са задатком да организују линију фронта ради затварања продора Црвене армије са истока а истовремено и обезбеђења извлачења својих снага према северу.

Немачка команда при повлачењу, поред својих јединица, настоји да што више искористи и квислиншке формације са Косова и Метохије. Ради бољег сагледавања треба поменути да су „. . . Албански квислинзи под покровитељством Немаца још септембра 1943. године, основали Другу призренску лигу, која је развила шовинистичку концепцију етнички јединствене Албаније проширене на рачун Србије, Македоније и Црне Горе . . ."

У таквим условима и уз обилату помоћ немачких снага, немачки официри (као инструктори и саветодавци) помажу да се ове квислиншке снаге што чвршће организују и бројчано ојачају. Наоружавају их лаким аутоматским наоружањем са доста муниције. Немцима је успело да, захваљујући реакционарним балистичким и другим елементима, вођама, разним барјактарима и хоцама окупе доста бројне групе под паролом „заштита граница од партизана". Ове банде Немци су распоредили да им штите леви и десни бок у току повлачења кроз део Македоније, поред Врања и преко Косова. Немци су те квислиншке снаге распоредили: на десном боку, на линији поред комуникације Ку-

мановo — Бујановац — Подујево — Косовска Митровица за одбрану од наших снага из правца Србије, а на левом боку на линији Пећ — Баковица — Призрен и даље ка југу, за одбрану од наших снага из Црне Горе и Македоније.

Ове квислиншке снаге са Косова и Метохије до последњег момента давале су снажан отпор нашим снагама и штитиле Немце у току повлачења.

По неким проценама рачуна се да је на Косову и Метохији 1944. године било преко 10.000 квислинга организованих у квислиншке јединице (Б. Петрановић и М. Зечевић наводе да је само у Дреници та концентрација бројала око 11.000 одметника, а да су посебно биле још две групације под командом Мемеда Градице и у шаљској општини преко 3.000 одметника, које је водио барјактар Адем Воца. Све њих (квислинге) уобичајено је да их називамо балистима, па ћемо се тим термином служити у даљем излагању.

У оваквој војној ситуацији 46. дивизија добија задатак да се концентрише у долини Јужне Мораве с циљем:

— затварања правца од Бујановца према северу долином Јужне Мораве,

— ликвидације немачког гарнизона у Белом Пољу и

— неутралисања дејстава и разбијања балистичких банди.

Већ 25. септембра 1944. године, почели су напади 25. и 27. бригаде на немачки гарнизон у Белом Пољу, али и поред почетних успеха, борбе су се водиле све до 12. октобра 1944. године. Немци су Бело Поље јако утврдили. То је њихова крајња истурена тачка са које су контролисали долину Јужне Мораве и Грделичку клисуру. Ограђен бодљикавом жицом са низом повезаних бункера, гарнизон је бранило 1000 немачких војника, 100 балиста и 1400 италијанских војника добро наоружаних с доста муниције и свом опремом и чак 40 противавионских топова и потребном моторизацијом.

Падом Белог Поља, Дивизија је запленила велики ратни материјал и опрему.

С притиском наших јединица на опкољени немачки гарнизон у Белом Пољу, почело је синхронизовано дејство балистичких банди и њихов притисак на Врање. Положаје Бујановац — Вртогош — Свети Илија — кота 1270 држала је 26. бригада, па су је ускоро смениле 25. и 27. бригада.

26. бригада ушла је привремено у састав 22. дивизије и учествовала у борбама за ослобођење Власотинца и Ниша, док су 25. и 27. бригада водиле даноноћне тешке борбе с балистима све док их нису одбили са овог сектора. Те борбе водиле су се у октобру и почетком новембра 1944. године и бандама су нанети знатни губици. Како се повећаваю наш притисак и успех наших јединица, то је њихов морал био слабији, а почетком новембра 1944. године код њих су се појавили и први случајеви дезертерства.

Почетком октобра 1944. године, Немци чине последњи покушај пробијања долином Јужне Мораве, а истовремено то је покушај спречавања расула код балистичких банди на овом сектору. У том циљу, 4. X 1944. године упућују мото-механизовану колону правцем Бујановац — Врање. Са овом колоном македонске и косметовске снаге воде тешке борбе од Куманова до Бујановца, а од те линије то чини 46. дивизија.

У том периоду, тек формирана дивизија, води одлучне борбе за спречавање продора добро опремљеног непријатеља. Захваљујући моторизацији, Немци поново заузимају Врање, али им је даљи продор спречен јер су порушени сви мостови на Морави и на комуникацији од Врања према северу.

У ноћи између 9. и 10. октобра 1944. године, 25. и 27. бригада ослобађају Врање, а непријатељ се утврдио код Бујановца и оријентисао на извлачење својих снага не долином Јужне Мораве, већ дужим и тежим путем преко Бујановца, Косова и Санџака.

Немци су од тог периода повремено вршили нападе у правцу Врања, а северно од њих њихови савезници, балистичке банде које су биле распоређене на простору Вртогош — Свети Илија. Ту су вођене свакодневне борбе, чак и ноћу, па су положаји прелазили из руке у руку. Борци 46. дивизије су на овом положају провели преко 45 дана. На киши, снегу, без топле обуће и одеће, они су показали изванредну и традиционалну упорност и издржљивост и свест да се у тој борби истраје. Интересантно би било да се прикаже жестина и упорност тих борби и то илуструје подацима из дневника 25. бригаде. Само у тим борбама погинула су три официра (комесар батаљона и два командира чета) и 37 бораца. Рањено је 126 бораца бригаде. Непријатељ је имао 45 мртвих и 150 рањених.

Први пут у овом периоду долази до садејства 46. дивизије и неких делова бугарске армије ОФ. Прво су дошле две

батерије код Врања и I бугарска устаничка дивизија са девет батерија. Касније бугарске снаге су повећане, па је при нападу на Бујановац, половином новембра 1944. године, учествовала I бугарска устаничка дивизија и II бугарска коњичка дивизија.

Борбена дејства 46. дивизије на Косову и Метохији

„. . . Почетком новембра 1944. године друга призренска лига и квислиншко војно руководство за Косово и Метохију доносе одлуку да се на Косову и Метохији образују четири групе отпора против НОВЈ и новог уређења, а које би деловале на подручјима: Карадаг, подножје Шаре, Дреница и подножје Копаоника . . ."

Значајан продор јединица НОВЈ за ослобођење Косова и Метохије извршен је 14. новембра 1944. године. Поред других јединица НОВЈ у њему је учествовала и 46. дивизија и неки делови бугарских јединица ОФ. Тога дана ослобођен је Бујановац, а немачке јединице повлачиле су се у правцу Косова. При повлачењу уништавали су комуникације и све оно што је могло да се минира или упали. Међу балистима настало је расуло, па су њихови делови у нереду одступали у правцу Вучитрна.

У периоду гоњења непријатеља, 46. дивизија добија задатак разбијања и ликвидације остатака балистичких групација у правцу Вучитрна.

После Вучитрна, њени делови избијају у правцу Приштине и 25. бригада да би ублажила и спречила немачка разарања, појачава притисак, прати их у стопу и већ 19. новембра 1944. године у рано јутро улази у Приштину. Прво је ушао IV батаљон, а затим остали њени делови. То је прва јединица НОВЈ која је ушла у Приштину.

У дневнику 25. бригаде 46. дивизије на дан 19. новембра 1944. године, на страни 69, између осталог, уписано је:

„. . . 4 батаљон, код кога се налазио пом. политкома бригаде, ујутру око 5 часова, уз садејство са бугарским снагама ушао је у Приштину. Остала три батаљона, приштапске јединице као и Штаб бригаде били су на просторији: Пријаковце, Мијација — Извор. У 21 час 18. XI издали смо заповест батаљонима да крену овог дана у 7 часова правцем: с. Лабљане путем према Приштини. „Батаљони су ступили у Приштину у 14 сати и одма су размештени. . ."

Задаци дивизије доласком на Косово, па све до расформирања били су:

— разбијање балистичких банди и прикупљање оружја заосталог од окупације и разоружаних квислиншких јединица,

— извршење и обезбеђивање мобилизације људства са Косова и Метохије за попуну јединица НОВЈ,

— пружање помоћи органима власти за стварање и учвршћење НОО, команди места и других масовних организација.

У децембру 1944. године, дивизија дејствује против балистичких банди. То је територија Дренице, затим Шаљска општина, Подујева, Приштине, Липљана, Вучитрна, Косовске Митровице и др. Том приликом прикупљене су знатне количине ратног материјала, заосталог од Немаца. Истовремено дивизија врши заштиту и контролу важних објеката, а посебно рудника и топионице олова у Трепчи.

После брзог и снажног продора наших јединица од 14. новембра 1944. године, ослобођени су сви делови Косова и Метохије. Међутим, после ослобођења почиње појава балистичке гериле, која у децембру све јаче иступа на већем делу територије. У зиму 1944—1945. године долази до контрареволуције са тежиштем у Дреници, Вучитрну, Косовској Митровици и др. Јаче групе балиста напале су Урошевац, Дреницу, Гњилане, Стари Трг у Трепчи и др.

Највећа концентрација балиста остварена је у Дреници и по неким проценама бројала је преко 11.000 одметника.

У то време на Косову и Метохији вршена је мобилизација људства, коју је спроводио Оперативни штаб за Косово и Метохију, а обезбеђење су вршиле јединице 46. дивизије.

Због прилика које су у том периоду владале на овом терену, у току мобилизације догодила су се два позната инцидента, када су јединице 46. дивизије, као и друге јединице НОВЈ морале да интервенишу и обезбеде спровођење мобилизације.

У првом случају од мобилисаног људства формирана је бригада, која је требала преко Куршумлије и Ниша да се пребаци на Сремски фронт. Међутим, самозвани командант ове бригаде отказао је послушност Оперативном штабу и са око 2.500 бораца, уместо на Срем-

ски фронт кренуо је према Приштини и Дреници. После неуспелих преговора, дошло је до отвореног сукоба и командант те бригаде, успео је, да се са око 400 најверних привржсника пребаци на терен Дренице. Са њима су наше јединице имале више сукоба, али су крајем фебруара 1945. године разбијени.

Сличан случај догодио се на терену Шаљске општине. Група прикупљених — мобилисаних бораца (њих преко 3.000), опет по наговору свога барјактара и осталих вођа, отказала је послушност и уместо на фронт, кренула је у напад на рудник Трепчу и Косовску Митровицу. После преговарања и одуговлачења, ова група је кренула у напад и заузела Трепчу и Стари Трг 26. јануара 1945. године. Те објекте бранио је само један батаљон 25. бригаде и под навалом много јачег непријатеља, морао је да се повуче према Косовској Митровици. Већ сутрадан предузета је офанзива јачим снагама и до краја јануара цела група је потпуно разбијена. Барјактар те групе успео је да се извуче из тог окршаја и крио се до 11. фебруара 1945. године, када је откривен у с. Пасами и опкољен давао је отпор до погибије.

У највећем броју вође и старешине, који су предводили одметнике а касније и мобилисано људство, то су махом били отворени сарадници окупатора и припадници квислиншких формација, барјактари а у селима добро стојеће сеоске старешине, који су имали снажан утицај на своје мештане.

Политичко руководство на Косову и Метохији покушавало је да избегне оружану борбу и политички разбије балисте, али у томе није успело. Јединице НОВЈ морале су против одметника да поведу оружану борбу и разбију контрареволуцију.

Због ванредне ситуације и оружане борбе већих размера, Врховни штаб НОВ и ПОЈ завео је на Косову и Метохији војну управу.

После слома балистичких снага, мање балистичке групе задржале су се на појединим планинама, ометајући сређивање прилика, нападајући на мање снаге НОВЈ, припаднике органа власти и друштвено политичких организација. Последњи остаци ових банди пошто им је онемогућен опстанак, непрекидно су покушавали да се пребаце ка југу и пређу у Грчку.

После одлучне интервенције јединица НОВЈ, мобилизација на Косову и Метохији је спроведена. Са Косова је упућено преко 10.000 бораца на Сремски фронт, а из Метохије око 7.500 бораца упућено је преко Кукса, Скадра и Бара у састав IV армије.

У таквим изузетно тешким војним и веома осетљивим политичким условима деловала је на Косову и Метохији 46. дивизија НОВЈ. На овом терену она је била од средине новембра 1944. године, па све до краја јуна 1945. године Била је дуже од свих других јединица НОВЈ које су само пролазиле или се кратко задржавале на овој територији. Њене јединице прошле су целу територију Косова и Метохије, часно извршавајући све задатке које су добијале од Врховног или Главног штаба, или Оперативног штаба за Косово и Метохију. Већ смо раније нагласили да је дивизија била под директном командом и Оперативног штаба за Косово и Метохију (од 8. фебруара до краја рата).

Када је дивизија од половине марта 1945. године прешла у Метохију, њени задаци су остали исти као и на Косову. Међутим, прилике су се знатно биле измениле у односу на оне које су биле на Косову. И даље су се предузимале акције против балиста, али је то сада било са знатно мањим снагама. Сада се против мањих група одметника упућују водови и чете, или извиђачки делови и то на терену Призрена, Ораховца, Драгаша, Суве Реке. Остали део дивизије стациониран је у гарнизонима где се јединице сређују, опремају наоружањем, одећом, обућом, а спроводи се интензиван војнички, политички и културно-просветни рад.

Учвршћење народне власти био је веома важан задатак свих јединица 46. дивизије. Често је то било и стварање НОО у заједници са представницима позадинских органа у забаченим селима где их раније није било. У овом послу, значајну улогу одиграли су чланови КПЈ и СКОЈ-а. Често, они су били иницијатори стварања актива СКОЈ-а и партијских ћелија итд.

На Косову, а посебно у Метохији, долази до пуног изражаја систематски рад на стварању и јачању народне власти. Скоро сви делови дивизије могли су да се ангажују у најразноврснијим делатностима и да допринесу стварању братства и јединства.

Одржавани су зборови и конференције нарочито по забаченим селима, затим успеле приредбе по градовима и већим селима. Збрињавање породица оних чији су храниоци били у НОВЈ, пружање помоћи читавим селима у об-

ради земље итд., што је све допринело даљем зближавању војске и народа.

Конкретни подаци о само неким карактеристичним случајевима су најбољи показатељи:

— 25. бригада у време пролетње сетве, обавила је све послове у околини Призрена са 100 запрега и преко 1224 радна дана,

— 26. бригада у селу Малуши обавила је све сетвене радове,

— 27. бригада је то исто учинила у селу Драгаш са 620 радних дана.

Такав рад бораца 46. дивизије на подручју национално разједињеном и подељеном, био је најзначајнији допринос, а посебно политичкој стабилизацији на Косову и Метохији.

Целокупан овакав рад јединица и састава дивизије, резултат су планског усмеравања и деловања организација КПЈ и СКОЈ-а. На састанцима ћелија КПЈ и актива СКОЈ-а у оквиру дневног реда, увек су били присутни однос према становништву и конкретни задаци, које треба извршавати у том смислу. Било је увек предлога како организовати помоћ становништву и у ком облику при сетви, при резању винограда, помоћи са запрегом и тд.

У Метохији, дивизија развија пуну делатност на организационом сређивању. Боље је организована исхрана, а борци су били потпуно опремљени обућом и одећом. Све јединице су биле формацијски попуњене, а сваки борац је имао комплетно наоружање. За 46. дивизију је карактеристично да она није добила са стране никакво наоружање. Бригаде су новодошле борце наоружавале искључиво оружјем које су саме заплениле. Тако се чинило и при повећању ударне моћи јединица, јер су новозаплењено аутоматско оружје одмах уводиле у наоружање батаљона и чета. (У Прилогу бр. 4, дат је преглед наоружања 46. дивизије).

Изградња и јачање 46. дивизије

Кратко је поменуто планско усмеравање и деловање КПЈ и СКОЈ-а у Дивизији. Вредно је поменути да су при формирању 46. дивизије постојале организације КПЈ и СКОЈ-а у 25. и делимично у 26. бригади. Пред дивизијом је стајао крупан задатак оформити партијску и скојевску организацију, затим их учврстити и ојачати ради успешног извршења предстојећих задатака који су пред дивизијом постављени. Комесари, заменици, омладински руководиоци, затим политичко одељење дивизије, одиграли су значајну улогу у извршењу овог задатка. У пуном свом саставу дивизија је имала 76 ћелија КПЈ и 81 актив СКОЈ-а. У дивизији је било преко 600 чланова КПЈ и 1200 чланова СКОЈ-а.

Све ово показује да су КПЈ и СКОЈ знатно ојачали у дивизији у којој је преко 25% људства било комуниста или сваки 4. борац. Ако се има у виду да је од стварања дивизије прошло само 10 месеци, могу се наслутити изванредни напори који су у том периоду учињени као и успеси који су постигнути.

У раду КПЈ и СКОЈ-а посебна пажња је била посвећена припреми појединаца за рад на терену. Доласком у било које насељено место, одмах се успостављао контакт са комитетима КПЈ и СКОЈ-а или са ћелијама и активима. Са њима су се затим одржавале сталне везе, правили заједнички планови рада и др. У општинама Љубиње, Липљан, Срецка, Крпине, Пинеја, Подујево, Сува Река, Ораховац, Вучитрн, Драгаш и др., редовно су одржаване политичке конференције са одборницима на којима су гумачени актуелни политички проблеми.

Дивизија је имала добро организовану технику. Партијски и политички материјали штампани су у 100—300 примерака, лист дивизије штампан је једном месечно у 100 примерака, а сваког дана штампане су радио вести.

Кадрови 46. дивизије имали су значајну улогу у стварању, а и у борбеним дејствима 46. дивизије. Ти исти кадрови поред рада у јединици, учешћем у борби испољавали су и сталну жељу за војничким и политичким усавршавањем.

У јеку борбе, у тек ослобођеном Врању, организован је први партијско-политички курс. Таквих курсева у трајању од 15 до 30 дана, одржано је укупно 15 и кроз њих је прошло 440 руководилаца дивизије. Кроз њих су прошли комесари и заменици, омладински руководиоци и један број војних руководилаца.

У исто време, кад је формиран први партијски курс, формира се и команда војничких курсева. Командант Миле Ђеласан и комесар Пера Милићевић успешно су водили ове курсеве од 15. октобра 1944. до јуна 1945. године.

Војничких курсева је било 5, у почетку у Врањској Бањи, Приштини и Призрену. Они су трајали 20, 30 и 60 дана. Војнички курсеви су дали изван-

редне резултате и дали подстрек за даљи развој војних руководилаца 46. дивизије.

Војничке курсеве су завршили:

— нижи официри	130	слушалаца
— подофициpи	193	„
— минобацачи	72	„
— телефонисти	58	„
укупно:	453	слушалаца

Напори који су учињени за војничку и политичку припрему кадрова, свакодневни рад у јединици, као и учешће у борбеним дејствима, дали су изванредне резултате у стварању војнички и политички спремног активног састава дивизије. То је истовремено био и допринос изградњи и јачању дивизије.

— 46. дивизија на плану културно-просветне делатности постигла је изванредне резултате. Тешко је на овом месту у тако скраћеном облику дати преглед постигнутих резултата, зато ћемо поменути само неке елементе те делатности.

Културна екипа 46. дивизије формирана је 13. септембра 1944. у Пироту као „Окружна културно-просветна екипа Пирота и околине", а од 22. септембра 1944. године постала је дивизијска културна екипа. У прво време имала је две секције и 30 чланова (командир Тодор Васић, комесар Петар Стојановић и уметнички руководилац Боривоје Поповић). За кратко време, екипа је имала изванредан и увежбан програм. Из дана у дан репертоар је проширивао, а екипа је стално путовала и организовала концерте и приредбе у јединицама 46. дивизије и другим јединицама, потом у Врањској Бањи, Врању, Владичином Хану, Сурдулици, Нишу, у многим болницама, па у скоро свим градовима на Косову и Метохији, у Скопљу и многим другим већим местима.

По својим резултатима, екипа је у то време важила као једна од најбољих и са најразноврснијим програмом.

У свим бригадама 46. дивизије, били су културно-просветни одбори. Од јануара 1945. године и у бригадама се формирају екипе, које дају врло успеле приредбе за јединице и грађане, где су стациониране јединице. Један од најважнијих задатака Одбора био је описмењавање бораца, издавање бригадних новина, израда батаљонских и четних новина (зидне и цепне). Израда плаката, затим организација приредби, све је то била делатност Одбора. Поред скечева који су у то време били популарни и актуелни, припремани су и познати комади Нушића, Ј. Веселиновића и др.

Интересантан је податак да је 1. маја 1945. године у Ораховцу први пут одсвиран новокомпоновани марш 25. бригаде који се хорски изводио на приредбама културне екипе те бригаде.

У Призрену је 10. априла 1945. године отворена изложба културно-просветне делатности 46. дивизије. На њој је дат детаљнији преглед те делатности од формирања и то кроз: 80 уметничких радова бораца, 200 фотографија из борбених дејстава дивизије и 70 најуспелијих цепних и зидних новина и тд.

Културно-просветна делатност 46. дивизије дала је изузетне резултате у скоро свим њеним јединицама, али је њена вредност посебно у томе што је била усмерена за потребе јединица, и за потребе народа, а највише омладине на терену, па је то била још једна спона у повезивању и зближавању народа и Армије.

Кратак преглед

На крају кратког приказа формирања, борбеног пута и борбених дејстава 46. дивизије НОВЈ, потребно је истаћи да је за 10 месеци од формирања, дивизија успешно извршила све војничке задатке који су јој постављени, а од основних задатака:

I — успешно је затворила пролаз у долину Јужне Мораве и са другим јединицама НОВЈ, спречила продор немачких јединица у правцу Ниша и у долину Велике Мораве,

— Дивизија је ослободила Бело Поље, Врање и територију око Врања, Бујановац и делове Косова до Приштине,

Посебно је показала упорност у разбијању балистичких банди и уништавању њихових остатака;

Целокупно наоружање и опрему, 46. дивизија је запленила од непријатеља. Сви ови резултати били би недоречени без следећих података:

— из строја је избачено 4.132 непријатељска војника,

— дивизија је имала 297 погинулих и 647 рањених бораца,

— само код Белог Поља, Дивизија је запленила 40 топова, 40 моторних возила, 100 пушкомитраљеза, 150 аутомата, 1300 пушака; велике количине муниције за сво ово оружје и тд.

Вредно је у склопу ових задатака поменути и следећу чињеницу. Јединице Дивизије на Косову и Метохији морале су да се за кратко време изборе на овом простору за стабилизацију прилика. Треба имати у виду и четворогодишњу окупацију Косова и Метохије и разорно деловање окупатора, кроз наоружавање, распиривање мржње према другим народима, затим стварање квислиншких јединица и тд. На овом простору деловали су непријатељи свих боја.

Кадрови у овим јединицама дивизије као и борци посебно, припремани су и усмеравани на смиривање страсти, на разумном прилазу стабилизацији стања и на изградњи земље. Многи од тих задатака су били веома деликатни. Наводимо пример борбе против балиста. Иако је то била упорна борба где се гинуло, доста их је и рањено, али је борац дивизије истовремено био припремљен и упознат с чињеницом да су многи млади били присиљени да ступе у редове балиста. То је био резултат јаког утицаја барјактара, хоџа и богатијих сељака који су се претворили у самозване вође. Све то се морало имати у виду да би се својим ставом према становништву и прихватањем свих младих који су бежали из редова балиста, изашло на најбољи пут разбијања банди и уништења свих њених остатака. Сматрам да је на том плану, сваки борац дивизије дао свој пуни допринос.

II — Политичко деловање 46. дивизије на Косову и Метохији, такође је било врло успешно и то:

— стварање и учвршћење народне власти,
— стварање масовних друштвено-политичких организација и пружање помоћи у њиховом деловању,
— стварање и јачање братства и јединства на простору који је био изразито разједињен,
— посебно треба истаћи да се дивизија нашла на овој територији у тренутку када се водио прави рат против вековних заблуда, предрасуда и др. и да својим присуством и делатношћу буде помоћ да се на овом плану забележе почетни успеси у том процесу. Ту у првом реду мислимо на кампању скидања зара, односно према младима, према женској омладини, школовању деце и тд.

III — Интензиван партијско-политички рад, борбени пут и непрекидна борбена дејства, дали су спреман и способан војнички и партијско-политички кадар. У 46. дивизији су била 454 руководиоца (војна и партијско-политичка).

После расформирања дивизије, мањи део тога кадра је демобилисан и одиграо је видну улогу у обнови и изградњи земље, посебно на територији Пирота и Врања.

Већи део кадра остао је у активној служби. Овај ратни кадар и даље је школован и са искуством, представљао је снагу за изградњу ЈНА.

Неколико хиљада бораца 46. дивизије, након расформирања и демобилизације, укључено је у социјалистичку изградњу и на том плану дало свој пуни допринос.

Прилог бр. 1.

Штаб 46. дивизије НОВЈ

командант, п. пуковник Томица Поповић,
комесар, п. пуковник Милија Станишић,
заменик команданта, мајор Духљан Вукотић,
заменик комесара, мајор Вељко Ражњатовић
начелник штаба, п. пуковник Данило Шоровић
начелник политичког одељења, п. пуковник Радоје Љубичић
интендант, мајор Бошко Рабреновић

Бројно стање 46. дивизије НОВЈ

25. X 1944. године	
— Штаб и прештапске јединице	354
— 25. бригада	1530
— 26. бригада	1880
— 27. бригада	1750
— 4 партизанска одреда	592
— 4 допунска батаљона	3657
укупно:	9763
24. I 1945. године	
— Штаб и приштапске јединице	561
— болница дивизије	104
— 25. бригада	2236
— 26. бригада	2441
— 27. бригада	2124
укупно:	7466
31. III 1945. године	
— Штаб и приштапске јединице	553
— болница дивизије	194
— 25. бригада	1686
— 26. бригада	2027
— 27. бригада	1644
укупно	6106
30. априла 1944. године	
— Штаб и приштапске јединице	638
— болница дивизије	185
— 25. бригада	1811
— 26. бригада	1947
— 27. бригада	1799
укупно	6380
— официра (унапређених)	59
— подофицира	395
— бораца	5926
укупно:	6380

Прилог бр. 2.

Непријатељски губици у борбама са 46. дивизијом НОВЈ

20. септембра 1944 — 20. јануара 1945. године

— убијено	1102
— рањено	1259
— заробљено	434
укупно:	2795

непријатељских војника избачено из строја

20. јануара 1945 до 10 јуна 1945. године

— убијено	411
— рањено	382
— заробљено	544
укупно:	1337

непријатељских војника избачено из строја

од 20. септембра 1944 — 10. јуна 1945. године

— убијено	1513
— рањено	1641
— заробљено	978
укупно:	4132

непријатељских војника избачено из строја

Прилог бр. 3.

Преглед погинулих и рањених бораца 46. дивизије НОВЈ

од 20. септембра 1944 — 15. априла 1945. год.

погинули:

— 25. бригада: 9 официра, 8 подициципира и 97 бораца	—114
— 26. бригада: — официра, 2 подофицира и 58 бораца	— 60
— 27. бригада: 2 официра, 1 подофицир и 120 бораца	—123
Укупно: 11 официра, 11 подофицира, 275 бораца	—297

рањени:

— 25. бригада: 3 официра, 9 подофицира, 246 бораца	—258
— 26. бригада: — официра, 9 подофицира, 136 бораца	—145
— 27. бригада: 3 официра, 12 подофицира, 229 бораца	—244
Укупно: 6. официра, 30 подофицира, 611 бораца	—647

Прилог бр. 4.

Наоружање 46. дивизије НОВЈ

30. априла 1945. године

— пушака	4844
— аутомата	354
— пушкомитраљеза	273
— пиштоља и револвера	122
— ручних граната	204
— митраљеза тешких	24
— бацача	30
— противтенковских бацача и пушака	17
— топова 37 мм	4

муниција:

— за пушке, аутомате и пушкомитраљезе	532.000 ком.
— за тешке митраљезе	72.000 ком.
— мина за бацаче	681 ком.
— мина и метака за противтенковску артиљерију	2.817 ком.
— граната за топове 37 мм	4.620 ком.

Коришћени материјал:

1. Пирот и околина у НОР-у и социјалистичкој револуцији 1941—1945, аутор, Христивоје Живковић.
2. Пиротски зборник бр. 6 од 1974. године
3. Војно-историјски институт:
   — кутија 1340, фасцикла 1,
   — кутија 1341, фасцикла 1, 2,
   — ИРПЈ документ 2/263.
4. Револуција и контрареволуција у Југославији 1941—1945. године, Бранко Петрановић
5. Југославија (1918—1985), документарни материјал Б. Петрановића и М. Зечевића.

Dušan Jončić

COMBAT WAY OF FOURTY SIXTH SERBIAN DIVISION

By its combat activities, the division accomplished all its tasks with success: it blocked the passage to the Valley of the South Morava and in the direction of Niš, collaborating with some other units of National Liberation Army of Yugoslavia, liberated Belo Polje, Vranje and some parts of Kosovo up to Priština and showed particular perseverance in routing the ballistic gangs in Kosovo. Thought the division had great losses, it put out of action more than four thousand of enemy soldiers.

940.53/.54(497.11)

Тихомир Слијепчевић Гајо

Четрдесетшеста дивизија НОВЈ у борбама за ослобођење јужног Поморавља и Косова и рад њеног обавештајног центра

Четрдесет шеста дивизија НОВЈ формирана је 12. септембра 1944. године наредбом штаба XIII корпуса НОВЈ од 1. и 2. пиротске и 1. врањске бригаде НОВЈ.

Штаб дивизије су чинили: командант потпуковник Томица Поповић, до тада командант 19. далматинске дивизије НОВЈ, политички комесар потпуковник Милија Станишић, до тада политички комесар 4. пролетерске црногорске бригаде и начелник штаба мајор Дукљан Вукотић, до тада командант 4. сплитске бригаде НОВЈ.

Именован је и политодјел дивизије, чији је руководилац био Радоје Љубичић, а чланови Вељко Ражњатовић и Станојка Крушчић.

Четрдесет шеста дивизија НОВЈ формирана је од мобилисаног људства након капитулације фашистичке Бугарске, што је у дужем периоду имало великог утицаја на борбену готовост и морално-политичко стање у дивизији. Бригаде су приликом формирања у свом саставу имале по око 1.500 бораца, сврстаних у по четири батаљона, и приштапске јединице, а у цијелој дивизији је било свега: 88 чланова КПЈ и 7 кандидата за чланове КПЈ и 61 члан СКОЈ-а, што значи да је у просјеку на сваку чету долазило по два члана КПЈ и 1,5 чланова СКОЈ-а. Ако се има у виду да су чланови КПЈ били у штабовима дивизије и бригада и политички комесари батаљона, онда се може лако закључити да у већини чета није било ни једног члана КПЈ. Политички комесари чета били су углавном ђаци или студенти, односно писменији борци, ванпартијци.

С обзиром на то да је дивизија формирана од новомобилисаног људства то се у њој нашло припадника јединица ДМ који су искористили позив за мобилизацију, али који су у бригадама наставили непријатељски рад и умногоме утицали на морално-политичко стање јединица, као и на њихову борбену способност. Да зло буде веће ови елементи су припадали школованијим људима, а не мали број их је био из редова резервних официра и подофицира бивше југословенске војске, па су као војнички школовани кадрови били распоређени на командне или друге руководеће функције. Ти су се четнички елементи међусобно повезивали и договарали о методу рада и акцијама.

У документима објављеним у зборницама докумената НОР, издање Војноисторијског института ЈНА има некритички објављених података о томе када је 46. дивизија НОВЈ формирана. Тако се у **Зборнику**, Том IX, књига 8, док. бр. 108, у фусноти, каже да је 46. дивизија НОВЈ формирана 20. септембра 1944. године, што није тачно. Истина је да приликом формирања, 12. септембра 1944. године, дивизија није добила бројну ознаку, па је све до 20. септембра у документима налазимо као „новоформирану" дивизију, без бројне ознаке, али је она постојала, као и бригаде у њеном саставу.

Тако се у извјештају штаба XIII корпуса НОВЈ Главном штабу НОВ Србије од 12. 9. 1944. године каже у тачци 7.: „На десној обали Јужне Мораве такође се ствара нова дивизија, за коју је већ отишао потпуни штаб и политодјел (Зб. Том I. књ. 12, док. 5.).

У наредби штаба XXII дивизије НОВЈ од 20. 9. 1944. године за напад на Власотинце, у одјељку „Ситуација", у трећем пасусу се каже:

„Према наређењу Штаба XIII корпуса, новоформирана дивизија, у чији састав улазе I и II пиротска бригада и I врањска бригада, пребациће се у правцу Врања." (Зборник, Том I, књ. 12, док. бр. 96).

Двадесет шестог септембра 1944. године „новоформирана" дивизија још

нема име, а њене бригаде нове називе: 1. и 2. пиротска и 1. и 2. врањска бригада. (Том I, књ. 12, док. 152).

Већ 29. септембра дивизија има своје име „четрдесет шеста дивизија НОВЈ" а у Заповести штаба дивизије погрешно је дата бројна ознака њених бригада: 23, 24. и 25. српска бригада, уместо 25, 26. и 27. српска бригада (Зборник, Том I. књ. 12., док. 190). Грешка је одмах исправљена и већ у Заповести штаба 46. дивизије НОВЈ од 3. 10. 1944. године бригаде дивизије носе ознаке: 25, 26. и 27. српска бригада, а под командом штаба 46. дивизије НОВЈ налазе се још и: I и II сурдуличка и II врањска бригада (Зборник, Том I. књ. 13. док. бр. 29).

У документима се може наћи податак да су бригаде 46. дивизије НОВЈ већ 20. септембра добиле своје називе и то:

— 1. пиротска бригада је преименована у 25. српску бригаду. Штаб су сачињавали: командант капетан Миле Дробац, политички комесар мајор Милорад Мишчевић и начелник штаба Михајло Милић;

— 1. врањска бригада је преименована у 26. српску бригаду, чији штаб су чинили: командант капетан Раде Цветковић, политички комесар мајор Јован Манасијевић и начелник штаба капетан Љуба Трајковић; и

— 2. пиротска бригада је преформирана у 27. српску бригаду, са следећим штабом: командант мајор Станимир Јовановић, политички комесар мајор Алекса Ракочевић и начелник штаба поручник Никола Пејовић.

Врање је 6. септембра 1944. године ослободила 8. српска бригада 22. дивизије НОВЈ, да би 8. септембра ослободила и Бујановац, али га је морала напустити под притиском јаких вулнетарских (албанских) снага, које су добиле њемачку помоћ из Куманова. Тада су око Бујановца формирале фронт према непријатељу: 8. српска и 1. врањска бригада и 2. и 3. косовскометохијска бригада.

Од 6. септембра 1944. године долина Јужне Мораве од Врања до Грделице, изузев рејона Сурдулице, била је ослобођена. У руднику Мачкатици и у флотацији молибденове руде у Белом Пољу код Сурдулице држао се њемачки гарнизон јачине око 1.000 њемачких војника, око 400 албанских вулнетара и око 1.300 италијанских војника — њемачких заробљеника, али који су служили као послужиоци на 30 ПА топова калибра 80 мм и на 12 ПА топова кал. 20 мм (у документима се ти типови називају ПА митраљези).

46. дивизија НОВЈ добила је задатак да се групише у рејону Врања, да од 8. српске бригаде преузме фронт према Бујановцу и да запријечи долину Јужне Мораве, како не би дозволила њемачким снагама с југа пробој према Сурдулици и да блокира и ликвидира њемачки гарнизон у Мачкатици и Белом Пољу.

Командно мјесто штаба 46. дивизије НОВЈ било је од 24. септембра 1944. године у Врањској Бањи, гдје ће остати до 27. октобра, када је премјештено у Врање, у зграду гимназије.

Мјесец дана су штаб и политодјел 46. дивизије, заједно са штабовима бригада, радили на сређивању јединица, уз истовремену одбрану правца Бујановац — Врање. Већ при покрету „пиротских" бригада према Врању појавило се дезертерство, потстицано од непријатељских елемената под паролом: „зашто да ми ослобађамо друге, ни нас нико није ослобађао". С обзиром на квалитет новомобилисаног људства, било је много тешкоћа око формирања приштапских јединица и појединих служби, па међу њима и обавештајне службе и њених извиђачких јединица. Све до 20. октобра у штабу дивизије није био формиран обавештајни центар, нити формирана извиђачка чета.

Двадесетог октобра 1944. године у штаб XIII корпуса НОВЈ, у ослобођеном Нишу, дошао је на реферисање о стању у 46. дивизији НОВЈ политички комесар дивизије потпуковник Милија Станишић, па је тада за шефа обавештајног центра 46. дивизије наредбом штаба корпуса постављен дотадашњи шеф обавештајног центра 22. дивизије НОВЈ Тихомир Гајо Слијепчевић. Тада је политички комесар XIII корпуса пуковник Васо Смајевић саопштио Слијепчевићу да је премештен у 46. дивизију са образложењем да 22. дивизија остаје у Нишу, да је 46. дивизија на фронту према Косову, да је Слијепчевић са Косова, да познаје прилике на Скопској Црној гори и око Гњилана — што је све било тачно. Он и Милија Радовановић су рекли Слијепчевићу да у 46. дивизији нема организованог обавештајног центра нити извиђачких јединица и да га чекају велики задаци.

У формирању обавештајног центра дивизије и обавештајних центара бригада свесрдно су се ангажовали најодговорнији кадрови штаба дивизије и бригада. Није било отпора у одабиру кадрова и људства за извиђачку чету и бри-

гадне извиђачке водове. Те су јединице формиране искључиво од омладинаца. До 24. октобра све ове јединице и центри су били формирани и дефинисани им задаци. У то вријеме су обавештајни центри бригада и дивизије обављали и обавештајно-извиђачку и контраобавештајну службу, јер у 46. дивизији још није била организована ОЗН-а.

Акутан проблем у јединицама 46. дивизије тада је био: дезертерство. Подстицали су га четнички елементи. Требало их је открити, раскринкати, предати војном суду, примјерно казнити и онемогућити њихову прљаву работу. То није било ни мало лако. Тим прије што су се коловође налазиле на командним положајима у неким четама, а у 27. бригари био је и један политички комесар чете (у 4. батаљону).

Четнички елементи у јединицама дивизије водили су пропаганду против учешћа њених јединица у борбама за ослобођење Косова, борце су плашили, да ће их на Косову клати, да ће их на сваком кораку убијати и да на Косово не треба ићи. Наговарали су их на дезертерство, па када су видјели да се дезертери хватају и дају под војни суд, прибјегли су још прљавијој работи: наговарању бораца на саморањавање. Истовремено су се ови четнички елементи повезивали са остацима четника, који су уточиште нашли код вулнетароких албанских јединица, код Суљ Зарбинца, и са њима су сарађивали.

О активности четничких елемената у дивизији има доста података у документима. О томе се говори и у извештају дивизијског комитета КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 7. 2. 1945. године, у коме се каже и ово:

„О слабостима у раду КПЈ у 46. дивизији говоре и следеће чињенице.

1. Организована пета колона у 4. батаљону 27. бригаде на Св. Илији код Врања. Требало је да падне неколико десетина глава док су се пронашли народни непријатељи.

2. У исто време у погледу дезертерства Партија се није довољно снашла, многи су дезертирали када је било потешкоћа, а да Партија, организација, својим радом, контролом и убеђењем није много поправила ствар." [1]

О непријатељском дјеловању у јединицама 46. дивизије штаб дивизије извјештава 17. 11. 1944. године штаб XIII корпуса НОВЈ и каже:

„У 4. батаљону 27. бригаде је политички комесар чете организовао чету да одбије да изврши заповест Штаба батаљона која се односила на напад на Шиптаре.

Друга једна појава то је дезертерство, које се задњих дана повећава". Као разлози за ову „другу" појаву наводе се: „слаба политичка свијест", „кукавичлук" и дјеловање непријатељских елемената. Да би се то спријечило Штаб дивизије тражи од Штаба XIII корпуса „да се потврде пресуде издајницима" јер да би то имало „застрашујући ефекат".[2]

Обавештајни центар дивизије је улагао много напора да се открију сви ови непријатељски елементи, па је једној групи тих издајника суђено почетком новембра у Врању, а другој групи (око 10 лица) крајем новембра у ослобођеној Приштини.

Истовремено су обавештајни органи бригада развили интензивну акцију ради откривања непријатељских снага испред фронта дивизије. Крајем октобра 1944. године 46. дивизија НОВЈ држала је фронт према Косову на линији: Ново Село — Честелин — Св. Илија (к. 1270) — Лебовац — Уши (к. 956) — караула Козарница (све западно и југозападно од Врања). Десно се дивизија није наслањала на наше снаге, а лијево се наслањала на 2. бугарску коњичку дивизију, која је била на фронту према Бујановцу од 20. 10. 1944. године. Испред фронта 46. дивизије налазиле су се снаге три батаљона албанских вулнетара (сваки са по око 600 бораца), који су потпадали под команду IV оперативне зоне „II. призренске лиге".[3] Поред ових „регуларних" вулнетароких јединица, за вријеме наших офанзивних акција њима се прикључивало још око 2000 наоружаних Албанаца, који су били код својих кућа, вршили своје сељачке послове, а на дати знак се мобилисали и долазили у „регуларне" батаљоне. Свим овим снагама на фронту пред дивизијом командовао је Мула Идриз.[4]

На фронту испред 2. бугарске коњичке дивизије код Бујановца бранила се њемачка борбена група „Бредо", јачине једног пешадијског пука, два ба-

---

[1] Зборник док. НОР — VII — Том IX књ. 8, док. 108

[2] Зборник док. НОР — VII — Том I. књ. 15, док. бр. 26

[3] „II призренска лига" имала је свој штаб и КОСМЕТ подијељен на 4 оперативне зоне. Четврта оперативна зона обухватала је срезове: Качаник, Урошевац и Гњилане, командант је био Адем Главица и имала је мобилисаних око 12.000 вулнетара од којих пред фронтом 46. дивизије НОВЈ око 4.000, а око 8.000 на фронту од Бујановца до Качаника.

[4] Мула Идриз је у децембру 1944. године организовао дизање устанка око Гњилана и

таљона СС дивизије „Брандербург", једног хаубичког пука и једног противтенковског дивизиона. Њен је задатак био да затвори Кончуљску клисуру, да не дозволи пробој јединица НОВЈ и бугарске „отечественофронтовске" армије на Косово, јер би то угрозило извлачење њемачке групе армија „Е" из Грчке и Македоније.

24. октобра 1944. године у штабу 46. дивизије НОВЈ у Врањској Бањи одржан је састанак представника: 46. дивизије НОВЈ, 2. бугарске коњичке дивизије, 1. бугарске партизанске (Софијске) дивизије, Кумановске дивизије НОВЈ и Оперативног штаба НОВЈ за КОСМЕТ и штаба I бугарске армије.

Ту су били:

— из штаба 46. дивизије НОВЈ: командант пук. Томица Поповић, политички комесар пуковник Милија Станишић, начелник штаба мајор Дукљан Вукотић и шеф обавештајног центра Тихомир Слијепчевић;

— из штаба 2. бугарске коњичке дивизије командант — генералмајор и начелник штаба — пуковник;

— из штаба 1. бугарске партизанске (Софијске) дивизије заменик команданта генералмајор Попов;

— из штаба Кумановске дивизије НОВЈ командант мајор Методије Поповски и политички комесар пуковник Крсто Булајић;

— из Оперативног штаба НОВЈ за КОСМЕТ заменик команданта пуковник Милутин Павличић Брко и политички комесар Крсто Филиповић — Гроф; и

— из штаба I. бугарске армије Штерју Атанасов — Виктор (члан ЦК БРП (к) и један пуковник Црвене армије, војни савјетник у штабу Армије.

Циљ састанка је био планирање офанзивне операције ка Гњилану и Косову и утврђивање садејства јединица у тој операцији.

Договорено је да офанзива почне једновремено на фронту од Честелина, преко Бујановца, до Прешева и то 29. октобра у 8 часова. Њемачке положаје код Бујановца требале су напасти 2. бугарска коњичка дивизија (на фронту: Лопадинце — Краљева кућа — с. Жбевац, и 1. бугарска партизанска (Софијска) дивизија (на фронту: с. Жужељица — с. Левосоје — с. Несалце). Бугарске дивизије су располагале са довољно артиљерије, па је планирана и артиљеријска припрема — удар по њемачким положајима у трајању од једног сата. Договорена је координација левокрилне бригаде 46. дивизије и деснокрилног пука 2. бугарске коњичке дивизије на правцу: караула Штурец — Вршник — М. Трновац.

Задатак 46. дивизије НОВЈ био је: главни удар нанијети са двије бригаде (25. и 26. српском) општим правцем: Уши — с. Брезница — с. Одоновце — с. Доморовце — с. Крајмировце, гдје пресјећи комуникацију Бујановац — Гњилане и у садејству са 2. бугарском коњичком дивизијом опколити и уништити њемачку борбену групу „Бредо", а помоћни удар (27. српска бригада) нанијети правцем: Св. Илија (к. 1270) — с. Карачево — с. Кололеч — с. Беривојце, разбити албанске вулнетарске банде и обезбједити десни бок дивизије.

Наредна четири дана у 46. дивизији НОВЈ вршене су свестране припреме за офанзиву: издате су заповијести, проучени обавјештајни и извиђачки подаци, предузета допунска извиђачка дејства (хватање живих језика), одржани су партијски и скојевски састанци, а затим четне конференције, на којима су политички радници објашњавали значај задатка и улогу наше дивизије, како се партизани морају понашати према албанском становништву, које је индоктринирано шовинистичком пропагандом према Србима и да од нашег понашања у многоме зависи да ли ћемо успјешно разбити ту непријатељску пропаганду и индоктринацију. Упозорено је на мјере које ће бити предузете према свима који буду кршили моралне норме НОВЈ и каљали часно партизанско име.

Истина је да је непријатељска великоалбанска пропаганда била развила код огромне већине албанског становништва шовинистичку мржњу према Србима и илузију да они бране „границе Велике Албаније", да на Косово не треба дозволити долазак „српских" партизана, да треба Косово бранити „док Шиптарима у помоћ не дођу Енглези" и и сл. Пропагандисти идеје о „Великој Албанији" су свјесно гурали јединице албанских вулнетара на вршење нечасних дјела, како би и њих и албаноки народ могли плашити бауком партизанске осовете. Томе циљу је послужио и вулнетарски злочин над 120 рањеника (болницом) 21. дивизије НОВЈ у јуну 1944. године код села Огоштa (на правцу дејства 46. дивизије НОВЈ), када су поубијани сви рањеници и санитетско особље,

на сјеверном делу Скопске Црне горе и напад на Гњилане, да би остао као одмјетник у шуми до 1946. год., кад су га органи ОЗН-е ухватили, али је у затвору, у ћелији, извршио самоубиство на тај начин што је запалио сламарицу и угушио се.

на челу са шефом болнице др Јеремијем Жерајићем.

29. октобра ујутру отпочела је артиљеријска канонада код Бујановца. Бугари нису штедјели гранате, али се за вријеме „артиљеријске припреме напада" њихове јединице нису ни помјериле са полазног положаја. Из ровова су изашле тек када је престала артиљеријска пальба. У томе моменту су заштектали њемачки митраљези и све јединице 2. бугарска коњичке дивизије су се смјеста вратиле у ровове на полазном положају. Тако се та планирана офанзива завршила за 2. бугарску коњичку дивизију.

Јединице 46. дивизије НОВЈ кренуле су по плану у напад, разбиле вулнетарске јединице испред себе и до петнаест сати продрле преко Муховачке ријеке, с тим што су главне снаге: 25. и 26. бригада изашле на линију: Ново Село — Брезовце, а 27. бригада освојила села Борђевац и Муховце. Команда борбене групе „Бредо" оцијенила је опасност која јој пријети од продора јединица 46. дивизије у њену позадину, па је у бок овим јединицама из рејона Бујановца, Трновца и Кончуља упутила два њемачка батаљона и све вулнетарске јединице. То је осоколило и остале вулнетарске јединице (које су биле пред расулом), да се среде и извршe противудар. Јединице 25. и 26. бригаде су тога дана водиле до ноћи тешке борбе и једва су успјеле да се извуку на полазне положаје, а да не буду одсјечене. Ове двије бригаде су тога дана имале око 150 погинулих или несталих бораца. Појавила се и опасна епидемија саморањавања у длан лијеве руке или у лијеву ногу у предјелу иза малог прста. Ову појаву је открио референт санитета 25. српске бригаде, о њој обавјестио штаб бригаде, а овај штаб дивизије. Предузете су хитне мјере да се иницијатори и подстрекачи ове прљаве и злочиначке работе открију и предају суду. Овакви рањеници су смјештени у посебно одељење дивизијске болнице, с тим да им се након изљечења суди за почињени злочин.

Свима учесницима догађаја од 29. октобра 1944. године у рејону Врање — Бујановац било је јасно да је „царска" бугарска војска промијенила ћурак, али не и ћуд; прогласили су се за отечественофронтовску војску, али нису хтјели да се боре против фашизма. По свим знацима и понашању Нијемаца тога дана могло се закључити да су ови били добро обавијештени о плану наше офанзиве и о томе како ће се понашати бугарски „коњаници".

30. октобра је у Врање дошао пуковник Црвене армије, довео са собом бугарског генералмајора Атанасова и једног пуковника, поставио их за команданта и начелника штаба коњичке дивизије, а дотадашњег команданта и начелника штаба увече код Врања лично стрељао. Тога дана је договорено да се поново пређе у општу офанзиву 2. новембра.

Пуковник Црвене армије је запријетио официрима штаба бугарске коњичке дивизије да ће и њих све и све официре дивизије постријељати ако 2. новембра Бујановац не буде заузет.

Поучени искуством од 29. октобра, штаб 46. дивизије НОВЈ, Оперативни штаб за КОСМЕТ и штаб 1. бугарске партизанске софијске дивизије су се договорили да њихове јединице не крећу са полазних положаја док не виде исход битке за први положај њемачке одбране испред Бујановца. Шеф обавештајног центра 46. дивизије добио је задатак да оде на командно мјесто штаба 2. коњичке дивизије 2. новембра, да прати напад коњичке дивизије и да о резултату обавијести телефоном Штаб 46. дивизије, па да овај обавијести остале штабове да ли да наређе прелазак у офанзиву или не.

У то вријеме је шеф обавештајне службе бугарске 2. коњичке дивизије био поручник Илијев, који је био партизан са Славчом Трнским и Денчом Знепољским и кога је од раније (из партизана) познавао шеф обавештајне службе 46. дивизије, па су се њих двојица договорила да заједно осматрају напад јединица 2. коњичке дивизиије 2. новембра.

Поново је отпочела артиљеријска припрема напада, али су овога пута пукови одмах, под заштитом артиљеријске ватре, кренули ка јуришним положајима. И шта се догодило? Осматрачи са командног мјеста дивизије кроз двогледе су видјели како испред стрељачког строја иду официри и као један по један падају убијени. Стрељачки стројеви још нису били пришли на јуришни положај, а испред њих није било скоро ни једног официра, све су их њихови војници с леђа побили. Настао је општи метеж међу јединицама и у томе су се вратиле у ровове на полазне положаје, а да на њих Немци нису опалили ни једног метка! Тога дана је 2. бугарска коњичка дивизија практично остала без официрског кадра у пуковима.

Шеф обавештајног центра 46. дивизије је телефоном јавио штабу дивизије да бугарски напад ни овога пута није успио, а затим се вратио у Врање и поднео штабу детаљан извјештај о томе шта се догодило. Ускоро за њим је у штаб 46. дивизије стигао и помоћник команданта 2. коњичке дивизије за политички рад (политички комесар), потврдио да је дивизија остала без командног кадра и вапио за саветом шта да ради и шта да каже Русу — пуковнику?

Политички комесар 46. дивизије НОВЈ пуковник Милија Станишић му је окренуо пажњу на то да су му официре побили њихови војници, а не Њемци, да то значи да су их мрзили и да треба утврдити зашто, да то што се у јединицама остало нешто млађих официра може да значи да њима војници вјерују, да то нису фашисти, да то може бити добар знак; да сада треба приступити интензивном политичком раду, да треба одржати војничке конференције и да војници сами изаберу себи старјешине. У међувремену у штаб 46. дивизије у Врање дошао је и командант коњичке дивизије, па је и он потврдио да су му официре побили војници. (Шеф об. центра 46. дивизије вјероваo је да је поручник Илијев знао шта ће се тога јутра десити, јер га је на командном мјесту упозораваo да обрати пажњу на официре, који ће ићи на јуриш испред строја јединица). У Штаб 46. дивизије предвече је опет стигао пуковник Црвене армије. Био је бијесан и спреман да спријеча и команданта и све официре штаба коњичке дивизије. Доста напора су уложили командант и политички комесар 46. дивизије да га убиједе да то не ради и да му објасне шта се то стварно десило, као и какав излаз треба тражити у тој ситуацији. На крају је и он рекао „ето можно бит харошо". Настављен је договор о мјерама које хитно треба предузети у јединицама 2. бугарске коњичке дивизије, како би се што брже припремила за борбена дејства. Закључено је да ће за то требати најмање недеља дана.

Пошто се дошло до закључка да се у офанзиву на Косово неће моћи прећи прије дана Октобарске револуције, договорено је да се изврше припреме у 46. дивизији НОВЈ и у 2. бугарској коњичкој дивизији за заједничку прославу тога празника и да се у Врању организује митинг и смотра јединица на којој ће учествовати једна бригада 46. дивизије и један пук 2. бугарске коњичке дивизије. Оцијењено је да ће и та заједничка манифестација имати повољан утицај на сређивању стања у 2. бугарској коњичкој дивизији.

Наредних дана су у јединицама 46. дивизије вршене интензивне припреме за прославу дана Октобарске револуције. То је искоришћено и за анализу дотадашњих дејстава јединица, за критику појединих поступака и понашања, а нарочито за оштру осуду појаве саморањавања бораца. Предузете су опсежне мјере да се открију иницијатори и подстрекачи те пљаве и непријатељске радње и да се предају војном суду. Поново је на четним конференцијама говорено о предстојећим задацима јединица и о моралном лику партизана, који се не смије ни једним поступком окаљати. Политички радници су објашњавали стање на Косову, иредентистичку пропаганду албанских националиста да ће партизани поклати све живо шиптарско на које наиђу, па да зато треба до последње капи крви бранити прилаз партизанима на Косово и сл. Политички радници су упозоравали борце на културну и вјерску заосталост и затуцаност велике већине албанског становништва на Косову, на осјетљивост у односу на жене, на то да Албанке носе зар и фереџу и да у то не треба дирати, а у случају нужде да се откривају лица испод зара, да то треба да раде другарице борци и сл. Упозоравано је да ће се за пљачку, па ма се радило и о најситнијим детаљима, кривци ригорозно кажњавати, утувљено је сваком борцу и старјешини да је најстроже забрањено неорганизовано узимање хране по селима, а интендантским органима издате врло строге наредбе да праведно поступају са народом код узимања хране за јединице.

Организовано је интензивно извиђање непријатељских положаја и утврђивање састава и јачине непријатељских снага испред фронта дивизије. Извиђачка чета дивизије и извиђачки водови бригада су сваке ноћи слали групе у непријатељски распоред ради хватања „живих језика". Тако је доста детаљно утврђена јачина и борбени распоред непријатељских снага.

Прослава дана Октобарске револуције организована је у Врању, у дворишту гимназије. Ту су били постројени: 26. бригада 46. дивизије НОВЈ и један пук 2. коњичке бугарске дивизије. Иза и поред строја ових јединица окупили су се грађани Врања. Био је прохладан, али ведар новембарски дан, након ду-

жег кишног раздобља. Смотру постројених јединица заједно су извршили команданти дивизија потпуковник Томица Поповић и генерал-мајор Атанасов. Командант 26. српске бригаде НОВЈ мајор Раде Цветковић предао је распорт потпуковнику Поповићу а командант бугарског пука генералу Атанасову.

Након смотре јединица почео је митинг. Са балкона гимназије ређали су се говорници. За то вријеме десила се следећа епизода:

Курир штаба дивизије пришао је шефу обавештајног центра 46. дивизије и позвао га хитно на телефон. На телефонској вези био је начелник обавештајног одсека штаба XIII корпуса НОВЈ из Ниша мајор Стево Ивановић, а на линији је био и шеф обавештајног центра 45. дивизије НОВЈ у Лесковцу. Мајор Ивановић им је саопштио да се у Нишу одржавао митинг (а то је у исто вријеме било и у Лесковцу и у Врању), да су се над Нишом појавили непријатељски авиони и да се води ваздушна битка између совјетских ловаца, који су узлетјели са нишког аеродрома, и непријатељских авиона. Мајор Ивановић није знао колико непријатељских авиона учествује у нападу на Ниш, односно у ваздушној бици. Саопштио је да се изгледа већина непријатељских авиона налази у нападу на комуникацију Ниш — Алексинац, а да се ваздушна битка води између ловачких авиона. Договорено је да телефонска веза буде стално отворена, да се организује осматрање неба, да се прати правац лета непријатељских авиона, да се у Лесковцу прекине митинг, а да се он у Врању не прекида, односно да се то учини у моменту ако непријатељски авиони полете од Ниша ка Врању.

Шеф обавештајног центра 46. дивизије о овој ситуацији је обавестио само команданта пуковника Поповића (кога је по куриру позвао у телефонску централу) и са њим се договорио да никога о томе не обавештавају, како не би дошло до паинике, да шеф обавештајног центра остане на телефонској вези са штабом XIII корпуса и да прати ситуацију. Није прошло много времена а мајор Ивановић је јавио да је дошло до ваздушне битке између руских и америчких, а не њемачких авиона, јер су Американци напали једну моторизовану бригаду Црвене армије, која је маршовала од Ниша према Алексинцу и да је у ваздушној бици оборено десетак авиона једне и друге стране. Тако је митинг у Врању по плану завршен, а онда настављено народно весеље.

(О овој ваздушној бици, односно наводној америчкој грешци, у војној литератури после рата било је доста опречних оцјена. Американци су тврдили да је командант ескадре, која је полетјела са аеродрома око Фоће у Италији, потпријешио у одређивању курса лета јер да је требало да нападне њемачку колону у долини Ибра између Рашке и Краљева, да „грешка" није била намјерна, да су долине Ибра и Јужне Мораве сличне, да до такве грешке може увијек доћи и сл. Ближа истини је сигурно теза да је до „грешке" намјерно дошло, како би се Совјети „натјерали" на договор око подјеле ваздушних циљева у Њемачкој и о међусобном обавјештавању о акцијама ваздухопловства, око чега су се до тада водили преговори, али су совјетски представници „били тврди" па их је требало „омекшали". Тачно је да је до савезничког договора о усклађивању дејства авијације у нападу на њемачке циљеве дошло убрзо након ове епизоде. А да „грешка" није била случајна говори и чињеница да се у то вријеме у Нишу налазила савезничка (англо-америчка) војна мисија, која је имала непосредну радио везу са командантом ваздушне ескадре).

Поновни договор штабова дивизија и оперативног штаба НОВЈ за КОСМЕТ о офанзиви за ослобођење Косова извршен је на састанку у штабу 46. дивизије НОВЈ у Врању 6. новембра. За дан почетка офанзиве одређен је 8. новембар у 8 часова.

Првог дана офанзиве 2. бугарска коњичка дивизија ослободила је Бујановац и подишла положајима на линији: с. Трновац — с. Турија — с. Лучане, где је застала и ту остала све до 12. новембра.

Шеф обавештајне службе 46. дивизије НОВЈ добио је обавештење од шефа извиђачке службе 2. бугарске коњичке дивизије да је тих дана (након ослобођења Бујановца) дошло до контакта између представника штаба 2. бугарске коњичке дивизије и команде вулнетарских снага на сектору Бујановца и да је преговарано, па да је постигнут и договор, да ће вулнетарске снаге пропустити бугарске јединице на Косово ради гоњења одступајућих њемачких јединица, а да ће вулнетари истовремено наставити борбу против партизана и да им неће дозволити пробој на Косово,

те да су се Бугари обавезали да не нападају и не разоружавају вулнетаре.

Штаб 46. дивизије, односно командант и политички комесар дивизије су врло енергично код команданта 2. бугарске коњичке дивизије протестовали против оваквог споразума и запријетили ускраћивањем гостопримства бугарским јединицама на нашој територији. Јасно и гласно су рекли команданту 2. бугарске коњичке дивизије да Народноослободилачкој војсци Југославије помоћ бугарске војске у протјеривању њемачких окупатора и дефинитивног ослобођења наше земље није потребна, већ да смо ми њима потребни да им помогнемо да са себе сперу прљавштину служења њемачком нацизму и да им олакшамо положај код антихитлеровске коалиције приликом склапања мировног уговора. Речено му је да је о овој његовој работи обавештен штаб XIII корпуса НОВЈ, а преко њега и наш Врховни штаб.

Командант 2. бугарске коњичке дивизије генерал Атанасов је тврдио да он о таквом договору његовог штаба не зна ништа, покушао је да пребаци кривицу на његовог мртвог претходника, а затим да се извлачи могућом неодговорношћу и самовољом некога од официра штаба дивизије, али „о чему он до сада појма није имао", да ће он предузети одговарајуће мјере, да ће кривца казнити, да до остварења тога евентуалног договора неће доћи јер да га он неће дозволити и сл. Генерал Атанасов је инсистирао да му се открије извор обавештења о томе споразуму, јер да ће тако најлакше открити и казнити кривца, што му, наравно, није удовољено јер би се могло десити да мрак поједе информатора.

О овом бугарско-вулнетарском споразуму Главни штаб НОВ Србије је 18. новембра 1944. године послао извештај Врховном штабу НОВЈ, који гласи:

„Штаб XIII корпуса известио нас је да је у току операција на Гњилане штаб бугарске дивизије из састава I бугарске армије преговарао са Шиптарима да их пусте без борбе у Гњилане, с тим да наше јединице не уђу заједно са њима и да су се на том питању били већ споразумели са Шиптарима. Штаб XIII корпуса и Штаб 46. дивизије, која оперише на том правцу, најенергичније су протестовали, после чега су Бугари одустали и заједно са нашим јединицама ушли у Гњилане. За Штаб командант генерал-лајтнант Коча А. Поповић" (Зборник, Том I, књ. 15, док. 28).

Са командантом 2. бугарске коњичке дивизије командант 46. дивизије НОВЈ постигао је споразум да представник штаба 46. дивизије НОВЈ прати наступање и понашање бугарских јединица од Бујановца ка Гњилану и да му командант 2. бугарске коњичке дивизије изда писмену пуномоћ за везу са свим штабовима пукова у 2. коњичкој дивизији и за право интервенције у случају неправилног поступка бугарских јединица у наступању ка Гњилану.

Штаб 46. дивизије је за свог делегата одредио шефа обавештајног центра дивизије, који се одмах повезао са шефовима обавештајне и извиђачке службе 2. бугарске коњичке дивизије и договорио да се стално са једним од њих двојице креће приликом контакта са јединицама 2. бугарске коњичке дивизије. Они су му набавили и униформу какву су носили помоћници команданата за политички рад у коњичкој дивизији, јер су се плашили да га неко у тој дивизији не убије ако буде у партизанској униформи, па су му то отворено и рекли.

Припремајући се за офанзиву штаб 46. дивизије НОВЈ са штабовима бригада провео је, што би данас војници рекли „штабну игру", односно провјерено је како ко схвата задатак, како ће бити постројене бригаде, како ће се одржавати међусобна веза и обавештавање нападних колона, како вршити бочна обезбеђења, како вршити извиђање и како организовати обезбеђење на састанцима и преноћиштима, затим како јединице попуњавати муницијом и храном и сл. Инсистирано је да то исто ураде штабови бригада са штабовима батаљона, а ови са својим командама чета. Све је ово резултирало из искуства стеченог анализом неуспјеха и великих губитака 29. 10. када овакве припреме нису извршене и када је било доста слабости баш у организацији бочних обезбеђења и међусобних веза нападних колона.

Заповест штаба 46. дивизије НОВЈ од 8. 11. 1944. год. карактеристична је што је писана по свим правилима „штабне службе" и говори о зрелости штабова НОВЈ у организовању операција и јасноћи постављених задатака потчињеним јединицама. Та заповест садржи:

1. Подаци о непријатељу
2. Подаци о нашим снагама (и о сусједима)
3. Задатак дивизије
4. — 6. Задаци бригадама

7. Везе
8. Снабдевање

За офанзиву у циљу ослобођења Косова 46. дивизија НОВЈ постројила се у два борбена ешалона: у првом 25. и 26. српска бригада, а у другом 27. српска бригада.

У заповести су прецизирани следећи задаци:

— 25. бригада „наступа узимајући за средишњи правац коту 925, с. Мухо-вац и Карачево, са рејоном осигурања и обезбеђења десно: с. Борђевац — Карачево и лево: Ајдинова Махала — Одоновце. По заузимању тог сектора посести линију: Одоновце — Ново Село — Карачево, ослањајући се левим крилом на снаге бугарске дивизије, које наступају у правцу Доморовца, а левим крилом снаге 26. бригаде."

— 26. бригада „узеће за средишњи правац кретања к. 1270, 987, с. Кијево, са рејоном осигурања и обезбеђења лево: Муховац — Карачево, а десно: Китка — Сухарна, с тим што ће главни део својих снага ставити на своје десно крило".

— 27. српска бригада, коју на положају: Честелин — Св. Илија смењује 26. бригада, чиниће други дивизијски ешалон („главну резерву", како пише у заповести) у рејону Доброшево — Дубница.

У Заповести се прецизира и следеће:

„Бригаде ће вршити наступање врло опрезно и тактички, дајући сваком батаљону тачан правац кретања, његов задатак и рејон обезбеђења лево и десно. Приликом наступања држати се доминантних тачака на правцу кретања и уопште избегавати наступање кроз јаруге, сем ако то не изискује тренутни тактички маневар; наступање вршити по деловима, остављајући увек један део снага за заштиту делова који наступају, било да потпомажу њихово напредовање или евентуално заштите њихово извлачење. ЗБОГ АРНАУТСКОГ НАЧИНА РАТОВАЊА ПО ПАРТИЗАНСКОМ СИСТЕМУ (подвукао ТС) свака јединица почев од чете и батаљона, вршиће крилна и бочна обезбеђења лично за себе, без обзира на то што се налазе лево и десно од ње наше јединице." (Зборник, Том I. књ. 14, док. 189).

8. новембра 1944. године 46. дивизија НОВЈ је прешла у офанзиву, пробила непријатељску одбрану и опрезно напредовала ка Муховачкој ријеци, прешла је ноћу 8/9. 11, али је поново дошло до лоше координације међу четама, још више међу батаљонима, а поготову између 25. и 26. српске бригаде. У оперативном извјештају Штаба 25. српске бригаде за период: 8—11. новембра се каже да се 26. бригада повукла без обавештења, због чега је она доведена у тежак положај, изложена бочним нападима „Арнаута", па се и она 11. 11. повукла на полазне положаје уз жртве: 12 погинулих, 66 рањених и 23 нестала (Зборник, Том I, књ. 15, стр. 39—44).

И у оперативном извештају штаба 46. дивизије НОВЈ се констатује слаба сарадња међу штабовима бригада, те бочни напади „арнаутских банди" (Зборник, Том. I, књ. 15, стр. 31—34).

Поново је дошло до престројавања борбеног поретка дивизије, практично је дивизија постројена у три ешалона и 13. 11. је у томе поретку наставила офанзиву са 25. српском бригадом у I, 27. српском бригадом у II и 26. српском бригадом у III ешалону. Овога пута непријатељске снаге — вулнетари нису пружиле неке значајнији отпор снагама дивизије, већ су се њихове јединице почеле нагло осипати. Напуштали су их борци који нису припадали „регуларним батаљонима", али су са собом односили и скривали лично наоружање. Они су од вулнетарских команданата добијали наређење да склоне оружје, да га не предају јединицама НОВЈ и да буду спремни на мобилизацију у „националну албанску војску" када за то добију наређење. Команда вулнетарских снага на фронту према 46. дивизији НОВЈ, са Мула Идризом на челу, схватила је да нема услове за успјешнији отпор концентрисаним партизанским снагама, па да је боље сачувати људство за герилско ратовање.

То је и био разлог што се 15. новембра 1944. године у селу Прилепници, 8 км. североисточно од Гњилана, концентрисало укупно око 800 вулнетара под командом Мула Идриза. Били су ту и Суљ Зарбинца, Шефки Ајдини Десивојца и Мухарем Фејза Огоштa, команданти вулнетарских батаљона и учесници масакра 120 рањеника из болнице 21. дивизије НОВЈ у јуну 1944. године код села Огоштa.

Заштитница њемачке борбене групе „Бредо" била се утврдила на коси западно од с. Прилепнице: к. 739 — к. 609, а вулнетари су били у селу.

На путу: Конопница — В. Ропотовс Њемци су преко једне јаруге порушили мост и око њега поставили мешовито минско поље. Ту се задржала претходница 2. бугарске коњичке дивизије док су пионири вршили разминирање тере-

на и израду прелаза преко јаруге. Са том претходницом су били и шеф обавештајног центра 46. дивизије НОВЈ и шеф извиђачке службе 2. бугарске коњичке дивизије. Било је то негдје око 10 сати када су из В. Ропотова наишла два младића, један Србин и један Шиптар. Зауставио их је шеф обавештајног центра 46. дивизије и питао: ко су, одакле су и куда су кренули? Одговорили су да су из Прилепнице и да су кренули у сусрет партизанима. Шеф обавештајне службе 46. дивизије им се тада представио, па кад су сазнали да је он партизан и то „косовски", рекли су му да су они чланови СКОЈ-а и обавестили га да се у Прилепници налазе Мула Идриз са вулнетарима, а да су Њемци на коси између Прилепнице са западне стране и да су ту укопани. На питање да ли би смјели отићи на „бесу" на преговоре са вулнетарима младић Србин је рекао да не би, али је Шиптар рекао да би он пошао и да вјерује да би нам они дали бесу.

Тада су се шеф об. службе 46. дивизије НОВЈ и шеф извиђачке службе 2. коњичке бугарске дивизије договорили да након израде прелаза преко јаруге, бугарске јединице изађу у В. Ропотово, али да не излазе на положаје изнад Прилепнице све док се шеф об. центра 46. дивизије НОВЈ, који ће ићи на бесу код вулнетара у Прилепницу, не врати у Ропотово. То је пренето и команданту бугарског пука који се, мада нерадо, ипак с тим сложио.

Око подне су шеф обавештајног центра 46. дивизије НОВЈ и омладинац — Шиптар пришли Прилепници са истока и на домак кућа били заустављени од вулнетарске страже. Младић Шиптар је стражару рекао да је ово са њим представник НОВЈ који тражи „бесу" да разговара са штабом. Ту се одмах створило више вулентара, па је један отрчао у село, у штаб да јави о траженој „беси". Убрзо се појавио један млађи Шиптар у народној ношњи, са реденицима око појаса и преко пруди и са карабином у руци. Представио се као члан штаба и дао „бесу" да партизански официр слободно са њим може поћи у штаб и касније се вратити у В. Ропотово.

У центру села, пред хођином кућом партизанског официра дочекао је Мула Идриз са свим својим доглавницима. Било их је укупно 9. Поздравили су се, потврдили су да дају „бесу" и да им је драго што је дошао партизански официр да са њима преговара. Затим су ушли у гостинску кућу („одају"), гдје је један „сељак" донео на послужавнику хлеб, со и воду, знак добре воље и „бесе".

Партизански официр је Мула Идризу рекао да он није дошао да преговара са њим, већ да је дошао да њему и његовим потчињенима скрене пажњу на то да су завели шиптарске сељачке масе у службу фашистичких окупатора, да тај фашистички, њемачки окупатор, губи рат, да се под притиском Народноослободилачке војске Југославије и њених савезника повлачи из Југославије, да ће се већ сјутра повући и са положаја изнад Прилепнице, да ћемо га заједно са нашим савезницима гонити до Берлина и тамо уништити и да му није јасно зашто они то неће да увиде. Поставио им је питање да ли они знају да ће Југославија након побједе савезника над фашизмом бити федеративна држава, да ће у њој бити слободни сви народи, али да се неће дозволити прекрајање граница на њену штету? Отворено им је рекао да о Косову у некаквој „Великој Албанији" нема ни говора, а да Албанија неће бити беговска нити Зогуова, већ комунистичка.

Разговори су потрајали нешто више од једног сата. Албански вулнетарски команданти су изјавили да је и њима јасно да Хитлер губи рат, да ће побиједити партизани у Југославији, али да се они плаше „српске" освете. На питање „какве освете и због чега?" одговорено је да је било неких убистава партизана, а на питање ко је извршио та убиства одговорено је да су „то урадиле неке будале". Представник НОВЈ је на то одговорио да Народноослободилачка војска Југославије ствара државу у којој ће владати закони, па ће сви ратни злочинци одговарати пред народним судовима. Сигурно је да ће бити гоњени и суђени сви они који су убијали немоћне рањенике, љекаре и болничарке, а да су вулнетарски команданти поштовали старе албанске моралне норме у поступку са ратним заробљеницима и сами су морали судити и казнити све оне који су те злочине радили.

На крају разговора воће вулнетара су дали „бесу" да њихове јединице неће давати отпор партизанима, да ће наредити својим јединицама предају оружја и да ће их демобилисати.

Као резултат тога договора, о чему је исте вечери био обавештен штаб 46. дивизије НОВЈ, стварно више није било оружаног отпора јединицама 46. дивизије од стране вулнетарских јединица све до ослобођења Приштине јер су би-

ле демобилисане, али оружје није предато, већ је касније, у децембру, искоришћено у албанској националистичкој контрареволуционарној побуни. Ипак је известан број вулнетара 17. 11. 1944. године у Прилепници предао оружје 27. српској бригади 46. дивизије НОВЈ, што је констатовано у бригадном извјештају (Зборник, Том I., књ. 15, док. 74).

Шеснаестог новембра је штаб дивизије наредио 25. и 26. српској бригади покрет са простора: с. Коретин — Топоница ка Приштини а 27. српској бригади размјештај у рејон Гњилана.

Правцем од Гњилана према Приштини наступала је и 2. бугарска коњичка дивизија.

Све до непосредних прилаза Приштини њемачке јединице (заштитнице) нису давале отпора, већ су се повлачили чим би им се приближиле наступајуће партизанске и бугарске снаге. Прве борбе су вођене тек код Грачанице, а јачи отпор пружиле су њемачке заштитне јединице (борбена група „Шолц") на положају Ветерник — Чаглавица — Лапље Село.

19. новембра 1944. године 25. српска бригада, у садејству са јединицама 2. бугарске коњичке дивизије, сломила је њемачки отпор на Ветернику, а затим у уличним борбама избацила га из града и ослободила Приштину.

26. српска бригада је из рејона Мрамора, преко планине Жеговца прешла у Јањево, ослободила га 18. новембра а затим истог дана и Липљан.

27. српска бригада је остала у рејону Гњилана.

19. новембра увече је из правца Подујева у ослобођену Приштину ушла 5. косовскометохијска НО бригада.

Штаб 46. дивизије НОВЈ стигао је у ослобођену Приштину 19. новембра предвече. Са њим су у ослобођену Приштину ушли и део Оперативног штаба НОВЈ за КОСМЕТ: зам. команданта Милутин Павличић Брко и политички комесар Крсто Филиповић Гроф, као и штаб 2. бугарске коњичке дивизије.

23. новембра 1944. године штаб дивизије је извршио гарнизонирање својих јединица: штаб дивизије, приштапске јединице и 25. српска бригада у Приштини, 27. српска бригада у рејону Јањево — Липљан — Суводо (штаб бригаде у Јањеву) и 26. српска бригада у рејону Гњилана (штаб у Гњилану).

Штаб 46. дивизије НОВЈ је 22. новембра послао штабу XIII корпуса НОВЈ извештај о ослобођењу Приштине, у коме се налази и следећи врло карактеристичан пасус:

„Ситуација у односу на Шиптаре је таква: сви мушки како на сектору Гњилана, тако и на овом сектору Приштине — Косова су били формирани у јединице, наоружани и активно учествовали у борби против нас скупа са Немцима. Сада после протеривања Немаца виши официрски кадар, који је био углавном из Старе Албаније, напустио је ове јединице и оне су остале све код својих кућа, сем што у извесним крајевима има још мањих или већих група које се крију по шумама и немају поверење да се врате кућама. Нарочито такво неповерење и страх од освете влада у крајевима око Урошевца и Гњилана, где још увек се налази опроман део наоружаних Арнаута ван села".

Ослобођењем Приштине и „мирнодопском" дислокацијом јединица није завршен и борбени пут 46. дивизије НОВЈ. Она је одлуком Главног штаба НОВ Србије остављена на Косову, „као помоћ Оперативном штабу НОВЈ за КОСМЕТ", ради обезбеђења од евентуалних „арнаутских" побуна. А да је та мјера била оправдана показало се врло брзо.

Непосредно пред почетак завршне операције за ослобођење Косова у 46. дивизији НОВЈ су формирани органи Одељења за заштиту народа (ОЗН-а), па се обавештајни центар дивизије посветио искључиво обавештајном раду према „спољњем" непријатељу. Након ослобођења Приштине врло брзо се показало колико је тешко откривати и пратити илегалне непријатељске групе или јединице, које дејствују на партизански начин. У обавештајни центар дивизије сливали су се подаци из бригада, али и из извора органа власти, о појави албанских одметничких банди, о њиховим препадима на патроле и мање јединице НОВЈ и на органе народне власти. За њима су упућивана потјерна одјељења али су ова најчешће наилазила на напуштене „логоре" или је на њих отварана ватра са сасвим других мјеста и положаја од очекиваних. Да су јединице 46. дивизије неколико дана након ослобођења Приштине биле приморане да предузимају и замашније акције ради уништења одметничкх банди говори и Извештај штаба 46. дивизије НОВЈ за период од 27. 11. до 12. 12. 1944. године штабу XIII корпуса НОВЈ у коме се каже:

„1. У току овог времена дивизија је са својим јединицама извршила 2 офанзивне акције.

2. Ослобођене су три општине које су још држале наоружане арнаутске банде.

3. Непријатељ је имао губитке: убијених 40, за рањене није утврђено.

4. Заплењеног материјала: 338 пушака, неколико хиљада метака за пушке, 25 пиштоља, 2 пушкомитраљеза као и разне друге војничке опреме.

5. Наши губици: мртвих 7, рањених 15." (Зборник, Том I., књ. 15, док. бр. 169).

46. дивизија НОВЈ активно је учествовала у гушењу албанске националистичке контрареволуције на Косову и у Метохији у децембру 1944. и у периоду јануар — март 1945. године, али о томе би периоду можда требало посебно писати.

Као активни учесник борбеног пута 46. дивизије НОВЈ од 20. октобра до 1. децембра 1944. године, дужан сам, на крају овог скромног прилога о томе путу, рећи још и следеће:

Иако формирана од мобилисаног борачког, а у већини и командног кадра, без претходног борбеног искуства, у тромјесечним борбама од Пирота и Грделице, преко Гњилана до Приштине, ова дивизија је „стасала" у сваком погледу. Свој борбени пут је почела са свега 156 чланова Комунистичке партије Југославије и Савеза комунистичке омладине Југославије у маси од преко 4.500 бораца, да би у својим јединицама, израслих из те масе, приликом ослобођења Приштине имала 318 чланова Комунистичке партије и 392 члана Савеза комунистичке омладине Југославије.

У вријеме покрета од Пирота и Грделице ка Врању и у борбама на косама и брдима западно од Врања било је доста „ишчезлих" бораца, што ће рећи дезертера и саморањавања, подстакнутих непријатељском — четничком пропагандом, али су штабови, политички радници и обавештајни органи успјели да открију и раскринкају те непријатељске елементе, да огромној већини бораца улију свијест о циљевима и задацима народноослободилачке борбе и о томе какви треба да буду борци за ново социјалистичко друштво, зашта се бори НОВЈ.

Морам рећи да непријатељски елементи у 46. дивизији НОВЈ нису мировали ни када је ослобођено Косово, већ су подстрекавали борце на шовинистичке испаде и акције према албанском становништву, због чега је откривеној групи од десетак лица судио дивизијски војни суд у ослобођеној Приштини крајем новембра 1944. године.

Ипак је 46. дивизија НОВЈ часно испунила своје борбене задатке и у својим редовима васпитала велики број нових револуционарних кадрова за наредне етапе наше социјалистичке револуције. Ја сам искрено поносан што сам, иако за кратко, био борац 46. дивизије НОВЈ.

Tihomir Slijepčević Gajo

L'ACTIVITÉ DU CENTRE D'INSTRUCTION DE LA QUARANTE-SIXIÈME DIVISION

Cette division était faite, principalement, des combattants qui venaient d'être mobilisés, sans aucune expérience militaire dont certains étaient victimes de la propagande ennemie. Il y avait une certaine hésitation parmi ces combattants dont certains avaient déserté où se blessaient par eux-mêmes pour être démobilisés. Le service d'information était shargé de mission de combattre des cas pareils de propagande et d'examiner des cas de désertion et d'attitude ennemie à l'égard de l'Armée de libération nationale et la révolution. Cette mission était accomplie avac succès et la division a complètement rempli des devoirs en se signalant particulièrement dans l'opération de Kossovo.

940.53/.54(497.113)

Никола Антић

На борбеном путу од Пирота до Приштине

У Одреду

Децембра 1943. и првих дана јануара 1944. године на терену Пирота боравио је Зајечароски партизански одред са своја два батаљона — Тимочким и Озренским. То је била најкрупнија јединица која је до тада дејствовала на ужем подручју Пирота. Из ова два батаљона издвојено је тридесетак бораца са Јованом Митићем Борђем на челу и од њих је 6. јануара у селу Топли До формиран Нишавски одред. За само два месеца овај одред нараста на педесетак бораца и 23. марта на Мртвачком мосту разбија специјалну јединицу (ловна рота) бугарске окупаторске војске, да би ускоро и овај одред пошао на нишки терен, када је преименован у Нишки одред.

Само месец дана касније, 21. априла, 5. јужноморавска бригада изводи врло успешну акцију на саобраћајни чвор и општину у селу Суково. Ове две акције су посебно одјекнуле у народу Понишавља.

У међувремену половином априла, од Пироћанаца и групе Лужничана, који су били у Црнотравском одреду, формиран је од двадесетак бораца у селу Јабуковику Пиротски партизански одред. За време боравка и дејства Нишавског одреда на Старој планини, прикупљена је група од око шездесет добровољаца која као Пиротски одред улази крајем априла у Лужницу по оружје. Ова група је у Лужници дочекана као Нишавска чета јер је одред већ био формиран. Коначно, 4. маја у селу Студена Пиротски одред сачињавају две чете.

Командовање одредом поверено је истакнутом борцу из села Студена Зарију Благојевићу. Комесар одреда је Живадин Илић, напредни омладинац и искусан борац из села Петровац, заменик команданта је Лаза Китановић из Црвене Јабуке, а помоћник комесара је Предраг Илић Цуца из Петровца. Интендант је Јоца Николић, кожарски радник из Пирота, а санитетски референт је Ратка Митић, омладинка из Црне Траве.

Формирање и сређивање одреда одвијало се у време извођења велике офанзиве бугарских окупатора на слободну територију на десној обали Јужне Мораве. Пошто две претходне зимске офанзиве од јануара и марта нису успеле, бугарски окупатор предузима и трећу, највећу до тада, ради ликвидације НОП-а. И управо док су чете постројаване надлетали су их бугарски извиђачки авиони.

Одред у Лужници остаје до половине маја, када се пребацује на Стару планину ради дејства у непосредној околини Пирота, а и ради навлачења на себе дела снага које су биле у офанзиви на слободну територију у Лужници и Црној Трави.

Успешне акције Нишавског одреда и 5. јужноморавске бригаде и сада долазак Пиротског одреда наговестили су окупатору почетак краја његове страховладе и показале су да он више није безбедан ни у самом Пироту.

Доласком на терен Понишавља одред се омасовљује јер наилази на нове групе добровољаца из Пирота и околних села Крупца, В. Јовановца, Рсовца, Петровца, Чиниглавца, Раснице и других. Иако је за леђима имао сталне потере војске и полиције, одред одмах почиње са акцијама.

Првих дана, ради стицања самопоуздања и борбеног искуства, одред избегава обрачун са надмоћнијим снагама. Међутим, 3. јула одред сачекује на Страшној чуки надмоћнију јединицу и приморава је на повлачење. Ова борба је показала да је одред стасао као борбена јединица. Двадесет четвртог јула на Видличу преформиран је у два батаљона и исте вечери у заједници са Царибродским и бугароким фердинандским одредом изводи успешне акције на општину у Крупцу и железничку постају Велики Јовановац, а само месец дана касније, тј. уочи прерастања у бри-

гаду, само његов други батаљон у по дана разбија бугарско упориште војске и полиције у селу Стол у Лужници. Наиме, бугарска команда, да би обезбедила извлачење снага окупационог корпуса из Србије на правцима извлачења, одлучује да по сваку цену држи упоришта као што је пранична јединица у с. Љуберађа, војно-полицијско упориште у Столу, а у Бабушници, Пироту и Цариброду су пукови. А ми смо наше акције усмеравали управо на разбијање тих упоришта као последњих ослонаца окупаторске власти. Акција у Столу је изведена врло смишљено. Њом су руководили тада већ командант Радосав Јанковић и комесар Димитрије Стефановић Нишавац. Једна чета 2. батаљона је из правца Валништа демонстрирала напад док је извукла посаду из ровова, а онда је са других праваца уследио напад друге две чете батаљона. У рововима је настао прави кркљанац. Уз наше минималне губитке (погинуо Васа Пешић из Рсоваца и неколико лакше рањено), посада је разбијена уз десетине мртвих, рањених и заробљених. Заробљено је девет коња и заплењена два минобацача, митраљез, већи број пушака, доста муниције и санитетског материјала. Од успешних акција у току јула и августа треба поменути и заробљавање пуковника Велева, команданта, чији је пук био на Тумби још од мајске офанзиве. Он је у долини Јерме заробљен са два подофицира и 16 војника.

Доласком на терен Пирота маја у одред свакодневно ступају нови борци. Тако је крајем маја издвојена група од 10 другова од којих четворица са терена Цариброда, која је 2. јуна послужила као језгро за формирање Цариброд-ског одреда. Овај одред је мање-више цело време дејствовао са Пиротским одредом. И он ће пре ослобођења Цариброда нарасти на око 300 бораца, да би одмах по ослобођењу свог града прерастао у Царибродску бригаду.

Крајем јуна, Пиротски одред успоставља везу и прихвата бугарски фердинандски одред који је због сталних потера био у критичној ситуацији. Овај ће одред са оба наша дејствовати заједно до краја августа. Заједничка дејства сва три одреда сигурно представљају и значајан допринос разбијању вековне мржње и шовинизма код нашег и бугарског живља на том простору и развијању братства и разумевања. Тада је све добро почело, а касније смо видели и доживели зашто није тако и настављено.

Омасовљавање и сазревање два наша одреда условило је касније и организационе промене. Тако је Пиротски одред после борбе на Страшној чуки 3. јула преформиран у три чете ради једновременог покривања и извођења акција на што ширем простору. Једна чета се спушта у долину Нишаве, једна иде за Бујак, а једна са Црибродским и Фердинандским одредом остаје у Високу, да би већ 24. јула све три чете биле прикупљене у Видличу изнад Крупца када су формирана два батаљона, први ударни и други теренски. Циљ је био стварање две јаче борбене јединице. Овом приликом је дошло и до крупне промене у самој команди одреда. Сада је командант Радосав Јанковић познати борац из Црне Траве, комесар је Димитрије Стефановић Нишавац, познати активиста и позадински радник из Пирота, помоћник комесара је Драгомир Анђелиновић из Лужнице. Сада на Старој планини са Цариброђанима и Фердинацима остаје први батаљон, док други је оријентисан на дејства око Пирота и у Лужници. Једна од врло значајних акција у том периоду је и онеспособљавање вршалица у већини села у околини Пирота и Цариброда. Наиме, борци у групама од по двојице или тројице у таку једне ноћи онеспособили су вршалице ради спасавања годишњег рода пшенице. Ова акција се показала оправданом јер је овај крај по ослобођењу представљао базу не само за формирање нових јединица већ је био значајна база за материјално потхрањивање фронта ка Нишу и даље за ослобођење Србије. У том међувремену изведена је и успешна акција на шумско газдинство у селу Клисура (Бугарска) код Петрохан-ског прилаза.

Формирање бригаде

Крајем августа одред је нарастао на близу 1.000 бораца док су се масе добровољаца у таласима кретале ка команди подручја у Добром Пољу. Акција другог батаљона на упориште у Столу као и акције изведене пре тога доказ су да је одред сазрео да прерасте у бригаду. У међувремену привучен је и први батаљон са Старе планине, а пристигла је и група руководилаца из главног штаба Србије за најодговорније дужности у команди бригаде.

Преформирање одреда у Прву пиротску бригаду извршено је 1. септембра 1944. године у селу Стрелац. Први

командант бригаде је Коста Петровић, комесар Милорад Мишчевић, заменик команданта је Радосав Јанковић, дотадашњи командант одреда, а помоћник комесара је Димитрије Петровић Митке. Начелник штаба је капетан БЈВ Милорад Мијалковић из Пирота, интендант је Страшимир Костић, а референт санитета др Милован Антић, обојица из околине Пирота. Само неколико дана по формирању бригаде командант Коста Петровић одлази за команданта Пиротског одреда који се не гаси већ врло брзо прераста у Другу пиротску бригаду. За команданта долази мајор Саво Кесар који ће остати до краја септембра када одлази на дужност команданта дивизије, а командант постаје Миле Дробац, капетан, и он ће најдуже и у најтежем периоду остати на челу бригаде.

Одмах по формирању бригаде њен други батаљон, са замеником команданта Радосавом Јанковићем, одлази и усмерава дејства на сам Пирот а бригада са главнином остаје да дејствује у Лужници, у првом реду ради ликвидације упоришта каква су у Љуберађи и Бабушници и ради спречавања извлачења снага окупационог корпуса из Србије јер је 22. дивизија главна снага на том простору била ангажована на комуникацији Врање — Лесковац.

Ослобођење Пирота и формирање Друге пиротске бригаде

Деветог септембра дошло је до преврата у Бугарској. Отечественi фронт преузима власт, а приводи се крају и извлачење окупационог корпуса из Србије. Међутим, са одласком из Пирота оклевају. Ту се задржава 27. дивизија која се извлачи из Србије. Наш 2. батаљон са замеником команданта бригаде Радосавом Јанковићем су на домак града. Бугари би да остану у Пироту и да се у њиховом присуству обави преузимање власти и свечан улазак батаљона у град. Долази до преговора у селу Извору 9. септембра по подне. Поред представника гарнизона (команде 27. дивизије) на челу делегације је истакнути руководилац Отечественог фронта Сава Гановски, тада комесар Плевенске зоне, који је био са нашим интернирцима у логору у Бугарској. Ту у батаљону су двојица наших из логора Гонда вода Милорад Живковић из Градашнице, сада већ комесар чете у батаљону који треба да уђе у Пирот, и Момчило Денковић обавештајни официр батаљона. Сусрет са Денковићем био је дирљив, али је разговор са Радосавом био непријатан по њега јер је Радосав био неумољив да се Бугари имају чистити из Пирота. Рок је био до сутрадан 10. септембра када из правца Пољске Ржане 2. батаљон свечано улази, уз раздрагане поздраве народа, у свој град. На челу те свечане колоне су Радосав Јанковић, зам. команданта бригаде Милован Китановић, командант 2. батаљона, затим помоћник комесара Властимир Потић, док је комесар батаљона Тихомир Ђирић Уча са 1. четом био у Високој, те је са том четом сутрадан 11. септембра, опет уз раздрагане поздраве, ушао у Пирот из правца Извора. Улазак батаљона у Пирот био је свечан и дирљив, а свечаност је увећана и тиме што је била недеља, па је све живо похрлило на улице да сачека и поздрави своје ослободиоце.

У међувремену Пиротски одред је поново нарастао и у селу Држини. 16. септембра прераста у Другу пиротску бригаду. За формирање ове бригаде одвојена је група искусних бораца из Прве бригаде за најважније командне дужности. За команданта бригаде одређен је Станимир Јовановић, за комесара Алекса Ракочевић. Тако само неколико дана по ослобођењу Пирота имамо две бригаде: Прву и Другу пиротску. Нагли прилив људства омогућио је формирање и треће, четврте, пете и шесте бригаде. Међутим, ове последње иду за попуну 22. и 37. дивизије, док прве две улазе у састав новоформиране 46. пиротско-врањанске дивизије. Царибродски одред такође по ослобођењу Цариброда прераста у Царибродску бригаду, која касније иде такође за попуну 22. дивизије. Прва и Друга пиротска бригада биле су бригаде младости. Сваки други борац био је двадесетогодишњак, а само сваки трећи имао је између 20 и 30 година. Приликом формирања, бригаде су бројале од 800 до 900 бораца да би јула 1945. године приликом расформирања бројале око 2.100 бораца.

И док се Друга бригада организационо сређује, гро прве бригаде, пошто су 3. и 4. батаљон 11. септембра ослободили Бабушницу, води борбу са Немцима и њиховим слугама, четницима, у Лужници. У то време Немци настоје да организују одбрану на источним границама Југославије тзв. „плаву линију". Други батаљон по ослобођењу Пирота спречава продор Немаца из Паланке ка Пироту.

Одлазак и дејства на врањском терену

Извлачењем групе армија „Е" из Грчке ситуација на југу Србије и око Врања, које је такође било ослобођено од бугарске окупације, почела је да се компликује. При том Немци упорно држе упориште у Белом Пољу код Сурдулице. Преко Косова за обезбеђење извлачења обилато користе снаге контрареволуције албанске фашистичке формације и четнике који су им све време рата издашно служили.

Због оваквог развоја ситуације, обе пиротске бригаде, Прва из Лужнице и Друга из Пирота, 22. септембра крећу на терен Врања. Уз пут добијају задатак да 27. спетембра ликвидирају немачко упориште у Белом Пољу. Ноћни напад није успео јер је за ликвидацију оваквог упоришта требало извршити темељитије припреме. Сутрадан Прва бригада одмах наставља марш ка Врању и Бујановцу, куда се већ био упутио 4. батаљон још пре напада на Бело Поље. Друга бригада до краја месеца остаје да блокира упориште, док Прва бригада већ дејствује против Немаца и балиста код Бујановца.

Двадесет деветог септембра обе пиротске бригаде добијају бројне називе. Прва је 23, а друга 25. српска бригада. Међутим, већ 3. октобра добијају коначне бројне ознаке. Прва постаје 25, а Друга 27. српска бригада. Ова ће им ознака остати до њиховог расформирања јула 1945. године у Скопљу.

Доласком на врањски терен 25. бригада затвара магистрални правац Бујановац — Врање. Почетком октобра, 27. бригада напушта блокаду упоришта у Белом Пољу и поседа положаје северозападно од Врања. Ту смењује (врањску) 26. српску бригаду, која иде у састав снага за нишку операцију. Све до ослобођења Ниша, када се 26. бригада враћа у састав матичне дивизије фронт код Врања држе обе пиротске бригаде, 25. и 27.

Заустављање оклопне колоне

Шестог октобра Немци почињу са притиском од Бујановца ка Врању. Бригаде напуштају Врање и поседају положаје између Врања и Врањске Бање, где почиње сужавање врањске котлине и улаз у Грделичку клисуру. Главне снаге су на десној, а мање снаге на левој обали Мораве. Порушени су мостови и пропусти и стављени под директну ватру, док минско експлозивна средства за минирање прилаза препрекама нисмо имали. Од противоклопних оруђа имали смо само совјетске ПТ пушке, које се нису показале ефикасне или ми нисмо знали са њима да дејствујемо. Вероватније је ово друго. Наша митраљеска ватра је била више него ефикасна. Узастопни покушаји Немаца да савладају препреке били су без успеха у току неколико дана. Најзад су покушали и са тенковима на челу колоне. Међутим, када би покушали да изађу из тенкова и да скидају греде које су возили на тенковима, ми смо их покривали убитачном митраљеском ватром и нисмо дозвољавали ни да изађу из тенкова. Ова дејства представљају класичан пример како се и против тенкова може успешно дејствовати без противтенковских средстава, али уз услов да се рељеф и природне препреке знају користити, што је био случај са нама. Ето, ако 25, прва пиротска бригада није успела да спречи извлачење бугарских окупационих снага из Србије кроз Лужницу, сада су обе бригаде спречиле продор немачке оклопно-механизоване колоне кроз Грделичку клисуру са југа. По заустављању продора Немаца, обе бригаде прелазе у противнапад за протеривање Немаца из Врања. Први покушаји не успевају. 10. октобра у граду је 1.000 Немаца са 4 тенка и 34 артиљеријска оруђа. У поновљеном нападу сутрадан 11. октобра, Немци су приморани да напусте Врање. Брзим продором 1. и 2. батаљон 25. бригаде спречавају дизање у ваздух монопола и других важних објеката које су Немци припремили за рушење. Изненађење и напад је био тако силовит да су Немци оставили и своју архиву. Изгубили су три војника, а више их је рањено, међу којима и капетан Вили — командант колоне. Заробљено је два Немца и 11 Италијана, а запленењено је доста муниције и материјала. На нашој страни двојица су погинула и било је 11 рањених, међу којима браћа Китановићи: Лазар — командант 1. батаљона 27. бригаде и Милован — командант 2. батаљона 25. бригаде. По протеривању Немаца из Врања, 27. бригада један батаљон усмерава ка селу Власе, где наилази на групу Немаца — њих око 300, који су после неуспеле деблокде Белог Поља покушавали да се пробију ка Лесковцу и Косову. Заробљено је 280, а убијено 16 Немаца и за-

командант бригаде је Коста Петровић, комесар Милорад Мишчевић, заменик команданта је Радосав Јанковић, дотадашњи командант одреда, а помоћник комесара је Димитрије Петровић Митке. Начелник штаба је капетан БЈВ Милорад Мијалковић из Пирота, интендант је Страшимир Костић, а референт санитета др Милован Антић, обојица из околине Пирота. Само неколико дана по формирању бригаде командант Коста Петровић одлази за команданта Пиротског одреда који се не гаси већ врло брзо прераста у Другу пиротску бригаду. За команданта долази мајор Саво Кесар који ће остати до краја септембра када одлази на дужност команданта дивизије, а командант постаје Миле Дробац, капетан, и он ће најдуже и у најтежем периоду остати на челу бригаде.

Одмах по формирању бригаде њен други батаљон, са замеником команданта Радосавом Јанковићем, одлази и усмерава дејства на сам Пирот а бригада са главнином остаје да дејствује у Лужници, у првом реду ради ликвидације упоришта каква су у Љуберађи и Бабушници и ради спречавања извлачења снага окупационог корпуса из Србије јер је 22. дивизија главна снага на том простору била ангажована на комуникацији Врање — Лесковац.

Ослобођење Пирота и формирање Друге пиротске бригаде

Деветог септембра дошло је до преврата у Бугарској. Отечествени фронт преузима власт, а приводи се крају и извлачење окупационог корпуса из Србије. Међутим, са одласком из Пирота оклевају. Ту се задржава 27. дивизија која се извлачи из Србије. Наш 2. батаљон са замеником команданта бригаде Радосавом Јанковићем су на домак града. Бугари би да остану у Пироту и да се у њиховом присуству обави преузимање власти и свечан улазак батаљона у град. Долази до преговора у селу Извору 9. септембра по подне. Поред представника гарнизона (команде 27. дивизије) на челу делегације је истакнути руководилац Отечественог фронта Сава Гановски, тада комесар Плевенске зоне, који је био са нашим интернирцима у логору у Бугарској. Ту у батаљону су двојица наших из логора Гонда вода Милорад Живковић из Градашнице, сада већ комесар чете у батаљону који треба да уђе у Пирот, и Момчило Денковић обавештајни официр батаљона. Сусрет са Денковићем био је дирљив, али је разговор са Радосавом био непријатан по њега јер је Радосав био неумољив да се Бугари имају чистити из Пирота. Рок је био до сутрадан 10. септембра када из правца Пољске Ржане 2. батаљон свечано улази, уз раздрагане поздраве народа, у свој град. На челу те свечане колоне су Радосав Јанковић, зам. команданта бригаде Милован Китановић, командант 2. батаљона, затим помоћник комесара Властимир Потић, док је комесар батаљона Тихомир Ђирић Уча са 1. четом био у Високој, те је са том четом сутрадан 11. септембра, опет уз раздрагане поздраве, ушао у Пирот из правца Извора. Улазак батаљона у Пирот био је свечан и дирљив, а свечаност је увећана и тиме што је била недеља, па је све живо похрлило на улице да сачека и поздрави своје ослободиоце.

У међувремену Пиротски одред је поново нарастао и у селу Држини. 16. септембра прераста у Другу пиротску бригаду. За формирање ове бригаде одвојена је група искусних бораца из Прве бригаде за најважније командне дужности. За команданта бригаде одређен је Станимир Јовановић, за комесара Алекса Ракочевић. Тако само неколико дана по ослобођењу Пирота имамо две бригаде: Прву и Другу пиротску. Нагли прилив људства омогућио је формирање и треће, четврте, пете и шесте бригаде. Међутим, ове последње иду за попуну 22. и 37. дивизије, док прве две улазе у састав новоформиране 46. пиротско-врањанске дивизије. Царибродски одред такође по ослобођењу Цариброда прераста у Царибродску бригаду, која касније иде такође за попуну 22. дивизије. Прва и Друга пиротска бригада биле су бригаде младости. Сваки други борац био је двадесетогодишњак, а само сваки трећи имао је између 20 и 30 година. Приликом формирања, бригаде су бројале од 800 до 900 бораца да би јула 1945. године приликом расформирања бројале око 2.100 бораца.

И док се Друга бригада организационо сређује, гро прве бригаде, пошто су 3. и 4. батаљон 11. септембра ослободили Бабушницу, води борбу са Немцима и њиховим слугама, четницима, у Лужници. У то време Немци настоје да организују одбрану на источним границама Југославије тзв. „плаву линију". Други батаљон по ослобођењу Пирота спречава продор Немаца из Паланке ка Пироту.

Одлазак и дејства на врањском терену

Извлачењем групе армија „Е" из Грчке ситуација на југу Србије и око Врања, које је такође било ослобођено од бугарске окупације, почела је да се компликује. При том Немци упорно држе упориште у Белом Пољу код Сурдулице. Преко Косова за обезбеђење извлачења обилато користе снаге контрареволуције албанске фашистичке формације и четнике који су им све време рата издашно служили.

Због оваквог развоја ситуације, обе пиротске бригаде, Прва из Лужнице и Друга из Пирота, 22. септембра крећу на терен Врања. Уз пут добијају задатак да 27. спетембра ликвидирају немачко упориште у Белом Пољу. Ноћни напад није успео јер је за ликвидацију оваквог упоришта требало извршити темељитије припреме. Сутрадан Прва бригада одмах наставља марш ка Врању и Бујановцу, куда се већ био упутио 4. батаљон још пре напада на Бело Поље. Друга бригада до краја месеца остаје да блокира упориште, док Прва бригада већ дејствује против Немаца и балиста код Бујановца.

Двадесет деветог септембра обе пиротске бригаде добијају бројне називе. Прва је 23, а друга 25. српска бригада. Међутим, већ 3. октобра добијају коначне бројне ознаке. Прва постаје 25, а Друга 27. српска бригада. Ова ће им ознака остати до њиховог расформирања јула 1945. године у Скопљу.

Доласком на врањски терен 25. бригада затвара магистрални правац Бујановац — Врање. Почетком октобра, 27. бригада напушта блокаду упоришта у Белом Пољу и поседа положаје северозападно од Врања. Ту смењује (врањску) 26. српску бригаду, која иде у састав снага за нишку операцију. Све до ослобођења Ниша, када се 26. бригада враћа у састав матичне дивизије фронт код Врања држе обе пиротске бригаде, 25. и 27.

Заустављање оклопне колоне

Шестог октобра Немци почињу са притиском од Бујановца ка Врању. Бригаде напуштају Врање и поседају положаје између Врања и Врањске Бање, где почиње сужавање врањске котлине и улаз у Грделичку клисуру. Главне снаге су на десној, а мање снаге на левој обали Мораве. Порушени су мостови и пропусти и стављени под директну ватру, док минско експлозивна средства за минирање прилаза препрекама нисмо имали. Од противоклопних оруђа имали смо само совјетске ПТ пушке, које се нису показале ефикасне или ми нисмо знали са њима да дејствујемо. Вероватније је ово друго. Наша митраљеска ватра је била више него ефикасна. Узастопни покушаји Немаца да савладају препреке били су без успеха у току неколико дана. Најзад су покушали и са тенковима на челу колоне. Међутим, када би покушали да изађу из тенкова и да скидају греде које су возили на тенковима, ми смо их покривали убитачном митраљеском ватром и нисмо дозвољавали ни да изађу из тенкова. Ова дејства представљају класичан пример како се и против тенкова може успешно дејствовати без противтенковских средстава, али уз услов да се рељеф и природне препреке знају користити, што је био случај са нама. Ето, ако 25, прва пиротска бригада није успела да спречи извлачење бугарских окупационих снага из Србије кроз Лужницу, сада су обе бригаде спречиле продор немачке оклопно-механизоване колоне кроз Грделичку клисуру са југа. По заустављању продора Немаца, обе бригаде прелазе у противнапад за протеривање Немаца из Врања. Први покушаји не успевају. 10. октобра у граду је 1.000 Немаца са 4 тенка и 34 артиљеријска оруђа. У поновљеном нападу сутрадан 11. октобра, Немци су приморани да напусте Врање. Брзим продором 1. и 2. батаљон 25. бригаде спречавају дизање у ваздух монопола и других важних објеката које су Немци припремили за рушење. Изненађење и напад је био тако силовит да су Немци оставили и своју архиву. Изгубили су три војника, а више их је рањено, међу којима и капетан Вили — командант колоне. Заробљено је два Немца и 11 Италијана, а запленењено је доста муниције и материјала. На нашој страни двојица су погинула и било је 11 рањених, међу којима браћа Китановићи: Лазар — командант 1. батаљона 27. бригаде и Милован — командант 2. батаљона 25. бригаде. По протеривању Немаца из Врања, 27. бригада један батаљон усмерава ка селу Власе, где наилази на групу Немаца — њих око 300, који су после неуспеле деблокде Белог Поља покушавали да се пробију ка Лесковцу и Косову. Заробљено је 280, а убијено 16 Немаца и за-

плењено 8 аутомата, 3 пиштоља и 285 пушака. У Белом Пољу терепске јединице су запленили сав материјал и оружје јер су Немци покушали неопажено да се извуку, па су противно својој пракси све оставили читаво.

Пошто је пропао продор Немаца на север, они се утврђују у Бујановцу и уз максимално ангажовање снага контрареволуције на Косову извлаче снаге из Грчке и Скопља Качаничком клисуром и од Бујановца Кончуљском клисуром ка Приштини.

Борбе за ослобођење Косова

Осамнаестог октобра почињу борбе за пресецање комуникације Куманово — Гњилане. Сада су на магистрали Бујановац — Врање две бугарске дивизије устаничка и коњичка, а западно од њих су две наше бригаде 46. дивизије 25. и 27. Прва је одмах изнад села Вртогоша, а 27. је на објектима Китка — Честелин. Први покушаји пробоја немачке одбране не успевају. Прелази се на систематске припреме напада који је уследио тек 29. октобра, када је у састав дивизије и 26, врањска бригада која се вратила у састав матичне дивизије после ослобођења Ниша. У међувремену извршена је попуна пиротоких бригада са људством са терена Врања, Хана и Сурдулице, тј. Друга врањска, сурдуличка и масуричка бригада које су, поред контроле терена биле ангажоване и у блокади Белог Поља, после ликвидације истог, људство попуњава све три бригаде 46. дивизије. И у овом нападу од 29. октобра главне снаге на комуникацији код Бујановца су бугарске, а наше три бригаде изводиле су напад на фронту од Бујановца до Честелина. 26. бригада напада ка Плоча — Вршник, ка превоју Уши дејствује 25, а на крајњем западном делу Китка — Честелин напада 27. бригада. Са овим нападом настаје период од петнаест најтежих дана за све три бригаде од њиховог формирања. Немци потпомогнути снагама контрареволуције, балистима и четницима, грчевито се бране јер су то кључни положаји за обезбеђење бока снага које се извлаче ка Приштини. Смењују се данонoћни напади и јуриши. Објекти Вршник, Уши и Честелин у току дана по неколико пута прелазе из руке у руку. У овим окршајима у јуришима са борцима су и команде батаљона и чета. У овим борбама наносили су губитке непријатељу, али су и наши губици били осетни. Погинули су комесари првих батаљона 25. бригаде Вујица Васић — Вуле из села Великог Јовановца и 27. бригаде Светозар Пантелић Вук из Пирота, припадник првих група НОП-а у Пироту. Погинуо је и командант 2. батаљона 27. бригаде Милан Билас. Ту смо изгубили Перу Стојановића, командира чете из 25. бригаде, затим помоћника комесара чета Николу Рајковића из Дучевца и Љубомира Станковића из Блата, обојицу из 27. бригаде. Осетан је био и број рањених на нашој страни међу којима Јово Шево, командант 3. батаљона 27. бригаде. Међу рањенима су комесари чета из 25. бригаде Синиша Ћирић Мирко, Александар Крстић Гаца из Пирота и Каменко Борђевић из Крупца, те заменик командира чете Жарко Белић из Пирота, а из 27. бригаде Лучић Бојан из Расница, комесар чете, Стојковић Душан из Врања, комесар чете, Драгаско Петровић из Црне Траве, комесар чете, Василије Голубовић из Пирота, комесар чете. Међу рањенима је и заменик команданта 3. батаљона 27. бригаде Љубомир Поповић из Предејана. У претходним дејствима на Белом Пољу из 27. бригаде је погинуо и командир чете Илија Петровић из Дојкинаца.

Коначно, 17. новембра 1944. године дошло је до продора наших снага на Косово. Снаге контрареволуције, балисти и четници, који су цело време окупације служили фашизму и грчевито штитили извлачење немачких снага преко Косова, остале су на цедилу. У оквиру задатка дивизије 25. бригада је наступила Кончуљском клисуром ка Приштини, а 27. бригада Кончуљском клисуром ка Гњилану. Гонећи Немце, боси и премрзли борци 4. батаљона и извиђачи 25. бригаде, првих сати кишног јутра 19. новембра улазе у Приштину, а за њима и остали батаљони. Вест о ослобођењу Приштине командант дивизије Тома Поповић прихватио је као тачну када му је командант 25. бригаде Миле Дробац навео да је 4. батаљон, тј. Искренов батаљон протерао задњу групу Немаца са железничке станице у Приштини. Са ослобођењем Приштине престају борбена дејства 46. дивизије за истеривање окупатора из земље. Даље гоњење Немаца наставила је 22. дивизија која је у косовској операцији дејствовала од Куршумлије и Подујева ка Приштини и Митровици, а у чијем је саставу било, као и у 46. дивизији око 4.000 бораца из околине Пирота и Цариброда.

Обрачун са одметницима

По ослобођењу Приштине 25. и 27. бригада са осталим снагама дивизије остају на Косову ради чишћења терена од разбијених банди и организације и учвршћења народне власти. 25. бригада остаје као гарнизона јединица у Приштини. Тако су Пироћанци присуствовали величанственом митингу који је одржан само неколико дана по ослобођењу Приштине. Један од задатака на сређивању стања на Косову, по истеривању Немаца, било је извођење мобилизације људства за попуну јединица на Сремском фронту за коначно истеривање окупатора из земље. На том плану Оперативни штаб за Космет отпочиње са мобилизацијом. Балистичке банде које су цело време рата служиле окупатору још не сагледавају да су остављене на цедилу и даље му служе. Користе широку платформу обласног руководства одазивају се мобилизацији чак и крвници као што су Шабан Полужа, Адем Воца и други, прикупљају наводно борце за одлазак на фронт, и да сперу љагу са албанског народа, како им је на првом митингу у Приштини поручио комесар наше дивизије Миља Станишић. Међутим, уместо на фронт они се од Подујева враћају и одлазе у одметништво. Тако група Адема Воце од 3—4.000 одметника успева 27. јануара да потисне 3. батаљон 25. бригаде из Трепче до саме Митровице. Међутим, ангажовањем свих снага наше и 5. косметске бригаде побуњеници су још исте ноћи разбијени. Настао је период жестоког обрачуна са одметницима. У борбама код Трепче погинуо је помоћник комесара 4. батаљона 25. бригаде Србислав Танчић из Пољске Ржане, а рањени су из 3. батаљона помоћник комесара Милорад Пејчић и заменик команданта Сава Игњатовић. После разбијања групе њен вођа Адем Воца се са неколицином скривао до 11. фебруара 1945. године када је од јединица 27. бригаде у селу Пасоми блокиран и убијен. Обрачун са одметницима је повремено био тако жесток да су у тим борбама рањени командант косметске 52. дивизије Петар Брајовић и заменик команданта 46. дивизије Дукљан Вукотић. У борбама и обрачуну са одметницима имали смо осетне губитке. Код Ораховца марта погинуо је командант 4. батаљона 25. бригаде Божидар Искреновић. У тим борбама из 27. бригаде погинули су заменици командира чета Илић Станимир из Трњане, Душан Стошић из В. Бање, Руоко Новковић и Пољанице и комесар чете Ранчић Јордан из Брлога код Пирота. Међу рањенима су из команде 4. батаљона Миодраг Митић Цоле из Пирота, Стојадин Спасић из 1. батаљона, заменик командира чете, Боривоје Вељковић из Петровца, те комесар чете Василије Голубовић из Пирота и помоћник комесар чете Божидар Манић из Гњилана.

По жестини и броју жртава који смо дали издвајамо борбе које су наше две бригаде водиле на положајима Уши — Честелин код Врања и на простору Трепче, Чичавице и Дренице на Косову.

Укупни губици наше две бригаде на борбеном путу од Пирота до Приштине и Призрена износе 230 погинулих и преко 500 рањених. Од тога Пироћанаца је погинуло 95, а рањено 226.

То је била цена за преко 3000 избачених из строја непријатељских војника, од тога око 800 убијених, преко 1000 рањених и око 700 заробљених.

Немерљив је допринос ове две бригаде у развијању и учвршћењу највеће тековине нашег НОР-а братства и јединства на Косову.

У интензивном идејно-политичком раду у ове две бригаде израсло је преко 400 комуниста, до стотину кандидата и 600—700 чланова СКОЈ-а. Жртве дате на борбеном путу од Пирота до Приштине и Призрена сигурни су темељи и гаранција нашег јединства, слободе и независности.

Nikola Antić

ON THE COMBAT WAY FROM PIROT TO PRIŠTINA

From Pirot Detachment, that had successfully fought in the vicinity of the town, developed Twenty fifth and Twenty seventh Serbian Brigades that first of all liberated Pirot and its surroundings and then had the task to participate in the struggles for Priština and Kosovo, and then to conquer the rests of ballistic gangs. The most vigorous struggles were waged in the vicinity of Vranje and in Trepča, Čičevica and Drenica. These brigades made an enormous contribution to the strenghtening of the brotherhood and unity in Kosovo. There were about four hundred fighters in the brigades, who developed strong ideological and political activity among the fighters.

940.53/.54(497.11

Јован Манасијевић

Двадесет шеста српска бригада

— Учешће у борбама за ослобођење југоисточне Србије и Косова —

Бригада је формирана у селу Балиновце код Врања 12. септембра 1944. године, имала три батаљона по 230 бораца, чету пратећих оруђа и радну чету.[1] Приликом формирања је имала 810, а 10 дана касније примљено је још 120 бораца којима су попуњене већ постојеће јединице бригаде. Формирање бригаде је извршено од новомобилисаног људства, осим 100 бораца који су додељени из Врањског одреда. Од наоружања бригада је на дан 12. септембра 1944. године имала 23 пушкомитраљеза, два тешка митраљеза, један минобацач, 147 пушака и 20 аутомата, четири дана касније, тј. 16 септембра добијено је још 700 пушака и четири аутомата.

До 20. септембра бригада се сређивала, време је искоришћено за политички рад, упознавање с руковањем оружјем и извођењем нападних дејстава.

Борбе код Бујановца, Власотинца и за ослобођење Ниша

Већ 21. септембра бригада је добила задатак да поседне положај од с. Честелин до с. Краљева Кућа, са следећим распоредом: 1. бат. изнад с. Честелин; 2. бат. код села Г. Вртогаш и Дубница, а 3. бат. код с. Краљева Кућа. Пратећа и радна чета у селу Стропско где се налазило и командно место бригаде. На овим положајима бригада је остала све до 30. септембра, водећи скоро свакодневне борбе (и дању и ноћу) са Албанцима који су са правца с. В. Трновац и с. Тулија покушавали да продру у правцу Врања. Јачина непријатељских снага које су дејствовале против бригаде износила је око 2.000 људи. У току ових борби непријатељу су нанети знатни губици (само на дан 27. септембра у једном противнападу бригаде око 100 мртвих и рањених), док су губици бригаде износили: један мртав, 9 рањених и један контузован (напад Албанаца је био подржаван и артиљеријом).

По наређењу штаба 46. бригаде, добија нови задатак — покрет у правцу Власотинца. Пошто је Власотинце поново пало у руке непријатељу, 4. октобра бригада поседа положаје јужно од Власотинца и код Козара долази до оштре борбе са Немцима, четницима и Албанцима. Борба са Немцима је такође вођена и у рејону с. Јастребац. У овој борби непријатељу су нанети знатни губици, а четничке снаге потпуно уништене. У бригади је било три мртва и 10 рањених.

На дан 7. октобра формира се четврти батаљон бригаде. Истога дана бригада поседа нове положаје. Управо почетком октобра почиње јача активност немачких снага од Куманова ка Врању, из састава групе армија „Е", које су се повлачиле из Грчке. С тим у вези 11. немачка пољска дивизија, која је била на челу ове групе армија, имала је задатак да дејством од Куманова према Врању и даље на север ослободи блокаде немачке снаге у Сурдулици. По извршењу тог задатка требало је да је смени 22. ловачка дивизија, а да се она (11. дивизија) упути даље на север и у рејону Лесковца успостави везу са немачким снагама на простору Лесковца и Ниша и тако отвори комуникацију Скопље — Ниш (посебно Грделичку клисуру). На тај начин омотућила би долазак нових снага које би својим дејствима обезбедиле одбрану Ниша и шире околине и повезале се са 7. СС дивизијом „Принц Еуген", чиме би се образовало јужно крило корпусне групе

[1] Штаб бригаде сачињавали су: командант Раде Цветковић, полит. комесар Јован Манасијевић, заменик политичког комесара Славко Поповић.

генерала Милера. За успешну реализацију овог плана, у исто време немачке снаге из рејона Ниша предузеле су офанзивна дејства у правцу Грделичке клисуре и успеле да заузму Грделицу, а затим и 4. октобра Власотинце.

Делови 11. немачке пољске дивизије кренули су 5. октобра из рејона Куманова ка Врању. У исто време из рејона Трновца ка Бујановцу кренуле су и квислиншке јединице састављене од Албанаца, које су штитиле лево крило и бок немачких снага. Захваљујући оваквом садејству, немачке снаге су успеле да заузму Прешево и Бујановац, а 8. октобра уђу и у Врање. Међутим, одлучним дејствима јединица 46. дивизије, ангажовањем 26. српске и Прве и Друге сурдуличке бригаде поседнута је Грделичка клисура од Владичиног Хана до Грделице, а осталим снагама дивизије је не само онемогућен продор немачких јединица даље на север, спајање са снагама у Сурдулици и даља дејства Грделичком клисуром, већ су офанзивним дејствима успели да разбију немачке снаге код Врања, 12. октобра ослободе Врање и присиле их на повлачење ка Бујановцу и Гњилану. Пошто су онемогућене у даљем дејству на овом правцу, а затварањем Грделичке клисуре код Грделице од стране 26. српске бригаде, и у исто време офанзивним дејствима наших снага у рејону Лесковца и Власотинца, планови немачке команде за пробој групе армија „Е" на север и спајање са осталим снагама, а са тим и даљи планови за дејства на ширем простору Србије потпуно су пропали. Снаге групе армија „Е" морале су да промене правац свог повлачења и упуте се преко Косова и беспућа Санџака у правцу Сарајева.

С обзиром да се у то време припремала операција за ослобођење Ниша, за дејства у тој операцији 26. српска бригада је придодата 22. дивизији. У току ноћи 8/9. октобра бригада се прикупила у ширем рејону Лопушких Механа. Са тог простора, почев од раних јутарњих часова 9. октобра, бригада је наступала према Нишу правцем: Црна Бара — Орашац — Лакошница — Русна. Са гребена Селичевице, посебно на к. 800 и к. 902, немачке јединице су пружале јачи отпор. Пошто је отпор непријатеља и на Селичевици савладан, бригада је наставила наступање правцем: Русна — источно Малошиште — Ниш. У вечерњим часовима 14. октобра 1. и 2. батаљон са штабом бригаде ушли су у Ниш.

Реорганизација бригаде и борба за ослобођење Косова

По ослобођењу Ниша Главни штаб НОВ и ПО Србије донео је план за дејства према Косову и ослобођење Косова. С тим у вези и 46. дивизија добија посебно значајан задатак, а у оквиру тога и 26. српска бригада. Ради извршења тог задатка бригада излази из састава 22. дивизије и 18. октобра, у поподневним часовима, прикупља се у рејону села Пуковац, са задатком да се врати у састав 46. дивизије. Следећег дана бригада наставља покрет преко Лесковца и Предејана до Владичиног Хана, где је стигла 21. октобра.

На основу наређења штаба 13. корпуса (14. октобра) и штаба 46. дивизије (16. октобра), 23. октобра у састав 26. српске бригаде ушла је Прва сурдуличка бригада (сем 150 бораца од којих је формиран Масурички одред). Прва сурдуличка бригада формирана је 20. септембра 1944. године у селу Пролом код Владичиног Хана. Приликом формирања бригада је имала три батаљона који су имали по 180—200 бораца, и одговарајуће пиштаске јединице. Командант бригаде Љубомир Трајковић, политички комесар Милорад Стошић Покуђар.

Одмах по формирању ова бригада је добила задатак да код Владичиног Хана затвори улаз у Грделичку клисуру и спречи евентуални продор Немаца из Врања према Лесковцу. Делом снага учествовала је у блокади немачких противавионских јединица које су се налазиле у рејону Белог Поља код Сурдулице.

Када су немачке јединице код Белог Поља покушале да се пробију из окружења ноћу 12/13. октобра делови Прве сурдуличке бригаде су успели да униште снаге које су учествовале у пробоју код села Ружић и Кржинце. Сутрадан део Сурдуличке бригаде са Лесковачким одредом уништава другу групу немачких војника која је покушала да се пробије преко пл. Кукавице. Овом борбом је ликвидирана и последња немачка јединица на овом подручју. После тога Прва сурдуличка бригада улази у састав 26. српске бригаде.

Од 21. до 24. октобра извршена је реорганизација 26. српске бригаде, уз интензиван војнички и политички рад. Овом реорганизацијом бројно стање бригаде нарасло је на око 2.000 бораца (скоро сви са територије општине Вра-

ње, Сурдулица, Владичин Хан).[2] По извршеној реорганизацији, 24. октобра, бригада је извршила покрет у правцу Бујановца ради учешћа у борбама за ослобођење Косова, а разместила се у ширем рејону западно од Врања.

По наређењу штаба 46. дивизије 28. октобра (рано ујутру) бригада је кренула на нови задатак, тј. напад на непријатељске положаје на к. 937 и 960, караулу „Козарник", као и на положајима до с. Лапардинци. Десно су дејствовале јединице 25. бригаде, а лево 1. бат. 36. бугарског пука.

На фронту дејства 46. дивизије, у чијем се првом ешелону налазила и 26. српска бригада, налазиле су се веома јаке снаге непријатеља. Наиме, 14. октобра штаб групе армија „Е" пребачен је из Солуна у Стари Трг код Косовске Митровице, да би најнепосредније руководио повлачењем својих снага преко Косова. Ради успешнијег извршења овог задатка, посебна пажња поклоњена је обезбеђењу праваца који из јужне Србије воде ка Косову. За затварање овог простора ангажоване су немачке снаге јачине једне ојачане дивизије, са јаком подршком артиљерије. За затварање правца Бујановац — Гњилане — Приштина ангажована је немачка борбена група „Бредо".

Поред немачких снага, јачине дивизије, за затварање простора са правца Куршумлије до Бујановца у почетку је ангажовано и око 6.000 балиста, а у току даљих дејстава на овај фронт довлачи се и већи део албанских снага са Косова. На тај начин ове балистичке снаге омогућују да се ослободе немачке јединице како би оне могле што брже да се повуку преко Косова. На овом фронту, поред немачких и балистичких снага, заједно са њима, у борби против јединица НОВ налазиле су се и четничке јединице Драже Михаиловића.

И поред жестоких напада и оштрих борби, на наведеним положајима северно од Бујановца, 26. бригада је успела само местимично да пробије непријатељске положаје. С обзиром на јачину снага непријатеља ни суседне јединице, у својим нападима нису могле да учине нешто више, тако да се није успело да основни положаји непријатеља буду овладани.

У непрекидним борбеним дејствима од 28. октобра, до 3. новембра бригада је претрпела и знатне губитке: 29 мртвих, 68 рањених и 23 контузована. Због претрпљених губитака и непрекидних седмодневних борби бригада је 4. новембра, ради одмора и сређивања повучена са положаја и размештена у рејону с. Дубница, Стропско и Буњушевце, где је остала 4 дана.

Осмог новембра бригада добија нови задатак — напад на сектор Карачево — Сухарно. Распоред бригаде био је следећи: 1. батаљон да напада на одсеку Кијево — Вуковац; 3. батаљон на одсеку Св. Илија — Китка; 2. батаљон напада на с. Сухарно; 4. батаљон у резерви бригаде у рејону с. Честелин. Лево је нападала 25. бригада, а десно 27. бригада 46. дивизије. Састав и јачина непријатељских снага као и у претходном ставу, такође подржаване артиљеријом. У периоду од 10—15. новембра бригада је водила оштре борбе и постигла успехе на појединим деловима фронта, но у целини на одсеку дивизије непријатељски положаји нису били овладани. У овим борбама губици бригаде су износили: 8 мртвих, 23 рањена и један контузован.

Шеснаестог новембра бригада је добила нови задатак, да наступа правцем Бујановац — Гњилане — Липљан. Следећег дана бригада је почела са извршењем задатка и у својим дејствима 22. новембра ушла у Липљан. У току ових дејстава непријатељ је пружао отпор само на појединим природно јаким положајима. У свом наступању и у чишћењу терена бригада је заробила приличан број непријатељских војника (Албанаца). Поред ликвидације непријатеља у овим дејствима, бригада је развијала и политички рад на терену. С обзиром да се у наступању пролазило кроз села са албанским живљем које се повлачило заједно са непријатељским снагама, из страха од наших снага (под утицајем непријатељске пропаганде), путем конференције (посебно успела у Гњилану) објашњавана је линија наше борбе а посебно став према Албанцима.

После жестоких борби које су почеле још у првој половини септембра, а посебно од половине октобра, при крају новембра ослобођена је читава територија Косова. Међутим, наше јединице, које су учествовале у ослобођењу Косова, мада су нанеле значајне губитке ипак, нису успеле да спрече повлачење групе армија „Е" овим правцем. На ово је утицало и то што на Косову у то време није постојала слободна територија,

[2] Састав штаба бригаде остао је исти као и приликом формирања 12. септембра, с тим што је за начелника штаба дошао Љубомир Трајковић, командант 1. сурдуличке бригаде.

нити су се налазиле наше јединице које би у позадини дејствовале по немачким снагама и на тај начин садејствовале са нашим јединицама које су дејствовале с фронта. У то време, због специфичних локалних услова, партизанске јединице нису могле да се одрже на Косову.

По доласку на Косово бригада је распоређена у ширем рејону Липљана, са једним батаљоном у с. Јањево (трећи батаљон). Организован је врло жив политички рад како у јединицама бригаде тако и на терену. Поред конференција на терену, одржана су и два велика збора са народом; један у Липљану, а други у Јањеву. (На збору у Јањеву 27. новембра формиран је први месни народноослободилачки одбор).

Борба против контрареволуције на Косову

После ослобођења Косова, контрареволуционарне снаге наставиле су своју активност. Поред крупнијих и бројно јачих организованих снага, био је и велики број бројно нешто мањих јединица у разним крајевима Косова. Те снаге почеле су да се организују са доласком Италијана као окупатора после априлског рата 1941. године. До 9. септембра 1943, поред италијанске војске, карабињера и припадника граничних јединица, било је наоружано и око 5.000 квислинга. Фашисти су укључивали и младе у фашистичке организације, формирајући посебно организације младих од преко 14 година, а такође и од деце млађе од 14 година. Такве фашистичке организације младих постојале су не само у већим местима, већ и у не малом броју села. Они су још онда напајани идејом стварања Велике Албаније. По капитулацији Италије, Немачка подржава стварање Велике Албаније. Поред укључивања Албанаца на Косову у саставу „Скендербег" дивизије, формиран је и посебан Комитет националне омладине за одбрану Косова — да брани етничке границе Косова, а октобра 1944. године формирана је и посебна команда омладине за одбрану Косова.

По наређењу штаба 46. дивизије, 2. децембра бригада је извршила покрет за Приштину. Приликом изласка из с. Јањева, крећући се у колони трећи батаљон је око 9,20 часова нападнут из заседе од одреда Албанаца чија је јачина износила око 150—200 људи. Као помоћ трећем батаљону одмах је упућен први батаљон тако да је непријатељ, подневши тешке губитке, потпуно разбијен. Губици трећег батаљона су били два мртва (један командир чете и један комесар чете) и 4 рањена. По доласку у Приштину, бригада је 3. децембра извршила претрес града где је заплењена велика количина оружја и муниције.

По доласку на Косово велики број добровољаца са терена дошао је у бригаду, тако да је њено бројно стање на дан 1. јануара 1945. године износило око 2.500 људи. Осмог јануара формиран је и пети — ударни батаљон бригаде. За време боравка бригаде у Приштини одвијао се активан политички рад не само у јединицама бригаде већ и у самој Приштини и околним селима.

Контрареволуционарне снаге од почетка децембра и у јануару 1945. године, поред акција у којима су ангажоване мање снаге изводиле су и веће акције. У тим акцијама су учествовале бројно јаке снаге. Најјача је била група од око 4.000 људи коју је предводио Шабан Полужа, а која је пре побуне, на захтев одговорних људи са Косова, наоружана нашим наоружањем. (Ово тражи објашњење одговорних). Поред групе Шабана Полуже, постојале су и групе Мехмед Градице од око 1.500 и Адема Воце од око 1.000 људи. У даљем току те групе су биле бројно све јаче. Поред дејства у Дреници, ове контрареволуционарне снаге су вршиле нападе на Гњилане, Урошевац, Трепчу, а неколико дана су вођене жестоке борбе којима је спречен њихов продор и у Приштину.

Поред борби против контрареволуционарних снага на ширем подручју Приштине, 26. српска бригада је у току децембра и јануара, поред свакодневних, учествовала понекад, и у вишедневним борбама против тих снага на ширем простору од Приштине до Подујева и северно од Подујева, затим источно и западно од Приштине у правцу Глоговца. У свим тим борбама и акцијама претреса терена бригада је у великој мери допринела разбијању контрареволуционарних банди, нанела им велике жртве, заробила велики број одметника и запленила велике количине наоружања и муниције.

У борбама и акцијама против контрареволуционарних снага бригада је наилазила на подршку доброг дела становништва. Међутим, било је и појава да су се у току акције снага у неким селима, налазили и одборници народних одбора и чланови Партије који су такође пуцали на борце јединица наше бригаде.

Борбама и акцијама у току децембра и јануара део контрареволуционарних снага је разбијен и уништен, али, ипак оне нису биле потпуно ликвидиране. Томе треба додати да и народна власт још није ухватила корена у народу нити је била консолидована. Због тога је наредбом Врховног команданта од 8. фебруара 1945. године уведена Војна управа као орган војнодржавне власти на Косову, што је значило да је сва власт прешла у надлежност војних управа. Војна управа је веома много допринела у бржем разбијању контрареволуционарних снага. Веома значајни резултати остварени су од 10—22. фебруара. Најјача група, група Шабана Полуже је претрпела тешке губитке, и он је погинуо 21. фебруара у борби у селу Трстенику. Тешке губитке претрпеле су и остале контрареволуционарне снаге, тако да је после свих тих борби у фебруару остало само неколико група јачине 200—300 одметника. Поред тих, у једном броју села, такође су се налазиле мање групе одметника које су пружале отпор приликом претреса терена или су изводиле и ситније акције. Активност и борбе против контрареволуционарних група вођене су скоро до половине 1945. године.

У току јануара и фебруара јединице 26. српске бригаде су готово свакодневно биле ангажоване у борбама против контрареволуционарних снага и у претресу и чишћењу терена. Поред тога, јединице бригаде су у току јануара и фебруара развиле и врло жив политички рад у раскринкавању одметника и објашњавању линије наше борбе. Овакав рад бригаде настављен је у ширем рејону Приштине и у току прве половине марта, при чему су, и у том периоду, врло често, делови бригаде били ангажовани и на ликвидацији већ разбијених контрареволуционарних група.

Половином марта, тачније 15. марта, из Приштине бригада одлази и размешта се у Сувој Реци и околним селима. У овом рејону и ширем подручју бригада такође наставља са претресом и чишћењем терена од заосталих група контрареволуционарних снага. И на овом терену бригада је врло активна у политичком раду у народу. Поред тога, јединице бригаде пружају помоћ становништву у обради земље и сличним радним акцијама. Тако је у овом времену од стране бораца бригаде дато на терену око 2.200 радних дана.

У акцијама од децембра до априла борци бригаде, иако под доста тешким условима (јака зима, слаба одевеност бораца и сл.) дали су веома значајан допринос у брзој ликвидацији одметничких снага наневши им велике губитке и запленивши доста наоружања и друге опреме. Они су такође, својом политичком активношћу на Косову стално развијали братство и јединство народа и народности који живе на овом подручју.

Од свог формирања до краја рата бригада је нанела непријатељу тешке губитке. Међутим, и бригада је имала велике губитке: погинуло је око 70 бораца, око 170 је рањено, а близу 50 контузовано. Код великог броја бораца остале су по здравље теже последице из рата, међу којима је један број убрзо после рата и умро.

Jovan Manasijević

TWENTY SIXTH SERBIAN BRIGADE

Having fought in the vicinity of Bujanovac and Vlasotince and taken part in the operations for the liberation of Niš, Twenty sixth Brigade was reorganized and sent to Kosovo. There it waged the struggles with German forces in retreating, and then took part in purging Kosovo of the ballistic gangs and counterrevolutionary forces, as well as in political work in explaining the objectives of the liberation fight and the position that Kosovo will occupy in new, socialist and federative Yugoslavia, brotherly community of equal peoples and nationalities.

940.53/.54 (497.11)

Хранислав Ракић

Борбени пут 47. дивизије НОВЈ

Нродноослободилачки покрет у Југославији ујесен 1944. године и даље се незадрживо развијао и задавао немачком окупатору и његовим савезницима велике ударце.

У то време војно-политички догађаји у Србији исто тако су се веома брзо развијали. Окупатор, са својим савезницима, био је у великом искушењу и није могао да организује никакав озбиљан противудар који би онемогућио НОВЈ у Србији да предузима велике војне операције у циљу бржег ослобађања Србије.

На југу Србије, од 20. маја до 1. октобра 1944. године, формирано је осам српских дивизија, а већ 6. септембра и два корпуса (XIII и XIV) НОВЈ. У састав XIII корпуса ушле су 22. и 24, а нешто доцније и новоформиране 46. и 47. дивизија, а у састав XIV корпуса — 23, 25. и 45. дивизија НОВЈ. Оперативно подручје XIII корпуса било је између Ибра, Западне Мораве, Нишаве, југословенско-бугарске границе, Пчиње и границе Косова и Метохије, а XIV корпуса у источној Србији. Поред ових корпуса, под непосредном командом Главног штаба за Србију, налазила се и 2. пролетерска дивизија која је имала да дејствује ка Крушевцу и Сталаћу.

Половином септембра 1944. године непријатељ је на подручју XIII корпуса имао јача упоришта само још у Нишу, Лесковцу, Власотинцу и у руднику код Мачкатице.

Од новопридошлих бораца који су масовно ступали у НОВЈ, крајем септембра 1944. године, у Прекопчелици код Лебана формирана је 1. октобра 47. српска дивизија НОВЈ. Командни кадар су сачињавали: командант Славко Кесар, политички комесар Јеврем Поповић и начелник штаба Новак Кнежевић. У састав ове дивизије ушла је 15. српска бригада која је имала велико искуство у борбама са окупатором и домаћим издајницима у лето 1944. године и новоформиране 28. и 29. српска бригада.[1]

Врховни командант НОВЈ Јосип Броз Тито, уочавајући опасност од удара групе армија „Е" долином Јужне Мораве у бок 57. армије Украјинског фронта и 1. армијске групе и XIV корпуса НОВЈ, а у вези с развојем ситуација у северном делу Србије, наредио је да XIII корпус и 2. пролетерска дивизија отпочну убрзане припреме за ослобођење Ниша, важног комуникационог чвора у југоисточној Србији.

Према општој оперативној замисли, штаб XIII корпуса НОВЈ, са начелником штаба 3. украјинског фронта Црвене армије и штаб 2. бугарске армије израдио је операцијски план којим је предвиђено да се са пресецањем јужноморавског оперативног правца код Бујановца и Врања на југу и у чворишту Сталаћа, на северозападу, изолују немачке снаге на простору Ниша, Лесковца, Беле Паланке, а затим постепеним стезањем обруча и ударом 22, 24, 45. и 46. и најмлађе 47. дивизије, 2. пролетерске и партизанских одреда са југа, запада и севера и бугарске 2. армије, с истока, уништи немачка групација код Ниша.[2]

Ради остварења овог плана извршен је одговарајући распоред снага и јединицама су постављени одговарајући задаци. Операције по овом плану су отпочеле 8. октобра 1944. године. О њима ћемо касније говорити.

Према операцијском дневнику, 47. српска дивизија, супрадан по свом формирању, налазила се на следећим положајима: 15. бригада — Доње Трњане — Велика Копашница (ова бригада је држала положај према Лесковцу и припремала се за напад на овај град); 28. бригада се налазила у Кривачи, а 29. се формира у Мијајлици. Везу са суседним

[1] Стојан Николић — Хранислав Ракић — Јосиф Стефановић — Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у лесковачком крају 1903—1945, Лесковац, 1963, стр. 200.

[2] Ослободилачки рат народа Југославије 1941— 1945. Бгд., 1965., стр. 304.

јединицама одржавала је 15 бригада и то у лево са 13. бригадом 24. и у десно са 22. српском дивизијом.[3]

Четрдесет седма дивизија задржала је и 4. октобра заузете положаје. Немци предузимају мање акције и крећу са 80 — 100 војника према селу Рудару. Први батаљон Петнаесте бригаде прихвата борбу и успева да их врати у Лесковац. Друга већа колона кренула је ка селу Кукуловцу, где их је дочекао трећи батаљон 15. српске бригаде. Борба се водила на линији Гола Чука — Шишинце два сата. Непријатељски губици су непознати, а трећи батаљон је имао 20 рањених и 4 мртва. Новопридошли борци били су неискусни и то је допринело оволиком броју рањених.

Сутрадан су исто тако вођене борбе са једном немачком групом од 400 људи који су били наоружани малим аутоматским оруђем и са два бацача. Борба се водила око села Козара код коте 475. Колона од неколико немачких тенкова отишла је у правцу Власотинца и у пролазу запалила неколико кућа у селу Гложану и Прилепцу. Немци су ушли у Власотинце и избацили се према селу Јаспрепцу. Истог дана око 200 добровољачких војника кренуло је према Д. и Г. Јајну, где су били дочекани од једног батаљона XV бригаде и враћени у Лесковац. У току дана совјетски авиони бомбардовали су немачке јединице у Лесковцу и на путу према Власотинцу, и код села Жижавице и Буниброда.[4]

Седмог и осмог октобра 1944. Четрдесет седма дивизија је држала исти положај као и претходних дана и водила мање борбе са окупатором и домаћим издајницима. Стално је контактирала са 22. и 24. српском дивизијом. Непријатељске јединице које су се налазиле у Лесковцу и на прузи Лесковац— Ниш правиле су честе испаде ка слободној територији. Да би се остварила наредба Главног штаба НОВЈ Србије и штаба 13. корпуса са савезничким јединицама о пресецању пута немачким јединицама из Грчке, 47. дивизија добила је конкретне борбене задатке и то: да нападне Лесковац и не дозволи непријатељу да се повуче ка Нишу. Осмог октобра ујутру започела је операцију за ослобођење Власотинца, Лесковца и Ниша. Да би 47. дивизија НОВЈ остварила постављене задатке, штаб дивизије издао је заповест 8. октобра својим и придодатим јединицама у којој је дао конкретан распоред и задатке свакој јединици појединачно. И у тој заповести штаб дивизије наређује да Лесковачки одред држи један батаљон на Оруглици и контролише терен према балистима и једним делом према Големом Селу и Врању. Да његова остала два батаљона заузму положај Копашница — Војиновци — Грабовница са задатком да руше комуникације, и друмске и железничке, све до Владичиног Хана, као и да се обезбеђују из правца Лесковца. Сви батаљони да одржавају сталну везу са војним јединицама у околини Врања и са јединицама 15. бригаде и 22. српске дивизије.

Петнаеста бригада према овој заповести треба да размести своје батаљоне на простору Велико Трњане — Кукуловце и Власе са задатком да затворе правце Лесковац — Г. и Д. Јајна — В. Трњане — Грделица — Кукуловце — Дрводеља — Лесковац — Лебане, као и да сваке ноћи врше демонстративне нападе на град, узнемиравају непријатеља и да одржавају везу са Лесковачким НОП одредом и 28. бригадом. Двадесет осма бригада разместила се на простору Ћеновац — Белановце — Миланово и имала задатак да затвори правац Лесковац — Лебане и Лесковац — Бојник, као и са мањим бројем војника да врши нападе сваке ноћи на Лесковац и узнемирава непријатеља, као и да одржава везу са 15. и 8. бригадом. Осма бригада један батаљон смешта у село Подримце који ће затворити правац Лесковац — Подримце — Душаново и правац Печењевце — Подримце и активно дејствујући ка Печењевцу и рушењу комуникације Печењевце — Лесковац.

Један батаљон налазио се у селу Међи са задатком да затвори правац Пуковац — Косанчић и Пуковац — Брестовац. Трећи батаљон се сместио на правцу Црнатово — Бадњевац са задатком да затвори правац Дољевац — Прокупље и Дољевац — Црнатово и активно дејствујући на Пуковац и рушењу комуникација Пуковац — Ниш. Бригада је држала сталну везу са 28. и 13. бригадом.

По овој заповести дат је задатак и командиру батерије да се припреми како би пружили пуну подршку у нападу на непријатељске снаге у овој операцији. Наређено је да све јединице у току ноћи изврше размештај и запоседну одговарајући положај. Исто тако одређени

[3] Архив оружаних снага, кутија 1351, фасцикла 1. документ 1 (у даљем тексту 1702).
[4] Исто — к. 1351 — 1/1.

су положаји дивизијског превијалишта, штаба дивизије, резерве, везе итд.[5]

Штаб дивизије даје и допуну заповести у којој каже: „Главни штаб обавестио нас је да ће 8. ов. месеца почети напад на Ниш од снага Црвене Армије, Друге бугарске армије, наше 45. дивизије, делова XIII корпуса, 2. пролетерске и 24. дивизије. Напад је уствари почео од стране Пирота и Беле Паланке а и са осталих праваца ће да уследи. У вези тога наша дивизија добила је задатак да врши јаке притиске на Лесковац, комуникацију Лесковац — Ниш и комуникацију Лесковац — Врање. Ради тога све јединице на својим правцима биће што активније, а нарочито кад се осети јача борба око Ниша како би на тај начин и ми омогућили лакше извршење предузетог задатка".[6]

Јединице 47. српске дивизије, извршавајући добијене задатке, вршиле су снажан притисак на леву страну Јужне Мораве задајући непријатељу велике ударце.

Из операцијског дневника да се закључити да су јединице 47. српске дивизије извршиле размештај по наређењу бр. 38 од 8. октобра 1944. године и 11. октобра 1944. улазе у Лесковац, после многих чарки и борби са непријатељем. Град је ослобођен у четвртак и у операцијском дневнику о том догађају је записано: „Дивизија се налази на истом положају; 15. бригада је ушла у Лесковац. Непријатељ се је извукао у ноћи 10/11. без борби, батаљони ове бригаде се налазе око Лесковца. Плена има, само немамо тачан извештај колико и шта. 28. бригада која је имала задатак рушење комуникација Лесковац — Пуковац, дочекала је непријатеља Немце код села Печењевца и истерала непријатеља из својих положаја. Због неодржавања веза са бугарским јединицама дошло је до сукоба и наша се је бригада повукла. Жртава није било сем једног рањеног и једног контузованог. Штаб 28. бригаде налази се у селу Душанову. 8. бригада се налази од Печењевца до Пуковца на рушењу комуникација и затварању правца према Прокупљу — Бојнику. На сектору ове бригаде није било никаквих борби, Лесковачки одред, налази се од Рудара до Предејана са задатком рушења комуникација".[7]

Четрдесет седма дивизија, после ослобођења Лесковца, наставила је фронтално потискивање немачких делова који су се повлачили према Нишу и нанела им осетне губитке. Идући ка Нишу, предузела је продор на север, прешла друм Дољевац — Прокупље и реку Топлицу и чврсто повезала фронт са деловима 24. ударне дивизије која је лево од ње затварала правац Ниш — Прокупље и водила оштре борбе против немачких снага.

Уочи ослобођења Ниша Четрдесет седма дивизија је држала положај од Грделице све до Дољевца. Осма бригада се пребацила на десну обалу Јужне Мораве и посела положаје Курвиног града и напредовала је према Малошишту. 28. бригада је била на левој обали Јужне Мораве и дејствовала је са бугарском артиљеријом на непријатеља који је изашао из Ниша и имао намеру да се пробије до Прокупља. Водиле су се оштре борбе. Лесковачки одред је запленио један противколски топ, 4 аутомобилске гуме и милион динара у селу Мрштану. Јединице одреда, према наређењу штаба, повукле су се на планину Кукавицу са задатком да затворе пут непријатељу преко Кукавице.

Јединице 47. и 24. српске дивизије НОВЈ, водећи сталне борбе са немачким јединицама које су продирале ка Прокупљу, успеле су после окршаја код села Александровца, Бреста и Мерошине да их зауставе на линији Арбанасци — Јутбогдановац.

После ослобођења Ниша, немачке јединице су јасно испољиле намеру да се са тог простора повуку на леву обалу Ј. Мораве и ту организују одбраду, па ако ту не успеју, да се повуку према Крушевцу или према Косову и споје са групом армија „Е" која се у свом повлачењу из Грчке већ била потпуно оријентисала на ибарски правац.

Јединице 47. и 24. српске дивизије, које су поставиле фронт у виду потковице према непријатељу, стално су вршиле јурише и одбијале противјурише непријатеља, чиме су га натерале да ангажује све расположиве снаге. Непријатељ је успео 14. октобра да убаци једну тенковску чету и да пробије фронт који је држала 47. српска дивизија и продре према Прокупљу. Али када је група са тенковима прошла, јединице 24. и 47. српске дивизије извршиле су снажан противнапад и поново затвориле брану

---

[5] АОС — к. 181 — 31—3/3
[6] АОС — к. 181 — 31—1/3
[7] АОС — к. 1351—1/1 — у току ноћи 10/11. октобра 1944. вођена је ураганска борба за Лесковац. У зору непријатељ са својом главнином се је повукао, а после тога ушла је 15. бригада у град и ослободила га.

код Југбогдановца. Главна колона 7. СС дивизије била је прекинута и поново одсечена. Одмах се развила оштра борба у којој су преостале немачке снаге биле потпуно окружене. У најкритичнијем тренутку за Немце, на окружену немачку групацију почела је да дејствује и совјетска авијација. Колона есесовске дивизије је потпуно заустављена и онеспособљена за даљу борбу и покрет. После двочасовне и оштре борбе непријатељ је био потпуно разбијен. Немци су претрпели велики пораз изгубивши 1200 војника и преко 800 моторних возила са целокупним ратним материјалом. Хитлеровце је захватила паника, па су у највећем нереду напустили сва моторна возила и наврат-нанос разбежали се у мањим преосталим групицама са шачицом јада контрареволуционара у правцу Малог и Великог Јастрепца.[8]

Оваквом великом поразу непријатеља допринеле су и јединице Отечественe бугарске армије, које су се на том простору и даље задржале и на своју руку преузимале плен и онај који им није припадао, док су јединице 24. и 47. српске дивизије предузеле гоњење дезорганизованог непријатеља и чишћење терена од заосталих мањих група, остављајући само стражу као обезбеђење код опреме и ратне технике коју су Немци напустили. Око једностраног узимања плена долазило је до отвореног сукоба између стражара од чега је било неколико мртвих и више рањених. Очигледно је, не само у Нишкој операцији већ и касније било је врло тешко ускладити односе НОВЈ и бугарске армије која се је почела понашати као што је то и навикла у окупираној Србији, заборављајући разлоге због којих су молили да њихова армија учествује у операцијама против фашистичке Немачке.

После Нишке операције и чишћења терена на Јастрепцу и у региону Крушевца, 47. дивизија добила је задатак да се пребаци у источну Србију на простор Неготин — Петровац — Параћин — Зајечар са задатком држања и чишћења овог простора од четничких банди. На овом простору 47. српска дивизија од 12. новембра до 12. децембра 1944. године постигла је следеће резултате: убијено 119 и похватано 631 четника Д. М. и више Љотићевих добровољаца. Заплењено је 963 пушке, 1810 ножева, 41 пиштољ, 43 пушкомитраљеза, осам тешких митраљеза, три тешка бацача, један лаки бацач, један тромблон, 237.676 пушчаних метака, 834 ручне бомбе, 186 топовских граната, 350 противавионских граната, 417 мина за бацач и др. војна опрема.[9]

У току јануара 47. српска дивизија се налазила на сектору: 15. српска бригада Крагујевац — Јагодина, 28. на сектору Краљева и 29. бригада на сектору Неготин — Зајечар. Све ове бригаде имале су задатак да контролишу терен и чисте га од преосталих непријатељских групица.

Јединице ове дивизије нису водиле борбе са јачим непријатељским снагама јер их није ни било, али су скоро свакодневно претражујући терен наилазиле на четничко-кољашке тројке и петорке по селима, а нарочито у околини Краљева, Неготина, Зајечара, Хомољским и Мироч планини. Четнички остаци обилазили су села и покушавали су да држе везу са својим сарадницима, све у циљу саботаже, а и рушења реда и поретка у земљи. Међутим, сва та њихова настојања омеле су јединице НОВЈ са позадинским властима, јер су предузимали потребне мере за уништење ових заосталих четничких банди. Карактеристично је да иако су јединице имале великог успеха у уништењу четничких остатака и поред тога нису могли да их све ликвидирају јер су се ти мали остаци извлачили и борбу су примали само толико, колико им је било потребно да створе време и простор за извлачење. Иначе борбу и сваки контакт са јединицама НОВЈ су избегавали.

У току акција јануара 1945. године противу непријатељских остатака 47. српска дивизија успела је да зароби и заплени следеће: убила је 22 кољаша; заробила 165 четника; ухватила 96 политичких криваца и 242 дезертера и 50 војних непослушника; заробила пет немачких војника, једног Румуна и једног белогардејца. Запленила је пет револвера, 120 пушака, 19 пушкомитраљеза, два лака и два тешка бацача, 70 граната за бацаче, једну радио-станицу, 2000 пушчаних метака, 3000 литара петролеја, једна војничка кола, један бицикл и један мотоцикл.

У овим борбама 28. српска бригада имала је два рањена док остале јединице нису имале губитака. Морал и дисциплина војника били су на достојној висини.[10]

---

[8] Петар Вишњић — Битка за Србију, књ. 2, Београд 1984, стр. 155—164.

[9] АОС — к. 185—55—1.

[10] АОС, к. 185—13—2

Јединице 47. дивизије НОВЈ које су биле у свакодневним покретима нису имале сталан смештај, а то је отежавало и нормално снабдевање храном. У Краљеву, Крушевцу, Неготину, Зајечару и још неким местима није било могућности за смештај јединица 47. дивизије. Због тога штаб дивизије предлаже да штаб дивизије са свим пиштапским јединицама, као и пионирски батаљон, батаљон за везу и болницом пређе у Крушевац и да се смести у војничке касарне. Остали део људства да се смести у касарнама у Краљеву, Зајечару и Неготину, а један део да остане на простору Крагујевац — Јагодина — Ћуприја — Параћин и да се смести по приватним кућама и кафанама.

Из оперативног извештаја се види да су јединице 47. дивизије у току фебруара размештене на простору Крагујевац — Јагодина — Ћуприја — Параћин — Зајечар — Неготин — Краљево — Чачак са задатком контроле и чишћења околних терена од преосталих непријатељских коњашких групица. Одмах треба напоменути да се мобилизацијом на терену и са појавом све жешћих борби које су се водиле за коначно ослобођење земље један број младих — мобилисаних људи није могао да издржи, па је налазио решење у дезертирању или, како се тада говорило, напуштању својих борбених јединица. Те тзв. дезертере и непослушнике и оне који су избегавали мобилизацију хватале су јединице 47. дивизије и са позадинским органима власти враћали у војне јединице, а неке давали и на војни суд.

Остаци снага домаћих издајника избегавали су сваки контакт са јединицама НОВЈ. Једино су дали један отпор код Сићевачког рудника и један на Гледићким планинама. Једна група од 16 четника ДМ, под командом Мила Васића, 13. фебруара 1945. године, упала је у село Годачци близу Краљева и спалила општинску архиву. Том приликом убила је једног члана народноослободилачког одбора и одвела са собом петнаест људи из села Гледића. У овом селу одржали су збор. Ове људе су држали извесно време, а потом су их пустили кућама.

Овакве четничке групе ширили су разне непријатељске пароле, пре свега о доласку нових четничких снага које ће променити успостављени поредак, ометали су рад народноослободилачких одбора, спречавале су мобилизацију и окупљале око себе дезертере из разних јединица.

Међутим, јединице 47. дивизије нису дозвољавале да непријатељски елементи добију маневарски простор за своје деловање јер су их истребљивали на сваком кораку. Оне су у току фебруара 1945. године убиле седам а заробиле девет припадника ових група, похватале 332 дезертера из разних јединица и оне који су избегавали мобилизацију, заплениле двадесет пушака, пет пушкомитраљеза, два шарца, један шварцлозе, седам противколских пушака, четири минобацача, једну радио-станицу итд. Међу ухваћенима био је и Јанко Бацак, министар финансија Драже Михаиловића, који је предат ОЗН-и у Чачку.[11]

Четрдесет седма дивизија 28. фебруара 1945. године имала је у свом саставу 10.045 људи, 194 јахаћа и 279 товарних коња, 449 брдских топова, седам совјетских, три енглеска, девет немачких, четири бугарска, три италијанска тешка минобацача, три совјетска, пет енглеских, два немачка, три италијанска лака минобацача, 139 митраљеза типа „шарац", десет совјетских лаких митраљеза, један бугарски, један совјетски, два немачка, пет холандских, шест италијанских тешких митраљеза, 87 бренгала, 37 пушкомитраљеза типа „брно", четири француска, пет бугарских, шест италијанских и 33 совјетска пушкомитраљеза, 293 совјетска, 119 енглеских и 49 разних снајперки, шест совјетских, 11 енглеских, 8 пијат противтенковских пушака, три топа, 2.131 пушку типа „маузер", 40 совјетских, 296 енглеских, 130 бугарских и један совјетски полуаутомат, 246 италијанских, 97 француских, 4 пушке, 39 малинхерових, једна непозната, 3 мотора од 2 тоне, 3 од две и по и три тоне кола, пет путничких аутомобила, два мотоцикла са приколицом и осам без приколице, десет бицикла, 120 сточних возила, једну радиостаницу, шест телефонских централа, 54 телефонска аутомата, 487 километара кабла.[12]

Тако је изгледало бројно стање, наоружање и опремљеност наше најмлађе дивизије у Србији. Треба напоменути да су у саставу дивизије биле и 183 жене — борца.

Народноослободилачка војска Југославије имала је велике успехе у борбама за коначно ослобођење земље. Прилив млађих нових бораца омогућавао је да се крајем марта и почетком априла

[11] АОС, к. 185—19—2
[12] АОС. к. 185—18—2

1945. године отпусти један број старијих по годинама бораца. У обзир за мобилизацију су улазила сва годишта од 1910. године. Четрдесет седма дивизија 29. марта 1945. године имала је у свом саставу 786 бораца рођених до 1910. године. Овај број бораца је отпуштен крајем марта и почетком априла. Дивизија није попуњавана новим борцима јер се дошло до закључка да ће се она расформирати и њено преостало људство попунити друге наше јединице широм земље. Један број бораца предвиђен је за КНОЈ и милицију при командама места.[13]

Четрдесет седма дивизија и у марту 1945. године држала је исту територију као и претходних месеци са задатком да чисти терен од преосталих непријатељских банди, дезертера и војних непослушника.

Дивизија је вршила службу извиђања и обавештавања, а све су то обављала њена мања одељења. Везу са претпостављеним и суседним јединицама одржавала је куририма и радио-телеграфијом.

На територији дивизије кретало се око 130 четника распурених по тројкама и мањим групицама, као и већи број војних непослушника и дезертера, којих је сваког дана било све мање. Четнички остаци вршили су пропаганду у местима где су се кретали, али су борбу избегавали.

Јединице 47. дивизије вршиле су операције мањих размера са мањим деловима. Тако је II чета 2. и 3. марта око Сићевачког рудника, Горње Мутнице, Дебеле Главе и Црног Врха ухватила 47 војних бегунаца, два је убила у бекству и том приликом запленила три пушке, 180 метака и једну бомбу. У околини Поповца је ухваћен 91 војни бегунац, а најзначајније борбе су вођене 9. и 10. марта на Столовима и крајем месеца на сектору планине Кобленик — Гружа — Гледићке планине. У овим акцијама убијено је пет четника, један ухваћен, убијено 14 дезертера у бекству а ухваћено 629 дезертера и заплењено седам пушака, 320 пушчаних метака, једна бомба и једна руска стројница. Дивизија у овим борбама није имала губитака у људству.[14]

У штабу 47. дивизије одржан је састанак са руководиоцима позадинских војних јединица из јагодинског гарнизона на коме се је расправљало о гарнизонском дежурству, дисциплини и безбедности. Овакав састанак је био неопходан јер су се борци и руководиоци овог гарнизона често виђали по граду за време радног времена и то без дозволе. Одлучено је да штаб дивизије као најстарија војна власт у месту води листу дежурних у гарнизону, с тим да дежурају и официри из позадинских јединица, а да се смена дежурства врши рапортом команданту дивизије и том приликом га је требало информисати о свим новостима и појавама у гарнизону.

Издата је наредба свим јединицама јагодинског гарнизона како да побољшају обезбеђење. У тој наредби се каже: „Свака јединица која је смештена у граду мора имати своје лично и опште обезбеђење. Страже сместити и стражарску службу вршити по правилима службе. Патроле морају имати патролне листове; све издате објаве на дуже време повући и давати објаве само за најнужније и најкраће време. Свако ко иде у варош мора имати дозволу; скренути пажњу борцима и руководиоцима на достојно и војничко држање; зграде где војска станује уредити по војничким прописима, а свака јединица мора имати своје дежурне и пожарне, како ноћу тако и дању; строго забранити пијанчење војницима по кафанама и уопште, забранити приватним лицима улазак у касарне, забранити појединачно и без дозволе посећивати приредбе и вршити строго контролу над непознатим и сраним лицима итд". Потом се даје упутство о вршењу дужности дежурног у гарнизону и на крају се каже да дежурни морају своју дужност вршити будно, свесно и исправно да не би дошло до неког изненађења. На овај начин успостављен је војнички ред и поредак и још више учвршћен однос припадника дивизије према проблемима и задацима.

Четрдесет седма дивизија Југословенске армије у току априла 1945. године налазила се на сектору Неготин — Зајечар — Књажевац — Параћин — Ћуприја — Крагујевац — Краљево — Чачак — Матарушка Бања. Штаб 15. бригаде смештен је у Ћуприји, штаб 28. бригаде у Краљеву, а штаб 29. бригаде у Неготину. У Ћуприји је смештена и команда позадине, а у Параћину је радила подофицирска школа са 200 питомаца. Штаб дивизије био је смештен у Јагодини.

На сектору дивизије известан број становника је према народноослободилачкој борби био прилично непријатељ

[13] АОС к. 184—49—13
[14] АОС к. 185—25—2

ски расположен, па је све то само повећавало потребу да борци дивизије буду на висини својих задатака и да на тај начин утичу и на превaспитавање непријатељски расположеног становништва.

Војничка наобразба није била на потребној висини, па је због тога организована настава. Резултати у настави били су прилично добри. Примећено је да од командира па наниже, ауторитет није био баш најбољи. Узрок томе је што немају довољно знања, но наведени курсеви доприносе доста и стање се брзо мења.

Дисциплина и борбени морал бораца је на висини, али се примећује да код неких бораца нема свесне дисциплине. О борбеном моралу јединица не може се много говорити, јер су допуњаване новомобилисаним борцима који се нису опробали у борби. Међутим, у акцијама против четничких остатака борци су показали много воље и одлучности да се обрачунају са непријатељским групицама ма где се оне појавиле.

Исхрана јединица дивизије вршила се преко команди места, подручја и команде дивизије.

Треба истаћи да војска још није била у целини наоружана, обувена и обучена. Полубосих бораца је било око 40%.

Већина бораца изражавала је жељу да иде на фронт и учествује у завршним операцијама за ослобођење земље.[15]

Обавештајни центар 15. бригаде обавестио је 20. априла 1945. године команданта дивизије да се у селу Спечињу, среза левачког, налази једна мала група припадника Д. М. Трећи батаљон 15. бригаде са своје три чете одмах је реаговао. Извршена је блокада села, па претресене поједине куће. У једном моменту из једне куће отворена је ватра на јединице 15. бригаде и том приликом убијен је водник прве чете. Када су четници видели да су блокирани, почели су да бацају бомбе покушавајући да се пробију из обруча. Међутим, то им није пошло за руком. У бекству су погинули Љубиша Јаковљевић и Мирко Петровић.[16]

Истога дана погинули су на планини Кобленик командант првог батаљона Божо Коњик и комесар батаљона Бранко Абафић из 28. бригаде. Они су упутили две чете да врше претрес Црног Врха Они су после једног сата кренули за четама са једним пратиоцем. Наишли су на једну четничку заседу од три четника који су имали енглеску униформу са петокраком звездом на капи. Зауставили су их скинули са коња и разоружали. Приликом разоружавања комесару је синуло да поступак ових бандита није у реду, почео је да се рве са њима, једног је оборио на земљу, други је притрчао и убио комесара, потом су навалили на команданта и њега убили. Пратилац, иако рањен на два места, успео је да се извуче.[17]

Сукоб са четничким бандама није се завршио на овоме. 21. априла 1945. године јединице 28. бригаде водиле су борбу са њима на Гледићким планинама (Шиљата стена). Била је то група од 45 бандита који су били наоружани са 16 пушкомитраљеза, машингеверима и пушкама.

Са Шиљате стене четници Д. М. повлачили су се под заштитом ватре. У борбама је погинуло шест припадника ове четничке групе која се пребацила према Доњем Крчину, где су их јединице 15. бригаде дочекале и у борби заробиле два четника.[18] Настављено је гоњење ради уништавања ове банде.

Јединице 47. дивизије су у току априла 1945. године вршиле операције мањих размера (највише батаљоном) и успеле су да до 11. априла похватају 121 дезертера и 29 војних непослушника од којих је један погинуо. 12. и 13. априла јединице 4. батаљона 28. бригаде вршиле су чишћење на сектору Кобленика и том приликом убили су једног бандита и једног заробили. За то време погинуо је помоћник комесара 2. чете потпоручник Живојин Димитријевић. У овом периоду највеће успехе имала је 29. бригада успевши да ухвати 93 дезертера, заплени 8 пушака, 5 пиштоља, 500 метара фитиља штапина, два сандука динамита, 14.500 каписли, 50 метара телефонске жице, 4 шаторска крила, 120 метака и један лаки минобацач, а имала је и највеће губитке, команданта и комесара батаљона. Четврта бригада ослободила је у Варварину Младена Живковића и Војислава Видаковића од четника ДМ, борце 28. бригаде.

29. и 30. априла 1945. 47. дивизија је извршила припреме за покрет свих јединица за Крагујевац. У Крагујевцу се нашла почетком маја 1945. године. Део њеног људства је послат за Славонски Брод, други део је отишао у КНОЈ, а мањи део у народну милицију и ко-

[15] АОС к. 187—2—2/2
[16] АОС к. 185—34—2
[17] АОС к. 185—36—2
[18] АОС к. 185—38—2

манде позадине. На тај начин је 47. дивизија и расформирана.

Војно-политичка настава и курсеви

Борци 47. дивизије од формирања 1. октобра 1944. године до расформирања дивизије почетком маја 1945. нису се само борили противу окупатора и домаћих издајника и у завршним операцијама чистили терен од остатака четника и других непријатеља на Јастрепцу, Косаоници, Топлици, Крушевцу, источној Србији, Параћину, Краљеву, Чачку, Крагујевцу, Руднику итд. већ су се за то време и војнички и политички образовали.

Иако у ратним условиима, када су се јединице стално кретале, штаб дивизије са штабовима бригада, батаљона и чета увек је налазио времена да се новопримљеним борцима пренесе војничко и политичко знање јер је то било неопходно за ратне успехе како би јединице имале мање губитака у борбама противу окупатора и домаћих издајника.

Одмах после формирања, а нарочито после Нишке операције и борби код Јастрепца и Мерошине, када су немачке снаге из „Принц Еуген" СС дивизије уништене и када је 47. дивизија углавном чистила терене од остатака непријатеља, било је више могућности за извођење политичке и војно-стручне наставе.

Јединице дивизије на територији на којој су се задржале успостављале су контакт са друштвено-политичким организацијама (КПЈ, СКОЈ, УСАОС, АФЖ), народноослободилачким одборима, командама места и подручја, а уколико ових није било саме су приступале формирању друштвенополитичких организација и позадинских органа власти. С обзиром да су боравиле на једном делу територије на којој су четници ДМ. једно време имали сву власт, пред јединице дивизије су постављани веома сложени задаци а један од најважнијих је како придобити народ да прихвати НОВЈ као своју војску. Зато је било потребно много воље и искуства, а борци су морали да воде рачуна о својим поступцима са народом. Њихов рад и однос према народу допринели су потпуном опредељењу народа за социјалистичку револуцију.

Настава која је имала за циљ да војнички припреми борце у ратним условима водила се свакодневно у јединицама 47. дивизије. Настава је обухватала елементе стражарске службе, пешадијског егзерцира, војничка постројавања и кретања колоне по разном земљишту и са разним претпоставкама. Потом, извођена је обука стрелаца у нишањењу, окидању и пуцању итд. Извођена је и настава у гађању митраљезом и пушкомитраљезом и у гађању осталим аутоматским оруђем. Тиме се постизало да борци увиде каква је улога митраљесца. Осим тога указивано је да дејство митраљеза и аутоматског оруђа негативно утиче на морал непријатеља, па је после њега најпогодније да се изврши јуриш.

Поред војничке наставе држани су политички часови и партијски курсеви. Политички часови су третирали политичко и будуће уређење нове Југославије, Октобарску револуцију, дневнополитичке догађаје. Читани су чланци из „Младог борца", „Борбе" итд. Партијски курсеви су разматрали национално питање, одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, неке главе из Историје СКП (б), демократски централизам, историју КПЈ итд.[19]

У 1945. години, када је дивизија добила стално место бивакованја, настава у јединицама 47. дивизије се изводила по плану и програму и према наређењу Главног штаба НОВЈ за Србију. Поред нормалног програма и рада, при штабовима бригада ове дивизије организовани су телефонско-линијашки курсеви за специјализирање у дотичној струци.[20]

У јединицама су постојали подофицирски курс, војнообавештајни, радиотелеграфски итд.

Настава се изводила и са свим припадницима 47. дивизије. При састављању плана и распореду рада водило се рачуна да се пређени програм темељно обради. Нарочита пажња је посвећивана индивидуалној обуци ради оспособљавања бораца за бржу иницијативу и самосталност.

Тако се војничко знање свакодневно побољшавало. Код нижег командног кадра после завршеног курса осећао се напредак.

Иако се ова настава изводила под неповољним условима (недостатак исхране, обуће, одеће и наоружања) постизани су веома добри резултати.

Борци 47. дивизије испољавали су активност и у другим акцијама које су

[19] АОС к. 1351—1—1

[20] АОС к. 1351—1—1; АОС к. 186—10—3 и 187—4—2.

се спроводиле на ослобођеној територији. Прикупљали су помоћ за пострадале крајеве као и прилоге за лист „Борбу".

На основу потврде коју је издало новинско-издавачко предузеће „Борба", види се да су 29. и 15. бригада 47. дивизије предале благајни „Борбе" 310.920 динара као помоћ пострадалим крајевима. Двадесет девета бригада прикупила је за „Борбу" 173.975 динара. Крајем јануара 1945. године новинско-издавачко предузеће „Борба" издало је потврду да је предато на њеној благајни 175.010 динара од стране бораца и руководилаца 28. бригаде 47. дивизије НОВЈ као помоћ листу „Борба". Борци и руководиоци 15. српске бригаде предали су на благајни „Борбе" 222.169 динара, а 31. марта 7.120 на име помоћи листу „Борба".[21]

Културно-уметничка група 3. батаљона 15. српске бригаде приредила је културно-уметнички програм за раднике у Сењском руднику а приход од 10.300 динара је предала као помоћ за рањенике. У једном допису новинско-издавачком предузећу „Борба" се истиче: „Борци и руководиоци јединица 47. дивизије, која је скоро формирана, шаљу на име помоћи „Борби" суму од динара 191.485 (сто деведесет једна хиљада четири стотине осамдесет и пет динара). Ово чине јер су свесни да „Борба" на начин достојан дивљења шири идеје напредног човечанства: о потреби уништења фашизма и потреби братства и јединства народа, а нарочито Словена. Читајући „Борбу" наши борци свакодневно добијају јасан, језгровит и убедљив одговор на сва питања која поставља ова општа борба за правду, слободу и демократију, а која је ујединила све свесне и поштене народе у један јединствени антифашистички фронт. Осим тога „Борба" је најбољи учитељ и најсвеснији васпитач наших другова."[22] „Борба" — орган Комунистичке партије Југославије, дневни лист, одиграо је у то време веома значајну улогу у васпитавању и информисању бораца о најзначајнијим догађајима код нас и у свету.

Четрдесет седма дивизија дала је велики допринос ослобађању Србије, као и учвршћењу народне власти и војно-позадинских органа.[23]

У јединицама 47. српске дивизије НОВЈ решаван је, осим свакодневних борбених задатака у различитим условима, читав низ других сложених и веома одговорних послова. Свакодневна обавеза били су идеолошко-политички и културно-просветни рад. Долазак новог људства, које није било војнички припремљено и ниског идеолошког и политичког образовања, са знатним бројем неписмених, изискивао је много знања и труда свих субјеката у дивизији да би се оно војнички и морално-политички оспособило за извршавање постављених задатака у завршним операцијама за ослобођење земље. О свему томе писао је и ЦК КПЈ 14. јануара 1945. године ПК КПЈ за Србију и дивизијским комитетима следеће: „Нагло су нарасле готово све старе јединице и формирале су се многе нове ... Све партијске организације дужне су посветити нарочиту пажњу — кроз партијске ћелије — теоретској изградњи својих чланова, с обзиром на брже подизање кадра и с обзиром да је идеолошки ниво нашег чланства, не само новог, него и старијег веома низак.[24]

Иако је партијска организација 47. дивизије НОВЈ била окупирана свакодневним задацима, поред осталог и ликвидирањем четничких и других непријатељских група на терену, она је учествовала готово у свим акцијама које су организовали ПК КПЈ за Србију и друштвено-политичке организације на терену. Посебна активност је испољавана у припремама за Оснивачки конпрес КП Србије када је организовано такмичење по одредима у коме су учествовали сви борци.

Пре расформирања, или боље речено 29. априла 1945. године, 47. српска дивизија имала је 805 чланова КПЈ, 137 кандидата и 2.023 члана СКОЈ-а. У овој, као и многим јединицама НОВЈ у Србији, већину чланова чинили су сељаци (65—70%), затим радници и интелектуалци.[25]

На крају можемо истаћи да овом приликом нисмо имали у задатак да целовито прикажемо борбени пут 47. дивизије, већ да укажемо на њену делатност и подстакнемо на свестраније истраживање њене активности.

---

[21] АОС к. 1351—1—10/5; 1351—1—1/6; 1351—1—815 и 1351—1—7/5

[22] АОС к. 1351—1—4/5

[23] Према операцијском дневнику она је постојала закључно до 30. априла 1945. год. године.

[24] Архив радничког покрета ЦК КПЈ — инв. бр. 15

[52] Др Милан Борковић — комунистичка партија Југославије и Србије, 1941—1945. (књ. друга — 1943—1945), Београд, 1974, стр. 317.

Hranislav A. Rakić

COMBAT WAY OF FOURTY SEVENTH DIVISION OF YUGOSLAV NATIONAL LIBERATION ARMY

The 47th Serbian Division of National Liberation of Yugoslavia contributed a lot to the liberation of Serbia and strenghtening of national authorities and military-rear organs. His division used to solve every day not only the complex and responsible combat problems, but some other, very important ideological and political jobs. Its contribution in educating and political formation of the recently mobilised soldiers was particularly great.

940.53/.54(497.11)

Јован Максимовић

Операција 14. к за сламање краљевачко-ужичког мостобрана од 15. октобра до 16. децембра 1944.

Након неуспеле одбране немачке армијске групе „Србија"[1] на источним границама Војводине и Србије и после њеног неуспелог покушаја да организује нову одбрану на левој обали Јужне и Велике Мораве, та немачка групација која је, у ствари, имала задатак да организује оперативно и тактичко обезбеђење комуникација за извлачење немачке Групе армија „Е" из Грчке, била је, средином и крајем октобра, у пуном извлачењу са источног ка западном делу Србије, док су снаге Групе армија „Е" биле у пуном повлачењу преко Македоније и Косова из Грчке. Пресецањем комуникације Скопље — Ниш — Београд — 10. октобра код Лапова, од стране совјетске 57. армије и 14. корпуса НОВЈ и 14. октобра код Ниша од стране 13. корпуса НОВЈ и 2. бугарске армије, овај и то најглавнији правац извлачења немачке Групе армија „Е" је био неповратно прекинут, а неповратно је и прекинута и комуникација Краљево — Београд. Након тога је Групи армија „Е" остала за повлачење једино комуникација: Скопље — Качаник — Приштина — Краљево или Скопље — Бујановац — Приштина — Краљево, а од Краљева се једино могло повлачити на запад правцем: Краљево — Чачак — Ужице, одакле се је, преко Бајине Баште — Рогатице — Љубовије (десном обалом Дрине), преко Зворника могло пребацити у Босну или преко Вишеграда такође у Босну. У таквој ситуацији Скопље, Бујановац и Краљево су се моментално појавили као најзначајнији оперативностратегијски објекти на овом делу територије Југославије. Изгубити Скопље или Краљево, за немачку Врховну команду је значило изгубити добар део снага Групе армија „Е", односно око 200.000 — 250.000 војника,[2] које су се, у то вријеме, још налазиле јужно од Скопља или Краљева. Изгубити Бујановац значило је да све те јединице Групе армија „Е" морају проћи кроз Качаничку клисуру, која је била под сталном контролом савезничке авијације и под ударима наших снага. Осим упоришта Скопља, Бујановца и Краљева, које је требало одсудно бранити, требало је и затворити брешу оперативних размера на правцу Ниш — Прокупље — Куршумлија — Подујево — Приштина, на којем су се, средином октобра, браниле незнатне немачке снаге а нападале 24. дивизија 13. корпуса НОВЈ и бугарска 2. армија. Изгубити Приштину за немачку Врховну команду је значило исто што и изгубити Скопље или Краљево, јер се са Косова, осим преко Краљева и даље преко Ужица, могло повлачити још само правцем Рашка — Нови Пазар — Пријепоље — Вишеград, тј. врло слабим путем, на коме је Немцима, поред врло слабе проходности и немогућности за шири развој и маневар јединица, претила и опасност од удара 37. дивизије НОВЈ. Стога су се упоришта,

---

[1] Армијска група „Фелбер" (формирана је 26. септембра) именована је 3. октобра у армијску групу „Србија". У свом саставу је имала импровизоване корпусе „Шнекенбургер" и „Милер". Корпус „Шнекенбургер" је организовао одбрану у Банату, бранио је Београд и североисточни део Србије, а корпус „Милер", који је у свом саставу имао 1. брдску и 7. СС дивизију и дивизијску борбену групу „Фишер" бранио се у првој половини октобра на Дунаву и на источним границама Србије до с. Клисура код Власинског језера. У почетку је армијска група „Србија" била директно потчињена немачкој стратегијској команди „Југоисток", али је касније, због неспособности да делује као оперативна команда, потчињена у оперативном погледу команди 2. оклопне армије, а њен корпус „Милер" је преименован у 34. армијски корпус и потчињен Групи армија „Е". Армијска група „Србија" је расформирана 27. октобра.

[2] Немачка група армија „Е", крајем августа је имала 308.000 људи али до средине октобра кроз Краљево, ка Београду и ка Сарајеву је било упућено већ око 100.000 њених војника.

или мостобрани (тако су их Немци називали): Скопље, Бујановац, Приштина и Краљево и комуникације између ових градова и између Краљева и Ужица, имали бранити по цену највећих жртава. То је била одлука немачке ВК, а и одлука свих осталих нивоа командовања немачких снага.

За одбрану упоришта (мостобрана) Скопље и Бујановац, који су били у саставу немачких снага које су браниле просторију Бујановац — Страцин — Куманово — Скопље, одређен је штаб немачког 22. корпуса, а потом и импровизовани корпусни штаб „Шолц" а за њихову ликвидацију били су задужени штаб 13. (српског) и 16. (македонског) корпуса НОВЈ, Оперативни штаб Косова и Команда бугарске 1. армије. За одбрану Приштинског мостобрана одређен је немачки корпусни штаб „Шолц", а потом штаб 91. армијског корпуса, а за његову ликвидацију су били задужени штаб 13. корпуса НОВЈ, Оперативни штаб Косова и команда 2. армије. Најзад, за одбрану краљевачког мостобрана, који се је преко Чачка и Ужица протезао све до Дрине, био је задужен штаб корпуса „Милер", касније преименован у 34. армијски корпус, док је за његову ликвидацију био задужен штаб 14. корпуса НОВЈ. Главни штабови Србије и Македоније су вршили надзор над операцијама својих и савезничких снага и усмеравајући њихова дејства, спроводили су у ствари своје операције оперативностратегијског нивоа.

Немачки 34. армијски корпус, после повлачења из источне Србије, тј. од 16. октобра имао је да брани зону, на северу одређену линијом: Жагубица — Марковац — Топола — Бајина Башта (све искључно)[3] и на југу с. Ушће (северно од Рашке) — Ариље. Северно од 34. армијског корпуса, одбрану је имала изводити „Одбрана града Београда" из састава Армијске групе „Србија". Међутим, северна граница 34. армијског корпуса брзо је померена, јер је већ 17. октобра ослобођена Јагодина (Светозарево), па је након тога граница повучена на југ а између одбране града Београда и 34. АК настала је бреша у коју су ушле снаге 1. армијске групе НОВЈ а касније и снаге совјетске 57. армије. На југу, око с. Ушће, овај корпус је морао одржавати непосредан додир са корпусном групом „Шолц", а касније са 91. армијским корпусом који је бранио приштински мостобран са најистуренијим снагама на Куршумлији (15. 10.), односно на превоју Преполац (17. 10. до 5. 11. 1944. године), са левим крилом код с. Ушће у долини Ибра и десним код Гњилана, где се додиривао са снагама немачког 22. армијског корпуса који се од Гњилана преко Бујановца, Куманова, Страцина и Скопља бранио ка југу.

Штаб немачког 34. корпуса имао је задатак да што пре прикупи снаге дивизијске б/г „Фишер", разбијене у Неготинској крајини и 7. СС дивизије „Принц Еуген", разбијене у источној Србији и око Ниша, и да код с. Ушће прихвата делове Групе армија „Е" који су, у повлачењу из Грчке преко Македоније и Косова пристизали на мостобран Краљево и да делом снага, на најпогоднијим земљишним објектима, дуж доњег тока Ибра и дуж леве и десне обале Западне Мораве и Бетиње, организује оперативно и тактичко обезбеђење комуникације Ушће — Краљево — Чачак, а делом снага да отвори и осигура комуникације Чачак — Ужице — Вишеград и Ужице — Бајина Башта — Зворник, које су после и рушиле само снаге Чачанског и Ужичког партизанског одреда.

Пошто је 13. октобра, преместио своје командно место из Крагујевца у Краљево, штаб немачког 34. армијског корпуса је одмах ангажовао своје штабне органе на прикупљању и сређивању разбијених остатака б/г „Фишер" и 7. СС дивизије, које су се, у малим групама, свакодневно пробијале по бепућу од Параћина и Прокупља ка Краљеву и Т. Митровици. По сређивању, исте је најхитније упућивао на Краљевачки мостобран, на коме је 21. 10. било само 5349 војника, тј. ојачани 524. пук 297 дивизије (б/г „Биргемајстер"), који је тога дана са Косова пристигао у Краљево. До 25. 10. на мостобрану Краљево прикупили су се и остаци 7. СС дивизије, а до краја месеца све њене јединице су попуњене људством, а добрим делом и тешком техником из јединица које су се свакодневно из Грчке преко Скопља и Приштине повлачиле у Краљево. На место њеног 14. СС пука, који је и даље остао у саставу дивизијске борбене групе „Фишер", штабу 7. СС дивизије „Принц Еуген" је претпочињен 737. пук 117. ловачке дивизије (б/г „Даунер").

---

[3] Ратни дневник Групе армија „Е" за 16. 10. 1944. године.

Овако формирана 7. СС дивизија (13. СС пук, 737. пук, 7. СС артиљеријски пук и остале родовске и приштапске јединице), добила је задатак да на краљевачком мостобрану најупорније брани спољни појас одбране, тј. источне и југоисточне падине Котленика, односно линију: с. Гунцати — с. Губеровац — с. Витановац —с. Грачац — Црни Врх (тт 819) — Оштра Глава (тт 729) — река Ибар, а да унутар те просторије отсудно брани унутрашњи појас одбране тј. линију: гребен Котленика — с. Витановац — ушће Ибра и његов ток до с. Богутовац и даље до с. Ушће.

Северозападно од 7. СС дивизије, одбрану је организовала дивизијска борбена група „Фишер", у чијем саставу се налазили: 534. пп 297. пд (б/г „Биргемајстер"), 14. пук 7. СС дивизије и б/г „Грот" (делови: 1. брд који су се извукли из Зајечара ноћу 1/2. октобра и ушли у састав бригадне групе „Фишер"). Б/г „Фишер" је на северу бранила линију: Бумбарево Брдо — с. Вујетинци — с. Брђани, а на југу је имала само осматрачнице, јер је преко њених официра за везу остваривана сарадња са доста ослабљеном и на брзу руку прикупљеном групом четничких корпуса, који су се обавезали да са југа штите ову комуникацију. Обе ове дивизије, артиљеријском ватром је подржавао 7. СС артиљеријски пук.

Западно од б/г „Фишер", од Чачка до Пожеге, упућена је почетком новембра, команда тек пристигле 104. лд са њеним 724. пуком и придатим 749. пуком 117. ловачке дивизије (б/г „Сонтаг""), 81. ландесшитцен пуком (за осигурање комуникација) и 779. моторизованим артиљеријским пуком. Иста је имала да прихвати немачке снаге са правца Краљево и упућивати их ка Ужицу и даље ка Вишеграду и Зворнику, уз истовремено отварање пута од Ужица ка Дрини.

Тако се немачки 34. армијски корпус, примајући у свој састав нове и нове јединице, од 6—9. новембра, спојио са борбеном групом генерала Шојерлана, која је истовремено од Вишеграда отварала комуникацију ка Ужицу. Након тога се је 34. корпус, преко Бајине Баште и Зворника, спојио са снагама 5. СС армијског корпуса, који је делом снага посео прелаз на реци Дрини. Тиме је целокупна комуникација Краљево — Ужице — Зворник, односно Ужице — Вишеград, од 9. новембра била поново у рукама немачких снага.

Коридор око комуникације на коме се је имала изводити одсудна одбрана, (унутрашњи појас одбране), био је релативно узак. Од Краљева до Чачка, ширина му је износила 12 до 15 км, јер је комуникација водила равничарским тереном. На овој деоници, сва насељена места су претворена у бункерска упоришта, добро снабдевена муницијом и осталим потребама, а систем осматрања и јављања и ватрени систем су били тако подешени, да се ивици коридора никаква јединица није могла примаћи, а да не буде засута артиљеријском минобацачком и митраљеском ватром. Од Чачка и даље на запад, тј. брдовитом планинском терену, ширина коридора је износила од 9 — 10, а местимично и 6 км, а као упоришта организована су узвишења, непосредно уз комуникацију. На истим су израђени ровови, бункери и склоништа за заштиту људства, тако да се и њима, без претходне снажне артиљеријске или авио припреме и подршке и без великих губитака није могло прићи.

Јужно од коридора, на широј просторији Гуча — Ариље — Ивањица, северно од Сјенице и у долини Ибра до с. Ушћа и око Рашке и Новог Пазара, у то време су се прикупљале све четничке снаге из Србије и по четничким подацима само око Гуче, Ариља и Ивањице било је око 40.000 четника, што је свакако било више него пропаганда и дезинформација јер по свим нашим тадашњим и каснијим проценама, на целокупној тој просторији, тј. у међуречју Ибар — З. Морава — Лим, није било више од 15.000 до 18.000 четника, потпуно деморалисаних, махом без оружја и са минимално муниције, врло слабо одевених, од које је већина била спремна да безглаво бежи пред снагама НОВЈ, а само су појединци били спремни да пружају опорчен отпор. Са њима је одржавана веза преко дивизијске б/г „Фишер", која им је достављала храну, а муницију само у строго издозираним количинама из бојазни, да се та муниција једног момента не употреби против Немаца.[4]

---

[4] На овој просторији били су тада прикупљени остаци разбијених корпуса: Авалског, Млавског, Тимочког, Делиградског, Топличког, Јаворског, Јужноморавског и Српског ударног, док су око Рашке и Н. Пазара и даље били остаци 2. косовског четничког корпуса.

Јужно од четничких снага, налазио се још један немачки коридор око комуникације: Рашка — Н. Пазар — Сјеница — Пријепоље — Прибој, који су Немци од почетка новембра почели користити. Обезбеђење ове комуникације држале су у почетку снаге 2. косовског четничког корпуса и немачка борбена група „Кемплер" (бригада, састављена од немачких полицијских снага и муслиманских квислинга из Санџака). Касније су Немци за обезбеђење овог правца упућивали своје тврђавске бригаде и самосталне кажњеничке батаљоне, а за поправку порушених објеката на комуникацијама, упућивали су радне батаљоне италијанских заробљеника.

После ослобођења Ниша и Београда, ГШ Србије је на територији Србије имао још да реши следећа питања:

— Да ликвидира мостобран Краљево и сва градска упоришта која се надовезују на правац Краљево — Ужице — Зворник.

— Да ликвидира упориште Бујановац и да се на прешевском развоју повеже са снагама НОВЈ у Македонији.

— Да ослободи Косово и Метохију.

— Да ликвидира четничке групације у Санџаку и југозападној Србији.

— Да изврши чишћење ослобођене територије Србије од остатака непријатељских снага.

За решавање свих тих проблема ГШ Србије је имао 13. К (22, 24, 46. и 47. д), 14. К (23, 25. и 45 д.), 2. пролетерску дивизију, Оперативни штаб Косова (1, 2, 3, 4. и 5. бригаду) и Ибарски ПО. Из састава 1. армијске групе придата је ГШ Србије још и 17. ударна дивизија.

До средине октобра, на територији Санџака дејствовала је само 37. санџачка дивизија (3, 4. и 5. бригада) којој су били потчињени: 2. и 3. Санџачки, Милошевски, Сјенички, Златарски партизански одред. Укупна јачина свих ових снага износила је око 4.000 бораца. Међутим, њихови оперативни задаци били су веома обимни. Бојиште дивизије, од Ибра до Лима и од Западне Мораве до комуникације Н. Пазар — Пријепоље, износило је готово 100 са 100 км и са свих страна је било опкољено коридорима којима су се Немци извлачили ка Сарајеву, док су унутар бојишта биле бројне четничке снаге.

Одмах након ослобођења Крушевца (14. октобра) и Трстеника (15. 10.), од стране 2. пролетерске дивизије НОВЈ и совјетске 52. стрељачке дивизије, ка немачком мостобрану на Краљеву, упућена је и 2. пролетерска дивизија НОВЈ (4. пролетерска Црногорска и 3. и 6. Српска бригада), јачине око 5.000 бораца, али је иста, већ 18. 10., на самом прилазу мостобрану, на линији с. Витановац — с. Чукојевац (на левој обали) — с. Подунавци — с. Грачац (на десној обали З. Мораве) заустављена ватром немачких снага.

Ради убрзања операције на сектору Краљево, а по наређењу ВШ НОВЈ, ГШ Србије је 22. октобра наредио штабу 14. корпуса да из рејона Београда, где је до тада учествовала у разбијању и уништавању немачке 1. брдске дивизије, преко Крагујевца ка Краљеву, одмах у пути само своју 23. дивизију (7, 9. и 14. српска и 1. југословенска бригада)[5] са задатком да у садејству са 2. пролетерском дивизијом НОВЈ и совјетским снагама ликвидира мостобран Краљево. Иста је 30. 10. стигла на просторију северно од Чачка, на линији с. Љубић — с. Трбушани. Немачки 34. армијски корпус је тада чврсто држао само Краљево и Чачак, док је Пожегу бранио један батаљон Чачанског ПО, а Ужице, Ужички ПО. Почетком новембра, из Чачка у Пожегу а пар дана касније и у Ужице су продрли првопристигли делови немачке 104. ловачке дивизије.

На просторију, северно од линије Краљево — Чачак, пристигла је из рејона Крагујевац и 17. Крајишка дивизија (2, 6. и 15. бригада) и совјетска 93. стрељачка дивизија, док су у сектору 2. пролетерске дивизије, тј. на десној обали З. Мораве били ангажовани и делови совјетске 223. стрељачке дивизије из састава 68. корпуса.

Остале снаге под командом ГШ Србије нису се могле одмах убацити у мостобран Краљево јер су биле ангажоване по следећем:

13. корпус:

— **22. дивизија** је била у Нишу и његовој околини, где је чистила терен од заосталих немачких, квислиншких и

---

[5] Прва југословенска бригада формирана је у СССР-у средином 1944. године, првенствено од заробљених усташа које је поглавник НДХ, Павелић, 1942. године упутио у састав немачких снага на источни фронт. Командант бригаде био је потпуковник Месић, а политички комесар — мајор, касније потпуковник Буро Лончаревић. Бригада је, почетком октобра прешла у Србију код Неготина и одмах стављена под команду 23. дивизије.

четничких снага и вршила попуну по новодобијеној формацији.[6]

— **24. дивизија** је у садејству са бугарском 2. армијом, учествовала у операцији за ослобођење Косова.

— **46. дивизија** је била ангажована око Врања и Бујановца.

— **47. дивизија** на просторији Лесковац — Прокупље — Куршумлија и Велики и Мали Јастебац, са задатком — чишћење тога терена од заосталих непријатељских снага.

14. корпус:

— **25. дивизија** на просторији Неготин — Петровац на Млави, чистила је просторију од заосталих и прикривених непријатељских снага.

— **45. дивизија** на просторији Јагодина — Крагујевац — Параћин, у чишћењу терена од заосталих и прикривених непријатељских снага.

Штаб 13. корпуса је био ангажован за ликвидацију немачко-албанског упоришта око Бујановца и за руковођење нашим снагама у Косовској операцији, док је штаб 14. корпуса добио задатак да руководи операцијом око Краљева и координира дејства наших и совјетских снага око ликвидације овог немачког упоришта оперативног нивоа.

Ради извршења својих оперативних задатака везаних за будимпештанску операцију, снаге совјетске 57. армије, које су свесрдно помогле снагамаНОВЈ да ослободе градове у источној Србији, у Поморављу, и сам Београд по ослобођењу истог су се постепено почеле извлачити из Србије и, преко Београда, упућиване су ка Будимпешти, што су Немци одмах запазили. На територији Србије, остао је само штаб 68. корпуса са 93. стрељачком дивизијом око Лазаревца и Г. Миљановца и 223. стрељачком дивизијом код Параћина, а касније код Крушевца. Совјетске дивизије су тада имале по 7.500 бораца.

По замисли ГШ Србије, ликвидација немачког оперативног мостобрана на Краљеву извела би се тако, што би 23. ударна дивизија ојачана са Чачанским и Ужичким ПО и у садејству са совјетском 93. стрељачком дивизијом, дејством на правцу Лазаревац — Г. Миљановац — Чачак (23. дивизија НОВЈ) и Крагујевац — Чачак (93. совјетска дивизија) и везивањем немачких снага са североистока нашом 17. дивизијом и са истока нашом 2. пролетерском и деловима совјетске 223. стрељачке дивизије, морало отсећи Краљево од Чачка, окружити сваки град посебно и тако ликвидирати отпор у њима.

Неколико дана након пристизања северно од Чачка, 23. дивизија НОВЈ, понешена дотадашњим успесима и жаром за што бржим ослобођењем западног дела Србије, без довољно процењене ситуације о непријатељским снагама и њиховим могућностима и без прецизно организованог садејства са нашим и совјетским снагама и ваздухопловним снагама НОВЈ и ЦА, 1. новембра је прешла у напад правцем с. Љубић — Чачак, али су Немци, противнападом снага из Чачка уз обостране велике губитке, успели да одбију њен напад.

По извештајима штаба дивизије, само тога дана су Немци имали губитке од око 3.000 војника, али је и 23. дивизија имала 688 погинулих и рањених.* Ради тога је ГШ Србије одмах интервенисао и захтевао да 23. дивизија обустави напад на Чачак док се за извршење овог задатка потпуно не групишу све наше и совјетске снаге. Међутим, Немци су, после овог напада 23. дивизије, још више ојачали гарнизоне Краљево, Чачак, Пожега и Ужице, снагама које су пристизале са Косова.

Увиђајући да су се Немци утврдили и да су прикупљене снаге за ликвидацију мостобрана још увек недовољне, ГШ Србије је 3. новембра наредио да се из Хомоља, на сектор Краљево упути и 25. дивизија 14. корпуса (16, 18. и 19. бригада), а уместо ње да Хомољске планине од заосталих немачких и четничких снага чисти 45. дивизија овог

[6] По новодобијеним формацијама, које су уследиле почетком октобра све дивизије су се имале попунити тако, да су морале имати преко 10.000 бораца (у дивизији: 3 бригаде по 2.000 — 2.400 бораца, допунски батаљон од 1.000 бораца, извиђачка чета или батаљон, чета, везе или батаљон, артиљеријски дивизион или бригада, пратећа чета, аутомобилска чета и позадина). Попуна јединица вршена је у току борбе, тако да су све дивизије под командом ГШ Србије у операцију ушле са просјечним бројним стањем око 4.000—6.000 бораца. Белики број бораца, тј. око 60% корпусног састава; још увек се налазио у партизанским одредима који су чистили терен од заосталих непријатељских снага. Осамнаестог новембра дивизије су имале следеће бројно стање:

— 22. дивизија	10.099 бораца
— 46. „	10.254 борца
— 47. „	6.500 бораца
— 24. „	5.600 бораца
— 23. „	12.000 бораца
— 25. „	14.000 бораца
45. „	10.000 бораца
— 17. „	9.227 бораца
— 2. прол. див.	5.700 бораца

У саставу ових снага биле су: 21 топ, 322 минобацача и 326 противтенковских пушака.

* Зборник НОР — Т-1, к-14, С-625

корпуса.[7] Пар дана касније ГШ Србије је своје командно место, из Нишке Бање, преместио у Аранђеловац, како би било ближе ВШ и штабу 14. корпуса коме је потчинио све снаге НОВЈ на краљевачком мостобрану. Командно место штаба 14. корпуса било је у Параћину, а касније у Крагујевцу где је било и командно место совјетског 68. корпуса.

Истовремено, ГШ Србије је, преко ВШ НОВЈ, био обавештен да ће у ликвидацији краљевачког мостобрана, делом својих снага и артиљеријом, и даље учествовати совјетски 68. корпус (223. и 93. стрељачка дивизија), који је на том терену, у улози резервне 3. УФ, сређивао и попуњавао своје јединице после дејства у источној Србији, да би се, преко Београда, упутио ка Будимпешти. С тим у вези, већ су 4. 11. у рејон с. Врба, источно од Краљева, пристигли пешадијски, артиљеријски и противтенковски пук 223. стрељачке дивизије, а северно од Чачка и Пожеге остала је и даље совјетска 93. дивизија.

Деветог новембра, када су снаге немачке б/г „Шојерлан" од Вишеграда продрле у Ужице, где су се спојиле са снагама 34. армијског корпуса и ГШ Србије је реаговао, па је уместо чишћења Хомољских планина, како је то раније одлучено, и 45. дивизију 14 корпуса, из рејона Јагодина — Крагујевац — Параћин, упутио преко Крагујевца северно од Ужица на отсек Ужице — Бајина Башта са циљем да од Немаца преотме комуникацију Ужице — Бајина Башта. Сада је (око 10. новембра), краљевачко-ужички коридор, од стране Немаца био бранђен са: 7. СС дивизијом, дивизијском борбеном групом „Фишер", 104. ловачком дивизијом, главнином 117. ловачке дивизије и по једним пуком из 181. и 297. пешадијске дивизије, као и са неколико самосталних пукова и батаљона, а у коридор су са Косова стално пристизале и остале немачке снаге. По нашим тадашњим проценама, само на обезбеђењу коридора је било око 30.000 немачких војника, док у за одбрану нападнутих сектора ангажоване и јединице које су тога момента пролазиле коридором и које су се за ту сврху, у коридору задржавале и по неколико дана.

Оперативни поредак наших снага око коридора, 10. 11. био је следећи:

— 45. див. (20, 23. и 24. бр.) у покрету код Крагујевца да би се увела у борбу на отсеку Бајине Баште до Ужица (око 30 км).

— 23. див. (7, 9, 14. и 1. бр.) и совјетска 93. пешадијска дивизија од Пожеге до Чачка (око 35 км);

— 17. див. (2. 6. и 15. бр.) од Чачка до Бумбаревог брда (око 25 км);

— 2. пролетерска дивизија (3, 4. и 6. бр.) и део совјетске 223. дивизије од с. Врба до Матарушке Бање (око 25 км).

— 37. див. (3, 4. и 5. бр.) на десној обали Бетиње и то само са својом 4. бригадом на положају од Пожеге до Ужица (око 30 км), јер су се остале снаге морале ангажовати на спречавању извлачења немачког 21. армијског корпуса из Црне Горе у Западну Србију, правцем Мојковац — Бијело Поље — Пријепоље — Вишеград.

Све укупно, обруч око мостобрана: Краљево — Чачак — Ужице, састојао се је од 54.000 наших и око 10.000 совјетских војника или 2:1 у нашу корист у односу на немачке снаге.

На десној обали З. Мораве, на широј просторији Гуча — Арилје — Ивањица, и даље је остало око 15.000 до 18.000 четника са којима је водила борбу само 37. санџачка дивизија, а у тај простор је требало обавезно довести наше јаче снаге.[8]

---

[7] По разбијању и повлачењу немачких снага са источних граница Србије на запад, наше снаге су све више прелазиле у фронтални начин дејства тако да су им у позадини остајали остаци уништених и разбијених непријатељских снага које су се окупљале ради пробоја ка фронту или ради терорисања становништва, па је терен требало очистити од њих.

[8] Остале снаге ГШ Србије су 10. 11. биле ангажоване по следећем:

— 46. див. је 8. 11. ослободила Бујановац али је и даље водила оштре борбе око Коњчуљског теснаца са немачким и албанским квислиншким снагама.

— Оперативни штаб Косова са 2. и 3. бригадом, био је у борби код Прешева (јужно од 46. див.) са 5. бригадом у борби код Приштине и са 1. и 4. бригадом, у Метохији у борби за ослобођење Пећи и Призрена.

— 24. див., пошто је 28. 10., у борби са немачким и албанским квислиншким снагама, западно од Куршумлије, претрпела велике губитке (392 погинулих и рањених), била је у фази сређивања и извлачења ка Нишу ради даље попуне.

— 22. див. је 10. 11. сменила 24. див. на Косову пољу, и у садејству са бугарском 6. пд, нападала је десно од ње правцем с. Крпимеј — с. Бајгора — К. Митровица.

— 47. див. је једина била ангажована на чишћењу територије од заосталих непријатељских снага на ослобођеним деловима Србије.

— Ибарски партизански одред (око 1.000 бораца) је био на Копаонику, одакле је, пробијајући се кроз немачка стална бочна осигурања, вршио препаде на непријатељске снаге које су се извлачиле долином Ибра од Косовске Митровице ка Краљеву.

Сада је, ангажовање снага на ликвидацији Краљевачког мостобрана, у односу на чишћење терена од заосталих непријатељских снага, било у много бољој сразмјери, у односу на првобитно груписање снага, али очито да је ново груписање снага спроведено почесно (неједновременим довођењем снага) и са доста закашњења, што су Немци користили и стално пристижућим снагама са Косова појачавали мостобран.

Дејство новоупућених снага НОВЈ и ЦА није било добро усклађено са дејством раније упућених снага НОВЈ, на мостобран, мада су новоупућене снаге ступале у борбу одмах по њиховом пристизању у борбену зону (25. дивизија уведена у борбу 9. 11. а 45. див. тек 19. 11.).[9] Међутим, сва настојања наших и совјетских снага да пресеку везу између Краљева и Чачка, остале су без успеха. Пристизале су наше нове јединице, али су на мостобран пристизале и немачке снаге. Спољни појас одбране око комуникације Краљево — Чачак — Пожега, био је доста брзо ликвидиран, али су унутрашњи појас Немци одсудно бранили. Штавише, Немци су, у периодима затишја, која су трајала по три — четири дана, местимично прелазили и у противнапад да би освајањем неког узвишења или села, колико-толико, побољшали свој тактички положај.

Губици су били велики на обема странама, али ипак од наших снага највише губитака је имала 23. ударна дивизија. Тако је само 18. новембра, 14. бригада ове дивизије имала 25 погинулих и 125 рањених а 21. новембра 60 погинулих и рањених. Ради тога је командант дивизије, потпуковник Миладин Ивановић, 22. новембра, упутио писмени предлог штабу 14. корпуса НОВЈ, да се обустави оваква акција на сектору око Пожеге, јер је иста бескорисна и за коју се дају беспотребне жртве.[10] Неколико дана касније, 14/23. див. је поново имала 15 погинулих и 100 рањених.

Међутим, дејства нису обустављена а штаб 14. корпуса је тражио излаз из ситуације преносећи тежиште дејства на друге јединице, што такође није давало резултате. Немци су се одсудно бранили, а брањеном комуникацијом су се и даље извлачиле снаге Групе армија „Е".

Тражећи излаз из ситуације, ГШ Србије и штаб 14. корпуса су, 24. новембра пребацили 25. див. са одсека Бумбарево брдо — Краљево на сектор с. Врба — Матарушка Бања и у оперативном погледу је потчинили 2. пролетерској дивизији, са задатком да на одсеку с. Жица — Матаруге, ове две дивизије форсирају Ибар и да са јужне стране комуникације Краљево — Чачак (где су комуникацију обезбеђивали четници а Немци имали само осматрање), да са те стране, у садејству са осталим снагама које би Немце везивале са фронта, отсеку Краљево од Чачка.

Спроводећи ову идеју, јединице 3. бригаде 2. пролетерске и део 25. ударне дивизије, форсирале су 28/29. новембра Ибар на наведеном сектору, уништивши том приликом око 1.000 непријатељских војника. По сванућу, Ибар је форсирала и 4. бригада 2. пролетерске дивизије а затим и остале јединице 25. дивизије. Са створеног мостобрана, штаб 2. пролетерске дивизије је упутио јединице 25. див. ка Гучи и Ивањици, са задатком да разбије прикупљену групацију четничких корпуса у тим рејонима и да на тај начин осигура леви бок 2. пролетерске див. а снаге своје дивизије орјентисао је из мостобрана ка Краљеву. Сутрадан, по форсирању, тј. 28. новембра, отпочео је општи напад свих снага НОВЈ и ЦА на упориште Краљево, тако да Немци нису могли издвојити ни најмање снаге да би их упутили ка 2. пролетерској дивизији. Наилазећи на отпор немачких позадинских снага, јужно и западно од Краљева, а добро штићена снагама 25. див. са југа и са запада, 2. пролетерска дивизија је добро напредовала ка Краљеву и већ ноћу, 28/29. новембра, њена 3. и 4. бригада су продирале у Краљево, испред којих су се немачке јединице и високи штабови безглаво повлачили ка Чачку.

Кад се говори о ослобођењу Краљева, мора се констатовати да је задњи план ГШ Србије и штаба 14. корпуса био добро замишљен и изведен, али да је спроведен са јако великим закашњењем у односу на темпо извлачења немачке Групе армија „Е".

Наиме, у току борби за ослобођење Краљева, оперативна ситуација у Македонији, на југу Србије, на Косову и Санџаку је била следећа:

— 8. 11., јединице 46. дивизије и 2. и 3. Косовска бригада НОВЈ и бугарска коњичка дивизија, су ослободиле Бујановац и наставиле гоњење немачких заштитница (део 11. ваздухопловнокопне-

---

[9] Пре тога 2. пролетерска дивизија отпочела је борбу за Краљево 18. октобра, 23. дивизија 1. новембра и 17. дивизија 5. новембра.

[10] ЗНОР — 1-15-149

не дивизије) ка Гњилану, које је 16. 11. ослободила 25. бригада 46. дивизије, и делови бугарске коњичке дивизије.

— 11. 11., снаге 16. корпуса НОВЈ су ослободиле Куманово а 13. 11. и Скопље и наставиле гоњење немачких заштитница ка Косову.

— 19. 11. ослобођена је Приштина, а 22. 11. и Косовска Митровица, да би се заштитница Групе армија „Е" (б/т „Катнер") повукла ка Рашкој (ослобођена 26. 11. од стране Ибарског ПО и дела бугарских снага) и ка Новом Пазару (ослобођен 30. 11. од стране 8. бригаде 22. див. НОВЈ).

На основу тога може се закључити, да су се Немци припремали да напусте Краљево баш у време када је Краљево и ослобођено, јер од Рашке која је ослобођена 26. 11., па до Матарушке Бање, где су 2. пролетерска и 25. ударна дивизија форсирале Ибар 28. 11. (дужина пута око 75 км), могли су се наћи само последњи ешалони б/т „Катнер", која је била у заштитници снага Групе армија „Е".

Ипак, и овако касна операција, стајала је Немце скупо, јер је само 2. пролетерска при форсирању Ибра и ослобађању Краљева, уништила око 1.500 непријатељских војника док су у току свих дејстава у одбрани од Краљева до Ужица изгубили око 6.800 војника.

Тридесетог новембра, са територије Србије повучене су све снаге 68. совјетског корпуса и упућене ка Будимпешти, али се то није много одразило на операцију јединица 14. корпуса НОВЈ.

Настављајући да извршавају већ постављени задатак, штићене са југа и запада снагама 25. ударне дивизије, јединице 2. пролетерске дивизије, дејствујући даље десном обалом Западне Мораве, 3. децембра су делом снага пресекле комуникацију Чачак — Пожега, а главним снагама су у садејству са јединицама 23. ударне дивизије ослободиле Чачак где је непријатељ имао око 250 мртвих и око 150 заробљених. Два дана пре тога, 25. див. је разбила остатке прикупљених четничких корпуса и ослободила Гучу, а 3. 12. ослободила је Ивањицу и Ариље (19. бригада), док су 16. и 18. бригада ове дивизије 4. децембра неопрезно избиле на Овчар и Крстац (између Чачка и Пожеге), где су Немци сутрадан разбили трећи батаљон 16. бригаде и 3. батаљон 18. бригаде (50 погинулих и 150 рањених), а борбе за Крстац настављене су уз обостране нападе и противнападе све до 11. децембра, да би сутрадан јединице 18. бригаде 25. див. и јединице 2. пролетерске дивизије, у садејству са Чачанским и Ужичким ПО, ослободиле Пожегу, а 16. децембра и Ужице.

Одмах након ослобађања Краљева, ВШ НОВЈ је, депешом обавестио ГШ Србије, да Немци своје снаге, које су већ извукли правцем Краљево — Ужице — Вишеград, хитно упућују у Срем, где је био већ организован нови фронт. Стога је истом депешом наредио да ГШ Србије расформира штаб 13. корпуса и да се од органа ГШ Србије и расформирајућег штаба 13. корпуса, формира штаб Јужне оперативне групе на челу са командантом генерал-лајтнантом Кочом Поповићем и начелником штаба пуковником Љубом Вучковићем, под чију су команду стављене све снаге 14. корпуса (2. пролетерска, 17, 23, 25. и 45. дивизија) и 28. дивизија из састава 1. Армијске групе НОВЈ, која је 30. 11. успела да већим делом својих снага пређе Дрину и постави се југозападно од Јање на просторију Д. Трнава — с. Крчина — с. Крстац. По наређењу ВШ НОВЈ, већ започето успешно дејство 2. пролетерске и 25. ударне дивизије не треба прекидати, већ га и даље развијати, али остале снаге (17, 23. и 45. див.), које су на комуникацију Краљево — Ужице нападале са сјевера, што пре дићи са положаја и, преко Дрине их упутити у Источну Босну, општим правцем: Зворник — Тузла — Брчко, са циљем да се пресеку комуникације у долини Босне, којима Немци упућују снаге на Сремски фронт и у Мађарску. У резерви и за чишћење територије Србије од заосталих банди остају 22, 24, 46. и 47. дивизија, која ће и даље бити под непосредном командом ГШ Србије.

То је, од тада, била једна потпуно нова операција оперативно-стратегијског нивоа, која је у основи била планирана у ВШ НОВЈ, а у детаљима се је имала планирати у новоформираном штабу Јужне оперативне групе.

Као погодна места прелаза преко Дрине, били су Љубовија, Зворник и Бијељина, где су Немци већ направили мостове и скеле за прелаз њихових снага и сада их је требало неоштећене преотети. Стога је, усиљеним маршем, на прелаз код Бијељине, где је већ била прешла 28. див. упућена и 17. ударна див. (прешла од 15. до 17. децембра) а на прелаз код Љубовије 23. и 45. див. (прешла од 18. до 20. децембра).

У међувремену јединице 45. див. су 14. 12. ослободиле Рогачицу, а 15. 12. и Љубовију, док су јединице 2. пролетер-

ске дивизије, у садејству са 25. дивизијом 16. децембра ослободиле Ужице.

Ослобађањем Рогачице, Љубовије и Ужица, последње снаге немачке Групе армија „Е", које су се извлачиле преко Краљева, напустиле су одбрану мостобрана Краљево — Чачак — Ужице, али ће се преко територије западне Србије, крајем децембра и почетком јануара 1945. године извлачити још снаге немачког 21. и 91. армијског корпуса, из Албаније и Црне Горе.

Jovan Maksimović

LA PARTICIPATION DU XIV-e CORPS A L'OPÉRATION AYANT POUR BUT LE BRISEMENT DE LA TÊTE DE PONT DE KRALJEVO — UŽICE

Une opération bien considérable ayant pour but le brisement de la tête de pont de Kraljevo — Užice est exécutée avec succès pour une lapart grâce à la participation des unités du XIV-e corps qui ont donné leur pleine contribution militaire au brisement des forces allemandes dans cette région. L' auteur traite cette opérattion dans l'ensemble de tous les efforts de notre Etatmajor de repousser et d'anéantir les forces d'occupant situées en Yougoslavie et de libérer la Serbie.

940.53/.54(497.11)

Радошин Рајовић

Борбени пут Треће српске народно-ослободилачке ударне бригаде

(Одломак из већег рада)

У лето и јесен 1943. отпочела је нова етапа „битке за Србију" како од стране окупаторских снага тако и од стране западних савезника и избегличке краљевске владе, али је одређене планове према Србији имало и руководство НОП-а.

За немачке окупаторе Србија је, поред тога што је била сировинска база за ратну индустрију, значила много у стратешком и комуникацијском погледу (главна саобраћајница према Грчкој и уопште према југу ишла је моравско-вардарском и ибарском комуникацијом).

Од западних савезника, нарочито су Енглези, као заштитници избегличке југословенске владе, али и као борци „против комунистичког утицаја" на овом делу Европе, били веома заинтересовани за судбину Србије, сматрајући да је ту кључ за решавање „југословенског питања", а пре свега за опстанак монархије у Југославији.

Централни комитет КПЈ и Врховни штаб НОВ и ПОЈ, а пре свега врховни командант Јосип Броз Тито, били су такође свесни значаја Србије за будућност Југославије као и то да би без Србије тешко могло бити и Југославије. Отуда, одмах после капитулације Италије,[37] Тито такође започиње одсудну „битку за Србију", плановима за продор у Србију и друге делове на истоку земље, што се види из неколико наређења и упутстава Врховног штаба НОВЈ, односно Тита лично, упућених у јесен 1943. штабу 2. корпуса НОВЈ, штабовима 2. пролетерске и 5. крајишке ударне дивизије, Главном штабу за Србију, Главном штабу за Македонију, Главном штабу за Косово и Метохију, покрајинским партијским руководствима.[38]

Тако, почетком октобра 1943, Тито издаје наређење штабу 2. корпуса НОВЈ у коме, између осталог, каже:

„Мој план јесте: концентрисање 1. корпуса и Ваш 2. (корпус) на сектор Санџака и Метохије и када за то буде моменат кренути у правцу Србије и Македоније".[39]

Два месеца касније, 6. децембра, Тито пише штабу 2. корпуса НОВЈ:

„Пошто је ситуација западно од реке Дрине повољна за нас, ми ћемо постепено преносити тежиште ка истоку, у Србију. То је важан чвор у односу на Југославију . . .

. . . Слажем се са Вама да у Србију треба упасти са јачим снагама. Ми такве снаге спремамо . . ."[40]

Крајем лета и у рану јесен 1943. Врховни штаб НОВ и ПОЈ је заиста почео да спрема ове снаге, па је од 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије створио Ударну групу дивизија (касније је Ударној групи придружена и 17. источнобосанска дивизија). Ударна група дивизија била је стављена под команду пуковника Милутина Мораче, команданта 5. крајишке дивизије. Ударна група дивизија од тада дејствује на простору источне Босне, Санџака и северне Црне Горе, покушавајући да преко Ибра продре дубље у Србију, што је коначно успела тек после 10 месеци борбе, почетком августа 1944, форсирајући реку Ибар и прелазећи на Копаоник, а затим у Топлицу. Тито је стално пратио реализацију ове идеје о продору Ударне групе дивизија и спајању ових снага са снагама Главног штаба за Србију.

---

[37] Неки чланови Врховног штаба били су за продор јединица НОВЈ из Босне у Србију много раније, али је Тито тада био против, јер је имао извесне информације да је могуће да Италија искочи из савезништва са Хитлером. У том случају руководство НОП-а морало се побринути пре свега о интересима нове Југославије на обалама Јадранског мора (Ј. Б. Тито, Аутобиографска казивања, Београд, 1983.).

[38] ЗДНОРЈ, том II, књ. 10. док. 172—213.

[39] ЗДНОРЈ, том II, књ. 10. док. 174.

[40] ЗДНОРЈ, том II, књ. 11, док. 101.

По свему судећи, а то су каснији догађаји потврдили — мада то још није довољно истражено — одлазак 1. шумадијске и 1. јужноморавске бригаде из Србије у Босну односно Санџак био је уклопљен у ове Титове планове продора јачих снага НОВЈ из Санџака и источне Босне у унутрашњост Србије.[41]

Прва јужноморавска бригада је, после повратка Благоја Нешковића из Црне Траве у Топлицу, почела са припремом за пут према Шумадији, а потом, заједно са Првом шумадијском бригадом — даље према Босни и Санџаку, како би се састале са Ударном групом дивизија.[42]

Бригада је кренула са Јастрепца 22. новембра и после марша од 20 сати стигла 23. новембра пред зору до Западне Мораве, прегазила Западну Мораву између Трстеника и Крушевца (код места Бела Лађа), да би у Дренови — још мокра — прихватила борбу са четницима Драже Михаиловића, које је брзо разбила и кренула даље ка Милутовцу. Међутим, ту се сукобила са већом концентрацијом четника, као и дан касније, на Гледићким планинама.

Са Гледићких планина, преко Грује и Рудника — после велике борбе код Босута са знатним четничким снагама, које је поразила — Бригада је стигла у Даросову (данашњи Партизани), у непосредној близини Аранђеловца, у којој је мало предахнула.

Прва шумадијска бригада није сачекала 1. јужноморавску бригаду, већ је — под притиском јаких непријатељских снага — кренула раније, 22. новембра, преко Сувобора, Косјерића, Вардишта — према Санџаку. Пре поласка, у Бригаду су укључени борци Чачанског партизанског одреда, који је расформиран. Са 1. шумадијском бригадом кренуо је и политички комесар Главног штаба за Србију, са радиостаницом, као и неколико војних и политичких руководилаца које је, два месеца раније, у Србију упутио Врховни штаб. Бригада је у Пријепоље (које је ослобођено у септембру 1943) стигла 29. новембра.[43]

Предах 1. јужноморавске бригаде у Даросави није дуго трајао јер су је комбиноване снаге четника, недићеваца, љотићеваца и Бугара напале. Разбивши ове снаге код Даросаве (у борби су заједно са борцима 1. јужноморавске бригаде били и многи мештани Даросаве!) — 1. јужноморавска је наставила свој марш, донекле трагом Прве шумадијске, преко Белановице — Рајца — Сувобора — Маљена ка Дрини, водећи скоро свакодневно тешке борбе.[44]

Прва јужноморавска бригада избила је на Дрину, северно од Вишеграда, код Старог Брода, 11. децембра. Била је у току тзв. шеста непријатељска офанзива и преко Дрине у источној Босни, вођене су жестоке борбе између окупаторских снага и јединица у саставу 3. корпуса НОВЈ и Ударне групе дивизија НОВЈ које су местимично биле продрле преко Дрине у Србију, у правцу Ужица (данас Титово Ужице), али су се морале повлачити.

Требало је прећи Дрину код Старог Брода. Била је средина децембра, а чамаца, па ни веслача, није било. Најзад је пронађен један стари чамац који је могао да пребаци 6—7 људи одједном. Пребацивање преко Дрине чамцем, започело је већ 11. децембра и трајало је

---

[41] Нису утврђени прави разлози повлачења из Србије 1. јужноморовске и 1. шумадијске бригаде. Има тврђења да је до повлачења ових двеју бригада дошло на тражење политичког комесара Главног штаба за Србију Моме Марковића који је, услед јаког притиска непријатељских снага у Шумадији, предложио 14. новембра Врховном штабу да ове две бригаде крећу према ужичком крају и Санџаку односно Босни како би се спојиле са осталим јединицама НОВЈ. Долазак ових бригада у Босну односно Санџак требало је, наводно, да на очевидан начин демантује пропаганду непријатеља да је НОП у Србији угушен после устанка 1941. А, затим, то је била прилика да бригаде из Србије у саставу дивизија и корпуса НОВЈ стекну војничко искуство у вођењу већих и ширих борбених операција (Александар Виторовић, Централна Србија, Београд, 1967, стр. 521—2).

[42] Бригада се ослободила већег дела комоpе, задржавши само лако наоружање како би била покретљивија у дугом маршу. Старији и болесни борци могли су остати, али је мали број пристао на то.

[43] У Пријепољу се Прва шумадијска задржала на одмору неколико дана. Али, ту се одиграла и битка са Немцима, 4. децембра 1943, битка у којој је Шумадијска бригада десеткована пошто је била изненађена од стране немачких јединица. Тада је Шумадијска бригада изгубила више од 250 бораца, при чему је 3. батаљон био скоро потпуно уништен (И. Буковић, Прва шумадијска бригада, стр. 207—283). У бригади је од 370 — остало само 120 бораца (Исто, стр. 273).

[44] Прва јужноморавска бригада у овом маршу није имала ни радиопријемник, нити било који извор информисања о догађајима у току марша од Јастрепца до Дрине.

Интересантно је да је Благоје Нешковић, који је био и делегат АВНОЈ-а, сазнао о томе да је Друго заседање АВНОЈ-а одржано 29. и 30. новембра, и шта је на њему одлучено — од једног четничког официра који је заробљен у Славковици, у подножју Рајца, почетком децембра. Официр је био о томе обавештен слушајући Радио-Лондон, а можда и радио станицу „Слободна Југославија".

пуна 24 сата под сталном пальбом четника са околних висова. Целу бригаду, која је сада била мања за скоро 100 бораца, пребацила су преко Дрине четири одважна и снажна борца.[45]

Већ 12. децембра прве групе које су биле пребачене преко Дрине ухватиле су везу са патролама 5. крајишке ударне дивизије која је тада била у оперативном саставу 3. (источно-босанског) корпуса. Радости бораца што су стигли до циља и састали се, коначно, са друговима из Босне није било краја. Коначно, бригада је била у саставу већих и добро наоружаних јединица НОВЈ.

Прва јужноморавска бригада је тада, привремено, ушла у оперативни састав 5. крајишке дивизије (командант пуковник Милутин Морача, политички комесар Илија Матевић), а већ од 18. децембра бригада је стављена под непосредну команду штаба 3. корпуса чији су командант и политички комесар тада били генералпајтнант Коста Нађ и Владимир Поповић.

На тражење Благоја Нешковића, Тито је 13. децембра наредио 5. дивизији да бригаду прихвати како би се одморила од дугог исцрпљујућег марша, затим обукла и обула. Војна ситуација, међутим, то није дозвољавала.[46]

Насупрот упозорењима из Врховног штаба, штаб 5. крајишке дивизије није био довољно опрезан па се 5. дивизија, заједно са 1. јужноморавском бригадом, ноћу 13/14. децембра нашла у јаком немачком обручу, на планини Деветаку.[47]

Штаб 5. дивизије, у жељи да се сачувају исцрпени и преморени борци 1. јужноморавске бригаде, донео је одлуку да бригада не буде у клину пробоја из обруча већ да буде у заштитници. Управо је та одлука била трагична по бригаду, јер су крајишници у снажном налету успели да се пробију кроз немачки обруч, док су јужноморавци остали у обручу, па је сада сав терет пробоја пао на 1. јужноморавску бригаду.[48]

У тешким борбама, на непознатом терену, бригада је била разбијена а њен други ударни батаљон био је одвојен и десеткован у борбама са надмоћнијим непријатељем. Но, снаге 5. дивизије и 1. јужноморавске су у ноћи 15/16. децембра успеле да пробију немачки обруч и да се пребаце преко планине Деветака западно од комуникације Хан Пијесак — Власеница и да наставе покрет према Кладњу.[49]

На планини Деветаку Прва јужноморавска је доживела свој први и најтежи пораз. Ту је изгубила и највише својих бораца.

Сада се Јужноморавска бригада нашла у оперативном саставу 17. источнобосанске дивизије (командант потпуковник Глиго Мандић а политички комесар Бранко Петричевић). Штаб 17. дивизије одлучио је да се од њених снага образују две маневарске групе, од којих би једна наступала према Бирчу, а друга преко Криваје према Варешу. Прва јужноморавска била је у првој групи, која је 24. децембра пошла на извршење задатка и ушла на простор између Спрече и Криваје. У борби са Немцима у рејону Тумаре — Омерова вода, на обронцима Озрена, 24. децембра погинуо је командант бригаде пуковник Предраг Марковић — Алимпије. Командовање бригадом преузео је Милош Манојловић заменик команданта. Бригада се повлачила али их је из правца повлачења, по магловитом дану, напала нова немачка колона, што је сада довело до новог повлачења, али у другом правцу. Борба је била опет тешка, губици велики. Снаге непријатеља су биле надмоћније и у повољнијем положају.

После пробоја на Озрену, бригада је маршовала према Коњуху. Борци су били исцрпени и, слабо одевени и обувени изложени мразу. Оброци су били ретки и слаби. Није било предаха: непрекидно су вођене борбе са Немцима али и са другим окупаторским, квислиншким и колаборационистичким снагама (усташама, домобранима, четницима, муслиманском милицијом, руским белогардистима).

Бригада се крајем децембра 1943. окупила у Шековићима али са знатно

---

[45] То су били командири чета Душан — Дука Божовић и Пеко Поповић, интендант батаљона Владимир Јерковић „Баја Флота" и Благоје Јововић, пушкомитраљезац и заменик политичког комесара чете, а помагао им је сељак из суседног села.

[46] „Није наша кривица да се досада нисмо могли срести и снабдети Моравску бригаду, обавештавао је Тито Благоја Нешковића, 13. јануара 1944, шеста офанзива нас спречава у томе. Тражимо стално од Енглеза опрему за вас али они (обећавају) а не шаљу. Сада су нам обећали браћа Руси." (Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 18, стр. 61. и 274—278).

[47] То су били делови 187. немачке пешачке дивизије из Тузле, 369. немачке легионарске дивизије из Сарајева, 92. моторизованог пука и 7. СС дивизије „Принц Еуген". Реч је о крстарећим немачким одредима који су тада упућени у источну Босну (ЗДНОРЈ, том II, књ. 11, док. 187).

[48] Прва јужноморавска, Београд, 1968, стр. 146—190.

[49] ЗДНОРЈ, том II, књ. 11, док. 141.

прорeђеним саставом: од Јастрепца (22. новембра) до Озрена, Коњуха и Шековића (крајем децембра) испинуло је, рањено, заробљено и на други начин избачено из строја више од 200 бораца.

Бригада је у Шековићима реорганизована, па је кренула у Братунац, а одатле, после неколико дана, упутила се према Тузли: штаб 3. корпуса НОВЈ при премао је напад на Тузлу у коме су учествовале 16. (војвођанска) и 17. (источнобосанска) дивизија. Прва јужноморавска бригада је сада дејствовала у оперативном саставу 17. дивизије. Напад је извршен ноћу 19/20. јануара 1944. Тузла је била јак и добро брањен непријатељски гарнизон, али је штаб 3. корпуса рачунао да ће брзим и јаким налетом својих јединица брзо савладати Немце и усташе који су били у граду. Напад је поновљен три пута узастопно, али се Тузла није могла освојити. Непријатељ је још у току исте ноћи добио моторизована појачања из Зворника и Добоја. Штаб 3. корпуса је наредио повлачење.[50]

Из правца Тузле бригада се враћа у Шековиће и ту се задржава неколико дана, па продужује у Власеницу где се такође одмара неколико дана.

У Власеници су борци 1. јужноморавске добили знатну количину одеће, обуће и друге опреме која је 25. јануара 1944. стигла британским транспортним авионима.[51] Овде су борци сазнали да је њихова бригада добила назив „ударна".

Из Власенице је бригада, на основу наређења Врховног штаба, упућена према Санџаку. Маршовала је преко Соколца и планина Гласинца и Јахорине у правцу 5. крајишке дивизије која се налазила на сектору Калиновик — Јахорина, и 2. пролетерске дивизије која се налазила на сектору Рудо — Чајниче.[52]

У Санџаку је Прва јужноморавска требало да се састане са 1. шумадијском бригадом, која се налазила у оперативном саставу 2. пролетероке дивизије.[53]

Пошто је стигла у Фочу, бригада се од 1. до 5. фебруара одмарала од дугог марша, а затим се упутила у правцу Чајнича. У место Поникве, јужно од Чајнича, стигла је 8. фебруара 1944.[54] Имала је тада 310 бораца.

Сутрадан, 9. фебруара стигла је у Поникве и 1. шумадијска бригада која је тада имала 130 бораца.

Тих дана, почетком фебруара 1944, вршене су ужурбане припреме за формирање 3. српске бригаде од дотадашњег борачког састава 1. јужноморавске и 2. шумадијске бригаде.

Чим је стигао у Поникве, секретар ПК КПЈ за Србију Благоје Нешковић Михајло састао се у штабу 2. пролетерске дивизије — чији је командант тада био пуковник Љубо Вучковић, а политички комесар Милосав Милосављевић[55] — са члановима штаба дивизије, члановима ПК КПЈ и Главног штаба за Србију који су се ту нашли (Мома Марковић, члан ПК КПЈ и политички комесар Главног штаба за Србију, Срба Јосиповић и Љубинка Милосављевић — чланови ПК КПЈ за Србију, Света Поповић — Милић, члан Главног штаба за Србију). Донета је одлука да се формира 3. српска НОУ бригада[56] и у том смислу је затражено одобрење од Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Пошто је Врховни штаб дао одобрење, 10. фебруара је у Пониквама извршено формирање треће по реду српске бригаде.[57]

У новоформирану 3. српску НОУ бригаду ушло је 310 бораца дотадашње 1. јужноморавске и 130 бораца дотада-

---

[50] Прва јужноморавска, стр. 233—135.

[51] Исто, док. 213.

[53] Тито је 27. децембра 1943. дао упутство да Прва шумадијска бригада (са 2. пролетерском дивизијом) остане на граници Санџака и Србије док не стигне Прва јужноморавска бригада.

[54] Са бригадом је из источне Босне према Санџаку кренуо и Благоје Нешковић Михајло да би се састао са штабом 2. пролетерске дивизије и политичким комесаром Главног штаба за Србију Момом Марковићем. Благоје Нешковић је остао у штабу 2. пролетерске дивизије односно Ударне групе дивизија све до јуна, заједно са Момом Марковићем, а онда су се обојица авионом пребацили на Вис у седиште ЦК КПЈ. Благоје Нешковић и нови Главни штаб за Србију, на челу са генерал-лајтнантом Кочом Поповићем, вратили су се у Србију (Јабланица, Топлица) 10/11. јула 1944. где су преузели непосредно руковођење целокупним снагама НОП-а у Србији.

[55] Дотадашњи командант пуковник Љубодраг Бурић, политички комесар Слободан Пенезић Крцун и остали чланови штаба 2. дивизије, били су смењени после битке у Пријепољу, 4. децембра 1943, када је због небудности штабова дошло до великог губитка људства.

[56] ЗДНОРЈ, том I, књ. 20, док. 150.

[57] То су биле 1. и 2. пролетерска бригада. Прва пролетерска бригада формирана је у Рудом, 21. децембра 1941, а 2. пролетерска — у Чајничу, 1. марта 1942. У непосредној близини ових места сада је формирана и 3. српска бригада.

Касније су јужноморавске бригаде (2, 3, 4, 5, 6. и 7.) формиране до маја 1944. такође промениле своје редне бројеве (као 4, 5, 7, 8. и 9. српска бригада).

шње 1. шумадијске бригаде, дакле укупно 440 бораца, сврстаних у три батаљона и пиштаљске јединице.

Приликом формирања, у бригади је било 120 чланова КПЈ и 111 чланова СКОЈ-а, што је било више од половине борачког састава Бригаде. (Овде нису урачунати кандидати за чланове КПЈ).

Штаб 3. српске ударне бригаде су чинили: командант — потпуковник Радивоје Јовановић Брадоња, политички комесар Сава Радојчић Фећа, заменик команданта — потпуковник Никола Љубичић, заменик политичког комесара — Мирко Милојковић,[58] начелник штаба — Милош Манојловић, обавештајни официр — Жива Чиклован Светозар. Интендант је био Тодор Глишић, а санитетски референт — др Мира Колин.[59]

*

Док се у зиму и рано пролеће 1944. један део политичког и војног руководства НОП-а за Србију налазио у источној Босни и Санџаку (секретар ПК КПЈ Благоје Нешковић, политички комесар Главног штаба за Србију Мома Марковић, чланови ПК КПЈ — Љубинка Миосављевић, Срба Јосиповић и др.), други део политичког и војног руководства НОП-а за Србију деловао је на југу Србије (члан ПК КПЈ и в. д. команданта Главног штаба за Србију Петар Стамболић, који је половином марта прешао из Београда у Топлицу и Јабланицу, затим чланови ПК КПЈ Драги Стаменковић и Недељко Карапчић).[60]

У време формирања 3. српске бригаде на југу Србије (у Топлици, Јабланици, Расини, Црној Трави) свом снагом се разгоревала оружана борба. Масован прилив бораца довео је до формирања, поред већ постојеће 2. јужноморавске (касније 4. српске) бригаде, још пет нових бригада: 5. српске — 14. јануара, 6. српске — 16. јануара, 7. српске — 4. фебруара, 8. српске — 6. марта, и 9. српске бригаде — 11. марта. Све то за непуна два месеца! Ове оперативне јединице су такорећи одмах по формирању биле приморане да приме борбу са бугарским, недићевским и нарочито јаким четничким снагама у зиму 1944.

У зиму и рано пролеће 1944., без обзира на јак притисак окупаторских и четничких снага, све је већи прилив бораца и у централној Србији (Шумадија, пожаревачки крај), а крајем априла је формирана 2. шумадијска (касније 21. српска) бригада, са два батаљона и око 300 бораца.[61] У источној Србији такође јача НОП, стварају се нови партизански батаљони и одреди, а највећи део бораца 9. српске бригаде биће је из источне Србије и нишког краја.[62]

У крају око Куманова и Врања (рејони Пчиња — Козјак) налазио се тада и Светозар Вукмановић Темпо, као делегат ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ при ЦК КП Македоније и Главном штабу Македоније. Поред рада са партијским и војним руководством Македоније, Темпо делује на јачању НОП-а на југу Србије, са десне стране Јужне Мораве[63], са намером да се пребаци на леву страну, како би могао одатле да координира активности снага НОП-а на југу Србије са снагама Ударне групе дивизија које су дејствовале у Санџаку и имале намеру, према Титовом плану, да се пребаце преко Ибра и преко Копаоника стигну у Топлицу и Јабланицу у циљу стварања једне веће слободне територије у захвату Ибра, Мораве, Овчег поља и Косова.[64]

Темпо се 11. маја 1944. пребацује на леву страну Јужне Мораве,[65] на слобод-

---

[58] Дотадашњи заменик политичког комесара 1. јужноморавске бригаде Милорад Костадиновић Неша, пошао је убрзо по оснивању 3. бригаде у Дрвар, у својству руководиоца омладинске делегације на Другом конгресу УСАОЈ-а.

[59] И. Буковић, Прва шумадијска бригада, стр. 314; Прва јужноморавска, стр. 248—9.

[60] Од чланова ПК КПЈ од марта до јула 1944. у Београду је остао само Светислав Каначки, као шеф техничког пункта ПК КПЈ, али је он јула 1944. ухапшен. Василије Буха је пао у руке непријатеља октобра 1943.

[61] Александар Виторовић, Централна Србија, стр. 583—637.

[62] Драгољуб Петровић, Источна Србија у рату и револуцији 1941—1944, Београд. 1983, стр. 225—275.

[62] Темпо је први пут покушао да пређе Мораву у близини Лесковца (код места Добротин), половином априла 1944, али није успео.

[64] ЗДНОРЈ том I, књ. 7, док 98 (Писмо Светозара Вукмановића Петру Стамболићу). Темпо је имао радио-станицу преко које је одржавао радио-везу са Врховним штабом НОВ и ПОЈ. Путем те радио-везе снаге НОП-а на југу Србије први пут су успоставиле непосредну везу са Врховним штабом, крајем зиме 1944.

[65] О овом задатку на југу Србије, Темпо у својим мемоарима бележи: „Тито ми је јавио да смо добро учинили што смо дошли на терен Куманова и Врања. Истовремено ми је наредио да узмем под своју команду све јединице и партизанске одреде „на југу Србије у захвату Мораве . . .“ (С. Вукмановић Темпо, Револуција која тече, Београд, 1941, књ. 1, стр. 396).

ну територију Јабланице, Пусте Реке и Топлице и заједно са Петром Стамболићем, командантом Главног штаба за Србију, и другим члановима партијског и војног руководства Србије, ради на даљем организовању и развијању снага НОП-а на југу Србије

У току маја су на југоистоку Србије образоване четири дивизије — 21, 22, 23. и 24. српска, а у јуну још једна — 25. дивизија.[66]

Тако се у зиму и пролеће 1944. са леве и десне стране Јужне Мораве стварају две веће слободне територије које постају снажне и значајне базе НОП-а у Србији. Овде се постепено попуњава и оформљава Главни штаб НОВ и ПО Србије.

Покрет се развијао и јачао, али народ тих крајева није могао заборавити своју прву бригаду, 1. јужноморавску. Народ о њој све до лета 1944. није ништа одређено знао, а мало су знала и руководства, што се види из неколико писама чланова ПК КПЈ за Србију партијском руководству за Србију.[67]

*

Трећа српска ударна бригада је после формирања остала још 20 дана у Пониквама и околини. За то време њени батаљони су разбили неколико четничких групација.

Први покушај пребацивања бригаде преко Лима, 9. марта, није успео, због велике воде у Лиму, али и због јаке концентрације непријатељских снага на путу Прибој — Рудо.[68] Бригада се 11. марта 1944. нашла на простору Заборак — Восковина — Лисичина.[69]

Ударна група дивизија (2. пролетерска и 5. крајишка) била је тих дана концентрисана у рејонима Горажде — Фоча — Рудо — Пријепоље.[70] Обе дивизије имале су тада у свом саставу око 5.000 бораца.

Јединице 2. пролетерске дивизије добиле су 17. марта наређење за покрет.

На путу за Семегњево, 3. српска бригада је 18. марта очистила од четника села Брестовац и Шамац, а следећег дана и Семегњево. Тога дана је завршено и пребацивање јединица 2. и 5. дивизије на десну страну реке Лима.

Тих дана (15. марта) у Фочу је стигао генералмајор Павле Илић Велько као делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ при Ударној групи дивизија односно при Главном штабу НОВ и ПО Србије.[71]

Генерал Павле Илић се 20. марта 1944. у Рудом састао са члановима Главног штаба за Србију и члановима шта-

---

[66] Остале три — 45, 46. и 47. српске дивизије формиране су у септембру и октобру 1944.

[67] Драги Стаменковић Бранко пише 2. јануара 1944. ПК-у за Србију: „Овде народ стално пита за 1. бригаду јер је људство одавде, и јер је она због успелих борби у овом крају врло омиљена. Можете ли нас обавестити где је она сада, хоће ли тамо остати или ће се овамо вратити. У тој бригади су најбољи кадрови из овог краја" (ЗДНРОЈ, том I, књ. 20, док. 118). Недељко Караичић — Милисав пише 7. фебруара 1944. ПК-у КПЈ: „Јавите нам шта је са 1. јужноморавском бригадом. Народ стално пита када ће она стићи и где се све налази, но ми не знамо ништа да им кажемо више него да је добро, а ништа конкретнијег не можемо да им кажемо. У овим првим данима причали смо о њеном покрету до Санџака и како су је другови тамо дочекали и примили је, повећали је и добро наоружали и онда их вратили натраг у Србију". (ЗДНОРЈ, том I, књ. 20, док. 126).

[68] Тито радиограмом обавештава 2. корпус НОВЈ, 16. марта; „Морачина група (тј. Ударна група дивизија — Р. Р.) води борбе на Лиму. Четници и недићевци отежавају прелазак. Немци активни из Пријепоља. Потпомогните Морачу у преласку". (Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 19, стр. 131.).

[69] ЗДНОРЈ, том I, књ. 20, док. 150.

[70] Ове две јединице налазе се на овим просторима од краја августа 1943. (2. пролетерска) односно од краја октобра 1943. (5. крајишка). У непосредној близини дејствовале су од јесени 1943. још 27. и 17. дивизија. Њихов план је био надирање у правцу Црне Горе и Санџака а онда у унутрашњост Србије.

Тај продор у унутрашњост Србије требало је да почне октобра 1943, о чему сведочи и један Титов радиограм 2. корпусу НОВЈ:

„Пета дивизија је већ на Дрини. Скоро ћу доћи и ја са још двије дивизије. Дотле морате ви хитно радити. Наредићу и Војвођанској дивизији да пређе у Србију, а Кости (Наћу) да Вас подупре код Вишеграда. Јавите Ваше мјере у том правцу". (Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 17, стр. 90).

Тито је, дакле, намеравао да дође на сектор 2. пролетерске дивизије са снагама 1. корпуса НОВЈ (1. и 6. пролетерске дивизије)

Касније догађаји изменили су како састав јединица које ће кренути у Србију тако и време продора. Планови за продор у унутрашњост Србије обнављају се у фебруару 1944. Тако је Тито радиограмом обавештавао штаб 2. корпуса НОВЈ да ће 2. и 5. дивизија кренути ускоро „предвиђеним правцем", а касније да 2. дивизија „крене одмах на топлички терен", а да ће 5. 16. и 17. дивизија кренути у пролеће (Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 19, стр. 55. и 57).

[71] Генерал Павле Илић је по првобитној замисли требало да се пребаци за Топлицу авионом и да се тамо спусти падобраном, како би радио на формирању јединица НОВ. Касније је та одлука промењена, па се Илић упутио преко Босне „у правцу јужне Србије", крајем фебруара, заједно са једном групом бугарских партијских руководилаца. Стигао је у Фочу 15. марта (Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 19, стр. 81. и 87).

бова 2. и 5. дивизије. Ту су донете „одлуке о даљим правцима и покретима 2. и 5. дивизије".[72]

У склопу тог плана Врховног штаба НОВЈ, Ударна група дивизија је 20. марта добила наређење за снажан продор према Ибру, општим правцем Златибор — Јавор — долина реке Студенице. Скоро десет дана су се јединице 2. и 5. дивизије кретале на терену око Ивањице, вршећи низ мањих борбених акција, највише са четничким јединицама али и са Бугарима.

Без обзира што су ове дивизије у дотадашњим борбама против Немаца, недићеваца и четника око Прибоја и Ивањице, разбиле прву линију „одбране Србије", знало се да ће прелазак преко Ибра и успостављање контакта са снагама НОВЈ у Топлици и Јабланици — бити најтежа операција Ударне групе дивизија. Наиме, немачки командант Србије је тачно проценио намере 2. и 5. дивизије, па је ужурбано груписао снаге ради затварања долине Ибра и спречавања продора јединица НОВЈ у унутрашњост Србије. У том циљу немачки командант је, поред немачких трупа, ангажовао још и јаке бугарске снаге (из састава 24. и 25. бугарске дивизије), затим делове једног пука Руског (белогардистичког) заштитног корпуса, један пук Румуна, јединице Српског добровољачког корпуса и српске државне страже, са којима су наступале и доста бројне четничке снаге Драже Михаиловића.[73] Окупаторске, квислиншке и колаборационистичке снаге биле су укупне јачине 14 батаљона, ојачаних артиљеријом, тенковима и са два оклопна воза.

Први покушај да се пређе Ибар учињен је ноћу 30/31. марта 1944, на одсеку Бела Стена — Пусто поље, али тај покушај није успео, како услед недостатка средстава за прелаз преко реке, тако и услед тога што Ударна група дивизија није имала ни приближно тачна обавештења о снагама непријатеља, њиховом распореду и наоружању. Непријатељ је био јако утврђен (у троспратним бункерима) и штитио се јаком митраљеском ватром.[74] Генерал Павле Илић обавестио је Врховни штаб: „Нисмо успели да пређемо Ибар због недостатка муниције и велике воде".[75]

Ваља овде истаћи да је приликом овог покушаја преласка Ибра, 3. батаљон 3. српске бригаде храбро јуришао на Вељe Брдо изнад рудника Јарандо. Ту је погинуо и командант овог батаљона Реља Полић.

Врховни штаб је пратио ову операцију Ударне групе дивизија, а Тито је радиограмом 4. априла тражио извештај од Ударне групе: „Јавите подробније зашто нисте могли прећи Ибар . . . Сада требате остати до даљњег на сектору Ивањице — Ариље — Ужице. Ударите ту чврсте темеље за надирање у унутрашњост Србије . . ." [76]

Штаб Ударне групе дивизија одлучио је да се 2. и 5. дивизија повуку према полазним положајима тј. у правцу горњег тока Студенице,[77] али су се ове дивизије ту судариле са бугарским јединицама, које су за Ударном групом ишле још од Ивањице. Трећа српска бригада је успешно повела борбу са овим бугарским јединицама и натерала их на повлачење према Ивањици. Успех бригаде у овој борби био би још већи да 3. није остала без муниције.

Пошто није успео први покушај преласа преко реке Ибра, Ударна група дивизија одлучила је да се упути у ужички крај. Бригаде 2. пролетерске дивизије добиле су 6. априла наређење за покрет. Трећа српска бригада је добила задатак да се размести на простору Деспотовица — Врмбаје — Јечмиште — Брезова — Даково и да контролише тај простор, односно да затвара правац од Ивањице и Ушћа. Трећа бригада се нешто дуже задржала на тим положајима, изводећи акције на комуникацију Ушће — Краљево, као и на колоне немачких и бугарских јединица у околним местима.[78]

Услед притиска јачих непријатељских снага, штаб Ударне групе дивизија је одлучио да се изврши покрет и да се напусти овај сектор. О томе је 11. апри-

---

[72] ЗДНОРЈ, том I, књ. 20, док. 150.
[73] Прва јужноморавска, стр. 253—4.
[74] Колико су била слаба првобитна обавештења о снази и распореду непријатеља, види се из наређења за напад штаба Ударне групе дивизија од 29. марта, у коме се каже који сектор на Ибру треба која бригада да форсира, па се напомиње: „Пошто још не располажемо свим потребним подацима о јачини непријатеља на поменутом отсеку . . . још не знамо каква су осигурања мостова и пруге нити да ли има још каквих расположивих средстава за прелаз преко Ибра, не можемо дати одређеније сугестије како да се изврши распоред јединица" (ЗДНОРЈ, том I, књ. 7, док. 56). Истина, у наређењима од 30. марта има нешто одређенијих сазнања о снагама и распореду непријатеља (ЗДНОРЈ, том I, књ. 7).
[75] ЗДНОРЈ, том II, књ. 12. док. 236.
[76] Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 19, стр. 206.
[77] ЗДНОРЈ, том I, књ. 7, док. 63.
[78] ЗДНОРЈ, том I, књ. 20, док. 150.

ла обавештен и Врховни штаб. Тито је већ сутрадан реаговао радиограмом:

„Ви не смијете напустити тај сектор због неког притиска непријатеља који је три пута слабији.[79] То би за нас био политички ударац . . .[80]

На том простору имате довољно мјеста за маневрисање. Негде дубоко у Србији сада немојте још долазити због оних бугарских снага[81] сем у том случају ако вас околности присиле. Један ваш нови прелазак Ибра који не би имао тешке посљедице, утицао би не само на морал јединица, него и у политичком погледу".[82]

Ударна група дивизија је од 13. до 19. априла поново покушала да форсира Ибар између Ушћа и Матаруга. Јединице НОВЈ су успеле да потисну непријатељске снаге до доминантних положаја на левој обали Ибра. Међутим, ту је непријатељ прешао у одсудну одбрану и поново спречио Ударну групу дивизија да форсира Ибар.[83]

У једном другом радиограму Тито 10. априла поручује Ударној групи дивизија: „Чим се пружи прилика, ваш главни задатак јесте доћи на терен Јабланица — Топлица. Својим акцијама заварајте непријатеља као да ћете према Шумадији".[84]

Чланови ПК КПЈ за Србију (Благоје Нешковић, Мома Марковић и Љубинка Милосављевић) пишу 18. априла члановима ПК КПЈ на југу Србије (Петру Стамболићу, Недељку Караичићу и Драгом Стаменковићу): „У вези са одласком наших снага на ову просторију (мисли се на покрете 2. и 5. дивизије — Р.Р.) на којој очекујемо јачих борби, као што смо имали на Ибру, морате појачати акције по читавој Србији. Да би се спојиле наше снаге са ове територије са снагама са те територије и другима, морамо искористити испражњавање гарнизона по Србији услед пребацивања њихових снага на овај терен. Морате појачати активност око Ибра, преко Западне Мораве (Гледићи) и у Крајини".[85]

Јединице 2. дивизије добиле су наређење за покрет 20. априла, па је 3. српска бригада — којом је сада командовао потпуковник Никола Љубичић, који је на тој дужности заменио Радивоја Јовановића — размештена јужно од Иванице (Куманица — Лепосавићи — Луковићи).[86] Марш је био тежак, али није било сукоба са непријатељским снагама. Требало је прећи комуникацију Сјеница — Иванјица, али је она била поседнута са два батаљона Српске државне страже и бугарском војском, а било је и Немаца. Марш је био дуг и док су јединице 5. дивизије успеле да пређу ову комуникацију у току ноћи, јединице 2. дивизије избиле су на пут тек у 5 часова ујутру, 22. априла. Трећа бригада се прво сукобила са доста јаким снагама Српске државне страже, а потом и са Немцима.[87] Јутро је било магловито па је видљивост била мала, а благе падине на домак Кушића доста шумовите. Сва три батаљона 3. српске бригаде нашли су се у ватри и брзо савладали непријатељске снаге. Међутим, свим снагама је убрзо стигло појачање са хаубичком артиљеријом и тенковима из правца Кушића, па су непријатељске снаге покушале повратни удар, али без успеха.

Снаге 2. дивизије су већ после подне истог дана (22. априла) прешле комуникацију Сјеница — Иванјица и наставиле марш од Кушића на север разместивши се на рејону Брезова и Катићи. Пета дивизија се разместила западно, на падинама Златибора, на простору Љубиш — Бела Река — Јасеново — Г. Трудово.[88]

После 24 сата одмора, Ударна група дивизија наставила је марш у циљу приближавања комуникацији Вишеград — Ужице — Пожега. Друга дивизија се кретала према сектору Ужице — Пожега, а 5. дивизија — према сектору Ужице — Вардиште.[89]

Трећа српска бригада је 27. априла прешла реку Бетињу, избила на железничку комуникацију и ноћу 27/28. априла, без сметње, прешла железничку пру-

---

[79] Врховни штаб није био тачно обавештен о снази непријатеља. Непријатељске снаге које су се усмериле на Ударну групу дивизија биле су вишеструко и бројније и јаче.

[80] Тито мисли да би то утицало на расположење у тим крајевима Србије, односно да би то повлачење непријатељ користио у пропагандне сврхе.

[81] Мисли се на снаге 24. бугарске дивизије која је ту дејствовала.

[82] Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 19, стр. 228. и 339. (напомене)

[83] Исто, стр. 339 (напомене)

[84] Исто, стр. 228. и 337 (напомене)

[85] ЗДНОРЈ, том I, књ. 20, док. 141. Оперативни штаб јужноморавских бригада упутио је из Топлице 2. и 3. јужноморавску бригаду у правцу Расине и Копаоника, почетком априла, управо у сусрет јединицама Ударне групе дивизија (Живојин Николић, Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945, стр. 483—4).

[86] ЗДНОРЈ, том I, књ. 7, док. 136, 137, 139, 140, 141, 142.

[87] ЗДНОРЈ, том I, књ. 7, док. 144.

[88] ЗДНОРЈ, том I, књ. 20, док. 150.

[89] ЗДНОРЈ, том I, књ. 7, док. 151, 152, 154.

гу код железничке станице Ужићи, као и друм Ужице — Трешњица — Пожега, забацујући се северно од Ужица, и покушавајући да (заједно са осталим снагама Ударне групе дивизија) овде преко Маљена продре у унутрашњост Србије.

У току 27. и 28. априла према бригади су се упутиле јаке снаге Српске државне страже, а касније и немачке јединице са камионима и тенковима. Пошто су и ове снаге биле савладане, јединице 2. пролетерске дивизије су 29. априла избиле на комуникацију Ужице — Ваљево. Трећа српска бригада се разместила око Годечева са задатком да затвара правце од Ваљева, Косјерића и Рогачице.[90]

На јединице Ударне групе дивизија концентрично су сада кренуле немачке и бугарске јединице, заједно са квислиншким формацијама. Те снаге бројале су близу 30.000 војника.[91] Снаге 2. и 5. дивизије бројале су, међутим, само око 5.000 бораца.

Услед јаког притиска непријатељских снага од правца Косјерић — Сеча Река и губљења сектора Повлен — Медведник, снаге 2. пролетерске дивизије су се ноћу 2/3. маја пребациле преко комуникације Ваљево — Косјерић и кренуле на Запад, а ноћу 5/6. маја прешле комуникацију Бајина Башта — Ужице, настављајући марш преко Кремне, Шаргана и Мокре Горе и даље према планини Тари. Издато је наређење да се не прихватају фронталне борбе како би се јединице сачувале од исцрпљивања, опкољавања и уништавања.[92]

Секретар ПК КПЈ за Србију Благоје Нешковић (који се тада налазио са Ударном групом дивизија) предложио је 5. маја штабу Ударне групе дивизија план по коме би се једна дивизија (2. пролетерска) или само две њене бригаде (2. пролетерска и 3. српска) упутиле у Шумадију, како би се повезале са тамошњим партизанским одредима и извршиле мобилизацију људства за попуну прорећених редовних бригада.[93]

Штаб Ударне групе дивизија првобитно је 5. маја наредио да обе дивизије пређу комуникацију Ужице — Вишеград између села Мокра Гора и Кремне и пођу ка Златибору. Касније је то наређење било измењено, у смислу сугестија и захтева секретара ПК КПЈ за Србију Благоја Нешковића тако да је требало да са 5. крајишком дивизијом према Санџаку крене само 4. црногорска пролетерска бригада (заједно са болницом 2. пролетерске дивизије) а да се 2. српска пролетерска и 3. српска ударна бригада, са штабом 2. пролетерске дивизије, задрже на Тари, са намером да продру у унутрашњост Србије преко Ваљевског краја. Но, проценивши нереалност таквог плана, штаб Ударне групе дивизија променио је исто дана (5. маја) план и одустао од упућивања маневарске групе бригада у Шумадију.

Међутим, 10. маја су се јаке немачке снаге обрушиле на планини Тари на главнину 2. пролетерске дивизије — 2. пролетерску и 3. српску бригаду. Јединице 2. дивизије издржале су и тај напад, па су ноћу 10/11. маја пошле да се споје са осталим снагама Ударне групе дивизија, које су се већ налазиле на Златибору.[94]

Покушај продора Ударне групе дивизија у унутрашњост Србије (према Топлици и Јабланици односно преко ваљевског краја у Шумадију у пролеће 1944. није успео. Тито је 11. маја обавештавао команданта Главног штаба за Србију Петра Стамболића и делегата Врховног штаба НОВЈ Светозара Вукмановића Темпа, који су се тада налазили у Јабланици, да се Ударна група дивизија није могла пребацити преко Ибра већ се пребацила у западну Србију, па да снаге НОВЈ у Топлици и Јабланици могу да делују према свом нахођењу, али да би било добро да ове снаге разбију четнике на Копаонику и прекину ибарску железничку пругу.[95] На ово Петар Стамболић и Светозар Вукмановић одговарају 12. маја радио-

---

[90] ЗДНОРЈ, том I, књ. 7, док. 167.

[91] То су биле следеће јединице: немачки 4. пук „Бранденбург", 297. немачки извиђачки батаљон, 696. немачки батаљон фелџандармерије, затим делови 22. и 24. бугарске дивизије, јединице из састава Српског добровољачког корпуса и Руског заштитног корпуса, десет четничких корпуса Драже Михаиловића. Свим тим снагама је лично командовао немачки војноуправни командант Југоистока, генерал Ханс Густав Фелбер (Тито, Сабрана дјела, том 20, стр. 268).

[92] ЗДНОРЈ, том I, књ. 7, док 180.

[93] ЗДНОРЈ, том I, књ. 7, док. 176. и 182.

[94] Тито 11. маја радиограмом упозорава: „Неправилно је и опасно задржавање Друге дивизије на Тари. Нека се Друга дивизија одмах пребаци к Петој ..." (Сабрана дјела, том 20, стр. 87. и 276). Следећег дана Тито радиограмом издаје наређење штабу 2. корпуса НОВЈ: „Друга и 5. дивизија због силне исцрпљености морале су се повући према Златибору. Оне ће се ослонити на Вас. Дајте им могућност да се одморе, а ми ћемо настојати да добију обућу, одјећу и друго ..." (Исто, стр. 88, 275, 277).

[95] Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 20, стр. 84. и 274. (напомене)

грамом: „Можемо рашчистити Копаоник у најкраћем року".[96]

После дугих маршева и сталних борби, 2. пролетерска дивизија, а са њом и 3. српска бригада, нашла се 15. маја 1944. на сектору Јабланица — Доброселица, северно од Увца, скоро на истој просторији одакле је два месеца раније кренула према Ибру, са намером да продре на десну страну Ибра и да се докопа Копаоника.

*

У операцијском дневнику 2. пролетерске дивизије за 16. мај 1944. записано је:

„Обзиром на распоред и јачину непријатељских снага, као и на друге објективне околности, ријешено је да 3. српска не иде у Топлицу већ да се читава дивизија пребаци и повеже са јединицама 2. корпуса".[98]

План је у духу наређења Врховног штаба од 12. маја био да Ударна група дивизија крене у правцу Нове Вароши а затим даље, у правцу Берана (данас Иванград), ка слободној територији на северу Црне Горе и Санџака, где су се налазиле снаге 2. корпуса НОВЈ под командом генераллајтнанта Пека Дапчевића. Ове дивизије требало је да се ту одморе и попуне ратним материјалом, да сачекају још две дивизије из источне Босне (17. источнобосанску, 16. војвођанску), и да се онда оријентишу према Србији.[99]

Наређење за покрет издато је дан раније, 15. маја.[100] Према овом наређењу, 3. српска бригада је ноћу 15/16. маја кренула у правцу Нове Вароши, а при проласку кроз Доброселицу оставила рањенике и теже болеснике у болници 2. пролетерске бригаде. Требало се што пре повезати са јединицама 2. корпуса. После борби на Златару и Јадовнику, 3. српска бригада је 20. маја стигла до Бродарева и ухватила везу са 5. црногорском бригадом. Марш према Берану настављен је углавном слободном територијом. Беране је такође било ослобођено, а у његовој близини је функционисао и партизански аеродром.

Штаб 2. пролетерске дивизије са бригадама стигао је у Беране 24. маја. Разместили су се у граду и околним местима. Била је то прилика за нешто дужи предах 3. бригаде, после више од пола године скоро сталних маршева и битака са разним непријатељским формацијама. Тај предах је искоришћен и за интензивнији партијско-политички рад са борцима, као и за друге активности.[101]

Немци су 19. маја поново заузели Андријевицу и надирали према Берану, па је 3. српска бригада прекинула предах и заједно са осталим снагама 2. дивизије ступила у борбу са Немцима која је трајала све до 24. јула, а Немци су приморани да ноћу 24/25. јула напусте Андријевицу. У овим борбама 3. српска бригада се херојски борила, али је имала и доста губитака (6 погинулих и више рањених бораца).

Врховни командант НОВЈ, маршал Тито одлучио је 12. маја да прошири Ударну групу дивизија са 17. источнобосанском и 16. војвођанском дивизијом које су тада дејствовале у источној Босни.[102] Ове четири дивизије (2, 5, 16. и 17) су, сада под називом Оперативна група дивизија и под командом генераллајтнанта Пека Дапчевића,[103] одређене за продор у Србију.[104]

У међувремену, штаб Оперативне групе дивизија заједно са делегатом Врховног штаба генералом Павлом Илићем, секретаром ПК КПЈ за Србију Благојем Нешковићем и политичким комесаром Главног штаба за Србију Момом Марковићем, разрађивао је планове и вршио припреме за извршење овог задатка. Овај штаб изнео је мишљење Врховном штабу да би јаке снаге НОВЈ од пет дивизија морале, у циљу преношења

---

[96] Исто, стр. 275.
[97] Исто, стр. 276.
[98] ЗДНОРЈ, том I, књ. 20, док. 150.
[99] Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 20, стр. 88, 89, 277/8. и 327.
[100] ЗДНОРЈ, том I, књ. 7, док. 203. и 204.
[101] Прва јужноморавска, стр. 292—306.
[102] Ове две дивизије (16. и 17.) су дотада сачињавале једну оперативну групу под командом генералмајора Данила Лекића Шпанца, команданта 16. војвођанске дивизије. Услед жестоких борби 17. дивизија је стигла у Санџак 20. маја, а 16. дивизија се није могла пробити и она ће остати изван Оперативне групе дивизија.
[103] Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, том 20, стр. 88. и 276/7.
[104] Примајући ово наређење, штаб 2. корпуса је 15. маја дао о томе следеће мишљење Врховном штабу:

„Прво, према садашњој ситуацији Група је сувише мала за извршење задатака. Од нашег корпуса ми не можемо одвојити снаге за појачање те групе..." (Исто, стр. 277.).

Штаб 2. корпуса је, наиме, упозоравао на то да су за овакав задатак потребне много јаче снаге од предвиђених.

Маршал Тито је на ово мишљење одговорио радиограмом од 17. маја да не мисли да група креће одмах у Србију већ кад се одмори и снабде (Исто, стр. 108 и 277).

тежишта борбених дејстава у Србију, претходно да овладају пештерском висоравни и планинама Голијом и Златибором и тако створе услове за избацивање из употребе ибарске и вишеградске железничке пруге и остваривање брзог спајања са снагама из Србије.[105]

Прикупљање, одмор и опремање јединица Оперативне групе дивизија, као и борбе са Немцима код Андријевице и Берана, одложили су марш јединица Оперативне групе дивизија (2. пролетерска, 5. крајишка и 17. источнобосанска дивизија) за неколико недеља.

У то време на југу Србије била је у јеку непријатељска офанзива на снаге НОВЈ, па су се снаге 21, 22, 23, 24. и 25. дивизије нашле у тешкој ситуацији. Услед тога је Врховни штаб 14. јула пожуривао покрет Оперативне групе дивизија према Србији, а 20. јула је наредио да се одмах изврши планирани покрет. Тито је 24. јула обавештавао генерала Пека Дапчевића да је „Коча (Поповић) у ванредно тешкој ситуацији" и наредио прекидање борбе са Немцима и хитан покрет у циљу одлучног продора према Србији, јер је постојала опасност од разбијања и уништења снага које су биле под командом Главног штаба за Србију![106]

*

Трећа српска бригада је (заједно са Оперативном групом дивизија) кренула из правца Берана 25. јула преко Пештера и огранака Рогозне, према Ибру. У овом наступању 3. бригада наилази у новопазарском крају на јаке немачке снаге борбене групе „Бендл" и лепије „Кемпер", пука „Бранденбург", затим албанске СС дивизије „Скендербег", снаге муслиманске милиције, као и на четнике са Старог Влаха, које покушавају да спрече овај поход партизанских јединица, а пре свега да их спрече да пређу реку Ибар. Међутим, јединице 2. дивизије су незадрживо надирале и већ 28. јула избиле на комуникацију Нови Пазар — Косовска (данас Титова) Митровица, а после петодневног марша избиле 2. августа на гребене изнад леве обале Ибра у близини места Лешак (између Митровице и Рашке).[107]

Немци су, разуме се, били обавештени о плану покрета партизанских дивизија и убрзано су вршили концентрацију својих снага код места Лешак, као и дуж Ибарске клисуре. Одбрана Ибра и ибарске комуникације била је доста јака.[108]

Трећа српска (као лева колона) и 4. пролетерска бригада (као десна колона) имале су за задатак да 3. августа касно по подне пробију немачку одбрану на одсеку Лешак — Лепосавић и да продру преко реке Ибар.[109] Пред време одређено за напад на немачке снаге, примећено је да Немци у неколико колона наступају према полазним положајима 3. и 4. бригаде. Били су то делови 1. и 2. батаљона пешадијског пука 7. СС дивизије „Принц Еуген", као и делови Руског заштитног корпуса. Морало је доћи до отворене сусретне битке. У снажном јуришу, 3. српска бригада је на свом сектору брзо одлучила битку у своју корист, а Немци и белогардисти су паничнo одступали, уз велике губитке. Потом је 3. бригада помогла 4. пролетерској, па су се и на њеном сектору Немци предвече морали повући, такође са знатним губицима.

Борци 3. српске бригаде су ноћу 3/4. августа ушли у долину Ибра, да би исте ноћи, уз борбу, прешли реку Ибар и железничку пругу код места Дрен, рушећи, истовремено, пругу и мостове на реци. Оно што нису успели у марту, по зими и преко набујалог и добро брањеног Ибра, успели су сада, истина уз жестоку борбу, па је Копаоник био на дохвату.[110]

Ноћу 4/5. августа, партизанске јединице су се задржале на ибарској железничкој прузи како би наставиле са рушењем пруге и објеката на њој. Ујутру, 5. августа, јединице Оперативне групе дивизија су се повукле са пруге и кренуле преко Копаоника у Топлицу.[111]

На Копаонику су против Оперативне групе дивизија ангажоване знатне четничке снаге, тзв. Јуришне групе четничких корпуса из западне Србије и Шумадије. У току 7. и 8. августа главнина тих четничких снага на Копаонику је разбијена, при чему су четници доживели дотада највећи војнички и политички ударац. Тада су ослобођени Брус и Александровац. У тим борбама није ангажована 3. српска бригада већ је служила као резерва. Покрет јединица 2. пролетерске дивизије је настављен са

---

105 Исто, стр. 156. и 297.
106 Пеко Дапчевић, За Београд, Београд, 1984.; Петар Вишњић, Продор оперативних група НОВЈ у Србију у лето 1944, Токови револуције, XVIII, стр. 41.—49.
107 Прва јужноморавска, стр. 307—311.
108 ЗДНРОЈ, том I, књ. 7, док. 60. и 61.
109 ЗДНРОЈ, том I, књ. 9, док. 60, 61, 180.
110 Прва јужноморавска, стр. 311 и 312.
111 ЗДНРОЈ, том I, књ. 9, док. 72. и 73.

задатком да се што пре повеже са јединицама под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије.[112]

Наредбом штаба 2. пролетерске дивизије 3. српска бригада је 13. августа кренула из села Батоте у рејон села Сагоњева, на источним обронцима Копаоника, 15 км западно од Куршумлије, са задатком да извиђа и испитује стање непријатељских снага у Куршумлији, као и да се повезује са локалним партизанским снагама. Код Сагоњева се 3. српска бригада сукобила са јачим бугарским снагама, али их је бригада веома брзо одбацила. Међутим, Бугари су се повукли и заузели нове положаје, а употребили су сада и авијацију и артиљерију. Борба је вођена скоро читав дан, Бугари су се морали повући према Куршумлији и Блацу, остављајући 59 мртвих и 60 заробљених војника и официра, а било је и преко стотину рањених.[110]

Трећа српска бригада је остала на простору Сагоњево — Жуч 13—21. августа. У међувремену су 14/15. августа јединице Оперативне групе дивизија у садејству са 21. српском дивизијом извршиле напад на Куршумлију, који није успео. Трећа српска бригада није учествовала у непосредном нападу на Куршумлију, већ је обезбеђивала комуникацију Блаце — Куршумлија.

Ноћу 21/22. августа 3. српска бригада је прешла комуникацију Блаце — Куршумлија код села Барбатовац, а затим наставила преко комуникације Прокупље — Куршумлија, ка Пустој Реци и ободницима Радана, где је и формирана и одакле је пре девет месеци кренула на свој дуг пут.

Народ Пусте Реке и Јабланице са радошћу и свечано је дочекао своје борце на обронцима Радана, у Доброј Води и у Брестовцу, где је настало право народно весеље и славље. Потом је бригада ушла у ослобођени Бојник где је смотру бораца ове јединице извршио командант Главног штаба за Србију генералпајтнат Коча Поповић који је иначе пожуривао повратак бригаде у Топлицу и Јабланицу.

Борбени пут 3. српске НОУ бригаде био је херојски и славан али је био нужно посут и великим жртвама: стотине палих бораца, велики број заробљених и нестали. Од 570 бораца 1. јужноморавске бригаде, колико их је било на дан поласка на велики борбени пут, 22. новембра 1943, сада их је, после 9 месеци маршева и свакодневних борби, у строју 3. српске бригаде било мање од половине. Колико је дивних младића оставило своје животе у Шумадији, источној Босни, Санџаку, западној Србији, Црној Гори, ибарској долини и на Копаонику! Требало је сада за сваког борца дати обавештење родитељима, брачном другу, браћи, сестрама. То је било тешко, нарочито је било тешко кад се за неког борца, кога није било у строју бригаде, није могла дати права информација. Све је то, природно, мутило радост и весеље бораца и народа овог краја, који је иначе био навикао на жртве.

*

Крајем августа 1944, после састанка чланова Главног штаба и ПК КПЈ за Србију са члановима штаба Оперативне групе дивизија (у селу Игришту, западно од Куршумлије), извршена је измена у саставу Оперативне групе дивизија тако што је команду над 2. пролетерском дивизијом преузео Главни штаб НОВ и ПО Србије (командант генералпајтнант Коча Поповић), док је 21. српска дивизија ушла у састав Оперативне групе дивизија, којом је и даље командовао генералпајтнант Пеко Дапчевић.[114] Оперативна група дивизија наставила је своја дејства према Западној Србији и Шумадији.[115]

Трећа српска НОУ бригада је остала у саставу 2. пролетерске дивизије и, после предаха у Пустој Реци, наставила свој борбени пут, учествујући у коначном ослобођењу Србије, у борбама за ослобођење низа градова и других ме-

---

112 Непосредног контакта са већим јединицама Главног штаба за Србију није било све до 14. августа, већ се веза између Главног штаба и Оперативне групе дивизија одржавала радио-путем.

113 ЗДНОРЈ, том I, књ. 9, док. 123. и 137.

114 Генерал Пеко Дапчевић је све до 27. августа, поред тога што је командовао Оперативном групом дивизија, вршио и дужност команданта 2. корпуса, као и команданта Главног штаба за Црну Гору.

115 Почетком септембра 1944. Оперативна група дивизија (5, 17. и 21. дивизија) ушла је у састав 1. пролетерског корпуса у коме су до тада биле 1. пролетерска, 6. пролетерска и 37 ударна (санџачка) дивизија. Командант 1. корпуса постао је генерал Пеко Дапчевић. Ускоро су снагама 1. корпуса придодате снаге 12. корпуса (командант генерал Данило Лекић) и 28. славонска дивизија (командант пуковник Радојица Ненезић). Ове снаге су сачињавале Прву армијску групу НОВЈ, под командом генерала Пека Дапчевића. Јединице Прве армијске групе су, у садејству са јединицама Црвене армије, 20. октобра 1944. ослободиле Београд.

ста у Србији (Прокупље, Бунис, Крушевац, Трстеник, Врњачка Бања, Краљево, Чачак.

Бригада је 3. јануара 1945. пребачена у ослобођени Београд, где је остала до 21. јануара, па је упућена на Сремски фронт. Са Сремског фронта бригада је 19. фебруара пребачена у долину горњег тока реке Дрине (Поцерина и Семберија), нешто севернije од крајева где је пре више од годину дана дејствовала на обронцима Деветака, Озрена и Коњуха. У Поцерини је бригада водила борбе са Немцима, форсирала Дрину, и ослободила Босански Шамац, а затим је више од две недеље (од 15. априла до почетка маја 1945) чистила источну Босну од остатака четника. У првој половини маја бригада се враћа у Србију, једно време налази се на територији Књаћа, а крај рата дочекује у рејону Ушћа и Краљева.

Трећа српска бригада, као и претходне две бригаде које су ушле у њен састав, добиле су за свој допринос ослобођењу земље и за своје херојске подвиге, самопрегор и жртве — највиша признања и одликовања.

Трећа српска ударна бригада, која је од 19. октобра 1953. преименована у 19. пролетерску бригаду, одликована је 1977. године Орденом народног хероја, затим Орденом партизанске звезде са златним венцем, Орденом заслуге за народ са златном звездом и Орденом братства и јединства са златним венцем.

Прва шумадијска и Прва јужноморавска бригада одликоване су (свака одвојено) Орденом народног ослобођења, Орденом партизанске звезде са златним венцем и Орденом заслуге за народ са златном звездом.

Традицију ових тријy партизанских бригада настављају и негују три јединице Југословенске народне армије, васпитавајући своје припаднике на примерима својих ратних претходница и њених неустрашивих бораца.

Radošin Rajović

LA VOIE COMBATTIVE DE LA III-e BRIGADE DE CNOC DE SERBIE

Présentant la voie combattive de la III-e brigade de choc de Serbie l'auteur présente de manière bien détaillée ayant une vue sur la situation complète et la relation des forces en Serbie, de quelle maniere on a exécuté des opérations finales pour la libération de la Serbie. La brigade avait sur sa voie combattive d'innombrables luttes et beacoup de pertes, mais tous ses devoirs militaires et propagandistes elle les accomplissait honnêtement et avec beaucoup de succès, expulsant un grand nombre de soldats ennemis de leur rang.

940.53/.54 (497.11)

Милан Обрадовић

Деловање обавештајне и контраобавештајне службе НОП-а у јединицама НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије

I

Да би се имала јаснија слика, са каквим се обавештајно-полицијским снагама и организацијама окупатора и квислинга хватала у коштац обавештајна и контраобавештајна служба у јединицама НОВЈ југоисточне Србије током завршних операција за ослобођење Југославије — нужно је указати на снаге, организацију, методе, средства и методе борбе наведених служби окупатора у борби против јединица НОВЈ, односно ЈА у току завршних операција.

Друге половине рата немачка војно-обавештајна служба Абвер извршила је темељиту реорганизацију, прилагођавајући организационе облике и методе свога рада и борбе новонасталој ситуацији за трупе немачких окупатора у Југославији. Наиме, капитулација Италије, имала је за последицу нагло јачање НОВЈ а значајно погоршање ситуације за немачке окупаторе. Дошло је до стварања нових слободних територија и сабијања окупаторских снага у градове и упоришта дуж најважнијих комуникација. Читава југословенска територија је претворена у велико бојиште, у јединствену операцијску област.

Због тога, у први план борбе против НОП-а, немачка обавештајна служба све више истура војно-обавештајну службу — Абвер. Да би она, на југословенском ратишту, извршила постављене задатке — у стратегијској дефанзиви Вермахта при повлачењу из Југославије — немачка војно-обавештајна служба прилагођава се новонасталој војно-политичкој ситуацији и условима и уместо дотадашњих стационираних обавештајних центара, Немци оснивају покретне обавештајне центре, у ствари повојничавају своју обавештајну структуру и организацију и приближавају је фронту, како су сами немачки обавештајци говорили, створивши покретне наоружане формације обавештајаца и диверзаната, који су, по потреби, слати на сваки терен који је за Немце био угрожен. Дакле, новим организационим методама и облицима рада своје војно-обавештајне службе током 1944. и 1945. године они настоје да задрже наступање јединица НОВЈ а нарочито јединица НОВЈ југоисточне Србије које су ометале немачко извлачење јединица Групе армија „Е" и „Ф", те да на тај начин још за извесно време сачувају безбедност окупационог система. Мења се, дакле, концепција и стратегија деловања немачке војно-обавештајне службе у функцији војне стратегије јединица Вермахта у завршним операцијама. Од тада војно-обавештајна служба Абвер се брани, али се не ограничава само на пасивну одбрану од обавештајне службе јединица НОВЈ, већ систематоки припрема, организује и спроводи низ подухвата и акција, с циљем да ослаби ударну снагу јединица НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама. У то време, од разноврсних видова обавештајне активности, њену делатност карактерише, пре свега, саботажно-диверзантска делатност. Овај вид делатности је карактеристичан за немачки обавештајни рад на југословенском ратишту, од почетка 1944. године до краја рата.

За наведене задатке немачка војно-обавештајна служба и на подручју југоисточног дела Србије, као и у зонама дејства ових јединица у завршним операцијама, створила је читав систем специјалних формација које су или извршавале специјалне задатке против јединица НОВЈ, а у склопу немачке војске, или деловале на територијама угроженим од снага револуције, дакле на ослобођеној територији. Задатке против

НОВЈ изводиле су немачке специјалне јединице — звали трупови, који су школовани и припремани у специјалној школи у Трапистима (код Бања Луке), под руководством немачког капетана Конопацког. Исто тако посебно су, за специјалне задатке против НОВЈ у завршним операцијама а и касније, обучаване формације немачке дивизије „Брандебург". Штабови немачке војске били су надлежни за употребу тих јединица у Македонији, јужној Србији и на Косову. Те специјалне јединице су Немци још називали и „Трупови за уништење банди".[1]

Поред јединица за специјалне задатке против НОВЈ Немци су образовали и специјалне групе за деловање на „угроженој територији".[2] Осим тога свака немачка дивизија, без обзира да ли се налазила у окупираној Србији или у „пријатељској НДХ", имала се у свом саставу Ic/„Ajns Ce" — извиђачко-обавештајни орган трупе са обавештајним и контраобавештајним задацима.[3] Створене су посебне формације војно-обавештајне службе немачке војске — Абвера, које су, прво називане: абвертрупови а касније су добиле закамуфлирани назив — фронтно-извиђачки трупови, или скраћено — ФАТ-ови. Они су имали задатак да на одређеним територијама организују домаће групе, нарочито мањинске за обавештајну и диверзантско-саботажну делатност против јединица НОВЈ, односно ЈА, које су отпочеле операције за ослобођење земље. Ангажовањем домаћих група требало је, с једне стране, да се пребаци терет рата с немачких леђа и уштеде немачки губици на рачун домаћих сарадника окупатора а с друге стране да се постижу ефикаснији резултати у борби против НОВЈ. Из сачуваних немачких докумената се види да су Немци преко тих група изводили саботаже и диверзије и ширили подривачкодемобилизаторску активност. Зато су били снабдевени одговарајућим пропагандним материјалом. Тако су, на пример, ове немачке групе у Македонији и јужној Србији, као и на Косову, организовале, махом, петоколонаше нарочито из редова албанске народности, и формирали теренске чете за борбу против јединица НОВЈ.

У Босни је, на пример, на подручју на ком су дејствовале јединице 25. српске дивизије НОВЈ, немачки ФАТ-216 против ових јединица ангажовао у борби усташе, четнике и муслиманску милицију.

Дакле, немачка обавештајна служба се и организационо а и по облицима и методима рада прилагођавала новонасталој ситуацији, с циљем да се учини способном за непосредну реакцију. Како су немачки окупатори, због по њих неповољне војно-политичке ситуације на југословенском ратишту, морали уопште да рачунају на напуштање појединих територија — то су на време предузели мере припремања специјалне агентурне мреже за деловање на тим, од Немаца напуштеним територијама, у ствари у позадини јединица НОВЈ. Немци су тој мрежи дали назив мрежа „Рикнец" (позадинска обавештајна мрежа за деловање у позадини партизана). Припадници ове мреже пролазили су у току припрема кроз специјалну обуку обучавајући се, с једне стране, у обавештајном раду, у познавању противничког наоружања, војске, авијације и др. ради омогућавања бољег и прецизнијег прикупљања обавештајних података, с друге стране, у руковању с радио станицама, како би сакупљене податке о НОВЈ могли што пре доставити својим обавештајним центрима и штабовима на оперативно коришћење. У том циљу, још с пролећа 1944. године, организовано је више таквих школа и курсева. Немачка позадинска мрежа „Рикнец", није имала задатак да предузима било какве акције против НОВЈ већ само да прикупља и доставља информације о противнику. Циљ ове врсте немачке агентуре био је да што дуже остане неоткривена, да ничим не побуди сумњу, како би били у стању да што ефикасније раде на прикупљању података о НОВЈ. Припадници немачке позадинске мреже су или остављени у одређеном крају југоисточне Србије или на правцима дејства јединица НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама, или су ноћу избацивани падобранима из авиона. Међутим, већи број таквих агената био је снабдевен радио станицама и новцем разних валута (чак и златницима) ради плаћања обавештајних услуга). Међутим, ни они нису били у стању да било шта учине, јер су од службе безбедности НОП-а, народне и војнопозадинских власти, организација НОП-а и становништва брзо откривани и уништавани.

Дакле, налазећи се у ситуацији општег повлачења немачких снага из Југославије пред налетом јединица НОВЈ, немачка војно-обавештајна служба приступа стварању јединица за саботажно-

диверзантска дејства такозване „ловачке команде". И те јединице Немаца су биле регрутоване од људства квислиншких формација, четника, љотићеваца, усташа и балиста. И оне су, или остављане на терену са кога би се, под притиском јединица НОВЈ југоисточне Србије морале повлачити немачке снаге, или су потајно, ноћу, убациване кроз линију фронта јединица НОВЈ (као што је то био чест случај на Сремском фронту) или су ноћу убациване исто падобранским десантима у позадину јединица НОВЈ. Управо су такве немачке специјалне јединице употребљаване против јединица 21. српске дивизије на Сремском фронту.[4]

Међутим, начин дејства тих немачких специјалних снага, као и њихов неславан крај, добро је познат.

У завршним операцијама НОВЈ за ослобођење земље — немачке јединице су интензивно развијале и радио-извиђачку активност, а посебно су посветиле огромна техничка средства и кадрове радио-извиђању, заправо прислушкивањем радио-саобраћаја јединица НОВЈ, односно Ј. А. Немцима је, према њиховим подацима, успевало да се укључују у радио саобраћај јединица НОВЈ и југоисточне Србије средствима које су имали при штабу 2. склопне армије у Врњачкој Бањи, али нису имали снага да искористе у обавештајне податке које су добијали путем прислушкивања. То потврђује у својој књизи и немачки генерал-пуковник Лотар Рендулић, командант немачке 2. оклопне армије, коју јој издао у Бечу, 1952. године, под насловом „Борили се, побеђивали, побеђени", у којој о томе, поред осталог, пише: „... Иако смо прислушкивали из Врњачке Бање партизанска наређења, није нам било једноставно предузимати правовремене противмере, зато што су партизани знали наступати изненађујућом брзином, пошто су биле у питању више њихове јединице. То је било условљено значајним способностима партизанског кадра (подвукао аутор), којем је олакшавала и помагала околност, што партизани нису располагали никаквим оружјем за борбу које би ометало покрет..." [5]

Ето, таква је била обавештајна ситуација код противника у току припрема и тока завршних операција јединица НОВЈ југоисточне Србије за ослобођење земље.

II

На основу, дакле, ове ситуације и јединице НОВЈ односно ЈА морале су прилагодити своју обавештајну и контраобавештајну организацију, како организационо тако и методски, да би биле у стању да извршавају веома тешке и сложене задатке — прикупљања потребних података командама НОВЈ за доношење целисходних одлука за дејства током завршних операција за ослобођење земље, које су предстојале. Да би одговорила тим задацима, требало је обавештајну и контраобавештајну организацију НОП-а подићи на виши степен њеног организационог развоја. То је постигнуто стварањем Одељења заштите народа — ОЗН-е, која је одлуком Врховног команданта, Тита, образована 13. маја 1944. године у јединицама и на територији. Тиме се приступило организованијем, систематскијем прикупљању података о непријатељу из разних извора, како би командовање НОВЈ, односно ЈА било стално у курсу догађаја. Уједно је одвојена офанзивна — обавештајна служба организационо и кадровски од службе безбедности, наиме обавештајна служба деловала је офанзивно — прикупљањем података о непријатељу и продор у његове структуре и обавештајно-полицијски апарат, а служба безбедности штитила је јединице НОВЈ од обавештајног продора непријатеља и радила на откривању убачених непријатељских шпијуна, који су приликом масовног преласка на страну НОВЈ распадом квислиншких формација убацивани у редове НОВЈ, што су нарочито интензивирале западне обавештајне службе.

Дакле, јединственим и модерним оружаним снагама, бригадама, дивизијама, корпусима, армијама и групама армија НОВЈ односно ЈА (наше оружане снаге добијају назив марта 1945. год.) — требала је јединствена политичко-обавештајна организација која ће наносити ударце по непријатељу на ослобођеној и неослобођеној територији. ОЗН-а је и у јединицама НОВЈ југоисточне Србије институционализована од јула 1944. године. Пре није могло ради отежаних веза између централног руководства НОП-а са НОП-ом југа Србије. Тада је у Косанчић дошао Слободан Пенезић Крцун и пренео директиве о оснивању ОЗН-е а уједно обавештајне активности јединица НОВЈ кординирало је Обавештајно Одељење Главног штаба Србије,

којим је руководио Андрија Божанић, из Косанчића, код Лесковца.

Активност у борби против агентуре непријатеља и антинародних елемената, као и снага контрареволуције — била је обједињена у отсецима, одељењима ОЗН-е, у центру и по местима — издвајајући функције од војно-обавештајне офанзивне службе. Обзиром да је требало ослобођену територију заштитити од продора непријатељске агентуре, ОЗН-а је била образована на војничком принципу: при Повереништву НКОЈ-а за народну одбрану, унутар Главних штабова, штабова фронтова, корпуса, армија и на територијама корпусних области. Управо је зато и ОЗН-а у јединицама НОВЈ југоисточне Србије постала чврст ослонац НОВЈ и народне власти у борби против обавештајно-полицијских служби окупатора и квислинга. Она је уз масовну подршку народа и бораца НОВЈ била заштитница и чувар тековина НОБ-а, па је зато и постизала значајне резултате, како за време припреме и тока завршних операција, тако и на сламању снага контрареволуционарних након ослобођења земље који су се (њих око близу 40.000) разбежали по шумама широм земље и нападали органе народне и војно-позадинске власти, чекајући интервенцију западних савезника.

Из сачуваних докумената се види, да су јединице НОВЈ југозападне Србије током завршних операција веома успешно координирале борбу против агентуре окупатора — сарађивале са јединицама Корпуса народне одбране који је друг Тито формирао 15. VIII 1944. године. Пред КНОЈ-ем су били задаци: „... борба против народних непријатеља у позадини НОВЈ, ликвидација четничких, усташких, белогардистичких и других банди на ослобођеној територији и испред фронта јединица НОВЈ, чишћење ослобођене територије од остатака непријатељских јединица и група, непријатељских шпијуна и диверзаната, које је непријатељ остављао да наносе ударце јединицама НОВЈ, с леђа, обезбеђивање најважнијих железничких пруга, аутопутева и мостова и других објеката одбранбеног карактера, извршавање егзекутивних задатака органа ОЗН-е и војних судова, проверавање, вршење претреса, легитимисање, заседна дејства, спровођење хапшеника и заробљеника и други задаци ..." [6]

Јединице КНОЈ-а су поред осталих задатака током завршних операција, на подручјима Босне, Срема, Хрватске и Словеније давале драгоцене обавештајне податке о непријатељу јединицама НОВЈ југоисточне Србије на правцима њиховог дејства од југа Србије до Словеније. Та помоћ и сарадња јединица КНОЈ-а са јединицама НОВЈ на фронту састојала се у томе, што су јединице КНОЈ-а водиле борбу против непријатељских убачених и остављених делова у позадини НОВЈ, ликвидацији усташких, белогардистичких, четничких и балистичких банди и др.

III

Како смо већ и истакли институционализовање обавештајних и органа безбедности у јединицама НОВЈ југоисточне Србије извршен је тако, што су у батаљонима, бригадама и дивизијама постојали обавештајни официри, који су помоћу извиђачких јединица прикупљали, за потребе својих штабова, одговарајуће податке о непријатељу, а за контраобавештајну заштиту јединица НОВЈ била су одговорна опуномоћства ОЗН-е, при штабовима бригада и дивизија (у 21, 22, 23, 24, 25, 45. и 46. српској дивизији.)[7]

Осим наведених организационих облика обавештајне службе, на југу Србије, деловали су на појединим правцима дејства и обавештајни центри, као организациони облик, који су обједињавали обавештајну (офанзивну) и контраобавештајну (дефанзивну) функцију. Такав центар је деловао у 46. дивизији, који је обавештајно радио и прикупљао податке о непријатељу у долини Ибра, у коме су против НОВЈ дејствовали делови снага из састава немачке групе армија „Е", као и велики број четничких јединица, јединице СДС и преко 6000 балиста на Косову. Према Предрагу Миленковићу пуковнику, обавештајни центар Главног штаба Србије деловао је на обавештајном истраживању непријатељских снага из састава немачке групе армија „Е" долином Ибра и за потребе јединица 24. српске дивизије.[8]

Како се, дакле из сачуваних докумената види, у јединицама НОВЈ југоисточне Србије током завршних операција, посвећивана је пуна пажња организацији и деловању обавештајне, контраобавештајне службе, од стране партијске организације, путем савета и давањем кадрова за ту службу. Илустрације ради, наводимо неколико примера, ни типичних ни једини који то потврђују. Тако, на пример, како је текао процес институционализовања органа ОЗН-е у јединицама 46. дивизије и њеном

раду, проблемима, слабостима и тешкоћама, види се у извештају политичког комесара те дивизије, послан ЦК КПЈ 7. III 1945. године о раду органа ОЗН-е у поменутој дивизији, даје се сва оцена: „... Било је неозбиљних схватања о раду ОЗН-е од стране појединих другова из штабова, бригада, као што је то био случај опуномоћеника ОЗН-е 27. бригаде ове дивизије, али смо све то решили на партијским и скојевским састанцима. Поставили смо пред све партијце и скојевце да морамо учинити све да се ОЗН-а осамостали и да јој помогнемо ради што ефикаснијег рада на заштити јединица НОВЈ и на откривању убачених непријатељских агената и шпијуна приликом масовног преласка и расула квислиншких јединица ..." [9]

О томе како решити проблеме и слабости и како унапредити рад обавештајне службе у јединицама 45. дивизије говори извештај политичког комесара ове дивизије послан ЦК КПЈ у коме се поред осталог о томе каже: „... што се тиче организације ОЗН-е у нашој дивизији, то је најмлађа организација али и организација која најспорије напредује у свом развитку". Како се види, кадровски проблеми су били један од разлога што је споро текао процес рада на обавештајној и контраобавештајној заштити јединица Дивизије, али захваљујући одговорности штабова и комуниста и то питање је решавано релативно брзо.

Основни проблем који је настајао у јединицама НОВЈ југоисточне Србије — био је коришћење обавештајних извора приликом преласка на друге територије током гоњења фашистичких окупатора у завршним операцијама. Такав је на-пример проблем настао код јединица 45. дивизије приликом садејства јединица ове Дивизије са јединицама Црвене Армије током пресецања комуникације Пожега — Ужице. О томе се у Упутству штаба 45. српске дивизије НОВЈ од 17. XI 1944. године истиче поред осталог и ово: „... на овом терену нема организоване обавештајне службе, па је зато потребно да се штабови бригада и батаљона, у том циљу до максимума заложе, да се међусобно помогну како својих тако и суседних јединица у прикупљању обавештајних података о непријатељу" па се стим у вези налаже да „... треба обавезно слати што дубље извиђачке водове а према потреби јача сделења, и све прикупљене податке достављати овоме Штабу како би их на време доставили вишим штабовима да их дају на употребу јединицама НОВЈ које дејствују на правцима на које се односе прикупљени подаци о непријатељу", па се закључује да је, „... важно што пре прикупити податке о четничким бандама које крстаре на правцу наше Дивизије, како би их помоћу наших специјалних јединица уништили ..." [10]

Како се из изложених примера види, развијена је уска сарадња и координација између обавештајних органа и штабова суседних јединица НОВЈ и на другим крајевима током завршних операција, нарочито са оним обавештајним органима јединица које су имале боље могућности обавештајног осматрања непријатеља користећи разноврсне обавештајне изворе обавештајних података и достављајући их на коришћење вишим штабовима који су дејствовали на дотичном правцу на који се подаци о непријатељу односе.

Више докумената указује и на бригу Партије у кадровској попуни органа обавештајне службе и у 25. српској дивизији, о чему говори и извештај политичког комесара ове Дивизије ЦК КПЈ, од 26. X 1944. год., у коме се указује на слабости у дотадашњем раду и истиче: „... обавештајна служба наше дивизије доста се споро развија. То је у првом реду зато што партијске организације још нису том питању посветиле довољно пажње, а ни обавештајна служба у нашој Дивизији до сада нема организаторских особина у том погледу. Треба доста залагања партијске организације у штабовима да се што пре обавештајна служба наше дивизије подигне на виши степен организације и квалитета рада", истиче политички комесар ове Дивизије, Милојица Пантелић.

У истом извештају даје се оцена организације и рада органа ОЗН-е 25. српске дивизије НОВЈ и истиче, да је „... ОЗН-а у нашој Дивизији најмлађа која споро напредује у свом раду". Говорећи о кадровима за ову службу, у извештају се наглашава да се „... приликом избора другова за ову службу није водило довољно рачуна, а доскоро ни друговима који су по тој линији радили — нису биле јасне њихове дужности. Они нису схватили основно да су они руководиоци који треба да открију непријатељске елементе у редовима јединица наше Дивизије, односно НОВЈ ..." [11]

Како се из цитираних примера види, организациони развој и рад обавештајне и контраобавештајне службе јединица НОВЈ југоисточне Србије наилазио је на тешкоће, организационе, кадровске а

нарочито у оскудности извора података са терена на подручјима где су се одвијала борбена дејства у завршним операцијама, што је међусобном координацијом са суседним јединицама и органима војно-позадинских власти на дотичном терену решавано, захваљујући озбиљности схватања задатака од стране партијске организације и штабова јединица.

IV

Обзиром на описану ситуацију око тешкоће коришћења свих обавештајних извора за прикупљање података о непријатељу — извиђање и осматрање — представљало је главни извор обавештајних података о непријатељу током гоњења немачких окупатора и квислинга из Босне, Хрватске и Словеније до Целља, Марибора и Дравограда све до маја 1945. године, до коначне победе над фашизмом и ослобођења Југославије. Нагли и брзи покрети и мање територије на којима су извођена борбена дејства, како смо већ истакли, отежавало је обавештајним органима брзо прикупљање података. Дакле бржа покретљивост јединица НОВЈ југоисточне Србије, захтевала је и брже информисање својих штабова о стању код непријатеља, као и о стању у својим јединицама. Управо су зато извиђачке јединице у саставу јединица НОВЈ представљале главни и основни извор података о непријатељу. За брзо преношење обавештајних порука од извора до корисника — штабова НОВЈ, коришћени су коњи, коњске запреге, аутомобили, мотоцикли, бицикли, авијација НОВЈ, као и авијација СССР нарочито до ослобођења Србије и Београда. И становништво је организовано и самоиницијативно обавештавало о непријатељу своје партизанске борце. У једном извештају се о томе каже да „... напаћени народ сам открива непријатеља и јавља својим јединицама све што сазна о стању и намерама противника и тим даје свој допринос борби за ослобођење. Народ је партизанима јављао и где су Немци поставили нагазне мине ...“

Дакле, коришћење извиђачких јединица на прикупљању података о непријатељу пред фронтом напада јединица НОВЈ југоисточне Србије било је главни извор информација ради тога што је коришћење других извора било отежано и нарочито управљивање сарадника НОП-а у структуре окупатора и квислинга јер су они били у расулу а и други је био терен. Но, органи ОЗН-е користили су и месне изворе где је постојало услова и могућности, о чему сведочи и извештај помоћника политичког комесара 25. српске дивизије НОВЈ од 12. IV 1945. године, у коме се поред осталог наводи, да је „... ОЗН-а дивизије показала велике резултате у раду и на терену ван Србије. Она сада у раду на заштити својих јединица задовољава. Неких изразитих непријатељских елемената у јединицама Дивизије за сада нема. Дивизија је преласком преко Дрине водила свакодневне борбе пуних два месеца код Власенице, Зворника, као и Козлука, према Бијељини против непријатеља који се повлачио ...“ [12]

За све ове борбе и акције највише података о непријатељу прикупљено је извиђањем, које се развијало изградњом извиђачких јединица и њиховом обуком за ове задатке. Постојала су извиђачка одељења при штабовима батаљона, извиђачки водови при штабовима бригада и извиђачке чете при штабовима дивизија. Ове јединице су биле под руководством и на употреби односном обавештајном официру јединице. При формирању и обуци извиђачких јединица велика пажња поклањана је одабиранју људства које је попуњавало ове јединице. Водило се рачуна да је људство психофизички здраво, да има смисла за оријентацију на сваком терену. Управо с тим у вези, у једном Упутству, у погледу одабирања кадра за извиђачке јединице које је издао Главни штаб Србије се указује: „... за извиђачке јединице људство треба да буде одабрано. У обзир долазе физички здрави борци са добрим слухом и видом и здравим ногама. Борци — извиђачи треба да буду бистри, окретни, храбри и неустрашиви, да имају по природи развијен осећај за оријентацију на сваком земљишту и по сваком времену ...“ [13]

Како се, дакле види из цитираног упутства 14. корпуса НОВЈ пред завршне операције регулисана је била: јачина, формација, наоружање, тактички принципи, дејства, избор људства и обука извиђачких јединица, као и начин њихове употребе. Тако су, према поменутом Упутству, извиђачке чете формацијски имале следећу формацијску структуру: командира, политичког комесара, два командира вода, четири десетара, једног болничара и 36 бораца — извиђача.

Извиђачке јединице у прикупљању потребних података о непријатељу својим штабовима, постизале су добре ре-

зултате, ако су биле добро организоване, обучене и вођене. Примењивале су разне облике и начине дејства да би извршиле постављене извиђачке задатке. Убацивање су и у позадину непријатељског распореда, о чему се у извештају штаба 21. српске дивизије у борбама на фронту, у времену од 21—30. новембра 1944. год. поред осталог каже: ... Наше обавештајне групе — извиђачи, зашле су у позадину непријатељског распореда и том приликом њиховом акцијом ухваћено је више лица, цивила, и непријатељских дезертера, од којих су добијани веома важни обавештајни подаци о непријатељским положајима и снагама". У истом документу се извиђачким органима Дивизије поставља задатак, да „... тачно испитају где се налазе непријатељске слабе тачке и да изведу демонстративни напад на Немце код Ердевика (Сремски фронт). Према непријатељским положајима оставити мање снаге, које ће бити активне у вршењу препада а са главним снагама се склонити по селима..."

*

Из сачуваних докумената се види да су извиђачки органи и јединице, подређени обавештајним официрима често, у циљу доласка до тачних података о непријатељу примењивали тактику хватања „живог језика" (хватање живих непријатељских војника и старешина, који требају да дају податке из прве руке). Тако је на пример, једно извиђачко одељење 5. српске бригаде, 21. дивизије у циљу ефикасног извиђања обала Ибра, применило тактику хватања „живог језика", да би добило што тачније податке о броју, распореду, наоружању и намерама немачких и квислиншких снага. Извиђачи су били прерушени у униформе непријатеља како би ближе пришли објекту извиђања. Заправо обавештајац, Велько Поповић, са својим извиђачима прерушио се у четничке униформе са кокардама на шубарама, које су им омогућиле да уђу у четнички штаб и заробе три четника, које су спровели у штаб 5. бригаде, један од њих је остао у партизанима а остали су исто послужили као водичи јединица приликом напада на непријатеља.[14]

Такве акције и покушаје чиниле су јединице 21. српске дивизије и за време борби на Сремском фронту у циљу хватања „живог језика". Заправо чиниле су покушаје, али нису имале неких већих резултата. О резултатима ових акција извиђача се, у Операцијском дневнику 21. дивизије у времену од 23. до 31. XI 1944, каже: „... У току ноћи наше извиђачке групе биле су активне. Задатак постављен од штаба 13. корпуса да се жив ухвати један немачки официр или војник настојао се извршити. У том циљу извиђачке групе провукле су се дубоко у непријатељски распоред, али услед густе магле и дезорјентације — морале су се вратити без успеха. Извиђачке групе 4. бригаде 21. дивизије долазиле су до саме бодљикаве жице немачких јединица, где су претрпеле јаку непријатељску ватру из свих оружја. Осетивши присуство наших снага, непријатељ је постао јако будан и опрезан..." [15]

Или на пример колико се пажње, од штабова НОВЈ, придавало извиђању непријатеља као мјери обезбеђења и прикупљања података евидентно је из наредбе штаба 25. српске дивизије НОВЈ штабовима 16, 18. и 19. бригаде о интензивирању извиђачке активности. У наредби се наглашава, да „... треба истовремено, у свим правцима предузети детаљно извиђање непријатеља а у немогућности употребе технике, користити се коњима и коњичким патролама, које формирати од храбрих бораца — извиђача. Патроле се крећу све дотле док лично не утврде и док се са непријатељем не успостави борбени контакт. Утврдити на сваком правцу непријатељске намере, шта непријатељ ради и шта предузима..." [16]

Како се, дакле из цитираних докумената види издавана су веома конкретна и прецизна наређења од штабова јединица НОВЈ југоисточне Србије током завршних операција за прикупљање обавештајних података о непријатељу на правцу њиховог наступања, од Србије до Цеља, Марибора и Дравограда.

То значи да је била остварена добра координација рада између обавештајних и извиђачких органа, а што је евидентно из више сачуваних докумената.[17]

Исто тако, проучавања показују, да оне јединице које нису поклањале пуну пажњу извиђању у јединицама које су обављале те задатке током завршних операција — трпеле су веће губитке и често биле изненађиване од непријатеља. То је евидентно из извештаја штаба 9. српске бригаде 23. дивизије НОВЈ — штабу Дивизије, од 24. X 1944. године о борбама против Немаца, где се између осталог наводи: „... услед тога што нам је обавештајно-извиђачка служба била

слаба, због давања нетачних и површних извештаја својим штабовима о стању код непријатеља ... — акција нам није успела јер није била добро обавештајно припремљена", па се затим закључује ,да се из ове акције може извући поука како је слабо обавештавање давало непотпуне податке о непријатељу, његовом наоружању и фортификацијском уређењу, па ни заповести које су издаване, нису биле потпуне, због чега смо трпели тешке губитке ..." [18]

У вези са тим неуспелим акцијама, као и ради поука за будућа дејства, у Наређењу штаба 23. дивизије НОВЈ, од 31. XII 1944. год. штабовима подређених бригада, у којем се на основу ратне праксе указује, да „ ... службу извиђања, осматрања и обавештавања треба у потпуности и систематски организовати. Сви штабови и јединице морају имати своје извиђачке органе предвиђене формацијом, специјалним наоружањем и опремом а извиђачи треба да пожртвовано извиђају, провлачећи се и у дубину непријатељског распореда ..." [19]

V

Више сачуваних докумената из НОР показује, да је, током завршних операција јединица НОВЈ југоисточне Србије за ослобођење земље — један од важних извора података о непријатељу био и сакупљање и проучавање заплењених непријатељевих докумената који говоре о броју, наоружању, плановима и намерама снага немачких окупатора и квислинга. У вези с тим — свим опуномоћствима ОЗН-е дивизија стављено је, од Главног штаба Србије, команди корпуса и армија задатак да посебно обрате пажњу на сакупљање архиве противника, као и општинских и среских начелстава у Србији и да се иста, у границама времена — проучава, с обзиром да се у тим документима може наћи важних обавештајних података о непријатељу. У томе су постизани добри резултати. Међутим, проблем је био у томе што је у повлачењу непријатеља било мало времена за проучавање тих докумената а није било тешкоћа око заплене архиве непријатеља, као извора обавештајних података, с обзиром да је било тога у великом броју. Дакле, искрсао је проблем смештаја, чувања и благовременог изучавања у циљу коришћења података из заплењених докумената у оперативној, обавештајној, самозаштитној и политичко-пропагандној функцији.

И приватна писма непријатељских заробљеника, војника и старешина, која су заплењивана током завршних операција — представљала су обавештајну вредност, јер је у већини од тих писама било података који су указивали на стање код противника а нарочито се из њиховог садржаја могао сагледати слаб морал окупаторских и квислиншких формација. Из писама се често долазило до података и о местима где се налазе окупаторски штабови, њихове нумерације, назив, национална припадност, борбено расположење, тешкоће у снабдевању, имена старешина, правци покрета јединица и њихове намере.[20]

Тако је, на пример, секретар партијске организације Нишавског НОП одреда, у писму Окружном комитету КПЈ Ниш, јавио да је добио „ ... низ вредних обавештајних података о непријатељу из заплењених писама нађених код заробљених четничких официра приликом акције на четнички логор у шуми села Космосовца ..." [21]

Полазећи од чињеница на које смо указали током досадашњих разматрања речене теме, могло би се извући неколико закључака:

— Обавештајна служба и служба безбедности јединица НОВЈ југоисточне Србије, њени органи ОЗН-е и јединице КНОЈ-а, као и народне милиције, затим органи народне и војно-позадинских власти и становништво које је било опредељено за НОП — на обавештајно-самозаштитном плану извршавали су веома важне, тешке и одговорне задатке које је пред њих постављало партијско и војно руководство и виши штабови НОВЈ односно ЈА. Тај рад на обавештајно-безбедносном плану састојао се у прикупљању обавештајних података о непријатељу који се повлачио, чишћењу својих јединица и позадине од убачених непријатељских шпијуна и диверзаната, које су пред крај рата масовно настојале да убацују у редове НОВЈ западне обавештајне службе да подривају морал јединица НОВЈ односно Југословенске армије.

— Обавештајни и безбедносни органи наведених јединица, који су институционализовани у јединицама југоисточне Србије, друге половине 1944. год. — примењивали су разне начине и облике у прикупљању података о непријатељу, како би своје штабове редовно снабдевали информацијама о непријатељу у циљу доношења целисходних одлука за борбена дејства. У извршавању ових тешких задатака наилазило се често и на

велике тешкоће, нарочито на другим подручјима, где су се могли мање користити месни обавештајни извори.

— Да би се ово ублажило настојало се да се оствари што боља координација са обавештајним органима са дотичног терена, војно-позадинским органима, организацијама НОП-а а нарочито са омладинским организацијама Косова, Босне, Срема, Хрватске и Словеније — све до коначне победе над фашизмом.

— Извиђачко-обавештајни органи јединица НОВЈ југоисточне Србије користили су за прикупљање обавештајних података и друга средства и изворе и начине, као што су: хватање „живог језика" (хватање живих непријатељских војника и старешина), убацивање извиђачких група у позадину непријатеља, прерушавање у униформе окупатора и квислинга да би се што ближе пришло објекту обавештајног осматрања и извиђања и друге начине.

— У јединицама у којима није посвећена пажња организовању обавештајне службе извиђања и самозаштите — оне су трпеле веће губитке, јер су биле веома осетљиве на изненађење.

— Обавештајни органи су, као један од извора података о непријатељу користили и заплењену противничку архиву, у оној мери у којој је то време дозвољавало да се она проучи, јер се брзо дејствовало и било је мало времена на располагању.

— Обавештајна служба јединица НОВЈ односно ЈА југоисточне Србије у завршним операцијама биле су флексибилне у организационим облицима: од обавештајних официра у батаљонима, бригадама и дивизијама, до обавештајних центара, који су деловали и вршили обавештајна истраживања непријатељских снага на Косову.

— Управо захваљујући пожртвованју, храбрости, залагању органа обавештајне службе и службе безбедности речених јединица — они су дали драгоцену помоћ у сламању и чишћењу контрареволуционарних група које су се разбежале по шумама Југославије. У борбама, након завршетка рата, погинуло је око 2000 припадника ОЗН-е, КНОЈ-а и милиције, пред земуницама јатака, приликом легитимисања у возовима и аутобусима, на праговима кућа, на граничним прелазима, у шумама. Органи обавештајне службе и службе безбедности дали су свој велики допринос победи над фашизмом. На тим традицијама, и у будуће треба васпитавати генерације које долазе на развоју свести о безбедносном и самозаштитном деловању и понашању у одбрани своје самоуправне социјалистичке заједнице од свих облика угрожавања данас.

— И да завршимо: Органи ОЗН-е, обавештајни органи, јединице КНОЈ-а и Народна милиција као органи државне и јавне безбедности револуције — уз масовну подршку и помоћ становништва извршавали су, током завршних операција, одговорне задатке: чистили јединице ЈА од непријатељских елемената, успоставили ред и сигурност, уз помоћ становништва, народних и војно-позадинских власти, извршили ликвидацију око 40.000 разбежалих банди након ослобођења и тиме омогућили нормалну попуну и снабдевање јединица Југословенске армије и обнову ратом опустошене земље.

НАПОМЕНЕ

[1] Немачка обавештајна служба у окупационом систему током рата у Југославији (Србија и Македонија), ДСУП, Београд (рукопис) 1956, књ. IV, стр. 820—826. (У даљем тексту НОС) и ВИГ бр. 2/52, стр. 79—80.

[2] Исто.

[3] НОС, кнк. IV/стр. 653.

[4] Исто.

[5] Лотар Рендулић: „Борили се, побеђивали, побеђени", Беч, 1952, стр. 215 (превод се налази у Централној библиотеци ЈНА, Београд).

[6] Настанак и развој службе безбедности у НОР-у, ДСНО, Београд, (рукопис), април, 1947, стр. 54—59.

[7] Зборник НОР, том I, књ. 15, стр. 86, 486, 612, 631.

[8] Зборник НОР, том IX, књ. 7, стр. 355 и 766. и књ. IX, стр. 475.

[9] Зборник НОР, том IX, књ. 8, стр. 538, док. број 108.

[10] Зборник НОР, том I, књ. 7, стр. 355, док. бр. 68.

[11] Архив ВИИ ЈНА (НОР) Београд, К. 1090, ф. 4, д. 28.

[12] Архив ВИИ ЈНА (НОР) К. 1090, ф. 4. д. 24—8.

[13] Зборник докумената о безбедности у НОР, књ. 12, стр. 32—39, Панчево, 1963. год.

[14] У својој књизи Гаврило Антић: „Од Јастрепца до Цеља", о томе поред осталог пише: „... Након преласка преко Ибра обавештајац 5. српске бригаде, Вељко Поповић, добија тежи задатак: да испита долину Ибра, пре, а у селу Полумиру да као добар познаваоц утврди снаге и кретање Немаца и да за успут доведе три водича. Вељко се одлучи да се „почетнички" и да својом извиђачком групом оде међу Немце. Зато је он најпре отишао међу извиђаче и да по свом нахођењу одабере десеторицу скојеваца и тако им саопшти задатак: јесу ли сви спремни на акцију, ако неко мисли да није нека слободно каже... Значи Нико не одустаје — питао их је тек онако, а знао је одговор унапред. Онда им обавештајац Вељко Поповић, подели четничке кокар-

де, које је носио са собом. Извиђачи су били „рођени" за такве заврзламе, жељни неуобичајених авантура, маштовити у акцији и спремни на све. Они се нису либили ни да као „четници" затраже цигарету од неког Швабе, свог „савезника"... На прилазима реци и по врбацима зелене немачке униформе, топови, флакови, и понеки тенк. То су немачке јединице које се повлаче из Грчке и због надмоћности савезничке авијације избегавају покрете дању. Све то треба регистровати, понешто пребројити, запамтити... По повратку према Грнића Пољу, обавештајац Поповић се састаје са остављеном шесторицом другова — извиђача. Сада више нема потребе да четникује. На једном застанку обавештајац Вељко упита брадоњу: Јеси ли икад видио правог партизана? Јесам само преко нишана пушке. Е, ако ниси, то ти се сада пружила прилика — рече Вељко, а затим се раздера — руке у вис! Изненађени четници се предадоше без отпора . . . Приближавајући се Грчића Пољу, где их је чекао већ цео штаб бригаде, Вељко је закључио да није извршио задатак: испитао је немачке снаге и положаје, али није успио да нађе водиче. Е, тад му кресну варница: зашто ова три заробљеника неби били водичи? Као добри познаваоци терена, с пушчаном цеви иза леђа, биће нам добри. Предложио је друговима из штаба. У штабу Бригаде, уз извештај о стању код непријатеља, прихватише Вељков предлог. Плавокосог заробљеника, обавештајац Вељко узе за водича свог 1. батаљона. Био је, не само добар водич, него и касније добар партизан..." (Видети речену књигу Гаврила Антића, стр. 73—75).

15 Зборник НОР, том I, књ. 10, стр. 322

16 Зборник НОР, том I, књ. 11, стр. 85.

17 Зборник НОР, том I, књ. 11, стр. 113.

18 Зборник НОР, том I, књ. 13, стр. 158.

19 Исто, стр. 168.

20 Из заплењеног писма војника Фрица Хелмута, који пише са Сремског фронта својој родбини у Лајпцигу, новембра 1944. године, жали се да му је већ рат досадио и поред осталог каже: „... Шта ти вреди и најбоља болест кад човек не може доћи у Немачку. И када се човек ујутро буди или када је на стражи само мисли када ће тај рат већ једном завршити и када иде на одмор мисли хоће ли осванути жив. Када би се већ ово једном завршило, јер човек није само зато на свету да цео живот ратује . . . Коначно све ово не може још дуго да траје..." Зборник НОР, том V, књ. 21, стр. 302—307.

21 Зборник НОР, том I, књ. 4. стр. 158.

Milan Obradović

INTELLIGENCE AND COUNTER INTELLIGENCE SERVICE IN YUGOSLAV NATIONAL LIBERATION ARMY UNITS IN SOUTH-EASTERN SERBIA

In final operations for the liberation of Serbia the intelligence and counterintelligence cervice in Yugoslav National Liberation Army Units played a partncularly important role, as the Cerman occupier, aware of his hopeless polition, orgadized the spy and raid croups, aiming at attacking the people and troubling our liberated towns and villages. Our units and commands of the places should have confronted that strategy of the desperate enemy. They have successully accomplished those rear tasks and liquidated all inserted enemy groups.

Др Милан М. Миладиновић

Нови квалитети у моралу јединица НОВ и ПОЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље

Упоредо са развојем оружане борбе и ослобођењем делова југа Србије, остваривана је и промена у моралу јужноморавских односно српских бригада и дивизија. Остварена слобода, нарасла револуционарна свест и блиска победа утицали су да револуционарни морал прерасте у социјалистички, што је представљало битан квалитативан скок у морално-хуманој вредности и сфери утицаја. То се одразило и на понашање, свест и активност бораца југоисточне Србије.

Остварене друштвено-економске промене и утицај на морал

Југ Србије био је ослобођен. Стварани су нови друштвено-економски односи на бази социјализма. И даље је остваривана парола „Сви на фронт — Све за фронт!", али фронт је био далеко.[1] На овом терену су се задржале групе разбијених четника, које су уз помоћ становништва заробљаване и уништаване. Деловала је нова револуционарно-ослободилачка власт, а у новембру 1944. године одржана је и Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије.

Створени су економски основи за конституисање социјалистичког морала. Вршена је конфискација имовине непријатеља и преузимана државна својина бивше буржоаске Југославије, која је у рату коришћена од стране окупатора и контрареволуционара, отварале нове радионице и оспособљаване фабрике за производњу.

Делује Национални комитет ослобођења Југославије као привремена влада. Консолидовао се Народноослободилачки фронт као јединствена политичка организација.

Деловало је тржиште са карактеристикама социјалистичке робне производње, расподеле и размене, што је имало свог одраза на морал на терену југа Србије и на јединице НОВ и ПОЈ, јер су учествовале у стварању нових друштвено-економских односа и ударали темеље Демократској Федеративној Југославији, која ће касније бити Социјалистичка Федеративна Република.

Виши степен војне организације и утицај на морал

Јединице југа Србије од српских прерастају у југословенске по називу и персоналном саставу. У њих ступају борци из разних крајева Југославије и бројних националности: Срби, Хрвати, Мађари, Црногорци, Муслимани и други.[2] Мења се и руководећи кадар који долази из других крајева Југославије: Црне Горе, Босне, Славоније, Војводине итд.[3] У састав 22. дивизије улази и 16. муслиманска бригада,[4] а у 46. диви-

---

[1] Посебна активност на југу Србије „развијала се на реализацији основног задатка „Сви на фронт — Сви за фронт". (**Јован Манасијевић** и **Хранислав Ракић,** Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у јужноморавском региону 1903 — 1945. Лесковац, 1979. стр. 337)

[2] У Пету бригаду „Стиже и једна група Мађара из Војводине. Мађари — то је новост за Пету". (**Гаврило Антић,** Од Јастребца до Цеља, Бгд. Народна армија, 1973. стр. 147).

[3] Тако су штаб 22. дивизије НОВЈ сачињавали: Ратко Софијанић, командант, Живко Живковић, политички комесар, Валентин Хорват, начелник штаба, Милан Атлагић, заменик команданта, Јован Павловић, обавештајни официр, Славко Милојевић, интендант. Дакле, више од половине командног кадра у овом штабу било је са других територија и партизанских јединица. Дошло је и до смењивања кадрова југа Србије што је изазвало морално-политичке проблеме. (Видети: **Стратије Аризановић Прашка,** Доживљаји и виђења, Бгд. Слобода, 1983. год. истр. 121)

[4] **Живојин Николић Брка,** 22. дивизија, Бгд, Народна књига, 1972. године, стр. **419.**

зију једна македонска партизанска бригада. Истина, то је било привремено.[5] Само та чињеница не умањује закључак да се тиме остварила интеграција јединица јужне и источне Србије са другим партизанским јединицама. Тако је доживљавана целина на вишем степену него раније.

Остварује се и виши степен војне организације јединица НОВ и ПОЈ, која ће првог марта 1945. године прерасти у Југословенску армију. Тада ће се изгубити и назив српске и говорити о јединицама Југословенске армије.[6] Стварају се армије у које улазе и јединице са југа Србије. На територији југа Србије дејствују 13. и 14. корпус НОВЈ.

Борба се води на одређеним повременим и сталним фронтовима. Више нема сталне борбе у окружењу, која је била карактеристична све до ослобођења Србије. Утлавном се непријатељ налази испред фронта, а позади је слободна територија. Много је уредније снабдевање јединица ратним материјалом и опремом. Располаже се са тешким наоружањем, тенковима и авијацијом.[7]

Остварује се мобилизација на основу одлуке органа револуционарно-ослободилачке власти. Првог новембра 1944. године Национални комитет ослобођења Југославије доноси одлуку о мобилизацији свих који треба да служе кадровски рок.[8] Више се није могло рачунати на добровољно јачање јединица већ ослањање на новомобилисане.[9] У јединице долазе и они који су били у редовима непријатеља, али није доказано да су вршили злочине, као и они са територије која је била под пропагандним утицајем непријатеља. Они су са собом донели и стара схватања, навике, обичаје, предрасуде и лоше погледе на НОР и социјалистичку револуцију. Стога је дошло до веома сложене политичке и васпитно-моралне ситуације. Није се само радило о васпитању него о преваспитавању, а то је био веома тежак и дуг процес. Уз то у самом моралном васпитању одвијала су се два упоредна васпитна процеса — васпитање и преваспитавање.

Поред постојећих јављају се и нови непријатељи са којима се на територији Србије није водила борба: усташе, зелени кадар, белогардејци, плава гарда у Словенији, домобрани и други. То је изискивало и нове напоре да се обради непријатељ: његова политичка и морална схватања, начин понашања, тактика борбе и друго. Долази и до уједињавања свих непријатељских снага. Сада заједно делују усташе, домобрани, Немци, четници Драже Михаиловића, Рупникова бела гарда, муслиманска ханџар дивизија итд. Сви заједно воде борбу против НОВ и ПОЈ.[10]

Јединице са југа Србије делују и на територији коју је дуго држао непријатељ па су била могућа разна изненађења што је могло да изазове мржњу код бораца према становништву и да дође до нарушавања моралних и хуманих односа између партизана и народа. Уосталом то је била и објективна стварност. Борци 46. дивизије наилазили су на неповерење и страх код становништва око Урошевца и Гњилана, где се „још увек налази опроман део наоружаних Арнаута по селима".[11] Политички комесар 21. дивизије констатује „Стога је и **однос према народу био војнички — професионалан а не близак комунистички** као што је то било у старим јединица-

---

[5] Видети: Извод из Оперативног дневника Главног штаба НОВ и ПО Србије од 3. 12. 1944. год. Зборник докумената НОР, Бгд. Војно-историјски институт ЈНА, т. I, књ. 15, стр. 322.

[6] Било је то почев од седмог марта 1945. године.

[7] Види о томе став Треће српске бригаде, Зборник докумената НОР т. I, 18, стр. 22.

[8] **По Ивану-Цину Глигоријевићу, „Девета** српска", Бгд. ВИЗ ЈНА, 1970. године, стр. 232.

[9] Политички комесар 21. дивизије 20. фебруара 1945. године констатује „После заузимања Београда, преласком на фронталне борбе у Срему, примајући велики број новомобилисаних бораца, изменили су се услови живота, рада и борби". (Зборник докумената НОР т. I, 8, стр. 634). У наређењу штаба 45. дивизије стоји „5) Пошто свакодневно пристижу нови борци од којих је већи део био у четничким редовима или под њиховим утицајем, то скрећемо пажњу штабовима најстрожију касарску дисциплину. Све приступе неизвршавања наређења, пљачку и слично најенергичније спречавати". (Зборник докумената НОР т. I, 14, стр. 107). У 23. дивизији „Готово сваког часа патроле су прихватале пребеглице од четника" (**Саша Марковић,** Ста зама смелих, Пожаревац, 1979. стр. 488). Двадесет пета дивизија мобилисала је са територије округа Пожаревац „око 4500 нових бораца. Мобилизација је и даље у току").)Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 357) Тако је било и у другим јединицама са југа Србије што је утицало на смањење револуционарног морала и на опадање лика бораца.

[10] Немци су успели да уједине раније супарничке војне формације и да их ангажују у борби „против НОВЈ, без обзира колико су њихове шовинистичке идеје дотле сметале том јединству". **Иван-Цина Глигоријевић,** Девета српска, стр. 259). На Косову Албанцима се прикључују разбијене четничке групе, јер „не знају куда ће, ступили су код њих да се боре против НОВЈ." (Зборник докумената НОР, т. I, 15, стр. 40)

[11] Зборник докумената НОР т. I, 15. стр. 152.

ма".[12] Штаб 46. дивизије критички се односи према понашању потчињених јединица на терену Косова и истиче „наше јединице су пролазиле кроз извесна места где их је становништво са одушевљењем поздрављало, а оне на то уопште не реагују, него пролазе".[13] Разуме се, да је било далеко више позитивног односа према народу и становништва према партизанима. За време борбе за Босански Брод „док су на кућама пуштала стакла од експлозија немачких граната и митраљеских рафала, мештани као да нису много марили за то: излазили су и радосно посматрали борбу, нудећи нам храну, обућу, одећу и цигарете".[14]

Дошло је и до проблема унутар јединица југа Србије за време борби на другим теренима. Новомобилисани не само да су задржали своја прочетничка схватања него су и настојали да делују на њиховом ширењу. У 25. дивизији НОВЈ је било новомобилисаних „који у додиру са цивилним становништвом испољавају монархистичко расположење и извесна реакционарна схватања, каткад чак издајничко-четничка".[15] Органи ОЗН-е у Четвртом батаљону 27. бригаде 46. дивизије открили су четничку групу која је организовано деловала који су прикривено радили „против интереса наше борбе".[16] Стога се морало радити на сузбијању деловања непријатеља ради остваривања морално-политичког јединства и афирмације револуционарног морала.

У фронталним борбама долази и до већих губитака у људству и материјалу што је утицало на морал у борби и односе бораца према својим војним задацима. У 22. дивизији повећани број погинулих бораца негативно је утицао на борбени морал.[17] Стога се захтева да се иде на укопавање како би се жртве смањиле.[18]

Створена је посве нова ситуација и у односу на савезнике. Поред материјалне помоћи која је примана од западних савезника Енглеске и Сједињених Америчких Држава, сада је и директна сарадња са Црвеном армијом и новом бугарском армијом.[19] Ова нова ситуација довела је до квалитативног скока у јачању оружаних снага, али и до неких моралних проблема. Долазило је до сукоба око поделе ратног плена, односно до узимања непријатељевих заплењених материјалних средстава и борбене технике, иако је договорено да све остане Југославији. За време борбе код Београда дошло је до сукоба између команде јединица Црвене армије и бригада 21. дивизије око плена. Они су присвојили готово цео плен што није било у складу са споразумом између Националног комитета ослобођења Југославије и Владе СССР-а. Истина, Совјетски Савез је пружио велику војну помоћ Југославији, али договор о плену није остварен.[20] Далеко тежа ситуација је била са Бугарима као савезницима, што је изазвало многе моралне и политичке проблеме. Јединице Отечествене Бугарске су избегавале директне борбе с Немцима[21], покушале су да успоставе везе са балистима код Гњилана на Косову[22],

---

[12] Зборник докумената НОР, т. IX, 8, стр. 638. Штаб 24. дивизије у својој наредби упозорава „Скренути пажњу јединицама да постоји могућност да ће Шиптари правити заседе и убијати наше другове из заседа, са дрвећа и из кућа, те стога борци морају ићи врло опрезно". (Наредба од 22. 10. 1944. Зборник докумената НОР т. I, 14, стр. 226)

[13] Зборник докумената НОР т. I, 15, стр. 169

[14] **Братислав Стефановић,** Борба за Босански Брод, рад у књизи „Тако се борила Црна Трава", Црна Трава, 1973, год, стр. 444.

[15] Зборник докумената НОР т. IX, 7. стр. 775. Било је то 12. децембра 1944. године.

[16] Зборник докумената НОР т. I, 15, стр. 89.

[17] **Живојин Николић Брка,** 22. дивизија, стр. 401.

[18] **Иван-Цина Глигоријевић**, Девета српска, стр. 221. Било је доста убеђивања да се борци укопавају, праве бункере, склоништа, траншеје и заклоне посебно на Сремском фронту. Ипак су резултати постигнути, а то значи да је дошло до промене свести бораца о томе да није кукавичлук правити заклоне. Тако је ова активност имала и хумани карактер јер се остваривао циљ побеђивати са што мање губитака уз већу храброст, војне способности и ударну снагу.

[19] О правом месту и улози Бугарске у другом светском рату и приступању савезницима види код **др Милана Скакуна.**

[20] Види: Зборник докумената НОР т. I, 14, стр. 88—89.

[21] То је било за време борбе на Косову када су заједно дејствовале једна бугарска и 24. српска дивизија. Радило се о Четвртој бугарској дивизији. (Види: **Радун Јанковић,** 11. бригада Лесковац, Народни музеј, 1975. год. стр. 87—89.

[22] О томе у извештају Штаба 46. дивизије НОВЈ пише „Из читавог овог случаја може се закључити ово: Бугари су видели да могу без борбе ићи кроз шиптарску територију ако пођу без нас и то су и учинили". (Зборник докумената НОР т. I, 15, стр. 89).

а вршили бројне пљачке.[23] Из тих разлога командант Главног штаба за Србију, Коча Поповић, тражио је врховног команданта НОВ и ПОЈ, Јосипа Броза Тита, да се онемогући даљи боравак Бугара на територији Србије и да се бугарске војне јединице повуку у своју земљу.[24]

Ослобођен југ Србије чини сигурнијим борце на фронту. Нема више бојазности од непријатељевих репресалија. Групице четника вршиле су појединачна зверства,[25] али су биле уништаване дејством позадинских и војно-позадинских органа и радника ОЗН-е. То је био снажан чинилац моралне свести и борбеног морала.

Све је то стварало посебну друштвену, политичку, војну и моралну климу за остваривање војних, државних, револуционарних и моралних циљева који су постављени још 1941. године. У исто време остваривале су и речи Јосипа Броза Тита, врховног команданта НОВ и ПОЈ и генералног секретара Комунистичке партије Југославије: „Сада је ваш задатак — рекао је Тито — и задатак осталих бораца, нарочито синова Србије, да заједно са осталим народима ослободите и преостали дио наше намучене земље".[26]

Својом активношћу јединице НОВ и ПОЈ са југа Србије допринеле су убрзању процеса конституисања социјалистичког морала, јер су стварале материјалне, политичке, културне, моралне и друге вредности које су богатиле револуционарни морал. Сазревало је схватање о томе да ће нова ослобођена Југославија бити социјалистичка и да неће бити више могућности повратка на старо, буржоаско, а то значи и на буржоаски морал.

Ове јединице су промениле и однос према постојећем. Више није рушено буржоаско, пошто је већ то остварено, него изграђивано и чувано ново, будуће социјалистичко. Борци од рушилаца прерастају у ствараоце новог, моралнијег, хуманијег. Они чине све да сачувају материјална, културна и национална добра од непријатељевог уништавања[27]

Из свега тога израста нова морално-хумана свест и изграђују се социјалистички морални односи без обзира што није официјелно извршена декларација Југославије као социјалистичке заједнице.

Социјалистички хуманизам

Стварањем горе наведених услова долази и до прерастања револуционарног у социјалистички хуманизам.[28] Наставља се борба за човека као највишу вредност, али сада више окренута на стварање неопходних услова за развој човекове личности, за слободније ангажовање у стварању нових друштвених односа, афирмацију суштинских својстава на ширем плану, превазилажење нехуманих поступака које је рат детерминисао, помоћи да човек збаци бреме које је носио у класном друштву и схвати своје ново место у равноправној заједници. Истина, рат, који је још увек трајао наставио је да оптерећује друштвене односе у настајању.

Остваривана је брига за људе. Вођено је рачуна да се извршавају борбени задаци са мањим губицима. У том циљу вршена је војна обука чиме је подизано војно-стручно знање неопходно у фронталној борби. Коришћено је свако слободно време. Пружана је бржа здравствена помоћ рањеним и оболелим борцима и становништву на терену дејства јединица. У свим извештајима се о томе говори.[29] Посвећивана је већа бри-

---

[23] О таквом понашању Бугара има више података. Они су пљачкали код Белог Поља (Зборник докумената НОР т. I, 14, стр. 166). Штаб 46. дивизије у извештају ГШ НОВ и ПО Србије се жали 22. 11. 1944. године „Имамо великих тешкоћа у успостављању реда у ослобођеним местима, јер поједине бугарске јединице кад остану без контроле виших официра врше насилне провале у приватне станове" (Зборник докумената НОР т. I, 15, стр. 152). Бугарске јединице при уласку у градове и села „пљачкале су сељаке и грађане" **(Стратије Аризановић Прашка,** Доживљаји и виђења, стр. 125).

[24] О томе има више докумената. Књига депеша Главног штаба НОВ и ПО Србије, Архив Војно-историјског института ЈНА, К-184, рег. бр. 20-7/1.

[25] Види: **Хранислав А. Ракић,** Злочини окупатора и народних издајника у лесковачко-врањском крају 1941—1945. (рукопис).

[26] **Тито,** Говори и чланци, Загреб, Напријед, 1959. књ. I, стр. 245.

[27] У Трепчи Десета српска бригада спречила је „непријатеља да поруши постројења у руднику. Томе су, поред свега, допринели радници и рудари". **(Живојин Николић Брка,** 22. дивизија, стр. 364).

[28] Социјалистички хуманизам се јавља као програм остваривање слободе друштвене заједнице у којој ће човек бити највиша вредност као резултат реализације ослобођења рада и човека, и као конкретан однос међу људима и према личности.

[29] Материјално-техничко обезбеђење и санитетско збрињавање у Седмој српској бригади НОВЈ **(Буро Златковић),** Лесковачки зборник, т. XXV, стр. 109—12.

га смештају, исхрани и одећи и обући.[30] Брига је долазила до изражаја и на плану подизања образовања и научних сазнања. Држана су бројна предавања, организовани аналфабетски течајеви, деловале културно-уметничке групе и писани чланци за листове и зидне новине.[31]

Ослобађање бораца од сујеверја и предрасуда био је хуман задатак. Значило је јачати човекову моћ и вратити га другом човеку и друштву. Новомобилисани су постављали и оваква питања политичким комесарима у Петој српској бригади „А ко направи овај свет кад није бог?".[32] Превазилажено је фаталистичко гледање на живот и смрт.

Превладавање страха од смрти који се појачавао са приближавањем коначног ослобођења земље. Томе су доприносили и повећани губици од дејства непријатељеве артиљерије и тенкова. Из тих и других разлога дошло је до саморањавања да би се избегла стална офанзивна дејства на фронту.[33]

Изграђиван је хумани однос према заробљеном непријатељу. У току борбених дејстава предавале су се готово целе непријатељеве веће јединице. Тако је 23. дивизија НОВЈ пренела наређење Врховног штаба НОВ и ПОЈ у вези са односом према заробљеницима. У наређењу својим бригадама истиче „Врховни је штаб наредио да ниједног заробљеног непријатељевог војника не смемо убити, него га спровести даље надлежним штабовима".[34] Оштро је реаговао штаб 46. дивизије НОВЈ на појаве лошег односа према Албанцима.[35] Кроз критику лоших поступака изграђивани су правилни односи, чиме је социјалистички хуманизам — иако у ратним условима, када мржња побеђује разум, утицао да се хуманизирају оружани сукоби.

Изградња кадрова имала је хумани циљ и представљала допринос развоју личности и оспособљавање људи за успешна ратна дејства и васпитање и образовање бораца. Старешине из јединица НОВ и ПОЈ југа Србије били су слушаоци курсева за војно-стручно и партијско-политичко оспособљавање. Исто тако кроз анализе борби теоријски је обликовано искуством и одмах експлоатисано што је смањивало губитке. Изградња кадрова била је и путем изрицања санкција за промашаје. Тако је у 25. дивизији било бројно смењивање руководећег кадра са дужности.[36] Разуме се, да такав став није увек значио и правилан однос на чему се стално инсистирало.

Афирмација вредности личности путем одавања признања за успехе у борби, понашању, раду и односу према друговима и становништву. У том циљу су додељивана одликовања и вршена унапређења. Међутим, без обзира на испољену масовну храброст и хумано и морално понашање тешко је ишло са предлагањима. Стога је штаб 25. дивизије НОВЈ интервенисао код потчињених штабова бригада да посвете већу пажњу предлагању бораца за „похвалу и одликовање".[37]

Чување људског достојанства поставља се као примарни задатак. Ратни метеж који је настао, с једне стране уништавањима које је извршио непријатељ у току повлачења и друге, што је настао страх код људи на новоослобођеним територијама где су дуже деловали четници, усташе, плава и бела гарда да ће бити освете од стране бораца

---

[30] Били су створени стални извори снабдевања, а не више директно преко народноослободилачких одбора. Мада је било и отежаних услова за снабдевање што је смањивало борбени морал. Случај дејства 22, 24. и 46. дивизије НОВЈ у Косовској операцији.

[31] Види: Боримо се, лист 13. српске бригаде 24. дивизије НОВЈ, бр. 2—3, од 13. јуна 1945. године. стр. 27, 33. **Милан М. Миладиновић,** Хумана суштина културног стваралаштва у народноослободилачком рату, рад у књизи, Културни живот у ЈНА, Београд, Нолит, управа ЈНА, 1971. стр. 216—221. У извештају политкомесара 22. дивизије од 26. 10. 1944. године стоји „У низу јединица излазе зидне новине, а неке чете су издале своје листове" (Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 353). На Сремском фронту јединице су гледале и уметничке филмове. Тако јединице које су биле „у Лаћарку на одмору стално се смењују, филмови се врте и сала је увек пуна. Филмови су углавном совјетски, ратни". **(Гаврило Антић,** Од Јастрепца до Цеља", Београд, Народна армија, 1973. год. стр. 104. Види још од истог аутора „Јужноморавци", Бгд. Народна армија, 1969. год. стр. 109—110.

[32] **(Гаврило Антић,** Од Јастрепца до Цеља, стр. 130 и 143.

[33] У извештају 23. дивизије НОВЈ од 30. 11. 1944. године се каже „Доласком нових војника у наше јединице, новомобилисаних, догађало се је хотимичних рањавања". (Зборник докумената, т. I, 15, стр. 275). Саморањавање је било озбиљан проблем и у 21. српској дивизији (Зборник докумената НОР, т. IX, 8, стр. 638).

[34] Зборник докумената НОР, т. I, 15, стр. 468.

[35] Види извештај Дивизијског комитета КПЈ од 7. 2. 1945. године ПК КПЈ за Србију, Зборник докумената НОР, т. IX, 8, стр. 536.

[36] Зборник докумената НОР т. IX, стр. 477

[37] Зборник докумената НОР, т. IX, стр. 776.

НОВ и ПОЈ.[38] Стога је долазак јединица са терена Србије приман са неверицом. Било је чак и бежања испред јединица што је захтевало стални политички рад. Страх је ширио непријатељ у повлачењу. Стога је место да дочекују ослободиоце, како је то било у већини села Војводине и Славоније ,оно се склањало у куће ишчекујући поступке нове власти. Истовремено био је потребан интензиван рад да се подигне достојанство онима који су били у редовима непријатеља па сада постали борци јединица НОВ и ПОЈ са југа Србије. Затим, било је и нестрпљења код појединих старешина па су своја наређења остваривали и претњама, а било је и шамарања. У 25. дивизији НОВЈ било је случајева да је ,,руководилац шамарао борце, а преко тога је једноставно прелазила партијска организација, команде и штабови".[39]

Социјалистички интернационализам

Јединице НОВ и ПОЈ са југа Србије остварују на вишем степену социјалистички интернационализам. Оне делују на територијама других националности — Хрвата, Словенаца, Муслимана, Албанаца, Мађара и других. Оне су поред братства и јединства остваривале и пролетерски интернационализам као начело морала, али и свест о нужности развијања односа у којима се у основи налазе радничко-класни интереси. Партијска организација у овим јединицама инсистирала је да се прво интернационализам на делу доказује у односу на класне интересе радничке класе и на интересе народа и народности, који су се налазили у јединству.

Што се тиче пролетерског интернационализма у односу на међународни раднички и комунистички покрет сада је конкретније испољавање у току оружане борбе и у међудржавним односима. Јединице НОВ и ПОЈ са југа Србије дејствују заједно са јединицама Црвене армије. Изазвало је велико одушевљење сусрет бораца 23. и 45. дивизије са борцима Црвене армије у источној Србији и бораца Четврте српске бригаде испред Београда.[40] Борци Пете српске бригаде пеју се ,,на тенкове и камионе грле се и братиме с људима које први пут виде".[41] Долази и до сусрета са албанском дивизијом.[42] Ту су и бугарске јединице које су настојале да сперу љагу са бугарског народа због савезништва са Хитлером и фашизмом.[43]

Прославе међународних празника обављају се са јединицама Црвене армије. Тако је било са прославама 23. и 25. дивизије. Заједничка прослава у Неготину и Пожаревцу.[44]

Остваривана је и прослава Осмог марта 1945. године на терену где су се налазиле јединице НОВ и ПОЈ са југа Србије. Прослављан је Први мај на фронту у време гоњења непријатеља. То је чињено у разним местима Косова и Метохије, Војводини, Славонији, Хрватској и другим крајевима. То је чињено унутар јединица и са народом. Тако се развијала класна, национална и интернационална свест у јединству што је утицало на подизање и моралне одговорности за морално и хумано понашање.

Без обзира што се развијала активност на подизању антифашистичких расположења и патриотске свести, деловало се и на изградњу сазнања о вредности заједничких класних циљева људи без обзира на националну и државну припадност. Истина, у томе је било и потешкоћа изазваних неким некоректностима у понашању савезника, нарочито Бугара, о чему је било речи.

Заједничка борба допринела је да се схвати значај интернационализма за успех у борби и развијању нових односа међу људима и државама. То је утицало на подизање морала „због доласка Црвене армије" у 14. српској бригади.[45]

---

[38] Било је случајева да су села бежала испред јединица НОВ и ПОЈ односно Југословенске армије за време пробоја Сремског фронта. Чак је таквих случајева било и у Србији на шта указује 25. дивизија. (Види, Зборник докумената НОР, т. IX, 7, стр. 769).

[39] Исто, стр. 351.

[40] 21. и 23. дивизија заједно са Црвеноармејцима воде борбу за ослобођење Београда. **(Иван-Цина Глигоријевић**, Девета српска, стр. 208—211) Група аутора, Београд у рату и револуцији, Београд, Историјски архив Београд, 1984. књ. 2, стр. 594—623. **Гаврило Антић,** Јужноморавци, стр. 91. Ту је била и партизанска италијанска бригада „Гарибалди" у саставу Прве пролетерске дивизије. Било је Италијана у Петој српској бригади. **(Гаврило Антић,** Од Јастрепца до Цеља, стр. 106).

[41] **Гаврило Антић**, Од Јастрепца до Цеља, стр. 89.

[42] О томе извештава штаб 13. корпуса НОВЈ 3. 12. 1944. године. Зборник докумената НОР, т. I, 15, стр. 323.

[43] По начину дејства и понашања мало су Бугари у томе успели бар на територији Југославије. Народ их је доживео и даље као пљачкаше, а не ослободиоце и савезнике у борби против немачког фашизма.

[44] О прослави октобарске револуције у Пожаревцу види: **Саша Марковић,** Стазама смелих, Пожаревац, 1979. год. стр. 542.

[45] Зборник докумената НОР, т. I, 14. стр. 94.

Нови квалитети братства и јединства

Братство и јединство добија у значају и у вредности. Јединице НОВ и ПОЈ са југа Србије сада делују на ширем простору Југославије и налазе се у ситуацији да могу свестраније да остварују паролу „Живело братство и јединство!", коју је дефинисала КПЈ у првим данима устанка и која је остваривана за време НОР и социјалистичке револуције. Оно је остваривано: унутар јединица, борбом на другим територијама, садејством са јединицама других националности, учешћем у другим јединицама.

(а) Највише се остваривало братство и јединство унутар јединица НОВ и ПОЈ са југа Србије. Оне више нису не само јужноморавске него и српске, јер се у њима налазе бројне националности: Мађари[46], Италијани[47], Грци, Хрвати, Муслимани, и други. Ако се има у виду и присуство оних који су били у непријатељевим редовима и имали неправилно гледање на међунационалне односе онда је постигнут стварно велики успех на овом плану активности.

(б) Борци са југа Србије шире братство и јединство делујући на другим територијама: Косову, Војводини, Санџаку, Славонији, Хрватској, Кордуну, Банији, Босни, Словенији. Учествујући у ослобођењу ових крајева наилазе и на братски пријем. Тако у продору кроз Хрватску борци Четврте бригаде бивају добро примљени од Хрвата и других националности.[48] Одржавани су бројни зборови, политичке конференције, а најважније је био лични пример. Баш захваљујући борцима превазилажен је почетни страх или бојазан од непознатог.

(в) Остварено је братство и јединство путем заједничке борбе са јединицама из других крајева, које су биле састављене од других националности. Бригаде 46. дивизије су успешно садејствовале „са македонским снагама на Скопској Црној Гори".[49] Двадесет четврта бригада ухватила је „везу са 18. хрватском бригадом".[50] Сусрет „српске и хрватске бригаде на још неохлађеном бојишту претвара се у спонтану манифестацију братства".[51] Био је „срдачан сусрет народа легендарне Козаре са србијанским партизанима".[52]

(г) Борци са југа Србије налазе се и боре у другим јединицама и тамо настављају да развијају братство и јединство. Сврљижани су највише „гинули на Сремском фронту, у жестоким борбама против Немаца и усташа, затим у Славонији и Хрватској, а мањи број у Босни. Највећи број погинулих Сврљижана био је у борбеном строју 1. Југословенске армије (1. пролетерска, 6. личка пролетерска, 11. и 5. крајишка и 21. дивизија)".[53] Било је бораца и у Четвртој црногорској бригади, у Другој српској пролетерској и другим јединицама.

Развијана је висока свест о одговорности да се својим поступцима учвршћује братство и јединство и превазилазе национализам и шовинизам, који су Немци, Италијани, Мађари и Бугари као окупатори и контрареволуционари распламсали до врхунца. Расла је свест да се приближава ослобођење целе Југославије и да од братства и јединства, као тековина НОР и социјалистичке револуције, зависи будући развој и остваривање социјалистичких идеја и друштвено-економских односа.

Братству и јединству је прилажено и са класног становишта реализације идеала социјалистичке револуције чиме је добијало у садржини и хуманој оријентацији. У својој основи имало је пролетерски интернационализам као класну свест о јединству интереса радничке класе без обзира на националну припадност.

Југословенски социјалистички патриотизам

Ослобађањем делова Југославије јединице НОВ и ПОЈ са југа Србије доживљавају југословенску заједницу као своју. Они су своју патриотску дужност испуњавали дајући и своје животе заједно са другим националностима. Створена је и материјална основа за нови социјалистички патриотизам. Расте пат-

---

[46] **Гаврило Антић**, Од Јастрепца до Цеља, стр. 147; Зборник докумената НОР, т. I, 14, стр. 120.

[47] На Сремском фронту „бригаду напуштају Италијани. Тешко су се ти људи растајали од својих бораца са којима су провели годину и више дана заједно". **(Гаврило Антић**, Од Јастрепца до Цеља, стр. 106.

[48] **Гаврило Антић**, Јужноморавци, стр. 144.

[49] Зборник докумената НОР, т. I, 15, стр. 322.

[50] Зборник докумената НОР, т. I, 15, стр. 574.

[51] **Гаврило Антић**, Од Јастрепца до Цеља, стр. 159.

[52] **Иван-Цина Глигоријевић**, Девета српска, стр. 306.

[53] **Драгољуб Ж. Мирчетић**, Сврљишка брда и врх зелени, Сврљиг, 1984. године, стр. 255.

риотска свест и јачају осећања. Развијају се сазнања да само Југославија као јединствена заједница равноправних народа и народности, може да остварује своје циљеве.

Развија се љубав према новој социјалистичкој друштвеној заједници, која израста из НОР и социјалистичке револуције. Без обзира на споразум са избегличком владом, тековине остају да важе и буду основа конституисања настајања социјалистичке заједнице.[54] Из тих разлога се тражило испуњење патриотских дужности без обзира на политичка и верска схватања.

Стварањем државне имовине ударени су економски темељи новој државној организацији. Љубав према оном заједничком условљава и нове квалитете у области патриотизма. Није то само дужност борити се за ослобођење земље него и за нову друштвено-економску садржину и односе.

Деловањем политичких комесара и партијских и скојевских организација развија се љубав према Комунистичкој партији као вођи народа и народности Југославије у НОР и социјалистичкој револуцији.

Интензивно је настављен рад на популарисању и истицању историјских заслуга, личних вредности и способности врховног команданта НОВ и ПОЈ а онда и Југословенске армије, председника Националног комитета ослобођења Југославије и генералног секретара КПЈ Јосипа Броза Тита, као личности која обједињује све народе и народности Југославије.[55]

Борбеном и политичком активношћу борци са југа Србије упознају схватања, обичаје, навике, психологију, менталитет и језик других народа и народности.[56] То је било од битног значаја да се схвати разнородност и вишенационалност Југославије, сада на делу и непосредно, а не само преко политичких предавања и информација.[57] У томе делује и централна штампа а понајвише Борба лист КПЈ.[58]

Рад као морална вредност

Ослобођењем нових крајева и покрајина, стварањем корпуса и армија НОВ и ПОЈ, а затим и Југословенске армије, поставило се питање обнове земље. Стога је радна активност добила велики значај поред настављања рата за коначно ослобођење земље. Велике потребе за оружане снаге условиле су стварање разних радионица и оспособљавање фабрика, које треба да буду ангажоване већим делом за фронт, али и за становништво у позадини. Тако се стварају радионице: обућарске, пекарске, кројачке, возарске, пушкарске, артиљеријске и друге. По ослобођеним градовима обнавља се рад фабрика за војну одећу и обућу и друге потребе. Могло би се рећи да се радило о учешћу све производње првенствено за потребе фронта. Радило се о војној производњи.

Стварају се радионице по дивизијама и бригадама. Ту су и корпусне и армијске радионице. У 25. дивизији НОВЈ предузели су мобилизацију: шустера, шнајдера, потковача, сарача итд. „у циљу стварања батаљонских и бригадних радионица".[59]

У овим радионицама и фабрикама створени су услови за афирмацију радног морала, који је био суштински део социјалистичког морала у конституисању. Није се водило рачуна о радном времену. Однос према раду био је мерило патриотизма, оданости, храбрости, самопожртвовања, усвојености идеала радничке класе, спремности на највећа напрезања. Уз то остваривана је дисциплина, самоиницијалитва, дружељубље, колективни рад и на његовој основи развијана и социјалистичка свест о раду као основи будуће активности човека у ослобођеној земљи. Расла је и свест о одговорности. Долазио је до изражаја и поштен однос према раду, друговима, имовини. У војним фабрикама стварани су нови друштвени и морални односи.

---

[54] **Јосип Броз Тито**, Борба за ослобођење Југославије 1941—1945. Бгд. Култура, 1947. т. I, стр. 269—270. Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Бгд. ИСИ, 1963. год. стр. 406—407.

[55] **Милан М. Миладиновић**, Дневник партијског руководиоца бригаде, Београд, 1965. стр. 95 (нерегистрован у Народном музеју у Лесковцу).

[56] Борци су се шире упознали са јединицама и обичајима Мађара, Алабанаца, Турака у Босни и Косову, Румуна, Словака, Хрвата, Словенаца.

[57] Политички комесари, чланови Партије и Скоја понајвише, а и други руководиоци говорили су борцима о односу према становништву разних националндости и вера. Борци се упознају са свим карактеристикама становништва на терену где су водили борбу. (**Гаврило Антић**, Јужноморавци, стр. 107.)

[58] Лист Борба је стизала на фронт и била обавезна да се проучава са борцима и руководиоцима. Она је била и извор основних информација. Чланци у њој имали су и директивни обавезујући карактер.

[59] Зборник докумената НОР, т. IX, 7, стр. 354.

Ту су били радници у војним униформама који су остваривали радне, али и борбене задатке. Чували су своје фабрике и били спремни да се укључе у војне акције против остатака снага контрареволуције, које су се кретале у позадини надајући се неком илузорном преврату у односима међу савезницима.

У радионицама и фабрикама развијан је интензиван војно-политички и морално васпитни рад. Развијана је љубав према раду. Одржавани бројни састанци после рада и остваривана критика и самокритика. Држане су и конференције ради анализирања остварених резултата и упознавања са наредним задацима. У тако развијеним колективима није могло бити слабих резултата, а то значи ни оних који би изостајали са посла или недовољно се ангажовали у раду. Стваран је нови, хумани, одговорни, продуктивни однос према својим радним и људским задацима.

Одвијао се интензиван војни рад на обучавању новодошлих бораца и на оспособљавању старешинског кадра.[60] Већ су постојале војне школе, курсеви, а одржаване су и редовно војне вежбе ради усавршавања и обучавања бораца за борбене активности. Вршена је и анализа на свим војним и партијским састанцима војних дејстава чиме су стечена искуства одмах постајала средство за успешнију војну активност.[61]

Појачан је партијско-политички рад. Интензиван живот захтевао је и сталан рад. Требало је новодошле борце брзо оспособити да се снађу у новој средини и да прихвате ратни начин живота. Исто тако њихово укључивање у већ постојеће војне колективе није ишло без проблема и напора. Ту је рађено и на преваспитавању у сфери политике и морала. Велики број неписмених отежавао је напоре у изградњи моралне и политичке свести. Проблем је био и у малобројности чланова СКОЈ-а и Партије па се морало данонoћно радити, а то све уз остваривање свих осталих задатака у чему су се и истицали.

Борци су за време затишја на фронтовима радили на сакупљању летине и обради поља. Помагали су и мештанима у рашчишћавању рушевина. Био је и интензиван рад на успостављању саобраћаја изградњом мостова, поправком пруга итд. Биле су то истовремено и радне и борбене јединице. Тиме се стицао утисак, а и расло сазнање да је рат нужност која захтева ангажовање, али да је основно рад и изградња. Стога после завршетка рата неће бити веће радне акције у којој неће учествовати и припадници Југословенске армије.[62]

Веома значајан је био рад на подизању образовања, знања, културе, уметничког укуса и научне свести. Биле су бројне активности културно-уметничких екипа које су биле формиране чак и по батаљонима. Иначе су деловали културно-просветни одбори.[63] У Босанском Шамцу, борци Треће српске, у којој се налазе и борци Прве јужноморавске бригаде и други са терена југа Србије, одмах по ослобођењу града дали су приредбу за грађанство. Тада је „четрдесет осам другова певало борбене песме. Било је рецитација и изведен је скеч Мати. После програма — уобичајено весеље".[64] Сваки предах је искоришћаван за ову активност. Тако је описмењен велики број бораца, набављено доста књига, оспособљено више бораца да могу да глуме, рецитују, развијана љубав према књизи и позоришној уметности. Ту је и оспособљавање да се пишу чланци, уређују листови, дају уметнички цртежи, певају песме итд.[65]

Нови квалитети личности борца НОВ и ПОЈ

Поред развијања моралних вредности на виши степен долази и до раста личности и моралности човека — борца јединица НОВ и ПОЈ са југа Србије. Стечена морална својства у току борбе

---

[60] У Петој бригади „одржавају се војно-политички часови" (Зборник докумената НОР т. I, 18, стр. 222; у Четвртој бригади био је интензиван и свакодневан рад „на војно-политичком уздизању бораца и руководиоца", Зборник докумената НОР т. I, 18, стр. 227; у Једанаестој бригади, поред велике војне активности против балиста на Косову „истовремено се одвија и партијско-политички рад са оним јединицама које нису на положају" **Милан М. Миладиновић**, Дневник партијског руководиоца бригаде, стр. 1).

[61] **Радун Јанковић**, 11. бригада, стр. 108

[62] Касније ће се ЈА преименовати у Југословенску народну армију. Учешће на изградњи пруге Брчко-Бановићи итд. затим, Аутопута „Братство и јединство". Само да напоменемо ове акције. Читаве јединице у Војводини су брале кукуруз.

[63] **Милорад Мадић**, Корчагин и његови другови, стр. 179 и **др Слободан Милошевић**, Улога Скоја у описмењавању бораца у партизанским одредима и јединицама НОВ Југославије, Бгд. Експорт прес, 1979. стр. 163—169.

[64] **Милорад Мадић**, Корчагин и његови другови, стр. 179.

[65] **Милан М. Миладиновић**, Лик младих комуниста у револуцији, Бгд. Конференција СКЈ за ЈНА, 1972, стр. 151—143.

од 1941. године сада долазе до пуног изражаја у директном сучељавању са новомобилисаним борцима и са становништвом на другим територијама где се водила борба. Јасно се видео велики домет који је остварен деловањем свих чинилаца НОР и револуције на југу Србије. Развијена морална свест о одговорности за морално-хумано понашање, однос према другима и задацима, схватање да се ради о новим личностима потребним новој друштвеној заједници у настајању, утицали су да се постигну изванредни резултати у моралном обликовању личности.

У току борбе на другим теренима још више је дошла до изражаја моралност бораца југа Србије јер су хтели и личним примером да покажу да се ради о новим личностима. Тако су потенциране већ стечене личне вредности и стицане су нове. „Изванредна борбеност, упорност и дисциплинованост бораца Двадесет друге дивизије НОВЈ у Косовској операцији" била је свуда присутна током активности.[66] У 14. бригади је закључено да дисциплина „може задовољити иако велики број новодошлих бораца није богзна како дисциплинован или услед незнања или услед немарности".[67] Баш ове борце су снажним моралним утицајем успели да преваспитају и изграде код њих моралне погледе и својства која су већ поседовали борци са југа Србије.

У току борби на ширим фронтовима јавља се масовна и колективна храброст. Појединачни херојски чин није решаваo поједине борбене активности. Захтевано је складно и истовремено дејство у јуришима на непријатеља. Била је потребна и боља обученост да би храброст дошла до изражаја уз мање губитке. Ратовало се у условима рововских борби и масовне употребе разних борбених средстава. Разуме се, и у тим условима лична храброст имала је своју улогу, али тек када делује као лични пример масовне храбрости. Остала је лична храброст у посебним условима деловања. У извиђачким јединицама, у бомбашким нападима на непријатеља у бункерима, у диверзантским акцијама за уништење центара веза, хватања курира, заробљавање непријатељевог командног кадра итд.

Посебно је долазило до изражаја другарство према рањеним друговима. У масовним нападима долазило је и до већег броја рањавања. Пошто је борба вођена на равном терену у Срему и неким другим крајевима много напора је требало уложити па под кишом куршума спашавати другове.[68]

Наглашено морално својство било је поштење. Борци су пролазили кроз напуштена села, ослобађали градове у којима су многи излози радњи били разбијени, заплењиване разне количине робе, војне опреме, заробљавани Немци, усташе, четници, Аустријанци, Мађари и други који су са собом носили опљачкано злато и друге вредне предмете. Све то је изазивало радозналост да се види и присвоји. Борба коју су борци водили против тих својих помисли дала је резултата.

Без обзира што су услови за самоиницијативу били ограниченији него када се дејствовало у мањим групама и јединицама ипак је долазила до изражаја. Сложеност борбе у покрету, сусрету, у градовима и насељеним местима захтевала је брзо и нетипично реаговање што је утицало на самоиницијативу, али она је била присутна и у радионицама, на радним акцијама и у другим случајевима испољавања бораца и руководилаца јединица југа Србије у завршним операцијама за ослобођење отаџбине.

Повећана је била и одговорност за животе и успех борбе. Посебно је она била нарасла код старешина, које су стално биле у додиру с непријатељем и вршили нападе са циљем да се открију његове намере и распоред. Пошто су чете биле бројније то је и одговорност да у нападу буде што мање жртава била већа. Одговорност је била веома присутна и у другим деловањима бораца на фронту и позадини. Сада се јавља и интернационална одговорност у садејству са савезницима.

Поред ових дошло је до квалитативног скока и личних вредности: истинољубивости, оданости новој друштвеној заједници која се стварала, радиности, човештва, дисциплинованости, искрености, објективности и других.

Стварана је нова морална личност која ће моћи да доврши ослобођење отаџбине и да преузме одговорност за будућност, очување тековина НОР и социјалистичке револуције и даљи развој већ створених основа социјалистичке заједнице равноправних народа и народ-

[66] **Живојин Николић Брка,** 22. дивизија, стр. 365.

[67] Зборник докумената НОР т. I, 15, стр. 460.

[68] Види: **Милорад Мадић,** Корчагин и његови другови, стр. 161, 166.

ности. Тако је у НОР и револуцији спасаван човек од рашчовечења које је носио рат, а поготово овај који је вођен против фашизма и контрареволуције и стварање личности са својствима човека будућности. У томе су партијска, скојевска организација и други чиниоци у јединицама НОВ и ПОЈ са југа Србије одиграли велику улогу и у сфери морала и хуманизма, обликовања свестрано развијене личности, која ће моћи да настави своју активност у условима мира, изградње и обнове земље. Личност је израсла у субјекта спремног и способног за радикално ангажовање у промени постојећег стања. Тежина задатка као да је била подстрек за свестраније ангажовање. Борац је себи постављао максималне моралне захтеве иако ситуација то није омогућавала.

Неки морални проблеми кршења норми

Велики успеси у моралној сфери деловања имали су као пропратну појаву и неке појаве нарушавања моралних норми. У брзом развоју и одлучујућим победама као да није било довољно времена за систематско морално васпитање па је долазило и до ставова, понашања, схватања и активности које су доводиле у питање остварене вредности у свим областима револуционарно-ослободилачког деловања. Јединице НОВ и ПОЈ са југа Србије биле су снажни колективи, који су наставили да развијају створене опште и личне вредности, да богате револуционарне моралне норме, да остварују фундаментална морална начела и обогаћују себе као нове личности. Уз све то дешавале су се и појаве одступања од моралног система вредности, која не могу да умање све оно што је створено као моралне традиционалне вредности.

(1) У свом ембрионалном облику јављају се тенденције **протекције,** које се више манифестују на терену југа Србије него у јединицама НОВ и ПОЈ овог подручја. Борци, који су самовољно напуштали јединице задржавали су се у војно-позадинским органима. О томе у извештају 46. дивизије НОВЈ од 17. 11. 1944. стоји „Људство по командама подручја, места и сеоским одборима које се на протекционашки начин или путем фамилијарности увукло у такве установе, а не заслужују да се тамо налазе, упутити у оперативне јединице. Таквих случајева има више, те на тај начин ствара се незадовољство код бораца из наших јединица".[69]

(2) **Самовољно напуштање јединица добија шире размере,** а то изазива бројне моралне проблеме. Политички комесар 25. дивизије НОВЈ указује да по болничким центрима има „близу 3 хиљаде бораца од којих се вратио незнатан део".[70] У овој Дивизији било је преко стотину бораца који су самовољно напустили своје јединице.[71] Ових појава било је и у другим јединицама. Сасвим је разумљиво да се сада према таквим лицима предузимају оштрије санкције али изостају моралне осуде јавног мњења. Оне нису тако јаке као што је било раније када се водила борба на „своме" терену. Са тим се морало рачунати па је дошло и до претњи како би се томе стало на пут, а што је још горе захтевају се ригорозне мере. У 46. дивизији НОВЈ у једном документу стоји „Ради бољег и бржег ефекта потребно је да се одобре пресуде достављене ради извршења, јер до сада није било случајева стрељања, те наравно да и због тога има и више преступа, а почетком стрељања унеколико би се ублажило".[72] Као што се види траже се санкције као средство негирања недостатака и то оне најтеже. Добро је што команде корпуса нису такве ставове уважавале. Ту је било нестрпљења у тражењу да се путем санкција заустави пораст прекршаја а не васпитним мерама што је до тада чињено.

(3) Назиру се појаве **каријеризма** доделом чинова, одликовања и могућности напредовања уз коришћење извесних привилегија у исхрани, одећи, становању и војних дужности. Пошто је припадност Партији и СКОЈ-у давало шансе да се буде на руководећем положају и напредује у служби било је тежњи да се по сваку цену буде припадник. То се посебно осећало код интелитенције која је мобилизацијом долазила у јединице југа Србије из великих градова, који су били ослобођени. Ово је био један а други вид каријеризма састојао се код комадног кадра који је више обраћао пажњу да извршава задатке претпостављеног старешине или штаба него да редовно живи партијским животом. Ово су уочили у 21. дивизији НОВЈ а што се види из закључка да су чланови

[69] Зборник докумената НОР т. I 15, стр. 91.

[70] Зборник докумената НОР т. IX, 9, стр. 474.

[71] Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 357.

[72] Зборник докумената НОР т. I, 15, стр. 90.

Партије — старешине вукле назад остале партијске ћелије у јединици.[73] И у 25. дивизији НОВЈ констатују да штапске ћелије нису редовно живеле партијским животом".[74]

(4) Појаве **малограђанштине** су уочене придоласком нових бораца из градских средина. У извештају од 12. децембра 1944. године полит-комесар 25. дивизије указује на појаве које јасно говоре да се ради о понашањима која носе малограђанска схватања и начин односа међу људима.[75] Он изворе налази у онима који су дошли из градских средина, а још конкретније код интелектуалаца Истина, има ту и претеривања, јер свако слободније понашање, изношење мишљења, избегавања тежих обавеза и слично проглашавало се малограђанштином, што није прихватљиво. Затим, однос према ученицима, студентима и чиновницима био је критичнији него према другима. Из тих разлога теже су примани у Партију и СКОЈ од осталих бораца без обзира што су се својим квалитетима истицали и то по свим чињеницама доказивали као добри борци и моралне личности. Ту и тамо било је сувише опрезности без разлога. Биле су велике могућности провере људи. Кад су они на делу показали своју вредност није било разлога да се према њима секташи.

(5) Критика **партизанштине** имала је свог оправдања. Виши степен војне организације тражио је усклађивање дејстава, организованији иступ, већу војну дисциплину и друге војничке особине без којих се није могло складно, организовано, плански и јединствено деловати. У 21. дивизији НОВЈ је тражено да се најодлучније ликвидира заостатак „партизанштине и фамилијарности".[76] На појаву фамилијарности указује се и у другим јединицама са југа Србије. То је с једне стране била позитивна критика партизанштине и фамилијарности, а са друге носила је тенденцију одбране извесних привилегија руководећег кадра. Сваку критику одвајања од бораца проглашавало се партизанштином.

(6) Уочене су и тенденције **бирократизма** у раду команди јединица. На то се указује у 21. дивизији. Разлог се проналази у нераду партијских ћелија по командама јединица.[77] Сигурно да ту има доста истине, јер опада партијност услед недовољне критичности према овим појавама. Посебно се то односи на команде бригада, дивизија и корпуса. Почиње се више папирима општити него што је то било нужно. Долазило је и до извесног одвајања вишег руководећег кадра. То је било само у тенденцији, која је могла да прерасте у појаву, да се на време није она уочила и критички настојала да превлада.

Разуме се, било је и других појава нарушавања моралних норми, система вредности и начела социјалистичког морала у процесу конституисања и афирмације као општег правила понашања бораца јединица НОВ и ПОЈ са југа Србије.

З а к љ у ч ц и

Јединице НОВ и ПОЈ са југа Србије постале су снажан чинилац у коначном ослобођењу земље. Оне су у своје редове примале и борце из других крајева постајући тако југословенске, али су у себи задржале основне вредности југа Србије. Оне су то преносиле на друге борце и деловали на становништво. Стога се може закључити:

— велика је заслуга јединица НОВ и ПОЈ, а затим и ЈА, у коначном ослобођењу Југославије;

— поред војне активности оне су остваривале и програм социјалистичке револуције у коме су садржане фундаменталне вредности у револуционарном моралу, моралу радничке класе;

— примајући у своје редове борце из других крајева постајале су општејугословенске и по циљевима, карактеру, активности и моралу, али су задржале и почетне вредности створене на терену југа и истока Србије, које су као део постале вредне у целини социјалистичког морала;

— дале су свој велики допринос прерастању револуционарног у социјалистички морал;

— обогатиле су начела пролетерског интернационализма и социјалистичког хуманизма:

— допринеле изградњи социјалистичке моралне свести и обликовању нове личности, која ће моћи да се свестрано ангажује у друштвеним процесима;

— истовремено су радиле на васпитању и преваспитању бораца, сузбијале појаве нарушавања лика борца НОВ и

---

[73] Зборник докумената НОР т. IX, 8, стр. 635.

[74] Зборник докумената НОР, т. IX, 8, стр. 636.

[75] Зборник докумената НОР т. IX, 7, стр. 770.

[76] Зборник докумената НОР т. IX, 8, стр. 642.

[77] Исто, стр. 635.

ПОЈ, борили се против непријатељевих политичких, моралних и идејних схватања и изграђивале научни поглед на свет;

— остварили велики утицај на развијање братства и јединства и на ширењу идеја НОР и револуције на теренима где су водиле борбе и тако превазилазиле јаз који су окупатори и контрареволуционари створили међу нашим народима и народностима;

— на време су уочавале тенденције одступања од револуционарног морала и ангажовале се у сузбијању тих појава, и

— својим учешћем у завршним операцијама доказали да су синови српског народа, који се боре за слободу и Србије и Југославије, да су тиме остваривали са успехом задатке у свим областима НОР и револуције, допринели реализацији платформе КПЈ о оружаној борби и стварању нове друштвене заједнице на социјалистичким основама. Тиме су допринеле да се коначно ослободи земља, успостави нова политичка власт, сруше буржоазија и српска монархија и омогући стварање хуманијих друштвено-економских односа.

Dr Milan Miladinović

DE NOUVELLES QUALITÉS DU MORAL DES UNITÉS DE L' ARMÉE DE LIBÉRATION NATIONALE DE LA SERBIE DU SUD-OUEST

Les unités de l'Armée de libération national et du mouvement de libération nationale de Yougoslavie du sud de la Serbie représentaient un agent bien fort de la libération définitive du pays. Elles recevaient dans ses rangs des combattants venant d'autres régions devenues de cette manière yougoslaves. Donnant sa grande contribution au point de vue militaire à la libération définitive de la Yougoslavie, ces unités sont devenues des écoles du nouveaux moral socialiste et de novelles valeurs morales. Elles ont particulièrement influencé sur un grand procès remarquable, celui de l' évolution du moral révolutionnaire au moral socialiste. Voilà où on trouve leur mérite indubitable.

Др Никола Цветковић

Лирске народне партизанске песме у ратним листовима XXI српске ударне дивизије

У току народноослободилачке борбе култура, писана и штампана реч, објављивање књига, брошура, песмарица, белетристике, али и листова, билтена, различитих вести и информација, имало је изузетно значајно образовно-сазнајно, акционоборбену и идејно-политичку улогу, у широкој мобилизацији и плодотворном и овестраном васпитању маса. Листови, билтени, новине и сваковрсне друге публикације и периодика партизанских јединица, ударних бригада и дивизија, били су гласила бораца и израз најпрогресивнијих снага, тежњи и хтења читавог народноослободилачког фронта. У њима су на најприступачнији начин афирмисани и тумачени важност и циљеви одлучне борбе против фашистичког окупатора и његових слугу, као и перспектива те борбе са нагласком на нужности протеривања непријатеља из наше земље и извојевања пуне слободе. Поред проношења истине о тој праведној борби и револуцији, у овим листовима и публикацијама је, кроз мноштво сваковрсних написа, цртица, песама, чланака, лирских записа и сл., указивано на узорне примере хероизма и пожртвованости партизанских бораца, на важност и потребу неговања и развијања братства и јединства, као и на стварање друштвених услова за заснивање нових односа и изграђивање нове социјалистичке личности. Функција тих прилога и написа била је да помогну шире схватање суштине револуционарног друштвеног преображаја и укључивање што већег броја људи у њих. Али, у тим листовима су приказана и различита злодела непријатеља, његове пљачкашке намере, као и братоубилачко и издајничко деловање.

Према неким непотпуним подацима, од времена устаничких дана до коначног ослобођења — појавило се близу десет хиљада различитих издања, а најновија библиографска истраживања и сумирања би показала да је премашена та иначе крупна и значајна бројка. У току НОБ-а, према „Библиографији издања у народноослободилачком рату 1941—1945" појавило се 4.339 војних издања књига, брошура, листова и часописа; док се спомиње број од 1.264 различитих издања, преко 150 штампарија и око 666 „техника". Према истом извору, само у 1945. години штампано је 2.666 издања,[1] што је врло импозантна цифра, која недвосмислено сведочи о уздигнутости, културно-стваралачком лику и идејном активизму наших бораца и партијских радника. А све је то данас, како је лепо примећено, „јединствен документ једне епопеје, документ страдања и патње, хероизма и самопожртвовања" (Отмар Креачић).

У XXI дивизији се током рата одвијао богат и разноврстан културно-образовни живот и рад. Нарочито је била жива активност на издавању различитих листова који су обиловали сваковрсним прилозима, чланцима, записима, лирским песмама и информацијама из живота и деловања војних јединица, уз истицање појединих подвига и позитивних примера за углед.[2] Основни циљ тих ратних листова био је да ангажују и делатно усмеравају младе људе у борби за ослобођење земље, да делују идејно-политички, образовно-сазнајно, те да уз

---

[1] **Библиографија издања у народноослободилачком рату 1941 — 1945.** Београд, 1964. (уводна напомена).

[2] Издавање листова, читамо у уводнику „Нашег гласника", било је услов развоја културно-просветног живота и његовог подизања на виши ниво. У листу који је покренут у оквиру такмичења поводом 27-годишњице Октобарске револуције, позивају се на сарадњу сви другови и другарице. „Само тако наш лист би имао стварно успеха и био збиља наш, нас свих (. . .) Писаћемо о проблемима који нас интересују у односу на наш посао и постављене задатке. Описиваћемо догађаје које смо ми проживели у покретима и борбама наше дивизије. Има међу нама другова који имају смисла за писање песама. И њима се пружа могућност да покажу свој таленат и да га даље развијају. . ." — програмски се пише у уводнику „Нашег гласника", уз

свесну дисциплину снаже борбену спремност и развијају братство и јединство, као и да подстичу и јачају одговарајуће видове и облике демократског деловања, афирмишући нове друштвене односе, етичке вредности, културно-уметничке домашаје и прегнућа. „Наше оружје није само пушка него и просвета" [3] — истицано је дословце.

Поменимо овде неке од тих листова као што су: „Јединство", „Вести", „Кроз борбу", „Ми наступамо", „Ударници", „Слобода", „Телеграфист", „Млади телефониста", „Цепне новине" и др. Укратко, изненађује, па унеколико и задивљује бројност тих листова у тешким ратним данима и скоро немогућим условима, када није било папира и технике за умножавање,[4] боје, писаћих машина и сл., а да и не говоримо о потребним радним и стваралачким погодностима, када се са муком истрајавало и одолевало. Неки од тих листова припремани су и буквално између два окршаја, у рову, на застоју, у тренуцима предаха, између дугачког маршевања.[5] Најчешће су писани и прављени на некој старој писаћој машини са нагризеним и тешко распознатљивим словима, реже на шапирографу, само појединачно су штампани, као „Вести" на пример, а било је и оних попут „Листа санитета IV бриг." (бр. 2), „Напредак", који су писани руком, једноставним, крупним и читљивим словима, што посебно импресионира. А то се може схватити само као израз чести и натчовечанских прегнућа и велике воље да се победи, истраје и надвлада и оно немогуће, уз решеност да се по сваку цену остави писани траг. Многи од тих листова су истинско сведочанство натчовечанских прегнућа, истрајности, одолевања, монументални споменик људском и журналистичком стваралаштву.

У поменутим и другим ратним листовима XXI дивизије објављен је знатан број лирских песама из усмене народне књижевности ослободилачког рата и револуције, и још више лирских прилога обликованих у духу поетике писаног израза (писане књижевности).[6] Њихова тематска и мотивска разноврсност се може пружисати у неколико основних тематских целина: (I) везаних за значајније догађаје и места збивања, поједине битке и ратне сукобе, победе и страдања, (борба на Барју, на пр., Романија, Сава, Морава, Расина и сл.); (II) потом за битне друштвено-историјске, животне и идеолошко-политичке окоснице (оданост партији, борбено-слободарска преданост, патриотизам, братство и јединство, револуционарни хуманизам, класно-социјално, осуда издајства, злочина и сл.); (III) као и за познатије ликове бораца који су носиоци одређених животних и идеолошких стремљења (пали јунаци — Поп Мића, пролетерски борци, Титов светао лик, омладина, пионири и др.). Ако се може судити по бројности лирских песама, онда је видно да је у тим ратним данима цењена, негована и публикована поетска реч, и то нарочито она која је имала борбено-мобилизаторску снагу. А опет када су у питању ниво и домашаји тих лирских песама уочава се различита вредност која се креће од аматерских покушаја до зрелих уметничких остварења. Уопште узев, лирске народне партизанске песме су уметнички зрелије од прилога

указивање и на садржинску оријентацију, смисао и карактер прилога. „Треба да се учимо да говоримо, треба да се учимо да пишемо, а то ћемо најбоље моћи кроз овај наш лист" — истиче се при крају уводника који потписује уредништво. Из овог става се непосредније открива културно-стваралачка улога и функција коју су имали ови ратни листови. — **Наш гласник,** издаје пратећа чета и приштабско особље XXI НОВ дивизије, 15. XI 1944. бр. 1. — АВИИ, к.ш. 56, рег бр. 29/1.

[3] **Кроз борбу,** ратни лист 21 НО српске дивизије, 9. март 1945, год. I, бр. 3, стр. 17 — АВИИ, к.ш. 56, рег. бр. 3/1.

[4] О неповољним условима, техничком изгледу и помањкању материјала за издавање листова најбоље сведочи завршна реченица из „Речи редакције", листа „Звезда": „Техничка страна нашег листа је прилично слаба, јер другови доста слабо куцају на машини, а оскудица је и у материјалу, док су и сами другови оптерећени и другим пословима". — **Звезда,** мјесечни лист 5-ог бат., фебруар 1945, год. I, бр. 1. — АВИИ, к.ш. 56, рег. бр. 17/3.

[5] У краткој уводној напомени за избор хумористичких прилога објављених у бројним листовима наших јединица током рата, вредни посленик у Архиви Војно-историјског института у Београду, Милан Репац пише: „Скоро да нема јединице НОВЈ која није издавала и свој лист. Ратовало се, јуришало, маршевало, било непрекидно у покрету, али увек се налазило места и времена да се напише чланак, репортажа, нацрта карикатура, напише пошалица, што је уз вести с фронтова и из земље штампано, најчешће на шапирографу, А када није било ни њега новине су биле исписиване руком". — М. Репац, **Смех међу рафалима,** Народна армија, 23. децембар 1982.

[6] У уводној белешци за песме о Титу у НОР-у, под насловом „Лирски записи о великану", Милан Репац пише: „Истакнуто место у цепним новинама **и другим бригадним** и дивизијским листовима **имала је поезија,** коју су писали борци, комесари, команданти, омладинци и пионири." По његовој оцени већина тих песама посвећена је и упућена Титу као вођи и стратегу револуције, херојству и човеку. — **Четврти јул,** 26. IV — 3. V 1983.

писане књижевности, међу којима такође има успелих остварења што заслужују одговарајућу обраду и систематско изучавање, па и један прегледнији избор у оквиру целовитије збирке лирских партизанских песама из војних листова.

После кратке уводне напомене о важности и улози штампане речи, бројности издања у народноослободилачком рату и општег погледа на ратне листове XXI дивизије, и мотивско-тематску преокупацију лироких остварења у њима, осврнимо се на лирске народне партизанске песме ослободилачког рата и револуције на страницама поменутих ратних листова, дајући на крају, у прилогу, целину необјављених песама и евентуалних варијанти.

Од Јастрепца до Срема

У уводном тексту за први број листа „Јединство", у основним цртама приказан је борбени пут, испрва II, а касније када је основана XXI дивизије, IV српске ударне бригаде, и то од Јастрепца па све до Срема.[7] У контексту овог уводничарско-информативног, али и прозно-поетског прилога, објављено је неколико краћих народних партизанских песама ослободилачког рата и револуције певаних на југу Србије. Те песме, понекад само у одломцима, имале су, поред осталог, за циљ да прикажу братску повезаност бораца и да утичу на општу атмосферу и стање духа („Ој, девојко другарице"), или, пак, да илуструју поједине борбе („На Барју је борба била"), као и да истакну омиљене јунаке и борце (Поп Мића). Стихови, у првом случају, употпуњују приказ атмосфере дочека коју живописније дочаравају; у другом случају информативно региструју силовитост дуготрајне борбе на Барју и неустрашивост бораца; а присутан је и покушај да се део песме ситуира у један лирско пејзажистички контекст, који је у извесном драматском сагласју са општом сликом ратних страдања (погибија Поп Мића).

У првом делу текста Б. Лазић лирски надахнуто пише: „Позна јесен кришом је скидала и последње листове са столетних букава, а прохладни ветар наговештавао је јаку зиму". Са смислом за детаљ он слика лопор по чијим се крајевима још увек пушила ватра... Након тог малог лирског пролога који литерарно описује дан оснивања бригаде, следе подаци о томе да је I бригада постојала већ месец дана, и да је уз њено присуство прочитана одлука о формирању II бригаде којој је за команданта изабран Драгослав Петровић Горски.

Ој, девојко, другарице

Аутор Б. Лазић ту, поред осталог, приказује радостан и распеван дочек бораца бригаде у Брестовцу, када су им људи, жене и деца из целог села раздрагано и кликтаво пошли у сусрет. При том деца су поздрављала са „Смрт фашизму", детаљише Лазић намерно како би што убедљивије показао свенародну антифашистичку опредељеност. Тај красни дочек на неки начин је осветљавала и лепа народна песма „Ој девојко, другарице", за чију мелодију Лазић пише да је дивна, па наводи следеће стихове:

„Ој, девојко другарице
сплети ми рукавице
сплети ми двоје троје
на Радану знаш како је."

Ову ужу варијанту иначе врло ритмичне песмице објављује и Сергије Димитријевић у нешто прикладнијем виду.[8] Средишњи стихови, за разлику од оних објављених у листу „Јединство", почињу са „Исплети ми..." — уместо „Сплети ми...", што је, чини се, језичко-стилски занимљивије, али музички мање прикладно. Добросав Туровић, пак, објављује двоструко ширу варијанту ове песме[9] која је у првом делу идентична са стиховима из збирке С. Димитријевића.

Песма говори о радиности жена, које су поред активног учешћа у борби, плеле цемпере, шалове, рукавице за борце, и само делимично подсећа на песму „Ој, Јелице другарице".[10] У стиховима се, после захтева да се исплете више пари рукавица (двоје-троје), помиње планина Радан, уз истицање питања — „на Радану знаш како је?" Јер, Радан је зи-

---

[7] Б. Лазић, **Од Јастрепца до Срема.** Јединство, лист IV српске ударне бригаде, 1. I 1945, стр. 1—3. АВИЈ, Фонд НОР-а, к. ш. 56, рег. бр. 1/2.

[8] С. Димитријевић, **Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата и револуције.** Београд, 1967, стр. 102.

[9] Д. Туровић, **Народне партизанске песме Јабланице.** Лесковац, 1968. стр. 20.

[10] Види: Др Никола Цветковић, **Борбени лик жене у лирским народним песмама југа Србије.** Деветнаести поткозјачки револуционерни литературни средби, Куманово, 1982, 90—93.

ми студен и ледовит, па то песник кроз наведено питање и настоји да на свој начин апострофира.

У поменутој широј варијанти код Д. Туровића, наведено питање се допуњује и кратким одговором — „на Радану студено је". Ту се даље додају стихови о украсним појединостима, које се на известан начин повезују се политичко-комунистичком припадношћу:

„Навези ми сваког листа,
Да их носи комуниста."

Да би те рукавице биле што лепше, потребно је да се навезе више боја:

„Навези их сваке боје,
Да ми лепше стоје."

На Барју је борба била

После стихова о Радану долази поново прозни коментар из кога сазнајемо да је 7. децембра уследила борба код села Барја. Занимљиво је да је у тај прозни пролог уткана и једна оцена борбе и онога што ће се мало даље у стиховима песничким уобличити. „Борба је била врло оштра, али је борбеност била безгранична и јуриши неустрашиви" — пише Б. Лазић. А онда се наводе стихови у којима се пре уобичајеног лирског позива и обраћања слушаоцима („Послушајте браћо мила", које сусрећемо и на почетку неких других народних песама,[11] у први план ставља и истиче Барје, као место борбе, па ти стихови у мало измештеном и обрнутом редоследу овако гласе:

„На Барју је борба била
Послушајте браћо мила . . ."

У продужетку се стиховима дочарава та тешка борба чија се дуготрајност омеђује извесним космичким растоном између пола ноћи до пола дана када су престале партизанске пушке. То су биле пушке храбрих и неустрашивих бораца из бригаде:

„Од по ноћи до по дана,
Чујеш пушке партизана,
То су борци из бригаде
За њих страха не имаде."

Иде чета

Стихове о погибији Поп Миће уоквирује и прозно-поетски текст који говори о нападу Немаца на Пасјачу и о паљењу малих кућа Црногораца што су у својим недрима непрестано чувале слободаре. Те су куће гореле пустим димом који је обавијао читав венац Пасјаче, како помало лирски пише аутор, указујући на одлучну борбу у којој се храбро јуришало против Немаца и белогардејаца. У тој крвавој борби падају најбољи, пише у прозном прологу Б. Лазић и додаје: „И опет командант бригаде Владимир Букилић, омиљени поп Миће." Са намером да и лирски посведочи колико је овај јунак доиста био омиљен у народу он наводи стихове изостављајући први двостих о чети што ступа намрштена чела, јер пред четом најбољега нема:

„Нема нама поноса и наде
Погибе нам командант бригаде
Нема нама сокола и тића
Нема нама славног Попа Миће."

Владимир Букелић је, као што из ових стихова видимо, био понос и нада људима тога краја. Они су се дичили њиме, јер им је био узданица и исходишно понадање. А када је погинуо као командант бригаде, народни песник је истински завапио да нема **сокола,** у фигуративном значењу јунака, ни **тића,** како се помало архаично и народски пева, да нема храброг и славног попа Миће. Ове фигуративне појединости из наше фолклорне и борбене традиције попримиле су нови дух и обличје у овом народном партизанском певању. Занимљиво је да је на сличан начин народни песник, са дубоким жаљењем опевао погибију Ратка Павловића Бићка, Благоја Костића, Борка Булавке и других партизанских првобораца и јунака.

Иза цитираних стихова следи лирски опис пролећног Јастрепца који су борци прешли баш у време када је снег нестао и дрвеће почело да пупоља. Тада „озеленеле (су) врбе и врзине, цветале љубичице по шуми преко Расине", распевано пише Лазић.

Наведена песма о погибији Поп Миће објављена је у нешто широј варијанти у збирци С. Димитријевића (LXXI)[12].

---

[11] Песма о „Борби на Рујковцу" почиње овим речима:

„Послушајте, моја браћо мила
кад је борба на Рујковцу била". . .

М. Миловановић, **Народне песме ослободилачког рата јужне Србије.** Београд, 1974. стр. 106.

[12] С. Димитријевић, **Црнотравске и лесковачке песме ослободилачког рата и револуције,** стр. 132.

Посвећена је, као што видимо из белешке, Владимиру Букилићу (погрешно пише Вукелићу) — Поп Мићи, који је погинуо 1943. године. Скраћени текст ове песме налази се у Споменици IV ударне бригаде XXI српске ударне дивизије, и у контексту Лазићевог чланка у листу „Јединство". Упадљиво је да се у истој Димитријевићевој збирци ови стихови варирају у певању о погибији Ратка Павловића[13], и донекле у нешто разуђенијем виду при опевању смрти Благоја Костића;[14] док је, опет, у збирци Д. Туровића, шира варијанта повећена поп Мићи.[15] Поменути стихови се, поред осталог, јављају и у песми „Партизани, што сузе лијете" (Ратко Павловић), у књизи М. Миловановића,[16], те у прилозима монографији о Борисаву Станковићу Булавки, као део народне песме о овом првоборцу.[17] Ти стихови као да су чинили основно језгро и окосницу за опевање погибије многих знаменитих јунака, уз промену имена и додавање још понеког детаља.

Свитање слободе

У листу „Јединство", при крају рубрике „Борци III батаљона причају ... у којој се, поред осталог, говори о растанку са Црном Травом, о освајању Белог Камена, па о Ливкиној смрти (казивање Добриле Букумировић), објављена је песма под насловом „Друг Тито зове". Испод песме је у загради означено да је то: „Црнотравска народна песма".[18] И о је у ствари одломак из веће песме која позива у ослободилачку борбу, а сачувана је у више варијанти, од којих се неке односе и на подручје Топлице. Има и варијанти према којима би се могло рећи да је песма посвећена стварању IV српске ударне бригаде, која је, поред осталих и проносила песму; али је у листу ове бригаде, што је мало необично, објављена варијанта у којој се наглашава печалбарски класно-социјални аспект, и означава црнотравско извориште. Ангажован покретачки дух прожет је слободарском ведрином и сјајем. Поред неких уобичајених и не много оригиналних лирских слика, стихови су обогаћени живим унутрашњим ритмом и досежу солидан уметнички ниво.

Први део песме је сав у духу неких других сличних песама Титовог устаничког зова, са мобилизаторским циљем, ради окупљања нових бораца, о чему се иначе радо певало. Након тог општег позива, који у неким варијантама (С. Димитријевић; Т. П. Вукановић) долази са планине Романије, у песму се укључују локалне и класно-социјалне појединости: Црна Трава и печалбари.

„Глас до нас дође,
До Црне Траве,
До печалбара".

Народни песник овде посебно подвлачи печалбарски моменат и то у два маха: први пут поводом Титовог борбеног позива печалбарима који су у црнотравском крају, (поред Македоније, Лике и Херцеговине) понајбројнији, а истовремено дубоко ојађени тешким надничарским животом; а други пут у вези са стварањем печалбарске бригаде. Народни уметник на томе намерно инсистира јер печалба је синоним за тежак најамни рад и болан одлазак и потуцање по свету, људи из сиромашке Црне Траве у потрагу за горком и тврдом кором хлеба. Тим одласком у печалбу људи су морали надокнађивати оно што нису могли добити на свом завичајном огњишту, па је њихова покретљивост, борбена снага и решеност била велика што је од значаја када је фронт борбе требало премештати и изван завичајног простора. Зато се, поред осталог, и пева о борбеном укључивању печалбара и стварању печалбарске бригаде.

Додајмо овде да је врло карактеристично да се у другим варијантама, уместо стварања печалбарске бригаде, помиње стварање IV српске. То истицање IV српске као да има известан лирско-програмски смисао којим се ова песма означава као нека врста борбене химне бригаде.

У другом делу песме, назначеном и одговарајућим графичким преломом, истиче се широким и сложним потезима како је борбена и непокорена Морава **кренула,** и јуначка Расина — **пошла.** Ту се у две речи, сажето, метафорично и сугестивно приказује силовит народно-

[13] Ибид., стр. 59.
[14] Ибид., стр. 63.
[15] Д. Туровић, **Народне партизанске песме Јабланице.** Лесковац, 1968, стр. 26. Песма је ту објављена под насловом „Иде чета чела намрштена", а забележена је од Велимира Туровића из Гајтана, 1964. године.
[16] М. Миловановић, **Народне песме ослободилачког рата јужне Србије.** Београд, 1974, стр. 158.
[17] Б. Глигоријевић и Н. Цветковић, **Булавка — Борбени пут Борисава Станковића.** Лесковац, 1967, стр. 109.
[18] **Јединство,** лист IV с. уд. бригаде, 9. III 1945. бр. 5. АВИЈ, к. ш. 56. рег. бр. 5/2.

ослободилачки борбени покрет у поморавском и расинском крају. С разлогом у том контексту се помиње Морава, јер се у симболичном подтексту подразумева пространо подручје, велико народно сливање и моћно спајање река, људи, обичаја, са борбеним и револуционарним традицијама и искуством. Расина, такође, сликовито подразумева не само богат и снажан ток чију изворишну чеденку у фактографско-лирском смислу сачињавају Велика и Бурмаска река, потом разуђеност, широка долина испред увира у Западну Мораву, већ и цело то борбено подручје између Копаоника, Јастрепца и Жупе, које има дугу и славну историјску традицију, будући да се у историјским изворима спомиње још у далеким вековима настанка српске државе. У та два велика тока — Мораве и Расине — сликовито је оличена и снага здруженог и непобедивог народа тог дела Србије, који се у силовитом борбеном покрету одазива Титовим порукама.

Задњи стихови су пуни симболике блиставог рађања сунца које упућује на сјајан осврт слободе, једнакости и правде у том напаћеном и измученом радном народу који се посебно апострофира.

„Сунце се рађа.
Свиће слобода.
Радног народа."

Из тих задњих стихова као да на известан начин избија лирски уобличена представа да је народноослободилачка борба истовремено била и истинска социјалистичка револуција дубоких и свестраних преображаја који доносе велико свануће новог живота свим радним људима.

Наши пионири

У ратном листу XXI народноослободилачке српске дивизије „Кроз борбу", у контексту чланка „Наши пионири"[19] објављена је подужа народна партизанска песма посвећена најмлађим борцима. Песма је састављена и компонована од појединих стихова и мањих или већих делова, различитих народних песама, који су помало механички повезивани са пионирима и прилагођавани у том духу. Почетак је у знаку оне познате песме „Иде чета и колона", средишњи део упућује донекле на „Пионирску песму" објављену раније у „Младом борцу", а завршни део опет на песме које дају неку врсту пописа оружја и зову на борбу против издајника. Јасна борбено-подстицајна порука зрачи из звучних дистиха обликованих од по две-три и више речи, понекад са неприкладним римама, и без већих уметничких претензија. У њој се, што је иначе доста ретка појава, непосредније помиње и сама XXI дивизија, па има и известан програмски смисао.

На почетку се пева о томе како иде чета и колона „пионирског батаљона". У неким песмама са углавном другачијим садржајем, такође у почетним стиховима, помиње се кретање „омладинског батаљона"; или се пак именује: пусторечки, косовски и сл. батаљон.[20] Када поменута чета пионирског батаљона у бој креће „без победе доћи неће", подвлачи песник са пуно уверења, складно надовезујући на то стихове о ударној снази и пробојности XXI дивизије:

„Куд удара ту пробија
XXI дивизија."

После овога, слично „Пионирској песми", помиње се командир који је храбро чету сакупио, а чету чине млади борци" све Титови добровољци". И следећи помен командира као да асоцира на поменуту песму, само што добија изразитији активистички смисао:

„Кад командир командује;
Цела чета напредује."

Док се у „Пионирској песми",[21] у форми питања: шта ради Јоца, млади Тома, Миша и др. помињу ови појединци, дотле се овде као предводник пред четом истиче командир Јанко:

„А пред четом зна се ко је,
Наш командир Јанко то је".

При крају се песник поново обраћа другу Јанку са упитним понављањем позива:

---

[19] **Наши пионири.** Кроз борбу, ратни лист 21. НО српске дивизије, 1945, I, бр. 3. стр. 21. АВИИ, Фонд НОР-а, к. ш. 56, рег. бр. 3/1.

[20] На пример, у збирци С. Димитријевића:

„Иде чета и колона
Пусторечког батаљона. . ." (LXXVII)

С. Димитријевић, **Црнотравске и лесковачке народне песме. . .**, стр. 137. А код Д. Туровића, у сличном двостиху, помиње се **косовски батаљон.** — Д. Туровић, **Народне партизанске песме Јабланице,** стр. 14.

[21] Др Никола Цветковић, **Лирски прилози у првим бројевима „Младог борца".** Лесковачки зборник, XXV, 1985, стр. 223—224.

„Друже Јанко где си, где си
Митраљезе сад донеси".

Народни песник с разлогом у два маха понавља „где си, где си", како би створио живљи ритам, као и ради мелодичности слика.

Уочљиво је да је крај песме у знаку позива да се бију омрзнути издајници, и то поред тешких митраљеза и машинкама:

„Митраљезе и машинке,
Да бијемо издајнике." [22]

Уништењу издајника, као што смо у једној ранијој прилици приметили, намењује се оружје одређене тежине и убојитости.[23] А овим задњим стиховима као да се на посебан начин подвлачи да су пионирима понајвише мрски управо издајници против којих се треба немилосрдно борити.

Подвучимо на крају да ова песма представља лирско сведочанство о борбеном прегалаштву и непобедивости најмлађих бораца, пионира, али и о ударној снази и пробојности XXI дивизије. У њој се понесено пева о храбрости пионира, њиховој ваљаној борбеној и формацијској организованости, војничком држању и дисциплини, незадрживости у јуначком напредовању, као и о добровољачком одзиву најмлађих, што на свој начин посведочава свенародни, хуманистички смисао револуције. Ту се посебно истиче командир Јанко, његова предузимљивост у окупљању младих бораца, и најзад његова способност да обезбеди одговарајуће оружје (митраљезе и машинке) за уништење злочестих и мрских издајника. Све је то речено ритмички доста складно, са незнатним версификаторским мањкавостима, али без особених стилско-уметничких фигура и лирских вредности. Народном песнику, или састављачу ове песме, важније од бираних уметничких слика, било је истицање идејно-борбене и мобилизаторске функције, која је наметнула извесну ритмичку наративност, умањујући ниво песничког домашаја, па ипак ова песма, можда баш захваљујући преузимању из неких других лирских целина, и поред композиционе неспретности, долази у ред бољих песама о пионирима.

Горо, горо ... — Кад бригада ...

У оквиру XXI дивизије, као и у другим сличним јединицама, посвећивана је значајна пажња садржајном културно-уметничком животу, образовном раду и стваралаштву. У томе је, судећи према сачуваним изворима и написима у листу „Јединство", посебно предњачила IV српска ударна бригада. У њој се, кроз разна такмичења, неговао, снажио и развијао културно-уметнички живот, војно-политички рад и образовање. Тако на пример, при дну једне странице овог листа, иза чланка о проби хора, стоји цртама издвојена и означена белешка: „Кроз такмичења уздижемо се на војничком, политичком и културном пољу."[24] Али то је био и садржај свакодневног рада и живљења, јер се и у току борби, такорећи између два окршаја, није занемаривало учење, писање чланака за војне листове, спремање хорских песама, приредби, описмењавање и сваковрсно обучавање. У том културно-образовном раду и свеукупном стваралаштву бораца оваплоћивали су се неки од битних циљева НОБ-а и социјалистичке револуције.

„Књижевност је огледало културе народа", пише уредништво листа „Ударници", позивајући на сарадњу. А при крају тог уводника се напомиње да се писањем развија ум, култура.[25] У уводној напомени „Листа санитета IV бригаде", који је писан руком, а садржи написе о марксизму, о задругарству у новој југословенској држави, моменте из борбе, нешто из физике, ваљане стихове, чак и рубрику „Хумор", — децидирано се пише да „задатак наше борбе није само борба и истребљење фашизма. Напротив борба и истребљење неписмености и незнања, у нашем програму стоји на првом месту." Те новине писане руком се издају како би сваки друг могао да сарађује и учествује у њима, „да путем слободне написане речи покаже да није слеп, да има знања,

---

[22] Ова два задња наведена двостиха налазимо у једној варијанти, поред осталог, у збирци С. Димитријевића **Црнотравске и лесковачке народне песме. . .**, стр. 136. А. Д. Туровић их објављује, такође, у песмама о Максиму Буровићу и Милу Каловићу из Тулара. — Народне партизанске песме. . . стр. 26—27.

[23] Др Н. Цветковић, **Стилско-уметничке и друге одлике лирских народних партизанских песама лесковачког краја** (II). Лесковачки зборник, 1983. XXIII, стр. 208.

[24] **Јединство**, лист IV с. уд. бригаде, 15. III 1945, бр. 6, стр. 14.

[25] **Ударници**, лист чете за везу XXI српске дивизије, год. I, бр. 1. — АВИИ, к. ш. 56, рег. бр. 32/1.

да то своје знање хоће и да покаже и да га да другом . . .''[26]

За нас је од важности чињеница да се у једном чланку Васе Трифуновића о културном прегалаштву бораца, где се доста живо приказује проба бригадног хора,[27] објављује одломак из познате и често певане песме „Горо, горо, зеленијех грана". Занимљиво је да приказивач пре него што ће навести ове стихове, указује на пробу руске борбене песме „Чапајевка", уз коментар да је то дивна, жива и темпераментна песма о легендарном руском револуционару Чапајеву. Додајмо овде узгред, да су у то време певане па и умножаване и популарисане руске народне борбене и револуционарне песме као што су: „Буђоновска", „Краснаја Москва", „Ворошиловљев марш" и сл. Те песме су певане на приредбама, приликом марша, уз логорску ватру и у другим приликама, уз наше предреволуционарне („Билећанка", „Сељаче, друже") и револуционарне, народне борбене партизанске песме.

Након пробе „Чапајевке", другови су, видимо даље из Трифуновићевог текста, предложили да се запева **наша партизанска** (подвукао Н. Ц.) и ту се наводе стихови:

„Горо, горо, зеленијех грана,
Ти си пуна младих партизана."

Ови стихови на хиперболичан начин, са пуно ритма и мелодиозности, певају о шуми, гори, која је била окриље људима, о младим зеленим гранама у мноштву, које се на сликовит и врло танан лирски начин доводи у везу са младим партизанима. Тако се младалачка гора епитетски сочно, али и симболички једро, означена зеленијем гранама — песнички надахнуто преплиће са живом сликом о пуноћи и мноштву такође младалачки добрих партизана, сажимајући и конкретизујући тако целу уметничку представу. Као што знамо, у наставку се са пуно симболике пева о животном, заштитничком и материнском развијању крила када гора постаје свима мајка мила.[28]

Из прозно-поетског записа који следи иза наведених стихова сазнајемо да песму са великим задовољством певају борци, те се она разлеже и сри, како убедљиво и сочним језиком, са смислом за детаље, истиче В. Трифуновић. Ту он издваја друга Борђевића из I батаљона, који је ову доста лепу и надахнуту песму, **нарочито обожавао** (подвукао Н. Ц.).

Када су утихли гласови песме „Горо, горо . . ." која се орила из груди бригадног хора, настаје кратка пауза, пише Трифуновић са извесним литерарним претензијама, па у настојању да назначи атмосферу у којој се одвијају пробе, додаје: „Другови пале цигарете, причају, шале се . ." А после те кратке паузе наставља се проба.

У ратним листовима XXI дивизије доста је писано о женама — борцима, АФЖ-у, о обележавању 8. марта Дана жена, као и о њиховом учешћу у културно уметничким приредбама и манифестацијама, о ангажовању делегаткиња АФЖ Београда на прикупљању пакета за борце и присуству у роговима. Тако се на пример у уводнику листа „Кроз борбу" под насловом „8. март" пише о свечаној прослави Дана жена. У уводнику се, поред осталог, истичу напори и жртве, које су „наше другарице, мајке и сестре, поднеле у општој борби за ослобођење наших народа." Поред постојаности и храбрости коју су показивале у борби, „оне су сестрински бдиле над нашим ранама, оделом и здрављем".[29] А у другој прилици се пише о херојском примеру другарице Секе, болничарке, која је покошена у седамнаестој години у тренутку када је хтела да извуче рањеног друга са борбене линије.[30] На једном месту Мара Гајић из четврте бригаде, која ће у другој прилици навести неколико стихова из народне партизанске песме, при крају приказа приредбе III омладинског батаљона помиње херојску песму и одјекивање хора. Ту она додаје како се истиче сопран Јованке Шуњеварић „која је пре неки дан пред стрељачким стројем јуришала на бункере.[31] — Додајмо овде узгред, да је песма уопште имала веома важну улогу у нашим војним јединицама; она

---

[26] М. Мишић, **Уводна реч**, Лист санитета IV бриг. бр. 2, стр. 2. (Без других библиографских података). — АВИИ, к. ш. 56, рег. бр. 17/2.

[27] Васа Трифуновић, **На проби бригадног хора, Јединство**, стр. 14.

[28] Шире о овој и сличним песмама и њиховим варијантама, види: др Н. Цветковић, **Стилско-уметничке и друге одлике лирских народних партизанских песама о устанку лесковачког краја и шире околине**, Лесковачки зборник, 1982, XXII, стр. 141—142.

[29] **Кроз борбу**, ратни лист 21. НО српске дивизије, 9. март 1945, I, бр. 3, стр. 1. — АВИИ, к. ш. 56. рег. бр. 3/1.

[30] **Ми имамо реч**, лист I бат. 21. срп. удар. бриг., 14. XI 1944., бр. 2, стр. 6. — АВИИ к. ш. 56. рег. бр. 4/1.

[31] М. Гајић, **Приредба III омладинског батаљона**, Јединство, 9. III 1945., бр. 5.

је одржавала бодрост, подстицала, напајала. Пошто је најпре навео стихове из песме „Куд народна војска проће", борац Мирољуб Беговић истиче: „Ми не можемо живети без песме", па наставља мало неспретно, али искрено: „Она је најбоља храна наше душе, увек нас је храбрила и давала нам смелости за извршење нашег задатка.[32]

У наредном броју листа „Јединство", у прозно-поетском запису, Марија Гајић[33] наводи стихове из песме „Кад бригада преко Саве крене", која је другде објављена у више различитих варијанти. Непосредно пре него што ће навести стихове она пише да је после говора на прослави Дана жена у селу Б., настао жагор, јер су сви причали, а жене су при томе биле срећне пошто први пут доживљавају да свој празник славе слободно. У тој атмосфери другарице из УСАОЈ-а су запевале:

„Кад бригада преко Саве крене
Шири руке мајко, ето мене..."

Ови стихови, као и песма у целини, по мало носталгично певају о повратку у друге завичајне просторе, у загрљај вољеној мајци. Јер, као што је познато у току НОБ-а многе јединице су се, укључујући ту и XXI дивизију, као и њену IV српску ударну бригаду, зависно од захтева и развоја борбе, кретале и ратовале на просторима од Јастребца до Сремског фронта, а неке друге још и даље до Босне и широм Југославије. Зато се у другим варијантама, уместо Саве, помиње Дрина, или нека друга река. То ослободилачко војевање на другим странама била је отворена могућност за развој братства и јединства, за стицање нове друштвености, нових искустава и сазнања, па се зато у продужетку песме скоро у свим познатим варијантама, говори о повратку из далека, и то створеног и изграђеног новог човека („Ето теби сина из далека, /Изграђена новога човека").

Када је реч о варијантама наведених стихова, и песме као целине, поменимо да се у збирци Татомира П. Вукановића,[34] као и у антологијском избору Момчила Златановића[35] помиње прелазак бригаде **преко Саве,** уз завршницу која је битно различита од варијанти из збирке С. Димитријевића[36] у којој се Сава замењује Дрином („Кад бригада преко Дрине крене", LV, 2), или општијим одређењем, брдом („Кад бригада преко брда крене", LV, 1).

Нагласимо на крају да се иза стихова које су запевале другарице из УСАОЈ-а, налази једна краћа дијалошка партија, која на прозаично фактографски начин сведочи о бризи жена за одећу бораца. Наиме, сељанка која је и сама сиромашно обучена, како напомиње М. Гајић, казује другарици из АФЖ-а:

„ — Оно мало веша за борце дађу ти сутра...
— Добро, добро, одговори јој представница АФЖ-а..."

Тако се заокружује казивање у које се смешта анализирани одломак песме. А у закључном делу чланка М. Гајић пише да је у гигантској борби коју воде сви слободољубиви народи света за мир и бољу будућност, жена „дала огроман удео и часно извојевала своје место у новоме друштву."

Занимљиво је да се у неким ратним листовима XXI дивизије између разних чланака, дописа, текстова и записа, појављују одломци борбених песама од по неколико стихова, у виду извесних лирских минијатура, ако бисмо тако могли да их назовемо. Ти лирски фрагменти у појединим моментима делују као мале ликовне виђете у ваљаним и технички добро опремљеним листовима, данас. У томе се, између осталог, очитује известан смисао не само за поетску избирљивост, већ и за уметничко, лироко, осмишљавање простора, за акциону и борбену поруку, за поетску агитку. Наведи мо два примера: У „Омладинској буктињи", испред занимљивог чланка „Омладинац у борби", објављени су следећи стихови:

---

[32] Мирољуб Беговић, **Тако раде борци 2 (11) чете**, Нова генерација, 1945, бр. — АВИИ к. ш. 56. рег. бр. 21/2.

[33] **Јединство**, лист IV с. уд. бригаде, 15 III 1945, бр. 6. стр. 8.

[34] Т. П. Вукановић, **Српске народне партизанске песме.** Врање, 1966, стр. 60. — Завршни дистих је ту сав у знаку комунистичке чистоте: „Ведра чела и образа чиста, Који стоји у ред комуниста".

[35] М. Златановић, **Сија звезда — Народне песме ослободилачке борбе и социјалистичке изградње.** Градина, Ниш, 1974, стр. 81. — Песма је по свој прилици преузета из књиге Т.П. Вукановића.

[36] С. Димитријевић, **Црнотравске и лесковачке песме ослободилачког рата и револуције**, стр. 115. Варијанта 2., која је забележена од Вере Анђелковић из Косанчића је скоро двоструко већа од осталих, дограђена мотивима који су преузети из других лирских целина.

„Певају машинке,
Лепше него птице,
Из бункера наших,
Зелене шумице."[37]

А опет на крају странице испод записа „Путовање наше бригаде" Ж. Тодоровића, у листу „Омладинац", вешто су укључени ови стихови:

Листај горо цветај цвеће
Омладина у бој креће."[38]

На крају треба посебно истаћи да бројни и веома занимљиви ратни листови бригада и дивизија НОВЈ формираних на подручју југоисточне Србије, нису ни изблиза довољно истражени, анализирани и изучавани. У њима је обиље сваковрсних података који сведоче о великом ангажовању ових јединица у завршним операцијама за ослобођење Србије и Југославије. Јер све те дивизије са југа Србије, изузев 46. и 47, као што је познато, учествовале су у борбама ван Србије, и то на подручју Црне Горе, Босне и Херцеговине, Словеније, Хрватске и Македоније, у садејству са њиховим јединицама, а у тешким окршајима са елитним немачким и квислиншким снагама, дајући велики допринос коначном ослобођењу наше земље, на широком простору од југа Србије преко Сремског фронта, до најсевернијих граница Југославије према Аустрији. Бројне документаристичке појединости, поред интересантних литерарних прилога и прозно-поетских записа и сваковрсних текстова, нашле су места на страницама напред поменутих и других ратних војних листова, које би ваљало целовитије изучити, а поједине комплетиране, преко фотолитских издања, учинити приступачнијим широј научној и другој јавности.

Гледано у целини, поред ангажованих и борбено-мобилизаторских и документарно-журналистичких прилога, у ратним листовима XXI дивизије лирски прилози имају видно место. Лирске народне партизанске песме објављене у овим листовима, као што смо показали, дочаравају ситуацију, атмосферу, значајније догађаје и личности; оне прате и изражавају дух борбе на подстицајан и активистички начин. У тим песмама се мало непосредније, а делимично и програмски, опевају поједине војне јединице, као што је, на пример IV српска ударна бригада и њен класно-социјални састав, или ударна снага и пробојност XXI дивизије, и прегалаштво најмлађих бораца. Уз то, истичу се неке значајније борбе и окршаји, херојизам партизанских бораца, слободољубље, материнско окриље шуме итд. Већи на лирских фрагмената и минијатура ситуирана је у један прозно-поетски и пејзажистички контекст написа друге врсте, из којих зрачи њихова поетска свежина. Све напред изложено показује да су лирске народне партизанске песме имале видно и значајно место на страницама ратних листова XXI дивизије и других сличних борбених јединица.

---

[37] **Омладинска буктиња,** лист свих пиштабских јединица 21. српске дивизије, 1945, год. 1, бр. 1. стр. 12.

[38] **Омладинац,** лист III омладинског батаљона IV српске бригаде, бр. 4. — АВИИ, к. ш. 56, рег. бр. 25/2.

Dr Nikola Cvetković

DES POÉSIES LYRIQUES POPULAIRES DES PARTISANS DANS LES JOURNAUX DE GUERRE DE LA XXI-e DIVISION DE CHOC DE SERBIE

Les journaux publiés pendant la guerre dans le cadre des unités de la XXI-e division de Serbie, publiaient en plus des suppléments divers sur les batailles et les exploits des combattants, les descriptions des engagements durs et frequents avec les unités d'occupant et de quisligs ainsi que les poésies lyriques populaires.

L'auteur fait une analyse et une citation détaillée de toutes ces poésies, citant leur bibliographie récente, suivant laquelle son analyse donne une évaluation de tous ces recueils parmi lesquels on cite le plus souvent ceux de Sergej Dimitrijević, Tatomir Vukanović, Dobrosav Turović et Miroslav Milovanović. Tous ces recueils renferment des poésies lyriques des partisans de cette région.

344+940.53/.54(497.11)

Благоје Глигоријевић

Војни судови у јединицама НОВЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље

Организација војног судства у јединицама југа Србије у периоду завршних ратних операција у 1944. и 1945. години одговарала је предвиђеним прописима Уредбе о војним судовима од 24. маја 1944. године, која је са извесним закашњењем добијена у појединим јединицама. Прва јужноморавска бригада, а и остале бригаде, имале су војне судове. По изласку Уредбе о војним судовима постојали су војни судови код XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, 46. и 47. дивизије, XIII и XIV корпуса и Лесковачког и Врањског одреда, који су функционисали у околини Лесковца и Врања као судови код оперативних јединица. Истовремено било је судова и при корпусном војном подручју, као и у Јабланичком и Лесковачком војном подручју где су радили позадински војни судови.

Пракса свих наведених судова је била веома различита зависно од ситуације на терену, оцене сваког случаја и оштрине којом су гледала судска већа односно војнополитичка руководства на све околности, које су диктирале оцену ситуације.

С обзиром на тему, задржаћемо се на раду судова у оперативним јединицама.

Прва јужноморавска бригада на свом путу за Босну, у селу Поникве у Санџаку ушла је са Шумадијском бригадом у Другу пролетерску дивизију, 10. фебруара 1944. године као III српска бригада. При штабу бригаде није постојао стални војни суд. Међутим, на свом дугом ратном путу бригада је наилазила на јаке непријатељске снаге, заробља вала је и откривала шпијуне и друге сараднике народних непријатеља, који су активно радили против народноослободилачке борбе. Зато је за сваки конкретан случај организован суд ад хок.

Из једне заседе од четника је попиную заменик командира чете, али је заробљен један официр пилот. Заробљен је и један четник коме је суђено, те је осуђен и ликвидиран.

На путу по Шумадији заробљен је велики број четника и других непријатеља, али је бригада ове заробљенике предавала војним подручјима, друштве ноћнополитичким организацијама и народноослободилачким одборима.

У борби на Космачи и код Рујковца заробљено је 20 бугарских војника, који су такође предати позадинским органима.

Међутим, у Великом Шиљеговцу заробљено је 127 четника. На терену се нашао и један члан Окружног комитета Крушевац и захтевао од руководства бригаде да се стреља 80. Са овим предлогом нису се сложили командант бригаде Предраг Марковић Алимпије и Милорад Костадиновић Неша, заменик политичког комесара бригаде. По њиховом мишљењу осудити на смрт толики број људи не би одговарало политичкој ситуацији у том крају. Руководство бригаде је тражило да му се пружи исцрпна информација да би се одлучило коначно како да се поступи. Врло брзо, тј. за три дана обезбеђена је карактеристика, а потом су стрељана три лица.[1]

У близини Ваљева бригада је ухватила једног четничког команданта. Присутни сељаци, који су га добро познавали, захтевали су да буде осуђен на смрт. По утврђеној кривици та казна је изречена.

Активност бригаде у раду Војног суда оцењена је позитивно, а о случају у Великом Шиљеговцу упознат је и Благоје Нешковић, секретар Покрајинског комитета, који се сложио са ставом бригаде. Правилан став руководства бригаде, јер се увек није осуђивало на најтежу казну, привлачио је предају четника њеним јединицама.

---

[1] Усмена изјава Милорада Костадиновића.

Двадесет прва дивизија је ушла у састав Прве пролетерске дивизије, односно у оперативну групу Пека Дапчевића. На свом борбеном путу имала је свој Војни дивизијски суд, који је био у саставу од заменика комесара дивизије Драгољуба Петровића, Николе Бугарчића и Душана Карана.[2] Једном приликом ово веће је судило организатору четника Страњаковићу и ослободило га од оптужбе. Међутим, касније је Радован Прковић поднео нове доказе, те је овај судски процес обновљен, па је суд изрекао смртну пресуду овом четничком организатору и још двојици чланова четничке организације.

Пре овог суђења, веће је осудило на смрт и ћерку Страњаковића због њеног непријатељског рада против НОП-а.

Из једног извештаја дивизије од 12. VIII 1944. године види се да је на смрт осуђен један борац (Сретен Стојановић) IV батаљона IV бригаде, јер је, према образложењу пресуде, „учинио тежак злочин према Народноослободилачкој војсци, намерно се ранио да би избегао борбу". Јединицама је објављено пред стројем „да ће и убудуће за сваки такав случај бити изречена смртна казна и пред стројем извршена".

Према наредби маршала Тита саморањавање је зараза против које се треба енергично борити и изрицати смртне пресуде, али је од медицинске службе тражено да се саморањавање непобитно утврди, без ма каквог притиска са стране.[3]

Смртном казном су кажњена и два дезертера, који су из јединице побегли кући, „јер су свесно припремали бегство и рушили углед ударној дивизији која има историјске задатке", речено је у образложењу пресуде.

Војни суд дивизије водио је рачуна о законитом поступку према извршиоцима непријатељске делатности, али због ситуације на фронту није тражио одобрење вишег војног суда да изврши пресуду, како је то Уредбом о војним судовима предвиђено, али је и дозвољено извршење у изузетним приликама, као што је овде био случај.

У писму упућеном бригадама дивизија је упозоравала да заробљенике не треба убијати, већ их предавати штабовима. Радило се и о правилном провођењу истраге. Једном приликом ухваћено је у крађи шест сељака, али су одмах упућени истражним органима да се над њима предузму строге мере, али да се утврде прави кривци, који су украли материјал бачен савезничким авионима.[4]

Штаб XXII дивизије (командант Ратко Софијанић и политички комесар Драгослав Борђевић, потпуковник) наредбом од 1. октобра 1944. године извештава да је заробљено 290 недићеваца и четника. Међу њима је било два официра и 17 подофицира, који су ликвидирани, јер је утврђено да су зликовци. Непријатељ је у борби имао 50 мртвих и већи број рањених, које су Немци одвукли у Лесковац. Упућено је 190 заробљеника ОЗНИ ради саслушања. Сматрало се да се од њих могу добити добри подаци, јер је међу њима било великих зликоваца, за које је народ тражио да буду стрељани. Немци им нису равни у борби. Ради стрељања треба их вратити штабу.

На основу овог документа може се закључити да се поклања пажња да се утврде чињенице о раду непријатеља, а затим донесе одлука надлежног суда.

О судовању у XXIII дивизији може се отећи представа на основу наредбе бр. 16. од 24. IX 1944. године у којој се даје списак десет заробљеника, које треба упутити у логор. Само за једног се предлаже стрељање, јер је убио два партизана.

У циљу откривања и извођења на суд, ОЗНА XXIII ударне дивизије 17. IX 1944. године даје списак 63 дражиновца од којих је највећи број црнотројкаша и чланова суда. Сличан списак је састављен још за 40 лица. Уз списак дражиноваца са подручја Чачка стоји напомена да су сви руководећи, пропагандни кадар и црнотројкаши.

Штаб ове дивизије наредбом од 20. IX 1944. године скреће пажњу Штабовима 7, 9. и 14. бригаде да је примећено да њихови штабови сами суде народне злочинце и осуђују на смртне казне и да за овакве казне штабови нису надлежни. Напомиње се да злочинце треба саслушати, прикупити податке и упутити их дивизијском суду, који ће ствар размотрити и изрећи заслужену казну.

Међутим, 2. XI 1944. године исти штаб извештава штаб 9. бригаде да је стигло 10 заробљених Немаца и два четника, а да су двојица побегли. Скреће се пажња штабу бригаде да је све Немце на лицу места требало стрељати, јер су се под силом предали, а погинули

---

[2] Усмена изјава Драгољуба Петровића.

[3] Наредба врховног команданта Маршала Тита о испитивању сваког случаја рањавања. — Војноисторијски институт — К 903-а Ф 21 док. 2.

[4] Видети Војноисторијски институт у Београду К. 1040. Ф 5 док. 6.

су многи борци и заменик команданта, па је требало да се на њима борци закрве.

Пошто су јединице попуњене новим борцима дивизија предузима мере на бољој организацији у јединицама, да се обрати пажња на држање бораца у борби, да се борци по праду крећу у униформи, да се сузбија пљачка, да се спречи одузимање ситних ствари реквизицијом; трговцима се морају плаћати хартија, оловке и друге отвари. За све кривице, које учини војно лице, предузимати дисциплинску и судску одговорност, а водити о томе и књигу кажњених.

У циљу спровођења задатака од стране руководилаца предузимане су строге мере, на шта указују и две одлуке.

Наредбом број 12 од 11. III 1945. године објављено је да је политички комесар бригадног превијалишта (Миле Штакић) 9. бригаде XXIII ударне дивизије заноћио тамо где се четници крећу иако је упозорен на то, па је у зору уследио напад четничке групе. Он је пропустио да евакуише болеснике и болничко особље и материјал иако је могао. Побегао је да би се спасао са незнатним делом људства. Кажњен је смењивањем са дужности и стављањем под војни суд, ради даљег вођења истраге.

Наредбом број 14 од 12 III 1945. године дисциплински је кажњен укором капетан (Иван Глигоријевић), командант 1. батаљона 9. бригаде, јер се није побринуо да се људство смести иако је упозорен да у неким кућама влада пегави тифус, већ је легао да спава.

XXIV дивизија такође предузима мере у циљу правилнијег држања и дисциплине у руководству јединица. Наређује штабу 11. и 17. дивизије да се воде енергичније борбе и „да се не догоде политичке грешке, паљење кућа, убијање заробљеника, малтретирање цивилног становништва без неоправданог вођења операције, у противном случају где се то деси биће руководиоци стављени под војни суд".[5]

Својим писмом Пов. бр. 45 од 19. I 1945. године штаб XXIV дивизије XIII корпуса извештава бригаде да је при штабу дивизије организована дисциплинска јединица за официре и политичке руководиоце и да убудуће упућују кажњене официре и политичке руководиоце у штаб дивизије ради издржавања казне. Другим писмом извештава да је кажњено осам официра и да их одмах упуте ради упућивања у дисциплинске јединице на издржавање казне. То су командири и политички комесари чета, сви су смењени са дужности. Један командир чете је кажњен смењивањем са дужности и упућивањем у дисциплинску јединицу због лабавог вршења службе, све док се не поправи. Остали су кажњени дисциплинском казном смењивањем са дужности и упућивањем у дисциплинску јединицу у трајању од тридесет дана, због тога што су напустили војни курс и отишли кући и да немају право да посећују војни курс.[6]

У XXV дивизији, оштрина мере против негативних поступака руководећег кадра осетила се нарочито по доласку Рајка Танасковића за команданта.

Одлуком штаба ове дивизије смењени су са дужности и кажњени строгим укором командант батаљона у јединици С и комесар. Први је упућен на дужност командира чете у јединици К, а други на дужност политичког комесара чете. Они су 30 III 1945. године добили наређење да са својим јединицама по сваку цену ликвидирају Немце, који су се налазили у селу Мустафићу. Овај задатак њихове јединице нису извршиле због неодлучности поменутих у командовању. Штаб дивизије напомиње да ће убудуће за неизвршење задатака применити строже мере и тражити већу одговорност потчињених штабова и руководилаца до стављања под војни суд. Са том наредбом упознати су сви штабови у јединици Е.

Смењен је са дужности обавештајни официр и упућен штабу К да га распореди у једну од својих јединица јер се невојнички држао према вишем официру, када је усмено упозорен на невојничко држање. Сви штабови у јединици су упознати са овом одлуком и да се као обавештајни официр није залагао нити био пожртвован.

На дан 23. априла 1945. године усташке банде успеле су да изненаде I и III батаљон 18. бригаде. Трећи батаљон је имао да штити батерију топова у борби против усташких банди са јединицама те бригаде, а први батаљон имао је задатак да врши напад код села Поточани (источна Босна). Штабови су слабо водили рачуна о обезбеђењу, извођењу и међусобном повезивању јединица. Зато су јединице изненађене и први батаљон разбијен. Кажњени су командант I батаљона војничким укором, помоћник политичког комесара војнич-

[5] Војноисторијски институт у Београду, — Рег. бр. 11 Ф 1 К 1079.

[6] Војноисторијски институт у Београду К 1080 Ф 25 док. 13 и Е 25 док. 13.

ком опоменом, командант III батаљона војничком опоменом. Истом казном кажњен је и заменик команданта. Саопштење ове одлуке извршено је у штабовима бригада и батаљону.

Веће војног суда под председништвом мајора Димитрија Писковића изрекло је више казни упућивањем у дисциплинске јединице у трајању од једног месеца до три месеца. Казне су изрицане на основу члана 15 Уредбе о војним судовима. Два борца су кажњена због саморањавања, односно нехатног рањавања на по три месеца у кажњеничкој јединици. Један борац је кажњен истом казном, пошто је допустио да му неко украде оглав, од утинулог коња. Истом казном је кажњен и један борац, који је спроводио једног дезертера и допустио му да побегне. Другом борцу спроводнику побегао затвореник, па му је зато изречена казна упућивања у дисциплинску јединицу у трајању од шест месеци. Ова казна изречена је на по месец дана борцима због тога што је писар злоупотребио печат за своја приватна писма, а један водник понтоњерац зато што је од једног цивила тражио 10.000 динара да га превезе преко Дрине иако је знао да то није дозвољено и да је издато наређење, којим се то најстрожије забрањује.[7]

Веома строго се водило рачуна о пропустима руководећег кадра за време борбе. Тако је штаб Е тражио изјашњење од штаба К зашто нису обезбеђени бацачи 19. III 1944. године на Хумци код Брчког, те су пали непријатељу у руке и зашто нису имали обавештење о томе, те се даје налог да од потчињених штабова траже изјашњење, јер су делимично криви. Истовремено је тражено изјашњење од команданта 19. бригаде зашто је нетачно известио да је Гајевац заузет иако није, да ли је имао преглед ситуације и да ли му је било познато да мора да доставља тачне извештаје. Такав извештај је тражен и од начелника штаба бригаде. Обојица су кажњени опоменом, јер је утврђено да је непријатељ држао школу, цркву и бункере, а они су дали извештај да је Гајевац заузет. Овако благом казном су кажњени јер су млади и, с обзиром на општу ситуацију под којом је извођен напад. Изјаснили су се да су такав извештај имали од потчињених штабова, али су морали да га провере и да тиме не доведу себе у ситуацију да дају нетачан извештај вишем штабу.[8]

У име штаба $П_1$, заменик команданта мајор Димитрије Писковић 17. I 1945. године доставља штабовима $П_2$, $П_3$ и $П_4$ пресуде о изрицању смртне казне за седморицу дезертера из 18. бригаде с налогом да се објаве по могућству пред стројем читаве бригаде, а ако је то немогуће пред батаљоном и да се одмах изврше, а да се потом поднесе извештај какав је утицај пресуда извршила на борце.

То је био знак да је тога момента дезертерство са положаја представљало проблем, па је морала да се примени најстрожа казна и да буде објављена пред целим стројем бригаде, односно њеним јединицама.[9]

Војни суд XIII корпуса организовао је своје веће код 46. дивизије 18. IX 1944. године под председништвом заменика команданта дивизије потпуковника Душљана Вукотића. Од 10. XI 1944. године председник већа је био заменик политичког комесара Вељко Ражњатовић. Ово судско веће је до половине маја 1945. године изрекло против 70 лица пресуде због кривичног дела дезертерства, крађе, нехатног убиства, упропашћавања оружја, давања мита од стране цивила војним лицима ради распореда својих рођака у позадину, непријављивања непријатељске имовине од стране цивилних лица. За последња дела (давање мита и непријављивање непријатељске имовине), изрицане су врло високе новчане казне са наредбом да се одмах уплате, што је и извршено.

Према пресуди суд. бр. 3/45 од 5. II 1945. године један водник је оглашен кривим што је на положају изгубио једну војничку пушку, што је украо једну кошуљу, два пешкира, и један чаршав, а новембра 1944. године дезертирао из своје јединице и тиме учинио кривично дело из члана 15. Уредбе о војним судовима. Војни суд га је осудио на две године тешког присилног рада и две године губитка војничке и грађанске части, с тим да је дужан да по завршетку рата држави плати војничку пушку по процени. Пресуда је достављена Пиротском војном подручју ради извршења.

Оличних дела као ова што су наведена било је и у 47. дивизији. Тако је судско веће под председништвом помоћника политичког комесара 11. XII 1944. године судило једног борца због дезертерства, зато што је три дана ос-

---

[7] Војноисторијски институт, — К 1093 Ф 18 документ 3 и К 1091, Ф 41 док. 2/3, Ф 42, док. 3 и Ф 45 док. 3 и К 1093 Ф 35 док. 3.

[8] Војноисторијски институт у Београду К 1094 Ф 43 док. 3

[9] Исти институт, К 1040 Ф 22 док. 7.

тао код куће иако је упућен да се јави својој јединици. Када је од оца наговорен да се јави својој јединици, он се пријавио Команди места у Неготину. Суд је нашао да је у питању дисциплинска кривица, јер овај борац није имао намеру да остане код куће већ да буде у позадини, па га је суд упутио у јединицу на фронту.

По питању дезертерства судови су заузимали различита становишта, оцењујући сваки случај посебно, имајући у виду околности под којима је извршено, да ли је бекство учињено са положаја на фронту или представља само одлазак кући из јединице на краће време или слично, што је законски принцип у судском поступку, који су судови поштовали.

У војним судовима су били ангажовани команданти, заменици команданата, политички комесари односно њихови заменици у дивизији, односно бригади, када су судови постојали и у овим јединицама и истакнути борци, дипломирани правници. При судовима су постојали иследници или секретари суда. Иследници су водили истрагу и подносили оптужнице. Ако истражитељ сматра да треба истрагу прекинути, прекида је у споразуму са председником већа или најближим чланом већа, а окривљеног ако је у истражном затору или притвору пустити на слободу. Истражитељ на почетку претреса чита и оптужницу а затим је заступа. Секретар води записник и обрађује судске одлуке.

Значајна је улога војних судова у јединицама НОВЈ југа Србије у завршним операцијама, јер су борећи против непријатеља и изричући правилне и строге казне јачали борбену способност јединица и допринели успеху борбе. Истовремено, дисциплинским казнама за пропусте у руковођењу јединицама и слично постизали су бољу борбену готовост јединица.

Сарадња војних судова са војним и политичким руководствима и позадинским органима власти доприносила је да се правилно спроведу војни прописи, а у првом реду Уредба о војним судовима и постигне коначна победа наше армије.

Bagoje Gligorijević

MILITARY COURTS IN YUGOSLAV NATIONAL LIBERATION ARMY UNITS IN THE SOUTH OF SERBIA

In all Yugoslav National Liberation Army Units in the South of Serbia the courts with double function were formed. On the one hand, they evaluated the seriousness of guilt of the imprisoned occupier and quisling soldiers, as well as pronounced verdicts i in any particular case, and, on the other hand, evaluated and judged the guilt of the soldiers of the National Liberation Army soldiers. There ware the worst criminals and opponents of New Yugoslaviain enemy rows and a certain number of deserters and military discipline brokers in Yugoslav National Liberation Army units. The courts carefully examined all those cases and gave the verdicts.

329.15—053.2(497.1)

Владимир Цветковић

Прилози и написи у листовима војних јединица са југа Србије (XXI—XXV дивизија) о борбеном доприносу пионира

У тешким условима другог светског рата поред осталих свесних и друштвено-политички организованих елемената, и пионири су имали значајну улогу и крупне задатке. Испочетка, пионири и омладина деловали су самоиницијативно понети својом храброшћу, младалачком виталношћу и разумевањем прилика. Убрзо, захваљујући предузимљивости пионира и омладине, уочена је велика вредност коју су они имали за ослободилачки покрет. Тада се благовремено приступило обједињавању њихових појединачних и често парцијалних акција у један добро организован и идејно-политички усмерен покрет са јасним програмским циљевима и задацима. С временом, захваљујући сваковрсним акцијама и предузимљивости младих, пионирски покрет и организација израсли су у веома значајну друштвену снагу са разноврсним могућностима деловања на широком фронту народноослободилачке борбе.

Треба истаћи да се допринос пионира, поред осталог, огледао и у томе што је њихова предузимљивост, умеће, неустрашивост често била одлучујућа за успешно завршавање појединих акција у тешким данима окупације. О њиховом немерљивом доприносу Јосип Броз Тито је једном приликом рекао: „Када пионири и омладина свесно и добровољно крену у борбу не жалећи ово је животе онда је то натчовечански херојизам младих људи који жртвују себе, иако заправо, још нису ступили у живот, да би будућа покољења била срећна".

Величину и исправност наше општенародне борбе и социјалистичке револуције су, можда најуверљивије пока зала баш деца и пионири прилазећи народноослободилачкој борби још од првих дана револуције заједно са одраслим људима који су испуњавали своју људску и патриотску обавезу према домовини.

Многи написи, чланци, литерарни записи у листовима војних јединица (XXI — XXV дивизије) указивали су на херојско држање најмлађих бораца и ратника. Тако је у четвртом броју „Ударника" [1] овековечена храброст малог партизана „Шврће". У овом тексту се подвлачи херојство, моралне чврстина и спремност на жртву и најмлађих партизана по узору на њихове старије другове.

Мали курир — пионир Живадин, како видимо из овог чланка, био је родом из села Јовачевца, а приступио је Народноослободилачкој војсци Југославије крајем 1944. године. Зато што је био најмањи у чети сви су га звали „Шврћа". За време јуриша на село М., како се истиче у чланку, пионир Живадин је био први. Како су везе међу јединицима биле прекинуте борци су се морали повући у ровове. Међутим, за време јуриша догодило се да је недалеко од непријатељских ровова пао један тешко рањени борац. Из даљег текста се види да је комесар прве чете упитао да ли има одважних који би се пробили кроз непријатељску ватру и извукли погођеног друга. Пионир Живадин се храбро јавио и кренуо са још два друга пробијајући се напред ка погођеном борцу. Они се убрзо враћају са мртвим партизаном. Из овог детаља се види да се ни мртви борци, а камоли рањени другови нису остављали на милост и немилост непријатељу. Увек су се налазили појединци спремни на жртву, као што је случај са пиониром Живадином из села Јовачевца. За ово одважно дело пионир „Шврћа" је био јавно похваљен од стране комесара пред целом првом четом.

---

[1] **Храбри „Шврћа".** Ударник, 22. II 1945. бр. 4 АВИИ фонд НОР-а, К. Ш. 56, рег. бр 10/3.

У тешким ратним условима услед недостатка технике и опреме за везу наши борци су се сналазили на разне начине. Најпоузданији начин одржавања везе између јединица био је преко курира, а дужност курира, као што је познато вршили су најчешће пионири. Њихово неустрашиво деловање често је било од пресудног значаја за функционисање везе и одговарајуће акције партизанских јединица. Овакав један догађај ухваћен је пером борца у предаху између две битке и литерарно забележен у листу „Ми наступамо" под насловом „Курир Гаша".[2] Догађај се одиграо на положају код села Јаруге, где су се утврђене непријатељске снаге упорно одупирале нападима партизанских јединица. Под паљбом тешких непријатељских оруђа борци Трећег батаљона XXI дивизије били су приморани да остану у заклонима. И у овом запису истакнута је изузетна храброст курира Гаше, чак би се могло рећи презирање смрти од стране неустрашивог пионира. Гашо се, како М. С. пише, пробија кроз најжешћу ватру до командира чете носећи важну поруку. Мали јунак, скоро безбрижног, али мало уморног лица, одлучно извршава свој задатак, јер је свестан његовог значаја и ситуације која је озбиљна. М. С. је веома успешно и пластично показао непоколебљиву и несаломљиву вољу пионира Гаше.

У народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији било је много пионира сличних Гаши, од којих су многи и поред херојских дела остали безимени, а захваљујући аутору овог текста чије иницијале само знамо, трајно је забележен лик и дело курира Гаше.

О оваквим и сличним јуначким делима и подвизима пионира писано је и у другим листовима војних јединица југа Србије. На овај начин сачуване су многе појединости из борбе и живота пионира, а са друге стране ови текстови су подизали борбени морал јединица на фронту и у позадини.

Можемо приметити да је у ратном вихору и тешкој ситуацији била посвећена посебна пажња правилном васпитању и развоју пионира. То је забележено и у бројним чланцима ратних листова. На обиље података о пионирском животу и раду наилазимо у Ратном листу XXI народноослободилачке дивизије.[3] У тексту под насловом „Наши пионири" пише се о начину на који су пионири кроз васпитне, политичке и културне активности развијали и челичили свој дух и тело. У чланку се указује на њихов режим рада и живота. „Цео њихов дан (осим два сата) испуњен је самопрегорним радом, па ипак, не деси се никад да се пре спавања не отпева своја омиљена песма", наводи се у истом тексту. И у редовима пионира, као и код бораца, дисциплина је била чврста и беспрекорна, у првом реду зато што су командир чете Самир Јанко и политички комесар Живота Милијановић, до јуче пионири, давали пример својим деловањем. Задаци које су они постављали извршавани су прецизно и одговорно.

„Егзерцир је напоран — подвлачи се у чланку — али га пионири са љубављу и увек певајући врше". Аутор у даљем тексту указује како се њихово одважно држање ни по чему не разликује од држања старих и прекаљених бораца. При маршираању улицама, њихов корак је био чврст и одлучан, а скоро увек је праћен најмилијом песмом „Иде чета и колона".

Занимљиво је да се у ратним листовима, нарочито XXI — XXV дивизије, пише о развоју и подизању детета. При том се истиче важност социјалних услова као и значајна улога васпитања у оквиру којих се деца и пионири развијају. Ту се чак и теоријски полемише са декадентним схватањима буржоаских теорија о пресудној улози наслеђа у васпитању младих[4]. У једном се напису обраћа пажња најновијим педагошким истраживањима, а посебно индивидуалној и психолошкој методи, према којима услови под којима се живи и средина у којој се развија пресудно утичу на формирање младих.

У листу „Све за другове", а и у чланку „Некад и сад" аутобиографски се пише о предратном тешком животу младих и о њиховом суровом израбљивању од стране газди и богаташа. У конкретном случају, реч је о дечаку, кога је отац послао у цигларе. Међутим, у току револуције, а посебно од времена ступања у војне јединице, за поменутог пионира се све изменило. „Знам да све тешкоће које сада подносим нису узалудне и да ће оне донети свима радницима боље дане и бољи живот. Зато

[2] М. С. **Курир Гашо.** Ми наступамо, АВИИ К. Ш. 57. рег. бр. 13/2.

[3] **Наши пионири.** „Кроз борбу", ратни лист XXI народноослободилачке српске дивизије, 1945. год. I бр. 3, стр. 21. — АВИИ К. Ш. 56 рег. бр. 3/1.

[4] **Цепне новине.** АВИИ. К. Ш. 57. рег. бр. 1/1.

браћо и сестре, уздигнимо ведро чела и гледајмо смело у будућност".

Из овог текста се види, да су војни листови обраћали пажњу и сложеним класно-социјалним проблемима, упоређујући живот некад и сад са отвореним погледом у будућност. То је понекад невешто срочено, али је зато порука врло јасна и одређена. Из оваквих порука се јасно уочавало да нема повратка на старо и да су народноослободилачка борба и социјалистичка револуција прави пут за остваривање основних класно-социјалних циљева.

Због тешких пораза које су претрпели на свим фронтовима, разбијене четничке банде, враћајући се из Босне у Србију, клале су све оне породице чији су чланови били у редовима НОП-а. Жртва четничке одмазде требало је да буде и тринаестогодишњи Миле Никезић из Булиног Потока, срез алексиначки. Са мајком је кренуо за Ниш, где је требало да се склоне од терора четника. Али мали Миле, који је већ тада спознао величину партизанске борбе, одваја се од мајке и креће пут Јастрепца — партизанима. Тек кроз три дана лутања без хране и одеће, наилази на партизански одред. Већ тада је Миле показао велику снагу и издржљивост, како истиче у свом напису Бранко Радивојевић, заменик политичког комесара трећег батаљона.[5]

Деловање на широким просторима, као што је познато, била је једна од примарних карактеристика партизанских оперативних јединица. Тако борци двадесет и прве дивизије, крећу ка Црној Трави, да би се сукобили са бугарским фашистима. У тим тешким и непрестаним борбама, раме уз раме са осталим борцима, учествовао је и пионир Миле. По повратку из Црне Траве, на ослобођеној територији Јабланице и Топлице, формира се девета бригада. Миле Никезић нашао се у четвртом батаљону. Он је већ тада био једна снажна и оформљена личност, која је заслуживала пуно поверење својих другова. Девета бригада убрзо креће у источну Србију, да би помогла што бржем ослобађању ових крајева од окупационих снага. У тешким борбама на Буковику учествује и пионир Миле Никезић. Својом спретношћу и великом храброшћу спасава борце из заседе коју су четници опколили.

У марту 1944. године у Девету бригаду ступа велики број нових бораца, који нису у потпуности били спремни за све оне напоре, које собом носи непрестано војевање. Управо тада сједињеним снагама, бугарски фашисти и четници су навалиивали да униште партизане, како истиче писац. Пионир Миле, прекаљен у тешким борбама, својим примером и делом храбри и подиже морал својим новим друговима. Не знајући за страх, мали херој лукао је непријатеља од Хомоља до Београда.

У даљим операцијама, партизанске јединице настављају са потискивањем непријатеља. Код Љубовије непријатељске снаге су се укопале и пружале жилав отпор, штитећи одступницу својим трупама преко Дрине. То је било последње упориште непријатеља у Србији. Тринаестог децембра у последњем јуришу на непријатељско гнездо, пао је смртно погођен пионир Миле Никезић. Из живота је тихо отишао у легенду. „Пао је да би свом народу донео слободу и братство".

Окупатори, у садејству са квислиншким формацијама, својим нечувеним зверствима и неделима изазвали су огромну мржњу и бес у народу. Међутим, постигли су супротан ефекат од жељеног. Народне масе су кренуле у беспоштедну и бескомпромисну борбу. У прилогу за историју Дванаесте бригаде Двадесет друге дивизије, у тексту под називом „Мали Радул", један борац описује приступање групе најмлађих народноослободилачком покрету.[6] За младе борце све је представљало новину. Ново оружје, други људи, до тада непознати односи. Прекаљени борци су чинили све да би нови другови што боље схватили оправдане циљеве народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, и да се што брже привикну на суровe ратне услове. А у томе је предњачио мали Радул. Тај малишан представљао је чудесан спој дечака и озбиљног ратника. Беспрекорно је одржавао своје оружје и опрему, а пушци надевао разноразна имена. Његовом детињству играчке су биле убојите пушке. У његовом крхком телу, сажела се нечувена храброст и издржљивост и урбзо је постао миљеник целе бригаде.

Међутим, непријатељске снаге, потпомогнуте домаћим издајницима, успеле су да ухвате партизанске јединице у обруч, са жељом да их докрајче и потпуно униште, како у даљем тексту истиче писац. Из те критичне ситуације је-

[5] **Мали Миле „Миленце"**, Ка победи, лист бораца и руководилаца Трећег батаљона, 15. II 1945. бр. 2. АВИИ К. Ш. 58, рег. бр. 27/2.

[6] **Мали Радул.** Власина, глас XII ударне бригаде. АВИИ К. Ш. 58. рег. бр. 28/1. Р. бр. 1389. Св. II.

дини излаз био је пробој из обруча. Мали Радул то није разумео, желео је да се бори на својој земљи. Његова младост још увек није могла да у потпуности схвати неопходност таквог маневра. Зато се први добровољно јавио да чува одступницу друговима у пробоју. Још двадесетак бораца се јавило за овај тешки и одговорни задатак, како сазнајемо из даљег текста.

Народ овог краја, који је са партизанским јединицама био нераскидиво везан, никад неће заборавити крваве борбе и херојско држање партизана, према далеко надмоћнијем и боље опремљеном непријатељу. И поред тешких губитака циљ је остварен. Фашистичке снаге које су се привукле иза леђа главнини партизанских одреда, одбијене су храбрим налетом омладинаца. За време борбе рањен је пионир Радул у леву руку. Његово јуначко срце поносило се том раном. Јединице су кренуле у даље борбе пут Бугарске и Грчке, а Радул је остао да лечи озбиљну рану. И поред великих болова није клонуо духом. Мали Радул је желео да живи, да се бори, да са својим друговима које је бескрајно волео гради ново друштво, чију је визију имао непрестано у мислима. Међутим, смрт је била јача. Борци Дванаесте бригаде заувек ће у својим срцима носити лик пионира Радула.

Треба истаћи да пионири нису само оружјем тражили и градили пут у сутрашњицу. Поменимо и широки спектар културно-просветних акција, као и велики број приредби и манифестација, којима су ови мали борци између две битке подизали борбени морал својих другова, указивали на правилне путеве оружане борбе, ширили братство и јединство, на шта се и указује у чланку „Пионири из Лукавца, наша будућност".[7] У даљем тексту истиче се успела језгровита и свеобухватна приредба коју су у част бораца трећег батаљона Двадесет треће српске дивизије, организовали пионири из Лукавца. Борцима је импоновала испољена висока свест, борбени морал, као и потпуно разумевање ситуације од стране пионира. У наставку текста се закључује, да су борци осетили колика је величина, оправданост и значај народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције, те да за овакве саборце и другове није тешко живот дати, да њихове младе животе треба сачувати, јер такви свесни, одговорни, храбри, пионири представљају и чине један од основних носилаца новог друштва и чинилаца његовог даљег развоја. „Ново, слободно, праведно друштво се мора изградити и очувати. То су нам у аманет оставили наши храбро пали другови, најбољи од свих који падоше за остварење овог доба", истиче, у закључку, писац овог текста.

У ратном листу кроз борбу у рубрици „Културно просветни живот" иза написа о гостовању културне екипе Централног одбора УСАОЈ-а, објављен је чланак „Приредбе најмлађих".

Борбени елан најмлађих поготово, на пољу културно-просветне делатности, имао је велики значај за изграђивање моралног лика наших бораца. Њихов велики и непресушни ентузијазам забележен је и овековечен је у напису „Приредбее најмлађих".

У оквиру светске омладинске недеље на дан 25. марта у селу Ш. одржана је успела, свеобухватна и зрела приредба. Представу су за борце XXI српске дивизије организовали најмлађи. Пионири су пришли веома одговорно и озбиљно извршењу свог задатка. Том приликом испољили су велику зрелост и одушевили своје старије другове богатством и садржајем програма. Посебно је беспрекорно познавање „основних војничких радњи" оставило дубок утисак на борце. Свака програмска целина имала је своју тежину и зрелост. Али, највећи, најупечатљивији утисак оставио је пионирски хор који је на крају програма отпевао националну химну, као и пионир Братић који је рецитовао своју песму „Титу".[8]

Треба још истаћи да овакве приредбе нису биле спорадичне нити парцијалне. Напротив. Оне су кад је за то било адекватних и одговарајућих услова и могућности извођене у континуитету са несмањеним успехом. То потврђује и податак (из овог текста) да је кроз неколико дана у истом месту поновљена приредба са промењеним садржајем, али и са прецизним и конкретним извођењем.. Такав борбени активизам најмлађех, њихово прегалаштво и озбиљност у тешким условима рата и револуције нудио је светле перспективе и исходишта.

---

[7] **Пионири из Лукавца наша будућност,** Ка победи лист бораца и руководилаца Трећег батаљона IX бригаде, јануара 1945, бр. 1. АВИИ К. Ш. 58, рег. бр. 26/2.

[8] Кроз борбу, ратни лист XXI српске дивизије, 6. април 1945, бр. 6, стр. 22/23.

Vladimir Cvetković

LES JOURNAUX DES UNITÉS MILITAIRES DU SUD DE SERBIE SUR LA CONTRIBUTION COMBATIVE DES PIONNIERS

Des journaux publiés au sein des unités du sud de la Serbie apportaient des suppléments sur la contribution, la conduite le courage, la maturité et les destins des pionniers qui faisaient partie des détachements, des brigades et des divisions de l'armée de libération yugoslave. Parmi ces suppléments il y a de très chaleureuses descriptions des pionniers dont la contribution à la libération définitive de notre pays était très précieuse. En tout cas, ces journaux doivent être pris comme source d'informations lors de la rédaction des monogrphies sur nos unités.

940.53/.54(497.1);929

Ђорђе Стаменковић

Дневник Данила Атанацковића Ћате

Овај прилог посвећен је Данилу Атанацковићу Ћати, аутору дневника и команданту Трећег батаљона Девете српске НОУ бригаде НОВЈ који је 8. маја 1945. године херојски погинуо у борби за слободу наше земље.

Поводом четрдесетогодишњице његове погибије прилажемо његове, досад необјављене записе, у нади да ће и они помоћи расветљавању борбеног пута Девете српске НОУ бригаде.

Текст партизанског дневника или ратних записа, које сада предајемо јавности, чува се у Историјском архиву у Нишу.[1] Дневник може бити од значаја за проучавање настанка и развоја Девете српске НОУ бригаде која је формирана 11. марта 1944. године. Посебно има значај за упознавање борбеног кретања Тимочког и Озренског батаљона НОВЈ.

Настао је за време народноослободилачког рата; у време када није било услова за нормално писање дневника. Аутор је ове белешке водио између борби или у паузи великих партизанских маршева. Дневник пружа значајне и занимљиве податке који могу помоћи даљем проучавању ослободилачког рата у источној Србији, Топлици и Јабланици.

Девета српска НОУ бригада дала је велики допринос ослобођењу наше земље. Њен долазак маја 1944. године на терен нишког и тимочког округа означавао је почетну фазу коначног ослобођења ових крајева.

Дневник је писао оловком, рукопис но. Релативно је добро очуван. Обрађени су одређени догађаји од октобра 1943. (дејства Тимочког НО батаљона) па до маја 1944. (одређена дејства на подручју Јастрепца, Топлице, Јабланице и Црне Траве). Обрађене су војно-политичке акције Тимочког народноослободилачког НО батаљона НОВЈ и његово садејство са Нишким народноослободилачким одредом (батаљоном) све до формирања Девете српске НОУ бригаде.

Посебну занимљивост представља хартија на којој је дневник писан. Ради се о окупационим обрасцима које је аутор користио као свеску.

За време немачке окупације вршена је строга контрола вршидбе од стране чиновника Недићевог издајничког апарата. Њихова дужност била је да у обрасце о вршидби упишу ко је и колико навро како би касније сељаци били опорезовани а жито одузето. Партизани су, под паролом „Ни зрно жита, окупатору!" одузимали и уништавали евиденцију о врши тако да окупатор и домаћи издајници нису били у стању да изврше „планску реквизицију". Према томе, партизански записи урађени су на немачким обрасцима о „Imlage" (разрезу) са преводом на српски, стајало је „Familien u. vorname Gutbesitzers, Halbràchters bzw Pächters" (презиме и име сопственика земљишта, наполичара, односно закупца) затим адреса, потом рубрика за податак „Gedroschen kg. geerntet kolbenmais nach Abschätzung (вршено кг. Обрато по процени кукуруза у клипу) и остали подаци, са посебном белешком да је сељак „примио к знању" (zur kenntins genomen) шта и колико мора испоручити. На оваквим обрасцима, на укупно 13 страница, аутор је водио своје записе.

Према изјави Милојка Борђевића Крсте, борац првог тимочког батаљона НОВЈ „Миленко Брковић Црни", аутор дневника је Данило Атанацковић Ћата,

---

[1] Историјски архив Ниш. Warie (Збирке) инвентар бр. 475.

[2] Глигоријевић И. Ц., Девета српска ударна бригада, стр. 364. Војноиздавачки завод, Београд 1970.

командант трећег батаљона Девете српске НОУ бригаде НОВЈ.[3] Нигде у сачуваном дневнику аутор није оставио податке о себи. Били смо на муци да утврдимо ко је аутор дневника. Преко надлежних друштвено-политичких организација Зајечара коначно смо добили изјаву Милојка Борђевића Крсте. Данило Атанацковић Ћата био је једно време командант Трећег батаљона Девете српске НОУ бригаде. Извесно време заменьивао је Ивана Цину Глигоријевића у штабу првог батаљона Девете српске НОУ бригаде и на тој дужности 8. маја 1945. године погинуо.

Пажљивом анализом ових записа или дневника долазимо до значајних података о друштвено-политичким и војним операцијама тимочког и озренског (нишког) батаљона НОВЈ с краја 1943. и почетком 1944. године.

Пошто смо извршили идентификацију аутора дневника, делимично га обрадили помоћу одређених напомена, сматрамо да ће и овај научни скуп допринети идентификацији одређених догађаја и личности који су наведени у дневнику. Његовим објављивањем, наша већ богата библиографија о развоју НОР-а на југу Србије добиће још један вредан и значајан документат.

Ове злогуке птице из Београда и Равне Горе прорицале су нама кроз читаве четири године пропаст. Колико пута су нам говориле, да је та и та Српска бригада потпуно уништена, да је више нема и да је нестала негдје тамо у Босни или Црногорским брдима. Стотина пута су то причали, а ваше Српске бригаде, из Западне Србије, из Шумадије, из Топлице из свих крајева Србије, са Космаја, из Београда и тако даље прошле су један славан пут, који је забележен у историји златним словима, пут сијања братства и јединства међу народима Југославије, пут непоштедне борбе против заједничког непријатеља.

Из говора Друга Тита у Белој Цркви 7. јула 1945. год.

Одлазак у партизане

Када се ова два друга приближише, дозва их друг Риста.[1] Пита шта ћеш ти ту, Столе и одмах настадоше другарски разговори. Кад ја бејах смењен са страже упитах — где је Одред и када ћемо ње му? Одговорише ми да је ту и да ћемо око 12 сати да одемо тамо на ручак.[2] На то сам ја одговорио — зашто то не буде одмах, пошто нам је доста било лутања нас самих а и бог зна шта све може да нас снађе, па се бојим да се опет не удаљимо један од другог. На то другови пристадоше и сви пођосмо убрзано у Одред. Када бејасмо близу Одреда на једном брду, тако да смо могли да посматрамо друго, приметио сам да излази на положај цео Одред. Ми, мислећи да Одред излази на положај, зато што је приметио нас, па не зна ко смо с тога пошаљемо двојку за везу. Када стиже веза код чела Одреда, уместо да се заустави, они продужише напред. Један од другова изађе на чисту пољану и ста де махати марамом — што је значило да треба да кренемо напред. И ми кренусмо; па кад бејасмо стигли код самог Одреда, сазнадосмо да нама у сусрет иду дражиновци.[3] Хоће да се бијемо.[4] Одмах другови распоредише нас и отворисмо борбу. Ја сам се налазио на централном фронту. Наоружан сам био митраљезом који сам донео из Великог Извора.[5] Наједном до мене се наће један друг висок, крупан, са дурбином у руци. Прије ми, па ми, рече: Друже, умеш ли ти да гађаш тим митраљезом? Шшта му ја одговорих да умем. Е, ако умеш, видиш ону тројку на путу? Удри је! — рече друг који је имао дурбин. Нанишаних. Али заборавио сам да дигнем гајку на нишану. Пустих неколико метака у рафалу али непријатељ ни мрднути не хтеде. То је све посматрао друг с дурбином. Па ми рече: „Бре, они неће ни да те се плаше!" Сетих се прешке, па подигох гајку на 500 метара. Пустих рафал. Опет се непријатељ не повлачи. „Бре, они ти се опет не плаше!" — рече ми друг с дурбином. Ја подигох гајку на 700 метара, пустих рафал и намах сви падоше на путу. Тада ми друг с дурбином рече: „врло добро, друже!

[3] Види прилог: изјава Милојка Борђевића Крсте.

Тако ти само удри њих! На чему је било запело, па ти се први пут не хтедоше плашити?" „Даљина је била у питању и требало ми је мало времена да оценим даљину" — одговорио сам. „Добро продужи само"! — рече ми па оде. Тек када је друг с дурбином отишао, од неких сам сазнао да је то био командант батаљона.[6] У то време десно крило беше продрло у непријатељске редове. У то мени се деси застој у митраљезу. Мајстор за отклањање застоја код тог митраљеза нисам био. С тога рекох, имате ли ви неког специјалисту, за отклањање застоја. Погледах око себе и видех да је поред мене опет дошао командант. Он позва друга Столета. Али за то време, ја нисам седео скрштених руку, већ чачкао око митраљеза, те полако отклонио застој. Окренух се команданту па му рекох: „Друже команданте! митраљез је исправан"! „Јеси ли га испробао?" — упита ме командант. „Не, нисам!" — одговорих му. „Дедер испробај га!" — настави командант. Ја пустих два кратка рафала. Командант за то време беше устао и чим сам ја престао са пуцњавом, командант скочи преко шанца па викну „Напред, другови!" Затим се чу Ура... И у то потрчасмо сви за њим. Ја не знам али мислим да тог момента лакши и чилији нисам био.

Партизанска победа

„Холандију"[7] уопште ја нисам ни осетио. Чини ми се да је била лакша од пушке. Придружим се и ја њиховом „Ура"! Станем викати као бесан. Непријатељ се даде у бекство, ми за њим, тако га најурисмо из села Јаковца. Добисмо наређење да се повучемо опет на Чутурило. То је брдо одакле смо повели борбу. Да кажем неколико речи о брду Чутурилу.[8] То је брдо за нас партизане најомиљеније. Ако ми запоседнемо то брдо на њему непријатељ не може доспети, па ма како да је јак... Уздигло се, као да га неко баш за партизанске борце створио. На Чутурилу остадосмо све до мрака, сви радосни и весели што смо потукли непријатеља. На Чутурилу нађох и мог земљака Душана Миловановића — званог Сашу. Чим ме тај виде, приђе ми, изљубисмо се. У првом мраку одосмо даље, као и увек што чине партизани.

Писмо другарици Цвети

Другарице Цвето,

Јављам ти се из Лебана, управо не баш из Лебана, али из места одакле ти ово пишем, оно је до Лебана, односно удаљено је од њега два сата. Најближа варош овим људима је Лебане. Раније ти се нисам могао јавити из многих и многих разлога. Осећаји моји међу партизанима су такви да их просто не могу описати; просто не налазим речи за израз дивљења и расположења међу друговима. Уз сваку реч звучи ти реч „друже". То је реч толико мала и дражесна. Заиста верујем да ниједан књижевник није изразио вредност и лепоту њену како она звучи. Понашање међу друговима је само другарски. Ми се међу собом уопште не вређамо, не свађамо и гледамо да наши односи буду што лепши. Ја сам једини који воли по који пут да се некиим препирем. То радим само тада када о нечему расправљамо, па ми се чини да то није баш тако како друг каже, већ како ја и онда никако не попуштам и остајем упоран до крајности и то ми је мана коју морам лечити.

Другови и другарице исправљајуме у томе и ја се много лепше осећам. Што се тиче мог самог живота и моје прошлости, она је доста тешка. Само бекство из Соколане, из самог затвора и испред четири отражара, није било лако. Па онда туговање за сестром да ће је мучити а можда и убити.[9] Ја о сестри, као и о мајци, још увек ништа незнам, нити шта знам о вама свима који се тамо налазите. После тога, „скок" ноћу у Тимок чије су обале биле залеђене и прелазак у Бугарску.[10] Помислим шта сам све од зиме препатио? Поред тога, што сам се још у два три маха хтео да удавим. Па онда исте ноћи опет се враћам назад; лутај ноћу сав залеђен, док нисам нашао колибу, где сам нашао мало ватре, ту се загрејао, повратио душу. После тога пођосмо нас 17-орица да потражимо Одред. Па и ту смо били лоше среће. Остали смо без везе, изгубили смо је. Били смо недовољно наоружани. Налазили смо се међу дражиновцима у околини малог извора и Андрејевице. Ту нас пси дражиновци нападоше и у бекству 11 наших сасвим ненаоружаних другова изгубисмо о којима и данас незнамо ништа. После тога вратисмо се поново на окружну везу у околини Зајечара, одатле поново за Андрејевицу, где једва после месец дана лутања, успесмо да уђемо у састав нашег батаљона. На срећу моју чим стигосмо уђосмо одмах у борбу код села Јаковца, на брду званом Чутурило. У тој борби однесосмо победу и ослободих се потпуно. Добих полет за борбу и баш од тога дана најсрећнији сам када водимо борбу. Ни-

једна песма чини ми се да није лепша од наших машинки, када почну да певају на све стране.

С конца јануара пређосмо Мораву за Јастребац.[11]

Пут је био трновит али га ипак превалисмо. Код Житковца, одакле је родом Бата Жиле,[12] а код села Кулине, ућосмо у борбу и побисмо око 54 дражиноваца.[13] Тако ти ми почесмо да чистимо Бата Жикино место од гадова — дражинових. Одатле пребацисмо се, преко Јастребца за Топлицу. Пут преко Јастребца такође, беше тежак. Велики снег, без пута и пртине. Једно после подне стигосмо у Девчу. Ту се осетисмо мало слободније, много широчије. Ту смо осетили знаке слободе. Уместо општинских фашистичких управа, постојали су народноослободилачки одбори.[14] Они су се старали уопште о партизанима. Старају се за храну, одећу, обућу и станове. Нас народ са одушевљењем дочека. Дођосмо до Велике Плане, среза Прокупљанског, Младеновог родног места.[16] Ту нас на улици дочека пуно народа. Сви нас са нарочитим интересовањем посматрају. Гледају нас, па нам се не могу нагледати. Пођосмо у правцу Крушевца у намери да нападнемо Аеродром. Напад беше извршен плански.[17] Пошто се поново повукосмо у правцу Кулине, преко Шиљеговца и Рибарске Бање. Па опет дођосмо у околину Велике Плане. Кад наједном чу смо дошли дражиновци, одмах у неко, село, да нама пркосе. Ми их једне ноћи нападнемо и страшно их потукосмо. Одмах исте ноћи наша чета добија задатак да затвори пут који води преко Јастребца за село Вукању. Иако уморни, неиспавани и гладни, пођосмо да извршимо задатак. Осванусмо на половину пута према намењеном циљу. Око 9 сати већ смо стигли на место где је требало организовати заседу, на коју треба да наиђу дражиновци, који су требали бити нападнути од наше главнине. Командир и ја дадосмо се на организовање. Зима је била неподношљива; ветар дуваше тако јако да човек ни очи не могаше да отвори. Газећи по снегу ми ипак постависмо свакога на своје место.

За то време остатак чете који беше остављен као резерва наложио је ватру и ми одосмо да се мало отрејемо.

Када беше око 11,30 сати, решисмо да кренемо назад пошто непријатеља нигде нема. Ја устадох и пођох да покупим заседу. Када се бејах окренуо спазих колону која се кретала у правцу нашем а из правца одакле смо ми дошли кроз пусту планину. Вратим се и саопштим командиру шта сам видео. Одмах ипак решисмо да се окупимо. Стога ја наредих једном другу да их што пре покупи. И таман што се окуписмо кад најједном иста колона отвори ватру на нас. Ми одмах кренемо у супротном правцу, пошто борба у тој пустој планини није могла да се прими, јер би та борба била без користи. Ја упитах успут командира где мисли, а он ми изнесе његов план. Тај његов план није ми се свиђао, па му ја предложих други. Он то прими и одмах пођосмо у правцу према мом предлогу. Када бесмо на једној коси угледасмо да смо са свих страна опкољени војском, спремном одмах за напад на нас. Па чак, то, и на коси на којој смо претпостављали да треба да су наши. Ипак ја викнух: „напред друже командире, у том правцу, према коси који пут води за нашу главнину".

Говорећи му, пази, када будемо на првој коси, испред оне горње линије, примићемо борбу, ако ови испред нас на другој коси не буду наши. И сматрам да ћемо бити у стању да себи отворимо пут и пробијемо се напред. Командир и не одговори на то ништа, већ, само продужи пут напред према оном што сам ја предложио. Али на нашу несрећу чим дођосмо до испред једног браника, на једној пољани, са друге косе, већ отворише ватру на нас. Командир се сам окрену и даде команду: „На лево у стрелце и право за Батом! а ти, Бато, право на онај ћувик, што пре". Тек сада осуше ватру на нас, али ми не обраћамо пажњу на то, већ журимо само напред, да не би нас са друге стране опколили. И заиста са друге стране, трком колона, јуришала је напред, да би нам пресекла одступницу. Али ми смо били вреднији, те их ипак претекосмо и извукосмо се, дубоко у Јастребац, обићосмо нека места па се увече вратисмо у Горњу Девчу. Чим стигосмо сазнали смо да смо били тучени од III-ће бригаде која није била обавештена, да се ми налазимо у том правцу.[18] После неколико дана, једне ноћи, нападнемо ти ми, дражиновце у Великој Плани.[19] Потучемо их страшно и повучемо се опет на своје место. Други дан по вођеној борби са дражиновцима, дођу Бугари и нападну нас. Ту им ми оборисмо један авион. Одмах после те борбе напустисмо Топлицу и кренусмо преко реке Топлице, па (кренемо) преко планине Соколовице за Јабланицу. У Јабланици се још више осећа слобода коју партизани већ

беху спроводили у том крају. Поред народноослободилачких одбора, команде подручја, болнице постојали су и разни течајеви, за разна стручна усавршавања, оног што народу недостаје и што народ не зна.

Ту су се нашли сви они за које сматрамо да треба да иду на курсеве, одоше на политички курс, политички комесари, војни на војнички курс.[20] У селу Речици бих ја постављен за вршиоца дужности командира чете. Заборавио сам био да кажем да сам за водника постављен још док сам се налазио у сокобањском срезу. Као командир I чете, II батаљона Зајечарског народноослободилачког одреда „црни бркови", кренусмо за село Доње Коњуше, среза Јабланичког, удаљеног од Лебана 4 сата а од Лесковца око 4, и по сати.[21] Ту остадосмо једно два дана. У том селу наиђох на једног домаћина, који беше сапрађен у другарском духу, да је то невероватно за човека који није са њим имао додира. Какав он, таква иста и његова жена, његова мајка и сва деца од којих и две ћерке од 16. до 20. година. Те године старости одредио сам ја, иначе нисам их питао колико имају година. Ту ја ступих у разговор са њима и да видиш изненађење моје. Ја се пожалим његовој жени, да има пет месеци од како се нисам пресвукао. Она скочи, па мени, друже, дај одмах, свуци се ја ћу те опрати. Ја се испочетка мало снебивам и на њено наваљивање, ипак скинем пуловер, кошуљу и са још неким марамицама, дадох да ми се све то опере. Она ми понуди веш од њеног мужа, али ја сам то одбио да примим. Тако ти ја после пет месеци први пут обукох чист веш. Направила је цеђ те ја опрах главу и тако ја уђох мало у ред чистих људи. Смеје се жена тог другара, па ће рећи: „Овако, друже, сада ти баш личи да си за командира"! О храни, док сам био у његовој кући, то је било само како најлепше један сељак може да прими госта.

Четрнаестог марта прешосмо у Горњу Речицу. При поласку даде ми друг своје име и презиме. Зове се Милисав Радивојевић, како бих га, ако ме неки пут овамо нанесе, могао опет да га потражим. У Горњу Речицу остадосмо само један дан. А после тога, пођосмо напред, у правцу Лебана и Лесковца. Уз пут шалили смо се са друговима, па ћу им рећи: „Другови, питам вас где више волите у Лебане или Лесковац? Имамо право да бирамо место, али ја сам за Лесковац. То је већа и богатија варош".

Петнаестог марта стигосмо на конак у Плавце, село које је удаљено од Лебана три сата. Ту преноћисмо. Сељаци сви срећни што им се дала прилика да виде шесту бригаду,[22] о којој су толико лепих речи чули, о херојским подвизима и храбрим, јуначким борбама.

Шеснаестог марта око петнаест сати крећуомо назад за Житни Поток, где стигосмо баш за конак. Ту нас сељаци још лепше дочекаше. Ја не знам, али просто не могу да видим разлику између појединих села, то јест не могу да видим ко нас са већим одушевљењем прима. У сваком селу чинили се да је све лепши и лепши дочек. Тако тамо у Житном Потоку смо вечерали. Ја у друштву са једним водником у једној сиромашној кући. Домаћин нема свог пића. Да видим шта ради? Ми нисмо ни знали а он отишао у комшилук и позајмио пола кила ракије. Ја му, кад чух за то рекох: „Друже ти то ниси требао да радиш и чак шта више ниси ни смео, јер ми партизани никако не дозвољавамо овако што"! Он ми одговори: „Друже, ово ти дајем од свег срца и срећан сам што сте ми дошли у кућу и ево пола кила ракије, то се вас не тиче одакле и како сам ја то набавио". Ми пописмо по три чаше. Домаћица за то време беше напунила шерпу са кајганом, те нам постави на софру да вечерамо. После вечере крећусмо ја и војник Реља[23] на зборно место, те да би потражили кућу где ћемо преноћити при растанку, домаћин ће рећи: „Друже команлире, молим те реци ми твоје име!". „Ја ћу те сутра потражити!" — рекох му и додадох „ја се зовем Коста[24] а он". ако хоћете, дођите да спавате код мене". „Видећемо"! — одговорих му ја. Сада „лаку ноћ друже"!, и дадох му руку и растанемо се. Пошто у селу беху све зграде заузете од других чета и батаљона ми одосмо са четом, код истог домаћина, где смо и вечерали.

Сав срећан домаћин нас прими на конак. Ту преноћисмо и ујутру седамнаестог, рано, крећусмо у правцу Лесковца, за село Злату. (овде је један ред текста оштећен, нечитљив, прим. Б. С.). У том селу, предвече другови приредише партизанску приредбу. Врло је лепо било. Али када један друг стаде на позорницу, а то беше Јоца[25] и када стаде приказивати партизана, то јест његов живот, мени сузе потекоше на очи, док су се сви присутни за стомак ухватили. Сети се тада на Бор и на много чега. А још више сам се расплакао када је дру-

гарица Јелица[26], отпевала једну народну песму „Травник гори".

Али ипак ја сам партизан и то командир чете... Према томе, ти када будеш све ово прочитала, не разуми погрешно. Нисам ја пустио сузе као слабић. Зар сам ја једну борбу водио? Ко зна, колико сам их из мога митраљеза покосио? Зар такав човек може бити слабић? Не никада! А то што сам чинио, чинио сам из сећања на будућност. Да ли ћу бити срећан да се жив вратим и у слободној земљи, али сасвим слободној, какву ми само знамо слободу. Ми партизани, да је као такву посматрам. Тако сам ја посматрао уметницу на позорници...

У овом селу Злата, домаћин, код кога сам ручао и вечерао сазнао је чак и моје тајно име, да се зовем Данило.[27] Осамнаестог марта осванули смо у Злати и кренули за Горње Момчилово. Ту добисмо наређење да перемо веш. Друга и четврта бригада беху отпочеле борбу још седамнаестог, у један сат у поноћи. Најједном добисмо наређење да кренемо одмах, у поноћ. И ми одмах, ужурбано, пођосмо према борби где се већ други дан води. Уз пут народ сав весео и радостан. Чекаше нас крај пута, често избезумљен од радости јер иде Озренска бригада која беше прослављена по својим победама и борбама. На велико моје изненађење један обичан сељак испрча на пут са пуним цеповима муниције. И стаде делити друговима, говорећи: „Ево вам другови, па ударите и нека вам је бог у помоћ!" А ми журимо и немамо када да говоримо. Стигосмо у први мах у Нови Буревац. То је село испод Пасјаче, управо између Пасјаче и Радан планине. Остадосмо да преноћимо у неким кућама које су удаљене једне од друге најмање 500 метара. У најстрожијој приправности дочекасмо зору. А чим се појавише знаци видела, отвори се борба и то дуж фронта који је оно најмање дванаест километара дужине.[28]

Одмах одемо и ми на положај. Ја као командир I чете, II батаљона, добих задатак да с бока упрозим непријатељско надирање, који је бројно и у наоружању био сто пута јачи од нас.

Стигох са четом на положај. За то време наши ступили у противнапад али непријатељ као јачи још увек је напредовао. Реших се да ступим у напад. Испред мене налазила се једна велика дубина — провалија. Требало је да се преко ње пребацим. Издадох наређење првом воду да се један по један пребаце. А други вод, да аутоматским оружјем, отпочне пребацивање. Први се вод већ беше пребацио. Најједном добијем наређење да се по тој коси спустим наниже и да отворим ватру на непријатеља с бока и леђа а они ће противнапад извртити. Ја му одговорих усмено да сам већ преузео противнапад и један вод сам већ био пребацио на положај. Потом одмах дадох наређење да се из свих аутоматских оружја отвори ватра.

Тако ти ја уплаших непријатеља с бока, те даде се у бекство. Онда потерам за њима и пустим ти он на свим фронтовима. Ту га ми саломимо и заробисмо два топа. Колико их је свега и имао. Заробили смо и један минобацач, један тешки митраљез, много пушчане муниције... (део текста нечитак. Прим. Б. С.).

Са четом сам први стигао у Статовац на левом крилу. Одмах потражисмо мало хране пошто смо стигли гладни и уморни. Добијем наређење да станем ту где сам и да не идем даље. Тада пређе IV батаљон на лево крило и ја остадох баш ту где сам био. Тако лођосмо напред да потражимо непријатеља али њега нигде није било. На путу од друга Симе сазнах да је II чета, II батаљона претрпела велике губитке у људству. Попинуо нам је и командант батаљона. Друг Саша, рече ми: „Ти друже да вршиш дужност команданта батаљона до даљег наређења".

У селу Статовцу остали смо на конак. Целу ноћ морали смо да оставимо по један батаљон на положај. Пошто се на десном крилу још увек водила борба између II бригаде и непријатеља.

Двадесетог марта, у зору, престаде борба на свим фронтовима: непријатељ у паничном бекству побегао је незнано куд. После подне, тога дана, пођосмо напред за Средњи Статовац. Ту преноћисмо. Двадесет првог (марта, Прим. Б. С.) кренусмо за Доњи Статовац где се укрстисмо са Петом Црнотравском[29] бригадом. Чим ми стигосмо они продужише напред тј. за Средњи Статовац. У Доњем Статовцу ми остасмо цео дан. Предвече дође нам једна група другова, који напустише курс, да би потпунили празнину руководећих другова. Мене сменише као команданта и за команданта поставише друга Стеву[30] који је већ био постављен као заменик команданта а беше отишао на курс заједно са командантом. Тако му ја предадох дужност а ја и даље бих постављен за вршиоца дужности командира I чете, II батаљона.

Двадесет и другог останемо у истом селу. Двадесет трећег освануемо и били смо мирни. Од двадесет трећег ништа нарочито. Дилетанска група наша да ваше прикупе по селима Статова, Буб-лица и Злата. Двадесетог и шестог остадосмо у селу Граници.

Заборавио сам био да напоменем о борби. Борба је била једна од највећих борби које смо ми до сада водили. Кесеровић, као руководилац тих издајничких корпуса, хтео је по цену живота да заузме Пасјачу, да постави команду места у Житном Потоку а нас да најури с оне стране Лебана. Али му то није пошло за руком. Његови се онови разбише. Пред народом оста осрамоћен, јер обећања која је дао није испунио, него и сам он заједно са својим помагачима, даде се у панично бекство, оставивши за собом два топа, три минобацача, не знам колико митраљеза, много пушака и муниције. Истина је да су наши пали седамнаест другова као жртва тих проклетих, издајничких, искариотских банди. Али овај губитак према њиховом беше мали.

Наши команданти организоваше један маневар.[31] Тако нам се Одред преполови. Један део оде према селу Главице и ми добисмо задатак да потражимо непријатеља и да га нађемо. Чим добисмо задатак ја развих своју чету и пођох напред и то на десном крилу, с бока.

Леп сам план извео али моје десно крило беше доста лабаво, те с тога никога није запазио, док нас непријатељ не „зароби". Одмах око нас створи се круг. Сви су били радосни и весели, јер смо „ухватили" командира. То није шала. По завршетку маневра стигосмо у селу Главицу, где стасмо до суграда. Двадесет и осмог продужисмо до Обилићева. Ту сам наишао на најдарежљивије сељаке овога краја и продужисмо за село Кацигаће. Ту преноћисмо. Двадесет деветог приредише наши културно-просветни скеч, па ту и мене потка-чише у скечу као ме „заробише".

Одмах пођосмо за Суво Поље[32]. Ту преспавасмо, па тридесетог пођосмо за село Црквицу. По ручку ја затражих дозволу до села Доње Коњувце, до шустера да поправим цокуле. Добих дозволу и одох са још два друга. Нађосмо шустера, дадох му цокуле и одох код једног мог пријатеља, кога сам напред већ именовао једном, пошто сам се са њим упознао раније када је Одред прошао отуда. Радости његове и целе његове фамилије, нигде краја не беше. Он се најпре пољуби са мном и одмах наточи ракије. Жена његова одмах ми даде његову кошуљу чисту и гаће и затражи ми да опере моје. Ћерке, њих две, дадоше се да спреме вечеру, месише пибаницу и спремише оно што су најбоље и најлепше умеле.

Увече после вечере пођосмо назад по мраку у село Црквицу. При поласку даде ми његова жена, пошто ми гаће све пропале, један пар других гаћа, један пар мушких чарапа. Опростих се са њима и одосмо три добра друга, поред Пусте Реке, за село Црквицу.

Тридесетог првог марта остадосмо у селу Црквици без нарочитих промена. Првог априла одосмо за село Доње Коњувце у циљу да се тамо опаримо. Наши другови одговорни за то одоше напред и ми по њих!

Ту ја опет код мог пријатеља. Његова ми ћерка поклони петокраку исплетену од манистра. Таман ми завршисмо са парењем и кад извештај да нам у посету иду Бугари. Истовремено поче вејавица и ружно време како се неда замислити. Ми одмах кренусмо по нашем обичају да сачекамо непријатеља, где ми хоћемо и дођосмо у село Речицу. Ту припремих чету, народ преплашен да ће Бугари доћи и да ће их пострељати... ја их почех храбрити. Не бојте се, док је нас партизана... Знам да ћу се ја сам један борити против њих 50 — говорим једној другарици.

Првог априла у сати, дође курир и рече ми: „Друже командире, одмах покрет"! Ја спремих за пет минута чету и одох на збориo место. Одатле кренусмо по страшном времену и вејавици на положај, да бранимо село Вујаново[33], где се налазила наша болница. Бугари су хтели пошто-пото да заузму село и да униште Болницу заједно са болесницима.

Наш Први батаљон постројио се испред самог села Вујаново да брани улаз непријатеља у село. А ми из II батаљона остадосмо на највишем ћувику, између Речице и Вујанова. Свану, а ми на положају. Сви смо се замрзли. Наједнном, непријатељ се појави. Најпре баци неколико ракета а потом се и појави коначно. Наш I батаљон отвори ватру и борба отпочне. Ми са нашег положаја посматрамо сам ток борбе. Наједнном, после неког времена, видимо да се непријатељ повлачи, да би заузео бољи положај, одакле би нас на неки начин сломио. Друг чоче, командант батаљона, који, само што је дошао са курса, посматраше пажљиво.

Ја му рекох „Друже чоче[34], хајде да заломимо"! А он ми рече „знам друже,

али несмемо ни у ком случају да напустимо положај, него ми би могли да покушамо са једном четом"! „Па добро, хајдемо"! — одговорих му, а он само што рече „покупи чету"! и ја за трен ока сакупих све, па све у галопу. Чоче напред а ја за њим, све док се не приближисмо непријатељу. Онда развих чету у стрелце, прођох испред чете, заједно са чочетом и тако кренусмо напред.[35]

Када сам био испред самог ћувика на неколико метара, непријатељ пипуца на моје десно крило. Ја да бих натерао непријатеља у страх, викнух: „Напред другови! Ура!." То прихватише и сви другови око мене, то јест на глас поче (викати) сва чета, то јест сви они који су се налазили на левом крилу. И на овакав начин рашчистисмо целу косу викањем. Приђосмо на ћувику са свим без бојазности. Чим изађосмо на косу, испред нас беше (непријатељ) који се повлачио у гомилама. Њега беше натерао у бекство. І батаљон тј. натеран је био да напусти свој положај у намери да заузме баш тај који бејасмо ми већ запосели. Чим их угледасмо, одмах отворисмо ватру на њих. Наједном почеше да падају као тикве, други стадоше да беже као избезумљени. За њих је био овај наш подвиг као пром из ведра неба. Јер они су одступали према коси сасвим слободно, знајући да се на тој коси већ налази њихова претходница. А оно наједанпут ми. С тога наста грозно стање, гужва која личаше на пожарно бекство из неког кина или позоришта. Али, гле чуда! На мом левом крилу угледах једну пругу од око 50—60 људи у лежећем ставу и гађају у истом правцу у ком и ми, а на десно они немају потребе да обраћају пажњу, пошто знају да су ту имали обезбеђење. А и не сањају да је оно побегло и напустило положај.

Када их ја угледах почех се колебати: испочетка не могах да их препознам. Помислих да то нису партизани пошто гађају у истом правцу у коме и ми. Па с тога рекох чочету „Друже чоче! Де, бре, види ко су они тамо? Да ли наши или Бугари!". Ништа ме он добро погледа па ће рећи. „Бре ћато[36], оно су Бугари!", и одмах диже машингевер и стаде косити, пошто од нас беху свега 50—60 метара. Ја викнух „Зорка", на лево"! (17) и друг стрелац окрете „Зорку" у правцу на ком се непријатељ налазише и стаде сипати ватру. Стиже и Брка и Саша. У томе међу бугарима настаде стравично. Једни падоше мртви на месту, други рањени бежаше а и они други здрави гледаше да се претекну ко ће први бити. Гледамо их ми и вичемо „Ура"!. Тако ти они одоше, остављајући, видим ја, неке ствари на месту где су били. Остадосмо ми господари ситуације. Нас је било равно 28 људи а Бугара 600 и разбили смо их као бомбом, кад експлозив експлодира. Код мене настаде велико интересовање што су оно оставили на положај, где су малопре били Бугари. И продужих напред. Кад бејах стигао на место где се створи налазиште, скочих увис од радости, кад угледах минобацаче и сандуке са минама. Наједном испред мене појавише се око стотину бугара удаљени око 100 метара од мене. Чим ме угледаше осуше ватру на мене из пушака и аутоматских оружја. Око мене само звиждаше зрна са свију страна. На местима где су падали снопови аутоматских оружја, земља се само подриваше. Ја погледах најпре у страну где се је била налазила моја чета, надајући се да ће другови отворити ватру из аутоматских оружја и тиме натерати непријатеља у бекство или да забије нас у земљу. Али се моја нада изјаловила. Кад на коси, где сам био оставио чету, не угледах никог. Мени није ништа остало, но да се из тог опасног положаја извучем повлачењем — бекством назад. На брзу руку донео сам решење о томе, окренух се на лево круг и бежао сам што сам брже могао, кроз кишу куршума и снопова из аутоматских непријатељских оружја. Срећа ме послужи и зађох у шуму, где искористих заклон од ока непријатељског. Позади те шумице нађох друга Жарка водника, І вода, кога сам био одредио да штити леви бок чете од непријатељског напада.[37] Одмах га упитах да ли има везу са четом. Он ми кратко одговори, да не види никога, осим тебе кога сам једино пратио очима и кога бејах прежалио. Хвала богу када си се извукао. Ја му рекох „остани на том месту и даље и обезбеди чврсто тај бок. Идем ја да видим шта је са четом". И пођох напред иза мртвог угла, мислећи сам за себе, овако ћу ићи полако, док се мало одморим, јер се бејах јако заморио у бежању са оног брисаног простора.

Мене спазише два друга где су иза чете били, мислили су да се и ја повлачим. Кренуше назад.

Њих је видео командант друг чоче док се повлаче, па викну: „другови, што се повлачите? Ко вам је наредио?". Ја му одговорих да се не повлачим, друже, већ тражим чету. „Ево је чета на свом месту"! — рече командант (и додаде) „него врати и она два друга"!. Ја их вра-

тих и одмах заузех место командујућег са четом. Решисмо да заузмемо оно поље где су се налазили минобацачи. И нареди чоче јуриш. Ја ту наредбу пренесох на другове партизане.

И одмах пођосмо брзином како само партизани могу да иду. Заузесмо положај на који смо циљали. Наше радости нигде не беху. Кад на наше изненађење, на десном нашем боку, појавише се стрељачки стројеви. Ми смо добро знали да ту мора да наиђе прво наш батаљон, који је јуришао за непријатељем. Али усред вејавице и мећаве они нису могли одмах да нас препознају. У толико више јер они нису знали уопште да смо ми извршили напад на непријатеља. И сматрајући да смо ми непријатељ, отвори ватру на нас. Ми сада нисмо чисто могли да верујемо да су то наши, посумњамо да је то могућ остатак непријатељске главнине. Решисмо са четом да се повучемо на првом положају где ће нам много лакше бити да се одбранимо.

Ја одмах издадох наређење за повлачење и повукосмо се. Одмах ја послах двоје да ухвате везу са нашим Првим батаљоном. У међувремену док веза још није стигла, ја метух шубару, велику шуберетину на пушку и стадох махати и давати сигнале да не пуцају више. Чоче подиже пушку па и он стаде махати. Те тако једва ухватисмо везу. Пошто се састанемо, овако повезани пођосмо у напад — у потеру за непријатељем. За то време непријатељ беше засео један доминирајући ћувик, где је имао и неке ограде од каменитих зидова у облику тврђаве.

Ја сам имао намеру да уђем у село Савинац, које је удаљено од запоседнутог брда, око пет до осам стотина метара. Да би ушао у село требало је проћи преко једног брисаног простора на којем је непријатељ доминирао. Ја на челу своје чете пођох до прве куће, кад непријатељ, поче сипати из митраљеза. Око мене падоше снопови (куршуми) као киша и бих принуђен да легнем, окренух главу позади мене и спазих друга Жарка, водника првог вода, за њим још неколико другова. Они такође, лежаше на чистини. Мене су гађали Бугари без прекида. Уопште ми није био могућ излаз. Од позади викаше друг Жарко: „Друже командире! Баци шубару, она много штрчи горе и откривате!". Али ја нисам хтео да испаднем кукавица и нисам скидао са главе моју шуберетину. Од позади хтео је командант батаљона чоче да се пробије па потрчи преко поља. Али га бугарски гад рани у руку и он побеже назад.

Мени не остаде више ништа но да се из овог положаја повучем па макар и назад. Другојачије и није било могуће, већ потрбушке и почех пузити назад и увек посматрајући непријатеља шта ради. Овако пузио сам око шездесет метара док дођох до једног грудобрана. Али на моју несрећу позади грудобрана налазила се једна бара. Сав се намокрих али нисам ни осећао зиму. Одатле пођох позади тог грудобрана и дођох до мртвог угла. Напослетку сав мокар и кањав стигох до чете. Одмах један од другова стаде предамном и рапортира, да је друг Слободан погинуо.[38] „Остали другови шта је са њима?" — упитах га. Рече да је све у реду, сви су здрави, останите ту где сте, до даљег наређења!" — рекох му ја „него пошаљи ми санитетлију овамо!" — додадох и после краћег времена дође санитетлија.[39] Упитах га да ли зна где је друг погинуо и он рече да незна.

Нисам могао да му помогнем ништа, јер је био смртоносно погођен. Добро иди и узми му оружје и ствари и он оде. У међувремену добијем наређење да се повучем на једну другу косу. И ми се повукосмо на ту косу. Били смо много гладни. Од некуда дођоше неких десетак сељака са пуним торбама погача и недопеченог и недосушеног, неког, говеђег меса. Такво месо ја нисам могао да глођем, пошто немам зубе, али сам се ипак задовољио са парче хлеба које добих. Доцније добијем наређење да уђем са четом у село Савинац. За мртвим угловима уђосмо у село. Ту добијемо од сељака мало хране, па се поткреписмо. Цео дан чекали смо се са непријатељем. Кад би увече састависмо са другом бригадом обруч око непријатеља. Покуша смо да га нападнемо, али пошто се је био утврдио у неко утврђење, не успе нам напад и ми се повукосмо не злам ни сам у које село. Али главно је да у свануће осванусмо у неко село где цео дан одморисмо. Бугари пошто се увериште да обруч око себе немају више, дали се у одступање. Али друга бригада није мировала, већ их је сада гонила у стопу, све док неуспеше да сиђу у долину Лебана.

Од тога доба па све до 23. априла не имадосмо више борбе, сем ноћних маршева и покушаја три-четири акција, које не успеше, пошто усред бомбардовања нису радили возови. Тај се маневар вршио на Јабланици све до конца априла без нарочитог обележја. Сем за мене лично, који улазим као члан Ко-

муњистичке партије, на дан 29. априла. Дође код мене помоћник политичког комесара и позове ме у једну кућу, ту у једној усамљеној соби, нађох још три друга из наше чете[40]. После дође и секретар бригадни и батаљонски[41]. Прво рекоше да смо позвати да нас уведу као чланове партије. Указаше нам прво на слабости које се код нас опажају и окренуше нам пажњу да их требамо савладати. Па потом упиташе, да ли се и ми слажемо са тим и да ли пристајемо да будемо чланови Партије. Знајући да је то највећа част за поштеног човека, одговорисмо да пристајемо од свег срца. Члан Партије не може свако бити већ само поштен и заслужан. Одмах после тога приђоше сви, па прво мени, а затим и осталим, узеше честитати. За нас који смо осећали само оно што је поштено, то је била највећа част.

На дан Првога маја пођосмо из мачина села, за једно друго село, што нисам запамтио како се зове, у намери да ту прославимо Први мај.

Први мај највећи празник радног народа. Ту је одржао друг Сима[42] неколико дирљивих говора, у којима је изнео све муке и патње које је радни народ поднео и које још увек подноси и сносиће све дотле док се не ослободи угњетача. После тога ишло је без промена све до петог маја када смо доживели највећу радост. Радост се састојала у томе што, око девет сати долетеше савезнички авиони. Енглески мисионари који су се налазили још раније међу нама дадоше ноћне сигнале и два прва авиона почеше да круже изнад села Вујанова[43]. Ми се избезумисмо од радости, скакања у вис, ударањем један другога и ко зна какве још друге детињарије правили.

Наједном добијемо наређење за покрет и ми се што пре спремимо и кренемо у правцу Вујанова. Када смо били близу села угледасмо неке ватре. Народ као на вашару. Можда је било преко десет хиљада душа, рачунајући жене, децу и мушкарце. Ми постависмо обезбеђење а остале постројисмо на одређено место. Кад, долете трећи авион и поче да баца што год си хтео помоћу падобрана. Другови полетеше из строја и више нисам могао да одржиш дисциплину. Трчало се на све стране, завиривало се у сваку балу, (да се види) шта има и то додиривањем и узвицима. Бацила су она два вагона оружја, одела и разног материјала. И то све под командом. Таман један заврши са бацањем, стиже и други и продужава исто.

У зору кренусмо натоварени свега и свачим онога што смо на себи могли да понесемо. За оно друго што се није могло да понесе, натоварише на око стотину кола и овако очистимо поље. Овако је трајало свако вече. Три дана узастопце. Одмах после тога настаде велико припремање за прелаз преко Мораве и поновни повратак у наш крај.[44] Ми весели и радосни, да нисмо знали за границе. Припрема је трајала два дана и ми смо већ били спремни за полазак. Врућина преко дана беше велика. Стога пођосмо једне вечери како би избегли врућине. Путовали смо скоро целу ноћ и пред зору стигосмо у село Широке њиве. То је село уоред планине Пасјаче, насељено је црногорцима. У Јабланичком крају има доста тих села. Када су црногорци напустили Црну Гору, доселе се они у једном месту и ту подигну себи куће у једном месту и ту подигну читава насеља. Само има разлике између насељеника у селима која леже у равницама и у планини. Она села која леже у равницама су културнија и изграђена су у савременом облику. Види се ту, такво једно село: улице праве као по плану изграђене. Са обе стране улице засађено је дрвеће, липовином или оним другим за хлад згодни. Између редова дрвећа и зграда има стаза у виду тротоара. Идући свако кроз такво једно село, наишли смо на неку Бању или парк.

Улазећи у куће, сасвим слабу разлику можемо приметити између кућа у граду и једне такве црногорске куће у селу. Намештај такође. Виде се лепе завесе на прозорима, кревети покривени чистим чаршавима. Посуђе у креденцу, на столу чист чаршав. А док у црногорским кућама у планини види се заосталост. Куће разштркане по брдима као неке појате. Унутра у кућама прљаво и нечистоћа велика. Храна нечиста и најбоље ће те угостити неким ђувечем од кромпира. То је њихово најбоље јело. Укус тог јела не бих могао да дам. Углавном да је сасвим без укуса. У том селу се одморисмо до пред подне. Ручасмо и сакупимо се на зборно место. Командант наш, омиљени Боко[45], први пут саопшти нам да идемо за наш крај. Затим прочита наредбу Команданта Србије да је наш одред оглашен за Бригаду и то Девету орпску народноослободилачку.[46] После тога кренусмо напорно кроз планину за Топлицу. Предвече стигосмо у једно село с ове стране планине у равници Топлице. Ту преноћисмо и сутра дан остасмо цели дан у исто село.

Предвече кренусмо према реци Топлици. У једном селу, покрај саме реке, вечерасмо. Одмах после вечере пођосмо напред, преко реке. Прешосмо реку и нађосмо се у долини Топлице. Путовали смо целу ноћи и тек пред зору стигосмо у једно село да се одморимо. Око девет сати устасмо, ручасмо и кренусмо напред, према Јастрепшу. Око подне стигосмо у село Горњу Речицу. У то село остасмо два дана, док штаб бригаде није средио неке ствари. Када је све то било готово пођосмо преко Јастребца. У селу Вукањи спојисмо се са Нишким одредом. Одатле одосмо за Кулину. Радост наша, то је последњи дан у том крају. Сутрадан осванућемо с оне стране Мораве, на нашем терену.

Око пет сати по подне кренусмо.

Када смо били ван села, командант нам је указао на тешкоће и опасности које би могле да нас снађу, (пражио је) да будемо спремни и да издржимо све. Затим кренусмо у намери да пређемо мост кроз село Јошаницу. Кад смо били код самог села, непријатељи нас приметише и отворише ватру на нас. Да не бисмо претрпели жртве, вратисмо се назад. Ту у близини, по тим селима, остадосмо два дана. Дошли су наши испитали ситуацију на који би начин најлакше прешли Мораву да тај прелаз буде без жртава. Једно по подне кренусмо пребеном низ Јастребац ка Добричу. Предвече стигосмо у једно село, ту вечерасмо[47].

НАПОМЕНЕ

1. Милан Богосављевић Риста из Рготине. Командир чете Девете бригаде НОВЈ. Данас као пензионер живи у Рготини.

2. Новембра 1943. године група од 17 добровољаца, преко веза, кренула је да се прикључи зајечарском НОП одреду. То је била и директива Окружног комитета КПЈ за зајечарски округ како би се активисти са терена сачували од терора окупатора и домаћих издајника. Аутор дневника описује сусрет са друговима, свакако куририма штаба, који треба да их повежу са Одредом.

3. Према томе баш у часу када су долазили нови борци, међу којима се налазио и аутор дневника, партизане су напали дражиновци. Борба је започета. Ново дошли партизани стицали су борбено искуство, кроз оружане акције. Кроз школу рата рађала се плејада нових бораца и револуционара.

4. Зајечарски НОП одред 16. новембра 1943. био је поново на окупу и код села Јаковца, на коси Чутурило разбио концентрацију четничких бригада Књажевачог корпуса. У овој борби Атанацковић Данило Ћата имао је своје успешно ратно крштење.

5. Љубиша Веселиновић, један од бораца зајечарског НОП Одреда, који данас живи у Нишу, сећа се Данила Атанацковића — Ћате и наводи да је дошао са митраљезом у Одред. „Одакле му је био тај митраљез не знам. Знам да је тип из Холандије и да је ушлазио у састав оружја издајничке СДС. Да је Ћата био одличан пушкомитраљезац то је било познато" — наводи Љ. Веселиновић.

6. У то време командант првог батаљона Зајечарског НОП одреда био је Божо Вуколић, Вучко а командант Другог батаљона Вукашин Милић — Вуја.

7. Под „Холандијом" треба разумети посебан тип пушкомитраљеза израђен у Холандији. Овај тип митраљеза ушлазио је као оружје СДС и партизански борци, путем борбе и плена, долазили су до овог оружја.

8. Брдо Чутурило, налази се између села Јаковца и Јелашнице, на подручју Књажевца. После борбе на Чутурилу групу рањених четника прихватили су Немци који су аутомобилом рањене довозили у Књажевац. Четнички команданти састајали су се са немачким официрима да би се договорили о акцији против НОП-а тражећи оружје за борбу против партизана, односно свога народа.

9. Немачко-бугарски окупатори и домаћи издајници обично су хапсили чланове породица оних бораца који су се прикључили партизанима. Чланови породица држани су као таоци и редовно стрељани. Аутор дневника због тога забринуто пише о својој сестри и мајци, страхујући да ће бити ухапшене и да ће им се окупатор светити.

10. Партизани-Тимочани одржавали су везу са групом бугарских партизана из Видинског округа. На терену овог округа децембра 1943. боравио је аутор дневника. Везу с партизанима Зајечарског НОП одреда одржавао је Славчо Друцанов Балкански из села Ћупране, округ Видински.

11. Крајем 1943. године и почетком 1944. године у Тимочкој крајини, Сврљишком и Сокобањском срезу, дејствовали су Зајечарски НОП одред и Озренски (Нишки) батаљон НОВЈ. Домаћи издајници четници и други у сарадњи са немачко-бугарским окупатором, предузимали су организоване потере против партизанских бораца. Вођене су скоро свакодневне борбе. Окружни комитет КПЈ за округ Зајечарски донео је одлуку да партизани привремено напусте територију зајечарског округа, пређу Јужну Мораву и наставе борбу тамо где су услови повољнији.

Партизани су прешли Јужну Мораву 24. јануара 1944. године код села Трњана.

12. Ради се о Живораду Костићу — Моравцу првоборцу и организатору народног устанка; Био је командир Прве чете озренске бригаде; Затим командант трећег батаљона Девете бригаде; Заменик команданта Девете бригаде; Премештен 1. септембра 1944. године у штаб 45. Дивизије НОВЈ. После рата погинуо у аутомобилској несрећи. Народни херој.

13. По пребацивању на Јастребац, Зајечарски НОП одред и озренски (Нишки) батаљон, свратили су у Кулину како би се борци одморили од дугог марша. Међутим, о доласку партизана били су обавештени четници. Четничка Моравска бригада, под командом Драже Петровића, организовала је напад на Кулину ради „ликвидације" партизана. Зајечарски НОП одред и озренски (Нишки) батаљон организовали су противнапад и потпуно поразили четнике. Том приликом погинуло је 54 четника.

О овој борби са четницима код Кулине од 30. јануара 1944. године у ратним извештајима није било прецизних података. Аутор дневника о овој борби оставио нам је драгоцене податке.

14. Борци Зајечарског НОП одреда и Озренског (Нишког) батаљона НОВЈ први пут осетили су у пракси да о њиховом смештају и исхрани неко брине. Бринули су чланови народноослободилачких одбора. То је била новина у односу на Источну Србију.

15. Зајечарски НОП одред и Озренски (Нишки) батаљон НОВЈ стигли су у Велику Плану, где је било седиште Топличког војног подручја. Поред народа и осталих, борце је дочекао и поздравио члан Главног штаба Србије Недељко Караичић Милисав.

16. Вучковић (Чедомира) Сретен - Младен.

17. У ноћи између 3. и 4. фебруара 1944. године Друга јужноморавска бригада НОВЈ, Зајечарски НОП одред и Озренски (Нишки) батаљон извршили су напад на Аеродом у Крушевцу. На аеродому се налазило неколико извиђачких авиона. Оштећен је само један.

18. Прва јужноморавска и Прва шумадијска бригада НОВЈ спојене су у Трећу српску бригаду НОВЈ која је ушла у састав Друге пролетерске дивизије. Из дневника сазнајемо да је дошло до кобне грешке игром одређених случајности зајечарски НОП одред и други били су изложени ватри која је долазила од бораца Треће бригаде. Неспоразум је брзо отклоњен. Обострaних губитака није било.

19. Суочени са снажном концентрацијом бригада НОВЈ на подручју Топлице. Расински и Топлички четнички корпус, под командом, мајора бивше југословенске војске Драгутина Кесеровића 16. фебруара 1944. године, у сарадњи са немачако-бугарским окупаторима отпочели су своју офанзиву против слободне партизанске територије у Јабланици и Топлици. Борци Озренске, Друге и Треће јужноморавске бригаде, у борби од 19. фебруара 1944. године код топличке Велике Плане, војнички су потпуно поразили четнике и били су на путу да их униште, да им нису Немци и Бугари притекли у помоћ.

20. Један број бораца, као перспективни кадар, одлазио је на одређене курсеве који су се марта 1944. године одржавали у Славнику (на Пасјачи), Ивању и другим селима. На курс су отишли команданти сва четири батаљона и командири чета. Поред осталих, на курс је отишао и Иван Глигоријевић Цина, Бранко Милошевић и други.

21. Аутор дневника овде је направио грубу грешку из необавештености, када је у питању назив одреда. Већ 6. октобра 1943. године Одлуком Окружног комитета КПЈ за зајечарски округ формиран је други батаљон НОВЈ. Према томе, први и други батаљон бројали су око 137 бораца, стављена под команду заједничког штаба. На тај начин Тимочки батаљон је преименован и почео се називати „Миленко Брковић Црни". Сигурно је грешка „Црн брк" настала скраћивањем назива.

22. Зајечарски НОП одред одлуком Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије од 11. фебруара 1944. у селу Речици постао је Шеста Јужноморавска бригада НОВЈ. Нешто касније 7. маја 1944. ова бригада преименована је у Девету.

23. Симо Станић Реља, рударски радник Алексиначких рудника, првоборац озренског, касније зајечарског НОП одреда. Погинуо је 15. септембра 1944. године код Салаша, Глоговица недалеко од Зајечара. Том приликом био је рањен Љубиша Веселиновић и сећа се да је Рељина рана била смртоносна.

24. Први пут у дневнику наилазимо да се аутор зове „Коста". Провером бројних извора, литературе и разговора са савременицима нисмо могли да откријемо борца под именом „Коста". Свакако да је и ово име нетачно, јер је аутор још увек био опседнут илегалним методама рада, када су по закону конспиративности није смело написати или саопштити право име.

25. Јован Чорић Јоца, дошао у Зајечарски НОП одред из Земуна па су га борци називали и „Земунац". Био је члан клутурно-просветне екипе. Поред њега овим радом су се бавили Љубиша Веселиновић, Мирко Петровић Славко и други.

26. Јелица Ђорђевић, касније секретар актива СКОЈ-а у једном од батаљона Девете бригаде. Љубиша Веселиновић се сећа и њене дивне и дирљиве песмице коју је често певала. У песми се говрило о периферији њеног града, о кућици на периферији и идили која влада у дому.

27. Према томе у овом делу дневника аутор оставља о себи још један податак да је имао псеудоним „Данило". Међутим, постоје индиције да је то стварни Данило Атанацковић Бата из борског Брестовца.

28. Почетком 1944. врховна четничка команда, сарађујући са немачко-бугарским окупатором, начинила је план за офанзиву на слободну територију Топлице и Јабланице. Овај задатак поверен је Драгутину Кесеровићу, команданту Расинске групе четничких корпуса, познатом ратном злочинцу. Укупна снага издајничких четничких јединица, Немаца, Бугара и недићеваца била је око 5.000 људи. Планирали су да затворе правце ка Прокупљу, Куршумлији, Лебану и Лесковцу. У четвородневним борбама од 17. до 20. марта 1944. на Ргајским положајима четници су разбијени и поражени. Имали су око тристотине погинулих, много рањених, заплењена су два топа, шест минобацача и друго.

29. Црнотравска бригада (односи се на Седму српску бригаду чији је првобитни назив био Пета јужноморавска) формирана је у Црној Трави у селу Јабуковику 4. фебруара 1944.

30. Крста Радивојевић Стевица (Стева) рођен 7. новембра 1911. у с. Врбици. Члан КПЈ. Позадински радник. После једне провале, жандари су покушали да га ухапсе али је, под кишом куршума, скочио са спрата и побегао. Био борац Књажевачко-Бољевачког и касније Зајечарског НОП одреда. Погинуо 12. августа 1944. за ослобођење Бољевца.

31. Врсте војне вежбе, војног маневра, на плану припреме и тактичке обуке партизанских бораца.

32. Данас се Суво Поље зове Зелетово по народном хероју Вељковић Станимиру Зелету.

33. Преко широких њива Житног Потока 7. марта 1944. године Озренска бригада је стигла у с. Вујаново, где је било седиште команде Јабланичког војног подручја и главног штаба Србије.

34. Радмомир Јовановић Чоче, командант другог батаљона у саставу Шесте бригаде Јужно-Моравске (Девете српске). Погинуо 9. јуна 1944. године.

35. Трећи омладински батаљон из састава Црнотравске бригаде (Пета Јужно-моравска) са деловима Шесте (Девете српске) бригаде НОВЈ, првим, другим и четвртим батаљоном и осталима водили су тешку и крваву борбу са јединицама бугарског гарнизона из Лебана. Бугари су разбијени и опкољени у засеоку Шумарице. Доласком Немаца, Бугари су успели да се извуку. Погинуло је десет бугарских војника, двадесет их је рањено, два су

се предала и прикључила партизанима. Погинуо је један бугарски капетан и заплењен, поред осталог оружја један тешки минобацач.

36. Према тврдњи Љубише Веселиновића, једног од сувораца Радомира Јовановића Чочета и борца зајечарског НОП одреда, под називом „Ђата" борио се Атанацковић Данило из борског Брестовца.

37. Ковачић Жарко Љубишка, политички комесар Озренске бригаде, односно прве чете. Био поштански службеник у Зајечару. Данас живи као пензионер у Никшићу.

38. Нисмо могли идентификовати погинулог борца под именом Слободан.

39. Једно време у Зајечарском НОП Одреду (крајем 1943.) санитетски референт био је Миљковић Владимир Мирослав а нешто касније Стојановић Олга Нада.

40. Према томе аутор дневника примљен је за члана КПЈ 29. априла 1944. године у селу Мачану или ком другом. Овде аутор није прецизан.

41. У то време (април 1944) помоћник политичког комесара био је Драгољуб Стефановић, начелник штаба (секретар) Војислав Јеленковић и адјутант (секретар) другог батаљона Стојан Предић Јон.

42. Симо Станић Реља види напомену под бр. 23.

43. Према наводима у књизи „Пламен се није гасио" од Бузгановића и Босиљчића, стр. 117 Трећи батаљон Шесте Јужноморавске, односно Девете српске бригаде, пошао је крајем априла за Црну Траву ради пријема војне опреме и наоружања. Колона се кретала преко пл. Кукавице и стално била нападана од бугарских фашиста и четника. Невреме је било велико па се због тога „мрштио Ђата, водник из Борског Брестовца". У повратку за Пусту Реку са овим батаљоном стигла је и Енглеска мисија почетком маја 1944. године.

44. Током маја 1944. године, сазрели су услови да се Девета бригада НОВЈ, реорганизована, дисциплинована, наоружана и опремљена, у пратњи Енглеске војне мисије, врати на терен Источне Србије. Наредбу о повратку донео је Главни штаб Србије.

45. Василије Буровић, командант Девете српске бригаде НОВЈ. Рођен је 1922. у Прокупљу. Ученик. Члан КПЈ од 1941. Поред „Жарка" имао је и надимак „Бока". Погинуо је маја 1944. године приликом проласка бригаде за Источну Србију.

Проглашен је за народног хероја.

46. Из Бубљице Бригада је 7. маја 1944. године, стигла у Житни Поток. Наредбу Главног штаба Србије о преименовању јужно-моравских бригада прочитао је Василије Буревић Жарки, командант бригаде.

47. Од Девете бригаде и нишког одреда НОВЈ Главни штаб Србије половином маја 1944. године формирао је оперативну групу за повратак у Источну Србију. Међутим, овде се прекидају недовршене странице ратног, Ђатиног дневника.

ЛИТЕРАТУРА

1. Др Драгољуб Петровић, народноослободилачки рат и револуција на књажевачком подручју 1943 - 1945. Токови револуције. Свеска XVI-XVIII год. 1982/3. Београд.

2. И. Цина Глигоријевић, Девета српска ударна бригада: издање Војно-издавачког завода 1970. Београд.

3. С. Николић . . . Хронологија 1903-1945. Раднички народноослободилачки покрет у Лесковачком крају. Издање Среског одбора СУБНОР-а Лесковца 1961.

4. Зборник докумената. Источна Србија у рату и револуцији 1941-1944. Књ. I-III. Зајечар 1981.

5. Ослободилачки рат народа Југославије књ. II, Београд 1958.

6. Зборник докумената НОР-а, књ. 7. Док. бр. 29.

7. Н. Рачић, Источна Србија у рату и револуцији 1941-1945. (Хронологија) 1984. Зајечар.

8. В. Јеремић, На Тимоку на златном потоку. Издање: Одбор бораца за прикупљање грађе из прошлости железничара при ЖТП Београд.

9. М.Д. Марковић, Иду ведри дани. Хроника о учешћу добрујевчана у НОР-у. Зајечар 1958.

10. Б. Бузгановић и С. Босиљчић, Пламен се није гасио, Београд 1954.

11. Д. Милић, Горње Зуниће, Нови Сад 1966. Хроника.

12. Д. Милић, на стазама револуционарним, Књажевац, 1975.

13. М. Динић, Село без страха. Хроника села Доње Речице, 1967. Прокупље.

14. С. Савковић, Топлица, у НОБ и револуцији 1941-1942." Прокупље 1979. године.

И З Ј А В А

Борђевић Милојка Крсте

О томе ко је аутор дневника (Атанацковић Данило Ђата или неко други).

„ Категоричан сам у томе да је аутор дневника Атанацковић Данило Ђата.

Пажљиво читање ми то даје за право да тврдим, јер сам и сам учесник догађаја које Ђата описује у свом дневнику. Већ у почетку: „Риста, газ Тимока, разбијање од стране четника ДМ на релацији с. Мали Извор - Андрејевац поново повезивање са партизанским одредом, холандски митраљез, борба на Чутурилу код Јаковца, Саша као земљак поновно сећање на Бор" итд. до закључења дневника.

Ова моја тврдња заснива се на чињеницама: у другој половини месеца децембра, тачније речено 20. децембра 1943. године код с. Вратарница, у покушају да успостави везу између одреда и делова Окружног и Среског комитета КПЈ за Зајечар, наишао је на заседу четника ДМ Витомир Раденковић — Јелен и погинуо.

У том периоду „Риста" Милан Богосављевић из Рготине и Зека, погинуо као информбировски диверзант, покушавају да ову групу од 17 новопридошлих бораца међу којима је било и црвеноармејаца и Италијана повежу са одредом у Тимоку. Наилазе на заседе четника ДМ у рејону изнад с. Вратарнице и Малог Извора и том приликом буду разбијени, па се поново враћају у рејон с. Велики Извор и успостављају везу са ОК КПЈ и СК КПЈ за Зајечар.

После неколико дана договарања о томе ко да групу поведу у непознатом, дужност је поверена мени те тако ја, Риста и Бане са групом без оружја уз постојање поменутог холандског митраљеза кренемо у потрагу за одредом.

Ситуација је била крајње ризична јер је маса четника ДМ затварала све пролазе од једног до другог насеља. Но без обзира на све опасности и ризике успели смо да се у

току ноћи око 1. јануара 1944. године пробијемо из рејона с. Велики Извор поред с. Прлита да код гробља с. Грљана пређемо мост на Белом Тимоку и наставимо пругом Зајечар-Књажевац све до моста на Грлишкој реци када друм напуштамо и следећег дана заданимо и преданимо у атарима Грлишта на месту званом Рогошиновац. Друге вечери смо учинили покрет до појате деда Жинета у атару с. Врбица. Ту смо провели мирно други дан. Трећег дана осванули смо на појатама с. Мањинац, између С. Дебелице и Мањинца да би смо четвртог дана у јутарњим часовима избили на месту званом Чутурило код с. Јаковца и без застајања ступили у борбу са четницима ДМ о којој Ћата пише у дневнику.

НАПОМЕНА: Колико се из рукописа може видети аутор дневник није водио у тренутку када су се догађаји одигравали, већ је то чинио у паузама, на основу сећања, па отуда и нема тачно означених датума и догађаја ма да су сви идентични како су се одигравали.

Што се тиче мишљења да је аутор дневника Данило Пижон из с. Горње Зуниче не може бити ни говора јер је он у току НОБ имао сасвим друге задатке но што је то имао Ћата.

18/19. мај 1944. године код с. Дудулајица, у метежу који је настао после наиласка борбене групе Девете бригаде на логор Немаца један број бораца је залутао и упао у куће на периферији Ниша. Њих су сутрадан радници Дуванске индустрије Ниш иначе родом из Нишке Каменице, довели у село и они су се поново нашли у строју бригаде. У строју једино више није било команданта Жаркија.

Постоји могућност да је дневник тада и на тај начин у тој кући пронађен касније".

Đorđe Stamenković

THE DIARY OF DANILO ATANACKOVIĆ — ĆATA

The author of diary was the commander of the 3rd Batallion of the 9th Serbian Brigade, who left some important date about the socio-political and military operations of the Timok and Ozren Batallion at the end of 1943 and the beginning of 1944.

398.48(497.11)

Др Видосава Стојанчевић

„Брачни новци" („piéces de mariage")

— Примери из јужног Поморавља —

I

У поређењу са другим нашим крајевима, свадбени обичаји код становника јужноморавских предела садрже бројније и сложеније елементе, међу којима су од посебног значаја обреди даривања невесте и размена свадбених дарова, који имају архаично обичајно-правно и симболичко-ритуално значење. Међу нашим научницима први је Валтазар Богишић указао на значај проучавања ових обреда, посебно обреда даривања невесте новцем, који је био познат у европској научној литератури његовог времена као „брачни новац" (»pièces de mariage«). Богишић је свој обичај, издвојено од осталих свадбених обреда, проучаваo као један од „сирвивала" који су од значаја за проучавање генезе брака, и „обитељи" као установе, код европских народа у ширем, и код јужнословенских и словенских народа, у ужем смислу.

У посебној студији, објављеној у Француској,[1] В. Богишић је одабрао обичај „брачни новци" као „модел" за компаративну анализу обичајно-правне традиције у европским цивилизацијама и „словенском свету". Полазећи најпре од критичког разматрања термина „сирвивал" у домену историјско-правне науке, Богишић је оспоравао неке од поставки „Енглеза Лубока", који је овај термин увео у европску науку, а по којима је сирвивал схваћен само као преживела форма, без утицаја на модерну европску културну заједницу, која остаје једино још у животном амбијенту нецивилизованог дела света, у друштвима урођеника разних континената. Ове поставке Лубока прихватили су, у Богишићево време, и научници у Немачкој, (под називом »Überleben«), и у Русији, као „преживление". Богишић се са гледишта историје права определио за схватање супротно Лубоковом: за њега је „сирвивал" у основи „обичај коме није разлога у садашњим потребама, него се он обрео по навици још од оног времена када је имао резон његовог опстанка". Да би поткрепио своје методске поставке, Богишић је одабрао један од сирвивала који се компаративном анализом могао усмерити ка проблему историје брака као правне установе, и као обичајне традиције везане за „порекло обитељи" на ширем европском, и ужем словенском подручју југоисточне Европе. О обичају раширеном од старине у Француској, који је назвао научним термином „брачни новци", Богишић је у наведеној студији истакао да и у његово време постоји у градоким и сеоским срединама, као „надживак" који је у обичајном животу Француза „надживео то што му је чинило да постане „обичај", у значењу неке врсте „кода", друштвеног правила које има снагу закона.

Богишићева намера била је да на овом „сирвивалу" укаже на негативан став „учених људи Европе", који још нису сагласни да ове обичаје прихвате „у научне сврхе у критичкој изради ... како би тај материјал могао служити чисто научним циљевима, а не дилетантизму ... или магазину за парадирање цитатима, „без икаквих" опредељења да би се у тој врсти извора, по својој природи фрагментарним и богатим у различностима", могли да „умноже нови факти ... у истраживањима правне ис-

торије".[2] Он посебно скреће пажњу на то да би ова врста фактографије била „од капиталне важности" за изучавање словенског обичајног права. Јер, како је познато, код Словена „писмени споменици почињу нешто доцније него код других Европљана". Зато је одабраном предмету својих разматрања пришао као једном од почетних „покуса", не слутећи да ће до данас остати први, а готово и једини од наших научника који је покренуо питање постављања наше методе проучавања генезе најстаријих обичајно-правних установа „код јужних Словена", брака и „обитељске заједнице". По његовим речима, он је „само навлаш" пришао анализи обичаја „брачног новца", не упуштајући се у шира проучавања, и нагласивши од почетка да је „сврха чланку врло скромна.. примером узабраним из свадбених надживака, најбогатијој гомили за васпостављање... порекла... установа фамилијарног живота" у Европи и у нашем народу.

У наведеној студији Богишић се, уводним разматрањима, најпре оријентисао ка детаљној анализи обичаја брачног новца" у Француској, да на основу закључака о генези и трансформацији овог архаичног обичајно-правног сирвивала у развијеним европским друштвеним срединама, у којима је основни тип породице представљала индивидуална, нуклеарна „обитељ", прешао на компаративну анализу истог „надживка" у јужнословенским развијеним породичним заједницама. Коначно је дао основне поставке о његовом значењу и улози с гледишта „његове струке", историје права, и нашег, „домаћег" обичајног права. Трудио се да у овој студији одреди сопствене нове методолошке поставке, јер „што влада у тако званим напреднијим земљама, неће нам од велике користи бити".[3]

У анализи обичаја „брачног новца" у Француској, Богишић је посебно нагласио да је он до његовог времена присутан у свим срединама и друштвеним слојевима, почев од старих племићских породица и краљевских династија, па до виших и нижих грађанских друштвених слојевима, почев од старих племићких закључења брачне везе. Наиме, у обичају је у Француској да женик обавезно „предаје невести при венчању уједно са венчаним прстеном и брачни новчић", који је „комад обичног новца, или новца особите врсте који је за тај посао кован као и други новци (монете) у новчаној државној ковници". Овај је обичај био тако укорењен „да би се Францускињи чинило да удата није кад јој муж не би дао и тај новчић". Тако је и црква прихватила овај народни обичај, па је у галској провинцији у црквеном обреду венчања установљена још и „посебна молитва за обред благослова и предају новчића невести". Богишић закључује да је овај обичај у Француској „надживео" и установу грађанског брака, па је Францускиња приликом венчања „могла опростити мужу и то што је заборавио да је хришћанин, али не никако ако заборави брачни новчић, који иако мали, даје се невести као знак благослова уз венчани прстен".

У овим Богишићевим анализама запажа се да он у обичају „брачног новчића" види двоструку улогу у склапању брачне везе: обичајно-правну, у којој су преостаци архаичних облика склапања брака куповином; и симболичко-ритуалну, у којој „новчић" треба магијском снагом да обезбеди трајност брачне везе самим својим обликом и постојаношћу метала од кога је направљен (имитативно-магијском снагом). Исте ове компоненте (обичајно-правне и симболичко-ритуалне), које живе у традицији европских народа, он је запазио и у свадбеним обичајима јужнословенских народа и Словена уопште, са том разликом што се епизода даривања невесте свадбеним новцима не врши уједно са чином венчања, него у време веридбе, када је вереник обавезан да вереници, уз симболичке радње, преда новац, који симболички потврђује избор брачног партнера и осигурава трајност брачне везе која ће се остварити обредом венчања. У Богишићевом „Зборнику правних обичаја у јужних Словена",[4] објављени су резултати, до данас јединствене и непревазиђене у етнолошкој науци, и широко постављене анкете, која је у првом делу, под насловом „Приватно право" обухватила „обитељ ширу и ужу", са 178 питања и одговора, углавном из наших крајева, а само делимично са других подручја балканског простора. С обзиром да је Богишић ову анкету вршио у старим границама српске државе (до 1874) и хрватских предела, то и није могао прибавити податке из јужних српских области, које су тада још у границама турске царевине, а за јужнословенске обичаје одабрао је и подручје Бугарске, посредством личних веза са научницима из Русије. Међутим, у одговорима које је добијао са те стране нема управо оних обичајно-правних елемената који бу поткрепили његово интересовање за питање „свадбеног нов-

ца" и обредног дарива̀ња невесте новцима, које налазимо у јужноморавском подручју. Овде ћемо покушати да допунимо грађу о наведеном обичају из јужних српских области, узимајући управо јужноморавско подручје, у коме је више него у другим нашим крајевима очувано архаично обичајно-право и симболичко-ритуално значење дарива̀ња невесте новцем, о коме Богишић расправља у наведеној студији о „брачним новцима".

Треба, пре свега, нагласити да је Богишић тачно уочио, у грађи коју је објавио у наведеном „Зборнику правних обичаја", да се код јужнословенског народа, слично осталим Словенима, овај обичај везује за почетак брачних преговора, са веома развијеним ритуалима који прате просидбу у јужноморовском подручју. То најбоље потврђује Богишићеве поставке у разматрању овог проблема у свадбеном циклусу, као форме озакоњења и утврђивања трајне брачне везе, као обичајно-правне институције, изван обавезног црквеног и грађанског брачног законодавства.

Мада је Богишић први од наших научника проучавао (као сирвивал) обичај „брачног новца" у нашем народном обичајном праву, он није посебно инсистирао на симболичко-ритуалном значењу обичаја, осим у погледу симболичког изражавања трајности брачне везе и њеног потврђивања као установе. Закључак је да је управо због тога овај обичај тако „укорењен" у традицији европских народа, посебно словенских.

Међутим, у старијој и новијој етнолошкој литератури, улога кованог новца и метала у брачним церемонијама, посебно у свадбеним обредима „простог народа", тумачена је двојако. Најпре у значењу „метафоричке употребе" а затим као елеменат магијско-религиозних представа. Познато је да је ковани новац у старим људским цивилизацијама имао магијско-религиозно значење у повезивању човека са космогонским силама. Пре свега са ватром, у којој су ковачи топили метале. Отуда је и занимање ковача по важности у одређеним архаичним друштвеним слојевима, имало предност у поређењу са шаманима (на пр. код старих азијских народа, у Сибиру, код Хуна, па и код старих европских народа, на пр. Гота). Јер, душе ковача се чувају у ватри, а они морају стално да раде, да рукују ватром, да непрекидно стварају буку, како би отклонили зле духове. Познато је на пр. у старим цивилизацијама Истока (Кина), да ковани новац представља симболичку везу „међупростора", Неба, и Земље, који су били утиснути на површини новца; код старих европских цивилизација (Галија), новац је обележаван утискивањем у метал зооморфних симбола, слично првим ковањим новцима Филипа Македонског, и тд. Уопште, у историји религија металима се приписује магијска улога, посебно у обредима цивилизације, у које спадају и брачне церемоније, у којима метал, „ковина", предотавља посредну магијску силу у обредима очишћења и „трансмутације". У старим религијама се процес топљења метала, или копање сировог метала, у природи (чистог метала из необрађене руде) представљао као тренутак у коме се „дух ослобађа из супстанце, како би постао видљив", да би постигао коначни циљ, трансмутацијом „даха", током топљења, у смислу бесмртности и трајања.[4а]

Посебну улогу у магијском и симболичком значењу ковина имала је прастара подела метала према људском полу, на „мушке" и „женске метале", чиме је изражена повезаност човека са космогонском снагом ватре, односно магијском силом метала. Отуда је и у процесу топљења метала стварање легуре схваћено као симболичко „венчање ковина". Сматрало се да ће овај процес бити успешно обављен само онда ако су присутни „младић и невина девојка", или ако овај посао обављају муж и жена. Као и новац, и метални накит је у старим цивилизацијама (далекот Истока) имао улогу ритуалног интеприсања супружника у трајну, чврсту везу, коју је обезбеђивала магијска снага метала. Отуда је и обредно скидање и одбацивање накита и кованог новца у погребним обредима старих народа симболички означавао „приближавање краљевству мртвих".[4б]

Несумњиво је да магијско-религиозно схватање и обредна симболика метала, као накита и кованог новца, трансформисана и у свадбеним ритуалима, којима свакако припада и овде разматран обичај свадбеног дарива̀ња невесте металним новцима. На који се начин новац као магијско-религиозни симбол јавља и у нашим народним свадбеним обичајима, покушаћемо да пратимо у свадбеним обредима становника јужног Поморавља, у којима су очувани бројни архаични обичајно-правни и симболичко-религиозни религали.

Овим краћим прегледом било је потребно да се донекле приближимо претходним резултатима проучавања обичаја који представља значајну фазу у проучавању генезе брака и породице, како код европских, тако посебно код јужнословенских народа, као дела југоисточне европске културне заједнице. Пре него што пређемо на компаративну анализу овог обичаја у јужноморавским крајевима, осврнућемо се на оне податке из других наших крајева које је објавио Богишић у наведеном „Зборнику".

Крајем прошлога века, када је Богишић сакупио податке, још је био у тимочком крају (књажевачка околина) обичај да „домаћин који хоће силу девојку да испроси, шаље најпре њеној кући „проводацију" са „китком" босилька „у којој има по неколико парица". Ако девојачки отац жели да своју кћер уда за момка из чије су куће пратили „китку", он је прима од наводације у знак пристанка, а новац са китке предаје девојци. [5] Тек се после тога врши погодба око свадбених трошкова и венчања (најпре су „огледи", па после тога и свадба). У Срему девојка „даде реч" . . . и прими „јабуку", „дар у новцу" који је задевен у јабуци . . . дукат или сребрни новац", и тада се каже да је девојка „примила капару". [6] У Херцего вини девојка „на малој прошњи" прими од момка „цекин и јабуку", а слично је и у рађевском крају у Подрињу. [7] У Хрватској „новац што га девојка на дар код удадбе добива" називају „даровни пенези", или „заручни новац", у сребру или злату" а у Конавлима (у дубровачком приморју) ти су новци „твр̀до њезини . . . она може чинити с њим што је воља". [8] У Лици је такође био обичај да девојка о „зарукама" или „затледу" од момка добија „јабуку и у њој новаца — сребр̀о се задене, а „бајке" омотају око јабуке". [9] У Босни (Сарајево), вереници предаје момков отац „прстен" уз који „буде и дуката", што је „знак свезе" вереника и њихових породица. [10]

Још је Вук Караџић забележио да се у српским обичајима назива „обиљежје" оно што се да први пут дјевојци (прстен, или новац какав) да се зна као да је већ испрошена", а исти назив је објаснио и немачким термином који значи »Heirathspfand« „женидбени залог". У истом значењу је овај обичај у етнолошкој литератури забележен и у другим српским крајевима, у старијој и новијој прошлости, све до наших дана.[11]

Тако се на пр. у Левчу и Темнићу назива „оглед" или „капарисање" обичај који претходи брачним преговорима; ако се млади међусобно „договоре", онда се, уз пристанак родитеља девојачких, шаље момковим родитељима „пристанак". Момак се са оцем спреми, са неким још од рођака на „оглед", одлазе девојачкој кући да закључе „пријатељство" и тада момков отац, у име своје и свога сина, даје девојци нешто новца „у злату", а девојка им узврати „даром" („бошчалуком"). Понегде је обичај да момак даје девојци уз „обележје", новац или „капару", још и веренички прстен. На „обележју" се уговара време за „прошевину" или „јабучно", као озакоњење веридбе и увођење у прве преговоре о условима које обе стране треба да испуне у припремању свадбе и венчања младенаца. Новац који је девојка примила на „обележју" припада само девојци, као лична имовина. На прошевини је обичај да отац момков започиње „прошевину" изношењем „пријатељске погаче", на којој је дар за девојку: неколико дуката „у злату" за невестински „наниз" (огрлицу). После ових дарова, редом сви просиоци стављају на погачу новац, као дар за девојку, у знак да је испрошена. Тако сакупљен новац се предаје испрошеној девојци — „удавачи" који она „чува као свој". Тек после даривања новцем, момков отац, у име свога сина, предаје девојци веренички прстен и друге поклоне, као „дар". Ако је примила прстен на „обележју", девојка тада скине са прста тај, а натиче на домали прст овај прстен „веренички", који ће отада стално носити. Девојка и овога пута узвраћа дариваљем просиоца од онога што је спремила у „спреми девојачкој" за удају. Отада се девојка, дотле „обележена, капарисана" или „удавача", назива „прошеница", све до венчања. После тога је следио црквени обред „испита", па свадба и венчање младенаца.[12] Према томе, у овим обичајима је новац као дар одређивао почетне фазе брачних преговора: пристанак младих и давање новца ка знак да је девојка „обележена", чиме је потврђена и обезбеђена будућа брачна веза; дариваље новцем о прошевини закључена је веридба и утврђен договор о склапању брака. Како се може закључити, основну симболичку и обичајно-правну улогу у овим обичајима имао је „злаган новац", који даје момак, односно момков отац девојци, у име сина, вереника. У обе претходне фазе брачних преговора, и новац који прими на „огледу", и о прошевини, пре-

дставља „брачне новце", којима располаже вереница и уноси га у брачну заједницу као личну својину. Слични су обичаји до краја 19. века били и у другим крајевима, на пр. у Гружи: на „обележју" девојка је примала „залогу" или „обилежје — новац у злату", а о „прошевини" је примала, уз остале дарове на „погачи", и неколико „дуката", које је свекар предавао девојци као „оглављe", за невестинску капу „смиљевац". И све остале новце које је невеста добијала уз обредно даривање на дан свадбе (на „прстеновању" од девера, на „младоженьиној погачи" и на „девојачкој јабуци") предају се њој као „даровница", њена лична својина.[13]

У Тимочкој крајини су се млади доскора сами „даривали", без учешћа и избора родитеља: момак би девојци давао „обележје", прстен и неколико новчића, „динара", а девојка му је узвраћала даром из своје девојачке спреме. Тек после тога су се вршили по обичају „огледи" и погађања, преговори њихових родитеља око дарова и девојачке спреме, и утврђивање времена за свадбу и венчање младенаца. Најпре се припрема „китка" са нанизаним старинским новцем („цванцике, рубља, талир, дукат"), и погача, „кравај са „даровима", коју је предавао свекар девојци као знак да се прстеновала. После „испита" приликом „огледа", уз остале дарове, уз „китку" са парама и даровима на „кравају", девојка је примала од свекра и дарованог новца (30 — 40 гроша), а девојачка мајка је све дарове с краваја предавала вереници, „у њену својину". О свадби, после обредне размене дарова између невесте и момкове родбине, уз обред који врши девер („собување невесте"), невести ставља, као дар, новац у дароване ципеле, који би невеста узела. Приликом обредног опроштаја невесте од рода, пред извођење из родитељске куће, родбина јој је даривала уз остале дарове и новцем, који су припадали невести. При завршетку свадбе у младожењином дому у обреду „пољевка", невесту су даривали сви сватови („пошто им млада полије да се умију", другог дана свадбе), бацајући новчиће у „бакрач" са водом. На крају обреда невеста проспе воду и покупи дароване новце, „за себе". [14] Исто тако и у Левчу и Темнићу, сав новац којим о свадби дарују сватови „пријатељску погачу" стари сват је сакупљао и предавао невести, а исто тако је чинио и војвода који је, после предавања „части" (сватовских поклона уз гозбу), сакупљени новац „на јабуци" предавао невести. Потом и „уздарје", дар у новцу, покупљен од сватова који су претходно дарована невестиним даром, предаје стари сват невести, „снаши".[15] Слично је и у Гружи, где после приказивања „прилога" на гозби (вечери) првог дана свадбе, уз „кићени колач", дају „законици" (главни сватови; кум, старојко, ручни девер), у новцу невести „уздарницу", пошто су од ње примили поклоне („бошчалуке").[16]

Ако се са овим обичајима упореде обичаји у јужном Поморављу, у којима је изражен обичајно-правни и ритуално-симболични значај у свадбеним обредима даривања новцем, онда би се могло рећи да постоји разлика у томе што се девојка није даривала новцем, у знак да је дала пристанак или да се „обећала" момку, да је примила „обележје". У јужном подручју Врањског Поморавља, „млада је добијала нешто пара", уз покретности и друге дарове, приликом њеног „одвођења у мужевљеву кућу", а добијени новац, као дар, предавала је своме оцу или својој браћи на руковање и управљање". Те је новце невеста добијала о свадби, приликом двођења из родитељске куће, када је о гозби у невестином дому свекар износио на софру „погачу и на њој паре", које је „старејко" (стари сват) купио и предавао невести". Исто тако је и приликом извођења обичаја „ведро" којим је свадба завршавала (другог дана), „снашка" добијала „бакшиш" у новцу, од свих сватова, којима је поливала да се „мијев", а који су јој они бацили у ведро са водом. На крају ритуалног умивања сватова, вршило се обредно изливање воде: младожења би „ритнуо" ведро, просуо воду и са невестом покупио новац, који је припадао невести, снаши.[17] Сви ови новци су улазили у невестину личну имовину у породици или задрузи, уз остало што је добила од свог рода, као особина, „башкал'к". Међутим, новац из ове невестине личне имовине се издвајао, јер га невеста није уносила у мужевљеву кућу, као остали део „башкал'ка", са којим су се могли користити и остали укућани мужевљеве задруге, куће. Отуда што новцем снаша није могла, по обичају, самостално да располаже, већ је то преузимао њен отац и браћа, у њено име, могло би се схвалити да је и овај даровни новац био део откупа за невесту, који је био дужан младожења и његова кућа да приликом венчања, у току свадбе

ног ритуала, исплате невестином оцу и мајци и ближим сродницима. Међутим, у обредима свадбених даривања и размене дарова, тачно је означена фаза брачних преговора и извршавања откупа за невесту, који се предавао искључиво девојачком, (невестином) оцу у новцу, а сродницима више у поклонима, даровима у оделу, и у мањим сумама, „ситним парама". Све оно што су сватови новцем даривали снашу сматрало се да је то њен „дар", којим ће она сама располагати у кући свога мужа.

У суседној Горњој Пчињи, као почетак брачних преговора у обичају је давање „шеја" или „нишана": када су просиоци, са „зговорником" (наводацијом), даривали девојку поклонима и новцем, „нишан") а она њих даром (чарапама, јаспуком, марамом), у знак пристанка и закључења веридбе, онда се обијач „крчма" (после „шеја" и „нишана") обављао у девојачком дому. Девојка је приказивала „дар" који је примила од просиоца, а сви присутни гости су на „шеј" спуштали новчић као дар за девојку. Тек је после тога вршена „мирба" пријатеља, и погађање око откупа за девојку, који је био дужан младожењин отац да положи девојачком оцу, у присуству сродника и гостију, који долазе „да пијев девојку", тј. на част, уз јело и пиће. И у овом случају се „нишан" сматра дарованим новцем којим располаже снашка после удаје. У овом крају се и остали новци којима сватови о свадби дарују снашку сматрају невестиним даром, новцем којим она сама располаже, најчешће тако што га уместо ње њен муж „даје под интерес" или „кесим", а добитак припада само невести, којим касније она располаже према потребама око деце и за своје издатке око сопственог домазлука, „башкал'ка".[18]

И у Врањском Поморављу су слични обичаји до наших дана познати у брачним преговорима и закључивању брака. Брачни преговори су почињали „уговором", или „пијењем девојке". Тада је отац момков, пошто стави „на погачу „нишан" за девојку, са симболичном сумом новца, а тек потом и „паре" за невестиног оца, мајку и ближе сроднике. Пошто су се пријатељи „мирили", коначно утврдили обавезе око свадбених издатака и дан за свадбу и венчање, изводили су девојку пред свекра и просиоце да их све редом изљуби у руку и дарује у знак пристанка. Тада је свекар даровао девојци „беле паре" или „јабуку", у којој су били забодени новци, као дар вереници, „даденој" девојци. И остали новац којим о свадби дарују сватови „снашу" (приликом извођења невесте из родитељског дома, када невеста дарује најпре свекрву, а ова њу „паром"; код „прстеновања", када девер „собује" невесту, снашку), а затим у завршним свадбеним ритуалима („на ведро", у обреду „посипувања" и „мијења сватова" као и у обичају „кумове" и „старејкове долије") „старејко" све новце којима сватови дарују снашку, покупи и предаје њој, као њену личну својину.[19]

У Лесковачкој Морави обредна даривању у свадбеним обичајима нешто су слоежнија, и највећим се делом размењују дарови у оделу, поклонима за свадбену гозбу и чашћење сватова, док се обредно дарибање новцем никако не јавља у припремама и у току брачних преговора пре дана одређеног за свадбу. Тек тада се иде на „јабуку", или „прошевину", „уговор" и „пријатељење". Јабука се у лесковачком крају не китн парама, као у другим јужноморавским крајевима, него је обичај да се искити „начичканим иглицама" и у њу забоденом трокраком гранчицом, и постави као „коньче". Затим јабуку „скида са коньчета" момак и баца је пред девојачке ноге. За то време се размењују дарови: симболичко дарибање момка и девојке дуњама; проводација дарује девојку јабуком (за „коньче"), а девојка дарује момка пешкиром и чарапама. За то време онако начичкана иглицама јабука „иде" око софре да је присутни благосиљају, а тиме и младенце. У даљим описима прошевине и испита нема никаквог помена о дарибању девојке новцима, као знак да је испрошена.[20] Исто тако се у овом крају као женин „башкал'к", посебна врста личне својине, у задрузи, нигде не помиње и они новци које невеста добије приликом „пијења", односно о прошевини, уговору или јабуци.[21] Први „брачни новац" добијала је само о свадби као невеста, у обреду „прстеновања", када је девер, приликом обредног обувања невесте у родитељском дому, пред извођење невесте и одласка младенаца на венчање, стављао невести „сребрни новчић на десну ногу", који је припадао само невести, као брачна залога, утврђивање бранче везе пре обреда венчања. Тек када се у невестином дому изврши обред откупљивања невесте, „прид", уз окретање „младине" и „младоженьске погаче", (које су постављене једна преко друге, тако да је младоженьска погача испод младине

погаче, а све је на средини посута сољу, и окићена „протеном и китком") стављао је младоженьин отац (свекар) на погачу „прид", новац за невесту, све дотле док не би сватови" „прекинули прид". Невестин отац је тада узимао новац са погаче, некада за себе, а у новије време га је предавао невести, својој кћерки, као дар, који њој припада. После прида, у обредном даривању китке, која „иде по софри надесно са таниром", у који сваки гост, пошто је три пута дигне увис и благослови младенце, ставља у тањир новац, опет се то све предавало као дар за младу. Напомиње се да само у неким селима" овако раде са китком о просидби, „да млада буде срећна и богата". Можда би ова епизода представљала старији елеменат у обредном даривању девојке новцем пре свадбе, која у основи садржи значење „свадбених новаца", јер су били намењени девојци, касније невести, као залога за нераскидиву брачну везу. У другим примерима даривање невесте, како је напред приказано, садржи у основи елементе обичаја откупа невесте.

Ако се наведени примери из јужног Поморавља упореде са примерима из других крајева Србије, као и у областима изван Србије, у другим југословенским пределима, може се уочити доста елемената који су заједнички, а делом се разликују углавном у погледу фаза брачних преговора, у којима се даривање веренице јавља у значењу „брачног новца", којим је располагала само вереница, односно невеста, у мужевљевом дому, као новцима и даровима који нису улазили у „мираз" невесте. Око мираза су се погађали и споразумевали младоженьини и невестини родитељи, а „предвјенчани дар" улазио је у женину „особину",[22] односно „башкал'к" или је даван као „новац под интерес", у личној својини невесте. Само је на подручју јужне Мораве у погледу располагања сопственим дарованим новцем, „брачним новцима", невеста, за разлику од свих осталих наших крајева, била подређена своме роду, што се види из наведеног примера да њеним дарованим новцима о свадби, „брачним новцима", рукују у њену корист отац и браћа, јер у овим крајевима жене нису могле да се баве продајом и куповином посредством новца, што је припадало искључиво одраслим мушкарцима, односно што је била само „мушка работа". Али је зато дарован новац невеста могла да носи у „манизу", огрлици, по чему се истовремено истицао и престиж куће у коју је невеста доведена. Исто је тако невеста могла да своје „брачне новце", као особину остави у наслеђе својој деци, првенствено кћерима, као њихов „мираз".

Сви овде разматрани архаични обичаји поседствљају обичајно-правну улогу и симболично-ритуално значење „брачног новца" као једне од форми брачних преговора и обезбеђивања успешног закључења брачне везе.

II

Обичај да се управо металнн новац у јужноморавским крајевима, слично у другим нашим областима, јављао у ближој прошлости као „обележје" и „нишан", залога за нераскидиву брачну везу, несумњиво има посебно ритуално значење везано за архаичне магијско-религијске предотаве о ковинама, металу и новцу, као посебној магичној сили, која своју трајност и вечност преноси и на човека, у првом реду на младенце. Они су, према људским прелогичким прадавним схватањима живота и вечности, посебно изложени злим утицајима натприродних сила. Отуда је и у јужноморавском обичају даривања снаше, невесте, „златом", дукатом и посебно „белим парама", „сребром", имало готово исту улогу као и стављање златног новца у семе за сетву, у „зрно" за „прву бразду", да би се обезбедила пшеница „чиста као сребро", и зрела, „као злато", што је такође у обичају у овим крајевима.[23] На тај начин се магијско-религиозна снага „брачног новца" везивала и за ритуално обезбеђивање плодности невесте, као и богатства куће у коју се доводи, а поседно и за апарни ритуал обезбеђења плодности. На то посебно указује целокупан свадбени обред, у коме су главну улогу имале управо бројне магијско-религиозне радње за заштиту и обезбеђење плодности невесте.

Несумњиво је да је даривање новцем у свадбеним обичајима, који су припадали невести, у новије време трансформисано, у условима општег економског развоја јужноморавског подручја после ослобођења од турске владавине (1878.) до краја 19. и почетка нашег века. Тако је металнн новац све чешће замењиван папирнатом монетом, слично и у другим крајевима Србије, па је и начин обредног даривања, на пр. у обичају „ишпана" и „јабуке", претрпео неке измене утолико, што почиње да се губи архаична религиозно-магијска и

симболичко-ритуална улога металног новца, а остаје само она првобитна архаична, обичајно-правна улога „брачног новца", као личне својине невесте, којима је располагала доживотно, самостално или уз помоћ мушких чланова из свога рода.

У расправама о пореклу и улози „особине" или „башкал'ка", у нашој и страној етнолошкој литератури, преовладава тумачење да је то преостатак трагова архаичног патријархалног породичног уређења, у коме је основу представљала матрилокална брачна заједница. У њој је жена као представник материнског рода добијала удајом и право на „лични иметак у задрузи".[24] За разлику од „мираза", као новијег обичаја женина „особина" у задрузи није била исто што „пекулиум" или „прћија" у римском брачном праву, нити прћија, која се као обичај уводи тек у развијеном класном друштву, на балканском подручју непде током 16. и 17. века, када се (у дубровачком и которском статуту) помињу у брачним уговорима записи о „процени руха" невестиног, као и „поклони невести у земљи и новцу", углавном у градским феудалним друштвима. У нашим крајевима, „девојке у нашем народу нису носиле својим мужевима део наслеђа свога оца, оне у многим крајевима нису носиле ништа друго осим своје девојачке спреме."[25]

Чињеница да у јужноморавском крају, слично и у другим нашим крајевима, жена свој „брачни новац" укључује у „башкал'к", „особину", после удаје, и да га на тај начин „као лични иметак" може оставити у наслеђе женској деци, потврђује претпоставку да је и „брачни новац", као и „башкал'к" архаични преостатак трагова наследних права у матријахарном роду који је пренет у патријархалну родовску заједницу и патрилокални брак са истим значењем као и у матрилокалном роду и матрилокалној брачној заједници.[26]

Осим тога што се обичај даривања новцем веренице и невесте уклапа у архаичне преостатке обичајно-правног чи на потврђивања брачне везе и права не невесте на личну имовину у новцу добијеном на дар о свадби, а истовремено и у обичајно-правну установу „башкал'ка" — даровани новци су постали део симболичко-ритуалних значења свадбених обичаја. На тај начин се „брачни новци", само као један од детаља свадбених обреда, јављају у врло сложеној и компликованој улози у обредима закључивања брачне везе у нашим крајевима. Како изгледа сложена структура овог обичаја показала су претходна излагања, као пример компликоване структуре једне од епизода ритуалне размене свадбених даривања.

Покушаћемо да ову сложеност обичаја даривања невесте новцима у свадбеним обичајима јужноморавског становништва представимо у следећој шеми:

„БРАЧНИ НОВЦИ"

		МЕТАЛНИ (МОНЕТЕ, ЗЛАТО, СРЕБРО, ЛЕГУРЕ (дукат, цванцик, парице)	ПАПИРНАТЕ БАНКНОТЕ („Банке")
I	Обичајно-правно значење	— потврђивање брачне везе — обележје брачне класе: вереница-невеста — право на личну имовину невесте (у новцу) — „башкал'к"	— накнада девојачком роду — откуп невесте
II	Симболичко-ритуално значење	— метал-трајност, тврдоћа — постојаност брачне везе обезбеђује симболички даровани новац (злато, сребро, легуре)	
III	Магијско-религиозно значење обредног даривања новцем	— имитативна магија: богатство („наниз" невестин); живот и здравље, „дуг век" младенаца (посебно невесте) — плодност у браку — преносна, контактна магија: заштита младенаца (од утицаја злих сила) — жртвени елементи (даривање и уздарја невесте)	

Ово вишеструко обредно значење даривања металним новцем у предбрачним и брачним уговорима задржао је метални новац и у свадбеним обичајима у јужном Поморављу све до новијег времена, све док дукате, „сребро и паре" није заменила папирната новчаница, а старинско „обележје", „лијење девојке", „уговор" и „јабука" нису постали део свадбеног обреда, у коме је изражена улога „мирења пријатеља", уговарање око висине откупа невесте, и девојачке спреме или мираза, који су у наше време изгубили основне архаичне преостатке трагова оних обичаја, који су били рефлекси далеке старине, са одликама обичајно-правне традиције матрилокалне брачне заједнице и матријархалне родовске везе. На овај начин редуциран, обред даривања невесте металним новцем постао је обележје архаичног обичаја „откупа" или накнаде, куповине невесте у нашим крајевима са развијеним задружним, сложеним облицима породичног живота у сеоским срединама. У Европи је обичај „брачни новац", у праћанској моногамној брачној заједници, у индивидуалној нуклеарној породици, задржао до данас основне архаичне елементе, који представљају посебну фазу у генези породице, као основне друштвене ћелије.

III

Овде смо покушали да само на једном детаљу из врло сложеног обредног даривања у свадбеним обичајима становника јужног Помфавља укажемо на значај оних обичаја који се у наше време губе, и остају само као део обичајне традиције у ширим, сложенијим оквирима, у којима се брак као установа трансформише у различитим услови ма друштвеног развоја, задржавајући истовремнео своју старију, традиционалну основу са свим њеним обележјима.

В. Богишић је први указао на обичајно-правне основе оваквог једног обичаја, као што су „брачни новци", не залазећи даље од њиховог симболичко-ритуалног значења. У основи он је указао на генезу обичајног права жене на личну имовину, која се у развијеним европским цивилизацијама одржавала пре свега у новцу, као део развоја класног друштва. Тиме је уједно Богишић започео и проучавање „особине" у словенским задружним породицама, посебно у јужнословенском подручу. На тај начин он је поставио научне основе у проучавању сложене структуре породице и њене типологије у многим нашим крајевима, али је остао необавештен, спицајем историјско-политичких прилика, о посебно значајној грађи о свадбеним обичајима становника магистралног српског етничког подручја, јужног Поморавља, где су се одржали управо они архаични елементи за којима је он трагао у проучавању нашег обичајног породичног права. У овом прилогу покушали смо да донекле употпунимо Богишићева разматрања о значају у улози „брачног новца" у свадбеним обичајима нашег народа са гледишта обичајно-правне традиције, и проширимо значење овог обичаја у симболичко-ритуалном и магијско-религиозном значењу, пратећи резултате новије и савремене наше и стране етнолошке литературе.

Несумњиво је да је овај прилог дао само један сегментарни пресек овог архаичног обичаја на једном од најтипичнијих примера као што су јужноморавски обичаји. Ово треба да означи само један од почетака систематских истраживања и проучавања детаља у свадбеним обредима у нашем народу, који би послужили као основа за темељне студије о генези брака као обичајно-правне установе у нашем народу, и порекла бројних и сложених свадбених обреда који прате закључивање брака, као наше културно наслеђе из далеке старине.

НАПОМЕНЕ

1. В. Богишић, Сирвивали. Брачни новац. Богишићев архив у Цавтату (Дубровачки архив), Правни обичаји, К. XIX/14; V. **Bogišić, Piéces de mariages. Communication faite à la seance de la »Societé des excursions scientifiques« du 5 décembre 1901. Paris.**
2. В. Богишић, Архив, К. XIX/14.
3. Исто.
4. В. Богишић, Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена, Југослов. Академија знаности, Загреб 1874.

4а. М. Елиаде, Ковачи и алкемичари. Загреб 1982, 66; М. Елиаде, Шаманизам. Нови Сад 1985, 342, 343.

Ж. Шевалие, А. Геербрант, Рјечник Симбола, Загреб 1983, 296, 434.

5. Исто, 166.
6. Исто, 166, 172.
7. Исто, 165, 220.
8. Исто, 115, 161.
9. Исто, 168, 169.
10. Исто, 163.
11. Вук Караџић, Српски Рјечник, с. в. „јабука", „прстен". Т. Р. Борђевић, Наш народни живот, књ. III Београд 1931, 66; књига II, 16.
12. С. Мијатовић, Обичаји српског народа из Левча и Темнића. Српски етнографски зборник (у даљем тексту СЕЗб.) књ. II, Београд 1907, 9-12.

13. П. Петровић, Живот и обичаји народни у Гружи, СЕЗб, Друго одељ., књ. 26, Београд 1948, 271, 272, 279.
14. Свадбени обичаји у Тимоку. Зборник Тимочке крајине, књ. I, Београд 1929, 29, 39, 57, 61, 71, 72.
15. С. Мијатовић, нав. дело, 24, 43-45.
16. П. Петровић, нав. дело, 283.
17. Ј. Х. Васиљевић, Јужна Стара Србија књ. II, Београд 1913, 284, 325, 330.
18. М. Филиповић — Ц. Томић, Горња Пчиња, СЕЗб, IV одељ., књ. 3, Београд 1955. 77, 81.
19. В. Николић — Стојанчевић, Врањско Поморавље, СЕЗб, Друго одељ., књ. 36, Београд 1974, 431, 442, 448.
20. Д. Борђевић, Лесковачка Морава. СЕЗб. Друго одељ. књ. 31. Београд 1958, 443-445.
21. Исто, 153, 459, 463.
22. В. Богишић, Зборник, 82, 83, 111, 167.
23. В. Н. Стојанчевић, нав. дело, 95.
24. Ш. Кулишић, Трагови архаичне родовске организације и питање балканско-словенске симбиозе, Библиотека Етнолошког друштва Југославије, књ. 5. Београд 1953, 11, 12.
25. Исто, 13.
26. Исто, 12.

Dr. Vidosava Stojančević

LES PIÈCES DE MARIAGE

L'auteur, se basant sur les renseignements pris dans la littérature récente a essayé d'introduire de nouveaux éléments dans l'étude ultérieure de la donation rituelle à'la jeune mariée d'argent comme un des éléments importants pour l'étude de la genèse du mariage et du type de famille dans notre peuple. Vu que la région de Južna Morava est spécifique par son sujet riche et complexe des coutumes de mariage par comparaison avec d'autres régions yougoslaves, l'auteur, par une analyse comparative de la donation rituelle de la jeune mariée dans la région de la Morava du côté de Vranje, celle de la Gornja Pčinja et la Morava de Leskovac, a démontré la complexité de cette coutume, les éléments de son sents dans le cycle coutumier de armirage des habitants de la région de la Južna Morava.

Dans le conclusion l'auteur a démontré les éléments des traces archaiques de la communauté de mariage de l'organisation matriarcale dans le passe éloigné qui existent dans les coutumes de mariage de Južna Morava, concernant la donation à la jeune mariée de pieces de mariage. Cette coutume conservée dans les rites de mariage de la région de Južna Morava révèle le rôle des moindres actions rituelles dans la recherche de la genèse du mariage en tant qu'un établissement nuridiquecoutumier dans notre droit coutumier ainsi que dans celui d'Europe.

725.75.025(497.11)

Михајло Костић
Петар Голубовић

Вички (Топлички) кисељак

Прилог разрешавању проблема древног порекла и функционалне генезе

РАЗМЕШТАЈ И ЛИКАЛИЗАЦИЈА

Вички (Топлички) кисељак је минералитет експортне експлоатације угљенокиселе воде. У јужном делу Србије извориште је размештено под јужним обо дом Топличке котлине. Ситуирано је у северозападној подгорини планине Видојевице (Јабучево 1154 м), у приобаљу десне долинске стране водотока Топлице.

Извориште Вичког кисељака налази се у потесу Дуваровине, на атару села Вича по коме је названо. Лежи покрај пута Прокупље — Д. Коњуша — Туларе, удаљено од друма Прокупље — Куршумлија, који је у фази проширења и реконструкције, око 2 км. Од Прокупља, преко села Тулара, Вички кисељак је, у западном правцу, на удаљењу око 20 км.

Повезан новоизграђеним мостом преко реке Топлице, Вички кисељак је приступним путем положен на 1,6 км од фабрике киселе воде у Тулару. До те творнице је, у равни Топличке котлине, доводом спроведена угљенокисела вода са главног изворишта.

ОСОБЕНОСТИ ТЕРМАЛИЗМА

Улога и утицај географске грађе и рељефа. - Посматрано од најстаријих творевина, геолошки стуб планине Видојевице чине: метаморфни комплекс гнајсева, лептинолита и микашиста са мермерима и кварцитима у доњем делу. За мермере је везана и појава термоминералних извора у селу Вича, где су подземне воде избијале на површину кроз повлатне кварците и шкриљце. По обављеном истражном бушењу, иако се није ушло у мермерну масу већ само у повлатне кварците, издашност је повећана за приближно 3 пута.[1]

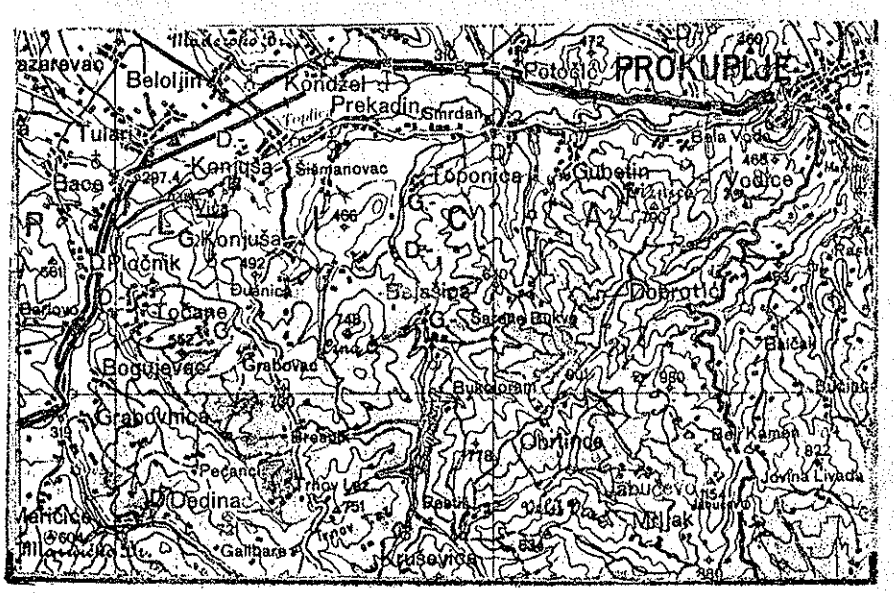
PROKUPLJE
Potoci
Kondžel
Prekadin
Smrdan
Tulare
Konjuša
Siljanovac
Toponica
Gubelin
Vodice
Bela Voda
Vrtište
Vrtina
Bare
Vrtina
Gl. Konjuša
Pločnik
Đunica
Bajašina
Dobratić
Selone Ruke
Bačevo
Bogujevac
Grabovac
Grabovica
Brestak
Pećanci
Trnov Laz
Oblinda
Bukoran
Bel Kamen
Jovina Livada
Jabučevo
Vrtište
Vrtina
Oblina
Vrtina
Vrtina
Vrt

Термоминерални извори Вичког киселњака јављају се у сложеној раседној зони. У теренима кристаластих шкриљаца у области Топлице изражена је дијагонална видојевачко-прокупачка дислокациона зона. Њој се придружује по пречна топличка дислокација. Постоје огромне појаве пегматита дуж шарнира антиклинале на Видојевици, а који се могу просторно везати за магматски комплекс коме припада бујановачки плутон. Област северно од реке Топлице одвојена је од Видојевице и Пасјаче топличком раседном зоном. Раседна зона има карактер дислокације.[2]

Још из проматрања **Ј. Цвијића** (1926) познато је да се термо-минералне воде Вичког киселњака налазе, у типској асиметричној и епигенетској долини Топлице, на десној страни где су у кристаластим шкриљицама усечене сасвим кратке ерозивне долине.[3]

Каснијим проучавањем **С. М. Милојевића** (1929.), на простору средњег дела композитне долине Топлице, морфолошки је издвојена и ограничена **Топличко-косаничка котлина** (котлина средње Топлице). Она се простире од села Влајње на западу од Куршумлије до села Губетина наблизо Прокупља. Вичке терме, у истоименом селу, су у јужном, вишем делу котлине. Овде су очувани мањи и већи комади абразионих подова на целом ободу овог дела котлине. Могу се идентификовати четири нивоа: I) 520-560, II) 610-640, III) око 730 IV) 800-850 м. Најнижи под је развијен као широк (5—7 км) скоро непрекинут под, који се пружа изнад долине Топлице. На десној страни су усечене и 3 или 4 степновите терасе уског темена и стрмих одсека. Оне су разбијене дубоким долиницама и вододеринама у комаде који као ртови залазе у долину Топлице.[4]

Улога и утицај ових морфолошких појава и агенаса у прошлости, а нарочи то у времену турске окупације и доцније, огледала се у засипању вичких терми ерозионим материјалом и зарођавању изворишта. Са обновом шума и пашњака, у зеленом планинском амбијенту, разнолико обликован рељеф са пластиком препланитних заравни постао је атрактиван фактор за изградњу кућа за одмор и рекреацију. У изградњи „викенд кућа" Видојевица је већ позната.

Хидролошке особине и својства вичких вода и водоснабдевање. — Као што је познато, река Топлица се убраја у водотоке термалног карактера. Као и бројни други водотоци на територији Србије, и река Топлица је делимично или местимично са хидротермалним раствором. Због тога је термички утицај термоминералних вода као „појам" транспонован у назив водотока и име предела којим протиче и изражава своја термоклиматска својства.[5]

Треба нагласити да је на ове термалне одреднице умногоме указао најпре заслужни **М. А. Марковић** (1932). Он истиче да је име области **Топлица** врло старо. „Свакако да оно потиче из првих дана словенског насеља у овим крајевима, док нам претсловенско њено име није познато. Име пак саме реке, ако га етимолошки протумачимо, указу је — што има свога основа у самој природи ствари — на извор топле воде, односно садржину ове у извесном делу њена тока. Цео низ топлих бања низводно од њена извора (луковска, куршумлијска, вичка и др.) свакако потврђују овакво тумачење имена ове реке". Под именом Топлице углавном се разуме део ове области од извора реке до Прокупља.[6] Ово „тумачење" је од нарочитог интереса, јер је Топлица овећи водоток знатне дужине. Она је највећа лева притока Јужне Мораве, како по површини слива тако и по количини воде. Слив јој обухвата 14,09% од целокупне површине слива Ј. Мораве, а у њеном протицању Топлица учествује са 10,90%. У Топличкој котлини велике воде Топлице су се разливале и плавиле дно на ширини од једног километра.[7]

Термалне појаве угљенокиселих вода и каптирано изворште минералне воде на атару села Виче припадају топличкој термалној зони у склопу Топличко-косаничког мезотермалног подручја и саставу велике Јужноморавске балнеотермалне регије.

Према резултатима испитивања **Т. Л. Ракићевић** (1969) у Топличкој котлини (670 км²) јасно се издвајају три зоне извора. Једна је на северу, на падинама Јастрепца. У њој се јављају углавном пукотински правитациони извори. Друга зона извора лежи на завршетку алувијалне плавинске равни. У њој је најчешћа контактна група извора. Трећа зона извора лежи дуж јужног обода котлине. То су по издашности најбогатији извори, а припадају групи пукотинских узлазних извора. Овој зони припадају и минерални, тј. узлазно-гасни извори. У Топличкој котлини постоји више типова издани. Најраспрострањенија је обична или фреатска издан. Она је развијена у свим седиментима. То су обично слаби извори са малим ко-

лебањем издашности. Такав је Дацин извор изнад села Виче. Бунари у селу Вичи хране се из ове издани.[8]

По поменутом аутору, у групу пукотинских узлазних извора спадају: извор Бела вода у селу истог имена, 3 км западно од Прокупља, извор Чесма у селу Буковцу, извор Шеварине око 5 км југозападно од Прокупља и извор Сува чесма на путу између Прокупља и Мале Плане. **Извор у селу Буковцу** је каптиран у лепу чесму са шест лула. Избија у подножју шумовите Видојевице. У селу **Белој води** избија извор „Бела вода". Издашност овог извора, који је такође каптиран у чесму, износи око 1 л/с, а температура воде 16°С. Извори у **Шеваринама** избијају из шкриљаца и хране поток истог имена. Извор **„Сува чесма"** налази се на јужним падинама Умца. То је релативно слаб извор, са издашношћу 0,2 л/с, али је интересантан због специфичног начина рада. Вода на овом изворy избија у интервалима. Не постоје никакве правилности у истицању и пресушивању извора. Вода у току једног истог дана истиче у различитим размацима времена (од 1 до 20 и више минута), а затим 10 до 90 секунди престаје истицање воде. Сви пукотински узлазни извори имају знатно вишу температуру воде од средње годишње температуре ваздуха, а нижу од 20°С.[9]

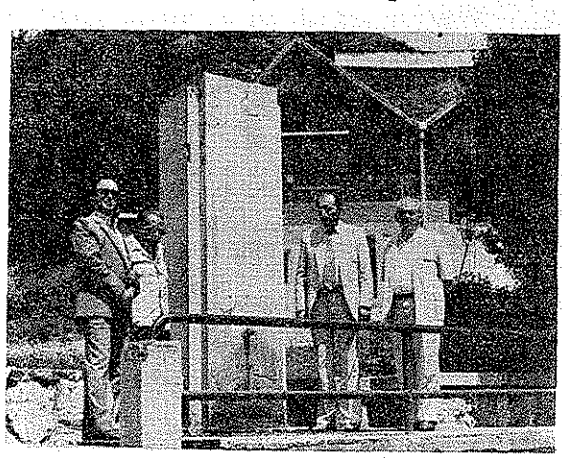

Сл. 2. — **Самоизливајућа „Сува чесма".** На овом хидрообјекту и туристичком мотиву хладна минерална вода истиче у различитим временским интервалима (Снимљено 24. 05. 1985., оригинал)

Од интереса је истаћи да је од свих хидрографских мотива на подручју Топлице највећи туристички значај имала Сува чесма. Такав туристички значај овај је извор имао због тога што се једино користио за потребе угоститељства у објекту „Друмски рај". Док је радила ова гостионица били су се развили транзитни и излетнички туризам.[10]

Т. Л. Ракићевић (1969) је запазио и да су минерални извори у Топличкој котлини по укусу воде и начину истицања међу собом јако слични. Вода има накисео укус а избија под притиском гасова. Међутим, по температури воде могу се поделити у две групе: акратопеге (Вички извори и Барутана) и акратотерме (Умац). Вода извора Умац који лежи у алувијалној равни Топлице пролази краћи пут и има мању могућност за хлађење те и вишу температуру. У седиментима из којих избијају Вички извори и Барутана веће је мешање обичне подземне воде с минералном, па је због тога и температура воде ових извора нижа. Међу **Вичким минералним изворима,** сем каптираних извора, испод Великог брега и у селу Вичи постоји још неколико слабих извора и бунара са накиселом водом. Температура воде ових извора износи око 18°С. Црвена боја конгломерата око извора указује да су овде у прошлости циркулисале топлије воде са знатном количином пара и гасова. Извор **Барутана** лежи северозападно од Плочника. Вода истиче из пешчара и скупља се у једној локви. Задах на сумпорводоник осећа се на двадесетак метара даљине. Око извора налазе се знатне количине црног муља којим мештани лече разне кожне болести. Извор **Умац** избија у Губетиским ливадама (т-23°). Око извора је развијена барска вегетација, а примећује се и беличаста превлака од сумпора. По процени издашности извора Умца износи око 2 л/с.[11]

Хемизам и основна функционална вредност термоминералних вода. — Резултати савремених анализа геохемијских испитивања минералних извора у топличкој термалној зони објављени су једино за Суву чесму и Умац.

Обе ове анализе приказали су **В. Вујановић** и **М. Теофиловић** (1978). Аутори најпре прецизирају да се извор **Сува чесма** налази на крајњим јужним падинама Јастрепца (неколико стотина метара изнад чесме) и то у метаморфитима претежно представљеним ситнозрним мигматит-гнајсевима. Из извора вода се помоћу цеви спроводи у резервоар, који „храни" чесму која се с десне стране асфалтног пута Прокупље — Куршумлија (око 6,5 км). Како у близини ве чесме постоји још један извор минералне воде, у ливади, кога су исти аутори назвали „Сува чесма 2", овом првом дали име „Сува чесма 1". Воде

Суве чесме 1 и Суве чесме 2 немају међусобно никакве генетске везе, као ни просторне.[12]

Узорци воде узети су у периоду после неколико бескишних дана, а анализа извршена 1976. године. По њој „Сува чесма 1" има хладну минералну воду која има ниску минерализацију (0,720 гр л.). У макро саставу доминирају магнезијум и калцијум, иза којих следе натријум и алуминијум. Садржаји гвожђа су упадљиво повећани. Овај састав сугерира да се ради о десцедентној води, која је минерализована испарењем елемената из околних стена.[13]

Извори термоминералне воде „Сува чесма 2" за које **М. Теофиловић** и **В. Вујановић** (1978) употребљавају и назив „Прокупачка бања" односно изворište Умац, налазе се на више места и то уну тар површине од око 1000 квадратних метара (45x20 м). Активан је само један извор и то је у ствари омања бара, пречника око 2 м, где у кратким интервалима избијају гасови. Температура воде износила је 27°C те се ради о термоминералној води која на површини има умерено повећану температуру. Из резултата хемијске анализе произилази да се већина елемената јавља у веома повећаним концентрацијама. Упадљиво су високе концентрације SiO_2, а посебно Na_2O и CO_2. Веома високи су и садржаји алуминијума, гвожђа, мангана, затим калијума и сумпора, а посебно садржаји титана, до сада нерегистровани у нашим минералним водама. По веома високим концентрацијама појединих елемената, ова минерална вода има посебне одлике. Установљени садржаји других важних елемената су: K 38 mg/l, Li 0,60, Rb 0,19, Cs 0,03, Sr 0,768 mg/l, Садржаји калијума у овој води спадају међу највише у „Шумадијском" типу вода, и уопште у водама Србије. Садржаји појединих елемената далеко превазилазе доњу границу за воде Шумадијског типа. По томе ова је вода сврстана у ужу групу вода Шумадијског типа. Лековите компоненте које долазе у обзир при примени купањем су: калијум, литијум, рубидијум, цезијум, стронцијум, баријум и фосфор.[14]

Минерална вода Вичког киселњака први пут је анализирана 1894. године. Анализирана је вода са „источног" и „западног" извора и установљено да долази у ред алкално-киселих (унеколико муријатичних вода. Од других познатијих алкално-киселих вода у Србији одликује се у томе, што „поред знатне количине алкалних бикарбоната има сразмерно врло мало креча и магнезије". После првог светског рата вичка минерална вода, са 2,717 гр сувог остатка у једном литру, побуђивала је такође знатнију пажњу.[15]

Новијим анализама извршеним у Балнео-климатолошком институту у Београду утврђено је да литар ове минералне воде садржи 3,159 грама разноврсних минералних соли и 2,178 грама слободног угљендиоксида.[16]

Природна минерална вода са извора Вича код Прокупља према анализи Одељења за балнеоклиматологију Завода за интерне болести Института за физикалну медицину и рехабилитацију СРС у Београду, која је објављивана на етикетама Топличке минералне киселе воде „Милан Топлица" 1971/1972. год. и касније, у 1 литру воде садржи катјона: натријума 1,0708 грама, калијума 0,0320, калцијума 0,0430, магнезијума 0,0175 гр; анјона: хидрокарбоната 2,8080 грама, хлора 0,1390, сулфата 0,0490; колоидно растворених оксида: силицијум диоксида 0,0382 грама, алуминијум оксида 0,0048 и гвожђа окоида 0,00028 гр. У гасном саставу садржај слободног угљендиоксида је 2,1800 грама, а суви остатак на 180°C износи 2,7952 гр. И према анализи у јулу 1979. год. и доцнијим хемијски састав је неизмењен. То указује да су и биохемијска својства минералних вода Вичког киселњака постојаног карактера.

Топлička минерална кисела вода по мишљењу стручњака помељуте медицинске установе, што се такође декларира на етикетама флаширане воде, може да буде од користи као допунско терапијско средство у следећим обољењима: хронично запаљење слузнице желуца, хронично запаљење жучних путева, микролитијаза мокраћних путева, стање после хируршког одстрањења камена мокраћних путева.

С обзиром да се налазе у истој раседној зони јужног дела Топличке котлине и да потичу из сродне водоносне средине, и термоминералне воде Вичког киселњака вероватно су, као и терме Умца, обогаћене микроелементима. Важна одлика вичких минералних извора је њихова радиоактивност. Међу минералним и термоминералним водама са CO_2 Вички киселњак припада типу Ra.[17] По томе, вичке термоминералне воде могу се окарактерисати и као изразитије лековите воде.

Водећа функција Вичких терми и данас је експортна експлоатација угљенокиселих вода.

ПОСЕБНЕ АМБИЈЕНТАЛНЕ ПОГОДНОСТИ

Климатске прилике. — У климатској рејонизацији СР Србије, Вички кисељак припада нишко-лесковачком климатском рејону. Овај рејон обухвата Нишко-алексиначку, Лесковачку, Добричку и Топличку котлину и њихове ниже ободне делове. Представља падавинама најсиромашнији рејон Србије (Прокупље 529 мм). Судећи по највишим средње месечним максималним температурама (Прокупље 29,9°C) апсолутно максималним температурама, као и температурној суми, ово је без сумње најтоплији климатски рејон у Србији. Рејон у коме се магле најређе јављају, са малом просечном облачношћу (Прокупље 5,1), најкраћим трајањем снежног покривача и најдужим вегетационим периодом (преко 260 дана годишње) у Србији.[18]

У периоду 1931—1960. год. **средња месечна температура ваздуха** у Прокупљу била је: у јануару —0,9, фебруару 1,1, марту 5,9, априлу 11,3, мају 16,4, јуну 19,6, јулу 22,0, августу 21,7, септембру 18,1, октобру 12,1, новембру 6,8 и децембру 1,7°C. Средња годишња температура износила је 11,3°C. По томе, највише средње месечне температуре ваздуха биле су у јулу, а најниже у јануару. Средња месечна температура октобра нешто је виша од средње месечне температуре априла. То указује да је у пределу Топлице јесен мало топлија од пролећа. Средње годишње колебање температуре ваздуха износи у Прокупљу 22,9°C.[19]

У периоду осматрања од 1931. до 1960. год. **средњи месечни максимум температуре ваздуха** у Прокупљу био је: у јануару 3,1, фебруару 5,4, марту 10,5, априлу 17,1, мају 22,4, јуну 26,4, јулу 29,0, августу 29,0, септембру 24,9, октобру 18,8, новембру 11,1 и децембру 6,3°C. Средња годишња максимална температура ваздуха износила је 17,0°C. По томе, највише средње месечне максималне температуре ваздуха биле су једнаке у јулу и августу. **Средњи месечни минимум температуре ваздуха** у Прокупљу за исти период осматрања био је: у јануару —4,2, фебруару —4,6, марту 0,0, априлу 5,0, мају 9,6, јуну 13,1, јулу 14,2, августу 13,6, септембру 10,4, октобру 5,6, новембру 2,0 и децембру 2,2. Средња годишња минимална температура ваздуха износила је 5,2°C. По томе, најниже средње месечне минималне температуре биле су у јануару, али су и у фебруару такође доста ниске средње месечне минималне температуре ваздуха у Прокупљу (—4,6). Разлика између средњих годишњих максималних и средњих годишњих минималних температура износи у Прокупљу 11,8°C.[20]

М. Милосављевић (1969), чије податке и резултате проучавања климатских одлика користимо у овом нашем раду, објавио је **апсолутне екстреме температуре ваздуха** јер су потребни при решавању разних практичних проблема. Ове вредности у Прокупљу, израчунате из апсолутних максималних температура за исти период година, биле су за средњи апсолутни максимум температуре ваздуха: у јануару 12,0, фебруару 15,3, марту 21,0, априлу 26,2, мају 30,4, јуну 33,0, јулу 35,5, августу 36,2, септембру 32,2, октобру 26,2, новембру 19,0 и децембру 15,7°C. По томе, највише вредности средњих апсолутних максималних температура биле су у јулу и августу и износиле од 35,5 до 36,2°C. Средњи апсолутни минимум температуре ваздуха у Прокупљу за исти период осматрања био је: у јануару —13,4, фебруару —15,0, марту —7,4, априлу —1,2, мају 3,1, јуну 8,1, јулу 9,5, августу 9,1, септембру 3,2, октобру —0,5, новембру —5,5 и децембру —11,0°C. По томе, најниже средње апсолутне минималне температуре ваздуха на метеоролошкој станици Прокупље биле су у фебруару. То значи да јаке зиме у извесним деловима Топлице могу бити и у фебруару. То су оне тзв. „позне зиме" које се појављују најчешће средином фебруара. И остали температурни показатељи су за период осматрања од 1931. до 1960. године у Прокупљу. Број „ледених дана" односно број дана када је максимална температура ваздуха била испод 0,0° (дани у којима се свих 24 сати температура ваздуха била испод 0,0°C) био је: у јануару 9,1, фебруару 6,3, марту 0,8; од априла до октобра месеца оваквих дана није било; у новембру 0,4 и децембру 3,6; сума 20,2. Број „летњих дана" односно дана када је максимална температура ваздуха равна или виша од 25,0°C било је у удолини Велике и Јужне Мораве од марта до октобра, а у Прокупљу и у новембру.[21] Ови подаци индицирају и известан жупни карактер регионалног климата Топлице.

Подаци о облачности односе се такође на период осматрања од 1931. до 1960. године у Прокупљу. Ови подаци обрађени за целу удолину Велике и Јужне Мораве, показују да је у тој удолини највећи број ведрих дана у току

године у Прокупљу (102,5). И то указује на изразитији жупни карактер подневља Топлице, јер је извршеним проучавањима климатских одлика удолине Велике и Јужне Мораве потврђено да постоји извесна законитост између дужине и трајања сунчевог сјаја и облачности.[22] И према истраживању **Т. Л. Ракићевића** (1954) „Топлица има жупну климу", јер је од севера заштићена Јастрепцем. Због тога је годишња амплитуда у извесној мери смањена.[23] Карактер жупне климе је најизраженији у пределу Топлице, поглавито на сектору Вичких термі, где су, на н. в. од 305 м, преовлађујућа термоклиматска својства.

Као што је углавном познато, најмању количину падавина (525 мм) у СР Србији добија Бела Паланка, а само нешто мало више падавина од Беле Паланке има Прокупље (529 мм). По томе и долина Топлице представља пространо, падавинама сиромашно, подручје у Србији. Ово се закључује на основу података о количини падавина на 122 кишомерне станице које су доста равномерно распоређене на територији читаве наше републике и леже на различитим надморским висинама. Максимум падавина се јавља крајем јесени или почетком зиме (Прокупље). У подручју Топлице разлика у висини падавина између месеца са главним и секундарним максимумом падавина износи само 4 мм у Прокупљу. Равномерна расподела падавина у току године, тј. мала разлика у висини падавина између најкишовитијег и најсувљег месеца (у Прокупљу она износи само 30 см) има измењен, прелазни тип, медитеранског плувиометријског режима.[24]

У повољним термичким условима, овакав плувиометријски режим погодује одржавању природног купалишта са термоминералном водом током претежног дела топлије половине године. Изложена разматрања о климатским приликама такође показују да је на вичкој страни планине Видојевице и у њеном пригорју пријатан боравак и у топлијој половини године, а поглавито за време туристичке сезоне. По томе је село Вича изразити рекреатив, предодређен за опоравилиште и летовалиште. Такав боравишни амбијент веома поспешује и пространа шумска вегетација, веома важан чинилац микроклимата.

Особености вегетације и водотока. — По обиљу и својеврсности биљни свет шире околине Ниша је изнимак у поређењу с другим подручјима Србије и Балкана.[25] Те особености вегетације изражене су и на планини Видојевици.

У контексту хоризонталног и вертикалног рашчлањивања вегетације наше земље, планина Видојевица у оквиру југоисточне Србије припада подручју климатогене шумске заједнице сладуна и цера. У вертикалном погледу шумска вегетација је рашчлањена на храстов и буков шумски појас. У шумским фитоценозама карактеристичну комбинацију на планини Видојевици чини Quercetum montanum moesiacum Cernj. et Jov. Ова асоцијација има 148 врста са 20% учешћа карактеристичне комбинације.[26]

Природна особеност вегетације је и заступљеност ендемичних и субмедитеранских биљака. Балканска ендемична врста је и Trifolium dalmaticum Vis. var. scabriforme Belli. Варијетет расте на свим пашњацима планине Видојевице. Субмедитеранска биљка Trifolium phleodes Pourr, на планини Видојевици је на северној граници свога распрострањења.[27]

Низински део подручја Топлице, на сектору Вичког кисељака и шире, на гласу је као крај богат виноградима, воћњацима и талласастим зеленим површинама. Данас Топлички виноградарски рејон обухвата око 3.400 хектара под виноградима. На овом виноградарском рејону заступљено је 90% црних сорти прожђа и то углавном „прокупац".[28]

У боравишном туризму на сектору Вичког кисељака, за рекреативни спортски риболов, река Топлица је углавном погодна. Међутим, она од Прокупља припада III класи вода коју имају понајвише наше највеће панонске реке и њихове велике притоке. Ова погодност је значајна, јер је ризично улажење у воде чији квалитет одговара нормативима III класе.[29]

У реци Топлици, на којој и данас постоје неколико воденица, мрежно подручје са кркушом, кленом (као најбројнијим представником), мреном и скобаљем протеже се углавном до Прокупља.[30]

ПОРЕКЛО И ГЕНЕЗА ЛОКАЛИТЕТА

Размотрене географске одреднице у основи су условиле да се у древном, праисторијском, времену Вичке терме искоришћују као природно лечилиште у организованој бањи.

Праисторијска Вичка Бања је доказ, да је у термализму лечилишна функција најстарија. У тој знаменитој древној бањи, која заузима изузетно место и значај у термализму, 1926. године при удубљивању терена и копању прокопа на месту где су избијали слаби млазеви воде минералних извора, откривени су остаци резервоара и купатила (при извору IV), водоводне цеви од печене глине на дубини од 1,5 м (код извора II и III), а испод цеви за један метар ниже (код извора III) више дрвених корита која су абоносирала као и дебеле греде којима је био обложен резервоар.[31] По архиви нишког музеја налажени су, испод куле Топлице Милана, камени чекићи.[32]

Резервоар древне Вичке Бање је имао следеће размере: ширина 5 м, висина 3 м. Био је пун водом. Резервоар је био опкољен зидом који је сатрађен од плоча од пешчара без малтера. При копању прокопа као и испод овог резервоара (приближно на дубини од 2 м), био је пронађен праисторијски алат од углађеног камена (неолитске епохе) и то: чекић, висак, парчади посуђа од полупечене глине, остаци рога од јелена, остаци костију (вилице), округло камење (облуци). Из праисторијске Вичке Бање сачувано је једно корито за балнеолошки музеј раније Министарства народног здравља.[33]

Рогови јелена могли су служити за пиће лековите воде или како је то у неким нашим крајевима и много касније био обичај, за пуштање крви за време купања у лековитој води.[34]

У древној Вичкој Бањи била је најстарија каптажа термалних извора у нашој земљи. Она се сврстава у касно неолитско и енеолитско доба те би се датирала око 2000 година пре нове ере. То би могла можда бити и „најстарија каптажа минералног врела на свету" јер се најстаријом познатом термалном каптажом сматрала она у Сан-Морису у Швајцарској која је из бронзаног доба.[35] У публикацији **Завода за заштиту споменика културе — Ниш** (1984) формулисано је да су: „Код села Вича на десној обали Топлице, откривени остаци праисторијске каптаже минералног извора из III миленијума пре Нове ере". Каптажа је рађена у облику мањег сабирног шахта. „На мањем узвишењу, у непосредној близини каптаже, откривени су трагови мањег праисторијског насеља".[36]

Према досадашњем сазнању, може се рећи да је древна Вичка Бања најстарија позната организована праисторијска бања, са водећом лечилишном функцијом, у нашој земљи и да је на њеној локацији постојало праисторијско бањско насеље.

ско бањско насеље.

И за римске колонизације на Вичким термама је постојало организовано

М. А. Марковић (1932) наглашава да је „сва Топлица била посејана насеобинама римских ветерана, који су се ту били настанили и обрађивали земљу". Римска култура је и у овај крај унела уређен, напредан живот.[37]

При изказаном раскопавању и каптирању извора минералне воде, индустријалац Ник. Борђевић нашао је и на купатило из римског доба. Од овог купатила нађене су и водоводне цеви такође из римског доба.[38] С обзиром да је Вичка Бања у античко доба имала и шири значај,[39] била је заштићена утврђењем на брду „Дуваровине", по једној одредби римским кастелом.[40]

Уништене римске терме за време велике сеобе народа, Византија је и у Вичкој Бањи само делимично обновила, јер је лечилишна функција кроз сво феудално доба била од мањег значаја. Изградњом манастира уз термална врела, Вичке терме су постале манастирско добро. Сакрални објекат је био подигнут као „изворска грађевина".[41] У доба кнеза Лазара и његових наследника вички манастир у термализму је имао умањени значај, јер је Топлица била распарчана и раздељена српској властели.[42]

За турске инвазије Вички манастир, као и село, био је неприлично пострадао. По попису области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446) он се не наводи, а за село Вичу је забележено да има само 8 домова и једну удовицу.[43] Међутим, по опширном катастарском попису из 1455. године у селу Вичи било је 35 кућа и 5 неожењених. Село је имало два млина. У сеоском атару био је обновљени **Манастир Богородице** са монахом Исајијом и калојером Живосијом. Село са манастиром давало је приход 3.583 акче.[44] Увећани значај лечилишне функције, Вичке терме унеколико су стекле касније за бављење дубровачких трговаца у Прокупљу и одржавања сталних трговинских односа са селима у Топлици.

У последњим деценијама XVI века Прокупље је постало центар дубровачке трговине у Јужном Поморављу, а средином XVII века (1620—67) доживе-

ло свој највећи привредни расцват. У то доба Прокупље је после Београда најјачи дубровачки центар у Србији. Дубровачки трговци били су тесно повезани са селом[45] те су, ценећи лековите воде, обилније користили Вичке терме.

У аустро-турским ратовима, а нарочито у време бечког рата 1683—1699, изворите Вичког кисељака је запустело, а касније и засуто. И резултати новијих историографских истраживања потврђују да су се „читаве реке избеглица" кретале средином јануара 1690. године ка Београду. „И тако кроз десет година, од тог љутитог рата, многа плодна и изобилна и многољудна земља српска запусте сва, и градови сви и села сва запустеше. . ." Тада су и многи манастири опљачкани, спаљени и запуштени.[46]

Како је познато, после аустро-турских ратова 1683—1699. и 1737—1739, у којима су учествовали и Топличани, а нарочито у бечком рату, у опустелу Топлицу насељавали су се Албанци, који су се задржали све до 1878. године. Вича је насељена после 1878. године становништвом пореклом из долине Јужне Мораве, Санџака и Црне Горе.[47] Ново досељено становништво је веома ценило лековиту воду Вичких терми, али је прва потпунија хемијска анализа урађена тек подкрај XIX века.

ЕКСПОРТНА ЕКСПЛОАТАЦИЈА И ПРОМЕТ УГЉЕНОКИСЕЛИХ ВОДА

Експлоатацију Вичких угљенокиселих вода, по каптажи изворишта, одпочео је споменути индустријалац Борђевић.

Године 1930. Вичка минерална вода је уступљена акционарском друштву из Београда. То приватно друштво је подигло зграде и инсталације за експортну експлоатацију киселе воде.[48] Вичка кисела вода понајвише се продавала у Београду и Запребу. Због одличног укуса и константног хемијског састава, је била шире позната, нарочито по добијању највећег међународног признања за квалитет. Одликована је златном медаљом Гран при на сајмовима у Паризу и Лондону 1933. године.

За време II светског рата, експлоатација минералне воде није вршена, а изворите и погон су били запуштени. Године 1947. омладинском радном акцијом извор је обновљен. Експортну производњу природне минералне воде под називом Кисела вода „Милан Топлица" Вича код Прокупља 1946/47. вршио је народни срески магацин „Јастребац" — Прокупље, а затим Комунално предузеће из Прокупља до 1949—50. године. Даља експлоатација је уступљена трговачком предузећу Савеза земљорадничких задруга у Топличкој Малој Плани.

Године 1964/65. близу старог извора сондиране су бушотине. Сопственим притиском минерална вода је гравитацијом доведена на данашњу локацију фабрике пластичним цевима.

Новим истражним радовима откривени су 1968. год. нови извори алкално-киселих вода велике издашности и установљене огромне залихе. Вички извор откривен приликом бушења на 107. метру дубине давао је до 32 л/с. Услед малих производних капацитета, велике количине минералне воде нису искоришћаване те је само током лета 1968. год. отекло преко 2,500.000 литара. На данашњој каптажи искоришћује се за флаширање око 5 литара минералне воде у секунди.[49] Температура минералне воде на извору је 19,5°, а на месту фабрике удаљене 1200 м 18°C.

Прва послератна производња киселе воде одпочела је ручним пуњењем и достизала 100 флаша на дан. Производња је, после једне временске непогоде, обустављена 1960. године, а на иницијативу предузећа „Прокупац" из Прокупља поново активирана 1965. године, отварањем погона за флаширање минералне воде. Већ 1966. године пуштена је линија за пуњење са капацитетом од 1.000 боца на сат и радом у две смене. Тиме је одпочела организована индустријска производња минералне воде у селу Тулару.[50]

У 1969. год. је завршена и 25. августа предата на употребу фабрика за експлоатацију киселе воде са модерним објектима. У 1973. год. ООУР „Милан Топлица", који поред минералне воде производи и безалкохолне напитке на бази минералне воде, проширио је своју делатност и на производњу мутних сокова. У 1974. пуштена је у рад нова линија за производњу менералне воде. Капацитет ове линије износи 7 до 8 хиљада литара на час чиме се омогућује производња 40 до 50 милиона литарских боца годишње. Пуштањем у рад ове линије, постигнут је већи ефекат у коришћењу воде са нових извора од којих се до 1974. год. захватало само 10%. Ова кисела вода користи се и у топлим погонима као окрепљујуће средство.[51]

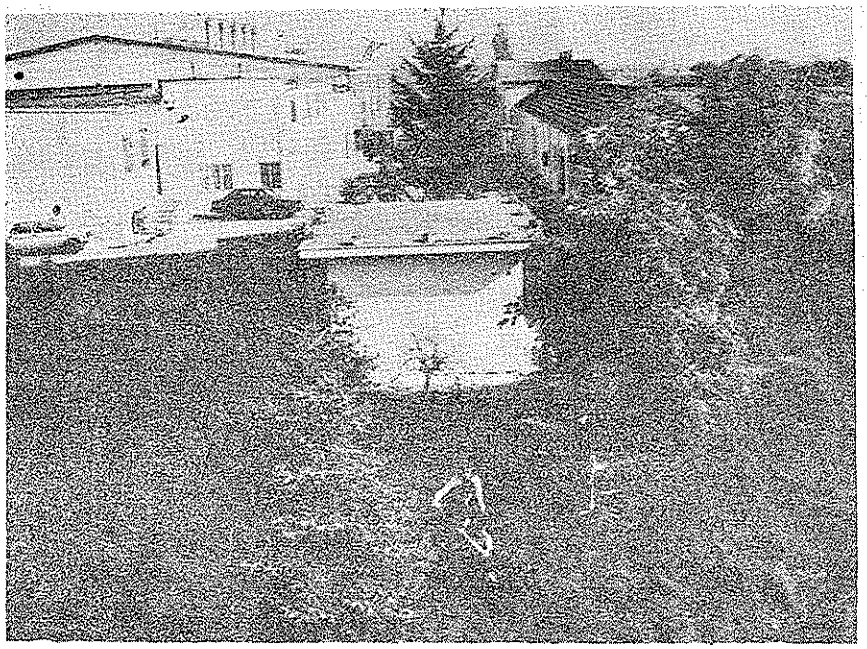

Сл. 3. — Фабрика минералне воде „Милан Топлица" у Тулару (Клише: „Прокупац" — Прокупље, 1985.)

Према објављеним подацима, реализација минералне воде „Милан Топлица" у периоду 1971—1973. год. износила је 1971. г. укупно 24.830.000 литара, 1972. г. 26,986.000 и 1973. г. 17,870000 литара минералне воде.[52] Нагло опадање производње у 1973. год. било је углавном узроковано недостатком одговарајуће амбалаже, што је касније отклоњено, али реализација достигнуте производње није превазиђена.

Тржишна производња минералне воде и безалкохолних пића (1977—1984. год.)

Год.	Литара	
	Минерална вода	Газирана и негазир. безалохолна пића
1977	9,700.000	299.100
1978	11,500.000	208.700
1979	13,800.000	233.500
1980	14,000.000	359.200
1981	12,900.000	403.300
1982	13.600.000	503.700
1983	14,500.000	525.800
1984	14.900.000	524.600

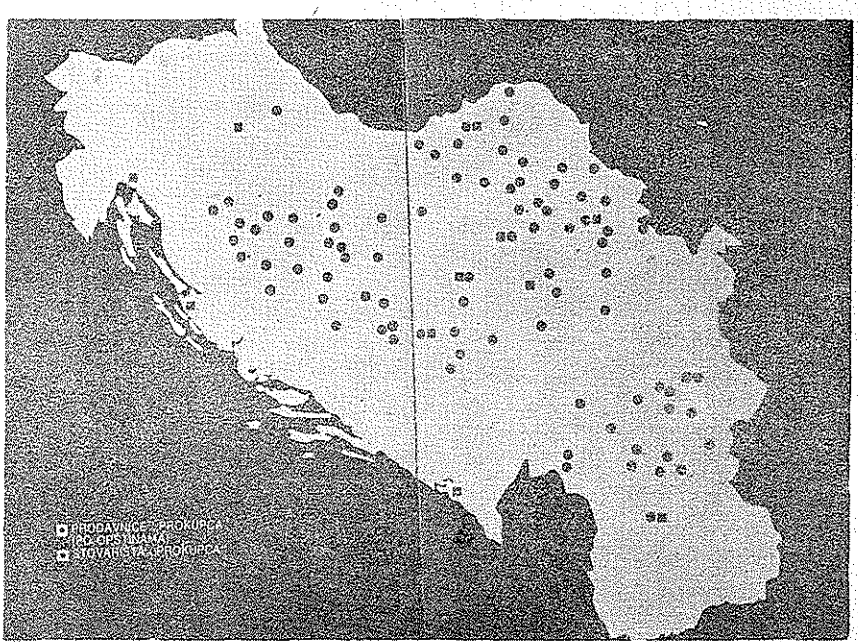

Сл. 4. — **Продавнице (по општинама) и стоваришта „Прокупац" на територији Југославије.** Преко ових тржишта пласира се и минерална вода „Милан Топлица" (Клише: „Прокупац" — Прокупље, 1985.)

Тржишна производња газираних и негазираних безалкохолних пића је у изразитом порасту још од 1979. године.[53] У томе се „Милан Топлица" посебно истиче. Већ 1972. године почела је производња газираног сока „Вичанка" на бази минералне воде, као првог произвођача те врсте у Југославији. У последње време пласирају се и нови производи на бази минералне воде — „МИЛ-ТОП" наранџа и „МИЛ-ТОП" кола. Производњу нових квалитетних безалкохолних пића у последњих десетак година омогућио је знатно унапређен технички-технолошки процес и организација рада. Са 170 запослених радника радна организација „Милан Топлица", као што је наглашено, је опремљена за много већи обим производње него што је сада, али је она ограничена због услова на тржишту. Физички обим производње је знатно испод техничких могућности.[54]

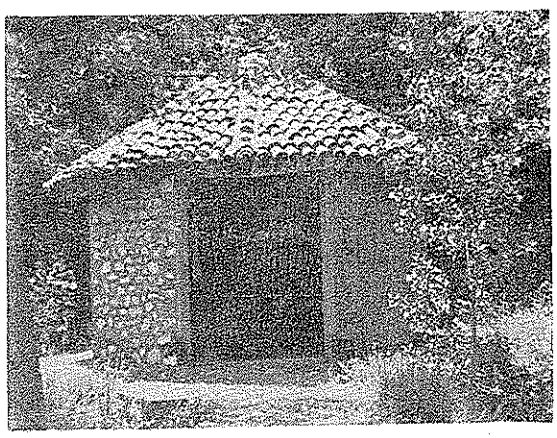

Сл. 5. — **Каптажни објекат експортне минералне воде „Милан Топлица"** у Вичи (Снимљено: 24. 05. 1985., оригинал)

Организацију продаје на тржишту минералне воде и безалкохолних пића радне организације „Милан Топлица" врши „Прокупац-комерц" који је као ООУР основан 1979. године. Продајну мрежу данас чини 12 стоваришта и 13 трговачких путника, који покривају целу територију Југославије. На карти Југославије види се да је „Прокупац" са својим продавницама присутан у преко 90 општина.[55]

И у социјалистичкој Југославији минерална вода „Милан Топлица" за изванредан квалитет стекла је значајна признања. Добитник је „Златног победника Београда" 1971, 1979, 1982, а златне медаље на сајму у Скендерији освајала је 1972. и 1974. године.[56]

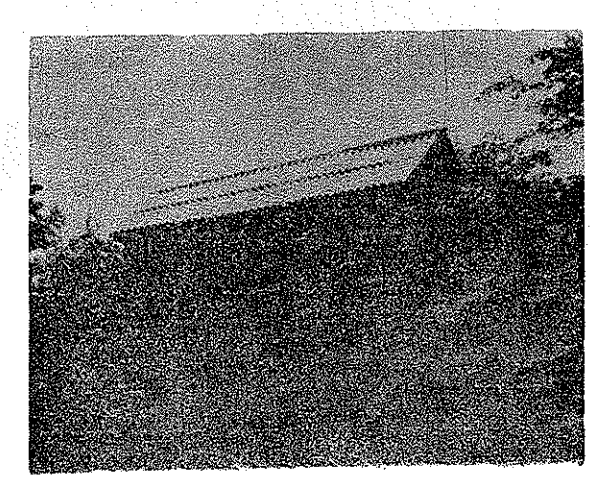

Сл. 6. — **Атрактивна зграда са зидовима од литарских боца минералне воде.** Налази се код главног извора Вичког киселјака (Снимљено: 24. 05. 1985., оригинал)

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА И ПЕРСПЕКТИВЕ

Изложени резултати истраживања показују, да су на древно порекло и многовековну функционалну генезу Вичке Бање одређујуће утицали подстицајни геопрафски фактори и пропулзивност термалних појава. У сплету, они су се изражавали кроз условљеност и погодност: 1. Геопрафског положаја и регионалног размештаја, 2. Геохемијског састава минералних вода, 3. Жупне климе, и 4. Релативно стабилног подручја у термалном сеизмизму.

Подпланински положај у поречју овећег водотока пружао је заштитну локацију. Она се на приступу бањском насељу у приобаљу могла лако надгледати и бранити. Регионални размештај, преко погодног прелаза на водотоку, омогућаваo је становништву Вичке Бање олакшану саобраћајну везу са главним путем који је водио долином Топлице. Погодности положаја и саобраћаја одражавале су се и на развијенији привредни живот и културу, а нарочито планинско и припланинско сточарство и лов, на једној, и риболов и искоришћавање текућих вода, на другој страни.

Геохемијски састав минералних вода, са учешћем и изразито лековитих компоненти, био је већег значаја јер су Вичке терме у далекој прошлости имале топлије воде са знатнијом количином пара и гасова. То је, у пределу жупне климе, омогућавало одржавање отвореног термалног купалишта током претежног дела године. Дугу купалишну сезону, на отвореном простору, у

жупном поднебљу омогућавао је и равномерни распоред атмосферских падавина.

Према подацима са терена, на основу досадашњих осматрања режима и хемизма термоминералне воде, може се рећи да су утицаји термалног сеизмизма приметније неизражени. Једино је познато, да се вичка вода термалног изворишта замутила и њена издашност смањила око 1 л/с за време великог земљотреса у Румунији. Потреси на Копаонику не одражавају се ничим на хидролошки режим и хемизам вичког термалног изворишта.

Премда у делатност радне организације „Прокупац" спадају и угоститељске услуге и туризам, функционална реафирмација Вичке Бање још није сагледана.

То је сасвим разумљиво ако се има у виду да је приступ селу Вичи те и Вичком термоминералним водама, за моторизоване туристе, доскоро био онемогућен.

До 1981. год. на реци Топлици, на сектору Туларе — Вича, постојао је само један висећи мост. Тек са изградњом бетонског моста, село Вича постало је приступачно и погодно за излетничку туризам. „Викенд фаза" са изграђеним кућама за одмор и рекреацију још није обухватила Вичу. Вичани који живе ван села досада су понајвише реновирали своје старе и изграђивали нове куће. Оне су и на простору где се, у приповршинској термалној издани, налази кисела вода (10—12 м).

На планини Видојевици још нису просечене излетничке стазе, али се приступило њиховом маркирању на сектору Белог камена. Ту је изграђено одмаралиште за средњошколску омладину и формиран зимски туризам са одржавањем смучарских терена. На Белом камену је одлочела изградња и „викенд насеља".

Полазећи од садржаја атрактивног амбијента и чињенице да је данас рекреација насушна потреба радних људи, нужно је израдити пројекат поливалентног искоришћавања термоминералних вода за перспективни „Термални рекреатив Вича". У преуређењу простора савременом валоризацијом термалних ресурса вишефазна изградња може се концентрирати на урбаним основама новоизграђене „Књажевачке Бањице".[57]

НАПОМЕНЕ

1. П. Чубриловић и Љ. Палавестрић: **Област српског кристаластог језгра** (Геологија Србије VIII-1, Хидрогеологија, Завод за регионалну геологију и палеонтологију Рударско- геолошког фак. унив. у Београду, Београд, 1976) 76, 78, 83.

2. **Геологија Србије IV, Тектоника** (Завод за регионалну геологију и палеонтологију Рударско-геолошког фак., Београд, 1976) 92-93.

3. Ј. Цвијић: **Геоморфологија, Књ. II** (Београд, 1926.) 239-240.

4. С. М. Милојевић: **Геоморфолошка проматрања о долини Топлице** (Гласник Географског друштва, Св. XV, Београд, 1929) 110-112, 114.

5. Вид. М. Костић: **О функционалитету термалних токова у Србији** (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", Књ. 34, Београд, 1982.) 163 и д.

6. М. А. Марковић: **Топлица у прошлости** (Ниш, 1932.) 7.

7. Т. Л. Ракићевић: **Режим реке Топлице** (Зборник радова Географског Завода ПМФ, Св. I, Београд, 1954) 67, 78.

8. T. L. Rakićević: **Izdan i izvori u Topličkoj kotlini** (Zbornik radova Geografskog Zavoda PMF univ. u Beogradu, Sv. XVI, Beograd, 1969) 51, 54, 60.

9. Исто, с. 57.

10. М. Р. Станојевић: **Хидрографски мотиви као изузетно важан чинилац рекреације и туризма на подручју Топлице** („Економика", Год. XXIII, Бр. 5, Ниш, 1976) 115.

11. Т. Л. Ракићевић, Издан и извори у Топличкој котлини, с. 57-59.

12. В. Вујановић и М. Теофиловић: **Генеза минералне воде „Сува чесма 1"** (Прокупље), (Записници Срп. геолошког друштва за 1977. годину, Београд, 1978) 103, 109.

13. Исто, с. 103: V. Vujanović i M. Teofilović: **Banjske i mineralne vode Srbije**, hemijski sastav, geohemija i geneza (Gornji Milanovac, 1983) 168-169.

14. М. Теофиловић и В. Вујановић: **Термоминерална вода „Сува чесма 2" код Прокупља** („Прокупачка бања"), (Записници Срп. геолошког друштва за 1977. годину, Београд 1978) 113, 117. 120; В. Вујановић и М. Теофиловић, Бањске и минералне воде Србије, с. 113, 116-119.

15. М. Костић: **Експортна експлоатација и промет угљенокиселих вода у СР Србији** (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", Књ. 28, Београд, 1976.) 117 и ту цит. литер.

16. Т. Л. Ракићевић, Издан и извори у Топличкој котлини, с. 58.

17. **„Прегледна карта СР Србије (ван САП) са појавама термоминералних вода"** (Београд, 1977.) 105 у регистру.

18. Т. Л. Ракићевић: **Климатско рејонирање СР Србије** (Зборник радова Географског института Прир. - мат. фак. унив. у Београду, Св. XXVII, Београд, 1980) 37.

19. М. Милосављевић: **Климатске одлике удолине Велике и Јужне Мораве** (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", Књ. 22, Београд, 1969) 149-151.

20. Исто, с. 152-154.

21. Исто, с. 154-156, 159, 161, 163.

22. Уп. М. Милосављевић, Климатске одлике удолине Велике и Јужне Мораве, с. 175, 179.

23. Т. Л. Ракићевић, Режим реке Топлице, с. 70.

24. И с т и: **Основне законитости у географском распореду падавина на територији СР**

Србије (Зборник радова Географског института ПМФ, Св. XXVI, Београд, 1979) 6, 11, 13, 15.
25. S. Sotirov: **Dr Sava Petrović — Život i delo** (Stogodišnjica flore okoline Niša — Plenearni referati, Univerzitet u Nišu, Niš 1985) 13.
26. M. Ružić: **Floristička i fitocenološka istraživanja u jugoistočnoj Srbiji (period od II svetskog rata do danas,** (Stogodišnjica flore okoline Niša, Niš, 1985) 25. 27-28.
27. V. Stamenković: **Flora jugoistočne Srbije nekada i sada** (Stogodišnjica flore okoline Niša, Niš, 1985) 65-66.
28. **Prokupac 1955-1985** (Izdanje RO „Prokupac", Prokuplje 1985) 4-5.
29. D. Dukić: **Zagađenost reka i jezera u Jugoslaviji,** Stanje i posledice na razvoj kontinentalnog turizma i rekreacije (Pos. izd. Turizmologije, Br. 2, Beograd 1977) 123-127.
30. T. Marković: **Ribolovne vode Srbije** (Beograd 1962) 222.
31. M. Kostić: **Genetska klasifikacija termaliteta Srbije I,** Funkcionalitet prirodnih faktora (Glasnik Srp. geograf. društva, Sv. LI br. 1 Beograd, 1971) 26 i tu cit. liter.
32. М. и Д. Гарашанин: **Археолошка налазишта у Србији** (Београд, 1951) 61.
33. М. А. Марковић, Топлица у прошлости, с. 9-10.
34. S. Knežević: **Socio-psihološki momenti vezani za korišćenje lekovitih izvora** (Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae, VII/1-2 Beograd, 1967) 74.
35. М. А. Марковић, Топлица у прошлости, с. 10, М. Костић, Генетска класификација термалитета Србије I, с. 26 и ту цит. литер.
36. **Заштита споменика културе нишког, јужноморавског и тимочког региона** (Завод за заштиту споменика културе — Ниш, Ниш, 1984) локалитет 4.
37. М. А. Марковић, Топлица у прошлости, с. 19.
38. Исто, с. 9, 19.
39. Уп. П. Петровић: **Ниш у античко доба** (Ниш, 1976) 106.
40. М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, с. 207.
41. Уп. М. Костић, Генетска класификација термалитета Србије I, с. 29.
42. Уп. М. А. Марковић, Топлица у прошлости, с. 31.
43. О. Зиројевић и И. Ерен: **Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444-1446),** (Врањски гласник, књ. IV, Врање, 1968) 389 и нап. 117 на стр. 408.
44. **Oblast Brankovića 1,** Opširni katastarski popis iz 1455. godine (Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1972) 306-7.
45. С. Димитријевић: **Дубровачка трговина у Лесковцу и околини и улога дубровачке колоније у Прокупљу** („Наше стварање", Год. III/2-3, Лесковац, 1955) 39, 57, Уп. И с т и: **Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку** (Пос. изд. САН CCCIV, Историски институт, књ. 10, Београд, 1958) 112.
46. Г. Станојевић: **Србија у време бечког рата 1683-1699.** (Београд, 1976) 185.
47. В. Б. Рудић: **Становништво Топлице** (Пос. изд. Етнографског института САНУ, Књ. 17, Београд, 1978) 27, 52.
48. Уп. А. Шчербаков: **Вича** (Миланова вода), („Велика Медицинска енциклопедија за народ", Београд) 186.
49. Уп. М. Костић, Експортна експлоатација и промет угљенокиселих вода у СР Србији, с. 131.
50. „Прокупац 1955-1985", с. 48.
51. М. Костић, Експортна експлоатација и промет угљенокиселих вода у СР Србији, с. 132 и ту цит. литер.
52. „Mineralne vode", God. X, br. 37, (Beograd, 1974) 16.
53. **Републички завод за статистику, Одељење у Нишу** (Ниш, 1985) месечни извештај индустрије.
54. „Прокупац 1955-1985", с. 48.
55. Исто, с. 22.
56. Исто, с. 62.
57. Вид. Михајло Костић: **Књажевачка Бањица,** Један пример преуређења простора савременом валоризацијом термалних вода (Лесковачки зборник XXV, Лесковац, 1985) 253 — 259.

Mihajlo Kostić
Petar Golubović

L'EAU GAZEUZE DE TOPLICA

La contribution à la solution du probleme d'origine antique et de la genèse fonctionnelle.

La contribution à la solution du problème d'origine antique et de la genèse fonctionnelle.

Les recherches exécutées ont montré que sur une origine antique et la genèse fonctionnelle mutiséculaire des Eaux de Vitch des agents stimulants géographiques et la propulsion des phénomènes thermales ont influencé d'une manière déterminative. Ils s'exprimaient par la conditionnalité et la convenance: 1) de la position géographique et la disposition régionale; 2) par la structure géochimique des eaux minérales; 3) par la climat ensoleillé; 4) par une région assez stable au point de vue du séismisme thermal. La position subalpine dans le bassin assez grand d'un fleuve offrait une location protectrice. A l'accès de la colonie balnéaire et dans la région riveraine elle pouvait être facilement surveillée et protégée. La disposition régionale, par un passage convenable dans la bassin d'un fleuve, permettait une communication de circulation facilitée avec la grande route qui menait par la vallée de la Toplica. La commodité de la position géographique et du trafic influençait sur la vie économique développée et sur la culture.

La structure géochimique des eaux minérales avec la participation des agents officinaux remarquables était expressément important car les Thermes de Vitch, dans son passé éloigné, avaient des eaux plus chaudes avec une quantité plus grande de vapeur et de gaz. Cela permettait, dans cette région du climat ensoleillé, l'entretien d'un établissement balnéaire thermal, a ciel ouvert au cours de la majeure partie de l'année. Des précipitations atmosphériques régulières permettaient une longue saison balnéaire. Dans la prochaine réaffirmation les Eaux de Vitch d'autrefois, on s'attend à une reconstruction polyvalente de l'ablissement récréatif thermal.
on poyvalente de l'etablissement récréatif thermal.

321+949.711„1878—1818"

Љубодраг А. Поповић

Административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918.

Административно-територијална подела наше земље, по динамици којом је текла, још од стварања државе у почетку XIX века, па до данашњих дана, представља јединствен пример у свету. Ниједна земља, можемо то рећи, нема толико нагомиланог искуства са спровођењем разних планова и пројеката који се тичу управне поделе њене територије као што је то случај код нас.

Оваква ситуација је свакако довољан разлог да се проблемима везаним за ово питање посвети нарочита пажња, и испитају разлози промена, као и последице које оне собом доносе.

Иако за овакво питање, за поједине науке, као што је то статистика, на пример постоји и специјалан интерес за ову врсту проблематике, у нашој научној литератури, ми до данас, колико је аутору познато не постоји једна комплетна студија, која би обухватила сву ову проблематику.

С обзиром на недовољну обавештеност о овој проблематици, и поред већ неких објављених материјала, сматрали смо да овом до сада мање обрађеном питању треба посветити одређену пажњу. Из тога разлога настао је и овај рад. Наша је намера да изложимо административно-територијалне промене у једном, како то статистичари популарно називају „сталном рејону", а то је лесковачки крај. Када то кажемо ми под тиме подразумевамо некадашњи лесковачки, власотиначки и јабланички срез.

I

Историја административно - територијалних промена у Србији је необично бурна. У њој се одражавају сви крупнији догађаји везани за ослобођење од турске власти, као и за слободу и демократизацију унутар саме земље.

За разумевање тих проблема везаних за ову територију потребно је да се у најкраћим цртама упознамо са решавањем ове проблематике у Србији до ослободилачких ратова 1877/78. године.

Још у доба турске владавине територија Србије, боље речено београдског пашалука, била је административно подељена на нахије, кнежине и села. Београдски пашалук је обухватио 12 нахија. Ослободилачки покрет у I устанку допринео је и ослобођењу области из околних пашалука, тако да ослобођена територија знатно превазилази границе пашалука. Ова територија сада обухвата и Крајину, Црну Реку, Горњи Тимок, алексиначки и крушевачки крај, део Старог Влаха, као и дрински предео — подручје Јадра и Рађевине. Овако ослобођену територију Правительствујушћи совјет својом одлуком из 1807. године је поново поделио на нахије, а нахије на кнежине. На чело сваке нахије постављен је главни кнез, а на чело кнежине кнежински кнез, док су селима управљали сеоски кнезови или кметови.

Споразумом кнеза Милоша и Марашли-Али Паше, у доба II устанка, дато је Србији право аутономије у београдском пашалуку, али не и изван њега, на територијама које су биле ослобођене у I устанку. Настојања кнеза Милоша да ову територију, ослобођену под Карађорђем присаједини Србији, после дугогодишњих напора, донела су резултат тек 1833. године. Устанак и војна акција Милошеве војске учинили су да и ових шест нахија буде коначно присаједињено Србији.

Стара административно - територијална подела присаједињењем нових области морала је претрпети промене.

1834. год. овако проширена Србија добила је ново административно - територијално уређење. Поред нахија оформљене су нове веће управне јединице, сердарства. Тако сада имамо следећу ситуацију. Најкрупније административно-територијалне јединице су сердарства којих има пет: Рашка — Чачак, Мач-

ванско — Шабац, Подунавско — Београд, Расинско — Јагодина и Тимочко — Неготин.Свако од ових сердарстава обухватило је по неколико бивших нахија које су тада добиле назив окружје. Ових 19 окружја се делило на капетаније (срезове), које су још од 1830. године замениле дотадашње кнежине.

Фебруара 1835. године доношењем првог Устава Србије, тзв. „Сретењског устава", укинута су сердарства и Србија је била подељена на округе, срезове и општине. Само је сада број округа био смањен на 15. Но Сретењски је устав због противљења великих сила био кратког века, и убрзо је суспендован. Кнез Милош је тада 1836. године донео Одлуку о новој административно - територијалној подели. Установљена су главна заповедништва, са истовремено и цивилном и војном влашћу. Ових заповедништава односно области било је четири и то: Дринско-Савска — Шабац, Дунавско-Тимочка — Неготин, Моравска — Алексинац и Шумадијска или средосточна — Крагујевац. Од овога је био изузет Београд, који је имао посебну команду у рангу заповедништва области. Са увођењем војних заповедништава, Србија није остала без округа, чији је број сада повећан на 17.

Ову поделу на 17 округа потврдио је и „Турски устав" из 1838. године. То је потврдио његов 61. члан одређујући да округ садржи по неколико срезова који су опет састављени из више села и општина[1]. Ова подела установљена Уставом од 1838. године остаће без већих измена и после Устава од 1869. године, све до проширења Србије 1878. године, када су после ослобођења јужних крајева формирана четири нова округа у чији је састав ушла и територија лесковачког краја.

II

Други српско-турски рат који је отпочео 1. децембра 1877. године и трајао до 22. јануара 1878. године, по свом успешном окончању отворио је још један проблем. Док се истовремено с ослобођењем појединих крајева успостављала српска власт, сада је са закључењем примирја требало у новим крајевима извршити и нову административно - територијалну поделу, односно извршити обележавање територијалних подручја округа, а и срезова и општина у њима.

Изједначавање нових крајева у административно - територијалном погледу са Кнежевином Србијом текло је споро и поступно. Да би се до овога дошло потребно је било предузети низ мера и донети више решења од децембра 1877. до јануара 1879. године.

Са напредовањем српске војске, првих дана децембра 1877. год., на ослобођену територију су упућивани представници српске цивилне власти тзв. владини изасланици. Ови изасланици су били привремени функционери. Њихов „је главни задатак, поред пружања помоћи војсци, да припреме терен и услове за успостављање сталних цивилних органа кад рат буде завршен и ослобођени крајеви дефинитивно присједињен Србији"[2].

Међутим овако сложени задаци које су имали да обављају владини изасланици захтевао је и постављање стабилне организације на основу које би се једнообразно поступило у обављању ових послова. Она је и створена кроз „Правила за руководство свима чиновницима у заузетим сада српским земљама"[3], чији је творац био Алимпије Васиљевић, члан владе при Врховној команди. У својим одредбама — тачкама „Правила" су предвидела да су као органи власти среске управе и општинске власти"[4].

У извештају који је поднео Министарском савету поводом доношења „Правила", Васиљевић је први пут поменуо и нову административну поделу ових крајева. Она је била подељена на пет срезова, и то на: прокупачки, лесковачки, акпаланачки, пиротски и адлиски (кулски).[5]

Прва брига, први задатак, среске управе, колегијалног тела састављеног од три члана, био је да попише општине, обележени круг свога среза, односно одреди које општине и села улазе у састав кога среза, и да у њима успостави општинску управу.

На простору омеђеном од севера почев од планинског чвора, који прави Петрова Гора са последњим обронком Копаоничке планине, па затим косама које деле притоке Пусте Реке од притоке Топлице, до испод села Дубове и ушћа Пусте Реке у Мораву [6]; са истока од Мораве испод села Граданице косом до вододелнице између Мораве и Нишаве, па даље њом до изнад састава реке Љуборажде са Власином, с изузетком села Ступнице (у Нишкој управи) и Присјана (овој Управи), пресецајући реку Љуборажду испод села Бојинца па на косу изнад села Врела и Лесковице; са југа од реке Власине, близу њених извора између села Црне Траве и Власине под Снепољском планином, до планинског чвора Млачиште, даље косом

изнад Цепа у кланац па из истог уз Јастребичку реку на Дервенске планине, и средином Ветерничке клисуре на планину Гољак, и са запада венцем планине Гољака и Петрове Горе, до састава ове са огранцима Копасника", оформљена среска Управа са седиштем у Лесковцу образовала је 32 општине.[7] Од овога броја 30 их је било сеоских, а по једна у вароши Лесковцу и варошици Власотинцу.

Овако формиране општине, од 5. јануара до 13. фебруара, биле су:

1. Лесковачка, која је чинила варош Лесковац.
2. Винарачка: Прибој, Залужње, Винарце, Чифлак Винарачки, Доња Стопања, Подринце.
3. Турековачка: Горње Стопање, Турековац, Свирце, Белановце, Власе, Каменица, Горње и Доње Трњане, Горње и Доње Синковце.
4. Велико Трњанска: Рударе, Велико Трњане, Пресечина, Шајиновац, Доња и Горња Јаиња, Паликућа, Кукуловце, Дрћевац, Шишинце.
5. Губеревачка: Губеревце, Горњи и Доњи Буњиброд, Жижавица.
6. Велико Мрштанска: Братмиловце, Велико Мрштање, Бадинце, Манојловце, Горње и Доње Крајинце, Злоћудово, Номаница.
7. Богојевачка: Богојевце, Навалин, Грајевце, Кумарево, Бобиште.
8. Печењевачка: Дупљане и Чифлак, Печењевце и Чифлак, Каштавар, Чеклин, Бријановце, Чифлак разгојински.
9. Брестовачка: Брестовац, Кутлиш, Шарлинце, Међа, Дреновац, Црнатово, Грудаш, Тополница.
10. Разгојинска: Граданица, Разгојна, Горња и Доња Локошница, Бабичко.
11. Јашуњска: Јашуња и Чифлак Кутиновачки, Црновница, Јарсеново и Чифлак, Чифлук Локошнички, Дрћевац, Злокућане, Јелашница, Биљаница, Доња и Горња Слатина, Градашница, Орашац.
12. Шишавска: Конопница, Шишава, Ломница, Средор, Пискупово, Липовица, Гуњетина.
13. Бошњачка: Бошњаце, Пертате, Тоговац, Ћеновац, Цекавица, Лугаре, Ждетлово, Коњила, Доње Врановце, Пустовојловце. Велико Војловце.
14. Лебанска: Лебане, Шумане, Шилово, Прекопчелица, Штулац, Гегла, Рафула, Горње Врановце, Кривача, Поповце, Раденовац, Рујковац.
15. Бојничка: Бојник, Драговац, Плавце, Буковац, Стубла, Бунћуша, Лапатинце, Придворица, Горње Бријање, Мрвеш, Црквица, Горње и Доње Коњувце, Речица, Каменица. Граница, Дубово, Кацабић, Каоник.
16. Бунушка: Радоњица, Бунуша и Чифлак, Дрводеља, Славујевце, Тодоровце, Мирошевце, Вина, Букова Глава, Гопања бара, Горино, Игриште, Барје, Бићида, Калуђерица, Церовац.
17. Вучјанска: Стројковце, Вучје, Жабљане, Бели Поток, Чукљеник, Накриваньски Чифлак, Брза.
18. Грабовничка: Голема Грабовница, Мала Грабовница, Загужане, Зољево, Тулово, Доња и Горња Копашница, Слатина.
19. Ораховичка: Ораховица, Несврта и Падеш.
20. Грделичка: Грделица, Тупаловце, Дедина Бара, Мала Бојшина, Палојце.
21. Дадинчачка: Козаре, Сејаница, Ковачева Бара, Дадинце, Градиште, Лопушња, Јаспребац.
22. Предејанска: Личин Дол, Крпејинце, Предејане, Бричевје, Сушевје, Гарина, Љутеш, Копитарце, Цеп.
23. Мртвичка: Бистрица, Грахово, Кораћевац, Репиште, Мртвица, Теговиште.
24. Ручанска: Рупље, Ново Село.
25. Орашачка: Добротин, Ладовица, Батуловце, Прилепац, Гложане, Орашје, Кукавица.
26. Власотиначка: чини је варошица Власотинце.
27. Крушевачка: Бољари, Црнатово, Црна Бара, Крушевица. Брезовица, Присјан.
28. Деанска: Своће, Деан.
29. Орашка: Ора, Дигни Магаре (Добровиште), Врело Лесковица.
30. Гарска: Гаре.
31. Бродска: Брод, Добро Поље.
32. Црнотравска: Црна Трава и засеоци (махале): Чука мачала, Чауш, Златанска, Видић, Тодорова, Обрад, Црвенкова, Лазарић, Козарница, Прозова.[8]

У састав ових општина нису била ушла још 53 села, с обзиром да у њима није било становника, осим појединих фамилија по планинским збеговима, за које се није знало да ће се и када вратити својим кућама.[9]

Образујући овакве општине управа је увек имала у виду да се општине „безусловно морају саставити из повише села.[10] Име је општини давано, у нај-

већем броју, по имену највећег села у општини.

Пописом села, и њиховим груписањем у општине није био завршен процес административно-територијалне поделе.

Још док су у децембру трајале ратне операције, и освојен део по део територије, Влада је на својој седници од 12. XII 1877. донела решење да „ради потребе снабдења освојених предела српском управом Министар правде спреми сходан предлог Закона".[11] На основу овога одређени министар је саставио пројекат Закона о уређењу ослобођених предела. О њему је расправљано 20. и 21. децембра 1877. на седницама Владе, када је и усвојен.[12] На основу предлога Владе, кнез је први „Закон о уређењу ослобођених предела" потписао у Нишу,[13] 3. јануара 1878. године.

Привремени Закон о уређењу ослобођених предела[14] донео је и нову организацију власти у ослобођеним крајевима. Сада постоје: окружне, среске и општинске власти. Но нове се власти нису могле увести пре територијалне поделе ових крајева на округе, срезове и општине. Зато се сада приступа решавању овог питања.

Учињени попис села био је основа за прву привремену територијалну поделу новоослобођених крајева. За даљи развој овог проблема битна су и мишљење појединих управа, достављених члану владе код Врховне команде. Наместо мамутских срезова, које је Васиљевић раније споменуо, сада се јављају нови предлози. Управе су по Васиљевићевој препоруци доставиле мишљења о образовању округа, броју срезова које на тој територији треба образовати, колико и којих општина треба да има у саставу срезова, као имена која треба дати тим административним јединицама.

Подносећи свој извештај о образовању општина, лесковачка управа је изнела и своје мишљење да је ова територија („лесковачка нахија, сада лесковачки срез") и простором и бројем становника довољно велика да може чинити један округ. За окружно место предложен је Лесковац. Овакав округ би требало да има три среза, и то: 1) лесковачки или ветернички са седиштем у Лесковцу, власотиначки или власински са седиштем у Власотинцу, и пусторечки са седиштем у Бојнику.

По општинама које су створене, лесковачки срез би сачињавало 17 општина, и то: брестовачка, разгојнока, печењевачка, јашуњска, винарачка, богојевачка, мрштанска, трњанска, вучјанска, бунушка. прабовничка, губеревачка, ораховачка, грделичка, предејанска и мртвичка. Власотиначки срез би се састојао од 11 општина: власотиначке, орашачке, шишавске, дадиначке, рупчанске, крушевичке, деанске, орашке, гарске, бродске и црнотравске. Под пусторечки срез би требало да дођу три општине: бошњачка, лебанска и бојничка, као и она 53 села која у том моменту нису ушла у састав ниједне од формираних општина.

Као разлог за предлог овакве поделе сем конфигурације самог терена на коме се налазе, узет је као важан и економски моменат, назначен као „трговински обрт" и „аграрни односај" појединих делова. (У лесковачком срезу је производња стрмног жита, кукуруза и конопље; у власотиначком сна ближе Морави виноградарство а у брдима сточарство. Овде се не сеје кукуруз већ већином пролећна стрмна жита; у пусторечком сеју се подједнако стрмна жита и кукуруз, има доста стоке, али нигде није било винограда).[15]

Излажући и даље своје мишљење о територијалној подели, Управа је предлагала да ако дефинитивна граница обухвати и предео који се зове Пољаница, који моменгално припада врањској нахији, а он дода лесковачкој нахији, требало би образовати и четврти — дервенски срез, са седиштем у Цепу. Њега би сачињавале две општине пољаничког предела, и дела између Пољанице и Мораве са једном општином, затим Мртвичка, Предејанска и Грделичка из лесковачког среза, као и црнотравска и рупчанска из власотиначког, значи укупно осам општина.

Овај извештај са предлогом административног уређења територије, као и извештаји и предлози других управа, омогућили су владином представнику Васиљевићу да на седници Владе од 26. 4. 1878. поднесе извештај о управљању ослобођеним пределима по већ донетим законским прописима (јануарским).[16]

Међутим, иако упозната са ситуацијом, влада је сматрала да је још у немогућности да коначно подели ослобођени део на округе и срезове. Но желећи да се уведе „законит ред и правда", влада је на седници од 13. 5. 78. усвојила „Закон о привременом управном подељењу и снабдевању са властима ослобођених предела".[17]

Новодонети Закон је по изјави владиног представника привремено поделио земљу на шест округа и 21 срез.[18] Шест образованих округа били су: нишки, куршумлијски, лесковачки, врањски, пиротски и кулски. Сам, пак лесковачки округ подељен је на срезове: ветернички са седиштем у Лесковцу, власински са седиштем у Власотинцу и пусторечки са седиштем у Бојнику.[19]

Развој ситуације у лето 1878, особито одлуке Берлинског конгреса, којима је Србији призната независност, као и територија коју је у рату ослободила, наметнули су организацију коначне поделе ове територије на округе и срезове.

Први посао био је поверен Врховној команди. Она је после проучавања земљишта од стране војних власти, с обзиром на конфигурацију земљишта и потребе становништва, саставила пројекат о административној подели ослобођене територије, са планом поделе земљишта.[20] Министарство унутрашњих дела је у октобру послало свога опуномоћеника у нове крајеве, који је са тамошњим војним и грађанским властима испитао целисходност све поделе.[21]

Усаглашен предлог команде и министар за поделу присаједињених крајева на 4 округа и 14 срезова био је крајем године упућен Народној скупштини. Овакав предлог Законодавни одбор је у почетку у потпуности прихватио „зато што је ово привремена подела, јер наша међународна граница још се није потпуно обележила".[22]

Прва дебата о овом предлогу, одржана на XII седници Народне Скупштине, 9. децембра изазвала је реакцију. Повод за сво био је предлог за укидање лесковачког округа и сазнање да Лесковац неће бити окружно место.[23]

Још на VIII скупштинском састанку, 3. децембра народни посланици лесковачког округа поднели су предлог да се Лесковац огласи за окружну варош, а молбу у исту сврху скупштини је поднело 132 грађана Лесковца. Велики део дебате поводом предлога Закона одвија се око овог питања. После бурне дискусије, вероватно и под утицајем изјаве законодавног одбора, посланици нису прихватили лесковачке предлоге.

Но сам закон, усвојен у начелу, на предлог председника скупштине, враћен је на поновну оцену Законодавном одбору. Одбор је у своме извештају, поднетом скупштини на XX седници 16. XII предложио измену у предложеном закону. Она је била следећа: а) да назив среза „власински" треба заменити са „власотиначки" по имену варошице Власотинце, б) предложио је нови, четврти срез у округу пиротском „лужнички", од по неколико села одузетих од среза власотиначког, белопаланачког, нишавског и трнског. Тиме се број срезова повећао на петнаест.[24]

На истом састанку је после разматрања у појединостима, без противљења посланика, усвојен Закон о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове.[25]

Доношењем овог закона лесковачки округ је престао да постоји, а његова територија је припала већим делом нишком и топличком округу а мањим деловима врањском и пиротском.

Но са овим подела није била завршена. Њен дефинитивни завршетак означен је издавањем „Указа о одређеву простора и граница округзима и срезовима, и места за среске канцеларије у ослобођеном и присаједињеном Србији земљишту", од 6. фебруара 1879. год.[26]

Тиме је завршена територијална подела нових крајева, као формална основа за изједначавање са дотадашњом Србијом. Српска цивилна власт није могла да пренесе у нове крајеве неке нове форме осим оних које су у Србији постојале и већ биле опробане. Но само преношење форме није и крај тога изједначавања. Сада са овим, настаје тек стварни процес изједначавања на свим пољима, али што није предмет нашег излагања.

III

Новом поделом, од четири новоформирана округа: нишки, топлички, врањски и пиротски, лесковачки крај се нашао у саставу два: нишког и топличког. Нишком округу припали су лесковачки и власотиначки срез, а у састав топличког је ушао јабланички срез.

Од бившег лесковачког среза, из раније предложене поделе, од 17 општина остало је 11, и то: брестовачка, печењевачка, винарачка, турековачка, богојевачка, мрштанска, трњанска, вучјанска, брунишка, грабовничка и губаревачка. Сем ових срезу су додате још две општине. То је пре свега општина, по којој је и цео срез добио име, лесковачка. Као 13-та била је још и новоформирана дединобарска, настала издвајањем села Дедина Бара из састава грделичке општине.[27]

Од оних преосталих шест општина, две су се нашле у саставу заплањског среза: разгојнска и јашуњска а једна

— грделичка у саставу власотиначког. Остале три промениле су и срез и округ. Тако су ораховачка и мртвичка потпале под пољанички, а предејанска под масурички срез врањског округа.

Но сем овог прегруписавања општина у срезове, дошло је и до прегруписавања села унутар општина. Тако су некима додата нова места, некима пак одузета, а трећима су једна одузета а друга била додата. Општина великотрњанска је добила Шишинце, а вучјанска Накривањ. Од општине турековачке одузета је Каменица, а од богојевачке Грајевце. Општини Печењевце одузето је село Чекмин, а додата Липовица, док је брестовачка општина остала без Дреновца, Међе, Црнатова, Грудаша и Топонице али су јој додати Доње Бријање и Чекмин.

Остале општине нису претрпеле никакве измене.

Власотиначки срез је био повећан.[28] Сем ранијих 11 општина њему су додате и 4 нове: црвенојабучка, калнска, дарковачка и грделичка. У овоме срезу било је мањих прегруписавања унутар постојећих општина. Тако је општина крушевичка остала без села Присјан, које је прешло у срез нишавски, округа пиротског, док су Мала Бојшина и Палојце из грделичке прешла у предејанску општину, а ова у срез Масурички, округа врањског. Шишавска општина била је увећана за Рајино поље, Стајковац и Скрапеж.

Нове општине у овом срезу састојале су се од следећих места; и то: 1) црвенојабучка од Радосиња, Раков Дола и Црвене Јабуке; 2) калнска од Преслапа, Градског, Јабуковика и Калне, и 3) дарковачка од села Дарковац.

До највећих промена дошло је у јабланичком срезу.[29] Наместо раније три сада је шест општина. Нове општине су: житнопоточка, ивањска и бувско-равнобањска. Повећан је и број села на 61, док су ову територију напустила свега 2 села: Рафуна и Кацабаћ.

Нове општине имале су у своме саставу следећа места: 1) житнопоточка, Гласовик, Житни Поток, Статовац, Драги Део, Старо Село, Бублицу, Злату и Магаш; 2) ивањска: Брестовац, Вујаново, Речицу, Славник, Турјане, Оране, Лозине и Ивање, Свињарицу, Слишане, Мајковац; 3) бувско-равнобањска: Свирце, Лапаштицу, Капиту и Тупале.

Нови Устав од 1888. године задржао је и даље поделу земље на округе, срезове и општине. Сагласно уставним одредбама, марта 1890. године донет је и нови Закон о административној подели Краљевине Србије.[30]

На основу овог Закона број округа у Србији је смањен на 15. До смањења броја округа, а самим тим до повећања њихове територије, дошло је углавном као резултат спајања неких мањих округа, а и прегруписавањем неких окружних подручја.

Укидање нишког округа имало је за последицу пребацивање власотиначког среза у пиротски округ, а лесковачког у нови, проширени врањски округ. Овоме округу припао је и, из ранијег топличког округа јабланички срез.

Са новом поделом дошло је и до повећања територије срезова. Тако је сада нови лесковачки срез обухватио следеће општине и места:

Лесковачки срез:

1. бабичка: Бабичко, Горња Локошница.
2. богојевачка: Богојевац, Навалим.
3. брестовачка: Брестовац, Доње Бријање, Кутлеш, Липовица, Шарлинце.
4. бунушка: Бунуша, Дрводеља, Радоњица, Тодоровце.
5. великограбовничка: Велика Грабовница, Зољево, Мала Грабовница, Тулово.
6. великотрњанска: Велико Трњане, Горње Јајно, Доње Јајно, Паликућа, Пресечина, Рударе, Шајновац, Шишинце.
7. винарачка: Винарце, Залужње, Мира-Чивлак.
8. вучјанска: Бели Поток, Брза, Вучје, Жабљане.
9. губеревачка: Горњи Буниброд, Губеревац, Доњи Буниброд, Жижавица.
10. јашуњска: Биљаница, Градишница, Грајевац, Дрћевац, Злокућане, Јарсеново, Јањуша, Јелашница, Купиновица, Орашац, Пискупово, Слатина, Црковница.
11. лесковачка: Лесковац.
12. мирошевачка: Барје, Букова Глава, Вина, Горина, Игриште, Калуђерица Мирошевац, Славујевац.
13. мрштанска: Бадинцне, Бабиште, Братмиловце, Горње Крајинце, Злоћудово, Кумарево, Манојловац, Мрштане, Номаница, Доње Крајинце.
14. ораовичка: Бистрица, Велика Копашница, Граово, Кораћевац, Мала Копашница, Несврта, Ораовица, Слатина.
15. печењевачка: Брејановац, Дупљане, Каштавар, Печењевац, Подринце, Прибој, Разгојински Чивлак, Цекмин.

16. разгојинска: Граданица, Доња Локошница, Разгојна.
17. стројковачка: Накривањ, Стројковац, Букљеник.
18. тумковачка: Белановце, Власе, Горње Синковце, Горње Стопање, Горње Трњане, Доње Синковце, Доње Стопање, Доње Трњане, Свирце, Тумковац, Церница.

а јабланички:

1. баньска: Боровце, Власе, Маровци, Равна Бања, Радевце, Свирце, Стара Бања, Сијарина, Шаић, Грбавце.
2. бојничка: Бојник, Граница, Драговац, Каменица, Мрвеж, Плавци, При дворица, Савинац, Суво Поље.
3. бошњачка: Бошњаци, Велико Војловце, Врановце, Лугаре, Пертате, Тогочевац, Ћеновац, Цекавица.
4. бувска: Бувце, Дрводеља, Булекаре, Клаић, Лапаштица, Рафуна.
5. бучуметска: Бучумет, Лалиновац, Руњковац.
6. доњоконувска: Брестовац, Горње Коњувце, Доње Коњувце, Речица, Славник, Црквица.
7. косанчићска: Горње Бријање, Косанчић, Ступбла, Буковац.
8. лапатиначка Бинћуша, Кацабаћ, Лапатинци, Обилић.
9. лебанска: Врановци, Гегља, Гургуровац, Ждеглово, Коњина, Кривача, Лебане, Поповац, Прекопчелица, Радиновац, Шилово, Ступац, Шумани.
10. медвеђска: Богуновце, Врапци, Дукат, Капиг, Македонци, Медвеђа, Негосавље, Петриље, Пусто Шилово, Ступбла, Тупале, Црни Врх.
11. сранска: Вујаново, Ивање, Лозање, Магаш, Мијаилица, Оране, Сакицол, Турјане.
12. реткоцерска: Велика Брајина, Губавци, Медевце, Мркоња, Пороштица, Пропоре, Реткоцер, Тулари, Чокотиж.
13. слишањска: Боринце, Гајтан, Мајковац, Ображда, Свињарица, Слишане.

Власотиначки је обухватао следеће општине и села:

1. бродска: Брод.
2. власотиначка: Брезовица, Власотинци.
3. гарска: Гаре.
4. горњоорашка: Врело, Горњи Орах, Орах.
5. грделичка: Бојшина, Грделица, Дедина Бара, Козари, Крпејце, Лички Дол, Палојце, Сејаница, Тупаловци.
6. дадиначка: Градиште, Дадинце, Јастребац, Ковачева Бара.
7. дарковачка: Дарковац.
8. дејанска: Борин До, Дејан, Своће.
9. добровишка: Добровиш, Лесковица.
10. добропољска: Добро Поље.
11. калапска: Градска, Јабуковик, Кална, Преслап.
12. конопничка: Батуловац, Конопница, Рајино Поље, Скрапеж, Стајковци.
13. крушевичка: Бољаре, Крушевица, Равни Дол, Црна Бара, Црнатово.
14. орашка: Гложани, Добротин, Кукавица, Ладовица, Орашје, Прилепац.
15. рупљанска: Лопушња, Ново Село, Острозуб, Рупље.
16. црвенојабучка: Радосиљ, Раков До, Црвена Јабука.
17. црнотравска: Црна Трава, Чука.
18. шишавачка: Гуњетина, Липовица, Ломница, Средор, Шишава.

Измене које је са собом донео Закон од 1890. године у територијалној структури округа биле су изванредно велике. Дошло је до промена у организацији рада управе који је текао једним током више од пет деценија. Но он је имао неповољне последице за „нове" крајеве. Окрузи у овом делу Србије били су и економски и саобраћајно лоше састављени. Иако су ради тога вршене измене Закона 1891. и 1894. године, ситуација се није поправила.

Укидање Устава од 1888. године под владом Александра Обреновића, имало је за последицу доношење Закона о изменама у закону о административној подели Краљевине Србије, фебруара 1896. год.[31] Овај Закон је задржао исти број округа, али је извршио извесно прегруписавање округа и срезова у њима. Међутим, срезови лесковачког краја су остали у саставу старих округа, из 1890. године, врањског и пиротског.

Друга измена Закона од 1890. године, извршена у јануару 1899. године,[32] донела је измене у саставу већ раније утврђених 15 округа додавањем или одузимањем појединих срезова. Тако је врањском округу додат власотиначки срез који је изузет из састава пиротског округа.

Тако се почетком овог века цео лесковачки крај нашао у саставу једног округа. У том саставу дочекаће и I светски рат. Окупатор је на окупираној територији задржао затечену административну поделу на округе, срезове и општине.[33]

IV

Но сем тога што су срезови изменама Закона прелазили из састава једног округа у други, тако исто долазило је и до промена унутар среских подручја. Оне су особито карактеристичне у територијалним променама општина и са њима општинских подручја.

Прве промене у саставу општина вршене су као што смо видели током 1878. год., да коначно добију свој облик 1879. год. Ове промене на овој територији биле су резултат тежњи напредњака да се мале општине, какве су раније установљене „појачају и оспособе за живот". Та своја настојања о уређењу општина означена у њиховом програму напредњаци су успели да реализују за читаву Србију доношењем Закона о изменама и допунама о устројству општина и општинских власти, 11. јуна 1884. год.[34]

По овом закону, особито његовом члану 2а, ни једна општина не може имати мање од 500 пореских глава, а у брдовитим крајевима та је обавеза смањена на број од 350 глава. Тиме је била остварена и законска идеја о „великој општини". Но сем што је говорено о спајању више општина у једну, у Закону се нашло и ограничење да се при састављању општина ни једно село не сме цепати. Доношење овакве законске одредбе довело је до тога да је током 1885. и 1886. године дошло до низа одлука којима се укидају раније општине и образују нове.

Искористивши своје право „државна власт"[35] је у оквиру ове најкрупније промене структура општина, до тада вршене у Србији, 1886. године донела одлуку о препруписавању општина и у лесковачком крају.

Тако је у власотиначком срезу укинуто осам а образовано пет, у јабланичком укинуто шест, а образовано пет, док је у лесковачком од 13 постојећих укинуто 12, а образовано осам нових општина.

Ми ћемо их овде набрајати редом:

а) власотиначки срез

укидају се: гарска, дарковачка, дединобарска, дадиначка, бродска, орашка, орашачка и рупљанска.

Уместо њих су: рупљанска, орашка, тегошничка, прделичка и бродска.[36]

б) јабланички срез

укидају се: бошњачка, бојничка, бувско-равнобањска, житнопоточна, иваньска и лебанска.

Уместо њих су: бојничка, медвеђска, слишанска, лебанска и бошњачка.[37]

в) лесковачки срез

Укидају се: брестовачка, печењевачка, винарачка, тураковачка, богојевачка, мрштанска, губеревачка, великограбовничка, ораовичка, велико-трњанска, вучјанска и бунушка.

Уместо њих су: брестовачка, печењевачка, тураковачка, кумаревска, велико-грабовничка, вучјанска, бунушка и сраовичка.[38]

У Уставу донетом убрзо после овог препруписавања 1888. године, положај општине се није одређивао посебно, већ је дат у оквиру опште административно-територијалне поделе (окрузи, срезови и општине), али ни овде није препуштено да се одреди да се нова општина не може створити, нити се њен обим може мењати, без одобрења законодавне власти.[39]

Посебан Закон, који је требало да регулише низ других питања, и уреди односе између државних органа и општине донет је 25. новембра 1889.[40]

Овај закон, по својим предлагачима назван радикалски,[41] предвидео је новине у саставу општина. Тако је сада број чланова у општини смањен на највише 200 чланова, а планински предели с обзиром на географске тешкоће могли су имати и мање. Спајање и раздвајање општина прешло је сада у надлежност Народне скупштине.

Овакве законске одредбе изазвале су супротну реакцију. У периоду од 1889 — 1891. године дошло је до пуног замаха раздвајање општина. Дотадашње велике општине распадале су се на више мањих, Тако је 1890. у власотиначком срезу од 7 створено 13, а у лесковачком 1889—1890. од шест створено 13. Ово је особито карактеристично у јабланичком срезу где је од четири велике општине 1891. год. створено 12 општина.

То би изложено изгледало овако:

а) Власотиначки срез

1890. година: 1) бродска (Брод, Добро Поље, Дарковац) у 3 нове: бродску, добропољску, дарковачку,[42] 2) шишавска раздели, а село Батуловци одвоји од општине орашке, и образују 2 нове: Конопничку (Конопница, Скрапеж, Стојковац, Рајино поље, Батуловац) и шишавску (Шишава, Ломница, Средор, Гуњетина, Липовица);[43] 3) рупљанска у 2 нове: Рупљанску (Рупље, Ново Село) и лопушњанску (Лопушња, Градиште, да се ове две исте године поново споје у рупљанску.[44]; 4) Тегошничка у 3 нове: гар-

ску (Гаре), добровишку (Добровиш, Лесковица), горњоорашку (Орах, Врело).[45]

б) Лесковачки срез

1889. година: кумаревска — у две нове: богојевачку (Богојевац, Навалин) и Мрштанску (Кумарево, Бабиште, Мрштане, Злоћудово, Номаница, Бадинце, Доње и Горње Крајинце, Братмиловац).[46] 1890. година: 1) тураковачка (Тураковац, Горње и Доње Стопање, Горњи и Доњи Синковац, Свирци, Горње и Доње Трњане, Белановац, Власе, Винарце, Мира Чивлак) и прабовничка (Велика и мала Грабовница, Тулово, Залужане, Зољево, Жижавица, Губеревац, Доњи и Горњи Буниброд) у 4 нове: тураковачку (Тураковац, Горње и Доње Стопање, Горње и Доње Синковце, Свирци, Горње и Доње Трњане, Белановце, Власе), винарачку (Винарце, Мира Чивлак), губеревачку (Губеревац, Доњи и Горњи Буниброд, Жижавица), великопрабовачку (Велика и Мала Грабовница, Залужане, Тулово, Зољево)[47] 2) бунушка (Бунуша, Радоњица, Тодоровце, Дрводеља, Мерошевце, Славујевце, Вина, Брза, Букова Глава, Гарина, Барје, Игриште, Жабљане) и вучјанска (Бели Поток, Велико Трњане, Вучје, Горње и Доње Јаиње, Накривањ, Рударе, Паликућа, Пресечина, Стојковац, Чукљеник, Шајновци, Шашинци) у 5 нових: бунушку (Бунуша, Радоњица, Тодоровце, Дрводеља), Мерошевачку (Мерошевце, Борје, Вина, Славујевац, Игриште, Букова Глава, Гарина), трњанску (Велико Трњане, Рударе, Горња и Доња Јаиња, Шишинце, Паликућа, Пресечина, Шајновце), вучјанску (Вучје, Бели Поток, Жабљане, Брза), стојковачку (Накривањ, Чукљеник, Стојковац),[48] 3) разгојнска (Разгојна, Доња и Горња Локошница, Бабичка, Граданица) у 2 нове: бабичку (Бабичка, Горња Локошница) и разгојнску (Разгојна, Доња Локошница, Граденица).[49]

в) Јабланички срез

1881. година: Од општина лебанске, бојничке, слишањоске и медвеђске формирају се 12 нових и то:

1. Лебанска: Врновци, Гргуровац, Жде глово, Коњина, Кривача, Лебане, Поповац, Прекопчелца, Шилово, Шумане, Гегља, Штулац и Радиновац.
2. бојничка: Бојник, Граница, Драговац, Каменица, Плавци, Придворица, заселак Мрвеш и новонасељено место Савинац.
3. д. коњувска: Брестовац, Г. Коњувци, Речица, Славнак и Црквице.
4. лапатинска: Бунђуша, Кацабаћ, Лапатинци, Обилић.
5. косанчићска: Г. Бријање, Стубла, Ћуковац, Косанчић.
6. слишанска: Боринци, Гајтан, Мајковац, Ображда, Свињарина, Слишани.
7. оранска: Вујаново, Иване, Лозани, Магаш, Михајлица, Оране, Сакицол, Турјане.
8. медвеђска: Богуновац, Боровци, Врапци, Канић и Дедић, Дукат, Маћедонци, Медвеђа, Негосавље, Петриља, Пусто Шиново, Газдари, Стубла, Тупале, Црни Врх, Врапци.
9. бувска: Бувци, Дрводеља, Булекари, Клаићи, Лапаштица, Рафуна.
10. баньска: Власи, Грбовци, Равна Бања, Радевци, Свирци, Сијарина, Стара Бања, Шајићи, Боровци, Дамњановац.
11. ретко-церска: Брајина, Губавци, Мркења, Пороштица, Прпоре, Ретко-цер, Тулари, Чокотин, Медевци, Сикирача, и
12. бучуметска: Бучумет, Халиновац, Руњковац.[50]

Закон о изменама и допунама у Закону о општинама, од 21. јуна 1898[51] донео је трећу крупну промену у територијалној организацији општина: поновно груписање мањих општина у веће. Међутим, како је требало да се промене уведу најкасније до почетка наступајуће, нове 1899. године, убрзано се пришло њиховој реализацији. Тако се сада у власотиначком срезу укида осам старих а образују три нове, у јабланичком 10 а образују 7, а у лесковачком (укидају чак 13 да би се образовало 12 нових.

Укинуте су биле следеће општине:

а) власотиначком: гарска, горњо-орашачка, дарковачка, добровишка, добропољска, конопничка, бродска, шишавачка;

б) јабланичком: баньска, бувска, бучуметска, бојничка, доњо-коњувска, косанчићска, лапатиначка, медвеђска, оранска, слишанска;

в) лесковачком: бабичка, богојевачка, бунушка, винарачка, велико-прабовничка, рашуњска, мрштањска, мирошевачка, оравичка, печењевачка, стојковачка, тураковачка.

Уместо ових формиране су нове:

а) Власотиначка: 1) бродска (Брод, Дарковац, Добро Поље, 2) шишавачка: Конопница, Гуљетина, Липовица, Лом-

ница, Средор, Стојковац, Скрапеж, Рајно поље, Шишава, Батуловац и 3) Тегошничку: Гаре, Горњи Орах, Врела, Добровиш, Лесковица;

б) јабланичком: 1) косанчићска: Косанчић, Стубла, Горње Бријање, Буковац, Кацабаћ, Лапатница, 2) оранска: Оране, Лазне, Турјане, Вујаново, Магаш, Ивање, Мијајлица, Секицол, Мајковац, Ображда, Боринце, Слишане, Брестовац, Сламник, Речица; 3) бучуметска: Бучумет, Руњковац, Лалиновац, Богојевац, Свињарица, Гајтан, Брајшар, Равниште, Црводик, Шљивово, Дренци, Бачевина; 4) бојничка: Бојник, Драговац, Придворица, Каменица, Савинац, Мрвеш, Граница, Плавце, Суво-Поље, Црквица, Доњо-Коњувце, Горњо-Коњувце, Бинћуша; 5) медвеђска: Медвеђа, Стубла, Дедић, Леце, Мискић, Врело, Пусто-Шилово, Конрак, Негосавље, Црни врх, Маћедонци, Петриље, Газдари, Вранце, Богуновац) 6) бањска: Боровце, Свирци, Радевци, Сјарина, Равна-Бања, Грбавци, Власи, Стара Бања, Шајић, Мамуловац, Маровци, Синановци, Мушице, Дукате, Капито, Тупале, Лапаштица, Дрводеља; 7) бувска: Клајић, Рафуна, Булекале.

в) Лесковачком: бабичка: Бабичко, Горња Локошница, Црковница; 2) богојевачка: Бабиште, Богојевац, Грајевац, Злокућане Кумарево, Навалин; 3) велико-грабовничка: Велика Грабовница, Мала Грабовница, Залужане, Зољево, Мала Копашница, Тулово; 4) винарачка: Винарце, Доња Стопања, Залужања, Мира-Чивлак, Прибој; 5) вучјанска: Бели Поток, Брза, Букова Глава, Вучје, Збезиште, Рашин-лаз, Горина, Жабљане; 1) јашуњска: Биљаница, Градишница, Дрћевац, Јарсеново, Јашуња, Мала Купиновица, Јелашница, Купиновица, Орашац, Пискупово, Слатина, Дрћевачки Чивлак; 7) мирошевачка, Барије, Бештица, Бунуша, Вина, Дрводеља, Игриште, Калуђерица, Мирошевац, Славујевце, Тодоровце; 8) мрштанска: Бадинце, Братмиловце, Злочудово, Горње Крајинце, Доње Крајинце, Манојловци, Мрштање и Номаница; 9) ораовачка: Бистрица, Граово, Велика Копашница, Корачевац, Несврта, Падеж, Ораовица, Слатина, 10) печењевачка: Брејановце, Дупљане, Краштавар, Печењевце, Подринце, Разгојански Чивлак, Чекмин; 11) стројковачка: Накривања, Рашин-лаз, Накриваньски Чивлак, Радоњица, Стројковци, Чукљеник; 12) тураковачка, Белановце, Власе, Горње Синковце, Доње Синковце, Свирце, Горња Стопања, Горње Трњане, Доње Трњане, Тураковац.[52]

У току 1899. дошло је до издвајања неких села из већ формираних оранске (Слишане, Боринце, Мајковац, Ображде) и Бучуметске (Гајтан, Бачевица, Свињарица), од којих је формирана нова слишанска- осма општина у јабланичком срезу.[53]

После нешто више од три године, марта 1902, донет је нов Закон о општинама.[54] Његове одредбе су растуриле велике и поново вратиле у живот мале општине, до 200 пунолетних грађана. Исто тако спајање и раздвајање општина дато је у надлежности „законодавној власти", а не више краљу, Државном савету и министру унутрашњих дела.[55]

Као последица примене ових законских прописа, дошло је 1903. и 1904. године, и до промена у административном погледу у једном броју општина у лесковачком крају, но морамо при томе рећи да су оне биле мањих размера него ли раније, као и да је за њих карактеристично одвајање појединих села од већ постојећих општина и формирање 10 нових општина.

У току 1903. године формиране су издвајањем 1) Села Предејане, „Бричевље и Сушевље од општине прделичке" општина „предејанска"[56] 2) Села Конопнице, Стојковац, Скрапеж, Батуловац, Рајино поље од општине „шишавачке" општина „конопничка";[57] 3) села Оруглице, Равни Дол, Мелова, Гаглинце, од општине „големо-селске" општина „округличка",[58] 4) села Горње и Доње Коњувце, Црквице од општине „бојничке" и села Речица, Славник, Брестовица од општине „ораньске" општина „доњо-коњувска".[59]

Година 1904. је била мало „богатија". Тада су формиране издвајањем; 1) села Добровиш и Лесковица од општине „тегошничке" општина „добро-вишка";[60] 2) Села Орах и Врело од „тегошничке" општине, општину „горњо-орашку"; 3) Село Своје од општине „дејанске" нову „овоћску";[61] село Дарковац од општине „бродске" општину „дарковачку";[62] 5) села Велика Копашница и Слатина од општине „ораовичке" општину „велико-копашничку",[63] 6) села Бунуша, Тодоровац од општине „мирошевачке", Брза од општине „вучјанске", Радоњица од општине „стројковачке" општину „бунушку".[64]

Тиме су завршене знатније измене општина у овом крају. Но сем ових морамо поменути да је било и појединачних које нису биле везане ни за какве законске промене. Тако су 1893. године

села Јастребац, Дадинац, (орашачка), Ковачева Бара (грделичка), Градиште образовала општину „дадиначку",[65] а 1909. Добро Поље издвајањем из општине бродске нову, „добропољску".[66] Године 1910. Горњи и Доњи Присјан су одвајањем од општине „равнодубровске", оформили нову „доњоприсјанску."[67] Последња измена у Краљевини Србији извршена је 1913. године. Тада су села Равна Бања, Стара Бања и Маравце издвојиле се од општине „бањске" и образовала „равнобањску" општину.[68]

V

За срезовима као „примерима" пошла су била и нека насељена места. Она су се територијално селила из једног среза у други. Но овде је карактеристично да су она проширивала својим доласком саму територију лесковачког краја, док је мањи број отишао у друге срезове. Промене унутар самог подручја су веома мале.

Када погледамо одакле су она „долазила", видећемо да их је највише из срезова пољаничког и нишког, по 12. Но док су она из пољаничког трајно остала у саставу ових срезова (11), дотле су она из нишког у већем броју (7), поново напустила ову територију.

До ових територијалних промена, као што видимо, углавном сеоских насеља, не долази само због повећаног броја становника, а у вези важећих законских прописа, него и због промене у привредном развоју, промена у саобраћају, као и из других разлога. За нека места је чак карактеристично, да су ове промене вршене веома брзо, а за неке да је то било после дужег периода.

Појединачно изложено, те промене изгледају овако:

а) из пољаничког: Бистрица, Карађевци, Несврта, Ораовица 1882. г. у лесковачки;[69] Бричевље и Сушевље у власотиначки 1896.[70] год. док је јабланички добио Липовицу 1899. а Гатинце, Мелово, Округлицу и Равни Дол 1904. године.[71] Село Грахово је 1882. припало лесковачком, али је 1904. године поново враћено у пољанички срез.[72]

б) из нишког: Велики и Мали Вртоп, Велики и Мали Крчимир, Горњи и Доњи Присјан, Комарице, Личје, Предејане, Равна Дубрава, Семче и Ступнице су 1986. припале власотиначком срезу[73] Но већ следеће године почео је повраћај неких од њих у нишки и трајао до 1899. године. Велики Вртоп, Лучје 1897, а Мали Вртоп, Велики и Мали Крчимир, Семче и Ступица 1899., вратили су се у нишки срез.[74]

в) из масуричког су 1882. Крпејац и Личји Дол, а 1909. Гузевље, прешли у власотиначки срез.[75]

г) из осталих срезова је овако: 1) Јашуње и Разгојно 1887. из заплањског у лесковачки.[76] 2) за лесковачки и власотиначки срез изгледа да је од необичне важности било село Пискупово које је у неколико махова прелазило из једног среза у други (1890, 1897 [77] 3) Доње Бријање 1903. из лесковачког у јабланички.[78]

д) у прокупачки срез су 1886. год., из јабланичког среза прешла села: Бублица, Гласовик, Драги Део, Житни Поток, Злата, Кожници и Статовац.[79]

ђ) у добрички срез из јабланичког 1886. год. прешло Дубово, а 1896. године из лесковачког Злокућане.[80]

е) у лужнички срез је 1900. год., из власотиначког прешла Црвена Јабука.[81]

VI

Ако бисмо, на крају, једним погледом обухватити цео изложени административно-територијални развој, могли бисмо уочити неколико карактеристика.

Основно простирање територије о којој смо излагали ишло је правцем север-југ.

Иако је за Лесковац речено да је трећа варош у Србији, и још од раније центар овог краја, његове ограничене функције у овом периоду, условиле су овакве административно- територијалне промене.

Последица оваквог става била је да су Лесковац и Власотинце улазили у састав час једног час другог округа. Слична је ситуација и са територијом око Видојевице и Пасјаче. Један део је још 1879. год., припао територији топличког округа, а и подручје Житног Потока које је том приликом остављено својој природној правитацији 1886. године прешло је у прокупачки срез.

Размештај срезова, без обзира коме округу они припадали, показује тенденцију географске оријентације ка појединим, увек истим центрима.

Крупне промене су биле ређе него ситне. Све време нису вршене постојано. Изразито динамички периоди ових промена везани су за периоде крупних политичких и законских промена. У овом периоду су се на пр. 74 пута укидале општине а 93 пута оснивале нове.

Извршене промене територијалне организације почетком овог века, закључно са 1904. год., биле су основ који је поштован скоро до данашњих дана.

НАПОМЕНЕ:

1. Зборник закона и уредба у кнежевини Србији (у даљем тексту Зборник), књига 30, стр.

2. Др Ружица Гузина, Општина у Србији 1839-1918, Београд, 1976. стр. 237.

3. Зборник, књ. 32, стр. 239 и 240.

4. О огранизацији власти — види: Слободанка Стојичић, Привремена организација власти у новоослобођеним крајевима Србије 1878. године, Лесковачки зборник XV, 1975, стр. 79-108.

5. С. Стојичић, нав. дело, стр. 82.

6. Јужну — подвукао П.Ј.

7. Архив Србије, П.О.к. 64 број 350 (у даљем тексту А.С.).

8. Ова општина је најкасније формирана јер се она није налазила у саставу лесковачке нахије. Одобрење на њен захтев за припајање Лесковцу дато је тек 13. 2. 1878. год. — А.С, П.О, к. 64 број 248.

9. С. Стојичић, нав. дело, стр. 93; А.С. П.О. к. 64 бр. 350.

10. А.С, П.О, к. 64 број 79; у свом извештају П.О.к. 39, број 193 — види напред.

11. Записници седница Министарског савета Србије, 1862-1898, приредио Др Н. Шкеровић, Београд 1952, стр. 333. (у даљем тексту Записници).

12. Записници, стр. 336.

13. Записници, стр. 337 и 339.

14. Зборник, 32, стр. 251-270.

15. АС, П.О. к. 64 број 350. Део извештаја о производњи и производима лесковачког краја.

16. Записници, стр. 349.

17. Записници, стр. 349; АС, Н.С, Ф II р. 8/1878.

18. АС Н.С, Ф II р. 8/1878.

19. Зборник 32, стр. 308, 309. АС, МУД, ПФ VI р. 39/1878.

20. АС, Н.С. Ф II р. 8/1878. Пројекат и план нисмо могли наћи у фондовима „Народна Скупштина" и Министарство унутрашњих дела. Они нису сачувани — недостају.

21. АС. МУД, П Н° 9217/1878.

22. Стенографске белешке Народне скупштине 1878/79, стр. 364.

23. О овоме види: С. Стојичић; Скупштинске дебате 1878. и 1879. год. о условима да се Лесковац прогласи окружним местом, Лесковачки зборник XIII, 1973. стр. 49-68.

24. АС. НС. Ф II р. 8/1878.

25. Стенографске белешке, 1878/79, стр. 605-608.

26. Зборник бр. 34, стр. 198-208.

27. Зборник бр. 34, стр. 198.

28. Зборник бр. 34, стр. 199.

29. Државопис Србије, књига XI, стр. 1-57.

30. Зборник бр. 46, стр. 281.

31. Зборник, бр. 51, стр. 138.

32. Зборник бр. 54, стр. 20.

33. Р. Гузина, нав. дело, стр. 473.

34. Зборник бр. 40, стр. 167-195.

35. Р. Гузина, нав. дело, стр. 284.

36. Зборник бр. 42, стр. 169.

37. Зборник бр. 42, стр. 315.

38. Зборник бр. 42, стр. 169.

39. Р. Гузина, нав. дело, стр. 287.

40. Закон о општинама, Зборник 45. стр. 443-502.

41. Р. Гузина, нав. дело, стр. 289.

42. Зборник бр. 46, стр. 4,5.

43. Зборник бр. 46, стр. 190, 191.

44. Зборник бр. 46, стр. 202, 514. Биле су раздвојене од 6. 3. 1890. до 27. 4. 1890 године.

45. Зборник бр. 46, стр. 432.

46. Зборник бр. 45, стр. 535, 536.

47. Зборник бр. 46, стр. 13, 14.

48. Зборник бр. 46, стр. 21, 22.

49. Зборник бр. 46, стр. 79.

50. Зборник бр. 47, стр. 113, 114.

51. Зборник бр. 53, стр. 257.

52. За све ове промене извршене почетком 1899. године видети Зборник 54, стр. 214-217.

53. Зборник бр. 54; стр. 567, 568.

54. Зборник бр. 57. стр. 106.

55. Зборник бр. 58, стр. 925-944.

56. Зборник бр. 58, стр. 456.

57. Зборник бр. 58, стр. 892.

58. Зборник бр. 58, стр. 408.

59. Зборник бр. 58, стр. 850.

60. Зборник бр. 59, стр. 44.

61. Зборник бр. 59, стр. 125.

62. Зборник бр. 59, стр. 236, 237.

63. Зборник бр. 59, стр. 297, 298.

64. Зборник бр. 59, стр. 558, 559.

65. Зборник бр. 64, стр. 4.

66. Исто.

67. Српске новине бр. 128 од 12. 4. 1910. године.

68. Српске новине бр. 112 од 21. 5. 1913. г.

69. Зборник Закона, бр. 38, стр. 171.

70. Зборник Закона бр. 51, стр. 338.

71. Зборник, бр. 54, стр. 570 и бр. 59, стр. 460.

72. Зборник бр. 38. стр. 171 и бр. 59, стр. 561.

73. Зборник, бр. 51, стр. 138.

74. Зборник бр. 52, стр. 244, 369 и бр. 54, стр. 20, 202.

75. Зборник бр. 38, стр. 170 и 64, стр. 4.

76. Зборник бр. 43, стр. 16.

77. Године 1879. село Пискупово је припало општини шишавачкој у срезу власотиначком. По указу ПН° 3342 од 28. 2. 1890. одузето је од среза власотиначког и прешло у срез лесковачки. По Закону од 15. 3. 1890. опет је остало у срезу власотиначком. По указу ПН° 6771 од 20. 4. 1890. одузето је од среза власотиначког коме је припало по новом Закону, и поново припојено срезу лесковачком. (А.С., МУД. П Ф И р. 144/1891). Међу документима, Зборник бр. 52, стр. 370 поново налазимо да 1897. године., прелази из власотиначког у лесковачки срез. Када је у међувремену од ових 7 година поново дошло у власотиначки, нисмо могли наћи.

78. Зборник бр. 58, стр. 401. У Закону од 1890. године, било је речено да и Горње и Доње Бријање потпадају под срез Лесковачки. Наређењем Министра унутрашњих дела ова погрешка је исправљена, а начелнику среза лесковачког је речено да Горње Бријање остаје у срезу јабланичком, и да оно не постоји за срез лесковачки. (А.С., МУД ПФ I р. 144/1891).

79. Зборник бр. 42, стр. 314.

80. Зборник бр. 42. стр. 314 и 51, стр. 138.

81. Зборник бр. 55, стр. 170.

Ljubodrag A. Popović

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL CHANGES IN THE REGION OF LESKOVAC FROM 1878 TO 1918

The author states that administrative-territorial changes were much more frequent in Serbia than in other countries and carefully follows all those frequent changes which were insufficiently based and occured from the liberation of the southern parts of Serbia to the forming of Yugoslavia. The author points out that Leskovac was particularly exposed to those changes and moved from one region to another, not becoming the centre of the region itself. That is the proof of the restricted functions Leskovac had in that period.

91+949.71 „1871"

Др Владимир Стојанчевић

Један географски опис лесковачког краја из 1871. године

I

Све до појаве два капитална дела за познавање средишњег дела Балканског полуострва, Буеовог о **Европској Турској**[1] и Хановог о **Путовању од Београда до Солуна,**[2] веома мало се знало и о општим карактеристикама лесковачког краја. Заслуга је ове двојице писаца-научника да су изнели обиље података о географији, орографији, хидрографији, топографији, топономастици, археологији, историји, привреди, етнографији, култури, демографији, статистица, црквеној историји, административним и политичким приликама о читавим областима ондашњег Османског царства, па и за крајеве данашње јужне Србије. Захваљујући Буеу и Хану и лесковачки крај је постао занимљив као предмет за даља научна истраживања која су, међутим, за специјалне студије, стално била отежавана због веома неповољних политичких прилика у Турској. Такве прилике владале су све до краја турске власти у лесковачком крају, и само је појединцима, Србима или странцима, полазило за руком да донесу нове, или детаљније, информације и податке.

За област лесковачког краја у картографском погледу много је значила Кипертова карта[3] Европске Турске из 1853. године која је, и касније, задуго служила као основа за географско-картографско познавање лесковачког краја, уколико је за то, у различите сврхе, постојало интересовање. У овом погледу и српска наука даће свој пуни и аутентични прилог познавању лесковачког краја тек са појавом волуминозне Милићевићеве књиге о **Новим крајевима,**[4] 1884. године. Пре тога, у време ослобођења јужних крајева Србије, детаљнији географски приказ целог подручја јужног дела Србије дало је и дело Српске врховне команде о српско-турском ратовању 1877/78. године,[5] а од савременика ових догађаја још и Мита Ракић у свом познатом путопису о новоослобођеним крајевима јужне Србије.[6]

Међутим, са становишта егзактних стручних и научних истраживања, у међувремену од Буеа и Хана до Милана Б. Милићевића, о крајевима историјске Старе Србије, па и о лесковачком крају, вредно је пажње једно непознато дело аустро-угарског генералштабног мајора Петера Кукуља: **Das Fürstenthum Serbien und Türkisrh — Serbien (Stara Serbia, Alf-Serhien).** Eine militäiriscb-geographiscbe **Skizze,** Wien 1871. Дело је штампано као рукопис, што значи да је било спремљено за службене потребе аустро-угарског Генералштаба. Већ овај факат давао је обележје о значају и вредности Кукуљевог дела, као и, уопште, предмета његовог писања и штампаног дела. Дело је било штампано у царско-краљевској Дворској и Државној штампарији.[7]

Како се види, овај аустријски писац, очевидно Србин или Хрват у царској војној служби, за Србију сматрао је две њене, политичким границама подељене, територије: ону територију која је представљала слободну државу — Кнежевину Србију, и ону другу која је била под турском влашћу (Стара — Србиа, Alt-Serbien). Ова Србија под турском влашћу — слично својевременом поимању и писању Вука Караџића[8] — обухватала је: Метохију, Косово, јужноморавске пределе, Понишавље са Софиским речним базеном (Becken von Sofia, Ebene von Sofia).

Што се тиче јужноморавског предела, оно се састојало из речних котлина, и то с десне стране Мораве, од: Моравице, Врле (Масуричке Реке), Власине, Нишаве (и Царибродске Нишаве), и од левих притока Мораве: Криве Реке, Ветернице, Јабланице, Пусте Реке и Топлице. Лесковачко подручје, котлина (Die Ebene von Leskovac) у ужем смислу, и

лесковачки хидрографски базен у ширем смислу (Der Becken von Leskovac) описани су укратко, али језгровито и са пуно детаља који су карактерисали његову географску панораму ондашњег времена.[9]

Овај опис лесковачког географско-хидрографског хабитуса, пластично насликан и реалистичан за своје време, и данас је интересантан са више разлога: што служи као документација о предмету који описује, што даје слику степена научног познавања лесковачког краја у овом погледу, и што евоцира сећање на једно време које је сликало амбијент и географски пејзаж лесковачког подручја од кога се, до данас, много шта изменило.[10]

Овде се доносе неки одломци из Кукуљеве књиге, као мале целине тематски узете саме за себе. Они могу корисно да послуже за компаративно проучавање историјске географије лесковачког краја.

II

[. . . . .]

Висије (на западу Кукавица и Вучјанска планина, на истоку Ширена планина)* су шумовите планине чији су разори високи релативно између 3—400 метара и прилично се стрмо спуштају на саму обалу (испод 25 до 30 степени).

Према томе, о котлини је реч само у поменутим овалним базенима, тамо где Морава снажним заокретом мења правац. У таквим се случајевима у конкавном прегибу образује дно речног корита широко једва 100—150 корака.

Између Врле и Козарачке реке се обе стране спуштају на саму реку, али западни обронак није тако стрм да би могао да спречи прављење пута.

Од Козарачке реке па до моста код Копашнице западни зид кланца је стрм и непроходан; пут се према томе држи десне обале али ипак мора да савлада многобројне стрме и камените избочине поред потока од око 80 метара релативне висине које је направио источни зид кланца. Испод Личиндолске(!) реке источни зид се повлачи на 150 до 200 корака од реке, а између Хана — Грделице и Копашнице постепено на 5—600 корака, док западни зид (изузев ораовичке котлине) иде стално дуж обале и завршава се једном окомитом литицом, званом Киша-Камен изнад самог моста код Копашнице.

Лесковачка равница се простире од моста код Копашнице до Курвинграда и може се прећи за 6 сати.

Она се граничи на истоку до Власине Широком планином, пошумљеним средњим планинским масивом, високим поред равнице око 8—900' рел, а од Власине до Курвинграда Бабичком гором, високом око 4—500 метара, оскудно пошумљеном, благо нагнутом која се код Курвинграда завршава једним брежуљком који је у основи каменит, иначе стрм, обрастао жбуњем и висок релативно око 400 метара.

Морава тече дуж западног подножја Ширене планине и Бабичке горе; према томе, лесковачка равница се налази цела на левој обали реке.

Његова западна граница се простире од моста код Копашнице, преко Лесковца, Печењевца и Кочана ка северу према Топлици; на тој граничној линији се губе речна корита утока из западног смера Ветернице, Јабланице, Пусте реке и Топлице, и на њој се завршавају и они, просечно 100 метара високи, заравњени гребени који, пружајући се у правцу запад—исток, деле поменуте котлине.

Лесковац, Печењевце и Кочане се налазе просечно на 3/4 сата западно од Мораве, сва три на самом источном крају по једног од поменутих гребена.

Накривањски гребен се налази између Копашнице и Шиловске реке са својим источним обронком неких 20 минута западно од лесковачког пута; Лес-

---

* Писац ове књиге, чије се превод доноси, премда је говорио српским језиком и био одличан познавалац свога посла, каткада наводио је географску номенклатуру нешто другојачије но што је то иначе, у народу и у каснијој литератури, обележавано. Те варијације појединих имена и назива су у преводу исправљени. Ради тачног сазнања о којим се случајевима радило, наводимо следеће исправке:

Вучанска - Планина = Вучјанска Планина
Ширена - Планина = Односи се на Црнотравске планине; неутврђене у посебном смислу
Кознича - Река = Козарачка Река
Хан - Грденица = Хан Грделица (Грделички хан)
Кобашница = Копашница
Бадичка - Гора = Бабичка Гора
Прчевац (!) = Печењевац
Стајковце = Стројковце
Нишдеглава = Ждеглово
Мазурица - Defilé = Мисли се на Грделичку Клисуру
Кочан = Кочане
Добрић = Поље (Добрича) = Добрич
Накрива = Накривањска Река
Мркон = Мркоње
Грделачка - Река = Гргуревачка Река
Прекате = Пентате
Војник = Бојник

ковачки пребен на левој обали Ветернице се са својим благо нагнутим источним обронком спушта у виду застора између Лесковца и Печењевца; Кремен са источном падином између Дупљана и Печењевца силази на леву обалу Јабланице (Дупљане); ови се гребени постепено спуштају у правцу исток—запад.

На крају је плећата коса која се завршава благо нагнутом источном падином код Кочана, десно од Топлице од које је удаљен око 15—20 минута и спушта се као бедем од Кочана ка југозападу према котлини Пусте реке.

На западној граничној линији лесковачког подручја је према томе:

1. Ветерничка котлина на ушћу широка око 1/2 до 3/4 сати; она се за 1 1/2 сати преко Стројковца спушта средином између Накриваньског и Лесковачког гребена у долину, широку 15—20 минута (и кратку) преко које је повезана са четвороугластом вучјанском котлином (види код „Ветерница").

2. Јабланичка котлина на ушћу је широка око 1 1/2 и 2 1/2 сата, даље уз реку прелази код Ждеглава у тестнац који окружују Лесковачки пребен и Кремен.

Пусторечка котлина на ушћу је широка око 1 1/2 сата и 2 сата на горе код Бојника прелази у долину која је настала размицањем Кремена и једног углачаног узвишења у виду бедема северно од котлине.

Накриваньски гребен је највећим делом обрастао густом младом шумом, Лесковачки је делимично шумовит, делимично обрађен, нарочито код Лесковца; Кремен (шљунак) је, у складу са својим именом, голи, каменит, заравњен углачани пребен; узвишица као бедем десно од Топлице је песковита, обрасла сувом кратком травом.

Северну границу лесковачког подручја сачињава Добричко поље, отголели или неплодни масив у виду платоа који код Курвингпрада са својом источном страном силази до саме Мораве, а на северу завршава јужном падином ушће Топлице удаљено на 15 до 20 минута хода.

Лесковачка равница као и корита напред поменутих котлина на ушћу су чиста, отворена и веома плодна и добро обрађена, изузев Пусторечког базена на ушћу које је више под ливадама и пашњацима.

Лети привлаче поглед пољске културе које расту високо (нарочито кукуруз и конопља преко 2 степена.

[. . . . .]

Сви потоци који са десне стране утичу у Мораву у Масуричком Кланцу су безначајни. Козарачка река на старом путу Врање — Лесковац се може прегазити, а остале на новом друму Врање — Лесковац имају просте, мало солидне дрвене мостове, широке 2—3 степена, дуге 15 корака и чији је под од слабих дрвених шипова.

При јаким падавинама надолазе потоци и често уништавају путеве и мостове.

ВЛАСИНА

Власина извире вероватно из Власиноке горе, раздваја Ширену планину од Бабичке горе и њено је ушће у једној широкој и плодној долини југоисточно од Лесковца.

Близу изнад ушћа кажу да је долина стеновита и да се у тој мери сужава да пут од Лесковца не може да следи котлину, већ води директно преко брда.

[. . . . .]

ВЕТЕРНИЦА

Ветерница настаје код Дреновца, до Големог села се зове Пољаница, затим до ушћа Ветерница. Од Лесковца она тече паралелно са Моравом око 1 сат ка северу у коју се, пошто скрене на исток, улива код малог (. . .) села Богојевце.

У брдима она је безначајан поток са равним обалама који нигде није шири од 8 корака ни дубљи од 1 метра.

Код Лесковца је широка преко 20 корака, брза и наизглед ју је тешко прегазити; између Стројковца се 2—3 степена засеца у земљане стрме обале.

У брдима је њено дно често посуто оштрим камењем, у равници нешто финијим шљунком средње крупноће.

Долина: Горњи ток Ветернице је у вишим брдским крајевима; од Дреновца па на 1 сат до испод Големог села поток протиче кроз котлину чије је дно широко наизменично 100 до 200 корака, најчешће обрађено око насеља, а иначе обрасло ливадском травом.

Гора са обе стране овог базена носи име Пољаница планина, њене падине су умерено нагнуте, западне претежно под младом листопадном шумом, док су источне отвореније, проходније и боље обрађене.

Стране котлине које се, идући у вис, јако разилазе као да за 300—400 метара надвисују њено подножје од Дреновца до Големог села.

1 сат испод Големог села поток улази у планински кланац — Клисуру — која траје 3 сата (до око 1 сата изнад Мирошевца) и чије подножје претставља и корито потока.

Зидови овог кланца су прилично стрми (са нагибом од 25 до 30 степени) и пусто обрасли младим листопадним дрвећем; међутим, западна страна нема више од 300, а источна од 400 метара релативне висине.

На око 1/2 сата хода изнад Мирошевца долина почиње да се шири у облику четвороугла и њену северну и западну страну представља Лесковачки пребен, јужну и источну Црни врх и Накривањски пребен; северна и јужна страна овог четвороугла могу се прећи уздуж за 1 1/2 сат, западна за 1/2 сата, а источна за 3/4 до 1 сата.

Лесковачки пребен је релативно висок 80 до 100 метара, заравњен и засечен благо нагнутим жлебом реке Сушице. Јужна страна је врло благо нагнута и, као и горњи део, обрасла шипражјем и храстом.

Црни врх је нешто виши од Лесковачког гребена са којим се простире напоредо са запада на исток; ка подножју проширене котлине спушта се прилично стрмо и нагло.

Половином свога масива Накривањски пребен се завршава између Вучјанке и Накривањске реке крај самог места Вучје; друга половина масива у виду платоа (широка 1/2 сата) пружа се десно од Накриве па све на горе скоро до десне обале Ветернице код Стројковца и ту, заједно са јужном страном на другој страни Лесковачког гребена образује корито широко неких 100 корака и дуго 1/2 сата којом је вучјанска котлина повезана са ушћем Ветернице.

Од Стројковца до Лесковца Ветерница тече дуж умерено стрмих кратких падина Лесковачког гребена.

Долина потока је претежно под бујним пашњацима, а близу насељених места делимично обрађена.

Прелази. У самим брдима поток се безброј пута пробија час на десну час на леву страну долине. Исто тако коњски пут од Врања до Лесковца преко њега је често прелазио (према казивању мештана 99 пута што уосталом није претерано).

У Лесковцу постоји солидан дрвени мост, широк 3—4 степена, дуг 40 корака са оградом (на путу Ниш—Врање).

Све притоке Ветернице су безначајне.

ЈАБЛАНИЦА
(Медвеђа, Топљана или Дупљана)

Јабланица настаје спајањем Туларске и Бањске реке 1 сат испод Мркоња одатле до Дедића се зове Медвеђа, од Дедића Јабланица, а у базену ушћа се често назива према селу (Дупљане).

Улива се код села Грданице.

ШИРИНА, ДУБИНА, ОБАЛА, ДНО, ТОК: Као Медвеђа до Дедића је широка 8—10 корака, дубока 1—1 1/2 метра, равних обала; код Лебана широка 10—15 корака, дубока 2 метра, брзог тока равних обала; иста је и испод Ждеглова где улази у базен ушћа, ту је дубока 2 1/2 метра и има обале од финог песка високе око 4—6'.

Код Пертата је широка 20 корака, дубока 3 метра, прилично равних обала; код Печењевца је широка 30 корака, не може се прегазити, осредње брзог тока, дубока 2—3 степена са природно нагнутом земљаном обалом.

Дно је у брдима посуто шљунком, на ушћу песком.

ДОЛИНА: Медвеђа протиче кроз клисуру широку једва 20—30 корака коју образују падине Гољак планине високе 100—150 метара, обрасле густом шумом и њено се корито код општине Дедић шири на неколико стотина корака.

Као Јабланица поток тече кроз једну сличну клисуру на око 10 минута од Ждеглове где се потпок шири до ушћа. Дно клисуре је и код Јабланице уско, само код насеља се налазе мала проширења од око 200 корака.

Сужења су најчешће местимично обрасла жбуњем, проширења су под ливадама и њивама.

Лева страна долине је висока код Лебана око 80—100 метара, ка западу се лагано пење на Мркоња и обично је обрасла жбуњем.

Гргуровачка река која долази са југа и улива се код Лебана образује у односу на десну страну долине која је прати размеђе између виших и нижих планина, а све ниже прате Јабланицу од ушћа Гргуровачке реке с десна све до Ждеглава.

При уласку у базен ушћа Јабланице с обе стране котлине се опажају подједнако високе стране базена од 80—100' метара висине; Кремен на северу и Лесковачки пребен на југу базена ушћа су у облику платоа.

Јабланица тече кроз теснац кривудајући често низ падине, у подножју ушћа се држи средине котлине до Пер-

тата где лагано скреће ка левој страни базена запљускујући његово подножје од Дупљана до Печењевца.

ПРЕЛАЗИ: У теснацу код Ждеглава на путу од Приштине према Нишу Јабланица се може прећи више пута.

Изнад Пертата је дрвени мост дуг 25 корака, широк 1 1/2 степен, 7 јармова са оградом и прилично солидан, али се се за тежак терет треба проверити.

Код Стопања (на путу од Житног потока ка Лесковцу), затим код Дупљана треба да постоје прелази.

Код Печењевца постоји дрвени мост на друму Ниш — Лесковац дуг 40 корака, широк 2 степена, са оградом, врло солидан.

Све притоке Јабланице су безначајне.

ПУСТА РЕКА

Пуста река настаје као Статовачка река код средњег Статовца, код Цркви-це добија име Пуста река и улива се код Брестовца у више променљивих безначајних токова.

Пуста река је безначајан поток са равним обалама и лаганим током, код Пуковца на путу од Прокупља ка Лесковцу широк 10 корака, дубок 1—1 1/2 метра.

Она тече кроз истоимену брдовиту област која је благо нагнута са севера, запада и југа у правцу речног тока; висинске разлике су врло мале, или се могу уочити тек у размаку од 1 сата. Њено корито је до изнад Бојника дубоко 30—40 метара и уско усечено; код Бојника је долина широка око 3/4 сата, код Брињања почиње базен ушћа.

Сви потоци који се уливају у Пусту реку су безначајни, висије су најчешће пусти неискоришћени пашњаци, оно мало насеља се прибило само уз те оскудне водотокове.

Преко Пусте реке нема мостова, она се свугде може прегазити.

Превела:
Јелица Митровић

Beleške:

1. Ami Boué, Die Europäische Türkei (La Turquie d'Europe Paris 1840), I. II, Wien 1889; — Ami Boué, Recueil d' itinéraires dans la Turquie d'Europe. I. II. Vienne 1854.
2. J. G. v. Hahn, Reise von Belgrad nach Salinik. Wien 1861.
3. H. Kiepert, Generalkarte von der europäischen Türkei, nach allen vorhandenen Originalkarten und interärischen Hilfsmitteln (četiri lista, razmera 1:1.000.000).
4. Милан Ђ. Милићевић, Краљевина Србија. Нови Крајеви. Београд 1884.
5. Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877-78. године (са две карте). Београд 1879.
6. Мита Ракић, из Нове Србије, — Отаџбина, књ. четврта и пета, Београд 1880.
7. Као важан и објективно писани рад, ово дело заслужује да се преведе, пошто је претходило знаменитом делу М. Ђ. Милићевића, а садржало је целокупну географску територију Србије, како њен ослобођени део тако и онај који је био под турском влашћу.
8. Видосава Николић - Стојанчевић, Лесковац и ослобођени предели Србије 1877-1878. године, Лесковац 1975.
9. У оригиналу, текст је преузет са странице 90-100, уколико се односи на лесковачки предео.
10. Мисли се, у првом реду, на позната дела В. Карића и Ф. Каница, али и на описе које су дали други савременици у време ослобођења Лесковца или непосредно после тога.

Dr Vladimir Stojančević

A GEOGRAPHICAL DESCRIPTION OF THE REGION OF LESKOVAC FROM 1871

In the work of the Austrian Mayor Peter Kukolj, which became known in Yugoslavia only a short time ago, and had been published in Vienna in 1871, there is an interesting description of the region of Leskovac. This description creates the picture of scientific knowledge of the region of Leskovac and particularly attracts the attention as a document of the appearance of the region of Leskovac in the middle of the second half of the 19th century. The author givis this description translated from German, with some necessarry explanations.

886.1/2—3:398

Др Радослав Раденковић

Прилози проучавању мотива народних приповедака југоисточне Србије

У В О Д

Проучавањем појединих мотива у оквиру тематско-сижејних целина народног стваралаштва једнога краја, могу се успоставити вишеструке везе, како у оквиру нације чије се стваралаштво истражује, тако и у оквирима других народа и нација чији су токови историје имали директне или индиректне додире са том нацијом.

Оваква истраживања, будући да су у општем смислу оријентисана на проучавање људског живота и његове културе, могу корисно послужити другим друштвено-хуманитарним наукама, као што су: историја, социјална антропологија, психологија, економија, правне науке, лингвистика, археологија, итд. Јер, фолклорна култура,[1] као најшири контекст људског понашања кроз минуле векове, веома је важна и за ове науке.

Фундаментална културно-антрополошка истраживања ове природе, каквих за сада има мало у науци балканских народа, и указивање на распрострањеност сличних тема, мотива и појава, могу да уклањају препреке и неспоразуме, а истовремено да повећавају узајамно поверење међу народима указујући при томе да је заједништво знатно старији појам од савремених међа и граница. Сличност или истоветност појединих мотива, обреда и ритуала који их прате, недвосмислено указују на истоветност прошлости, на заједничке путеве којима се човек усправљао до своје висине. Због тога, оваква истраживања не би могла трпети конвенционална и национална ограничења, још мање присуство тенденције о супериорности једнога народа. Покушаји те врсте неизбежно се сучељавају са отпором самога материјала који се истражује, ако се то чини по свој његовој ширини и дубини, поштено и у интересу науке.[2]

Ми ћемо се у овом раду задржати на древним, изоморфним мотивима о убијању старца (лапот) у народним приповеткама југоисточне Србије. Рад је утемељен на примерима записа, који су на овом терену, у разним поводима,

---

[1] Под појмом **фолклорна култура** подразумевамо, у најширем смислу, традицијску културу једног народа под чијим се окриљем развијао кроз векове свога постојања.

[2] У обимној расправи у вези са мотивима о девојкама које скачу с камена (Скочи-девојка) бугарска научница је извела закључак да је овај мотив управо аутохтона творевина бугарског народа! Ова појава се може протумачити као лична необавештеност, али и као националистичка претензија будући да су мотиви ове природе распрострањени и на југоистоку Србије. (Види: Цветана Романска, **Један широко распрострањен мотив у бугарском народном предању**, „Народно стваралаштво — Фолклор", св. 15-16, Београд, 1965. стр. 69-78.). Пада у очи да је ауторица ову врсту приповедака (скаске) означила као **предања**, јер су она, по својој садржини, најближа историји и историјским чињеницама! С тим у вези сматрамо за потребним да дамо неколико напомена. Прво, онтогенеза мотива „Скочи-девојка" до сада није утврђивана па се према томе не може говорити о њиховом пореклу. Друго, овакве приповетке распрострањене су код свих индоевропских народа, особито словенских. Паралеле истих мотива налазимо у румунским народним приповеткама који носи наслов: **Slinea Doshiâ, stinca coltul, stinca cojocaruluj.** Види о томе: **Albuna revoistâ enciklopedia populara I, Bukuresti, 1897. №16, p. 505.**

Ј. Келемина их везује за далеку прошлост и сматра да се у њима одиграва једна од основних представа словенске митологије. Он сматра да ту митски јунак ослобађа деву уклетости и сужањства. Девојка скаче из града у коме је држао зимски демон Трдоглав. (види: Видо Латковић, Народна књижевност, I, (II издање) Београд, 1975. 106). Проучавајући географске називе који имају религиозни карактер, Јан Пеискер је сакупио огроман индоевропски материјал у коме се појављују два локалитета, један према другом, са супротним називима. Један се назива именом врховног бога Сварога, или Радгоста, други именом Ђавола. Закључио је да су локалитети одвојени реком и познати под називом „Девин камен" (Jungferoprung). **Види: Јан Пеискер, Које су вјере биле Стари Славени**, Превео Иво Пилар, Старохрватска просвјета, н. с. књ. II, Загреб, 1929. стр. 36.

бележени у временском распону од скоро 100 година. Појаве ће бити праћене по вертикали (на синхроном плану) и по хоризонтали (на дијахроном плану). У већем броју случајева биће примљена и онтолошка метода: на основу регистрованих појмова и појава, закључиваћемо шта они значе, или шта су значили, у традицијској култури појединих народа, па и народа коме и сами припадамо.

У обичају убијања стараца могу се запазити неке везе са старом балканском традицијом, мада је сам обичај знатно шири од подручја Балкана. Био је познат у Германа, код иранских народа (Скита и Масагета), код Пруса. Посведочен је код полапских Словена и то забраном војводе Отона из 1328. године да се остарели људи не убијају. Трагови овог обичаја забележени су у руској народној традицији, на Кавказу, код Грузијаца, па и даље код азијских и афричких народа. Распрострањеност мотива указује на веома архаичне побуде и на њихов интернационални карактер.

Код Јужних Словена, предања о убијању стараца забележена су у југоисточној Србији, на Косову и у Македонији. Позната су под називом **лапот.**[3] Слична предања посведочена су у динарским крајевима, посебно у Црној Гори, али под именом **пустеновање,** од речи **пустина.**[4] Приче о убијању стараца познате су и у медитеранској зони. На то нам указују записи античких писаца са острва Сардиније. Из њихових саопштења може се видети да су се старци радовали оваквој смрти, што опет упућује да је обичај имао матијско-религиозни карактер.[5]

Има непотврђених података који указују да су се праоблици ових приповедака развили у Грчкој и то у касно античко доба, или у раном средњем веку и да се као такви темеље на историјској традицији о убијању стараца. Није на одмет напоменути да су се исти мотиви, са нешто развијенијим сижеима, развили у румунском и бугарском народном стваралаштву прозног облика. У Арне-Томпсоновом индексу мотива приповетке о убијању стараца обележене су бројевима A 981 и AA 982 — што значи да су овде сагледане као новеле.

На подручју југоисточне Србије, у временском размаху од 100 година, забележено је, и углавном објављено, 26 записа, по садржају и распореду приповедних целина, врло сличних варијаната. Њихова структура упућује на строг морфолошки, верижни систем што је донекле спутавало развијање садржајних верзија па су приповетке остале једнобразне и једва да се разликују у појединим детаљима.[6] Мада се јављају у многобројним комбинацијама, можемо их поделити на три тематска круга:

I

а) Старца су извели на високу планину. Убио га најстарији син и унук по сину. Они су га дрвеном куком одвукли у провалију.

б) Дечак је понео куку да би је сачувао за судњи час свога оца. (Да не прави другу).

в) Отац је тада видео и свој крај живота. Тако се престало са убијањем остарелих људи.

II

а) Наредио је цар да се старци поубијају. Син је одвео оца на лапот, али га није убио већ га кришом вратио кући. Обријао га, окупао, ошишао, обукао му ново рухо.

б) Увече позвао људе на „дању". Људи се изненадили кад су видели живог старца у челу софре.

в) Син је саопштио присутнима: „Ће једемо и ће пијемо, више нећемо да се утепујемо!"

III

а) Цар је наредио да се старци поубијају.

б) Син прекршио наредбу и сакрио оца.

в) Цар је поставио тешке задатке и обећао велику награду ономе ко их буде решио. У различитим варијантама задаци су били:

а) Ко пронађе пут повратка из мрачне пећине;

---

[3] Петар Скок је реч **лапот** довео у везу са литавским алпти. алпти (Види: **Етимолошки ријечник српскога или хрватскога језика,** књ. II, стр. 271, Загреб, 1972. Сматрамо да је ова реч настала од латинског **lapidarius** — камен, па отуда и **лапот,** каменовање, убијање каменом. Неке старе лексичке групе као литавско **liepsna** што значи „пламен", **lape,** „светлост", документована као **laip/lamp** потврђује да се овде не ради само о каменовању, већ и о спаљивању.

[4] Види: Шпиро Кулишић, **Стара словенска религија у свјетлу нових истраживања посебно балканолошких,** Сарајево, 1979. с.136.

[5] Ф. Папазоглу, **Средњобалканска племена и предримско доба,** Сарајево, 1969. стр. 375.

[6] Најпотпунију верзију ове приповетке забележили смо у селу Суповцу, код Ниша, од Драгољуба Митића, старог 80 година, маја 1983. и до сада није објављена.

б) Ко пронађе шаку жита после велике суше ради обнове сетве;

в) Ко пронађе ватру у камену;

г) Ко први угледа сунце на дан пролећа;

д) Ко пронађе златан кондир у зачараној води.

Син је решио један од задатака (или три задатка), али по савету скривеног оца.

Цар је најзад сазнао откуда његова мудрост и наредио да се старци не убијају.

У приповеткама нема видних трагова о томе колико неко треба да живи да би после тога био убијен. Каже се: „Кад остари". Исто тако из записа се не може видети зашто су људи убијани, осим да је тако наредио цар, или пак да је био такав обичај. Откуда такав обичај, остало је нејасно. Самим тим, нејасна је и онтогенеза ових мотива и мотивација. У досадашњим истраживањима изостао је напор да се на ова питања да задовољавајући одговор. Приповетке су захватане фрагментарно. Регистровани су записи и појаве; најчешће су истицани социјално-историјски аспекти, немаштина, части ратови и сеобе становништва.[7]

Видо Латковић је напоменуо да се у приповеткама „о незахвалним синовима" сачувао далеки одјек прастарог обичаја убијања остарелих људи што би се само делимично могло прихватити. Ово тим више што у приповеткама о лапоту нема моралистичких тенденција — у смислу да су преступници били кажњени претварањем у камен, змију или корњачу.[8] Напротив, приповетке о лапоту се завршавају друкчије, пошто обредним слављем, узимањем хране, једењем (даћа). То значи да приповетке што их В. Латковић истиче,[9] нису у генетичкој вези с причама о убијању стараца, али могу да имају везе са мотивима „о сину убици своје мајке", чије срце треба да поједе жена убице, што се даље може довести у везу са мотивима „о јеђењу претка", јер се овде ради о мајци, која се иначе у митологији изједначује са божанством плодности.

Миленко Филиповић у **„Прилогу проучавања живота народних прича"** на поминье да се још од 1929. године занима грађом и предањима о убијању стараца. Наводи њихову структуру и сижејне оквире, али не указује на порекло мотива.[10] Приближно иста констатација важила би и за остале истраживаче.[11]

Неоспорна је чињеница да је тешко говорити о могућим трансформацијама и путевима којима су све приповетке ишле, о њиховим првобитним облицима, а још теже установити подлогу што су је имале у старим обредним институцијама. Народни приповедачи завршавају приповетке тамо где би ваљало почети с њиховом анализом, са скидањем слоја који више није само епски, већ и обредно митски. Но и поред тога, једно мора бити истина: њихово порекло је старо, надахнуто сећањем на обреде и митове који нису били сасвим јасни у свим својим појединостима. У овим приповеткама се не појављују жене. То би имало да значи да су се оне развијале у доба када је патријархат преовладао, када се успоставио култ мушкарца. Жена је од тада остала позвана да одржава везе са мрачним силама и животињама које припадају ђаволу, реч је о козама, магарцима и мачкама. Прво што морамо имати на уму то је да идејна усмереност ових приповедака мора почивати на колективној судбини народа, а не на судбини појединачних личности. То нам даје право да у њима тражимо и утврђујемо колективну свест.

Што се приповедака југоисточне Србије тиче, чини се да су њихови садржаји дошли из неко „туђе време" и да никада нису били довољно емотивно прихваћени и осмишљени од стране колектива. На то указује површност и недовољна разрађеност појединачних сегмената наратума; поједностављеност композиције сижеа, итд. Све то потврђује да су се оваква казивања понашала као „страно тело", недовољно пријемчиво

---

[7] Поучени досадашњим теоријама, ми смо у почетку наших истраживања с резервом прихватили мишљење да су мотиви ове врсте жртвовања искључиво социјалне природе. Отуда и наша напомена да прави повод жртвовања старца још увек није у нашој науци откривен и ваљано теоријски објављен. (Види: Р. Раденковић, **Детерминанте жртвовања у народним приповеткама југоисточне Србије**, Нишки зборник VI, Ниш, 1979. стр. 154).

[8] Камен, змија и корњача су хтонски елементи припадају мрачној страни света, свету мртвих (прим. аутор).

[9] Видо Латковић, Народна књижевност, (II здање) Београд, 1975, стр. 241.

[10] Миленко С. Филиповић,**Прилог проучавању живота народне приче**, Гласник Етнографског института, књ. I, Београд, 1952. с. 494,

[11] Види важнија истраживања: Милован Гаваци, **Врела и судбине народних традиција**, Загреб, 1978. с. 223; Сима Тројановић, **Лапот и проклетије у Срба**, Београд, 1898.; Војислав Радовановић, **Народна предања о убијању старих људи**, Гласних Скопског ученог друштва, књ. VII и VIII, Скопље, 1929.; Светислав Прванович, **Тимочке старине и језик**, Зајечар, 1965.

за приповедаче. Саме приповетке нису ни локално ближе одређене, нити се завршавају етиолошким тумачењем неког топонима, јер их нико „није хтео признати за своје". Мада се развило више варијаната, у основи семантичке равни јављају се два слична садржаја композицијски решена у три типа приповедања. Према првом, старац је убијен на ритуалан начин; према другом, он је враћен и приређена му је заједничка гозба — „даћа" живом човеку; према трећем типу, старац је такође враћен, али је сакривен. О самом чину убијања и разлозима који би се иза тога могли сазнати, нема много података.[12] У том смислу нешто више светла уносе две приповетке и ми ћемо се на њих осврнути касније. Остале се тичу напуштања традиционалног чина убијања стараца. Њихови садржаји иду за тим да објасне због чега је до престанка дошло. Најчешћи разлози стоје у односу на оно што се збило непосредно после извршеног, односно припремљеног чина убијања. Старац је враћен и сакривен. Ускоро је цар поставио тежак задатак који ни један појединац не би решио да му при томе није помогао сакривени отац (старац). На тај начин он је „прибавља(о) право" да и даље живи као користан члан колектива. Сматрамо да овде није у питању схема приче, већ схема испуњења жеља. Није само задатак него и његов резултат који је у поништавању дистинкције између хоризонталног и вертикалног, тј. између задатог и онога што се тражи. Отуда се и ток радње појављује као низ апстрактних функција, док се крајњи исход темељи на митском контексту. Стога треба издвојити, затим проучити семантичке нивое појединих симбола; време радње и простор као митске класификаторе, јер и они имају своје кодно поље препознавања. Исто ваља учинити са учесницима и реквизитима који се појављују у форми сижеа дискурса. Ово из разлога што разликована обележја доводе до комбинације сложених кодних система у којима се јављају серије бинарних опозиција. Најједноставнији облик, истовремено је и најдубље дијалектичан. као такав изражава напетост између „присутности" и „одсутности", између позитивних и негативних (нултих) знакова, где се један од два пола опозиције схвата као конкретно становито обележје, а други као да је тог обележја лишен. Тиме ћемо видети пут преко кога се задано стање претворило у жељено стање, што се може сматрати важним. Јер знано је правило да се о функцијама културних елемената и појава може закључивати само ако их посматрамо у оквиру датог система као целине, с једне стране, а са друге, ако успоставимо везу између људских потреба и појаве која се истражује. Живот се не може разумети без потреба које мотивишу чланове колектива на акцију. Убити човека — како, чиме и где — треба нам одговорити на питање: зашто? Друго, вратити човека коме је било предодређено царском наредбом да буде убијен; обријати га и окупати, ошишати, а затим му приредити сакралну гозбу, односно ставити га у неки мрачан простор (бачва, пећина, подземље) морају нам дати одговор на питање: зашто је човек враћен?! Тешкоћу представљају неки симболи који су карактеристични за различите епохе друштвене културе. Приповетке су резервисане још у доба анимизма и гаје разне врсте изоморфних мотива при чему доминантно место заузимају појаве везане уз веровање у духове и снагу предака. Остаје нам да на основу споменутих садржаја знака откријемо његов раније план израза.

Сам чин убијања, односно враћања, морао би означавати затамљени ехо одјека далеког периода прелаза из матријархата у патријархат. Различите варијанте приповедака потврђују да је **лик сина** (најстаријег) који је ваљало да изврши оцеубиство, у великој мери повезан са култом земље, представнице матријархалне религије. Скоро у свим варијантама о лапоту могу се наћи трагови таквих веза од којих је најдоминантнија она у причи „Како су утепували старци".[13] У њој се каже: „Кад су извели старца на чистину, там на тој брдо, они му турили земљу, на чело, па га т'г били и причали му: „Не бијемо те ми — земља те бије."

Слична варијанта, свакако млађег порекла, везана је за погачу, где се јавља супституција по сличности. Овде су се изговарале речи: „Не бијемо те ми — убија те овај лебац!"[14] Појава замене:

[12] Треба споменути да је још Боас (касније Леви Строс) показао да је једна скупина феномена утолико погоднија за антрополошку анализу уколико друштво не располаже свесним моделима да је тумачи и оправдава. (Види: К. Леви Строс, **Структурална антропологија**, Загреб, 1977. стр. 291).

[13] Приповетку „Како су утепували старци", забележили смо у селу Чагровцу (Заплање) од Воје Крстића, јула 1969. године.

[14] Приповетка је објављена у часопису „Градина" бр. 3, Ниш, 1971. и према истој је снимљен краткометражни, документарни филм.

земља — хлеб, може се тумачити двојако: као супституција, што смо већ нагласили — земља — хлеб (много старије: мајка — живот, земља — живот, хлеб — живот), али и као осавремењено пребацивање целе ситуације на социјални план — убијање из нужде, због сиромаштва и немаштине, што по нашем уверењу представља периферно тумачење без оправдања за опстанак. У приповеткама нема трагова који би указивали на ту компоненту. Друга околност, која иде у прилог нашој тези, лежи у томе што се само убијање старца вршило без помисли на грех. То осећање резултирало је из два разлога. Прво, убиство оца за сина није грех, јер је за њега једина веза сродства представљала веза крви и светлост мајке.[15] Потврду за овакво схватање налазимо и у неким бајкама југоисточне Србије.[16] Друго, равнодушност жртве према самом чину убијања указује на интензитет магије у основном осећању живота и смрти. Сврха жртве требало је да донесе двоструку срећу, и оној кога убијају и онима који остају.[17]

Секундарна ознака садржана у царевој забрани да се више старци не убијају, произилази из ширег система култа према претку, а истовремено и према месту на којему треба остати митски помоћник и заштитник рода. Приповетке имају митску структуру па према томе означавајуће упућује на знак, а не на означено какав је случај у језику дневне комуникације. На овакво мишљење упућује нас чињеница што је представник убијања очева (дакле син) увек везан за решавање неке тешке, загонетне ситуације која се без очеве помоћи није могла решити. Ради ближег објашњења ових појава узећемо неколико занимљивих примера. Цар је објавио народу да ће добити царску круну онај ко први угледа рађање сунца! (АТ 981) Син, који је пре тога сакрио оца, одлази код њега у мрачну потајну, казује му загонетни задатак и прима савет: „Кад будеш отишао тамо, немој да гледаш у исток, него на запад, у врх највише планине. Ту ће се појавити први зрак сунца." [18] Тако се и догодило. Када је овај узвикнуо: „Ено Сунца!" — сви су били изненађени. На питање цара ко га је научио да гледа на запад, човек је одговорио да је сачувао живот оца и да је то учинио по његовом савету. Добио је круну! Цар је тада наредио да се старци више не убијају. Сличну варијанту имамо у још једној причи[19] где је, после велике суше, цар тражио зрневље (шаку жита) „да обнови сетву".[20] Син је, по савету оца коме је „поклонио живот", нашао мравињак и у њему нешто жита па је однео цару. Споменимо овде и једну најзанимљивију причу „Таткови савети"[21]. Цар је позвао момке из свога царства, све стасале за женидбу, да се такмиче. Први задатак им је био да донесу најлепшу китку цвећа, други: ко први угледа рађање сунца и трећи: ко први из камена извади огањ. Сва три задатка решио је син по савету скривеног оца. Исти пример понавља се и у причи „Златан кондир".[22] Цар је поставио кондир изнад зачаране воде, сенка се пресијавала на површини па су људи тражили кондир у води, а он је био изнад воде. Пронашао га син, опет по савету оца.

Ако пажљиво проучимо све загонетке, видећемо да су оне скоро безначајне у упоређењу са наградом за њихово решавање. Сваки уман човек могао би, по логици ствари, закључити да ће се зраци сунца појавити на западној страни, ако је терен брдовит, тј. ако брда заклањају источну страну, а уздижу се на западној. Исто би могло да важи и за друге загонетке. Сада се поставља питање: зашто цар поставља овакве захте-

---

[15] Ерих Фром, **Заборављени језик**, Загреб, 1970, стр. 170-171.

[16] Има доста података да су на почетку људске историје полни односи били промискуитетни и да је мајчино родитељство било несумњиво, једино се за њу могло везивати крвно сродство. Постојала је само једна света веза — веза мајке и детета. У народним приповеткама овога краја има видних трагова одређивања таквог сродства. О томе нам говори бајка „Пашин син и Боса" (Заб. Тихомир Р. Борђевић, **Циганске народне приповетке**, Београд, 1933). Наиме, цар је за вечеру затражио Месец са звездом, провео је ноћ са кафецијином ћерком и оставио поруку: ако роди сина да га пошаљу цару. Цар је тог дечака (сина) оженио својом ћерком! Други пример је деформисан. Цар је окумио новорођенче (чији је он отац) и оставио поруку: кад одрасте да га пошаљу њему. Дао је кћер за кумче! Оба примера елиминишу сродство по очевој лози.

[17] Митско понашање средине неизбежно се конституише као терор над појединцем, јер полази од нивоа и осећања колектива.

[18] Причу смо забележили 1975. по казивању Живојина Јанковића из села Бурдима, код Сврљига. Сличну варијанту налазимо у Зборнику В. Чајкановића, Београд, 1927. прича бр. 103.

[19] Причу је казивао Аца Златковић, из Пирота, маја 1973.

[20] Сличну варијанту налазимо међу бугарским народним приповеткама, **Бугарско народно стваралаштво**, Софија, 1958. стр. 197.

[21] Причу је казивао Милосав Митић, стар 83 године, село Суповац, код Ниша, мај 1982.

[22] Причу „Златан кондир" забележили смо у селу Грејачу, од Драгољуба Митића. Исту варијанту посведочила нам је Смиља Пешић стара 90 година, из села Бренице (јуна 1981. године).

ве? Зашто су одговори ових људи били изузетни и зашто због тога добијају велике награде и царске круне?! Одговор на ова питања тражи анализу сложеног значења поменутих загонетака, јер се у оваквим случајевима најважнији елементи стварног садржаја појављују као знатно мање важан, могло би се рећи — безначајан део манифестованог облика, док је онај, у коме лежи главни део, затамњен и потиснут, заборавом осиромашен. Довољно је промислити о бесмислености, као о нечему што се приповеда да би се схватило да оно што се приповеда, само по себи није довољно. Међутим, пошто је текст материјална реализација културе са изграђеним механизмом да чува информацију, подразумева се да је истовремено и системски заснован, односно да вербално дате поруке функционишу као посебан иконички знак јер је временом изгубљена сми саоност ближих конституената. Применимо ли сад овај принцип на ове приповетке, видећемо да саме загонетке ништа не значе, већ сам одговор на њих: **сунце, семе за обнављање сетве, жива ватра, проналазак пута из таме, златан кондир,** па онда просторни симболи: **врх камена, мравињак, мрачна пећина** (понегде бачва), **зачарана вода, злато, западна страна, итд.**

Ако сада преведемо цареве захтеве из симболичког на језик свакодневице видећемо да ће царску круну (или велику награду) добити онај који први види сунце, пронађе семе, живу ватру, златан кондир, или пут из мрачне пећине — и даље: да ће све то учинити само онај који није убио оца!

Вратимо се сада да бисмо сагледали шта у митологији словенских и балканских народа значе симболи: сунце, земља, семе, жива ватра, вода, камен (врх планине), пећина, мравињак, злато, златан кондир и какве су њихове узајамне везе у ланцу симболичких значења. Свакако да овде треба нагласити, мада је познато, да сунце и земља припадају различитим божанствима. Синоним божанства земље поистовећује се са женом. То је древна веза Земље и Велике Мајке, свеопште родиље, коју мућом и кишом оплођује промовник. У нашем примеру: „Не убијамо те ми — земља те убија", истовремено значи: „Не ми, већ, жена, мајка наша, свеопшта родиља!" Окретање хлеба изнад главе, или земље, исто је што и присуство замишљене плодности у чије име човек треба да буде жртвован. Сам појам видети Сунце могао би да значи видети, или пронаћи оца, јер се Сунце појављује као божанство мушкога рода, па отуда и хелиолатрија — служба сунцу, обнављање сунца! Не треба овде указивати на познате приповетке у којима се јављају интернационални мотиви о женидби сунца.[23] Насупрот сунцу, божанства Месеца су обично хтонска. Чак је емпиријски доказано да положај месеца утиче на психолошко стање неких људи, у народу познати „као месечари".

Након овог делимичног разматрања, налазимо се у бољој позицији да бранимо хипотезу да се у једном слоју приповедака о убијању старца налазе и трагови периода када је патријархат, као поредак, почињао да добија превагу у односу на религију матријархата. Остали симболи везани су за култ предака и плодности. Цео сплет догађаја окренут је хтонском свету у трагању за „помоћником" који је у некој вези са светом мртвих. Овај мит је, својим најстаријим обликом везан за култ земље, односно воде и растиња и он се као такав двоструко испољава — као веза Земље — Велике мајке и жене која такође рађа, и са друге стране, замишља се, под земљом или на пустом месту, свет мртвих из којег се може сазнати будућност сваког појединачног човека, али и да се утиче на његову судбину. Није случајно што се у причама спомиње мравињак, жито у мравињаку, јер мрави припадају хтонском свету и везани су за култ родности и богатства.[24] У нашем крају (југоисточна Србија) постоји веровање (митски фетиш) да се рушењем мравињака може изазвати непогода. Мравињаку и мравима приноси се жртва — Ђурђевданско кравајче, јаје, исечци јагњећих ушију, први премлаз млека, све се то ставља у мравињак за једну ноћ како би се сачувала плодност и размножавање стоке. Кад људи виде „колону мрава", мисле да ће се покренути „мрачне силе", односно да ће доћи до рата. Зрневље жита, што га син налази у мравињаку, представља симбол пери-

[23] Најстарији запис из југоисточне Србије налазимо у Босанској вили, V, 1898. године, забележио Д. А. Пејаковић; други у књизи Ристе Николића, **Из Лужнице и Нишаве**, Београд, 1910. год. Запис Маринка Станојевића „Сунце тело да се жени", (Антологија В. Јовановића, Београд, 1925. Владимир Николић, **„Стари Пирот"**, Пирот, 1974.

[24] Змија је такође хтонско створење и појављује се као митски симбол плодности. Ми смо забележили неке легенде према којима је жена угледала змију у извору и постала „тегобна". О овоме види више: Ц. Г. Јунг, **Човјек и његов симбол"**, Љубљана, 1973. стр.154.

одичне обнове периоде, њено поновно рађање. Зато се и каже у овим приповеткама да цар[25] тражи жито да обнови сетву! Тај мотив умирања и поновног рађања, у основи лежи у древним источњачким култовима. Има довољно потврда и за касније историјска и културна раздобља у којима су, у различитим јачинама и различитим облицима, долазили утицаји с истока. Особито се појављују за време Александра Великог. У то време отпочео је период хеленизације Истока и оријенталзизације Запада. Мешање оријенталне магије, сујеверја, мистицизма, демонологије, астрологије и есхатологије с грчком филозофијом довело је до снажног синкретизма.[26]

У једној причи о лапоту, цар је тражио „да се пронађе ватра у камену." Реч је, управо, о „живој ватри" која је код словенских народа „вађена из камена или дрвета" о разним празницима и у разним приликама.[27] На далеку старину овог обичаја указује и балтословенска, свесловенска и прасловенска реч **о г а њ** која се доводи у везу са **агнис** у санскриту и са лат. **игнис**. Литавци су , „живу ватру" звали **угнис сивента,** или просто „живи огањ". Има извора који говоре о чувању „свете ватре" у литванском храму.[28] За нас је занимљив податак да је у неким крајевима Србије, од заједничке „живе ватре" свако носио кући по угарак, којим би подложио нову ватру, јер су старе пре тога морале бити угашене.[29] Ово запажање имплицитно упућује на чињеницу да се и овде ради о архиостацима древног обичаја у вези са регенерацијом ватре као извора живота, односно о регенерацији живота — стара ватра је угашена, радом и ритуалом је пронађена нова. Дубок семиотичан смисао ватре значи пробуђени пламен човекове енергије који тежи ка даљим хоризонтима на пољу освајања физичког и духовног света. Познати су сачувани обичаји српског народа у вези с ватром. Понеђе се чак чини и либација млеком од прве муже и ватром. Ватром се обележава Нова година да би подстакла плодност, управо у тренутку кад се један циклус завршава, а почиње други. Познате су **божићне** и **покладне ватре.** Сви ови обреди заодевнути су невидљивим плаштом космогонијског мита о стварању и обнављању света и живота. Сама сцена привидне смрти (гашење ватре и изазивање нове из камена) истиче човека који побеђује смрт и претвара је у обред, у почетак нове духовне егзистенције.[29а]

Обреди с кондиром (пронаћи златан кондир) у нашем народу нису непознати. На димњацима неких старинских кућа, широм југоисточне Србије, још увек се могу видети постављени кондири. Они представљају фетиш заборављених митова о приношењу жртава злим силама. Зао дух се може „послужити" на димњаку и неће имати потребе да силази на огњиште. То је дар „сили" која треба да узврати добротом. Пронаћи кондир у зачараној води, значи пронаћи тај дар у име некога добра које треба да уследи. Кондир, међутим, није обичан, већ златан. Само злато је симбол богатства и изобиља и често се доводи у везу са хтонским светом, светом мртвих. Отуда и веровање да се „закопано злато" најлакше може уочити ноћу, јер тада „исвриа пламен, дише!" Овакво благо тражи „приношење жртве", или „крвнину" — како то народ каже.[30] Није случајно што је кондир у непосредној вези с водом јер се култови и обреди везани за водене токове заснивају на светлости као елемента при стварању универзума, као и на локалној епифанији. Човек је кроз векове настојао да открива снагу воде, а при томе и своју сопствену моћ. Култ према води постојао је још у старој Грчкој пре индоевропске инвазије. Обред жртвовања води има бројне паралеле у културној антропологији индоевропских народа. У нас су такође познати многи обреди у вези с водом и на води.[31]

Друга група ових прича морала би, по своме постању, бити нешто млађа, из

---

[25] Појам „цар" етимологијски се може повезати са именицом „врач", а врач са „жрец". Жрец је свештеник, а води порекло од старословенског жьрьць а у основи је глагол жрьти (одатле и жртва и у ширем контексту значи „жртвовати". То би могло имати неке појмовне везе и са жртвовањем старца.

[26] Драгослав Антонијевић, **Обреди и обичаји балканских сточара**, САНУ, Београд, 1983. стр. 173.

[27] Сима Тројановић, **Ватра у обичајима Срба**, Српски етнографски зборник, књ. XLV, стр. 82-83.

[28] Шпиро Кулишић, **Стара словенска религија у светлу нових истраживања посебно балканолошких**, Сарајево, 1979. стр 118

[29] С. Тројановић, нав. дело, стр. 64-66.

[29-а] М. Елиаде, **Свето и профано**, (сепарат) Врњачка Бања, 1980. с. 35.

[30] Види о томе више у нашем раду „**Религијско-митске детерминанте жртвовања на примерима народног предања југоисточне Србије, Нишки** зборник", VI, Ниш, 1979, стр. 143-156.

[31] Бранко Ћупурдија, **Аграрна магија у традицијској култури Срба**, САНУ, Београд, 1981, стр 30-35, 69, и даље

доба папријархата. Приче би се могле поделити на два круга, који се опет међусобно додирују и прожимају, како у основи, тако и у каснијој еволуцији наратума. То су:

а) Приче о жртвовању старешине рода да би се земљи повратила изгубљена плодност,

б) Симболичко жртвовање старешине рода као обред регенерације људи, стоке и земље.

Мит је проистекао из древног веровања да је снага живота и плодности земље у чврстој вези са снагом онога ко је на челу народа (владар), тј. да владар непрестано делује на добре и зле силе. Отуда би се, слабљењем његове моћи, јавила и велика опасност за цео род. Јер ако ток природе зависи од снаге таквог човека, страховите катастрофе могу наступити услед постепеног слабљења његових моћи, а још опасније након његовог коначног гашења у моменту смрти. Због тога је постојао само један начин да се овакве опасности избегну. Такав човек — бог морао је бити убијен чим се покажу симптоми да су његове моћи почеле да опадају. Код неких источњачких племена био је обичај да убијају краља чим добије боре или оседи.[32] Разумљиви су онда напори који су чињени да би се дошло до „јабуке младости", или пак до неких чудесних уља која отклањају сваки знак старости.[33] Ц.Ц. Фрејзер наводи више примера о комадању тела божанских владара, старешина рода, али и то да се у неким афричким цивилизацијама краљ жртвовао привидно чиме му се на симболички начин „враћала снага". Тако се у Руанди краљ и краљица мајка у неколико повољних прилика подвргавају обреду регенерације. Појављују се везани као заробљеници осуђени на смрт. Уместо њих жртвовао се бик и крава, а краљ и краљица се натапали њиховом крвљу ради јаче идентификације.[34] Има података да се у Јужној Африци краљ подвргавао сличном ритуалу лажног убијања.

Овакви ритуали су били „лажна игра" која треба омогућити да човек схвати истину о себи. Сам митски обред није стваран, али су стварне илузије које оставља. О прастарим паганским играма, међу становницима Балкана, у част живота и плодности земље — имамо података с почетка XIII века.[35] Неке од ових игара завршавале су се „сахраном покојника". „Једног од играча положе на земљу и ограде га каменчићима. Сви се повежу црним марамама, а један од чобана направи крст. „Покојнику" прекрсте руке и на груди му ставе комад хлеба, око врата му ставе каменчић, гранчице и какав цвет. Затим наставе да оплакују „мртваца". Уз нарицање тобоже пребу своја лица, чупају косу и бусају се у груди као што се то чини за правим покојником. Након извесног времена, сви устану „да сахране мртвог", али у том тренутку и „умрли" нагло окочи, тј. оживи! Сви задовољни „славе ускрснуће".[36] У бити ове игре чувају се магијске асоцијације на плодност и напредак природе. Игра се зове „Сирто" и посведочена је у Епирској области. Изводе је и Власи из околине Велеса у Македонији. На нашем подручју сачували су се остаци овог ритуала у играма које се обављају на Лазареву суботу и представљају слој паганског идолопоклонства. Као такве биле су забрањиване од хришћанске цркве, а учесницима су изрицане казне „очишћења".[37]

Наведени примери могу се, с великом вероватноћом, упоредити са нашим приповеткама о убијању стараца, тј. са њиховим враћањем из „света мртвих". Узмимо за пример причу „Даћа".[38] Старац је био лепо обучен, са њим је пошао цео род. Најстарији син га положио на камен, напио се ракије из жутог кондира, а онда га убио! Цела родбина ручала је поред њега, мртвог. У ширим размерама ова појава није непозната, јер представља „обредно једење" за душу, тј. једење душе умрлога ради регенерације саме породице. Други примери су знатно ближи наведеном симболичком убијању. Синови воде старце на планину, они су као осуђени на смрт, а затим их враћају кући. У неким примерима припремају вечеру и позивају људе „на даћу". Један син је за ту прилику

---

[32] Ц. Ц. Фрејзер **„Златна грана"**, БИГЗ, Београд, 1977, стр. 338.

[33] Види бајку **„Земља младости"**, заб. Д. Манић, **„Лужничка народна баштина"**, Бабушница, 1980, стр. 15.

[34] Остатке мита налазимо на југоистоку Србије у обичају који се везује са ђурђевданским клањем јагњета. Тада се хватала крв и њоме се деца мазала по лицу.

[35] Д. Антонијевић, нав. дело, стр. 68.

[36] Д. Антонијевић, нав. дело, стр. 69.

[37] Д. Антонијевић, **Византијске брумалије и савремене маскиране поворке балканских народа**, Балканика, X, Београд, 1979. стр. 98.

[38] Прича „Даћа" забележена је у околини Бабушнице. Види „Развитак" IV, Зајечар, 1968.

[39] Приповетку је забележио Драгутин Борђевић. Види: **Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, САНУ**, Београд, 1958. стр. 538

убио брава, најбољи комад оставио оцу (да му поврати снагу) а остало су појели чланови из најближе родбине.[39] У другим примерима очеви — старци су сакривани најчешће у нека скровита места: пећина, бачва, земунице, итд.

Враћени старац — отац појављује се сада као представник света мртвих, он је хтонско божанство, а према митском начину мишљења, хтонске силе повољно су деловале на плодност људи, животиња и земље. Истовремено то је и митски повратак апсолутном почетку који је заснивао на законитостима непрекидног обнављања и рађања што опет представља „симболичко понављање космогоније и митске историје човека." [40]

Остаје нам још да сагледамо простор на коме се одигравају поједини догађаји. Он је — како сматра Е. Лич — много више метафизички него физички. Из примера приповедака, које су биле предмет нашег истраживања у вези с темом о убијању стараца, може се видети да простор догађања представљају тзв. лиминалне зоне, или праничини простори светова: „горњег и доњег" — таме и светла.

Шта у митологији значе „лиминалне зоне?" То су простори који и деле и сједињују: горе-доле, споља и унутра. У свакодневној комуникацији њихове ознаке су: обале река (копно — вода); врхови планина (небо — земља); пећине (светлост — тама, споља — унутра); кућни праг (споља — унутра); огњишта (светлост — тама); воденице (вода — копно), итд. Ако сада погледамо лоцираност појединих радњи у вези са различитим веровањима, видећемо да све што се догађа, управо се дешава искључиво на оваквим местима. Ово исто важило би и за ознаку времена. Највеће опасности које су могле од „нечастивих сила" да задесе човека, везане су за средину ноћи. То је, како народ каже, „ни какво време, или глуво доба када за тили час и воде престану да теку."[41] Према томе, није некаква случајност (овде случајности нема, већ влада строг ред) што се управо убијање стараца вршило на планини, односно што се старац „полагао на камен".[42] Планина није ни небо ни земља, већ лиминална ознака и једног и другог појма. Код Руса је било изражито поштовање према **берегињама,** а њих су истраживачи везивали са водама и обалама. Касније лингвистичке анализе су показале да се овде ради о божанствима која су повезана са планинским врховима, брдима, управо, персијско **бура** — брдо, немачко **Берг** — брдо, ст. словенско **берегу** — брдо, а од те речи потичу и **берегиње.** Сама реч **берегиње** одговара грчкој речи **земља.** Отуда Рибаков закључује да је реч **берегиња** првобитно означавала богињу земље и неба. Он ову појаву везује са брезама, светим дрвећем Словена, које су с пролећа девојке облачиле у женске хаљине, ради идентификације, и поштовале их као божанства.[43]

Бирање праничног простора са смештај враћених стараца (пећина, бачва, змуница) мотивисано је потребом „сусрета" хтонских бића од којих се тражи помоћ. И једна и друга ознака простора испуњене су мраком и могу се третирати као лиминалне зоне између света живих и света мртвих. Сам златан кондир, који се тражи од стране цара, није ни у води ни на копну, већ на дрвету. Отуда се може претпоставити да се овде тражи дрво са златним ћупом, или „свето дрво". Тако се на овим просторима јавља и нека врста дихотомије између овоземаљског и оноземаљског света, јер захваљујући враћеном старцу, везе између ових светова не само да нису прекинуте, већ је омогућена и њихова комуникација. Ово се може и графички представити (стр. 332).

Из примера се види да се враћени старци понашају као медијални елементи, или као нерашчлањене ознаке реалних категорија и у овом случају имају, поред осталог, и ритуалну вредност као што је има одређени простор и одређено време (дан у недељи или годишње доба). Они се физички не налазе споља, јер су сакривени, социјално не егзистирају, а ипак су присутни у свему што се догађа и ниједан „тежак задатак" не може се решити без њихове помоћи. Раније категорија припадности одређује и њихов смер заштите, односно помоћи. Стога се и понашају као домовој —

---

[40] М. Елиаде, **Мит и збиља,** Загреб, 1970, стр. 34.

[41] Обимну грађу о овој појави, као и многа аутентична казивања о „нечастивим силама" објавили смо у зајечарском „Развитку" бр. 1/1984. год. стр. 57-70.

[42] О овоме види више: Р. Раденковић, **Семантичка интерпретација синтагме „Бели камен",** „Народне новине", Ниш, 15-16, 12. 1984.

[43] Б. А. Рибаков, **Древние елементи в руском нар. творчестве,** Сов, Етнографија, Москва, 1948. стр. 105.

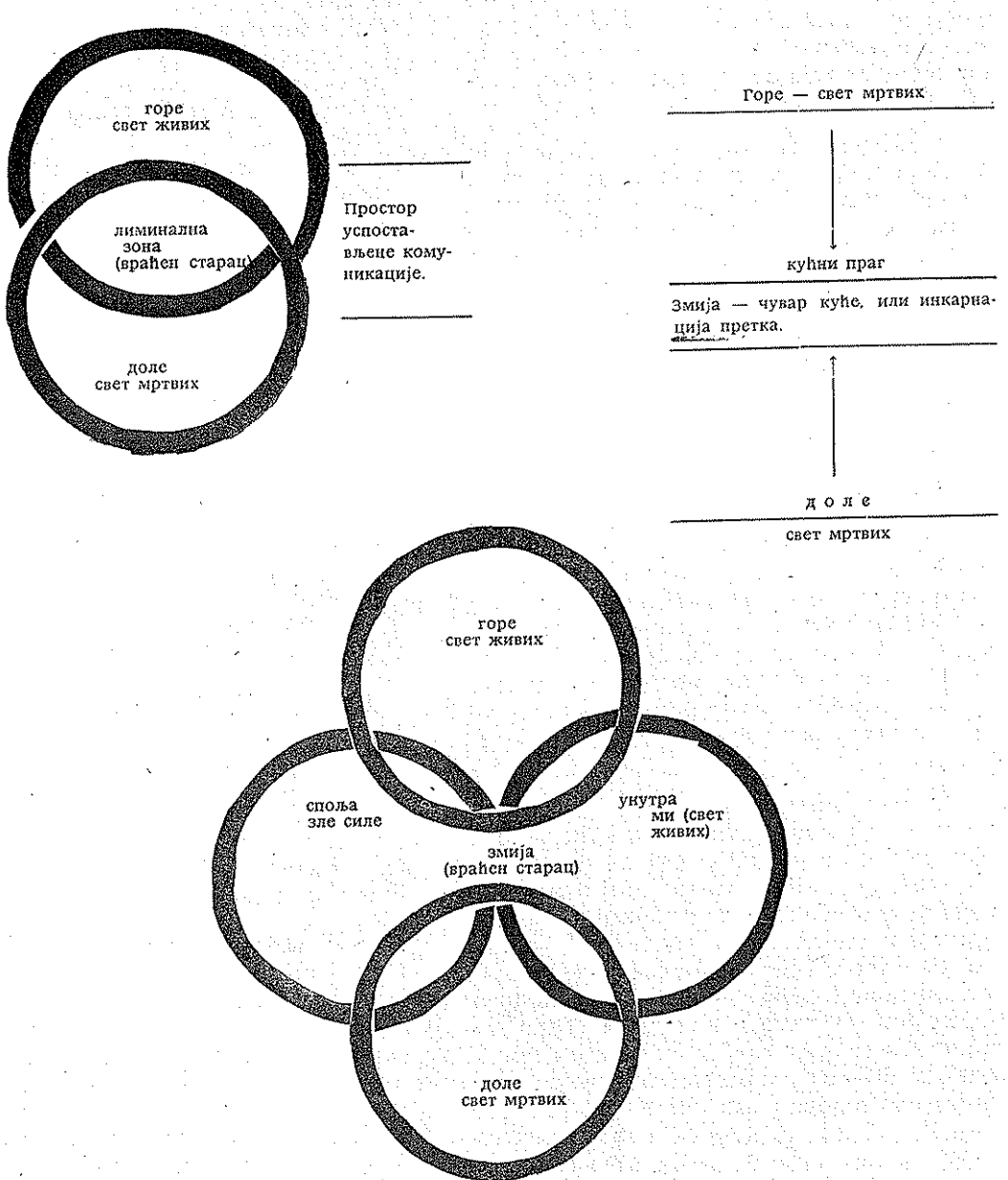

дух, заштитник породице.[44] Таква њихова вертикална покретљивост (горе — доле) и могућност деловања у свету живих и свету мртвих, чини их да истовремено припадају обема сферама па се за њих никако не може рећи да нису и тамо и овде. Они су, дакле, бића „средње зоне", сакрални елементи како смо их већ и сагледали у графичком приказу. Њихова зона истовремено представља и простор опасног, нечастивог, простор могућних забрана и ритуала. Као аналоган пример може нам послужити семиотичко-митска ознака кућног пра-

[44] Према Токареву, домовој, дух, заштитник породице (код Грка таласон) потиче из времена када се, напоредо са распадом родовског друштва, породица издвојила као самостална друштвена ћелија. Реч је о роду, или задрузи, каква се сачувала све до краја XIX века и у селима југоисточне Србије. Заштитник породице је замишљен у лику умрлог претка, домаћина. У нашим крсним славама још увек се јављају секундарни елементи овог култа, најчешће у обредним хлебовима. Сама погача „која је на ветру вејана и на крилу сејана", спаја силу природе, силу земље, и снагу живота.

га,[45] или камена, који „потајно" чека излазак сунца изнад људских глава, али и изнад другог амбивалентног људског и животињског света.[46]

У приповеткама о убијању стараца, које су забележене на подручју југоисточне Србије, преплићу се три различита религијско-митска схватања чије историјске корене можемо тражити од доба неолита, преко ловачко сакупљачке културе до распада родовских заједница. Њихови архе-остаци додирују време преласка из материјархалне у религију патријархата; указују на култове митских предака, чуваре и помоћнике, на њихово жртвовање (стварно и симболичко), на везе и веровања у светове мртвих. Њихова основна идејна порука представља непрестану борбу за општу плодност земље, људи и животиња. Добро је што црте тог узајамног континуитета као појаву знака дуге и непрекинуте тежње ка добром, налазимо и у приповеткама о којима је било речи.

---

[45] Веселин Чајкановић, **Мит и религија Срба**, Београд, 1973. стр. 105. и даље.

[46] Овакве амбивалентне животиње присутне су у свим магијским радњама. На пример: слепи миш присутан је при гатању и бајању, јер он није ни миш ни птица, живи у мраку и представља отелотворење демона. Жаба, која такође има значајно место у митологији, такође је амбивалентна и везана је за култ плодности. Змија, се појављује на орнаментима штапа и кудеље (женско-мушко) и представља симбол плодности. Многи митски коњи (Шарац Марка Краљевића, Јабучило војводе Момчила) такође су хибридне животиње. Такви су били и неки јунаци: Реља Крилатица, Никола Скобаљић, Змај Огњен Вук, итд.

Dr Radosław Radenković

SOME CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE MOTIVES OF FOLKTALES FROM THE SOUTH-EASTERN SERBIA

In this work the author deals with the study of the ancient motives of killing the old (lapot), taking as examples the folktales of the South-Eastern Serbia recorded within the last century. He analyses the structure and typology, pointing to the mutual relationship and kinship of these motives and motives of Slovene and Antique peoples folktales. The author examines these tales as the texts of past cultures with built-up mechanisms wilch preserve the arche-remnants of the ancient information through mythical symbols. He observes the verbal messages sa separate signs. Having applied that method, the author concluded that the tasks given to heros by the King were not important, but the ways in which they were carried out. That is why he analyses the symbols such as sun, earth, seeds, live fire, water, stone, mountain, peak, cave, anthill, gold and golden gobler, and discovers their mutual relations in Slavic and Indo-European mythology. He gives an important place to realizing of the mythical functions of the places where some events related to the kiling the old took place, explaining them as borderlands between the worlds of darkness and light. In this way the author discovers the presence of the arche-traces of the transition from the religion of the matriarchate to the patriarchate and relates the motives of killing the old to the motives of sacrifying the Head of the clan or to the simbolic sacrifying as the rite of the regeneration of nature and life.

Срђан Марковић

Благоје Пр. Стојановић (1906 — 1984)

У вртлогу сурове, и на жалост, одвећ честе борбе која се води у маленим уметничким срединама око излагања, награда, откупа и признања пажњи јавности је полако али сигурно измицало дело Благоја Стојановића, једног од првих школованих лесковачких сликара.

Притиснут годинама, увређен после једног, у основи злонамерног, написа у **Нашој речи**[1] није више ни излагао на годишњим колективним изложбама сликарства у граду. Рекло би се да су се стекле све околности да му дело буде препуштено забораву, тој опакој немани која отима култури много њених драгоцених личности.

Па и поред свих удараца судбине, којима је доиста богато био излаган у животу, он је до краја имао храбрости и снаге да веру у значај и сврху сликарства сачува и да у једној мемљивој собици, атељеу који је личио на некакву алхемичарску радионицу, препуној белина нашпанованог платна, четкица, истиснутих туба боје, репродукција и модела, усамљено и упорно ради, да настави своју младићку љубав према сликарству с несмањеном жестином и одушевљењем.

Живот уметника, Благоје Стојановић, шесто дете учитеља Проке Стојановића и домаћице Јевросиме Црниловић, отпочео је 1925. године у Београду када је као талентовани деветнаестогодишњак, један од најбољих ђака Тодора Грујића, учитеља вештина у лесковачкој гимназији, дошао у зграду код Саборне цркве, ондашњу Државну уметничку школу, у класи Бете Букановић и Љубе Ивановића.

Била су то бескрајно озбиљна времена, процес полета и обнове земље је био на измаку, први знаци светске економске кризе су већ били на помолу. Додуше, Београд је још увек био обузет чарима чарлстона и тон филма, дугим трепавицама и превртања очима хероина целулоидне траке. Стигли су филмови Рудолфа Валентина и Художествени театар, свет је још увек лудовао — носио жирадо шешире и ишао у ритама, дискутовало се о бољшевизму, прижељкивала револуција која би решила све политичке, економске и националне противуречности југословенске државе. Боемија је царовала. Бивало је жестоких обрачуна међу представницима супротних погледа на уметност, попут оног између Радојице Ноа Живановића и Раке Драинца. Живело се без наде, јунаци младих уметника били су Тин Ујевић, Драинац и Сима Пандуровић.

Ликовни живот у Београду је такође у превирању. Боја као весник нове уметности унела је свежину и полет у сликарство треће деценије поставши ускоро њен симбол. То је време повратка младих сликара из Париза пуних знања и искуства који су у Европи стекли широке погледе али и опрезност јер је уметност требало тражити у српском простору, у свом амбијенту, својој личности. У том зрелом добу издвајају се две оријентације у српском сликарству: једна је нови реализам са којима је српско сликарство трајно инкорпорирало одређена достигнућа у области уметности, решило основна питања заната и технике продубивши знања о законима слике. На супротној страни од хладног објективизма новог реализма, боја је донела топлију атмосферу, страсну емоцију, нову субјективистичку естетику из које нужно происходи да сваки уметник ствара своју визију, начела, технологију као одраз односа према свету, животу и човеку. То је време великих сликара, ученика Андре Лота, кубистичких слика, колористичког праска боје као самосталне реалности или боје у

[1] Гмитар Обрадовић, Непроверене вредности и писање о њима, Наша реч, Лесковац, год. XXVIII, бр. 41. 27. октобар 1972.

функцији акцента у валерској организацији слике, време Саве Шумановића, Милана Коњовића, Ивана Радовића, Мила Милуновића, Јована Бијелића, Игњата Јоба и других.

Осим тога, наглом развоју уметничког живота у Београду, у време Стојановићевих учења на Уметничкој школи, допринела је и изградња Уметничког павиљона Цвијета Зузорић, велики откупи слика, међународне изложбе и излажење **Уметничког прегледа,** првог српског часописа за уметност и културу.

Очигледно да се Благоје Стојановић у време студија кретао у двема срединама; једну је чинио речени уметнички живот Београда и модерно сликарство у пуној уметничкој зрелости. Друга средина је била на уметничкој школи у Београду у којој су тада били професори Љуба Ивановић, Драгослав Стојановић, Бета Вукановић и др. Све су то били добри мајстори са већ стеченим уметничким реномеом који су изводили наставу на високом педагошком нивоу и ученици су из школе излазили са веома добро савладаним занатом, основама технологије и добрим знањем историје уметности. Многи од ученика су настављали да раде у маниру својих учитеља гасећи полако свој таленат по српским паланкама, предајући се потпуно педагошком раду. Било је, међутим, и оних других који су усвојивши принципе модерног сликарства давали већи или мањи допринос његовој историји. У случају Благоја Стојановића имамо довољно материјала да закључимо да је он у првим годинама свога стварања припадао овој другој групи уметника.

Неколико сачуваних радова из 1929. године јасно показује да се он у то време налазио у фази тражења која је веома очигледна у цртежу који се у то време кретао између примене принципа новог реализма **Гумара у Лесковцу** (1929) и интимистички усмереног цртежа у духу Љубе Ивановића. Што се акварела тиче тих година је направио неколико изузетних листова у којима је очигледна интимистичка анализа светлости, „Стара кућа", „Стара црква у Лесковцу", „Пејсаж".

Од 5—10. јуна 1929. године полагао је дипломски испит на Краљевској уметничкој школи у Београду за наставника цртања и писања[2] пред комисијом коју су чинили Бета Вукановић, Љуба Ивановић, Драги Стојановић, Михајло Котљаров и Милорад Ванлић. Одлуком министра просвете од 14. октобра 1929. године постављен је за привременог учитеља вештина II групе гимназије у Прокупљу са платом од 900 динара месечно и на посао је ступио неколико дана касније.[3] По чивничком закону од 31. марта 1931. године преведен је у положај приправника наставника са месечним принадлежностима од 1400 динара.[4] За-

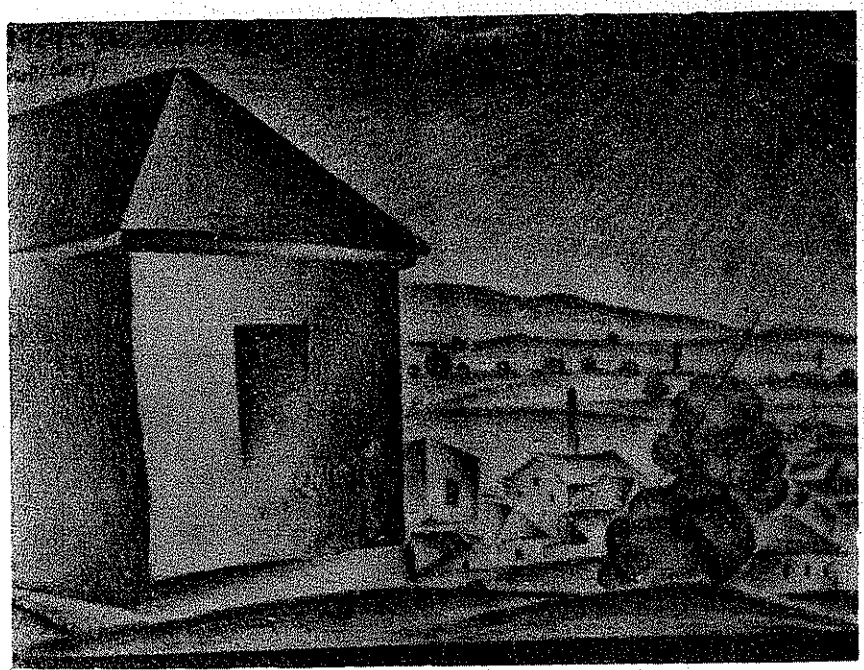

Гумара у Лесковцу, цртеж оловком, 1929.

[2] Биографија и упитнице просветних радника на територији Лесковца, Историјски архив Лесковац, Кутија 12, 1945-6, фасцикла бр.3.

[3] Службени лист Благоја Пр. Стојановић — налази се у поседу породице.

[4] Исто

тим је 1933. године положио са одликом испит за учитеља вештина из вештине цртања и писања са клаузуром: „Циљ наставе цртања у средњој школи" и предавањем на тему: „Стилизовање лишћа и слагање у орнамент — неограничени фриз" у другој мушкој гимназији у Београду[5] после чега је преведен у звање учитеља вештина IX положајне групе.[6] Следеће године се и оженио Василијом Петровић, суплентом гимназије у Прокупљу.

По подацима са којима располажемо, у Прокупљу је развио веома живу активност: бавио се спортом, основао је скијашку секцију у гимназији, био је секретар „Сокола", савесно је и одговорно вршио педагошку дужност, али му је сликарство било најважније. Из тог периода остао је веома мали број радова, углавном цртежа и акварела, који култивисаном линијом, сочном колористичком скалом, суптилним схватањем пејсажа и пленеристичком концепцијом примарне структуре акварела недвосмислено указују на знатан уметнички потенцијал којим је располагао.

Првих месеци 1931. године у Нишу је основано **Удружење ликовних уметника Моравске бановине**. Његов председник био је Емануел Моша Муановић, а удружење је имало прву изложбу 5. априла 1931. године. Његов члан, и излагач на првој изложби, био је и Благоје Стојановић. Осим њега на изложби су излагали „Бајев Антоније из Књажевца, Лаптев Евгеније из Алексинца, Лукомски Иван из Крушевца, Прокофјев Антоније из Пирота и три уметника из Ниша Муановић Моша, Вернер Јаков и Рудановски Василије".[7] До свог расформирања 1937. године удружење је имало још две изложбе: једну у Зајечару 1932. године и другу у Крушевцу 16. јуна 1933.[8] Међутим, на овим двема изложбама Благоје Стојановић није учествовао.

Одлуком министра просвете септембра 1936. бива премештен за учитеља вештина гимназије у Вуковару, где је на дужност ступио током октобра месеца.[9]

У Вуковару наставља са интензивним бављењем сликарством, укључује се у велике изложбе у Београду припремајући, истовремено, своју прву самосталну изложбу. На позив Удружења ликовних уметника излаже 1937. године, као гост, у дворани Инжењерског дома у Београду заједно са уметницима из Загреба и Љубљане. Изложбу је отворио Винко Грдан а излагали су између осталих, Ђорђе Андрејевић Кун, Петар Добровић, Михајло Петров, Фрањо Радочај, Миленко Шербан, Марино Тартаља, Данијел Озмо, Антон Хутер и други. Ова изложба је привукла доста пажње у ондашњем ликовном животу престонице пре свега због квалитета радова али и због сукоба на релацији уметнички павиљон „Цвијета Зузорић" Удружење ликовних уметника.

Исте године 7. новембра отворио је своју прву самосталну изложбу[10] у просторијама Хрватског дома у Вуковару. Изложбу је пригодним говором отворио Јосип Цар професор гимназије.

Ову изложбу којом је постигао значајан успех (излагао је акварел и цртеже, 80 листова) пропратило је више написа у ондашњој штампи у „Политици" је изашла најава изложбе са репродукцијом акварела.[11] У „Времену" је објављена вест о отварању изложбе у присуству великог броја посетилаца. У поменутом чланку непознати аутор, између осталог, пише: „Радови Г. Стојановића одликују се свежином и темпераментом. Он са подједнаким разумевањем ради и пејсаж и портрет као и фигуративно сликарство и мртву природу".[12]

---

[5] Исто

[6] Исто

[7] Угљеша Рајчевић, ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ УМЕТНИЧКИХ УДРУЖЕЊА У СРБИЈИ — удружење ликовних уметника Моравске Бановине, Зборник ликовних уметности Матице српске, бр. 13, стр. 348, Нови Сад 1977.

[8] Исто, стр. 349.

[9] Службени лист Благоја Стојановића

* Удружење ликовних уметника у Београду настало је као резултат сукоба између уметника и управе павиљона „Цвијета Зузорић" током 1936-7. године. Формални повод том сукобу били су услови излагања и изнајмљивања павиљона, а у суштини је то била акција напредних уметника која је „бојкоташком изложбом" 1937. године довела до „Салона независних" (о овоме види у: Лазар Трифуновић, Српско сликарство 1900-1950, Нолит, Београд, 1973, стр. 458).

[10] У већ поменутом напису Угљеше Рајчевића о Удружењу ликовних уметника Моравске бановине, у биографији Благоја Стојановића наводи се да је самостално излагао 1931. у Нишу, 1936. у Београду, 1937. у Вуковару, 1956, 1974, 1975. у Лесковцу. Према подацима којима располажемо: каталог Стојановићеве самосталне изложбе 1974, Народни музеј Лесковац и аутобиографске забелешке Благоја Стојановића, он је први пут самостално излагао 1937. у Вуковару а у послератном периоду још три пута у Лесковцу: 1956, 1974, 1975. и, посмртно, 1985.

[11] Изложба слика Г. Б. Стојановића, „Политика" 6. новембар 1937.

[12] Изложба г. Благоја Стојановића у Вуковару, ВРЕМЕ, 11. новембар 1937.

Поводом изложбе веома интересантан разговор са сликарем објавио је Димитрије Вученов. Стојановић је изнео разлоге због којих се определио за ликовно уобличавање мотива посебне врсте. „Срем је као објекат данас врло интересантан за сликаре. Мене није инспирисао онај богати пун изобиља Срем, већ фрагменти који значе његово осиромашење. А таквих данас има."[13]

Свакако најквалитетнији текст, приказ у правом смислу речи, појавио се у вуковарској „Слободној мисли". „Г. Стојановић се и поред строге сликарске конструкције не задржаје на површини ствари, на њиховом изгледу. Он даје и открива живот, суштину њихову, са снажно израженом психолошком нотом (Портрет бродара и Човек са улице). Он постављени проблем скоро редовно у детаљима и у целини решава срећно и успешно [...] Г. Благоје Стојановић је оригиналан стваралац и један од наших добрих акварелиста. Његова динамика боје је сигурна и добро постављена. Изузев две три ствари, које немају довољно израза, цела изложба Г. Стојановића даје утисак уравнотежености и озбиљности и он је с њоме доказао да поседује јак сликарски таленат."[14]

После успеха изложбе и ласкавих критика, Стојановић је продужио са радом и друштвеном активношћу. Као цењени уметник отвара изложбу слика својој колегиници Марији Модерчин — Белошевић. У том периоду настао је велики број акварела и цртежа који нису сачувани, продати су највећим делом у Вуковару а један мањи део буд зашто је продаван у оскудним и тешким поратним временима. Истовремено је у новинама често објављивао илустрације и цртеже. У неколико сачуваних репродукција цртежа из ондашњих новина (илустрација за прозни текст **Ропство у Сибирији,** објављен у вуковарској „Слободној мисли" 1937 видна је Стојановићева тематска еволуција. У њима су присутни рецидиви социјалне уметности, што није случајно јер је Стојановић у већ помињаном интервјуу недвосмислено изразио своју заинтересованост за „фрагменте који значе осиромашење Срема".

Портрет Максима Горког (линорез, 1946)

Међутим, приближавао се крај боравку у вуковарској гимназији. Јула 1940. одлуком министра просвете бр. 16973, постављен је „за учитеља вјештина у Државној реалној гимназији у Лесковцу".[15] Нову школску годину отпочео је у родном граду. У међувремену вртоглаво се приближавао рат. Почетком 1941. године позван је на војну вежбу у Каменицу код Ниша и „није се више вратио".[16]

Заробљен је у борбама код Цариброда (Димитровграда) 9. априла 1941. и интерниран преко Бугарске и Румуније у Аустрију, најпре у логор Stalag XVIII B (Spital a Dran) У Корушкој, а од фебруара 1942, у Stalag XVIIIC — St. Jochan in Pongau код Салцбурга. Тек 1942. године породица је била сигурна да се Благоје Стојановић налази међу живима. Наиме, тада је добила званично обавештење од Међународног одбора Црвеног крста у коме стоји:

„Међународни одбор црвеног крста има част да вам пошаље фотографију југословенског ратника — заробљеника Благоја Стојановића, официра — аспиранта, који се управо налази у логору Сталаг 18 ц бр. 8.

---

[13] В(ученов) Димитрије, Изложба слика Г. Благоја Стојановића у Вуковару, ПРАВДА, 16. новембар 1937.

[14] Н.В.Д. Изложба слика Г. Благоја Стојановића, СЛОБОДНА МИСАО, 14. новембар 1937. Вуковар.

[15] Службенички лист Благоја Стојановића.

[16] Сергије Димитријевић, Наставници лесковачке гимназије од 1918-1942, Лесковачки зборник XXIII, стр. 384-402.

Ове фотографије су нам стигле преко нашег делегата у Немачкој.

Срећни смо да вам их шаљемо, и молимо вас госпођо да примите изразе високог поштовања.[17]

за Међународни одбор црвеног крста са седиштем у Женеви
Р. Сигрист"

Убрзо су почела да стижу и писма из заробљеништва, пуна жудње за слободом и породицом и великих планова о сликарству. Колико нам је познато, из заробљеништва није донео никакве цртеже, али је био веома активан у организовању културних активности. Режирао је позоришне представе са заробљеницима („Панта и Ана"), био је глумац, шминкер и играч у фудбалском клубу који су основали заробљеници.

У ропству је остао све до слома фашизма маја 1945. године, а у домовину се вратио у септембру.

На дужност учитеља вештина VII групе у лесковачкој гимназији ступио је 4. фебруара 1946. године, одлуком Министарства просвете.[18]

Општем полету и обнови којом је била захваћена наша земља по завршетку другог светског рата прикључио се својим радом и Благоје Стојановић. Одмах по доласку и распоређењу на посао почиње да се бави сликарством, сарађује у „Нашој речи", објавивши неколико линореза — портрета знаменитих личности Октобарске револуције (портрет Максима Горког, Калињина, Љењина). Са преданошћу хроничара бележи разрушени Лесковац, његову поновну изградњу (прокопавање хисарског канала, последице катастрофалне поплаве у Лесковцу 1948).

Често прави излете у околину града са којих се враћа са пуним блоком изванредних цртежа тушем, решених крајње једноставно, експресивном линијом, усковитланим небом и успаласаном травом, као да је кроз налетост линије и експлозивни прасак црно-белих односа на цртежу покушао да се ослободи свега онога што се у њему накупило током година проведених у заробљеништву у којем је човек био само број, предмет бачен на само дно живота, сред ужаса и стрепње за сутрашњи дан.

И само што се почео опорављати од претрпљених страхота заробљеништва, уследио је нови удар. Амбициозан као стручњак и педагог, жељан да ђацима пренесе богато знање, да их оплемени уметношћу, знао је да таквим односом према предмету дође у сукоб са колегама, што у суштини и није тако необично. Међутим, у званичном акту, карактеристици, оцењен је као човек слабих живаца (а ко се из заробљеништва вратио са јаким живцима?), пргав и уображен у односу према колегама. Уз то је састављач карактеристике, имајући у виду да су три његова брата официра старе војске

[17] Писмо Међународног црвеног крста, на француском језику, налази се у поседу уметникове породице.

[18] Одлука Министарства просвете Србије од 4.4.1946. године. Градски савет Н.О. Савет за просвету и културу у Лесковцу 1955. фасцикла 2. Историјски архив у Лесковцу.

Поља, цртеж тушем, 1948.

по завршетку рата остала у логору за расељена лица, начинио крајње непријатну алузију на његов однос према тековинама народноослободилачке борбе.[19] Све је то условило да школске 1947/8, буде удаљен из службе по сили закона да би убрзо био пензионисан.

Иако је као човек био страховито погођен оваквим поступком, успео је да се, уз помоћ породице, прибере и настави да слика са још већом жестином и страшћу, као да је у сликарству хтео да нађе свој свет у којем неће бити повређен суровом реалношћу свакодневице. У том периоду настаје серија изузетно опорих акварела са јаким психолошким набојем. Сукоби интензивно обојених површина имају сурову експресивну но ту, сасвим супротну суптилној обојености и материјализацији предратних акварела.

У тешкој материјалној ситуацији упућује фебруара 1949. године писмо повереништву за просвету ГНО у Лесковцу, којим нуди одбору известан број слика, цртежа и акварела из живота града као „прилог фаза кроз које је пролазио наш град [...] тако би будућа поколења заиста дошла до правог сазнања о историјском развитку града, етнографски музеј обогатио збирку прилога а сам град добио конструктивног члана заједнице и свог сликара који, не прежући ни од најтежих препрека, спреми свом циљу, идеалу чије остварење не може регистровати ни један напредан човек као негативно, као минус у погледу прилога датих нашој стварности".[20]

Каква је била судбина овог Стојановићевог подухвата данас се не може знати, али је сасвим могућа претпоставка да му није пошло за руком да прода своје радове јер се готово сви са тог пописа налазе на потврдама које су му издаване од стране пословођа продавница у чијим је излозима постављао своје слике на увид грађанству у циљу пропагирања „уметности оне врсте која је мало позната широким народним слојевима",[21] и у концепту каталога за самосталну изложбу 1956. године.

Током 1951. године обраћа се УЛУС-у писмом којим покушава да добије термин за изложбу у Београду. Међутим, из УЛУС-а га сасвим лежерно упућују да излаже у Београду дајући му притом, читав низ упутстава како да припреми изложбу као да је у питању сликар почетник а не већ, на изложбама у Нишу, Београду и Вуковару, проверен уметник несумњивог креативног потенцијала.

Револтиран лежерношћу и незаинтересованошћу колега из престонице, пише УЛУС-у, колико жучно толико и резигнирано, писмо које имплицитно одсликава судбину интелектуалаца затечених у провинцији која још увек нема ни слуха ни неке превелике потребе за уметношћу. Између осталог, у писму стоји: „Одговорили сте тако јер сте мишљења да ће ме такав одговор „толика милост са трпезе богатих" задовољити. Мора ме задовољити јер је паланчанину довољна свака „милостиња". А ја сам се обратио баш зато што сам паланчанин и што нисам у центру пажње, што нисам на извору, на жаришту — тамо где се ви грејете и напајате мудростима. И то акцептирам али Вас подсећам на једно: У будуће само будите издашнији, хуманији и према другима који вам се од срца обраћају као брат — брату, као свој — своме [. . .] Услови под којима сам ја стварао нису за похвалу али нису ни за презирање; издржао сам, створено је ипак нешто, вредност коју нико жив не може негирати. Ја сам задовољан и верујем да бих развио и квалитетнију делатност.

Молим да будем схваћен у овом правцу и будем помогнут ради даљег напретка у стваралаштву".[22]

На ово писмо није стигао одговор и Стојановић почиње са припремама за изложбу у Лесковцу коју је, после одлагања 1951 и 1952, реализовао тек 1956. године. Прави попис дела која ће излагати, опрема их, ради идејна решења плаката и позивница, пише концепт текста којим ће, на плакату, образложити основе своје ликовне поетике, текст је изостао са плаката највероватније из финансијских разлога. Сав тај обиман посао је обавио о свом трошку и коначно је 24. јуна у сали Градске читаонице отворио своју другу самосталну излож-

---

[19] Биографије просветних радника. Савет за просвету и културу у Лесковцу 1955. фасцикла бр. 2, Историјски архив Лесковца.

[20] Концепт писма упућеног ГНО — Лесковац фебруара 1949. године. — Рукописна заоставштина Благоја Стојановића.

[21] Потврде продавница у чијим излозима је током 1952. године излагао своје слике (Народна књижара, Градска продавница за штампу, Трговинско предузеће „Ветерница", Трговинско предузеће „Хисар") чувају се у рукописној заоставштини Благоја Стојановића која је у поседу породице.

[22] Концепт писма УЛУС-у од 12 новембра 1951, налази се у Стојановићевој рукописној заоставштини. Приликом прекуцавања задржана је оригинална композиција рукописа.

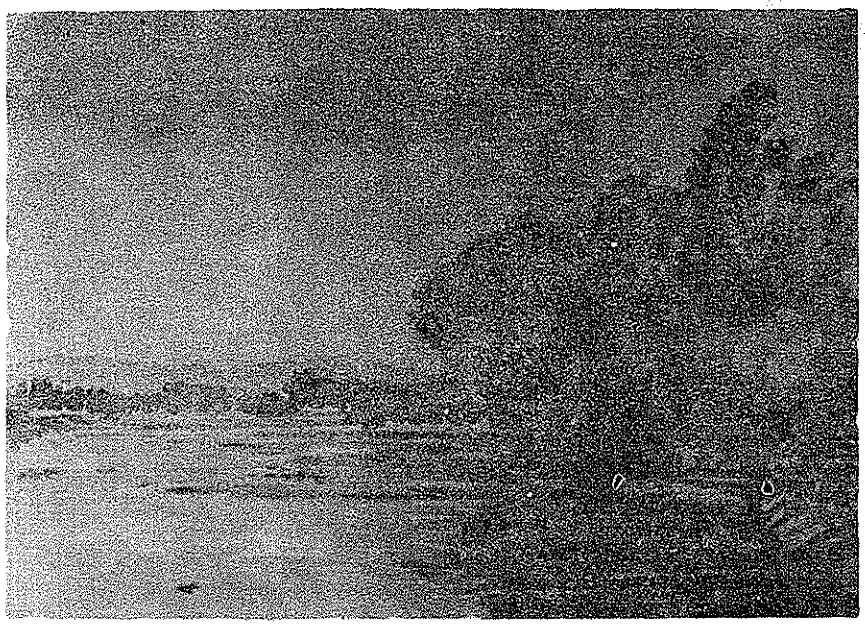

Са обала Ветернице, акварел, 1974.

бу. Ондашњи приказивач изложбе[23] је у тексту дескриптивне оријентације исправно уочио реалистички процесе ликовног израза уз опаске о продуховљености предметног плана слике, затим хроничарски карактер изложбе која бележи живот прада са свим променама итд.

Од тада па надаље, упркос свим недаћама и породичној трагедији (смрт сина) која га је задесила, упорно ради, излази у поља ван прада из којих се враћа са мноштвом акварела, скица и цртежа.

А онда маја 1974. године доживљава пуну уметничку сатисфакцију. Наиме, његовом трећом самосталном изложбом слика увеличан је почетак рада и наговештена концепција Галерије Народног музеја и њена водећа улога у потоњем ликовном животу прада. Изложбу је пригодним говором, биографског карактера, отворио директор Музеја Хранислав Ракић.[24] За изложбом је уследио и приказ у којем је рецензент углавном поновио своје ставове из 1956. године, што ће учинити и следеће године приликом Стојановићеве четврте изложбе у фоајеу Дома ЈНА.[25]

Даљи ток Стојановићевог живота био је одређен сталним радом на сликарству, скицама, пленеристичким записима, акварелима из околине Лесковца или са обала Ветернице. Често се могао видети како у цик зоре граби пут поља да искористи чисто јутарње светло за сликање. Чак и онда када је болест почела да га везује за постељу, да га омета у раду, налазио је снаге да се попне до атељеа, да кроз прозор погледа прад и планине, да покуша да наслика по нешто. Један такав нежан акварелски запис планине која се видела кроз прозор његовог атељеа остао је недовршен, постављен на табли фиксираној на штафелају.

До последњег дана живео је за сликарство, ту шарену птицу своје младости.

Умро је 1984. године у 78. години.

Фебруара 1985. године у Галерији Народног музеја у Лесковцу отворена је посмртна ретроспектива Благоја Стојановића на којој је публици приказан критички избор његових радова у периоду од 1927—1984. године. Та је изложба омогућила да се његово дело сагледа у целини, да се види генеза, са свим квалитативним осцилацијама његовог сликарства. И показало се, насупрот омаловажавајућим мишљењима једног дела његових млађих колега, да је сликарски опус Благоја Стојановића одраз једне сложене и веома талентоване уметничке личности, чији значај, када се посматра у целини, превазилази локалне оквире.

На жалост, ми данас немамо довољно материјала да са сигурношћу можемо

*

* *

У овом стваралаштву дугом готово шест деценија Благоје Стојановић је као уметник прошао кроз више фаза.

---

[23] Х(убач) В(елимир), Изложба слика Благоја Стојановића, сликара из Лесковца, Наша реч, 30. јун 1956, XIII, бр. 27, стр. 4.

[24] В(елимир) Х(убач), Ликовни записи о старом Лесковцу, Наша реч, 31. мај, 1974, XXX, бр. 20. стр. 11.

[25] В(елимир) Х(убач), Лепршави акварели, Наша реч, бр. 10, XXXI, 14. март. 1975, стр. 11.

мо одредити време настанка трајања и смењивања стилских периода у његовом стваралаштву. Осим тога, колико год да је одмакао у поетици одређене фазе, увек је у делу било рецидива из претходних периода. Ваља напоменути још и то да је Стојановић на почетку свог стваралаштва експериментисао са новим реализмом (синтетичким кубизмом) али је утицај кубизма од спорадичног значаја за стваралаштво Благоја Стојановића. Колико нам је познато, сачувана су само два цртежа у том духу: „Стара гумара у Лесковцу" из 1929. и „Панорама Лесковца" из 1930. која је послужила као илустрација за причу „Стечај" Драгољуба Трајковића.

Грубо и са доста уопштавања посматрано, Стојановић је у свом стваралаштву прошао кроз фазу пленеристичке концепције светлости (1929—1935,-6) фазу социјалне уметности (око 1937—1946) чије је присуство постало видно на његовој самосталној изложби у Вуковару 1937. и илустрацијама које је радио за вуковарску **Слободну мисао.** Затим, око 1946/7. његово стваралаштво улази у прелазну фазу у којој се наизменично смењују дела прожета духом социјалистичког реализма, која у себи садрже рецидиве социјалне уметности, и дела са јаком експресивном нотом у примарној спруктури слике. Ова прелазна фаза траје све до после 1956. године када улази у период који је сам назвао фазом синтезе подразумевајући при том синкретички спој више ликовних поетика на релацији од пленеризма, Сезанове модулације форме до, готово, нордијске експресивности.

Важно је код овакве поделе имати на уму да је у његовом делу без обзира на фазе увек било рецидива из претходних периода, а веома често и дела која хронолошки припадају једном периоду а по ликовној поетици се могу сврстати у нпр. фазу пленеристичке концепције светлости итд.

У суштини Стојановић је током треће и четврте деценије овога века оформио основне принципе своје ликовне поетике и временом је у ликовном смислу еволуирао задржавајући увек рецидиве типичне за време када је поставио основе свог ликовног израза.

Оно што је, такође, иманентно ликовном опусу Благоја Стојановића то је његова стална склоност ка експресији. Неколико сачуваних цртежа и линореза из 1946. и 1948. указују на његове велике могућности управо у том смеру. То је особито видно у линорезу, портрету Максима Горког, делу врло чистом у експресионистичком стилу. Чврста форма, оштар робустан потез направљен лако и брзо, одмерен однос светлог и тамног, снажне деформације и потенциран гест дају овом портрету крајње сугестиван израз. Да је било среће да се Стојановић континуираније бави графиком и цртежом данас би се о његовом опусу могло говорити као о значајном прилогу српској послератној графици.

У суштини, трагедија Стојановића као уметника лежи у томе што је био удаљен од нових токова у послератној уметности, што је био препуштен сам себи и сликарском инстинкту, што није био у могућности да се одреди спрам водећих токова у нашој послератној уметности и до краја ангажује свој ликовни потенцијал, луцидност и ерудицију. Да је било више среће, да је могао да излаже у Београду, да је било неког да му помогне да пронађе основну матицу своје уметности — данас би се о Стојановићу могло говорити као о уметнику са угледним местом у српској уметности.

Па и поред свих удеса који су њега и његово дело пратили, може се рећи да сликарски опус Благоја Стојановића недвосмислено указује на два момента: да је он, пронашавши лични израз, изградио сопствени рукопис, свој свет пун сукоба али и оптимизма и наде, и друго, да је успео да се делом одупре чамотињи паланке дајући њиме свој допринос општем визуелном фонду, превазилазећи, оним што је успео да уради, локалне оквире.

Srđan Marković

BLAGOJE STOJANOVIĆ (1906-1984)

Blagoje Stojanović est un artist doué, adonné passionnément à sa vocation de peintre, mais c'est à la fois un peintre qui n'est pas parvenu à se réaliser complètement pour des raisons objetives. Il avait une vie dure et les circonstances ne lui étaienx pas favorables. Il est mis à la retraite très tôt, de fait il est écarté de son emploi par quoi on a, dans un sens psychologique, aggravé sa situation de peintre qui vit et travaille dans un milieu incapable de comprendre un artiste et ses préoccupations. Pourtant Blagoje Stojanović a laissé derrière lui une oeuvre qui l'inscrit dans la lignée des peintres dont la valeur, le don et l'application sont incontestables. Il ne reste qu'une objection à faire à ce peintre· c'est qu'il n'a jamais été suffisamment au courant des tendances modernes et que sa manière de créer de était assez traditionnelle.

Драгутин М. Борђевић

Цртежи надгробних споменика и фотоснимци црквених експоната Христифора Црниловића

Одавно је запажено да ми имамо по брдима, ћувицима, пропланцима и шумама много пробља и пробишта са лепим надгробним белезима од камена и дрвета, пространо и велико народно благо у виду чикириске уметности наших анонимних стваралаца. То камено изражавање и уметничку обраду каменорезаца из народа, запазили су неки путописци и пролазници кроз нашу земљу. Герлах који је пропутовао кроз нека места Србије 1578. године, записао је како је видео дрвене „уметнички изрезане надгробне крстове".[1] А таквих белега, изванредно украшених, високих до скоро три метра, поред којих су обавезно и застава од белог платна има по пробљима око Студенице, Тупина, Горњег и Доњег Мојстира. Они се издалека виде и барјаци како се на ветру вијоре(*). Исто тако је и Бузбек видео у Јагодини, садашњем Светозареву на ступовима и моткама истакнуте дрвене фигуре јелена, срна, и других животиња.[2] Примећено је још да је био обичај да се на надгробном споменику могу видети убруси, цвеће, воће и недовршени радови жена које су умрле, као што то и данас бива у неким селима у околини Лесковца. Говорећи о српским некрополама, компактно очуваним, међу којима спомиње и рударску некрополу као једну целину Драгана Миловановић каже: „То су историјске, социолошке, урбане и руралне вредности, а имају значај за етнологију, историју и историју уметности".[3] О томе како су и колико досад испражен и обрађени надгробни споменици, постоји лепа литература.[4] Углавном се досада обраћала пажња епиграфској садржини, на информације и поруке, али је примећено да ова врста народне уметности која је надживела турско робовање, још није довољно проучена и с те стране, као уметнички израз хералдике једног народа.[5]

ИСТРАЖИВАЊА ХРИСТИФОРА ЦРНИЛОВИЋА

И Христифор Христа — Кица Црниловић, академски сликар из Власотинца, бавио се истраживањем надгробних споменика и проучавањем ових хералдичких знакова по пробљима од Горње Пчиње, дуж јужног Поморавља до Алексинца.

У ствари, повод за овај чланак је збирка Црниловићевих цртежа надгроб-

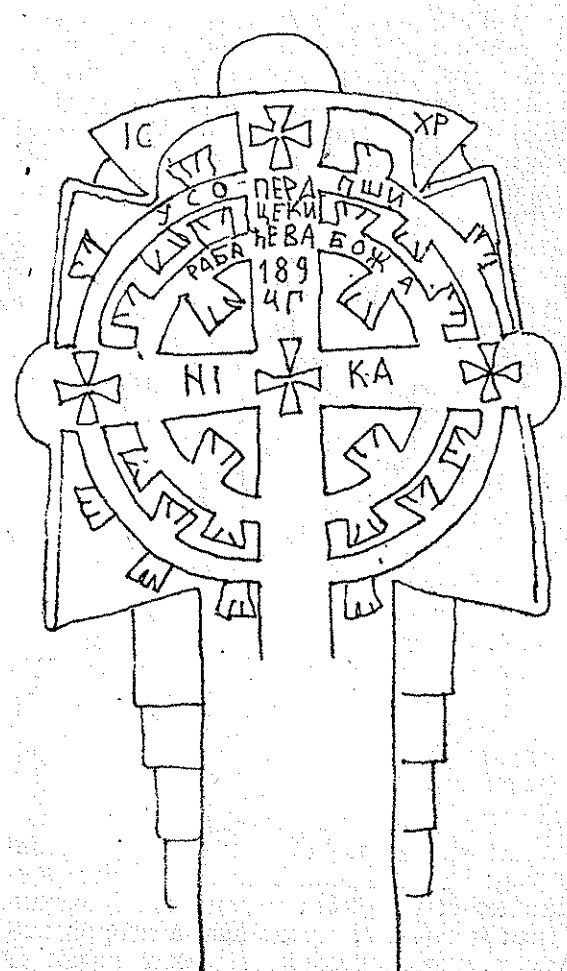

Сл. 1

них споменика и фотографија неких карактеристичних експоната старе цркве у Лесковцу и цркве у Власотинцу. Наиме, кад се у Нишу припремала изложба црквених старина Нишке епархије 1962. године, замољен је да уступи ту своју збирку за копирање његових лепих цртежа разноврсних и по типу и по врстама надгробних белега. Он ју је уступио, па су његови цртежи и сада у Нишу, у Црквеном музеју, Ул. Животе Бошића 7. Ту збирку писац ових редова није уручио Христифору Црниловићу услед његове смрти која је дошла ускоро после тога што је прошла изложба. Пошто се цела збирка налази у библиотеци писца овога чланка, то је макар и симболично враћам имену покојног Црниловића, а цртеже и фотографије ћу предати Фондацији његове збирке која се чува у Београду, у Манакијевој кући.

Христофор Црниловић је у једном подужем периоду, после пензионисања, исцртавао, истраживао, понегде само скицирао, српске надгробне споменике у јужној Србији. Он је тим својим радом дао богату грађу науци хералдици и уметничку вредност радовима нашег анонимног клесара и клесарских центара. Не пренебрегавајући епитафну садржину, он обраћа пажњу уметничкој страни белега, структури, облику и изгледу, његовим украсима, орнаментици, симболима и амблемима, што је и најзначајнији део његовога рада. Црниловић је у пробним белезима видео богату нашу народну уметност која није довољно истражена, посебно фигурална страна. Он је увидео једну непролазну уметност колективног стварања која припада неписменом нашем сељаку, вештом и оштроумном клесару. Он је видео да то што још стоји по нашим некрополама, треба на неки начин обелоданити, сачувати што се може, проучити и одати признање нашим клесарима који су нам дали нешто што ми нисмо ни знали ни умели ценити и сачувати. Тако и др Драгиша Витошевић пише у предговору познатог дела др Радојка Николића „КАМЕНА КЊИГА ПРЕДАКА": „Тако су пробља постала још један (можда последњи) вид заједничког народног стваралаштва . . ."[6]

Од обичног камена, нађеног у околини пробља, који су „закршћени" стављани на проб покојника, до богато украшених монолита украшених фигуралним мотивима, представама и орнаментима, каменорезачки се занат развијао доста дуго и тај се развој осећа скоро у сваком пробљу на југу Србије. Иако их има свакојаких по типу и по врстама, сваки примерак за себе је посебно остварење и посебна каменорезачка рука и радионица, посебан мајстор. Развој споменичке вештине је ишао упоредо с развојем друштва па се стога осећа и различита култура израде и сахрањивања код нас.

Што се тиче текстова на надгробњацима, они су, за разлику од споменика у западној Србији и другим крајевима, веома скромни, једноставни, одсечни, просто информативни: „престави се раб божји", „здје лежит", „здје почивајет", „упокојио се у Господу раб Божји", „чесно поживе". Да, ово „чесно поживе", толико импресивно и јако изречени народни суд о животу покојника. Сви стари натписи из XVIII века су скоро на језику пре реформе све до скоро 1880. године.

У минулим временима, док су наши људи живели у тешким условима, камен за покојника је могао бити од пешчара, од шкриљаца и мермера, али овај само за богатији сталеж. Касније су се каменови куповали, били „купачки". Они су код мајстора каменорезаца наручивани и они им израђивали споменике по њиховој жељи. Наручилац каже шта хоће, какав спомен тражи да му мајстор изра-

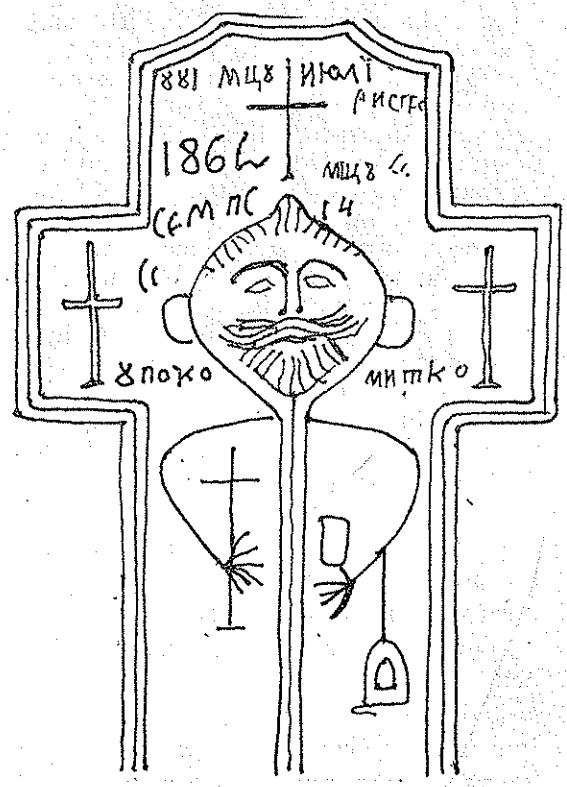

Сл. 2

ди и по тим жељама га и добије. У почетку није било никаквих текстова, само крст је био обавезан, а имена и друго што уз то иде, није записано. Мајстори, каменоресци су за мушкарце израђивали високе спомене, а за жене су били мањи, нижи, али шири у раменима, „докмасти", како сам забележио. Касније се занат усавршавао и на споменике се гледало као на неки престиж па су они израђивани још боље са украсима, биљним орнаментима и симболима.

И на вредност камена се почело гледати. Тако су камени споменици наручивани у Великој Копашници од пешчара, „сиров" камен у Дејану више Власотинца, који је био за рад веома лак, мекан и скоро без алата, могао се израдити обичним будаком. Али се употребљавао и камен „тоцилар" из околине Крушевца, сличан камену из Репишта који је доста тежак за обраду. Камен „кречар" из Матејевца је такође тврд, али ређе употребљаван, зато што је био неподесан за обраду. У XVIII веку мермер се добијао из Стубала код Владичина Хана и из тих радионица имамо много надгробњака у лесковачкој околини. Мермер се добијао и из околине Студенице, затим из Плетвара код Прилепа, из Аранђеловца. Почетком XX века споменици у Лесковцу израђивани су од каррарског мермера и шведског графита. Између два рата, у Светолијском пробљу и Шпиталу поникли су на пробљима монументи од велике уметничке вредности. Они су наручивани код великих радионица у Београду, Нишу, Лесковцу, познатих радњи у земљи.

Професор Христифор Црниловић је обраћао пажњу свим овим елементима и готово уз сваки свој цртеж је нагласио од каквог је камена тај надгробњак, које је дебљине, ширине, висине. По ономе колико је имао цртежа у поменутој збирци, а њих је око 40, он је морао да обиђе пробља на великој раздаљини и удаљености. Обишао је у Горњој Пчињи села Шаинце и Борнаре, Црну Траву, Бољаре код Власотинца, старо пробље у Власотинцу и оно код цркве власотиначке, где постоје више од 60 каменова веома интересантних и добро очуваних. Обишао је Балуповце, Вину, Рударе, Ниш, Азбресницу, манастир Св. Стевана у Липовцу и Алексинац. Колико нам је познато, овај његов рад је био и за студију о начину сахрањивања у крајевима Јужног Поморавља.

Све цртеже бих подвео под три групе и то на основу изгледа и архитектуре где долазе уметничке представе, симболи, амблеми и орнаментика — украси.

I. У ову групу бих обухватио свега три споменика из Горње Пчиње: у Шаинцу и Брнару. Први је (сл. 2) из Шаинца, подигнут неком Митку, како изгледа, свештенику. На том споменику стоји натпис: **„1881 мц ијули Риста"**, а испод тог текста, **„1868 семпс 14"**. Овај текст и око несразмерно веће уклесане главе у плитком рељефу, стоји уписано **„упоко митко"**. Глава мушкарца са брадом и брковима који окружавају три крста, продужава се наниже у виду две вертикалне линије са рукама савијеним око струка. У десној му је руци са шест прстију крст, у левој је књига с кадионицом. Камен је од шкриљаца, дебљине 4 см. Треба додати да на глави покојника стоји један чуперак косе, у виду некадашњих перчина како су се вијали током 18. века код наших људи.

Други, антропоморфни споменик у пробљу шаиначком је некој **„презвитери дуди"**, наиме ради се о жени, попадији (презвитера) неког свештеника, а рекао бих да је она свакако била жена свештеника Митка (сл. 3). На споменику је написано, изрезано: **„Здје лежит покојна маса пре зви пр в"**, а испод самога лика који је округлао и мањи од Миткетовог лика, пише: **„Здје лежит покоина презвитера дуда"**. И на овом споменику су крстови исцртани и то три више Дудине главе, а са стране су додати још по један, тако да их је свега пет. Глава пре-

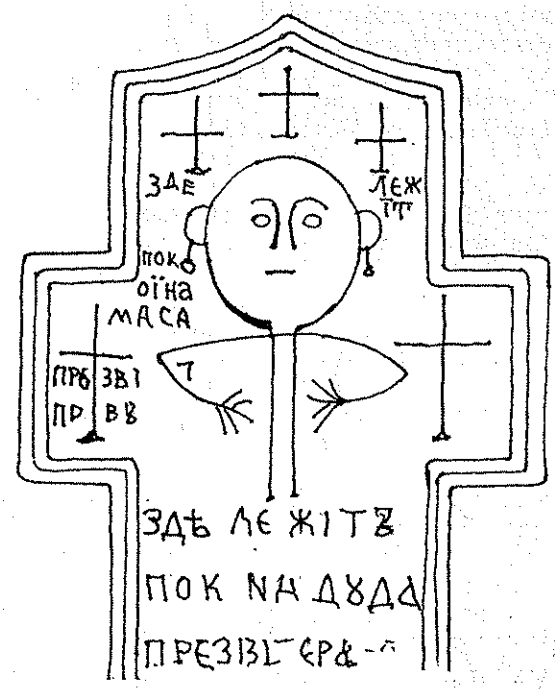

Сл. 3

звитере Дуде је веома лепо нацртана линијом. То је круг мало издужен, са очима, носом, већама, ушима на којима висе обоце (минђуше), савијеним рукама око струка. И њен део фигуре се продужава стилизовано у виду две вертикалне линије наниже. Година и датум смрти није забележен, а у свему је исти мајстор радио како Миткетов споменик, тако и овај, попадије Дуде.

У истој изради, истом калупу и техници споменика је израђен и споменик из Брнара, али овде нема правог лика покојника, нити каквог натписа. Није познато ни да ли је то проб мушкарца или жене. Изглед камена је геометријски цртеж а у средини је лик стилизоване људске фигуре. Глава је стилизована тако да је око дуплога круга дошло 12 троуглова који би симболично представљали сунце, извор живота, а у кругу су очи, нос, уста и трепавице. Руке су од две хоризонтале које се савијају код шаке и прстију са тачкама, а тело, доњи се део такође наниже протеже. Дебљина споменика од шкриљаца је 8 см.

II. У ову би групу споменика дошли на првом месту они који су без текстова, без надгробних натписа и информација о покојнику и они белези који су уметнички сиромашни: без симбола, украса, орнамената, уметничких представа и амблема (пример слика 4). У подгрупу би дошли споменици са текстовима који означавају лице покојника коме је стављен са најкраћим освртом. Тако имамо камен на гробљу у Власотинцу (сл. 5). са следећим натписом: **„Усопши раба божја Стоика Бокина 1875".** На надгробњаку, такође у Власотинцу урезан је епитаф ове садржине: **„Овд лежит под овом ладном камену Крста Миљковић престави се 6 децем 1885. год."** Црниловић је прочашао споменик попа Миљка код манастира Св. Стевана у Липовцу са текстом **„1854 зд по овди упо ов покојни свештеника попа Миљка"** са стилизованим крстом на спомену и тордираном траком у доњем делу белега. Сви остали цртежи су обрађени вештом руком каменорезачком где нема симбола и специјалних украса било вегетативним или геометријским, али је њихов склад у целини пун и садржајан. Има геометријских потеза, стилизованих крстова, испуста на врху и око споменика које називају и „капама" и „јабукама", али на њима има и текстова и натписа, као: **„Раба Божја Гмитра"** на алексиначком споменику Црниловић је у Власотинцу нашао споменик своме претку **„Усопштему рабу Бож Маринка Црнила: на 1847 мц маја 20".** Следећи је опет из рода Црниловића, он има овај натпис: **„Есопши раба Божји Петко: Бокин Црнилов 1873".** На камену у Власотинцу на брду, у првобитном гробљу овога места, Црниловић је исписао текст: **„Зде почивајут под овом ладном камену деда Пеша Петковић јануар 22 1882".**

Сад започињу цртежи уметнички успело израђених каменог споменика и плоча и по величини и по изради, и по садржини украса. То су споменици из Власотинца, масивни, тешки и архитектонски врло занимљиви и атрактивни. Један од тих је и споменик који је подигнут Станку Даскалу, свакако учитељу власотиначком. На овом споменику, а има их, и касније ћемо их приказати, постоје два натписа: један је исписан црвеном бојом а други је црном. Црниловић пише на споменику — цртежу: „Црвеном оловком је првобитни натпис. Остало је доцније дописано". У доњем делу камена стоји **„Усопши Станко Даскал 1826"**, други, касније уметнути глас: **„Спомен Димтрја вуић жив 65 лета умре 11 нове 1908".** Спомен је један од веома лепих и геометријски представље-

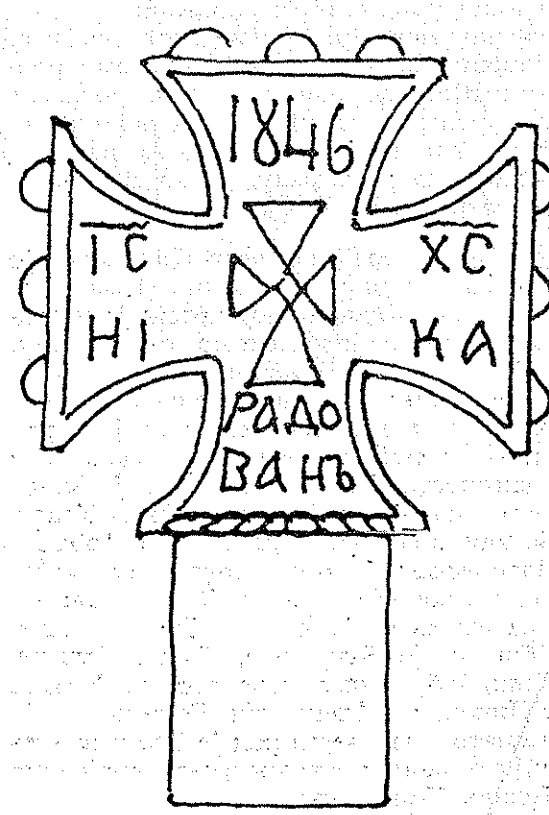

Сл. 4

ни белег у Власотинцу, поред Горуновићевог спомелика који је изузетно леп и јединствени примерак дејанске израде. Да би било јасно какав је то споменик, нека послужи запис Црниловића. Његова дебљина је 25 см.

Сад бисмо се осврнули укратко на надгробне споменике који у већој мери обилују украсима, симболима, розетнама, анђелима, сунцем, полумесецом, спиралама, чирацима, рударским знацима, „луткама", путирима и чашама, копљима, птицама — гугуткама, голубовима, нишама и аркадама, низовима дуката, сеновитим дрвећем, плодовима воћа, цвећа, итд.

Тако лепо украшених и значајних споменика имамо свуда, а посебно у рударском пробљу. Ево неких које је исцртао Црниловић.

Споменик са таквим украсима и симболичким представама је подигнут Станку Губеревчанину 1832. године залим белег **„Јови екмецији"** (пекару из Лесковца. Овим надгробњацима су типолошки слични спомени код старе лесковачке цркве, који и данас постоје и односе се на двојицу Лесковчана: један на **Здравка Мићухила** из 1838. и **Стојана Сарадра** из 1841. године. На њима се распознају гробни симболи полумесец, рударски знаци, стилизовани крстови и „капама". Као карактеристичан, Црниловић је нацртао један споменик из Рудара и то од белога мермера. Камен је у виду крста, лепе техничке обраде са ситним текстом епитафа. И он се односи на екмецију Јанка који се „престави" 1873.

Најлепши, најмасивнији, најбоље обрађени каменови се налазе у Власотинцу, код цркве, источно од олтара, тзв. „Дејанци". Зато, што су израђивани, као што смо казали напред, у Дејану, месту више Власотинца. Карактеристични су по точку у горњем делу који би представљао живот и смрт, рађање и умирање — непрекидно смењивање живота и смрти. После исељења пробља са узвишице, међу онима који су остали тамо, најинтересантнији и можда најлепши и најмасивнији у целом крају је Горунов споменик. У средини камена је исклесан велики круг, „точак" шупаљ је и изрезан симболима и натписима. Круг има са стране испусте у виду „капа". На врху је нацртан познати натпис у виду иницијала И Х Ц Ј (Исус Христос цар јудејски) а у средини су такође иницијали ИС ХС НИ КА (Исус Христос побеђује). На капама су: два полумесеца, три сунца и две розетне.

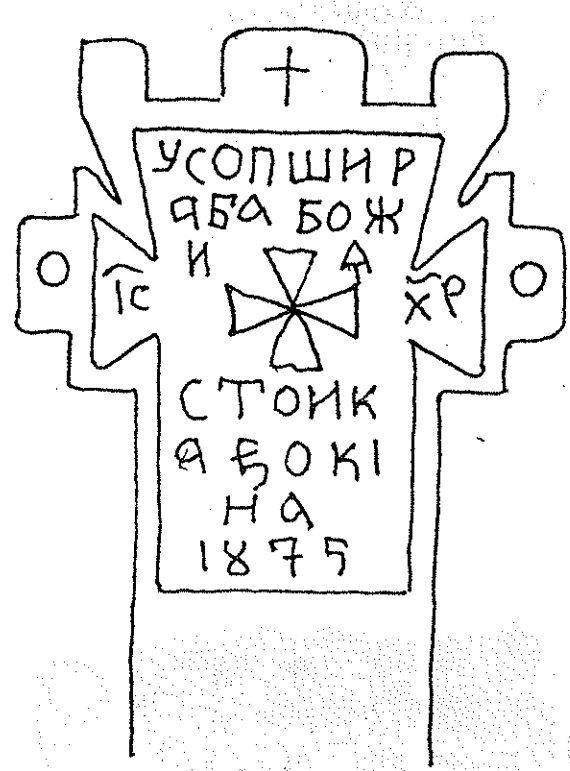

Сл. 5

Текст гласи: **„1846: ноемврија: 20: Горун"**, а испод тога: **„Милко Банков".** Испод текста, доле су три свећњака, сасвим при дну нахереног споменика укопаног у земљу. Ту стоје симболи: путир, књига, ручни крст. Пошто нам у тексту не дају информацију шта је био тај Горун (има и сада фамилија у Власотинцу — Горунови), могли бисмо на основу ових симбола закључити да је Горун можда био свештено лице.

Горунов споменик треба законом заштитити као јединствени примерак спомена уметничке израде. Такав један споменик је био у рударском пробљу, само далеко мање вредности, сада га тамо више нема, који је имао овај натпис: **„Престави се Коста мц мајија 1858: ден: 12 Митров"**, а испод њега записана су ова имена, свакако касније: „Петар, Марија, Стефан, Анађелија, Настасија".

Овим бисмо и завршили коментар уз Црниловићеву збирку цртежа највреднијих и најкарактеристичнијих споменика у јужној Србији уз захвалност великом уметнику Христифору Црниловићу што је отргао од заборава и осврнуо се на дела наших чикириза и анонимних народних клесара који су створили једну дивну и трајну уметност која је у току проучавања.

НЕШТО О ФОТОСНИМЦИМА ЦРНИЛОВИЋА

Сликар и етнолог, Христифор Црниловић је обратио своју пажњу и резбарији — у шимшировом дрвету од велике уметничке вредности, израђевинама у цркви лесковачкој и цркви власотиначкој. Он је реквизите у тим црквама фотографисао и, свакако, мислио и да уметнички обради, Колико је у томе успео за живота да уради, није нам познато, али су остали фотоснимци тих реквизита у црно-белој техници о чему ћемо рећи неколико речи.

Одавно се зна да у старој лесковачкој цркви и у цркви власотиначкој, постоје неколико реквизита старе српске резбарије и нашег копаничарства, али, као и у сликарству старијих мајстора, и

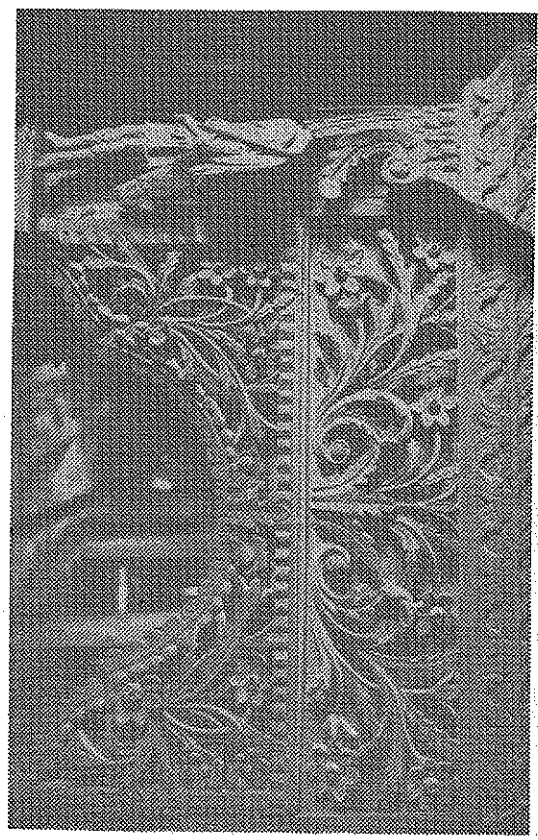

Детаљ са аналоја старе лесковачке цркве

овде је аутор анониман. Постоје тврдње неких аутора да се за уметника зна, али све је то нетачно па се не може знати који је то мајстор велике вештине, зачуђујуће лепоте.

Писац ових редова је исто тако био мишљења да се зна ко је то тако добро радио, али је дошао до уверења да је то нетачна констатација.

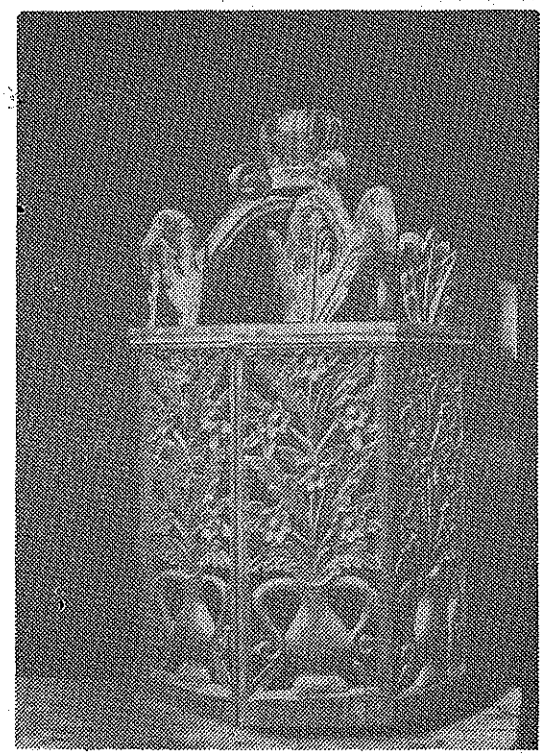

Вршни украс краљевог стола старе лесковачке цркве

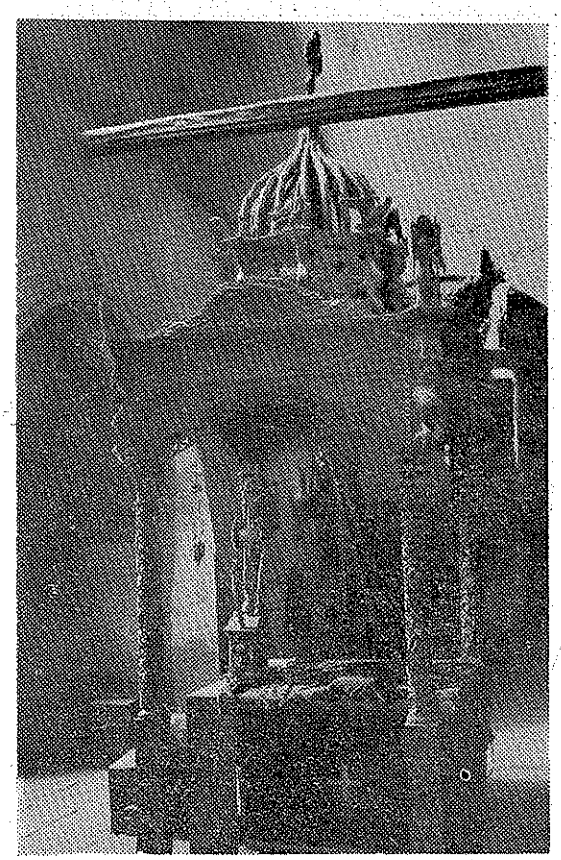

Часна трпеза старе лесковачке цркве

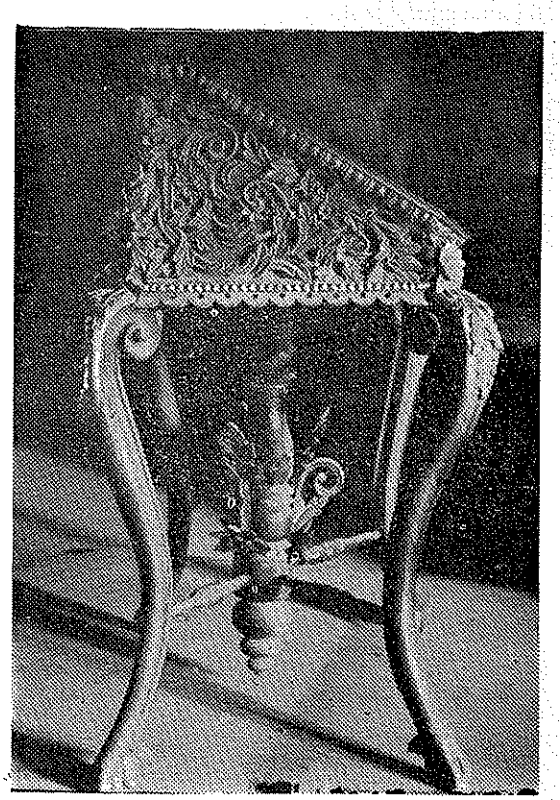

Сто за целивајућу икону (профил) у старој лесковачкој цркви

Пулт (аналој) из старе лесковачке цркве

Ради се о Зафиру — Заши, или Зашми Димитријевићу, резбару који води порекло из Дебра, а дошао најпре из Самокова (Бугарска) у Власотинце где се и оженио неком Сиком, из доброг рода. Из Власотинца је послом кренуо у Лесковац где је радио столарске израђевине од липових дасака. По казивању његовог унука, Драже Живковића, који је недавно умро, и информацији Тасе Кокочета, Заша је радио и дрворез за стару лесковачку цркву. Архитект С. М. Ненадовић, каже: „Иконостас, циборијум и неки делови израђени су у врло лепом дуборезу од шимшировине. Тај дуборез је по предању радио неки Зашма досељен из Прилепа или Велеса“[12]. Док је Заша боравио у Власотинцу, он је радио те исте ствари и за цркву власотиначку. Због тога, Душан Он. Поповић, прота из Власотинца, пише у својој рукописној расправи „Историја Власотинца и околине” (рукопис се налази у Народном музеју у Лесковцу) ово: „Пеша, неки човек који је с Колетом Пурјаком (оба из Власотинца) учио школу у Конопници у деда Букоровој кући, још памти Зашу столара из јужне Србије, вероватно из околине Дебра и посматрао је као дечко њихову (Зашину и Крајинчанића, учитеља из Конопнице) израду она два дивна владичанска стола у власотиначкој цркви, који се по уметничкој лепоти и вредности могу упоредити са изванредним иконостасом Светог Спаса у Скопљу”. Исти писац, Поповић, на једном месту за један сто у цркви власотиначкој који се приписује Заши у вези с тим каже и ово: „И трећи је сто радио Заша столар и за чудо је, зашто је он израђен тако немарно и просто, у сравњењу са она два ремек дела дубореза”. Када се овоме дода и крајњев сто у Лесковцу, такође најобичније вештине, који је одиста радио Заша по казивању Драже Живковића, његовог унука (мајка га водила у цркву и показала му дединy израду), затим резба цркве Св. Илије, неки кафански украси у старом Лесковцу које је израђивао по наруџбини од кафеција Заша, све то доводи у сумњу да је аутор тих реквизита био Заша Димитријевић. Дела која се приписују Заши Димитријевићу, она „ремек дела резбарства” не припадају Заши Димитријевићу. О томе ће се, свакако, сачекати да се пронађе прави аутор, или права македонска тајба која је радила и у Врању и у Лесковцу током XIX века.

Извори:

1. К. Јиречек, Историја Срба IV с. 83 (в.сл. *)

2. Исто извор, с. 83

3. Драгана Миловановић, Стара православна гробља, у Нишу и околини његовој, Нишки зборник I 1980.

4. Писали су о надгробним споменицима код нас: Никола Ч. Пантелић, О надгробним споменицима и каменоресцима у околини Власотинца, Гласник Етногр. музеја, Београд XIX, с. 291; Драгутин М. Борђевић, Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, САНУ, Београд 1958, СЕЗ 70; Радмила Стојановић, Надгробни споменици рударског гробља, Лесковачки зборник IX, Лесковац, 1969; Драгутин М. Борђевић, Лесковачка светоилијска црква — „Бабина црква", Лесковац, 1983; Драгана Миловановић, Стара православна гробља у Нишу и околини његовој, Нишки зборник I, 1956; Босиљка Радовић, Српски надгробни споменици, Београд, 1956; Константин Јиречек, Историја Срба IX, Београд (Герлакс, Бузбек); Бранко В. Радичевић, Плава линија („Политика"), др Радојко Николић, Камена књига предака, Београд, 1979; Архитекта С.М. Ненадовић, Споменици културе, Лесковац, 1952; Петар Ж. Петровић, Народни мотиви ускрснућа покојника, Гласник Етнограф. музеја, 30, Београд, 1967; Тадија Костић, свештеник, Стара лесковачка црква, Глас Епархије нишке, Ниш, 1910 и други.

5. Босиљка Радовић, Српски надгробни споменици Београд, 1956, с. 3.

6. Мита Ракић, Отаџбина, св. 20, 1885, с. 594.

Dragutin M. Đorđević

LES DESSINS SUR LES PIERRES TOMBALES ET LES REPRODUCTIONS PHOTOGRAPHIQUES DES EXHIBITS ECLÉSIASTIQUES FAITS PAR HRISTIFOR CRNILOVIĆ

Ayant abandonné tres tôt la peinture et s'étant consacré l'ethnographie, Hristifor Crnilović peintre doué et irréalisté, originaire de ces régions, a consacré une large part de son temps au dessins sur des pierres tombales et à la photographie des exhibits sacrés, présentés aux regards du public. Ces objets ont une valeur artistique mais ils sont surtout importants en tant que documents sur l'art et la manière de création des pierres tombales dans les régions du midi serbe. Il en est de même en se qui concerne les photos réussies de Crnilović présentant des objets divers dont la valeur est indubitable.

37(091)(497.11),,18"

Радош Требјешанин

Зграде основне школе у Лесковцу током XIX века[1]

Све до 1841. године немамо ниједног података о постојању било какве школске зграде, једну 1854. са дограинске, црквене, државне или приватне.

Школска зграда у Лесковцу, која се помиње први пут 1841. очигледно је била у црквеном дворишту где ће Лесковчани касније подигнути две лепе школске зграде, једну 1854. са доградом друге зграде 1870. Другу школску зграду, једну у оно време од најлепших зграда у Лесковцу — Женску школску зграду подићи ће 1872. године.

Од тада до почетка XX века у Лесковцу није подигнута ниједна школска зграда, мада је општина током последњих деценија XIX века купила за школ ску употребу још четири турске куће које је употребила за школске зграде. Те су зграде реновиране више пута али су увек биле неподобне за школу и школски рад у њима јер су биле рабатне од почетка до краја свога века.

Године 1922. је срушена најстарија школска зграда у Лесковцу, звана Ча Митина чкоља или Велика ча Митина чкоља, која је према исклесаном натпису постављеном у поткровљу изнад улазних врата била подигнута 1854. год.[2] Школа се налазила у црквеном дворишту саборне Лесковачке цркве Св. Богородице у Црквеној махали, односно градској четврти, која се звала Пажаћуриште.

Да ли је то друга или бар трећа школска зграда у Лесковцу по постанку, нама је непознато. Ако узмемо да је одиста постојала код цркве, ваљда на истом месту школска зграда прада Лесковца 1841. г., онда би ово била друга школска зграда, сигурно већа и модернија а у ширем значају и погледу прва градска школска зграда у читавој југоисточној Србији.

Занимљиво је у најмању руку питање да ли је одиста Ча Митина школа подигнута 1854. или нешто касније. Има разлога за постављање овога питања.

Године 1854. Турска је водила вишегодишњи и исцрпљујући рат против Русије. Турску војску је издржавала оштра и обимна реквизиција која је била разрезана на народ и трајала за све време рата. Она је погодила и Лесковачку област. Из једне жалбе Лесковчана султану на тиранију и отимачину добара од читлук сајбија, Лесковчани, нешто после кримског рата, моле султана да их спасе и евоцирају то време и наводе те дажбине народа: „Знае државно царство все конечно в руската војна како усрдно послужихом на царство: с коњи, с кола, с захиру и прочи и заслугата блажено покојни султан Махмуд помилува наше сиромашните с еден милион прошева".[3]

У тешкој ратној олуји и условима жестоке реквизиције за фронт, а уз власт окупатора, тешко је било и мислити о подизању једне веће и модерније зграде макар и за школу каква је била школа Ча Мите.

Пре хатихумајуна 1856. године турске власти су тешко и врло ретко када дозвољавале подизање нових зграда макар то биле и школе и богомоље.

Према допису који је из Лесковца објављен у СВЕТОВИДУ 1857. број 34, у Лесковцу је било „четири училишта". У том допису се препоручује Лесковчанима „Зашто не би, пре свега, пажњу обратили на школе, где ће изобразити народ и који ће сујеверје најлакше растерати. Истина у Лесковцу има четири училишта, али ниједно нема свој фонд. Учитељи нису најбоље плаћени за овај велики труд који полажу, јер први учитељ има 3500 прошева, други 1500 прошева, трећи 800 прошева, а четвртог плаћају бачки родитељи..."[4]

„Одавде има седам ученика који су на наукама изван земље и то четири у Београду, један у Сремским Карловцима, два у Одеси али ови су у стању себе издржавали."[5]

У време када је овај допис из Лесковца датиран школа се звала училиште. Према допису у Лесковцу су биле три школе и једна, очигледно, приватна школа. Можда се овде ради о учионицама, њих је три могло бити у Ча Митиној школи док је једна учионица, приватна радила негде у вароши.

Допис говори о развијеном школству у Лесковцу и истиче већи број лесковачких младића у школама ван Румелије, тј. Турске. Но допис не помиње школу звану Ча Митина школа, коју не би могао заобићи а не поменути је, јер је ова у то време била једна од најимпозантнијих и једина зграда хришћанске раје у Лесковцу и то у самом дворишту цркве у такозваној црквеној махали.

Ко је подигао Ча Митину школу, такође је питање у најмању руку за дискусију. Има трага да је у Лесковцу постојала црквена општина. [6] Но из цитираног текста „Световида" видимо да лесковачка четири учитеља ни један међу њима нема „свога фонда".

Није искључено да су пословни Лесковчали онај милион турских прошева што их је Султан поклонио лесковачкој сиротињи инвестирали у подизање нове градске школе зване Велика чкоља.

Традиција и прилупачна литература сведоче да је лесковачку Ча Митину школску зграду подигао Црвени синод 1854, како стоји написано изнад улазних врата испод поткровља. [7] За сада је таква тврдња релевантна и можда свако друго нагађање ирелеванто за историјску истину. Али неке чињенице тврдоглаво упућују и на друга размишљања. Прво је питање материјалних средстава. Школски Синод па и црквена каса из 1854. као да нису имали. Зна се да је 1839. црквена управа обнављала своју цркву и у тој генералној оправци своје катедрале утрошила сва своја могућа средства. Ускоро, 1841. црквени јепитропи су дали Албанцима преко 50 000 турских проша као откуп за цркву да им је не би ови рушили како су то у Врању учинили. Потом је наишла велика турско - руска војна, звана Кримски рат, која је била материјално за рају исцрпљујућа јер је ова морала давати велику војну ратну реквизицију у свим материјалним облицима. Примера ради наводимо да су у том рату за фронт пиротске ткаље изаткале преко 300 ћилимова а лесковачки ужари су морали неколико десетина товара ужади и конопаца иоукати за фронт. Па и ако црква није давала реквизицију она ипак у оваквој ситуацији није могла имати својих редовних прихода и њима пунити своју касу. Беспарица је владала у читавом турском царству. Пироћанци су ишли у прошњу да би створили материјалну базу за подизање цркве. Као што смо видели Нишлије су само 4000 турских грошева добили као поклон од Мидхат паше и нишког епископа. У Врању су за цркву давале и сироте удовице по коју везу ужади или по коју оку жита. И та свенародна солидарност не би помогла да није приспигла новчана помоћ од Кнежевине Србије. Лесковчане, као да никада и нико није било чим и ма колико помогао. Морали су сами своје недаће сносити и немаштину своју савлађивати. У таквим приликама подизање школске зграде је у најмању руку идеално питање. Помисао да су околне цркве материјално помогле, што ће доцни је учинити, јер су у ову школу ишла и деца из околних села, је недоказано. Кумаревска црква у то време је живописала своју цркву и преко тог издатка као и да више средстава новчаних није ни имала. Рударска црква ће тек доцније заимати и своје поседе увећати. До 1854. г. их није имала.

О тим питањима напомињем у изворима нема помена. Чак ни учитељ Глиша Костић — Крајчић бивши ученик ове школе у својој књизи „Ча Митина школа", коју је писао крајем XIX века уопште не говори о времену подизања школе као ни о онима који су је подигли. Он се задржава само на општијим информацијама о школској згради вароши Лесковца. Као најаутентичнији избор текста Глише Костића наводим од речи до речи.

„У варошти Лесковцу постоји и данас, до старе цркве, стара зграда, ограђена тврдим зидом од керпича, у коју се улази на велику, двокрилну капију. На њој пише 1854те се по томе може закључити, да је та школа ту још од те године.

Зграда је врло велика и једноспратна. Улази се са западне стране, а на неколико степеница. Прво се уђе у једаи веома велики ходник, сада четвртасти, ходник, који после води за учионице и остала одељења; на противној страни излази се у право двориште где су бунар и нужници, а са северне стране иде се у порту.

До 1870. године у овој згради беше једна необично велика и једна обична учионица, једна повећа соба, једна кухиња, коју онда звахуу „Кафе-оџак" (јер су у њој наставници кували кафу) и једна неколико степеница уздигнута од

осталих, соба (собица) која је служила за канцеларију. Онај, пак велики сада четвртасти ходник беше онда много дужи но сада и зваху га „диванана". Испод њега беше онај исти велики подрум, што је и данас. Те године пак на десном крају „диванане" где беху некакве дугачке и широке степенице, на којима су ђаци зими ручавали, подиже се 1870. г. и трећа учионица, много мања од друге. Цела ова зграда, подигнута је пак на форму два наопачке састављена писмена Г."[8]

Ча Митина школа налазила се на десној четврти црквеног плаца, на југоисточном углу плаца.

Ча Митина школа заједно са женском основном школом у Лесковцу биле су подигнуте на црквеном плацу који није био мали и чију укупну површину ни данас не знамо. Он се налазио у Црквеној махали тј. Панађуришту. Од када се и зашто та територија звала црквеном махалом није извесно. Лесковац зна се није имао цркву све до XIX века изузев цркве св. Илије на данашњем градском гробљу за коју се свршено ништа не зна ни када је подигнута ни од кога, ни када је и пак од кога порушена. Није искључено да је старија од Лесковца и да је служила становништву подграђа, Кастела на Хисару. У XIX веку помиње се махала попа Прокопија, ако то неће бити парохија некога старог лесковачког свештеника. Касније се појављује и махала попа Илије Урошевића, пароха турековачког. Црквену махалу је турско градитељство временом сужавало. Поред већ постојећих сараја и конака дошао је тридесетих година Конак Шашит паше а ускоро источније од њега на територији црквене махале и седиште команданта турске жандармерије — Миралајев конак. Овај се домогао до саме периферије црквене махале. Када је 1880. године започело урбанизирање Лесковца и планско просецање улица план инжењера Бадера је захватио и црквени плац и смањио га са југа и запада. На јужној страни Бадеров план је прешао преко црквеног плаца и саме Ча Митине школе. Само је школска зграда учинила да се не сече куда је траса црвеном оловком повучена.

Школске две авлије и овако су биле малене. На црквеном плацу су се налазили још црква, звонара, гробље, црквени конак (митрополија), црквена башта, црквени венац, итд. Нови школски програм тражио је учење гимнастике чак и у основној школи (војне дисциплине — обука и егзерцир) у мањем обиму. Учитељи су затражили од министра просвете проширење школске авлије на рачун црквеног плаца. Свештеници су негативно одговорили. Због документације тај акт доносим у целости.

МИНИСТРУ ПРОСВЕТЕ „И ЦРКВЕНИХ ДЕЛА"

Лесковачка црква имала је свој велики плац али јој је регулација улица одузела од њега, па садашњој школи у црквеном дворишту више не може уступити.

За време турске владавине све цркве у овим крајевима су одржаване школе, плаћале учитељима и подизале потребне школске зграде, а све је то исплаћивано из такозваних Црквених фондова, којима су управљали црквени синоди. Међу црквом и школом било је тада заједнице, а фонд је био прилично велики. После ослобођења ових крајева општина лесковачка узела је под своју управу овај фонд и назвала га школским фондом. Црква од тога није добила ни пребијене паре. О овоме фонду радила је доцније и једна комисија овде у Лесковцу, но није се дошло ни до каквих повољних резултата по цркву.

Школа је смештена у две велике зграде **које су биле црквена својина** и уз исте узет је потребан простор за авлију. Цркви је остала авлија и башта са мањим простором за авлију и башту од школског дела што се и из самог плана види. Башта је цркви од велике користи и потребе стога ју је црква отрадила на тако скучену авлију да би башта била што пространија. Она се на отвореном простору засађује, али не саде је свештеници и тутори како што се у својој достави Школски одбор односно управитељ школе изразио, што нека му служи на част, већ исту засађују зеленилом црквењаци и овај се употребљује за исхрану сиротиње од које је општина дигла руке те остављена цркви на терет и која у црквеним зградама станује. Осим тога башта ова засађена је разним дрвећем и осталим корисним биљкама, као и цвећем и виновом лозом-османлуцима који служе лети грађанству као парк где обично народ после богомоље по неко време у хладовини проведе. Еснафи такође приликом својих слава овде славе, овде се скупљају, послужују и разговарају а том приликом и цркви добровољне прилоге дају услед чега је и венац у средини подигнут, ко-

ји би се према захтеву Школског одбора морао кварити. Кад ова башта не би била потребна да као башта постоји он да би је црква присајединила својој скученој авлији и тиме исту проширила.

Кромје овога на самом земљишту које је инжењер као башту означио и обележио и, а које Школски одбор тражи да се уступи школи има засађено: 14 винових лоза османлики, 7 цбунова великих рибизли, два дрвета дуња, 8 шљива, 3 јабуке, три бресквe, 8 корена ружа, итд. што је црквена управа годинама неговала.

И сам план инжењера нетачан је јер између канцеларије и баште постоји плац канцеларијски, који није у плану уведен и који броји од запада 9 метара, од севера 1,5 метар, од истока 20,5 метара и од југа 16,75 метара. И са овим је башта мала, односно за оволико мања. Такође и авлија црквена није тачно обележена, јер од цркве у правцу звонаре и одавде до црквене куће постоји шупа и ограда за смештај дрва, пачунова, итд., која заузима 120 — 150 квадратних метара простора, а са толико је авлија мања но у плану, односно скици. Захтев Школског одбора који је још и широк тако да према повученој у плану линији тражи скоро сву башту црквену за гимнастику, нама је веома чудан, пошто се из самог плана види, да школа има на располагању много више празног земљишта но црква, док међутим није баш тако потребно да се гимнастика подиже у башти црквеној, која се од толико година негује па за то се може употребити школско земљиште на другој страни авлије и гимнастика се не предаје за све разреде једнога часа већ наизменице, што и ако није може се учинити и удесити. Исто тако чудно нам је где се вели да сада немају Ђаци где да раде гимнастику кад позитивно знамо да је од кад знамо јесу школе смештене у зградама у којима се и данас налазе остао исти број учитеља и сумњамо да се и број Ђака увећао па и опет су учитељи до пре 2-3 године известан део школске авлије делили између себе па на истом земљишту засадили лук, салату, итд и то чисто за своју домаћу употребу а било је довољно простора и за гимнастички рад ученика.

Ако је школи преко потребан плац за гимнастику, нека се Школски одбор обрати са тражбином општинском суду и суд је дужан да купи земљиште, за то, а нико није никојим законом овлашћен да сам располаже црквеном имовином која за себе сачињава установу.

Најзад општина има своје земљиште такозвани Стари сарај, који има простора 3-4 хектара и који се издаје под закуп и на њему пасу коњи. На овом плацу вежбају Ђаци овдашње гимназије па тако исто могли би и Ђаци основне школе на њему гимнастику упражњавати тим пре што и основне школе и гимназија стоје у истој даљини од Сарајa а ова даљина је мала.

Према свему наведеном ми не одобравамо да се ни једна стопа црквеног земљишта уступи школи за гимнастику".

15. маја 1885. године овај акт су потписали сви лесковачки попови и тутори а њихово саслушање оверио је срески намесник Димитрије Алексић. Потписало их је 6 овештеника и три тутора.

Из овог саслушања сазнајемо да је црква обе школске зграде сматрала својим и да их је ваљда и подигла из својих средстава. Затим се на приложеној скици индицира црквена зграда у којој је становала градска сиротиња коју је црква издржавала. Посебно је индицирана црквена канцеларија (поповска кућа) приличне величине.

Занимљиво је напоменути да је картографски приказ који је радио општински инжењер ВАЛЕНТИН (даље нечитко) нетачан, урађен на штету црквеног простора, за скоро једну шестину површине целокупног плаца.

О унутрашњем уређењу, наменској подели простора и функционалности одељења нешто је рекао поменути Глиша Костић у својој књизи што цитирам ради најаутентичније стварности. Он тај одељак у својој књизи назива „УЧИОНИЦЕ". Ипак на том приказу он се не задржава већ тим поводом даје и друге податке.

„У почетку су у Ча Митиној школи биле две учионице, велика и једна обична (резервна), а 1870 подиже се и т р е ћ а, мања од друге и тако су остале све до ослобођења.

Ова веелика учионица беше оваква: дугачка преко 30, широка скоро 20 и висока 6 (ако не и више) метара; дакле у квадратури је износила више од 600 квадратних а преко 3600 кубних метара. На средини западног зида беху велика двокрилна врата, а на три остала зида 20 и неколико великих прозора. На источној, пак, страни учионице беше једно, на неколико степеница уздигнуто, дашчано уздигнуће, опрађено високим, затвореним (такође дашчаним) доксатом, те се човек једва иза њега види кад стоји. Ово је начињено кад и школа, јер је

зид на том месту испуштен у поље, и прозори су му виши од осталих.

Ово је уздигнуће у самој учионици служило за малу канцеларију, а звраху га „чардаче". У њему су се наставници одмарали и понекад нешто писали, ту примали посте, ако би за време часова дошао који у школу, и ту летн у подне и — спавали. Простор испод чардачета био је ограђен дашчицама, а на малим вратницама беше реза за катанац. То беше „апсанче" у које су наставници апсили ђаке, а ту су понекад бацали и ђубре из школе те се беше намножило у њему пацова. У њему беше мрачно, јер је на оно мало рупа иначе мале, које су сачињавале оне изрезане дашчице, улазило врло мало светлости.

И она друга, обична учионица, која и данас исто онаква служи, имаћаше веома много прозора (данас су многи зазидани) али није имала „чардаче" ни „апсанче",

Новоподигнута, пак, трећа учионица била је по простору најмања, те је за то и звраху „МАЛА ЧКОЉА".

Тавани свуда беху по турском стилу. Даске су приковане за греде таванице оздо, а на саставу сваке две даске била је лепо изрезана летвица, те су тавани изгледали чисто шарени. Овакви таван Турци зову „асма таван".

Овакве беху ове три учионице до ослобођења, а после ослобођења велику учионицу преградиште зидовима, и од ње начиниште три обичне учионице са једним дугачким ходником из којег се улази у њих. И тако сад те три учионице као и оне прве две раде и дан данас".[10]

Знатно подробније о учионицама и школским одељењима у овој школи казује нам документ звани ИЗВЕШТАЈ који је сачинила комисија састављена од општинских службеника лекара (др Моравца) и инжењера Фрање Ајперта окружног инжењера поводом прегледа зграде и установљења њене погодности за зграду Приправног завода који се имао отворити у Лесковцу као средња стручна школа за попове и учитеље у неослобођеним крајевима 1887. године. У Извештају се за Ча Митину школу са општава посебно а за школу учитеља Јосифа Хаџи Костића посебно. Тога извештаја подаци су релевантни и наводим их.

„Ча МИТИНА ШКОЛА"

I ХОДНИК од 12,6 м. дужине и са 6,3 м. ширине. Ходник има три прозора, један са југа, други са истока и трећи са запада.

II КАНЦЕЛАРИЈА УПРАВИТЕЉА има 3,2 м. дужине и 4,5 м. ширине. Има 4 прозора и то 2 прозора са запада и 2 прозора са истока. Висина је одељења 3 м. Налази се према учионици 3, приложеног плана.

III КАНЦЕЛАРИЈА УЧИТЕЉА има 4,7 м. дужине и 4,5 м. ширине са по 2 прозора са југа и запада.

IV УЧИОНИЦА БРОЈ 1 велика је 10,50 пута 5,55 м. и 3 метра висине. Има 7 прозора по 2 са севера и југа и 3 према канцеларији број три.

V УЧИОНИЦА БРОЈ 5 има дужину 10,2 м. и 6,22 ширину и 3 метра висину са 5 прозора, 3 са југа и 2 са истока.

VI УЧИОНИЦА БРОЈ 6, дужине 10,2 ширине 6,22 и висине 3 метра. Има 3 прозора и то по један са истока и севера и једним од кухиње, с југа.

VII УЧИОНИЦА број 7, дужине 8,35 м. ширине 5,5 м. и висине 3 метра са 3 прозора са севера.

VIII УЧИОНИЦА број 8, има 8,35 м. дужине и 5,5 м. ширине и 3 м. висине и са 3 прозора и то 3 са севера и 2 прозора са запада. Ова учионица гледа на ходник који је наведен под бројем 1.

IX ХОДНИК испред учионица 7. и 8. дуг 11,5 м. и 1,7 м. са 5 прозора од југа.

X КУЈНА величине 4 м. пута 3,4 дужине.

XI КАНЦЕЛАРИЈА од 2,9 дужине и 2,5 м. ширине.

Висина одељења износи од 3 и 3,85 до 3,97 метара.

Прозори су 0,9 широки и 1,55 високи, иначе једноставни (једнокрилни). Патоси свих одељења су један метар од земље изнад цокле спољњег зида.

ХАЦИ ЈОСИФОВА ШКОЛА

XII ХОДНИК има 9,3 дужину и 7,10 м. ширину. Са запада има стаклени дувар.

XIII УЧИОНИЦА величине 9,28 м. дужине и 6,6 м. ширине. Има 3 прозора један са југа и по 2 са истока и запада.

XIV УЧИОНИЦА од 9,28 м. дуга и 4,55 широка са три прозора са истока, 2 од југа, 1 са југа и 2 прозора од ходника.

XV УЧИОНИЦА величине 7,3 м. пута 4,55 м. ширине и са 3 прозора, 3 прозора од истока и 2 од севера.

XVI УЧИОНИЦА дужине 9,30 ширине 5,65 м. са три прозора са севера један од истока и један од запада.

Обе зграде су покривене ћерамидом. Зграде имају довољно светлости. Даске на патосу су од тврдог материјала (дрвета).

Прва зграда износи 1032 м. кубна и довољне су учионице за 80—90 ђака. Ка да се одвоји 400 кубних метара за спаваоницу, трпезарију, остало је све училишни простор.

Нужник је у авлији са источне стране; велики је и одвојен од зграде. Његов патос је цигла и цемент.

Кухиња је у самом ходнику. Прозори су дупли."

Извештај о коме је реч не приказује површину спаваонице. Она је била мање површине и служила је сеоској деци за преноћиште преко зиме. Иначе су за трпезарију користили басамаке и градски ученици јер су ручак носили од кућа и у школи ручавали. Ово су били они удаљенији од школе ђаци, из турског дела Лесковца, испод Хисара, од Лебанског пута, са леве уопште обале Ветернице. Треба напоменути да је Црквена махала била углавном са српским становништвом, сељачким, сиромашним који се бавио делимично и земљорадњом у такозваном Лесковачком пољу које се налазило на источној страни Лесковца поред Рударске речице која се код Богојевца уливала у Ветерницу.

Потпуно идентичан, само много краћи, извештај нам дају и војни санитетски лекари др Владан Борђевић и Михаило Марковић. [11] Први 1878. када је војна ратна болница била у школи, вели о њој да је „за ову сврху угодна. Има три велике собе са три фуруне. У авлији је и бунар. Клозет је напољу, на истоку. Само недоличи што је поред зграде црквено гробље али обзиром да Лесковац нема бољих зграда и то се да препрпети."

Године 1885. војна болница Дринске дивизије била је у Ча Митиној школи. Војни санитетски управник Михаило Марковић у свом извештају министру војске о згради каже ама баш исто што и Вл. Борђевић само што он прецизира и кубатуру појединих од првобитних трију одељења у овој згради. [12]

Ослобођење Лесковца 1877/78. затекло је у Лесковцу две школске зграде - женску школу и мушку школу које су се по учитељима двоимено називале са 13 училишних одељења, у добром стању, од слабог материјала али очуване. Већ првих дана по ослобођењу ове две школе (рачунајући Ча Митину и Хаци Јосифову као једну школу, како је и иначе школа називана) простор у њима за придошлу децу био је мали. Био је он и раније мали што се види од сукцесивног такорећи убрзаног подизања двеју других зграда — Женске школе 1872 и Учионице учитеља Јосифа Хаџи Костића 1870. г. У лесковачкој основној школи су заведни школски прописи Кнежевине Србије. Више у једном одељењу се није смело смештати од 60 — 80 ученика како је то у турско време било обично.

Године 1854. Смит Верингтон приметио је да је у Лесковцу велики број хришћанске деце. Ово је било за то што су хришћанска деца била становници хришћанских махала које су биле груписане, издвојене из мешавине са турским махалама па се у тако збијеним хришћанским махалама лако видео број деце, која су иначе више била на улици и у сокацима него у кућама са великим двориштима каквих хришћани нису имали. И Петар Ж. Петровић је као окружни школски надзорник врањског округа крајем XIX века рекао у једном свом извештају да је деце пристигле за школу у Лесковцу много више но у ма ком месту у врањском округу.

После ослобођења школе су морале почети са радом још у марту 1878, али је нормалан школски рад почео тек у јесен школске 1878/1879. године. Учитељи су још били у војсци. Сам Настас Крстић нашао се у Ча Митиној школи. Он је примио само у I разред око 500 ученика.[13] У осталим разредима ученика није било много јер их није било толико ни раније а и школа није радила једно време. Крстић је једноставно 300 ученика отпустио кућама до доласка других учитеља а задржао је само 200 ученика и то само у I разреду ама баш као и у турско време када није било разреда већ су се ђаци у школовању делили на чинове, односно на називе црквених књига које су учили — часловци, месецословци, и сл. Сада је Крстић уписао само ученике почетнике па и њих не све, није било школског простора јер је зграда још увек била неоспособљена после рата за рад у њој.

Одмах по отварању школе у септембру 1879. године управитељ школе је затражио још „један локал за III разред." Идуће године је општина морала купити посебну зграду за школу. То би била трећа школска зграда. Општина је отезала скоро да обезбеди школски простор. Настојала је да узимањем под кирију појединих зграда и одељења реши стамбени простор школе. Турске куће

су биле рабатне и подизане за кућну употребу те за коришћење њих за школе није био лак и једноставан посао. Пре свега те турске куће имале су доста преграда, амаме, харамлуке, гостинске собе, пећи са ложењем из другог одељења (огњишта) куће, имале су рафове, разне долапе, итд. То су биле праве турске страћаре. Оно бољих кућа су чорбацији по одласку Турака из Лесковца брзо покутовали а и велики број њих посела су нова српска управна надлештва за која Турци нису имали посебних зграда. Примећен је неједнак планоски размер праћевинске технике кућа. Прављене од керпича или лепљеног блатом плота оне и нису могле имати неке пропорционалне праћевинске размере. Инжењер Борђе Петровић је докторирао на теми „Лесковачки аршин". У својој студији Петровић се осврнуо на низ старијих кућа у Лесковцу и у њиховом неимарству проучавао употребу аршина. Тако нешто је могао открити у кући Шопћокића, у Рударском конаку итд. али у турском стамбеном неимарству није истраживао.[14]

Која је и где се налазила турска кућа коју је општина купила 1880. за основну школу тешко је рећи. У једној турској кући која се налазила на простору где се данас налази школа „Светозар" Марковић" било је одељење лесковачке школе дуго година. Оно се налазило у суседству са турском кућом у којој је била гимназија до 1894. године. Обе куће су биле чардаци и рагобатне, рабатне, да су се морале стално опрорављати.

Као део лесковачке основне школе помиње се и турска кућа „близу апсане" тј. близу данашње општинске зграде вальда са источне стране. Она се неколико пута помиње и предлажу надзорници да се затвори јер се скандализују ученици посматрајући у дворишту апсане затворенике.

Не знам кад је општина узела за основну школу у Лесковцу стару школу турске медресе звану МЕДРЕЗЕ а која се налазила ту негде на левој обали Ветернице спрећу хотела Београд.[15] Она је толико била близу обале да је Ветерница однела земљу испод ње те су дирекци и преде штрчале касније изнад корита реке. Ја сам је виђао уочи другог светског рата али сам мислио да припада Шућуранима или Каспарима. Међутим, савезничко бомбардовање је ову зграду тоталнo покопало.

У архивској администистацији школа лесковачких нашао сам помен шест зграда рачунајући ту и стару гимназијску зграду коју сам већ поменуо и о којој ми је давао обавештења Светозар Милковић који је у њој почетком XX века учио праћанску школу. Иначе, и кућа Пашапића је била школска зграда 1879. свега неколико месеци гимназије и касније крајем XIX века лесковачке Текстилне школе, односно Женске занатлијске а која је била у своје време зејтинара.

Током XIX века се често помиње 6 или 7, највише школских зграда за основну школу српске деце у Лесковцу. Када су коришћене те зграде није лако утврдити. Покушао сам да према броју одељења у недостатку других извора одгонетнем ту загонетку. Но и то није дало позитивне резултате. Лесковачка основна школа 1879/80. је у 4 школске зграде (рачунајући Ча Митину школу као две) и имала је 14 одељења. То значи да је у школама код цркве било најмање 13 учионица максимално коришћених што би значило да је то једно одељење било онај трећи разред за који је тражио локал управитељ школе Јосиф Хаџи Костић. Те године била су два одељења женске основне школе у којима су радиле Јелисавета Крстић и Наста Златковић. Остала одељења је држало 5 учитеља. Један учитељ је недостајао.

Нешто касније од 1886. године помиње се и друго здање за школу до Ветернице. То је вероватно помоћна зграда прве школске зграде како је то и Гимназија до 1894. год. имала.

Према томе имало би укупно 1888. године 6 школских зграда (Медресе, две код реке, и две зграде велике код Цркве). Према једном непотпуном обрачуну број одељења у лесковачкој основној школи од 1890. до 1899. години био је: 1889/90. школске године 16 одељења у мушкој и 4 у женској школи, 1890/91. школске године 16 одељења у мушкој и 4 у женској школи.

Број одељења у мушкој основној школи се не мења до 1900. а у женској мења тако да је 1893/94. било 5 одељења, затим наредне школске године толико и 1898/99. 7 одељења.

Укупно у овој деценији било је школске године по 20, односно 21 или 23 одељења, што значи да је свих десет година коришћено годишње по 23 учионице. Ако узмемо да је код цркве у школама било 13 учионица те је ван ових школа требало још 10 учионица, а то ће рећи бар две зграде, мада их се набраја 6 школских зграда ове деценије, што опет значи да су то зграде Ча Митина школа, Учитељ Јосифова школа, Жен-

ска основна школа, све три код цркве и Медреса, и две код Ветернице укупно 6 школских здања. Признајем да је ово тежак обрачун пун несигурности јер су школска здања мењана, спајана, премештана одељења и у току године што је укупни број одељења мењало. Са тиме се и број школских зграда мењао, смањивао или повећавао.

Од 1904. године број школских зграда се пење за равна три здања — два код реке и једно здање код цркве (Данашња школа учитеља Јосифа). Тиме је за прву деценију XX века био решен проблем простора за смештај у школама ученика и ученица. Но он је и даље нарастао. И општина је приморана била започети подизање и треће односно четврте модерне школске зграде у Мурциној махали данас у Јужноморавској улици код градског пијаца.

Ча Митина и учитељ Јосифова школа порушена је 1922. године а Женска школа нешто касније. Кроз те школе прошли су сви Лесковчани од 1810. до 1922. године. Из те школе се руководило свим школама у Лесковцу до 1922. год. Ученици и ученице ових двеју школа дали су отаџбини максималне жртве а своме завичају културне доприносе оптималних облака и садржаја.

Напомене

1. Овај рад је поглавље из рукописа „Лесковачко основно школство до 1920. године", који се налази у рукопису код аутора.
2. Лесковачки гласник 1932. год. стр. 4.
3. Јован Хаџи Васиљевић, Политичке и просветне прилике, Београд, 1928. стр. 304.
4. „Световид", 1857. год. број 34. ст. 3
5. „Световид", исто стр. 3.
6. Петар Гагуловић, Записи, у часопису Мисао, број 46/1984.
7. У акту лесковачких свештеника њих 7 са туторима на челу са протонамесником Димитријем Алексићем године 1889. кажу да су обе „школске зграде код цркве подигнуте из касе Црквеног фонда званог Сионода и да су сада проглашене школским зградама а црквени фонд да се сада зове Школски фонд". Акт је приложен овом раду на страни 16.
8. Ча Митина школа од Глише Костића стр. 4.
9. Да СРС МПС Ф VII — 197/1888.
10. Глиша Костић, цит. дело стр. 4.
11. Владан Борђевић, Српско-турски рат, Београд 1893.
12. Др Михаило Марковић, Моје успомене, Београд 1908. год.
13. ДА СРС МПС Ф VIII — 78/1879. итд. I — 161/1879, I — 149/1879.
14. Борђе Петровић, инжењер, Аршин у радитељству и неимарству, итд. Рукопис. У Архиви Библиотеке Светозар Марковић 1978.
15. Светозар Марковић, Усмено саопштење, стар 95 година, Лесковац 1980. године.

Radoš Trebješanin

THE BUILDING OF THE ELEMENTARY SCHOOL IG LESKOVAC IN THE 19TN CENTURY

Where did the pupils of Leskovac gain the elementary knowledge planned by the educational programme? The author answers the question, giving detailed description of the shool building in which the first teachers of Leskovac, Mita and Josif Kostić gave lessons to their pupils.

Јован В. Јовановић

Црвена Јабука и Црвенојабучани

Антрополошка истраживања

1. **Географски положај села** — У зони југословенског Шоплука, која се протеже дуж границе према Бугарској готово целом њеном дужином(1), село Црвена Јабука се налази негде у њеној средини, на крајњем југоистоку бабушничке општине, у једном углу чију источну страну чини државна граница СФРЈ и Бугарске, а југозападну међуопштинска граница бабушничке и црнотравске општине. На истоку диже се пирамида високог Руја (1706 м.) затим Дешчана греда, Шипрбина, Барнос и други планински ридови, чијим венцем иде граница између Југославије и Бугарске. На северу, изнад највише махале села Црвене Јабуке — Мишаринци, уздиже се купасти вис Црни врх, који улази у комплекс Таламбаса. На вис Црни врх антиклинале надовезују се други планински ридови знатне висине. На југу, држећи се правца исток — запад, протеже се греда Тумбе, која стрмо пада у кањон Власине код села Тегошнице.

Иако административно припада бабушничкој општини, Црвена Јабука је, географски, одвојена од Лужнице као централног дела бабушничке комуне, и припада горњој Власини као територијалној јединици, како је ову сватио и изучио Риста Т. Николић у свом исцрпном делу Крајиште и Власина (2).

Лужница је, према схватању Драгослава М. Манића, наставника из Бабушнице, пореклом из лужничког села Радошевца, котлиница у долини истоимене реке. Она обухвата простор од села Радошевца на истоку до села Горчинци на западу, од села Стрижевци на северу до села Камбелевца на југу. Ван овог овако омеђеног простора, није Лужница, нити се становници настањени ван њега, називају Лужничанима.

Лужница, у чијем се центру налази варошица Бабушница, одвојена је од долине реке Тегошнице, у чијем се изворишном делу налази село Црвена Јабука, читавим сплетом планинских ридова антиклинале Таламбас. Ови ридови чине тешко савладљиву препреку за било какву везу између Бабушнице и Црвене Јабуке, па и то указује на чињеницу да Црвена Јабука географски не припада Лужници. Географски, она гравитира Власотинцу и преко њега Лесковцу, то значи јужном Поморављу на западу, и, донекле, преко Дешчане греде и прелаза код Дешчаног кладенца Знепољу на истоку.

2. **Топографске карактеристике.** — Земљиште на коме је засељена Црвена Јабука, компоновано је од високих ридова надморске висине преко 1200 метара (Тумба око 1400 м.), те, према Ристи Николићу, спада у регион **масивних била** и осредњих планина. Овај планински сплет се на истоку, према Рују, завршава у луку испод кога је извориште реке Тегошнице. У периоду формирања земљине коре, набирањем земљишта, на овом простору је створена удолина правца исток — запад, којим је река Тегошница од свог изворишта нашла свој пут до ушћа у реку Власину. Ова долина је на надморској висини 650—700 метара, и, према Ристи Николићу, чини онај регион области Власине, који се назива **жупним**. Планински венци који се дижу са обе стране тегошничке долине, чини се као да иду паралелно. Њихове грбине су благо заобљене, а стране стрме уз појаву преслапина, испресецане су многим попречним удолинама, по чијем дну теку танки млазеви воде, чија се изворишта јављају на падинама ридова. Овим удолинама отичу и површинске воде у кишним данима и за време топљења снега, и оне су све дубље и шире, а стране све окомитије, у колико се приближавају дну главне тегошничке долине и кориту реке Тегошнице. Прростор између ових попречних удолина је под ливадама, буковом шумом нарочито у осоју, а на блаже нагнутом земљи-

шту су њиве, воћњаци и баште — градине.

Често су брегови између попречних долина изровашени многим усеклинама и вода је се њих спрала танки слој земље формиране распадањем стена. Ови изровашени терени се јављају на оним местима где су људи посекли шуму, а трава није могла да повеже једва приметан површински слој распаднутих стена. Изрровашене површине нарочито су присутне на ридовима у присоју, изложеним сунцу, које је доприносило веђењу травне вегетације.

Што се тиче саме тегошничке долине, раније (отприлике пре око 100 година) она је била врло плодни алувијум, у који је била усекла своје корито река Тегошница. На тој алувијалној тераси било је раније засељено и само село Црвена Јабука, затим њиве, воћњаци и баште — градине црвенојабучких домаћинстава. Сваки род у селу имао је своја имања на теренима оваквих брегова, нарочито на десној обали Тегошнице, која је у присоју, али и на левој осојној страни, на погодним благо нагнутим површинама. Изнад тих имања биле су трле са кућама за чуваре стоке, колибама за стоку, са плевњама за смештај сена, заметинама за овце и козе. Та трлишта су представљала читаву групу зградица од којих је свака имала своју намену у животу једног сељачког домаћинства које се базирало у највећем делу на сточарској привреди. Око ових трла ке налазила и по која њивица за жито: јечам, овас и раж, као простор за гајење кромпира. Свуда пак унаоколо протезале су се шуме и пашњаци све до границе пространог сеоског атара.

Тип села. — Географско-топографске прилике једне области, у којој је засељено неко село, по Јовану Цвијићу, условљавају и тип тога села. Ова Цвијићева опаска може се у потпуности применити и на Црвену Јабуку, која је, кроз своју историју, мењала свој тип. По казивању још данас живих њених становника (1979. г.), село Црвена Јабука имало је најпре збијен тип. То је било онда када се село налазило на алувијалној равни реке Тегошнице, која није била неког нарочитог пространства. Куће су се низале поред реке са обе њене стране као поред неког друма. Пошто је алувијална раван била доста уска, село је имало издужен карактеер правца исток — запад (4). Тадашње село Црвена Јабука се делило у три махале: Горњу, Средњу и Доњу махалу. И сада се терен на коме се село налазило овако дели, и заостале куће на приобалним терасама припадају овим деловима села. У Средњој махали је била механа, па се ова махала протезала од локалитета Бобоштало до механе. Горња махала је била узводно од Средње, а доња низводно од ње и протезала се до на око 20 минута хода од села Раков Дола узводно(5).

Негде у време ослобођења ових крајева од Турака (1878) Црвена Јабука се почела помештати из речне долине на више терене. Разлог томе помештању је био упрожавање насеља од водене стихије. Тегошница, која је у давна времена, на месту где је било село Црвена Јабука, начинила својим наносом терасу, сада је исту почела рушити и слој плодне земље односити. Вероватно да ове елементарне неприлике нису дошле на мах и одиграле се у једном кратком раздобљу, мада је и то могуће. Да би река Тегошница и њене притоке изнад села и дуж њега добиле ову рушилачку снагу, морале су се променити и оне прилике у овом простору које су допринеле да ови водени токови постану бујични, да њихова рушилачка снага до те мере нарасте, да угрози село, и, уз то, да својим валовима изрије и однесе вековима стваряну терасу на којој је село било подигнуто. Ту пре свега долази у обзир промена у шумској вегетацији као последица антропогеног фактора. Има много доказа да су ова пространства раније била под чепинарима, нарочито под боровом шумом(6). Ова борова шума је почела нестајати са појавом развоја рударства у овом крају. Рударска радња је почела још у доба Римљана, затим је настављена под Српском средњовековном државом. Турци су рударство још више интензивирали. На рударску радњу у овом крају указивао је још Цвијић. У наше време је др Јован Трифуноски указао на неке радове који потичу од старих рудара и на локалитете као што су Самоков, Купиште и Вигње што указује на живу рударску активност у овим просторима(7).

Борова шума се радо употребљавала за топљење гвоздене и друге руде, па су велика пространства ове врсте вегетације уништена у ту сврху. Но боровина се употребљавала у народу и као огревно дрво. Риста Николић каже да се раније само боровина горела(8) . И луч и катран се од боровине спремао, мада Риста Николић наводи, да су луч и катран увозили у Црвену Јабуку „из Самоковско"(9). Претпоставља се још и то, да су велика пространства борове шуме изгорела у неком пожару.

Са уништавањем борових шума настала је и стално се повећавала површина оголеле земље, коју је атмосферски талог спирао и односио у долине, а корито Тегошнице и њених многобројних притока се продубљивало и проширавало услед све већег протока воде.

Обешумљавање великих пространстава допринело је и промени климе, која је постајала све суровија; ветрови су се појачавали и доприносили вењењу вегетације, одношењу оног финог, лаганог и најплоднијег слоја земљишта. Културне површине су се смањивале.

Када је обешумљавање достигло критичну тачку, Тегошница се претворила у силовиту бујичну реку, која је угрозила Црвену Јабуку лоцирану у долини реке и натерала Црвенојабучане да потраже безбедније место за своје настањивање, и однела готово све њиве и баште (градине) на речној тераси, оставивши ту и тамо уз обод долине и на вишем терену по коју њивицу и башту.

Сав простор, на коме је некада било село, данас је засут камењем, шљунком и песком, а средином тога опустошеног простора вијуга као змија у покрету Тегошница, мала у летњим сушним месецима, али стравична у доба великих падавина и наглог топљења снега.

Проучавајући антропогеографски обласг Крајиште и Власина током 1905. до 1909. године Риста Николић је за село Црвену Јабуку навео сво: „Црвена Јабука је сада баш у стадијуму расељавања, јер је река почела да односи имања и куће у равни долине, а становници се пресељавају на нова имања ван равни долине или се расељавају“(10).

Као да су плавине десних притока Тегошнице правиле највећу пустош. На тој страни данас су гробине између поречних потока обешумљене и изровашеле, па се са ових оголелих површина сноси у корито Тегошнице пешчар и кречњак. С те стране сливају се на простору старог села воде два потока: Дивјанске реке и потока Миладин. Њихове бујице су за некадашње село биле од најкатастрофалнијег дејства(11). И Бура Златковић Милић, истина не наводећи извор, забележио је у својој књизи „Зла времена“ да су Црвенојабучани, због ерозивног дејства Тегошнице, напуштали речно корито и расељавали се по околним брдима, па је тако Црвена Јабука, некада груписана, пример села разбијеног типа(12).

Узрок помештања села Црвене Јабуке из долине на ридове је локалног карактера. Промена у типу села је резултат двају фактора: географско-топографског положаја имања појединих родова на која су се ови исељавали. С једне стране пластика земљишта на коме се ново село заселило није допуштала подизање села на једном место какав је био случај док је село било у речној долини, с друге стране, имања појединих родова била су распоређена на погодним падинама ридова између којих су попречни потоци усекли своје дубоке долине, па се сваки род насељавао онде где је било родовско имање.

Данашња Црвена Јабука се протегла на једном дугачком простору почев од изворишта Тегошнице испод вододелнице Бачев-дол — Црвенојабучка чука — Таламбас(13) до изнад села Раковог Дола.

На том простору, а нешто и у приобалном појасу Тегошнице, распоређене су махале села, које, у главном, носе име родова који су се ту настанили: Мишаринци на крајњем истоку, Раткин

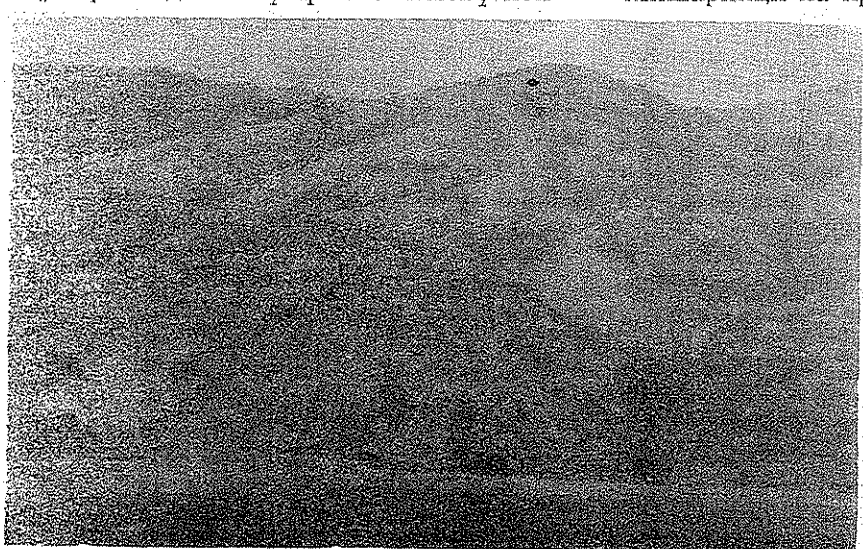

Панорама села Црвена Јабука (сн. 1980)

ци, Илијинци, Бојнопадинци (или махала Бојна Падина), Бонинци, Скок-махала, Стевановци, Давининци, Ковачеви, Сланобарци (или махала Слана Бара), Кованџици, Челарови и други.

Ове махале су често састављене од два до три домаћинства, мада има и махала од око двадесетак домаћинстава (Мишаринци), а удаљене су једна од друге по неколико стотина метара и окружене родовским имањем.

Посматрана са ридова из правца села Калне, Црвена Јабука пружа слику разбијеног села каква се виђају у планинским пределима насељеним нашим Динарцима.

4. **Легенда о имену села.** — У селу се и данас очувала легенда о томе, како се, некада, Црвена Јабука звала Умагуска, па је ово име замењено данашњим по жељи неког Турчина. Најлепши облик ове легенде саопштио ми је учитељ у пензији из Пирота Душан Ћирић. Ево како гласи та легенда:

Село Црвена Јабука, у срезу лужничком, било је познато у даљој прошлости по имену Умагуска. То би требало да значи, да се насеље налази на тешко приступачном терену, као гуска кад залута у маглу.

Под овим именом било је познато све док га Бели Мемет, полициски начелник у нишком пашалуку, није прекрстио, давши му назив Црвена Јабука. Ово се десило приликом једне посете селу. Тада су Црвенојабучани Белом Мемету и његовој пратњи приредили ручак у дворишту једног угледног домаћина испод разгранале јабуке пуне зрелих плодова. У хладу јабукине крошње били су распрострти покровци и поњаве и на њима се налазила чинија са јелом. Седело се около крстато (прекрштених ногу).

Усред ручка пала је једна зрела јабука у чинију са јелом испред Белог Мемета. Јабука је потиснула јело из чиније и испрскала јелом Меметову свилену доламу. Уплашени сељаци су стали да се вајкају и проклињу јабуку што је баш пала у Меметову чинију. „Не куните јабуку", тешио их је Бели Мемет. Она није крива. Дошло јој је време да падне. Погледајте како је лепа, па крупна, црвена као крв. То је добар знак. Село које има овако лепе јабуке, треба да има и лепо име. Зашто га од данас не би звали Црвена Јабука? Каква Умагуска!" Од тада се село тако зове.

У турским сумарним пописима из 1516. године и надаље не помиње се у нахији Дубочици ни једно село под именом Умагуска, али јавља село Јабука и Јабуковик. Село Јабука је свакако данашње село Црвена Јабука. Друго село Јабуковик и сада постоји под истим именом. Обадва села су била и дербендска. О овим селима као дербендима биће говора касније.

5. **Хидрографске прилике.** — Главна текућица у атару села Црвена Јабука јесте река Тегошница. Њен извор се налази испод вододелнице коју чине Бачев дол, Црвенојабучка чука и Таламбас. На истоку од ове вододелнице, између ње и планине Руја тече река Јерма, односно њена притока Пуста Ракита држећи се правца ЈИ-СЗ. На западу од наведене вододелнице Бачев дол — Таламбас, на простору црвенојабучке махале Мишаринци, из читаве мреже поточића, формира се река Тегошница, која тече у правцу запада и улива се у Власину код села Тегошнице.

Дуж целог свог тока Тегошница прима и са леве и са десне стране воду многих потока, који силазе са ободних ридова. Већ смо забележили две од ових потока: Дивјанску реку и поток Миладин, који се уливају у Тегошницу на простору где је било старо село Црвена Јабука.

Река Тегошница, њене притоке и остали водотоци овог пространства, су бујичне реке и потоци. Корито реке Тегошнице је на махоклисурасто, а добрим делом широко стотинак метара. И у клисурастом делу и на проширењима, оно је прекривено камењем, шљунковима и песковима. То је онај вучни материјал који она, са својим притокама, сноси са виших и оголелих планина. У доњем току, код села Тегошнице, где је њено корито најуже, гомилају се стене и камење, па тај нанос угрожава твоздену ћуприју која премошћује Тегошницу на путу Власотинце — Црна Трава и даље ка Власинском језеру.

Кладенци и бунари. — Кладенци су на простору Црвене Јабуке доста чести. Поменућемо познатије: Чешма, Челарско, Мишарски кладенац, Дунђеров кладенац, На красу и испод Видановића. Риста Николић је забележио и кладенац који носи назив Извор.

Поред кладенаца, појединa домаћинства имају и бунаре. Тако Никола Стојиљковић звани Циганче има бунар у своме дворишту. Његову сам воду кушао. Била је хладна али тврда. По казивању овог Николе, она домаћинства која нису близу кладенаца, имају бунаре, али вода из њих није за људске потребе, вероватно због кречњака који је

присутан у геолошком саставу земљишта.

6. **Саобраћајне везе.** — Иако је данас (1979. г.) без икаквих саобраћајница и веза не само са даљим местима већ и са Бабушницом као центром комуне којој припада, Црвена Јабука се налазила у далекој прошлости, почев још од праисторијског времена па до пред крај прошлог века, на простору којим је текао жив промет људи, култура, војска и трговина. Са становишта саобраћајних веза, задњих стотина година као да чине најтежи, готово фатални период у историји Црвене Јабуке као људског насеља.

За везу Исток — Запад битно је значајан превој јужно од високог Руја преко Дешчане греде код Дешчаног кладенца. Идући из античке Сердике, данашње Софије, преко Знепоља, лако се премошћује сплет планина овога краја код Дешчаног кладенца и удолина Јермине притоке Пусте Раките, па се хвата дугачки планински ланац Тумбе, који одваја тегошничку долину од каланске долине и силази у долину Власине код села Тегошнице, затим иде низводно преко Ораха и Свођа и даље ка Власотинцу и Лесковцу, то јест у просторну и одувек плодну и за живот погодну Лесковачку котлину.

Овај пут је у горњем делу изразито билски и у доба караванског саобраћаја вероватно најрадије коришћен. После прелаза преко Дешчане греде код Дешчаног кладенца, на месту званом Раскрсје пут се рачвао у два правца: долином Тегошнице и долином Каланске реке. Од овог места се могло на запад ићи и трећом стазом по Тумбиној преди, која чини развође између Каланске реке и Тегошнице.

Сви ови „путеви" нису у давна времена били у смислу данашњих сухоземних саобраћајница, већ директрисе. Из турског времена имамо и траг поплочаног пута долином Тегошонце. То је локалитет Турске калдрме. Пут је ишао кроз село Црвену Јабуку када се оно налазило у речној равни. Био је поплочан великим каменим блоковима као да су га прадили Римљани. По казивању учитеља у Црвеној Јабуци Николе Тодорова, овај поплочани пут водио је за Бугарску. Ова„ турска калдрма" уклоњена је у најновије време, када су Црвенојабучани правили пут кроз село. Црвенојабучани су уклонили плоче, а пут насули шљунком. По казивању Витомира Илића, из рода Ковачови, који сада живе у Бабушници, стари пут „турока калдрма" служио је у доба караванског саобраћаја за транспорт робе из Србије у Бугарску.

Путеви из времена праисторијске епохе, који су повезивали Лесковачку котлину, богатим праисторијским налазиштима, са суседним географским и културним зонама, нарочито са онима на истоку, свакако су водили преко Дешчане греде и области Црвене Јабуке. Из Тракије, са обала Егејског мора па и из Мале Азије путеви који су ишли на северозапад водили су преко Дешчане греде. Преко Софије и Знепоља било је најлакше и најбрже доћи до Лесковачке котлине, ићи преко ње на запад, север и југ или се насељавати на блатим неогеним брежуљцима богатим у земаљским плодовима и фауном (14).

Др Драга Гарашанин је констатовала на подручју Београда, трагове културног утицаја значајне за ширење примитивне земљорадње, која је дошла из области Егејског мора и Анадолије(15). Према Гарашаниновој, носиоци ове културе дошли су на Балканско полуострво преко мореузина код Босфора и Дарданела и стали се по њему кретати даље на север. Дошавши до софијске области они су кренули даље долином Нишаве.

По мом схватању носиоци културе примитивне земљорадње из Софије могли су ићи и у правцу Знепоља, па и из њега преко превоја код Дешчаног кладенца ући у област Власине и преко ње се спустити у Лесковачку котлину. Према томе такозвана бубањска култура, која је јако распрострањена у Лесковачкој котлини, није морала у њу доћи из правца Ниша, већ преко Црвене Јабуке долинама река Тегошнице и Каланске реке. Црвена Јабука се у праисторији нашла на саобраћајници људи неолитског доба.

Археолошка истраживања у овој области нису вршена, па се моје мишљење заснива на једној сасвим могућој претпоставци. Ако би се археолошка наука позабавила и зоном којој припада село Црвена Јабука, мислим да резултати њеног истраживања не би демантовали моје предње мишљење.

Из епохе позног римског царства и ране Византије на терену Црвене Јабуке има видљивијих трагова. У читавој зони Власине има доста Градишта, а и у атару села Црвене Јабуке једно место носи такав назив. Црвенојабучко Градиште налази се у изворном делу реке Тегошнице(16). Учитељ Никола Тодо-

ров ми је говорио да на месту зв. Градиште у атару села Црвене Јабуке има остатака античке тврђаве, поред које се налази и згуриште вероватно од топљења гвоздене руде. Онај пут кроз Црвену Јабуку који је ишао преко локалитета Туроке калдрме, водио је тачно на локалитет Градиште. У народу живи легенда да тврђава на Градишту потиче из времена старих Римљана.

Познато је да је једна траса античког **виа милитарис** ишла од Наисуса (Ниша) десном обалом Јужне Мораве, да је у Лесковачкој котлини скретала на југоисток долином Власине, па преко Ораха, значи и Црвене Јабуке, прелазила садашњу Југословенско-Бугарску границу, допирала до Сердике и одатле ишла у Константинопоље — Цариград.

То је свакако тај пут чији су трагови нађени у Црвеној Јабуци и у правцу локалитета Градиште ка Бугарској.

Са доласком Словена саобраћајне прилике су се у великој мери измениле. Словени су уништили ове тврђаве и насеља, запустили путеве, па су они зарасли у дивљину. Какве су биле саобраћајнице у првим данима наших словенских предака у овим крајевима, па и у време српске средњовековне државе немамо података. У топономији ових крајева сачували су се трагови на „латинске градове" и „латинске путеве" као и „латинска пробља", али не и на путеве из времена насељавања Словена, па ни из времена српске феудалне државе.

Другачије стоји ствар са турским периодом. Присутни у овим крајевима преко 400 година, Турци су градили и одржавали њихове саобраћајне везе између појединих места, градова и области пространог отоманског царства. Сигурно је да ти путеви никада нису достигли технички ниво римских друмова, али, сигурно је и то, да су се турске саобраћајнице у великој мери поклапале са римским. У топономији ових крајева познат је „Мусин пут". Њиме је „бесни Муса", један од четири Бајазитова сина, прошао са војском из Софије преко Врања ка Новом Брду 1412. г. Свакако је овај претендент на турски престо прешао на српску територију преко Дешчане греде, дакле оном истом саобраћајницом којом су се кретали носиоци примитивне земљорадње, потом Римљани, а вероватно и Словени у освајању и насељавању ових крајева(17).

На турске саобраћајнице кроз Црвену Јабуку указује и топоним „Турска калдрма" у средини села када је оно било на речној тераси Тегошнице. Како је већ забележено, та саобраћајница се кретала у правцу локалитета Градиште, а одатле ка Дешчаном кладенцу, где је прелазила за Знеполье и ишла у Трн и Софију.

Од каквог је значаја био пут који је водио из Софије за Лесковачку котлину показује то да је село Јабука, односно Црвена Јабука, у раздобљу између 1516. и 1530. године, имало статус дербенџа и било тимар спахије Ибрахима (18). Мора да је пут који је водио кроз Црвену Јабуку био од битног значаја за турски саобраћај, чим су се Турци старали о безбедности на њему.

На овом саобраћајном правцу настао је крупан преокрет са готово фаталним последицама за село Црвену Јабуку после повлачења српско-бугарске границе 1878. године. Код Дешчаног кладенца није отворен гранични прелаз, па се нико више није могао кретати овим правцем на путу за Трн и Софију из Србије нити из Софије и Трна за Србију. Трговци који су се у караванима кретали овим путем у оба правца престали су да овуда иду са својом робом. Ханови подигнути на њему као што су Билин и Соколов хан престали су да раде и само рупе од њихових подрума данас сведоче о њиховом постојању на билском путу по Тумбиној греди.

За време краља Милана, преко Тумбе у правцу граничне карауле код Дешчаног кладенца, изграђен је колски пут. Тај пут се и сада јасно познаје и у микро локалном саобраћају користи. Њиме сам и ја са својим моторним возилом неколико пута ишао 1979. и 1980. године. Црвена Јабука се и од овог пута нашла далеко на око 7 километара, па је тако остала у потпуном беспућу.

Услед овога, после пресељавања Црвенојабучана из речне долине на оквирна брда, настало је расељавање села. То расељавање траје стотину година и прети да обезпучи цео овај крај са несагледивим последицама разних врста.

По завршетку другог светског рата 1945. године покушало се са просецањем пута дуж линије Бердуј — Лесковица — Радосин — Раков Дол — Црвена Јабука, који би повезао ово село са седиштем комуне у Бабушници, али се од ове варијанте одустало са правдањем да овај пут не би имао економско оправдање (19). У новије време (1979. г.) се ипак наставило са изградњом пута (пр. Ј. Ј.).

7. **Клима.** — У климатском погледу мора се правити разлика између дела

црвенојабучког региона који се налази на дну корита реке Тегошнице и оних делова на билима и високих планинских коса које се уздижу са обе стране долине реке Тегошнице. Долински део црвенојабучког атара налази се на висини 650 до 700 метара над морем. То је, према Ристи Т. Николићу, **жупски регион** (20). Овај долински регион у односу на **билски** или **врлетни регион** је мањег пространства. **Билски или врлетни регион**, обухвата земљиште до 1.200 метара надморске висине, па и изнад ове висине. По пространству он је знатно већи од жупског региона.

Кад је реч о првом региону у климатском погледу ваља узети још једну околност: правац пружања тегошничке долине. Као што је већ забележено, долина Тегошнице има правац исток—запад, што значи да је заклоњена од удара северних ветрова. С друге стране, северни оквир тегошничке долине се налази у присоју па је преко целе године максимално осунчан, а село Црвена Јабука је засељена баш на тој страни, дакле на инсоларним терасама.

Иако се, уопште узевши, за климу планинских крајева горње Власине може рећи да има хладне и дуге зиме, а кратка и свежа лета, чак и да је та клима сурова, како каже најбољи познавалац Власине и Крајишта Риста Николић (21), за микроклиму Црвене Јабуке у долини Тегошнице и на нижим инсоларним терасама да је блажа и пријатнија, док је на билском региону хладнија и суровија.*

Количина падавина у Црвеној Јабуци се креће од 750 до 1000 мм. Снег почиње да пада септембра или октобра, а на косама се задржава до половине априла. Ја сам 1979. год. затекао снег на дан 10. маја!

Што се тиче еолских појава, овде дувају ветрови из свих праваца. Север доноси снег, али и кишу. Иако је хладан, није јак, нарочито у долини Тегошнице, коју његови хладни таласи „прескачу".

Супротно од севера, југ је овде веома јак. Он ломи гору и односи кровове са кућа. Као и свуда, југ је топао.

Западни ветар доноси кишу и град. Овај се ветар јако осећа у долини Тегошнице, јер је она према њему отворена (22).

Источни ветар дува правцем тегошничке долине. Обично се јавља крајем зиме и на почетку пролећа. Овај ветар не доноси падавине. Зову га, као и у нижим пределима, „козомор" јер од њега се разбољевале козе и цркавале.

8. **Земља.** — Атар села Црвена Јабука протеже се на 3.274,98 хектара. Од ове површине оранице (њиве и баште) захватају 959 ха, воћњаци 24 ха, винограда нема; ливаде захватају 425 хектара, пашњаци 667 ха, Шума 1087 ха и неплодно земљиште 118 хектара. Као што се види виноградарство уопште нема, што је доказ хладних климатских прилика. Баште (вртови или градине) су забележене само на 8 хектара и то само у жупном делу.

У процентима исказано стање је овакво:

1. Њиве	29,0%
2. Вртови	0,23%
3. Виногради	0,00%
4. Воћњаци	0,80%
5. Ливаде	18,68%
6. Пашњаци	20,40%
7. Шума	33,20%
8. Неплодно	3,30%

Из предњег произилази да пољопривредне површине захватају око 69% од укупне површине. Од ове површине односно процента на ливаде и пањаке спада 39%, а на остале пољопривредне културе (њиве, вртови, воћњаци) 30% укупне површине.

Ово стање пољопривредних култура у Црвеној Јабуци упоређено са стањем исте културе у Лесковачком пољу изгледа овако:

I. У Лесковачком пољу са Бабичком гором:

1. Оранице и баште	55,62%
2. Ливаде и пашњ. зајед.	10,44%
3. Воћњаци и виногр.	6,48%

II. У Црвеној Јабуци:

1. Оранице и баште	29,23%
2. Ливаде и пашњаци	39%
3. Воћњаци и виногр.	0,80%

---

* У пролеће 1979. г., на дан 10. маја, пошао сам се, идући из Каланске реке до села Калне, до места где се налази зграда основне школе и каланска црква. Био је сунчан али ветровит дан. У речном кориту увелико се развијала вегетација, а горе, код школске зграде, био је висок нанос снега у који сам запао до близу појаса. Ветар је овде имао већу снагу него у речној долини. Он је овде просто „брисао". На дан 29. јула 1980. године попео сам се на било тумбине косе високо 1.200 до 1.300 метара код места званог „Билин хан". Испод мене на даљини од 10 км. лежала Црвена Јабука разбацана по ридовима. Иако је био топао летњи дан, овде је било свеже и удари ветра пробијали су ми вунени џемпер који сам на себи имао.

У Лесковачком пољу и Бабичкој гори површински њиве захватају двоструко земље но у Црвеној Јабуци, а ливаде и пашњаци готово само једну четвртину од укупне површине земље, или четири пута мање но у Црвеној Јабуци.

Узет у процентима, па и у апсолутном смислу, оранице и баште у Црвеној Јабуци ипак представљају значајну ставку од 951 хектара или са вртовима 595 хектара, односно 29% од укупне површине земље. Међутим, квалитет земљишта у Лесковачком пољу и Бабичкој гори је далеко бољи но у Црвеној Јабуци. Уз то у Црвеној Јабуци и климатске прилике не допуштају гајење неких акумулативних култура. Најзад, због слабе родности земљишта и оштре климе приноси од култура које се гаје у атару Црвене Јабуке знатно су мањи но у области Лесковачко поље и Бабичка гора (23).

Земљиште у атару села Црвене Јабуке носи ове називе: **Сулин гроб** (по некима **Турски гроб**). По легенди коју ми је саопштио на лицу места Воја Бикић, из Калне, овај локалитет је добио своје име по томе што су на овом месту за време Турака хајдуци пресрели турског порезника Сулу са убраним порезом, убили га, а новац негде у близини закопали у земљу. Сула је на месту погибије и сахрањен. Преко овог локалитета је ишао онај билски пут који је водио из Знепоља преко Дешчаног кладенца за Лесковац. Лаковерни људи још и сада траже по њивама и ливадама за овом локалитету закопано благо. **Грамаће** где је некада било некакво градиште. Сада су ту њиве и ливаде. **Васиљкин камен** је каменито земљиште урасло у трње. На њему су некада напасане козе. **Самар** је под шумом и пашњацима. **Слатинац.** По Вуку Караџићу слатина је место „где извире или пишти вода слана или накисела, те долази стока и лиже" (24). На овом локалитету су пашњаци и шума. **Отрсинац,** сада насеље родова Стефановићи и Манчићи. Некада је ово место било под шумом, па, када је шума искрчена, „истршена", локалитет је добио име „Отрсинац" и сачувао га до наших дана. Било је то родовско имање наведена два рода, који су се, код помештања Црвене Јабуке из долине Тегошнице, на њему настанили. „Пажар" је локалитет на коме су сада куће рода Машалџијиних. И ово је место некада било под шумом, па је шума уништена пожаром и на том простору створене њиве. Црвенојабучани су још увек били у селу на речној тераси Тегошнице. Када се село помештало из речног корита на виши предео, род Машалџијиних је овде подигао своје куће и друге зграде (25). **Танки рид.** Овај локалитет је под травнатом културом. **Прави рид** је локалитет под травом као и Танки рид. **Тумба.** Овај локалитет је највиши део планинског гребена који иде из правца истока на запад. Висок је 1372 метра и под шумом. По његовој грбини је ишла много векова једна од варијанти пут који је спајао Лесковачку котлину са Знепољем преко Дешчаног кладенца. **Карабег** је на риду према Кални. Под ливадама је и шумом. **Турска калдрма** је у речном кориту реке Тегошнице, на простору где је некада било село. Локалитет припада неколиким родовима. Кроз њега је пролазила долинска варијанта пута Лесковачка котлина — Бугарска преко Дешчаног кладенца. Доскора су се на овом локалитету налазиле велике плоче којима је био поплочан пут. Сада су плоче извађене а тај део пута насут шљунком. **Турско гумно.** На овом локалитету је вршено спахијско жито за време Турака. Простор овог локалитета је данас у својини више домаћинстава. **Турске ливаде** је локалитет поред данашње црвенојабучке цркве. **Плоче** је локалитет преко кога је ишао караванский пут за време Турака. Локалитет **Градиште** се налази у изворном делу реке Тегошнице. На њему је вероватно била античка тврђава која је штитила пут Знепоље — Лесковачка котлина преко Дешчаног кладенца. По народном предању на овом локалитету су живели Латини. **Селиште** је локалитет на коме је некада било неко сеоско насеље, које се одатле поместило или је било уништено. **Кованл'к** је локалитет пространа 3—4 хектара. Некада је свакако био у својини неког Турчина, који је на њему имао свој пчелињак, на коме су као чивчије овог Турчина радили преци данашњег рода Кованџије: чували пчеле, врцали мед, вадили восак. **Безубачки камен** је локалитет на коме постоје трагови људског насеља. **Кованлучки камен** са траговима људског насеља је локалитет на коме су становали преци рода Кованџије. **Билин хан** је локалитет који се налази на билској коси по којој је ишла билска траса пута Лесковачка котлина — Знепоље. На овом локалитету је постојао хан неког Биле. Од ње се и сада познају трагови (рупа од кафанског подрума). Хан се налазио са јужне стране пута којим се и сада становници села Калне служе код превлачења сена са ливада и жита са њива расутих по пла-

линској грбини (раж, овас). По траси тога пута је за време краља Милана изграђен стратешки пут до границе код Дешчаног кладенца, односно војне карауле на тој страни. Овај краљ Миланов пут се на овом месту и сада добро уочава. **Камик.** По Ристи Николићу овај локалитет је на кречњачкој подлози и покривен буковом шумом, која се може сматрати прашумом (26). **Студаница** је неплодно земљиште са траговима подземних пећина. **Појатиште** је траг некадашњих појата из времена екстензивног сточарења.

Затим долазе ови локалитети: **Бучје, Голи рид, Сирковац, Андрејин гроб, Појиште, Грм, Боботало, Остри камен, Кује, Славков рид, Ограђа, Мучибаба, Вртоп.** (После првог светског рата у шуми на овом локалитету су се крили бугарске комите, који су у Јужној Србији и Македонији вршили диверзије, док нису уништени), **Бојина падина, Остриче, Репа, Суви кладенац, Пуста Ракита, Бачиште, Заједница, Вечерковица, Иваношевица, Тршевине, Броцански брег, Дуга орница, Дећевица, Иванове њиве, Иванове ливаде (27).**

9. **Геолошки састав земљишта.** — У геолошком погледу земљиште атара села Црвене Јабуке није једноставно, мада се и за њега може рећи да његову геолошку базу, као и за целу власинску област, чине зелени кристаласти шкриљци, као и „уопште водоодржљиве стене" како се изразио Риста Николић у своме делу Крајиште и Власина (28), у време када овај део наше земље није био детаљно геолошки проучен. Но касније, нарочито током седме деценије овог века, много се радило на геолошком истраживању овог географског миљеа, чији је резултат геолошка карта овог краја (29). На основу тих истраживања, Власински комплекс, који захвата и зону Црвене Јабуке, представља седиментно-вулканогену и албитисану у мањој или већој мери масу, чији највећи део изграђују кристаласти шкриљци ниског степена кристалиничитета, који припадају горњем комплексу српско-македонске масе (30).

Стене власинског комплекса чине: 1. лискунско-хлоридске стене; 2. хлоридске стене сиромашне лискунима или без лискуна; 3. Амфиболске стене и метабазити; 4. кварцити; 5. калкшисти и 6. метакварц-профити (31).

Атар Црвене Јабуке захвата простор антиклинале Таламбас на северу и Тумбе на југу са синклиналом у долини реке Тегошнице између њих. У антиклинали Таламбас присутне су флишне творевине: пешчарски флиш дебљине око 1000 метара; флиш са седиментом flow 590 метара дебљине и флишни лапорци дебљине око 1000 метара. У овој антиклинали појављују се и горњојурски кречњаци, који чине дискордантну, али упадљиву зону између титонског флиша и његове тектонске повлате. Горњојурски кречњаци се простиру од Добровиша преко Раков Дола и Црвене Јабуке до Градишта и Сувог кладенца (32). Још Риста Николић је приметио појаву кречњака на локалитету Камик, али на једном релативно малом простору, док су новија геолошка истраживања идентификовала кречњаке у великим пространствима атара Црвене Јабуке чак до локалитета Градиште и Сувог кладенца.

Што се тиче антиклинале Тумба, у њеној навлаци откривена је једна палеозојска серија, која се сматра ордовициском. Она је навучена преко флишне творевине девона и силурских лидита и шкриљаца, а преко њих леже тектонски кристаласти шкриљци власинског комплекса (33). Лично сам запазио на падинама тумбине косе у правцу села Црвене Јабуке, на ливадама, веће наслаге кварцног камења разне величине, сјајног и белог као снег, што говори о присутности ове геолошке творевине испод активног слоја земље на овом месту.

У синклиналном делу у долини Тегошнице, али у атару села Раков дол, суседног Црвеној Јабуци са запада, налази се у јурским стенама појава угља, и у долини једног потока и данас постоје трагови старих истражних радова (34).

На падинама антиклинале Таламбас према долини реке Тегошнице, са северне, и на падинама антиклинале Тумбе, са јужне стране у долини реке Тегошнице, на терасама односно преслапинама мањег или већег обима, наилази се на слој растреситог материјала разне дебљине, геолошке праће антиклинале са које су прани кроз векове. На тим преслапинама се налазе њиве и ливаде са по којим трлиштем Црвенојабучана. Сложенијег је састава и моћнијег слоја материјал наталожен по дну речног корита Тегошнице и у њеном приобалном појасу. Овде су баште (градине) и воћњаци Црвенојабучана.

10. **Флора Црвене Јабуке.** — Флора сваког краја је зависна од педолошких прилика и климе која у њему влада.

Када је реч о тим карактеристикама, ваља имати на уму разноликост у геолошком саставу земљишта појединих делова овог региона и висинску разли-

ку тих делова, од којих се неки налазе у жупном делу са надморском висином од 650—700 метара, а други на ридовима чија је надморска висина до па и преко 1200 метара.

Иако се ради о једном микрорегиону, благодарећи топографским и климатским одликама његовим, флора овог региона је различита.

Према налазу професора биологије магистра Властимира Стаменковића, флористичке прилике у овом крају су овакве:

Као климатогена шумска заједница, као и на територији читаве југоисточне Србије, овде се јавља шума сладуна и цера (Quercetum confertae-cerris) са различитим субасоцијацијама, у зависности од подлоге. Ова заједница заузима надморску висину од 600—700 метара, на смеђем шумоком земљишту.

Карактеристичне и присутније врсте су следеће: Сладун (Quercus conferta), Цер (Quercus cerris), Грабић (Carpinus orientalis), Мечја леска (Corylus colurna). По овој врсти лескове шуме је свакако добило своје име и село Лесковица. Златун (Lilium martagon). Жабља трава (Senecio rupestris), Броћка (Galium molugo) и др.

Изнад храстових шума, као климатогена, јавља се Српска букова шума (Fagetum montanum serbicum) са различитим субасоцијацијама у зависности од подлоге. Српска букова шума јавља се првенствено на северним експозицијама, али и на осталим, ако је јако изражен микроклимат (увале, водотоци и сличио). Од дрвенастих биљака овде доминира буква (Fagus moesiaca), а од зељастих присутне су: Узица (Melica uniflora), Медак (Salvia glutinosa), Лазаркиња (Asperula odorata), Броћка (Galium silvaticum), као и др.

На терену Црвене Јабуке шума је доста деградирана, мада се налазе и поједине састојине које подсећају на праву прашуму, какву је забележио и Риста Николић на локалитету Камик.

Деградацијом шума, као секундарне појаве, јављају се ливаде и пашњаци. Сеча шуме у Црвеној Јабуци као и на осталим пространствима Власине, одвија се вековима, нарочито за време Турака и у вези са рударством. Према Ристи Николићу, рударство као веома распрострањено занимање у овим крајевима, престало је негде око 1855. године због оскудице у „горућем материјалу". Ову своју тврдњу Риста Николић је **заснивао** на мишљењу Константина Јиричека у његовом делу Das Fürstenthum Bulgarien (35). Отуда су се, из тога времена, јавили они катастрофални бујични налети Тегошнице и свакако и других река овог региона, чије су последице за Црвену Јабуку биле њено исељавање на више терене и расељавање Црвенојабучана у далеке крајеве не само широм Србије, већ и суседне Бугарске.

Но са престанком рударске активности, није престала и сеча шуме. Она се и сада непланski наставља.

Тако је овај хомогени фактор допринео промени флоре у овом крају. Нестало је борове шуме, а појавила се друга врста дрвнате и зељасте вегетације којој су новостворени педолошки услови погодовали.

Што се тиче ливада и пашњака, који су се појавили на обешумљеним пространствима, по магистру биологије Стаменковићу овде се најчешће јављају на плиткој кречњачкој подлози термофилне ливаде са доста медитеранских, субмедитеранских и понтских облика: Бељушина (Andropogon ischemum), Трептуша (Melica ciliata), Ковиље (Tipa grafiana), Зановет (Cyritus jancae), Оштрица (Carex humilis), Дубача (Teucrium chamaedrys), Броћац (Galium purpureum), Бобовник (Sedum ochrolecum) и др.

На силикатним теренима и на већим надморским висинама преко 1000 метара, јављају се мезофилније и северније врсте: Црвена детелина (Trifolium alpestre), Жута детелина (Trifolium velenovskyi), Кусторица (Polygala major), Ланак (Tehesium alpinum), Бабина свила (Armeria rumelika) и др.

Данас, како је већ наведено, под шумом, у главном деградираном, у атару села Црвене Јабуке, налази се 33,20% укупне његове површине, док је под ливадама и пашњацима 39,03%!

11. **Из прошлости села.** — О праисторији овог краја засада се ништа не може говорити, јер археолошки није ниодкога изучаван. Близина Сердике, кроз коју су се кретали сви културни утицаји из Мале Азије и Егејског мора ка северу и западу даје много основа претпоставци, да су ти утицаји захватали Знеполье (Трн), а преко њега и област Црвене Јабуке. Локалитети Градиште и Грамаће нису истраживани, а знамо да се често, на таквим локалитетима налазили слојеви разних култура. Имајући у виду несумњиву чињеницу да је област Црвене Јабуке увек била на живој саобраћајници Исток — Запад и обрнуто, нормално би било да се на овом простору срећемо са траговима многих минулих епоха па и оних из времена

праисторије. Ако би моја претпоставка о ширењу примитивне земљорадње из Анадолије и са обала Егејског мора преко Знепоља ка Лесковачкој котлини била тачна, а нема разлога да није, могуће би се и овде нашао траг ове културе. Но, када је реч о праисторији овог краја, све што можемо рећи, јесте, да можемо правити претпоставке о могућности обитовања праисторијских људи и на простору Црвене Јабуке. Можда би као траг те праисториске популације у свим крајевима биле и легенде о Цидовцима веома присутне у народном предању у време када је Риста Николић истраживао Крајиште и Власину.

Што се тиче **античке културе**, о њој у овим крајевима можемо са више поуздања говорити, мада, бар што се мене засада тиче, конкретно о Црвеној Јабуци, опет, морамо правити само претпоставке, разуме се са више вероватноће од оне коју смо правили када је било речи о праисторији.

Црвена Јабука се, за време Римљана, налазила на путу између Византиона потоњег Цариграда и Виминацијума и других римских војних упоришта на Дунаву. Кроз њу је пролазила варијанта овог пута која је од Сердике (Софије) ишла на Знепоље (Трн), одатле преко Дешчаног кладенца улазила у зону Црвене Јабуке и вероватно пролазила кроз село држећи се долине реке Тегошнице, до пирала до Власине, силазио низ њу до њеног ушћа у Јужну Мораву у Лесковачкој котлини, а одатле низ њу до Naisussa (Ниша). Ову важну римоку саобраћајницу штитили су дуж целе њене дужине кастели, од којих је свакако био онај на локалитету Градиште у атару Црвене Јабуке. Ово Градиште је сигурно улазило у VI веку нове ере у онај Јустинијанов одбрамбени систем који се протезао од Црног до Јадранског мора средином Балканског простора.

Мора да је у време позног Рима и ране Византије Црвена Јабука било значајно насеље. То потврђује данашња црква у овом селу подигнута на темељима византијске, можда и римске богомоље. Димензије цркве допуштају претпоставку да се радило о већем насељу.

Не могу се у овој прилици занемарити многобројне легенде о Латинима очуване до данас у народу, које је пре више од 70 година слушао и забележио Риста Николић у своме делу Крајиште и Власина, популацији која је овде живела пре доласка Словена.

Плавећи балкански део Византије, Словени су запосели и област Власине, у коју су вероватно стигли из правца Софије. Зона Црвене Јабуке је у то време била не само на путу сеоба народа, већ и веома привлачан крај за пастирске и полуземљорадничне Словене. Дошавши овде, Словени су опустошили ромејска насеља, па су на њиховим рушевинама или поред њих подигли своја села. Тако је било и са Црвеном Јабуком: срушено је ромејско насеље које је било на њеном месту и негде у близини као, рецимо, подграђе код кастела Градиште, и подигнуто ново словенско.

У време формирања словенских насеља на свом простору стварале су се и две супарничке словеноке државе: Бугарске на истоку и Србије на западу. Црвена Јабука се нашла у то време ближе ембрину бугарске државе но Србије, па је, вероватно, њен утицај био присутнији. За време Немањићке српске средњовековне државе, у овим крајевима је преовлађивао српски утицај. Чак и у доба српске Деспотовине, после битке код Чамурлије, 1413. године, Турци су признали суверенитет Србије над Знепољем (36).

После Маричке битке (ноћу између 25. и 26. септембра 1371.) српске земље издељене између многих велможа, падале су једна за другом под турску власт. Тако су 1385. године Турци заузели Ниш. Но заузеће Ниша није значило и турску власт над пространим подручјем Власине чак ни после Косовског боја (1389. г.). Борбе Бајазитових синова око престола отоманске државе, које су уздрмале турско царство, дотицале су се и Јужног Поморавља. Тако је један од његових синова Муса у покушају да наметне своју власт и потиснe утицај свога брата Мехмеда I., кренуо са војском 1412. године из Софије преко Знепоља ка Новом Брду у намери да га освоји. Ишао је преко Дешчаног кладенца и ушао у зону Црвене Јабуке, спустио се у Калапску реку, а из ње се попео на високи Чемерник. Била је зима са великим снегом. Мусина војска је преко Чемерника крчила пут ка Врању, дошла до њега и потом пала под Ново Брдо, али није могла да освоји овај тврди град српске Деспотовине, па се Муса вратио натраг у Бугарску и утаборио на реци Искару, где га је сустигла војска његовог брата Мехмеда, у чији састав је улазило и једно јако одељење српске војске којом је командовао Бураћ Бранковић. На Искару се одиграо одлучујући бој између ова два претендента на турски

престо. Мехмед је потукао војску свога брата Мусе. Муса је жив ухваћен и удављен у Искару. После те битке, Мехмед I је дао деспоту Стефану Лазаревићу Знеполье.

За време прве владе султана Мехмеда II, Турци су вршили пописе у нахији Дубочици између 1444 и 1446. године. Није ми познато да ли су ти пописи обухватили и село Црвену Јабуку. Међутим, после пада Смедерева, они су консолидовали своју власт над целом Србијом, па су 1516. године извршили и сумарни попис свих насеља у нахији Дубочици. Тим пописом је обухваћено и село Јабука и као и суседно село Јабуковик. Село Јабука, свакако Црвена Јабука, постало је тимар спахије Ибрахима. Тада је ово село имало 14 кућа и 5 самаца. Они су имали плаћати своме спахији годишње 546 акчи. У каснијем попису извршеном 1530. године село Јабука је припала спахији Алији Черкезу и била је обавезна да му плаћа годишње 331 акчу (37).

У овом раздобљу Јабука је имала статус дербенда, то јест повлашћеног села са задатком да чува важни пут који је у то време највероватније пролазио кроз село долином Тегошнице, спајао Софију са Лесковцем преко Трна и Дешчаног кладенца. Тај пут је био за турску империју у напону њене највеће снаге од важности. Била је то друга варијанта Стамбол ћола која је ишла долином Власине и Јужне Мораве до Ниша и даље за Београд. Овај турски пут се поклапао са римским Виа милитарис. Дакле, и под Турцима, Црвена Јабука се налазила на битно важној саобраћајници и била значајно насеље овог дела Србије.

Под Турцима се преко Црвене Јабуке одвијао важан каравански пут између Лесковца и Софије. То време је вероватно значило за Црвену Јабуку доба њеног највећег просперитета. Она је у то време била највеће насеље читавог краја.

На ово време очувао се траг у топономији села у овим локалитетима: „Сулин проб", „Карабег", „Турска калдрма", „Турско гумно", „Турска ливада" па и „Кованл'к" и назив рода Кованџије.

У народном сећању из туроког времена очувала се успомена на високог туроког полицискот органа у Нишу Белог Мемета не само у легенди о имену села. Тако ми је жена Николе Стојиљковића из Црвене Јабуке казала да су се Црвенојабучани тресли само код помена његовог имена. У неким легендама из Бабичке горе, од којих је неке објавио Драгутин Борђевић, он се појављује као строг али правичан (38).

Турци су владали овим крајевима 433 године. Током другог српско-турског рата 1877—1878. године српска војска је ослободила Црвену Јабуку и цео Знепољски крај са Трном, уз огромно учешће народа у позадинској буни, па је Знеполье присаједињено Србији. Одлуком Берлинског конгреса Знеполье са Трном као главним градом одузето је од Србије и припојено ново образованој кнежевини Бугарској. Граница је повучена од Дешчаног кладенца долином Раките и Јерме. Тако се Црвена Јабука нашла на самој граници према Бугарској. Прелаз код Дешчаног кладенца је затворен, па је прекинут саобраћај на путу Лесковац — Трн — Софија који је овуда текао вековима и миленијумима између Истока и Запада, који је пролазио кроз или поред Црвене Јабуке. Лишена пута који је за њу значио као живот, Црвена Јабука је почела да одумире.

По првој административној подели после рата, Црвена Јабука је припала округу нишком и срезу власотиначком. По попису становништва извршеном 1879. године од војних власти, Црвена Јабука је имала 229 пореских глава. Суседни Јабуковик, или како га је Милан Б. Милићевић забележио, Јабуковац, имао је 69 пореских глава, а Бабушница само 13 (39)!

Током времена стање се рапидно изменило. Бабушница је израсла у лепу варош са живим саобраћајем и индустријом. Црвена Јабука се вратила у првобитни облик живота: сточарству и мукотрпном печалбарству. Забачена, у једном мртвом троуглу, она нема везе ни са својим административним центром Бабушницом од које је удаљена 30 километара. Бар половина тога пута мора се прећи пешице или на коњу.

12. **Становништво.** — Раштркано по ридовима, село Црвена Јабука данас има 11 махала: Мишаринци, Раткинци, Илькинци, Бојнопадинци, Бонинци, Скок махала, Цветановци, Ковачови, Сланопадинци и Ковацинци или Ковациока махала. Као што се види имена свих махала потичу од имена родова који су се ту, на старом родовском имању, засељили.

У Црвеној Јабуци су 1980. године живели ови родови:

1. **Стојилковићи** којих има 5. к. Из овог рода има исељеника у Видин (Бугарска), Лесковац, Оцаци и др.

2. **Љиљинци,** око 10 кућа. И из овог рода има много исељеника;

3. **Прпинци.** У селу их има 6 к., али из овог рода има исељеника у Неготину Оцацима и другде.

4. **Мишаринци.** Овај род је најмнобројнији у селу. Има их 20 кућа. Настањени су сви у једној махали један поред другог.

5. **Челарци.** Род има 10 кућа. Имају кумство у селу Стубли код Лесковца.

6. **Пржојци,** 3 куће.

7. **Кованџије**, сада 3 куће.

8. **Бонинци.** По казивању Стојана Пауновића, из Бабушнице, који припада овом роду, у селу Црв. Јабуци сада има 4 куће, а иселило се пре 20 кућа у разна места С.Р Србије: Оцаци (3 к.), Добановци (1 к.), Ниш (3 к.), Зајечар (2 к.), Баточина (5 к.), Бабушница (3 к.), Вујаново (1 к.), Алексинац (1 к.), Градац код Крагујевца (3 к.), Калуђерица код Београда (1 к.). Стојан зна све претке свога рода: Боку, оснивача рода, Паула, сина Бокиног, Лепоја, сина Паулового, Анђелка сина Лепојевог; од Анђелка је он — Стојан, који има сина Милорада, Стојан има 58 година. Према овоме, род Бонински траје 150 година.

9. **Ракинци,** има их 15 к.

10. **Ковачови**, 5 к.

11. **Петкинци (Петчичови),** 3 к.

12. **Дачинци,** 3. к. Из овог рода има исељеника у Пустој Реци.

13. **Тренчевци,** 2 к.

14. **Корчинци (Ранђеловићи),** 2 к.

Риста Т. Николић, пре осамдесет година, забележио је између осталог, да су становници, којима је познато порекло, највећма дошли из Знепоља. Али, има родова и из Ораха, затим из Рајног Поља, затим из околине Бустендила, из Блата код Пирота.

„Засељавање овог села доводе у везу временом „како се латина дигла" (40), то јест када су се Ромејци повукли.

13. **Занимање становништва.** — Сточарство је битно важна грана у привреди Црвенојабучана. Гајиле се козе и овце, затим говеда, па коњи, неопходни у саобраћају овог безпутног краја, Коза више нема. Овце се још увек чувају. Видео сам неколико буљука на пространим ливадама. Чувају их и жене и људи. Тако сам видео на локалитету Арнице Милунку Стефановић, стару 72 године (1979. г.) како чува буљук од око 50 оваца, које припадају трима домаћинствима. Са њом је била њена, десет година старија, Бирица. И она чува буљук истог броја грла а својине три домаћинства. Ова последња ми је рекла да су јој син и унук у печалби, а да јој муж лежи болестан: „Довече назртам, да ли је жив".

Обадве ове жене су, чувајући овце, радиле: једна је штрикала џемпер, а друга прела вуну. Беле комплексије, личиле су обе на „Латинке". Овце су им све биле белог руна, а и предиво у њиним рукама исто тако бело, чинило ми се као снег.

Обе су ми се чудиле што лутам по њиховим брдима. Старија Бирица ме чак мргодно гледала, а Милунка се са мном нашалила. Пошла је мало са мном да ми покаже како најлакше да се испнем на билски пут, па је својој другарици Бирици рекла уз кикот: „Кажи на моји да сам нашла по младог деду".

И земљорадња је овде присутна. Од жита сеју: пшеницу, кукуруз, овас, Раж се сејала раније.

Гаје кромпир. Баште „градине" су им мале парцеле, поред воде. У њима зелени колико за потребе домаћинства.

На оскудној земљи, Црвенојабучани су се одали печалбарству. Вешти керамичари, они су носиоци керамичке индустрије у многим местима широм наше земље. Отисну се с првих пролетњих дана из завичаја. Преко лета дођу на пар дана да покосе ливаде себи и коме од суседа. Тако ми је, већ наведена Бирица рекла, да она чува овце оним домаћинствима чији су јој мушкарци покосили ливаду.

Близу билског пута преко антиклинале Тумба сусрео сам се са једним Црвенојабучанином, који је јашући коња ишао из Црвене Јабуке за Калну. Рекао ми је да ради у Словенији и да је дошао да види своје у селу. Путујући из далеке Словеније, стигао је аутобусом из Лесковца у Калну. Аутобуска станица у овом селу је доле, у реци. Свој пртљаг је ту оставио, а он се преко тумбиног превоја пешице пребацио до своје куће у Црвеној Јабуци, узео коња и кренуо натраг да би на коњу пребацио своје путничке кофере. По мојој оцени, био је човек четрдесетих година. Обучен је био у лепо цивилно одело и имао манире културног човека. Тако је овај наш „Словенац", тога дана, идући из Калне за Црвену Јабуку пешице и превальујући на коњу двапут исти пут, пропутовао у једном дану најмање 30 километара.

Пре ослобођења ових крајева од Турака преко села Црвене Јабуке ишла је жива трговина између лесковачког и врањског Поморавља у Бугарску, па су у тој трговини учествовали и Црвенојабучани. Из тог времена је био чувени трговац и веома богат човек Давид Петковић. Имао је појате на више места: На Црном врху, на Градишту, на Појишту. На његовом имању и појатама радило је 20—30 слугу. Он је довео у Црвену Јабуку првог учитеља, да му учи сина и кћер.

У то време великог просперитета Црвенојабучани су подигли цркву и школу, о чему ће бити речи накнадно.

На дан 20. маја 1979. године, Милош Видановић, некадашњи општински деловођа, потом шеф месне канцеларије у пензији, рекао ми је:

„Са мојим домаћинством, село Црвена Јабука ће изумрети".

14. **Културне прилике**

Школа. — За школовање свога подмлатка Црвенојабучани су показивали интерес још половином деветнаестог века. Према Бури Златковићу Милићу око 1852—53. г., етко Илић из Црвене Јабуке погодио је Станоја Крстића, из Црвене Јабуке, који се школовао у Пироту, да му учи писмености сина. Касније је тај исти Петко довео у Црвену Јабуку за учитеља Цону Данчуловића (41). Душан Ђирић, учитель у пензији, из Пирота, забележио је, да је постојао документ следеће садржине: „21 маја 1870 г. ко аз придо Цона Даскал, от Зелени Град, при Петка Илијиног од Црвена Јабука, те се уцени за 520 гроша и лесковачке кондуре на годину. Од Цона писац, даскал".

По казивању Милоша Видановића, првог учитеља је довео у Црвену Јабуку онај богати Давид Петковић. По њему први учитељ је био Цона Данчуловић, пореклом из Трна.

Ако би напред цитирана забелешка учитеља Душана Ђирића била тачна, Цну је у Црвену Јабуку довео Петко, а не Давид. У то време се Цона није презивао Данчуловић, већ Данчул.

Прва школа у Црвеној Јабуци отворена је 1868. године(42). За школу је била подигнута специјална зграда западно од цркве на око 300 метара. Њени темељи су и сада на лицу места уочљиви. Близу темеља школе и сада постоји огромно стабло липе, које се рачва у корену у четири стабла. Вероватно је била засађена у доба подизања школе у њеном дворишту.

Данашња основна школа подигнута је на око један километар низводно од старе школе. Управитељ школе је већ 20 година Никола Петров, учитељ из околине Димитровграда. Са њим ради као учитељица и његова жена. Школа има два одељења са 26 ученика и ученица (школске 1978/79. г.).

Црква. — Као и школа и црвенојабучка црква се налази у долинској равни реке Тегошнице у присоју. Подигнута је исте године када и прва школа, тј. 1868. године. Зидана је од обрађеног камена, са овалном апсидом. Кров јој је на две водее, а калкан овалан. Живописна је, али ја нисам видео живопис, пошто је у време моје посете Црвеној Јабуци црква била затворена. У њену унутрашњост сам могао само да завирим кроз прозоре заштићене гвозденим решеткама.

Доскора је у Црвеној Јабуци чуван оригинални царски ферман на основу кога је црква 1868. године подигнута. Већ наведени Милош Виденовић ми је казао да је тај значајан документат узео Душан Ђирић, учитељ у пензији из Пирота са намером да га преда на чување Народном музеју у Пироту. У жељи да видим царски ферман, отишао сам у Пирот у јесен 1979. године и срео се са садашњим покојним Ђирићем. Он ми је, том приликом потврдио казивање Милоша Видановића, да је он из црвенојабучке цр-

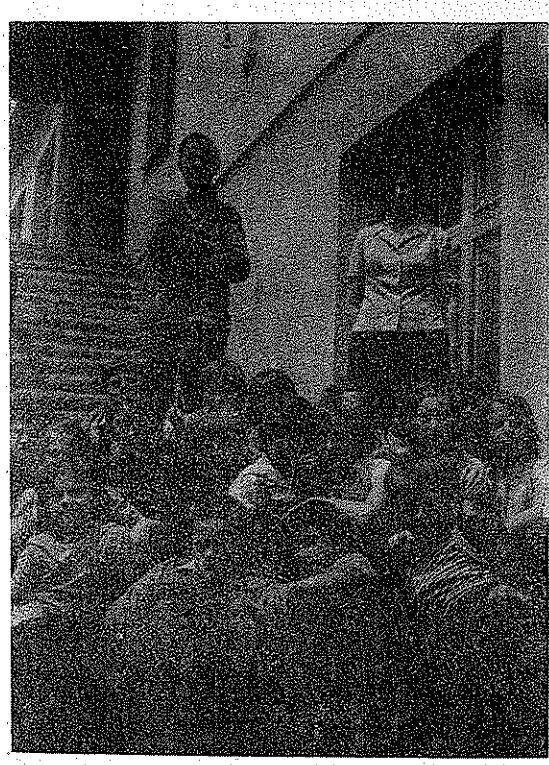

Никола Тодоров са женом, учитељи у Црвеној Јабуци, школске 1978/79. године

ве узео наведени ферман са намером да га као значајан документ преда на чување Народном музеју у Пироту. Пошто није знао турски, он је ферман однео у Београд Глиши Елезовићу, нашем оријенталисти, с молбом да му га преведе на српски језик. Елезовић је превео ферман, али је замолио Ћирића да оригинал остане код њега ради коришћења у неком његовом делу. Тако је Ћирић, у своју необјављену књигу, забележио текст фермана, који ја у овом раду објављујем. Ћирић је после виђења са мном умро. А умро је и Елезовић. О даљој судбини фермана ништа ми није познато.

Овако гласи од Ћирића забележен ферман:

„На предлог Цариградске патријаршије, султан. . . доноси одлуку да прваћани Црвене Јабуке подигну цркву на истом месту исте димензије која је била у доба рушења.

Наређује се Дунавском Валији и Нишком Митад паши да грађане Црвене Јабуке не ометају у раду".

Црвенојабучка црква је посвећена Цару Константину и Царици Јелени. На тај дан окупи се мноштво народа из ближих и дальих села и веома свечано слави.

Код ове прославе Црвенојабучани су завели три обичаја којих се чврсто држе:

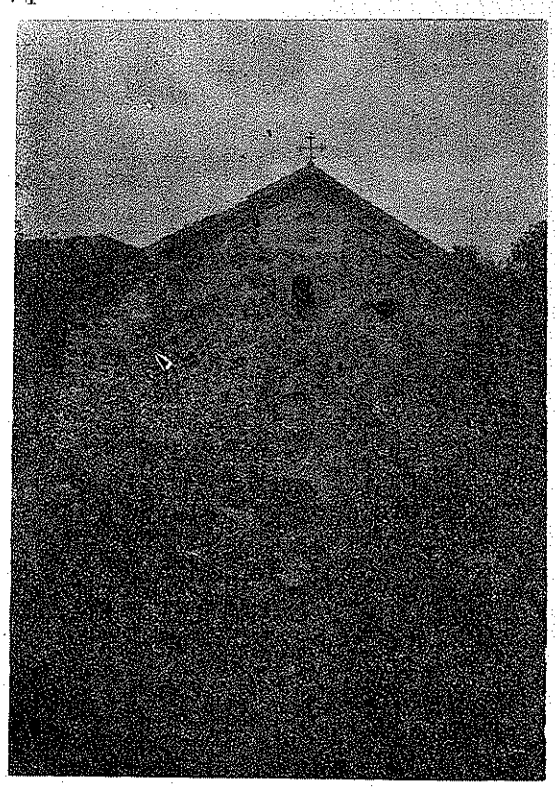

Црква у Црвеној Јабуци

Прво, после божје службе, сакупљеном народу држи се од првог представника месне власти говор о цару Константину и царици Јелени. Године 1928. овакав говор је држао Бура Н., претседник Црвене Јабуке. После тога дају се црквене ливаде — бајири на лицитацију.

Друго, установљен је сеоски ручак о сеоској слави „за путника и намерника", то јест за оне посетиоце прославе који нису гости ни једног домаћина у селу, да не би ишли гладни из села.

Трећи обичај који је овде заведен јесте, да прво коло мора да заведе Црвенојабучанин. Странац то није смео да учини.

О једној прослави десио се у селу и сам Душан Ћирић. Као госта питали су га где је на ручку, а када је одговорио да нема домаћина, дато му је место за трпезом „за путника и намерника" (43).

Вирећи кроз прозор апсиде, видео сам на часној трпези цркве у Црвеној Јабуци јеванђеље у златном повезу.

Ово јеванђеље има велики значај за културну и политичку историју овога краја. Већ наведени Душан Ћирић, у својој необјављеној књизи „Стари српски записи и написи" о овом јеванђељу забележио је:

„На првом листу јеванђеља стоји следећи текст:

„Ово свето Јеванђеље приложише цркви Црвенојабучкој храму „Цар Константин и Царица Јелена" г. Милан Ристић, свештеник из Стрелца и г. Давид Петковић, трг. из Црвене Јабуке.

За њега платише десет наполеона у злату. Купише га од Јованче Станојевића, родом из Трна, књежевине Бугарске — сада живећег у Пироту, краљевине Србије, 1889., који је ово свето Јеванђеље био купио да га приложи цркви св. Николе у Трну. Но баш у то време бугарске власти њега хапсе из политичких обзира, зашто је Јованча био озлојеђен, трпље свој поклон и прода га дародавцима цркве Црвенојабучке; због тога постоји на овом Јеванђељу један текст који гласи овако: „1889. г. јануара, приложи свјатоје Евангелије в храма св. Николаја у Трну Јованча Р. Станојевић за душевно спасеније".

Дародавци св. Јеванђеља:

20. IV. 1889. г. Милан Ристић, с. р.
у Ц. Јабуци Давид Петковић, с. р. (44)"

Ко је био Јованча Станојевић?

Јованча Станојевић је син Ранђела Станојевића, великог српског родољуба

— витеза трноког. Ранђел је напустио Знепоље и са породицом се населио у Пироту 30. септембра 1879. године, где је живео све до своје смрти. У Пироту је био полицијски писар и заклети тумач турског језика који је одлично знао.

II

ЦРВЕНОЈАБУЧАНИ

1. **Ко су и одакле Црвенојабучани.** — Црвена Јабука се налази на простору на коме су обитовали Дардани, први историји познат народ из периода неолита. Можда у градиштима на простору Власине, па и Тегошнице као њене притоке постоје трагови дарданске културе. Могуће да су Дардани прихватили и примитивну земљорадњу која је дошла из Мале Азије, па су је као народ који се бавио и сточарством и подигли на виши ступањ употребом ђубрива своје стоке. Под њима земљорадња није више била покретљива у смислу примитивне земљорадње. Између Дардана и првих словенских насељеника протекло је много времена. То раздобље је испуњено присуством и активношћу мало познатих античких Македонаца. Зна се, да је Александар Македонски вршио поход до Дунава 335. године пре нове ере. На путу за Дунав, Македонци су прошли долином Мораве. Вероватно се овај Александров поход на Дунав није само задржао на пролазу долином Мораве, већ је успостављена и привредна веза у облику трговине између Македоније и северне Грчке и делова Балканског полуострва на коме су живели Дардани. За те везе, бар што се тиче Лесковачког поља, постоје и докази у новцу македонских владалаца Филипа II и Александра III нађени на локалитету Лусарије у атару села Орашца (45).

Значајнији културни утицај су на ове области извршили Келти, који су у нашим крајевима боравили приликом њиховог похода на Грчку 289—279. године пре нове ере, а поред тога, у периоду од око 200 година упадали у Македонију преко наших крајева у циљу пљачке, свакако и ради трговања са народима јужно од њихове државе створене на обалама Мораве, Саве и Дунава. Да ли постоје трагови келтске културе у Црвеној Јабуци тешко је са поуздањем рећи, али се не може одбацити и мисао на њихово постојање.

За цело то раздобље дуго 2—3 миленијума једино нам археологија може пружити поуздане податке ако икада буде истраживала област Црвене Јабуке.

Нама најближи временски период је доба Римљана, који је трајао у овим крајевима око 600 година. По дужини свога присуства у овим крајевима стоје испред Римљана само Дардани. На Дардане у етнобиолошком смислу тешко да су утицали Македонци и Келти. Супротно њима, Римљани су на дарданску популацију извршити коренити етнобиолошки утицај насељавањем колона пореклом из свих делова огромног римског царства. Они су староседеоцима наметнули друштвени поредак заснован на приватној својини, латински језик и своју културу. Родовско уређење Дарданаца било је замењено чврстом државном администрацијом старих Римљана. Они су изградили кроз Дарданију своје чувене путеве, од којих је најзначајнији војни пут — via militaris од Цариграда до Дунава, који је, једном важном траком ишао баш преко Црвене Јабуке.

После деобе Римског царства на Источно и Западно царство стање ствари се за наше крајеве ниуколико није изменило. У етничком погледу за време римског и византиског царства овде је била биолошки и културно потпуно оформљена латинска популација.

Када су наши словенски преци дошли у ове крајеве у седмом веку, затекли су овде један народ за који се не може рећи да су то били Римљани, већ народ формиран у периоду њихове владавине, који је говорио латинским или нешто измењеним латинским језиком и био прожет римском културом. То су били Ромеји.

Тај народ су наши преци одавде потисли, делимично уништили, али са једним делом се и помешали. Интересантно је да се у народу власинског краја очувале многе легенде из овог периода, које је Риста Николић скупио и објавио у своме делу Крајиште и Власина. У тим легендама се наводи како су Словени убијали затечене Латине мушког пола, а њихове жене беле пути чували и са њима изграђали своје потомство.

По тим легендама, наш данашњи Црвенојабучанин је потомак ријих словенских дошљака и белих Латинки. Наука не оспорава чињеницу да су Шопови, у које спадају и Црвенојабучани, у етнобиолошком погледу комбинација Ромејаца и Словена у чији етнобиолошки тип улази још једна компонента — Печенези (46).

2. **Физички тип Црвенојабучана.** — Међу Црвенојабучанима има правих словенских типова; људи високог стаса, снажни, смеђе комплексије, високог чела, правилног лица, очију плавих, негде и зеленкастих.

Поред ових типова јављају се и монголоидни типови. Има их средњег и омањег раста, затворене комплексије, граорастих очију, често косо положених. Јагодице код њих су испале и део лица између јагодица знатно је шири у односу на чело и браду. Таквих типова има нарочито у Тегошници на чијим је обалама засељена Црвена Јабука.

Женски свет се одликује пуноћом, једрином и свежим изгледом. Мањег су раста и често развијених карлица. У целини, женски свет се одликује отменошћу соја, нежна лица са филим цртама. Видео сам жене беле комплексије као снег, као да су прави потомци белих Латинки, које су наши словенски преци по жудно разграбили.

3. **Психичке одлике.** — Код нас су људи Шоплука мање проучавани од Динараца, чије су физичке особине и психичке одлике, чини се, до танчина описане. Динарски човек је нека врста персонификације наших људи, српског човека. Он је оличење наше народне расности. Шоп се сматрао периферним, мање важним, чак и типом мање вредности. Шоп као реч има синонимно значење у смислу припростог човека. Новија истраживања, нарочито д-р Владимира Дворниковића, обарају мит о динарском човеку и стављају Шопа, ако не испред Динарца, паралелно са њим.

За Шопове, то значи и за Црвенојабучане, могло би се рећи да се одликују овим особинама: Мирноћом, трпељивошћу и стрпљивошћу, радљивошћу. Човек Шоплука је слабе фантазије. Исто тако и слабе побожности (47).

Поштење је исто тако једна од карактерних особина Шопова.

Мишљење Ристе Т. Николића да о јунаштву код Шопова ни помена нема (48) као да демантују догађаји из НОР-а, у коме су се Шопови показали великим јунацима спремним на жртву. Са људима су се и жене изједначиле. Велики српски књижевник Велько Петровић у једној својој приповеци описује их као ћутљиве и храбре борце (49). У првом светском и балканским ратовима погинуло је 84 Црвенојабучана, а у другом светском рату у народноослободилачкој борби 73 Црвенојабучана (50). У задњем светском рату Бугари су палили Црвену Јабуку због учешћа Црвенојабучана у народноослободилачкој борби. На пале у тој борби подсећа спомен-плоча на зиду основне школе у Црвеној Јабуци.

Радљивост је најприсутнија црта у карактеру Црвенојабучана. Да стекну велике радне навике они су прошли кроз школу рудара и заната.

Рударство је било развијено у власинским планинама још за време Римљана. У српској средњовековној држави, нарочито у време краља Милутина, германоски Саси су на читавој територији српске државе развили рударство активирајући римске руднике и откривајући нова рудна налазишта. За време Турака занемарено је било рударство у Србији и рудници препуштели пропадању. Међутим, у власинским планинама они су активирали руднике гвожђа. Може се рећи да је у овим крајевима рударска активност била перманентна све до наших дана.

Занате су Шопови научили од дошљака из Македоније, а пре свих заната зидарски, по коме су до нашег времена остали чувени у целом Српству. Поред зидарског заната, вешти су били у прављењу цигала, ћерамида, касније црепова. Били су и сада су одлични тесари и пинтери, затим грнчари. Где у српским варошима видите грнчароку радњу, знај те да је њен власник човек из српског Шоплука.

Раније затворени у своје планине и везани за своја стада, сада Шопови са својим алатом: тестером, секиром, теслом — кесером, брадвом, рендетом и косицом, стрпаним у шарене торбе од кострети, крећу из свог завичаја у ближе и даље области. Одлазе на рад у рано пролеће, а враћају се својим домовима у позну јесен. Годинама из бившег власотиначког среза сваког пролећа напушта завичај око 15.000 мушкараца. Од услуга појединцима, они су почели да дижу широм земље фабрике цигала и црепа и организују грађевинска предузећа.

Шопови као да немају ни дара ни одушевљења за бирократска занимања. Исто тако њима као да недостаје способност за трговину, која изискује широке видике и перфидност, особине које Шопови мање поседују. Иако су добри војници и борци, сјај војничког позива их никада није одушевљавао.

Свуда су они, пре свега, радници и предузимачи. Када су области српског шоплука присаједињене Србији после ратова 1876/78. године, они су унели у

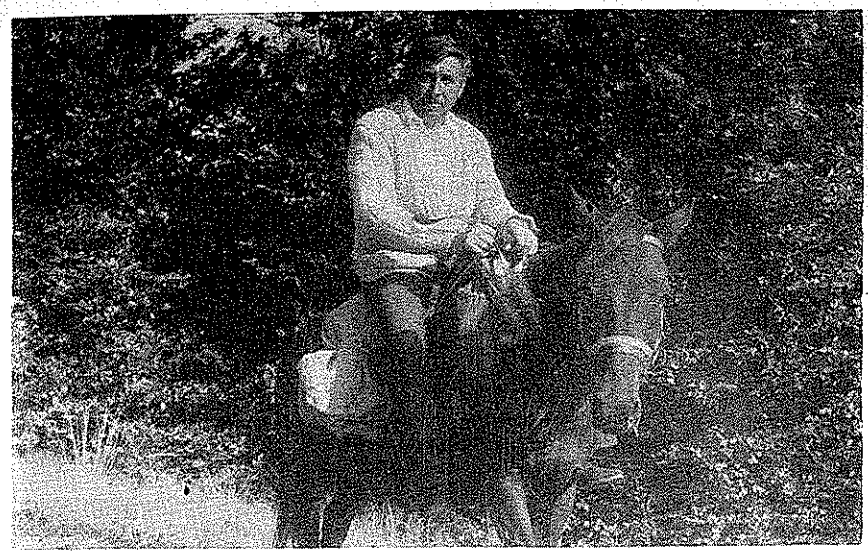

Влајко Стојковић из Црвене Јабуке, зидар у Љубљани, на путу за Калну

нову националну државу и њен живот један велики привредни импулс (51).

Млади Драгослав В. Манић Форски, одушевљени истраживач народног стваралаштва и друштвеног живота своје родне Лужнице, којој административно припада и Црвена Јабука, у предговору своје врло симпатичне публикације „Печалбари", каже:

„... Писма печалбара најбоље показују ко је то печалбар (печаловник, како кажу Лужничани); зашто одлази у печалбу чим окопни снег; зашто оставља породицу саму; како понесе торбу у свет, а остави срце дома; како својим знојем кваси малтер и жуљавим рукама зида палате широм света; како се враћа топлом огњишту тек у позну јесен, кад земља почне да мрзне и када чекић и висак крену на зимовање у лужничким селима" (52).

Сматра се да сваки четврти или пети Лужничанин иде у печалбу(53). Ја лично мислим, да из села Црвене Јабуке у печалбу иде сваки за рад способан мушкарац. На дан 25. септембра 1979. године, на локалитету Арнице, на северним падинама Тумбе, изнад Црвене Јабуке, срео сам стару чобаницу Ћирицу. Чувала је бућук од 50 оваца, власништво три домаћинства. Муж јој је оболео у печалби од реуматизма. „Довече назртам, дали је жив", рекла ми је у разговору. Она има и сина и унука у печалби. Дан пре тога срео сам на билском путу који води дуж Тумбине греде Влајка Стојковића, из рода Прпинског. Влајко ради као зидар у Словенији, а вичан је и пинтерском занату.

Док мушкарци раде по свету, жене воде домаћинство: старају се о деци и стоци; оне тргују: купују и продају.

Млади лужничани у колу (сн. Драгослав Манић Форски)

Кадкад и надниче у селу, нарочито у доба жетве. Усамљене, неки пут су предмет насртаја свекра или других људи из села.*

4. Говор Црвенојабучана

По професору српскохрватског језика из Бабушнице Мирољубу Вучковићу, говор Лужничана је мек, мелодичан, сочан, еластичан... отпоран на промену... Најархаичнији говор штокавског дијалекта(54).

Какав је говор Лужничана (респ. Црвенојабучана), најбоље се види из народних умотворина тога краја. И овде нам је драгоцену помоћ пружио Драгослав В. Манић Форски. Он је приредио и издао у Бабушници 1974. године, поред збирке аутентичних писама печал бара расутих по целој нашој земљи па и по свету, и антологију лужничких народних песама.

Антологија обухвата прегршт лазаричких песама, затим божићних, па коледарских, потом Ђурђевданске песме, спасовске, митолошке и др. Класификација је аутора Антологије Манића.

Из прегршти лазаричких песама доносимо две:

Пошла Стана да кумује...

Пошла Стана да кумује
с милог брата Мијаила.
— „Леле, брате, ја ожедне.
— Ајде, ајде, сестро Стано.
на крај гору два кладенца
че седнемо, че пијемо,
че пијемо, че појемо"
Ој, лазаро, девојћо!(55).

Када лексички анализирамо ове песмице приметићемо реч **окаше** у значењу викаше (код Драгослава Манића **вичеше**), који припада изражајним средствима пиротског говора. Даље наилазимо на реч **подћитим** у значењу подкитим, код које је тврдо к заменило мекше ћ. То исто имамо и у речи **девојћо** уместо девојко, где је тврди глас к замењен меким гласом ћ.

Из друге песмице видимо претварање гласа ћ у још мекше ч: „че пијемо, че појемо". Ово претварање ћ у ч имамо у писмима из публикације „Печалбари". У „Печалбарима" видимо и друге облике умекшавања сугласника. Например у речи **„ноће"** место ноге и тд., па је у потпуности оправдана констатација професора Вучковића о томе да је је-

Девојке из Лужнице у колу (сн. Драгослав Манић Форски)

Паун лети високо...

Паун лети високо,
пауница пониско.
Пауница окаше:
„Стој, пауне, не бегај,
да те стигнем, престигнем,
да ти крила подћитим,
да ти перја разредим."
Ој, лазаро, девојћо!

* „Пишем ти од моји. Овде сам дошла ноћас. Морала сам. Твој башта синоћ дојде из село пијан поче нешто да баланта и напада ме. Ноће ми се одсекоше. Једва сам му се отела. Ја се више никад у вашу кућу не вртам. Ако мислиш жена да ти будем дооди и води ме куде зна". (Једно писмо из Публикације „Печалбари" од Драгослава Манића Форског. Интерпункцију ставио Ј.Ј.).

зик Лужничана **мек** језик, односно говор.

На дан 29. септембра 1979. године срео сам на северним падинама Тумбе, на пространим пашњацима села Црвене Јабуке пастирицу Милунку Стефановић стару 72 године и њену старију другарицу Јовку од 80 година.

Млађа Милунка се упуштала у разговор са мном плетући непрекидно чарапе од беле вуне. У говору је употребљавала специфичне речи распрострањене у целом српоком Шоплуку: „Това у значењу то; „Тека" у значењу тако; „Кво" у значењу шта. Женску зимску

Пастирице из Црвене Јабуке: Милунка Стефановић, стара 72 год. и Јовка Н., стара 80 г.

хаљетку „заб'н" у множини је изговорила „заб'ње", а девојке или девојчице називала „девојчетија" (акценат код последње речи пада на претпоследњи слог).

Разуме се, ово је само мали број примера специфичних речи и израза у говору српског Шоплука то јест Црвенојабучана. Уосталом, све те речи и изразе срећемо и у говору свих села планинског дела власотиначког среза. Чешће и у изразитијем облику срећемо их код Пироћанаца, као што су речи: „нед'гав" (неспретан), „ таврим се" (дотеружем се) и др. које се срећу и у тексту „Печалбари".

III

ЦРВЕНОЈАБУЧАНИ ВАН ЦРВЕНЕ ЈАБУКЕ

1. **Неке промене о метанастазичким кретањима**

Метанастазичка кретања су од давнина била присутна не само код Срба и других Југословена, већ и код свих народа света. Истина, неки су се народи у тој покретљивости и потрази за бољим животом јако истицали. Примера ради наводим Феничане и њихове насеобине на разним тачкама пространог Средоземља.

У нас су се истицали са својом покретљивошћу Динарци. Али, нису остале непокретне и друге етничке групе нашег народа. Познате су метанастазичке струје које је Цвијић изучавао. Рецимо вардарско-моравску струју, затим косовско-метохиску струју и др.

Метанастазичка струјања из зоне српског Шоплука су раније мање уочавана. Можда их је мање и било. У новије време, Шопови су добили једну динамику за коју се веровало да нису способни. Кренули су по целој Србији, па и ван њених граница. Одлазили су у Влашку. Сада их има по свету, не само у свим земљама старог континента, већ и преко далеких мора и океана. У покретљивости су се изједначили са Динарцима. Једна исцрпна студија о печалбарским и метанастазичким струјама Шопова би свакако за науку била веома добродошла. Неко ће се и тог посла латити.

Последице метанастазичког кретања су веома различите како за земљу исељавања тако и за земљу усељавања. Благотворније су за земљу усељавања. Обично у туђ, далек и непознат крај иду храбрији и физички здравији људи. Са одласком из родне средине великог броја таквих људи, слаби се етнобиолошки емиграциона средина. Насупрот томе, имиграциона средина добија, јер настаје етничко биолошко освежавање имиграционе средине. Имигранти не доносе

само своју биолошку свежину у нови крај. Они тај крај обогаћују у привредним активностима и увећавању економског богатства имиграционог центра. Емигранти из неразвијених средина у привредном погледу обично су и на нижим културним гранама. Зато они обично етнобиолошки освежавају нову средину, али је културну спуштају на нижу разину.

Коначно, Шопови, као планинске воде доносе у нову средину своје етнобиолошке одлике, али и свој језик и културу уопште. У новој средини се они мењају, али и они ту средину мењају. Тако се ствара један не само етнобиолошки амалгам, већ и културни. Вредност тог амалгама зависи од преваге биолошких и културних елемената староседелаца и дошљака.

Само покретање из старог завичаја доноси Шоповима промену и нова сазнања. Ко је спреман за покрет, спреман је и за напредак, како је једном лепо казао Јован Цвијић. Крећући се у нови свет, Шопови су се показали за промену и напредак.

2. **Црвенојабучани у Србији.** — Стихијско разарање тегошничке долине допринело је помештању Црвене Јабуке из алувијалне равни реке Тегошнице на падине антиклинала Таламбаса и Тумбе. Али, не само то. Од те елементарне несреће која је задесила Црвену Јабуку, њени становници су почели да напуштају свој завичај и траже друге крајеве наше земље па и Бугарске за своје насељавање. Несумњиво да је исељавању Црвенојабучана допринео један историјски за Србију веома значајан догађај: припајање ових крајева Србији после ратова 1876/78. и Берлинског конгреса, када се Црвена Јабука нашла у једном куту наше земље без саобраћајних веза са новом средином и са прекинутим везама са старом (Знепоље — Трн и даље).

Прва и велика емиграција Црвенојабучана десила се крајем прошлог века, када се из Црвене Јабуке иселило у Бугарску 150 кућа и основало у околини Видина село Јовановац са махалама које су носиле називе насељених родова у њима као и у старом завичају. Податак о овој великој миграцији Црвенојабучана истиче у својој књизи „Зла времена" Бура Златановић — „Милић". Извор му је, како он каже, био Јован Цвијић (Власина и Крајиште, књ. VIII)*. Мени је на дан 28. маја 1979. године у селу Црвеној Јабуци Милош Виденовић из Црвене Јабуке, род Стевановски, бивши деловођа и шеф месне канцеларије у пензији казао у авлији његове куће да се уочи првог светског рата из Црвене Јабуке одселило у Јовановац код Видина 70 домаћинстава. Даље ми је Милош приповедао да је, пре неколико година, док је био на положају шефа месне канцеларије у Раковом Долу у месну канцеларију дошла група потомака ових исељеника са намером да виде родно село својих предака. Он им је прегледао легитимације и једним сетним гласом ми казао, да је у свакој личној исправи стајало да је њен ималац Бугарин. Ти потомци Црвенојабучана су му рекли, да су Бугари име села Јовановца променили у Ивановац. Нисам сигуран, да ли је миграција ових 70 домаћинстава о којима ми је дао податке Милош Виденовић део оне велике миграције од 150 домаћинстава коју помиње Бура Златковић — „Милић", или је то била нова група Црвенојабучана која је напустила родни крај и настанила се у суседној Бугарској.

Независно од ове групне емиграције, напуштала су Црвену Јабуку појединa домаћинства и настањивала се по разним местима Србије.

На дан 4. априла 1979. године посетио сам Бабушницу, у којој сам срео Стојана Пауновића, пензионера, настањеног у Бабушници, али пореклом из Црвене Јабуке, из рода Бонинци. Он ми је дао податке о исељеницима из Црвене Јабуке у следећа места Србије:

Бабушница 4 куће; Оцаци 3 к.; Добановци 1 к.; Мала Иванча 1 к.; Неготин 1 к.; Ниш 3 к.; Зајечар 2 к.; Баточина 5 к.; Алексинац 1 к.; Градац код Крагујевца 3 к.; Калуђерица код Београда 1 к.

Сигуран сам да има још места у Србији у којима живе досељеници из Црвене Јабуке, али ја нисам био у стању да дођем до података о њима.

3. Црвенојабучани у Лесковачкој котлини

А. **Црвенојабучани у Пустој Реци.** — У ову пространу област Лесковачке котлине почели су да долазе насељеници из свих крајева Србије, Македоније, Срема, Црне Горе и Херцеговине одмах после Берлинског конгреса 1878. године.

---

* Студију „Власина и Крајиште" није написао Јован Цвијић већ његов талентовани ученик Риста Николић. И у Николићевој књизи стоји ово саопштење.

Нарочито су бројни досељеници били из зоне српског Шоплука, односно из Власине и Крајишта, па и из многих села с оне стране данашње бугарско-југословенске границе.

Број насељеника из разних крајева наше земље у Пустој Реци овако изгледа: Врањанци (из разних села врањске околине) 971 дом; Динарци (Црногорци и Херцеговци) 128 домова; Вардарци 21 дом; Панонци (Сремци и Банаћани) 22 дома; из разних крајева Србије 278 домова; из Шоплука 2938 домова(56). Међу насељеницима из Шоплука налазе се и Црвенојабучани. Ево у којим селима живе данас Црвенојабучани:

Бојник: Николићи 1 кућа; **Вујаново:** Љубићи 2 куће; Грујићи 3 к.; Анђелковићи 4 куће; Марјановићи 2 куће; Борићи 2 куће; Марковићи 2 куће; Јовановићи 2 куће; Стаменковићи 3 куће и Виденовићи 4 куће; **у Горњем Коњувцу** Савићи 9 кућа; **Добра Вода** Стефановићи 4 куће; **Драговац** Анђелковићи 2 куће; **Бинђуша:** Митићи 3 куће; Стојковићи 2 куће; **Јелашница:** Коцини 2 куће; Цакинци 16 кућа Крстовци 3 куће; Курјаци 1 кућа и Дикини 4 куће; **Каменица** Станимировићи 1 кућа; **Лапотинце:** Момчиловићи 2 куће и Младићи 2 куће; **Придворица** Стојичићи-Шопци 6 кућа; **Речица:** Игњатовићи-Буковци 5 кућа; Ранчићи-Буковци 6 кућа; **Славник:** Банковићи 11 кућа; Видојевићи 10 кућа; Милићи 9 кућа; Банковићи 2 куће; Борђевићи 5 кућа; Други род Банковићи 1 кућа; Стефановићи-Ивкови 2 куће; **Стубла** Банковићи 1 кућа; **Црквица:** Голубовићи 3 куће; Ранђеловићи 8 кућа; Динићи 6 кућа; Стојановићи 3 куће; Борђевићи 1 кућа; Петровићи 1 кућа и Игњатовићи 1 кућа. **Свега у Пустој Реци** 197 кућа Црвенојабучана.

Б. **Црвенојабучани у Лесковачком пољу у Бабичкој гори.** — Источни део Лесковачке котлине који обухвата алувијалну раван Јужне Мораве, планину Бабичку гору и побрђа између ове планине и Јужне Мораве, коју сам ја истраживао и резултате тог истраживачког рада објавио под насловом **Лесковачко поље и Бабичка гора** (додаци **Лесковачком зборнику** уз томове за 1978. и 1979. годину), био је први и најближи регион Котлине на који су Црвенојабучани, кренувши из свог завичаја и власинског побрђа, наишли, и, природна ствар, и настањивали се. Но Лесковачко поље и Бабичка гора нису били пусти, каква је била Пуста Река после 1977. године, па се отуда у овај део Котлине населио мањи број Црвенојабучана него у Пустој Реци.

Ево села у којима сам у овој зони Котлине наишао на родове пореклом из Црвене Јабуке:

Горња Купиновица Ковачевци 5 кућа; **Горња Слатина:** Грабуљци 17 кућа; Цоњинци 18 кућа; Миринци 6 кућа и Марковци 4 куће. **Градашница** Богосављевићи 2 куће; **Грајевце:** Тачини 4 куће; Макинци 4 куће; **Злоћудово** Радини 7 кућа; **Јелашница:** Коцини 2 куће; Младен Тодоровић 1 кућа; Крстовски 3 куће; Курјаци 1 кућа и Дикини 4 куће; **Подримце** 4 куће. Укупно у Лесковачком пољу и Бабичкој гори 82 куће Црвенојабучана.

В. **Црвенојабучани у Доњој Јабланици.** — У овом, од мене засебно истраживаном региону Лесковачке котлине, нашао сам Црвенојабучане само у једном селу — **Карађорђевцу** или **Церници.** Овде су се настанили ови родови: Пејићи 12 кућа; Видановићи 4 куће; Стојковић Ранђел 1 кућа; Рајковићи 2 куће; Марко Младеновић 1 кућа. Сви су сконцентрисани у једној махали коју зову Шопско. У овој махали је још један род: Шопови 1 кућа пореклом из Стрелца суседног села Црвене Јабуке. Свега у Доњој Јабланици 18 кућа.

Као што се види, према мојим истраживањима порекла становништва у Лесковачкој котлини ја сам у њој нашао 297 кућа Црвенојабучана.

Код пописа становништва из 1971. године Црвена Јабука је имала 161 кућу и 643 становника. Моја истраживања у наведеним регионима Лесковачке котлине обављена су између 1971. и 1981. године. Ако је у томе раздобљу у свакој кући живело по 4 члана, Црвенојабучана је у то време у 297 кућа живело 1188 људи оба пола, што је, без мало, двоструко више но у самом матичном селу.

IV. КАКВИ СУ ЦРВЕНОЈАБУЧАНИ НА НОВИМ ОГЊИШТИМА

Вредни и поштени у своме завичају, они су те своје карактерне особине још више појачали у новој средини. Економски повољнији услови: боља земља, блажа клима, развијен саобраћај, близина тржишта дали су подстицај радним одликама Црвенојабучана.

У одевању су се поистоветили са људима нове средине. Што се тиче говора, они Црвенојабучани који су настањени у Лесковачком пољу и Бабичкој гори, у потпуности су прихватили језик

већине затеченог становништва с којим су се помешали. У неким селима Пусте Реке, где преовлађује насељенички елемент из Шоплука, трагови говора донетог из старог завичаја задржали су се до данас. На те одлике говора Пусторечана указао сам у своме раду Пуста Река, па читаоце упућујем на ово моје дело (57).

И мисаоно су се развили у новом завичају. Пример мисаоног човека чије је порекло из Црвене Јабуке је несумњиво Стојан Банковић из Стубле. Он зна за Његоша и Мажуранића и има оригинално тумачење њихове поетске мисли. Међу аутохтоним становницима Лесковачке котлине тешко је наћи човека који би се могао поредити у овом погледу са Стојаном Банковићем. Међу многим људима лесковачког краја које сам срео у моме животу и раду, Стојана бих могао поредити само са првим сељаком — песником Јужног поморавља Милутом Милатовићем, земљорадником из села Петровца, мада су то два различита талента народних људи.

Када се узме у обзир чињеница да је Милатовић црногорски насељеник у Лесковачкој котлини, Банковићево поређење са Милатовићем добија нарочити значај, јер Банковић је Шоп, а Милатовић Динарац. На теразијама вредности ова два наша етничка типа, мисаони квалитет Стојана Банковића потврђује мишљење постојеће у науци да Шоп не мора и да није мање вредности од Динарца.

На скали етничких вредности нашег динарског човека, често се истицало чојство и јунаштво, које су се етичке врлине једино Динарцима приписивале. Народни херој Стојан Љубић — Столе Вујановски, чији су преци дошли у пусторечко село Вујаново из Црвене Јабуке, својим животним опредељењем и жртвом указује на то да чојство и јунаштво није било страно и нашим људима из Шоплука. Он се са својом 21 годином живота још од првих дана НОБ-а у Пустој Реци сврстао у редове неустрашивих бораца за слободу и социјални преображај нашег народног живота, и, у борби за те идеале, и живот дао. Његово име данас носи Образовни центар у Лебану, а његова биста краси централни парк у Лесковцу и на њој пише: „Стојан Љубић — Столе Вујановски — 1919 —1943." Име и животни пример Стојана Љубића данас инспирише младе песнике немирне Јабланице и Пусте Реке.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Риста Николић: Крајиште и Власина, с. 5-6 и Јован Трифуноски: Струмички крај Ск. 1979, с, 12.
2. Риста Николић, исто дело, стр. 34.
3. Риста Николић, исто дело и страна.
4. Риста Николић, исто дело стр 80.
5. Риста Николић, исто дело, стр. 370.
6. Риста Николић, исто дело, стр. 38
7. Др Јован Трифуноски, Грделичка клисура, Лесковац, 1964. г., стр. 142.
8. Риста Николић, наведено дело, с. 39.
9. Риста Николић, наведено дело стр. 39.
10. Риста Николић, наведено дело, с. 90.
11. Риста Николић, наведено дело, с. 81.
12. Бура Златковић — „Милић", Зла времена, Бабушница, 1967. г., с. 15.
13. Бура Златановић, наведено дело, с. 14.
14. Др Милан Гарашанин и Вења Ићановић: Праисторија лесковачког краја, Лесковац, 1958. г.
15. Др Драга Гарашанин: Подручје Београда у праисториско доба, Историја Београда, том I., Београд, 1964. г., с. 24.
16. Риста Николић, наведено дело, стр. 370.
17. Риста Николић, наведено дело стр. 13 и Милан Б. Милићевић, Краљ. Србија, с. 298.
18. Др Милан Васић, Дербенциска села у Дубочици, Леск. зборник, том X, с. 33.
19. Бура Златковић — „Милић" наведено дело, стр. 12. примедба под 2.
20. Риста Т. Николић, наведено дело, с. 34.
21. Риста Т. Николић, наведено дело, с. 27.
22. Риста Т. Николић, наведено дело с. 27.
23. Јован Јовановић: Лесковачко поље и Бабичка гора, Леск. зборник свеска за 1978. г. страна 79.
24. Вук Стефановић: Ријечник.
25. Риста Николић: наведено дело, с. 210.
26. Риста Николић, наведено дело, с. 36
27. Риста Николић, наведено дело, с. 370.
28. Риста Николић, навед. дело, с. 29.
29. Основна геолошка карта Савезног геолошког завода Београд 1973. тумач за лист Власотинце К.34-45.
30. Основна геолошка карта . . ., лист Власотинце страна 16.
31. Основна геолошка карта . . . лист Власотинце, с. 16.
32. Основна геолошка карта . . . лист Власотинце, с. 30-31.
33. Основна геолошка карта . . . Власотинце, с. 24-25.
34. Основна геолошка карта . . . Власотинце, с. 58.
35. Риста Николић, наведено дело, с. 46 примедба под 1.
36. Стојан Новаковић: Срби и Турци, Београд, 1960. г., с. 411.
37. Милан Васић: наведени рад под (18), с. 33.
38. Драгутин Борђевић, Живот и обичаји народни у лесковачком крају, Лесковац, 1985. г., стр. 193-194.
39. Милан Б. Милићевић, Краљ. Србија, стр. 118, 119 и 236.
40. Риста Т. Николић, наведено дело, стр. 370-372.
41. Бура Златковић „Милић", наведено дело, стр. 86.
42. Милан Б. Милићевић, наведено дело, стр. 119.
43. Казивање Душана Ћирића, учитеља из Пирота.
44. Душан Ћирић, учит. из Пирота: Стари српски записи и написи у рукопису код аутора.

45. Јован Јовановић: Лесковачко поље и Бабичка гора, Додатак Л. зборнику уз том за 1978. г.
46. Риста Т. Николић, наведено дело, с. 229; Јован Јовановић: Шопови, Лесков. Зборник, год. V. с. 48-49.
47. Риста Т. Николић, наведено дело, с.: 246, 244, 249-253
48. Риста Т. Николић. навед. дело, с. 245.
49. Др Видосава Стојанчевић: Народ и крајеви Јужне Србије у делима Вељка Петровића, Лесков. зборник. том XXV, с. 469.
50. Бура Златковић „Милић", наведено дело, с. 441.
51. Јован Јовановић: Шопови, с. 52-53.
52. Драгослав В. Манић Форски, Печалбари, Бабушница, 1974. г. с. 6.
53. Драгослав В. Манић Форски, наведено дело, стр. 58.
54. Драгослав В. Манић, наведено дело, из Импресија првог читаоца.
55. Драгослав В. Манић Форски, Антологија лужничких народних песама, Бабушница, 1974. год., с. 15.
56. Јован В. Јовановић: Пуста Река, Општи део. с. 67.
57. Јован В. Јовановић: Пуста Река, Општи део, с. 124-126.

Jovan V. Jovanović

THE VILLAGE OF CRVENA JABUKA AND ITS INHABITANTS

In these antropological explorations the author gives the detailed description of a village in the region of Yugoslav Šopluk, examining its geographical position, changes, population, economy, lift of the people and the perspectives of the village. The author particularly points out that moral characteristics as heroism and dignity are not unknown to these people who liv in wery severe conditions and succeed in surviving there.

312 (497.11)

Мр Петар В. Голубовић

Савремене демографске карактеристике општине Гаџин Хан

У В О Д

Општина Гаџин Хан лежи у југоисточној Србији, највећим делом у пространој Заплањској котлини. Ова котлина је на источној страни ограничена Сувом планином, док се на западној страни уздижу планине: Селичевица, Бабичка гора и Крушевица. Због издужености међу поменутим планинама има карактер удолине.

Заплањска котлина простире се углавном правцем ССЗ и ЈЈИ. Дуга је око 40 км, а просечна ширина износи 10—12 км, док је општина велика 325 км² (0,6% СР Србије). У територијално-саобраћајном погледу општина повезује поједина подручја југоисточне Србије. Главни пут, удолинским правцем, спаја Заплањску и Бабушничку котлину са Нишком котлином и Понишављем. Други такође значајан пут повезује ову област са Лесковачком котлином и јужним Поморављем. Општина се, дакле, налази на стецишту двеју значајних саобраћајних артерија, што јој даје посебан регионални и интеррегионални значај. Ови путеви су данас асвалтирани и погодни за друмски саобраћај.

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ

Заплањска котлина је на граници између Родопског и Карпатског планинског система. Геопрафска граница полази од Ниша, пружа се долином Кутинске реке кроз Заплање и поред планине Руј прелази на територију Бугарске. Насупрот кречњачкој Сувој планини, Селичевица, Бабичка гора и Крушевица представљају јединствен кристаласти масив.

На простору Заплањске котлине разликују се две природне целине: Горње и Доње Заплање.

Горње Заплање лежи између Суве планине, с једне, и Крушевице и Бабичке горе, с друге стране. Простире се од Горњег Присјана, Равне Дубраве, Доњег Душника до Краставча. Дужина му износи 28, а ширина 8—10 км.

Доње Заплање се простире од села Краставча, Гаџиног Хана, Тасковића до Прве Кутине, затим од Суве планине и Селичевице до обала Јужне Мораве у дужини од 10, а у ширини 12 км.

Заплањска котлина по свом изгледу има одлике брдско-планинског подручја. Претежни део обрадивих површина налази се на нагибном терену и заравнима висине 200—650 м. Већина терцијарних седимената, заплањског басена је еродирана. Напорима на санацији земљишта ерозија тла је заустављена.

Заплање као регија у нижој зони има умерено-континенталну климу, док на Сувој планини и Бабичкој гори добија неке карактеристике субпланинске и планинске климе. У Горњем Заплању преовлађује нешто оштрије, док у Доњем Заплању влада блаже поднебље. Речни токови Влашке, Виландричке, Горњобарбешке, Доњобарбешке и Дрман реке припадају сливу Јужне Мораве. Главни ток је Кутинска река, која се улива у Нишаву код насеља „Никола Тесла". Њене воде користе се, с једне стране, за погон воденица поточара, а с друге за наводњавање башти. Повремено, у вези с наглим кишама и још чешће због наглог отапања снега у пролеће, речни токови плаве приобални појас.

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Број становника и густина насељености

Општина Гаџин Хан (325 км²) има 34 насеља и према попису од 31. 3. 1981. године броји 16.281 становника. Од укупног броја становника у општинском средишту, Гаџином Хану, насељено је 995 становника (6,1%), а у осталим сеоским насељима 15.245 односно (93,9%). У погледу просечне густине насељености

по попису из 1971. године у општини је живело 63 становника на 1 км², а у 1981. години 50 становника на 1 км², што је испод југословенског просека (87 становника на 1 км²) и просека ужег подручја СР Србије (93,7 становника на 1 км²). Густина насељености је неравномерна. На ово су највише утицали природни услови земљишта, односно могућности његовог искоришћавања, затим друштвено-економски фактори и др. На планинским просторима Суве планине, Селичевице и Бабичке горе живи мањи део становништва, за разлику од котлинске равни где је сконцентрисана већина становништва.

Становништво општине Гаџин Хан карактеришу бројне специфичности, понајвише социјално-економске природе, по којима се ово подручје донекле разликује од других делова нишког региона. Да је општина Гаџин Хан специфично друштвено-економско подручје види се из статистичких података 1981. године; овде ћемо, коришћењем компаративне методе, извршити њихову анализу у простору и времену.

Природно кретање становништва

У послератном динамичном друштвено-економском развоју прираштај становништва у нашој земљи бележио је тенденцију сталног и осетног опадања и поред повећања укупног броја становника. И у општини Гаџин Хан популацијска динамика имала је тенденцију знатног опадања.

Природно кретање становништва у овој општини представља негативан демографски чинилац, пошто је стопа рађања много мања од стопе умирања. Демографска маса младе генерације, на тој основи, узимајући у обзир и емиграциону компоненту, опада што представља неповољну тенденцију с аспекта будућности радне снаге.

Да би се потпуније сагледала ова проблематика, приказаћемо податке средњих вредности виталних коефицијената.

Табела 1.

Витални коефицијенти у 1981. години на 1000 становника нишког региона

Општина	Живорођени	Умрли	Природ. прираш.
Гаџин Хан	6,7	17,0	—10,3
Алексинац	10,6	12,7	— 2,1
Бабушница	8,6	13,4	— 4,9
Бела Паланка	9,9	15,6	— 5,8
Блаце	7,1	12,2	— 5,1
Димитровград	8,9	12,6	— 3,7
Дољевац	11,9	10,2	1,6
Житорађа	9,6	9,2	0,4
Куршумлија	12,1	11,3	0,8
Мерошина	9,2	11,7	— 2,5
Ниш	13,6	7,6	6,0
Пирот	11,2	10,5	0,7
Прокупље	11,5	11,7	— 0,2
Ражањ	5,5	15,2	— 9,7
Сврљиг	7,6	13,7	— 6,1
Нишки регион	11,3	10,6	0,7
Ужа територија СР Србије	13,2	9,6	3,6

Број рођених у општини Гаџин Хан је испод просека уже територије СР Србије (13,2 промила у 1981. год.) и региона Ниш (11,3 промила). Статистички подаци о виталним коефицијентима за 1981. годину показују да је наталитет становништва општине Гаџин Хан и испод југословенског просека. Разлике у стопама виталних коефицијената осталих општина и општине Гаџин Хан у нишком региону су врло изразите. Док је рођених у општини Гаџин Хан 6,7 промила, он у општини Куршумлија износи 12,1, а у општини Ниш 13,6 промила. Ове разлике су последица великог учешћа старачких домаћинстава, јер су млади отишли у град, запослили се и основали своје породице у другим општинама.

Ниска стопа наталитета, која нема знакове већег повећања, не само што чини специфичну социјално-економску структуру, него и животни стандард ове општине чини врло ниским. Пољопривреда у овој комуни је прилично екстензивна, а није много развијена и индустрија. Младе радне снаге нема довољно, те су главни пољопривредници старачка домаћинства. Због тога се јављају социјални случајеви који падају на терет друштвене заједнице. Због неразвијености општине, становништво је приморано да се бави допунском делатношћу. Становништво се, на пример, поред осталог бави производњом дувана, од које остварује допунску егзистенцију. Последњих година, због недостатка радне снаге и ова производња је знатно опала, што још више отежава животне услове.

И морталитет у овој општини је карактеристичан. Општа стопа морталитета од 17 промила у 1981. години највећа је у нишком региону (10,6 промила) а исто тако већа и од стопе ужег подручја СР Србије. Велика стопа морталитета је последица биолошких закона, тј. ре-

зултат је релативно старе демотрафске масе, а имају утицаја и социјално-економски услови и друге појаве карактеристичне за овај крај.

Табела 2.

Општа стопа морталитета у 1981. години (на 1000) нишког региона по општинама

1. Гаџин Хан	17,0
2. Алексинац	12,7
3. Бабушница	13,3
4. Бела Паланка	15,5
5. Блаце	12,2
6. Димитровград	12,6
7. Дољевац	10,3
8. Житорађа	9,2
9. Куршумлија	11,3
10. Мерошина	11,6
11. Ниш	7,7
12. Пирот	10,5
13. Прокупље	5,8
14. Ражањ	15,1
15. Сврљиг	13,6

Проблем смртности одојчади за општину Гаџин Хан види се из поређења с осталим општинама нишког региона за 1981. годину.

Табела 3.

Стопа морталитета одојчади у 1981. години (на 1000) нишког региона по општинама

Гаџин Хан	36,7
Алексинац	28,1
Бабушница	39,2
Бела Паланка	10,9
Блаце	8,1
Димитровград	14,7
Дољевац	49,0
Житорађа	25,1
Куршумлија	21,0
Мерошина	16,9
Ниш	27,6
Пирот	35,8
Прокупље	20,1
Ражањ	47,1
Сврљиг	32,8
Нишки регион	27,8

У приказаној табели види се да се општина Гаџин Хан, са стопом морталитета одојчади од 36,7 промила у 1981. години, налази на врху у нишком региону, одмах иза општине Дољевац, 49,0 промила и Ражањ, 47,1 промила.

Висина стопе морталитета одојчади у општини Гаџин Хан указује на ниску материјалну основу у односу на остале општине нишког региона.

Специфична стопа морталитета одојчади, која се у терминологији означава као инфантилни морталитет, јесте и резултат лоших животних услова (лоша исхрана, нега, здравствена заштита, становање и др.), будући да је ова општина социјално-економски и здравствено недовољно развијено подручје. У упоређењу с осталим општинама нишког региона природни прираштај у општини Гаџин Хан је најмањи.

Становништво општине Гаџин Хан у периоду између два последња пописа (1971—1981) смањило се за 3.693 или за 18,5%. У овом периоду становништво се смањило у далеко већем проценту него становништво било које општине нишког региона (табела 4).

Табела 4.

Број становника по попису у 1971. и 1981. години

Општина	1971.	1981.	Смањење	1971-1981. %
Гаџин Хан	19 974	16 281	3 693	18,5
Бабушн.	29 033	23 872	5 161	17,7
Б. Паланка	21 325	18 744	2 581	12,1
Блаце	19 331	17 338	1 993	10,5
Димитровг.	16 365	15 158	1 207	7,3
Житорађа	21 224	20 710	514	2,4
Куршумлија	31 672	27 629	4 243	12,7
Мерошина	19 881	19 341	540	2,7
Прокупље	57 315	56 256	1 059	1,8
Ражањ	17 113	15 586	1 527	8,9
Сврљиг	26 505	24 242	2 263	8,5

НАПОМЕНА: Приказане су општине нишког региона у којима је дошло до смањења броја становника између два пописа.

Густина насељености општине Гаџин Хан (50 становника на 1 км²) је средње велика. Даље смањење броја становника неповољно би се одразило на положај старачких домаћинстава и њихово издржавање.

СТАРОСНА СТРУКТУРА

Познато је да становништво није хомогени скуп, нити статистички, нити садржајно. За одређивање демограф-

ских карактеристика и праћење њихових промена у општини Гаџин Хан неопходно је анализирати структурна обележја становништва. Становништво се разликује по полу, старости и брачном стању, делатности, школској спреми и др. Структуре су чврсто везане, тако да се промене у једној рефлектују и у другој структури (на пример, промене у старосној структури доводе до промена у просторној структури радне снаге, старосној структури активног становништва, итд.).

Старосна структура је темељна особина састава становништва, јер показује потенцијалну виталност и биодинамику становништва неког простора. Старосна структура је основ опште дијагнозе становништва; из ње се види прошлост, чита садашњост и назире будућност.

Проучавање становништва по старости има посебан значај за социјално-економску трансформацију становништва у дужем и будућем развојном периоду. По попису из 1971. године преко половине укупног броја становништва (51,7%) у општини Гаџин Хан представљало је зрело становништво од 19 до 59 година, док је младо становништво до 19 година било 28,2%, а старо од 60 и више година 19,9%. Десет година касније, односно по попису из 1981. године, преко половине укупног становништва општине Гаџин Хан (54,7%) представљало је зрело становништво од 19 до 59 година, док је младо становништво до 19 година било 20,0%, а старо од 60 и више година 25,3%. Из овога произилази као што је наглашено, да општина Гаџин Хан има старо становништво и оно се у том погледу налази на челу региона Ниш. Најбројније активно становништво припадало је старосним групама од 45 до 49, 50—54 и 55—59. година. Међу издржаваним становништвом главну старосну групу чинила су деца школског узраста, тј. становништво од 10 до 14, а затим од 0 до 9 година. Овде се уочава висок проценат издржаваног становништва (30,7%), према активном становништву (66%). Већу демографску масу издржаваног становништва чине старије особе изнад 60 и више година, а мању предшколска и школска деца.

Табела 5.

Становништво према старости у 1981. години у општини Гаџин Хан

Укупно	0—9	10—14	15—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60 и више
16241	1260	886	1109	1849	1464	2573	2996	4104
%	7,8	5,5	6,8	11,4	9,0	15,8	18,4	25,3

НАПОМЕНА: У укупно становништво није укључен број лица непознате старости.

У предстојећем дугорочном периоду у овој општини очекује се даљи процес старења становништва, односно померање млађе групе у средовечне, а средовечне у старо становништво.

СТРУКТУРЕ ПО ПОЛУ

Полна структура становништва непосредно зависи од кретања наталитета, морталитета, миграција и неких посебних утицаја (ратова и др.). Проучавањем ове демографске појаве утврђује се однос између полова, као и последице које из овог односа настају. Године 1981. у општини Гаџин Хан било је више мушког него женског становништва. Од 16.281 становника општине (1981), 8.212 је било мушкога, 8.069 женског становништва. Међутим, десет година раније полна структура је била другачија. Од укупног броја становника 19.974 (1971), 9.903 је било мушког, а 10.071 женског становништва. Овде је разлика била у корист женског становништва.

Табела 6.
Структура становништва по полу у 1981. годину у % у нишком региону по општинама.

Општина	Муш.	Жен.	Бр. мушк. на 100 ж.
Гаџин Хан	50,4	49,6	101,7
Алексинац	49,2	50,8	96,7
Бабушница	51,0	49,0	104,4
Бела Паланка	50,7	49,3	103,0
Блаце	49,1	50,9	96,5
Димитровград	50,6	49,4	102,5
Дољевац	51,3	48,7	105,5
Житорађа	50,7	49,3	102,8
Куршумлија	49,6	50,4	98,7
Мерошина	50,8	49,2	103,3
Ниш	49,5	50,5	100,9
Пирот	50,5	49,5	102,2
Прокупље	49,3	50,7	97,4

Ражањ	49,2	50,8	97,0
Сврљиг	50,4	49,6	101,8
Регион Ниш	49,9	50,1	99,6

У општини Гацин Хан, мушкарци су бројнији него жене, што је у складу с биолошком законитошћу.

ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА

Подела становништва општине Гацин Хан према активностима, на основу два пописа, представљена је на табели 7.

Табела 7.

Активно становништво, лица са личним приходом и издржавана лица општине Гацин Хан 1971. и 1981. године

Година пописа	Бр. станов. општине	Активно становништво		Лица са личним приходом		Издржавана лица	
		Бр.	%	Бр.	%	Бр.	%
1971.	19 974	13 044	65,3	343	1,8	6567	32,9
1981.	15 754	10 393	66,0	519	3,3	4 842	30,7

НАПОМЕНА: У табели је исказано становништво у општини према активности без лица на привременом раду у иностранству и чланова породице који са њим бораве у иностранству.

Према резултатима пописа у временском периоду 1971—1981. испољено је узлазно кретање код активних лица и лица са личним приходом, док се број издржаваних особа смањује. Највећи индекс пораста имају лица са личним приходом (151,3), затим активна лица (79,6), а последње место заузимају издржавана лица (73,7). Категорија активног становништва порасла је од 65,3 (1971) на 66,0% (1981), а категорија издржаваних лица у истом периоду је смањена од 32,9 на 30,7. Категорија лица са личним приходом повећала се од 1,8 (1971) на 3,3% (1981). На једно активно лице 1971. долазило је 0,5 издржаваних лица, а 1981. 0,4. Наведени однос није статичан, већ се мења и он је у зависности од промена категорија становништва.

Радно способно становништво ове општине приказаћемо упоредно са неким општинама нишког региона, што се види у следећој табели.

Табелеа 8.

Радно способно становништво пре-ма попису 1981. године

Општина	Укупно становништво	Радно способно становништво				
		Свега	Мушко	%	Женско	%
Гацин Хан	16 281	10 393	5 478	52,7	4 915	47,3
Бела Паланка	18 744	11 663	6 187	53,0	5 476	47,0
Блаце	17 338	11 343	5 635	51,4	5 508	48,6
Дољевац	20 663	13 764	7 316	53,1	6 448	46,9
Куршумлија	27 629	17 957	9 180	51,1	8 777	48,9
Сврљиг	24 242	15 873	8 390	52,8	7 483	47,2

Највећа стопа радне способности мушког становништва има општина Дољевац 53,1%, а онда долазе Бела Паланка 53,0%. Гацин Хан 52,7%, Сврљиг 52,8%, Блаце 51,4% и Куршумлија 51,1%. Према радној способности жена највећу активност имале су жене Куршумлије 48,9%, затим Блаца 48,6%, Гациног Хана 47,3%, Сврљига 42,2%, Беле Паланке 47,0% и Дољевца 46,9%.

Табела 9.

Пољопривредно становништво према активностима у 1981. години

Општина	Учешће пољопр. укуп. станов. %	Учешће активног пољопр. у актив. станов. %
Гаџин Хан	62	73
Бела Паланка	30	45
Блаце	49	58
Дољевац	26	40
Куршумлија	34	46
Сврљиг	49	60

Највеће учешће пољопривредног становништва (62%) у укупном становништву наведених општина има општина Гаџин Хан, а најмање учешће са 26 посто општина Дољевац. У осталим општинама стопе су приближно једнаке. Осим у пољопривреди, становништво је укључено и у другим делатностима. Проценат запослених радника исказан је у табели 10.

Табела 10.

Радници у друштвеном сектору по делатностима у 1982. години

Учешће активног становништва у делатностима у %	Г. Хан	Б. Паланка	Блаце	Дољевац	Житорађа	Сврљиг
— Индустрија и рударство	50,2	59,2	52,6	31,8	35,9	57,1
— Пољопривреда и рибарство	3,8	1,9	5,8	4,9	8,4	3,8
— Шумарство	0,5	1,7	1,8	—	—	1,3
— Грађевинарство	12,3	6,2	12,2	—	—	12,1
— Саобраћај и везе	1,3	3,3	1,0	2,3	1,4	2,5
— Трговина	8,5	7,3	6,6	27,1	20,4	7,4
— Угоститељство и туризам	1,1	2,4	2,6	0,7	—	1,8
— Финансијске, техничке и пословне услуге	0,5	0,4	0,6	0,7	0,2	0,3
— Образовање и култура	8,5	6,0	6,4	17,6	16,5	4,0
— Здравство и социјална заштита	5,1	4,3	2,8	5,2	7,3	3,6
— Друштвено - политичке заједн. и организације	7,6	6,1	5,6	9,2	8,6	5,0

Од укупно запослених (1374 радника). Највећи проценат 50,2% је у индустрији, а у грађевинарству 12,3%. Кретање активног становништва има тенденцију сталног повећања удела код радника. Пораст активног становништва у секундарном сектору указује да општина Гаџин Хан постепено напушта подручје пољопривреде и развија се ка индустрији.

КВАЛИФИКАЦИОНА СТРУКТУРА ЗАПОСЛЕНИХ ЛИЦА

Ова структура на територији општине Гаџин Хан је неповољна. Стање запослених приказаћемо у табели 11 са стањем на дан 31. 03. 1981. године.

Табела 11.

Запослени радници у 1981. години

Квалификација				Професионална образованост				
Свега	ВК	КВ	ПКВ	НК В	ФАК. СПРЕМА	ВИША	СС	НИЖА
1326	24	217	356	351	26	87	215	50
%	1,8	16,3	26,8	26,4	1,9	6,5	16,2	3,7

Из приложене табеле се види да од укупног броја запослених преко половине отпада на полуквалификоване (26,8 посто) и неквалификоване (26,4%). Ако се овоме додају и радници са нижом школском спремом (3,7%), онда излази да је 57% од укупно запослених радника неквалификовано. Оваква неповољна структура запослених радника у овој општини пре свега је резултат ниског образовног нивоа становништва. Оваква квалификациона структура негативно утиче на развој привреде и животног стандарда радника и целокупног становништва општине.

ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА

Писменост. — По образовању, структура становништва се одређује кроз два аспекта: писменост и степен образовања. Оба су неопходна за утврђивање нивоа просвећености становништва, што је значајно за планирање просветно-културног развитка. Према писмености становништво се исказује у две групе: писмено и неписмено. У писмено становништво се убраја оно које уме да чита и пише, док се оно које зна само да чита а не и да пише сматра неписменим. Неписмено становништво општине Гацин Хан приказано је на табели 12.

Табела 12.

Неписмено становништво општине Гацин Хан старо 10 и више година у пописима 1961, 1971. и 1981. године

Година пописа	Укупно		Мушко		Женско	
	Број	%	Број	%	Број	%
1961.	6624	27,6	1548	23,3	5076	76,6
1971.	5652	28,2	1425	25,2	4227	74,7
1981.	442	2,7	56	12,6	386	87,3

Два претпоследња пописа показују да је неписмено становништво у минималном порасту. Последњи попис, међутим, показује да је неписменост битно смањена, јер је 2,7% неписмених.

Неписменост мушког становништва је мања: године 1961. било је 23,3%, 1971. — 25,2% и 1981. — 12,6% неписмених. Проценат неписменог женског становништва је већи: године 1961. било је 76,6%, 1971. — 74,7% и 1981. — 87,3%. Укупни проценат неписмених у току три последња пописа становништва био је: 27,6%; 28,2% и 2,7%.

НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА

Становништво општине Гацин Хан по националној структури 1981. године чинили су углавном Срби 15.994 или 98,2% укупног становништва општине. У мањем броју су заступљени Македонци (28), Црногорци (15), Хрвати (4). Ос-

Табела 13.

Национална структура становништва према попису 1981.

Свега	Црног.	Хрвата	Мак.	Мус.	Слов.	Срби	Албан.	Бугари	Чеси
16.050	15	4	28	2	2	15994	1	3	1

талих националности је 9. Национална структура становништва је приказана у табели 13.

Из овог табеларног прегледа се види да су остали народи и народности заступљени у сасвим незнатном броју. Центар општине Гаџин Хан, почео је да се као индустријско средиште развија од 1961. године. Због тога је постао привлачан не само за становништво општине, него и за становнике других крајева. Тако је у њему највише Срба, доселили су се и припадници других народа и народности, мада је тај број још увек минималан.

Домаћинства. — Број домаћинстава у овој општини расте бржим темпом него број становника. Из приказаних статистичких података може се видети да је просечна величина домаћинстава 1981. г. била од 3,1 члана. Ова вредност је најмања у региону Ниш (3,3), а нешто је нижа и од просечне величине домаћинстава на ужој територији Србије (3,4). Структура домаћинстава по броју чланова види се у следећој табели.

Табела 14.

Структура домаћинстава по броју чланова општине Гаџин Хан у 1981. години (у процентима)

Укупно	1	2	3	4	5	6	7	8 и више
5205	723	1661	885	901	528	657	101	49
100,0	13,9	31,9	17,1	17,3	10,1	6,9	1,9	0,9

Из претходног прегледа види се да је велики број домаћинстава са једним чланом (723), а најмање са осам и више чланова (49). Ово опадање чланова домаћинстава последица је, пре свега исељавања и запошљавања радно способног становништва ван граница општине.

Радници на привременом раду у иностранству. — Као специфичан облик кретања становништва последњих година јавља се миграција радне снаге ван земље. Ова врста миграција није мимоишла ни подручје Заплањске котлине. Процес овог кретања започео је 1960. године и оваке године се повећавао до 1975, а после тога стагнира.

Укупан број радника изван земље у 1980. години износи 550 од чега 370 мушкараца и 180 жена.

Табела 15.

Структура лица на привременом раду у иностранству у 1980. години

Активност и занимања	Број мигранта Мушки	Женски	Свега
Пољопривредни радници	349	175	524
Индустријски радници	10	—	10
Радника у трговини	1	2	3
Остало	10	3	13

Из приказане табеле види се да је у иностранству највећи број пољопривредних радника. Од свих радника 130 је до 30 година старости, 312 радника до 40 година и 108 радника преко 40 година старости. Већина радника има нижу школску спрему. Највећи број их је запослен у Аустрији.

Постоји више мотива за одлазак на рад у иностранство: запослење, већа зарада, да се од зарађене уштеђевине купе машине за обраду земље, да се сагради кућа и стаје за узгој стоке. После остварених циљева највећи број радника жели да се врати у домовину.

ЗАКЉУЧАК

Овим радом су настављена демографска истраживања у заплањско - лужничкој удолини, која је отпочела М. Спасовски у бабушничкој општини. Изложени резултати истраживања у општини Гаџин Хан привлаче пажњу и због тога што се могу упоредити са суседном облашћу Лужница. Карактеристични су показатељи у опадању броја становништва у читавом послератном периоду од 1953. године па све до последњег пописа, односно до најновијег времена. Такав тренд демографског кретања карактерише Заплање нарочито у новије време. И остали важни демографски показатељи углавном су подударни.

Треба истаћи чињеницу да су на простору општине Гаџин Хан, односно у Заплањској котлини вршена детаљна геолошка, морфолошка, хидролошка и друга истраживања природне средине. Знатна пажња била је поклоњена проучавању економских прилика, као и етнографским и другим истраживањима. Међутим, у комплексу ових и других истраживања нису била обухваћена попу на демографска проучавања, у чему овај рад попуњава једну неистражену проблематику и омогућава комплексни-

је сагледавање целокупне друштвено-географске проблематике.

Како се из обављених истраживања види, демографску масу општине Гаџин Хан чини углавном старо становништво. Обнављање, односно подмлађивање становништва текло је споро, али се очекује да ће са реализацијом перспективних смерница на економском и општем унапређењу, оно бити измењено. Иначе, у овој области број становника је био у сталном паду од другог послератног пописа 1953. године, и то пре свега због миграције. Развој нишке и лесковачке привреде, као и других делатности, подстакао је досељавање младог и радно способног становништва из општине Гаџин Хан и то пре свега ради запошљавања и школовања.

НАПОМЕНЕ:

1. Д. Симоновић, Заплање, Градина, Ниш 1982. године.

2. Ј. Мурати, Савремене социјално-географске и економске карактеристике прешевске комуне, „ВРАЊСКИ ГЛАСНИК", XI, 1975.

3. М. Фригановић, ДЕМОГРАФИЈА СТАНОВНИШТВА СВИЈЕТА, Загреб 1978.

4. П. Голубовић, Демографске карактеристике и процеси у општини Сврљиг. „ЕКОНОМИКА", Ниш, 1980.

5. РЗС — Одељење у Нишу, запослени радници у 1981.

6. Т. Поповић, Привредно демографске трансформације Заплања у послератном периоду (рукопис, архив дипломских радова Географске катедре у Приштини) 1982.

7. Д. Брезник, КРЕТАЊЕ, СТРУКТУРА И ПРОЈЕКЦИЈА СТАНОВНИШТВА, Београд, 1968.

8. М. Спасовски, Демографске одлике становништва Лужнице у овом веку, ЗБОРНИК радова Етнографског института, књ. 11, Београд, 1981.

9. В. Рудић, Демографске карактеристике становништва Раче, ЗБОРНИК Етнографског института, књ. 11, Београд, 1981.

10. П. Голубовић, Неке социогеографске карактеристике Малче, „ЕКОНОМИКА" 3-4, Ниш, 1982.

11. Ј. Ћирић, Гаџин Хан (Општина), у публикацији „СР Србија", III, Београд, 1985.

12. М. Костић, Исељавање породица у Србији 1889, ГЛАСНИК Етнографског института САНУ, књига II и III, Београд, 1954.

13. Статистички подаци су коришћени из посебне публикације међуопштинске регионалне заједнице у Нишу, издате 1979.

14. Лична запажања и истраживања на терену.

Petar V. Golubović

UP-TO-DATE DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE COMMUNITY OF GADŽIN HAN

The community of Gadžin Han is situated in the vaste valley of Zaplanje. Its surface amounts 325 sq km, and population density is 50 inhabitants per sq km, according to the census taken in 1981. The community consists of 34 villages which population totals 16,281. This region has very favourable geographic position, as there are modern motorways within. The demographic mass of the community mainly consists of the old population which regenerates slowly. Nevertheless, thanks to the prospective realization of perspective directives, the revitalization of the population and normal trend of its demographic development can be expected.

Станиша Војиновић

Један заборављени сакупљач народних умотворина у Јовцу и Разгојни

Пред крај XIX и на почетку XX века у јужној Србији ради читава група учитеља на сакупљању народних умотворина. Међу њима су, свакако, најзначајнији Светислав Марић, Владимир Петровић, Крста Димитријевић и мало познати Михаило М. Вељић.

Боравак Михаила Вељића у јужној Србији је кратак али плодан. Забележио је у Јовцу и Разгојни више народних обичаја, веровања и загонетака.

Родио се у Дебру, марта 1876. године. Отац му је Мерџан а мајка Стамена, старином из села Обоке у Албанији. Основну школу је учио у Дебру, а од 1889. гимназију и делимично учитељску школу у Београду.[1] По завршеној учитељској школи у Алексинцу постављен је 1. јуна 1898. године за учитеља у Јанице-Вардару (тада у Солунском вилајету).[2] Овде и у Серезу провешће као учитељ, четири године, до септембра 1902. када прелази у Србију.

Још за време боравка у Јанице-Вардару обратио се писмима министарству иностраних дела и министарству просвете од 2. јула 1902. године тражећи неко учитељско место у Србији. У писму министру просвете пише:

„Господину Министру Просвете и Црквених Дела

Свршио сам Учитељ. Школу у Србији. О свршеној школи доказ ми је сведоцба, која се налази у Краљ. Срп. Генер. Консул. у Солулу.

Родом сам из Дебра у Ст. Србији.

Од године 1898. до данас учитељствовао сам по источној Маћедонији, где се и данас налазим. Једну сам годину учитељевао у Серезу а остале три у Јанице-Вардару.

Због својих породичних послова и због болести жене ми и деце принуђен сам да умолим Господина Министра Просвете да ми изволи подарити ма које место учитељско у Србији, како би био у могућности да сачувам здравље своје породице.

Апелујући на племенито срце Господина Министра и ослањајући се на узроке због којих молим за премештај, надам се, да ће ова моја молба имати успеха.

У овакој нади, слободан сам назвати се Господину Министру

Понизан слуга
2. јули 1902. г. Михаило М. Вељић,
Јенице-Вардар учитељ."[3]

На ову молбу је позитивно одговорено и Вељић је 11. октобра 1902. године постављен за привременог па за сталног учитеља у село Јовац (Пољаница) са годишњом платом од 600 динара.[4]

У Јовцу је провео школску 1902/1903. годину. Поред учитељског позива дуге зимске ноћи 1902. прекраћивао је бележећи у Јовцу (и у селима Бачвишту, Кацапуну, Белишеву, Клиновцу, Мошганици, Дреновцу, Стублу) народне обичаје и веровања. Већ 27. јуна 1903. тражи премештај.[5] Не добивши одговор обратио се министру просвете и другим писмом у коме наводи разлоге за тражени премештај:

„Господину Министру Просвете и Црквених Послова

Пошто није било могуће, да ми се по првој молби дâ тражени премештај, усуђујем се замолити Господина Министра Просвете, да ме из овог места премештите ма у које друго место округа Ваљевског, само да не останем у Јовцу, у месту, које је по све незгодно и убитачно по мене и моју породицу.

У нади, да ће ми Господин Министар уважити молбу, остајем Господину Министру

Понизан,
24. август 1903. Михаило М. Вељић,
у Јовцу учитељ."[6]

Уз ову молбу дао је и своје мишљење и Н. Ј. Петровић, школски надзор-

ник округа врањског и топличког. Истакао је да се молба треба уважити „пошто је не својом кривицом, дошао у озбиљан сукоб са председником општине те су изгледи да ће се ова распра све више и више распиривати, и то на штету и школе и овога сиромаха учитеља."

Уважавајући разлоге М. Вељића, Министарство просвете га премешта за учитеља III и IV разреда у Разгојну од 1. октобра 1903. године. Задовољан новим учитељским местом и пријемом од мештана обратио се писмом министру просвете:

„Господину Министру Просвете и Црквених послова

Лањске године у октобру месецу постављен сам у разојинску школу за учитеља III и IV разреда. Пошто ми је у овом месту у сваком погледу добро, покорно молим Господина Министра Просвете да ме одавде не креће и не премешта.

Покорни Господину Министру Просвете,
10. маја 1904. год. Михаило М. Вељић,
у Разгојни учит. у Разгојни."[7]
(окр. Вранеоки —
ср. леск.)

У Разгојни ће као учитељ бити све до 1907. године, бавећи се, поред учитељског позива, књижевношћу и прикупљајући народне умотворине. Месеца маја, изненада, тражи премештај:

„Господину Министру Просвете и Црквених Послова
Београд.

На расписани стечај за попуњавање празних и привремено попуњених места, слободан сам јавити се с молбом да једно од ниже именованих пет места добијем:

1. Места су ова:

I. Лесковац II раз. 4 одељење; Округ Врањски, Срез Лесковачки;

II. Баточина II разред; Округ Крагујевачки, Срез Крагујевачки;

III. Ресник III и IV разред; Округ Београдски, Срез Врачарски;

IV. Кусадак II разред; Округ Моравски, Срез Белички; и

V. Нови Ацибеговац III и IV раз.; Округ Смедеревски, срез Орашки.

На једно од ових пет места јављам се на стечај из ових разлога:

а) у овом месту провео сам четири године. Село се налази преко Јужне Мораве. Речно је корито широко и врло незгодно за прелаз а ћуприје нема. Услед тога при прелазу преко реке има великих незгода. Једанпут прелазим у месецу и то ради плате и увек је прелаз отежан с тешкоћама. Кад наступи јесен и зима прелаз преко реке не само што је отежан, већ је често и немогућ. Деца су ми ситна а имам их пет. Најстарије има шест година а најмање два месеца. За време болести нити може овамо доћи лекар, нити пак ја или који други члан моје породице може прећи к њему; и

б) једно од ових места тражим да бих створио најближој родбини могућност, да ми за време болести и других породичних потреба може у свако доба годишње доћи.

2. Имам пуних девет година сталне учитељске службе.

За то време сам оцењен овако:

1898/99. г.	одличан;
1899/900. г.	„
1900/901. г.	„
1901/902. г.	„
1903/904. г.	„
1904/905. г.	„
1905/906. г.	„
1902/903. г.	добар.

3. Никад нисам кажњаван.

Моли се комисија да ме за једно од побројаних места, првенствено варош или варошицу, предложи, Господину Министру Просвете, да добијем, јер поред мога рада у школи, слободан сам позвати се и на мој мали досадашњи књижевни рад.

3. маја 1907. г. Понизан
у Разгојни, Мих. М. Вељић,
Округ Врањски, учитељ III и IV
Срез Лесковачки. разреда."[8]

Како ова молба није уважена, обратиће се Вељић са још две, од 3. августа из Београда[9] и 13. септембра из Разгојне,[10] тражећи премештај у Лугавчину (код Смедерева). На ову последњу молбу Министарство просвете је позитивно одговорило постављајући га за учитеља III и IV разреда у Лугавчини од 1. октобра 1907. године.

Из Лугавчине Вељић прелази у Нови Ацибеговац (1908)[11], па онда у Велес где ће од 1913—1941. године бити управитељ школе, секретар Ђачког интерната и школски надзорник. Године 1941. прелази у Чачак где је и умро исте године.[12]

Из Јовца (1902) и Разгојне (1904) слао је М. Вељић Академији народне умотворине из ових села. Тихомир Бор-

Ђевић и Веселин Чајкановић су 1925. године уврстили у Етнографски зборник три његова прилога: **Обичаји и веровања из Јовца, Стрижба и Обичаји и веровања из Разгојне.**[13]

Поред ових објављених до наших дана су остала сачувана још два мања рукописа: **Загонетке**[14] и **Лечење трбуха бајањем,**[15] записаних у Разгојни, који се налазе у Архиву САНУ у Београду.

Михаило Вељић се бавио сакупљањем народних умотворина у Македонији а објавио је и више књига приповедака са темама из македонског живота.

Загонетке
Разгојна (ср. лесковачки. ок врањски)

1. Црно мече (мечка) дреи тече. (Бакрач).
2. Жути прасци воду легу (Купус).
3. Бело прасе по брег пасе. (Бријач).
4. Ко зева, душу нема. (Маказе).
5. Два орла једна шија. (Врат и Бисаге).
6. Црне врвце низ пут иду. (Мрави)
7. Бела кобила зелен реп. (Празилук).
8. Крпена кошуља једе се. (Баница и Гибаница).
9. У води је суво а у ватри мокро (Восак).
10. Мало прасе све поље испасе. (Срп.)
11. Висок Стојко до Бога, коску нема за бога. (Дим).
12. Закла вола у једном ритy, прону крвца у други рит. (Сунце).
13. Једно је буре пуно вина и ракије а не мешају се. (Јаје).
14. Пуна каца ситна јаја. (Звезде).
15. Лајка лаје у долини — чак се чу је у гарини. (Буваљка — обрађено дрво што се удара при прању кошуље).
16. Озго је плоча; оздо то исто; у средини је месо. (Корњача — Желька).
17. Крива кобила све поље побила. (Коса).
18. Жива душа чека да се мртви подигну. (Квочка и јаја).
19. Четири брата једни за другим иду и не могу да се стигну. (Точкови).
20. Четири се циганке бију а једна их развађује. (Игла и плетиво).
21. Криво, право, Бога ће дохватити. (Пут).
22. Голитенко, коситенко, кроз лору иде накитено. (Чешаo и вашке — уши).
23. Васдан бије никад ништа не добије. (Клепетало).
24. Колико звезда на небу, толико је и на земљи. (Стрлимка).
25. У води стоји а вода га не може кренути. (Сенка).
26. Златно маче у цркви плаче. (Кандило и зејтин).
27. Црвени пас из рупе лаје. (Језик).
28. Где наш зеконја лега, ту траве нема. (Ватра).
29. Уједа а без уста је. (Коприва).
30. Ја га бијем и карам а оно каже: тодорни, тодорни. (Оклагија).

17. VIII 904. Прибрао
Разгојна Мих. М. Вељић
учитељ

Лечење трбуха бајањем
Разгојна (срез лесковачки, окр. врањски

Кад трбух боли — жена болеснику овако баје — да га болест прође.

Болесник или болесница седе. Бајалица узима једну чашу осредњу и испуни је пепелом. По том покрије пепео с крпом и ставља чашу на пупак. Окречући чашу око пупка почиње бајалица шаптати да болеснику прође болест, да рђавштина иде из трбуха у воду или планину. Окретање чаше престаје онда, кад види, да се је окретањем пепео у чаши наслагао и дошао до половине чаше. Онда склања с пупка чашу и вади крпицу. У чашу сипа ладну воду. Пошто промеша, шапуће и даје болеснику да пије. Кад с овим буде готова, одлази огњишту и с дном од чаше начини у ње му десет тачака, које почиње бројати од десет наниже. Кад сврши с десетицом, онда броји од деветице па на ниже и тд. и ово бројање траје све до броја три. Кад код броја три стане, онда почиње од сваког другог броја колута прстима узима по мало пепела и спушта га у чашу. Узеће од пет места пепела пошто има десет колутова. Опет у пепео сипа воду, меша га с једном иглом и шапуће: да болест прође. Сувишну воду баца а оно што је у чаши остало даје болеснику да понесе кући, да му се начињени лек бајањем кад га трбух заболи нађе.

Ако пак ово бајање не помогне ништа, онда се закоље једно пловче и даје се болеснику да пије пловчију крв.

Трећи је лек трљање и топљење.

Четврти је начин лечења. Узима се један нож и бајалица преко трбуха га неколико пута прекрсти и неке неразумљиве речи шапуће.

17. VIII — 904. г. Прибележио
у Разгојни Мих. М. Вељић
учитељ.

Напомене:

1. Илија Николић, **Рукописна збирка** македонских народних песама Михаила М. Вељића: — Реферати XIII Конгреса Савеза фолклориста у Дојрану 1966. године. Скопје, 1968, 90.

2. Сачувано је из овог времена и Вељићево писмо од 16. XII 1898. године упућено из Јанице-Вардара Милојку Веселиновићу у Битољу. У њему моли, М. Вељић, да се Јовану из Лазаревца да помоћ од 30 динара и да га приме у Вечерњу школу у Београду (Народна библиотека СР Србије у Београду, сигн. Р 413 (III) 251.

3. Архив СР Србије, МП, 1903, 13, 78.

4. Исто.

5. Архив СР Србије,(МП, 1903, 49, 160. (Убудуће: АС. . . .)

6. Исто, МП, 1903, 53, 78.

7. Исто, МП, 1904, 43, 88.

8. Исто, МП, 1907, 67, 52.

9. Исто, МП, 1907, 66, 54.

10. Исто, МП, 1907, 54, 115.

11. Исто, МП, 1907, 40, 71.

12. Илија Николић, цит. дело, 90.

13. **Живот и обичаји народни,** књ. 14. Различита грађа за народни живот и обичаје, Београд, 1925, 389-396.

14. Архив САНУ у Београду, Етнографска збирка, бр. 171. Рукопис је на једном листу, величине 20,0 x 34,0 см. Писано мастилом.

15. Исто, Рукопис је на једном листу, величине 20,0 x 34,0 см. Писано мастилом. Под истом сигнатуром налазио се и трећи рукопис **Празноверице** али он није на месту, а и поред трагања нисмо могли доћи до њега.

Staniša Vojinović

A FORGOTTEN COLLECTOR OF FOLK LITERATURE IN JOVCE AND RAZGOJNA

The teacher Mihajlo Veljić, who collected the folk literature in Jovce and Razgojna as well, spent a certain time in the region of Leskovac. This diligent educational worker did not stay for a long time in the region of Leskovac, but his work was fruitful. His manuscripts are kept in the archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Belgrade.

Драгољуб Трајковић

Из прошлости Лесковца

ЉУБОМИР БОГДАНОВИЋ

Институт за испитивање материјала СР Србије објавио је прошле године да је 13. фебруара 1984. године преминуо један од оснивача овог Института и дугогодишњи директор Центра за механику тла и фундирање, почасни члан Научног већа истога Института, дипл. инж. Љубомир Богдановић, научни саветник у пензији. У исто време објављен је о томе и отлас Богдановићеве супруге Радмиле рођ. Голубовић.

Љубомир Богдановић је рођен у Лесковцу 29. октобра 1903. године, и у месту свога рођења завршио је гимназију, а грађевински одсек на Технолошком факултету у Београду 1930. После три године положио је и испит за овлашћеног грађевинског инжењера.

За време школовања, иако је постизао врло добре успехе, није му било лако, јер су му родитељи, Нађа и Шана, били сиромашног стања. Но, захваљујући извесној новчаној помоћи коју је добијао од послодавца код кога му је отац био у служби (у исто време кад и Коста Стаменковић) и од једног школског друга, повремено и од давања часова из математике, — некако је везивао крај с крајем.

Најпре је служио у грађевинском предузећу Петра Крстића у Скопљу, где је учествовао у срачунавању и извођењу армиранобетонских конструкција на објектима као што су били: павиљон у Катлановској бањи, санитетски магацин војне болнице, зграда бановинске штампарије и једна приватна зграда. Поред тога, као надзорни инжењер и сарадник пројектанта учествовао је и у грађењу палате Окружног уреда за осигурање радника у Скопљу, као и грађењу дома за индустријско-трговинску комору у истом граду. Обе зграде биле су армиранобетонске конструкције. У истој улози учествовао је и у грађењу још неких објеката у Скопљу, а руководио и радовима на грађењу армиранобетонског моста преко реке Пене у Тетову. По том је био надзорни инжењер на грађењу хидроцентрале на реци Трески код Скопља, и тада као сарадник професора Миладина Пећинара учествовао у пројектовању и срачунавању армиранобетонских конструкција, у контроли грађења и руковођењу лабораторијом за испитивање бетона, све до успешног пуштања централе у погон.

Од априла 1938. до маја 1941. године био је шеф конструктивно-статичког одсека техничког одељења градског поглаварства у Скопљу, и учествовао у прорачунавању и контроли извршења армиранобетонских конструкција вишеспратне управне зграде истог поглаварства, а вршио и ревизије статичких рачуна армиранобетонских конструкција разних архитектонских објеката, какав је био и мост преко Вардара, и израдио генерални пројекат једног подвожњака у Скопљу.

У јуну 1941. године, пошто је морао да напусти Македонију, Љубомир Богдановић је постао инжењер техничког одељења градског поглаварства у Лесковцу, где је руководио и асанационим радовима (улице, приступни путеви, канали), а пројектовао и руководио у извођењу рејонских водовода. Доцније, као шеф техничког одељења ГНО Лесковац, учествује у организовању и извођењу обнове порушеног града и његове калоричне централе, као и хидроцентрале у Вучју. Ради појачања калоричне централе, тада је подигнута нова зграда, изграђени армиранобетонски темељи и монтирана парна турбина од приближно 1000 KW.

Тих година Лесковчанин Љубомир Богдановић учествује и у спремању подлоге и организовању израде регулационог плана по коме се Лесковац и доцније изграђивао.

У априлу 1946. год. инж. Љ. Богдановић долази на место надзорног инже-

њера за праћење система хидроцентрале Власина — Врла, и сарађује са пројектантском групом на терену, учествује у организацији и вршењу надзора, у решавању проблема насталих у току извршења радова на уређењу градилишта, доводних тунела и земљане бране. Убрзо постаје главни инжењер и вршилац дужности директора инвеститорског предузећа Хидроцентрале Власина, над којим је стајало Савезно министарство електропривреде. Две године доцније добио је место директора Лабораторије за геотехнику и бетон зв. Геобетон при истом Министарству.

Као шеф лабораторије за геотехнику и бетон, организовао је лабораторију, прибавио стручно особље за одговарајуће послове и руководио курсевима за испитивање бетона. Поред израде нацрта за одговарајућу опрему и упутстава за стандардне огите, под његовим руководством извршене су припреме и успостављено 16 теренских лабораторија на градилиштима хидро и термо централа за испитивање бетона и земље; и то за бетон на хидроцентралама Мавровo, Власина, Зворник, Јабланица, Горња Зета—Никшић и др.

Поред тога што им је обезбеђен и обучен најнужнији кадар, поменуте хидроелектране добиле су и самосталне теренске лабораторије за испитивање хидротехничког бетона и опремљене пресама и другим уређајима, а централна, лабораторија у Београду ушла је у састав Другог одељења за бетон Института за испитивање материјала.

У својству шефа лабораторије за бетон и бетонске конструкције при Савезном министарству електопривреде, инж. Богдановић указује инструкторску помоћ при испитивању хидротехничког бетона и његових саставних делова, уз праћење и контролу рада теренских лабораторија на градилиштима хидро и термо централа. Њему припада и заслуга за организацију мерења деформација стена у тунелима под притиском на хидроцентралама Мавровo и Рама.

Маја 1950. г. створен је хидроенергетски завод спајањем „Геобетона" и Хидротехничке лабораторије, и Љ. Богдановић постаје његов главни инжењер и долази на чело лабораторије за бетон, за геомеханичко испитивање и оформљење групе за тунеле под притиском. Под његовим руководством врши се лабораторијско испитивање бетона, цемента, агрегата и материјала за насуте бране хидроенергетских постројења, као и одређивање еластичних својстава стена у тунелима под притиском. Сарађује и на пројектовању тунелских облога и обезбеђењу спреме за оскултацију брана (Мавровo, Зворник, Међувршје и др), као и са пројектантима на диспозицијама мерних инструмената и прибора за оскултацију брана.

Као шеф енергетског завода „Геобетон" активно је учествовао на оснивању и формирању Института за испитивање материјала СР Србије, и постао шеф његовог III одељења за механику тла и фундирање. У њему је потом био члан управног колегијума и Савета. Рад овог одељења био је оријентисан првенствено на решавање задатака из привреде, а његовим проширењем обухваћено је и решење геомеханичких проблема при пројектовању и праћењу земљаних насутих брана, путева, аеродрома, темеља при фундирању индустријских и других објеката, далековода, као и површинских копова при експлоатацији угља. Уз стално повећање и обучавање потребних кадрова, увођене су и савремене методе испитивања у лабораторијама у Београду и на разним теренима уз снабдевање истих одговарајућом опремом која је претежно израђивана у нашој земљи.

Богдановићевим старањем постављене су и солидне основе за решавање и научноистраживачких проблема из области механике тла и фундирања. Основан је и геомеханички катастар, оформљене теренске и студијске групе, и тако -ɐnuuɐdu Ă ииг 'ɐчнэчгӭю ɥɐd нэqəɯɐnN ма могућности, због недовољног броја специјализованих сарадника (јер је на конкурсима био слаб одзив), донекле и због недовољних финансијских средстава. Ипак, рад у одељењу усмераван је на стварање основа за научноистраживачку делатност у области младе науке механике тла, о чему је објављен већи број чланака из пера сарадника одељења (о појединим методама испитивања, о лесу и његовим карактеристикама, о пенетрационој отпорности тла, о геомеханичком карактеру и др.). У то време посвећена је пажња и курсевима и семинарима. Одељење је учествовало и са предавањима и практичним радом на огитима у лабораторији (1957. год. одржан је курс за инжењере и техничаре из геомеханике у ДИТ-у, а семинар за путеве у Институту). Са рефератима сарадника учествовало је у земљи и на конгресима за механику тла и фундирање, за путеве и др., а за иста питања успостављени су и контакти са иностраним стручњацима. Сем тога, у граница-

ма могућности, посвећена је пажња и специјализацији млађих сарадника у иностранству. Приликом посете иностраних стручњака организована су предавања и консултације о одговарајућим темама.

Слику о развоју, унапређењу и постигнутим резултатима, као и о створеној основи за бржи развој научно-истраживачке делатности истог одељења, употпуњују годишњи извештај и елаборати извршених задатака из оперативе и његове научно-истраживачке делатности.

Пријављујући се за конкурс који је био расписан од стране Савета Института за испитивање материјала НР Србије у Београду (в. Службени лист бр. 29 од 23. јула 1958. г.), и то за шефа Одељења за механику тла и фундирање одн. ради добијања звања вишег научног сарадника, Љубомир Богдановић је о свом раду, поред предњих података (који су од ниже именованих референата потврђени као тачни), изнео и преглед својих објављених или необјављених радова, чланака, превода и др., а потом и податке о специјализацији, студијским путовањима у иностранство и др.

Поред пет својих превода са страних језика које је дотле објавио на разним местима, Богдановић је навео и 18 превода са немачког , енглеског, француског, руског и фламанског језика, и то разних чланака и одломака за интерну употребу, а затим и седам својих радова, од којих су штампана само два, док су остали читани на скуповима или служили за интерну употребу.

На специјализацији у Швајцарској, у Цириху, Богдановић је изучавао савремену опрему и методе рада у лабораторији за бетон, а на студијском путовању по Аустрији, Западној Немачкој и Италији упознавао је савремене израде бетонских облога хидротехничких тунела под притиском, као и методе и опрему за оскултацију водојажа. У Бугарску је путовао да упозна рад и организацију њихових истраживачких институција и постигнуте резултате у грађевинарству, али и њихове проблеме у вези с тим.

Учествовао је на интернационалним конгресима у Цириху и Лозани (за механику тла и фундирање) и у Лондону (за исте теме), и на конгресу немачког друштва за нискоградњу.

Богдановић је учествовао и у стручним, ревизионим комисијама и комисијама експерата при пројектовању и извођењу облога хидротехничких тунела под притиском; исто тако и при решавању проблема квалитета извршених радова на бетонским бранама (Јабланица и др.) због корозије бетона. Учествује у решавању разних геомеханичких проблема при фундирању објеката и изради насутих брана, путева и др.; као и у ревизији пројеката хидротехничких објеката (Кокин брод, акумулациони басен Никшић, ХЕ Маврово и др.).

Давао је и стручне рецензије разних чланака.

Решењем Института за испитивање материјала НР Србије од 28. фебруара 1959. год. одређени су да као референти поднесу своје мишљење о радовима инж. Љубомира Богдановића, шефа III одељења истог Института, инжењери и професори Борђе Лазаревић, Миладин Пећинар и Миодраг Милосављевић, од којих је први био редовни а трећи дописни члан Српске академије наука. Они су овај реферат поднели у два дела: у првом су на две куцане стране дали кратак преглед дотадање делатности инж. Љ. Богдановића и нашли да је та делатност „у свима областима била врло успешна, да је она врло разноврсна и да је у специјалним областима довољно продубљена, чиме су одговарајући проблеми добили исправна техничка решења". И даље навели: „Његов конструкторски рад, његов истраживачки рад и његове, нарочито у последње време припремљене студије за штампу, сведоче о његовој великој радљивости. Због тога чланови комисије сматрају да могу са задовољством да предложе Савету Института да додели инжењеру Љубомиру Богдановићу, шефу III одељења, звање научног саветника".

Поред предњег кратког, исти референти су 30. маја 1959. године поднели и други опширни део свога реферата у коме су, на 11 куцаних страна, изнели и исцрпне податке о службеничким кретањима, инжењерским и истраживачким радовима Љ. Богдановића, као и неке биографске појединости.

После тога Савет за научни рад НР Србије донео је решење бр. 945/1 од 1. јуна 1960. године којим се потврђује избор инж. Љубомира Богдановића у звање научног саветника у Институту за испитивање материјала НРС у Београду. У томе звању Љубомир је остао све до 1970. године, тј. до одласка у пензију.

Сем учешћа на поменутим националним и интернационалним конгресима, он је 1961. учествовао на конгресу у Паризу, а 1963. године и у Визбадену.

Радови које је објавио 1959. године имају за предмет: одређивање отпорности тла на пенетрацију; одређивање носивости шипова из статичке пенетрационе отпорности тла; процену очекиваних слегања објеката помоћу модула и коефицијената стишљивости. У току 1969. год. Богдановић је објавио и два рада, један о повећању отпорности на пенетрацију слабо кохерентног тла и носивости франки шипова, а други о носивости шипова из отпорности на пенетрацију кохерентног тла (за оба в. Саопштења ИМС-а, бр. 28/69).

Кад је отишао у пензију; Љубомир Богдановић је сарађивао са Центром за механику тла и фундирање Института за испитивање материјала СРС у вези са више тема које су биле предмет научног истраживања. Међу њима су биле: слегање крутих објеката (силоса) на меком тлу малих пенетрационих отпорности (чланак објављен у Саопштењима ИМС, бр. 34/73); утицај вискозности земљаних материјала у темељном тлу на слегање високих објеката) два чланка са посебним поднасловима (објављена у часопису „Изградња" бр. 9 и 10/76); слегања и модули деформације темељне стенске масе ИКТ и телевизијског торња на Авали (објављено у часопису „Наше грађевинарство", бр. 10/76). Затим је објавио и друге чланке: један о пенетрационој отпорности лесног тла, и то у два дела — модули стишљивости и слегање стамбених кула у Горњем Земуну (часопис „Изградња", бр. 9 и 10, 1977); други о одређивању специфичног коефицијента слегања I м из пенетрационих отпорности лесних наслага (часопис „Изградња", бр. 7/81).

За допринос научно-истраживачком раду у вези са фундирањем објеката у Новом Београду, Богдановић је са још два сарадника 1962. године добио октобарску награду прада Београда; за залагање у раду и заслуге стечене на социјалистичкој изградњи земље он је још 1955. године добио Орден рада II реда, док је 1966. године, за нарочито залагање и постигнуте успехе у социјалистичкој изградњи наше земље одликован Орденом рада са црвеном заставом.

Године 1983, поводом 35 година рада Института за испитивање материјала СР Србије, проглашен је за доживотног почасног члана Научног већа истога Института.

Љубомир Богдановић је умро у Београду 13. фебруара 1984. године.

Подаци о раду Љубомира Богдановића узети су како из његове пријаве за конкурс ради стицања звања вишег научног саветника (као што је поменуто) тако и из извештаја који су у вези с тим поднели професори Борђе Лазаревић, Миладин Пећинар и Миодраг Милосављевић, предлажући га за исто звање.

Подаци о раду Љубомира Богдановића изнети су и у Билтену бр. 7 који је 1960. године објавио Савет за научни рад НР Србије (в. стр. 33 до 40).

*

На овом месту о инжењеру Љубомиру Богдановићу изнећемо и неке податке који су недавно објављени. Наиме, из једног прилога др Живана Стојковића о раду Градског народноослободилачког одбора у Лесковцу од октобра 1944. до маја 1945. године, поред осталог, видимо да су том органу народне власти припадали и у њему као техничко особље радили Љубомир Богдановић, Славко Маринковић и Михајло Глигоријевић. Сем тога, пошто је „бомбардовањем Лесковца била нанета знатна штета електричној мрежи и било онемогућено снабдевање електричном енергијом", формиран је одбор чији је „један од важних задатака био електрификација прада". У овај одбор, поред петорице других, ушао је и Љуба Богдановић, „који је имао задатак да проучи и припреми решења за сва питања у вези са електрификацијом прада". Пошто је „због изузетно разорног бомбардовања" и иначе стање у Лесковцу било врло тешко, „формирана је комисија за додељивање привремене помоћи погорелцима и за обнову порушених зграда". Чланови ове комисије били су Љуба Богдановић, др Раде Свилар и Бранислав Бикић.[1] (в. Лесковачки зборник, књ. XXV, стр. 206, 207, 212 и 213).

КАКО ЈЕ ЛЕСКОВАЧКИ ИНДУСТРИЈАЛАЦ ЗАКОРАЧИО У ПУБЛИЦИСТИКУ

Један од синова Косте Илића Мумције, Милан, покренуо је 1935. год. једну интересантну ревију под насловом „Мој план", неку врсту часописа формата 30 са 23 см двостубачког текста. И још у првом броју, поред осталог, како сам каже, „изнео масу конкретних и корисних предлога, који би као такви одлично допринели напретку привредног

[1] У „Нашој речи" од 10. марта 1945. године може се прочитати и ово: „Нови Лесковац биће изграђен по последњим захтевима урбанистике и хидротехнике". . . „Скуп је отворио потпредседник градског НОО-а Љубомир Богдановић.

живота у земљи, а самим тим и смањили беспослицу која код нас влада". Истина, примећује он, „у последње време држава све чини да томе народу колико толико притекне у помоћ, и зато сваке године вотира кредит од око сто милиона динара, која се свота дели у виду помоћи за пострадале од суше, града, поплаве, неродице итд. Али та помоћ је, каже даље, палијативног карактера и она не лечи зло онако како га треба лечити, већ га само одлаже, па да се оно и до године појави".

Пошто, дакле, није био прихваћен ни један од његових предлога изнетих у првом броју часописа „Мој план", М. Илић се у јануару 1936. године враћа једном свом предлогу који је износио и петнаест година раније. „Тиче се, како сам каже, копања пловног канала који би везивао Дунав са Јегејским морем, тј. са Солуном". Уместо, дакле, што су за пострадале и пасивне крајеве дељене стотине милиона динара, а чиме ништа није коришћено заједници, већ се само понижавао сељак, „којему је испод достојанства да ма чију помоћ прима", требало је тај радни свет запослити на копању и зидању оног канала. А да је тако поступљено, „данас би изградња његова била већ завршена и ми бисмо имали јединствену саобраћајну везу са Јегејским морем односно тако рећи са целим светом, и то потпуно бесплатно". „Да смо то учинили, сасвим је сигурно да би беспослицу уопште отклонили и да би наш извоз руде, угља, дрвета, цереалија, воћа и свих осталих земаљских производа не само удвостручили већ би га и упетостручили". Међутим, „данашње високе подвозне тарифе не допуштају нам да ми са својом трговинском и извозничком експанзијом ставимо се у ред оних држава код којих је та тарифа знатно јефтинија. Ради тога ми нисмо у стању да њима конкуришемо, иако свих услова за то имамо. Онако, да смо изградили тај канал, ми бисмо то врло лако учинили и данас били моћни и богати. Но не само то, већ би од тога канала имали огромну корист од транзита којим би се све суседне земље (као Мађарска, Аустрија, Румунија, Бугарска па чак Немачка и Чехословачка) могле служити итд. и своју робу њиме превозити".

Илић, даље, каже: „Тај канал би нам и у стратегијском и туристичком погледу значио много, јер би у случају рата веома корисно послужио за превоз војске и војних потреба, а туристе би привлачио својом романтиком, пошто би он просецао најлепше крајеве наше земље засађене и с једне и с друге стране родним дрвећем. Тако би овим каналом дошли у директну везу са целим светом, те би тако пароброди свих земаља допирали до наше земље, а тиме би и стране фабрикате — који су нам нужни ради обнове земље — знатно јефтиније добијали, што би опет допринело побољшању живота нашега народа". Поред користи од тога канала и за наш извоз, њиме „би се једном за свагда обезбедили и од поплава, а једновремено користили и бесплатно наводњавање".

У наредном броју исте ревије за јануар 1936. године, у посебном чланку, М. Илић се бави питањем електрификације као услова за напредак домаће индустрије, привреде уопште и железница, па, између осталог, каже: „Ту електрификацију првенствено треба отпочети на Бердапу, где је пад Дунава најсилнији и слив воде најјачи".

Други чланак намењен је унапређењу овчарства у појединим крајевима, Југославије, и у њему се износи како би то требало постизати, у коју сврху су дата и правила овчарске селекцијске задруге (у 77 посебних чланова). Иза тога је и чланак о млекарству и његовој индустрији код нас, уз који су дата и правила млекарске индустрије (укупно 62 члана).

При крају истог броја ове ревије објављен је и један напис у коме су улупћене замерке уреднишшву „Лесковачког гласника" као да је оно изнело како је Милан К. Илић у своје време покренуо тај лист „имајући пред очима какву ћифтијску рачуницу", а што у ствари исто уредништво није изнело у чланку чијом садржином М. Илић није био задовољан (вероватно што њему за покретање „Лесковачког гласника" није одато потребно признање).

Претпоследњи чланак у овом броју, под насловом „Пример за подизање кућевне индустрије", посвећен је питању како „да нашем сељаку пружимо могућност рада и зараде онда када он заврши рад на обрађивању својих поља". За то је потребно, каже Илић, да што интензивније настанемо оснивању кућевне индустрије на нашем селу, те да тој индустрији посветимо што већу пажњу. Тада ћемо своје потребе сами подмиривати, а не да са стране увозимо разне артикле које и ми сами можемо израђивати. Тако се ради у свима културним земљама и зато оне и могу напредовати у свима правцима. Код њих је сваки сељак обучен каквој вештини кућевне индустрије,

те он никада није незапослен, већ ради и зими и онда кад услед рђавог времена не може обрађивати своје поље... Он има двоструку корист од тога, јер своју децу, а нарочито женску, још из малена обучава каквом корисном стручном раду".

У истој ревији објављен је и чланак под насловом „Полемика стране штампе и узбуна око божићне јелке", а који је претходно донео „Народни лист" поводом предлога М. К. Илића да се допусти продаја божићних јелки само са кореном, јер „би се тако засађена она могла годинама уносити и износити из куће, а најзад када стабло ојача, сопственик га може засадити у својој башти или дворишту, где ће поред природног хлада имати и прочишћен борски ваздух који нарочито добро на плућа утиче, и где ће, када то дрво посече, добити новац који је дао за младу јелку, и то са великом каматом".

Последње три стране ове ревије за јануар садрже разне огласе, углавноме за индустрију Илића у Лесковцу и Београду, али и за друге фабрике. На првој пак страни њених корица читамо: „Сађаши економски рат је страшнији од Европског рата, јер нам овај рат прети потпуним осиромашењем". И даље: „Свима часним патриотима ове земље честитам нову 1936. годину и желим да у идућој години читајући и радећи по септембарској свесци „Мој план" дочекамо срећнији живот. Радећи тако, уверен сам да ћемо најдаље за шест година повратити око 93% изгубљене вредности нашем динару, што значи да ћемо нашега пољопривредника оспособити да он за 1 кг. жита уместо данашњих 1,70 динара добије стварну вредност од приближно 24,30 динара за исту количину. У овом случају ми бисмо за дин. 205, колико сада плаћамо за 1 наполеон, после примили за исту своту 14 1/2 наполеона. Не радимо ли овако, онда ће и даље наших 17 сељака радити да исхране и одену за добар живот једног страног радника".

На првој страни истих корица, испод слике овна, за чије рогове је речено да су непрактични, стоји ово: „Грцима продајемо јагањце и овце, а они нама вуну! Испаша пропада! Не кољите јагањце, јер годишње дајемо странцима за вуну и вунене прерађевине око четврт милијарде динара".

Засад толико о овом броју Илићеве ревије за јануар 1936. године.

У броју за септембар 1935. године Илићева ревија „Мој план" има и оваква (иначе већ наведене) мисли: „Сађаши економски рат је страшнији од Европског (тј. од првог светског) рата, јер нам овај прети потпуном осиромашењу!". И даље: „Борба за привредну независност нека нас све окупи као што смо били окупљени у ослободилачкој борби!" — „Непотребни увоз од 1921. до 1935. год. око две стотине милијарде динара". — „Миродобни динар 100 пара у злату". — „Данашњи динар 7 пара у злату". — „Дакле, „пад динара 93%". — „Како да изађемо из кризе?" — „Сваки је занат златан, а најбољи је онај занат којег се човек с вољом прима". — „Кад можеш бити бољи, не задовољи се оним какав си сад". — „Сваки почетак је тежак. Без муке нема напретка. На муци се познају јунаци". — „Прилике југословенског народа могу се поправити само непрекидним и истрајним радом. Зато се не уздајмо ни у кога другог, већ одлучно све своје послове сами свршимо и тиме постанемо поборник у борби живота".

На првој страни корица, при дну, донета је и слика (цртеж) на којој је представљена Југославија са становницима разних категорија, углавноме сељака, лево, а десно део градског насеља са фабрикама и палатама. При дну: „17 наших сељака раде за 1 страног радника".

Читава друга страна истих корица посвећена је „Привреднику" (чији је оснивач Владимир Матијевић) коме су се обраћали младићи ради добијања запослења. Исто и на стр. 20, где је анкета о овчарству и отлас за одела „Соко".

Овај број ревије „Мој план" за септембар 1935. године има 20 двостубачких страна. У њему су, на 16 страна, изнети разни Илићеви планови. Први под насловом „Економско-финансијски, индустриски и извознички планови за општи напредак земље". Затим. „Проблем сељачких дугова", па онда „План о индустријализацији земље" и шта износи „Хенри Форд о привредној кризи". Посебно су прештампани написи из „Политике" (о Подсуседу код Загреба где се гаје калифорнијске бресквe „чији плодови теже и више од пола килограма"), из „Времена" (три чланка о томе „како ради цео напредни свет, те да би постао срећан и богат") и из „Лесковачког гласника" (од 2. новембра 1921. г. — главне одредбе удружења госпођа и госпођица града Лесковца за сузбијање луксуза; од 12. новембра 1921. г., 10. децембра исте и 26. марта 1922. године о сузбијању одн. против луксуза, уз „Једно објашњење друштва за сузбијање луксуза").

На трећој страни корица ревије за 1935. годину препоручује се књига д-ра Гостушког „Лечење болести лековитим биљем", затим лекови и заштитна цепива „против свију врста заразних болести код домаћих животиња"; а препоручује се и силос-сместиште Штедионице Дунавске бановине у Смедереву, као и „Соко" одела Прве српске фабрике конфекције а. д. у Конаку (Банат) и Београду. На последњој страни корица су разни огласи текстилног концерна Косте Илића синова а. д., као што ће се поновити и на последњој страни корица исте ревије за март 1936. године.

Даље приказујемо Илићеву ревију „Мој план" за март 1936. г. (стр. 87—134). На првој страни корица, поред слике на којој су кошнице, наводи се да се за 600 динара могу купити три кошнице, од којих се за пет година може добити стопина са приходима од 25.000 динара. На другој страни истих корица је анкета о свињарству, извозу меснате сланине (бакхам) и шунке, а потом, почев од стр. 87, чланци М. Илића „Криза дрвне индустрије открива нам нов извор богатства" и „Подизање кућне индустрије", а затим „Правила задруге кућевне индустрије" (стр. 89—96), па опет чланак (управо „студија") **М. К. Илића „О нашем пчеларству поводом стручних излагања у овој књизи"** (стр. 97—116), иза чега долази излагање „Мед, восак и њихови производи" (стр. 116—133) о разним својствима меда и његовој хранљивости и лековитости. Међу је посвећена и стр. 134, као и трећа (унутрашња) страна корица, а четврта (последња) доноси разне огласе за текстилни концерн Косте Илића синова у Београду (фабрика вунених тканина), у Карловцу (фабрика вунених тканина — Вуна а. д.), у Петровграду (Прва српска фабрика мрежа а. д.), опет у Петровграду (Српска фабрика тепиха „Лазар Дунђерски" а. д.), још једна у Карловцу (Текстилна индустрија а. д.), опет у Београду (Текстилна фабрика Косте Илића синова а. д.), у Лесковцу (Фабрика канапа и ужарије а. д. и Текстилне фабрике Косте Илића синова а. д. — разне врсте памучних, кудељних и ланених тканина итд.). Концерну је припадала и Прва српска фабрика конфекција а. д. („Соко" одела) у Конаку (Банат) и Београду (телеграм: „Мумциски", Београд).

Поред стоваришта у Београду, концерн је имао и читав низ стоваришта у Словенији Хрватској, Војводини, Босни, Србији и Македонији.

На последњој страни корица исте свеске, при дну, стоји: „Што плаћиш, то имаш!".

Dragoljub Trajković

TWO CONTRIBUTIONS FROM THE PAST OF LESKOVAC

In two shorter works the author publishes the data about two interesting persons from the past of Leskovac: engineer Ljubomir Bogdanović, who was awarded many times for his work, especially after the War, and an industrialist of Leskovac, who had a hobby to publish magazines and different fantastic proposals ang articles from the field of economy and industry.

48(497.11)

Dr Novica Ranđelović
Dr Vlastimir Stamenković

Travnjačka flora jugoistočne Srbije (II)

Građa za floru jugoistočne Srbije

U v o d

Sedamdesetih godina započela su detaljna proučavanja flore pojedinih prirodnih objekata u jugoistočnoj Srbiji od strane lokalnih botaničara. O dosadašnjim rezultatima tih istraživanja ilustrativno se može videti iz tabele 1.

Tabela 1. Pregled istraženih objekata u florističkom pogledu u periodu od 1970—1985. godine.

R. br.	Istraživač	godina	Objekat	Ukup. vrsta
1.	Novica Ranđelović	1973	Seličevica	668
2.	Vidak Jovanović	1975	Kukavica	621
3.	Miodrag Ružić	197	Pasjača	625
4.	Novica Ranđelović Vlastimir Stamenković	1979	Grdelička klisura	808
5.	Novica Ranđelović	1985	Rodopske planine (levo od J. Morave)	558
6.	Vidak Jovanović	1979	Rodopske planine (desno od J. Morave)	
7.	Miodrag Ružić	1981	Vidojevica	840
8.	Vlastimir Stamenković	1983	Vlasina, Lužnica	1361
9.	Novica Ranđelović Vlastimir Stamenković	1983	Vlasotince	566
10.	Novica Ranđelović Vlastimir Stamenković	1984	Rujan planina	500

Prilikom sastavljanja konačnog spiska biljaka vodiće se računa o podacima koje su dali svi istraživači flore ovog područja. Sporni taksoni, koji su zapisani a nisu potvrđeni, proveriće se na terenu i nakon provere biće obrađeni ili kao prisutne biljke za Floru jugoistočne Srbije ili kao izumrle i iščezle biljke. Na taj način, na jednom mestu, biće obrađeno celokupno biljno bogastvo ovog dela naše Republike. Tako urađena flora predstavljaće bazu za planiranja u mnogim privrednim oblastima.

Rezultati istraživanja

U ovom radu su izneseni rezultati istraživanja travnjačke flore u periodu od 1980—1985. god. Ukupno je opisana 261 vrsta viših biljaka. Taj broj sa predhodno objavljenim radom „Travnjačka flora jugoistočne Srbije" (1985) I, čini ukupnu floru travnjaka ovog područja. U tekstu će biti pored vrsta navedenih i lokaliteti kao i ekosistemi u kojima pojedine vrste nalaze najoptimalnije uslove za svoj razvoj. Popisom nisu obuhvaćene vrste koje rastu u šumama, na obradivim površinama i na smetlištima. Te vrste će biti obrađene u posebnim prilozima.

Prilikom zadnjih istraživanja konstatovan je na jugu Rpublike, u okolini Vranja, Bujanovca, Preševa, Trgovišta i Bosilegrada, jedan broj retkih biljaka od kojih su mnoge prvi put konstatovane za područje SR Srbije. To su najčešće mediteranski i submediteranski elementi kojima ovo područje predstavlja najseverniju granicu rasprostranjenja. Iz činjenice da se ove biljke nalaze na granici svoga areala rasprostranjenja može da sledi sumnja o pri-

padnosti tih biljaka do sada poznatim taksonima. Naime, poznato je pravilo da su jedinke jedne vrste na periferiji areala rasprostranjenja izložene većim kolebanjima ekoloških faktora, pa su i same podložne morfo-genetskim promenama. To prostije znači da od takvih jedinki ili populacija možemo očekivati nove taksone.

Popis vrsta

Achillea ageratifolia (S. S.) Boisss. Stenovita mesta. Jerma, Karadak.
A. clypeolata S. S. Pašnjaci na krečnjaku. Ljuberađa, Prokuplje.
Adonis vernalis L. Pašnjaci na krečnjaku. Blato, Vojnici, Dimitrovgrad.
Aegilops cylindrica Host. Suvi pašnjaci na krečnjaku. Gornji Matejevac.
Aethionema saxatile (L.) R. Br. Pašnjaci na krečnjaku i dolomitu. Gornje Krnjino, Preševo.
Agropyrum cristatum (Schreb.) P. B. Pašnjaci na krečnjaku. Suva planina.
Agrostis alba L. Vlažne livade. Dejan (Vlasotince)
Ajuga laxmanii (L.) Benth. Pašnjaci na krečnjaku. Preševo. Vojnici.
A. chamaepytis (L.) Schreb. Pašnjaci na krečnjaku. Snrdakovo, Rujan pl.
Alisma plantago-aquatica L. Močvarne livade. Babušnica, Vlasina.
Allium moschatum L. Suvi pašnjaci na krečnjaku. Vojnici, Preševo.
Allium scordoprasum L. Na pašnjacima. Bogdanovac.
Althea hirsuta L. Na krečnjačkim stenama. Rebrine.
Alyssum campestre L. Stenovite travne površine. Rujan planina.
A. markggrafij Schult. Serpentinski pašnjak. Miratovac.
A. minus (L.) Rothm. Pašnjak na granitu. Rujan planina.
A. saxatile L. Stenovita i kamenita mesta. Kukavica, Grdelička klisura.
Anagallis arvensis L. Na pašnjacima i usevima. Rujan planina.
A. femina Mill. Na pašnjacima i livadama. Grdelička klisura.
Anchusa barrelieri (All.) Vitm. Suvi pašnjaci. Golemi vrh.
Antirrhinum orontium L. Suvi pašnjaci. Preševo i Klenike.
Anthyllis montana L. Pašnjaci na krečnjaku i dolomitu. Litica, Izvor.
A. vulneraria L., subsp. pulchella (Vis.) Bornm. Dolomiti. Preševo.
Anthericum lilago L. Šikare i pašnjaci. Bujanovac, Preševo.
Arctostaphyllos uva-ursi (L.) Sp. Subalpski pašnjaci. Vardenik (Strešer).
Armeria montana L. Pašnjaci na granitu. Rujan planina.
Artemisia lobelii All. Pašnjaci na krečnjaku i dolomitu. Sić. klisura.
Asperula longiflora W. K. Pašnjaci na dolomitu. Rujan planina, Preševo.
Astragalus depressus L. Pašnjaci na krečnjaku i dolomitu.
var. depressus. Suva planina, Vidlič Veliki Stol.
var. hirtus Diklić. Preševo (Kara Dag).
Astragalus vesicarius L. Dolomitski pašnjaci.
subsp. albus W. K. Bosilegrad (Izvor).
Asyneuma anthericoides (Ika) Bornm. Suvi pašnjaci. Litica. (Suva pl.).
A. canescens (W. K.) Gris. Litica. Suvi pašnjaci.
A. limonifolium (L.) Janch. Dolomitski pašnjaci. Kara Dag (Preševo).
Avena pubescens Huds, Suvi pašnjaci. Suva planina.
Beckmania eruciformis (L.) Host. Močvarne livade. Belotinac (Niš).
Bromus erectus Huds. Brdski pašnjaci i livade. Prohor Pčinjski (Kozjak).
Bromus erectus Huds., subsp. fibrosus (Hack) Stoj. et Stef. Pašnjaci na serpentinu. Miratovac (Kara Dag)
Bupleurum veronense Tur. Dolomitski pašnjaci. Preševo.
Butamus umbellatus H. Vlažne i močvarne livade. Lipovica.
Campanula glomerata L. Planinske livade. Litica, Vlasotince.
C. grossecii Heuff. Stenoviti pašnjaci. Mali Stol, Sićevačka klisura.
C. sibirica L. Krečnjačke stene. Ljuberađa
C. versicolor Anderws. Dolomitske stene. Preševo (Kara Dag).
Cardamine parviflora L. (?) Vlažne livade. Rasprostranjena.
Carum graecum Boiss. Visokoplaninski pašnjaci. Korbes.
Centaurea chrysolepis Vis. Stene i travna mesta. Golemi vrh.
C. diffusa Lam. Dolomitski pašnjaci. Preševo, Rujan planina.
C. iberica Trev. Krečnjačke stene. Grnčar.
C. jacea L. subsp. angustifolia (Sclrn. Gugl. Pašnjaci. Seličevica.
C. orientalis L. Pašnjaci. Seličevica, Rujan planina.
C. salonitana Vis. Brdski travnjaci. Bogdanovac, Rujan planina.
C. rupestris L. Dolomitski pašnjaci. Bosilegrad (Izvor).
C. triumfetti All. Visokoplaninski pašnjaci. Litica, G. vrh.
Cirsium cannum (L.) All. Na vlažnim livadama. Lužnica, Kosanica.

C. ochroleucum (L.) Scop. Tresetne livade. Crkvena planina. (Vlasina)
Cephalaria flava (S. S.) Szabo. Planinske livade. Mečji vrh.
C. transsilvanica (L.) Schur. Pašnjaci i nap. njive. Selič. Rujan pl.
C. syriaca (S. S.) Szabo. Brdski pašnjaci. Rujan planina.
Clypeola jonthlaspi L. Dolomitski i karbonatni pašnjaci.
subsp. microcarpa (Mori) Fiori. Novo Selo (Trgovište).
subsp. jonthlaspi, var. petraea (Jordan et Fourr.) Deb. Preševo.
Cnicus bulgaricus P. Pan. Pašnjaci i njive. Rujan planina (Slavujevac).
Colchicum hungaricum Jka. Eruptivne stene i dolomiti. Preševo, Rujan.
C. visianii Parl. Krečnjački pašnjaci. Babušnica.
C. arenarium W. K. Krečnjačka šikara. Kalafat (Kravljanska banja).
Coronilla scorpioides (L.) Koch. Brdski pašnjaci. Novo Selo (Trgovište).
Comandra elegans (Bach.) Rchb. Pašnjaci i šikare. Karadag (Miratovac).
Crepis capillaris (L.) Wallr. Travnjaci. Dejan.
C. paludosa (L.) Mnch. Vlažne livade kraj potoka. Vlasina.
C. pannonica (Jacq.) K. Koch. Suvi travnjaci. Litica (Suva pl.)
Crocus dalmaticus Vis. Brdski pašnjaci i šikare. Rujan (Mamince, Cer).
C. adami. Pašnjaci na krečnjaku. Sićevačka klisura, Staničenje.
C. alexandri. Pašnzaci na silikatu. Seličevica.
C. moesiacus Ker-Gawwl. Brdske livade i pašnjaci.
f. moesiacus. Kosanica (Merdare, Mala Kosanica, Rača).
f. violascens Morariu. Rujan planina (Mamice).
C. olivieri Gaj. Pašnjaci na dolomitu. Rujan planina (Orljak).
C. weldenii Hoppe. Pašnjaci na granitu i dolomitu. Rujan planina.
C. olivieri Gai. X C. weldeni Hoppe. Rujan planina (Orljak).
C. palasii Golob. Pašnjaci na dolomitu. Rujan planina (Orljak).
C. chrysanthus Herb. Brdski pašnjaci i livade.
f. chrysanthus. Ostrovica, Kara Dag (Miratovac).
f. albidus G. Maw. Ostrovica, Kosanica
Cyperus flavescens L. Vlažna, močvarna i peskovita mesta. Rujan pl.
Daphne cneorum L. Planinski pašnjaci. Suva planina (Trem).
Delphinium halteratum Sibith. et Sm. Napuštene površine. Rujan (Cer).
Dianthus corymbosus Sibith, Sm. Pašnjaci na dolomitu. Rujan pl.
D. gracilis Sibith. et Sm. Pašnjaci na dolomitu. Karadag (Preševo).
D. pancicii Vel. Planinski travnjaci. Golemi vrh.
D. pontodere Ker. Brdski pašnjaci. Preševo, Rujan pl.. Izvor.
D. petreus W. K. Krečnjački kamenjarski pašnjaci. Suva pl., Sić. klisura.
Dianthus sylvestris Wulfen. Brdski pašnjaci. Kara Dag (Miratovac).
Dorycnium germanicum (Gr.) Rouy. Brdski pašnjaci. Kara Dag (Miratovac).
Draba aizoides L. Kamenjarski travnjaci. Grnčar, Ljuberađa, Ostrvica.
Dryas octopetala L. Visokoplaninski pašnjaci. Suva planina (Trem.)
Edraianthus serbicus (Kern.) Petr, Planinski pašnjaci. Litica, Jerma.
Echinaria capitata Desf. Brdski pašnjak. Kara Dag (Preševo).
Echium rubrum Jacq. Brdski pašnjak. Kara Dag (Miratovac).
Echinops banaticus Roch. Brdski pašnjaci Kara Dag (Preševo). Rujan pl.
E. microcephalus Sibith. et Sm. Rrdski pašnjaci. Svođe, Rujan pl.
E. sphaerocephalus L. Rujan planina, Svođe, Ljuberađa.
Epilobium palustre L. Tresetne livade. Bukova glava, Čobanac.
E. parviflorum (Schreb.) With. Vlažni travnjaci. Malošište.
Euphorbia glabriflora Vis. Brdski pašnjak na serpentinu. Miratovac.
E. graeca Boiss. et Sp. Pašnjaci na dolomitu i krečnjaku. Preševo.
Izvor, Rujan pl.
Euphorbia lathyris L. Suvi pašnjaci. Vlasotince.
Erysimum comatum Panč. Planinski pašnjači. Rebrina.
Euphorbia myrsinites L. Kamenjarski pašnjak. Ljuberađa.
E. lucida W. K. Močvarne livade. Veliko Bonjince.
Eupphrasia illyrica Wetsst, Krečnjačke stene. Litica.
E. salisburgensis Funck. Pašnjak na krečnjaku. Veliki Stol.
Filipendula ulmaria (L.) Max. Močvarni travnjaci. Vlasina.
Fritellaria graeca Boiss. Sp. Brdski pašnjak. Rujan pl. (Somoljica).
Fumana procumbens (Duv.) Dr. et Gord. Pašnjak na dolomitu. Preševo.
Gagea minima (L.) Ker. Brdski pašnjaci. Rujan planina.

Galium flavescens Borb. Brdski pašnjaci. Rujan planina.
Gladiolus paluster Gaud. Brdske livade. Kosanica (Merdare).
Goniolimon tataricum (L.) Boiss. Dolomitski pašnjaci. Rujan pl., Vidovača (Prokuplje).
Genista subcapitata Panč. Pašnjak na kamenjaru. Litica, Golemi vrh.
Gentiana lutea L. Visokoplaninske livade. Suva planina.
G. praecox (A. et J. Kern.) Dostal. Na planinskim livadama. Jelova čuka.
G. verna L. Planinski pašnjaci. Litica.
Haplophyllum suaveolens (DC) G. Don. Pašnjaci na dolomitu. Pločnik.
Helianthemum cannum (L.) Baumg. Pašnjaci na dolomitu. Prokuplje, Preševo, Izvor (Bosilegrad).
H. ledifolium (L.) Mill. Brdski pašnjaci. Rujan planina.
H. salicifolium (L.) Mill. Brdski pašnjaci. Novo Selo (Trgovište).
Hemantoglossum hircinum (L.) Spreng. Pašnjaci na krečnjaku i dolomitu. Ljuberađa, Preševo.
Heracleum sibiricum L. Vlažne livade kraj pl. potoka. Svođe.
Hippocrepis biflora Spreng. Pašnjaci na dolomitu. Rujan (Orljak).
H. comosa L. Pašnjaci na krečnjaku i dolomitu.
subsp. comosa. f. eriocalyx Beck. Karadag, Pasjača, Vidovača.
Hornungia petraea Rchb. Pašnjaci na dolomitu. Rujan planina.
Holoschenus vulgaris Link.
Hieracium pavichii Heuff. Suvi krečnjački pašnjaci. Ljuberađa.
H. racemosusm W. K. Planinske livade. Čobanac, Bistrica.
H. sabaudum L. Stenoviti obronci. Litica.
H. villosum Jacq. Travna stenovita mesta. Litica.
Hypericum boisseri Petr. Pašnjaci na krečnjacima. Sićevačka klisura.
H. olimpicum L. Pašnjaci na granitima. Rujan planina.
Inula ensifolia L. Travnjaci na krečnjaku. Veliki Stol.
Iris pseudacorus L. Vlažne livade. Ras.
I. pumila L. Brdski pašnjaci na dolomitu. Rujan planina.
Knautia arvensis (L.) Coult. Predplaninske i planinske livade. V. Stol.
Koeleria splendens Parl. Pašnjaci na dolomitu. Kara Dag (Rujan planina).
Lamium bifidum Cyrilo. Kameniti travnjaci. Ljuberađa, Ostatovica.
Lathyrus filiformis (Lan.) Gaj. Pašnjaci na krečnjaku. Ljuberađa.
L. pallescens (Biob.) Koch. Brdske i planinske livade. Golemi Vrh.
L. pannonicus (Kram.) Garcke. Brdske livade. Vojnici.
L. latifolius L. Planinske livade. Bukova glava.
Leersia orisoides (L.) Sw. Pašnjaci na krečnjaku. Babušnica, Vlasotince.
Lemna minor L. Stajaće vode. Stajkovce.
Leucoium aestivum L. Vlažne livade. Lužnica, Vlasotince, Bujanovac.
Leontodon montanus Lam. Visokoplaninski pašnjaci.
var. rilensis (Hay.) Gajić. Litica (Suva planina).
Licopus exaltatus L. Vlažne livade i krajpotočna mesta. Ras.
Linaria angustissima (Loiss.) Borb. Stenoviti pašnjaci. Litica, Dejan.
L. concolor L. Suve padine. Babušnica, Svođe.
L. simplex (Willd.) DC. Suvi pašnjaci kraj Pčinje (Novo Selo).
Linum austriacum L. Pašnjaci na dolomitu. Kara Dag (Miratovac).
L. tauricum Willd. Brdske livade na serpentinu. Kosanica (Merdare).
L. flavum L. Planinske livade na krečnjaku. Litica.
L. perenne L. Suve livade. Litica.
Medicago orbicularis (L.) All. Suvi pašnjaci. Gornje Konjino.
Melampyrum scardicum Wettst. Planinske livade. Vlasina.
Melilotus neapolitanus Ten. Suvi pašnjaci na dolomitu. Vidovača.
Mentha verticillata L. Vlažne livade. Crni vrh.
Micromeria cristata (Hoppe) Gris. Kamenjarski pašnjak. Grnčar Ljuberađa.
M. juliana (L.) Benth. Krečnjački kamenjar. Ljuberađa.
Moenchia graeca Boiss. et Held. Suvi pašnjaci. Rujan (Borovac).
Montia fontana agg. L. Na vlažnim livadama i kraj izvora.
M. rivularis C. C. Gmel. Vlasina (kraj Jezera).
M. verna Neck. Babička gora (Novo Selo), Grd. klisura (Palojce), Bujanovac (Borovac, Kukavica (Zbežište).
Myosotis caespitosa Schulz. Vlažni travnjaci.
M. palustris (L.) Nath. Vlažne livade. Dobro Polje, Ostrozub, Čobanac.
Myosoton aquaticum (L.) Moench. Vlažne livade. Dejan, Svođe.
Malva neglecta Wahlr. Stenoviti pašnjaci. Litica.
Nepeta nuda L. Brdske i planinske livade. Babušnica, Litica, Bogdanovac.
Nigella damascena L. Na suvim pašnjacima. Rujan planina.
Nonnea pula (L.) DC. Suve livade i pašnjaci. Gornje Konjino.

Odontites lutea (L.) Rchb. Suvi pašnjaci na krečnjaku. Ras.

Ononis pusila L. Suvi krečnjački pašnjaci. Kara Dag, Rujan planina.

Onosma arenarium W. K.

Ophrys sphaegodes Mill. Suvi pašnjaci na krečnjaku. Bonjince, Ljuberađa.

Orchis mascula L. Na osunčanim livadama i pašnjacima. Vidlič.

Ornithogalum montanum Car.

O. pyramidale L. Umereno-vlažne livade. Mezgraja.

Ophris cornuta Stev. Pašnjaci na krečnjaku i dolomitu. Preševo, Sićevačka klisura.

Petrorhagia illyrica (P. W.) Ball. et Hay. Suvi brdski pašnjaci. Babušnica.

Peucedanum alsaticum L. Suvi brdski pašnjaci. Ljuberađa.

Papaver agrimone L.

Paronychia capela (Hacq.) Kern. Krečnjački pašnjaci. Kara Dag (Preševo).

Plantago argentea Chaix. Suve livade na krečnjaku. Litica.

P. indica L. Suvi brdski pašnjaci na granitu. Rujan planina.

Plumbago europaea L. Dolomitski pašnjaci. Preševo, Rujan (Cer).

Phleum graecum Boiss. et Heldr. Pašnjak na silikatu. Prohor Pčinjski.

Poa concina Gaud. Suvi pašnjak na serpentinu. Kara Dag (Miratovac).

Potentilla alba L. Planinska livada. Vlasina.

P. detomasii Ten. Suvi brdski pašnjaci. Rujan. planina.

P. arenaria Bor. Pašnjak sa karbonatnom podlogom. Kara Dag, Vidovača, Pasjača, Suva planina.

Pterocephalus plumosus (L.) Coult. Suvi pašnjaci. Kara Dag (Preševo).

Pulsatilla vulgaris Mill. Suve brdske livade sa đipovinom.
subsp. grandis (Wend.) Zam. Rujan planina.

Pycreus flavescens L. Vlažna močvarna mesta. Rujan planina.

Pulsatilla montana (Hoppe) Reich. Krečnjački pašnjak. Golemi vrh.

Potentilla heptophylla L. Na livadama. Ljuberađa.

P. patula W. K. Suvi pašnjaci. Vojnici, Pasjača.

Ramonda nathaliae Panč. et Petr. Planinske stene. Suva planina.

R. serbica Panč. Stene u klisurama. Sićevačka i Jelašnička klisura.

Ranunculus illyricus L. Pašnjaci na karbonatnoj podlozi. Vidlič, Orljak.

R. nemorosus DC. Mezofilne livade. Ljuberađa.

R. paucistamineus Tsch. Vlažne i zabarene livade. Stajkovac.

Rorippa austriaca (Crantz.) Bess. Močvarne livade. Lužnica, Babušnica.

Salvia aethiopis L. Kameniti pašnjaci. Seličevica.

S. amplexicaulis Lam. Suvi pašnjaci. Ljuberađa.

S. pratensis L. Suve stepske livade. Gornje Konjino.

S. virgata Jacq. Suvi travnjaci. Vojnici (Babušnica).

Saxifraga graeca Boiss. et Heldr. Brdski pašnjak. Somoljica, P. Pčinjski.

S. grisebachii Deg et Döerfler. Stene na dolomitu. Preševo.

S. trydactilites L. Kameniti pašnjak. Litica, Pčinja.

Satureia montana L. Krečnjački pašnjaci. Rebrine, Litica, Vojnici.

Schoenoplectus lacustris (L.) Pall. Močvar na livada. Vlasotince.

Scyrpus silvaticus L. Močvarni travnjaci. Vlasina.

Scrophularia laciniata W. K. Suvi pašnjak na krečnjaku. Litica.

Sedum album. L. Krečnjački pašnjaci. Ljuberađa.

S. ochroleucum Chaix. Krečnjački i dolomitski pašnjaci. Srndakovo, Vojnici, Pasjača, Vidovača.

S. serpentinij Janch. Serpentinski pašnjak. Miratovac.

Sempervivum marmoreum Gr. Kamenjarski pašnjak. Litica.

Senecio wagneri Deg. Visokoplaninski pašnjaci. Litica.

Seseli peucedanoides (M. B.) Kozo-Polj. Suvi pašnjaci. Litica.

S. rigidum W. K. Krečnjački suvi pašnjaci. Grnčar.

S. tomasinii Reck. Kameniti pašnjaci. Litica.

Sesleria nitida Ten. Kameniti pašnjak. Litica.

Silene densiflora D. Urv. Suvi brdski pašnjak. Babušnica.

S. buplerioides Chat. et Walt. Suvi pašnjak na vulkanskim stenama. Cer.

S. flavescens W. K. Pukotine stena. Ljuberađa.

S. frivaldskyana Hampe. Kameniti pašnjak. Somoljica (Rujan pl.).

S. rhodopea Ika. Suvi pašnjak. Litica.

Stachys reinartii Heldr. Planinski pašnjaci. Litica.

Teesdalea coronopifolia (Berg) Thell. Brdski pašnjak. Rujan.

Teucrium montanum L. Krečnjački pašnjak. Grnčar, Veliki Stol, Izvor.

T. scordioides Schreb. Močvarne livade. Pukovačka šaranica.

Thesium lynophyllon L. Dolomitski pašnjak. Rujan planina, Izvor.
Th. pyrenaicum Pourr. Planinske livade. Litica.
Thalictrum flavum L. Stenovite livade. Rebrina.
Thlaspi kovatchii Heuff. Kameniti pašnjak. Konopnica.
Thymus striatus Vahl. Dolomitski i serpentinski pašnjak. Kara Dag.
Th. tosevii Vel. Pašnjaci na dolomitu. Izvor.
Trifolium cherleri L. Brdski pašnjak. Rujan planina.
T. lagopus Pourv. Brdski pašnjak. Rujan planina.
T. meneghinianum Clem. Vlažne livade. Kruševica.
T. physodes Stev. Suvi pašnjaci. Kara Dag Rujan planina.
T. phleoides Pourr et Willd. Pasjača, Vidovača.
T. tenuifolium Ten. Brdski pašnjak. Rujan planina.
Tragopogon balcanicus Vel. Suvi pašnjaci. Novo Selo (Trgovište).
Traunschteinera Globosa (L.) Rchb. Planinske livade. Golemi vrh.
Trigonella striata L. Suve livade. Vojnici
Tremastelmma palestinum (L.) Janch. Suvi pašnjaci. Rujan (Cer).
Trinia glauca (L.) Dum. Brdski pašnjak. Kara Dag (Preševo).
Trolliue europaeus L. Vlažne livade. Vlasina.
Typha angustifolia L. Vlažne livade. Sukovo, Ljuberađa.
Utricularia vulgaris L. Vodeni plićaci. Vlasinsko jezero.
Valeriana montana L. Kamenita mesta. Litica.
Veratrum nigrum L. Planinske livade. Litica.
Verbascum speciosum Schrad. Planinski proplanci. Crni vrh.
Veronica spicata L. Suve livade. Golemi vrh.
Vicia dalmatica Kern. Livade i pašnjaci. Bonjince.
V. tetrasperma (L.) Schr. Livade i pašnjaci. Stajkovac.

Z a k l j u č a k

U periodu od 1970 — 1985. godine vršena su istraživanja flore jugoistočne Srbije. Ovim prilogom donosimo 261 biljnu vrstu koje smo zabeležili u travnjačkim fitocenozama ovog područja. Sa ranije objavljenim popisom do sada je za ovaj tip vegetacije (pašnjaci i livade) konstatovano ukupno 819 vrsta. Istraživanje flore i objavljivanje građe za floru jugoistočne Srbije se nastavlja.

L I T E R A T U R A

Jovanović, V. 1977: Flora severnog dela planine Kukavice. Leskovački zbornik XVII. Leskovac.

Jovanović, V., 1979: Livadska vegetacija jugoistočne Srbije (planine: Radan, Kukavica,Goljak, Pljačkovica i Krstilovica). Doktorska disertacija. Novi Sad.

Ranđelović, N., 1973. Flora i vegetacija planine Seličevice. Magistarski rad. Zagreb.

Ranđelović. N. 1979: Flora of the Grdelica Gorge. Acta Biol. Exp. 4, 31-40. Priština.
Koautor: Vlastimir Stamenković.

Ranđelović, N., 1983: Flora i vegetacija okoline Vlasotinca. Leskovački zbornik XXIII. Leskovac.
Koautor: Stamenković, V.

Ranđelović, N., 1984: Flora i vegetacija Rujan planine. Leskovački zbornik XXIV. Leskovac.
Koautor: Stamenković. V.

Ranđelović, N., 1985: Travnjačka flora jugoistočne Srbije (I). Leskovački zbornik XXV. Leskovac.

Ružić, M. 1978: Flora i vegetacija Pasjače. Magistarski rad. Beograd.

Ružić, M., 1981: Ekološko-fitocenološka studija flore i vegetacije planine Vidojevice kod Prokuplja. Dok. dis. Beograd.

Stamenković, V., 1983: Flora donjeg toka reke Vlasine i njene pritoke Lužnice u jugoistočnoj Srbiji sa biljnogeografskom analizom. Doktorska disertacija. Novi Sad.

Dr Novica Ranđelović
Dr Vlastimir Stamenković

LA FLORE DE PRAIRIE DE LA SERBIE DU SUD-OUEST

Les auteurs de cet ouvrage exposent les résultats de la recherche de la flore de prairie de la Serbie du sud-ouest exécutée par quelques-uns des des explorateurs (Novica Ranđelović, Vidak Jovanović, Miodrag Ružić, Vlastimir Stamenković) à partir de 1970 jusqu'à 1988. On a noté jusqu'à 261 espèces végétales que les explorateurs ont notées et étudiées. La travail à l'étude de la flore de prairie se poursuit.

633(497.11)

Dr Vlastimir Stamenković
Dr Novica Ranđelović

Lekovite biljke u flori jugoistočne Srbije

UVOD

Flora jugoistočne Srbije bila je predmet naših istraživanja sa više aspekata: fitocenoloških, biljnogeografskih, taksonomskih i dr. Zapazili smo da se u odnosu na druge krajeve naše zemlje, pa i na susedna područja, karakteriše posebnim osobenostima: bogatstvom biljnih vrsta i nižih taksona, raznovrsnošću biljaka u odnosu na biljnogeografsku pripadnost, nejednakom zastupljenošću pojedinih biljnih familija i rodova i dr. Ovakve karakteristike flore jugoistočne Srbije uslovljene su istorijskim faktorom, geografskim položajem teritorije jugoistočne Srbije i vrednostima ekoloških faktora, odnosno kompleksa tih faktora. Značajna uloga, pretežno negativna, može se pripisati dejstvu zooantropogenih uticaja na stanje flore jugoistočne Srbije.

Vršeći inventarizaciju flore ovoga područja zapazili smo prisustvo većeg broja biljnih vrsta koje su u literaturi registrovane kao lekovite, ili ih narod upotrebljava u lečenju. Takve biljke smo popisali, literaturno proučili i o mnogim prikupili podatke o stepenu njihovog korišćenja. Takođe, registrovali smo i prisustvo jestivih i aromatičnih biljaka, što će biti predmet posebnih radova, mada mnoge jestive i aromatične biljke imaju istovremeno i lekovita svojstva. Registrovanjem ovih biljaka, procenom stepena njihove prisutnosti i brojnosti, otvaraju se uslovi za njihovo korišćenje i uvid u prirodne resurse područja jugoistočne Srbije, što je od posebnog značaja u vanrednim okolnostima i ekonomskim teškoćama.

Fitoterapijskim istraživanjima u jugoistočnoj Srbiji u dosadašnjem periodu nije poklonjena potrebna pažnja. Iako su na ovom području botanizirali osnivači naše botanike: J. Pančić, S. Petrović, L. Adamović, N. Košanin i dr., samo je dr Sava Petrović, sanitetski pukovnik u Nišu, pored floristički značajnih dela (Flora okoline Niša i Dodatak), sistematizovao znanja o lekovitim biljkama u Srbiji i 1883. godine štampao knjigu »Lekovito bilje u Srbiji«. Mnogi, kasniji, istraživači lekovitih biljaka u Srbiji su koristili podatke o rasprostranjenosti ovih biljaka. Za područje jugoistočne Srbije dati su neki podaci o prisustvu i upotrebi lekovitih biljaka: Radmila Stojanović, J. Tucakov, V. Jovanović, što je nedovoljno obzirom na značaj ovih biljaka.

STEPEN ISKORIŠĆENOSTI IEKOVITIH BILJAKA

Zakljuci koji su od mnogih istraživača izrečeni o korišćenju lekovitog bilja u raznim krajevima naše zemlje, odnose se i na područje jugoistočne Srbije: ove biljke su više u upotrebi u nedovoljno urbanim sredinama, koje su udaljene od centra, od zdravstvenih ustanova, gde su ljudi u stalnom kontaktu sa neposrednom prirodnom sredinom i upućeni da traže pomoć od te okoline. I pored tradicije upotrebe lekovitih biljaka u lečenju mnogih bolesti, zapazili smo da je stepen korišćenja lekovitih biljaka sasvim nedovoljan: koristi se mali broj biljaka u sprečavanju i lečenju bolesti, ima dosta nepravilnosti u prikupljanju, sušenju i čuvanju lekovitog bilja, ne shvata se pravilno uloga i mogućnost delovanja lekovitog bilja na isceljenje bolesnog organizma i slč U ubanim sredinama upotrebljavaju se čajevi lekovitog bilja koji se mogu naći u trgovini, mada je interes stanovništva u tim sredinama za lekovitim biljkama u porastu.

Industrijska prerada lekovitih biljaka u jugoistočnoj Srbiji za izradu farmaceutskih i kozmetičkih preparata i prehrambenih proizvoda je nedovoljna. Plantažno gajenje lekovitih biljaka, što je ranije bio slučaj sa Digitalis-om, Secale-om i dr. biljkama, je prestalo, zbog, navodno, jeftinih uvozih sirovina. Trenutno u „Zdravlju" grupa mladih i ambicioznih stručnjaka radi na proučavanju aktivnih mate-

rija u grupi lekovitih biljaka: Digitalis sp., Glaucium flavum, Solanum tuberosum, Juniperus communis, Lavandula officinalis, Mentha piperita, Matricaria chamomilla, Adonis vernalis i dr. Izgradnjom pogona za preradu lekovitih biljaka i šumskih plodova u Bosiljgradu stvoreni su uslovi za bolje korišćenje prirodnih resursa, ali ovaj pogon, umesto prave namene, suši povrće koje se dovozi iz drugih krajeva.

Stepen iskorišćenosti pojedinih grupa lekovitih biljaka je različit, jer su i znanja ljudi o njima različita. Prihvatajući postojeću podelu lekovitih biljaka, prema sadržaju aktivnih materija u narodnoj medicini u upotrebi su sledeće grupe ovih biljaka:

Alkaloidne biljke zbog sadržaja veoma otrovnih aktivnih materija (atropin, hioscijamin, skopolamin i dr.) skoro da nisu u upotrebi. Izbegava se upotreba bunike-Hyasciamus niger, tatule-Datura stramonium, čemerike-Veratrum album, velebilja-Atropa belladona, mrazovca-Colchicum automnale i dr., jer svaka nestručna upotreba tih biljaka može imati najteže posledice. Iz razgovora sa meštanima zabeležili smo podatak o trovanju čobana velebiljem u selu Ramnište, u podnožju Suve planine, srećom bez najtežih posledica. Iz grupe alkaloidnih biljaka najveću primenu u okolini Leskovca, a verovatno i drugih područja u jugoistočnoj Srbiji ima biljka rusa-Chelidonium majus, koja je široko rasprostranjena pored ograda, naseljenih mesta, na smetlištima, u nižim i brdskim predelima. Tradicionalna je upotreba ove biljke u lečenju bradavica svežim žutim „mlekom" i kožnih bolesti, opadanju kose i sl. Postoje podaci da čaj od nadzemnih delova biljke uspešno leči tumore unutrašnjih organa, pomaže oporavak u postoperativnom periodu. Međutim, primena ove biljke zahteva dodatna istraživanja, jer se u svežem soku nalaze veoma otrovne materije helidonin, heleritrin, homohelidonin i dr., koje u većoj dozi parališu nervni sistem.

Glikozidne bljke su češće primenjivane u narodnoj medicini, mada i one, kao i prethodna grupa mogu biti lek i otrov, sve u zavisnosti u kojoj se dozi upotrebljavaju. Neke od njih se mogu upotrebiti samo uz stručni nadzor, pa se u narodnoj medicini ne primenjuju, npr. Digitalis vrste, gorocvet-Adonis vernalis i dr., ali su zato kičica, grozničavče-Centaurium umbellatum, razne vrste luka, sapunjača-Saponaria officinalis redovne u kućnim apotekama u ovim krajevima. Naročito smo zapazili upotrebu kičice, koja je tako česta na livadama brdskih krajeva. Skoro svako domaćinstvo čuva kitu-dve osušene biljke da je upotrebi u sprečavanju i lečenju grozničavog stanja, smanjenju telesne temperature i doprinosi opštem jačanju organizma. Kako smo napred istakli, intenzivno se radi u „Zdravlju" na izolovanju aktivnih materija iz nekih biljaka iz ove grupe: Digitalis, Adonis i dr. Zapaženo je da se kod pomenutih biljaka ubranih sa različitih lokaliteta nalaze različite količine aktivnih materija, ili da se kod različitih vrsta iz istog roda, na pr. kod Digitalis-a, nalaze nejednake količine aktivnih materija.

Neke glikozidne biljke su na granici opstanka, pa traže hitnu zaštitu, ili još bolju, ako su već zaštićene. To je naročito slučaj sa lincurom, Gentiana lutea, čije je jedino stanište u jugoistočnoj Srbiji na vrtačama Suve planine. Kako je ova biljka sa izvanrednim lekovitim osobinama, sakupljači njenog korena napravili su mnogobrojne rovove na ovom lokalitetu, što preti njenom opstanku. Da bi se zaštitila na autohtonom staništu, a istovremeno pribavila za farmaceutsku industriju, preporučujemo njeno plantažno gajenje.

Najveću primenu u narodnoj medicini u jugoistočnoj Srbiji imaju eterične biljke, koje su česte na ovom području, naročito na krečnjačkim podlogama, na suvim degradiranim površinama, gde često imaju i biomeliorativnu ulogu u sprečavanju erozije. Iako sadrže još i druge aktivne materije, eterične biljke su bogate eteričnim uljima, koja naročito imaju psihogena dejstva na čoveka, povećavaju mu opšte raspoloženje i optimizam. Vrlo često se upotrebljavaju nana-Mentha piperita, koju skoro svako domaćinstvo ima u bašti, majkina dušica-Thymus sp., koja gradi čitave tepihe na brdskim i pretplaninskim livadama, kamilica-Matricaria chamomilla, odoljen-Valeriana officinalis, matičnjak-Melissa officinalis i dr. Skoro su sve ove biljke na području jugoistočne Srbije ugrožene iz više razloga: prvo, nestručno se beru, pa se umesto vršnih delova, cvetnih glavica bere čitava biljka, npr. kamilica, majkina dušica, drugo, neke su ugrožene upotrebom herbicida protiv korova, npr. kamilica, treće, zbog prekomerne eksploatacije itd.

Biljke koje sadrže sluzi najčešće se primenjuju u lečenju bolesti organa za disanje: lipa-Tilia sp., crni slez-Malva silvestris, beli slez-Althei officinalis, podbel-Tussilago farfara i dr. Ipak, neke koje su tako bogate sluzavim materijama, skoro da se ne koriste, kakav je slučaj sa salepom-Orchis morio, koji je čest na brdskim i predplaninskim livadama.

Mali broj taninskih biljaka je u upotrebi u narodnoj medicini, ali su zato neke od njih veoma česte u kućnim apotekama: kantarion-Hypericum perforatum, hajdučka trava-Achillea millefolium, Polygonum bistorta-srčenjak i dr. Međutim, neke biljke iz ove grupe sa proverenim lekovitim osobinama, uz to tako česte u jugoistočnoj Srbiji, se uopšte ne koriste, npr. trava od srdobolje-Potentilla erecta, hrast-Quercus sp. i dr.

LEKOVITE BILJKE SA PODRUČJA JUGOISTOČNE SRBIJE

Biljke koje navodimo registrovane su kao lekovite, mada ovaj spisak nije konačan. Neke od njih na istraživanom području se koriste a nisu, prema dostupnoj literaturi, do sada zabeležena njihova lekovita svojstva. Tim biljkama će u narednom periodu biti posvećena posebna pažnja.

Biljke smo grupisali na dve veće grupe: lekovite biljke čija primena ne šteti ljudskom zdravlju, ako se upotrebljava pravilno, i na otrovne lekovite biljke koje se ne smeju upotrebljavati bez stručnog nadzora, jer nestručna pimena tih biljaka ima često i tragične posledice. Njih smo izdvojili kao otrovne lekovite biljke, gde su svrstane i one čija upotreba van optimalnih doza ima štetne posledice po zdravlje.

Iz praktičnih razloga biljke su u spisku poređane prema ABCD-i. Za svaku biljku pored naučnog, latinskog naziva, dajemo i narodno ime koje se najčešće upotrebljava u jugoistočnoj Srbiji, deo biljke koji se upotrebljava, vreme berbe i mesto — lokalitet na kome je biljka zabeležena. Za biljku koja je zabeležena na više lokaliteta dajemo samo podatak da je rasprostranjena.

Naziv biljke	Deo koji se koristi	Vreme berbe	Mesto — lokalitet
1	2	3	4
ABIES ALBA Mill. — jela	pupoljci, vrhovi grana	III — V	parkovska biljka
ACHILLEA CLYPEOLATA S.S. žuta hajdučka trava	list i cvet	V — VIII	Suva planina
A. MILLEFOLIUM L. — stolisnik, hajd. trava	list i cvet	V — IX	rasprostranjena
ACORUS CALAMUS L. — idjirot	rizom	IX — XI	Ljuberađa
ACTEA SPICATA L. — otrovnica	nadzemni deo biljke	V — VI	Kukavica, Lebane
AGRIMONIA EUPATORIA L. — petrovac, ranjenik	list koren	V — VIII X — XI	rasprostranjena u hrastovim šumama
AESCULUS HIPPOCASTANUM L. divlji kesten	cvet plod	IV — VI VIII — X	parkovska biljka
ALCHEMILLA VULGARIS L. — biserka, rosanica	list	V — VIII	Vlasina, Strešer
ALLIUM CEPA L. — crveni (crni) luk	list i glavica	V — X	gajena biljka
A. PORRUM L. — praziluk	cela biljka	VI — XII	gajena biljka
A. SATIVUM L. — beli luk	mlada biljka, češnjevi	III — XII	gajena biljka
A. URSINUM L. — divlji luk, cremuš	mlada biljka	III — X	Kukavica, Suva planina, u bukovim šumama
ALNUS GLUTINOSA (L.) Gärtn. — crna jova	list, kora	VI — IX	svuda pored reka
ALTHEA OFFICINALIS L. — beli slez	cvet, list, koren	VI — IX IX — XI	rasprostranjena
ANAGALLIS ARVENSIS L. — vidovka, vidovčica	list, cvet	VI — VIII	rasprostranjena u nižim predelima
ANCHUSA OFFICINALIS L. — volujak, volovski jezik	list, cvet	V — VIII	rasprostranjena

1	2	3	4
ANEMONE HEPATICA L. — jetrenka	biljka u cvetu	IV — V	Suva planina, Sićevačka klisura
ANETHUM GRAVEOLENS L. — miroñija	nadzemni deo, plod	IV-VIII VI — IX	Surdulica, Trgovište
ANTENNARIA DIOICA (L.) Gärtn. — srcopuc	cvetna glavica	VI — VIII	Vlasinski kompleks
ANTHYLLIS VULNERARIA L. — detelina kamenjarka	cvetna glavica	V — VIII	Vlasina, Bosiljgrad, Suva planina i dr.
APIUM GRAVEOLENS L. — celer	rizom sa korenom, cela biljka	X — XI VI — IX	gajena biljka
ANGELICA ARCHANGELICA L. — anñelski koren	plod	VI — VIII	gajena biljka
	rizom	X — XI	
ARCTIUM LAPPA L. — čičak	list	V — VIII	rasprostranjena u
	koren	X — XI	nižim predelima
ARCTOSTAPHYLOS UVA-URSI (L.) Speng. — mečje grožñe	list	V — VI	Strešer, Suva planina (Trem.)
ARTEMISIA ABSINTHIUM L. — pelen pelin	list, cvet, pupoljci	VI — IX	rasprostranjena
ARTEMISIA VULGARIS L. — divlji pelin	list, pupoljci	VI — IX	rasprostranjena
ASPARAGUS OFFICINALIS. L. — špargla, vilina metla	koren	IX — XI	Babička gora
ASPERULA ODORATA L. — lazarknija	biljka u cvetu	V — VIII	rasprostranjena u bukovim šumama
AVENA SATIVA L. — ovas, zob	zelena bilj ka, slama	VI — VIII	gajena biljka
BELLIS PERENNIS L. — bela rada, krasuljak	cvet	V — VIII	rasprostranjena
Berberis VULGARIS L. — Jutika, šimširika	kora, koren	IX — XI	Ljuberaña
BETONICA OFFICINALIS L. — ranilist, ranjenik	list, cvet, koren	V — XI	Trgovište
BETA VULGARIS L. — obična cvekla	koren, sok	VII — X	gajena biljka
BETULA ALBA L. — bela breza	list, kora, sok	IV — VI III — IV	Vlasinski kompleks
B. PENDULA Roth. — obična breza	list, kora, sok	IV — VI III — IV	Vlasinski kompleks
BIDENS TRIPARTITA L. — dvozub	vrh biljk	VII — X	rasprostranjeni korov
BRASSICA NIGRA Koch. — crna slačica, ardalj	seme	VII — VIII	gajena biljka
B. OLERACEA L. — kupus	list	VI — XI	gajena biljka
B. RAPA L. — repa	sok	X — XI	gajena biljka
CALAMINTHA OFFICINALIS Moench. — vermenjača	list, cvet	V — IX	rasprostranjena
CALENDULA OFICINALIS L. — neven	cvet	VI — IX	baštensko cveće
CALYSTEGIA SEPIUM (L.) B. Br. — divlji ladolež	list, koren	V — IX	Grdelička klisura
CALTHA PALUSTRIS L. — kaljužnica	biljka u cvetu, koren (otrovan!)	V — VI VII — IX	Vlasinski kompleks
CAMPANULA GLOMERATA L. — zvončić glavičast	biljka u cvetu	VI — IX	rasprostranjena
CAPSELLA BURSA-PASTORIS Med. — devojačka trava	nadzemni deo u cvetu	IV — VI	rasprostranjeni korov
CAPSICUM ANNUUM L. — paprika	plod	VI — IX	gajena biljka

1	2	3	4
CARLINA ACAULIS L. — vilino sito	koren	VIII — X	Vlasinski kompleks, Suva planina, Rujan pl.
CARUM CARVI L. — kim	plod	VI — IX	Vlasinski kompleks
CENTAUREA CYANUS L. — različak	cvetne glavice	VI — VIII	korovska biljka u žitu
CETERACH OFFICINARUM Lam. et DC. — trava od straha	nadzemni deo	VI — IX	rasprostranjena
CHAMAENERION ANGUSTIFOLIUM (L.) Scop. — noćurak	nadz. deo, koren	VI — VIII X — XI	Kukavica, Mlačište i dr.
CHENOPODIUM ALBUM L. — bela pepeljuga	nadzem. deo	VI — X	korovska biljka
CICHORIUM INTHYBUS L. — cikorija, vodopija	list, cvet, koren	V — VIII IX — XI	rasprostranjena (livade)
CONVOLVULUS ARVENSIS L. — ladolež	sveža biljka	V — VIII	korovska biljka
CORNUS MAS L. — dren	plod	VIII — X	rasprostranjena
CORYLUS AVELLANA L. — leska	list, kora plod	III — VI VII — IX	rasprostranjena
CRATAEGUS OXYCANTHA L. — crveni glog	cvet, list plod	IV — VI VII — IX	rasprostranjena
CYDONIA OBLONGA Mill. — seme dunja	seme	IX — X	gajena biljka
DAUCUS SATIVUS (Hoffm.) Rohl. — šargarepa	koren, seme, sok	IV — XII	gajena biljka
DICTAMNUS ALBUS L. — jasenka, rusten	nadzem. deo u cvetu	V — VI	Ljuberađa, Rujan pl.
DIPSACUS LACINIATUS L. — beli čkalj	koren	IX — XI	rasprostranjena u nižim predelima
DROSERA ROTUNDIFOLIA L. — rosulja	list, cvet	V — VIII	Vlasinski kompleks
EQUISETUM ARVENSE L. — rastavić, konjski rep	nadzemni deo	V — IX	rasprostranjena, korov
ERODIUM CICUTARIUM L. — Herit. — živa trava	nadzemni deo	IV — IX	rasprostranjena
ERYNGIUM CAMPESTRE L. — kotrljan	koren	III — IV IX — XI	Suva planina, Krušević a
ERYTHREA CENTAURIUM Pers. - kičica, grozničavče	vršni deo sa cvetom	V — IX	rasprostranjena na brdskim livadama
EUPATORIUM CANNABINUM L. - konopljuša	list, cvet, koren	V — VII IX — XI	Svođe, Grdelička klisura
EUPHRASIA STRICTA Host.— vidova trava	list, cvet	V — VIII	rasprostranjena na brdskim i planinskim livadama
FILIPENDULA NEXAPETALA Colib. — suručica	vršni deo sa cvetom	V — VI	rasprostranjena
F. ULMARIA (L.) Maxim. — medunika	vršni deo sa cvetom	VI — VII	Mrkovica, Vlasina, Ostrozub i dr.
FOENICULUM VULGARE Mill morač	plod	VI — VIII	retka, samo pored Džepa, podivljala
FRAGARIA VESCA L. — šumska jagoda	list, plod koren	IV — VII IX — XI	rasprostranjena
FRAXINUS ORNUS L. — crni jasen	kora	IX	rasprostranjena u hrastovim šumama
FUMARIA OFFICINALIS L. — dimnjača	list i cvet	V — VIII	Trgovište, Stajkovce
GALANTHUS NIVALIS L. — visibaba	list, cvet lukovica	III — IV IV — VI	Bukova glava, Rujan planina
GALIUM VERUM L. — ivanjsko cveće	vršni deo u cvetu	V — VIII	rasprostranjena

1	2	3	4
GENISTA TINCTORIA L. — trava žutica	cvet, seme	V — IX	Ljuberađa, Babušnica
GENTIANA CRUCIATA L. — prostrel	list, cvet	V — IX	Vlasinski kompleks
G. LUTEA L. — lincura	rizom	VII — XI	S. plan. (jako ugrožena)
GERANIUM MACRORRHIZUM L. zdravac	cvet, rizom	V — VII IX — XI	rasprostranjena u bukovim šumama, na stenama
GEUM URBANUM L. — zečja stopa	rizom sa korenom	IX — XI	rasprostranjena u hrastovim šumama
GLEHOMA HEDERACEA L. — dobričica	vršni deo u cvetu	V — VIII	rasprostranjena u toplim listopadnim šumama
GNAPHALIUM ULIGINOSUM L. srcopuc mrki	cvetna glavica	VI — X	Grdelička klisura (Graovo)
HERACLEUM SPHONDYLIUM L. mečja šapa	list, cvet, koren	V — VI IX — XI	rasprostranjena u svetlim šumama
HERNIARIA GLABRA L. — sitnica	biljka u cvetu	VI — VII	Vlasotince, Stajkovce na peskovitim površinama
HIERACIUM PILOSELLA L. — zečja loboda	list, cvet, koren	V — VIII IX — XI	rasprostranjena, česta na brdskim pašnjacima
HUMULUS LUPULUS L. — hmelj	šišarice (cvasti)	V — VI	Lebane, Grdelička klisura i dr.
HYPERICUM PERFORATUM L. — kantarion	vršni deo sa cvetovima	V — IX	rasprostranjena, naročito na brdskim livadama
HYSSOPUS OFFICINALIS L. — miloduh, izop	cvetne grančice	VI — IX	Krčimir, Suva planina
ILEX AQUIFOLIUM L. — zelenika, česvina	plod (oprezno!)	VI — VIII	jedino oko Sijarinske banje; parkovska biljka
IMPATIENS NOLI-TANGERE L. — nedirak	nadzem. deo u cvetu	VI — IX	Grdelička klisura, Kukavica
INULA HELENIUM L. — oman	rizom i koren	X — XI II — IV	Ljuberađa
JUGLANS REGIA L. — orah	list, plod, ljuska	V — IX	gajena biljka
JUNIPERUS COMMUNIS L. — kleka	zreli plod	VI — X	Sićevačka klisura, Suva planina
KNAUTIA ARVENSIS Coult. — modra udovica	cvetna glavica	VI — IX	Suva planina, Veliki stol
LAPSANA COMMUNIS L. — divlja salata	list	V — X	rasprostranjena pored šuma
LAVANDULA OFFICINALIS Chaix. — lavandula	cvet	VI — VII	Sićevačka klisura, često gajena
LILIUM MARTAGON L. — divlja ljiljan	lukovica, list, cvet	IX — XI VI — VII	Vlasinski kompleks Suva planina
LINARIA VULGARIS (L.) Mill. — lanilist	list, cvet	V — VIII	rasprostranjena, češća u brdskim predelima
LINUM USITATISSIMUM L. — lan	seme	VIII — IX	gajena biljka
LITHOSPERMUM OFFICINALE L. vrapčje seme	list, cvet, seme	V — VIII VIII — X	Trgovište, Grdelička klisura i dr.
LOTUS CORNICULATUS L. — zvezdan	cvetne grančice	VI — X	rasprostranjena
LYCHNIS FLOS-CUCULI L. — ušac	cvetne grančice	V — VIII	rasprostranjena
LYSIMACHIA NUMMULARIA L. trava od metilja	list, cvet	VI — VIII	rasprostranjena, pored potoka

1	2	3	4
LYSIMACHIA VULGARIS L. — metiljka	cvetne grane	VI — VII	Grdelička klisura, Lebane, Vlasina
LYTHRUM SALICARIA L. — potočnjak	list, cvet, koren	VI — VIII	rasprostranjena na vlažnim mestima
MALUS COMMUNIS L. — divlja jabuka	plod, ljuske, sok	VII — XII	rasprostranjena u brdskom delu
MALVA SILVESTRIS L. — crni slez	list, cvet	VI — IX	rasprostranjena
MARRUBIUM VULGARE L. — marulja, očajnica	cvetne grane	VI — VIII	Babička gora, Suva planina
MATRICARIA CHAMOMILLA L. — kamilica	cvetne glavice	V — VIII	rasprostranjena
MELILOTUS OFFICINALIS Medic. — kokotac	list, cvet	VI — VIII	rasprostranjena, najčešće pored puteva
MELISSA OFFICINALIS L. — matičnjak	list	V — VIII	Babička gora, Grdelička klisura i dr.
MENTHA PIPERITA L. — nana	list, pre cvetanja	V — IX	gajena biljka
MENTHA PULEGIUM L. — divlja nana	list, cvet	V — VIII	Vlasotince, Ljuberađa, Grdelička klisura i dr.
MENYANTHES TRIFOLIATA L. — gorka detelina	list	V — VIII	Vlasinski kompleks, na močvarnim mestima
NASTURCIUM OFICINALE R. Br. potočarka	list, cvet	VI — VIII	Ostrozub, Vlasina, na močvarnim mestima
OCIMUM BASILICUM L. — bosiljak	nadzemni deo	V — VII	gajena biljka
ONONIS SPINOSA L. — grmotrn, zečji trn	koren	VIII — IX	rasprostranjena na utrinama
ONOPORDON ACANTHIUM. L. — čkalj	list, cvet	VI — IX	Ljuberađa, Rujan planina i dr.
ORCHIS SP! (morio, militaris, mascula) — salep	krtole	IX — XI	rasprostranjene, na livadama
ORIGANUM VULGARE L. — vranilovka	list, cvet	V — VIII	Grdelička klisura, Suva planina, Rujan pl.
PAPAVER RHOEAS L. — mak, bulka	seme	VI — IX	korov u žitu
PARIETARIA OFFICINALIS L. — drenak	cvasti	V — VIII	Lebane, Ljuberađa, V. stol i dr.
PRIS QUADRIFOLIA L. — petrov krst	cela biljka (oprezno!)	VI — VIII	Kukavica, Vlasina, u bukovim šumama
PARNASSIA PALUSTRIS L. — parnasia	biljka u cvetu	VI — VIII	Vlasinski kompleks na močvarnim mestima
PASTINACA SATIVA L. — paškanat	plod, koren, list	VI — X	gajena biljka
PETROSELINUM SATIVUM Hoffm. — peršun	list, koren, plod	V — X	gajena biljka
PIMPINELLA SAXIFRAGA L. — siljevina, trava od pupka	koren	III — IV IX — XI	Vlasinski kompleks, na livadama
PIRUS COMMUNIS L. — divlja kruška	list, plod	IV — IX	rasprostranjena u brdskom delu
PINUS SYLVESTRIS L. — beli bor	suvi pupoljci	III — IV	gajena biljka , parkovska
PLANTAGO LANCEOLATA L. — uskolisna bokvica	list, seme	V — VII	rasprostranjena, češća u nižim predelima
PLANTAGO MAJOR L. — širokolisna bokvica	list, seme, koren	V — IX	rasprostranjena
PLATANTHERA BIFOLIA (L.) Rich. — vimenjak	krtole	V — VII	Ostrozub, Vlasina, Plana

1	2	3	4
POLYGONUM AVICULARE L. — troskot	nadzemni deo biljke	V —IX	rasprostranjena, korov
POLYGONUM BISTORTA L. srčenjak	rizom	IX — XI	Vlasinski kompleks, pored potoka
POLYGONUM HIDROPIPER L. — vodeni piper	biljka u cvetu	VI — VIII	rasprostranjena pored bara u nižim predelima
POLYPODIUM VULARE L. — statka paprat	rizom	IX — XI	rasprostranjena u brdskim i planinskim pred.
POPULUS NIGRA L. — topola	pupoljci	II — IV	rasprostranjena u nižim predelima
POPULUS TREMULA L. — trepetljika, jasika	kora	IX — XI	rasprostranjena u brdskim predelima
POTENTILLA ERECTA (L.) Raensch. — trava od srbobolje	koren	III — IV IX — XI	rasprostranjena, na umereno vlažnim mestima
PRIMULA VERIS (L.) Hids. jaglika	rizom sa korenom, list	IX — XI	Vlasina, Babušnica, Bukova glava i dr., u bukovim i hrastovim šum.
	cvet	III — V	
PRUNUS AVIUM L. — divlja trešnja	plod, peteljke	V — VIII	rasprostranjena u vinogradima
PRUNUS DOMESTICA L. — šljiva	plod, svež ili suv	VII — VIII	rasprostranjena
PRUNUS SPINOSA L. — trnjina	cvet, plod, kora	IV — IX IX — X	rasprostranjena, naročito u brdskom delu
PULMONARIA OFFICINALIS L. — plućnjak	list, cvet	IV — VI	Grdelička klisura, Babička gora, Vlasina
QUERCUS ROBUR L. — lužnjak	kora	II — III X — XII	rasprostranjena
RANUNCULUS FICARIA L. — ledinjak	krtola sa korenom	III — V X	korovska biljka, rasprostranjena
RHAMNUS FRANGULA L. — krušina	kora	III —IV X — XI	Ljuberađa, Babušnica, pored potoka
RAPHANUS NIGER L. — crna rotkva	koren	VI — XII	gajena biljka
RAPHANUS SATIVUS L. — rotkva	sok, seme	VI — XII	gajena biljka
RIBES NIGRUM L. — crna ribizla	list, plod	III — VI	gajena biljka
ROSA CANINA L. — šipurak	plod - svež ili suv	VIII — X	rasprostranjena
RUBUS SP. — kupina	list, plod	IV — VIII	rasprostranjena
RUBUS IDAEUS L. — malina	list, plod	IV — VIII	rasprostranjena u planinskim predelima
RUMEX PULCHER L. — livadsko zelje	list	IV — VIII	Grdelička klisura, Lužnica i dr.
RUSCUS ACULEATUS L. — kostrika	rizom	IX — XI	Grdelička klisura, Kukavica i dr.
RUTA GRAVEOLENS L. — ruta	list, cvetne grane, seme	VI — IX	Lužnica (Grnčar), Rujan planina, Preševo
SALIX ALBA L. — bela vrba	kora	III — IV X — XI	rasprostranjena pored reka i potoka
SALVIA OFFICINALIS L. — žalfija	list	IV — VIII	Sićevačka klisura, često kultivirana
SAMBUCUS EBULUS L. — burjan, apta	koren, plod	II — III IX — XI	rasprostranjena u nižim predelima
	plod	VI — IX	
SAMBUCUS NIGRA L. — zova, bz	cvet, plod, kora	V — X IX — X	rasprostranjena

1	2	3	4
SANGUISORBA MINOR Scop. krvara	list, rizom	IV — VII VIII — X	Vlasotince, Suva planina, Grdelička klisura
SANGUISORBA OFFICINALIS L. — dunjica, krvara	list, rizom	IV — VI III — IV IX — XI	Vlasinski kompleks
SANICULA EUROPAEA L. — milogled	list, cvet, koren	IV — VII III IX — X	Grdelička klisura, Ostrozub, u pojasu bukovih šuma
SAPONARIA OFFICINALIS L. — sapunjača	list koren	IV — VI III — IV IX — XI	Rujan planina, Grdelička klisura, na peskovitim terenima
SATUREIA MONTANA L. — vrijesak	biljka u cvetu	VII — IX	Suva planina, Sićevačka klisura, Lužnica
SAXIFRAGA ROTUNDIFOLIA L. — okruglolisna kamenjarka	list	VI — VIII	rasprostranjena u bukovim šumama, na stenama
SENECIO VULGARIS L. — žablja trava	list, cvet	IV — VII	korovska biljka, svuda rasprostranjena
SYSIMBRIUM OFFICINALE (L.) Scop. — strižuša	sveži list i cvet	IV — VIII	Lužnica, Grdelička klisura, Rujan planina
SOLANUM LYCOPERSICUM L. — paradajz, patlidžan	plod (zreo)	V — X	gajena biljka
SOLANUM TUBEROSUM L. — krompir	krtola	VI — XII	gajena biljka
SOLIDAGO VIRGAUREA L. — zlatnica	list, cvet	V — VIII	rasprostranjena, u šuma ma, na kamenitim povr.
SORBUS ARIA (L.) Cr. — mukinja	plod	VI — IX	Suva planina, Ruplje
SORBUS DOMESTICA L. — oskoruša	plod	VI — IX	Trgovište, Tulovo i dr.
SORBUS AUCUPARIA L. — jarebika	plod	VIII — XI	Suva planina, Vlasinski kompleks
SORBUS TORMINALIS (L.) Cr. — brekinja	plod	VII — X	Ruplje, Suva planina
STELLARIA MEDIA (L.) Cr. — mišjakinja	nadzemni deo	III — X	rasprostranjeni korov
SYMPHYTUM OFFICINALE L. — gavez	koren	IX — XI	Grdelička klisura, Kuka vica, Vlasinski kompl.
SYRINGA VULGARIS L. — jorgovan	cvet	VI — VII	Suva planina (divlji), gajena ukrasna biljka
TARAXACUM OFFICINALE Web — maslačak	list, koren	IV — VIII	rasprostranjena
TEUCRIUM CHAMAEDRYS L. — podubica	cvetne grane	IV — VIII	rasprostranjena, u nižim predelima češća
THYMUS SP. majkina dušica	cvetne grančice	V — VIII	svuda rasprostranjena
TILIA SP. — lipa	cvet sa priperkom	V — VII	rasprostranjena, u hrastovim šumama, drvor.
TROPAEOLUM MAJUS L. — dragoljub	list, cvet, seme	III — VII VIII — IX	gaji se kao ukrasna i jestiva biljka
TRITICUM REPENS L. — pirevina (Agropyrum repens)	rizom	III — V i IX — XI	korovska biljka
TROLIUS EUROPAEUS L. — tužan	cvet	VII — VIII	Vlasinski kompleks, na vlažnim terenima
TUSSILAGO FARFARA L. — podbel	list, cvet	III — VII	rasprostranjena pored puteva i potoka
ULMUS CAMPESTRIS L. — poljski brest	kora	III — IV X — XI	rasprostranjena u nižim predelima

1	2	3	4
URTICA DIOICA L. — velika kopriva	koren,	III — IV	rasprostranjena
	list,	IV — IX	
		IX — XI	
	seme	IX — XI	
VACCINIUM MYRTILLUS L. — borovnica	list, plod	VI — IX	Vlasinski kompleks
VACCINIUM VITIS IDAEA L. — crvena borovnica	list, plod, biljka u cvetu	III — X	Besna Kobila, Strešer, Vlasinski kompleks
VACCINIUM ULIGINOSUM L. — crna borovnica	cvet, vršne grane, plod	V — VI VIII — X	Besna Kobila, Strešer, Vlasinski kompleks
VALERIANA OFFICINALIS L. — valeriana, odoljen	rizom sa korenom (oprezno!)	III — IV i IX — XI	Vlasinski kompleks, Grdelička klisura, na vlažnijim mestima
VERBASCUM PHLOMOIDES L. — divizma	cvet	V — VIII	Grdelička klisura, Vlasotince i dr.
VERBENA OFFICINALIS L. — verbena	list, cvet	V — IX	rasprostranjena, naročito u nižim predelima
VERONICA CHAMAEDRYS L. — čestoslavica, veronika	cvetne grančice	V — VI	rasprostranjena
VERONICA OFFICINALIS L. — čestoslavica obična	list, cvet	V — IX	rasprostranjena
VIBURNUM OPULUS L. — kalinovina, kartop	kora, plod	III — IV VII — IX	Ruplje, gaji se i kao ukrasna biljka
VIOLA ODORATA L. — ljubičica mirisava	cvet	V — VIII	rasprostranjena u listopadnim šumama
VIOLA TRICOLOR L. — daninoć	list, cvet	V — IX	rasprostranjena na obradivim površinama
VINCA MINOR L. — zimzelen	nadzemni deo u cvetu (otrovna!?)	IV — V	Babušnica (Striževac)
VITIS VINIFERA L. — vinova loza	list, plod	IV — VIII IX — XI	gajena biljka
ZEA MAYS L. — kukuruz	mlada svila	VI — IX	gajena biljka
LEKOVITO OTROVNO BILJE			
ADONIS VERNALIS L. — gorocvet	biljka u cvatu, bez plodova	IV — V	Babušnica, Pirot
AGROSTEMMA GITHAGO L. — kukolj	seme	VI — VII	rasprostranjena, korov u žitaricama
ANAGALIS ARVENSIS L. — vidac, kurje oko	list, cvet	V — VIII	rasprostranjena na obradivim površinama
ARISTOLOCHIA CLEMATITIS L.— vučja jabuka	list, rizom	III — IV IX — X	korov na obradivim površinama
ASARUM EUROPAEUM L. — kopitnjak	list, plod rizom	VI — IX	Grdelička klisura, Kukavica i dr.
ASPIDIUM FILIX MAS L. — navala paprat	rizom	III — IV IX — X	rasprostranjena u listopadnim šumama
ATROPA BELLADONA L. — velebilje	list koren	V — VII IX — XI	Kačar, Ostrozub, Kukavica, Suva planina i dr.
CALTHA PALUSTRIS L. — žutenica	suvi nadzemni deo, koren	VI — IX	Vlasinski kompleks, pored potoka
CHELIDONIUM MAJUS L. — rusa	žuti sok	VI — VIII	rasprostranjena, pored naselja i đubrišta
COLCHICUM AUTOMNALE L. — mrazovac	seme, krtole	VIII — IX	česta na brdskim livadama, u voćnjacima

1	2	3	4
CONVALLARIA MAJALIS L. — đurđevak	list, cvet, koren	III — V X — XI	gajena biljka
CORONILA VARIA L. — ajčica	cvetne grane	V — VII	Grdelička klisura, Kuka vica, Suva planina
CROCUS SATIVUS L. — šafran	žig cveta	III — V	gajena biljka
CYCLAMEN NEOPOLITANUM TEN. L. — ciklama	sveža krtola	V — VIII	Grdelička klisura, Vlasinski kompleks i dr.
CYNANCHUM VINCETOXINUM R. Br. — divlja paprika	rizom sa korenom	IX — XI	Suva planina, Grdelička klisura, Preševo
CYNOGLOSSUM OFFICINALE L. — pasji jezik	list koren	V — VIII IX — XI	Ostrozub, Suva planina, Grdelička klisura
DAPHNE MEZEREUM L. — vučja oputa	suva kora	I — III	Suva planina, Vlasinski kompleks, u bukovim šumama
DATURA STRAMONIUM L. — tatula, bivolčić	list, seme	IV — VIII IX — XI	rasprostranjena u nižim predelima
DELPHINIUM CONSOLIDA L. — žavornjak	list, cvet, seme	V — VIII IX — X	rasprostranjena u usevima
DIGITALIS AMBIGUA Mur. — krupnocvetni naprstak	list	VI — VIII	Rasprostranjena na pred planinskim livadama
DIGITALIS LANATA Ehrh. — vunasti digitalis	list	IV — VIII	rasprostranjena u zoni hrastovih šuma
DIGITALIS PURPUREA L. — purpurni naprstak	list	V — VIII	ukrasna baštenska biljka
DIGITALIS VIRIDIFLORA Lindl. — sitnocrveni naprstak	list	VI — VIII	Besna kobila, Bele vode (Tlmino)
EUPHORBIA CYPARISSIAS L. — mlečika	sveži sok	V — IX	rasprostranjena
GRATIOLA OFFICINALIS L. — proljevak	cvetne grane	V — VIII	Rujan planina, Vlasotince, Babušnica
HEDERA HELIX L. — bršljan	list, plod	III — IX	rasprostranjena
HELLEBORUS ODORUS W. K. kukurek	koren	VIII — X	rasprostranjena
HYOSCYAMUS NIGER L. — bunika	list	V — VIII	Ljuberađa, Grdelička klisura
IRIS PSEUDACORUS L. — vodena perunika	rizom	VI — IX	Pored bara — Leskovačka kotlina
LONICERA CAPRIFOLIUM L. — orlovi nokti	zrele bobice	VI — IX	rasprostranjena u zoni hrastovih šuma
OXALIS ACETOSELLA L. — zečja soca	rizom sa korenom	IX — XI	u zoni bukovih šuma vrlo česta
PEDICULARIS PALUSTRIS L. — ušljivac	cvetni deo	VI — VII	Vlasinski kompleks, na močvarnim livadama
PRUNUS LAUROCERARUS L. var. SERBICA Panč. — zeleniče lovorvišnja	sveži list	IV — VI	raste jedino na Ostrozubu (zaštićena vrsta)
RANUNCULUS ACER L. — ljutić	sveži list	V — VIII	rasprostranjena na vlažnijim livadama
RUMEX CRISPUS L. — štavelj	list	V — VIII	Lebane, Babušnica, Grdelička klisura i dr.
SEDUM ACRE L. — žednjak	list, cvet	V — VIII	rasprostranjena
SOLANUM DULCAMARA L. — razvodnik	stabljika koja se sušila 1 god.	V — VII	Jerma, Kačar, Bonjince, Lebane i dr.

1	2	3	4
SOLANUM NIGRUM L. — pomoćnica	list, cvet	V — VIII	Grdelička klisura, okoli na Vlasotince i dr.
TAMUS COMMUNIS L. — bljušt	rizom sa korenom, pupoljci	IX —XI	Babušnica (Grnčar), Grdelička klisura i dr.
TANACETUM VULGARE L. — vratič	cvast bez drške	VI — IX	rasprostranjena
VARATRUM ALBUM L. — čemerika	suvi rizom	IX — XI	Vlasinski kompleks, Suva planina

Spisak je obuhvatio 246 biljaka, od kojih su 33 gajene, a ostale su divljerastuće. Smatramo da daleko veći broj biljaka ima lekovita svojstva, ali ovde nisu registrovane iz dva razloga: prvo, i pored obimnih floristiških istraživanja, njihovo nalazište nije potvrđeno i dugo, mnoge nisu literaturno obrađene kao lekovite, a narod ih u tu svrhu upotrebljava, pa su potrebna dodatna proučavanja, napr. Saxifraga rotundifolia, Ranunculus repens, Juglans regia (u lečenju tuberkuloze) i dr.

ZAKLJUČAK

U toku višegodišnjih floristiških, fitocenoloških i biljnogeografskih proučavanja flore jugoistočne Srbije zapazili smo njeno bogatstvo i raznovrsnost. Izdvojili smo bilj ke koje imaju lekovita svojstva i sačinili njihov spisak. Spisak sadrži 246 biljaka, od kojih su 33 gajene, a ostale divljerastuće. Među njima ima i onih čija upotreba, naročito ako je nestručna, ima štetne posledice po zdravlje čoveka, često i one najteže. To su otrovne lekovite biljke. I pored ovolikog broja registrovanih lekovitih biljaka, spisak nije konačan.

I pored bogatstva flore jugoistočne Srbije lekovitim, aromatičnim biljkama, nedovoljno se radi na korišćenju tih prirodnih resursa. Znanja ljudi o lekovitim biljkama su dosta skromna ili jednostrana: u lečenju se koristi mali broj biljnih vrsta, berba, sušenje i upotreba ovih biljaka je nestručna, neke biljke se neplanski sakupljaju, pa su na granici opstanka. Industrijska prerada lekovitih biljaka u farmaceutskoj, kozmetičkoj i prehrambenoj industriji, njihovo plantažno gajenje nema tradiciju. Pojedinačni primeri proučavanja nekih biljnih vrsta i rodova (Digitalis, Adonis vernalis i dr.) su ohrabrujući, ali nedovoljni.

Radi zamene skupih, najčešće uvoznih, sirovina u pomenutim granama industrije, neophodno je preduzeti sledeće korake: kroz fakultativnu nastavu, preko sredstava informisanja upoznati zainteresovane o pravilnoj upotrebi lekovitog bilja; zaštititi i planski koristiti prirodne resurse, a posebno neke ugrožene lekovite biljke; preko mikro i makro ogleda proučiti mogućnosti plantažnog gajenja lekovitih biljaka i dr.

LITERATURA

1. Flora SR Srbije I-IX SANU. Beograd, 1970-1980.
2. Gostuški R.: Lečenje lekovitim biljem. Narodna knjiga. Beograd, 1967.
3. Gelenčir N.: Prirodno lečenje biljem. Znanje. Zagreb, 1982.
4. Grlić LJ.: Samoniklo jestivo bilje. Prosveta. Zagreb, 1980.
5. Hasanagić E.: LJekovito bilje i jetra. Svetlost. Sarajevo, 1984.
6. Jašmak K.: Medonosno bilje. Nolit. Beograd. 1980.
7. Jovanović V.: Važnija nalazišta i staništa aromatičnih biljaka na planini Radan, jablaničkim planinama (Goljaku) i Kukavici u jugoistočnoj Srbiji, Leskovački zbornik XXV, Leskovac, 1985.
8. Randelović N. i Stamenković V.: Flora i vegetacija okoline Vlasotinca, Leskovački zbornik XXIII, Leskovac, 1983.
9. Stojanović Radmila: Lekovito bilje leskovačkog kraja. Leskovački zbornik XIII. Leskovac. 1973.
10. Špilenaja S. E. i Ivanov S. I.: Lekarstvenie rastenija. Znanie. Moskva, 1983.
11. Tucakov J.: Lečenje čajevima lekovitog bilja, August Cesarec, Zagreb, 1978.
12. Tucakov J.: Lečenje biljem. Rad. Beograd, 1984.
13. Videk V.: Lekovito bilje Jugoslavije, Poljoprivredni nakladni zavod, Zagreb. 1960.
14. Vračarić B.: Ishrana u prirodi, Narodna knjiga, Beograd, 1977.
15. Životić D. i Životić Dragana: Lekovito bilje u narodnoj medicini. Otokar Keršovani, Rijeka — Beograd, 1979.

Dr Vlastimir Stamenković
Dr Novica Randelović

LES PLANTES OFFICINALES DANS LA FLORE DE LA SERBIE DU SUD-OUEST

La flore de la Serbie du sud-ouest est très riche et variée. Parmi ces plantes on en trouve beacoup dont les qualités médicamentales sont indubitables et qui sont utilisées depuis longtemps particulièrement dans la médecine populaire. Les auteurs donnent une liste de ces plantes découvertes au cours de l'exploration de vieille date du terrain, pésentent leurs qualités élémentaires et constatent qu'on ne travaillait pas suffisamment à l'utilisation de cette richesse naturelle et des qualités medicamenteuses des plantes dans notre médecine. Ils trouvent que ces plantes peuvent être utilisées dans la médecine pharmaceutigue et qu'elles sont même capables de remplacer beaucoup de matières premières se qui serait d'un profit matériel inéstimable pour notre pays et notre industrie pharmaceutique.

634.1/.8+664

С. Сотиров
С. Станковић
Д. Пешић

Технолошке карактеристике плода џанарике (Prunus cerasifera Ehrh.) са планинског подручја Грделице

Увод

У последње време код нас је поново порасло интересовање за самониклo јестиво биље, понајвише из следећих разлога:

1. Прихваћено је и учвршћено сазнање да целокупна биопродукција екосистема а не само појединих врста, пред ставља потенцијалну сировину прерађивачких индустрија. Према стручним проценама од око 6000 врста биљака на Балкану бар 2000 би могле да се користе као јестиве. Због тога, детаљније и систематичније картографисање и ближе проучавање биљних ресурса појединих региона наше земље постаје веома озбиљан задатак.

2. И са гледишта концепције ОНО самониклим јестивим биљкама поклања се све већа пажња, јер могу послужити као одлична допунска храна у отежаним околностима производње и допрмања редовних намирница;

3. У већем броју развијених земаља актуелизиран је покрет под општим називом макробиотика чији је циљ повратак природној исхрани, односно негајеним хранљивим сировинама и непрерађеним намирницама, (као реакција на претеряну употребу конзервисане и „оплемењене" хране). Пошто смо земља изузетно богата саставом вегетације, могућности за пласман нашег самониклог и негајеног јестивог биља на страно тржиште су велике;

4. Најзад стоји и економско - социјални мотив, јер прикупљање корисних самониклих биљака може постати још значајнији извор прихода и демографске стабилности становништва брдско-планинских области.

Наведени разлози као и чињеница да је подручје Јужноморавског региона — биогеотрафски на прелазу медитеранског, континенталног и атлантског утицаја - веома богато самониклим биљем, подстакло је наш рад на испитивању основних помолошко - технолошких карактеристика најатрактивнијих врста (а у оквиру НИП-а „Биоресурси подручја Власина — Крајиште").

Овог пута смо се определили за испитивање помолошко - технолошких карактеристика џанарике а поводи су:

1. Џанарика заузима посебан положај у помологији — она није ни изразито самоникла, ни изразито гајена; ипак, статистика показује да је то најзаступљеније воће у брдско-планинском појасу Јужноморавског региона без обзира што воћари на њега најмање обраћају пажњу;

2. Испушта се из вида — премда је веома битно — да плодови џанарике достижу конзумну, технолошку и биолошку зрелост у брдско - планинској зони тек оредином и крајем јесени (од септембра до половине децембра!), док у нижијама сазревају почетком лета (у јуну); продужена сезона сазревања је повољан предуслов продуженом периоду прераде свежих плодова (око 6 месеци!);

3. Сва досадашња истраживања указују да плод џанарике поседује изврсне технолошке и органолептичке квалитете због чега га можемо сматрати неопрадвано запостављеном сировином;

4. Најзад, у току је подизање више објеката за прераду биљних сировина у оквиру плана „Морава II", као и проширавање капацитета за топлу прераду воћа: тиме се стварају могућности и за индустријско добијање нових готових производа од џанарике с подручја југоисточне Србије.

Преглед литературе

О цанарики су најбројнији радови у совјетској литератури. Разумљиво, јер у јужним областима СССР цанарика је распрострањена у више облика и културних селекција: чак се и сматра да је пореклом с Кавказа односно Арменије (4, 9, 10, 11, 21, 22). У СССР су усвојени стандарди о условима квалитета цанарике као сировине и условима квалитета неких производа од цанарике (19, 18).

Наслови посвећени цанарици могу се наћи и у румунској, бугарској, мађарској и другим литературама.

Код нас интересовање за цанарику јача после II светског рата. Никетић (1953) сматра да од око 30000 вагона произведене ракије шљивовице 70 посто се добија од цанарике. Пауновић (1958) даје предлог о проучавању екотипова цанарике у западној Србији. Завод за здравствену заштиту СР Србије (1963) објављује резултате анализе хемијског састава жуте и црвене цанарике, између осталих и на узорцима из околине Ниша.

Црнчевић (1968) такође врши исцрпну органолептичку и биохемијску анализу и први код нас указује на технолошку употребљивост ове врсте за прераду и добијање квалитетних производа (џем, сок, желе), нарочито црвеног екотипа.

Већи број аутора бави се проблемима производње, калемљења, укрштања и сл., а неки указују и на значај цанарике за пчеларство пошто се јавља као извор ранопролећна пчелиња паша.

Најзапаженији рад о цанарици свакако је студија Шошкића (1971). Аутор се бави њеном систематиком, биогеографијом, фенологијом, морфологијом, технолошким и помолошким својствима плода итд.

Систематска припадност и назив

Таксономија цанарике није сасвим расчишћена, тако да се у радовима о њој наилази на недоследности и у критеријумима за разврставање облика унутар врсте и у синонимици.

У „Флори СР Србије" цанарика је сврстана у фам. Amygdalaceae G. Дон. 1832., род Prunus L., 1737, под називом Prunus cerasifera Ehrhard 1789. Као синоними наводе се Prunus myrobalana Lois и Prunus divaricata Ldb. а као варијетети: var. cerasifere — типичан облик који је најчешћи у ареалу врсте и var. pissardii Carr. 1881. код којег је лишће крупније, тамноцрвено, цветови ружичасти а плод тамно црвен; овај варијетет се често гаји као декоративни облик по парковима и баштама.

У дисертацији Шошкића (1971) систематска припадност цанарике излаже се следећим редом: fam. Rosaceae, podfam. Prunoidae, род Prunus Miil., врста Prunus cerasifera Ehrhard, односно синоним P. divaricata Ledeber. Даље се тврди да код нас постоје четири варијетета: P. c. var myrobalana Kluzius или обична цанарика, P. c. var pissardii Baley са тамно пурпурним, крупнијим лишћем, руменим цветовима и винасто тамно обојеним плодовима, P. c. var pendula Baley са повијеним младарима и гранама и P. c. var elegans Bean са уским белоуоквиреним лишћем. Први варијетет је најчешћи код нас, други ређи, а трећи и четврти су декоративне форме.

Међутим, Ковалев (1956) издваја посебан таксономски циклус Cerasiferae и у оквиру њега разликује пет врста на територији Европе и Азије а саму цанарику дели на три подврсте и шест варијетета. Еремин (1969) пак разликује чак осам подврста и варијетета. У „Флори НР Бугарске" (1973) наводе се само две подврсте Prunus cerasifera и то P. c. subsp. myrobalana која са своје стране укључује и варијетет pissardii.

Према томе, примерци стабала са којих смо узимали узорке на подручју Грабова (Грделица) припадају цанарици Prunus cerasifera var. cerasifera. У „Флори СР Србије" за тај варијетет стоји да је плод зрео почев од јуна, дужине 1—3 см, округласт или елиптичан, го (без длака), са малом петељком а по обојености жут, црвен до готово црн, и да се ендокарп не одваја од мезокарпа.

Према Шошкићу (1971) цанарика је диплоидна шљива и садржи 2x односно 16 хромозома.

Етимологија народног назива цанарика, такође према Шошкићу, можда долази до турског израза цан-ерији што се чита цан-ерик или у преводу „душашљива".

Хабитус и фенологија

На подручју Јужноморавског региона у брдско-планинској зони цанарика као жбун уз опраде нарасте до 3 м, а као појединачна стабла у пољу или мањи насади у двориштима достиже до 10

м висине развијајући обично јајасту али и друге неправилне облике крошње.

Цвета у марту—априлу, мада постоје подаци да у низијама може цветати и у фебруару ако су временске прилике благе а станиште заклоњено. На већим висинама цветање може и да окасни.

Што се тиче сазревања плодова подаци су различити а највише се наводи период јун—септембар или јун—октобар. Међутим, наша посматрања показују да у брдско-планинској зони Грделице, Трговишта, Босиљграда и Сурдулице (силикатни терени) на надморским висинама изнад 700 м плодови цанарике су 1984. године приспевали крајем октобра, почетком новембра све до половине децембра(!) месеца.

Порекло и распрострањење

Према Ковалеву (1956) опште распрострањење свих пет врста скупине Cerasiferae захвата област од Тјен-Шанских планина на истоку па преко Азије до Јадрана на западу. Аутор сматра да постоје три жаришта културе цанарике: Закавказје, западна Грузија и Балканско полуострво. Међутим, Никетић (1953) сматра да је цанарика оријентална шљива и да су је у Европу донели крсташи. Шошкић (1971) претпоставља да је цанарику у IX веку из Грчке у Македонију код Охрида пренео Климент Охридски.

Што се тиче вертикалног распрострањења цанарика се може сусрести од најнижих надморских висина до 1200 м. на ограницима Јужних Алпа, на Карпатима и у Босни до 1300 м, на Кавказу и Закавказју до 2000 м, у Средњој Азији 800—2000 м. У „Флори СР Србије" стоји податак да цанарика понекад прати топле букове шуме.

Наше запажање је, бар што се тиче силикатних планина Родопског масива, да цанарика заузима прилично висока станишта. Заиста прати топле букове шуме али се у висину пење искључиво дубодолинама у којима је микроклима ублажена, скоро до шумске границе (на пример, махала Црноштица на Црноку). Ту прати човекова насеља типа изолованих махала у изворишним челенкама појединих текућица на висини и до 1200 м.

У брдско-планинском појасу Јужноморавског региона цанарика се сусреће као појединачна стабла или у мањим групама. Према извесним статистикама из 1947. г. избројано је у бившем срезу Трговиште 16785 стабала цанарике, према 1200 стабала пожегаче, 3942 јабука, 3456 крушака, 2178 трешања, 977 дрвета ораха, 823 кајсија, 612 брескви, 262 вишњи и 98 стабала дуда. Дакле, цанарика је безусловно најзаступљенија врста воћака на брдско-планинском подручју Јужноморавског региона, јер се стање задњих деценија ту није много изменило а околина Трговишта је типична за читаву област Власина-Крајиште.

Податак о бројчаној доминацији цанарике међу воћем брдско-планинске зоне, затим њен пластицитет и погодност за гајење тамо где друге врсте не успевају, отпорност на болести и редовита родност, још више оправдавају неопходност да се боље упозна њена биологија и технолошке одлике на материјалу Јужноморавског региона.

Морфологија и анатомија плода

Плод цанарике је сочна коштуница, јајастог, елиптичног или округластог облика, без мрља са слабо израженим бочним браздама. Покожица је танка и лако пресвучена воском. Не одваја се од мезокарпа, као што се и ни мезокарп не одваја од коштичавог ендокарпа. што се са технолошког аспекта не може сматрати повољним. Меснати део (мезокарп) је кисео, кисео-сладак или сладак са специфичном аромом и водљикав (одлика балканских форми).

Коштица је јајасто-округла, на врховима заошпрена, понекад у основи засечена. Обојена је светло-црвено или беличасто, глатка, јамичаста или слабо рапава. На трбушној и леђној страни су шавови а на боковима бразде. Омотач коштице је чврст. Понекад, веома ретко, у једном плоду се нађу две коштице.

Анатомска грађа цанарике је слична грађи домаће шљиве али постоје и извесне разлике (по којима се микроскопском претрагом може идентификовали у производима). Ћелије епидермиса су угласте али знатно мање него код домаће шљиве. Међутим, на спољној страни су исто тако добро кутинизиране и са задебљалим зидом у функцији заштите. Испод епидермалних ћелија које су поређане у једном слоју протеже се вишеслојно коленхимско ткиво чије се ћелијице растежу тангенцијално током сазревања плода. Епидермис са коленхимом образује егзокарп плода. У епидермису се сусрећу и јако крупне —

у односу на епидермалне ћелије — стоме. На површини епидермалног слоја не постоје маље што је случај код више сорти Prunus domestica. Плод је, дакле, го.

Испод коленхима је мезокарп од крупних паренхиматичних ћелијица (воћно месо). То ткиво је прожето узаним проводним снопићима. У ксилемском делу снопића доминирају спирални и порасти елементи, трахеиде са врло ситним порама. Унутрашњи слојеви мезокарпа су од радијално издужених паренхиматичних ћелијица. У ћелијицама мезокарпа се сусрећу и кристалне друзе калцијум оксалата, различитих димензија и облика. (Сл. 1).

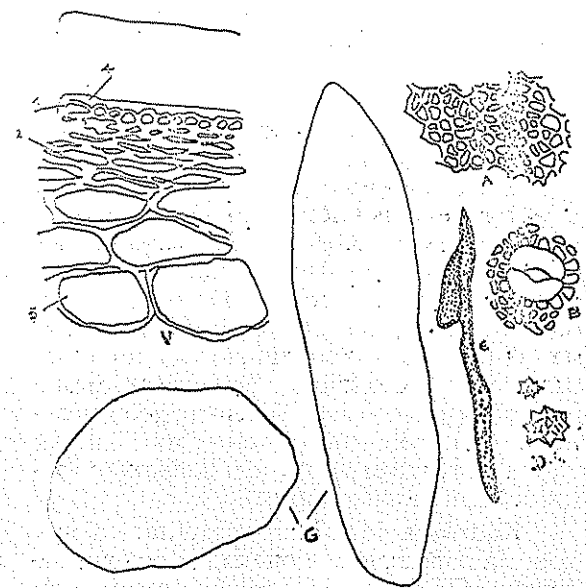

Сл. 1. Анатомија плода џанарике (према Никитину и Панковој, 1982.): А и Б — делови ендосперма са површине; А — без стоме; Б — са стомом; В — периферни део у попречном пресеку; Г — варијанте облика крупних ћелија паренхима меса; Д — друзе из меса; Е — мрежасте трахеиде; 1. — епидермис; 2. — коленхим; 3. — паренхим; 4 — кутинизирани спољни зид ћелија епидермиса.

Зид коштице односно ендокарп је састављен из врло ситних склеренхимских ћелија са јако задебљаним али порастим зидовима. Периферне склеренхимске ћелијице су мање-више изодијаметричне а централне радијално издужене и прожете каналићима. Дубље постављене ћелије су, пак, тангенцијално издужене, а оне које су сасвим ка унутрашњој страни обликом су сличне нитима. Сама површина коштице је покривена слојем живих ћелијица танких зидова.

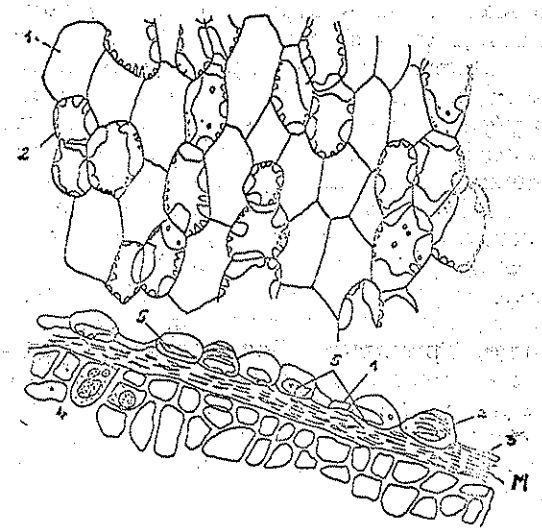

Сл. 2. Анатомија семена џанарике (Према Никитину и Панковој, 1982.). Л — епидермис са површине; М — кожица (љуштура) са делом епидермиса у попречном пресеку; 1. — танкозидне ћелијице епидермиса семена; 2. — дебелозидне ћелијице епидермиса семена; 3. — спљоштено ткиво семена; 4. — ендосперм (у двема ћелијицама приказане су капљице уља и алеуронска зрнца); 5. — пор

У грађи семена (Сл. 2.) разликује се, такође, више делова. Покожица је састављена из неколико редова савршено једна на другу прилеглих ћелијица. Епидермис семена је хетероген — у његовој грађи учествују танкозидне радијалне ћелијице које су без реда помешане са танкозидним склеренхиматичним ћелијицама. Ендосперм је неједнаке дебљине и састављен је од једног до више реда ћелијица. Те ћелијице садрже уље а богате су и маленим алеуронским зрнима. Ћелијице клице такође имају сличан садржај.

Истичемо да је до сада за све делове плода, сем петељке, разрађена утилизација — како мекани део (омотач и воћно месо), тако и коштица (каменити омотач и семе) се врло рационално користе у различитим прехрамбеним и другим технологијама за добијање читавог низа производа (сокови, желирани производи, активан угаљ, уље, додатак сурогатима кафе идр.).

ТЕХНОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ГРОЗДИЧКЕ ЏАНАРИКЕ

Материјал и методика

Биолошки зреле плодове Prunus cerasifera прибавили смо непосредно са терена у околини насеља Граово близу

Грделице на надморској висини 500 — 750 м, дана 23. 10, 23. 11, 27. 11 и 15. 12. 1984. г. Одабрани су биотипови са жуто и црвено обојеним плодовима. За сва мерења и анализе искоришћено је око 50 кг материјала тј. око 10000 плодова.

Најпре смо на основу морфологије листова и плодова утврдили да се ради о врсти Prunus cerasifera var. cerasifera која је изванредно пластична и јавља се у многим екотиповима.

На статистички поузданим узорцима извршили смо мерење димензија и масе плодова и делове плода. Обраћена је и пажња на одвојеност воћног меса од коштице. Упоредили смо и хистолошку грађу наших узорака са подацима из литературе.

Биохемијску анализу саставних делова плода и податке о вредностима основних показатеља — СМ, шећери, укупне киселине, пектин, минерали, витамин Ц — обавили смо у лабораторијама ОУР „Здравље" у Лесковцу према методологији датој у Правилнику о анализи прехрамбених производа од воћа и поврћа. (Садржај Na и K одређен је на апарату Flame Photometer, Pot. №12 700, Evans Electroselenium LTD).

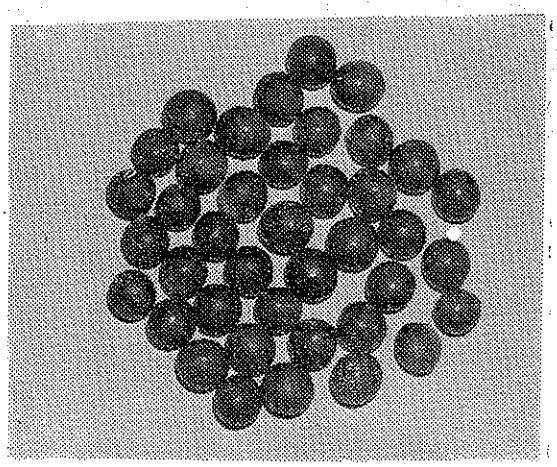

Сл. 4. Плодови џанарике — црвени екотип. Станиште — Граово.

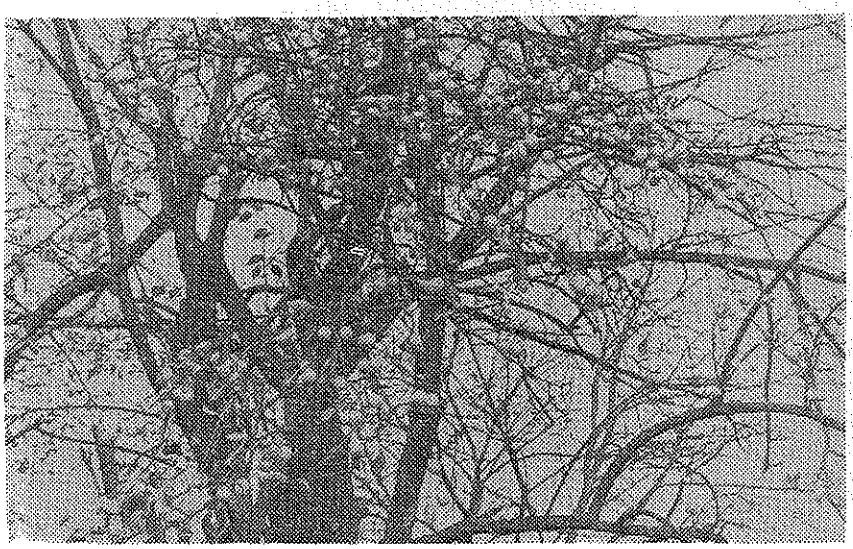

Сл. 3. Позни јесењи хабитус џанарике у Граову 800 м надморске висисине; лишће опало а плодови су тек у фази сазревања и делимично још на дрвету.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Технолошко-помолошке карактеристике плода

Димензије и масу плода мерили смо на 1000 примерака жутог и црвеног екотипа. Ради поређења, поред резултата наших мерења (Таб. 1.) дати су и подаци других аутора (Таб. 2.).

Из добивених кодатака се види да су разлике у дужини плода а нарочито у маси (до 50%) даста изражене тако да би издвајање плодова у две класе (према димензијама) или три (према маси) било сасвим оправдало. Тим пре ако се узму у обзир и резултати других аутора, на пример Шошкића (1971), где разлика у маси плодова достиже чак 150%. Слично је и са дужином коштице, мада су, уопште узев, крајње вредности како димензија тако и масе плода, односно делова плода, мање изражене код наших узорака. Другим речима, плодови џанарике с брдско-планинског подручја Јужноморавског региона су прилично уједначени што се са технолошког аспекта може сматрати повољним.

Пажњу привлачи високо учешће меснатог дела плода у укупној маси у висини 93,6% што са своје стране такође чини џанарику веома захвалном си-

ровином у добијању сокова, желираних производа и сл.

Извршили смо и одређена испитивања у вези с одвајањем покожице од меснатог дела мезокарпа која су показала да се ово одвајање много лакше обавља код касно сазрелих плодова са подручја Грделичке клисуре у односу на плодове с других подручја (према подацима из литературе). И то је значајна технолошка предност испитиваног материјала.

Нажалост, чврстина зрелих плодова је минимална што их чини неподесним за транспорт и складиштење јер узрокује њихово брзо пропадање. Пошто се ступањ биолошке зрелости изједначује са технолошком зрелошћу, цанарика захтева брзу прераду. Један од наших наредних задатака биће испитивање утицаја ниских температура на свеже зреле плодове с циљем да се изнађе најповољнији режим очувања хлађењем и смрзавањем.

Таб. 1. Димензије и маса плодова грделичке цанарике

Показатељ	Најмања вредност	Највећа вредност	Средња вредност
Дужина плода (цм)	1,98	2,86	2,77
Ширина плода (цм)	2,15	2,64	2,31
Дебљина плода (цм)	2,09	2,58	2,27
Маса плода (г)	4,90	9,40	6,30
Дужина коштице (мм)	11,97	16,78	14,56
Ширина коштице (мм)	8,11	11,62	9,60
Дебљина коштице (мм)	5,12	7,41	6,40
Маса коштице (г)	0,39	0,51	0,47
Дужина петељке (цм)	1,39	1,68	1,51
Број плодова у 1000 (г)	119	167	149
Маса 1000 плодова (кг)	5,12	8,91	6,14
Меснати део (% укупне масе плода)	92,02	94,56	93,60
Коштица (% од укупне масе плода)	7,98	5,46	6,40
Број коштица у 1 кг	1988	2076	2032
Језгро (% од укупне масе коштица)	25,6	28,2	27,2
Рандман (%)	92,0	94,5	93,6

Табела 2. — Преглед података о димензијама и маси плода*

Аутор / показатељ	Шошкић 1971	Мичев и сарадници 1983	Станисонова 1983	Флора СР Србије 1971	Антимички атлас 1980
Дужина плода (цм)	1,79—3,12	2,97 (1,63— 2,8)	—	1—3	1,0—2,8(—3,5)
Ширина плода (цм)	1,69—2,99	2,21 (1,7 —2,87)	—	—	—
Дебљина плода (цм)	1,68—3,05	2,18 (1,6—2,73)	—	—	—
маса плода (г)	5,33—16,42	5,2 (4,8—9,60)	15—32 (мерени и узорци селекц.)	—	—
Дужина коштице (мм)	10,93—18,45	1,35 (8,3—18,7)	—	—	—
Ширина коштице (мм)	7,25—11,55	9,5 (7,0—15,3)	—	—	—
Дебљина коштице (мм)	5,38—8,55	6,7 (4,9—10,7	—	—	—
Маса коштице (г)	0,22—0,76	—	—	—	—
Дужина петељке (цм)	0,78—2,08	—	—	1—2	—
Број плодова у 1 кг	61—188	155 (105—201)	—	—	—
Маса 1000 плодова (г)	—	5,275 (4810—9615)	—	—	—
Меснати део у % укупне масе плода	—	92 (85—95)	—	—	—

Коштица у % укупне масе плода	—	8 (5—15)	—	—	—
Број коштица у 1 кг.	1314—4881	—	—	—	—
Језгро у % укупне масе коштице	—	26	—	—	—
Рандман (%)	89,48—96,61	—	—	—	—

Биохемијски састав

Резултати наших испитивања биохемијског састава плода џанарике (табела 3.) дали смо у компарацији са литературним подацима (таб. 4. и 5.). То је учињено, због тога да би се боље сагледао утицај поднебља на биохемијски састав овог плода.

Табела 3. — Биохемијски састав плода џанарике према нашим испитиваньима

Испитивана компонента	Садржај у % или мг% Жута	Црвена
Вода	82,8	83,8
Суве материје	17,2	16,2
Минералне материје	0,41	0,51
Калијум мг%	67,4	115,4
Натријум мг%	7,4	13,3
Калцијум мг%	16,1	23,3
Магнезијум мг%	15,8	21,6
Пектини	0,56	0,78
Укупно киселине	0,98	1,38
Укупно шећери	6,9	8,2
Витамин Ц мг%	15	20
Уље* (језгро кошт)	43,1	45,7

Табела 4. — Литературни подаци о биохемијском саставу плода џанарике

Испитивана компонента	Садржај у % или мг% Жута	Црвена
Вода	85,5—87,5	86,0—87,5
Суве материје	14,5—12,5	14,0—12,5
Минералне матер.	0,3— 0,4	0,6— 0,7
Калцијум мг%	45 —60	60 —75
Натријум мг%	5 —8	10 —13
Калцијум мг%	12 —18	18 —25
Магнезијум мг%	12 —16	15 —20
Укупно шећери	4,2— 5,6	7,5— 8,5
Витамин Ц мг%	12 —20	15 —25
Уље**	44,5—46,0	44,5—46,0
Укупно киселине	0,5— 0,7	1,2— 1,4
Беланчевине	0,07—0,09	0,18—0,23
Пектини	0,25—0,40	0,32—0,56
Скроб	трагови	трагови

* — Милчев (1983)
** — Садржај се односи на језгро коштице

Ради бољег разумевања података о биохемијском саставу треба да се узме у обзир да анализирани узорци потичу с разних поднебља, разних надморских висина и различитог доба године, односно од неједнаких биотипова. Једино на тај начин можемо да објаснимо разлике у вредностима биохемијских показатеља. Због тога се налаже опрезност у коначном закључивању али уједно се отвара поље ка даљим истраживаньима пластицитета џанарике и узгоју селекција.

У сваком случају садржај суве материје (СМ) односно шећера — мада зависи од доба бербе (повећава се код дужег сазревања плодова) — довољан је за проширивање асортимана квалитетних производа на бази џанарике. Та вредност код наших узорака потпуно се уклапа у вредности које дају други аутори. Другим речима, СМ 16—17% џанарике брдско-планинског подручја одговара средньим вредностима података из литературе (10—22%). Та вредност није много мања, нарочито код неких селекција џанарике, од вредности за шљиву пожегачу (око 21%) или за домаћу шљиву уопште (10—22%). Укупна вредност См, односно шећера, је ипак нешто мања код самониклих џанарика у поређењу са оним код постојећих селекција. Нажалост, у Јужноморавском региону није планирано увођење селекција али се то с успехом чини у Македонији.

У поређењу са садржајем укупних киселина вредност СМ тј. шећера је релативно мање варијабилна што значи да индекс сласти углавном зависи од количина киселина у плоду (а оне се током сазревања смањују). Код џанарике је поред јабучне и лимунске нађена и винска киселина.

Од шећера преовлађује сахароза а најмање је глукозе. Ово је веома занимљиво јер код осталих шљива је обрнуто — доминира глукоза. С тим у вези је и одговарајући укус сласти. Укус плода може бити јако кисео, накисео (кисеосладак) и сладак а у зависности од комбинације садржаја шећера и киселина.

Код џанарике је од значаја и садржај пектина који омогућава добијање

Табела 5. — Биохемијски састав плода цанарике према подацима разних аутора

Аутор / Показатељ	Церевитинова 1933.	Справочник техн. 1983.	Сенеа 1954/55.	Стоичков 1962.	Даскалов 1964.	Завод за заштит. здрав. СР Србије 1963.	Иричевић 1968.	Витоков. 1969.	Еремин 1961.	Шошкић 1971.
H_2O	87—91	—	72—90	83—86	78—88	84—92	92—93	—	84—91	84—91
Сува материја	9—13	11,4—16,6	10—28	14—17	12—22	8—16	7—8	—	9—16	9—16
Укупно шећери	4—5	7,2—10,5	—	8—17	3—9	5—6	4—5	3—9	4—10	7,05
Ук. кис. (као јаб.)	1—3	1,1—3,1	0,3—1,2	1—2	1—4	—	1,3	2—3	1—7	1,72
Минер. материје	0,4—0,5	—	—	0,3—0,6	0,5—0,6	0,5—0,6	0,3	—	0,12	1,4
Беланчевине	—	—	—	—	0,2—0,8	0,6—0,7	0,3—0,4	—	—	—
Пектини	0,3—0,8	—	—	0,6—0,9	0,6—1,3	—	0,4—0,5	—	—	1,04
Витамин Ц мг%	—	—	3—7	—	—	7,6—21,8	2,5—3,1	4,3—14,7	0,13	—
Уље	—	—	—	—	—	—	—	—	има	Језгро садржи 42% уља
Скроб	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

желираних производа. Повећани садржај пектина у плодовима цанарике чини их препоручљивим и за конзумацију у свежем стању. Међутим, код презрелих плодова увећане количине пектина имају неповољан утицај на квалитет ракије ако се такви плодови — што је управо случај на испитиваном подручју — употребљавају за добијање ракије. Наиме, дешава се да таква ракија садржи веће количине метанола.

И високи садржај витамина Ц чини плодове цанарике храном високог биолошког квалитета, до сада неоправдано занемариваном. Неопходно је, међутим, утврдити ближу динамику витамина Ц код зрења, дужег стајања убраних плодова и у готовим производима.

Најзад, посебно истичемо повећан садржај калијума (око два пута) у нашем материјалу а у поређењу са подацима других аутора. Објашњење за повећани садржај калијума у плодовима прделичке цанарике за сада је тешко дати. Могли бисмо претпоставити као могуће узроке састав земљишта (силикати) и касно плодоношење одн. сазревање.

Вредности осталих параметара налазе се у границама већ публикованих података од стране других аутора.

Утилизација плодова

Берба плодова у домаћим условима најчешће се обавља трешењем или млаћењем по крошњи дрвета цанарике. Ретко је брање руком. Због тога велики проценат оштећених плодова а отуда и убрзано кварење. Међутим, пошто се цанарика у домаћој традицији претежно користи за добијање ракије томе се мало пажње поклања.

Уочено је да када кључ ферментише заједно са коштицама код „печења" ракије производ има слаб укус горких бадемова (услед цијанида који се стварају разлагањем амигдалина). Према томе, код алкохолне ферментације треба одстранити коштице плодова а осим тога не треба користити презреле плодове са већим садржајем пектина (који разградњом даје метанол).

Осим за ракију цанарика се у домаћинствима Јужноморавског региона у сасвим малим количинама користи за добијање пекмеза или се суши. У народној медицини становништво је користи противу болова у прлу и сувог кашља као загрејани сок, сируп или компот („киселица"); препоручују се и код опстипације.

У земљама где се џанарика индустријски прерађује (СССР и др.) после бербе плодови се чисте од примеса и пулпирају, јер иначе брже почињу да труле, бивају захваћени плеснима и пропадају.

Према Црнчевићу (1968) нарочито је црвени биспин погодан за добијање желеа, џема и сока. Међутим, други аутори (Шошкић, 1971. и др.) тврде да боја плода није везана за технолошке карактеристике, односно биохемијску и хранљиву вредност воћног меса.

Из стране литературе се може сазнати да плодови џанарике служе за добијање мармеладе, компота, сокова, џема, сирупа, нектара, желеа, пасте, више варијанти сушених производа, ракије итд. У СССР-у и још неким источним земљама донети су регулативи о условима квалитета сировине и производа.

Постоје уверљиве индикације да се плодови џанарике откупљују и користе у неким погонима за прераду воћа на подручју југоисточне Србије. Међутим, није познато за које производе јер се џанарика не декларише. С обзиром на квалитет плодова и производа, с обзиром на постојећу праксу треба извидети могућности да се та пракса легализује.

Плод џанарике може се скоро у целини утилизовати. Од језгра коштица добија се светломрко, скоро несахњиво, слабо испарљиво уље које налази употребу у козметици и у производњи специјалних боја. Отпадак искоришћених језгара богат је беланчевинама и служи за исхрану стоке. Коштице џанарике се додају као компонента у неким мешавинама кафовина (до 5%). Осим тога, коштица, чврсти омотач семена који је од склеренхимског ткива одговарајућом обрадом служи за добијање висококвалитетног активног угља за филтрирање гасова (гас-маске) итд. Према томе, са аспекта ОНО плод џанарике је вишеструко користан.

Већ је речено да је један од најосетљивијих проблема везан за прераду плодова џанарике њихова кварљивост. Искуство совјетских стручњака је да се убрани плодови џанарике на отвореном простору могу чувати само 8—24 часа до употребе. Ускладиштени у затвореним просторијама чувају се 5—7 дана на температури 0—1°С и релативној влажности ваздуха 85—90%. Ове податке ваља проверити и допунити нашим искуствима како у погледу чувања, тако и брања, транспорта, прераде у полупроизводе и сл.

Закључци и препоруке

1. Џанарика је врста која се код нас сусреће и као самоникла, и у култури (западна Србија) док се неки облици користе као декоративно дрвеће; у брдско-планинском региону џанарика расте као самоникла али је бројчано далеко премоћнија над осталим врстама воћака;

2. Плодови џанарике сазревају тек крајем јесени на подручју Власина — Крајиште (од средине октобра до средине децембра што у условима индустријске прераде омогућава продужење прераде од летњег и на јесењи период;

3. У погледу органолептичких и механичких особина плодови џанарике с подручја Власина—Крајиште и Грделица не одступају од вредности које су својствене самониклим биотиповима са других поднебља (димензије и маса плодова, обојеност, укус, ароматичност и сл.); и плодови џанарике с брдско-планинског подручја Јужноморавског региона су на ступњу пуне зрелости врло осетљиви, мале су чврстине и брзо се кваре те захтевају брзу прераду;

4. Биохемијски састав испитиваних плодова је идентичан са познатим просечним вредностима основних показатеља за ту врсту а неке вредности су чак и повољније (садржај калијума и др.); све то скупа чини џанарику с подручја Власина—Крајиште потпуно погодном за индустријско добијање низа производа; искуство неких земаља (СССР и др.) показује да се од џанарике могу добити врло квалитетни производи;

5. Прикупљени и подаци и резултати наших истраживања показују да је џанарика неоправдано занемарена сировина и да јој треба посветити већу пажњу;

а) Пре свега, неопходно је да се при ступи увођењу најпогоднијих страних селекција које ће одговарати поднебљу Власине—Крајишта (користити искуства Института за воћарство Скопје који располаже избором од неколико десетина врхунских селекција џанарике);

б) За даља истраживања остаје отворено питање краткотрајног и дужег очувања свежих плодова нарочито хлађењем и смрзавањем;

в) Треба да се проуче не само страна искуства, већ и наше традиције, као и препоруке домаћих аутора о начину искоришћавања плодова џанарике; њима треба додати и искуства неких погона на подручју источне Србије која до

сада нису приказивана; у том погледу постојеће резултате допунити даљим истраживањима (посебно у производњи ракије, сокова, компота, сушених производа, мармеладе, пулпе и сл.) и будућу праксу озаконити одговарајућим нормативима и регулативима;

г) Намеће се и још свеобухватније помолошко, биолошко и технолошко проучавање особина целокупног, непроцењивог богатства биотипова џанарике Јужноморавског региона, њен изванредни пластицитет; посебно облика чији су плодови крупнији, с повећаним садржајем СМ, пектина, К и сл., код којих се мезокарп лакше одваја од коштичавог дела плода и код којих се плодови лакше одржавају до прераде; имати у виду да је Јужноморавски регион врло компактна област распрострањења џанарике од равничарских до планинских предела;

д) Џанарика заслужује обзир и као воће које је од важности за пчеларство, у шумарству за заштиту земљишта од ерозије, и да се, сем меканог дела плода, може искористити и језгро (за производњу уља, активног угља у саставу кавовина итд.), па и у том погледу неопходна су егзактнија истраживања;

6. Плодови џанарике су од прворазредног значаја као вишеструко корисни у светлости концепције ОНО: имају хармоничан биохемијски састав, богати су витамином Ц, калијумом и пектинским материјама, на подручју Власина—Крајиште приспевају касно у јесен; џанарика је родна скоро сваке године, распрострањена је посвуда, може да се преради обичним сушењем на отвореном простору итд.

Литература:

1. Андрејевић, Љ., 1959. Прилог познавању технолошке вредности јабучастог воћа из Грделичке клисуре. Техника, Прехрамбсна индустрија, 8, Београд.

2. Бонев. М., Митов, П., 1969. Принос кам химико-технилогичната характеристика на јкаои џанкови сортове за производство на матен сливов сок (нектар) и компот. Н. Тр. ВСИ „В. Коларов", XVII, Пловдив.

3. Црнчевић, В., 1968. Хемијски састав и технолошка употребљивост плодова џанарике (Priunus murobalana). Храна и исхрана, 5-6. Београд.

4. Еремин, В. Г. 1966. Воведение консервних сортов аличи. Докладу ВАСХНИЛ, 10. Москва.

5. Флора СР Србије, 1872. Том IV, САНУ. Београд.

6. Флора на Булгарија, 1973. БАН. Софија.

7. Групчев, М., Јавловски, Б., 1969. Упоредно испитивање важнијих помолошких особина плодова сорти шљива у скопској котлини. Први југословенски симпозијум о шљиви. Чачак.

8. ЈУС Е. Б2. 132., 42/63.

9. Калмиков, С. С., 1961. Крупноплодние сорти аличи. Сельское хозјаство Узбекистана, 11. Ташкент.

10. Костина, К. Ф., 1962. Селекција аличи. Бул. Глави. бот. сада, 62.

11. Ковалев, Н. В., 1955. Алича в природе, културе и селекции. Ташкент.

12. Мичев и др., 1983. Горските плодове храна и лечебно средство. Софија.

13. Никетић, Ј. М., 1953. Стоно воће. Шљива. Београд.

14. Никитин, А. А., Панкова, И. А., 1982. Анатомическиј атлас полезних и некоторих јадовитих растении. Ленинград.

15. Пауновић, А. С., 1958. Прилог проучавању екотипова џанарике у западној Србији. Архив за пољопривредне науке, 31. Београд.

16. Ристевски, Б., Култивирање на џанката. Дактилографисано.

17. Русков, П., Јанков, С., 1977. Стокознание на суровините за консерваната промишленост. Пловдив.

18. Самсонова, А. Н., 1983. Справочник технолога плодовооовоштного консервного производства. Москва.

19. Стандарди СССР. (ГОСТ) Алича сушеная. 1970. Москва.

20. Шошкић, А., 1971. Изучавање биотипова шљива Prunus cerasifera Ehrh. у Босни и Херцеговини. Дисертација. Сарајево.

21. Забранскаја, О. А., 1969. Алича — ценнаја плодова култура. Консервнаја и овощесушильнаја промишленост. Москва.

22. Забранскаја, О. А., Драговцева, И. А., 1966. К вопросу о зикостојкости кримској аличи. Докл. ВАСХНИЛ, 10.

23. Завод за здравствену заштиту СР Србије, 1963. Хемијски састав плода жуте и црвене џанарике из СР Србије. Београд.

24. Ранђеловић, Н., Стаменковић, В., 1979. Flora of the Grdelica Gorge. Acta Biol. Med. Ehp., 4. Приштина.

D. Sotirov
S. Stanković
D. Pešić

LES QUALITES TECHNOLOGIQUES DU FRUIT DE PRUNELLIER DE LA RÉGION MONTAGNARDE DE GRDELICA

Dans l'ouvrage est décrite l'association (la communauté des plantes) Diantho-Armerietum rumelicae, son nouveau gisement et outre la communauté typique on a constaté une n o u v e l l e subassociacuon plantaginetosum carinatae V. Jovanović 1978. dans la montagne de Radan en Sérbie du sud-est.

Outre le tableau phytocenologique on a donné un spectre biologique un spectre des types aéraux de l'association, les qualités physiques et chimiques du sol ainsi qu'un sommaire corrélatif des formes vitales et un extrait synthétique.

58(497.11)

Dr Vidak Jovanović

Analiza biljne zajednice Diantho-Armerietum rumelicae na Radan planini u južnoj Srbiji

Biljna zajednica Diantho-Armerietum rumelicae rasprostranjena je na Radan planini ispod najvećeg vrha Radana Sopota i na Velikoj lopardi na nadmorskoj visini od 950 do 1200 (1300) m. Sastojine ove zajednice ograničene su okolnom bukovom šumom — Fagetum moesiacae montanum i na Velikoj lopardi bukovom šumom mešovitog sastava (Fagetum submontanum mixtum silicicolum). Pored Velike loparde lokaliteti na kojma su uzimani fitocenološki snimci na Radanu su livade Kujevića i Gaševića.[1]

Građa i floristički sastav zajednice

Karakteristične vrste zajednice su Armeria rumelica, Thymus moesiacus, Centaurea stoebe var. tartarea i Pastinaca hirsuta. Biljna zajednica Diantho-Armerietum rumelicae prvi put je opisana na Vlasini (Randđ. 1977.), gde obrasta obronke sa plitkim i skeletoidnim zemljištem posle obrade zajednice Nardetum strictae (Grebenščikov 1950). Tu ona predstavlja pionirski stadijum u obrastanju obradivih površina i kreće se ka trajnom stadijumu zajednice sa Nardus stricta. Međutim, na Radanu nismo konstatovali sastojine zajednice Nardetum strictae.

U sastav zajednice na ispitivanom području na Radan planini ulazi 100 vrsta, od čega 41% vrsta gradi karakterističan skup. Pored karakterističnih vrsta zajednice svojom dominantnošću ističu se i karakteristične vrste sveze Chrysopogono-Danthonion calycinae. Sa visokim stepenom stalnosti su: Dianthus cruentus, Rhinanthus rumelicus, Euphrasia pectinata, Viola tricolor subsp. macedonica, Trifolium velenovskyi i Hypochaeris radicata Red Brometalia erecti predstavljen je visokim stepenom stalnosti sledećim vrstama: Scabiosa columbaria, Ranunculus bulbosus, Leucanthemun vulgare, Ajuga genevensis i Veronica jaquinii. U sastav karakterističnog skupa iz okvira klase Festuco-Brometea ulazi 10 vrsta sa visokim stepenom stalnosti: Festuca vallesiaca subsp. sulcata, Hieracium bauchinii, Asperula cynanchica, Euphorbia cyparissias, Helianthemum nummularium, Trifolium alpestre, Scleranthus perennis, Calamintha alpina, Sanguisorba minor i Carex caryophyllea. Među „ostalim vrstama" sa visokim stepenom stalnosti nalaze se: Agrostis capillaris, Campanula patula, Plantago lanceolata, Festuca vallesiaca, subsp. vellesiaca, Viscaria vulgaris subsp. vulgaris, V. vulgaris subsp. atropurpurea, Rumex acetosella, Anthoxanthum odoratum, Luzula campestris subsp. multiflora i Cynanchum vincetoxicum.

U zajednici se mogu izdvojiti dva sprata. Prvi sprat, visine do 80 cm, grade Armeria rumelica, Centaurea stoebe var. tartarea, Pastinaca hirsuta, Dianthus cruentus, Scabiosa columbaria, Leucanthemum vulgare i dr. U periodu optimalnog razvoja vegetacije dominiraju Dianthus cruentus i Scabiosa columbaria. Drugi, niži sprat, visine do 40 cm izgrađuju Thymus moesiacus, Euphrasia pectinata, Ranunculus bulbosus, Ajuga genevensis, Asperula cynanchica i Calamintha alpina. U prolećnom aspektu u sastojinama subasocijacije dominiraju Sedum-vrste, koje smenjuju aspekti sa vrstama: Anthemis montana, Plantago carinata (=P. holostea), Galium purpureum i dr.

Sličnost sastojina asocijacija Diantho-Armerietum rumelicae na ispitivanom podučju sa tipično razvijenim sastojinama asocijacije na desnoj obali Južne Morave može se uočiti iz sintetskog izvoda (tabela 1.1) i uporednog pregleda životnih oblika sastojina asocijacije na području jugoistočne Srbije (tabela 1.3). Razlike koje se javljaju u različitim područjima rezultat su različitih orografskih faktora i matične

[1] Rad je u nešto izmenjenom obliku sastavni deo doktorske disertacije autora.

podloge. Tipično razvijene sastojine asocijacije na desnoj obali Južne Morave, s obzirom na položaje njenih sastojina na većoj nadmorskoj visini, imaju jedan broj „nardetnih vrsta". Međutim, sastojine ove asocijacije na Radanu nalaze se na manjoj nadmorskoj visini i na drugoj podlozi, od andezita i dacita. Ovde se javlja veći broj termofilnih vrsta, koje kao diferencijalne vrste subasocijacije 'plantaginetosum carinate izdvajaju sastojine ove subasocijacije od sastojina ' typicum. Ipak, podudarnost sastojina asocijacije Diantho-Armerietum rumelicae, naročito njenih sastojina subasocijacije typicum jasna je iz pregleda sisntetskog izvoda, a takođe i iz pregleda životnih oblika.

a) Subasocijacija Diantho - Armerietum rumelicae plantaginetosum carinatae, subass. n o v a

Na osnovu floorističkog sastava i nekih ekoloških karakteristika, izdvojili smo u okviru sastojina asocijacije Diantho-Armerietum rumelicae, pored subisocijacije typicum i n o v u subasocijaciju plantaginetosum carinatae.

Tabela 1.1.

Sintetski izvod ass. Diantho-Armerietum rumelicae iz fitocenoloških tabela
a) Sastojina ass. u ispitivanom podr.; br. sn. 20, uk. vr. 100
b) Sastojina ass. na desnoj ob. J. Morave „ 16 „ 105

Stepen stalnosti, brojnosti i pokrovnosti a	b	Važnije karakteristične vrste i pratilice
		Karakteristične vrste asocijacije:
V^{1-3}	V^{1-2}	Armeria rumelica
V^{+-3}	IV^{+-2}	Thymus moesiacua
V^{+-2}	IV^{+-2}	Centaurea stoebe var. tartarea
III^{+-2}	III^{+-1}	Pastinaca hirsuta
		Karakteristične vrste sveze:
		(Chrysopogono-Danthonion calycinae)
V^{1-3}	III^{1-2}	Dianthus cruentus
V^{+-2}	V^{1-2}	Euphrasia pectinata
V^{+-1}	IV^{+-1}	Viola tricolor var. macedonica
V^{+-3}	V^{+-2}	Trifolium velenovskyi
III^{+-1}	V^{+-3}	Hypocharis maculata
V^{+-1}	III^{+-1}	Hypochaeris radicata
II^{+-1}	I^{1}	Danthonia calycina
		Karakteristične vrste reda:
		(Brometalia erecti)
V^{+-1}	V^{+-1}	Leucanthemum vulgare
V^{1-4}	V^{1-2}	Scabiosa columbaria
V^{+-2}	II^{+-1}	Ranunculus bulbosus
V^{+-1}	III^{+}	Ajuga genevensis
IV^{+-1}	I^{+}	Veronica jaquinii
IV^{+}	III^{+-1}	Orchis coriophora
II^{+-1}	IV^{+-1}	Anthylis vulneraria
		Karakteristične vrste klase:
		(Festuco-Brometea)
V^{1-3}	V^{1-2}	Festuca sulcata
V^{1-2}	II^{+-1}	Hieracium bauchiniii
V^{1-2}	III^{+-1}	Asperula cynanchia
IV^{+-2}	IV^{+-1}	Scleranthus perennis
IV^{+-1}	III^{+-1}	Sanguisorba minor
IV^{+-3}	III^{+-1}	Helianthemum nummularium
III^{+-1}	IV^{+-1}	Achillea setacea
IV^{+-2}	II^{+-3}	Trifolium alpestre
III^{+-1}	III^{+}	Potentilla arcentea
II^{+-1}	I^{+-1}	Avena pratensis

$V^{\mp-3}$	$V^{\mp-3}$	**Ostale vrste:**
$V^{\mp-1}$	V^{+-1}	Agrostis capillaris
$III^{\mp-1}$	V^{+-1}	Plantago lanceolata
$IV^{\mp-1}$	$III^{\mp-1}$	Linum catahrticum
IV^{+-1}	$II^{\mp}$	Anthoxanthum odoratum
IV^{+-1}	$III^{\mp-1}$	Luzula campestris
$V^{\mp-1}$	IV^{1}	Rumex acetosella
II^{1-2}	$IV^{\mp-1}$	Campanula patula
		Briza media

Subasocijacija plantaginetosum carinatae rasprostranjena je na Velikoj lopardi. Sastojine ove subasocijacije nalaze se na staništu mešovite bukove šume Fagetum submontanum mixtum silicicolum, na obodu refugijuma na Radanu. Tereni na kojima se razvijaju sastojine ove subasocijacije eksponirani su južno i nalaze se na manjoj nadmorskoj visini od sastojina subasocijacije typicum. Otuda se javlja veći broj termofilnih vrsta, koje su ustvari diferencijalne vrste ove subasocijacije. To su: Plantago carinata (= P. holostea), Anthemis montana, Galium purpureum, Bromus fibrosus, Sedum acre, S. rubens i Stachys scardica. Sve one imaju najviši stepen stalnosti, a Anthemis montana i relativno visoku pokrovnu vrednost (1552).

Na staništu subasocijacije plantaginetosum carinatae zemljište je vrlo jako humozno. Prema rezultatima ispitivanja fizičkih i hemijskih osobina, procenat humusa iznosi 11,19%. Na ovakvom tipu zemljišta koje bazama nije zasićeno („V" vrednosti su ispod 35%) prisutan je kiseli humus, pa je i hemijska reakcija zemljišta jako kisela, za razliku od zemljišta na kome se razvijaju sastojine subasocijacije typicum, gde je zemljište osrednje kiselo, a proces podzoliranja umeren. Ovakve osobine zemljišta nastale su dobrim delom kao rezultat delovanja antropogenog faktora. Naime, poslednjih godina, livade koje grade sastojine ove subasocijacije neredovno se kose i ispaša je proređena.

Sinekologija zajednice

Sastojine asocijacije Diantho-Armerietum rumelicae razvijene su na smeđe šumskom zemljištu sa velikom higroskopnom vlagom i visokom tačkom venjenja. Prema vrednostima hemijske reakcije zemljište je osrednje acidno sa niskim „S" vrednostima i osrednjim „T" vrednostima, na kome je proces podzoliranja umeren. Zemljište ima najveći procenat humusa (5,20) u odnosu na druge susedne zajednice, a taj procenat još izraženiji je u subasocijaciji plantaginetosum carinatae (11,19%). Ostale vrednosti se vide iz tabele 1.2.

Ekološke uslove asocijacije Diantho-Armerietum rumelicae indiciraju životni oblici, koji su prikazani zajedno sa flornim elementima u obliku spektra u tab. 1.4. Iz biološkog spektra se vidi da je asocijacija hemikriptofitska sa nešto većim brojem terofita. Pored najvećeg procenta evroazijskog flornog elementa izraženi su srednjeevropski i submediteranski florni elementi, a u odnosu na ostale zajednice u ekološkom nizu ovog tipa brdskih livada povećano je prisustvo južnoevropskog, balkanskog i mezijskog flornog elementa.

Tabela 1.2.

Fizičke i hemijske vrednosti zemljišta ass.

Diantho-Armerietum rumelicae

Fizičke osobine zemljišta

Lokalitet:

Radan-Kujovića livade

Dubina profila: (10 — 20 cm.)

Mehanički sastav zemljišta

2—0,2 mm	0,2—0,02	0,02—0,002	0,002	Ukupan pesak	Ukupna glina
18,80	46,04	30,12	5,04	64,84	35,16

Teksturna oznaka	H y	% max. H y	% Tačka venjenja
Peskovito-ilovasto	8,53	14,50	18,85

Hemijske osobine zemljišta

%		pH u	u			
$CaCO_3$	H_2O	KCL	Y_1	T-S	S	T
0,00	5,58	4,49	23,20	15,08	9,40	24'48

% V	% H	% Humus	% N	Lako pristup. P_2O_5	K_2O
				mg/100 g zemlje	
38,40	61,60	5,52	0,26	0,0	25,9

Tabela 1.3

Uporedni pregled životnih oblika ass. Diantho-Armerietum rumelicae
a) Sastojine asocijacije na ispitivanom području
b) " " na desnoj obali J. Morave

Životni oblik	a	b
T (therophuta)	17/17	16/15,2
H (hemicryptophyta)	72/72	79/75,2
Ch (chamaephyta)	5/5	5/4,7
G (geophyta)	3/3	5/4,7
P (phanerophyta)	3/3	—
T — P	100/100	105/100

Tabela 1.4. Biološki spektar ass. Diantho-Armerietum rumelicae

T (therophyta)	= 17%
H (hemicryptophyta	= 72%
Ch (chamaephyta)	= 5%
G (geophyta)	= 3%
P (phanerophyta)	= 3%

Spektar areal tipova ass. Diantho- Armerietum rumelicae

1 (cirkumpolarni)	= 4%
2 (evroazijski)	= 39%
3 (srednjoevropski)	= 11%
4 (submediteranski)	= 17%
5 (južnoevropski)	= 8%
6 (pontski)	= 4%
7 (kosmopolitski)	= 4%
8 (balkanski)	= 7%
9 (mezijski)	= 6%

Sindinamika zajednice

Zajednica Diantho-Armerietum rumelicae razvijena je u zoni bukove šume i u tom pojasu vegetacije zauzima najviše položaje. Prema florističkom sastavu pokazuje srodnost sa sastojinama asocijacije Danthonio-Trifolietum velenovskyi. Prestankom ispaše njen smer razvoja ide ka potencijalnoj vegetaciji zone, koju predstavljaju šumske zajednice tipa Fagetum moesiacea montanum i Fagetum submontanum mixtum silicicolum.

Zajednica Diantho-Armerietum rumelicae prvi put je na području jugoistočne Srbije na desnoj obali Južne Morave na Čemerniku (Ranđelović 77). Na ispitivanom području na levoj obali Južne Morave konstatovali smo njena nova nalazišta na Radanu i pored tipično razvijenih sastojina izdvojili i jednu n o v u subasocijaciju. Diantho-Armerietum rumelicae subass. plantaginetosum carinatae (V. Jovanović 1978).

Z a k l j u č a k

U radu je opisana biljna zajednica Dianto-Armerietum rumelicae, njeno novo nalazište i pored tipične zajednice konstatovanja n o v a subasocijacija - plantaginetosum carinatae V. Jovanović 1978. na Radanu planini u jugoistočnoj Srbiji.

L I T E R A T U R A:

Čanak, M. Kojić, M. 1973: Uticaj intenziteta delovanja čoveka na genezu i građa antropogenih biljnih zajednica. Ekologija, 8, 2. Beograd.

Flora SR Srbije, 1970 — 1976: SANU, Odeljenje prirodno - matematičkih nauka, I — VIII. Beograd.

Jovanović B. 1955: Šumske fitocenoze i staništa Suve planine. Katedra gajenja šuma. Beograd.

Jovanović-Dunjić Rajna, 1972: Tipovi pašnjaka i livada Suve planine. Inst. za ekol. i biog., br. 1. Beograd.

Jovanović V., 1977: Planina Kukavica u jugoistočnoj Srbiji i vegetacija njenog severnog dela. Leskovački zbornik, knj XVII, Leskovac.

Kojić, M. 1957: Chrysopogono-Danthonion calycinae nova sveza u redu Festucetalia vallesiacae. Zbornik radova Polj. fak. 2., 51-55. Beograd.

Košanin, N., 1910: Vlasina — biljnogeografska studija. Glasnik SK. AK. LXXXI. Beograd.

Krstić, N., Tucakov, J. Gorunović, M., 1962: Prilog farmakognozijskom proučavanju lekovitog bilja na području planine Kukavice (Lisac) Radana (Petrova gora), Velje Glave, Zajčevca, Kačara i Ostrozuba. II: Actca pharmaceutica, god. XII. br. 3-4, Zagreb.

Milojević, S., 1924: Leskovačka kotlina sa okolinom (geomorfološka proučavanja). Glasnik Geografskog društva, sv. 10.

Mišić, V. Jovanović-Dunjić Rajna, Popović, M. Borisavljević, LJ., Antić, M., Dinić Anka, Danon, J., Blaženčić, Z., 1978: Biljne zajednice i staništa Stare planine: SANU. knj. DXL, Odeljenje prirodno-matematičkih nauka, knj. 49. Beograd.

Micevski, K., 1964. Tipološka istraživanja na vegetacijata niziskite livadi vo Makedonija. Bgd. zb. knj. 15 (3). Skopje.

Nikolić, V., 1966: Proučavanje spora i polena iz pliocenskog lignita kosovskog bazena — sa osvrtom na današnji izgled vegetacije Kosova: Prirodnjački muzej. knj. 31 (posebna izdanja). Beograd.

Ranđelović, N. 1977: Fitocenološko-ekološke karakteristike brdskih travnjaka jugoistočne Srbije (disertacija). Zagreb.

Rexhepi, F., 1978: Zeljaste zajednice brdskog regiona Kosova: (disertacija). Novi Sad.

Stamenković, V., 1976: Flora Grdeličke klisure (magistarski rad). Novi Sad.
Parabućski, Stanija, Stojanović Slobodanka, 1984: Prilog poznavanja stepske vegetacije Bačke. III Kongres ekol. Jugoslavije knj. I Sarajevo.
Ružić, M., 1984: Kitnjakove šume Topličke kotline. III Kongres ekol. Jugoslavije. Sarajevo.
Tatić, B., 1969: Flora i vegetacija Studene planine kod Kraljeva. Glasnik Bot. zavoda i Bašte Univerz. u Beogradu, tom IV (1-4), 1967-1968. Beograd.

329.15(497.11) (091)+940.53 /.54 (497.11

Мр Радоје Костић

Рад КПЈ на формирању Топличког НОПО и прве акције одреда

Одмах по заузимању Југославије, Немачка је ради остваривања својих дугорочних циљева на овом простору створила свој окупациони систем. У Србији је тај систем био ослоњен на три посадне дивизије, од којих је 717. пешадијска дивизија распоређена у ширем рејону Ниша. Из ове дивизије, 1. батаљон 737. пешадијског пука стациониран је у Прокупљу, док је неколико мањих посадних јединица распоређено у Куршумлији и Блацу.[1] Наредбом бр. 1 од 28. априла 1941, војно-управни командант Србије је наредио формирање обласних, окружних и месних команди, односно, фелдкомандантура, крајскомандантура и ортскомандантура. Према тој наредби у Нишу је формирана Фелдкомандантура 809 — Ниш, за чијег команданта је постављен пуковник Карл фон Ботмер, док је у Прокупљу образована ортскомандантура, потчињена крајскомандантури у Лесковцу.[2]

Немци су у Србији наишли на спремност једног дела буржоазије на сарадњу, која је у циљу очувања својих класних интереса била спремна да иде у колаборацију. Под њиховим утицајем, у службу окупатора ставља се административни апарат старе Југославије. Бесрамна издаја и колаборација једне широке лепезе разних елемената буржоазије, чиновништва, полицијског апарата и официра, омогућила је немачком окупатору да релативно брзо, већ 30. априла 1941. године образује такозвану „комесарску владу" на челу са Миланом Аћимовићем.[3]

Да би оправдала поверење својих господара, „комесарска" управа се ревносно дала на посао да обнови стари управни апарат и да цео његов механизам стави на располагање окупатору. Из извештаја Министарства унутрашњих послова види се да је Моравска бановина у Нишу обновила свој рад почетком маја.[4] У Топлици је обновљен рад срезова добричког, прокупачког и косаничког, а већ у јуну су у овим срезовима постојале јаке снаге жандармерије са 197 жандарма.[5] За среске начелнике постављени су чиновници који су још пре рата испољавали пронемачка осећања. Пре постављања се за те особе вршила провера преко немачке полиције безбедности — СИПО. У Топлици је тада за начелника среза добричког постављен Миливоје Жугић а у прокупачком срезу Живојин Томић.[6]

У првом страху пред наступајућом немачком војском, — један део становништва из градова и села, био се повукао у шуме и планине. Са успостављањем квислиншких органа власти, створио се привид реда и већина се вратила својим домовима. У три топличка среза, већ крајем маја, су поред успостављања жандармеријских станица и формирања начелстава, обновиле рад и општинске управе у Прокупљу, Блацу, Куршумлији и већим селима. Сви ови органи власти, спремно су се ставили на располагање окупаторским властима.

Свој основни задатак, очување реда и мира, и тиме олакшавање посла окупационим властима, ови издајници су у Топлици врло савесно извршавали. У једном извештају Министарству унутрашњих послова, начелник среза прокупачког, Живојин Томић детално описује

[1] Зборник НОР-а, XII/1, док. бр. 45.

[2] Д. Мирчетић: Немачке оружане формације на територији нишког округа 1941. године, Нишки зборник бр. 2, стр. 39. Ниш, 1976.

[3] М. Борковић: Контрареволуција у Србији, Београд 1979, стр. 33

[4] Исто, стр. 38.

[5] АВИЈ, к-28, рег. бр. 44/1-1, 25/1-1, 52/1-1, У Топлици су биле у јуну 1941. жанд. станице у Куршумлији - 17 жандарма, Курш. бањи - 10, Рачи - 10, Добром Долу - 10, Мерђезу - 10, Мердару - 10, Александрову - 13, Житорађи - 10, Кочану - 21, Прокупљу - 39, Цигољу - 7, Ж. Потоку -6,Барбатовцу - 8, Блацу - 7, В. Плани - 10, Белољину -9.

[6] Исто.

како то у пракси ради: „. . . обишао сам општине са моје територије и територије испоставе у Блацу, да дођем у додир са председницима и виђеним људима, да им кажем као што сваки пут чиним, да није паметно и да је то само зло, ако се нађе неко „паметан" па нешто истрчља пред неким . . . да се то у народу сузбија и народ упућује само на свој посао. . . нарочито да се пазе на разна шушкања и подговарања, која одмах да пријављују властима . . . Упозоравам све да Немачке власти неће да толерирају ништа што је противно интересима Немачке силе . . ." [7]

Половином маја прорадиле су поново школе и надлештва, трговине су колико толико наставиле са радом, мада темељно опљачкане од немачких војника. У топличке градове и села, после априлског слома, нагнуле су избеглице са Косова и Македоније. Пред властима је био велики проблем смештаја и обезбеђења исхране за све избеглице, којих је крајем августа већ било 4584 лица. Само у косаничком срезу је било 2300 избеглица са Косова.[8]

Тако је Топлица почињала прве месеце живота под окупацијом, притиснута немачким гарнизоном, жандармеријским станицама, квислинзима којима је било стало да својим новим газдама докажу да могу да створе ред и мир. Народ се повукао у себе, страх се завукао у села и градове али је испод тога привидног мира остала ипак она стара бунтовна Топлица увек спремна да се дигне на оружје. Тај привидан мир у Топлици заварао је чак и таквог познаваоца овог краја као што је познати песник из Топлице Рака Драинац. У свом дневнику је забележио уписке из јула 1941. године, када се враћао у своје село: „ . . стигох у Топлицу крајем јула, у којој се све било смирило и која ми се учини најмирнијим крајем у Србији, барем судећи по оном што сам својим очима видео." [9]

Ако је тај привидни мир заварао песника и боема Раку Драинца, он није заварао искусног полицајца и среског начелника из Прокупља Живојина Томића, који тражи већи број жандарма и полицајаца наводећи поред осталог и да „. . . Овде се може подвући раније васпитање грађана и њихов менталитет, те се без строгих казни према њима не може ништа постићи".[10] Иако је овај захтев среског начелника упућен још 20. јуна, у време када је Топлица била потпуно мирна, каснији догађаји ће му дати за право.

Окупљање комуниста и припреме за оружану борбу у Топлици

У ратном метежу шестоаприлског рата, већина чланова КПЈ из Топлице била је мобилисана и упућена на фронт. Везе између ОК КПЈ Ниш и чланова КПЈ у Топлици, који нису били упућени на фронт, због брзог напредовања немачких трупа, биле су прекинуте. Средњошколци и студенти, чланови КПЈ и СКОЈ-а, отишли су из градова у своја села, тако да су међусобне везе између чланова партије биле прекинуте. Једине међусобне контакте одржавали су чланови КПЈ који су остали у Прокупљу. У граду су се приликом избијања рата затекли Разуменка Петровић, секретар ћелије, Никола Кокоњешевић, Радослав Борђевић и Стојан Хаџитонић, док су учитељи Никодије Стојановић и Милица Бућек били у својим селима где су радили у школама.

Непосредно пред улазак немачких трупа у Прокупље, 10. априла су се састали Разуменка Петровић, Борђевић, Хаџитонић и Никодије Стојановић. Састанак је одржан у кући Николе Борђевића „прстенције", оца познатог шпанског борца из Прокупља, Светислава Борђевића — Тисе.[11] Мада до тада ЦК КПЈ није још био донео проглас о сакупљању оружја, чланови прокупачке партијске ћелије су, гледајући тоталини распад југословенске војске који се свакодневно одвијао пред њиховим очима, самоиницијативно донели одлуку да се отпочне са прикупљањем оружја и војне опреме. Истовремено је закључено, да чланови партије започну са агитацијом у народу, да се оружје сакупља и склања на сигурна места. А оружја је било такорећи на сваком кораку, јер су на терену Топлице бацали оружје и опрему војници Дринске дивизије и још неких јединица бивше југословенске војске. Потребно је напоменути, да и без ове агитације, сељаци су већ увелико скупљали оружје и склањали га у складу са својом дугогодишњом традицијом и култом оружја који је негован у Топлици. Ова акција је још шире организована после 20. априла, када су чланови КПЈ из Топлице били упознати са директивом о скупљању оружја.[12]

---

[7] АВИИ, к-28, рег. бр. 58/1-3.
[8] АВИИ, к-28; рег. бр. 44/1-1.
[9] Раде Драинац: Црни дани (записи) Космос, Бгд. стр. 87.
[10] АВИИ, к-28, рег. бр. 55/1-1.
[11] ИАН, бр. 38 - КПЈ Топлица, стр. 10.
[12] С. Несторовић: Развој КПЈ у Топлици, рукопис у ИАН, стр. 48.

После капитулације југословенске војске, са разних фронтова враћали су се у Топлицу војницци, који су, одступајући преко планина, успели да избегну заробљавање. Међу њима били су и чланови КПЈ — Војин Бајовић, Светислав Мирковић и Светислав Савковић. Вратио се у своје Бериље и Ратко Павловић, који је после повратка из Шпаније 1940. године био одмах упућен на одслужење војног рока у Штипу. Овај капетан шпанске републиканске армије, успео је да избегне заробљавање и да се врати у своје родно место. Убрзо потом, код Ратка Павловића долазе и два истакнута предратна члана КПЈ, Радивоје Увалић и Чеда Крушевац. Они су некако сазнали да се Ратко вратио после капитулације у своје село, и преко његових рођака, успели су да се пребаце у село Растовницу код Прокупља и повежу се са Ратком.[13]

И сами дубоко потиштени трагедијом своје земље, комунисти и други напредни људи, објашњавали су народу узроке брже капитулације Југославије, разобличавали издајство и бегство династије и владе из земље и окупљали родољубе око КПЈ, као једине политичке снаге која је пред фашистичком најездом остала у земљи са народом. Постепено, та индивидуална активност комуниста у Топлици, поприма и организоване облике. Један од првих значајнијих састанака комуниста у Топлици после априлског слома, одржан је крајем априла у селу Коњарнику. Овде су се, први пут после капитулације Југославије, срели истакнути чланови КПЈ из Топлице: Ратко Павловић, Војин Бајовић, Никодије Стојановић, Светислав Станковић, Богиња Ристић — Бајовић, Дринка Павловић, Слободан Букић, Драгомир Беговић и једна група симпатизера из околних села. Овом приликом је Никодије Стојановић присутне упознао са прогласом ЦК КПЈ у коме се даје директива о сакупљању оружја. Договорили су се да појачају политичко деловање међу народом, да одржавају сталну међусобну везу и да појачају идејно-политички рад.[14]

Неколико дана касније сличан састанак је одржан и у Прокупљу, где су Радослав Борђевић и Никодије Стојановић окупили групу напредних студената из околних села. И ова група је прихватила сличне задатке као и група у Коњарнику. Видљиво је, да је на оба састанка присуствовао Никодије Стојановић, који је преносио директиве добијене преко партијских веза.

У међувремену партијско руководство у нишком округу је постепено консолидовано. Пошто је стари Окружни комитет КПЈ у Нишу био компромитован после хапшења децембра 1940. године, а један број чланова ОК је после априлског рата отишао кућама у друге крајеве Југославије (Мара Нацева, Давид Пајић, Филип Кљајић), то је Покрајински комитет КПЈ за Србију, у току маја одредио нови ОК. Тада су у Ниш, као некомпромитовани у тој средини, послати Сретен Младеновић Мика металски радник из Крагујевца, за секретара ОК, Александар Симић Брка металски радник из Београда и ранији секретар Рејонског комитета КПЈ за Карабурму за члана и Александар Стојановић Шпанац, моделарски радник за члана ОК.[15]

Нови ОК је одмах почео са успостављањем веза са партијским ћелијама у округу. Преко њега је, крајем маја, у Топлицу стигао Војин Николић, кога је ПК КПЈ послао у Топлицу као инструктора. Он је у Прокупљу боравио свега неколико дана и вратио се назад. За време боравка у Прокупљу имао је неколико састанака са партијском ћелијом, на којима је пренео најновије директиве и дао практична упутства за рад на прикупљању оружја, организовању илегалног рада, итд.[16]

Средином јуна 1941. године, ПК КПЈ за Србију је увиђајући стратегијску важност Ниша, као природног центра југоисточне Србије, послао у Ниш Василија Буху, члана ПК КПЈ, са задатком да руководи радом окружних комитета КПЈ у Нишу, Лесковцу и Зајечару. Такође је и ПК СКОЈ-а послао у Ниш свог члана Драгог Стаменковића са сличним задатком.[17] Њих двојица су одмах по доласку у Ниш извршили процену ситуације, обишли окружне комитете и дали конкретна упутства за рад.

Успостављање везе између партијске организације у Топлици са окружним комитетом КПЈ у Нишу и чести доласци новог секретара ОК Сретена Младеновића Мике и његова конкретна помоћ у раду, имали су великог утицаја

---

[13] Архив ЦК КПЈ, бр. 1944-583, изјава Р. Увалића - Бате.

[14] С. Несторовић: Развој КПЈ у Топлици, стр. 49.

[15] Д. Мирчетић: ОК КПЈ за нишки округ 1941-1944, Ниш, 1977, стр. 23.

[16] АВИИ, к-1980, рег. бр. 1-288/4, сећање Разуменке Петровић - Зуме.

[17] В. Глишић: Комунистичка партија Југославије у Србији 1941-1945. I књига, Рад, Београд, 1975, стр. 40.

на оживљавање рада и омасовљавање партијске ћелије у Прокупљу. У току маја примљени су у чланство КПЈ Тихомир Станковић, студент технике из села Божурне, Светислав Будић, кројачки радник из Прокупља, Радош Јовановић, професор пољопривредне школе из Прокупља и Милисав Милосављевић, абацијски радник из Прокупља. Касније у току јуна и августа учлањења у Партију су настављена још смелије, тако да је пред почетак устанка партијска организација у Топлици била већ знатно омасовљена.

Уочи самог напада Немачке на Совјетски Савез, 21. јуна 1941. године у Прокупљу је Сретен Младеновић одржао састанак са једном групом истакнутих комуниста. На том састанку су анализирали политичку ситуацију у Топлици, расположење грађана и могућност даљег омасовљења КПЈ у Топлици. У циљу интензивирања партијског рада на широј територији Топлице одлучено је да се један број чланства КПЈ задужи за одређени терен на којем ће деловати. Тако је Никодије Стојановић задужен за партијски рад у Добричу, Радош Јовановић за села прокупачког среза, Светислав Будић за ближу околину града, Тихомир Станковић је упућен у Косаницу, Радослав Борђевић за села на десној обали Топлице, Стојан Хаџитонић је и даље остао да руководи радом СКОЈ-а док је Никола Кокоњешевић био задужен за сакупљање оружја.[18]

Већ сутрадан после напада на Совјетски Савез, 23. јуна, 1941. године у Прокупље је опет дошао Сретен Младеновић. Одмах је одржао састанак са члановима КПЈ који су се затекли у граду. Главни циљ његовог доласка био је да се обавесте чланови партије да се хитно заклоне, јер су се очекивала хапшења комуниста после уласка Совјетског Савеза у рат. Одмах су послати скојевци и млађи чланови партије на терен, да обавесте комунисте да се склањају и повлаче у илегалност. Истовременео, секретар ОК је пренео директиву Разуменки Петровић, да се повлачи на партијски рад у Ниш, за члана Окружног комитета.[19]

Упозорење дато комунистима да се склањају, било је благовремено и основано. Наиме, 22. јуна 1941. године др Турнер, начелник Управног штаба војног заповедника Србије, упутио је наређење Милану Аћимовићу министру унутрашњих послова да се „... изврши хапшење свих водећих комуниста ... Истовремено да се још током ове ноћи похапсе сви борци црвене Шпаније." [20] У складу са овим наређењем банска управа Моравске бановине је издала поверљиво упутство свим начелницима срезова да „.. неминовно спрече комунистичку акцију, да свим расположивим средствима иступе против лица која би ма шта у том правцу покушала и да похапсе све активне комунисте и учеснике у шпанском рату, пошто код њих претходно изврше претрес." [21] Овакво упутство достављено је начелницима три топличка среза. За руковођење хапшењем и саслушавање ухапшених комуниста, у Ниш је дошао познати инспектор Специјалне полиције Илија Паранос, а у Прокупље је упућен иследник исте полиције Шошкић.

С обзиром да су комунисти били на време упозорени, у Топлици је полицијска рација остала без већих резултата. Скоро сви комунисти су се на време склонили у шуме и забита планинска села, код рођака и познаника, тако да су послате жандармеријске патроле остале празних руку. Једино су у руке полиције пали Никодије Стојановић и Дринка Павловић. Дринка Павловић је била у селу Спанцу, и до ње нису стигли курири да је обавесте, тако да се није на време склонила. Никодије Стојановић је био на време обавештен али се поуздавао у удаљеност села Лепаје, у којем је радио као учитељ. Сматрао је да ће на време моћи да се склони. Међутим, жандарми су успели да се привуку неопажено, тако да је био изненађен у школи и ухапшен.[22]

Полиција је улагала посебне напоре да ухапси Ратка Павловића. Неколико пута жандармеријске патроле су ишле у његово село Бериље, постављене су заседе и вршени претреси али без успеха. Искусни шпански борац се за све то време налазио са Радивојем Увалићем и Чедом Крушевцем у колибама на планини Пасјачи, где га жандарми нису могли пронаћи. У самом Прокупљу нико од комуниста није био ухапшен, јер су се на време склонили. Неколико дана после хапшења, из затвора је, преобучена у сељанку, побегла Дринка Павловић, а 19. јјула из болнице је побегао и Никодије Стојановић. Обе акције организовала је партијска организација у Топлици, тако да је јунско хапшење кому-

[18] ИАН, бр. 39 — КПЈ Топлица, стр. 23.
[19] С. Несторовић, н.д. стр. 173.
[20] Зборник I/1, док. бр. 108.
[21] ИАН, мкрф. 3/170.
[22] Д. Мирчетић: Никодије Стојановић - Татко, Прокупље, 1969, стр. 81.

ниста у овом крају протекло без икаквих последица по партијску организацију.[23] Велика заслуга за то припада Сретену Младеновићу Мики, секретару ОК КПЈ Ниш, који је непосредно после пријема обавештења од Д. Стаменковића да предстоје хапшења, ризикујући свој живот, похитао у Прокупље, на време обавестио комунисте, вратио се у Ниш и наставио да обавештава чланове КПЈ у другим деловима округа.[24]

Непосредне припреме за устанак и формирање Топличког НОП одреда

Од 22. јуна 1941. године, целокупна акција и све организоване снаге Комунистичке партије Југославије, усмерени су на организовање оружане борбе против окупатора. „Дошао је онај најтежи час кога смо ми у нашој борби предвиделн... Комунисти Југославије! Не оклевајте ни тренутка већ се хитно спремајте за ту тешку борбу... Извршите своју дужност авангарде радничке класе Југославије".[25] каже се у прогласу ЦК КПЈ од 22. јуна 1941. године. У Београду је на седници Централног комитета 27. јуна створен Главни штаб народноослободилачких одреда Југославије на челу са другом Титом. Тих дана створен је и Главни штаб народноослободилачких и партизанских одреда Србије. Вршиле су се интензивне припреме за подизање оружаног устанка у целој земљи. Почетком јула у многим окрузима Србије већ се приступа стварању штабова партизанских одреда и окупљању првих бораца. Одлука Политбироа ЦК КПЈ од 4. јула о почетку оружане борбе у Југославији, у Србији је дочекана спремно. У тренутку када су почеле прве оружане акције 7. јула 1941. године, већ су постојали први партизански одреди.

Под утицајем Комунистичке партије и оружане борбе противу фашистичке окупације, која је већ почела у другим крајевима Србије, и у народу Топлице је све више расло расположење и спремност за оружану борбу противу окупатора. У таквом порасту борбеног расположења, на које је несумњиво утицао улазак Совјетског Савеза у рат, партијска организација у Топлици је добијала нове чланове из редова најодапнијих родољуба. Нагли пораст чланства КПЈ у Топлици наметао је потребу стварања посебног партијског руководства које би, уз помоћ ОК КПЈ Ниш, руководило радом партијских ћелија у Топлици и организовало припреме за формирање партизанског одреда у овом крају.

Такво руководство, под називом Поверенство окружног комитета КПЈ Ниш за Топлицу (у даљем тексту Поверенство КПЈ за Топлицу), образовано је у присуству Сретена Младеновића — Мике, на састанку у Прокупљу 10. јула 1941. године. У Поверенство су били одређени: Радослав Борђевић, Светислав Будић, Никола Кокоњешевић, Радош Јовановић, Тихомир Станковић и Стојан Хаџитонић.[26] По свом социјалном саставу, Поверенство је било састављено од три радника, два интелектуалца и једног ученика. За секретара је био одређен Светислав Будић, кројачки радник, међутим, он је после свега неколико дана изјавио да не може да одговори задацима, па је изашао из Поверенства и наставио рад као члан партије, а за секретара је изабран Радош Јовановић — Сеља, професор. Радош Јовановић ће на тој функцији остати све до почетка 1943. године, када је Топлица потпала под ОК КПЈ Лесковац.[27]

У новоствореном Поверенству је задржана стара подела задужења по теренима која је извршена 21. јуна. Формирање партијског Поверенства за Топлицу, имало је великог значаја за даљи развој КПЈ и оружане борбе у овом крају, јер је на тај начин створено руководство које је на самом терену познајући најбоље ситуацију, било у стању да непосредно организује оружану борбу.

Новоформирано Поверенство КП за Топлицу, већ после неколико дана, у ноћи између 12. и 13. јула, одржало је састанак на коме су разматране припре-

---

[23] Бекство Дринке Павловић је организовала партијска организација у Куршумлији. Бество Никодија Стојановића Татка организовала је партијска организација у Прокупљу која је прво успела да он буде пребачен у болницу, због високе температуре, где је био под јаком стражом. Уз помоћ симпатизера др. Воје Стојановића, организовано је његово бекство. Податке о овим акцијама дао је народни херој Кирил Михајловски Грујица, ИАН, бр. 38 КПЈ Топлице; О бекству Н. Стојановића и АВИИ к-28, рег. бр. 26/1-1, Извешт. начел. среза Добрич.

[24] Драги Стаменковић: На партијском задатку у југоисточној Србији Нишки зборник, бр. 10, Ниш, 1981, стр. 22.

[25] Зборник I/1, стр. 16.

[26] ИАН, бр. 38, стр. 24.

[27] Радош Јовановић Сеља је за цело време 1941-1945. био непрекидно партијски руководилац у Топлици прво као секретар Поверенства 1941-42, затим секретар Окружног поверенства 1943 и секретар Окружног комитета КПЈ 1944. године.

ме за почетак оружане борбе и формирање партизанског одреда.[28] Овом састанку, који је одржан у кући Божидара Борђевића у Прокупљу присуствовао је секретар ОК КПЈ Ниш, Сретен Младеновић — Мика. Он је чланове Поверенства упознао са ситуацијом у Србији, са прогласом ЦК КПЈ од 4. јула, као и са првим борбама које се већ воде у Шумадији. Истакао је да сада задатак свих партијских организација је да се што пре отпочне са оружаним акцијама. После тога је извршена анализа стања у Топлици и констатовано да постоји јака партијска организација, бројни скојевски активи и јака упоришта симпатизера по селима. Размотрено је и стање са скупљањем оружја и муниције које је скриване по селима. На основу анализе стања у Топлици, констатовано је да постоје услови да се у најскорије време формира Топлички партизански одред и донета је одлука да се изврше припреме за формирање одреда до краја јула месеца.

У циљу успешног остваривања ове одлуке закључено је да се у току јула организују мање саботажне акције на којима би се поверавало и калило људство за одред. Тако је одлучено да се секу телефонске жице на линијама Ниш — Лесковац и Дољевац — Прокупље — Куршумлија као и друге мање акције. Одлучено је, такође, да се постојећи партијски и скојевски активи по селима, одмах организују у војне десетине, и да се појачано оријентишу на сакупљање оружја и војне опреме. Донета је и одлука да се смелије приступи учлањивању у Партију активиста и скојеваца, који су се проверили и доказали у дотадашњим акцијама и задацима које је Партија пред њих постављала. На овом састанку је одлучено да се ради лакшег руковођења партијским радом у Прокупљу, формира Месни комитет КПЈ за град Прокупље. Секретар Поверенства Радош Јовановић — Сеља, добио је задатак да се повеже са Ратком Павловићем и да га информише о донетим одлукама и да га истовремено укључи у непосредне припреме за формирање одреда. Процењено је да ће његово искуство из шпанског грађанског рата бити од велике користи док одред и његови руководећи кадрови не стекну одговарајуће искуство.

Радош Јовановић је успео да се повеже са Ратком Павловићем који је тада боравио у шумама Пасјаче заједно са Радивојем Увалићем Батом и Чедом Крушевцем. Упознао га је са одлукама партијског поверенства и позвао да се укључи у припреме за формирање одреда, што је Ратко оберучке прихватио.[29] У бирању места за формирање одреда, Радош Јовановић и Ратко Павловић су заједно са Страхињом Радосављевићем, чланом КПЈ из села Претежане обишли Пасјачу, Видојевицу и Јастребац служећи се војном топографском картом. На крају су се одлучили за Ајдановац, манастир на ивици густих јастребачких шума. Место је било зналачки одабрано и имало је бројне предности. Ослоњено на Јастребац, омогућавало је брзо и сигурно повлачење одреда пред надмоћнијим непријатељем. Истовремено, свега неколико километара од Ајдановца почињу топличка села, што је омогућавало исхрану и контакт са народом а одатле се врло брзо стизало до железничке пруге и друма — будућих објеката на које ће одред нападати.

У току јула изведене су и прве мање акције. Формиране су мање диверзантске групе које су почеле са акцијама сечења телефонских жица и бандера. Тако је у току ноћи 28/29. јула, једна група родољуба из села са Пасјаче, предвођена Ратком Павловићем и Радивојем Увалићем исекла телефонске и телеграфске везе на прузи Ниш—Скопље код села Пуковца.[30] То је била прва диверзантска акција у Топлици 1941. године. Одмах после ове акције у ноћи 30/31. јула прокупачки скојевци су сличну акцију извели и на прузи Дољевац — Прокупље на делу између Дољевца и Житорађе. Том приликом су сеоски стражари покушали да ометну акцију, но када су скојевци на њих пуцали, они су се одмах разбежали, тако да је акција изведена успешно.[31] Сличне акције су изведене и на прузи од Прокупља према Куршумлији а у самом Прокупљу су Стојан Хаџитонић секретар МК СКОЈ-а и Милан Бранковић запалили магацин сточне хране немачке војске који је био у недовршеној згради Трговачког дома у Прокупљу. О овој акцији је ОК КПЈ Ниш известио и ПК КПЈ за Србију: „У Прокупљу су омладинци упалили касарну немачких војника и том приликом изгорело је 50 ћебади и 2 вагона сена и сламе".[32]

---

[28] Радош Јовановић: Припреме и почетак оружане борбе у округу Топличком 1941. године (Сећања из 1961. године). Рукопис у ИАН, нерегистровано.

[29] Исто.

[30] ИАН, мкрф. 3/135.

[31] АВИИ, к-28, рег. бр. 27/1-1.

[32] Зборник I/1, док. бр. 13.

Припреме за формирање Топличког партизанског одреда су крајем јула привођене крају. Тада је договорено да се формирање одреда обележи и са две значајне диверзантске акције које ће имати шири одјек. Тако је 3. августа у Прокупљу извршен атентат на среског начелника среза Добричког, познатог квислинга Миливоја Жугића. Атентат је извршио члан КПЈ из Г. Дреновца Драгомир Стојановић Гоџе. Он је у вечерњим часовима сачекао Жугића испред његовог стана и када је овај наишао, активирао је бомбу. Од експлозије ручне бомбе, Жугић је тешко рањен и после лечења у Болници у Нишу, није се више враћао у Прокупље.[33]

Сигурно најзначајнија акција тих дана, не само у нишком округу, био је атентат на немачке официре смештене у нишком хотелу „Парк", који је био претворен у немачки официрски клуб. Овај подухват су организовали чланови ОК КПЈ Ниш и Радош Јовановић Сеља, секретар Поверенства КПЈ за Топлицу. Сеља је довео у Ниш омладинца Александра Војиновића, свог бившег ученика из Пољопривредне школе у Прокупљу, и упознао га са детаљима у вези са планираном акцијом. Војиновић је у вечерњим часовима 3. августа успео да се непримећен приближи хотелу и у погодном тренутку је убацио у препуну салу две ручне бомбе од којих је настрадало неколико официра и цивила немачке народности. У општем метежу који је настао, Војиновић је успео да се извуче из Ниша и пребаци у Топлицу где је ступио у Топлички одред. [34] Ликвидирање среског начелника, а посебно немачких официра усред Ниша, где је било седиште и Фелдкомандантуре, имало је великог одјека не само у нишком округу и Топлици, већ и шире у Србији. Овим акцијама достојно је обележено формирање Топличког НОП одреда.

Топлички одред је формиран 3. августа 1941. године у Ајдановцу. Припреме за његово формирање су трајале скоро цео месец дана. О томе је писао Сретен Младеновић Мика у свом извештају од 1. августа упућеном Покрајинском комитету КПЈ за Србију у којем је поред осталог, јавио: Од 3. августа (недеља) постојаће одред партизана на Јастрепцу, са задатком сталних акција. . . Расположење Топлице за борбу је задовољавајуће. [35] Према претходном договору, неколико група будућих бораца Топличког одреда, кренуло је за Ајдановац. Кренуле су групе са Пасјаче, на челу са Ратком Павловићем, из Прокупља на челу са Радошем Јовановићем и појединци из топличких села. На дан 3. августа, тачно како је било предвиђено код манастира Ајдановац формиран је Топлички НОП одред у присуству Конрада Жилника — Слободана, члана Окружног комитета КПЈ Ниш. На дан формирања одред је бројио око 30 бораца, наоружаних пушкама, пиштољима и бомбама а имао је и два пушкомитраљеза. Делегат ОК КПЈ Конрад Жилник, одредио је и привремено руководство одреда, до именовања његовог штаба. У састав тог руководства ушли су Ратко Павловић Бићко, који је вршио дужност команданта, Владислав Поповић Чеда, вршилац дужности политичког комесара, и Конрад Жилник као партијски руководилац у одреду. [36]

Пада у очи да Топлички одред, и поред обимних припрема, које су трајале скоро месец дана, на дан формирања није имао одређен штаб, већ је било одређено привремено руководство. На основу расположивих докумената са који ма се располаже, као и сећања преживелих учесника и руководилаца Топличког одреда, може се закључити да је ОК КПЈ Ниш имао проблема у одређивању штаба за овај одред. Логично је било очекивати да за команданта буде одређен Ратко Павловић Бићко, неоспорни ауторитет и најпопуларнија личност у Топлици у то време, који је са својим искуством капетана шпанске републиканске армије одскакао од своје околине. Међутим, због својих критичких иступања за време студија у Прагу, која су одударала од крутих коминтерновских догми, био је окарактерисан као троцкиста и на њега се сумњало још за време рата у Шпанији. [37] То га је пратило и по повратку у земљу, тако да је једно време и његов статус у Партији био нерегулисан, чак се, једно време, почетком августа, размишљало о томе да се као троцкиста ликвидира, као што је и урађено са Чедом Крушевцем који је такође ступио у Топлички одред на сам дан формирања. [38]

Дилеме око Ратка Павловића су делимично рашчишћене у току августа,

---

[33] АВИИ, к-28, рег. бр. 59/1-1.
[34] Зборник IX/1, док. бр. 3.
[35] АС, фонд ОК Ниша, бр. 3.
[36] Н. музеј Топлице Прокупље, Стенографске белешке преживелих бораца Топличког одреда.
[37] Сећања Лазе Удовичког, копија код аутора.
[38] В. Дедијер: Нови прилози за биографију Ј. Б. Тита, Ријека, 1981. стр. 716.

када је ПК коначно јавио став: „Рат. Павл. (Ратка Павловића, прим. аут.) одмах активизирати у партизанским одредима . . . Реците му да ће у току рада и показаних резултата регулисати свој однос према Партији. Он вам може огромно помоћи." [39] Ово писмо је послато из Београда 10. августа, значи недељу дана после формирања Топличког одреда. Очигледно је да се ПК у дилеми између сумње у Ратка Павловића и његовог угледа и искуства, одлучио за ово друго. Ратку Павловићу је указано поверење, али објективно гледано то поверење никада није било искрено и до краја јасно, што ће се показати већ у наредним месецима, нарочито за време партијске конференције у Топличком одреду у новембру 1941. године. Тако да после овог става ПК КПЈ за Србију, за команданта одреда ће, месец дана касније, ипак бити одређена друга личност.

Прве акције Топличког НОП одреда

Одмах после формирања одреда, приступило се припремама за извођење прве оружане акције. У непосредној близини Ајдановца, на удаљености од свега 5 километара, налазила се јака жандармеријска станица у Великој Плани. Да би одред био безбедан у свом бивaку, било је неопходно да се ова станица ликвидира. Организацију напада на жанд. станицу у Великој Плани спровео је Ратко Павловић. Под његовом командом, у ноћи 12/13. августа, нападнута је жандармеријска станица. Жандарми су били изненада нападнути, тако да су пружили слаб отпор и после краће борбе су се предали. Одузето им је оружје, муниција и опрема и пуштени су под условом да се врате кућама и престану да служе окупатору. После овог напада, квислиншке власти у Прокупљу су, уплашене од партизанског напада, укинуле жандармеријске станице у истуреним селима и оставили само три јаке станице — У Прокупљу, Белољину и Блацу. [40]

Може се слободно рећи, да са овом оружаном акцијом започиње оружана борба Топличког НОП одреда, који ће непрекидно дејствовати на терену Топлице и под најтежим условима. Овај успешни напад се прочуо широм Топлице и изазвао је велико узбуђење у народу. После њега, током августа, у одред је ступила нова група од петнаестак бораца, тако да је крајем августа одред бројао 45 бораца.

После напада на жандармеријску станицу у Великој Плани одлучено је да се једна група бораца на челу са Ратком Павловићем Бићком пребаци преко реке Топлице на Пасјачу и тамо организује нове акције и ради на омасовљавању одреда са људима из тог подручја. Та група је заједно са активистима из пасјачких села у ноћи 22/23. августа напала на жандармеријску станицу у Житорађи. После детаљних припрема, што је иначе био начин Бићковог руковођења у борбеним дејствима, партизани су опколили жандармеријску станицу и у потпуности изненадили посаду, која се предала без испаљеног метка. Истовремено извршена је диверзија на железничкој прузи Дољевац — Прокупље у реону железничке станице Житорађа и пресечене су ТТ везе. Са запленењним оружјем и опремом, партизани и наоружани сељаци су се повукли на Пасјачу. Ова акција је била забележена и у немачком дневном извештају за 23. август: „Данас у два часа изјутра једна јача комунистичка група од 30 — 50 људи напала је жандармеријску станицу у Житорађи (12 км. од Прокупља) и исту разоружала и запленила сво оружје. Ова група напала је сем тога и железничку пругу Прокупље — Ниш. . ." [41]

После напада на жандармеријску станицу у Житорађи, квислиншка власт је поступила слично као и после напада на станицу у Великој Плани. У целом срезу Добричком (Житорађа је припадала Добричком срезу) укинуте су жандармеријске станице и људство концентрисано у две бројно јаке — у Прокупљу и Кочанима. [42]

На тај начин, са два напада, Топлички одред је приморао квислиншке органе власти да повуче жандарме са терена и практично препусти територију партизанима. Од 16 жандармеријских станица на територији три топличка среза у јуну месецу, почетком септембра остале су само 9 од чега 5 у косаничком срезу, где још није почело да се осећа дејство Топличког одреда. На тај начин су створени добри предуслови за несметани политички рад по селима и омасовљење одреда без већих узнемиравања од стране домаћих издај-

[39] Зборник IX/1, док. бр. 1.
[40] АВИИ, к-28, рег. бр. 59/1-1, извештај начелника среза прокупачког.
[41] АВИИ, фонд Минхен, 6-1 — 623.
[42] АВИИ, к-28, рег. бр. 29/1-1.

ника. Тако је крајем августа и почетком септембра одржано више политичких зборова у селима око Пасјаче и Јастрепца. То је била прва прилика да се народ Топлице ближе упозна са партизанима, са циљевима борбе и уједно први пут доживи, после априлског слома, да му неко отвара перспективу борбе и немирења са окупацијом.

На зборовима су говорили добри говорници и популарне личности као Ратко Павловић — Бићко, Никодије Стојановић — Татко или Рајко Јовановић — Чика Бура, члан КПЈ од 1919. године, члан ЦК КПЈ изабран на III конгресу у Бечу, који је дошао у Топлицу из Београда у току августа 1941. године и борио се у саставу Топличког одреда.

Почетком септембра, Топлички одред је поново на окупу у пуном саставу у свом логору код Бајчинских колиба на Јастрепцу. Већ је нарастао на преко 60 бораца. У састав одреда је ушла и група од десетак чланова КПЈ и СКОЈ-а упућених крајем августа из Београда у одред. Сви су се међу њима већ огледали у борбама на београдским улицама против Немаца и Специјалне полиције. Међу њима били су и атентатори са београдских улица и учесници у ослобођењу Александра Ранковића из затворске болнице. У одред су стигли 30. августа и значили су значајно појачање партијској организацији у одреду.[43] Заједно са овом групом стигао је и Елисије Поповски Марко Шпанац, који се у јулу месецу са групом шпанских бораца, тајним каналима пребацио из Француске у Југославију. Њега је Главни штаб НОВ и ПОЈ ставио на располагање ПК КПЈ за Србију, који га је упутио за команданта Топличког одреда. У писму Окружном комитету у Нишу, Покрајински комитет истиче: „Шпанац је добар и он може преузети команду свих оружаних снага на вашој територији.[44]

Бројно нарастање одреда и његово кадровско јачање, нарочито доласком искусних илегалаца из Београда крајем августа 1941. године, створили су услове за реорганизацију одреда и коначно формирање штаба одреда. На Бајчинским колибама, 15. септембра 1941. године одређен је штаб одреда: командант Елисије Поповски Марко, заменик команданта Ратко Павловић Бићко, политички комесар Никодије Стојановић Татко и партијски руководилац одреда Конрад Жилник Слободан. Тако су се спицајем околности, у штабу одреда нашла два искусна шпанска борца, што је имало великог утицаја на даљи успешан развој борбених дејстава овог одреда. Одред је тада подељен на две чете — Јастребачку и Пасјачку а сви борци су први пут положили заклетву.[45]

Штаб одреда је поставио четама задатак и одредио им регионе дејства. Јастребачка чета је имала да дејствује у подножју Великог и Малог Јастрепца док је Пасјачка чета држала реон Пасјаче, Видојевице и део Добричког среза у захвату жилезничке пруге Прокупље — Дољевац и Пусте Реке.

После реорганизације одреда, чете су кренуле на извршење својих задатака. Како у то време у Топлици већ није било немачких снага, главна активност партизана била је усмерена на разбијање органа квислиншке власти и политичко деловање у топличким селима, ради придобијања народа за борбу и сузбијање утицаја четника Косте Пећанца. По селима су гореле општинске архиве, што је у то време био најчешћи облик уништавања квислиншке власти. Расформиране су многе општинске управе које су се ставиле у службу комесарској управи. У Куршумлији је Александар Војиловић, атентатор на хотел „Парк", ликвидирао злогласног жандармеријског наредника Борисава Бурбабића, који се истицао прогонима комуниста још од пре рата.[46] По селима су сваке вечери држани зборови на којима су народу на популаран и убедљив начин објашњавани циљеви борбе партизана и раскринкавани издајници народа Љотић, Недић и Коста Пећанац.

Оваква активност је доприносила даљем омасовљењу одреда а као посебан вид постепеног увлачења народних маса у редове партизана, по многим селима, нарочито око Пасјаче и Јастрепца, формиране су такозване месне десетине. Оне су биле састављене од мештана, који су држали оружје код себе и према потреби, на позив штаба одреда кретали у одређене акције. После завршетка акције враћали су се кућама. У овим десетинама су били они симпатизери, који из разних разлога, нису били спремни да ступе у одред, али су подржавали борбу и на одређени начин и учествовали у њој. Ове десетине ће касније бити велики резервоар за попуња-

[43] Зборник I/20, док. бр. 8.
[44] Исто, док бр. 7.
[45] Музеј Топлице Прокупље, Стенографске белешке бораца Топличког одреда, стр. 12.
[46] Зборник I/21, док. бр. 2.

вање одреда са новим борцима. О овим месним десетинама говори се и у извештају, који је 11. септембра упутио Александар Ранковић другу Титу о ситуацији у Србији, где се између осталог говори и о: „... 100 помоћних партизана који стоје уз Јастребачки (очигледно се ради о Топличком одреду, прим. аут.) одред".[47] Овај документ је врло занимљив. Прво у њему се први пут помиње назив Јастребачки одред, којим ће се Топлички одред назвати тек од пролећа 1942. године и друго, то је први писани извор у коме се помињу „помоћни партизани" у Топлици, односно припадници месних десетина.

Четници Косте Пећанца у Топлици и покушај споразума са њима

Организација четника Косте Пећанца постојала је у Топлици у периоду између два светска рата, Као великосрпска, шовинистичка и реакционарна организација са профашистичком оријентацијом, она је верно служила монархији и представљала је њено слепо оруђе. Ослањајући се на традиције из Топличког устанка и борбу против бугарског окупатора, ова организација је успевала да окупи знатан број, нарочито имућних сељака у Топлици. На њеном челу се налазио Коста Миловановић Пећанац, познати „војвода" из Топличког устанка у којем је одиграо мрачну улогу по налогу српске Врховне команде, успоравајући и саботирајући устаничке акције.

У деловању четничке организације Косте Пећанца у току окупације, могу се раздвојити два периода. Први, од априла до августа, 1941. када он, барем званично, не сарађује са окупатором и други, после августа, када Коста Пећанац отворено сарађује са окупатором. Из првог периода постоји сведочење Милорада Величковића: „Коста Пећанац ми је 4. априла 1941. године послао поруку да га чекам 6. априла у Нишу. Састали смо се 7. 4. у Нишу. Војвода К. Пећанац је донео са собом наредбу г. министра војске и морнарице стр. пов. бр. 3645, с којом наредбом смо отишли код команданта V армије и требовали оружје, муницију, бомбе и одела за 600 људи. Све смо отерали у Белољин. 8. увече разделили смо четницима оружје, одело и друго и распоредили их у три групе..."[48]

Из овога и неких других докумената, може се закључити да су четници Косте Пећанца били прва четничка формација формирана на тлу Југославије, још у данима априлског рата и да је највероватније та група формирана у складу са раније припремљеним одлукама Генералштаба бивше југословенске војске. У првим месецима после капитулације, Коста Пећанац је са члановима свог штаба и мањом оружаном пратњом углавном боравио у планинским деловима Топлице, на Копаонику и Соколовици. У данима опште дезоријентације, када је окупатор несметано газио широм Југославије, када се глас КПЈ још није прочуо по селима Топлице, гласине о четницима Косте Пећанца звучале су као симбол борбе против окупатора. О томе врло илустративно пише Раде Драинац у свом дневнику из тог периода: „Много се тих дана шапутало о Кости Пећанцу, који се са „јаком" четом скривао у Соколовици, с оне стране Топлице. Мора се признати, тих првих дана, док се Коста скривао као стари народни хајдук по шумама, његово име је блистало у старом ореолу народног борца и хероја".[49] Међутим, ни у једном његовом документу из тог периода, а сачувано их је доста, не налази се и најмањи наговештај позива на борбу против окупатора, већ се само тражи стрпљење, чекање и припремање за неке „судбоносне" догађаје.

У немачким изворима, четници Косте Пећанца се први пут помињу у извештају немачке 60. пешадијске дивизије маја 1941. године. Немци су његове снаге прилично реално проценили: „четници хоће да се представе као велика и широко заснована организација. Међутим, чињеница да се они усуђују да се појаве само у малим забаченим општинама, доказује њихов стварни утицај."[50]

У јуну се Коста Пећанац почео више појављивати по топличким селима. Повезивао се са четовођама из Топличког устанка, махом богатијим сељацима, свештеницима и трговцима по селима. Почео је да формира водове и чете а 28. јуна је театрално, на планини Видојевици, обавио заклетву четника, којом је обнародавао постојање своје организације. Међутим, истог дана је издао декрет у коме је поред осталог наредио: „да се немачки и италијански војници, док год се буду пристојно и човечански

[47] Зборник I/2, док. бр. 34.
[48] АВИИ, фонд Недића, кут. 20, 2/35.
[49] Р. Драинац, н.д. стр. 77.
[50] Зборник I/1, стр. 333.

понашали према народу не смеју нападати и убијати...''[51] Запретио је и смртном казном сваком оном ко буде прекршио његову наредбу. Очигледно је, да још у том првом периоду деловања Косте Пећанца, док још није отворено сарађивао са окупатором, он вуче потезе који ће га коначно одвести у отворену колаборацију и издају сопственог народа.

Прилично дуго Коста Пећанац је успевао да прикрије пред народом своје праве намере у односу на окупатора. Вешто је користио паролу „чекати, још није време", а истовремено је у највећој тајности преко љотићеваца покушавао да ступи у преговоре са Немцима. У свом дневнику Раде Драинац наводи да је почетком августа заједно са познатим комунистом и првоборцем, студентом медицине Светисловом Мирковићем, кренуо у штаб Косте Пећанца на Соколовицу, са намером да га приволи да сарађује са партизанима у борби противу окупатора. Међутим, тамо је већ затекао познате љотићевце из Ниша, међу којима и индустријалца Зорана Вуковића, функционера организације „Збор". Одмах је било јасно да се припрема споразум са Немцима и да од договора о заједничкој борби нема ништа. Један од Костиних доглавника, војвода поп Илија је, на Драинчеву примедбу, да срљају у издају свог народа, одговорио врло јасно: „Па ми морамо комунисте да гонимо...''[52] У овом кратком, језгровитом одговору попа Илије садржана је сва филозофија издаје, њен класни и контрареволуционарни основ.

Непосредно после тога, Коста Пећанац је ступио у контакт са немачком командом, односно њеним изаслаником, мајором Гестапоа, Карлом Краусом. Састали су се у топличком селу Плочнику средином августа и потписали споразум, према ком је легализована четничка организација Косте Пећанца, а он се за узврат обавезао, да ће са својим одредима гонити комунисте и чувати ред и мир, како у Топлици тако и у целој Србији, где делује његова организација.[53] После овог споразума, немачка команда је из Прокупља, Куршумлије и Блаца повукла своје снаге (1. батаљон 737. пешадијског пука, укупно 4 чете) ради њихове употребе у планираној офанзиви на партизанске снаге у Западној Србији а у та места су ушли четници Косте Пећанца.[54] Тако је отпочео други период деловања Косте Пећанца, период његове отворене колаборације и издаје сопственог народа.

У периоду пре отворене сарадње Косте Пећанца са окупатором, ОК КПЈ Ниш, Повереништво КПЈ за Топлицу, као и штаб Топличког НОП одреда, покушавали су у више наврата да успоставе контакт са Костом Пећанцем и постигну споразум за заједничку борбу против окупатора. Како у Топлици није било четничке организације Драже Михаиловића, то је Пећанчева организација била једина снага са којом се могло преговарати о заједничкој борби. Евидентна је чињеница да је један, додуше врло мали број, четничких војвода у Топлици, желео да сарађује са партизанима. То је био и повод да се преговара са Костом Пећанцем, што је у крајњој линији било на политичком курсу ЦК КПЈ да се све родољубиве снаге ангажују у борби противу окупатора, стварајући на тај начин општенародни фронт свих родољубивих и антифашистичких снага.

Разлози који су утицали на ОК КПЈ Ниш и штаб Топличког НОП одреда да у више наврата води преговоре са Костом Пећанцем лично или са његовим „војводама", били су вишеструки. Пре свега радило се о спровођењу линије Партије на стварању јединственог општенародног фронта отпора, окупљању свих родољуба који желе да се боре са окупатором и обједињавање снага. Затим, чињеница је, да је у Топлици још пре формирања Топличког одреда, постојала војна организација четника Косте Пећанца, да су прве јединице формиране и наоружане још у току априлског рата, што је био фактор који се морао имати у виду приликом сваке процене ситуације у Топлици.

Ови преговори су вођени и по директивама добијеним од стране ПК КПЈ за Србију у писму од 10. августа: „...Водите рачуна о акцијама четника. Сваки наш контакт са њима добро ће доћи... морамо их придобити за заједничку акцију још одмах или бар неутралисати их у датом моменту... Код преговора са нашим евентуалним савезницима треба се позивати на постигнути савез између СССР и Енглеске''.[55] О овим преговорима са четницима Косте Пећанца у Топлици обавештен је друг Тито у

[51] АВИИ, фонд Недића, кут. 33, 13/3.
[52] Р. Драинац, н.д. стр. 101.
[53] Д. Петровић: Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. Војноисторијски гласник бр. 2/1968.
[54] Зборник XII/1, док. бр. 180.
[55] Зборник IX/1, док. бр. 1.

писму Александра Ранковића од 14. августа.[56] У успостављању првих контаката између четника и партизана у овом крају активно је учествовао и песник Раде Драинац о чему је оставио и писмена сведочанства у свом дневнику писаном крајем 1941. године. Међутим, сви ти преговори који су са Костом Пећанцем вођени до средине августа, нису дали никакве резултате. То је и могло да се очекује, јер су већ били у току почеци преговора Косте Пећанца са Немцима.

После пактирања Пећанца са Немцима, један број четничких војвода под његовом командом, нису се у први мах сложили са тим споразумом. Отворено су изражавали незадовољство и испољавали жељу да се боре са Немцима. ОК КПЈ Ниш и Повереништво КПЈ за Топлицу су одмах реаговали на те појаве и наставили преговоре са тим војводама. О томе је секретар ОК КПЈ Сретен Младеновић Мика, известио ПК КПЈ 22. августа наводећи да „... Њихово лево крило тражило је да преговара са нама, наша смо се ми одмах одазвали."[57] Из Београда је, од стране ПК КПЈ за Србију, упућен Милић Ракић са задатком да испред ПК учествује у тим преговорима.[58] Он је заједно са Радошем Јовановићем Сељом, секретаром Повереништва КПЈ за Топлицу, Елисијем Поповским Марком, командантом Топличког одреда и Никодијем Стојановићем Татком, политичким комесаром Топличког одреда водио више разговора са четничким војводама који су изражавали неслагање са Пећанчевим споразумом са Немцима. Преговарало се са војводама Марком Килибардом, Ацом Поповићем, Вујичићем, Николом Куштримовићем и другима. Чак су и правили неке планове о заједничком нападу на немачко складиште бензина у близини Прокупља, такозване „Базе".[59] О томе је извештен и друг Тито од стране ПК КПЈ за Србију 11. 9. 1941. године: „Други разговори су вођени са групом четника који стоје под командом Косте Пећанца, али који се не слажу са њим."[60]

Међутим, од свих тих преговора, и планова на крају није било никакве опипљиве користи када се ради о заједничкој борби. Четници су прихватили преговоре, отезали, бивали борбени на речима али када је требало кренути у напад они би проналазили стотину разлога да одустану. О тој преговарачкој атмосфери у Топличком одреду која је резултирала закашњењем у развоју устанка у овом крају, најбоље сведоче речи Елисија Поповског Марка у његовим сећањима: „Питање Косте Пећанца је било централно политичко питање и ми смо на томе упрошили невероватно много снаге."[61] Једина корисна последица тих преговора било је делимично одвајање неких четничких војвода од издајничке политике Косте Пећанца, који нису нападали партизане, неки су наставили да сарађују са њима као војвода Аца Поповић, а Марко Килибарда је завршио живот у немачком логору. Но таквих је било свега неколико. Већина ће своје пушке врло брзо окренути против Топличког одреда.

Први сукоб је избио већ средином септембра, када је четнички одред војводе из Блаца, попа Михајла Поповића „Мике Јаспреба", мучки напао Јаспребачку чету Топличког одреда у селу Г. Драгуша. У краткој али жестокој борби, четници су били разбијени и протерани према Блацу. Овај сукоб, 18. септемпра 1941. године, био је први оружани сукоб између партизана и четника у Топлици и сигурно је међу првима у Србији. О њему је писало и у Билтену Врховног штаба НОПОЈ бр. 10—11.[62] У Топлици је после тог сукоба настала нова ситуација за НОП и Топлички одред. Четници постају отворени непријатељи.

У наредним месецима, Топлички одред ће у борбама за Прокупље и на Пасјачи Косту Пећанца војнички поразити и политички демаскирати, што је имало далекосежне последице у придобијању народа Топлице за циљеве народноослободилачке борбе.

---

[56] Архив ЦК КПЈ, бр. 21894.
[57] Зборник I/1, док. бр. 13.
[58] Исто.
[59] Р. Јовановић Сеља, Припреме и почетак оружане борбе у Топлици, рукопис у ИНА, нерегистровано.
[60] Зборник I/2, стр. 128.
[61] Музеј Топлице, Стенографске белешке. 1960, стр. 8.
[62] Зборник II/1, стр. 98.

Radoje Kostić

THEACTIVITY OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA IN FORMING THE NATIONAL LIBERATION PARTISAN DETACHMENT IN TOPLICA AND ITS FIRST ACTIONS

Immediately after the occupation of Toplica, the Communist Party of Yugoslavia mobilized all the forces in organizing the rezistance movement. The movement expanded every day, so that the Partisan Detachment of Toplica was formed soon, and it was very successful already

in its first actions, fighting against the occupiers and quislings. The author points out the essential moments which enlighten the first year of the armed resistance to the occupier and the beginning of the general revolution which led to forming of the socialict Yugoslavia.

940.53/.54(497.1)

Стојан Јовић

Војне мисије и савезничка помоћ јединицама НОВ и ПОЈ на југоистоку Србије 1943/44. године

Јединице НОВ и ПОЈ на југу и истоку Србије, као и у целој Југославији, примале су материјалну помоћ ваздушним путем од западних савезника и СССР. Пружање те помоћи зависило је од бројних фактора, као што су: политички однос дате земље према НОБ у Југославији и у Србији посебно, успеха НОВ и ПОЈ у борби са снагама окупатора и његових помагача, техничких могућности (располагања довољним бројем транспортних авиона, удаљеност ваздухопловних база) итд.

Британска политика према НОБ-у у Србији и пружање помоћи

Прва војна делегација британске врховне команде за Средоземље дошла је у ВШ НОВ и ПОЈ 27/28. маја 1943. године, на Дурмитору, а средином септембра исте године стигла је и званична англо-америчка војна мисија, на челу са генералом Фицројем Меклином.[1] Са њом је ВШ, почетком новембра 1943. године, потписао споразум о модалитетима пружања и пријема савезничке војне помоћи.[2]

Западни савезници су прву пошиљку авионима упутили снагама оперативне групе још у јуну 1943. године, после њеног извлачења са Сутјеске и Зеленгоре. Ујесен исте године помоћ је слата и јединицама у Хрватској, Словенији и Македонији. Иако та помоћ није била велика, ипак је значила моралну подршку и фактичко признање НОВ и ПОЈ. Мада је и тај почетак представљао прекретницу у британској политици према НОБ у Југославији, до пуног преокрета дошло је тек након савезничког заузимања јужне Италије, када је њихов интерес за збивања у Југославији нагло порастао, а поготово после одлуке велике тројице на конференцији у Техерану „да југословенским партизанима треба помоћи у ратном материјалу што је могуће више . . .“[3]

И док се општи односи савезника према НОБ у Југославији крећу узлазном линијом, у другој половини 1943. и првој половини 1944. године Србија је у британској политици имала посебан третман. Наиме, захваљујући лажним извештајима југословенске избегличке владе, посебно њеног министра војног, Драже Михаиловића, реакционарни британски кругови су живели у уверењу да је српски народ монархистички расположен и да четништво може да буде ослонац повратку монархије. Из таквих илузорних надања проистекли су и неки практични кораци, међу којима и ембарго да се српским партизанима пружа помоћ у оружју.

О постојању те забране фрагментарно говори и сам Фицрој Меклин у својим мемоарима: „Напуштена је одлука да се српским партизанима не шаље никаква помоћ у материјалу . . .“[4] Реакционарну британску политику према НОБ у Србији најпластичније је изрекло британско министарство спољних послова у телеграму бр. 228, од 5. јула 1944. године, послатог генералу Маклејну: „Иако је истина да смо, кад сте били овде, разматрали повећање помоћи партизанским снагама у Србији, да бисмо олакшали свим Србима који то желе да се боре уз партизанске снаге, **није**

---

[1] Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941-1945. године, ВИИ, Београд; 1964, ст. 469 и 542 (у даљем тексту: Хронологија).

[2] Лексикон народноослободилачког рата, ВИИ Београд, 1980, стр. 875 (у даљем тексту: Лексикон).

[3] Хронологија, стр. 594.

[4] Фицрој Меклин, Западни друм, Песак Оријента, Рат на Балкану, Зора, Загреб, 1953, стр. 482.

нам стало да помогнемо Титу да наметне себе и свој режим српском народу...“[5] (подвукао СЈ.). Овакав британски став није се ограничио само на вербални план, већ је доста дуго демонстриран и у пракси.[6] Ипак, у британској политици према НОБ у Србији у пролеће 1944. године коначно је преовладао реализам.

С правом се намеће питање: зашто је британска влада, ипак, дала сагласност за упућивање војних мисија јединица НОВЈ у Србији и дозволила знатну испоруку наоружања и опреме у лето 1944. године? Без улажења у подробнију анализу, овде је довољно истаћи само неколико фактора: (1) геостратегијски значај овог дела Југославије одакле се рачвају важне комуникације ка Грчкој, Бугарској и средњој Европи којима је живо струјао немачки војни и привредни саобраћај, (2) нагло јачање НОП и формирање крупних оперативних јединица које постају све значајнији војни чинилац, (3) даља подршка четништву водила би у све већу компромитацију британске политике, (4) и коначно, нису се могле игнорисати ни одлуке у Техерану и међународно јавно мњење које је већ било на страни југословенских партизана. Једном речју, размах НОБ-а у овом делу Србије и његове све значајније победе на политичком и војном пољу присилиле су Британце да трезвеније посматрају чињенице и прихвате реално стање ствари.

Када је опредељење српског народа за НОП и приступање јединицама постало масовно средином 1944. године, Британци су то тумачили својом заслугом. Тако је Меклин писао Черчилу, 23. јуна 1944. године: „Према извештају мојих официра у Србији, партизани тамо добро напредују. Изгледа да су наше испоруке оружја Србији такође много помогле“.[7] Можда је најприближнију оцену стварног стања у Србији дао сам Меклин у белешци која датира од септембра 1944. године, у чијој се тач. 4. каже: „У исто време (април 1944. године) укинута је одлука да се не шаље оружје партизанима у Србији, те су почеле велике испоруке авионима. Те испоруке су имале одлучан утицај на ток рата у Србији. Омогућиле су наоружавање хиљаде добровољаца и опсег операција који до тада није био могућ...“, закључујући на крају да су овде изгледи монархије никакви.[8]

Нема сумње да су савезничке, као и совјетске, испоруке оружја допринеле разбуктавању НОБ у Србији, али спољни фактор нема одлучујући утицај на то. Српски народ се масовно определио за НОБ захваљујући национално-ослободилачком и револуционарном карактеру те борбе, што је у тој борби видео свој национални и социјални интерес, итд. а не због тога што је почело да пристиже савезничко оружје. Савезници су и неким другим европским народима давали свесрдну помоћ, па, ипак, резултати нису били ни приближно онакви какви су били у Србији и Југославији уопште.

Генералу Меклину не може се порећи залагање за повећање испорука српским јединицама. У белешци коју је послао свом министарству спољних послова, 18. маја 1944. године, он каже: „Да би се у Србији добили максимални резултати, важно је да повећамо своју помоћ Србији. С обзиром на недавно повећање укупног броја летова, то не би требало да представља потешкоћу“.[9] Слични захтеви се налазе и у неким другим документима његове мисије с јесени 1944. године. Вероватно је на њега имало утицај и писмо које му је упутио друг Коча Поповић, 11. септембра 1944. године, у коме апелује да савезници повећају своје испоруке оружја Србији.[10]

Крајем лета и почетком јесени 1944. године догађаји у Србији одвијали су се веома брзо: оперативна групација ВШ, заједно са снагама 13. и 14. корпуса и јединицама Црвене армије, водиле су успешну битку за коначно ослобођење Србије. Британска влада, незадовољна споразумом Тито — Шубашић наИсу и Титовим тајним одласком са Виса за Москву, а видевши да њене наде за повратак монархије неповратно тону, у знатној мери смањује помоћ НОВЈ,[11] што се првенствено одразило на испоруке јединицама у Србији. Међутим, то смањење није имало битан утицај на коначан исход битке за Србију.

---

[5] Душан Бибер, Тито — Churchill, Строго тајно, Архив Југославије, Београд, Глобус, Загреб, 1981, стр. 221.

[6] Саботирање пружања помоћи оперативној групи дивизија, дуго неупућивање војних мисија у Србију, настојање да се одложи упућивање Коче Поповића у Србију итд.

[7] Душан Бибер, н. д., стр. 203 и 204.

[8] Исто, стр. 327.

[9] Исто, стр. 151.

[10] Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату југословенских народа, ВИИ ЈНА, Београд, том I, књ. 12, док. 1 (у даљем тексту: Зборник).

[11] Владимир Дедијер, Сведочанства о другом светском рату, Народна књига, Партизанска књига, Београд, 1980, стр. 582.

Савезничке војне мисије

Долазак савезничких војних мисија и почетак пружања војне помоћи јединицама на територији југа и истока Србије није текао истовремено са успостављањем контаката са ВШ и снагама НОВ и ПОЈ у осталим деловима Југославије. На то је, дакле, утицала политика британске владе и њени посебни политички циљеви у Србији.

Има индиција да је између маршала Тита и генерала Меклина било речи, током октобра 1943. године, да се у Србију упути британски представник Syers, али се у том тренутку друг Тито томе успротивио, заузевши општи рестриктиван став према наглом повећању савезничког особља у мисијама и захтевима за долазак разних обавештајних група у Словенију, Хрватску итд.[12]. Не сме се заборавити да су у то време Британци имали своје војне мисије у четничким штабовима у Србији, па је Титова опрезност сасвим разумљива. У том контексту може се ценити и његово писмо, од 9. октобра 1943. године, послато ГШ Србије у коме он подвлачи: „. . . у случају да се такве (савезничке — СЈ) војне мисије спусте код вас, будите врло опрезни и не дозволите да сазнају ваше војне тајне. За вас је то тим опасније што они имају своје војне мисије и код Драже Михаиловића и према томе помажу првенствено њега у Србији. . ."[13]

Прва савезничка војна мисија која је стигла на тлу јужне Србије код јединица НОВ и ПОЈ била је она од четири члана, на челу са мајором Mostynom Daviesom,[14] која је из западне Македоније упућена преко Пешкопеје (Албанија), Шар-планине и Скопске Црне Горе у рејон Козјака. Мисију је на путу пратила група од 60 бораца Шар-планинског одреда. Колико је путовање трајало тешко се може утврдити, али се зна да је група на Козјак стигла око 10. новембра 1943. године.[15] Али, та мисија није била намењена јединицама НОВЈ, већ је имала задатак да се повеже са бугарским партизанима. О томе британска историчарка Елизабет Бакер пише: „Темпо и југословенски партизани много су помогли да Британци дођу у додир са бугарским партизанима. Британци су знали за Ослободилачку фронту . . . , али СОЕ (Special Operation Executive — Управа за специјалне операције) није успела да се повеже с њима ни преко Цариграда, ни преко Драже Михаиловића, па су им југословенски партизани била једина нада"[16]. Према томе, југословенска територија и јединице НОВ и ПОЈ послужили су Британцима као средство да лакше дођу до свог циља.

У рејону Козјака мисију су прихватили Ударни батаљон II ЈМПО, Косовски батаљон и Скопско-кумановски НОПО, који су тада оперисали на том подручју, заједно са политичким руководствима која су се ту нашла. Мисија је остала на југословенској територији, јер за одлазак и боравак у Бугарској није било никаквих услова. Касније она је успоставила и одржавала контакт са бугарским Трнским партизанским одредом.

Без обзира што је војна мисија мајора Daviesa имала други задатак, она је ипак пристала, на инсистирање овдашњих руководилаца, да омогући прве помоћи јединицама НОВЈ и долазак нове војне мисије искључиво за југословенске партизане. Вероватно је за то дала сагласност централа СОЕ и британска врховна команда за Средоземље, у Каиру, схвативши да партизани, независно од националне припадности, воде борбу против заједничког непријатеља, па је упутно да буду и материјално потпомогнути. Тако су практични интереси на бојном пољу отишли корак даље од тврдокорних ставова британске политике.

Код села Пелинце, 29. новембра 1943. године, Британци су из авиона бацили нешто оружја, а скочила су падобранима и двојица нових официра: капетан Догмар и мајор Томсон Фрејк.[17] Прихватиле су их већ наведене јединице који су се ту затекли. Мајор Томсон је ојачао мисију намењену Бугарској, а Догмар је са радиотелеграфистом чинио, у ствари, прву савезничку војну мисију код II ЈМПО.

Из више извора се може закључити да су ову мисију својатали Јужноморавци, Косовци и Македонци. На пример, у извештају Љупча Арсова, од 3. децембра 1943. године, послато Кузману Јосифовском, каже се: „. . . пошто немамо базу, споразумели смо се са Ко-

[12] Бибер др. Душан, Британске мисије о Титу, Борец, 2/82, Љубљана.

[13] Зборник, том II, књ. 10, док. 173.

[14] Елизабет Баркер, Британска политика према југоисточној Европи у другом светском рату, Глобус, Загреб, 1978, књ. I, стр. 186.

[15] Живојин Николић — Брка, Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945, Народна књига, Београд, 1979, стр. 381. (У даљем тексту: Живојин Николић — Брка, Југоисточна Србија).

[16] Елизабет Баркер, н. д., стр. 186.

[17] Радомир Костадиновић, Црна Трава и Црнотравци, Лесковац, 1968, стр. 258. и 259.

совцима и ОК Врања да оду у базу II ЈМПО, стим да се оружје дели на четири дела".[18] Руководство, пак, Косовске оперативне зоне (Саша Јаворина, Милан Зечар) тврди у свом извештају покрајинском комитету КПЈ да је мисија намењена њима.[19] Међутим, пошто је у то време регион Црне Траве био једина већа слободна територија у том делу Србије, то су се убрзо обе војне мисије тамо нашле, а сву примљену опрему јединице су одиста братски делиле, па ова својатања нису имала никакве лоше последице. Она су проистекла из релативне самосталности политичких и војних руководстава појединих региона јужне Србије, Македоније и Косова, која су се стицајем повољних околности нашла заједно око Црне Траве.

Треба истаћи да долазак ових војних мисија и почетак пружања материјалне помоћи јединицама НОВЈ на југу Србије није резултат сагласности ВШ НОВ и ПОЈ, па ни ГШ Србије, већ је до њих дошло више спонтано, као последица обавештајне активности СОЕ према Бугарској.[20] О томе сведочи и писмо Покрајинског комитета КПЈ Србије, од 18. априла 1944. године, послато Петру Стамболићу, Недељку Карајчићу и Драгом Стаменковићу, у коме се у тач. 4, каже: „ВШ јавља да у Црној Трави постоји енглеска војна мисија. Ако заиста постоји. . .".[21] Не само да је таква мисија постојала, већ је тамо боравила скоро пет месеци, а усто јединице су примале оружје и другу опрему, а политичко руководство Србије то не зна, што је својеврстан парадокс и одраз његове обавештености.

Први званични савезнички представник при ГШ Србије, који је стигао са знањем ВШ НОВ и ПОЈ, био је John Henniker — Мајор, раније шеф мисије при 8. корпусу. Он је скочио падобраном негде на слободној територији у Јабланици, крајем марта или почетком априла 1944. године.[22] Има неких података да је прва савезничка војна мисија у Србију дошла 24. фебруара 1944. године,[23] али ближег описа о којој се мисији ради, где је скочила итд. нема, па се истинитост тог податка мора узети са резервом.

О доласку Hennikera Врховни командант НОВ и ПОЈ обавештава ГШ Србије, 5. фебруара 1944. године, указавши истовремено и на његове основне дужности: да организује садејство са савезничком авијацијом, да се брине о снабдевању ваздушним путем, одржава општу везу са ГШ Србије итд.[24]

Док се Hennikerova мисија може сматрати политичким представником савезника код ГШ Србије, остале мисије при оперативним јединицама обављале су функцију ваздухопловног органа за везу, са основним задатком обезбеђења снадбевања ваздушним путем. Почетком 1944. године, дакле, постојала је само једна таква војна мисија на подручју Црне Траве, где је већ примљена и извесна количина оружја и опреме. Поједине јединице из Јабланице и Топлице, па чак и источне Србије, упућиване су у Црну Траву да би се снабделе муницијом и оружјем. Али, како је добровољаца у партизанским одредима и бригадама бивало све више, то су потребе налагале да се број војних мисија повећа и остали центри слободних територија осамостале у погледу пријема савезничке помоћи.

Мисија која је скочила падобранима код Брезовице 20. априла упућена је у Јабланицу, у пратњи 3. батаљона 9. бригаде, којег је ГШ Србије још 31. марта упутио у Брезовицу да прими муницију, оружје и допрати ову мисију. Батаљон је са Мисијом стигао у Вујаново, где се налазио и ГШ Србије, 28. априла 1944. године, где је поново ушао у састав своје бригаде.[25] Нажалост, нигде нису забележена имена чланова те мисије, нити се довољно зна њено даље кретање. Њен долазак је означио велики преокрет на овом подручју. Већ 3. маја на терену Вујанова око 20 савезничких авиона бацило је оружје, муницију, одећу, обућу и др., чиме су наоружане и опремљене бригаде које су се нашле тада на том терену.

Нема поузданих података о доласку нових војних мисија за подручје Топлице и Расине, али је чињеница да Топлица од половине маја постаје аутономни центар, на коме је до половине јуна

---

[18] Зборник, том VII, књ. 2, док. 100.
[19] Зборник, том I, књ. 19, док. 71.
[20] Известан утицај на ове догађаје испољио је лично Светозар Вукмановић Темпо, али тиме улога ВШ и ГШ Србије не може бити заобиђена. Он је дао сагласност да се Мостинова мисија отпрати до Козјака, а кад се у марту 1944. године нашао на подручју Пчиње, инсистирао је код савезничке мисије да се за Јабланицу упути посебна мисија, што су Енглези и прихватили, а мисија је стигла 20. априла, на Брезовици (Светозар Вукмановић — Темпо, Револуција која тече, књ. 3, Глобус, Загреб, 1983, стр. 197).
[21] Зборник, том I, књ. 20, док. 141.
[22] Фицрој Меклин, н. д., стр. 442.
[23] Лексикон, стр. 875.
[24] Зборник, том II, књ. 12, стр. 58.
[25] Зборник, том II, књ. 12, док. 283.

било пет бацања оружја и опреме. Тиме је наоружавање нових бораца било обезбеђено, а убрзо је уследило и формирање нових оперативних јединица.

Једна од важних преокупација ГШ Србије у првој половини 1944. године била је продор јачих снага у источну Србију ради разбијања јаких четничких снага и квислиншког апрата. У том циљу наоружавању и опремању 9. бригаде поклањана је посебна пажња, али је било неопходно да јој се обезбеди и савезничка војна мисија како би била осамостаљена за пријем савезничке помоћи авионима. Мисија намењена овој бригади стигла је на подручје Топлице у априлу 1944. године. Према неким подацима, с том мисијом је контактирао Десимир Јововић Чича. С пратњом од 30 људи, почетком јуна, она је допраћена на Каменички вис (10 км северно од Ниша), да би се прикључила 9. бригади.[26] О томе је бригада претходно била обавештена преко ОК КПЈ за Топлицу.[27] Дванаестог јуна бригада је прихватила мисију код села Кравља и Церја, на чијем је челу био капетан Сенди. У неким изворима[28] тврди се да је шеф мисије био капетан Дајамонд, али праву истину могу да открију тек накнадна истраживања изворних докумената.

При формирању 23. дивизије, у коју је ушла и 9. бригада, ова војна мисија је прешла при штабу ове дивизије. Касније је она два пута ојачавана: трећег јула, код села Горњи Крупац падобраном је скочио један мајор,[29] а код села Читлука, у току јула, скочила су падобранима још два члана[30], што је било у вези са појачањем интензитета снабдевања из ваздушног простора у источној Србији и повећаним обавештајним интересовањем савезника за збивања на Дунаву.

Из овога што је речено произилази да су до краја маја 1944. године савезничке војне мисије постојале у војним подручјима на југу Србије: Црнотравском, Јабланичком, Топличком и Расинском, а формирањем дивизија у мају и јуну (21, 22, 23, 24. и 25.) савезничке војне мисије су додељене њиховим штабовима, чиме су оне осамостаљене за снабдевање авионима. Расположиви подаци говоре да су у дивизијама били следећи савезнички официри:

— 22. дивизија: мајор Сандерс[31] и поручник Џорџ[32]

— 23. дивизија: капетан Сенди и капетан Дајамонд,

— 24. дивизија: поручник Џони Трегида[33] и

— 25. дивизија: шеф мисије мајор члан мисије капетан, радио-телеграфиста Мак, члан мисије Џон.[34]

Нема података да је и 21. дивизија имала своју војну мисију, мада је и она примала материјал на Радану, Соколовици и неким другим местима. Иста је ствар и са 45. дивизијом, иако се на једном месту каже да су два савезничка официра била одређена за њу.

Када су сазрели услови да се од постојећих дивизија формирају корпуси, Врховни командант је, 7. септембра 1944. године, наредио ГШ Србије: „Чим образујете корпусе редуцирајте енглеске војне мисије по дивизијама. Ово извршите на погодан начин".[35] У фусноти 4. документа стоји: „ГШ Србије је 12. септембра 1944. године известио да се Меклин сложио да се уместо дивизијских, образују мисије при штабовима корпуса" (у то време Фицрој Меклин боравио је у Србији). Том мером број савезничких војних мисија је смањен, али то није имало никакав практичан значај, јер је снабдевање авионима за Србију већ било обустављено.

Нема података о дефинитивној судбини савезничких војних мисија после ослобођења Београда, али је вероватно да су повучене јер је тиме и њихова улога била окончана.

Обавештајне и друге мисије

Савезници су у Србију, као и у неке друге крајеве Југославије, упућивали и обавештајне и друге техничке групе. Њихово обавештајно интересовање се простирало и преко овог простора, поготово за одвијање саобраћаја стратегијским комуникацијама а и према суседним земљама.

---

[26] Д. Живковић и др., Ниш у вихору ослободилачког рата, Дневник, Нови Сад, 1968, стр. 470.

[27] Зборник, том I, књ. 9, док. 1.

[28] Драгољуб Петровић, Источна Србија у рату и револуцији 1941—1944, Народна књига, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд, 1983, стр. 248.

[29] Иван — Цина Глигоријевић, Девета српска бригада, ВИЗ, Београд, 1970. стр. 119.

[30] Светислав Миладиновић Славко, 14. српска бригада, ВИЗ, Београд, 1982, стр. 119.

[31] Буро Златковић, Зла времена, Народни универзитет и СУБНОР, Бабушница, 1967, стр. 345; Зборник, том VII, књ. 3, док. 66.

[32] Тимотијевић Радован, Рођена на Таламбасу, НА, Београд, 1984, стр. 82.

[33] Фицрој Меклин, н. д., стр. 488.

[34] Смиља Милошевић, домаћица мисије 25. дивизије, изјава код аутора.

[35] Зборник, том II, књ. 14, док. 60.

Према расположивим подацима само у току септембра 1944. године стигло је четири обавештајних мисија и две техничке екипе за руковођење аеродромском службом. На пример,

— тридесетог августа ВШ је обавестио ГШ Србије да дозвољава спуштање подобранима америчке обавештајне мисије, на челу са поручником Гримом,[36]

— другог септембра ГШ Србије је обавештен да је дозвољено енглеској обавештајној групи: капетан Салес, Вран и Терпин, наредник Роберт да се спусте (нечитко где). Циљ те групе је био да даје обавештења о пловидби Дунавом,[37]

— шестог септембра ВШ је јавио да дозвољава америчком пуковнику Elery Huntingtonu долазак[38] (он је са осам подофицира стигао 12. септембра 1944. године).

Но, било је случајева да странци скоче падобранима а да јединица која их прихвата о њима не буде правовремено обавештена.

Тако је 23. дивизија, 16. септембра 1944. године, известила ГШ Србије и команду 14. корпуса: „претпрошле ноћи дошла су 6 Енглеза, кажу да имају одобрење од Тита. Двојица су намењена за нову дивизију (45. српска — СЈ), двојица за вађење мина из Дунава а двојица за проналажење 50 авијатичара који се налазе уз Дунав, од Кладова према Београду, који једино знају где су постављене мине у Дунаву. Са мисијом је и капетан Сенди који има задатак да ухвати везу са Црвеном армијом",[39] итд.

Сарадња са савезницима и на овом пољу одвијала се у знаку разумевања, јер је њихова обавештајна активност била усмерена против заједничког непријатеља. Ипак, ВШ НОВ и ПОЈ настојао је да оствари увид у активност ових група, захтевајући од савезника да нико на тлу Југославије не ступне без његовог знања и одобрења, чиме је обезбеђивао поштовање наше државности и суверенитета.

Југословенска база у Барију

После заузимања јужне Италије од стране савезника, а у договору са њима, ВШ НОВЈ и ПОЈ је 2. октобра 1943. године образовао југословенску базу за снабдевање у Барију (на почетку је имала статус делегације НОВЈ), преко које је касније ишла скоро сва савезничка помоћ поморским и ваздушним путем за НОВ и ПОЈ.[40] Савезници су сва материјална средства стављали на располагање бази, а одатле је вршена дистрибуција и одашиљање материјала јединицама у све крајеве Југославије.

У току 1944. године превожење оружја и друге опреме НОВЈ и другим покретима отпора на Балкану, северној Италији, Пољској итд., обављао је 334. транспортни винг британског ваздухопловства, са аеродрома из шире околине Барија.

У саставу базе у 1944. години формиран је и аеродромски батаљон, образован од прекоморца и других бораца НОВ и ПОЈ, чије је људство паковало материјал у десантну амбалажу, спајало те пакете са теретним падобранима и утоваривало их у авионе. Колико је батаљон стигао да спакује и утовари материјал, толико су авиони могли да га превезу. Од људства једне његове чете одређиване су помоћне посаде које су летеле авионима и избацивале пакете са материјалом, како над целом Југославијом, тако и над Грчком, Албанијом, Пољском и северном Италијом.[41] Све док база није прерасла у прави центар за снабдевање наших јединица, захтеви су из јединица ишли преко војних мисија и британских команди, а касније искључиво преко базе. Ради регулисања начина комуницирања, штаб базе је 8. августа 1944. године послао свим главним штабовима и командама корпуса депешу у којој се каже: „Због уредног снабдевања... сви захтеви морају ићи прописаним путем — преко Врховног штаба. Захтеве који долазе непосредно савезници неће извршавати".[42] После овога сви захтеви за допур авионима прикупљани су у војној мисији при ГШ Србије, која их је преносила мисији при ВШ, НОВ и ПОЈ, одакле су достављани бази у Барију.

Ево на два примера како је изгледало планирање и његова реализација. За септембар 1944. године захтеви из земље су износили 1.810 т, енглеска ваздухопловна команда је планирала тран-

[36] АВИИ, к. 184, р. бр. 23/4.
[37] Исто.
[38] Зборник, том II, књ. 14, док. 56.
[39] Зборник, том I, књ. 12, док. 60.
[40] Група аутора, Други светски рат (преглед операција), књ. 4, ВИИ, Београд, 1967, стр. 94.
[41] Едвин Первање, Јоже А. Хочевар, Четврта прекоморска бригада и савезничка помоћ НОВ и ПОЈ, Књижница НОВ и ПОЈ, Љубљана, 1969, стр. 98—99.
[42] Исто, стр. 116.

спортне капацитете за превожење 1.232 т, а стварно је превезено 805 т, од чега за Србију 99,1 т. План за октобар износио је 300 авио полетања, од чега за Србију 60, али је стварно послато свега 6,9 т за Србију.[43]

Врховни штаб је 28. октобра 1944. године јавио у Барију: „Ваздушним путем у првом реду снабдевајте Словенију и Хрватску".[44] Ослобађањем највећег дела Србије до краја октобра 1944. године престала је потреба за снабдевањем јединица ваздушним путем на њеној територији.

База у Барију одиграла је значајну улогу у планирању, набавци паковању и отпремању материјала авионима за Југославију. Њен рад је, наравно, зависио од политике савезника према НОБ, јер су они одлучивали о томе која ће средства и у којим количинама бити стављена на располагање НОВЈ и колико ће транспортних авиона бити додељено за њихов пренос. У сваком случају, војнички и старешински састав базе улагао је велике напоре на извршавању задатака снабдевања. Њих не могу да умање чак ни појединачни случајеви некомплетних испорука и друге грешке у испоруци материјала јединицама, којих је у пракси иначе било.

Совјетска помоћ НОВ и ПОЈ у Србији

Чињеница је да су борци НОВ и ПОЈ помоћ и совјетских авиона примили тек у првој половини 1944. године, дакле, око 10 месеци након што су такву помоћ почели да довозе британски авиони. Почетак пружања помоћи усле дио је после доласка совјетске војне мисије у ВШ НОВ и ПОЈ, 23. фебруара 1944. године, на челу са генералом Корњејевим, и након упућивања војне мисије ВШ НОВ и ПОЈ у Москву, 12. априла 1944. године, на челу са генералом Велимиром Терзићем. Та мисија је средином априла постигла споразум са совјетским представницима да се помоћ НОВЈ почне слати авионима, из области Украјине.[45]

За овако касан почетак совјетске помоћи могу се наћи два разлога: прво, Совјетски Савез је од 1941. године водио рат на живот и смрт против немачко-фашистичких армија, које су продрле дубоко на исток. У таквој ситуацији објективни услови за пружање материјалне помоћи партизанима у Југославији били су само теоретски. Други разлог је политичке природе. Наиме, совјетска влада је одржавала редовне дипломатске односе са југословенском избегличком владом, која се налазила под британским окриљем. У интересу добрих међусавезничких односа совјетска влада није хтела ничим да изазове подозрење британске и америчке владе, до чега би дошло у случају отворене подршке и материјалне помоћи НОВ и ПОЈ. Тек када су се односи западних савезника према НОБ у Југославији битно изменили и када је Црвена армија избила у Украјину, створени су услови да отпочне и совјетска помоћ НОВ и ПОЈ.

Први совјетски авиони са материјалом за Југославију полетели су из околине Кијева, а затим је, од 6. маја 1944. године, организована база за пружање помоћи НОВЈ код села Калиновка (област Винница), одакле су транспортни авиони 5. дивизије за даљња дејства летели за Југославију. Због велике удаљености (преко 1.300 км) носивост авиона није могла бити искоришћена у потпуности. Ослобађањем Румуније база за помоћ је премештена у Крајову, а нова је образована на аеродрому Рошнори де Веда (100 км југозападно од Букурешта).[46]

Друга база одакле су совјетски авиони пружали помоћ НОВЈ била је Бари — Полесе (јужна Италија). Из ње је група „Соколов", са 12 транспортних авиона ДЦ-3 и 12 ловаца, преносила материјал НОВЈ од средине јуна 1944. године,[47] између осталог и јединицама у Србији. Не може се са сигурношћу утврдити чији су материјал совјетски авиони у почетку превозили, али се према неким подацима може закључити да је материјал био енглеског порекла, који су савезници ставили на располагање нашој бази у Барију. Јер, СССР је послао први брод са оружјем, муницијом,

---

[43] Исто, стр. 157.

[44] АВИИ, кут. 2113, р. бр. 76/1—1.

[45] Душан Пленча, Међународни односи Југославије у току другог светског рата, Институт за друштвене науке, Београд, 1962, стр. 244.

[46] С. С. Бирјузов, Советские вооружонни сили в борбе за освобождение народов Југославии, Москва, 1960, ст. 49, 191, 748.

[47] Совјетска влада је још на Московској конференцији министара иностраних послова, октобра 1943. године, тражила од западних савезника одобрење да образује базу негде у Средоземљу за пружање помоћи НОВ и ПОЈ (Душан Пленча, н. д., ст. 212) али су западни савезници одуговлачили са решавањем овог питања (Историја великој отечественој војни Советского Сојуза 1941—1945, VI МО СССР, Москва, 1962, стр. 417).

одећом, обућом, санитетским материјалом, средствима везе и др., од укупно 3.000 т, преко Персије и Суеца за Бари, крајем августа 1944. године.[48] А до његовог стизања и истовара, дакле, око два и по месеца, авиони су превозили енглески материјал.[49]

Из совјетских извора произилази да је група „Соколов" извршила 1.460 авио полетања над Југославијом и превезла око 3.000 т материјала,[50] а авиони 5. дивизије из Украјине и Румуније 920 т,[51] али нема могућности да се разлучи колико је од тога превезено јединицама у Србији.

Представник совјетске војне мисије при ГШ Србије пошао је са Оперативном групом дивизија (2. и 5.) при њеном продору ка Јабланици, али због неуспеха тог подухвата крајем маја 1944. године група се вратила на слободну територију Црне Горе. Тек при доласку новог команданта ГШ Србије, генерала Коче Поповића, авионом на аеродром Косанчић, 10/11. јула 1944. године, с њим је дошла и совјетска војна мисија, на челу са генералом Горшковим, који је на тој дужности остао до ослобођења Београда.

На рестриктивну политику британске владе према пружању војне помоћи јединицама НОВЈ у Србији, Врховни штаб и друг Тито лично надокнаду и сигурнији ослонац тражили су на совјетској страни. То се десило и када је требало снабдевати јединице у Србији, а и иначе. Тако је Тито, 24. августа 1944. године, наредио бази у Барију да за снабдевање снага у Србији користи совјетске авионе.[52]

Врховни командант је 18. маја 1944. године писао шефу наше војне мисије у Москви: „. . . 2. У Србији и Словенији потребно је пре свега оружје, добро би дошли аутомати и муниција. У Србији и Босни такође је потребна и одећа. У центру за одашиљање поставите једног или двојицу наших другова".[53] У фусноти 6 тог документа се каже: „Велимир Терзић је 28. априла доставио ГШ Црвене армије план најхитнијих потреба за НОВЈ". А у фусноти 7: „База у Калиновки. Тамо је из војне мисије НОВЈ у СССР упућен Винко Шваб да би пружио прву помоћ у организацији дотура".

О повећању совјетске војне помоћи ваздушним путем Тито је писао Стаљину, 5. јула 1944. године: „Нама је потребно много више наоружања и хране него што су нам до сада слали савезници. Имајући у виду политику Енглеске у односу на Србију, где они на све могуће начине покушавају да учврсте позиције присталица династије, тј. четника, и ослабе наше позиције, ми не можемо рачунати на неку ефикаснију помоћ од стране савезника. Нама је потребна највећа ваша помоћ".[54] И заиста, совјетска помоћ авионима у периоду јуни — септембар 1944. године била је интензивна, поготово у Србији.

Иако се не може утврдити када су, где и колико опреме бацили или искрцали совјетски авиони у Србији, из расположивих података известан ред ствари је видљив. Прво бацање совјетски авиони су извели у рејону Црне Траве, и то бугарским а не југословенским партизанима, у првој половини маја 1944. године[55], а затим 15/16. маја, код Велике Плане Топличком војном подручју.[56] У току јула 1944. године било је више слетања авиона на привремене аеродроме у Јабланици и бацања падобранима: на Арбанашкој,[57] Радану,[58] а у току августа у сокобањској котлини,[59] и последње — код Горњана, 18. септембра 1944. године.[60] Совјетски извори говоре да су њихови пилоти превезли ГШ Србије на аеродром Косанчић, те да су пилоти Језерскиј и Михајлов били први који су слетели на аеродром Мирошевци.[61]

Поред наоружања и опреме совјетски авиони су превозили, бацали падобранима или искрцавали слетањем, и совјетско медицинско особље које је Црвена армија упутила као помоћ НОВЈ у Србији [62] улето 1944. године и 80 радиотелеграфиста са радиостаницама,[63]

---

[48] Зборник, том, II, књ. 13, док. 173.

[49] Едвин Первање, Јоже А. Хочевар, н. д., стр. 139.

[50] Советские људи в освободителној борбе Југославских народов, Наука, Москва, 1973, стр. 23.

[51] М. М. Минасјан, Освобождение народов Југовасточној Европи, VI МО СССР, Москва, 1967, стр. 422.

[52] Зборник, том II, књ. 13, док. 446.

[53] Исто, док. 54.

[54] Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Југославија 1918-1984 (Зборник докумената), стр. 596-597.

[55] Радомир Костадиновић, н. д. стр 362.

[56] Хронологија, ст. 775.

[57] Зборник, том I, књ. 9, док. 183.

[58] Љубодраг Бурић, Ратни дневник, ВИЗ, Београд, 1966, ст. 448.

[59] Зборник, том I, књ. 11, док. 89.

[60] Светислав Миладиновић Славко, н. д., стр. 208.

[61] С. С. Бирјузов, н. д., стр. 208.

[62] Исто. стр. 209, 295. и 750.

[63] Историја великој отечественој војни Советского Сојуза 1941 1945. VI МО, СССР, Москва, 1962, стр. 418; М. М. Минасјан, н. д., стр. 422.

од којих је један број стигао и у орпске јединице.

Снабдевање ваздушним јединицама у Србији, као и уопште, остваривано је у сложеним ратним условима. Не изненађује онда што је долазило до погрешног избацивања материјала, враћања авиона необављена посла, итд. Поводом таквих случајева генерал Терзић пише Врховном команданту, 13. јуна 1944. године: „Сигнала нема. Метеоролошки извештаји касне. Недавно се вратило 36 авиона. Од 1. маја изгубљено је 5 авиона. Овде чине огромне напоре. Хитно јавите пунктове у ... Србији..."[64] У фусноти 4 овог документа пише: „Терзић је 3. августа јавио да у Србији постоји седам пунктова за бацање материјала, али да ниједан од њих није доставио тачне координате и уговорене сигнале, па моли да се доставе". У извештају од 16. августа генерал Терзић је писао Врховном команданту: „Већ неколико дана авиони са материјалом ишли за Србију, али на предвиђеним пунктовима није било сигнала. Пилотима тешко пада кад морају да се врате, и то све због слабе или никакве организације. Најхитније јавите тачна места свих пунктова за бацање материјала у Србији, као и сигнале. Неопходно је скренути озбиљну пажњу на тачност рада наших руководиоца у Србији, којима је поверено прихватање материјала".[65]

Није се могло утврдити да су совјетске војне мисије постојале при дивизијама, иако су оне биле осамостаљене у прихватању транспорта. Захтеви су се стицали у војној мисији при ГШ Србије, где је прављен месечни план потреба, који је достављан мисији при Врховном штабу, а одатле за СССР, односно бази у Барију. С обзиром на бројне факторе који су имали утицај на измене планова, постаје разумљиво зашто је било и онаквих проблема о којима пише генерал Терзић.

При крају операција за ослобођење Србије ВШ НОВ и ПОЈ је настојао да савезничке авионе оријентише на снабдевање западних делова земље, а совјетске источне. Тако он у депеши ГШ Србије, од 4. октобра, каже: „Сву спрему добићете од Руса. Енглески авиони ангажовани за друге крајеве".[66] А у депеши од 17. октобра каже: „Целокупно ваше снабдевање вршиће Руси. Према томе, са база из Италије од Енглеза немојте тражити материјал".[67] Међутим, снабдевање ваздушним путем у октобру јединица у Србији више није било актуелно, јер су јединице до оружја, муниције, опреме и др. дошле пленом, а почела је да пристиже и совјетска помоћ копненим транспортом.

Неки услови снабдевања ваздушним путем

Доста дуго Врховни штаб НОВ и ПОЈ није регулисао сва питања доласка и рада савезничких војних мисија на задацима снабдевања наших јединица авионима, пријема те опреме итд. Отуда, а и због тога што скоро никаква евиденција о томе није вођена, из постојеће ратне документације данас није могуће осветлити све аспекте те активности.

Тек са повећањем обима помоћи, почетком 1944. године Врховни штаб је пренео право избора и уређивања привремених аеродрома и терена за бацање материјала падобранима на главне штабове и команде корпуса,[68] а 6. августа 1944. године Економско одељење Врховног штаба је донело Упутство о начину пријема материјала из авиона (образовање комисије за пријем, у коју улази и представник савезничке војне мисије, израда записника итд.),[69] а Санитетоко одељење критеријуме за евакуацију рањеника на лечење у Италију.[70] То је, дакле, учињено после више од годину дана како је примљена прва пошиљка од савезника.

Ништа није било боље стање ни у ГШ Србије. Чак се стиче утисак да су се све до августа 1944. године договарања око савезничких војних мисија и пријема материјала из авиона одвијала стихијно, мимо његовог чвршћег утицаја. Тек 5. септембра 1944. године при ГШ Србије формирано је аеродромско одељење, које је преузело бригу о проблемима ваздухопловне природе, и регулисан начин пријема и поделе материјала од савезника.[71] Оно је 29. септембра 1944. године сачинило свој потсетник за рад, у коме су наведени и аеродроми који су коришћени на југу и истоку Србије: Косанчић, Бојник, Мирошевци,

---

64 Зборник, том I, књ. 13, док. 116.
65 Исто, док. 398.
66 АВИИ, к. 184, р. бр. 23/4.
67 Исто.
68 Божо Лазаревић, Ваздухопловство у НОР, ВИЗ, Београд, 1972, ст. 78.
69 Зборник, том II, књ. 13, док. 349.
70 Зборник, том II, књ. 12, док. 195.
71 Зборник, том X, књ. 1, док. 64.

Соко Бања, Авдиловац, а потенцијални су које треба уредити: Медвеђа и Ивањске Ливаде.[72] Према томе, ратна дејства на тлу Србије ближила су се завршетку, а скоро десет месеци радило се без икаквих регулатива.

Али, без обзира на то шта је, како и колико било регулисано, живот је текао својим током, војне мисије су долазиле, авиони су бацали оружје и опрему падобранима или су их искрцавали после слетања, у летњим месецима чак и врло интензивно. Стваралачка иницијатива, сналажљивост, храброст и одговорност људи који су се бавили овим пословима дошли су и овде до пуног изражаја. Захваљујући томе сложени проблеми на овом пољу успешно су решавани, без обзира на скоро апсолутни недостатак квалификованог ваздухопловног кадра и искуства, па и слабости којих је понекада било.

У пракси команде војних подручја а касније и команде дивизија, при којима су се налазиле савезничке војне мисије, имале су најважнију улогу у реализацији снабдевања ваздушним путем. Уствари, оне су одређивале места и време пријема транспорта — на бази познавања оперативно-тактичке ситуације и сопствених планова наредних дејстава. Наравно, та питања су решавана у договору са мисијама, јер су оне биле стручне за то, а и због тога што су оне преко својих радио станица комуницирале са својим командама и авијацијом.

Обележавање рејона за бацање материјала падобранима или за слетање авиона био је деликатан проблем у систему снабдевања, јер је непријатељ могао лако да осмотри светлосне сигнале и да их злоупотреби. Управо из разлога тајности сигнали су мењани за сваку ноћ. Сигнализација је била двострука: прво, обележаван је рејон за бацање материјала падобранима или слетање авиона одређеним бројем ватри и у одређеном облику; друго, пошто је авион долетао и уочио обележен терен, вршило се легитимисање светлосним сигналима, најчешће морзеовим знацима, који су давани са земље и од стране посаде авиона. Тек пошто је идентификација утврђена, бацање материјала или слетање могло је да почне. У целини гледано, овај систем је био доста поуздан, а погрешна бацања до којих је по некад долазило, искључиво су резултат недисциплине посада. Планове сигнала у прво време је одређивао Врховни штаб, а касније главни штабови, у договору са савезничким мисијама. Они су достављани јединицама на коришћење, а војне мисије су их достављале командама авијације ради упознавања посада са њима.

Снабдевање НОВ и ПОЈ ваздушним путем обављано је у релативно повољним условима. Крајем 1943. и у 1944. години немачка ловачка авијација у Југославији била је слаба, поготово она за ноћна дејства, а јача противавионска артиљерија бранила је само најважније објекте, које су транспортни авиони лако избегавали. Отуда су губици транспортних савезничких авиона над нашом земљом незнатни. Удаљеност ваздухопловних база (Бари, Украјина, Румунија) иако је била знатна, радијус и носивост транспортних авиона били су такви да су дозвољавали долет над сваком тачком Југославије, па и над Србијом. Међутим, оцена наведених услова не би била целовита ако се не изнесу и неки њени негативни фактори. У првом реду савезнички пилоти нису имали веће искуство у снабдевању ваздушним путем, па су терете често бацали са велике висине и непрецизно. Поред тога, терени за бацање или слетање били су непознати и могли су се проучавати само по карти, па су пилоти летели у неизвесност пуне опасности и ризика. Планинско земљиште у коме су извршени задаци и искључиво ноћно летење само су појачавали тешкоће оријентације, проналажења терена и заузимања најповољније висине за бацање.

Само захваљујући високој одговорности свих лица која су радила у ланцу снабдевања, храбрости и професионалном односу посада савезничких авиона према својим задацима итд., не само да су планови снабдевања успешно реализовани, него у Србији, колико је познато, није дошло до ниједне катастрофе савезничких транспортних авиона или других сличних несрећа. За ратне услове и ондашњи ниво техничког обезбеђења летења и пријема транспорта то је равно подвигу.

Центри пријема савезничке помоћи

Жаришта НОБ и слободне територије на југу и истоку Србије истовремено су били и центри пријема савезничке војне помоћи ваздушним путем. То

[72] Исто, док. 95.

је и логично, јер су управо ту биле образоване како војнотериторијалне команде, политичка руководства и органи народне власти, тако и крупне оперативне јединице — бригаде и дивизије НОВЈ које су браниле ту територију. У њиховим центрима су постојали најбољи услови за дужи боравак савезничких војних мисија, избор и уређење терена за бацање материјала падобранима и привремене аеродроме. У такве центре могу се сматрати: Црна Трава, Јабланица — Пуста Река, Топлица — Јастребац и сокобањска котлина.

Црна Трава. Слободна територија на којој је вршено снабдевање авионима обухвата шири простор омеђен Пчињом, Јужном Моравом, Лужницом и бугарском државном границом. На њој је дејствовао II ЈМПО, а касније 22. дивизија. Повремено овде су налазиле уточиште и друге јединице: Косовски батаљон, македонске јединице, па и Главни штаб Македоније, неке бригаде или њихови делови из Јабланице, бугарски Трнски партизански одред и др. Овде су стигле прве савезничке војне мисије: једна намењена бугарским партизанима, затим и друге за јединице НОВ и ПОЈ у Србији. Оружјем које је овде примано нису наоружаване само матичне јединице, већ и остале снаге са шире територије.[73] Пријем савезничке војне помоћи авионима овде је почео доласком прве војне мисије у II ЈМПО, на челу са капетаном Догмаром. Четири енглеска авиона бацила су на Павловој Грамади, 19/20. децембра 1943. године, прве веће количине оружја и опреме.[74] Према непотпуним подацима, до почетка августа 1944. године на овом терену је укупно било 13 бацања оружја и опреме, не рачунајући она која су била намењена искључиво бугарским партизанима. Овде су снабдеване јединице 22. дивизије (последњи пут 2. августа, на Петровој гори[75]) и 25. дивизије (рејон Несврте и Крива Феја) после тешких борби у VII непријатељевој офанзиви.[76] Интересантно је истаћи најмасовније бацање на овом терену, изведено 5/6. маја 1944. године, када је 15 савезничких авиона (у материјалима се каже: енглеских и совјетских), у Јабуковику, бацило доста оружја и друге војне опреме.[77]

Средином 1944. године тежиште снабдевања авионима је пренето на друге делове југа и истока Србије, што је било у вези са даљим развојем НОБ и формирањем нових бригада и дивизија у тим крајевима.

На овом терену није било привремених аеродрома, с обзиром на брдскопланински склоп земљишта, па су рањеници преношени у Јабланицу, одакле су евакуисани авионима на лечење у Италију. А за снабдевање падобранима у изворима се помињу више места: Јабуковик, Цаврљика, Добро Поље, Павлова Грамада, Брезовица, Петрова Гора, Несврта, Крива Феја. Дакле, погодни терени за бацање материјала падобранима бирани су тамо где су се јединице релативно дуже задржавале и који су били обезбеђени од брзог налета непријатеља.

Нема докумената који би показали за коју је команду била везана савезничка војна мисија. С обзиром на покретљивост II ЈМПО и релативну везаност територијалних команди за центре слободне територије, логично се може закључити да је по доласку она била везана за команду места Црне Траве, а касније за команду подручја. Када је овде формирана 22. дивизија, онда је војна мисија додељена њој.

Посебно треба подвући однос јединица НОВ и ПОЈ са југа Србије према бугарским партизанима и кад је у питању пријем савезничке војне помоћи. Војна мисија мајора Mostyn-a и Thompso na, иако је била намењена њима, није се кретала са Трнским одредом, већ је стално боравила у Црној Трави. И све пошиљке намењене бугарским партизанима, како енглеске тако и совјетске, бацане су на црнотравском терену. Одавде је оружје слато и другим партизан-

---

[73] По пријему прве пошиљке, 21. децембра 1943. године, група црнотравских бораца однела је за Јабланицу 50.000 метака и нешто оружја (Радомир Костадиновић, н. д., ст. 293). Од ове пошиљке опремљен је и Косовски батаљон (Живојин Николић — Брка, Југоисточна Србија, ст. 446. 1. и 7. бригада је носила оружје и муницију у Пусту Реку (Радомир Костадиновић, н. д., ст. 313). О наоружавању 3. батаљона 9. бригаде већ је било речи. Овде је за оружје долазила и 2. јужноморавска бригада (Ослободилачки рат народа Југославије, књ. II, 1941—1945, ВИИ, 1965, ст. 191 (у даљем тексту: Ослободилачки рат), 4. бригада, 3. македонска бригада са ГШ Македоније (Кирил Михајловски — Грујица, 3. македонска бригада, ВИЗ, Београд, 1976, ст. 114).

[74] 100 пушака, 8 пушкомитраљеза, муниције, одеће и обуће (Зборник, том I, књ. 7, док. 11; Радомир Костадиновић, н. д., ст. 259).

[75] Живојин Николић — Брка, 22. дивизија, ВИЗ, Београд, 1972, ст. 188.

[76] Зборник, том I, књ. 9, док. 77.

[77] Радомир Костадиновић, н. д., ст. 362.

ским одредима и групама у унутрашњости Бугарске.[78] На црнотравском подручју је образован центар за формирање и наоружавање бугарских партизанских јединица. Овде су такође прихваћене групе Благоја Иванова, у априлу, и Штерија Атанасова, у августу 1944. године, које су преко ВШ НОВ и ПОЈ дошле из СССР-а, као и совјетска помоћ авионима која је преко њихове радио везе дотурана бугарским партизанима.[79] Дакле, црнотравско подручје чинило је моћну базу развоја бугарског партизанског покрета крајем 1943. и у 1944. години. Бугарски окупатор је предузимао бројне офанзивне акције на овом подручју у циљу спречавања пријема савезничке војне помоћи. То је јединствен пример у Србији, јер у другим крајевима непријатељеве офанзиве нису имале искључиво такве циљеве. Разлоге за то треба тражити у значају ове територије у односу на моравску долину, бугарску националну територију, Македонију итд., а и у чињеници да се бугарска окупаторска војска све до краја августа 1944. године осећала јаком. Тако су бугарске окупаторске снаге одмах сутрадан после пријема прве пошиљке код Црне Траве, 19/20. децембра 1943. године, из оближњих гарнизона напале слободну територију, али без успеха.[80] У јануару 1944. године 20.000 бугарских војника извело је офанзиву на простору Црна Трава — Козјак — Пчиња, такође без већег успеха, сем што је интернирано око 20.000 прађана у Бугарску и опљачкана велика народна имовина. У мартовској офанзиви главна мета такође је била Црна Трава. У њој су изгинули и чланови енглеске војне мисије намењене бугарским партизанима.[81] Тридесетог априла 1944. године Бугари су са 40.000 војника отпочели велику „Пролећну офанзиву" против снага НОВ и ПОЈ на територији десно од Јужне Мораве, на којој су се нашле 5. и 6. јужноморавска бригада, 5. македонска бригада, 1. софијска бугарска бригада, Косовски батаљон, Кумановски и Црнотравски НОПО, територијалне команде и политичка руководства. Но, и ова офанзива није уродила плодом.

Црна Трава је, дакле, била први центар снабдевања НОВ и ПОЈ у Србији. Она је показала несебичност према борцима ширег региона и бугарским партизанима. На њој је развијана свестрана сарадња и каљено братство и јединство, без обзира што је народ ове територије то платио тешким жртвама које му је нанео бугарски окупатор.

Јабланица — Пуста Река. Ова слободна територија омеђена је Јужном Моравом, Топлицом, Гољаком и Кукавицом. Почетком 1944. године овде су дејствовале снаге I ЈМПО, 4. и 6. бригада, а повремено и 9. бригада, а ту је боравио и ГШ Србије. До 2. маја 1944. године овде није забележен пријем савезничке војне помоћи, без обзира што су се ту налазиле доста јаке снаге. Тек доласком савезничке војне мисије са 3. батаљоном 9. бригаде, у Вујаново, почели су и савезнички транспортни авиони да довозе оружје и опрему за јединице НОВ и ПОЈ. То прво бацање код Вујанова, 3. маја 1944. године, уједно је било и најмасовније бацање падобранима у Србији у току једне ноћи и на једном месту, јер су 20 авиона бацила оружје и опрему (од чега су два погрешно бацила на Гајтану).[82] Том помоћи наоружене су, одевене и обувене 4, 6. и 9. бригада, чиме су њихова борбена способност и изглед потпуно измењени. На пример, у 9. бригади чете су имале по 6 пушкомитраљеза, за сваки по 600 мета-

---

[78] Добривоје Дикић, Бранко Павловић, Трагом другог ЈМПО, Власотинце, 1955, стр. 50 и 280.

[79] Живојин Николић — Брка, 22. дивизија, стр. 236.

[80] Живојин Николић — Брка, 22. дивизија, стр. 74.

[81] У литератури има више верзија овог догађаја. По једнима то је било 19. марта (Михајло Апостолски, Фебруарски поход, ВД, Београд, 1963, ст. 143; Миливоје Перовић, Јужна Србија у НОР, Нолит — Просвета, Београд, 1961, ст. 395), а по другима 23. марта 1944. године (Елизабет Баркер, н. д., ст. 188. По тврђењима једних Мостин Девис је погинуо (Михајло Апостолски. н. д., ст. 194; Живојин Николић — Брка, 22. дивизија, ст. 87; Елизабет Баркер, н. д., ст. 188), а по другима он је тешко рањен, спасен и поново се нашао у Црној Трави (Радомир Костадиновић, н. д., ст. 340; Миливоје Перовић, н. д.. ст. 395; Србија у рату и револуцији 1941—1945, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд, 1976, ст. 296). Међутим, касније се његово име више нигде не помиње, али је очевидно да је његову улогу преузео мајор Томсон. У погледу места и начина погибије већина извора је јединствена: то се десило при пробоју из обруча долином Рупске реке, док је сам Девис био опкољен у једној кући, у Новом Селу, и приликом искакања кроз прозор пао покошен митраљеским рафалом (Радомир Костадиновић, н. д., ст. 340), мада Елизабет Баркер у наведеном делу, ст. 188, каже да га је ухватила бугарска полиција и стрељала. Поред Мостина овде су изгинули и остали чланови његове мисије. Уз ову трагедију у литератури се помиње и заробљавање једног члана енглеске војне мисије од стране четника, крајем марта 1944. године, близу Грделице (Радомир Костадиновић, н. д., ст. 336).

[82] Иван — Цина Глигоријевић, н. д., ст. 56.

ка, старешине су добиле аутомате, а стара одела су замењена новим униформама.

Од тада па до средине јула 1944. године из расположивих извора се не види да је било новог дотура ваздушним путем. Да ли је војна мисија остала при команди Јабланичког подручја и касније придата некој дивизији, или је отишла у Топлицу, где је већ половином маја отпочело снабдевање авионима, тешко је утврдити. Истина, у рејону Оруглице, после разбијања четника, материјал је у току јуна 1944. године примила 22. дивизија, али она је, дошавши са терена Црне Траве, са собом довела и своју војну мисију, па је у погледу снабдевања била осамостаљена.[83]

Интензитет снабдевања авионима на овом подручју је појачан, нарочито у току јула и августа 1944. године, после формирања 21. и 24. дивизије, које су такође располагале војним мисијама.[84] Као рејони бацања падобранима наоружања и опреме били су: Тупалски вис, Радан и Прекопчелица за 24. дивизију,[85] Соколовица, Горњи Гајтан — Недићи, Лопарде — Стаговац за 21. дивизију.[86]

На овој територији постојала су и три привремена аеродрома: Косанчић, Бојник и Мирошевци које су држале јединице НОВ и ПОЈ на којима је слетање савезничких транспортних авиона у летњим месецима 1944. године било интензивно. У доласку они су довозили руководиоце, курире, савезничко особље, оружје и опрему, а у одласку евакуисали рањенике, употребљене падобране, старешине, курире итд. Тиме се објашњава релативно мање бацање материјала падобранима, без обзира што је овде увек постојала и дејствовала највећа групација НОВ и ПОЈ у Србији са ГШ Србије на челу.

Топлица — Јастребац. Када је и где стигла савезничка војна мисија за Топличко војно подручје према расположивим подацима не може се поуздано утврдити. Према неким непоузданим тврђењима, код Велике Плане спуштена је енглеска мисија,[87] али без аргументације о датуму њеног доласка, именима чланова итд. Међутим, за Расинско војно подручје није постојала посебна војна мисија, већ је један члан из мисије Топличког војног подручја, са Радошем Јовановићем — Сељом, отишао у Расину да организује пријем транспорта, о чему ОК КПЈ за Топлицу извештава ПК КПЈ Србије, 2. јуна 1944. године.[88] У сваком случају, већ од половине маја 1944. године, код Велике Плане, у Топлици почели су да стижу први транспорти.[89] До краја месеца овде је опрема допурана још два пута, и то на северним падинама Јастрепца, код села Крушинце и Рлице.

Стицајем оперативних околности на овом подручју у мају и јуну 1944. године груписане су бројне снаге: 5, 16, 18. и 19. бригада, Јастребачки и Расински НОПО, команде два наведена војна подручја, неколико команди места, а повремено су ту боравиле и 7, 9. и 14. бригада. Од ових јединица формиране су 23. и 25. дивизија, док је 5. бригада нешто раније ушла у 21. дивизију.

Због великог прилива нових бораца у јединице НОВ и ПОЈ, ГШ Србије послао је девет депеша ВШ НОВ и ПОЈ, а неке лично другу Титу, тражећи ванредне пошиљке оружја и друге опреме. На пример, у депеши од 18. јуна каже се: „На Јастрепцу имамо 2.500 ненаоружаних... Интервенишите код Енглеза да нам шаљу оружје..."[90] Међутим, ови захтеви нису могли бити реализовани до краја, јер су груписање и дејство ових снага измењени: 23. дивизија је прешла Јужну Мораву и отишла у источну Србију, 25. дивизија је оријентисана према Куршумлији, а убрзо је непријатељ предузео своју VII офанзиву, па снабдевање ваздушним путем овде више није обављено.

Источна Србија. Иако су јединице 14. корпуса изводиле борбена дејства у целој источној Србији, снабдевање авионима вршено је углавном само у сокобањској котлини.

Крупније партизанске снаге, чак и у првој половини 1944. године, тешко су се овде могле дуже задржавати, јер су четничке и квислиншке снаге биле још увек врло јаке. Због тога су Озренски

---

[83] Живојин Николић — Брка, 22. дивизија, ст. 140; Тимотијевић Радован, н. д., ст. 45.

[84] У писму начелнику штаба и ГШ Србије, штаб 21. дивизије говори о упућивању енглеског капетана, члана војне мисије, у Бојник, да би и тамо примио транспорт (Зборник, том I, књ. 9. док. 114), а 24. дивизија у оперативном дневнику.

[85] Зборник, том I, књ. 9, док. 184.

[86] Исто, док. 63, 95 и 183.

[87] Стевановић М. Богдан, На Јастрепцу, приватно издање, Београд, 1969, ст. 285.

[88] Зборник, том I, књ. 20, док. 151

[89] 16/17. маја бачено је падобранима: 11 пушкомитраљеза, 14 аутомата, 80 пушака, 5 сандука муниције, 200 пари одела и др. (Драгољуб Ж. Мирчетић, Хронологија нишког региона 1919—1945, Ниш, 1984, ст. 337).

[90] АВИИ, кут. 184, фас. 1, р. бр. 28/4.

и Зајечарски батаљон и Нишки НОПО, а по формирању и 9. бригада, неколико пута крајем 1943. и у првој половини 1944. године прелазили на Јастребац и слободну територију Топлице и Јабланице, како би се одморили, а кад је почела да пристиже и савезничка војна помоћ, и ради снабдевања оружјем и муницијом.[91]

Захваљујући доброј снабдевености аутоматским оружјем, муницијом, минобацачима, бомбама итд., које је добила на Јастрепцу и у Топлици, 23. дивизија је била способна да одмах по доласку на Буковик разбије групу четничких корпуса, која више није представљала озбиљну војну снагу, и ослободи шири простор око Соко Бање, створивши услове за пријем веће количине нове савезничке војне помоћи и спровођење масовне мобилизације. Пристизањем и 25. дивизије, у другој половини августа 1944. године, шири рејон Соко Бање постаје центар слободне територије и интензивног снабдевања авионима, на којој се формира нова, 45. српска дивизија, а од свих тријy дивизија и 14. корпус.

За интензиван пријем савезничке помоћи овде су постојали сви повољни услови: широка слободна територија, погодан терен, две савезничке војне мисије (у 23. и 25. дивизији) итд., али су нагло повећане и потребе за већим количинама оружја и опреме. Управо у том периоду (јули — август 1944. године) савезници су НОВ и ПОЈ одобрили и превезли највеће количине оружја и опреме, па отуда овде имамо највећи број примљених транспорта за одређени временски период у Србији. То се види из следећег прегледа:

Месец	VI	VII	VIII	IX	
Датум	15 ,20, 21, 26/27.	5, 7, 17/18, 19, 27/28.	1, 2, 3, 8/9, 16, 21, 25/26.	18	Два су неутврђеног дана.

Места: Јошаница, Шарбановац, Сеселац, Трубаревац, Врбовац, Кучајске планине, Богданци — Блендија, Горњани.

Оваквом интензитету допринело је и веће ангажовање транспортне авијације СССР у снабдевању НОВЈ у том периоду.

У сокобањској котлини изграђен је и један привремени аеродором (поред Моравице, 6 км западно од Соко Бање), на који су први авиони слетели 25/26. августа, доневи оружје, опрему и др., а у повратку евакуишући тешке рањенике 23. дивизије.[92] Авиони су овде слетали још неколико пута, доневши једном и 4 топа 45 мм.[93] Нека од ових слетања обављали су совјетски авиони.

У септембру и почетком октобра 1944. године снаге 14. корпуса водиле су тешке борбе у источној Србији са 1. брдском дивизијом и осталим немачким и квислиншким снагама, али у том периоду скоро свако снабдевање из ваздушног простора било је обустављено. Али то више није имало утицај на успех операција, јер је снабдевање јединица решавано на други начин.

У сваком случају, масован допур оружја и опреме у сокобањској котлини омогућио је да се хиљаде нових бораца одмах наоружа, 23. и 25. дивизија попуне људством и комплетирају наоружањем и опремом, као и да се формира нова 45. дивизија. Њихова борбена вредност достигла је такав степен да су биле у стању да за кратко време разбију четнике и квислиншке формације, а касније да спрече јаке немачке снаге да образују фронт против Црвене армије и дефинитивно ослободе овај део Србије.

Подручје Пирота. У изворима и литератури нема података о местима и датумима бацања савезничке војне помоћи на територији пиротског округа, иако то не мора да буде доказ да таквих бацања није и било. Али има података о доласку војне мисије за овај терен. О томе ОК КПЈ Пирота пише ПК КПЈ Србије у два маха. У извештају од 26. априла 1944. године каже се да је „стигла енглеска војна мисија за наш терен, 2 официра без тумача... Очекује се транспорт".[94] У извештају, пак, од

[91] Слободан Босиљчић, н. д., ст. VIII и 203; Иван — Цина Глигоријевић, н. д., ст. 59.

[92] Иван — Цина Глигоријевић, н. д., ст. 133; Бура Златковић, Седма српска ударна бригада (рукопис), 1982, ст. 189.

[93] Светислав Миладиновић Славко, н. д., стр. 180.

[94] Зборник, том I, књ. 20, док. 144.

8. маја каже се: „Мобилизацију вршимо у складу са спуштањем оружја. До сада је дошло 10 авиона, али од оружја добар део дајемо бугарским ненаоружаним партизанима."[95] У фусноти 8 редактор објашњава: „При команди подручја Пирот налазила се енглеска војна мисија, која је преко радио станице организовала пријем оружја и друге ратне опреме".

Међутим, све то не значи да је у априлу и мају 1944. године на пиротском подручју и стварно постојала војна мисија. Наводи ОК КПЈ Пирота могу да буду тачни, али треба знати да је он у то време имао уточиште у Црној Трави, па се све активности о којима је овде реч одигравају на црнотравском терену. Јер, Пиротски НОПО је формиран тек средином априла 1944. године, у црнотравском Јабуковику, па је очигледно да севернији од Власине у то време није било слободне територије, па ни војне мисије и допур савезничким авионима. То посредно потврђује и документ ГШ Србије, од 18. августа 1944. године, који тек тада намерава да упути савезничку војну мисију за пиротски крај. У том наређењу, које је упућено 24. дивизији, каже се: „Енглеска мисија за пиротски НОПО и другови са материјалом за 25. дивизију нису упућени из 13. бригаде, па се наређује да се упуте у Црну Траву, а затим на одредиште."[96]

Нема података да је та војна мисија са простора Јабланице и Кукавице, где је тада дејствовала 24. дивизија, и стигла у Пиротски НОПО, али наређење показује да до тада тамо није постојала мисија. Очигледно је да су догађаји ишли испред неких наређења и планова ГШ Србије. У септембру 1944. године снабдевање авионима није више било актуелно. Повлачење бугарских окупационих трупа из Србије створило је услове за масовну мобилизацију у НОВЈ, чији је резултат на овом терену формирање 25. и 27. (пиротске) бригаде и, коначно, 46. дивизије. Њихово наоружавање обезбеђено је из других извора а не из савезничке помоћи.

Шта су нам савезници испоручивали?

Јединице НОВ и ПОЈ у јужној и источној Србији, као и у осталим деловима Југославије, од савезника су примале авионима стрељачко оружје (пушке, аутомате, пушкомитраљезе, пиштоље), муницију, ручне бомбе, минобацаче 81 — 82мм и мине за њих, против-тенковске пушке, ракетне противтенковске бацаче (Џон-Бул), неколико лаких противтенковских топова 45 мм, експлозив и средства за паљење, одећу, обућу, санитетски материјал, радио станице и у ређим случајевима неке артикле хране.[97]

Као што се види, наше снаге су примале искључиво лако наоружање, личну опрему и оно што је најнужније за вођење борбе. На такав карактер примљеног ратног материјала утицали су, с једне стране, природа борбених дејстава у народноослободилачком рату, јер је из савезничке помоћи било употребљиво само оно што су борци били способни сами да носе, у првом реду аутоматско оружје, ручне бомбе и експлозив, а с друге, тадашњи транспортни авиони могли су да бацају падобранима борбена средства масе до 100 кг. Тек по уређењу аеродрома слетањем авиона могла су да се искрцавају и тежа оруђа.

Оружје које је примано од савезника било је модерно, а нашу војску чинили су, углавном, младићи, без обуке, искуства и школованог стручног кадра. Савезници су изражавали бојазан да партизани неће моћи да апсорбују ту нову технику, али стварност их је демантовала. Ново оружје у рукама народних бораца постало је убојитије него оно којим су располагали противници. Високим моралом надокнађиван је недостатак стручног образовања. Добро наоружане и опремљене српске јединице, иако релативно младе, доказале су

---

[95] Исто, док. 146.

[96] Зборник, том I, књ. 9, док. 157.

[97] НОВ и ПОЈ, начелно гледајући, није тражила и примала помоћ у новцу од савезника, као што је био случај са неким другим снагама отпора у Европи и четницима Драже Михајловића. Партизани су тражили само оружје и само оружје. Ипак, колико је познато, изнимака је било. Један такав случај догодио се у Црној Трави. У извештају штаба II ЈМПО, од 15. I 1944. године, послатог ГШ Србије, поред осталог, стоји и ово: „Тражили смо од савезника да нас и у новцу помогну..." (Зборник, том I, књ. 7, док. бр. 11). Истина, нема података да је тражени новац и примљен. Ево још два примера: четвртог јануара 1944. године ВШ НОВ и ПОЈ дозволио је штабу 2. ударног корпуса да прими новац од Енглеза (АВИИ, к. 394, ф. 2, рег. бр. 4) Двадесет четвртог јануара 1944. године ВШ је такође одобрио ГШ Словеније да са енглеском војном мисијом закључи споразум о зајму на 100 милиона динара (Архив Института за згодовино делавског гибања Словеније, ф. 41/II). Пријем новаца од савезника, дакле, није имао шире размере.

високу борбену вредност у бројним сударима и победама над непријатељем.

Колико год је оружје примљено од савезника одиграло позитивну улогу у нарастању ватрене моћи јединица и наоружавању нових бораца, толико је, престанком снабдевања, створило тешкоће и умањивало борбену снагу српских дивизија. По калибру и техничком устројству енглеско оружје се битно разликовало од система маузеровог оружја и представљало је нов, али некомплементаран технички систем. Командовању НОВ и ПОЈ од почетка снабдевања било је јасно да енглеско оружје не може да буде основно, већ само допунско у нашим јединицама. Ослонац на њега могао је да траје само онолико колико је трајало и само снабдевање, јер лукави савезници нису испоручивали толике количине, поготово муниције, да би се могле образовати веће резерве. У наређењу ГШ Србије, од 8. августа 1944. године, упућено 22. дивизији, поред осталог, каже се и ово: „При стварању резерви руководите се следећим: чувати у што већем броју и магацинирати маузерову (немачку) муницију, а трошити енглеску"[98] Слична наређења је и Врховни штаб НОВ и ПОЈ упућивао потчињеним јединицама.

У септембру и октобру 1944. године, када је дотур са запада смањен и коначно прекинут за Србију, недостатак енглеске муниције постао је критичан. Ево шта кажу документа. У извештају команданта 13. корпуса, од 26. септембра 1944. године, ГШ Србије, стоји: „Нашим јединицама недостаје енглеска муниција за пушкомитраљезе. Двадесет друга дивизија јавља да је остала без енглеске муниције, а углавном има енглеске пушкомитраљезе".[99] При нападу 10. бригаде на Власотинце, 21. септембра 1944. године, нису употребљавани Џон-Були, јер за њих није било мина.[100] У извештају штаба 14. корпуса, од 10. октобра 1944. године, командант 23. дивизије тражи немачке пушке, јер би из наоружања избацио енглеске,[101] а 25. дивизија истог датума извештава да више нема енглеске муниције.[102] Само још један драстичан пример. Почетком новембра 1944. године, док је водила борбе на Косову, у наоружању 24. дивизије је од 1.527 пушака било 504 енглеских, а од 148 пушкомитраљеза, 119 је било енглеског порекла. За њих уопште није било муниције.[103] Криза у снабдевању енглеском муницијом, дакле, била је озбиљна. Превазиђена је захваљујући плену у совјетским испорукама војне помоћи копненим путем. Тиме је борбена способност српских јединица повраћена, а енглеско наоружање коначно испало из употребе.

Бацање наоружања и опреме непријатељима

Немачке команде у Југославији су биле доста добро информисане о снабдевању јединица НОВ и ПОЈ савезничким авионима, захваљујући већ развијеном радарском систему за контролу ваздушног простора и добро организованој обавештајној служби. Проучавање неких немачких докумената потврђује да је команда Југоистока у Београду помно пратила и у дневним извештајима Берлину регистровала летове савезничких транспортних авиона за снабдевање. На пример, само над Србијом је забележено:[104]

1. јула 1944. год. 60 енглеских и 10 совјетских авиона,
9. септембра 1944. год. 30 енглеских и 13 совјетских авиона,
10. септембра 1944. год. 13 енглеских авиона, итд.

Док наши извори говоре да је долетело по неколико, изузетно десетак савезничких авиона таком једне ноћи, Немци региструју велике формације пуковског или дивизијског нивоа, што ни из далека није тачно. Поред тежње да увећају опасност, могуће је да су они регистровали и бомбардерске формације које су преко Србије летеле на бомбардовање објеката у Румунији и Бугарској.

У немогућности да снагама НОВ и ПОЈ спрече дотур оружја и опреме авионима, Немци су се служили и лукавством. Команда 2. оклопне немачке армије, средином 1944. године, организовала је широко замишљену операцију обмане савезничких посада авиона лажним сигналима са земље, под шифром „КАЗАНОВА". У појединим крајевима Југославије Немци су понекад успевали да наведу савезничке пилоте да им баце материјал. О томе говори упозорење ове команде да је било успеха у зонама

---

98 Зборник, том I, књ. 9, док. 98.
99 Зборник, том I, књ. 12, док. 146.
100 Живојин Николић — Брка, 22. дивизија, стр. 260.
101 Зборник, том I, књ. 13, док. 100.
102 Исто, док. 105.
103 Зборник, том I, књ. 15, док. 165.
104 Зборник, том XII, књ. 4, док. 84, 127 и 129.

одговорности 15. и 21. корпуса и Више команде Црне Горе, али да су такви успеси изостали на територији Србије.[105]

Заслужује пажњу још једна историјски нетачна и тенденциозна немачка тврдња о улози савезничких војних мисија у Србији. У белешци за реферат обавештајног одељења команде Југоистока, од 1. јула 1944. године, о ситуацији у окупираној Југославији, каже се: „На југоистоку Србије изградња и строга организација комунистичких јединица уз помоћ Енглеза."[106] То се може тумачити и тако да Енглези имају утицај на организовање, командовање итд. наших јединица. Истина, наше јединице су формиране и изграђиване на чврстој војничкој основи, савезници су допуштали извесне количине оружја и опреме за њих, савезничке војне мисије су постојале при штабовима дивизија и при ГШ Србије у то време, али је нетачно да су оне имале било какав други утицај, сем снабдевања, на организацију, употребу тих јединица итд. Такав утицај енглеске мисије су имале, рецимо, на снаге ЕЛАС у Грчкој, као и на неке друге покрете отпора на западу Европе и другде, али не и у НОВ и ПОЈ. Истини за вољу треба рећи да су се неки енглески кругови (у руководствима СОЕ и сл.) у фази успостављања контаката са НОВ и ПОЈ заносили и том илузијом, али развој наших односа је показао да је НОВ и ПОЈ била и остала независна од било каквог утицаја са стране.

И коначно, 19. октобра 1944. године, у Ратном дневнику команде групе армија „Е" забележено је и ово: „Енглеска помоћ Титовим јединицама наводно је обустављена. Савезничке мисије при комунистичким дивизијским штабовима повучене".[107] С обзиром на чињеницу да су Немци доста дуго контролисали радио саобраћај и дешифровали депеше команди НОВ и ПОЈ, није им било тешко да дођу и до ових података.

Ма колико били обавештени о пружању помоћи НОВ и ПОЈ од стране савезника, Немцима то није много користило, јер нису имали објективне могућности да то спрече. Чак и покушаји да нешто учине лукавством нису дали видније резултате.

Најзад и нешто о четницима. Иако је британска влада званично отказала сваку материјалну помоћ четницима Драже Михаиловића и наредила повлачење својих војних мисија из њихових штабова, то још није значило да су све нити са четништвом биле прекинуте, поготову у Србији. Чињеница је, рецимо, да је капетан Догмар, у јануару 1944. године, успоставио и одржавао писмену везу са енглеском мисијом која се још налазила код четничког Вардарског корпуса, на Козјаку, уловљавајући, чак, испоруку помоћи сарадњом са четницима, због чега је дошао у сукоб са штабом II ЈМПО.[108] Енглези су 4. децембра 1943. године бацили 26 пакета падобранима четницима овог корпуса, у селу Свињишту, на Рујену,[109] када су код II ЈМПО већ били мајори Мостин Девис и Томсон и капетан Догмар.

У околини Књажевца одиграо се један загонетан случај. Код села Вини четницима Сврљишке бригаде, ноћу 28/29. јула 1944. године, бачена је опрема, у којој су биле и совјетске униформе. У близини нису биле јединице 23. дивизије да би се могло претпоставити да је у питању грешка. Има основа за претпоставку да су опрему бацили Американци, тим пре што је нешто касније уследио долазак мисије америчког пуковника из обавештајне службе Мак Даула у штаб Драже Михаиловића. У потврду те верзије иде и појава двојице америчких официра у штаб четничког Тимочког корпуса, чија се појава може довести у везу са поменутим бацањем опреме.[110]

Сличних случајева било је и другде у Србији. Тако, на пример, командант 24. дивизије, 21. септембра 1944. године, у извештају ГШ Србије о нападу на Лесковац, поред осталог, каже: „У Косаоници се налази 5 — 600 четника добро наоружаних оружјем које су савезници погрешно четницима бацили."[111] Није без разлога, дакле, ГШ Србије, негде у септембру 1944. године, јавио депешом бази у Барију: „Већ трећи пут савезнички авиони бацају материјал тако да већи део падне непријатељу у руке . . . Молимо интервенишите".[112]

Грешке су биле могуће, свакако, с обзиром на сложене услове у којима је снабдевање авионима обављено. Противници су покушавали да обману пилоте

---

[105] Исто, док. 91.
[106] Исто, док. 85.
[107] Исто, Прилог II.
[108] Живојин Николић — Брка, Југоисточна Србија, ст. 426. и 433.
[109] Миодраг Митровић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције врањског краја, Народни музеј Врање, 1982, стр. 198.
[110] Светислав Младеновић, Славко, н. д., стр. 118—119.
[111] Зборник, том I, књ. 12, док. 11.
[112] Едвин Первање, Јоже А. Хочевар, н. д., стр. 206.

и наведу их да бацају материјал на погрешна места, али се тешко може искључити смишљено настојање западних кругове, поготово њихових обавештајних служби, да на перфидан начин охрабре, материјално и морално помогну четнике до последњег дана њиховог постојања.

ЗАКЉУЧЦИ

На почетак, ток и интензитет пружања војне помоћи снагама НОВ и ПОЈ у Србији утицали су геостратегијски значај ове територије, развој и велики успеси НОБ против окупаторских и четничко-квислиншких снага, промена политике савезника према НОП уопште, и према његовом развоју у Србији посебно, као и техничке могућности (расположив број транспортних авиона, удаљеност ваздухопловних база од рејона испорука материјала, непријатељеве противмере) итд. Тек када су се стекли сви ови услови, јединице на југу и истоку Србије почеле су да добивају од савезника оружје и другу војну опрему, што им је олакшало мобилизацију нових бораца, формирање крупних оперативних састава и извођење операција, заједно са осталим снагама НОВЈ и Црвеном армијом, за коначно ослобођење Србије.

Савезничка помоћ није дошла као поклон народу Србије, већ као њихов дуг према његовој херојској четворогодишњој борби. Југословенски народи, међу њима и српски, дали су достојан допринос уједињеним народима у борби против фашистичких сила, па су с правом очекивали да у тој борби буду материјално помогнути.

Војна помоћ савезника у ниједном тренутку није била основни, већ само помоћни или допунски извор снабдевања НОВ и ПОЈ. Па и бригаде и дивизије у Србији нису створене захваљујући само бацању савезничке помоћи падобранима, нити доласком савезничких армија на тло Југославије. За њихово стварање треба захвалити патриотизму, јунаштву и политичкој свести српског народа који се пре тога с оружјем у руци борио три најтеже године рата. Крупни партизански одреди и прве бригаде били су створени пре него што је и једна пушка била бачена из авиона; савезничке војне мисије и војни материјал је приман на слободној територији коју су те јединице створиле и браниле. Према томе, кад су савезници одлучили да помогну НОБ у Србији, снаге НОВ и ПОЈ већ су представљале значајан војни фактор кога је и непријатељ респектовао.

Свакако, примљена савезничка помоћ само је убрзала процес разбуктивања НОБ у Србији и масовног приступања нових бораца у редове НОВ и ПОЈ, а тиме и формирање великог броја бригада и дивизија. Те јединице, наоружане новим и ефикасним оружјем, са доста муниције итд., брже и ефикасније су разбијале квислиншке и четничке формације, успешније се супротстављале немачким и бугарским окупаторским снагама него да те помоћи није било. Тиме су, дакле, сачувани многи животи, а битка за ослобођење Србије брже приведена успешном завршетку.

Чланови савезничких војних мисија, дошавши у штабове наших јединица, подносили су све тегобе и животне опасности ратника, делећи и добро и зло са старешинама НОВ и ПОЈ. Неки од њих су дали и своје животе у борби против заједничког непријатеља.

Руководство нове Југославије у више наврата је изразило своју захвалност савезницима за пружену материјалну и другу помоћ у току другог светског рата. Тако је Јосип Броз Тито, у изјави поводом споразума са Иваном Шубашићем, од 17. августа 1944. године, рекао: „. . . На крају подвлачимо да је материјална помоћ коју пружају нашој народноослободилачкој војсци наши велики савезници, Енглеска, САД и Совјетски Савез врло драгоцена и ефикасна и изражавамо своју захвалност за ту помоћ . . .“ [113]

[113] Пети конгрес КПЈ, извештаји и реферати, Култура, Београд, 1948, стр. 144.

Stojan Jović

LES MISSIONS MILITAIRES ET L'AIDE DES ALLIÉS AUX UNITÉS DE L'ARMÉE DE LIBÉRATION NATIONALE ET AUX DÉTACHEMENTS RÉSISTANTS DE YOUGOSLAVIE AU SUD-EST DE SERBIE EN 1943/44.

Les premières délégations militaires du commandement britannique suprême sont parvenues à l'Etat-major vers la fin du mai en 1943. et l'aide en armement se mit à arriver en juin iés aidaient es forces de l'armeé de libération iés aidaint es forces de l'armée de libération

nationale mais cette aide n'était ni régulière ni toujours suffisante bien qu'elle fût, sans doute, assez importante pour le développement de l'opération dans cette région du pays. L'auteur souligne particulièrement que cette aide n'est pas venue en tant que cadeau au peuple de Serbie mais, avant tout, en tant que restitution nécessaire de la dette à ce peuple pour sa lutte héroïque de quatre ans du côte des ennemis du fascisme. L'auteur parle également de l'aide de l'Armée rouge adressée aux forces de libération nationale de Yougoslavie particulièrement du soutien aérien que les ressortissants de l'aviation soviétique ont adressé aux nuités de l'Armée de libération nationale de Yougoslavie dans la libération finale de la Serbie.

Мр Милица Бодрожић

Радничка класа југа Србије од ослобођења до краја рата, маја 1945.

После ослобођења, југ Србије је као и остали делови земље, био у рушевинама, те је требало уложити огромне напоре да би се у што скоријем року обновиле фабрике, постројења, пруге, мостови, радионице и укаже што већа помоћ јединицама НОВЈ које су у крајевима који још нису били ослобођени водиле одлучне борбе за уништење окупатора и њихових сарадника. У организацији тог веома значајног посла прворазредну улогу су добили чланови КПЈ, СКОЈ-а и разне антифашистичке организације и органи народне власти на чијем су се челу такође налазили комунисти. Од прворазредног значаја је био рад на организационом јачању и оспособљавању Партије за преузимање обавеза које је наметала разорена земља. Стога су Покрајински комитет, окружни, срески и месни комитети расправљали о тим питањима као посебној тачки дневног реда на састанцима руководстава и организација КПЈ. Располажемо прегледом из кога се види број чланова КПЈ на територији југа Србије са њиховим социјалним саставом из средине јануара 1945. године.

Из приложене табеле је очито да се више чланова КПЈ из редова радника било на територији ОК Лесковца (215). Овај округ је имао и апсолутно највећи број чланова КПЈ од свих округа са територије југа Србије — 1028. Међутим, очито је да је број чланова КПЈ из редова сељака у скоро свим окрузима био далеко већи и кретао се у већини округа од преко два и по пута у ОК Ниша до преко 18 пута, у ОК Топлице (Прокупље) у коме је број чланова КПЈ радника износио свега 16, док је у исто време било 292 сељака. Једино је на територији ОК Пирота био мањи број сељака у односу на раднике (80 — према 44 сељака). Иначе ово је округ који је на југу Србије имао укупно најмањи број чланова КПЈ. Није могуће установити због чега је на терену овог ОК међу радницима КПЈ имала скоро половину свих чланова и била по јачини одмах иза Лесковца, док су сви остали окрузи имали мањи број чланова КПЈ радника (ОК Прокупља 16, ОК Врање 29, ОК Ниш — 46, а ОК Крушевац — 70).

Захваљујући правилним инструкцијама руководства Партије све мање се после ослобођења почело да секташи у погледу пријема у КПЈ, те је захваљујући томе одмах после ослобођења примљен знатан број нових чланова КПЈ. Располажемо прегледом броја чланова КПЈ и кандидата по окрузима крајем априла 1945. из кога се може видети и њихов социјални састав.

Назив округа	радници	сељаци	интелект.	занатлије	остали	свега
ОК Врање	29	85	31	26	19	190
ОК Крушевац	70	320	26	—	36	452
ОК Лесковац	215	745	68	—	—	1.028
ОК Ниш	47	132	62	27	47	315
ОК Пирот	80	44	34	16	12	186
ОК Топлица	16	292	30	35	38	4.111

Из приложене табеле ej очито да се у неким окрузима укупан број чланова повећао за скоро три пута (као у ОК Ниш 923 у односу на 315), а у ОК Врање и за скоро три пута (538 у односу на 190). У ОК Пирот и Прокупље њихов број је повећан за преко два пута (ОК Пирот 370, а пре 186, а ОК Прокупље 905, а раније 411). Мање од два пута је

Назив округа	Бр. чл. КПЈ	Бр. канд.	Радници	Сељаци	Интелек.	Свега
ОК Врање	538	185	192	283	45	118
ОК Крушевац	844	161	168	421	146	109
ОК Лесковац	1.324	202	211	999	88	26
ОК Ниш	923	296	207	402	166	148
ОК Пирот	370	121	117	139	95	19
ОК Прокупље	906	173	146	605	91	64[2]

повећање извршено у ОК Крушевац (844 у односу на 452 колико је било раније). Најмање је повећан број чланова КПЈ у ОК Лесковац са 1028 на свега 1.324. Овде је чак смањен број радника. У јануару их је било 215, а у априлу свега 211. Међутим, у свим осталим округзима број радника чланова КПЈ се повећао и по неколико пута. Тако су у ОК Прокупље (Топлица) повећао за преко 8 пута (146 у односу на 16) у ОК Врање за преко 5 пута (192 у односу на 29), у ОК Ниш за преко три пута (207 радије 47); у ОК Крушевац за преко један пут (168 раније 70); док је у ОК Пирот повећан број за 37 чланова (117 раније 80). Пошто је у наведеним округзима нарочито повећан број чланова радничке класе значи да се у њима нарочито настојало да се увећа комунистичко језгро међу радницима, чија је КПЈ била авангарда. То је било неопходно остварити нарочито у време обнове земље када је било врло много прегалаштва у раду у фабрикама, радионицама, у организацијама и одборима у свим округзима да се ударнички рад у позадини, непосредно после ослобођења Србије, могао мерити са храброшћу у ослободилачком рату.

Врло интересантно ће бити размотрити бројно стање и социјални састав чланова СКОЈ-а на југу Србије 15. III/ 1945. год. Располажемо следећим подацима: ОК Лесковац је имао укупно 2.141 члана СКОЈ-а од тога радника 112, сељака 1.679, интелектуалаца 83 и занатлија и домаћица 178. Социјални састав руководства овог ОК је био следећи: радника 27, сељака 219, интелектуалаца 69, занатлија и домаћица 70 и бивших војника 12. У исто време ОК СКОЈ-а за Ниш је имао укупно 1.793 члана од тога радника 215, сељака 973, интелектуалаца 258, занатлија 67 и домаћица 280. Социјални састав руководства ОК је био следећи: радника 15, сељака 11, интелектуалаца 49, занатлија и домаћица 2 и бивших војника 12. ОК СКОЈ-а за Крушевац је тада имао укупно 1.474 члана, од тога радника 118, сељака 915, интелектуалаца 320, занатлија и домаћица 115. Социјални састав руководстава СКОЈ-а у Крушевцу је био: радника — 15, сељака 31, интелектуалаца 38, занатлија и домаћица 3, бивших војника 21.[3] ОК СКОЈ-а за Прокупље је имао укупно 1.234 члана од тога радника 98, сељака 958, интелектуалаца 136, занатлија и домаћица 178. Социјални састав руководстава СКОЈ-а за Прокупље је био следећи: радника 11, сељака 144, интелектуалаца 51 и занатлија и домаћица 40. У исто време ОК СКОЈ-а за Пирот је имао укупно 950 чланова, од тога радника 25, сељака 785, интелектуалаца 102, занатлија и домаћица 38. Социјални састав руководстава СКОЈ-а за Пирот је био следећи: радника 10, сељака 32, интелектуалаца 33, занатлија и домаћица 8 и бивших војника 21. Из наведених података је очигледно да је у чланству СКОЈ-а у свим окружним комитетима југа Србије највише било сељака, док су радници били на трећем или четвртом месту после интелектуалаца, а у неким случајевима и после занатлија и домаћица. Највише радника у СКОЈ-у је било у ОК Ниш 215, затим Крушевац 118, Лесковац 112, Прокупље 98, а најмање у Пироту 25 чланова. И у руководствима СКОЈ-а сељаци су били далеко више заступљени но радници.

Радници су се истакли својим самопрепорним радом како у граду, тако и у својим предузећима на рашчишћавању рушевина, оправци машина и прибављању сировина за нормалну производњу. О ситуацији у Нишу средином децембра 1944. **Борба** је писала: „После ослобођења Ниша појавило се много важних проблема у вези са обнављањем рада у индустријским предузећима. Зграде и њихов уређај претрпели су оштећења, те је било потребно да се обнове. Залагањем особља и радника убрзо се приступило томе послу и данас већина фабрика у Нишу ради пуном паром за нашу војску".[5]

Већ у току ноћи између 14. и 15. октобра 1944. у ложионици „Црвени крст" била је оспособљена прва локомотива — маневарка. Захваљујући томе после два дана (17. X 1944.) кренуо је први воз, пун материјала и војске, према Београду. У току првих 10 дана био је оправ-

љен и први струг и више локомотива које су биле избушене стотинама плотуна.[6]

Самопрегорно се радило и у Железничкој радионици у којој се ускоро после ослобођења окупило 1.742 радника, техничара и службеника. Они су убрзано радили на рашчишћавању рушевина, оправци поломљених вагона и оштећених локомотива. „До краја октобра извириле су из рушевина прве машине, прикупљен је алат и материјал, а у новембру су оправљене неке зграде, магацини и оспособљена прва кола. Идућег месеца кренула је и прва у Радионици поправљена локомотива. Производња је постепено узимала замаха".[7] Радило се без одмора и наређења под врло тешким условима, понекад с једним оброком дневно, по 15 сати непрекидно, на веома великој хладноћи, празником и недељом. Пошто је електро одељење оспособило кабловску линију у дужини од 20 м производња је убрзала темпо. Тако је до марта 1945. било оспособљено 30 локомотива, које су омогућавале упућивање нових композиција са неопходним материјалом за борце и снабдевање становништва градова.[8]

И у Мостовској радионици се убрзано радило на окупљању радника тако да их је већ крајем новембра било око 600, који су радили на рашчишћавању рушевина, оспособљавању железничких мостова у близини града и припремању најважнијег за отпочињање производње, па је редован рад почео у радионици крајем новембра 1944. Пошто је обнављање саобраћаја било од прворазредног значаја Главни штаб НОВЈ за Србију је донео одлуку да се железнички радници повуку из борачких јединица и приступе оправци пруга, подизању мостова и изградњи блок-сигналних уређаја, те тако остваре обнову транспорта и железница. Радници Мостовске радионице су у веома кратком року обновили мост на реци Нишави у самом Нишу. Поред тога железнички батаљон из Ниша је био упућен за Параћин да ради на обнови пруге Београд—Ниш. Од нишких железничара у Параћину је била формирана прва железничка бригада која је радила на обнови пруга у западној Србији (Чачак—Сарајево), а затим пребачена на обнову пруге Винковци—Загреб, што је постигла у рекордном року, за 40 дана. Поред тога: „Сарађујући са Народним фронтом, железничке бригаде учествовале су у обнављању мостова код Житковца, Буниса и дале видан допринос и у рашчишћавању рушевина и обнови Ниша, Алексинца, Беле Паланке, Сврљига и других места".[9]

Захваљујући великим напорима радника почетком новембра 1944. са нишке железничке станице кренуо је први воз ка Београду. О ентузијазму у раду железничара нишки **Народни лист** у то време је писао: „Посао је велики, али главно је да железничари на нишком сектору раде. Преко 10 хиљада железничара, скретничара, шефова станица и секција десетара железничких радника узело је у руке пијук, лопату и железнички кључ и то сви један поред другог. Сви су добровољци и о „своом руху и кругу". „Главно је да се ради" — кажу железничари и радници на обнови. Сви осећају да нешто треба учинити јер чему они ту ако нема железничког саобраћаја коме служе и припадају".[10]

Да би се постигли што већи резултати уведено је такмичење између сродних предузећа и појединих група. О њиховим резултатима народ Ниша и околине је обавештавао нишки „Народни лист". „Велики напор за припаднике Специјалног железничког батаљона представљало је у почетку подизање вагона (па и читавих композиција) са порушене пруге. Радило се и по 15 часова дневно без дизалица и справа за дизање ових огромних терета. Читаве композиције подизане су помоћу котурача, носача и гвинтова. Једна од најтежих акција ове врсте било је подизање 17 вагона са локомотивом недалеко од Врњачке Бање. Због слабих веза и недостатка хране, радници су у току 10 дана напорног рада јели само једном у 24 часа. Ипак посао је био обављен на време и са успехом".[11]

И у Фабрици дувана се ужурбано радило на рашчишћавању рушевина, оправци машина, прикупљању сировина, а 18. XI 1944. је отпочела редовна производња. Резултати прве производње — 80.000 цигарета су упућени онима који су својим животом омогућили производњу у слободи — рањеницима. У наредним месецима захваљујући томе што је углавном било решено питање сировина и осталих машина производило се већ у децембру два милиона цигарета, а почетком 1945. производило се неколико врста цигареета и паклица дувана.[12]

С великим ентузијазмом се радило и у текстилној фабрици „Ристић и синови" иако је власник фабрике настојао да омете производњу због тога што је знао да се повећаном производњом по-

магало фронту и позадини. Ипак, радници су остварили запажене резултате и већ у децембру 1944. је било довољно за 28.599 кошуља. Производња је повећана. Забележено је да је у радној недељи од 11. до 15. 1. 1945. ударничким радом повећана производња у ткачници за 15,23%, у предионици за 11,84%, а у одељењу за прераду 10,16%. [13]

У свом раду су се истакли радници Ливнице и предузећа за израду машинских делова „Пејић — Стефановић и компанија". Врло је важно што су радници ове фабрике за два месеца израдили 11 комада хидрауличних дизалица и две централне пумпе, а средином децембра 1944. су радили на још две пумпе. Дизалице су израђене на принципу искоришћавања воденог притиска, тако да једна централна пумпа у исто време снабдева енергијом 4 дизалице. Пошто је капацитет једне овакве дизалице износио 120 — 150 тона, цео комбинат је могао да подигне 600 тона. Цео овај посао је обављен за 15 дана. Поред тога, радници овог предузећа су извршили оправке на Хидрауличној централи у Пироту и Качаничкој централи у Куршумлији. Истовремено захваљујући њима оспособљено је неколико локомотива и израђено неколико јамских пумпи за рудник „Јелашница", затим два дезинфекциона апарата за потребе војске и већи број делова моторних возила. Такође су радници овог предузећа излили 400 клипова од алуминијума за авионе и 200 гвоздених клипова за алуминијумске моторе. Средином децембра 1944. се приступило раду на лиферовању материјала за оспособљавање железничке и мостовске радионице као и ложионице. Тада је у предузећу радило 250 радника а могло је примити још толико стручња ка и помоћних радника.[14]

Према писању **Борбе** од 16. 12. 1944. још 20. 10. 1944. године су прорадиле две фабрике коже које су за два непуна месеца оствариле запажене резултате испоручивши прерађене коже за израду 15.000 пари обуће намењене јединицама НОВЈ. На том послу је радило око 180 радника.

У то време обућарска радионица је имала 11 машина на којима је радило 250 радника. Дневна производња тада је износила 70 — 80 цокула, чији је квалитет био бољи од предратних. Фабрика кожа је снабдевала ову радионицу потребним материјалом у довољној количини тако да је радионица само за 15 дана произвела преко 800 пари цокула. И опанчари су се истицали својим ударничким радом тако да су већ првог дана када су отпочели производњу израдили 50 пари опанака. Укупно је радило 28 радника и опанчара. [15]

Значајно је да је 18. 11. 1944. почела са радом кројачка радионица која је пре рата производила 500 пари војничких униформи. Радионица је 15. децембра располагала са 150 шиваћих машина и имала 200 радника. Дневни капацитет јој је био око 80 шињела, а до тада је произведено око хиљаду комада војне одеће. Отпочело се и са радом на производњи прслука и за два дана је израђено око 80 комада. Радило је око 75 радница које је за тај посао ангажовао Градски одбор АФЖ-а. [16]

Да би се још успешније организовала производња и спречиле саботаже које су настојали да организују противници народне власти у државним предузећима су привремено постављени комесари који су требали да организују тако производњу да би се на најбољи начин задовољиле потребе фронта. (Тако су комесари били постављени у Фабрици дувана, Фабрици коже, фабрици „Ристић и синови", Мостовској радионици). [17]

Радници су се истакли и у успостављању електричне мреже у граду тако да су становници Ниша ускоро добили осветљење у своје домове и улице, а затим су напојени водови који су омогућили покретање производње разних предузећа и успостављање трамвајске везе града са Нишком Бањом. Упоредо с тим радило се и на довођењу у исправно стање водоводне и канализационе мреже. Тако се успело до краја октобра 44. да се део града на левој обали снабде водом, док је део града на десној обали добио воду тек после подизања мостова преко којих су ишле водоводне цеви. [18]

Такође се од првих дана ослобођења убрзано радило на обнављању телефонско - телеграфског саобраћаја. Већ 28. 10. 1944. прорадила је једна централа. Пошта код станице је била оправљена 28. 11. 1944. тако да је она тада и почела са редовним радом. [19] И графички радници запослени на штампању **Народног листа,** органа Окружног одбора НОФ-а Ниша су се истакли у ударничком раду. [20]

Од интереса је напоменути да је прва српска текстилна фабрика „Ристић" до 16. 12. 1944. дала 128.586 радних часова за које време је израђено 25.632 кгр. разног предива од кога се у ткачници откало 85.797 метара платна за 28.599 војничких кошуља. Такође је било израђено 7.346 метара јакот платна за

болничке чаршаве, затим 487 кгр. конца, 4.206 метара газе и завоја а и поред тежих техничких услова израђено је 275 кгр. хидрофилне ваге. [21] Ударнички се радило и у радионици за израду завоја која је почела да ради новембра 1944. Тада се производња завоја кретала између 450 и 700 комада на дан. Ускоро се производња повећала и за 200 посто више завоја дневно. Месечно се производи 30.000 комада завоја. Поред повећања производње побољшан је и квалитет завоја. Осим првог завоја у радионици се производи и други завој чија производња износи 1.000 комада дневно.[22]

Посебно запажени резултати су остваривани у обућарској радионици при фабрици кожа у Нишу. У прво време у радионици се израђивало месечно по 1.200 пари војничких ципела, касније по две хиљаде, а у марту је производња достигла 4.000 војничких ципела месечно. Ти резултати су остварени побољшањем стања сировина и ударничким, пожртвованим радом особља радионице. Док се раније кројило и штеповало по 10 — 12 пари дневно сада су постизани резултати од 40 — 50 пари ципела дневно (кројење и штеповање). [23] Иначе сва предузећа у Нишу су, може се рећи, од ослобођења радила ударнички на својој обнови као и на организовању што веће производње. Тако су радници и намештеници станице Црвени крст подигли зграду железничке станице која је бомбардовањем била разорена. Радници фабрике дувана су радили један сат прековремено да би се производња могла нормално да одвија. Ударничким радом предвиђена норма од 40.000 комада ручног паковања дневно се премашивала за 20.000 комада од стране више радница. Раднице „Текстилне а. д." су постављени задатак премашиле за 30%. У исто време радници фабрике Пејић су радили добровољно прековремено на оправци 4 трактора који су требали у најкраћем року да се ставе на располагање Окружном НОО-у, да би се употребили за пољопривредне радове.[24]

Орган Јединствених синдиката Југославије **Рад** је писао у вези светске омладинске недеље да она протиче у знаку ударничког рада од 21 — 28. марта и да се нишка омладина такмичи са београдском. Тако се констатује да су већ првог дана омладинци Фабрике дувана за један дан упаковали 1.200.000 комада цигарета, што значи 400.000 више него обично. Радници и омладинци Мостовске радионице су продужили свој рад један сат преко радног времена. И радници и омладинци у Железничкој радионици су радили доста дуже него обично. Својим ударничким радом су се истакли и омладинци ливнице „Пејић", који су завршили посао за много краће време но што је било предвиђено. Првог дана ударне недеље радници завоја за војску су повећали производњу за 60 посто. И у војној шивари се ударнички радило. (Тако је један радник израдио 7 панталона дневно, док је норма раније била 4). У ударничком раду се истицала и омладина болничког персонала, посебно у прању болничких кошуља. [36] Располажемо подацима да су радници повећали своју производњу за два часа у корист рањеника у Српској текстилној фабрици. Они су на тај начин помогли рањенике са 279.863 динара. Радећи ударнички радници Прве српске текстилне фабрике су током целе ударне недеље у ткачници повећали производњу за 15,23%, у предионици за 11,84%, одељењу за прераду за 10,16%. Од изатканог платна се могло сашити 3.261 кошуља. [26] Према писању **Рада** од 14. 4. 1945. у руднику каменог угља „Јерма" се такође радило ударнички.

Нови привредни успеси су нарочито постигнути у периоду припрема прославе Првог маја 1945 — празника рада. Пред њега је организовано масовно радно такмичење. Нарочито велики успеси су постигнути у Ложионици. Ударнички се радило и у другим предузећима у којима је организовало масовно такмичење. Тако се наводи да је Железничка радионица под ведрим небом до тада избацила 56 локомотива. Радници фабрике Пејић у серијској производњи шрафова су премашили норму са 100%, а Прве српске текстилне фабрике просечно са 13%, а Фабрике дувана са 15%. Ударнички се радило и у Фабрици кожа. [27] Из такмичења се развило ударништво. Ударници су постали пример другима, а њихова имена су истицана на почасним таблама и о њима се говорило на састанцима колектива. [28]

Орган Окружног одбора НОФ-а **Народни лист** је у броју 44 од 1. 5. 1945. донео велики чланак на неколико страна под насловом „Резултати предпрвомајског ударничког рада" у коме се каже да је постигнуто опште повећање производње за 25%. У ливници „Пејић" појединци радници су повећали производњу и за 100%. Запажени резултати су постигнути и у војној обућарској радионици. Производња је повећана и у I српској текстилној фабрици. Према ранији-

јој производњи она је повећана за 50%. У ткачници је било радника који су по већали производњу за 35% па и 44%. У предионици је производња повећана од 6 — 10%. Производња је повећана и у одељењу за припрему сировог памука, као и у одељењу за ткање. У Железничким радионицама се такође ударнички радило као у монтажи, котларници, алатници, ливници и електро одељењу. И ученици Железничке занатске школе су узели активног учешћа у раду. Неки од њих су радили и прековремено. Ударни чко такмичење је спроведено и у Фабри ци дувана и то у одељењу за сортирање листа, одељењу машинокрижачком, одељењу за паковање дувана, одељењу картонаже, одељењу машинског паковања, електричној централи чије је особље својим залагањем омогућило рад читаве фабрике, ливници и механичкој радионици. Радници ове последње радионице су радили на покривању зграда Фабрике дувана. У току ударничког рада пред Први мај рад у Ложионици је био сведен на расчишћавање порушених зграда од бомбардовања и немачког минирања. Више радника су капацитет свога рада повећали за 30% од нормалног. Радници хотелско-угоститељске индустрије, њих 30, су у току ударничког рада дали 105 радних часова на чишћењу града. Ударници Мостовске радионице иако је она после рата била у рушевинама и згариштима су успели у ово време да подигну њен капацитет за 85% предратног. Радници Фабрике кожа АД су успели да подигну производњу за 30% преко норме и сви су они радили по један час дневно више. Војна шивара је такође повисила производњу. Међу радницима ове шиваре било је и оних који су производњу повећали за 60%. У прековременом раду радници Фабрике кожа „Балкан" су оспособили за рад Фабрику пума која није радила 4 године. Радници комунално-електричних предузећа су се истакли при оправци дела трамвајске пруге у Нишу. [29]

Располажемо подацима да су у I српској текстилној фабрици постигнути запажени резултати у току 6 месеци после ослобођења. У овој фабрици се у априлу производило просечно дневно платно и завојног материјала у дужини пута Ниш — Нишка Бања, а у поређењу са производњом из месеца новембра 1944. она је порасла за 4,75 пута дневно. Такође је знатно порасла производња конца која је у априлу порасла за 2,80 пута. [30] Производња у Фабрици дувана је повећана за 100% у односу на предратну производњу. Од јануара до маја 1945. производња цигарета на непуних 4 месеца је повећана за 10 пута, а производња дувана за 6 пута. Колико се стање нормализовало најбоље се да запазити по томе што је дуван пуштен у нормалну продају. Ради илустрације колико је производња расла наводи се да је у јануару месецу произведено 22.561.680 цигарета и 560.250 паклица дувана у фебруару 105.206.940 цигарета и 1.263.750 паклица дувана. У марту месецу производња је достигла 169.490.620 цигарета и 2.924.200 паклица дувана. (То све показује да је производња цигарета у односу на јануар повећана за 10 пута, а дувана за 6 пута). [31] Орган јединствених синдиката **Рад** у броју 16 од 19. 5. 1945. је навео: „Радници фабрике дувана у Нишу постигли су нарочити пораст у продукцији у овогодишњем првомајском такмичењу. У појединим одељењима предвиђене норме су пребацивање за 100 до 150%".

Познато је такође да су рудари рудника „Јелашница" задовољили и надмашили потражњу захваљујући свом самопрегорном раду. Рудари су радили ударнички иако су становали далеко од рудника и по један час хода до својих кућа, а у руднику нису имали никаквих хигијенских уређаја, као свлачионице и прaонице. Какви су излазили из јаме радници су такви знојави и прљави одлазили својим кућама. У време пред Први мај рудари су се истакли и на побијању шипова за нови мост преко Јелашничке реке. Иако нису били вични томе послу рудари, јамски радници су у рекордном року извршили постављени задатак. Пожртвованим радом 5 радника радионице су израдили 7 јамских вагонета за свега 160 сати. Раније је за тај посао било потребно 400 радних сати.[32] Према писању „Народног листа" од 19. 5. 1945. радници Алексиначких рудника су знатно повећали производњу а у једном окну чак за 300%.

Почетком јануара 1945. у Нишу је одржан раднички збор на коме је изабран акциони одбор за обнову синдиката. На збору су били присутни радници и раднице свих фабрика и радионица, приватни намештеници и чиновници. Душан Петровић Шане, који је говорио на збору, је поред осталог рекао: „Сав терор окупатора био је узалудан. Наши народи нису били савладани ни за тренутак. Данас када је скоро цела земља ослобођена, дошао је моменат да се створе јединствени синдикати, којих досада није било. Радничку класу више

нико не сме цепати и разједињавати као што су то својом подлом политиком радили Драгиша Цветковић и Живко Топаловић". [33] Овај збор је поздравио мајор Неделько Караичић, металски радник. У говору су учествовали и представници појединих струка и предузећа подвлачећи значај обнове синдиката и потребу чврсте повезаности радничких редова. [34] У то време нишки радници су отворили свој централни раднички дом, те је тако задовољена једна велика потреба радника за правилно развијање њиховог културног живота. [35] У вези са радничким синдикатима у Нишу **Народни лист** у броју 38 од 17. 3. 1945. каже да се они залажу за повећање производње по свим предузећима и: „Радднички синдикати у Нишу приступају решавању задатака који се пред њих поставља ју у данашње време. Поред задатака снабдевања војске и позадине, појавило се и проблем економског положаја радништва".

Значајно је да је 28. 1. 1945. **Борба** објавила проглас Главног одбора јединствених синдиката који је био упућен свим радницима и намештеницима Демократске Федеративне Југославије на ослобођеној територији. У њему је пре свега објашњен смисао пароле: „Све за фронт — све за победу над фашизмом". У њему је речено: „То значи организовање брзе обнове и максималио повећање производње свих великих и малих државних и приватних предузећа која производе за фронт и брзо достављање фронту свега што му је потребно. Питање снабдевања војске оружјем, опремом и храном, питање што бржег функционисања свих органа народне власти у позадини — то су најважнија питања овога часа. Њихово задовољавајуће решење захтева најтеже организационо уједињавање свих радника и намештеника у једној моћној синдикалној организацији. Радници и намештеници моћи ће преко такве јединствене синдикалне организације да плодно развијају све своје стваралачке снаге, велику иницијативу, дух такмичења и ударништва у раду. Свакодневном упорном борбом за радну дисциплину онемогућиће се свака саботажа, штеточинство, алькавост и забушанство. Чврсто уједињена у јединственој синдикалној организацији моћи ће радничка класа да се тесно повеже са државним управним органима производње и да пружи младој народној држави пуну помоћ у организацији, управљању и контроли целокупне наше привреде, опустошене и опљачкане од окупатора и домаћих издајника". [36]

Из изнетог се види да се настојало преко синдикалне организације да се уведе чврста дисциплина и спречи свака саботажа, алькавост, забушанства и штеточинство. Организована радничка класа је требало да пружи подршку новој држави у циљу организовања и пружања помоћи јединицама НОВЈ које су водиле борбу за ослобођење земље од окупатора и њихових сарадника. Стога је од држања радника, према томе, зависило и пружање помоћи ослободилачкој војсци и обнова разорене привреде и успостављање нормалног живота у земљи. Баш због тако значајне улоге коју су радници преузели у ослобођеној земљи да би је могли успешно да остваре они су морали синдикално да се организују и са намештеницима заједно раде на остваривању постављених задатака.

Радници Ниша су се заложили свим еланом да би што више произвели за борце на фронту, за рањенике по болницама и за помоћ пострадалим крајевима наше земље. Тако је **Народни лист**, број 20 од 6. 12. 1944. јавио да фабрика кожа у Нишу ради „пуном паром за нашу војску" и да је од почетка рада до тада из фабрике испоручено прерађене коже за 15.000 пари обуће за борце НО ВЈ. У истом броју листа се каже да су радници у Пејићевој фабрици који су већ тада радили у две смене по један сат више, док су радници у Мостовској радионици повећали свој рад за два часа дневно у корист пострадалих крајева и бораца НОВЈ. [37] Радници Ложионице су се одрекли свог редовног следовања у корист пострадалих крајева у Босни, Херцеговини и Црној Гори.[38] И радници Прве српске текстилне фабрике („Ристић") су још почетком децембра 1944. на својој конференцији одлучили да повећају радно време од 8 на 10 часова дневно у корист пострадалих крајева Босне и Херцеговине, Далмације и Лике, Црне Горе и Словеније. [39] Радници Фабрике дувана су дали једну врло успелу приредбу чији је приход намењен пострадалим крајевима.[40] **Народни лист** у броју 26 од 27. 12. 1944. је навео да су радници Фабрике кожа а. д. — „Балкан" приложили за рањене борце НОВЈ поред осталог: 11.500 кгр. масти, 13.500 кгр. кромпира, 1.500 кгр. резанаца, 22 пилића, 140 комада јаја, 2.500 кг. компота, 93.500 јабука, 4 кгр. сувог меса, 8.500 кг. колача и др.[41] У Нишу се наставило прикупљање помоћи за Босну, Херцего-

вину и Црну Гору. Тако су радници Железничке радионице приложили 201.460 динара.[42] Културно просветна секција графичких радника је одржала приредбу чији је приход намењен за пострадалеке крајеве.[43]

Радници Мостовске радионице су одлучили да раде прековремено и да та ко зарађени новац дају као помоћ пострадалим крајевима. У прековременом такмичењу је учествовало 400 радника који су до 14. 1 1945. дали 10.836 радних часова и тако зарадили 470.140 динара које су приложили за пострадале крајеве. [44] Радници комуналних електричних предузећа су о новој години спремили и разделили 957 пакета рањеним војницима у свим војним болницама у Нишу. [45] **Народни лист** у броју 30 од 20. 1. 1945. пишући о завршетку прикупљања помоћи за народе пострадалих крајева Босне, Херцеговине и Црне Горе је забележио да је одбору предато 3.373.735 динара при чему је Ложионица Црвени крст приложила 119.170 динара, Железничка радионица 216.622 динара, Мостовска радионица 470.140 дин., Железничка станица 60.000 дин. итд. Рудари алексиначког рудника су радили у недељу бесплатно за рањене борце НОВЈ. Угаљ који су том приликом ископали биће послат болницама у којима леже рањеници. Рудари алексиначког рудника су одлучили да још једне недеље ко пају бесплатно угаљ за рањене борце НОВЈ. [46] Током фебруара 1945. радници I српске текстилне фабрике су међу собом прикупили 85.600 дин. као помоћ рањеним борцима. Културно-просветни одбор ове фабрике је дао из својих прихода 72 пакета намирница као помоћ рањеницима. Нешто касније управи војне болнице у циљу помоћи је дато 49.899 дин. [47] **Народни лист** у броју 43 од 21. 4. 1945. је забележио да су радници I српске текстилне фабрике сваке недеље носили понуде рањеницима по нишким болницама. До 21. 4. 1945. они су дали велики број понуда и два милиона динара у новцу. [48] Иницијативом од бора за прославу Првог маја рудника Јелашница сакупљени су прилози од радника и намештеника у новцу и намирницама и то је све послато рањеницима у нишкој војној болници.[49] Колико су самопрегорне биле жртве радника и радница може се закључити по томе што су они одвајали од својих уста, одрицали се свог следовања да би помогли онима којима је помоћ била потребна — рањеницима и пострадалим крајевима.

После ослобођења Лесковца и у њему се ужурбано радило на обнови при којој су несумњиво највећи допринос дали радници. Познато је да је 8. јануара 1945. у Лесковцу одржан велики раднички збор на коме су извршене припреме за формирање радничких синдиката, коме је присуствовао и делегат акционог одбора из Београда. [50] Оснивање синдикалне организације у Лесковцу је извршено на збору лесковачких радника. [51] **Наша реч** у броју 8 за 1945. годину је донела вест да је у Грделици одржана конференција радника грделичке фабрике. На тој конференцији Сретен Јовановић је говорио о федеративном уређењу наше земље. Према писању **Наше речи** у броју 13 за 1945. годину железнички радници и намештеници у Грделици су одржали конференцију, а исти лист у броју 7 од 17. 2. 1945. је јавио да су лесковачки радници и намештеници добили свој дом као и да се јединствени синдикати у Лесковцу стварају по свим предузећима, пранама и надлештвима.

Лесковачки радници и други грађани су масовном смотром у којој је узело учешће преко 15.000 људи обележили свој велики празник. Председник Синдикалног већа Миле Вељковић је от ворио митинг. Он је у свом говору истакао да се овогодишњи Први мај слободно прославља у знаку ослобођења наше земље и коначног пропадања фашизма. [52] Орган јединствених синдиката Југославије **Рад** у броју 13 од 1. 5. 1945. је јавио да је до тада у Лесковцу било основано 45 подружница са 7 месних одбора и 3.000 чланова.

На својим конференцијама и зборовима радници су се договарали о повећању производње и пружању помоћи војсци, рањеницима и пасивним крајевима. Радници и раднице кудељаре у Лесковцу да би дали што више за фронт приступали су ударничком раду, чији су први резултати били више него похвални. [53] Ударнички се радило у Војној шивари, затим платнари. У последњој се пре рата производило 40 метара платна за дан са једном радном снагом, а у време првомајског такмичења 65 метара. Раније се у кудељари израђивало са једном радном снагом 6.000 метара пуртни за 48 часова, а у време првомајског такмичења по 9.000 метара. Пре рата у предузећу Мике Станковића Куце један радник је за осмочасовни радни дан израђивао 18—20.0000 шуса, а сада за исто време један радник производи од 28—30.000 шуса. У исто време у

трикотажама (радионицама за израду плетених производа) једна радница избаци 16 пари, док се раније плело по 9 — 10 пари. И графички радници су се истицали у ударничком раду. Они су се предано и пожртвовано залагали за првомајски број. [54]

Захваљујући залагању радника и њиховом ударничком раду пред првомајске празнике од око 40 предузећа, колико их је било у Лесковцу у то време у погону је било 27, а у обнови 5, једно у монтажи, док су три била тешко оштећена. Радници су једно ратом тешко погођено текстилно предузеће оспособили за 28 дана. Тих дана у рад су била пуштена још два предузећа и то: Фабрика црепа и цигле (Кукар и Коцић) и Фабрика пољопривредних справа („Слон"). Последња фабрика није била оштећена, али су јој били разорени каблови за електричну енергију. Сами радници су успели да их успоставе за врло кратко време. Иако је за оправку било предвиђено 20 дана са укупно 600 радника, тај посао је завршен за 16 дана са свега 200 радника. [55] „Захваљујући ударништву и такмичењу радника, продуктивност лесковачке индустрије у односу на предратну производњу, повећала се за 50%, а у неким гранама и за 75%". [56] И у Првом српском комбинату, који је у Лесковац премештен из Пусторечког среза где је радио као радионица током ослободилачког рата за партизане југа Србије се такође радило ударнички. У комбинату у коме је било одељења и радионица радило се на оправци тенкова, трактора и аутомобила. Рађено је на оправци и пуштању у рад Фабрике уља у Лесковцу. Такође је доста рађено на хитној оправци електричне централе у Вучју. У млину у Лебану је извршена генерална оправка од 130 коњских снага. Био је оправљен један парни ваљак, а други се у то време завршавао. За потребе бораца Југословенске армије била је израђена једна машина за прављење дрвених клинаца за обућу. Наведени радови су извршени у аутомеханичарској радионици. И остала одељења су постизала запажене резултате. [57] **Наша реч** у броју 22 од 2. 6. 1945. је јавила да је фабрика црепа и цигле Кукар и Коцић била оспособљена уместо за 150 радних дана за 78 радних дана. Одмах после оспособљавања радници су отпочели рад пуном паром и повећали капацитет за 50%.

Радници Лесковца су такође учествовали у давању прилога за помоћ рањеним борцима Југословенске армије и пострадалим крајевима. Располажемо са укупним резултатима сабирне акције у лесковачком округу за помоћ рањеницима. Лесковац је у готову дао 738.787 динара, затим 87 покривача, 226 пари чарапа, 64 чаршава, 78 пуловера, 89 кошуља, 87 гаћа, 126 јастука, 130 навлака, 300 пешкира, 26 кревета, 56 чаша, 25 сламарица, 113 марамица, 11 шалчета, 30 пари рукавица, 68 тањира, 80 кашика и виљушака и друго.[58] **Наша реч** у броју од 11 од 17. III 1945. је јавила да су радници и намештеници фабрике Глигорија Петровића и компаније посетили болеснике и рањенике болнице XIII бригаде у Лесковцу.[59] Тих дана су радници кудељаре и платнаре одлучили да раде сваког дана један сат више у корист рањеника Југословенске армије.[60] Радници и раднице фабрике Јовановића и Поповића у Грделици у првој половини марта су одлучили да један дан месечно раде у корист Југословенске армије, пострадалих крајева и за лист **Борбу**.[61] Радници лесковачких предузећа су наставили да и током априла скупљају помоћ за Југословенску армију. Поред наведене помоћи радници кудељаре и платнаре у Лесковцу су предали суму од 74.036 динара. Радници и намештеници текстилног предузећа Мике Станковића Куце су донели заједничку одлуку да раде радним даном један сат више, а недељом и празником по 6 часова у корист Југословенске армије. И радници ливнице „Сава" у Лесковцу су такође донели одлуку да дају редовну новчану помоћ Југословенској армији па су током априла предали свој први прилог у износу од 10.270 динара.[62] Раднице лесковачких радионица плетених производа су такође одлучиле да раде по један сат дневно, а недељом и празником по 5 сати у корист бораца Југословенске армије. Оне су већ биле предале суму од 9.960 дин. Интересантно је да су радници и намештеници текстилног предузећа Глигорије Петровић и ком. дали за југословенске ослобођене заробљенике 23.309 динара.[63]

У осталим градовима југа Србије радници су дали свој огроман допринос у циљу што брже обнове земље и помагали крајеве који су још више страдали од југа Србије и рањенике и борце НОВЈ, односно Југословенске армије. То је био случај и са радницима Крушевца, што се нарочито види из писања **Победе** Органа Окружног одбора ЈНОФ за Крушевац. У овом граду одмах после ослобођења је била основана војна радионица у којој су били заступљени

сви занати и подмириване ударничким радом све своје потребе. Ударнички су радили и столари, као и пушкари, којих је било мало. Графичари и штампари су радили предано на штампању листа Окружног одбора ЈНОФ-а Крушевца и других књига.[64] У време светске омладинске недеље радничка омладина је сваког дана повећавала продуктивност рада желећи да постигне максималне резултате. У то време ударнички се радило у фабрици вагона, ложионици, понтонској радионици и на другим местима.[65] Орган јединствених синдиката **Рад** у броју 9 од 31. III 1945. је забележио да је фабричка омладина Крушевца проводила своју недељу у прековременом раду.

Посебно значајни резултати у свим фабрикама, предузећима и радионицама били су постигнути у време пред првомајске празнике. Тако је у фабрици вагона и пре предвиђеног времена био довршен понтонски мост, затим завршен део камиџорског моста, повећан број оправљених вагона са 15 ком. на 20, извршене све припреме за серијску израду трамваја и др. И радници Завода за импрегнацију прагова и грађе су такође пре времена остварили постављене задатке. У Железничкој ложионици је извршена оправка три локомотиве, као и оправке многобројног алата и машина за потребе свих радионица. Радници фабрике „Жупе" су под врло тешким условима радили и испунили пре рока постављене задатке. У фабрици сапуна „Мерима" била је повећана производња перађег и таолетног сапуна, као и јестивог уља. Био је побољшан квалитет глицерина, док је производња наркозног етра за рањенике повећана за 100%.[66] Ударнички су радили радници монопола, Електричне централе, трикотаже „Дијамант", млина „Расина", као и кожарци и штампари и пропагандни отсек ЈНОФ-а.[67]

У вези са радом фабрике вагона у Крушевцу **Победа**, у броју 28 од 26. V 1945. је забележила: „После ослобођења радници и намештеници фабрике вагона у Крушевцу прионули су својски на посао, да оспособе све порушене делове фабрике за нормалан рад као и да одговоре ондашњој хитној потреби изградње порушених мостова и оправке многих наших и руских војних оруђа и возила. Радници су све то постигли и у првомајском такмичењу превазишли све постављене задатке као и норме рада."

Већ током јануара 1945. радници и чиновници крушевачког краја радили су на обнови својих синдиката. До 26. I 1945. били су изабрани акциони одбори металских, кожарских, грађевинских и живежарских радника као и државних комуналних чиновника. Радници су такође изабрали одбор за поправку зграде у којој је требало да се смести радничкии дом.[68] У Варваринy је прва конференција за оснивање јединственог радничког и чиновничког синдиката одржана 25. I 1945. На конференцији је изабран пододбор који је требало да изврши упис чланова, а у који су ушли представници радника и чиновника.[69] У наредним данима у Крушевцу и целом округу радници, намештеници и чиновници су радили на формирању својих синдикалних подружница.[70] До 24. II 1945. у крушевачком округу је било формирано 20 синдикалних подружница. Као њихови задаци се постављају „активно учествовање у обнови привреде, свестрано помагање органа народне власти на изградњи и учвршћивању демократске Федеративне Југославије, стварање о побољшању материјалног положаја радника и намештеника и свестрани рад на њиховом културном подизању".[71]

На иницијативу Месног синдикалног већа, а уз подршку Команде подручја у Крушевцу је на свечан начин 11. марта 1945. отворен Дом радничких синдиката. Отварање је извршено уз више поздравних говора.[72] На конференцији одржаној 3 III 1945. је присуствовало 60 делегата. Било је формирано 24 подружнице у којима је било учлањено 5.000 радника, чиновника и намештеника Крушевца. Избором Месног синдикалног већа рад на организацији синдикалног покрета у Крушевцу је био завршен.[73] На заједничкој седници, 19. III 1945. од делегата свих културно-просветних одбора подружница био је формиран централни културно-просветни одбор Месног синдикалног већа. Била је остварена потпуна координација рада на културно-просветном плану међу подружницама и формиран руководећи орган културно-просветног живота у синдикалном покрету. При културно-просветном одбору било је образовано више секција.[74] Раднички синдикати Крушевца су се залагали за побољшање материјалног положаја радника нпр. у трикотажи „Дијамант" у којој је радило и 5 шегрта без икакве награде како у новцу, тако и у натури и радника који су радили на акорд. Тешки услови

рада су били и у Трипковићевој трикотажи. Својом исправном интервенцијом синдикати су поправили положај радника.[75] У вези са радом синдиката **Победа**, у броју 24 од 28. IV 1945. је забележила: „Од свог оснивања Синдикално веће у Крушевцу показало је значајну активност на сваком постављеном плану рада. Тако је на дан 17. априла т.г. у великој дворани Омладинског дома давана и прва културно-уметничка приредба радника и намештеника уз сарадњу свих свих месних подружница. Избор и извођење програма оправдали су очекивање и интерес широке крушевачке публике". Према писању **Рада** у броју 12 од 21. IV 1945. у Крушевцу је 6. априла 1945. одржана конференција синдикалног већа.

Радници Крушевца су се такође истакли у помоћи борцима и рањеницима Југословенске армије и пострадалим крајевима. Познато је да су радници Фабрике вагона до 27. I 1945. дали за пострадале крајеве Босне 45.290 динара, затим „Дечјем дому" у Обилићеву 19.800 дин. и 19.151 динар као прилог за потребе бораца НОВЈ.[76] Радници импрегнације прагова су од својих плата одвојили и добровољно приложили 50.000 дин. као прилог рањеним борцима НОВЈ. У исто време културно-просветна група железничке станице и ложионице је приложила за рањенике 22,5 кг масти.[77] Орган Окружног одбора ЈНОФ-а за Крушевац **Победа** је објавила да је 160 радника и службеника на своју иницијативу добровољно прикупили и приложили 50.000 дин. као хитну помоћ рањеницима, за борбе НОВЈ 32.000 дин., за пострадале крајеве 11.135 дин., за незбрину децу у „Обилићеву" 10.000 дин. за сиромашне раднике импрегнације прагова 17.520 дин. што укупно износи 161.000 дин.[78] Према писању **Рада** у броју 4 од 24. II 1945. и **Борбе** од 17. II 1945. радници једне фабрике у Крушевцу су сакупили међу собом суму од 83.341 дин. коју су предали као помоћ за пострадале крајеве. Радници и раднице фабрике вагона су посетили рањене борце Југословенске армије 5. III 1945. који су недавно били стигли у Крушевац (њих 500) и поделили им 119 пакета. Радници и чиновници ове фабрике су свакодневно радили по пола сата више у корист рањених бораца.[79] Чланови Подружнице кожараца су међу собом прикупили 30.000 дин. и то за оправку Дома 10.000 дин. и 20.000 за споменик црвеноармејцима.[80]

Почетком априла 1945. радници фабрике сапуна „Мерима" у Крушевцу су на конференцији чланова синдикалне подружнице оптужили управу и власника фабрике да су за време окупације уходили раднике и сумњивим претили предајом Гестапоу. Вршили су велике злоупотребе на рачун радника укидајући им следовања и продајући им покварене намирнице. Поред тога чланови управе су злостављали старије раднице, а млађе напаствовали.[81]

Ударнички се радило и у Пироту како у време светске омладинске недеље тако и пред првомајске празнике. На први дан велике светске омладинске недеље радило се ударнички. Тако су радници обућарске радионице повећали производњу за 30%, док су радници сарачке радионице, затим пушкарске и кројачке повећали производњу за 100%. Радници кројачке радионице су продужили радно време за два часа. Ударнички се радило и у опанчарској и ћурчијској радионици Пирота.[82] Располажемо подацима да су у времену од 15. априла до 26. априла постигнути велики резултати у Занатској радионици при Команди подручја у Пироту. Тако је кројачка радионица повећала капацитет рада за 100%, ћурчијска за 90%, обућарска за 45%, металска за 30 до 40%, а ударнички се радило и у опанчарској и ковачкој радионици. Рудари су за 8 дана ископали 90 тона угља, док су раније за исто време избацивали до 15 тона.[83] На својој конференцији радници једног рудника крај Пирота су утврдили да се може постићи већа производња у руднику, али да то спречава управа рудника која није хтела да снабде рудник потребном грађом и материјалом. Тада је изнето много примера саботаже од стране управе рудника. Радници су захтевали да се промени управа како би се успоставили бољи односи између радника и послодаваца и повећала производња.[84]

У Пироту су такође деловали радничке синдикати. Тако је почетком марта у сали Радничког дома био одржан састанак млекарских радника на којој је присуствовало њих преко стотину. Тада је изабран одбор од 6 чланова и донета одлука да мајстори за прераду млека убудуће могу тражити раднике само преко подружнице млекарских радника и намештеника.[85] Крајем марта или почетком априла Месно синдикално веће са управама свих подружница су одржали своју прву скупштину на којој су подружнице поднеле своје из-

вештаје о организационом раду.[86] Радници су сакупили 50.000 дин. и за тај новац скупили понуде за рањенике, а око 30.000 за пострадале крајеве.[87]

Радници Врања и околине су се такође истакли у ударничком раду на обнови земље и повећању производње за фронт и позадину. Ударнички су радили пре свега радници грађевинског одсека на оспособљавању саобраћаја за потребе војске и народа, као и обнављању зграде.[88] Као први ударници у Врању су наведени словослагачи, типографи штампарије, који су бесплатно штампали прековременим радом 3.500 разноврсних летака.[89] Ударничким радом радници фабрике црепа „Скендеровић и ком." у Врањској Бањи су припремили ову фабрику за рад јер су њени производи били од прворазредног значаја за обнову овог краја, пошто је у округу било преко 5.000 попаљених кућа.[90] Ударничким радом радници рудника Мачкатице су убрзо премашили производњу за 10% из времена окупације са 9 пута мање радне снаге. За време првомајског такмичења са истим снагама радници у окну, међу којима није било ни једног стручног копача (рудара) премашили су своје раније резултате за 20%.[91] И железнички радници у Владичином Хану су у данима предпрвомајског такмичења премашили норму рада. Они су радили и 11 па и више часова дневно. Радници фабрике „Бело Поље" у првомајском такмичењу су повећали производњу за 20%. Врањски графичари су пред Први мај радили и по 22 часа непрекидно, ударнички. Пред Први мај била је оспособљена за рад фабрика црепа у Врањској Бањи. И радници ковачко-механичарске задруге су се истицали својим ударничким радом. У раду су се истицали и радници Владичин Хан на релацији Цеп — Лепенски Мост.[92]

Током јануара 1945. у Врању је одржан велики збор радника Врањског округа у циљу стварања јединственог синдикалног покрета. На збору је донета резолуција.[93] На конференцији одржаној 26. II 1945. извршен је избор синдикалног већа града Врања.[94] **Слободна реч** у броју 10 од 3. III 1945. је јавила да је тада у фабрици Бело Поље отворен народни универзитет. И радници врањског округа су се истакли у пружању помоћи за пострадале крајеве, борце Југословенске армије и све оне којима је помоћ била неопходна. Тако је у срезу врањском до 20. I 1945. било прикупљено 164.609 динара и 1.208 кг. жита и доста других намирница.[95] Међу овим прилозима свој удео су несумњиво дали и радници Врања. Иако и сами сиромашни радници рудника Мачкетица и фабрике Бело Поље су приложили за пострадале крајеве 105.630 динара.[96] Према писању **Слободне речи** у броју 21 од 21. IV 1945. радници Белог Поља и рудника Мачкатица су продужили рад за два часа (од 8 на 10) и две надница у месецу дају за фронт. Радници рудника Мачкатице у оквиру прославе Првог маја су се одрекли једне наднице у корист радника Југословенске армије и уз то су дали 120.000 дин. за ратне заробљенике.[97]

И радничка класа Прокупља је дала свој допринос у циљу што брже обнове земље и што веће помоћи борцима на фронту. Тако је 17. IX 1944. Градски одбор АФЖ-а у бившој кафани „Париз" основао радионицу за шивење у којој је запослено 57 девојака и жена. Оне су кројиле и шиле рубље за војску. Поред тога била је основана још једна кројачка радионица у којој је радило двадесетак кројача на изради војничке одеће. Формирана је такође и обућарска радионица.[98]

И на основу оскудних изнетих података очигледно је да је радничка класа југа Србије вођена својом авангардом Комунистичком партијом, Скојем и другим антифашистичким организацијама поднела изузетне напоре да би се што пре обновила земља. Истовремено радници су дали значајан допринос у пружању помоћи рањеницима и борцима који су водили борбу за коначно ослобођење земље као и пострадалима у пасивним крајевима.

Напомене:

[1] Милан Борковић, КПЈ у Србији 1941-1945., књига 2, Београд, 1974, 317.

[2] Исто, 313.

[3] Познато је да је ОК Скоја за Крушевац 18. III 1945. известио ПК Скоја у Београду да у његовом округу има запослене радничке омладине 519, а незапослене 195 од укупно 714 омладинаца радника. У извештају се констатује: „Организација радничке омладине до сада је била организована тако што су по већим фабрикама и предузећима имали своје фабричке одборе УСАОС-а, који су исто били повезани са реонским одборима УСАОС-а. А по мањим радионицама нису се могли стварати посебни одбори, већ су спадали реонским одборима којима они припадају. У градовима је сва омладина обухваћена у синдикатима и радничким домовима". Такође се констатује да радника омладинаца организованих у синдикате има 587 и да је скојевска радничка организација дала 15 чланова КПЈ. Архив радничког покрета (даље АРП), Србија II/392.

17. III 1945, 3, Исто, бр. 14, 7. IV 1945, 3 и **Рад**, 11, 14. IV 1945, 5.

[62] **Наша реч**, бр. 17, 1. V 1945, 5.

[63] Исто.

[64] **Победа**, бр. 7, 28. XII 1945, 3.

[65] Исто, бр. 19, 24. III 1945, 3.

[66] Исто, 24, 28. IV 1945, 1 и **Рад**, 14, 5. V 1945, 3.

[67] Исто,

[68] Исто, бр. 11, 27. I 1945, 2.

[69] Исто, 12, 3. II 1945, 4.

[70] Исто, 13, 10. II 1945, 2 и Исто, 14, 17. II 1945, 4.

[71] Исто, бр. 15, 24. II 1945, 2.

[72] **Рад**, 8, 24. III 1945, 7 и Исто, 18, 17. III 1945, 4 и **Рад**, бр. 11, 14. IV 1945, 7.

[73] **Победа**, бр. 19, 24. III 1945, 2. Упор. **Рад**, 9, 31. III 1945, 5.

[74] Исто, бр. 19, 24. III 1945, 2.

[75] Исто, 21, 7. IV 1945, 4.

[76] Исто, 11, 27. I 1945, 4.

[77] Исто, бр. 14, 17. II 1945, 4.

[78] Исто, 15, 24. II 1945, 4.

[79] Исто, бр. 17, 10. III 1945, 2 и **Рад**, 8, 24. III 1945, 3.

[80] Исто, 24, 28. IV 1945, 1.

[81] **Борба**, 12. IV 1945, 2. Упор. **Рад**, 12. IV 1945, 4.

[82] Билтен светске омладинске недеље, бр. 1, 21. III 1945, 2.

[83] **Младост**, орган Уједињеног савеза антифашистичке омладине округа пиротског, бр. 3. 1. V 1945, 2.

[84] **Борба**, 26. IV 1945, 3 и **Рад**, 15. V 1945, 3.

[85] **Рад**, 6, 10. III 1945, 4.

[86] Исто, 10. 7. IV 1945, 6.

[87] Исто, Упор. **Младост**, 13, 1. V 1945, 2 и **Рад**, 15, 12. V 1945, 3.

[88] **Слободна реч**, бр. 11, 10. II 1945, 5.

[89] Исто, 21, 21. IV 1945, 3.

[90] Исто, 22, 28. IV 1945, 4.

[91] Исто, 23, 1. V 1945, 2.

[92] Исто. Само за 6 дана радници су регулисали 2.845 метара пруге, избацили 611 кубних метара земље, истоварили три вагона прагова и два вагона шина са колосечним материјалом, заменили 150 м. шина, на железничкој станици Владичин Хан, регулисали 7 скретница за три дана па су премашили за 100% раније резултате рада. Исто.

[93] **Слободна реч**, бр. 8, 20. I 1945, 3.

[94] Исто, 14, 3. III 1945, 3.

[95] Исто, 8, 20. I 1945, 4.

[96] Исто, бр. 10, 3. II 1945, 5.

[97] Исто, бр. 23, 1. V 1945, 2.

[98] Слободан Несторовић, Под Хисаром (Хроника Прокупља), Београд, 1972, 361.

Mr Milica Bodrožić

THE WORKING CLASS OF THE SOUTH OF SERBIA FROM THE LIBERATION TO THE END OF WAR IN MAY 1945.

The author follows almost from day to day the self-sacrifice and work victories of the working class in the towns of the South Serbia. Those were the days before the liberation of the contry when all popular forces and economic potentials served the front for the victory over the fascism.

[4] Исто, Србија II/391.
[5] **Борба,** 16. XII 1944, 2.
[6] Ниш у вихору ослободилачког рата, Нови Сад, 1968, 513. Упор. Борђе Стаменковић, Железничари Ниша у радничком покрету и револуцији, 183.
[7] Исто.
[8] **Народни лист,** бр. 24. III 1945, 3.
[9] Б. Стаменковић, Железничари Ниша, 180-181.
[10] Исто, 185.
[11] Исто, 187.
[12] Ниш у вихору ослободилачког рата, 514.
[13] Исто.
[14] **Борба,** 16. XII 1944, 2 и **Народни лист,** бр. 19, 2. XII 1944, 4. У књизи „Ниш у вихору ослободилачког рата" је наведено да је постизање добрих резултата у раду ометао власник фабрике, али су ствари кренуле набоље после његовог позива да положи рачун о свом раду за време окупације. (То је био случај са власницима и других фабрика који су сходно својим класним интересима настојали да ометү обнову и стварање бољих услова за увођење новог социјалистичког друштва). Исто, 514.
[15] **Борба,** 16. XII 1944, 2 и **Народни лист,** бр. 16, 25. XI 1944, 4.
[16] Исто.
[17] Ниш у вихору ослободилачког рата, 515.
[18] Исто.
[19] Исто, 516.
[20] Захваљујући прегалачком раду штампарских радника они су успели да за непуна два месеца штампају 15 разних књига и више хиљада примерака и разне друге радове у износу преко пет стотина. До тада је изашао 21 број **Народног листа** штампаног у 170.000 примерака. **Народни лист** бр. 22, 13. XII 1944, 2.
[21] **Народни лист,** бр. 23, 16. XII 1944, 4.
[22] Исто, бр. 40, 31. III 1945, 3.
[23] Исто, 41, 7. IV 1945, 2.
[24] **Рад,** I/7, 17. III 1945, 5. Упор. **Народни лист,** бр. 41, 7. IV 1945, 3.
[25] **Рад,** I/9, 31. III 1945, стр. 2.
[26] **Народни лист,** 42, 14. IV 1945, 3.
[27] Исто, бр. 43, 21. IV 1945, 2. I **Рад,** 13, 1. V 1945, 3. У чланку се констатује: „На својим конференцијама требало би да поставе дневне, недељне и месечне рокове за свршавање радова па да се труде да их испуне за 20% или 30% раније. На тај начин би ангажовали већину радника који би се трудили да надвисе план јер би их био стид од другова који су бољи на раду". **Народни лист,** бр. 43, 21. IV 1945, 2.
[28] Тако је Милутин Стојановић који је радио у Мостовској радионици на производњи мутер матрица од ранијих 450 до 500 подигао производњу на 1.200 комада. У истој радионици Божидар Живковић израдио је делове за централну пумпу за 50 часова, док је раније било потребно 120 часова и др. Ударнички се радило и у Фабрици дувана. У време првомајског такмичења 1945. у сортирници од 260 радника ударнички је радило 205. Тако је на пример у овој фабрици радница Вера Станковић удвостручила производњу, уместо 350 производила је 800 паклица дувана. (Ниш у вихору ослободилачког рата, 517).
[29] **Народни лист,** бр. 44, 1. V 1945, 1-4.
[30] Исто, 48, 25. V 1945, 3.
[31] Исто, бр. 50, 9. VI 1945, 3 и **Рад,** 19. VI 1945, 3.
[32] Исто, бр. 47, 19. V 1945, 3.
[33] **Борба,** 18. I 1945, 2. Упор. **Народни лист,** бр. 28. 10. I 1945, 1. Иначе су радници Ниша одмах после ослобођења града чим су отпочели са радом одржавали своје прве слободне конференције. Тако су радници фабрике „Ристић" већ 2. XI 1944. одржали своју конференцију. **Народни лист,** бр. 7, 4. XI 1945, 3. Око 1.200 радника, радница и чиновника су 9. XI 1944. одржали своју конференцију. **Народни лист,** бр. 11, 14. XI 1944, 4 и др. Састанак за обнову радничког певачког друштва „Абрашевић" био је одржан 26. XI 1944. **Народни лист,** бр. 19, 2. XII 1944, 4. **Народни лист,** бр. 22 од 13. XII 1944. је донео чланак „Абрашевић" је отпочео са радом".
[34] **Борба,** 18. I 1945, 2.
[35] Исто и **Народни лист,** бр. 28, 10. I 1945. 12. После отварања Дома одлучено је да се све библиотеке које постоје у појединим радионицама концентришу у једну општу библиотеку. **Борба,** 18. I 1945, 2.
[36] **Борба,** 28. I 1945, 1.
[37] **Народни лист,** бр. 20, 6. XII 1944, 3.
[38] Они су приложили 210 кгр. шећера и 10 кг. чаја. **Народни лист,** бр. 23, 16. XII 1944, 3.
[39] Исто.
[40] Они су тада скупили преко 45.000 дин. **Народни лист,** 25, 23. XII 1945, 4.
[41] **Народни лист,** бр. 26, 27. XII 1944, 2.
[42] Исто, стр. 3.
[43] Исто, стр. 4.
[44] Исто, бр. 29, 14. I 1945, 2.
[45] Исто, бр. 30, 20. I 1945, 3.
[46] Исто, бр. 35, 24. II 1945, 4.
[47] Исто, бр. 42, 14. IV 1945, 3.
[48] Наводи се да су рањеницима предата 42 кгр. колача, 10 кгр. јабука, 7 кг. сланине, 3 кг. путера, 4 кг. шљива, 5 литара млека, 10 комада сапуна, 202 паклице дувана са папиром и шибицама и 72 пакета са сланином, воћем и цигаретама. **Народни лист,** бр. 43, 21. IV 1945, 2.
[49] **Народни лист,** бр. 47, 19. V 1945, 3 је навео да је у руднику Јелашница сакупљено 1.170 динара, 122 комада јаја и направљено два и по кг. колача за рањенике у нишкој војној болници.
[50] Стојан Николић, Хранислав Ракић, Јосиф Стефановић, Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у лесковачком крају, Лесковац, 1961, 211. Истог дана радничко-уметничка група „Абрашевић" је одржала своју прву приредбу у просторијама културног дома.
[51] Исто, 212.
[52] Исто, 225.
[53] **Наша реч,** бр. 11, 17. III 1945, 3.
[54] Исто, бр. 17, 1. V 1945, 3.
[55] Исто, стр. 5. Упор. **Рад,** бр. 15, 12. V 1945, 3 и Исто, 18, 2. VI 1945, 3.
[56] Исто.
[57] **Наша реч,** бр. 21, 26. V 1945, 2.
[58] Исто, бр. 3, 3. III 1945, 4.
[59] Приликом посете они су им предали 20 кг. колача и 6 кг. јабука. **Наша реч,** бр. 11, 17. III 1945, 3.
[60] **Наша реч,** 14, 7. IV 1945, 3. Упор. Исто, бр. 11, 17. III 1945, 3 и **Рад,** бр. 9, 31. III 1945, 2, Исто, бр. 10, 7. IV 1945, 7 и Исто, бр. 11, 14. IV 1945, 5.
[61] Радећи тако они су добровољно дали 1.760 радних часова што претворено у новац износи 90.000 дин. Половину од тога 50.000 дин. они су предали Окружном НОО-у да се преда војсци. Поред тога они су 40.000 дин. упутили **Борби,** а 20.000 **Раду. Наша реч,** бр. 11,

[4] Исто, Србија II/391.
[5] **Борба,** 16. XII 1944, 2.
[6] Ниш у вихору ослободилачког рата, Нови Сад, 1968, 513. Упор. Борђе Стаменковић, Железничари Ниша у радничком покрету и револуцији, 183.
[7] Исто.
[8] **Народни лист,** бр. 24. III 1945, 3.
[9] Б. Стаменковић, Железничари Ниша, 180-181.
[10] Исто, 185.
[11] Исто, 187.
[12] Ниш у вихору ослободилачког рата, 514.
[13] Исто.
[14] **Борба,** 16. XII 1944, 2 и **Народни лист,** бр. 19, 2. XII 1944, 4. У књизи „Ниш у вихору ослободилачког рата" је наведено да је постизање добрих резултата у раду ометао власник фабрике, али су ствари кренуле набоље после његовог позива да положи рачун о свом раду за време окупације. (То је био случај са власницима и других фабрика који су сходно својим класним интересима настојали да ометү обнову и стварање бољих услова за увођење новог социјалистичког друштва). Исто, 514.
[15] **Борба,** 16. XII 1944, 2 и **Народни лист,** бр. 16, 25. XI 1944, 4.
[16] Исто.
[17] Ниш у вихору ослободилачког рата, 515.
[18] Исто.
[19] Исто, 516.
[20] Захваљујући прегалачком раду штампарских радника они су успели да за непуна два месеца штампају 15 разних књига и више хиљада примерака и разне друге радове у износу преко пет стотина. До тада је изашао 21 број **Народног листа** штампаног у 170.000 примерака. **Народни лист** бр. 22, 13. XII 1944, 2.
[21] **Народни лист,** бр. 23, 16. XII 1944, 4.
[22] Исто, бр. 40, 31. III 1945, 3.
[23] Исто, 41, 7. IV 1945, 2.
[24] **Рад,** I/7, 17. III 1945, 5. Упор. **Народни лист,** бр. 41, 7. IV 1945, 3.
[25] **Рад,** I/9, 31. III 1945, стр. 2.
[26] **Народни лист,** 42, 14. IV 1945, 3.
[27] Исто, бр. 43, 21. IV 1945, 2. I **Рад,** 13, 1. V 1945, 3. У чланку се констатује: „На својим конференцијама требало би да поставе дневне, недељне и месечне рокове за свршавање радова па да се труде да их испуне за 20% или 30% раније. На тај начин би ангажовали већину радника који би се трудили да надвисе план јер би их био стид од другова који су бољи на раду". **Народни лист,** бр. 43, 21. IV 1945, 2.
[28] Тако је Милутин Стојановић који је радио у Мостовској радионици на производњи мутер матрица од ранијих 450 до 500 подигао производњу на 1.200 комада. У истој радионици Божидар Живковић израдио је делове за централну пумпу за 50 часова, док је раније било потребно 120 часова и др. Ударнички се радило и у Фабрици дувана. У време првомајског такмичења 1945. у сортирници од 260 радника ударнички је радило 205. Тако је на пример у овој фабрици радница Вера Станковић удвостручила производњу, уместо 350 производила је 800 паклица дувана. (Ниш у вихору ослободилачког рата, 517).
[29] **Народни лист,** бр. 44, 1. V 1945, 1-4.
[30] Исто, 48, 25. V 1945, 3.
[31] Исто, бр. 50, 9. VI 1945, 3 и **Рад,** 19. VI 1945, 3.
[32] Исто, бр. 47, 19. V 1945, 3.
[33] **Борба,** 18. I 1945, 2. Упор. **Народни лист,** бр. 28. 10. I 1945, 1. Иначе су радници Ниша одмах после ослобођења града чим су отпочели са радом одржавали своје прве слободне конференције. Тако су радници фабрике „Ристић" већ 2. XI 1944. одржали своју конференцију. **Народни лист,** бр. 7, 4. XI 1945, 3. Око 1.200 радника, радница и чиновника су 9. XI 1944. одржали своју конференцију. **Народни лист,** бр. 11, 14. XI 1944, 4 и др. Састанак за обнову радничког певачког друштва „Абрашевић" био је одржан 26. XI 1944. **Народни лист,** бр. 19, 2. XII 1944, 4. **Народни лист,** бр. 22 од 13. XII 1944. је донео чланак „Абрашевић" је отпочео са радом".
[34] **Борба,** 18. I 1945, 2.
[35] Исто и **Народни лист,** бр. 28, 10. I 1945. 12. После отварања Дома одлучено је да се све библиотеке које постоје у појединим радионицама концентришу у једну општу библиотеку. **Борба,** 18. I 1945, 2.
[36] **Борба,** 28. I 1945, 1.
[37] **Народни лист,** бр. 20, 6. XII 1944, 3.
[38] Они су приложили 210 кгр. шећера и 10 кг. чаја. **Народни лист,** бр. 23, 16. XII 1944, 3.
[39] Исто.
[40] Они су тада скупили преко 45.000 дин. **Народни лист,** 25, 23. XII 1945, 4.
[41] **Народни лист,** бр. 26, 27. XII 1944, 2.
[42] Исто, стр. 3.
[43] Исто, стр. 4.
[44] Исто, бр. 29, 14. I 1945, 2.
[45] Исто, бр. 30, 20. I 1945, 3.
[46] Исто, бр. 35, 24. II 1945, 4.
[47] Исто, бр. 42, 14. IV 1945, 3.
[48] Наводи се да су рањеницима предата 42 кгр. колача, 10 кгр. јабука, 7 кг. сланине, 3 кг. путера, 4 кг. шљива, 5 литара млека, 10 комада сапуна, 202 паклице дувана са папиром и шибицама и 72 пакета са сланином, воћем и цигаретама. **Народни лист,** бр. 43, 21. IV 1945, 2.
[49] **Народни лист,** бр. 47, 19. V 1945, 3 је навео да је у руднику Јелашница сакупљено 1.170 динара, 122 комада јаја и направљено два и по кг. колача за рањенике у нишкој војној болници.
[50] Стојан Николић, Хранислав Ракић, Јосиф Стефановић, Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у лесковачком крају, Лесковац, 1961, 211. Истог дана радничко-уметничка група „Абрашевић" је одржала своју прву приредбу у просторијама културног дома.
[51] Исто, 212.
[52] Исто, 225.
[53] **Наша реч,** бр. 11, 17. III 1945, 3.
[54] Исто, бр. 17, 1. V 1945, 3.
[55] Исто, стр. 5. Упор. **Рад,** бр. 15, 12. V 1945, 3 и Исто, 18, 2. VI 1945, 3.
[56] Исто.
[57] **Наша реч,** бр. 21, 26. V 1945, 2.
[58] Исто, бр. 3, 3. III 1945, 4.
[59] Приликом посете они су им предали 20 кг. колача и 6 кг. јабука. **Наша реч,** бр. 11, 17. III 1945, 3.
[60] **Наша реч,** 14, 7. IV 1945, 3. Упор. Исто, бр. 11, 17. III 1945, 3 и **Рад,** бр. 9, 31. III 1945, 2, Исто, бр. 10, 7. IV 1945, 7 и Исто, бр. 11, 14. IV 1945, 5.
[61] Радећи тако они су добровољно дали 1.760 радних часова што претворено у новац износи 90.000 дин. Половину од тога 50.000 дин. они су предали Окружном НОО-у да се преда војсци. Поред тога они су 40.000 дин. упутили **Борби,** а 20.000 **Раду. Наша реч,** бр. 11,

17. III 1945, 3, Исто, бр. 14, 7. IV 1945, 3 и **Рад**, 11, 14. IV 1945, 5.

62 **Наша реч**, бр. 17, 1. V 1945, 5.

63 Исто.

64 **Победа**, бр. 7, 28. XII 1945, 3.

65 Исто, бр. 19, 24. III 1945, 3.

66 Исто, 24, 28. IV 1945, 1 и **Рад**, 14, 5. V 1945, 3.

67 Исто,

68 Исто, бр. 11, 27. I 1945, 2.

69 Исто, 12, 3. II 1945, 4.

70 Исто, 13, 10. II 1945, 2 и Исто, 14, 17. II 1945, 4.

71 Исто, бр. 15, 24. II 1945, 2.

72 **Рад**, 8, 24. III 1945, 7 и Исто, 18, 17. III 1945, 4 и **Рад**, бр. 11, 14. IV 1945, 7.

73 **Победа**, бр. 19, 24. III 1945, 2. Упор. **Рад**, 9, 31. III 1945, 5.

74 Исто, бр. 19, 24. III 1945, 2.

75 Исто, 21, 7. IV 1945, 4.

76 Исто, 11, 27. I 1945, 4.

77 Исто, бр. 14, 17. II 1945, 4.

78 Исто, 15, 24. II 1945, 4.

79 Исто, бр. 17, 10. III 1945, 2 и **Рад**, 8, 24. III 1945, 3.

80 Исто, 24, 28. IV 1945, 1.

81 **Борба**, 12. IV 1945, 2. Упор. **Рад**, 12. IV 1945, 4.

82 Билтен светске омладинске недеље, бр. 1, 21. III 1945, 2.

83 **Младост**, орган Уједињеног савеза антифашистичке омладине округа пиротског, бр. 3. 1. V 1945, 2.

84 **Борба**, 26. IV 1945, 3 и **Рад**, 15. V 1945, 3.

85 **Рад**, 6, 10. III 1945, 4.

86 Исто, 10. 7. IV 1945, 6.

87 Исто, Упор. **Младост**, 13, 1. V 1945, 2 и **Рад**, 15, 12. V 1945, 3.

88 **Слободна реч**, бр. 11, 10. II 1945, 5.

89 Исто, 21, 21. IV 1945, 3.

90 Исто, 22, 28. IV 1945, 4.

91 Исто, 23, 1. V 1945, 2.

92 Исто. Само за 6 дана радници су регулисали 2.845 метара пруге, избацили 611 кубних метара земље, истоварили три вагона прагова и два вагона шина са колосечним материјалом, заменили 150 м. шина, на железничкој станици Владичин Хан, регулисали 7 скретница за три дана па су премашили за 100% раније резултате рада. Исто.

93 **Слободна реч**, бр. 8, 20. I 1945, 3.

94 Исто, 14, 3. III 1945, 3.

95 Исто, 8, 20. I 1945, 4.

96 Исто, бр. 10, 3. II 1945, 5.

97 Исто, бр. 23, 1. V 1945, 2.

98 Слободан Несторовић, Под Хисаром (Хроника Прокупља), Београд, 1972, 361.

Mr Milica Bodrožić

THE WORKING CLASS OF THE SOUTH OF SERBIA FROM THE LIBERATION TO THE END OF WAR IN MAY 1945.

The author follows almost from day to day the self-sacrifice and work victories of the working class in the towns of the South Serbia. Those were the days before the liberation of the contry when all popular forces and economic potentials served the front for the victory over the fascism.

ХРОНИКА

У Лесковцу је 10. маја 1985. године одржан скуп посвећен 25-годишњици излажења „Лесковачког зборника". Присутне јавне, политичке културне и научне раднике — сараднике Зборника у име друштвено-политичких организација и Скупштине општине Лесковац поздравио је **Миодраг Р. Борђевић**, председник Општинске конференције ССРНС Лесковац, који је рекао:

Другарице и другови,

Изражавам истинско задовољство што могу, у име друштвено-политичких организација и Скупштине општине Лесковац, као и у своје име, колективу Народног музеја у Лесковцу, посебно Редакционом одбору „Лесковачког зборника" и његовом уваженом и цењеном одговорном уреднику, свима онима који су у непосредном или посредном додиру и контакту са Зборником, нарочито онима који су својим стручним и научним радовима ушли у њега, да честитам велики јубилеј — четврт века излажења „Лесковачког зборника" као веома значајне научне публикације.

„Лесковачки зборник" са својих 25 томова представља велики опус бројних истраживача, па његова дубља анализа и оцена захтева доста простора и времена. Део тога посла вероватно ће се завршити данас, кроз дискусију и разговор, будући да моја поздравна реч није прилика за то. Због тога бих искористио прилику да, поводом прославе овог значајног јубилеја, искажем неколико мисли које не би могле да буду много дискутабилне.

Данас је неспорна чињеница да је „Лесковачки зборник", за 25 година континуираног излажења, стекао велики углед и научну репутацију у многим научним круговима у земљи и ван ње. Такав научни углед и репутацију стекао је, пре свега, због релативно адекватног садржаја и квалитета презентираног научног сазнања о историјској прошлости Лесковца и његове околине, односно о историјској прошлости јужне Србије. Из тих разлога, „Лесковачки зборник" је постао незаобилазни извор сазнања о историјској прошлости нашега града и ширег подручја. Сви они који желе да упознају историју Лесковца и околине, или да се баве дубљим изучавањем појединих историјских догађаја у овом делу Србије, не могу а да не завире у обимне томове „Лесковачког зборника". Због тога, није случајно што је Зборник доста тражена публикација и што је нашао место у многим библиотекама земље и света.

Данас је незамисливо и несхватљиво да се обрађује нека проблематика из рата и оружаног дела наше социјалистичке револуције на југу Србије, а да се не консултује „Лесковачки зборник" који садржи богатство историјских и научно верификованих чињеница.

У „Лесковачком зборнику", у његових 25 озбиљних књига, толико је концентрисано и нагомилано научно знање о историјској прошлости Лесковца и шире, нарочито појединих историјских раздобља, да ће то знање за сваки тренутак, за све нас и сваку нову генерацију која долази, бити и значити велико културно и научно наслеђе које се никако неће моћи да заобилази и запоставља ако се стварно жели познавање истине о историјској прошлости Лесковца и околине, ако се жели сигурно полазиште и основа за даља научна истраживања о питањима која је Зборник покренуо и разрадио.

Захваљујући стварној научној вредности коју несумњиво има, „Лесковачки зборник" је превазишао локалне оквире и ушао у онај ред и ниво научних публикација које имају шири друштвено-научни значај. Извлачећи из заборава и анонимности многе истине о нашем граду и шире и стављајући их друштву на расположење као научно сазнање, посебно генерацијама које долазе, Зборник је много допринео афирмацији Лесковца на научном плану.

У току две и по деценије, „Лесковачки зборник" је успео да окупи велики број сарадника, познатих научних радника из разних научних области. При томе, Зборник је био и остао отворен за све оне који могу и који желе да стварају и истражују, за све оне који су већ афирмисани научни радници, чија су имена позната у научном свету, али и за оне који су, да тако кажем, навирили на врата историјске науке, наравно, уз примену строгих критеријума о научној вредности њихових радова. Управо та отвореност Зборника учинила је, како је време текло, да све више постаје магнет за бројне истраживаче и научне раднике који су се, у току минулих 25 година, као пчеле окупљали око њега. Заиста, мало је оваквих публикација, поготово у оквиру регионалне и провинцијско-градске периодике, које се тиме могу похвалити.

„Лесковачки зборник" је, својом програмском концепцијом и оријентацијом, без обзира на раније примедбе о релативно уској усмерености са становишта историјских подручја и раздобља која захвата, био и остао изазов за многе истраживаче и да је, свесрдно ширећи и отварајући своје странице, позвао и укључио у стручно-научни рад готово све лесковачке ствараоце и научне раднике, целокупан креативно-научни лесковачки потенцијал. Истовремено, повећавајући интерес многих научних радника за истраживање и објављивање резултата истраживања, „Лесковачки зборник" је стално, из године у годину, јачао и подизао одговорност свих научних радника и сарадника за квалитет и научну вредност објављених радова. Управо је ту кључ што је „Лесковачки зборник", и поред незнатних осцилација и слабости које су га пратиле, стално имао узлазну линију свога развоја, остављајући, тако, далеко иза себе почетну, али више претпостављену него стварну, провинцијску карактеристику и обележје. Та-

кав развој „Лесковачког зборника" био је могућ и због тога што су Редакциони одбор Зборника и његов одговорни уредник увек стварали услове да се развија стваралачко-критички однос према Зборнику, према његовој програмској физиономији, свесни да се само тако може успешно трасирати пут ка најприхватљивијим решењима, да се само тако може утврђивати јасна оријентација у издавању таквог значајног научног дела као што је „Лесковачки зборник". Зато су многе сугестије и предлози који су давани у оквиру организованих разговора о Зборнику, а који се односе на његову програмску концепцију, не само прихватани и уважавани, него се настојало да већ у наредним издањима многе од тих сугестија нађу свој практични израз. Такав однос се манифестовао, у одређеној мери, у захтеву да се покрију, колико год је то могуће, и друга подручја историје; у захтеву да се повећа број приказа разних књига и публикација; у захтеву за издавањем тематских свезака Зборника; затим, у захтеву за синтетичким научним расправама и студијама о свему ономе што је већ у Зборнику објављено; у захтеву да се захвати и савремени период друштвено-економског и политичког развоја, посебно развој самоуправљања; у захтеву да се више развије научна критика целокупног зборничког садржаја и чињеничне грађе, да се још више нагласи марксистички, односно историјско-материјалистички приступ у анализи друштвено-историјских догађаја, процеса и односа итд. На тој линији, сасвим сигурно, има још доста да се ради и да се уради, што значи да у овом и оваквом послу никад нема места самозадовољству, а никако умањивање 25-годишњих остварења Зборника, јер су та остварења врло очигледна и евидентна. Четврт века живљења „Лесковачког зборника", његовог континуираног и динамичког раста и развоја, недвосмислено показују да је израстао у снажну научну публикацију, потврђујући, истовремено, огромни ентузијазам, организациону и стручно-научну виталност оснивача и бројних прегалаца и стваралаца за читав тај период, што је и гаранција да ће се на овом друштвено веома значајном послу и надаље истрајавати и постизати још већи и значајнији резултати.

Честитајући вам још једном 25-годишњицу „Лесковачког зборника", значајни јубилеј чија прослава пада у време 40-годишњице ослобођења земље и победе над фашизмом, што има посебан значај, поред осталог, са становишта усмеравања наших даљих научно-историјских истраживања, желим вам још плодотворније резултате у наредном периоду у свим доменима рада и стваралаштва, при чему ће наша друштвено-политичка заједница, онако како је то чинила и до сада, пружити пуну подршку.

Хранислав А. Ракић, главни и одговорни уредник „Лесковачког зборника", говорио је затим о плодном 25-годишњем раду Редакције и бројних сарадника еминентних научних, јавних и културних радника, а затим је вођена дискусија. Хранислав Ракић је, између осталог, рекао:

Почели смо са сазнањем да је Лесковцу потребан један овакав годишњак који би третирао историјску прошлост Лесковца и околине од најстаријих дана до данас. Били смо свесни да тај пут неће бити лак, већ трновит и пропраћен многобројним тешкоћама.

У целој 1960. години смо се саветовали, разговарали, на крају 11. априла 1961. на састанку Савета Народног музеја, одлучили смо да покренемо „Лесковачки зборник", и пошто смо већ имали неке припремљене радове одштампамо за 1961. годину први број „Лесковачког зборника". Прилози за тај први број били су сакупљени од наших еминентних научних радника, и то од академика Миленка Филиповића, др Владимира Стојанчевића и др. Било је и почетничких радова, али сви они су уливали снагу и поверење да се на томе неће стати, већ да је то почетак осмишљеног, иако мукотрпног рада на дугорочном и значајном послу.

Прва Редакција у саставу: Хранислав Ракић, уредник, Драгутин Борђевић, Стојан Николић, Драгић Станковић, Радмила Стојановић и Миодраг Стефановић урадила је 15 бројева Лесковачког зборника. Од 1976. до 1981. године састав Редакције су чинили: Хранислав Ракић уредник, Десанка Костић, Милан Миладиновић, Живан Стојковић и Радмила Стојановић, а од 1981—1985: Хранислав Ракић, Десанка Костић, Радмила Стојановић, Живан Стојковић и Живојин Стојиљковић.

Користим прилику да као одговорни уредник Лесковачког зборника захвалим првој, другој и садашњој Редакцији на изузетном залагању у редовном излажењу „Лесковачког зборника", тим пре што се рад у Редакцији обавља без било каквих материјалних накнада. Редакција је свој посао схватила као самоуправни, друштвени, научни и идејно-политички задатак. Велику и несебичну помоћ у стручном погледу, стилском и техничком уређивању пружили су Николај Тимченко и Михајло Дедић, као и штампарија „Напредак"

Желим да истакнем да се налазимо међу ретким зборницима који су имали и имају тако добре сараднике по својој стручности и спремности за сарадњу са симболичним ауторским хонорарима или без њих. Када се све то има у виду Редакцији и сарадницима „Лесковачког зборника" треба одати велико признање јер учествују у суфинансирању његовог излажења, што је допринело да континуирано и на време излази.

Лесковачки зборник излази непрекидно 25 година. У њему је објављено 686 библиографских јединица на 8.500 страница, а написало их је 156 сарадника — научних радника из готово свих научних дисциплина (историја, привреда, етика, етнологија, биологија, географија итд.). У двадесет пет томова „Лесковачког зборника" објављено је из теорије и методологије наука девет библиографских јединица, из археологије 16, нумизматике једна, географије једна, туризмологије три, етнологије 135, историје до 1918. године 66, радничког покрета и социјалистичке револуције 235, историје државе и права десет, историје уметности 24, историје школства 17, језика и књижевности шест, библиографије и биографије 40, итд.

Као што се може видети „Лесковачки зборник" је општа научна публикација у којој су сарађивали многи стваоци из различитих научних дисциплина, без чега не би било могуће да се да целовит марксистички поглед на друштвено-историјски развој Лесковца и околине. Стога није чудо што је изазвао велико интересовање код научних, педагошких и других радника, научних организација и институција који се баве историјском прошлошћу наше земље, па и шире. Он се налази у многобројним научним институцијама (академије, институти, музеји, библиотеке) у

Југославији, као и значајним научним центрима Европе и Америке (Академија СССР, Британски музеј, Вашингтонска канцеларија, Академија Пољске итд.). Сигурни смо да преко наших извозно-увозних предузећа, „Југословенске књиге", „Просвете" и других, одлази и на друге континенте и земље широм света.

„Лесковачки зборник" је омогућио научним радницима из области историографије да своја научна дела учине целовитим, да упознају и позитивно оцене домете до којих се дошло у сазнавању историјске прошлости овога дела Србије.

Полазећи од тога, да Лесковачки зборник прихваћен као научни извор и као научна, историографска и васпитно-педагошка публикација, можемо са поносом да закључимо, да смо до сада остварили циљеве малог броја ентузијаста из 1961. године.

Све већи број научних, педагошких и других радника изражава интерес да своја истраживања саопшти преко „Лесковачког зборника". Поред већ афирмисаних, Редакција зборника је и у томе успела да младим истраживачима пружи пуну подршку и да их активира на плану бављења историјском прошлошћу. Она је пружала помоћ и наставницима историје да успешно остварују свој циљ. На тај начин је Зборник доприносио развијању интереса за изучавање историјске прошлости и подизања социјалистичке вредносне свести младих поколења, а тиме утицао и на развој југословенског социјалистичког патриотизма.

Сва ова настојања наметала су потребу да се каже истина као дуг према поколењима која су је стварала, а остала је готово незабележена, да се не изгуби веза са изворишти-ма настанка вредности.

Сарадници „Лесковачког зборника" су у научно-критичком приступу, полазећи од марксистичког приступа друштвеном развоју, успели да презентирају богату историјску грађу, изнесу свој суд о изучавању материје, развоју интереса код других истраживача да се почну бавити питањима историје и прикажу сво историјско благо које је створено на овом тлу. Без обзира што су сарадници из многих градова Југославије, схватили су потребу да преко изучавања микро рејона дођу до сазнања о макро историјском развоју Србије, и шире. Схватили су, а то је била и оријентација „Лесковачког зборника", да се тек у односу дела и целине може сагледати и целина и део, и тако доћи до целовите истине. Разуме се, стваралаци су и данас ограничени временом у коме живе; нису пронађени сви инструменти за научно-истраживање и техничка средства за откривање онога што се скривало дубоко у утроби земље као материјална култура; недоступна су, или још нису истражена нека документа из најновије историје. Због тога је тешко целовито и у синтези дати сва сазнања. Стога ће „Лесковачки зборник" и на даље омогућавати да се врши валоризација онога што је до сада створено и објављено, јер је то стална дужност научних радника. Ради се о сталном трагању за историјском истином путем враћања на оно што изгледа да је до краја истражено и доказано и да нема потребе више на томе радити. Величина научног приступа и јесте у томе што остаје увек једна сумња да се може казати ново о већ казаном и доказаном. Пратећи досада објављене радове на страницама „Лесковачког зборника", видљива је таква стална критичка валоризација од стране самих аутора и њихових критичара.

„Лесковачки зборник" је обогатио културу Лесковца и околине, али и шире друштвене средине. Превазишао је регионалне и јужносрбијанске оквире без обзира што Редакција није инсистирала на томе. Ово је дошло само по себи као израз утицаја онога што је објављено и ширег интереса научних радника и читалаца, да сазнају историјску истину. Нема сумње да је Зборник утицао на превазилажење схватања о културној, научној и друштвено-политичкој провинцији.

Веома значајно за Зборник је то што је инициран да се слични годишњаци покрену и у другим градовима Србије, али су при том коришћена искуства других годишњака и научно-историјских публикација.

Оно што нас посебно радује, јесте да је Зборник омогућио да се развије научни потенцијал Лесковца и околине. Редакција је давала пуну подршку онима који су чинили прве кораке у историографији и другим научним областима.

Дакле, Зборник је успоставио мост између поколења и историјских епоха и доказао да се уз максималне напоре може постићи много у свим областима људског стваралаштва.

Сваким новим томом увећаван је број страница, сарадника и научна вредност Зборника. Исто тако се повећавало и интересовање за проучавање историјске прошлости и тако је раст Зборника истовремено представљао и раст његових сарадника и проширивање сазнања.

Радујемо се што смо својим двадесетпетогодишњим радом допринели сазнању историјске истине, подизању опште културе и научне свести. Међутим, свесни смо дужности да нам предстоји мукотрпан рад на даљем активирању и научном обликовању историјског блага које нам је остављено у наслеђе. Ради се о својеврсном научном сагледавању онога што је било, како би се сигурније корачало ка будућности.

Сматрамо својом дужношћу да се захвалимо свим сарадницима „Лесковачког зборника" који су прилозима допринели да Зборник редовно излази и да се јавности саопште непознате чињенице о прошлости и учине се делатним и идејно-политички значајним за изградњу социјалистичке друштвене свести. Захваљујемо се такође на свесрдној и сталној помоћи ОК СКС Лесковац, ОК ССРНС Лесковац, СУБНОР-а, Скупштини општине Лесковац, затим Републичкој заједници за науку Србије, Основној заједници науке јужноморавског региона и Самоуправној интересној заједници културе Лесковац.

Сваки јубилеј па и овај, представља доказ да смо постигли запажен успех, о чему су се већ изјаснили научна и читалачка јавност у бројним приказима у годишњацима, часописима, расправама и радио-вестима.

Поводом двадесетогодишњице излажења 10. октобра 1980. године, одржан је скуп сарадника „Лесковачког зборника", јавних и културних радника и представника друштвено-политичких организација Лесковца. На скупу је било речи о његовој физиономији, програму, нивоу прилога објављених радова у двадесет томова ове значајне публикације. У широкој и обухватној дискусији учествовало је више сарадника и научних радника. После овог скупа, Редакција је водила рачуна о свим корисним предлозима и сугестијама изнетим на скупу. Колико је у томе успела, ваше је да оцените. Успели смо да правимо из-

весне тематске целине из појединих историјских периода и да их објављујемо. Тај рад се одвијао преко научних скупова, и то само на тему НОР-а и социјалистичке револуције. За остале историјске периоде неопходно је да нам садашњи и будући сарадници у томе помогну проучавањем тематских целина како би се остварила концепција коју је Редакција прихватила.

На крају позивам све присутне да узму учешће у дискусији и тиме допринесу критичкој оцени досадашњег рада, а посебно да дају предлоге за садржајнији и делотворнији рад.

Др Владимир Стојанчевић

Јубилеј 25. годишњице излажења „Лесковачког зборника" прилика је, уопште, да се обележи један културни догађај од великог значаја за Јужноморавски регион али, истовремено, и обавеза која захтева, сама по себи, да се прикаже и оцени и са становишта онога што је дао, и што значи, за националну културу српског народа у посебном смислу његовог проучавања. Временски распон од четврт века, са његових двадесет и пет великих књига двостубачког текста, довољан је да се Лесковачки зборник сагледа и у улози своје друштвене функције од ширег значаја, као стваралачко дело стотинак сарадника различитог професионалног и стручног профила, који су се нашли на заједничком послу проучавања и прошлости и садашњости Лесковца и лесковачког подручја, са јединим сврхом да ту прошлост истраже, разјасне, прикажу и објасне у мери у којој су за то били компетентни и колико су то њихове интелектуалне моћи омогућавале. Тај је посао, међутим, тако разноврстук и тако велик да захтева и посебне припреме и велики радни и мисаони напор који тешко да би се могао показати адекватним за огроман — буквално баш тако — резултат и постигнућа које је „Лесковачки зборник" досада оставио за собом, пре свега у проучавању завичајне прошлости, народног живота и његове културе. Више стотина написа, крупнијих радова, студија, расправа и прилога, који су не ретко заиста знаначки написани, сведочанство су, са друге стране, љубави, рада и стваралаштва да се Лесковац и његов крај историјски осветле управо због не малог значаја који су имали у даљој и ближој прошлости српског народа. Треба имати на уму да су прилозима објављеним у „Лесковачком зборнику" заступљене многе научне дисциплине, премда ту претеже културно-историјска проблематика, и да су његови сарадници како домаћи људи тако и стручњаци са стране.

Своје мишљење о предмету, садржају и резултатима које је постигао „Лесковачки зборник" имао сам прилике да изнесем раније, када смо овде у Лесковцу, обележавали двадесет година његовог излажења. Ја и сада стојим — дозволите ми да кажем — иза тог свог мишљења и скромне оцене које сам тада изложио. Оне су биле, чини ми се, начелно објективне и доста ласкаве, што је свакако произилазило из евидентне документације његовог дотадашњег рада. „Лесковачки зборник" представљао је, у том тренутку, високи домет стручног, културно-књижевног па и научног рада чији су резултати и значај превазилазили уже оквире једне публикације са завичајним и регионалним интересовањем. „Лесковачки зборник" ушао је, још тада, у баштину наше шире културно-издавачке делатности и, посебно, српске историографије и у ванзавичајном смислу. Поједини његови радови, са тематиком од најстаријих времена до нашега доба, консултују се, цитирају и потврђују и у радовима ширег захвата и шире потребе не само српске историографије, већ и југословенске. Тај свој значај „Лесковачки зборник" је задржао и даље, до данас, кроз свих својих двадесет и пет бројева.

Чини ми се да не грешим ако кажем да је то завидан резултат који је проистекао из неколико чињеница.

„Лесковачки зборник" је, пре свега, резултат осмишљене, упорне и увек подстицајне „политике" његовог уређивачког и програмског савета и посебно — то није никако нетачно — његовог уредника и директора Музеја друга Хранислава Ракића, човека чију иницијативност, залагање и умешно и добро вођење уређивачке активности треба у највећем степену овде признати и похвалити.

Затим су ту били писци — сарадници, чији је број — за прилике изван Београда — заиста значајно заступљен. У „Лесковачком зборнику", од много ових писаца сарадника саопштени су радови, као расправе, чланци, грађа или прилози чија је научна и културно-историјска вредност велика, и то у не малом броју случајева. Неколико сарадника Лесковчана — да их овде посебно не набрајам — својим прилозима ушли су такође у шири спектар наше историографије.

Сам Зборник, као публикација и културно-научно остварење, такође високо стоји у нашој издавачкој савремености. Све у свему, мислим, у „Лесковачком зборнику" је ово од таквог захвата, са таквом садржином и очевидним резултатима да, овом приликом, не би требало говорити и о ономе што је, на срећу, мање успело, што је пропуштено или погрешно, или што је компликација. Ширина захвата тематике, добри прилози, консеквентност издавачке политике, број сарадника — све то учинило је да „Лесковачки зборник" данас има угледно место у свету књиге, науке и културе пре свега у републици Србији. Имао сам прилике, заиста, да и у другим нашим већим центрима и другим регионима, као и у Београду, чујем доста лепих, пријатних и похвалних речи и мишљења о „Лесковачком зборнику". Са своје стране ја сам, разуме се, био увек због тога пријатно изненађен, а нарочито чињеницом да су то други рекли о „Лесковачком зборнику" и то, у много случајева, људи чије је мишљење компетентно и мериторно.

Али, на страну све оно што сам овде укратко изнео. „Лесковачки зборник", чији се XXV број управо појавио, сам је себи сведочанство, документација и учинак за четврт века свога излажења. Разуме се у контексту свих оних који су иницирали његову појаву, креирали његов програмски задатак, окупљали сараднике, уређивали га, настојали да се Зборник одржи, да се стално унапређује, да је актуелан и да остави племениту поруку савременицима, и онима који ће тек доћи — као смена генерација и живота — да је рад највећа људска вредност чији ефекти никада не застаревају и не падају у заборав. И што је можда још важније, да је племенита мисао и стваралачка енергија његових уредника и сарадника лежала у основи сталног и тачног појављивања „Лесковачког зборника", као потврда вредности таквога рада и човековог

живота. Они који долазе иза нас, биће у прилици да разложно, пажљиво и одмерено дају коначну оцену о досадашњим (и будућим) постигнућима „Лесковачког зборника", као и о нама самима који смо — зашто да се то не каже — сарађивали, пратили, радовали се и, једним делом свога живота, живели са Зборником, за Зборник и ради Зборника и његових лепих, добрих, значајних и незаборавних успеха и резултата.

На крају нека много добрих жеља и даљих успеха прати **наш** „Лесковачки зборник" који, већ сада, значи једно од највећих постигнућа у својој врсти делатности и рада.

Др Мирољуб Васић

Одсуство вишетомне синтезе Историје Југославије од њеног стварања до наших дана, као и синтезе историје југословенског комунистичког покрета између два светска рата, НОР-а и социјалистичке револуције, за којима се осећа све већа не само научна већ и друштвена потреба, последица је и резултат не само недовољних научноистраживачких напора већ, чини ми се, пре свега, и недовољне истражености, изучености и обрађености неких најважнијих процеса и збивања у појединим местима и регијама, без чега је рад на тим синтезама знатно отежан.

Смисао, вредност и значај историографске обраде локалне историје, као на пример Лесковца и његове околине, је велики, а поред осталог у откривању оних догађаја, појава, личности и процеса, чије би одсуство у историји Србије односно Југославије значило високу меру њеног осиромашења. Таква обрада доприноси разумевању ширих појава, догађаја, процеса, показује богатство, разноврсност живота, указује на пулсирање маса, односно на слојевитост историје, обезбеђује податке за шире анализе и оцене.

Због тога напори који се чине у том правцу задњих година у југословенској историографији, у чему Лесковац покретањем свога Зборника, као прилога обради своје богате политичке, културне и економске историје, 1960. године и припремањем и објављивањем 25 бројева тог Зборника може да послужи као изванредан пример, а његова Редакција и сарадници заслужују похвалу и признање.

У овом кратком историографском осврту на до сада објављене бројеве „Лесковачког зборника", желим искључиво да се осврнем на заступљеност и обрађеност у њима историје КПЈ и револуционарног радничког покрета у Лесковцу и његовој околини у међуратном раздобљу.

Желим да истакнем да је писање о југословенском комунистичком покрету у међуратном раздобљу, како у југословенским оквирима тако и у лесковачком крају, веома отежано јер је о том покрету, његовом животу и борби, људима који су носили тај покрет, изједначавајући се најчешће својим радом и особинама са оним најхуманијим и најпрогресивнијим у свом времену, остало недовољно података, мало писаних докумената, јер неки нису сачувани, понекад нису ни стварани или су пак намерно уништавани да не би у рукама класног непријатеља послужили као доказни материјал у борби против комунистичког покрета.

За време свог 25-годишњег излажења у „Лесковачком зборнику" је објављено више радова из историје радничког и комунистичког покрета Лесковца и његове околине у којима су захваћена и обрађена скоро сва најзначајнија питања из те историје. Објављени су такође и неки прилози југословенског карактера.

Без намере да се овом приликом исцрпније упуштам у набрајање и анализу свих објављених прилога, сматрам да ако бисмо, имајући у виду те прилоге, желели да извучемо нека општа запажања можемо констатовати следеће:

— Сви објављени радови, а њихови аутори су скоро искључиво школовани и већ афирмисани историчари, урађени су историјским методом и резултат су сериозних истраживања. Они већ сада чине добру основу за израду историјске синтезе тог покрета;

— значајнијих слабости скоро и да нема изузев да неки аутори, када пишу своје прилоге догађаје посматрају, анализирају и оцењују помало изван контекста конкретне историјске ситуације, као нешто за себе а не као део ширег таквог покрета у земљи;

— треба, пожељно је још више писати о људима, личностима, актерима тог покрета, о СКОЈ-у, омладини, иако је о томе већ доста написано више него у другим крајевима земље, о напорима, борби КПЈ за нови лик комунисте после 1937. године.

Ако је могуће, а мислим да јесте, треба обрадити, показати на примеру Лесковца и његове околине, суштину Титове платформе у борби за јединство КПЈ, за њено израстање у Партију маса и револуционарне акције, а суштина те платформе поред осталог, била је у следећем: Партија се у својој активности, борби мора ослањати на радничку класу и радни народ тј. на њихову акцију; Партија се мора ослободити секташтва и опортунизма и бити присутна као водећа снага и организатор радних маса свуда где се те масе боре, где су организоване или их је могуће организовати; борба за свакодневне захтеве маса мора постати полазна тачка за повезивање Партије, као револуционарне авангарде, са широким масама и за њено оспособљавање да усмерава акцију тих маса на револуционарне позиције; Партија, да би била авангарда, мора бити јединствена, а у њеним руководећим органима доминантан утицај треба да имају радници.

И да закључим, „Лесковачки зборник" представља научну публикацију високог нивоа, у чему је несумњиво велика заслуга његовог одговорног уредника Хранислава Ракића. Рад на његовом издавању треба са истом одговорношћу и преданошћу као и до сада наставити.

Ако имамо у виду Марксову оцену „да истина није само остварени циљ, већ и пут ка том циљу", а да је циљ нашег комунистичког покрета у међуратном периоду био (то му је програмски задатак) да освоји политичку власт тј. да припреми и изведе социјалистичку револуцију, јер је то предуслов за реализацију његовог историјског циља — изградње социјалистичког (комунистичког) друштва, односно да је циљ нашег револуционарног покрета, на челу са КПЈ, био ова наша социјалистичка Југославија, онда радови из историје тог покрета у Лесковцу и његовој околини који су до сада објављени у Зборнику као и они који ће тек бити објављени, недвосмислено доприносе ближем осветљавању и упознавању тог циља нашег комунистичког покрета и пута за његово остваривање.

Ти радови, такође, потврђују Лењинову тезу да социјалистичку револуцију не чини једна или више битака него читава епоха клас

них борби, односно показују да је револуционарни покрет лесковачког краја у међуратном раздобљу пружио значајан допринос израстању југословенског комунистичког покрета у револуционарни субјекат Краљевине Југославије, који ће после њеног слома, априла 1941, преузети историјску одговорност за суд бину њених народа и народности и повести их у револуционарну борбу за социјално и национално ослобођење, тј. у народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију.

Др Јован Ћирић

Већ код првих бројева шездесетих година „Лесковачки зборник" је најављивао да ће постати значајна публикација на југоистоку Србије. Данас, након четврт века излажења, мислим да се може рећи да су ове претпоставке потпуно потврђене. Па и више од тога. Данас се, чини се, већ може говорити и о његовој вишезначној и поливалентној мисији коју је у овом делу наше земље, као и у науци, вршио и коју врши.

Нека ми буде дозвољено да овде, на овом месту учиним једну мању реминисценцију. Хтео бих да подсетим на време кад се „Лесковачки зборник" као идеја, не без противника, зачињао и кад је са својим првим бројевима чинио прве, наизглед несигурне кораке, а данас видимо да је то био тријумфални поход. Покретачи „Лесковачког зборника" и његови први сарадници и оцењивачи ни у једном тренутку нису сумњали у сврсисходност и разложност појаве ове публикације, а реаговања читалаца и посебно оцене научне јавности били су већ од првих бројева позитивни и у знаку афирмације. Ипак, треба се присетити да први кораци Зборника нису свуда наилазили на разумевање и нису протицали без тешкоћа. За „Лесковачки зборник" у то време много су значили воља и морална чврстина редакције, одговорног уредника, протагониста и пријатеља који су од самог почетка веровали у овај пројекат. Осим позитивног пријема у науци није требало дуго чекати и на службено признање, које је уследило с десетим бројем, када је Зборник, колико ме сећање служи, награђен наградом ослобођења Лесковца. Позитиван пријем није изостао ни у јавности. У даљем протоку времена, осим монолитног издања „Лесковачког зборника", појавили су се и десеци књига његових посебних издања. Сва ова плодна делатност — осим за неуморну редакцију, одговорног уредника, верну сарадњу и поштоваоце Зборника — не може се, мислим, посматрати одвојено од улоге и рада Народног музеја. Овој установи у окупљању сарадника и подстицању разноврсног (поливалентног) истраживаштва Лесковца и његовог ужег и ширег гравитационог подручја припада часно место. Већина досадашњих знања и сазнања о овом делу наше земље — а чији списак и обим није за потцењивање — дугује активности и меценатству ове установе и њеног, по мени, исправног схватања своје улоге и дужности. Све ово: „Лесковачки зборник", Народни музеј, успешно организовани скупови истраживача, издавачка изложбена и друге делатности, — допринели су томе да Народни музеј у Лесковцу с његовом публицистиком и осталим делатностима изгради завидну позицију међу другим сличним установама у ужој Србији изван Београда.

Процењујући и уважавајући резултате рада Народног музеја у Лесковцу, посебно резултате у подстицању свестраног научног истраживања Лесковца и лесковачког подручја (углавном у домену друштвених наука) и резултате на пољу научне публицистике („Лесковачки зборник" и посебна издања) потекао је предлог да се рад Народног музеја и нарочито његова научна публицистика награде одговарајућом републичком наградом. Четврт века ове публицистике и двадесет и пет бројева „Лесковачког зборника" погодан су и подстицајан моменат да се покрене овакав предлог и материјализује оваква друштвена потреба. Утолико пре што је Народни музеј с Лесковачким зборником за његово десетогодишње излажење добио награду Лесковца. Подржавам овај предлог и предлажем да он буде један од наших ставова усвојених на овом скупу. У том смислу, ако је предлог прихватљив, одговарајуће друштвено тело (Социјалистички савез, Културно-просветна заједница, Заједница културе и сл.) требало би да формирају предлог и упуте га на меродавно републичко место.

Своју дискусију закључио бих с још пар напомена.

Публицистика (издања) Народног музеја („Лесковачки зборник" и посебна издања) има своју физиономију која се, такорећи без осцилација, одржала кроз четвртвековни период. Издања су за све ово време одржала основну физиономију (формат, насловну страну, решење корица, концепцију, садржај, прелом, сепарате, краћа резимеа на страном језику, научни ниво, рубрике, озбиљност, итд.) и тиме изградиле одређену концепцију и физиономску традицију (стандард), чему се одувек тежило и што је увек било цењено у научној публицистици. Ова традиција и изглед издржали су искушења времена, запамћени су и прихваћени како од сарадника тако, мислим, и од читалаца, што показује да је „Лесковачки зборник" са својим издањима од почетка био исправно конципиран и добро промишљен. Нема разлога, мислим, да ова концепција и изглед не буду и даље задржани, односно да се публицистика не креће већ утврђеним путем. Уколико би требало уносити одређене промене и новине, оне би се могле кретати ка извесним побољшањима, али на траси већ прихваћених и потврђених решења.

Драгутин М. Борђевић

Добро позната област Дубочица, дарована Немањи 1165. године од византијског цара Манојла Комнена „због његове чистоте и скромности", како се то каже у писаним документима онога времена, у ствари је уступљена младом Немањи из других, више политичких разлога и неког пријатељства да се придобије опасан сусед Немања који је гледао стално на југ.

Та тако даривана област је касније више из непознавања ствари проглашена непознатом земљом па је такво мишљење завладало у науци и то тако дуго до скоријег времена. А како се може десити да живи на том терену један народ по својој традицији, по својим народним обичајима које је неговао кроз векове на овом нашем, лесковачком терену где су се смењивале епохе и прожимале разне културе, који је имао своја предања и легенде, своја веровања, своју филозофију — једном речју своје народно стваралаштво а да се за све то не зна да све то буде за неке „тера инкогнита", крај без традиције?

Да само подсетимо на борбе и отпоре Николе Скобаљића освајачу Цариграда Мехмеду II 1454. године, или доба под Турцима кад је постојбина Николе Скобаљића — слободна планина Кукавица, била уточиште оних који се нису мирили са ропством, са хајдуцима, осветницима који су по планинским удолинама и ћувицима дочекивали турске порезнике који су носили отето народно благо и терали за Стамбол? Зна ли се да су дуго у Кукавици крстарили горски цареви Адривул са „тридесет" другова, па за њим Никола Мандрда, којим су именом мајке плашиле своју немирну децу: „Ћутите, те га иде Мандрда!" Зна ли се да планина Кукавица никад није била „ја л' без вука, ја ли без хајдука?" Да ли се зна да су у овим крајевима поникли неустрашиви борци у ратовима за ослобођење и побунама и да се та увек жива, борбена и бескомпромисна традиција континуирано продужава и у другом светском рату и после њега па да је баш у непосредној близини Лесковца, у планини Кукавици створено језгро отпора противу окупатора.

Но са таквим мишљењем се обрачунао један добар део лесковачке и не само лесковачке интелигенције и научних радника. Одмах после другог светског рата започето је веома озбиљно проучавање нашег народног живота — нашег народног стваралаштва. Чак је на тај посао указао своју пажњу и др Твртко Чубелић, познати научник и теоретичар народног стваралаштва и наше народне књижевности, познато име и перо у земљи и иностранству. Више од 20 година професор др Твртко Чубелић је веома чест гост нашег краја и нашег града.

Но иако је иза другог светског рата много урађено на разоткривању нашег народног стваралаштва, не може се потценити ни оно што је урађено пре рата, што је веома аргументовано и објективно записао Драгиђ Станковић у „Лесковачком зборнику", који такође подвлачи да је активност у том погледу после другог светског рата нагло порасла.

И пре рата, а особито после победе над фашизмом, осетила се потреба за једном научном публикацијом, али за то није било потребне иницијативе и услова. У друштву са Драгићем Станковићем, предлагали смо првом управнику Музеја Вељи Ивановићу да оснујемо једну годишњу публикацију која би обухватала грађу и материјале који се односе искључиво на лесковачки крај, али се та замисао није остварила све до 1960. године. Требало је да за управника Музеја дође млади професор историје Хранислав Ракић који је имао и слуха и разумевања па и афинитета за тај посао, нимало лак и веома одговоран, па да се оснује „Лесковачки зборник", који је рођен у доста тешким условима. Тако је Лесковац добио веома цењени годишњак научног карактера и први број је био на свега 140 страна да се касније, из године у годину, и квалитетно и квантитативно побољшава и подиже. У њему сарађују многи наши признати историчари, географи, социолози, антрополози, антропогеографи, етнографи, етнолози и људи других профила.

„Лесковачки зборник" може бити само на част Лесковцу као едиција од посебне научне вредности, но у исто време се њиме доказује да се у науци и култури могу остварити резултати од високог значаја и ван главних центара земље. Он је продро у високе научне установе и о њему се дају најлепше и најаутентичније изјаве признатих имена наших савремених научника и научних установа.

„Лесковачки зборник' има велик број својих сталних сарадника и сви су они скоро животно везани за њега и његову судбину. Сви сарадници се међу собом осећају присним пријатељима и свима је на срцу његово добро, његов успех. Због тога ова едиција неће доћи више у такву ситуацију, да дође у питање њен опстанак, а добро је говорио видовити, велики етнолог пок. проф. др Миленко С. Филиповић, кад смо му се једном пожалили на материјалне тешкоће: „Не брините, молим Вас, Лесковац неће никада дозволити да се Зборник укине".

Лесковац има пуно разумевање за „Лесковачки зборник" и то је за сваку похвалу.

Као један од оснивача, покретача и сарадника „Лесковачког зборника", но и као човек у поодмаклим годинама, узимам слободу да поздравим све сараднике од првог, у првој свесци писца првог чланка, др Владу Стојанчевића па све до задњих у XXV свесци, јубиларном броју. Посебно веома срдачно поздрављам ретко енергичног и брижљивог водитеља и уредника Хранислава Ракића са жељом да продужи рад на обогаћивању Зборника.

Јован Ф. Трифуноски

Био сам у сталној сарадњи са Народним музејом у Лесковцу од његовог оснивања до данас. У том раздобљу Музеј је био у незадрживом развијању — саградио је модерну зграду, обогатио збирке (археолошку, историјску, етнографску, нарочито збирку из народноослободилачког рата и револуције), организовао више научних скупова, изводио значајне научне пројекте, повремено организовао изложбе, предавања, окупио велики број сарадника широм целе наше земље, а изнад свега развио богату издавачку делатност. Због свега тога, како сам једном приликом и раније изјавио, Народни музеј у Лесковцу, може се назвати нашом малом академијом наука и уметности.

Данас смо окупљени поводом објављивања 25. свеске познатог годишњака — „Лесковачког зборника". Музеј има и неколико десетина других издања и ова публицистичка активност има непроцењиви значај: објављени су радови из разних научних дисциплина, а аутори су млађи и старији сарадници. У тим радовима спашена је од заборава драгоцена научна грађа и у радовима има врло успелих научних закључака. Због свега што је Народни музеј у Лесковцу остварио, мишљења сам да га треба предложити за добијање одговарајућег високог признања у СР Србији и СФР Југославији.

Драгољуб Ж. Мирчетић

„Лесковачки зборник" са својих 25 томова у 25 година редовног излажења представља једно, скоро непроцењиво историографско благо. У њему су сакупљени резултати дугогодишњих стрпљивих и обимних истраживања многих научних радника и истраживача из свих крајева наше земље, па и из Ниша и његове околине, најближих суседа Лесковца. Захваљујући великом залагању Редакционог одбора и његовог уредника Хранислава Ракића, који је ангажовао велики број аутора — сарадника Зборника, многе чињенице из историје јужне и југоисточне Србије, а и шире — ја говорим само о историји народноослободилач-

ког рата и социјалистичке револуције — просто су отете од заборава и остављене садашњим и будућим генерацијама да се напајају патриотизмом и храброшћу борбе наших народа од бројних поробљивача.

Отвореност Зборника за све ауторе без обзира из којих крајева долазили и којом се научном дисциплином бавили, настојања и широкогрудост Редакционог одбора, а посебно уредника Хранислава Ракића, били су они активни подстицајни елементи да је и релативно већи број аутора из Ниша и околине започео своју активну сарадњу у „Лесковачком зборнику". Ту није било локализма ни затварања у сеоске атаре који и данас обично и све више прате наше многобројне културне манифестације, пре свега часописе и зборнике, као да је сваком срезу, чак и општини животни сан да има свој, и само свој часопис или ревију, од својих и само својих аутора. То је она драгоцена и у основи племенита социјалистичка тежња „Лесковачког зборника", чији се ниво на тај начин још више подиже и у очима нишких аутора.

У 25 објављених томова Лесковачког зборника, нишки аутори су у потпуности искористили пружену им прилику да што више прикажу резултате својих истраживања у разноликој тематици.

Двадесетак наших аутора у „Лесковачком зборнику", који се приказују по реду јављања и објављивања својих прилога у Зборнику и по тематици:

др Јован Ћирић, професор Универзитета у Нишу јавља се од 1964. године, од четвртог броја, са укупно до сада 13 објављених прилога; Драгољуб Мирчетић, историчар, од 1968. године, са 16 прилога; Борисав Андрејевић, стручни сарадник Завода за заштиту споменика у Нишу, од 1972. са два прилога и др Слободанка Стојичић (она је иначе Лесковчанка, професор Правног факултета у Нишу) јавља се од 1974. године, са седам прилога и једним дужим сепаратом; Севделин Андрејевић, директор Радио Ниша од 1978. са два прилога; мр Недељко Богдановић, предавач на Универзитету у Приштини, од 1978. године, са једним прилогом; др Радослав Раденковић, професор, од 1979. године, са три прилога; професор др Димитрије Кулић, са Правног факултета у Нишу, јавља се тек од 1972. године и мр Радоје Костић, потпредседник МРЗ Ниш, од 1983. године, са два прилога. Од 1984. године у Зборнику су присутна још четири нишка аутора: др Новица Ранђеловић, са једним прилогом, пуковник Јован Максимовић, Бура Златковић и генерал Станимир Јовановић, сви са по једним прилогом. Дванаест аутора са укупно 54 прилога, бројка која много говори, а још више значи за историографију југоисточне Србије.

Истраживачке просторије на којима се и по којима се крећу нишки аутори у „Лесковачком зборнику", обликују се у три сегмента: стара историја Србије (пре и после ослобођења ових крајева од Турске власти), историја НОР-а и револуције, и трећа, заступљена са много радова из области етнографије, лингвистике, демографије, урбанизма, културног наслеђа, митологије (легенде) и других.

Веома је богато и разноврсно интересовање нишких аутора за многе научне дисциплине и њихове сегменте. Много радова из старије историје дали су Севделин Андрејевић, Борисав Андрејевић и нарочито Слободанка Стојичић, све из периода непосредно пре и после ослобођења ових крајева испод петвековне турске власти: „Револуционарна делатност тајне нишке организације против Турака 1881. године"; „Економске везе нових крајева са кнежевином Србијом до ослобођења од Турака"; „Привремена организација власти у новоослобођеним крајевима Србије" и други, укупно десетак радова из ове тематике, речито говоре о нараслом интересовању и нишких аутора за тај период историје ових крајева Србије и за релативно богато и великим делом обухватно истраживање, иначе веома богате архивске документације за тај период.

Значајно је и богато интересовање нишких аутора за историју недавно прохујалног другог светског рата, народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, мада је број аутора из те области релативно узак: само др Димитрије Кулић, Драгољуб Мирчетић и мр Радоје Костић, а од 1984. и Станимир Јовановић, Бура Златковић и Јован Максимовић.

Њиховим прилозима у „Лесковачком зборнику" најбише су покривене 1941. и 1942., мање 1943, а још мање 1944. година, сем 25. броја Зборника који доноси материјале баш из те, 1944, задње године рата, са задњег научног скупа одржаног у Лесковцу. То су радови који обрађују народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију, односно Комунистичку партију Југославије као авангарду радничке класе и организатора и предводника те славне борбе и Савез комунистичке омладине Југославије, неисцрпни извор кадрова за револуцију и Партију. Покривени су многи сегменти из историје НОР-а и револуције: историја Партије, СКОЈ-а, партизанских одреда, непријатељских офанзива, злочиначке активности немачких и, пре свих, бугарских окупатора и контрареволуционара, затим формирање и организација народне власти и мада мање о масовним организацијама, просвети и друге.

Посленици на другим научним сегментима су: професор Јован Ћирић, са много радова из урбанизма, демографије, историје насеља, просторних структура, архитектонског наслеђа, уопште речено његов круг научног интересовања је велики и пажње вредан; Борисав Андрејевић са историјатом појединих културних споменика, мр Недељко Богдановић, из филологије, затим др Радослав Раденковић, са етнографијом, народним лирским песмама, обичајима и легендама и, др Новица Ранђеловић, са радом из области флоре и фауне.

Велики број радова поникао је и са многих научних скупова, које је у протеклим годинама организовао Редакциони одбор Зборника, односно Народни музеј у Лесковцу. Били су то значајни научни скупови чија је тематика увек била актуелна; они су се односили на најпознатије датуме из историје НОР-а и социјалистичке револуције. Као већ уходани и сасвим оријентисани облик окупљања научних радника и истраживача, сваки овај скуп, са брижљиво одабраном тематиком, инспирисао је и повео и нишке ауторе да за исте припремају значајне, аргументоване и историографски верификоване радове, чиме се знатно обогаћивало већ постојеће благо на ове теме у овом крају Србије. Нишки аутори тако су добили значајну и у земљи познату могућност објављивања својих сазнања и место за размену научних информација са својих сектора.

Редакција Зборника вешто је избегла и још увек избегава латентној опасности, тзв. тематских бројева, иза којих, по мом скромном мишљењу, као увек стоји намера заговорника ове идеје да створе општи, у основи

елитистички часопис, зборник или ревију. Како је „Лесковачки зборник" у многим својим бројевима доносио материјале са научних скупова, то је он истовремено био и тематски, али и уз објављивање много радова и прилога из свих других научних грана и сектора. Концепцију, донекле тематских бројева, Зборник мислим да испуњава и објављивањем многих, других и на научном нивоу обрађених сепарата — прилога Зборника.

Сигуран сам да нисам усамљен у овако ласкавом мишљењу о концепцији уређивачког одбора „Лесковачког зборника", јер овим и ми, нишки аутори, само одајемо дужно признање огромном напору који је, у сарадњи и са многобројним ауторима из целе земље обавила Редакција Зборника и њен уредник Хранислав Ракић, на оном дугогодишњем и искуственом афирмативном приказивању свих оних вредности које се односе на, пре свега историјску тематику НОР-а и социјалистичке револуције, али и признање и наше искрено дивљење за све раднике Народног музеја у Лесковцу, као и за потпуно разумевање надлежних власти и друштвено-политичких струк тура града Лесковца, што су подржавали и помагали излажење свих 25 томова „Лесковачког зборника".

Др Милан М. Миладиновић

„Лесковачки зборник" спада у мали број годишњака који већ двадесет пет година непрекидно излази, и из тома у том презентира нове научно обликоване чињенице из историјске прошлости Лесковца и шире околине. У њему се налазе нове идеје и емпиријска грађа која нам омогућава да дубље заронимо у оно што је било, ради овога данас и онога што тек треба претворити у материјалну и духовну културну стварност и тако успоставити историјски континуитет у трагању за истином у друштвеном развоју. Тиме се превазилазе и садашња сазнања која су само део откривене истине о прошлости и онога што тек треба открити и предвидети оно што ће се тек догодити.

(1) Континуитет историјског развоја видљив је из онога шта је до сада сазнато и публиковано у Зборнику, али и дисконтинуитет као део дијалектичког развоја људског друштва. Разноврсност радова показује да су углавном покривене историјским истраживањима све главне линије историјског развоја. У њему је објављено 686 библиографских јединица. Средњи век је обрађен у шест, турски период у 47, новија историја (од 1878) у 13, раднички покрет у 235, етнологија у 135 и друге научне гране у 250 библиографских јединица. Најмање има обрађених питања из периода од 1945. године до данас.

(2) Зборник представља документат о великим историјским, материјалним и културним вредностима које су створене на овом тлу. Али, и више од тога јер је све научно обликовано и представља део културе народа и снажан чинилац развоја патриотске социјалистичке свести. Свесни смо међутим, да се ради само о делимично откривеним вредностима и истинама, што захтева даља научна истраживања.

(3) Ширином захвата у историјску прошлост Лесковачки зборник доказује да историја није збир неповезаних догађаја него целина људског живљења, рада, страдања, развоја, застоја и континуитета. Ту се догађаји преплићу, узајамно прожимају, условљавају, закономерно дешавају. Разуме се, још није сагледан тоталитет историјске прошлости, још се Зборник јавља као мозаик делова целине историјске прошлости и не представља синтезу онога што се догађало. Из тих разлога објављени радови служе за ширу синтезу из области појединих историјских грана, и на нама је да у даљем раду учинимо да се створи историјска синтеза сврстана као општа историја.

(4) Сарадници Зборника представили су домете онога што су претходне генерације урадиле за своју слободу, културни развој, национално одржање, побољшање услова живота. Тиме су стварале основу и за садашњи развој. Стога је дужност покољења данас, и у будућности, да се одговорно односе према створеним вредностима стварајући више и вредније како би будућим генерацијама оставиле дело које ће их инспирисати да достигну још већи домет у свом развоју. У том историјском континуитету и дисконтинуитету остварује се друштвени развој и међугенерацијска одговорност без које нема претварања будућег у садашње и прошло.

(5) Веома је значајно за обогаћење историјског материјализма што су у Зборнику објављивани радови у којима се виде законитости настанка и важења појединих историјских епоха. На основу тога уочава се друштвени детерминизам и могућност слободног деловања појединаца, класа и партија. Ово сазнање је веома битно за развијање научног погледа на свет.

(6) Свака научна дисциплина заступљена у Зборнику, ако се посматра историјски тоталитет, води ка сазнању свега што се дешавало у прошлости на тлу Лесковца и околине. Стога је овај годишњак добио у свом научно-истраживачком квалитету, а научници — сарадници су дошли до сазнања о нужности праћења историјске прошлости са становишта научне дисциплине којом се баве повезујући резултате свог истраживања са резултатима других научника. Међу научницима остварен је међусобни утицај што се позитивно одразило и на праћење историјске прошлости у свој својој сложености и међусобном прожимању. То је пут да се оствари и тоталитет научног истраживања историјске прошлости чему треба да се и убудуће тежи.

(7) Нова сазнања до којих се долазило из тома у том представљају обрачун са истинама које су до тада важиле као целовите и општеважеће. Није се ишло да се оне потпуно одбаце него да се изврши корекција, да се да богатија садржина и прошири њен обим.

(8) Критички однос био је заступљен у Зборнику, али не у тој мери да би се директно указивало на претходне заблуде, недоречености, нецеловитости у коришћењу докумената како би се сазнала целина истине. Уколико је Редакција и инсистирала на томе дошла је у сукоб са појединцима који су се, мимо науке, јављали као арбитри шта је историјска истина а шта не. Тиме је гушена критичка реч и полемика, која је неопходна да се дође до стварне истине. Из тих разлога треба неговати полемику која би се заснивала на стварним чињеницама и без етикетирања научних радника.

(9) Нужан је и критички однос према оно ме што се раније дешавало. То је научна дужност. Правдати оно што се дешавало да се морало десити — или да је све позитивно — значи нудити заблуде место научне истине. Тиме се даје алиби за све оно што су људи радили и стварали да су то чинили без лута-

ња, промашаја и заблуда. Ниједан народ, па ни српски, није био имун од грешака у одређеној епохи.

(10) У „Лесковачком зборнику" умногоме је дато специфично историјско време у коме се стварала историја. Одразити време сваке историјске епохе, полазити од онога шта се дешавало а не онако како би било пожељно да се дешавало, дати однос класних снага, сазнати степен развоја производних снага, пратити степен свести, обичаја, навика, схватања, морала, религије и све то довести у међусобни однос — задатак је који је делом остварен. Са страница Зборника види се назирање друштвених идеја које су владале у појединим историјским периодима преко реализације у материјалној и духовној култури, која је само делом откривена.

(11) Највише простора, ако се узму појединa историјска раздобља, у Зборнику је дато радничком покрету и НОР и социјалистичкој револуцији. Ово је и разумљиво, јер се ради о непосредној историјској прошлости, која је остварила нови квалитативни скок из класног буржоаског у социјалистичко друштво и отворила нову историјску епоху развоја Србије и Југославије. Користи се моменат да се и путем мемоарске грађе дође до приближне историјске истине, јер је мало остало примарних извора. Сазнање да је мало остављено из ранијих епоха, и да се не би поновила таква историјска грешка, довело је до тога да се у Зборнику и наће толико радова о овом историјском периоду. Ту су и живи учесници догађаја који настоје да оставе довољно докумената и доказа како би НОР и револуција могли да буду целовито и што адекватније историјској истини обрађени. Некоме може изгледати да је много урађено на истраживању недавне прошлости. Међутим, била би то велика заблуда уколико такво уверење овладa научним истраживачима. Објављене су многе монографије, научна дела, студије, докторске дисертације, па ипак смо далеко од тога да тврдимо како је на овом плану много урађено.

(12) Редакција Зборника и аутори трудили су се да не дође до вулгаризације, апологетике, хвалоспева ономе што се десило у НОР и социјалистичкој револуцији. Ради се о великом историјском делу па би му свако додавање штетило ако се схвати као могуће, реално, остварено. Међутим, и поред великих успеха и критичког односа, ту и тамо било је апологетике и некритичког приступа. Томе су углавном доприносили чиниоци изван Зборника, који су изражавали непотребну бојазан да ће се истицањем онога што је спорно и споредно, а готово законито се јавља у масовним народним и класним покретима какви су ратови и револуције, умањити вредности револуције, а пре свега, њихов допринос општој победи. Сигурно да је ова бојазан била непотребна и неоправдана. Историјска истина мора бити највреднија ствар која може само да докаже величину дела које је створено, јер су га стварали људи надахнути великим идејама и идеалима. Њега су стварали људи који су били у потлаченом положају, експлоатисани, неуки, млади и без животног искуства, људи који су својом вољом, хероизмом, одношћу, упорношћу и одушевљењем за ново друштво остварили историјски задатак и винули се међу ствараоце историје. У научним студијама треба да се каже колика је била њихова снага и у којој их је мери инспирисала револуција да дођу до изражаја и патриотизам и револуционарна опредељеност. Они су стварали револуцију, али и она је стварала њих. Она им је омогућила да испоље своје вредности. И био би велики промашај ако би се процес сазнавања историјске истине о НОР и социјалистичкој револуцији и послератном развоју зауставио у било ком делу зато што није по мери овог или оног утицајног чиниоца — било из НОР и револуције или данас из периода социјалистичке обнове, изградње и самоуправљања.

(13) Континуитет и дисконтинуитет историјског развоја биће видљив ако се настави у већем обиму са изучавањем периода обнове и изградње и социјалистичког самоуправљања. Тек тада ће се видети ток идеја, међупоколењска повезаност, револуционарни скокови, вредност идеала као оријентира и извора инспирација за стваралаштво и велика улога личности, Комунистичке партије Југославије и радничке класе, родољубља, револуционарне свести и моралних вредности. У том правцу би редакција Зборника морала да развија активност и усмерава научна истраживања. Могло би се отворити посебно поглавље око кога би се окупили научни радници и научни истраживачи из свих области друштвеног живота који се баве историјом — послератним друштвено-економским, политичким, етнолошким, етичким и другим темама. Ово је тим важније зато што нам се чини да знамо много онога што се десило после НОР и социјалистичке револуције, да имамо сачувану историјску грађу и слично што је, међутим, велика заблуда. Највећи противник историје јесте заборав, небрига према садашњости као историјској пролазности и архивској грађи, која је понекада изложена пропадању.

(14) Редакција „Лесковачког зборника" омогућила је истраживачима да објављују своја дела и тако омогућила да научни резултати постану доступни широј јавности. Отворена је и могућност да се валоризују сазнања до којих се у ранијим истраживањима дошло, да се остварује континуитет у научном раду и да се тако на овом плану реализује задатак Савеза комуниста о изградњи марксистичке револуционарне и вредносне свести научног погледа на свет.

(15) Са правом се очекује, више него до сада, да ће наставници и професори историје користити „Лесковачки зборник" као извор нових сазнања која затим треба даље ширити у школама. Овим се подиже општа култура и научно сазнање наставног кадра и остварује васпитни утицај на ученике уз стално подизање знања из давне и недавне прошлости Лесковца и околине. Ту се развија и сазнање о потреби чувања народног блага створеног у борби човека за боље услове живота. „Лесковачки зборник" треба да користе и они који се у школама баве другим наукама које предају. Места има и за психологе, етичаре, социологе, политикологе, географе, наставнике српско-хрватског језика и др. Наиме, свако може да нађе за себе одговарајуће историјске изворе за развијање своје научне дисциплине и неговање југословенског социјалистичког патриотизма и свести. У том циљу се мора превазићи схватање да је Зборник годишњак који се бави само историјом и да је намењен историчарима, а не и осталим наставницима.

(16) На основу онога што је презентирано у „Лесковачком зборнику" види се марксистичко-дијалектички приступ историјској прошлости. У радовима нису само потврђиване

марксистичке истине о друштву, него је дошло и до њиховог богаћења новим сазнањима.

(17) Оно што треба урадити јесте:

а) више обрађивати послератни развој Лесковца и околине у склопу општих кретања у Србији и Југославији;

б) поново створити простор за објављивање критика објављених дела у којима се у целини или делимично обрађује Лесковац и околина (научне студије, монографије, публицистичка дела, књижевне творевине, политикошке књиге итд.). Ово је потребно да би се остварила критика онога што не представља историјску истину и не изражава специфичност историјског развоја овог краја, и извршила валоризација онога што представља стварну вредност;

ц) било би потребно да се објављује библиографија радова који су објављени у току године о НОР и револуцији на југу Србије, јер се мало у јавности о томе зна;

д) треба пратити осврте који се у средствима информисања дају на Зборник у целини или на поједине радове публиковане у њему како би се видео остварени утицај;

е) ангажовати се да средства информисања Лесковца и околине и шире више прате Лесковачки зборник, јер по својим научним дометима и важности за историју Србије и Југославије то заслужује. Досадашње праћење само давањем садржаја у „Нашој речи" је добро и пожељно, али недовољно, док се часопис „Наше стварање" не осврће на Зборник;

ф) пожељно је да се у једном од наредних томова Зборника објави списак установа, организација и институција са којима се обавља размена како би се видео стварни домет ове научно-истраживачке публикације.

(18) На крају било би неправедно не указати на чињеницу да је настанак, развој и високи научно-истраживачки домет „Лесковачки зборник" умногоме постигао захваљујући његовом уреднику Хранославу А. Ракићу. Тиме се не умањује допринос и Редакције у целини и сарадника који су настојали да се доказују и истовремено да допринесу већем научном домету и својих радова и Зборника. Хранислав Ракић је својом ангажованошћу, окупљањем познатих научних радника, али и оних који тек чине прве кораке у науци, критичким односом и храброшћу да се бори за историјску истину без обзира на то ко се с њом не слаже — показао да му је истина прича од било којих награда. Ради се о личности која у себи обједињује уредника и научног радника.

Редакцији „Лесковачког зборника" дугујем захвалност што ми је омогућила да од 1969. године непрекидно објављујем своје радове у којима настојим да на научној основи допринесем сазнавању целовите историјске истине о прошлости Лесковца и околине.

Добривоје Каписазовић

Пошто у свему прихватам изјаве учесника просветне установе угледају на „Лесковачки зборник". Град Лесковац има услова за наредницима и сарадницима, нећу то понављати, но само изјавити жељу да се тако настави и успева, а да се и друге институције и друштва и просветне установе угледају на „Лесковачки зборник." Град Лесковац има услова за напредовање у свему.

У вези са Зборником пожелео бих да убудуће више простора посвети обради трагова из наше прошлости и то из ужег подручја, ангажујући историчаре, просветне и јавне раднике да о томе пишу а њихове чланке и саопштења не само штампати него и сепарате издавати у већем броју тако да се могу делити ученицима, студентима и грађанству.

Овај предлог заснивам на чињеници: наша деца и омладина (да не говорим о старијима) нису упозната са историјом свога краја и не знају за многе догађаје и личности из давне и скорашње прошлости. А доказа за то има. Ко је за то крив нећемо у то улазити, али важно је такве пропусте исправљати. А то је дужност свих Лесковчана.

Предложио бих чак да се уведе један час у школи — из историје прошлости завичаја. А ево зашто. Недавно сам срео једног младића у Улици Николе Скобаљића (на жалост, тада се рушила кућа мога оца у тој улици) и, уз пут, упитао: Ко је био тај Никола Скобаљић, чије име улица носи? Није знао да ми каже, а рекао ми је да је студент. Згрануо сам се, наљутио и ожалостио... После сам, провере ради, питао неке малишане: о Скобаљићу, војводи Стрељи (на жалост на уличним таблама стоји „СТРЕЛА") о неким бунама и др., али скоро никакав одговор нисам добио.

Сматрам да деца то треба да знају, али неко мора да им помогне. И како данас наши људи немају времена ни за шта, то би чланци о тим догађајима, збивањима и личностима у „Лесковачком зборнику" и њихови сепарати омогућили деци да то читају и запамте.

Ја рекох и остадох жив. Нека су нам живи уредници и сарадници „Лесковачког зборника", и нека га унапређују све више!

Вера Ристић

Желим најпре да честитам двадесет пет година редовног излажења „Лесковачког зборника", у стручним и научним круговима веома цењеног годишњака који, усто, излази увек на време, што је права реткост међу публикацијама ове врсте.

Као историчар уметности осврнула бих се на написе из историје уметности, који се, од кад у музеју постоји историчар уметности, чешће појављују у Зборнику.

Мислим да је дужност историчара уметности не само да изучава појаве које га нарочито привлаче и токове у савременој уметности, што му је можда најближе, већ мора и да се позабави уметницима који су стварали у оквирима средине у којој и они делују или су из те средине потекли. Рекла бих да се само тако стичу услови за комплексно сагледавање наше уметности и њеног одраза на ствараоце и на културне токове у тим срединама.

У том смислу хтела бих да истакнем два значајна рада мог колеге Срђана Марковића, објављена у Зборнику.

Напис о Христифору Црниловићу први је обиман рад о овом уметнику. Њим су значајно допуњена наша знања о овом истакнутом међуратном сликару и етнологу и скупљачу који је из ваших крајева.

Други напис је „О учитељима вештина у Лесковцу од ослобођења Турака до 1941." и представља значајан прилог изучавању ликовне културе Лесковца као и културе и њених токова на ширем плану. Овим написом је, вероватно у последњем тренутку, на основу

крајње оскудне писане грађе и сећања савременика, спасено од заборава, реконструисано и научно проучено ово важно раздобље у култури Лесковца.

Будући да у културној прошлости и садашњости града има још неистражених аутора који су стварали између два рата и у послератним годинама, надам се да ћемо резултате тих истраживања ускоро читати на страницама „Лесковачког зборника".

Мр Милица Бодрожић

Изучавање друштвено-политичких група и организација у току НОР-а је кључно питање рата и револуције. Само њиховом правилном обрадом може се установити ко су носиоци револуције на југу Србије. Овом проблему се у „Лесковачком зборнику" приступило темељно још од првих бројева, нарочито кад је реч о КПЈ организатору НОР-а и револуције. Тако је Хранислав Ракић аналитички обрадио рад КПЈ у лесковачком округу 1941. (VI, 5—21). Он посебно прати ток припрема за оружану борбу, скупљање оружја, организовање војних комитета који раде с официрима б. југ. војске и формирају ударне групе. Даље се прати рад Партије на дизању устанка, стварању одреда, велике слободне територије и формирање НОО-а.

КПЈ лесковачког ратног округа у 1942. је приказао Х. Ракић (VII, 195—209). Аутор износи тешку ситуацију почетком 1942. на овом терену и наводи број чланова КП у одредима као и стање у њима. Обележава се годишњица смрти Лењина. У време пролећне офанзиве изгинуо је велики број истакнутих комуниста. После офанзиве оживљава партијски рад. ОК КПЈ и поред великих губитака не престаје да ради. То потврђују извештаји из којих се види да током пролећа и лета КПЈ успева да учврсти и продужи борбу против непријатеља. С јесени се стварају партијске мреже у градовима и селима, оснивају НОО-и, скојевци попуњавају одреде који уништавају живу и материјалну снагу непријатеља.

Х. Ракић је писао о раду КПЈ лесковачког округа у 1943. (V, 119—133). Подвлачи се велики значај боравка Св. Вукмановића Темпа. Он пише о деловању ОК КПЈ Лесковца и Топлице. Ракић износи организациону структуру партијске организације у војсци и њен метод рада. Аутор такође говори о раду ОК КПЈ и СК КПЈ у лесковачком ратном округу и формирању општинских и рејонских комитета КПЈ. Он истовремено указује на идеолошко-политички рад са члановима КПЈ. Описује реорганизацију СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу и Градског бироа Лесковца. Посебно се прати рад КПЈ у другој половини 1943. на терену ОК Лесковац и Врање. Аутор подвлачи да је захваљујући снази покрета 10. X 1943. формирана Прва јужноморавска бригада, а пре тога на терен Пусте Реке долази Благоје Нешковић који ту бригаду формира и пружа помоћ партијској организацији.

Рад КПЈ на југу Србије у 1943. је обрадио Х. Ракић (XIV, 29—40). Аутор износи ситуацију у Нишу после фебруарске партијске провале и партијски рад на терену ОК КПЈ Лесковац и Врање од априла до јула 1943. Има речи и о идеолошко-политичком и образовном раду на југу Србије у 1943, као и раду КПЈ на терену југа Србије у другој половини 1943. Аутор закључује да је 1943. била година у којој се ослободилачка борба на југу Србије консолидовала и разбуктала захваљујући систематском раду КПЈ овог краја којој је помоћ пружао ПК КПЈ за Србију.

Х. Ракић је описао рад КПЈ лесковачког ратног округа у 1944. (VIII, 229—242). Аутор констатује да је ослободилачка борба на југу Србије као део општејугословенског НОР-а 1944. имала огромне успехе. У пролеће и лето је створена велика слободна територија на коју прелазе јула 1944. ПК КП за Србију, Главни штаб НОВ за Србију и одатле руководе коначним ослобођењем Србије. С јесени 1944. ослобођен је лесковачки ратни округ. На њему се организује рад на помоћи НОВЈ за коначно ослобођење.

Венцеслав Глишић је у раду „Развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац 1941—1942" (XVI, 7—22) најпре изнео организациони развој КПЈ на овом терену у назначеном периоду. Наведен је социјални састав организације ОК КПЈ Лесковца. Затим се хронолошки износи војна активност КПЈ, па однос КПЈ према НОО и другим организацијама НОП-а и технику и везе ОК КПЈ за Лесковац. Истиче се да је делатност КПЈ у прве две године НОР-а и револуције на терену ОК КПЈ Лесковац створила солидну основу да јужна Србија постане центар даље борбе против непријатеља.

Милан Борковић је обрадио КПЈ Лесковца као организатора НОБ у округу (I 1943 — маја 1945) (XVI, 23—38). На почетку рада се говори о КПЈ Лесковца као организатору НОР-а I—XII 1943. Даље се описује КПЈ у борби за коначно ослобођење (I—XI 1944) када се стварају нови окружни комитети и 7 дивизија НОВЈ. Има речи и о КПЈ Лесковца од ослобођења Србије до маја 1945.

У „Развоју и делатности Скоја у Лесковцу и околини 1941—1945" Х. Ракић (XVI, 49—74), је на основу постојеће грађе и до тада објављене литературе, писао о проблемима у раду Скоја 1941—1942. После тога се приказује омладински покрет Лесковца и околине 1943. Изнет је и садржај рада и актива и виших форума Скоја. На ослобођеној територији Пусте Реке 1943. налазио се ОК Скоја за Лесковац и Топлицу и чланови ПК Скоја и ПК КПЈ за Србију што је омогућило да се теоријски рад подигне на виши степен а омладина ради на прикупљању добровољних прилога. Они су добро дошли при формирању Прве јужноморавске бригаде. Наводе се самосталне акције Скоја половином 1943. као и активност Скоја у низу места. Подвлачи се велики значај провала у скојевску организацију у другој половини 1943. у Лесковцу и Прокупљу. Ракић описује рад и активност скојевске организације и организационо јачање и учвршћивање УСАОЈ-а у 1944. Тада је скојевска организација лесковачког округа била бројна, јака и организационо чврста. Организују се нови одбори УСАОС-а. Велики број омладинаца одлази у јединице НОВЈ а одржавају се бројне конференције и друге акције.

Петар Кочаведна је приказао Ској лесковачког округа у НОП одредима (XVI, 155—162). Аутор каже да је масовно учешће Скоја и омладине за ослобођење народа од окупатора резултат остварених успеха између два рата. Подвлачи се велики значај окружног саветовања КПЈ 22. VI 1941. Током јула 1941. одржавају се састанци актива Скоја на којима се говори о одласку у НОП одреде. Наве-

ден је ток формирања одреда и јачања њихове ударне моћи. Износи се и организациона изградња Скоја у НОП одредима на овом терену.

Кратак осврт на рад КПЈ на организовању војних курсева 1941—1945. дао је Бошко Крстић (XVI, 163—165).

Стојан Јоле Николић је описао рад КПЈ на организовању и учвршћењу већих војних формација НОВЈ на лесковачко-топличком подручју II 1943 — X 1944. (XVI, 167—176). Аутор се посебно задржава на фази од формирања Првог јужноморавског одреда до формирања Прве јужноморавске бригаде (II—X 1943). У то време Главни штаб Србије је имао сталне и добре везе са Врховним штабом НОВЈ. Николић наводи календар формирања и број бораца јужноморавских бригада, затим осам дивизија што је било од огромног значаја за развитак НОП-а уопште, а посебно за развитак органа власти и других ослободилачких организација током 1943. и 1944. То је омогућило да су Главни штаб Србије, Главни НОО Србије и ПК КПЈ за Србију комплетни у јулу дошли на лесковачко-топличко подручје и наставе са руковођењем ослободилачке борбе у Србији до коначног њеног ослобођења, тј. ослобођења Београда.

Улогу и значај партијске технике у НОР-у и револуцији у лесковачком крају у свом саопштењу изнели су Борко Цекић и Добривоје Аранђеловић (XVI, 75—96). Најпре се говори о организацији рада и организационим принципима рада технике. Они пишу и о друговима који су руководили техником у партијским руководствима, окружним и среским комитетима, вези технике и агитпропа Партије. У наредном излагању се износе подаци о садржини рада технике. Дато је више података о учесницима који раде на техници, о условима рада, о смештају технике и о породицама код којих је техника била смештена и радила, о бризи и пожртвовању наших људи да се омогуће максимално бољи услови за рад технике. Приказује се начин набављања материјала за технику, чување партијског материјала, кретање и рад технике, рад на куцању матрица, руковођење техником, техника Јабланичког НОПО, техника у пекари Гојка Зечевића и др.

Милан Миладиновић је написао прилог о организационој структури и садржају рада партијске организације НОВ и ПО на југу Србије 1941—1945. (XX, 69—91). Рад је написан на основу бројне литературе и објављене и необјављене грађе. Аутор констатује да је један од основних задатака на коме су комунисти радили био стварање и јачање оружаних снага НОБ и формирање партизанских одреда а касније бригаде и дивизија. Миладиновић најпре износи организациона питања КПЈ (партијско руковођење НОП одредима и говори о партијским састанцима), затим наводи садржај рада партијских организација у јединицама НОВЈ.

О значају Оснивачког конгреса КП Србије објављен је осврт В. Глишића (XV, 5—8). Конгрес је одржан у ослобођеном Београду 8—12. V 1945. док су још вођене завршне борбе. Глишић подвлачи значај одлуке ЦК КПЈ о оснивању КП Србије и каже да је она од велике важности. Тиме је остварена могућност да Партија још више учврсти своје политичке позиције и тешње се повеже са радничким, сељачким и осталим масама.

М. Борковић је описао Ској и омладински покрет на југу Србије у другој половини 1943. (XIV, 51—62). Милан полази од чињенице да је Ској и уопште напредни омладински покрет био јак и у периоду пред II светски рат. Он по годинама износи број чланова Скоја у појединим градовима 1941, 1942. и 1943. и пише о учешћу скојеваца и омладинаца у јединицама југа Србије у другој половини 1943. и њиховим акцијама. Описује и деловање скојевских организација у назначеном периоду у појединим градовима југа Србије.

Ској у јужноморавским бригадама је приказао П. Качавенда (XIV, 89—93). Аутор констатује да се основна активност Скоја у свим јединицама НОВЈ спроводила у активима Скоја који су били основно револуционарно језгро у јединицама НОВЈ на које се КПЈ ослањала у реализацији своје политике.

М. Миладиновић је обрадио рад и борбу партијске и скојевске организације Пусте Реке маја—јула 1943. (XIX, 73—91). Аутор описује партијске ћелије и активе, састанке ОК КПЈ у Кацабаћу и Плавцу, партијско саветовање на Радану 6. V 1943, метод и садржај рада партијских ћелија, чланове КПЈ из Пусте Реке на другим теренима, рад и борбу скојевске организације, рад рејонског руководства Скоја Косанчића, чланова СК Скоја са терена доње Пусте Реке, марксистичко образовање и васпитање, НОО-е, деловање одбора НО фонда, активност АФЖ-а, антифашистичке омладинске организације, оружане активности партизана доњег дела Пусте Реке, чишћење тог терена од шпијуна, као и непријатељске репресалије.

Костадин Коцић описује неке везе и јавке ОК КПЈ Лесковца са ПК КПЈ за Србију и слободном територијом 1941—1944. (V, 181—6). Аутор констатује да је одржавање веза између партијских комитета и партизанских одреда током НОБ захтевало ванредну будност, умешност и сналажљивост. Настојало се изнаћи начине да се веза ни по коју цену не открије а ако до тога дође да се не уђе у траг пошиљкама и шта се њима хтело. Аутор наводи како се одржавају везе и кључеве за дешифровање шифара.

Везе између ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Македонију преко јужне Србије 1941. и 1942. обрадио је Х. Ракић (XVIII, 331—339). Аутор каже да у време када се није располагало модерним средствима комуникације је човек био тај који је све извештаје морао да пренесе у издељеној земљи између Бугара и Немаца, који настоје да изазову братоубилачки рат. Захваљујући јединству и организационој способности КПЈ је могла и у таквим условима где је окупатор имао најмодернији полицијски апарат да стално и привремено одржава везе и контакте.

У кратком осврту Х. Ракић је дао партијске везе и сарадњу ОК КПЈ Косова и Метохије са ОК КПЈ у 1941. и 1942. (XIX, 49—52). Ракић истиче да је јужна Србија у то време представљала значајан центар за успостављање партијских веза између ОК КПЈ Лесковац и ОК КПЈ Косова и Метохије.

Х. Ракић је у обради рада и улоге КПЈ и Скоја у организовању устанка у лесковачком крају 1941. год (XXI, 5—17) најпре описао рад партијске и скојевске организације од априла до 22. VI 1941, затим делатност КПЈ на почетку устанка, рад КПЈ на формирању НОП одреда, развој партијске и скојевске организације на југу Србије у периоду VIII—XII 1941. и рад КПЈ на организацији помоћних оружаних снага партизанских одреда на југу Србије 1941. Има речи и о партијским везама на југу Србије 1941, партијској техници и бор-

би непријатеља против партијских и скојевских кадрова на југу Србије 1941.

У добро фундираном раду М. Борковића се обрађује КПЈ у Србији као организатору идеолошко-политичког и пропагандног рада међу члановима КПЈ, кандидатима и члановима Скоја I 1943 — XII 1944. (XXI, 85—101). На почетку прилога аутор прати рад КПЈ на идеолошком уздизању чланова КПЈ и кандидата. Питање идеолошког образовања и васпитања се није могло решити тиме што су поједини партијски и скојевски руководиоци завршавали курсеве и семинаре, већ се оно требало поставити на ширу платформу: Стога се од друге половине 1944. тежиште идеолошко-васпитног рада преноси на основне партијске организације и активе Скоја где се одржавају дужи дискусиони теоретско-политички састанци који доприносе подизању општег политичког нивоа већег броја чланова КПЈ и Скоја. Борковић је указао и на значај партијске технике, штампе и пропаганде у НОР-у.

М. Миладиновић је описао рад КПЈ и Скоја на марксистичком образовању и васпитању 1941—1945 (XVI, 97—111). Аутор подвлачи да су КПЈ и Ској схватили значај теоријског рада на упознавању чланства и других симпатизера НОП-а са марксизмом-лењинизмом, организовали низ партијских школа, курсева, одржавали теоријске састанке, формирали партијске библиотеке, форсирали индивидуални рад и др. Циљ им је био да се оспособи чланство да самостално, на основу онога што се сазнало из марксизма-лењинизма вршећи анализа друштвене стварности њиховог краја и на основу тога одређује начин, облике и средства класне борбе. У току НОР и социјалистичке револуције рад на марксистичком образовању и васпитању кадрова интензивиран је до максимума. У циљу да се ублажи недостатак марксистичке и партијске литературе организоване су партијске технике. Теоријски рад се организује на теоријским састанцима, конференцијама и курсевима.

М. Миладиновић је написао прилог о раду КПЈ и Скоја лесковачког ратног округа на развијању пролетерског морала у НОР и револуцији 1941—1945. (XVI, 203—225). КПЈ и Ској су преузимали вредности из богате моралне ризнице класне борбе између два рата. Радници су први борци партизанских одреда и сви односи су регулисани пролетерским моралним нормама. Од значаја је напор на теоријском уобличавању створених моралних вредности. Борци и становништво се стално упознају са начелима пролетерског морала. У циљу остваривања задатака из области морално политичког васпитања и развијања револуционарног морала и хуманизма се користе разноврсна средства утицаја. У тражењу нових облика морално-политичког рада и васпитања манифестовала се вредност револуционарног морала.

Од посебног је значаја прилог М. Миладиновића „Тито о марксистичком образовању у НОР-у и социјалистичкој револуцији" (XVII, 5—12). Тито се борио против свих облика ревизије марксизма. У вези са марксистичким образовањем и васпитањем између два светска рата Милан каже да се Тито ангажовао у изучавању дела класика марксизма и настојао да сазнате истине остварује у револуционарној пракси. Тито је сматрао борбу против окупатора првим и основним задатком, али је истицао да се та борба против контрареволуције води и на плану идеологије, пропаганде, морала, културе итд.

Душан Живковић у свом кратком прилогу је дао синтетизован осврт на политику КПЈ на окупљању маса у устанку (XXII, 5—9). Аутор истиче да је циљ КПЈ од почетка био рушење старог друштвеног система и успостављање нове револуционарне власти у којој ће радничка класа постати основни субјекат и у сарадњи са осталим прогресивним снагама обезбедити основне претпоставке за изградњу социјалистичког, односно бескласног друштва. Живковић истиче да је политичка стратегија КПЈ у току НОР-а и револуције увек била доминантна и војна стратегија, односно вештина организовања и вођења ослободилачког рата постајала је само средство за реализацију политичке стратегије односно реализацију програма Партије.

П. Качавенда је дао осврт на Ској и омладину са терена ОК Лесковац у устанку (XXII, 25—27). Качавенда истиче да постојећа литература о омладинском покрету показује да револуционарни омладински покрет на југу Србије у рату и револуцији, поред специфичности својеврсних за овај крај, карактеришу исте особине које је имао у том периоду револуционарни омладински покрет у Југославији.

КПЈ у Јабланичком, Кукавичком и Бабичком НОПО и њен допринос организовању позадине 1941. (XXII, 65—74) је описао Никола Илић. Никола закључује да је КПЈ својим радом у одредима и позадини дала велики допринос на повезивању војске и народа у јединствени фронт као и да је Партија у условима оружаног устанка изналазила форме рада за стварање широке платформе за НОБ. За резултате тога рада Никола наводи стварање слободне територије, организовање партијских и скојевских организација, формирање НОО-а и одбора НОФ-а као и помоћних десетина и чета, ликвидирање непријатеља у позадини и у одредима, завођење обавештајног и контраобавештајног рада.

О самозаштитној делатности КПЈ, Скоја и НОО-а у устанку 1941. рад је написао Милан Обрадовић (XXII, 75—87). Снаге револуције на челу са КПЈ и Скојем су успешно пренеле на народ и партизане искуство о будности и конспирацији коју су комунисти у класној борби стекли између два рата. Снаге револуције су биле под сталним и нарастајућим притиском обавештајних служби удружених окупатора. КПЈ, Ској и НОО развијају самозаштитну активност. Иако је југ Србије био од огромног стратешког и економског значаја за Немце НОП се ту одржао због тога што је под руководством КПЈ самозаштита била идејно и политички присутна код народа и партизана. Комунисти су код свих субјеката НОП-а развијали свест о самозаштити користећи живу реч и писане материјале.

Иван Цина Глигоријевић је изнео неке дилеме о сарадњи ОК Ниша и Лесковца о садејству Бабичког и Сврљишког НОПО (IX, 55—59) и констатује да судбина ова два одреда наводе на закључак да окружни комитети Ниша и Лесковца нису остварили ону сарадњу каква се захтевала од претпостављених штабова два суседна одреда.

М. Миладиновић је обрадио морално-политички лик комунисте на југу Србије у НОР-у и револуцији (IX, 69—86). Он је најпре дао појам морално-политичког лика комунисте, а такође се осврнуо и на морално-политички лик комунисте пре рата. Миладиновић

наводи неке врлине као што су хуманост, другарство, храброст, склад речи и дела, поштење и дисциплинованост.

Х. Ракић и Станко Борђевић су обрадили ликове чланова гимназијског руководства Скоја (I, 71—82). Ту су изнели најзначајније податке из живота Жике Илића Жутог, Тихомира Ракића Вељка, Славка Златановића и Благоја Лакићевића, који су сви страдали у рату. Зарије Поповић је описао два истакнута револуционара (Новицу Илића и Војислава Николајевића) (VI, 55—61). Добросав Туровић је дао лик Гојка Драшковића (VI, 63—67). Јоца Михајловић Јована Живковића Шуњурана (VIII, 259—67), а Драгољуб Мирчетић је изнео биографију Светислава Станковића (VIII, 269—74). На симпозијуму о животу и делу Косте Стаменковића одржаном октобра 1983. поводом стогодишњице рођења овог револуционара поднето је више саопштења у којима се говори о овом великом народном трибуну и у ратном периоду као Риста Антуновић, К. Ст. и развој револуционарног покрета на југу Србије (XXIV, 5—15), Х. Ракић, К. Ст. Прилог биографији (29—35), Вићентије Борђевић, К. Ст. Живот и дело (37—40) и М. Миладиновић, Коста Стаменковић етика револуционарног чина (79—99).

П. Кочавенда је описао Први конгрес антифашистичке омладине Југославије манифестацију јединства у борби за слободу (XXIII, 13—18). Аутор истиче да се у то време више од 100.000 младих борило у јединицама НОВЈ док их је двоструко више било обухваћено у омладинским организацијама и активностима у корист НОП-а. Качавенда износи рад конгреса.

Црнотравски пионири у НОР-у је предмет рада Радомира Костадиновића (IX, 61—7). Он наводи да пионири учествују у скупљању оружја, и приказује акције црнотравске младости у 1941, као и 1942. Износи и организациону структуру пионирских организација у 1943. Пионири села Степановца су марта 1943. однели све оружје и муницију и посакривали је из срушеног авиона. Аутор наводи пионире партизане на црнотравском подручју. Има речи и о пионирским трибинама у НОБ-у.

Х. Ракић је дао садржајан прилог о пионирима југа Србије у НОР-у и социјалистичкој револуцији 1941—1945. Он каже да су КПЈ и Ској увиђајући потребу да се деца организују на слободној територији дошли до закључка да им треба помоћи. То нарочито долази до изражаја после оснивачког конгреса и стварања УСАОЈ-а. Пионири су били одлични курири и храбри борци. Виши ниво организовања пионира се врши од јула 1944. Они су учествовали у свим такмичењима која су под руководством Скоја и Усаоја изводили омладинци на југу Србије.

Драгослав Огњановић у свом обимном чланку описује настанак и развој пионирских организација у Србији од почетка НОБ до Првог антифашистичког конгреса Југославије (XXIII, 41—62). Аутор каже да одазивајући се апелу КПЈ и деца учествују у пружању отпора агресорима и прикупљању оружја и муниције. Он описује стварање првих дечјих антифашистичких организација у устаничкој Србији. Оне су бројне у јужној Србији. Аутор износи активност пионира пред први антифашистички конгрес омладине Југославије и стварање савеза пионира Југославије.

Од посебног је значаја прилог Стојана Николића, Жене јужне Србије у НОБ 1941—1944. (XIV, 79—87) у коме се подвлачи значај великог учешћа жена у НОП-у. Николић наводи да је до септембра 1944. са подручја јужне Србије у јединицама НОВЈ било око 1000 жена. Аутор подвлачи да су прве организације АФЖ-а формиране већ крајем 1942, а нарочито од маја 1943. настаје период масовног формирања организација АФЖ-а. По Николићу прва Окружна конференција АФЖ-а у Србији одржана је 11. IX 1944. у ослобођеном Лесковцу и изабран нов проширен Окружни одбор АФЖ-а.

Костадин Коцић у свом кратком прилогу говори о покушају успостављања сарадње са првацима и групама политичких странака у лесковачком крају VIII—IX 1941 (V, 178—80). Напори КПЈ на остварењу те сарадње су дали незнатне резултате, али се масе окупљају око платформе КПЈ.

Проблем рада КПЈ на политичком разобличавању и разбијању четничког покрета у лесковачком и топличком крају у 1941. години је обрадио Никола Илић (XVI, 127—136). Четници су се у почетку служили борбеним паролама и националном пропагандом. По наређењу Косте Пећанца у августу, септембру и октобру 1941. четнички одреди силазе са планине и одлазе у села и градове под паролом да „одржавају ред и мир". Партизани на зборовима и конференцијама објашњавају народу да су се четници ставили у службу окупатора. Долази и до борби између четника и партизана. У нади да ће бити придобијени за НОП са неким војводама се воде дуги преговори. Четнички покрет се активно борио на страни окупатора, служећи се принудном мобилизацијом, преварама и демагогијом.

Четнички покрет на југу Србије 1941—1944. је обрадио Н. Илић (XIV, 119—131). Он констатује да су четници на југу Србије имали извесну традицију створену у ослободилачким ратовима у другој половини XIX века. Никола каже да је четнички покрет на југу Србије организовао Коста Миловановић Пећанац, а од 1942. команду је преузео Дража Михајловић. И једни и други су били представници великосрпске буржоазије. Четници су били војнополитичка организација (имали су своју власт — равногорске народне одборе од 1943). Илић не истиче да су већ 1941. четницима ДМ на Равну Гору дошли многи лидери буржоаских партија који су и формулисали четнички политички програм. Никола наглашава да су четници од августа 1941. сарађивали са Немцима и Бугарима и да су се током целог рата борили за очување старог поретка.

Милан Обрадовић је приказао рад КПЈ и Скоја лесковачког ратног округа на стварању обавештајне службе и система безбедности НОП 1941—1945. (XVI, 177—191). Партијски форуми, организације и чланство, организације Скоја и други органи НОП-а, а нарочито партизанске јединице се стално супротстављају нарастајућем обавештајном притиску окупатора и квислинга и раде на развијању самозаштитне свести народа. Партија и други органи НОП-а раде на физичкој ликвидацији агентура окупатора и квислинга. Институционализована стручна служба безбедности није постојала све до јула 1944. све до формирања ОЗНЕ али је деловала снажна и масовна обавештајна и безбедносна служба по садржају.

М. Обрадовић је описао рад КПЈ и Скоја на безбедносном васпитању народа и омладине у НОР и револуцији у Лесковцу и околини (XX, 93—105). Аутор констатује да је безбедносно-самозаштитно образовање идејно и политички било присутно у целој револуци-

онарној пракси комуниста, скојеваца и револуционарних организација у непосредним припремама оружане борбе и током целог НОР-а и револуције. Комунисти и скојевци Лесковца и околине су веома успешно користили писану реч, а нарочито штампу на развијању свести о безбедности и самозаштити снага револуције и народа. Они су успели да уткају без бедносно-васпитну компоненту и у цео војнопозадински механизам.

О радницима у „Лесковачком зборнику" су донета 3 прилога Милице Бодрожић. У првом се на основу постојеће грађе, која садржи мало података о учешћу радника југа Србије у јединицама НОВЈ (XX, 107—118) а првенствено објављене литературе хронолошки износе подаци о суделовању радника у ослободилачкој борби. Из изнетих података је очито да су радници били први борци у свих 6 одреда југа Србије. Даље се прати суделовање радника током целог рата па се констатује да је већ августа 1944. под заставом НОБ се налазило 1238 железничких радника са територије нишког железничког чвора итд.

М. Бодрожић је обрадила и илегалну активност радничке класе у окупираним градовима југа Србије 1941—1944. (XX, 129—142). Аутор каже да је смањење производње на рад ним местима а тиме и слабљење отпорне снаге окупатора и рад на снабдевању партизанских јединица храном, одећом, обућом, а у извесној мери и оружјем били прворазредни задаци које је пред раднике поставила њихова КПЈ. Аутор наводи како су радници вршили илегалне акције.

М. Бодрожић се у прилогу о радничкој класи Лесковца 1941—1944. (XXI, 19—34) осврнула на положај радничке класе Лесковца и њене акције 1936—1941, када су они узели учешћа у бројним штрајковима и у њима изграђивали своју свест. Затим се говори о организацијама КПЈ и Скоја међу радницима Лесковца пред рат и у току рата. Има речи и о активности руководства КПЈ, Скоја и НОП-а на правилном опредељењу радничке класе Лесковца 1941—1944, као и о учешћу радника у војним јединицама НОВЈ. Они су били њихови први борци. Приказане су и илегалне акције радничке класе Лесковца као и рад квислинга на придобијању радника.

М. Бодрожић је написала и прилог о интелигенцији на територији ОК КПЈ Лесковца у устанку 1941 (XXII, 29—46). Милица каже да се интелигенција још пре рата истакла у напредном револуционарном покрету, посебно док је била у средњим школама, нарочито у вишим разредима гимназије. Руководства КПЈ и Скоја и организације НОП-а су уложиле огромне напоре да би у своје редове привукли што већи број интелектуалаца. У току рата у партијским и скојевским организацијама интелектуалци су представљали са радницима изразито бројне чланове. Интелектуалци су заједно са радницима били први борци партизанских одреда.

Такође, обрадила је и учешће интелигенције југа Србије у јединицама НОВЈ (XXIII, 151—165). Она истиче да су се позиву ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију као и одговарајућих руководстава Скоја и сва три окружна комитета на југу Србије поред радника одазвали и напредни интелектуалци. Хронолошки се наводе подаци о учешћу интелектуалаца југа Србије у партизанским одредима, бригадама и другим јединицама НОВЈ.

Од великог је значаја да је Живан Стојковић дао социјалну, националну, политичку и старосну структуру Кукавичког (Лесковачког) и Бабичког партизанског одреда (XXII, 113—117). Аутор констатује да историчари НОР-а и револуције не могу правилно приказати ни ток ослободилачке борбе, ни циљеве и успехе револуције без елемената социјалног, националног и политичког састава у закључивању.

О сељаштву, најмногобројнијем делу становништва југа Србије, прилог писала је М. Бодрожић (XVI, 137—152). У њему се износи значај изучавања овог слоја друштва. Наводи се читав низ прогласа, летака, позива и других докумената у којима се разна руковод ства КПЈ, Скоја и НОО-а обраћају сељацима да помажу НОП и не дозволе да њихова жетва падне у руке непријатеља. Указује се на многе зборове које су одржала руководства НОП-а на којима је тумачена политика КПЈ. Четници и квислиншка власт Милана Недића су настојали да придобију сељаке за себе. Иако нема довољно статистичких података са сигурношћу се може закључити да су сељаци југа Србије чинили преко две трећине бораца у редовима НОВЈ, а раде и у НОО-има и другим органима НОП-а.

Из изнетог је очигледно да се политичким организацијама у „Лесковачком зборнику" поклањала дужна пажња. О КПЈ и Скоју је написано више радова. Они могу да послуже као узор како се обрађују поједини аспекти деловања КПЈ и Скоја који су били организатори оружане борбе против окупатора и њихових сарадинка. Штета је што недостаје социјална структура њиховог свеукупног чланства, као и чланства у појединим одредима (изузев првих одреда чији су социјални састав дали Живан Стојковић, Драгољуб Мирчетић и др.), бригадама и дивизијама. Међутим, када се има у виду да се у нашој историографији социјалном аспекту НОП-а до недавно у целини поклањала мала пажња може се кон статовати да Народни музеј у Лесковцу је био изузетак, и његов зборник је заслужио бројне комплименте и похвале кад је реч о изучавању друштвено-политичких група и организација (КПЈ, Ској, АФЖ, четници, сељаци, радници и интелектуалци). Али је неопходно напоменути да је потребно обрадити учешће радника у производњи за окупатора у земљи и рад у производњи у Немачкој, Аустрији и другим земљама Трећег Рајха.

Моме излагању би се могла ставити примедба да су КПЈ и Ској били организатори војних акција, и да би у овом раду требало да се да преглед свих прилога који говоре о НОБ. То је несумњиво истина, али смо се овде оградили од такве прешироке обраде, јер ће несумњиво бити оних реферата који ће говорити о појединим војним операцијама, биткама, одредима, бригадама и другим јединицама НОВЈ, окупатора и квислинга.

У Власотинцу је 14. и 15. новембра 1985. године, у организацији Народног музеја у Лесковцу, одржан научни скуп на тему: „Јединице НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије". У присуству већег броја јавних, политичких, културних и научних радника, на скупу је поднето више реферата и саопштења. Присутне је најпре поздравио **Бранко Цакић**, председник Скупштине ЈМРЗ, који је рекао:

Другарице и другови,

Задовољство ми је и изузетна част да учеснике научног скупа на тему: Допринос јединица НОВ Југославије југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије, у име друштвено-политичких организација и Скупштине Јужноморавске међуопштинске регионалне заједнице, поздравим и пожелим успешан рад.

Ваш научни допринос на ову значајну тему из наше Револуције је веома драгоцен, да се и овом приликом још једном вратимо на те тешке, али славне дане наших народа, да још једном учинимо напор у откривању и формулисању нових сазнања, чиме обогаћујемо нашу историју, јер револуција, коју су извојевали народи Југославије то и заслужује.

Историја наше револуције била је и остаће стална инспирација, како за утемељење највеће тековине братства и јединства, тако и за даљи развој социјалистичког друштва, за политичку акцију и за продужење путева који су основа наше будућности. За јужну и источну Србију револуционарна традиција била је темељ за прогресивне снаге, за КПЈ, за борбу против највећег зла човечанства — фашизма, за борбу и против оних којима је издаја земље била нормална за остваривање њихових мрачних циљева. Зато нам је ослободилачка борба била логична последица борбе ног духа радника, сељака, омладине и других, а револуционарне промене циљ за будућност. Јужној и источној Србији у НОР припада значајно место и велика улога.

Партизанске јединице и регуларне оперативне јединице овог краја, после ослобођења ових подручја, кренуле су славним борбеним путевима, да борбу наставе на Дрини и Сави у Срему и на Уни, у Хрватској, Босни и Словенији, до коначног ослобођења Југославије.

Врло нам је драго да се овакав научни скуп, у организацији Народног музеја у Лесковцу, који је до сада организовао више успешних скупова из НОР-а и социјалистичке револуције, одржава у нашем Региону и са задовољством можемо очекивати да ћете ви са научног аспекта осветлити славни пут борбе наших јединица. Крвљу исписана историја, херојство свих јединица Титове армије, још једном нам оставља вечиту поруку да следимо његов — Титов пут у борби, слободи и социјализму.

Другарице и другови,

Користим прилику да учесницима овог научног скупа кажем неколико речи о Јужноморавској међуопштинској регионалној заједници.

Јужноморавска међуопштинска регионална заједница настала је 1975. године. Захвата 6.300 км², са 501.000 становника и 13 општина. Она је неразвијена, приграничка је, има 120 км границе према Бугарској, вишенационална је има пет општина са мешовитим националним саставом, 3 са албанском и 2 са бугарском националном мањином.

Шест општина имају национални доходак по становнику испод 1/3 у односу на Републику, 5 имају доходак између 1/3 и 2/3, а само две општине имају изнад 2/3 националног дохотка у односу на Републику.

У друштвеном сектору запослено је преко 100.000 људи, од тога је у привреди 82.500. Структура привреде је доста неповољна: преовлађују текстилна, метална, хемијска и дрво-прерађивачка индустрија које су доста зависне од увоза сировина.

Незапослених је преко 30.000, од којих је највише квалификованих младих људи. Просечни лични доходак је 27.000 динара, који је нижи од републичког у просеку за 6.000 динара.

Напорима радних људи у организацијама удруженог рада, општинама, Региону и Републици преко Фонда за подстицај развоја неразвијених општина, до сада су постигнути запажени резултати у привредном јачању Региона, што је још увек недовољно да се надокнади вишегодишње заостајање југа Србија.

Заостајање у привредном развоју Региона, имало је велике негативне последице у развоју друштвених делатности и инфраструктуре у Региону, што илуструју следећи подаци: на једног лекара долази два пута више становника него у Србији; 2,5 пута мањи је школски простор од утврђеног норматива; 50% немодернизованих регионалних путева; велики број неелектрифицираних насеља; слаба развијена ПТТ мрежа, посебно у приграничним општинама.

Данас, када утврђујемо развој за наредни средњорочни период, говоримо о потреби даљег ангажовања на превазилажењу постојећег стања. Воде се интензивни разговори са представницима Извршног већа, Коморе, Фонда за подстицај бржег развоја неразвијених општина о потреби издвајања већих средстава и интензивнијег улагања, како би се превазишло досадашње заостајање нашег Региона. У том правцу стижу уверавања да ће се најнеразвијенијим крајевима у наредном периоду више помоћи, чиме би се допринело равномернијем развијању свих делова Републике.

Свесни смо и чињенице да у томе лежи наша велика обавеза да максимално ангажујемо наше субјективне снаге и усмеримо на оптимално коришћење изграђених капацитета резерви и природних богатстава.

На крају, још једном вам желим успешан рад.

На скупу су поднети следећи реферати и саопштења: др Гојко Миљанић, Војнополитички положај и најважнија ратна збивања на југу Србије у 1944. години; Александар Јанић, Неке особености народноослободилачке борбе и револуције на југу Србије; Исидор Буковић, Двадесет прва српска ударна дивизија у пробоју Сремског фронта и завршним операцијама; Станимир Јовановић, Пета српска народноослободилачка бригада у борбама од Бруса до Београда; Вељa Поповић, Пета српска ударна бригада; Момчило Вучековић, Борбени пут 31. српске ударне бригаде 21. дивизије са посебним освртом на њену политичку активност; Миодраг Митровић, Двадесет и друга дивизија у ослободилачким борбама од Косова до Срема; др Живан Стојковић, Приказ борби у листовима и часописима 23. српске ударне дивизије; Светислав Миладиновић, Четрнаеста српска народноослободилачка ударна бригада у борбама за ослобођење земље; Ратко Д. Димитријевић, Скојевска орга-

низација у 14. српској ударној бригади 23. дивизије; Драгољуб Шкондрић Љубан, Једанаеста СНОУ бригада у завршним операцијама за ослобођење земље; Предраг Миленковић, Учешће 24. српске дивизије НОВЈ у Косовској операцији; Светислав Савковић, Борбени пут 25. српске ударне дивизије; Драгољуб Ж. Мирчетић, Четрдесет пета српска дивизија НОВЈ у борбама у источној Босни (Дрински мостобран); Душан Јончић, Кратак приказ формирања, борбеног пута и дејства 46. дивизије НОВЈ; Тихомир Слијепчевић Гајо, Четрдесет шеста дивизија НОВЈ у борбама за ослобођење јужног Поморавља и Косова и рад њеног обавештајног центра; Никола Антић, На борбеном путу од Пирота до Приштине; Јован Манасијевић, Двадесет шеста српска бригада; Хранислав А. Ракић, Борбени пут 47. дивизије НОВЈ; Јован Максимовић, Операција 14. к за сламање краљевачко-ужичког мостобрана од 15. октобра до 16. децембра 1944; Радошин Рајовић, Борбени пут Треће српске народноослободилачке ударне бригаде; Милан Обрадовић, Деловање обавештајне и контраобавештајне службе НОП-а у јединицама НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије; др Милан М. Миладиновић, Нови квалитети у моралу јединица НОВЈ и ПОЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље; др Никола Цветковић, Лирске народне партизанске песме у ратним листовима XXI српске ударне дивизије; Благоје Глигоријевић, Војни судови у јединицама НОВЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље; Владимир Цветковић, Прилози и написи у листовима војних јединица са југа Србије (XXI—XXV дивизија) о борбеном доприносу пионира; Борђе Стаменковић, Ратни дневник Данила Атанацковића Ћате.

На скупу је о рефератима и саопштењима вођена дискусија.

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

33(091)(497.11)

Др Слободанка Стојичић

МЕЂУНАРОДНИ, ЕКОНОМСКИ, ПОЛИТИЧКИ И ПРАВНИ АСПЕКТ АГРАРНОГ ПИТАЊА У НОВООСЛОБОЂЕНИМ КРАЈЕВИМА СРБИЈЕ ПОСЛЕ СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА

– ДОКУМЕНТА –

VI део

Лесковац, 1986.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

*

Одговорни уредник Хранислав Ракић

*

Штампа »Графика« — Пирот

Економски услови живота и рада аграрних дужника у новим крајевима у последњој деценији XIX и првој деценији XX века, и поред свих законских мера на уклањању препрека редовнијем испуњењу њихових обавеза према држави, диктирали су и даље занемарујуће малу и неуредну исплату аграрног дуга. У економској ситуацији у Србији коју обележава продирање капиталистичког односа све дубље и на село, није ни било изгледа да се категорија његових сиромашних житеља, а таква је већина аграрних дужника, до те мере опорави да поред редовних, пореских обавеза држави намирује уредније и ово оптерећење. Аграрни односи у новим крајевима су управо били домен у коме је капиталистички однос односио прве жртве. Због тога су морале остати без очекиваних последица и последње мере владе и Скупштине на уклањању формалних сметњи редовнијем извршавању обавеза (укидање солидарности у исплати дуга), па и на директном умањењу обавеза аграрних дужника (опроштење свег неплаћеног интереса и интереса на интерес до 1. јануара 1891. године). Десетак година после Закона о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама од 15. марта 1891. године, којим се опрашта сав неплаћени интерес и интерес на интерес до 1 јануара 1891. године, поновљена је, услед правилног сагледавања економских услова на страни аграрних дужника, иста мера: Законом о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у ослобођеним крајевима од 4. фебруара 1902. године престаје да тече од 1. јануара 1902. године до тада узакоњени интерес, а рок за исплату главног дуга, који им је сада једина обавеза, продужен је на 20 година (до 31. децембра 1921. године). Садржина ових законских текстова и поступак његовог доношења (начелна скупштинска дебата и дебата у појединостима) били су предмет обраде последњег наставка овог рада (**Лесковачки зборник,** књ. XXV, 513—541).

Главни дуг аграрних дужника је и даље био њихова велика обавеза, те су се тешкоће у његовој исплати наставиле. У погодним политичким условима (или ради њиховог стварања) донесен је Закон о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног дуга у новоослобођеним покрајинама од 20. јуна 1907. године (Зборник закона и уредаба Краљевине Србије, књ, LXII, стр. 307), којим је извршено укидање главне суме аграрног дуга свим аграрним дужницима. Тиме је окончан поступак за коначно решење положаја аграрних дужника, јер је извршено гашење аграрних дугова и аграрни дужници ослобођени обавезе према држави. Али, поред правних последица овај закон значајан је и по својој економској и политичкој димензији, чији укупан приказ је и тема даљих излагања у оквиру последњег, VI, наставка овог рада. Правни, економски и политички аспект ове законске мере видно су се манифестовали у самом поступку доношења овог законског акта, што се такође има у виду када се овај поступак детаљније представља, не занемарујући ни једног момента оно основно: шири друштвени и политички оквир у коме се он одвија. Исто тако, кад би се формално посматрало, изгледало би да је решавање аграрних односа у новим крајевима и овом приликом зависило од воље политичких субјеката који су имали да одреде начин и моменат решавања. А у ствари, ради се о законитостима, и не само у политичким релацијама, које су одређивале судбину и коначни исход аграрних односа, дакле и ту „вољу" и одрицање државе од наплате аграрног дуга.

Овим наставком се завршавају излагања резултата мога истраживања аграрних односа у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова. Није ми био само циљ да прикажем богатство и разноврсност грађе о њима, у којој ће се трагати за подацима о оновременим локалним приликама или генези појединачних својинских односа, села или лица, што се може сагледати и у овом мањем делу докумената који се из укупног фонда грађе нашао у 6 наставака овог рада. Себи сам у задатак ставила да прикажем, преко аграрних односа, структуру и процес друштвено-политичког припајања ових крајева доратној Кнежевини Србији, њихо-

вог уклапања у друштвене и политичке односе у доратној Србији. Тако посматран процес изједначења нових крајева са Кнежевином Србијом и не би требало да представља приказ локалних историјских прилика, него метод обраде, преко „локалне историје" развојног, историјског пута друштвеног, економског и политичког бића Србије у последњим деценијама XIX века. У том смислу аграрни односи у новоослобођеним крајевима били су само један од могућих приступа проблематици друштвеног, економског и политичког развитка Србије, односно оног степена њеног развитка у који су се нови крајеви после српско-турских ратова уклапали.

Однос друштвено-политичких фактора Кнежевине Србије према новим крајевима после српско-турских ратова и улога коју су ти нови крајеви имали у даљем друштвеном, економском и политичком животу и развитку Србије су мерило и за изражавања аграрних односа у једној каснијој ситуацији територијалног проширења краљевине Србије, истина у другим историјским условима и историјским друштвено-територијалним просторима, територијалног проширења Србије после балканских ратова. Стога ће посебно бити интересантно упоређивање начина разрешења аграрних односа у новим крајевима после српско-турских ратова и нових крајева после балканских ратова, што ће опет, надам се, због нађеног приступа проблематици аграрних односа, бити не само историја тих крајева, него и историја друштвено-политичких односа краљевине Србије уочи I светског рата.

*

Поступак за коначно решење положаја аграрних дужника у новим крајевима Србије после српско-турских ратова отпочео је подношењем на Скупштини за 1906. годину два политичка предлога о опроштењу аграрног дуга: Станка Петровића и другова и Димитрија Илицановића и другова. Та два предлога, иако о истом предмету — опроштењу аграрног дуга, ипак се битно разликују у погледу лица којима дуг треба да се опрости. У првом предлогу, предлогу Станка Петровића и другова, дуг треба да се опрости „свима који га још дугује и колико га дугује". У другом предлогу, предлогу Димтрија Илицановића и другова, предвиђена је и могућност повећања већ исплаћеног аграрног дуга: да се и онима „од којих је аграрни дуг неправедно наплаћен врати све што им је тако наплаћено". (Стенографске белешке Народне скупштине за 1906. годину, књ. II, стр. 867—868).

НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

Аграрни дуг новоослобођених крајева није још сав исплаћен. Неколицина посланика учинили су пре кратког времена предлог да г. Министар Финансија поднесе Народној Скупштини предлог: да се аграрни дуг опрости свима, који га још дугују и колико га дугују.

На тај ће се начин по мишљењу предлагача дати задовољење правди и потреби. И ми смо истог мишљења о аграрном дугу, али сматрамо да ће дело правде бити потпуније изведено, ако се са разлога, који су се већ чули у Скупштини, не стане на пола пута, као што су то урадили предлагачи Станко Петровић и другови.

Баш правда тражи да се не поступи тако, већ, кад му се приступа, да се приступи како треба: да се реши у свему пространству и тако, како ће сви, који су сада и који су раније били жртве аграрног дуга и егзистенција, у равној мери осетити добро расположење своје државне управе.

Држава мора бити свима мајка. Она не сме оставити судбини оне, којима је егзекуцијом наплатила аграрни дуг и имовно их посу мање платили. Правда и добро појмљени државни рачун захтевају: да се онима, од којих је аграрни дуг неоправдано наплаћен, врати све што им је тако наплаћено.

С тога нам је част поднети Народној Скупштини предлог ове садржине:

З А К О Н

о опроштењу аграрног дуга

Члан 1.

Аграрни дуг, који је остао до данашњег дана неодужен, опраштa се свима дужницима.

Члан 2.

Српска држава прима на себе дужност да у року од две године од данас врати сав новац оним грађанима, који су овај дуг до данас платили, односно њиховим наследницима.

Члан 3.

Овлашћује се Министар Финансија, да скине интабулације са имања бив. аграрних дужника.

Члан 4.

Закон овај ступа у живот, кад да Краљ потпише.

21. октобра 1906. год.

Београд

Предлагачи:

Димитрије Илицановић, Сотир. М. Балтезовић, Љуб. М. Давидовић, Таса Живић, Сима Златичанин, Крста Јов. Прикић, Јевта Вељковић, Никола Ранђеловић, Д-р Ахило Р. Михајловић, М. Мићић.

На XXIII скупштинском састанку влада је Скупштини поднела предлог Закона о изменама и допунама у закону

о одужењу аграрног зајма у новоослобођеним покрајинама (стр. 1055—1056). Према предлогу владе, у осам чланова овог закона садржано је решење даљег положаја аграрних дужника, и то како оних који дуг још нису платили, тако и делом оних који су тај дуг већ платили, Све суме аграрног дуга које држава потражује, а буду остале неизмирене до дана ступања на снагу овог закона, опростиће се у целини аграрним дужницима (чл. 1). Свим оним дужницима којима је продато имање **искључиво за аграрни дуг,** а који после **такве** продаје нису имали ни толико непокретности колико је законски загарантовано земљорадницима (5 дана орања), држава ће вратити **трећину** чисте цене по којој су продали непокретно имање за аграрни дуг (чл. 3). Суме потребне за повраћај према члану 3. предлога предвиђеће Министар финансија било једногодишњим буџетом било сукцесивно у року од 5 година (чл. 4). Посебно је наглашен циљ таквих накнада: оне се (чл. 3. и 4.) дају једино у циљу помоћи бившим аграрним дужницима „који немају довољно имања за обделовање", те због тога нико нема права (па ни држава за порезу) стављати забране на та примања; такве забране и особена поравњања неће имати важности, нити бивши дужници моћу ова своја примања на другога пренети, уступити или коме продати (чл. 5). Суме које Управа државних прихода води као приход од аграрних дужника у ма ком облику предаће се и обрачунати с Главном државном благајницом у току рачунске 1906. године (чл. 6). У року од 6 месеци држава ће бити дужна да скине интабулације са земљишта којима се обезбеђивао аграрни дуг (чл. 2.) Имовинско-правне односе између аграрних дужника и других лица, као и евентуалну расправу о новопримљеним накнадама у ослобођеним покрајинама вршиће Правобранилачко одељење Министарства Финансије споразумно с Управом државних дугова уз садејство земаљских надлежних судова (чл. 7). Укидају се сви закони, законодавна решења и наређења која би се начелно косила са овим законом, а посебно Закон о одужењу аграрног зајма у ослобођеним покрајинама од 15. марта 1891. са изменама и допунама од 1. фебруара 1892. као и Правилник од 10. маја 1902. године (чл. 8).

Према процедури доношења закона Министар финансија је овај законски предлог упутио Државном савету на оцену и мишљење. У пропратном акту, којим шаље Савету законски предлог, Министар финансија је приложио цео текст предлога посланика Станка Петровића и другова (њих 13). (Ст. бел. Н. Ск. 1906, 1056—1057, књ. II) Однос према овом предлогу је посебно интересантан, што ће се у пуној мери показати у начелној дебати.

У свом предлогу ова група посланика је пратила судбину аграрних дужника из новоослобођених крајева после другог српско-турског рата, од 1882. године у континуитету до ситуације у којој и због које подносе предлог. На основу чл. 3. Закона о аграрном дугу од 22. јуна 1882. године, аграрни дужници су српској држави, која је турским господарима и чифлук-сајбијама по решењима аграрних комисија и поравњањима које су аграрне комисије одобриле, исплатила накнаду за земљишта, плаћали отплату главног дуга и интерес за добијено земљиште. По истом закону на земљиште за које је држава исплатила накнаду, стављена је интабулација српске државе, што је било сагласно уговору о аграрном зајму који је српска држава за ову исплату закључила код Контоара Д. Есконта у Паризу и Ц. К. Лендербанке у Бечу. Стављање интабулације на откупљена имања било је потребно: да би се могла фундирати ануитетска покрића за аграрни зајам и да се да гаранција за исплату зајма, што је иначе уобичајено у тим пословима. Предлагачи затим истичу да је за принос од аграрних дужника била при Министарству финансија формирана каса аграрног зајма, која је стајала под надзором поверилачких група и државе. У буџет се сваке године уписивао износ од 450.000 динара, као годишњи ануитет аграрног зајма. На тој основи за исплату аграрног зајма, који је и учињен ради исплате господарлука, вршила се наплата аграрног дуга. Аграрни дужници су морали да исплаћују тај дуг заједно са интересом. Њихов положај је погоршан 1895. године, када је извршена конверзија државних зајмова. Од дана конверзије којом је обухваћен и аграрни зајам, аграрни дужници су за свој дуг подносили дупли терет годишњину према аграрном закону и монополску дажбину у колико она иде на отплату и интерес аграрног зајма. Такво стање пражи ло је измене и поправке. Законом о одужењу аграрног дуга од 1902. године дужницима је опрошћен интерес, а рок отплате главнице продужен је до 31. децембра 1921. године. Осим тога, приход од 120.000 динара, који се сваке године уноси у буџет као аграрни, је један од

најспорединијих финансијских извора, а он се као буџетска цифра од дужника већином наплаћује егзекутивним путем. Мало је таквих дужника, који једновремено могу да испуне обавезу да држави плате и порезу и аграрни дуг. Мере већ предузете нису довољне да помогну тим дужницима, те су они и даље изложени крајњим средствима којима се приход утерује у државну касу. Ако им се не помогне, стање ће бити још горе, маса пољана ће доћи у сиромаштво и материјалну пропаст. Зато из разлога правичности подносиоци предлога траже следеће измене у закону о одужењу аграрног дуга: да се аграрни дуг који је остао до данашњега дана потпуно опрости аграрним дужницима и да се за једно одређено време скину интабулације са земљишта које је служило за залогу.

У пропратном писму Државном савету Министар финансија је навео да је горњи предлог народних посланика усвојио и да је израдио законски пројект одговарајуће садржине који Савету даје на оцену и мишљење, заједно са допунама које је сматрао корисним и правичним.

Министар финансија, иако се позива само на предлог посланика Станка Петровића и другова и уопште у овом писму Државном савету не сломиње предлог посланика Димитрија Илицановића и другова, који не говори само о укидању још увек постојећих, не исплаћених аграрних дугова, него и о враћању већ исплаћених дугова, ипак има у виду и овај други предлог, односно у свом законском предлогу понудио шира решења него што су садржана у предлогу посланика Станка Петровића и другова. Истина, предлог посланика Димитрија Илицановића и другова Министар није у потпуности усвојио (да се дуг опрости и овима који су га већ платили), већ је предложио једно средње решење. Овакав закључак произилази из текста предлога, у коме је предвиђено и враћање исплаћеног аграрног дуга само неким од аграрних дужника који су га већ платили (онима којима је имање продато искључиво за аграрни дуг), И то не враћање исплаћеног дуга у потпуности, него само трећину чисте продајне цене. То упућује на сагледавање политичких намера владе у предлагању овакве мере, на шта ће у начелној дебати у појединостима поводом овог предлога опозиција указивати.

Државни савет је своје мишљење доставио 31. октобра 1906. године — предлог закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у новоослобођеним покрајинама, као умесан и целисходан, тако у начелу и у појединостима, треба усвојити.

У даљем поступку дошло је до оглашења овог предлога за хитан, на захтев посланика Илије Илића, Николе Узуновића и Љ. Јовановића од 15. новембра 1906. године. У свом захтеву (књ. II, стр. 1164) они су истакли да је доношење закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у вези са буџетом, да повлачи измене у буџету, па је потребно да се реши пре доношења буџета. Скупштина је овај предлог прихватила, предлог је оглашен за хитан, што је значило да се убрзава процедура његовог доношења. Упркос томе, ипак је сачекао следећу 1907. годину.

Тек 21. фебруара 1907. године, на XCIX скупштинском састанку на дневном реду је био законски предлог о аграрном дугу. Али се ни тада није приступило његовом претресу и усвајању, иако је прочитан извештај финансијског скупштинског одбора, јер је из процедуралних разлога скинут с дневног реда. Известилац скупштинског финансијског одбора Никола Узуновић је најпре прочитао извештај одбора а затим и сам предлог у целини (стр. 3087, књ. V). Скупштински финансијски одбор је врло битно изменио предлог: укинуо је члан 3: (смањујући тиме број чланова у предлогу од 8 на 7). Према финансијском одбору плаћени аграрни дуг се није могао повратити дужницима. Осим тога, из чл. 7. одбор је предложио да се изоставе речи: „уз садејство земаљских судова".

Потпредседник скупштине М. Ћосић је одмах после читања извештаја и предлога, позвао посланике да одлуче да ли се о овоме предлогу може одмах расправљати, с обзиром да су посланици добили штампан извештај и да је предлог оглашен за хитан, или би расправу о њему требало одложити за сутрашњи састанак, с обзиром да према скупштинском пословнику ниједан законски пројекат не може да се претреса пре него што од читања извештаја не прође 24 сата (3088). Посланик Димитрије Илицановић се заложио за одлагање претреса за сутра „да би се упознали са ствари" (3088). С обзиром да је предлог већ стављен на дневни ред и да је предлог могао да се скину с дневног реда само поименичним гласањем, потпредседник Ћосић је позвао посланике да се гласањем путем прозивке изјасне

о томе. Гласало је 99 посланика, од којих 91 да се предлог скине с дневног реда, а 8 да се одмах расправља о њему. (3088—3089).

Дебата у начелу о предлогу закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног зајма у новоослобођеним покрајинама отпочела је сутрадан, 23. фебруара 1907. године, на CI редовном скупштинском састанку. По богатству података, мишљења и приступа проблематици ова дебата је вишеструко значајна. У њој наравно да су препознатљиви многи елементи савремених политичких односа (тадашњи однос скупштинске већине и скупштинске мањине; положај владе; однос појединих политичких странака), али су за саму тему интересантнији елементи, стари и нови, од утицаја на разрешавање аграрних односа у новоослобођеним крајевима, који су се чули у говорима појединих посланика из скупштинске већине и мањине. Ти елементи су се управо овде у својој укупности стекли и резимирани су сада на крају разрешавања аграрних односа, што на крају процеса и представља доношење овог закона. Тек са богатством података и приступа код њиховог изношења могао се заокружити укупни осврт на међународни, економски, правни и политички аспект аграрног питања у новоослобођеним крајевима. Томе су нарочито допринели неки нови аспекти у тој дебати, поред оних који су се раније већ сусретали. За тридесетак година од ослобођења ових крајева, континуитет друштвено-економских и политичких збивања не само на овим подручјима, него и у целини српске државе може се пратити и преко проблематике аграрних односа на подручјима новоослобођених крајева и по томе обрада ове проблематике добија на значају, нарочито када се ова проблематика не истргне из друштвеног миљеа, збивања, односа, еволуције. По својој суштини она је управо неодвојива, односно постаје то, када се методолошки нађе и употреби прави начин обраде и повезивање укупног утицаја и дејства друштвених односа и збивања. Зато ово и није само историја аграрних односа, и не само новоослобођених крајева. Него пут од посебне историје новоослобођених крајева — анализе, до историје општих друштвених кретања и односа у Србији крајем XIX и почетком XX века — до синтезе.

Начелну дебату о владином предлогу закона о опроштењу аграрног дуга отпочео је Јован Жујовић (стр. 3111). Он је најпре изразио веру да ће данас доћи до укидања аграрног дуга, јер је мисао о томе за ово неколико година много напредовала. Пре пет година је и сам поднео предлог, сличан предлогу који је сада поднела скупштинска већина, али предлог није потпомогнут, те се о њему није ни гласало. У исто време — обавестио је даље Жујовић посланике — и тадашњи епископ нишки Никанор је поднео предлог који је сличан предлогу посланика из скупштинске мањине, али је тај предлог доживео исту судбину. Тадашњи министар финансија је те предлоге о укидању аграрног дуга одбио из разлога што ће држави тешко пасти тај терет. По Жујовићу сада тај разлог не стоји, јер су државне финансије знатно поправљене, приходи су изнад расхода а држава има и готовину. Зато ако држава није могла да помогне народу у новоослобођеним крајевима одмах после ратова за уједињење, праведно је да то учини сада, макар и са закашњењем. „Мислим да је мудро да српска држава нарочито онда кад њоме управља радикална странка, помишља и на неке олакшице народу". Као аргументу оправданости овога предлога. Жујовић је, поред изнетог, нарочито инсистирао на начину решавања питања о господарлуцима. У његовој речи то инсистирање није прерасло у теоретски приступ нужности дејства револуционарног чина рата и раскидања феудалног својинског односа у новоослобођеним крајевима, али је обележено као потреба једне исправније праксе, која не би резултирала овако погубним економским последицама. „Праведно би било да су земљорадници у новим крајевима добили земљу коју раде без икакве накнаде још онда, кад су од Турака ослобођени. . . а они су као староседеоци морали да откупљују земљу својих очева и дедова". У историји борбе и односа Србије са Турцима такав начин разрешавања аграрних односа је већ постојао; према хатишерифима из 1830. и 1833. године питање спахилука решено је „даћком одсеком" који је српска кнежевина плаћала царској благајни и српски сељак је без накнаде добио земљу коју је радио. Жујовић је то подвукао: „Питање о господарлуцима требало је решити онако како је Србија раније решила питање о турским спахилуцима". У таквом решењу аграрног питања Жујовић сматра да лежи „остварење једног дела програма наше националне мисије" и да је то „дело добре народне политике. Иако је нагласио да можда није ни потребно да улази у доказивање таквог свог мишљења данас,

кад се „обе радикалне странке утркују, једна која ће брже а друга која ће праведније да реши ово питање", ипак је детаљније објаснио на шта мисли. Одлука о укидању аграрног дуга, према Жујовићу, одјекнуће и до оних „ћерица где се још спахијски десетак даје" и биће „огромна добит и радост у више од десет хиљада сиротих земљорадничких домова". Поновиће се оно што се догодило кад је Србија раније решавала питање о спахилуцима. Србија је тада стекла углед и привлачну снагу међу Србима који су остали у неослобођеним крајевима, нарочито зато што су они завоелели начин на који је решено питање о спахилуцима. Тај углед се овом одлуком о укидању аграрног дуга као да није ни постојао одржава и у том смислу ће та одлука бити драгоцена.

Љуба Јовановић је, позивајући се и усвајајући аргументацију Жујовића, подвукао још два разлога из којих би требало укинути аграрни дуг. (стр. 3111—3112). Први је економски: вишеструка оптерећеност аграрних дужника, који плаћајући отплату за свој дуг, плаћају држави дуплу порезу за исту земљу; а двоструко плаћају и аграрни зајам који је Србија на страни закључила у циљу исплате господарлука: плаћају га са свим осталим грађанима повериоцима на страни и плаћају га српској држави. Други је разлог социјалне правде, која се, према Јовановићу, налази у темељу српске државе од момента стварања, јер Србија није својим грађанима давала само политичке слободе, него у исто време и економске. „То је учињено у свима крајевима где год је срећа донела, да се слобода нове Србије рашири". Према новим крајевима Србија је остала недоследна, „њима је донела само политичке слободе, али су и даље остали економно робље". Тако не треба да остане, грађани нових крајева треба да „буду изједначени са свима у сваком погледу грађанима наше Краљевине". Тиме ће Србија према својим држављанима извршити оно што многе земље" и ако богатије и моћније нису урадиле: да сваки сељак буде потпуни господар на својој земљи.

Тада се за реч јавио министар финансија др Лазар Пачу ,те је изгледало да се начелној дебати приближава крај (3112—3113). На то упућује и садржина његове речи, којој је хтео да отклони и последњу сумњу: говорио је о финансијским резултатима који се очекују од ове законске мере. Финансијски терет државе неће бити већи од добити, напротив, овим предлогом ће се поуздани-је обезбедити државни приходи. У образложењу је имао у виду исправан став о дејству ове мере на економску ситуацију у целини. Од аграрног дуга приход износи 150.000 динара годишње, али се због сиромаштва дужника и тај мали приход није наплаћивао лако. Због тешкоћа у наплати аграрног дуга законодавним путем су два пута предузимане мере да би се аграрним дужницима некако олакшао терет: 1891. и 1901. године. Прва мера, 1891. године, се састојала у опроштају дотадашњег интереса на аграрни дуг за одређено време. Међутим, то одлагање исплате интереса није олакшало положај аграрних дужника, па је скупштина 1901. год. донела одлуку да се у опште опрости интерес и убудуће отплаћује само главница. Док је интерес наплаћиван, отплата главног дуга је спо ро ишла, па се за двадесет и више година од укупне суме аграрног дуга, која је првобитно износила ефективних 5 1/2 милиона динара, отплатило мање од половине (остало 3.200.000 динара). И после укидања интереса, државни приход по основи отплате аграрног дуга је врло слаб. Зато је за државни приход веће добро да држава одужи ових 14.000 аграрних дужника колико их је још остало, јер ће се они „привредно унапредити и биће у стању уредније плаћати своју порезу, а то ће за државни буџет бити само од користи." Сасвим исправно „финансијска управа стоји на том гледишту, да је увек најцелисходније, обезбедити државне приходе јачањем привреде, а не може бити јаче обезбеђење државних прихода него кад се привредницима помогне, да живе од свога рада и да што више улажу рада да би подигли вредност своме имању, како би и сами имали приход од свога имања". Такав став је преовладао и код подношења овог предлога о укидању аграрног дуга.

И када се за реч јавио посланик Станко Петровић (3113) носилац једног од предлога, није изгледало да ће се начелна дебата одужити. Станко Петровић је говорио о побудама за подношење предлога. Најпре, то је неправедна осуда „наша четири округа, ослобођена у ратовима", на Берлинском конгресу. Затим, што закон о аграрном дугу није, због „ондашњих неприлика које су растрзале Србију" пажљиво израђен, па је дошло до различитих неприлика. „Поједини шпекуланти су могли ометати његово извршење погодбама са својим господарима". Под напредњачком владом, 1881. године донесен је закон, који је „везао наше грађане, да за дуг солидар-

но одговарају". Због свих тих тешкоћа аграрни дуг се није на време могао наплатити, те оно дуга што је остало на народу треба укинути. Иначе ће се народ иселити, а држава ће два пута више изгубити у наплати порезе, но што ће наћи прихода у наплати дуга.

Али када се за реч јавио Радослав Агатоновић, било је јасно да начелна дебата тек поприма своје праве димензије вишеструког осветљавања проблема аграрног дуга и аграрног питања уопште. Са њим започиње опозиција у скупштини да излаже своје ставове, кроз које ће се нарочито указивати на политички аспект законског предлога о укидању аграрног дуга и уопште аграрног питања. Посланик Агатоновић је своје излагање управо и започео опаском која се директно односи на почетну политичку квалификацију аграрног питања, а која га прати још из времена његовог отварања, непосредно пре и после Берлинског конгреса. „Мило ми је што видим да су се све групе у скупштини сложиле у том питању. Али ми је још милије што први пут тек сад чујем од стране радикала... да је онај народ осуђен на плаћање аграрног дуга Берлинским конгресом. У оном народу тамо постоји уверење да су га либерали продали Турској; то уверење није му дато у поштеној намери... већ му је дато у агитационој намери демагошким путем" (3113). Дошао је тренутак — сматра Агатоновић — да се „та љага бачена на ондашњу владу" сада скине и да се народу почне проповедати само сушта истина. Одазивајући се том циљу, образложио је положај „малене Србије" на Берлинском конгресу, на коме је „нека виша сила" одредила судбину, правду и неправду, маленим народима. „То су велике силе, то је форим европски, који без икаква права заседава по европским прадовима и дели судбину мањим народима — онако како интерес великих сила хоће". Тада је интерес великих сила био да српски народ, који је мачем изгубио те земље и мачем их поново задобио, њих исплати и зној**ем лица** свога. Србија није могла да одбије те незајажљиве жеље великих сила, али сада је у стању да помогне томе делу нашег народа. Разлог за то постојао је много раније, али се сада тек дошло на ту мисао. „Мени се чини да није било у овој прилици ни мало демагоштва; да није било ни мало тежње за препоруком народу пред последње изборе, да до констатације ове народне невоље не би се још дошло". (3113) „Политичке теревенке" које често доносе много зла, ипак донесу и неку добит. Ова „демагошка радња" уродила је плодом: солидарна је сва Србија, а у скупштини целокупна опозиција са скупштинском већином да се скине терет аграрног дуга. Али, правична помоћ да се пружи не само онима који дуг још нису платили, него и оним који су га већ исплатили, да им се врати новац који су дали на име отплате аграрног дуга.

Опозиција је, дакле, поново изашла са предлогом који обухвата и некадашње аграрне дужнике (који су дуг већ исплатили), за разлику од предлога скупштинске већине и владе који обухвата садашње аграрне дужнике (који дуг још нису отплатили). Даља начелна дебата се уствари одвијала кроз образложења и залагања за један или други предлог, у чему су садржани аргументи указивали на поједине аспекте укупне аграрне проблематике.

Посланик Агатоновић као први говорник из опозиције, који је њен предлог и обновио, навео је више разлога за његово усвајање. Најпре, несавесност чиновника у наплати дуга и неуређеност књига, што је заједно довело до поновљеног плаћања већ исплаћеног аграрног дуга појединих дужника, је, по њему, разлог више да се њима врати оно што су платили. „Од скора постоје књижице, као легални доказ да је дуг плаћен, а раније постојале су неке 'артишке' које се даду изгубити. Чиновник прима новац од сељака и то не разведе по књигама, не одужи се; долази други чиновник и он тражи пошло наплату дуга". Људи су, „не хотећи водити рат са влашћу" плаћали и по други пут. Зато сада не смеју бити кажњени, нарочито не у односу на оне који су могли да плате свој дуг а нису хтели, а које ће држава по предлогу скупштинске већине још и наградити опроштајем дуга. То би се лоше одразило и на морал грађана који су исправно схватили своје обавезе. Као даљи разлог да се предлогом обухвати шири круг корисника опроштаја дуга, Агатоновић наводи положај градова који се налазе у средини задуженог становништва. „Ти градови ни данас не могу да се еманципују, не могу да крену никакву индустрију, никакву јачу трговину, зато што су слаби, што немају материјалних средстава. А немају материјалних средстава зато, што ти градови немају онога приноса, немају помоћи од сељачког елемента, као што је то у Шумадији, Посавини, Подрињу, и тд." Зато је потребно да се сељачки елеменат ослободи терета, да би напредовао у својој производњи, да

би варошанима дали средства за њихов индустријски рад, „да би на тај начин и прадови од њега имали веће помоћи, а он да у њиховој индустрији гледа и разлог тражења помоћи за себе". У циљу илустрације „колико је јако село, које нема аграрни дуг, а колико је опет слабо село, које тај дуг има" навео је села Каменицу и Врежину у нишкој околини. Каменица је једно од сретних села које је још за време Турака успело да се откупи од свог дуга. То је слободно село, без турских спахија и господара, људи из села имају сопствена имања. Они данас и у Нишу и у целој нишкој околини имају своја огромна непокретна имања, а имају и доста новца. „До њих непосредно постоји село Врежина и остала села, која кад се сравне са овим изгледају као моја села у Копаонику покривена сламом према Мачванским лепо ушореним селима". Иако су на истој падини, у истом положају, и истим економским и политичким прилика ма, прво село напредује, а друго опада. Наравно зато што је прво било срећно да се ослободи дуга, а друго још не може да се откупи. „Сви ти разлози кад се саберу налажу нам једну дужност коју треба да имамо према томе елементу од кога ћемо у првом моменту тражити прве жртве за наше даље надирање, за снажније српске земље." А да испуни ту дужност — да прихвати не само владин предлог него и мишљење опозиције — Агатоновић је позвао скупштину, уз напомену да држава неће штетити, држава ће добити у богатству свога елемента, у производњи, у народном раду.

Одмах после говора посланика Агатоновића дошло је до покушаја усмерења даљег тока скупштинског рада и начелне дебате о овом предлогу. Најпре је потпредседник скупштине Милош Босић тражио изјашњење на питање „да се реши", што је према пословнику значило да се претрес треба да закључи и да даље могу да говоре само они посланици који су се до тог питања јављали за реч. Та је интервенција изазвала бурну реакцију на „левици", а како се није могло утврдити ко се све јавио и ко ће да говори, потпредседник Босић је дао реч министру финансија. У својој поновној речи министар је скренуо пажњу посланицима да је ово начелна дебата у којој се треба изјашњавати само за или против предлога, а да се у специјалној (појединачној) дебати може говорити конкретно код појединих чланова предложеног закона и о предлогу Агатоновића. Не треба мешати начелну и специјалну дебату по предлогу. (3115—3116). Агатоновић је, разумевши интервенцију, на то одговорио да се у начелној дебати мору додиривати и предмети и појаве које су у непосредној вези са законским предлогом а да му мишљење министра финансије изгледа као избегавање решења овога питања на основу правичности. (3116)

Начелна дебата, која је настављена, надаље је све више добијала у садржини, обогаћена не само износењем многих ранијих неправилности у решавању аграрног питања, него још више наглашавањем његовог политичког аспекта, који је имало у прошлости а који се и на овој скупштини манифестовао.

После ове кратке паузе говорио је посланик Војин Бирковић, један од потписника предлога Станка Петровића. Цео његов говор је у ствари критика начина регулисања и праксе решавања аграрног питања, од Берлинског конгреса до откупа села Витановца. Берлинским конгресом Европа је, поред осталих терета и тешкоћа, Србији наметнула и решење аграрног питања. Наметнула га је и Босни и Херцеговини и Бугарској. Српска држава је решавала аграрно питање, а Аустро-Угарска у Босни и Херцеговини и Бугарска нису. „Камо среће да се наша земља није прихватила решења тога питања, него да је оставила да га решавају сами аграрци као у Босни и Херцеговини и Бугарској... онда би се прави господарлуци куповали за праву вредност, сељаци би се погађали са спахијама онако како они знају, а не би се куповало оно што није господарлук, него чифлук". (3116) Томе је допринео аграрни закон из 1880. године, који „да су га донели Турци у Цариграду, не би га боље донели за своје правоверне, као што су га наши напредњаци донели овди у Народној Скупштини српској у Београду". Земља је оцењена скупо, а онда је закључен врло скуп зајам, а то су основне грешке у решавању аграрног питања. Такође је грешка и солидарно регулисана обавеза плаћања свих дужника у општини. Услед свега тога наступило је уместо плаћања дуга, једно опште неплаћање. Само се гомилао интерес на интерес, па је често достизао и главницу. Због тога министар финансија је упућивао један распис којим је подручним органима тумачио како треба да расправљају аграрне односе и како да примењују закон о аграрном дугу, министар унутрашњих дела други, министар правде трећи — а тек онда се заправо није знало шта треба радити. Ти расписи, упутства и тумаче-

ња нису побољшали наплату дуга. Неки министри су чак признавали и лажне тапије. Судови и комисије за процену аграрног земљишта су проглашавали чифлуке за господарлуке и обрнуто. А то није исто. „Господарлук је имање које су Турски Султани давали појединим беговима, који су се за време рата борили са непријатељима, а они то имање нису могли продати или отуђити, већ је то њима прелазило у наследство с колена на колено, а чифлук је имање на тапијама". (3117) Појаву лажних тапија и њиховог уважавања на штету сељака илустровао је примером села Витановца, у срезу белопаланачком пиротског округа. Село Витановац било је својина, а не господарлук или чифлук. „Међутим, то село 1860. године било је притешњено од турске власти и његови сељани били су у апсу. Неки Алија Рустемовић дошао је к њима у нишки затвор и принудио их да му, форме ради, дају неко писмено, да их он од Турака брани, а да им узме неки десетак". (3117) Сељани села Витановца у таквим околностима пристану да му дају десетак, који се цео састојао у 300 гроша пореза, 2000 ока пшенице, 50 ока масла, 1000 ока јечма и 100 ока сира. „Један мајстор од лажних тапија" Ибрахим Хаки-Мекушевић, на основу тог насилним путем добијеног признања саставио је лажну тапију за село Витановац. „Са тим признањем он (Рустемовић) није могао ни код турске власти никакво право да добије, а оно што он није добио код турске власти, добио је после ослобођења". (3117) После ослобођења поднео је тужбу пиротском првостепеном суду са захтевом да му сељани села Витановац плате за имање укупно 15.240 динара (12.000 динара за имање, за арен ду од 1874—1880. године у новцу 60 динара, 2000 ока пшенице по 0,30 динара 300 динара; 1000 ока јечма по 0,16 динара 80 динара; 50 ока масла по 1,10 дин. 60 динара; 100 ока сира по 0,50 динара; 50 динара; Свега годишње 540 динара а за 6 година 3240 динара и 12.000 динара за имање свега 15.240 динара). Суд је одбио његов захтев, а да би избегао одговорност за лажну тапију Алија Рустемовић је побегао у Цариград. Отуда је послао неког Мурата за посредника и пуномоћника, који је са председником пиротског суда Босићем закључио погодбу: да Босић Витановац прогласи за господарлук, а за узврат да добије клисуру до Витановца, која је била чифлук Алије Рустемовића. Босић прими клисуру, Витановац прогласи за господарлук и на тој основи аграрна комисија сељане села Витановца осуди да Алији Рустемовићу плате 71.158 дин. Сељани села Витановца се тада обрате с молбом Народној скупштини (1882), која усвоји њихову молбу и одреди комисију да на лицу места прегледа и процени земљиште. Комисија нађе да неплодних 200 хектара земље у атару села Витановац на подножју Бабине Главе не вреди више од 22.500 динара. Цео остатак од досуђене суме 71.158 динара падне на терет државне касе, јер је то резултат ненадлежног мешања државе у аграрне односе. Овако велико вредновање господарлука на примеру села Витановац показује колико су сељаци новоослобођених крајева оштећени свуда тамо где има господарлука. Зато Бирковић сматра да су до сада плаћаним износом на има господарлука. Зато Бирковић сма-4581384. д. исплаћено до 16. октобра 1906. г. — 1379576 д.) сељаци свој дуг довољно исплатили, те и из тога разлога предлог владе треба усвојити.

После Војина Бирковића говорио је Митар Мићић, један од потписника предлога Димитрија Илићановића. (3118) Почео је са ставом да је владин предлог једностран, јер се чини правда само једном делу аграрних дужника. Тако испада да је држава „једнима мајка, а другима маћија". Заложивши се да се новац врати нарочито оним аграрним дужницима којима је целокупно непокретно имање продато за исплату овога дуга, скренуо је пажњу на још једну појаву из праксе решавања аграрних односа која је погоршала положај појединих правих аграрних дужника а коју владин предлог није имао у виду. Та појава је замена правих аграрних дужника другим лицима из села или вароши, што је управа аграрних дугова одобравала. Навео је један такав пример из среза лесковачког, у коме их је, према Мићићу, било преко 40. Правог аграрног дужника Борђа Ристића, земљорадника из села Радоњице у срезу лесковачком заменио је Никола Х. Миленковић, трговац из Лесковца. Пореско одељење среза лесковачког у 1901. години послало извештај управи аграрних дугова да је Ристић који дугује 950 динара рђав платиша, да је његова земља лошег квалитета, па се за њу у случају продаје не би могло добити више од 480 динара, чиме би држава за остатак суме дуга била оштећена. Истовремено то пореско одељење затражи замену дужника Ристића Николом Миленковићем, што управа дугова одобри. Те исте године до-

несене су измене у закону о аграрном дугу које ступе на снагу 1902. године, те новом дужнику буде опрошћен сав дотадашњи интерес, с тим да главницу отплаћује за 20 година без интереса. Користећи ове погодности нови дужник није ни динара дао за отплату аграрног дуга, већ је 1904. године Ристића са седморо деце отерао са имања, иако је овај пореском одељењу за 1902. годину платио на име дуга 34.60 динара. Никола Миленковић потом прода имање за 2500 динара, купцу отплати аграрни дуг изда тапију а остатак новца (1600 динара) узме себи. „Саме државне власти вршиле су отмицу, т.ј. од једнога одузимале а другима давале и оно на шта нису имале право" — закључио је Мићић излагање о овом примеру. Укупно излагање завршио је захтевом да се овај законски предлог, који није узео у обзир и предлоге опозиције, врати у одбор и тамо проучи могућност да се помогне и оним правим дужницима којима је подато или отето имање.

За опозициони предлог заложио се и Сотир Балтезовић. Балтезовић је истакао да ће такво шире решење аграрног питања у новоослобођеним крајевима, поред значаја за унутрашње политичке односе, „бити добро и са националног нашег гледишта". Залагање за опозициони предлог образложио је поређењем: . . . кад је могао у овој земљи да однесе Бонту 5.000.000 динара из државне касе, онда зацело треба и Народна Скупштина да буде вољна да и овој сиротињи у новоослобођеним крајевима опрости целокупан аграрни дуг". (3119)

Свако залагање за опозициони предлог посланик из владине већине у скупштини Илија Илић је окарактерисао као скретање начелног претреса овог законског предлога са правог пута, јер тај предлог говори о враћању већ плаћеног аграрног дуга, а суштина поднетог законског предлога је у укидању аграрног дуга. Враћање већ плаћеног аграрног дуга улази у специјални претрес, претрес појединих чланова законског предлога (чл. 3, 4. и 5.), а не чини суштину његову, те и не улази у начелни претрес. „Главно је то, да се говор креће у кругу да ли дуг треба опростити или не, и кад су сви у томе сложни, онда мислим да се у томе кругу начелна дебата и треба да креће". (3119) После ових процедуралних замерки посланицима из опозиције (нарочито упућених Мићићу и Агатоновићу), Илић је шире говорио о оправданости законског предлога и по треби његовог усвајања. Почео је критиком либералне владе, прве владе после ослобођења, која је била дужна да одужи аграрни дуг сељака у новоослобођеним крајевима, а не да им имања интабулише и да их задужује. Она је то била дужна да уради, кад праведни захтеви да се становници новоослобођених крајева добију без накнаде сопственост на земљи коју су они држали и радили нису наишли на одзив великих сила, иако „ослобођени народи нису дужни да плаћају и она земљишта која нису тапијаре, већ господарска". Либерална влада наметнула је тежак терет томе народу. За 28 година само једна трећина дуга је плаћена, што значи да је он неправедно наметнут. „Годишње се једва накнађује око 120.000 динара, а то је тако мала сума, да се са њом једва може да плати ануитет за узајмљени новац, као и плате чиновника, који су наплаћивали дуг". До тога је довео и неправичан досадашњи закон о одужењу аграрног дуга, и то из више разлога. Становници из новоослобођених крајева су годинама давали и деветак и десетак, радили турско тапирано имање, служили Турке те су се толико исцрпели економски да су били права сиротиња. Они економски нису ослобођени. У последње време има чак много парница где на основу овог неправедног закона Турци хоће поново дуг да наплаћују. „Село Рожања (окр. топлички) је поново осуђено да плати још 10.000 дин. а од сељана села Кочана сада се тражи преко 200.000 динара". Овим предлогом се све те парнице „скидају с дневног реда". Треба уважити овај захтев за укидањем аграрних дугова сељацима који су се затекли на својим имањима, јер они осећају и ту неправду што се досељеницима у тим крајевима сада даје по 4 хектара земље без накнаде, а они за своју земљу плаћају накнаду. (3120) Говор је завршио акцентом на суштину предлога: „Суштина предлога је у томе да се аграрни дуг укине" То треба решавати и усвојити законски предлог којим се то постиже и не третирајући „оно друго питање", које је од споредне важности.

Захтеву опозиције да се и њихов предлог разматра и да се аграрно питање коначно разрешава на тој широј основи посланик Илић је супротставио оне исте процедуралне аргументе који су се већ чули у говору министра финансије. Скупштинска опозиција, довољно искусна у процени значаја и могућности начелне и специјалне дебате, није одустајала од основног захтева да њихов предлог треба да буде предмет и начелне дебате. Иначе, ако се ту не пости-

гне легитимност њиховог предлога, са својом скупштинском већином влади ће бити још лакше да га заобиђе у специјалној дебати. На томе је одмах после говора посланика Илића у својој речи инсистирао посланик Љубомир Давидовић. (3120 — 3121)

Посланик Давидовић је на почетку свог говора истакао нераскидиву везу између два предлога, која истовремено треба да буду предмет начелне дебате, са нагласком да се и према пословнику то право опозицији, односно народним посланицима не може одузети. Скупштински одбор је дужан да све предлоге о истом предмету сједини и о њима заједно, истовремено и јединствено поднесе своје мишљење, а нема право да поједине предлоге заобилази. У садржинском смислу предлог опозиције је образлагао и потребама, захтевима потпуније правичности и националним разлозима, али је унео и једну нову димензију, нарочито у погледу разликовања оних аграрних дужника који су то постали прекупљивањем имања. Ту је направио разлику између оних који су земљу куповали да би је радили, земљорадника, и оних који су имања куповали ради шпекулације. „Ви се сећате, нарочито ви посланици из новоослобођених крајева, сећате се да је у једном крају око Лесковца народ страховито патио од несавесних продаја и куповина земаља. Било је случајева да су хектар земље око Лесковца продавали за неколико банака — за ситницу. Било је нарочито купаца који су на такве продаје ишли, а било је и народних чиновника, који су такве продаје вршили. Купована су имања шпекулације ради; не мислим на земљораднике који су куповали земљу да њу раде него на купце који су куповали ради продаје — њима не треба опростити дуг". (3121) Они треба да и даље остану аграрни дужници, али онима који су првобитни аграрни дужници, који су пропали због тог дуговања, треба вратити оно што су платили. Такав предлог опозиције треба прихватити и скупштина треба и о њему да одлучује.

Оштрија пребацивања између већине и мањине у скупштини чула су се на крају првог дела начелне дебате. Тиме се почео разоткривати и савремени политички аспект аграрног питања, у атмосфери узајамнога пребацивања и оптуживања појединих политичких група у скупштини.

Када је посланик из владине већине Михаило Јовановић свој говор завршио изразом радости посланика из новоослобођених крајева што може да гласа за предлог којим се „извршује коначно ослобођење народа од јарма који му је ондашња либерална влада на врат наметнула". Радослав Агатовић му је довикнуо: „То је лаж. Лагали сте 27 година, па и данас лажете, то ти неће помоћи у народу" (3122) Потпредседник скупштине опоменуо је Јовановића, али је овај то поновио: Опет му је Агатоновић одговорио: „Ја сад видим да Шумадија није имала за кога крв да лије", на шта се десница узнемирила. У том моменту потпредседник скупштине је закључио скупштинску седницу и начелну дебату одложио за сутра.

Дебата је сутрадан настављена. Први учесник у наставку дебате био је Драгиша Лапчевић, посланик социјал - демократске странке. Кад му је потпредседник дао реч, неко је с места упитао шта је са законом о радњама. Потпредседник скупштине је одговорио да је тај закон у штампи и да ће се раздати посланицима кад се одштампа. Тада је посланик Чеда Радовић почео да се објашњава са другим посланицима, те Лапчевић, који треба да почне да говори, га опомиње на ред: „Немој да лармаш, изиђи на улицу и лармај". Радовић му неукусно одговара: „Што се дереш? Нису овде твоји радници." (3188) Помирљиво потпредседник скупштине позива посланике да чују говорника, на шта опет реагује Радовић: „Нећу да га чујем". На поновну опомену потпредседника скупштине Радовић наставља: „Опомените и њега. Ја нисам његова прћија и калфа. Ја имам мало више права но он, једно с тога што сам из већине а друго што имам 30.000 гласача". (3188) Укупно приказана ситуација, поред тога што је на специфичан начин представила најављеног говорника посланика српске социјал-демократске странке Лапчевића, послужила је Лапчевићу за уводни део његовог говора.

На самом почетку говора Лапчевић је учинио напомену, која се тиче и других законских предлога, али и онога предлога који је предмет начелне дебате која је у току. „ . . . подношење овога предлога о уређењу свештеничког стања, подношење предлога закона о радњама, и захтева са обе стране радикалне да се ти предлози огласе за хитне" је исувише карактеристично и симптоматично. Одмах је објаснио: „Долазе једновремено и у моменту када се у јавности говори о кабинетској и парламентарној кризи". Био је још јаснији: тим предло-

зима се врши апел на бираче и чини се с обе радикалне стране утакмица ко ће више необавештених сељака и осталих редова друштвених слојева себи привући. Његова критика је принципијелне природе: „Држим да рад парламентарни и доношење закона ма како било у вези с обзирима интереса извесне класе, ипак не сме у толикој мери изаћи изван граница које су допуштене". Међутим, последњих дана целокупни парламентарни рад и доношење закона прелази те допуштене границе, развила се утакмица између једне и друге радикалне групе, те оне не полазе с гледишта да ли су закони заиста потребни, него све ово чине с намером да придобију гласаче за евентуалне изборе. Након ове констатације, враћајући се на предмет начелне дебате, Лапчевић објашњава зашто се он, као социјал - демократски посланик јавља за реч у претресу једног закона „који непосредно не задире у интересе радничке класе". Сматра да је дужан да то објасни, јер „сте ви навикли да социјал - демократски посланик узима реч и говори само о стварима где су само непосредни интереси радничке класе у питању". И објаснио: „Социјал-демократска странка је друштвено - политичка странка. Она улази у расправу и оних питања која непосредно и не додирују интересе радничке класе, али која посредно засецају битно и дубоко у друштвене интересе и у друштвени развитак." (3189) Аграрно питање дубоко засеца у друштвене односе земље, те социјал - демократски посланик има не само право него и дужност да о њему говори и да се њиме бави. Ово утолико пре што аграрни дуг потиче из феудалних односа, води порекло из феудалних односа који су пре ослобађања владали у четири наша округа. Јер, „Социјал - демократска партија, која има за задатак, да се, сем за непосредне интересе радничке класе и сем за крајње циљеве и идеале пролетаријата, бори још у оквиру буржоаског друштва на укидању свих остатака феудалног режима".(3189) Аграрни дуг је остатак из феудалног режима, па говорећи о његовом укидању посланик српске социјал - демократске странке у ствари говори у прилог друштвеног напретка. Зато се социјал - демократска странка мора да бори против свих остатака феудалног режима а не само против аграрног дуга. Данас у земљи има и других остатака из феудалног режима, који су чак и законима грађанског друштва, старим и новим, санкционисани. То су, по Лапчевићу, привилегије појединаца по закону о лову, по коме не може свако да лови, право да се на пожњевене њиве и покошене ливаде пушта стока без обзира на то чије су њиве и ливаде и чија је стока, право службености, итд. Њима се користе богати на рачун сиромашних, па су социјал - демократе зато против ових остатака феудалног друштва, за њихово укидање. Њима је стало да се грађанско друштво потпуно и што пре развије, јер „Без његовог развитка нема напретка". На овакво поимање законитости друштвеног развитка реакција је била: „Шта се вас тичу буржоаске ствари? То није предмет вашег старања!" (Никодије Милетић, 3189) Лапчевић је одговорио да су те ствари далеко од њих и да објашњење шта је то феудално а шта грађанско друштво потраже у клубу. Али, значајније од ове поруке је Лапчевићево везивање права на земљу без накнаде новоослобођеним крајевима за револуционарни садржај српско - турских ратова и ослобођења ових крајева. „Ствар је сасвим разумљива; јер кад се један народ буни против једног начина производње, и кад тај народ успе да се тих основа на којима је дотадање друштво постојало, ослободи, онда он никоме не плаћа никакву накнаду." Потврду тога става илустровао је српским револуцијама из 1804. и 1815. године и француском револуцијом из 1789. године. „Кад год су се основи старог друштва рушили, накнада се није давала". Тако је морало да буде и 1878. године у новоослобођеним крајевима, јер се зна да су становници тих крајева дизали револуције да би се ослободили турског јарма и раније, а револуцијом су се коначно и ослободили, рушећи турски феудални режим. Али тако није било јер је упливом великих сила на Берлинском конгресу одлучено да се имаоцима господарлука и читлук - сајбијама плати накнада. Лапчевић се због тога упушта у разоткривање намера великих сила које стоје иза такве утоворне обавезе Србије. Сматра их провидним. „Намера је њихова очигледна: да држе непрекидно у економском застоју, у сталном раздору и у сталном спотицању све мале земље и мале народе . . . да ставе извесне услове и погодбе, које не одговарају грађанском друштву, како би се због тих услова и погодаба непрекидно на Балкану дешавали немири и како се не би дало да се мали народи и мале земље правилно развију". (3190) Велике силе се нису могле споразумети и питање балканско морало је остати нерешено, да

се реши са питањем крајњег истока. На Балкану је до те прилике у којој ће се решавати крупнија међународна питања, народима који су се ослободили, остављен камен спотицања: Србији је наметнуто плаћање господарлука и чифлука; у Босни и Херцеговини није решено аграрно питање на основу грађанског друштва; у Бугарској није признато право онима који су се револуцијом ослободили да не плате господарлуке и чифлуке. Србија је морала примити такву осуду, али је погрешка што влада није сместа стојећи на гледишту основа грађанског друштва, државним средствима платила господарлуке и чифлуке. „То је било у реду још онда учинити, а не народу који се бунио читавих сто година — јер је нама познато да се тај народ бунио и за време Кара - Ђорђа и Милошеве крајине, да су дизале револуције и да је у сваком покрету устајао да се ослободи, — да том народу који се сам ослободио, влада српска оставља остатак феудализма, оставља аграрни дуг да га плаћа. Ту погрешку — тражи Лапчевић — Скупштина данас треба да исправи, да уништи последњи остатак феудализма и да аграрни дуг „из првог његовог поставка" пренесе на државну касу. Сталовници четири округа имају право на слободну земљу и српска држава дужна је да те људе од феудализма турског коначно ослободи, примајући на себе све што су они плаћали или што још имају платити. „То је потребно једно због њих, а друго због тога: што смо дужни ми, који живимо данас у грађанском друштву и који успевамо да се у еволуцији грађанског друштва развијамо, дамо прилике и могућности и подстицаја и становништву ван Србије да се противу основа феудалног друштва или остатака феудализма буни на све стране." Србија треба да да пример становништву Босне и Херцеговине, Румуније, Бугарске, Старе Србије и Македоније како треба рушити феудални режим и ослобађати се његових остатака, и то ради бржег развитка тих крајева и бржег развитка саме Србије. „Уколико би се јаче капиталистички развијале Турска, Румунија, Босна, Херцеговина и Бугарска утолико би се ми у Србији боље, брже и јаче развијали". (3191) Феудално заокружење земље која постоји и развија се на капиталистичким основама успорава и смета њеном даљем развитку. И из тих разлога Србија мора својим примером на укидању остатака феудалног режима да делује подстицајно на околно становништво. Нарочито је тежак положај тог становништва у Старој Србији и Македонији. Несретне друштвене прилике подстичу емиграцију становништва у Америку, али се преко тога емиграција становништва у Америку „отпочиње мирним, еволуционим путем поткопати темељ феудализма". Новцем који доносе и шаљу из Америке откупљују се имања и врши ослобођење од господарлука и чифлук-сајбија. „На тај начин почиње се вршити капитализирање земљорадње у тим крајевима. А колико капитал буде више утицао на облик својине и на производњу, у толико ће и народ у тим покрајинама бивати јачи; па ће у толико одлука наше Народне Скупштине, којим се феудални остатак у нас укида, појачавати тежњу тога становништва да се и само диже, не само откупљати имања, него да се диже и револуција, те да се ослобађа тих и осталих окова социјалних и политичких." (3190) „Ви видите да се Русија, већ две године, она силна и јака царевина, крута бирократски и снажна војнички, руши и ломи не само под притиском варошког пролетаријата, него и под притиском становништва сеоског, које хоће да се ослободи феудалних окова да добије слободну земљу." (3191) И у коначном предлогу који је поднео у писаној форми Лапчевић је тражио оно исто што и на почетку свога говора, оно што се кроз читав његов говор провлачи као основна нит: укидање аграрног дуга као остатка феудалних односа. Предлог гласи: „Желећи да се истре сваки траг остацима феудалним почев још од дана када су се испод тога стања ослободили окрузи пиротски, нишки, врањски и топлички, Народна скупштина враћа овај законски предлог у одбор, да га он у духу ове тежње изради." При томе одбор треба да обједини све предлоге у којима су садржане тежње да се исправе грешке из 1878. године и пред скупштину изађе са једним предлогом. Лапчевићев говор био је прилог начелној дебати при меран њој, јер се Лапчевић није упуштао, нити му је то био циљ, у конкретне одредбе предлога, није залазио у детаље нити у процедуралне **проблеме пре**дложеног решења. Он је проблему приступио са становишта законитости друштвеног развитка и са тога полазишта се теоретским и практичним разлозима залагао за његово решавање.

После Лапчевићевог говора начелна дебата је почела више да добија на својој полемичкој димензији као резултата конкретног односа снага у скупштини, јер Лапчевићеве аргументације теорије

ске и правне основе понуђеног решења биле довољне да неутралишу ставове скупштинске већине и да је натерају на понашање које одговара њеном већинском положају у скупштини. Већина више није могла ни морала да се супротставља јачом теоријском и правном аргументацијом. Нарочито ће то доћи до изражаја код коментара и гласања о Лапчевићевом предлогу, којом приликом није одлучивала снага аргумената, него број гласова, у чему је већина имала извесну победу. Али је од исхода гласања значајније, и у односу на повод и у односу на коначно решење аграрног питања, здруживање укупне скупштинске опозиције, хетерогеног страначког састава, око предлога социјалисте Драгише Лапчевића и нова образложења посланика из скупштинске већине који су се с обзиром на то супротстављали овом Лапчевићевом предлогу. Та нова залагања за владин предлог су на позицијама јасније политичке аргументације: не треба да се у решавању аграрног питања иде тако далеко па да се враћа новац и онима који су дуг већ платили, када сада има у Србији и других потреба које морају да се задовоље и када се зна да је Србија поднела доста жртава, и то не само у људским животима, док та четири округа није ослободила. Већ први говорник из скупштинске већине после Лапчевића, их је скоро све изнео: „Србија је издржала два рата, после рата направила је тим окрузима две железничке пруге, док међутим, многи наши други крајеви нису ни до данас железнице добили." (Радисав Митровић, 3191) „Народ српски дао је и реквизицију ратну и та реквизиција још није сва исплаћена", (Исто) а сада треба сви да плаћају прирез да би се вратио већ плаћени аграрни дуг. Осим тога, има још неправда које држава треба да исправи: „Држава српска од више година шаље комисије шумске да ограничавају шуме и те комисије људима одузимају, па не само шуме него и њиве и ливаде", а „по овдашњем закону о шумама нико се није могао жалити и . . . пресуде су постојале извршне". (3192) Овом приликом није изостао један од давнашњих и у првом периоду радикалског покрета често коришћен аргумент, који је по доласку радикалне странке на власт био заборављен. Само што је сада критика „бирократске системе" имала друге мотиве: „Кад би смо донели решење као што траже господа из опозиције да се враћа новац и оним људима који су платили дуг, онда значи да би сви ти чиновници остали и даље да дејствују и раде на штету државног буџета". (3192).

Посланици из скупштинске опозиције, који ће у другом делу начелне дебате нешто чешће говорити, осетили су да је већина променила тактику, да је посегла за новим аргументима и другачијим понашањем, једном мирнијем очекивању крајњег исхода који је за њу био известан. Указивало им је то на снагу Лапчевићевог излагања и предлога и потребу објашњавања, парирања новој аргументацији и новом понашању већине. Такође су били јаснији у изношењу и објашњењу циљева које су у вези предлога о укидању аграрног дуга приписивали већини, јаснији у политичкој аргументацији, која је заменила дотадашња „неутрална" залагања за свој предлог о укидању аграрног дуга.

Два су резултата овог прилагођавања опозиције новим условима и понашању већине: подршка Лапчевићевом предлогу и појачани удар на моралну (начелну и конкретну) и политичку страну владиног предлога и скупштинску већину која га подржава.

Посланик Живојин Рафајловић својим излагањем започео је одговор опозиције на понашање скупштинске већине, и то нагласком на моралност и праведност опозиционог предлога. Говорио је најпре о положају народа у новоослобођеним крајевима, који су граничарски и који због тога живе једним изузетним животом. „Господо, ко год не ужива благодети једне озбиљне, културне и мирно развијајуће се земље и под истим погодбама, под истим законима, тај, мислим, заслужује извесне олакшице, јер признати морамо, да оно, што уживају грађани срца Србије — Шумадије — да то не уживају грађани граничне Србије. Ја ћу са неколико речи да напомелем само живот топличког округа, који готово цео лежи на граници и три среза врањског округа, а то је пчињски, пољанички и јабланички. Сва три ова среза са топличким округом су непосредно на граници, на домаку арнаутске пушке. Све дажбине које плаћамо ми у Србији, плаћа и тај народ на граници, а поред тога плаћа и порез своје крви, плаћа порез своје стоке, порез своје слободе. Кад се узме у обзир, да је тај народ у изузетним приликама још и сиромашан, сиромашан и због неплодности својих крајева, онда нам се утолико пре, намеће дужност да се томе народу помогне." (3192—3193) Уз праведност опозиционог предлога додао је и моралност: „Колико је то праведно да се учини овако како ја и господа из опози-

ције предлажемо, толико је господо то и морално. Јер, радећи овако, као што сте ви наумили, ви ћете прокламовати једно неморално начело, да ко год дугује што својој отаџбини да јој не мора платити, јер ће доћи час када се онима, који су били исправни грађани, дуг неће опростити а оним неисправним, не велим свима, опростити". (3193)

Драгољуб Јоксимовић је овом залагању за начелну моралност и праведност (из државотворних разлога) додао своје залагање за конкретну правичност и моралност решења која произилази из начелне. „На сваки начин, како се овим предлогом мисли да се питање реши, уноси се неморал у саму масу народа. Дужници који су били солидни и старали се да својим обавезама одговоре кажњавају се и не да им се, као што се даје несолидним дужницима, да уживају данас, после 20 и неколико година, извесне концесије. А то неће добро да буде." (3193) Јоксимовић осим тога наглашава и социјалну правичност као разлог више за усвајање опозиционог предлога. По њему, треба помоћи оне који су сиромашни, а не оне које држава не треба да помогне јер су богати. У конкретној ситуацији то су они који су се обогатили на тај начин „што су се сиротиљуди скључали под теретом дуга, те су били принуђени да испусте та имања и да га даду онима, који је могао да купи." Ризик је дакле у томе да ће се овим предлогом већине помоћи неколицини богатих људи, а не онима којима је помоћ заиста потребна. „Ко зна да се иза овога предлога, тамо далеко у некој сенци не крије какав човек, који је у својој руци прикупио толико имања и земље као какав највећи богаташ и једва чека да буде ослобођен овога аграрног дуга." (3194) Без обзира на гласну примедбу: „Не суди по себи", не може се порећи заслуга Јоксимовићу за предлог који је он извео из претходних ставова: да се и овим законом о враћању аграрног дуга заштите само они које штити и параграф 471 грађанског судског поступка, односно да се дуг опрости онима који имају минимум од 5 дана ораће земље, која се законом о грађанском поступку гарантује сељаку за издржавање своје породице и себе. То је био правичан и рационалан предлог, али скупштинска већина је сматрала да му није место у начелној дебати, него у специјалном претресу.

Искусни посланик Алекса Ратарац позвао је посланике на јединство око предлога Драгише Лапчевића, који у себи сумира ставове обе скупштинске групе: „Па кад смо сви сложни да се свима врати новац, поднесимо то и објаснимо народу, да је се нашла Скупштина састављена чак из једног социјалисте, који говори о тој правди, која је то питање решила. То је можда једини случај, у који смо сагласни и једногласни". (3195)

У таквом расположењу посланик Димитрије Илицановић подноси писани предлог, заједно са 20 посланика, да се о предлогу Драгише Лапчевића гласа поименично.

Међутим, пре гласања о овом посланичком писменом предлогу, у дебати је учествовало још неколико посланика и известилац скупштинског финансијског одбора који је разматрао владин предлог закона о опроштају аграрног дуга. Након њиховог учешћа ситуација у скупштини се изменила. Наравно да та промена, поред већ постојећег односа већинске и мањинске групе у скупштини, није била одлучујућа чињеница у одбијању Лапчевићевог предлога, али ранији помирљивији тонови у говорима посланика из опозиције су могли имати привлачнију снагу но политичка искључивост последњих учесника у начелној дебати.

Алекса Нешић се вратио на агитациону позадину посланичког предлога и владине подршке тога предлога кроз нацрт закона о укидању аграрног дуга. Владу и скупштинску већину је оптужио за одуговлачење у решавању буџета, закона о радњама, закона о уређењу свештеничког стања и закона о аграрном дугу: „Влада има још цигло четири дана уставнога живота; влада опструира пет месеци, не износи државни буџет на решавање". (3197) За четири дана влада са својом већином у скупштини хоће да реши сва ова питања, која су врло тешка и која тако не треба нити могу да се решавају. Закључак је: „Дакле, као што видите, влада и скупштинска већина хтели су да спреме — како се то у селу назива — клин за будуће изборе". Намера владе и није да решава сва та питања,него да преко њиховог изношења агитује за свој даљи опстанак. У брзини сви су предлози осакаћени, а нарочито предлог о аграрном дугу. И у овом предлогу је била „исто онако једна мала удица", као и „она са свештеницима и законом о радњама". (3197) Подносиоци су добро предлог поднели, али је он извитоперен, финансијски одбор је предложио да се избаци члан којим су могли бити заштићени макар они који не-

мају ни пет дана орања. Предлогом владе се дуг праштa онима који га нису уредно плаћали, а не праштa се онима који су били највреднији и дуг уредно плаћали. И, опет, закључак; изражен као сумња и уз извињење: „Опростите ми ако учиним случајну погрешку али ја сумњам, ја управо верујем да би се нашли међу посланицима људи, који су откупили те земље на основу облигације и на основу уговора". (3197)

Оптужбе на рачун скупштиноке већине су се чуле и у говору Маринка Марковића: „Ви сте, господо, прилично бежали од предлога левице, мислили сте, вальда, да левица и не мора да учествује у том питању, и да то питање ви сами решите; па да решење тога питања буде решење само групе а не Народне скупштине". (3199—3200) Наравно, те би заслуге биле употребљене у агитационој борби за предстојеће изборе.

Такође отворено о намерама и заслугама у решавању аграрног питања говорио је Никола Живковић, припадник скупштинске већине. Заслуге данашње владе и јесу велике, она је примила предлог посланика и изнела га на решавање, те њој и треба благодарити што ће тај дуг једном бити укинут. „Али чудим се зашто се опозиција против тога буни, кад те ствари незна ... Толико година нико се није сетио, да се народу поклони тај аграрни дуг. Мењале су се владе. Била је радикална влада 1890. г. и поклонила интерес а тако исто и 1891. и 1892. Сад опет радикална већина хоће да опрости дуг, а ви говорите како треба опростити свима. Где сте били онда, кад је народу опроштен интерес? Ви говорите то, само зато, да би могли после народу казати на зборовима, ми смо тражили да се све то опрости." (3200)

На крају начелне дебате реч је добио известилац финансијског скупштинског одбора Никола Узуновић, иначе посланик из Ниша. Ток његовог излагања, употребљена образложења и полемика са другим посланицима у коју се у току говора упуштао, одсликавају политичке односе и друштвене прилике у којима се аграрно питање постављало и решавало.

У почетку говора известилац Узуновић је нагласио да говори не само у име одбора који је предлог оцењивао и предложио скупштини да га усвоји, него да говори и као посланик из новоослобођених крајева који добро познаје живот у њима. Подвукао је да је важно и корисно што је током дебате у вези са постанком аграрног дуга утврђено да је он резултат неправилног решавања аграрног питања још у моменту његовог отварања. Погрешно и неправично наметнут дуг и прека потреба да се он укине — то су начелни разлози којим су се руководили и финансијски скупштински одбор, и влада, и Државни савет, формирајући предлог закона о укидању аграрног дуга. Поред њих постоје и други разлози, нарочито за посланике из новоослобођених крајева. То је најсиромашнији крај Србије, једно по географском положају, друго што су ти крајеви били „потпрште свих наших акција за ослобођење". Ови крајеви у којима је још пуцањ Невесињске пушке одјекнуо, учинили су да се код њих осети лак покрет и тај покрет повукао је за собом Шумадију коју смо ми звали „Стара Србија", јер смо ми још онда управили своје погледе на вас, рачунајући да ћете нас свесрдно помоћи да заједно извојујемо слободу". (3201) Очекивања су била оправдана и како је и Лапчевић напоменуо, у овим крајевима „владала је револуција, револуција оправдана „за скидање турских ага". А „тешко селу, куда војска проће". Осим тога, разлог сиромаштву је и то што земља не може често ни да исхрани овај свет, а камоли редовно да плаћају државне дације и атарницу. „Тај наш крај вама је познат, ако ни по чему другом, а оно по томе што у Србији може бити неби било слугу, не би било ћерамиција, неби било аргата, да није нас из новоослобођених крајева".

Овај опис стања у новоослобођеним крајвима послужио му је као увод у оцену политичких заслуга за његово решавање. Овакво стање морало је да тиште" сваког правог пријатеља народа у новоослобођеним крајевима. „Мени је мило што могу да тврдим да су само радикалне владе, да је и влада г. Вујића и Мике Поповића и данашња влада са својим министром финансија г. Пачуом осетила терет и истражила начин да га реши". (3202) После овога истицања радикала Узуновић је, на интересантан начин, који ће изазвати његову полемику са Радославом Агатоновићем, настојали да умањи значај либералне странке и владе из времена ратова за ослобођење. „Чуло се, а често пута се је добацивало нама из оних крајева, па доста је, ми смо вас ослободили ... често се чује да је ослобођење дело либералне странке, а то није већ дело народа српског". (3202) Тада је реаговао Радослав Агатоновић: „То је ослобођење било под владом либералном. Кад се ослобођавају

аграрног дуга, онда је то дело владе радикалне, а кад су се ослободили турског ропства иако је то било под владом либералном, ви велите да је то дело народа српског". (3202) Узуновић је онда ближе објаснио своје „ослобађајуће" намере: „Кад сам ово поменуо имао сам намеру да либералну странку извиним колико се то може од прекора који јој се чини; јер кад ми оспоравамо са основом да је ослобођење дело либерала онда немамо права да јој приписујемо да је аграрни дуг њено дело. А кад се каже, и то либерали хоће, да је ослобођење њено дело, онда је и аграрни зајам њено дело". (Исто) Агатоновић је добро разумео куда је усмерен интелектуални напор уложен у овакву конструкцију, па је непосредно реаговао: „То је одиста срамота за једног човека који зна шта је историја и политика да говори тако. Овакве интелигенције до сада у Народној Скупштини није било. Он врло добро зна колико се Јован Ристић борио против тога". Узуновић је на то пребацио Агатоновићу да је својом јетком и нестрпљивом изјавом могао да спречи добре намере одбране либералне странке, која је имала да настане. И — поновио све, само сада у негативној формулацији. „Зар то није одбрана за либералну странку кад се каже: **„аграрни дуг није њихово дело, као што ослобођење није њихово дело. Ако стоји једно, стоји и друго.** (3202) Агатоновић је и то разумео: „То је софизам, то се може употребити на збору а не у Скупштини". Узуновић је потом наставио да прати своју идеју: српском народу који је војевао за ослобођење ових крајева помогли су људи из тих крајева и тај факат код одлучивања о укидању аграрног дуга не треба губити из вида. За тај сиромашан народ терет аграрног дуга је толико тежак да не треба да чуди „што се нашло политичких људи, који су у изборној борби обећали укидање аграрног дуга". „... ми из ових крајева, који се кандидујемо за посланике немамо прече дужности но да кажемо својим бирачима да ћемо се свом снагом заложити да се тај неправедни тешки терет скине" — сматрао је сасвим разумљивим известилац Узуновић, што се питање аграрног дуга употребљава у агитационој борби. И то не само за посланике уз новоослобођених крајева, него и за радикалну странку у целини. „Ја признајем, ми смо то чинили на свима политичким зборовима излазили смо с паролом да су они ковачи своје среће ако хоће да скину тај терен нека гласају за нас, који ћемо молити остале посланике и владу да тај терет скине са њихових леђа. Ја признајем да је та парола многе бираче одредила да куглицу спусте у нашу радикалну кутију, ти људи нису се преварили, јер ево ми радикали искупљујемо своју реч — укидамо аграрни дуг". Управо због тога што су радикали увек радили да скину аграрни дуг — објашњава даље Узуновић — народ ових крајева има и највише вере у људима носиоцима начела на којима радикална странка почива. Народ нишког краја зове радикалну странку народном странком — уверава Скупштину посланик нишког среза известилац Узуновић — па „и ако постоје разлике између старијих и млађих радикала, они ту диференцу не праве, они налазе да су то радикали." (3202)

И као да није довољно дао и „најбљеду слику сиротиње која у овим крајевима влада", а вероватно и из тактичких разлога, свој говор Узуновић завршава поређењем ових крајева са Мачвом: „... за мене је басна да по тамошњим селима има фијакера, двоспратних кућа па чак у кућама и клавира а код нас се на прстима броје куће ћерамидом покривене, већ су саме сламаре". Одмах затим позива посланике да гласају за владин предлог, а кад се нађу могућности и расположење Народне скупштине да се помогне и оним људима који су тај дуг већ платили и кад тај предлог дође на дневни ред, онда ће се о њему и гласати, а сада то не треба мешати са примањем владиног предлога.

У таквој атмосфери на гласање је најпре стављен предлог да се посланици поименично изјасне о предлогу Драгише Лапчевића. За предлог да се цела ствар врати у одбор да он преради владин предлог у смислу усвајања и захтева опозиције гласало је 33 посланика, против је гласао 71 посланик (од укупно 104 посланика; Овај резултат је записан у стенографским белешкама, када је потпредседник скупштине резултат гласања објавио, а према списку посланика, када су гласови бележени, тај однос је другачији; присутно је 105 посланика, за предлог гласало 35, против предлога 70). (3202—3204)

Затим се приступило гласању о законском предлогу у начелу. Такође се гласало поименично. Гласало је 98 посланика, и сви су гласали за предлог. (3204—3206) Нада и могућност опозиције је дебата о појединостима. Очекивање да ће то можда бити могуће је делимично и одредило

аграрног дуга, онда је то дело владе радикалне, а кад су се ослободили турског ропства иако је то било под владом либералном, ви велите да је то дело народа српског". (3202) Узуновић је онда ближе објаснио своје „ослобађајуће" намере: „Кад сам ово поменуо имао сам намеру да либералну странку извиним колико се то може од прекора који јој се чини; јер кад ми оспоравамо са основом да је ослобођење дело либерала онда немамо права да јој приписујемо да је аграрни дуг њено дело. А кад се каже, и то либерали хоће, да је ослобођење њено дело, онда је и аграрни зајам њено дело". (Исто) Агатоновић је добро разумео куда је усмерен интелектуални напор уложен у овакву конструкцију, па је непосредно реаговао: „То је одиста срамота за једног човека који зна шта је историја и политика да говори тако. Овакве интелигенције до сада у Народној Скупштини није било. Он врло добро зна колико се Јован Ристић борио против тога". Узуновић је на то пребацио Агатоновићу да је својом јетком и нестрпљивом изјавом могао да спречи добре намере одбране либералне странке, која је имала да настане. И — поновио све, само сада у негативној формулацији. „Зар то није одбрана за либералну странку кад се каже: **„аграрни дуг није њихово дело, као што ослобођење није њихово дело. Ако стоји једно, стоји и друго.** (3202) Агатоновић је и то разумео: „То је софизам, то се може употребити на збору а не у Скупштини". Узуновић је потом наставио да прати своју идеју: српском народу који је војевао за ослобођење ових крајева помогли су људи из тих крајева и тај факат код одлучивања о укидању аграрног дуга не треба губити из вида. За тај сиромашан народ терет аграрног дуга је толико тежак да не треба да чуди „што се нашло политичких људи, који су у изборној борби обећали укидање аграрног дуга". „... ми из ових крајева, који се кандидујемо за посланике немамо прече дужности но да кажемо својим бирачима да ћемо се свом снагом заложити да се тај неправедни тешки терет скине" — сматрао је сасвим разумљивим известилац Узуновић, што се питање аграрног дуга употребљава у агитационој борби. И то не само за посланике уз новоослобођених крајева, него и за радикалну странку у целини. „Ја признајем, ми смо то чинили на свима политичким зборовима излазили смо с паролом да су они ковачи своје среће ако хоће да скину тај терен нека гласају за нас, који ћемо молити остале посланике и владу да тај терет скине са њихових леђа. Ја признајем да је та парола многе бираче одредила да куглицу спусте у нашу радикалну кутију, ти људи нису се преварили, јер ево ми радикали искупљујемо своју реч — укидамо аграрни дуг". Управо због тога што су радикали увек радили да скину аграрни дуг — објашњава даље Узуновић — народ ових крајева има и највише вере у људима носиоцима начела на којима радикална странка почива. Народ нишког краја зове радикалну странку народном странком — уверава Скупштину посланик нишког среза известилац Узуновић — па „и ако постоје разлике између старијих и млађих радикала, они ту диференцу не праве, они налазе да су то радикали." (3202)

И као да није довољно дао и „најблеђу слику сиротиње која у овим крајевима влада", а вероватно и из тактичких разлога, свој говор Узуновић завршава поређењем ових крајева са Мачвом: „... за мене је басна да по тамошњим селима има фијакера, двоспратних кућа па чак у кућама и клавира а код нас се на прстима броје куће ћерамидом покривене, већ су саме сламаре". Одмах затим позива посланике да гласају за владин предлог, а кад се нађу могућности и расположење Народне скупштине да се помогне и оним људима који су тај дуг већ платили и кад тај предлог дође на дневни ред, онда ће се о њему и гласати, а сада то не треба мешати са примањем владиног предлога.

У таквој атмосфери на гласање је најпре стављен предлог да се посланици поименично изјасне о предлогу Драгише Лапчевића. За предлог да се цела ствар врати у одбор да он преради владин предлог у смислу усвајања и захтева опозиције гласало је 33 посланика, против је гласао 71 посланик (од укупно 104 посланика; Овај резултат је записан у стенографским белешкама, када је потпредседник скупштине резултат гласања објавио, а према списку посланика, када су гласови бележени, тај однос је другачији; присутно је 105 посланика, за предлог гласало 35, против предлога 70). (3202—3204)

Затим се приступило гласању о законском предлогу у начелу. Такође се гласало поимелично. Гласало је 98 посланика, и сви су гласали за предлог. (3204—3206) Нада и могућност опозиције да нешто измени била је дебата о појединостима. Очекивање да ће то можда бити могуће је делимично и одредило

једногласно прихватање владиног предлога у начелу и од стране опозиције. Али, исход гласања је разумљив кад се има у виду да опозиција и није била против овог предлога, него за проширење круга лица која ће бити њиме обухваћена.

Дебата у појединостима свела се је углавном на дебату о чл. 1. овог законског предлога. Опозиција је правилно оценила да се само изменом чл. 1. законског предлога може постићи садржинска измена овог предлога у целини. Зато је све своје напоре усмерила ка настојању да се изменом чл. 1. прошири круг лица која би била обухваћена овим законом, а у смислу свога предлога да се аграрни дуг врати и онима који су га већ платили. С тим у вези нарочито ће бити интересантни њени предлози како да се то изведе а да од стране скупштинске већине буде прихваћено и тиме добије законску снагу. Глобално оцењујући те нове предлоге опозиције за редакцију чл. 1., рекло би се да нису били у тој мери искључиви, ни у погледу круга лица којима би се плаћени дуг вратио ни у погледу рока, времена у коме би се повраћај тих сума извршио, што је свакако резултат реалније процене могућности за њихово усвајање.

Почетак дебате у појединостима састојао се у читању чл. 1: „Све суме аграрног дуга, које држава потражује и које буду неизмирене онога дана кад овај закон ступи у живот, опраштају се у целини дужницима". Тек што је известилац прочитао чл. 1, опозиција је тражила његову допуну: „А оним аграрним дужницима, који су свој дуг ма у којој суми и ма којим путем отплаћивали или на име интереса дали, да им се наплаћене суме врате поступно за пет година започев од 1. јануара 1908. године". (Јован Стојановић, 3216) Предлог није поткрепљен ширим образложењем и разлозима, предлагач Јован Стојковић се позвао на говоре посланика из опозиције у начелној дебати, додајући само да мисли да би за пет година држава могла, уносећи сваке године у буџет извесну незнатну суму, вратити тај неправедно наплаћен аграрни дуг. Предлог је својим потписима потпомогао довољан број посланика.

И други говорник у дебати у појединостима, Медо Бајa, изашао је са новим предлогом, не само за чл. 1, него за цео законски пројекат. Он се руководио, како сам каже, економском и политичком корисћу која се може постићи овим законским пројектом. Зато је потребно водити рачуна о томе да се рђавом редакцијом појединих чланова не осујети постизање тога циља. Нарочито не сада када је овај законски пројекат већ показао своје дејство у крајевима где још увек аграрно питање није решено. У пот врду одјека скупштинског рада на овом законском предлогу навео је да је аустро-угарска штампа пре 2—3 дана у једном свом листу донела чланак где се о Србији писало са пуно пакости, па и увреде за дом српског министра председника. Народна скупштина треба да води рачуна о томе и у жељи да постигне пуну економску и политичку корист мора да изради такву редакцију свих одредби овог закона која би омогућила обухватање свих случајева имања која су под теретом аграрног дуга и све аграрне дужнике. Од ослобођења ових крајева, већ 20 и више година, аграрни односи су се толико компликовали и наступило је више различитих случајева у којима се аграрни дужници налазе, те би закон, ако жели да буде потпун, морао све да их обухвати. Медо Бајa их је свео на три случаја, који су могли наступити, или у којима се данас аграрни дужници налазе: „1.) да је имање аграрног дужника још и сада у притежању и својини аграрног дужника; 2.) да је то имање аграрног дужника продато на јавној лицитацији, или за наплату аграрног дуга или за наплату порезе; 3.) да су сами сопственици под теретом аграрног дуга, пренели своја имања на сасвим друга лица, која нису ни била аграрни дужници. (3217) Да је одбор водио рачуна о овим могућим случајевима, не би се десило да овакав предлог закона о укидању аграрног дуга изађе. Зато сада када се коначно разрешавају аграрни односи у појединим наведеним случајевима треба тако поступити да се свуда постигне исти циљ, а то је укидање аграрног дуга. Прво да се укине „сав аграрни дуг, који постоји на имањима, која се и данас налазе у притежању аграрних дужника". За други случај — предлаже даље Медо Бајa — где је имање продато путем јавне лицитације за исплату аграрног дуга или порезе, те прешло у туђе руке, треба куповну цену вратити аграрним дужницима — сопственицима којима је имање одузето. На тај би се начин изједначили сви аграрни дужници са оним првим. Али најкомпликованији и најважнији је трећи случај, где су аграрни дужници продали имања под теретом аграрног дуга, који су купци примили на себе уместо куповне цене. По овом владином предлогу купцу се скида ку-

повна цена, тј. аграрни дуг, а аграрни дужници остају без имања. За ове случајеве треба редиговати један члан ,до коме би сваки прекупац и даље био обвезник, али тако, да држава наплаћену куповну цену од купаца имања врати сопственику". (3217) Из наведених случајева и предлога за њихово решење следи и коначни предлог: да се пројекат врати у одбор и сходно наведеном да се цео редигује, ,,тако, како ће се аграрни дуг укинути, а нарочито да се избегну случајеви, да се овде шпекулантима не прашта куповна цена, него да се и она наплати и аграрним дужницима врати". Медо Баја позива известиоца да прими овај предлог, а у случају да он то не учини моли посланике да га потпомогну. Предлог је потпомогао довољан број посланика.

Одмах је реаговао известилац Никола Узуновић. Он је залагање посланика Стојковића и Баје назвао лепим напоменама, позвао скупштину да их прими к знању и — гласа за владин предлог. Та ствар коју посланици износе данас је тако компликована и неизводљива, да би свако мешање те ствари са оним што влада предлаже само допринело да и ова одавдана ствар остане не решена; чим настану буџетске и рачунске могућности Народна скупштина може решити да се поме народу и то врати, иначе сада не треба кроз закон доносити нешто што не може да се изврши.

Тада је Драгиша Лапчевић, полазећи од свог принципијелног става о револуционарном распаду феудалних односа у новим крајевима, који је у начелној дебати изнео, затражио и његово доследно спровођење кроз текст закона. Сходно томе ставу из првог члана треба избацити термине ,,опраштање" и ,,дужници", односно заменити ,,тиме што би се ставило: да се сматра да аграрни дуг и не постоји и да аграрни односи од дана ослобођења тих крајева немају ничега заједничкога са пређашњим феудалним режимом који је у тим крајевима владао". (3217—3218) По праву револуције која је извршена у тим крајевима, када су имовински односи измењени онога дана кад су Турци истерани из тих крајева, становници тих крајева имају право да заузму земљиште слободно, па нису дужници ништа им шта треба опраштати.

Известилац Узуновић је дао за право Лапчевићу, али је нагласио да се то гледиште не може усвојити, јер се ти људи третирају као дужници по закону који је раније донесен и коме се мора саобразити и овај нови закон.

Тако је прошао и овај захтев за нову редакцију чл. 1. закона о укидању аграрног дуга. Опозиција, ипак, није одустајала, и поред упорног одбијања, чак је била прецизнија у захтеву, конкретнија и јача у његовој аргументацији. Управо због тога у овом делу дебате се налази и обиље података о аграрним односима из праксе њиховог реализовања и разрешавања, који се још једино могу наћи у судским актима.

Драгољуб Јоксимовић је предлог о враћању чл. 1. законског пројекта у одбор ради нове редакције образлагао потребом да се тачно утврди ко је аграрни дужник; увео је и нове појмове: непосредни и посредни аграрни дужници, првобитни дужници, да би нови покушај разрешавања аграрних односа, с обзиром на укидање аграрног дуга као свој циљ, могао адекватно да покрије сво богатство реалног живота. ,,Има две врсте дужника: једни су непосредни аграрни дужници, који су примили терет оног дана, кад су се ослободили од Турака; други су посредни дужници, који су постали дужници преносом аграрног дуга приликом куповине имања". А „за двадесет година број преноса имања тако је велики, да нећете наћи ни 15% првобитних сопственика земаља и онда се не може утврдити ко је аграрни дужник". (3218) Ово нарочито зато што се ,,најчешће имање не преноси тапијом ни уговором потврђеним код полицијске власти, ни предстанком код суда, него просто уступањем имања", „из руке у руку" и то тако иде од оца на сина. Зато је неопходно да се тачно каже ко су дужници, да се у првом члану нагласи да су „првобитни дужници они који су аграрни дуг примили приликом ослобођења од Турака". Предлог треба да се врати одбору ради коначне редакције чл. 1.

Прецизнији у захтеву био је посланик Радослав Агатоновић, који се позвао и на економску и на политичку правичност решења које је опозиција предложила. По њему, ту је правичност признао и министар финансије, који је разумео потребу да се и оним дужницима који су дуг већ платили врати новац и то констатовао у свом првобитном предлогу који је упутио одбору, од чл. 3 надаље. Буџетске компликације на које се известилац позивао неће због тога наступити, јер се та сума дуга може сукцесивно враћати. Ако би се тај дуг у року од десет година враћао, буџет не би био много оптерећен, јер би то износило нај-

више 150.000 динара годишње. Тако би се правично поделио терет аграрног дуга и онда не би могло да се каже „да се хтела задовољити молба само ваших бирача" — обратио се Агатоновић скупштинској већини. На исту адресу биле су упућене и његове опаске о осиромашењу људи у новим крајевима „којима је екзекуцијом, приликом политичких теревелки, наплаћиван аграрни дуг". „Имајте на уму да је екзекутивна наплата ишла упоредо са политиком која је у нашој земљи владала. То је резултат незаконитог рада несавесних чиновника, који су налазили рачуна да путем екзекутивним врше наплату првенствено политичким противницима". (3218) Та неправда се сада може исправити „једним потезом пера" односно сукцесивним враћањем наплаћеног дуга у извесном низу година и у томе смислу одбор треба да редигује овај први члан.

Известилац Узуновић је у одговору Агатоновићу напоменуо да је одбор водио рачуна о свим могућностима и да је ипак предложио да се укине дуг само оним дужницима који га нису плаћали. Њих је 14.000; а оних који су били у могућности да дуг плате је непуне 3000. Предлог опозиције повлачи и други правичност: да се онима који нису могли дуг да плате и због тога плаћали 7% интереса, врати и сва плаћена камата, све до 1902. године, када је интерес укинут. Ствар се тиме наравно компликује те ће „ових 14.000 сиротана дуго и дуго чекати на остварење овога закона". Зато не треба ово тражење доводити у везу са чл. 1., њега треба у основи примити а о овоме разговарати код других чланова законског предлога — замолио је посланике известилац Узуновић. (3219)

На дискусију посланика Агатоновића реаговао је и министар финансије др Лаза Пачу. Јавио се, на прозивку Агатоновића, да објасни своје одустајање од првобитног предлога о повраћају аграрног дуга. Као разлоге одустајања навео је оптерећеност буџета тим новим издацима, тешкоће и компликације око обрачунавања сума за повраћај, промене власника имања са теретом аграрног дуга, правичност да се помоћ чини онима који нису могли да плате, јер су сиромашни, а не онима који су били јаки па су платили. Сада треба ослободити аграрног дуга 14.000 дужника којима је то преко потребно, а касније се може наћи начин да се помогне и осталима. (3220)

Све напоре и предлоге опозиције свео је у својој речи и коначном предлогу посланик Мита Илицановић. Када се ради о правичности, онда се не треба позивати на компликације и тешкоће. Скупштина је дужна да скине последње остатке феудалног режима и у томе не може бити једноме мајка другоме маћеха. Разлоге опозиције усвојио је унеколико и министар финансије, а одбор је тај предлог чл. 3. укинуо. Предлог зато треба да се врати одбору, да га одбор у целости редигује онако како су већ пред ложили Драгиша Лапчевић и Јован Стојковић.

Чврст отпор на који је код опозиције наишао чл. 1. законског предлога натерао је известиоца Узуновића да нешто предузме, да би добио у времену. Изнео је скупштини своју дилему: скупштина је расположена да опрости дужницима већ плаћени аграрни дуг, али је питање да ли се то може извести без тешкоћа. То треба видети па да се онда ова ствар реши како је предложена. Опозиција то неће да види, те известилац прима предлог да се ствар врати у одбор и да тамо дођу посланици из опозиције „да им се рачунски докаже да је њихов захтев за сада неизводљив". Уз напомену: „Али ако овај предлог буде ометен, знајте, да сте ви криви". (3220)

Потпредседнику скупштине Љуби Јовановићу није остало ништа друго, него да поступи по пословнику: предлог се враћа одбору, кад то известилац тражи или прихвата, и до даљег тачка се скида с дневног реда.

Крајем марта, месец дана од дана враћања предлога у одбор, у скупштини је прочитан „Извештај финансијског одбора по члану 1. предлога закона о изменама и допунама у закону о одужењу аграрног дуга у новоослобођеним крајевима". (3771) Тај извештај носи датум 1. 3. 1907. године, што значи да је одбор одмах радио на предлогу (предлог је 25. 2. одлуком скупштине враћен у одбор). Финансијски одбор је нашао да „поменути члан 1. треба примити онако како је предложен". А затим — поводом захтева да се свима дужницима који су аграрни дуг већ платили, све плаћене суме врате — одбор налази: „да за сад није могуће то учинити, поред многих других разлога, још као најглавније и зато, што за тај повраћај за сад нема буџетске могућности". На крају, одбор наглашава да предложено решење може одмах да се усвоји, а да то „неће ни у колико утицати на правилно решење питања о повраћају већ наплаћених сума кад зато буде било буџетске могућности". Задовољиће се тиме не само праведни захтеви великог броја аграрних дужника, не-

го и државни интереси, „јер аграрни дужници због великих дацијa не могу да плаћају порезу, те ова или застарева или пропада, или се мора екзекутивним путем наплаћивати". На крају: „Предлог је оглашен за хитан".

И поред тога што је оглашен хитним, предлог се у скупштини није појављивао и на поновну дебату о предлогу и његово друго читање, према пословнику, се дуго чекало. Посланик Митар Мићић је у том смислу интервелисао посланичким питањем када ће се предлог о укидању аграрног дуга изнети пред скупштину. Обећано је да ће то бити на идућој седници скупштине. (4189)

Када је на дневни ред стављен овај законски предлог, прво је прочитан извештај финансијског одбора. Како он ништа у предлогу није изменио, нити је одбор вршио нову редакцију, опозиција је код чл. 1. предлога реаговала на исти начин, предлозима за његову измену и допуну, са истим образложењима и истом надом да ће се у предлогу ипак нешто изменити.

Митар Мићић је поново истакао разлику између нових аграрних дужника и правих аграрних дужника, и у смислу заштите правих аграрних дужника тражио допуну чл. 1. Овом, владином и одборском, редакцијом чл. 1. би се користили само нови аграрни дужници, тј. они који су имања купили путем јавне лицитације „и у место да положе новац за излицитирано имање, они су, предложени од стране пореских одељења и управе аграрних дугова примљени за аграрне дужнике, те су ове суме у ратама отплаћивали као и прави аграрни дужници". (4207) Његова допуна, нова тачка чл. 1., је гласила: „Али овај дуг се не опрашта оним аграрним дужницима, који су купила имања под теретом аграрног дуга, путем јавне лицитације, па у место да излицитирану суму положе, они су примљени за аграрне дужнике". Тиме би се бар делимично задовољила правда. Предлог допуне је, за случај да известилац предлог не прими, потпомогнут од потребног броја посланика.

Сотир Балтазаревић је поново тражио враћање целог предлога у одбор да га редигује у смислу предлога опозиције. Замерио је посланицима из новоослобођених крајева „чији су бирачи дуг исплатили" што не прихвате предлог опозиције.

Радослав Агатоновић такође није сматрао све изгубљеним, те је на себи својствен начин (са политичким интонацијама) поновио пропусте у предложеном начину и обиму укидања аграрног дуга. Најпре је замерио финансијском одбору што се није одазвао не самo жељама опозиције него и целе скупштине, чијом је одлуком предлог и враћен у одбор. Очекивало се и требало је да одбор доради првобитни предлог у смислу опозиционих захтева који су се чули. Одбор то није урадио, него инсистира на првобитном предлогу. Агатоновић не усваја разлоге којим је одбор образложио ту своју одлуку. Опредељење одбора да за сада нема финансијске подлоге за повраћај новца оним дужницима који су цео или један део дуга исплатили, Агатоновић је сматрао „слабим и лицемерним". Пред разлозима правде и грађанског морала он не може да опстане. Држава би врло лако и неосетно могла, у низу од 5,6 или 10 година, да одвоји суму за повраћај тога новца. Држава би то могла да постигне и на тај начин, што би тој сиротињи на рачун државне порезе сваке године одбијала 10% износа пореског задужења. Јер, „није реч о оним богаташима, о онима који су постали спахије купујући аграрна имања, већ је реч о оној сиротињи, која је зато што јој била часна и поштена . . . исплатила тај дуг знојем свога лица и продавањем свога имања". (4208) Она је била жртва „несавесности појединих полицијских и пореских чиновника". У потврду овог свог става навео је два примера: 1. У селу Миљковцу домаћину М. Гавриловићу претпрошле године остало је само 15 динара дуга, све остало је исплатио. Писару општине миљковачке падне на памет да му приграби кућу, те удеси са пореским чиновником да му изврши продају куће за 15 динара аграрног дуга. Власнику не саопште продају, млађи општински писар је био проценилац а старији купац, те се са 15 динара исплати остатак дуга, а остало врати домаћину. На тужбу сина покојног домаћина доказан је фалсификат потписа сопственика имања, али се кривац не изведе на суд, јер га штитио начелник среза нишког. Зар томе човеку да се сада не учини правда и врати новац који је дао за отплату свога имања — пита Агатоновић. 2. Други пример је случај у селу Церовику среза нишавског, округа пиротског. Више сељака из овог села (Јеленко Бирић, Васа Давидовић, Симеун Костић, Никола Костић, Петар Тричковић, Тодор Бирић, Мица Глишић, Спасоје Бирић, Јоца Бирић и др.) обратили су се неколико пута писмом Агатоновићу с молбом за помоћ, јер им је несавесна власт у договору са једним спахијом испродавала сва имања,

те су сада аргати у Бугарској и Румунији. „У њиховом селу има један велики газда Стамен Петровић, који је бацио око на најлепше делове тих аграрних имања. Да би пруписао своје имање удесио је са пореским и полицијским властима продаје, те је своје имање пруписао тако, да је он данас један од највећих газди. Аграрни дуг тих несретних дужника примио је на себе и он данас дугује аграрног дуга 18.000 динара" (4208—4209) Кад би се предлог одбора и владе усвојио, он би био награђен са 18.000 динара, и постао би још већи спахија зато што је раније упропастио читав низ домова помоћу власти. „И она сиротиња, коју је он отерао у просјаке треба и даље да проси само за то што ми хоћемо једнострано ово капитално питање да решимо". (4209) У закључку своје речи Агатоновић је подвукао да се захтев за повраћањем плаћеног дуга односи само на суме које је власт наплатила и на имања које је власт продавала, а „не тражимо ми да се врати оно што су они сами из шпекулације продавали". Јер је „власт продавала вечито онима који нису имали заштите код својих политичких пријатеља и првака". Тако су се понашале власти увек, без обзира на режиме који су владали у прошлости. „У нишком округу има ваздан таквих примера, а ја верујем да их има и по другим окрузима у новоослобођеним крајевима". Изнео је и уверење да државна каса неће бити оштећена ако постепено буде враћала тој сиротој класи дужника оно што је већ од њих наплатила, а избегле би се и штетне последице по друштвени морал. Једнострано решење које се предлаже подстиче уверење да не треба држави плаћати дугове „јер ће се увек наћи политичких шићарција, који ће му проповедати, да ће му се опростити само кад гласа за њих". (4209) Моралну одговорност за то треба да прими већина, која, иако се не боји никакве одговорности, ваљда ће дочекати „да побере плодове од таквог свог рада као што данас жањете плодове од многих својих рђавих радова из прошлости" — опомињао је Агатоновић.

Прота Милан Бурић, осуђујући сваки провинцијализам, па ма он долазио и из партијских разлога, истакао је своје залагање за владин предлог, и као целисходан за 14.000 домова у новоослобођеним крајевима и као опште користан, у интересу државе и свију нас." Они који су дуг платили били су доброг стања, имају стоку, домове, чардаке и винограде, те није ни право да им се враћа оно што су платили. Није право ни због тога што многима нису плаћене жртве које су током два рата Србије са Турском поднели да би се ови крајеви ослободили, те су сада горег имовног стања него многи домови у овим крајевима. (4209—4210) Скупштина је дужна да се руководи општим а не појединачним интересима и да због тога подржи владин предлог који ово износи не као партијска влада него као влада Краљевине Србије.

По реакцији на говор проте Бурића („Живо одобравање") већ се назирало скупштинско решење, иако ће у даљој дебати бити и нових предлога и нових разлога за њихово прихватање.

Димитрије Илицановић је посебно инсистирао да се у текст члана 1. унесе допуна (и предлога Митра Мићића) текста у смислу да се „аграрни дуг опрости само оним првобитним аграрним дужницима, а од осталих, који су из спекулације примили, да се тај дуг наплати и том сумом, заједно са помоћу, коју ће учинити држава, да се врати дуг оним дужницима, који су платили свој дуг". Овим додатком предлогу Митра Мићића, који иначе усваја, Илицановић је хтео да се „опроштај аграрног дуга не односи на оне прављане, који су купили имања аграрних дужника из шпекулације". (4210). Од оних који су из шпекулације куповали имања аграрних дужника и на тај начин примали аграрни дуг на себе, треба дуг наплатити и из те суме вратити новац оним првобитним дужницима који су дуг исплатили — прецизирао је свој предлог Илицановић.

Илија Илић у својој поновној речи, која ће често бити упадицама прекидана, је процењивао наводе опозиционих посланика: да се дуг вратио онима који су га већ исплатили и да се дуг поклони првобитним дужницима, а не и онима који су доцније имања куповали, јер су их појединци из нужде продавали, а куповали их шпекуланти. Упуштајући се у анализу ових навода, приметио је да је било места да прва влада после ослобођења свих крајева скине са овог становништва неправедан дуг, чиме би се сада ускратио напор опозиције, поготову либералима, да у неповољним приликама, но одмах после ратова, то захтевају. Зачуђен том тврдњом Агатоновић је узвикнуо: „Зар после рата?!" Илић је наставио излагање о наводу опозиције да се врати новац који је већ ушао у државну касу. Пребацио је опозицији да тим својим захтевом хоће да омете и одложи решење које је влада предложила. „Ја мислим зато што се не може вратити

дуг, не треба одбијати оно што се може учинити". (4211) За сада се може скинути дуг онима који га нису платили, а не може се вратити онима који су га платили. Агатоновић је гласно питао: „Зашто?!" Илић му је одговорио да је то зато, што према речима министра финансије, нема финансијских могућности. Коментар Агатоновића био је довољан за опомену на ред: „А за апанажу има!" Илић је наставио са набрајањем погодности које собом носи владин предлог: „укидају се сви чиновници који су аграрни дуг наплаћивали; укида се одељење које је то радило, и у опште неће бити говора више о том дугу, и ми ћемо бити прва држава на Балканском Полуострву која је то решила, јер га ни Бугарска ни Аустрија за Босну и Херцеговину, ни Турска ни Румунија нису решиле". То је и опозиција већ истицала: да се једанпут тај остатак феудалног режима из прошлости збрише и да Србија треба то да уради као прва земља на Балкану, ,као пример осталим земљама и подстицај нашој још неослобођеној браћи. „О свему овоме" — наставио је Илић — „било је говора на зборовима, сви су подржали пројекат као праведан и нико не тражи да се врати дуг и онима који су платили, него сваки тражи да се једанпут скине ово." (4211) Опет Агатоновић: „То је лаж!" Поред опомене, Агатоновић је добио и одговор, примерен примедби: „Много је више радикала платило дуг, но самосталаца. О либералима да не говоримо, јер њих код нас нема. Да је овако, ево доказа: У општини пуковачкој 135 самосталних кућа нису платили дуг, а 33 радикалске куће нису платиле, што значи скоро 4 пута је већи дуг самосталски од радикалског, јер самосталских 135 кућа дугују 46.000 динара, а 33 радикалске куће дугују 14.000 динара, тако је у Ђакушкој, орљанској, старобожурској и другим општинама." (4211) (Већ и сакупљање оваквих података сведочи о политичком оспекту, о пребројавањима, која су вршена не само на аграрном питању присталица без којих се борба за власт у условима буржоаске демократије и није могла водити). После одговора Агатоновићу, Илић је наставио своју анализу навода и предлога опозиције. На реду је био навод да се дуг не поклони онима који су купили имања од првобитних аграрних дужника. Одмах га је оквалификовао: „То је погрешно". И објаснио: Аграрни дужници су пуни сопственици и тако су се и понашали, своја имања су задуживали, продавали отуђивали, а куповали су они којима је било потребно. Обично је тај саобраћај ишао између земљоделаца, а ређе из шпекулације, („зато што је земљиште било јевтино". Тешко је сада одвојити праве купце и шпекуланте, а нарочито је тешко проценити да ли је лицитација била правилна или неправилна. Зато је најбоље да се каже да се дуг поклања земљоделцима, јер се „онда зна да су они земљу купили ради економије, да сами раде ту земљу". (4211—4212) Његову допуну чл. 1. многи су дочекали са одобравањем, јер им се учинила јаснија и прихватљивија одредница „дужници земљоделци" него „правилно или неправилно извршена лицитација". Али, и даље остаје да се дуг не враћа онима који су га платили.

После краћег објашњавања и доказивања између Митра Мићића и Илије Илића о исправним и неисправним лицитацијама и могућностима утврђивања потребних чињеница о томе, за реч се јавио Живојин Рафајловић, са новим аргументима за враћање и већ плаћеног дуга. И он се заложио за класификовање аграрних дужника на оне који су дут платили и оне који дуг нису платили, па је у томе смислу замерио предлагачима да су радили на дохват, јер нису имали у виду и прву врсту дужника. Имања оптерећена дугом су њихови власници, који дуг нису могли да плате, продавали и та су имања куповали газде, којима се овим предлогом хоће да помогне. „Нек се заће по новоослобођеним крајевима по брдовитим пределима, видећете да ниједан газда није купио тамо ни једну стопу земље, него је та земља остала а и до данас је у рукама оних истих људи у чијим је рукама и раније била. Међутим, заћите у равнице где је плодна земља наћићете масу аграрних дужника који су престали то бити, него су та дуговања силом околности и нужде пренели на газде". (4212) Поднесеним предлогом се из тих разлога не постиже прави циљ. Зато Рафајловић предлаже нову редакцију чл. 1: „Све суме аграрног дуга, које држава потражује и које буду остале неизмирене онога дана кад овај закон ступи у живот, опрашћају се у целини дужницима земљоделцима".

Критику предлога већине у својој речи дао је и Алекса Нешић, који је у претходној скупштинској пракси, као члан финансијског одбора, добро упознао проблем аграрног дуга у новоослобођеним крајевима. Полазни став му је да законодавац треба да стално мисли

и да тежи како ће грађани бити што „вреднији и уреднији" а не „што лењивији". Има аграрних дужника који дугују 10 до 15 хиљада динара дуга а не плаћају ни 10—20 динара годишње или чак ни једне паре нису дали на име тога дуга. „Све су то људи који су ишли са полицијским властима, шпијуњући с' њима", а „скупоноше и шерети, који иду властима наруке, рећи ће: дочекаћемо скупштину која ће нам тај дуг опростити". Грех је да грађани сиромашних крајева Србије плаћају аграрни дуг онима који имају 50 и више хектара земље у Топлици и који још дуг нису измирили, а предлог управо иде на то „да се помогне спахијама у оном нашем мисиру у Топлици". (4213) На крају, као израз неслагања са предлогом, нови предлог: „. . . да они који су платили половину дуга, њима опростимо остало, а онима који су платили испод половине, опростимо рецимо 80% а онима, који имају велика имања и то 15—18.000 динара дуга да њима или мало или ни мало не опростимо." (4213)

Све предлоге за решење аграрног питања сумирао је Драгољуб Јоксимовић. Истакао је да се борба води између предлога да се аграрни дуг опрости свима без обзира да ли су га платили или нису и предлога да се дуг опрости онима који су у овом тренутку дужници. А лично се заложио за трећи предлог: да се дуг опрости оним дужницима који су непосредно из руку бегова и спахија примили имање, дакле непосредним аграрним дужницима. То није тешко утврдити, као што наводе посланици из скупштинске већине (Илија Илић): „У првостепеним судовима у новоослобођеним крајевима где има аграрних дужника постоје књиге, из којих се може видети који је аграрни дужник а који не, и ако би себи само дали труда сазнали би смо имена оних који су платили аграрни дуг и оних који су имање продали и сада иду у надницу у Румунију и северну Србију. (4214) Зато тако треба и поступити, јер ће у супротном за 1—2 године бити великих тужби из народа због оваквог решења аграрног питања какво одбор предлаже.

Станко Петровић, на чију адресу су биле директно упућене критике циљева који се владиним предлогом желе постићи, („Има доста Станка Петровића који ће се овим користити"), је настојао да побије тврдње да је опроштај аграрног дуга „партијска шпекулација" и да „предлагач хоће овим да се препоручи својим бирачима". Али та његова настојања су била помогнута политичком аргументацијом (пребацивао је то исто опозицији), те и нису била много убедљива. У целини решавање и разрешавање аграрних односа носи политичку анотацију, и у томе смислу је тачан његов део излагања у вези наплате аграрног дуга током година после ослобођења ових крајева у чему има много партијског понашања: „Већина егзекутора наплаћену суму покраду и побегну с тога положаја, па њима ништа, а то и не уђе у државну касу". (4215) Или његова премишљања и предлог из 1904. године, кад је био члан финансијског одбора и кад је видео да се годишње на име отплате дуга даје 150.000 динара. „. . . ја сам казао Министру Финансија: овде не изгледа велика сума, да се не би могла једанпут та ствар скинута". Или: „појединим круговима каже се, да ако се не усвоји њихов предлог, да ћемо ми носити одговорност за то. Ми са највећим задовољством примам ту одговорност, јер није могуће да се за сада на други начин ово питање реши. А помоћи и спречити расељавање 14.000 домова у наша 4 округа, ја мислим да је тиме за сада учињено доста. . . Ко год хоће да замишља и да трошн време, да се ма шта уплете у овај предлог, тај иде на то, да се не помогне тих 14.000 домова". (4215)

Завршну реч у дебати у појединостима дао је известилац Никола Узуновић, који је требало да се изјасни о предлозима који су се у дебати чули. Најпре је свео све примедбе које је опозиција упутила предлагачима: „Један рече „неморалност", а други „да се хоће једнака примена закона", а трећи нешто слично: „да су предлагачи и влада руковођени не разлозима немогућности, да се за моменат ово питање другачије реши, већ неким другим разлозима". (4215) Ове примедбе „људима, који су овај племенити и хумани предлог учинили" треба одбити и није их тешко одбити — сматрао је известилац. Све ове наводе одбија затим констатацијом да аграрно питање није никакво политичко питање, па према томе не може да носи никакав партијски карактер. То питање је „српско питање", питање помоћи једног најсиромашнијег краја наше отаџбине. Кад би ово питање имало ма по чему партијско обележје — наставља Узуновић — влади, предлагачима и известиоцу ништа лакше не би било, него да прихвати захтев опозиције и да јој кажу хвала за ту услугу. Радикална влада би могла онда да од тога питања

створи агитационо средство и у томе смислу да га експлоатише. Има ли те владе, те скупштине већине, тог известиоца који не би прихватио, да је то партијско питање, предлог опозиције да поклони 2000 ако је она сама мислила да поклони 1000? Партијски профит би припао радикалној влади, кад би усвојила решење које предлаже опозиција. Чак је тврдио: „... да је на управи ма која друга влада која на овако крупно питање не гледа само са гледишта државнога, са гледишта моменталне могућности, свака би друга влада, макар и по цену губитка буџетске равнотеже, прихватила тај предлог; и може бити да би га и сама поднела". И додао: „То би била гелијалност ако нам се призна да смо пронашли и нашли да су сви људи који нису платили наши људи а да они који су платили ваши људи". (4215) Како је сматрао да је то довољно да се одбије приговор да је аграрно питање за радикалну владу политичко питање са партијским карактером, прешао је на објашњење разлога које је одбор навео за неприхватање опозиционог предлога. Посебно је истакао две немогућности: да се тачно утврди ко је колико платио и буџетску немогућност да се то врати. Аграрни зајам који је закључен 1882. године код Ледербанке у Бечу са курсом 71,15% је од номиналних 8.400.000 динара изнео ефективних 5.800.00 динара. До 1891. г. зајам није био подељен на поједине дужнике, већ се плаћао разрезом по селима. „Онда су кметови разрезом по рабушу прикупљали кад су и од кога колико могли, тај су новац скупљали, носили и дуг отплаћивали за село". До тог момента, до 1891. године апсолутно је немогуће знати, колико је ко платио. Од свега овога што је плаћено — милион и нешто јаче — више од половине за прво доба са великим интересом, плаћено је по селима и нема тога који може пронаћи ко је колико платио, да би се вратило ономе ко је платио. Зато је немогуће поступити по предлогу опозиције. С друге стране, за све правичне накнаде онога што је плаћено (дуг и интерес на дуг) требало би имати суму од 15 милиона динара, а то је буџетски немогуће. Јер од раздвајања дуга, свако је плаћао и дуг и интерес, па онај ко је прво исплатио дуг, боље је прошао од оног који није имао да плати дуг, но је плаћајући само интерес платио више за све ово време но што је његов дуг износио. Праведно је и правично такође да се и њему врати интерес. Но то је сума коју држава за сада не може да одвоји. За враћање плаћеног и дуга и интереса потребно је око 15 милиона динара, јер кад се на зајам од 1882. године од 8 милиона одбије један исплаћен милион, то са интересом толико износи. (4216) После овог фронталног одбијања приговора опозиције, известилац Узуновић је дао разлоге и за одбијање појединачних, нешто модификованих, предлога за нову редакцију чл. 1. За предлог да се опрости дуг само првобитним дужницима, а онима који су куповали имања од њих да се не опрости, рекао је да не постоји разлика између првобитног купца и онога доцнијег, јер су и један и други сиромашни сељаци из тога краја. Куповину тих, под аграрним дугом задужених, оптерећених имања, вршио је махом онај сељак кога се породица толико намножила да није имао довољно земље за њено издржавање. Њему се чинило лакше да поступно плаћа имање под теретом аграрног дуга зато што није имао новца да плати другу земљу. Многи од њих су имали на уму и то да ће доћи време кад ће Краљевина Србије тај дуг и опростити. Осим тога — сматра известилац, позивајући се на тврдњу посланика Илића да су купци морали једну трећину цене да плате одмах при лицитацији — купци су били ти који су највећи део дуга платили, па није право да сви који су измирили трећину дуга буду изузети од опроштаја дуга. Осврнуо се у даљем говору и на предлог да се дуг опрости само дужницима „земљоделцима". Умесно је да се у овом питању помогне само земљоделцима — оценио је Узуновић, али ипак тај предлог није прихватио, зато што је убеђен да ће истраживања о томе да ли је онај који је купио имање и сада земљоделац изазвати прдне заплете. Оставио је скупштини да цени хоће ли тај предлог да прими или не, али уз напомену „да ће и та ствар мало помоћи, јер знам да купаца који нису земљорадници има мали број". (4217) Одбио је и примедбе да ствар у целини није добро ни довољно проучена од стране предлагача. Овај предлог владе, и одбора, па и неприхватање опозиционог предлога, су управо резултат проучавања овог питања, и сазнања да за сада нема буџетских могућности за његово другачије решење. Али усвајање владиног предлога не омета и испуњење опозиционог предлога, кад се за то у буџету буду створили услови. Примедбу посланика Алексе Нешића да није право да се поклања дуг

онима који дугују по 18.000 динара, што ће се десити ако се усвоји владин и одборов предлог, јер су они куповали имања да би њима трговали, одбио је из разлога што је произишла због недовољног познавања проблема. Да би га разуверио и показао право стање ствари, изнео је податак о ситуацији у срезу нишком. Од 70 дужних општина једва је нешто више од 10 општина чији целокупан општински дуг износи 18.000 динара, иначе су све дугови од 5000—6000 динара и мање. То је и потврдио читањем извода из аграрне књиге задужења главног аграрног дуга по селима среза нишког:

И З В О Д

из аграрне књиге задужења главног аграрног дуга по селима среза нишког

Тек. број	Име села	Колики је главни дуг динара	п	Примедба
1	Радикина Бара	9.400	40	
2	Еминова Кутина	27.386	54	
3	Русна	1.566	38	
4	Виландрица	3.983	79	
5	Топоница	277	—	
6	Габровац	39.169	15	
7	Д. Власе	1.509	55	
8	Барбатово	6.819	64	
9	Лазарско Село	3.866	55	
10	Суви Дол и Брзи Брод	56.030	61	
11	Д. Барбеш	7.068	95	
12	Г. Барбеш	10.210	15	
13	Дукат	4.946	66	
14	Драшкова Кутина	37.730	50	
15	Прокопова Кутина	2.725	25	
16	Марина Кутина	257	17	
17	Г. Власе	2.103	17	
18	Ново Село	1.512	15	
19	Белије	15.120	53	
20	Краставче	4.423	70	
21	Дуга Пољана	3.858	59	
22	Ступница	12.441	53	
23	Селче	1.440	—	
24	Горе	2.621	25	
25	Колстанци	11.128	20	
26	Д. Душник	2.172	—	
27	Г. Душник	7.050	70	
28	Личје	34.440	17	
29	М. Крчимир	22.975	—	
30	В. Крчимир	23.952	15	
31	Шебет	5.786	10	
32.	В. Вртоп	26.580	23	
33	Куновица	3.335	43	
34	Јасеновик	5.728	22	
35	Врело	2.888	62	
36	Јелашница	14.054	59	
37	Бања	10.297	55	
38	Д. Матејевац	24.894	21	
39	Г. Драговље	33.726	44	
40	Д. Драговље	1.751	—	
41	Овсињеница	5.929	99	
42	Г. Топоница	1.816	91	
43	Берчинце	9.328	83	
44	Лесковик	2.089	45	

45	Церје	4.440	30
46	Г. Комрен	18.392	61
47	Д. Комрен	11.981	37
48	Кравље	4.315	30
49	Миљковац	12.713	70
50	Рујник	15.265	65
51	Мезпраја	16.481	54
52	Медошевац	17.313	27
53	Бурлина	7.224	75
54	Чамурнија	8.602	08
55	Чифлак	11.787	97
56	Поповац	30.487	08
57	Вртиште	11.771	22
58	Трупале	58.890	65
59	Паси-Пољана	7.276	95
60	Г. Међурово	15.446	14
61	Белаталинце	75.220	15
62	Малошиште	14.327	41
63	Перупина	2.951	25
64	Чечина	26.859	75
65	Кнежица	6.840	31
66	Чокот	16.358	85
67	Д. Међурово	50.632	88
68	Лалинце	43.796	01
69	Ново Село	3.975	11
	Свега динара	994.747	30

Известилац је своје излагање завршио резимирањем разлога за усвајање поднесеног предлога. Као први разлог истакао је значај који помоћ становништву једног краја има за укупно друштво, тиме што помаже становништву нових крајева „друштво је само себи помогло". Други по значају разлог за подношење предлога је чињеница „да је наплата дуга вршена на такав начин да је једна половина дуга што се прикупи улазила у државну касу а ресто отишло је на дијурнисте и трошкове који се око наплате врше". (4218) Овим предлогом би трошкови око наплате аграрног дуга били укинути. На крају истакао је и јак државни фискални разлог, па би се поднесеним предлогом помогло и народу ових крајева и држави. Илустровао је то примером из нишког среза, где је због екзекутивне наплате аграрног дуга остајало и застаревало преко 50.000 динара годишње порезе. Опраштањем дуга смањиле би се суме застареле и пропале порезе, које у нишком срезу има преко пола милиона динара. Остаје дакле код предлога и моли скупштину да га прими „овако како гласи".

Потпредседник Јовановић је одмах затим ставио на гласање сва три предлога чл. 1. закона о опраштању аграрног дуга, два посланичка предлога; Митра Мићића (1) и Живојина Рафајловића (2) предлог одбора (3):

1. Све суме аграрног дуга, које држава потражује и које буду остале неизмирене онога дана, кад овај закон ступи у живот, опраштају се у целини аграрним дужницима.

Али овај се дуг не опраштa оним аграрним дужницима, који су купили имања под теретом аграрног дуга путем јавне лицитације, па уместо да излицитирану суму положе, они су примљени за аграрне дужнике". (Предлагач Митар Мићић).

2. Све суме аграрног дуга које држава потражује и које буду остале неизмирене онога дана, кад овај закон ступи у живот, опраштају се у целини дужницима". (Предлагачи: Живојин Рафајловић, Радослав Агатоновић, Љуба Давидовић, Димитрије Илицановић, М. Марковић, Прока Митровић, Јован Стојковић, Сотир Балтезовић, Никола Анђелковић, Петар Станковић).

3. Све суме аграрног дуга које држава потражује и које буду остале неизмирене онога дана кад овај закон ступи у живот, опраштају се у целини аграрним дужницима". (Одбор)

О предлозима се истим редоследом и гласало. Већином гласова одбачени су посланички предлози (1. и 2.) и већином гласова прихваћен је одборов предлог (4219). Одмах се гласало, без дебате, и о другим члановима законског предлога и сви су (2 — 5) усвојени. Тиме је завр-

шено прво читање законског предлога и на предлог потпредседника скупштине одређено је да друго читање овог законског предлога буде 14. истог месеца.

На седници скупштине од 14. јуна 1907. године завршено је без икакве дебате и друго читање овог предлога. После усвајања у појединостима, приступило се и коначном усвајању предлога путем поименичног изјашњавања посланика. Од 160 посланика гласало је само 92, колико је присуствовало седници и сви су гласали за предлог (4359—4360). Истина, међу присутним нису били носиоци неусвојених опозиционих предлога (Мићић, Рафајловић), а ни Драгиша Лапчевић.

РЕШЕЊЕ

Комисија за уређење аграрних односа у округу Врањском

у потраживању
Борђа Јовића из Изумне Општине Бањске Среза Пчињског Окр. Врањског
са
Тајимом Ефендијом турчина из Врање
Да му уступи у сопственост земљу коју је радијо као чифчија, за накнаду по закону

Решавали су
Чланови комисије
Божо Божовић
Станоје Илијић
Харитон Микић

Борђе Чифчија представи комисији: да се он населијо на чифлук Рајимов пре 50 година и давао му петину;он ради 4 њиве које износе до 11 ралица, и на ову земљу давао је средње године своме чифлук-сајбији 800 ока ране, а ову земљу рад је по закону да одкупи.

Рајим Ефендија све ове наводе свога чифчије признаје, и пристаје да ову земљу чифчији за накнаду по закону уступи.

Према изложеноме Комисија узима у вид:

а., да се накнада чифлук-сајбији за ову земљу има одредити по смислу чл. 9 и 26 Закона о аграрним односима, а са обзиром на чл. 27 ист. закона исплата на рокове осудити, и

б., Да се по уверењу овд Општ, власти по акту под №458 види, да је средња цена ованови дажбина, т.ј. ране, на овдашњој пијаци била по 10 пара динарски ока, која се цена у датом случају за мерило према наведеном члану 26 истог закона узети мора, и по овоме рачуну сума одкупне цене 560 динара износи;

На основу ових побуда и сходно чл. 23 наведеног закона Комисија

Р е ш а в а:

Да Рајим уступи у сопственост земљу ову Борђу коју је овај радијо, а Борђе да му плати за исту 560 динара, и то на ове рокове: О Митрову ове 60,0 Митровy 1881 г. 100,0 Митровy 1882 г. 100, о Митровy 1883. 100, и о Митровy 1884. 100, и о Митровy 1885. године 100 динара са интересом 6% на сваку ову суму осим прве од 60 динара, од Митрова дана ове године до дана исплате.

Чифчија се има при исплати уверити код надлежног Суда дал на овоме имању има терета.

Дано од Комисије за Врањски Округ 29 Јула 1880 г. №238 у Врањи.

У одсуству Председника
члан Комисије
Б. Божовић

Право примања мога властодавца Раима Ефендије Аметовића бив. овд. турчина, по овом решењу, а на основу пуномоћија потврђеног код Начелства окр. врањског 1. Декембра 1879 г. №7412 ПН№69. преносим на г. Тому Стајући трг. овд. од кога сам вредност подпуно примио.

15 Маја 1885 Стојан Машутко
Врање трг. овд.

Да је Стојан Машутко трд. овд. кога власт лично познаје заиста право по овом решењу на г. Тому Стајића трг. овд. пренео и тај пренос у свему за свој пред влашћу признао, — Ништво окр. врањског потврђује.

Такса у 1.20 дин. наплаћена је.

Н№2347 По наредби
15. Маја 1885 г. окр. Начелника
Врање Помоћник
(потпис печитак)

Министарство финансија
ЗН№3147
28. Маја 1885 год.
Београд

По решењу аграрне Комисије за окр. врањски од 29 Јула 1880 године Н№238 Борђе Јовановић из села Изумне у срезу пчињском, окр. врањском обвезан је да плати на име откупа од господарлука своме господару Рајму Ефендији **пет стотина и шесет динара** под условом у решењу изложеним.

По извешћу суда округа врањског од 23. о.м. Н№3403. на овом господарлуку нема никакови терета ни забрана на примању.

По извешћу начелника среза пчињског од 25. о.м. Н№2334 на овом господарлуку нема никакови забрана нити је купац дао што на име одплате.

По преносу решења потврђеном код начелства окр. врањског под 15 Мајом о. год. Н№2347 пријемник је права примања господаревог Тома Стајић трговац из Врање.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под / решење препоручујем јој да досуђену суму господару по приложеном решењу заједно са припадајућим интересом исплати ње-

говом пријемнику права, под условом прописаним за исплате овог рода и са исплаћеном сумом задужи сељане села Изумне за рачун аграрне касе.

Министар Финансија,
Вук Петровић

Главни ———— 560
Интерес од Митров.
86. до 28/V 85 по 6% ——136.50
Свега 696.50

Задржати:
За вишак интереса ———— 5.30
„ трошкове 10.45
15.75 д.
Ст. Степановић

ПРИЗНАНИЦА

На четрдесет осам хиљада сто шездесет динара коју суму новаца прими из благајнице Управе зајмова према решењу Министра Финансија од 13. фебруара ов. год. ЗН№424 а у име исплате господарлука у селу Церовику ср. нишавском окр. Пиротском који је господарлук био својина Челеби Хануме жене Велибега Аметовића.

Монета: Сребро — — — 48160

19. Фебруара 1888 год. Станоје Р. Станојевић
Београд Трнски

Министар финансије
ЗБР. 424
13. Фебруар 1888 год.
у Београду

Сељани села Церовика у срезу нишавском окр. пиротском имају да плате наследницима пок. Ранђела Станојевића бив. судији суда окр. пиротског, према уговору закљученом између њих и потврђеном код начелника среза нишавског под 19. Окт. пр. дод. Бр. 6224, — **четрдесет осам хиљада сто и шездесет (48160)** динара за откуп бив. чифлика туркиње Челеби Хануме жене Велибега Аметовића.

Према прибављеним извештајима на овом имању нема никаквих терета нити забрана на примању, а решењем суда окр. пиротског од 8. ов. месеца Бр. 604. стављена је већ и интабулација за ову суму а за рачун агр. касе.

Према томе наређујем: да каса аграрног зајма исплати наследницима пок. Ранђела Станојевића напред изложену суму, под условима, под којима се исплате овога рода врше, па с исплаћеном сумом да задужи сељане села Церовика. Ову суму исплатиће наследнику Станоју Станојевићу по пуномоћју. Прилаже се под ./. уговор.

Министар Финансија,
(потпис нечитак)

Главни — — — 48160 д.
Задржати и то:
За виш. интер. — — — 144.50
„ трошкове — — — 722.40 866.90
Издати 47293.10
Ст. Степановић
контролор

Јованча и Станоје, браћа Станојевићи из Пирота као синови и наследници пок. Ранђела Станојевића — Трнског, бив. судије при овом Суду, изјавили су код старатељског судије, да је њихов отац Ранђел умро овде у Пироту 25. Новембра пр. год. о чему тврди извод из црквених књига за уписивање умрлих. Умрли Ранђел оставио је после своје смрти за наследнике њих двојицу као пунољетне синове и ожењене, и малољетне синове Глигорију од 20 и Фатијадиса од 11 година и кћер Јевђенију од 17 година, а оставио је и удову Солунку.

Више наследника није оставио. Њихова мати а удова пок. Солунка душевно је болесна и за управу имања неспособна, што тврди сведоџба лекарска коју су поднели суду.

Од имања покојник је оставио овде у Пироту и то:

1. Два велика плаца, један у „Градској махали" и на њему велика кућа од слабог материјала и три дућана.

2. Плац у „Галата махали" на коме постоји кућа и казаница од слабог материјала.

3. Чифлик у селу „Врањиште" који има разне земље зиратне, незиратне и под шумом, али ситном, два винограда, воденицу са два витла и више зграда од слабог материјала, а и једну стару механу. Све ово имање износи од прилике на 230 хектара.

4. Имање у Синџу познато под именом „Поље" које износи до 50 хектара зиратне земље, које постоји у општини Долској у срезу Белопаланачком.

5. Чифлик (имање) у „Церовику" купљено од Челебије жене Вели-бега Аметовића овд. који износи од прилике на 200 ектара. То имање разне је каквоће и постоји у атару општине Коструске, у срезу Нишавском.

6. Имање у кнежевини Бугарској, у „Бабима" срезу у округу Трнском на 100 ектара зиратне земље. А има и једна стара механа, салаш и неке друге старе зграде, а сем овога имања има и покућнине.

Готовине покојник није оставио никакве, а оставио је знатно дуговање које износи до 90000 динара код управе фондова, Кредитне банке и приватнима.

Да неби имање њихова оца због оволиког дуговања дошло под судску управу и руковање, они као пунољетни наследници, уздајући се у вештину руковања са имањем, надају се, да ће се приходом моћи одговорити обавезама очевим, па зато и предлажу старатељском судији: да њима двојици као ожењеним и пунољетнима изда суд овлашћење, те да они воде управу над кућом покојника, као синови и наследници; а у исто време да доведу у ред дуговање, да не дође у опасност имање зарад продаје. На случај ако би зарад пречишћења дугова наступио случај и продаје једног дела имања, они моле да им се у

том случају даде овлашћење, те да могу обавезно за све наследнике пуноправно радити код власти и Суда.

Предлажући ово изјављују, да они примају имање пом. им оца без пописа, знајући какве су последице кад имање тако примају ипак да га приме без потписа.

Наслеђе и уопште све овде предлажу за себе и своју малолетну браћу, као њихови заступници, признавајући својој малољетној браћи раван део с'њима у свему имању, па и приновку, а својој сестри право на спрему и удомљење и то на обичну спрему око удаје, а и одобравају јој 200 ## цес. на име мираза у готовом новцу приликом њене удаје.

Ако Суд нађе за потребно, да постави стараоца малољетној браћи њиховој и сестри и да га упита зарад овог случаја, они од своје стране предлажу Г. Мишу Михајиловића среског начелника, њиховог и очевог пријатеља.

Саслушан по овоме Г. Миша Михајиловић срески начелник као одређени стараоц малољетника изјавио је: да у свему усваја предлог пунољетних синова покојникових, како односно примања наслеђа, тако и управе са имањем, јер налази и он у место малољетних, да ће на овај предложени начин о руковању са имовином покојниковом бити корисно по све наследнике покојног Аранђела.

Према томе нема места да се маса образује, и да маса дође под судску управу, већ да се решењем овај начин руковања са имањем утврди и о томе и он извести.

Он је са пунољетним насљедницима споразумео да се кћери покојниковој на случај удаје одреди 200 ## цес. готових новаца у име мираза, поред обичне спреме, па и то нека уђе у решење зарад даљег управљања.

Р А З Л О Г

Кад пунољетни насљедници и синови пок. Аранђела Станојевића овд. имено Јованча и Станоје пристају и даље са малољетним насљедницима Глигоријем и Фотијадесом такође синовима покојниковим у задрузи до остану, признавајући им раван део с'њима у свему имању и приновку, онда и потписани, увиђајући да је то корист малољетника, а то тим пре што се је и одређени стараоц г. Миша Михајиловић изјаснио, да одобрава задружно стање између пунољетних насљедника и малољетника, већ тај предлог о задржућом стању и руковање са имањем, у свему усваја, и према томе има и остати задруга њих свију као да сада СС 48 и 520 грађ. закон.

Што се тиче малољетне и неудате кћери покојника она има право на издржавање из имања до удаје, и приликом удаје на пристојну спрему и на мираз до 200 ## цес. по пристанку пунољетних насљедника, а удова пок. Солунка право на издржавање до смрти или преудаје СС 397 и 413 грађ. законик.

На основу изложенога, пошто су пунољетни насљедници изјавили да наслеђе примају без пописа, а тако и одређени стараоц за малољетнике, подписано с'погледом још на СС 485 и 488 грађ. зак. и чланова 132 и 133 правила о поступању и неспорним делима и закона о таксама.

Р Е Ш А В А

Да између пунољетних насљедника Јованче и Станоја и малољетних Глигорија и Фотијадеса остане и даље задруга тако, да са имањем покојниковим пуноважно управљају пунољетни синови Јованча и Станоје, да могу приходе сбирати и у свему на корист малољетника са имањем руковати да могу нешто од имања продати зарад пречишћења дугова, да могу и нове дугове правити да би старе пречистили и то све пуноважно обавезно за све наследнике.

Даље, да и малољетни насљедници Глигорије и Фотијадес имају право на раван део са пунољетним насљедницима Јованчом и Станојем, у свему имају па и приновку. Кћер покојникова Јевђенија да има право на пристојну спрему око удаје, и на мираз од 200 ## цес. што су дужни пунољетни насљедници приликом њене удаје дати јој у готовом новцу; а удова Солунка има право на издржавање до њене смрти или преудаје.

О свему овоме, извешћују се како пунољетни наследници Јованча и Станоје, тако и одређени стараоц Г. Миша ради знања и управљања.

Таксу за ово решење и хартију да плате пунољетни наследници Јованча и Станоје.

Од Судије за неспорна дела за округ Пиротски 26 Фебруара 1887 год. №236. у Пироту.

Писар, (М.П.) За
Љ. Станаревић Ванпарничног Судију,

Председник Суда,
Ј. Босић (с.р.)

У Г О В О Р

Закључен између пунољетних наследника пок. Г. Ранђела Стојановића бив. судије Суда округа Пиротског Јованче и Станоја браће Станојевића трговца овд. са једне и Стаменка Петровића, Николе Костића, Петра Тричковића, Симона Костића, Станка Јовановића, Јованче Милијћа, Јосифа Станковића, Стамена Манојловића, Ранче Мијалковића, Мане Борђевића, Манојла Станковића, Стамена Борговића, Јованче Борговића, Тодора Ћирића, Васиљка Давидовића, Спасоја Ћирића, земљорад. из села Церовика општине Костурске са друге стране, о куповини и продаји непокретног имања у селу Церовику на следећи начин:

1. Ми Јованча и Станоје продали смо сво наше и наше малолетне браће Глигорија и Фазијадеса имање постојећи у селу Церовику, које нам од оца нашег пок. Ранђела Станојевића, бив. судије у наслеђе остало и које по тапији судом округа Пиротског потврђеној под 5. Јуном 1886 год. Бр. 1886 притјажавамо, сељанима села Церовика који су горе именовани, осим њиве са ливадом под Бр. 6 од које смо продали сељанима села Суводола седам комада, која су позната горњим сељанима села Церовика а остало пак имање означено под овим Бр. 6 као и ресто у горњој тапији за четрдесет и девет хиљада три сто шездесет динара и на име ове продаје и куповине примили смо у име капаре сто дуката, под тим условом, да нам горња лица буду дужна ресто погођене цене у четрдесет и осам хиљада сто шесет динара у року од два месеца дана од данас положити у случају ако не би могли горњу суму у означеном року положити или добити зајам из управе фондова или аграрни зајам, онда им капара коју су нам у сто дуката дали пропада и продаја и куповина има се сматрати као прекинута или неважећа и имање ово опет остаје сво наше као што је било. Да смо пак овлашћени и део млалолетника продати тврди решење Суда округа Пиротског од 26 Фебруара 1887 год. №246.

2. Ми сви сељани села Церовика који смо у заглављу овог уговора именовани признајемо да смо од Јованче и Станоја браће Ранђеловића трговца овд. купили сво њино имање постојеће у селу Церовику које је именовано у првој тачки овог уговора под тамо набројаним условима и четрдесет и девет хиљада три стотине шесет динара и у име капаре положили им сто дуката, који ће пропасти ако ресто погођене цене на уручено горње време неположимо у ком случају остају они опет господари овог имања и уговор овај о продаји и куповини не вреди.

Овај уговор начинисмо у двоје и за бољу сигурност и код власти потврдићемо га од кога ће један комад бити код браће Станојевића и један код нас сељана села Церовика.

19. 10. 87. год. Уговарачи,
Пирот Јованча Р. Станојевић
Станоје Р. Станојевић
Васа Давидовић
Тодор Ђирић
Јеленко Ђирић
+ Стамен Петровић, +Никола Костић, + Петар Тричковић, + Симеон Костић, + Станко Јовановић, + Јованча Милијић, + Јосиф Станковић, + Стамен Манојловић, + Ранча Мијалковић, + Мане Борговић, + Манојло Станковић, + Стамен Борговић, + Јованча Борговић, + Спасоје Ђирић сви из села Церовика општине Костурске.

Да су Јованча Р. Станојевић, Станоје Р. Станојевић трговци из Пирота, Стамен Петровић, Никола Костић, Петар Тричковић, Симон Костић, Станко Јовановић, Јованча Милијић, Јосиф Станковић, Стамен Манојловић, Ранче Мијалковић, Мане Борговић, Манојло Станковић, Стамен Борговић, Јованче Борговић, Тодор Ђирић, Василько Давидовић, Јеленко Ђирић, и Спасоје Ђирић земљородници из села Церовика општ. Костурске које их свију лично познајем, овај уговор између се закључили и у свему га за свој признали, тврдим.

Такса у маркама двадесет и седам динара и четрдесет пара динарски на одређену вредност наплаћена је и на копију истог уговора утиснута.

Бр. 6224 Начелник ср. Нишавског
19 Октобра 1887 год. М. Михајловић
у Пироту

РЕШЕЊЕ

Суд окр. Нишког II-ог оделења надлежног

у спору

Умрлог Хусејин бега Азис-беговића, бив. тур. овд., кога представљају његови наследници: младољетни син његов Абдул Азис-бег, пунољетна кћи Афета Ханума и младољетна Тјерђезар Ханума, које заступа Мамуд-ага Имерагић, тур. из Прокупља

противу

Сељана села Ораха, које заступају: Илија Цветановић, Стеван Бокић, Димитрије Илијић и Јован Митровић онд.

За нову цену господарлука

Решавали Судије:
Вел. Т. Живковић
Тод. Радичевић
За судију секретар,
Влад. Петровић.
Делевоћ, писар,
Андра Јовановић

Налазећи Суд, да је овај спор потпуно извиђен, узима у вид:

1-во Да је пуномоћник тужиоца у тужби својој од 3-ћег Августа 1885 год. №3624. представио, да је његов властодавац Хусејинбег, који је умро и оставио своје наследнике, имао господарлук у селу Орахуу срезу власотиначком, који данас тужени сељани, на броју њих 34½ куће, држе и уживају, и да су они његовом властодавцу од овог господарлука давали деветак. Овај господарлук, у време рада бив. аграрне комисије био је благовремено пријављен од стране бив. пуномоћника: Зумберовића и г. Кнежевића, но да комисија тада није ценила право пуномоћије, које је у току њене радње било на преводу и поправци у Министарству иностр. дела, већ друго пуномоћје, које је његов властодавац истим пуномоћницима издао био са својом женом Челебијом за господарлук села Лакошнице, и на основу тога што је прва комисија господарлук села Ораха као непријављен по једностраној представци тужених сељана оценила и што је усљед тражења друге нове оцене бив. оделење овог суда по истом основу решењем од 17-ог Децембра 1884. год. одбило његовог властодавца од тражења — и како је комисија погрешно узела пуномоћије за село Лакошница а не ценила право пуномоћје његова властодавца за село Орах, — тражио је, да Суд на основу расписа г.г. Министра Правде и Финанција Бр. 3098 и ПБр. 1246 одобри нову оцену овог господарлука према чл. 26 и 34. огр. зак. и досуди приход за 12 година у новцу.

2-го Да је на одређена рочишта од 9. Септембра 1885 №4388; 2. Априла 866. №1118, 14. Јуна исте године №2402. и 2. Марта 1887 год. №1454, заступник тужених сељана спорио право тужиоца на тражену нову оцену овог господарлука из разлога, што тужиоц није поднео уредно пуномоћје, већ погрешно и које се не односи на овај спор, а тако исто није га признао ни за истинито, што није поднео Суду оригинал, из кога би се и Суд уверио о истинитости истог, према чему би се видело, да је и решење бив. комисије, којима је тужиоц једном одбијен од тражења нове оцене, умесно и с'тога није одобрио поновну оцену овог господарлука, већ је тражио, да се тужиоц од свог неумесног тражења одбије.

3-ће Да је та овим заступник тужиоца по наредби Суда №1118, поднео оригинално пуномоћје на турском језику, које је са раније поднетим преписом сравњено у Министарству споль. послова, па је према томе Суд нашао: да тужилачка страна са оним пуномоћијем које је нађено у аграрн актима за село Лакошницу није могла овај спорни господарлук пријавити аграр. комисији, јер је оно пуномоћје издала жена Хусејинова Челебија са одобрењем мужа за њене господарлуке, а за овај спорни господарлук њен муж Хусејин бег издао је са својим смесничарима особено пуномоћје за своје господарлуке. По томе у пређашњем решењу, којим је тужилачка страна од нове оцене спорног господарлука одбијена, Суд је неумесно примио пуномоћје Челебијино за село Лакошницу, Црковницу и Д. Крајинце, и зато је а у смислу расписа г.г. Министара Правде и Финанције од 4. Августа 884 год. №3098 умесно питање о поновљењу изнова покренуто.

Ово пуномоћје, које је Хусејин бег са својим задругарима издао пуноважно је, а да је исто било на преводу у времену рада аграрне комисије, тужилачка је страна то доказала поднетим уверењем Министарства, а то доказује мимо тога и оним додатком на преводу пуномоћија од 13. Октобра 1881 год., јер је аграрна комисија ствар решила дан доцније, 14. Октобра 1881 год. Овим што је сада речено и што је пријава аграрној комисији на време дата, као и тиме што господарлук није исплаћен — тужилачка је страна доказала основе за поновлење тужбе. И зато је Суд решио: да се тражена нова оцена господарлука Хусејин бега у селу Ораху одобри.

4-то Да је по том приступљено бирању вештака, и тужилац од своје стране изабрао Амета Јашаревића — цинцића — и Мику Науновића овд. а њима за заменике Мустафу Х. Јашаревића и Асан Бега Мустаф-Беговића, а тужена страна Стоиљка Бунодолца и Косту Стојановића, тргов. из Власотинца а њима за заменике: Вукадина Лепојевића и Милчу Јовановића из Гара.

5-то Да су за тим чланови комисије а зарад тачније оцене овог господарлука са вештацима и парничарима изашли на лице места 10. маја 1887. године, па је извиђајем нађено, да земље по простору има доста, али да је брдовита и кршевна; да овај део господарлука лежи у селу Ораху које постоји између атара села Своће, Модре Стене, Врела, Добровита, Гаре и Дејана.

По томе је тужилац тражио да му се оцене деветак на 34 1/2 куће у новцу и то од дана прве пријаве а од својине није тражио ништа и ако има неке по признању самих сељана код прве оцене. Тако исто да комисија при оцени овој има у виду и његов толико годишњи рад на овоме спору, чему је узрок заступник тужених одуговлачењем парнице.

6-то Да је за тим приступљено вештачкој оцени и то од дажбина: параспура, ситне хране и кукуруза, јер су ове дажбине и ранијим аграрним решењем на одвојеним актима и за остале господаре овога села признате, и досуђене, — и вештаци тужителне стране казаше, да је господар од горњих дажбина у средњу руку могао имати годишње прихода, као деветак, по њиховоме нахођењу основаном на убеђењу према свему што су видели и сазнали, од једне куће 900 ока, рачунећи оку хране 20 п. чар.

А вештаци тужене стране, налазе, да је господар могао имати прихода од једне куће у средњу руку 36 ока од свију дажбина, рачунећи оку по 20 п.чар.

7-мо Да према овако неједнакој оцени вештака парничара, чланови комисије узимајући у вид, што је земља овога господарлука више брдовита и више западу окренута, но остала земља овога села, налази да је овај господар могао у средњу руку имати годишње прихода од једне куће 450 ока хране, рачунећи једну оку по 20 п. чар.

8-мо Да се по чл. 2,5 и 9. аграр. зак. земље које су тужени сељани под деветком држали и радили, имају сматрати за господарске и остати у искључиву својину туженим сељанима, а ови да су дужни платити бив. господару, т.ј. тужиоцу, накнаду према изнађеном средњем годишњем приходу, и то 34 1/2 куће, колико је у делу овога господарлука било, који приход износи 7762 гр. и 20 п. чарш. или 1552. 44 дин. и то од свију дажбина гди се и параспур узима, јер дажбине представљају господарлук а сваки господар имао је права и на параспурску дажбину ма под којим видом она била.

И кад се овај приход према чл. 26. пом. зак. са бројем седам помножи, онда целокупни откуп господарлука износи 54337 гр. и 20 п. чарш. или 10867.44 динара, коју суму дужни су сељани да исплате од данас за три месеца, или ако то немогну, онда по чл. 27. аграр. зак. на рокове са 6 посто год. интер.

Што се пак тиче траженог прихода преко 7 година, тужилачка страна се према чл. 34. аграр. зак. има одбити, с'тога, што ово није њена својина на основу које би имала право тражити приход од исте и преко законски одређеног времена у чл. 26. аграр. зак.; а пошто се је тужилачка страна одрекла од тражења својине из овог господарлука, то се према томе нема шта о својини каквој овде ни помињати.

Овим решењем има се заменити решење аграрне комисије од 14. октобра 1881. год. №591. односно овог дела господарлука Хусејинових наследника.

9-то Да су обе интересоване стране дужне по чл. 41. помен. закона, да сносе трошкове и дијурне вештаке.

На основу изложенога и чл. 23. аграр. закона Суд окр. Нишког II оделења.

Р Е Ш А В А:

Да све зиратне и остале земље у атару села Ораха, које су тужени сељани на броју њих 34 1/2 куће под деветком и иначе држали и радили, остану у искључиву својину њихову, но они да буду дужни платити наследницима умрлог Хусејин-бега Азис-беговића, и то сину његовом Абдул Азис-бегу и кћерима: Афети Хануми и Тјерђезар Хануми 54337 гр. и 20 п. чарш. или 10867.44 динара, или словом: десет хиљада осам стотина шесет седам динара и 44 п.дин, на име откупа од данас па за три месеца.

Овим решењем замењено је решење аграр. комисије од 14. октобра 1881 год., односно горе именованих господара, т.ј. наследника умрлог Хусејин-бега Азис-беговића.

Да се тужилачка страна од траженог прихода преко законом одређеног времена од 7 година одбије.

Да сељани, ако у горњем року од три месеца не могну овај откуп исплатити, буду дужни исплатити га у року од 5 година у равномерним ратама са 6% год. интересом, рачунећи овај кад прође горња три месеца.

Рате су ове:

2173.49 дин.	10. Августа	1888 год.
2173.49 „	„ „	1889 год.
2173.49 „	„ „	1890 год.
2173.49 „	„ „	1891 год.
2173.49 „	„ „	1892 год.

Тужитељна страна платила је својим вештацима прописану дијурну а за тужену страну писати срескоме начелнику за наплату.

Ово решење које је одмах извршно дати по једно парничним странама.

Решено у Суду окр. Нишког II оделења 10. маја 1887 год. №2962. у Лесковцу.

Деловођа, писар, Андра Јовановић

Судија, Вел. Т. Живковић

Министарство финансије
ЗБр. 2868
31. Октобар 1888 год.
Београд

Сељани села Ораха у срезу власотиначком окр. нишком имају да плате насљедницима њиховог бив. господара умрлог Хусејин бега Азис-Беговића, имено: младољетном његовом сину Абдул Азис-бегу, пунољетној кћери Афети Хануми и младољетној Тјерђези Хануми, по решењу Суда окр. нишког II оделења од 10. Маја пр. год. №2962. **десет хиљада осам стотина шездесет седам динара и 44 пар. (10 867.44) за откуп** господарлука у њиховом селу, а под условима у решењу изложеним.

На овом господарлуку постоје ови терети:

I. По извештају Суда окр. нишког II оделења од 8. Јуна пр. год. №8252. забране:

1, Косте Стојадиновића из Д. Крајинца за 201.40 дин.

2, Цеке Стојадиновића, Миленка Митровића, Стаменка Стевановића и Николе Мицића из Д. Крајинца за 2333 гроша чарш.

II. По извештају Суда окр. нишког II оделења од 2. Фебруара тек. год. №1355.

3, Забрана Емлина Паша-Агића из Лесковца за 1475 дин. са 12% интереса од 26. Априла 1886 год.

III. По извештају начелника среза власотиначког од 9. и 16. Јуна пр. год. Бр. 3980 и 3521.

4, Забрана Амета Јашаревића Цинце из Лесковца за 2200 гр. чарш. са 6% интереса од Митрова-дна 1876 год.

IV По извештају начелства окр. нишког од 26. Августа пр. год №10590.

5, На име дуга Ђорђу Аћимовићу по пресуди Суда опш. нишке 98.10 дин. и на име таксе и дангубе 17.40 дин.

Сељани нису ништа положили у отплату.

За наплату овог господарлука опуномоћен је г. Назим-бег конзул турски у Нишу, по пуномоћију потврђеном код срп. конзулата у Солуну под 28. Јулом пр. год. КН°99; а овај је опет право тог пуномоћија пренео на Али-Агу Амет Лалића, коме се има исплатити досуђена сума.

Наређујем:

Да каса аграрног зајма исплати Али Аги Амет Лалићу овај господарлук под условима под којима се исплате овог рода врше, па с'исплаћеном сумом да задужи сељане села Ораха за рачун аграрне касе. Прилаже се решење и пуномоћије.

Министар Финансија,
(потпис нечитак)

Главни ———		10864.44
Интерес од 10. Авг. 87 до 31. Октобра 88. ———		795.56
	Свега	11.660.00 дин.
Задржати и то:		
За вишак интереса ———	69.70 д.	
За трошкове ———	174.90 д.	244.60
За повериоце по уверењу		4634.65
	Свега	4879.25
По забрани г. Кнежевића		650
	Свега	5529.25

Ст. Степановић

Министарство финансије
ЗБр. 1424
Април 1888 год.
у Београду

Сељани села Грајевца у срезу заплањском окр. нишком имају да плате своме бившем господару Мула Алији Сулејмановићу, по решењу аграрне комисије од 21 Октобра 1881 год. №695 **једанајест хиљада пет стотина и педесет (11550) гроша чарш.** за откуп господарлука у њиховом селу, под условима изложеним у решењу.

По извештају начелника бив. среза заплањског од 20. Децембра 1885. год. №3357, на овом господарлуку постоји попис полиц. за извршење наплате по извршеним судским пресудама, по којима Алија има да плати:

1, Јумеру Сејфедин Беговићу 2300 дин. са 6% интереса од 1 Децембра 1877 до наплате и на име таксе 115 дин.

2, Х. Мустафи Карабацаку 640 дин. са 6% интереса од 1 Августа 1880 год. до наплате и на име таксе 41.50 дин.

3, Каси државној за заступање 24 дин.

4, по извештају Суда окр. нишког I-ог оделења од 15 Октобра №11089. стоји још и забрана Х. Мустафе Карабацака за 14700 гр. чарш.

Све ове суме, којима је оптерећен овај господарлук, у колико нису измирене из откупне суме господарлука овог истог господара у селу Д. Јајини, имају се измирити из суме овог господарлука.

За наплату пријавио се Али Ага Амет-Лалић, по пуномоћију потврђеном у преводу код Мин. Иностр. дела под 5 Фебруаром 1885. год. №1499.

Наређујем: да каса аграрног зајма исплати Лалићу овај господарлук под условима, под којима се исплате овог рода врше, па исплаћеном сумом да задужи сељане села Грајевца за рачун аграрне комисије.

Прилаже се решење и пуномоћје.

Министар финансија,
(потпис нечитак)

Главни ———	11550 гр. или	2286.90
Инт. 6% од 21/XII 81 до 12/IV 888 год ———		863.10
	Свега	3100.00
задржати и то:		
за виш. инт. ———	12.60. д.	
„ трошкове ———	47.25 д.	59.85
	ост.	3090.15

Ст. Степановић

Р Е Ш Е Њ Е

Суда округа Нишког II одељења, одређеног

у с п о р у

Ибиша, Садика, Усеина, Сејфедина и Јумеза бр. Мамутовића и Дудије, жене пок. Амета Мамутовића из Лесковца, које све заступа речени Ибиш, а овог опет г. Чед. Мариновић адв. из Ниша.

п р о т и в у

Сељана села Ладовице које заступају: Недељко Станковић, Мијајло Коцић, Цветко Стојановић и Ђорђе Јовановић, овд.

Решавали су судије:
Светоз. Јањић — За расправу господарлука
Љуб. Симић
Судећи секретар
Вић. Петровић — правник
Деловођа писар
К. Ж. Бурђевић

Налазећи да је овај предмет подпуно извиђен, суд је узео у вид:

1.) Да су господари — тужиоци — извршном пресудом суда округа Нишког од 23 Маја т. г. №7017, добили право на господарлук у селу Ладовици, за који ће се накнада према аграр. закону одредити и да је према томе пуномоћ тужитељне стране на рочишту под №10933 показао: да би господари могли имати приходе годишње од овог госпадарлука рачунајући на 2300 дулума зиратних земље, а од своју 53 кућа на име деветка и то

1. од пшенице, кукуруза, јечма, овса, ражи — — — — — — — — — 28.750 ока
2. од параспура пшеници — — 10.600 „
3. од 400 дулума винограда по 1 гр. од дулума год. — — — — — —400 гр.
4. од конопља — — — — — — — 400 ока
5. од пасуља — — — — — — — — 530 „
6. од конопљеног семена — — — 265 „
7. од сламе и плеве — — — — — 78.700 „
8. од винограда што их раде страни сељани и то 357 дулума узимали су тужиоцу по 3½ гр. чар. од дулума

Представљајући овако своју тражбу тражио је приход до данас, а да му се уступи у својину њива од 40 дулума до села, њива „Ораповац" од 10 дулума, њива у „Дубрави" од 261 дулума, њива код сеоског трла од 32 дулума, њива „Ливада" од 20 дулума, шума од 490 дулума, виноград од 48 дулума у 7 комада и гувна, кућни плац, салаш и амбар.

2.) Да пуномоћници туженог села нису хтели дати реч ни о количини средњег годишњег прихода нити о количини зиратног земљишта.

3.) Да је суд према овоме, изискао мнење од заклетих вештака и једне и друге стране о год. приходу па су вештаци господара Реџеп Бајрамовић из Ниша и Амет Ибраим Беговић из Лесковца изјавили да би господари могли добити на име годишњих прихода детевка и то:

1. Од параспура — — — — — — — 8050 ока
2. Од пшенице, кукуруза, јечма, овса, ражи, пасуља, кучине и конопљиног семена — — — — — — — — — 44800 „

Узев да су све ово примали господари у белом житу.

3. Од сламе и плеве — — — — 60000 „ и
4. Од винограда дулумско 391 грош чар. на 391 дулум.

4.) Вештаци пак сеоски Ивко Илић земљоделац из Дадинца и Цветко Бокић теж. из Орашја показали су да би господари могли добити год. прихода на име деветка од целог господарлука и то:

1. Од пшенице, јечма, овса и ражи — — — — — — — — — — — — — — — 1590 ока
2. Од праспура — — — — — — — 3180 „
3. од конопља — — — — — — — — 106 „
4. од кукуруза — — — — — — — 1590 „
5. од конопљеног семена — — — — — 53 „
6. од пасуља — — — — — — — — 106 „
7. од сламе и плеве — — — — — 9546 „
8. од винограда дулумско на 391 дул. — — — — — — — — — — — — — — — 294 —гр.ч.

5.) Да су вештаци обеју страна изјавили: да је у турско време била цена храни у средњу руку и то: житу и кукурузу по 0.10 динара од оке, конопљи 0.50 дин. конопљином семену 0.40 дин. слами и плеви 2 паре динарске и пасуљу 0.25 дин.

Пошто се вештаци у мишљењу не саглашавају, то се и суд није могао сложити ни са вештацима господара нити са вештацима сеоским, већ је по своме сопственом убеђењу, које је стеко приликом увиђаја деветарске земље, којом приликом уверио се, да су земље по простору довољне, по квалитету добре, а обзирући се и на ту околност што је по сазнању село за време рата горело, нашао: Да би господари могли добити од целог господарлука у средњу руку годишње на име деветка и то:

1. од параспура — — — — 5300 ока жита
2. од пшенице, јечма, овса и ражи — — — — — — — — — — — — — — — 8480 „
3. од кукуруза — — — — — 5300 ока
4. од конопља — — — — — — — 265 „
5. од конопљиног семена — — 106 „
6. од пасуља — — — — — — 106 „
7. од сламе и плеве — — — 34450 „
8. на име дулумског 391 гр. год.

Па како господари траже овај приход у новцу то, пошто се ови производи претворе у новац по признатој цени од стране вештака обеју страна, онда излази, да средњи годишњи приход целог овог господарлука износи 2876.60 динара год.

6.) Да по члану 2. и 5. аграрног закона све зиратне земље постојеће у атару овог села, које су сељани под деветком радили имају остати сељанима овог села у искључиву својину а они да су према члану 9. аграрног закона дужни дати господарима накнаду према изнађеном средњем годишњем приходу.

7.) Да је суд по члану 25. аграрног закона изнашао да су господари у средну годину могли добити приход 2876.60 динара, која сума кад се према чл. 26. закона са бројем 7 помножи и томе још дода приход за 4 године и то 1881, 1882, 1883, 1884 год., сходно члану 34 пом. закона јер се господари пријавили за своје тражење 21. Марта 1881. год. Дакле кад се горња сума прихода помножи са бројем година (11) једанајест (2876.60 x 11), онда ће тај производ који износи 31.642.60 динара представљати накнаду коју су сељани дужни бив. господарима исплатити у року од данас па за три месеца; а у противном случају према члану 27. аграрног закона на рате за пет година и са интересом 6% год.

8.) Да су интересоване стране по чл. 41. аграрног закона одговорна свака својим вештацима за дијурну.

Са наведених разлога и с погледом још и на чл. 23. пом. закона и на предпис Г. Министра правде од 26 Јуна 1884 године №2674 — суд окр. Нишког II одељења који овде представља аграрну комисију

Р е ш а в а

Да све земље постојеће у атару села Ладовице између атара села Кукавице, Гложана, Прилепца и Козаре које су сељани села Ладовице под деветком радили као и виногради које су сељани овог села радили остану њима у искључиву својину а они да плате господарима Ибишу, Садику, Хусеину, Сејфедину и Јумеру бр. Мамутовића и Дудији жени Амета Мамутовића из Лесковца на име откупне цене свега (31642.60) **тридесет и једну хиљаду шест стотина четрдесет и два динара и шест пара** од данас па за три месеца; но ако не би били у стању да за ово време плате, онда да исту цену исплате у року најдаље за пет година и са интересом 6% год. рачунајући овај од дана кад протекну горња три месеца а то је од 12. Марта 1885. год. па до наплате.

Рате су ове: 6328.52 дин. 12 Марта 1886 год., 6328.52 динара 12 Марта 1887 год., 6328.52 динара 12 Марта 1888 године, 6328.52 динара 12 Марта 1889 године и 6328.52 динара 12 Марта 1890 године.

Обе стране да плате вештацима дијурну по 18 динара за по 3 дана и то: господарн Рецепу Бајрамовићу из Ниша и Амету Ибраим Беговићу из Лесковца, а сељани Ивку Илићу из Дадинца и Цветку Бокићу из Орашја.

За имање које је тужилачка страна оглашавала за својину, упућује се надлежном окружном суду да је парничким путем тражи и докаже по чл. 24 агр. зак. Ову парницу има да поведе за (2.) два месеца од пријема овог решења, иначе има се узети да ово тражење и не стоји.

Решење ово које је по члану 23 агр. зак. одмах извршно, предати странкама. А за наплату вештачке дијурне писано је полиц. властима.

Од Суда окр. Нишког II одељења №10933. 12. Децембра 1884 у Лесковцу.

Коста Ж. Ђурђевић писар, Свет. Јањић Судија,

Право по овом решењу у име моје и мојих властодаваца Садика, Усејина, Сејфедина и Јусуфа браће Мамутовића и Дудије жене пок. Амета Мамутовића из Лесковца у свему преносим на Махмуда Хусеин Спајића трговца из Ниша, јер сам од њега подпуно нам досуђену суму примио.

2 Фебруар 1885 г. Ниш (турски потпис) т. јест Ибиш Мамутовић

Да је Ибиш Мамутовић турчин из Ниша, који ми је лично познат, признао предамном, да је примање своје по овом решењу у 31642.60 динара и осталих задругара његових: Садика, Усејина, Сејфедина и Јумера и Дудије, жене пок. Амета Мамутовића бив. из Лесковца, а као пуномоћник њин и то: Хусејина и Сејфедина браће Мамутовића, по поднесеном пуномоћију, потврђеном код Начелства Округа Врањског, под 28. Октобар 1880. год. №7755. ПП№1597. а овереном код Начелства округа Нишког, под 8. Јануара 1885. год. №305; а Садика и Јумера браће Мамутовића и Дуде, удове Амета Мамутовића, по поднесеном такође пуномоћију, потврђеном код Начелства Округа Врањског под 11. Новембар 1880. год. №8008. ПП№34. а овереном код Начелства округа Нишког, под 25. Јануара 1885. године №1157. пренео на Махмуда Усејин Спајића трговца из Ниша, тврдим, с'тим да је за овај рад наплаћена такса у 63.60 динара.

№1.623
14. Фебруар 1885. год. у Нишу

За Неспорна дела Судија, Св. Јањић

Министарство финансија
ЗБр. 2993.
30. октобра 1886. год. у Београду

Сељани села Ладовице у срезу Власотиначком окр. нишком по решењу II одељења суда округа нишког у Лесковцу од 12. Децембра 1884 године №10.933, имају да плате на име одкупа од господарлука својим господарима: Ибишу, Садику, Усејину, Сејфедину и Јумеру браћи Мамутовића и Дудији ж. пок Амета Мамутовића, **тридесет једну хиљаду шест стотина четрдесет и два динара и 60 пара**, под условима у решењу изложеним.

По извешћу суда округа нишког од 1. о. м. №9500 на овом господарлуку нема терета ни на примању забрана.

По извешћу II одељења суда окр. нишког у Лесковцу од 30. пр. м. №3764. на овом господарлуку постоји забрана на део Ибишев Васе Миленковића из Лесковца за 580 динара.

По извешћу Начелника среза власотиначког од 11. Марта о. г. №1406. на овом господарлуку постоји забрана Нешка Митровића из Лесковца за 4175 гр. чарш. са 6% интереса од 1867 године.

Сељани на име отплате нису дали ништа.

По преносу учињеном код II одељења суда округа нишког у Лесковцу под 14. фебруаром 1885 год. №1623. пријемник је права наплате овог господарлука Махмуд Усеин Спахић из Ниша.

Предајући каси аграрног зајма у прилогу под ./. решење о расправи овог господарлука, препоручујем јој, да по истом досуђену суму заједно са припадајућим интересом исплати пријемнику права за наплату овог господарлука Махмуд Усеин Спахићу под условима прописаним за исплате овог рода и са исплаћеном сумом задужи сељане села Ладовице за рачун аграрне касе.

Министар финансија,
Чед. Мијатовић

Главни — — — — — —	31.642.60	
Инт. од 12. Марта 85. до 1/XI 86 год. по 6% — —	3.100	
Св. — — — — — — — —	34.742.60	
Задржати:		
за вишак инт. — — — — —	173.75	
" трошкове — — — — — —	521.15	694.90
издати — — — — — —	34.047.70	
За повериоце по уверењу —	2.233.30	

Ст. Степановић

Р Е Ш Е Њ Е

Суда Топличког округа представљајућег аграрну комисију, надлежног

у спору

Алмасе Салим Беговићке из Лесковца, коју заступа г. В. Грудић адвокат из Београда

против

Борђ. Илијћа, Стојана Станковића, Милоша Митровића, Ивка Митровића, Мијајла Илијћа, Јована Стаковића, Тодора Ивановића, Стојана Цакића, Нисе Докића, Петра Николића, Милоша Цакића, Ставре Борђевића, Петра Филиповића, Тасе Ристића, Јована Николића, Момира Миљковића, Анђелка Ристића, Стевана Николића, Станоја Бојића, масе Стојка Мијајловића, Нисе Борђевића и Петра Николића из Ждеглова, Среза Јабланичког решавали чланови комисије

За одкуп господарлука

Пресед. Суда,
А. Прокић
Судије
А. Р. Милисављевић
М. А. Николић

Помоћник тужилачке странке тражио је да суд, по аграрноме закону расправи господарски однос и изнађе откупну цену од ове зиратне земље, коју сељани држе и раде, стављајући у својину, на коју је од сада полагано право, под девето његова властодавка примила је у турско доба деветка од тужених сељана и то:

ражи параспура,	20.000 ока
шеница деветка,	20.000 ока
кукуруза „	35.000 ока
јечма „	16.000 ока
ражи „	12.000 ока
конопље „	150 ока
сламе и плеве	80.000 ока

сем тога тражио је приход од времена пријаве.

За вештаке изабрао је Амета Јашаревића из Лесковца и Османа Дурића из Ниша, тужени сељани пристали су, да се господарски однос између њих и тужилачке странке расправи. Господару су давали **девето** и то годишње: параспура сејала је свака кућа по 20 ока, а од осталих усева давали су шенице 150 ока, кукуруза 150 ока, јечма 100 ока, ражи 200 ока, овса 50-60 ока и конопље 50 ока.

Изабрали су за вештаке Борђа Ранђеловића и Младена Марјановића, први из Тогачевца, други из В. Војиловца.

Према овоме чланови комисије са вештацима и парничним странама изашла у село Ждеглово, ради уверења о каквоћи и количини зиратне земље, као и о томе, колико су сељани могли од разних усева, у средњу руку давати тужилачкој странки деветка, па је нађено, да су могли давати

а. ражи параспура 2000 — две хиљаде ока
б. шенице деветка 1200 — хиљаду две стотине ока
в. кукуруза деветка 2200 — две хиљаде двеста ока
г. јечма деветка 1000 — хиљаду ока
д. ражи деветка 2000 — две хиљаде ока
ж овса деветка 1000 — хиљаду ока
з. конопље деветка 220 — двеста двадесет ока

и од сламе и плеве годишње у новцу 60 — шесет динара, а цена овим производима да је

шеници дванајест пара динар.
ражи девет пара динар.
кукурузу десет пара динар.
јечма осам пара динар.

овсу седам пара динар. и конопљи 50. не десет пара дин. што кад се обрачуна, онда излази, да је годишња откупна цена — 984 — девет стотина осамдесет и четири динара, што кад се према члану 26. аграрног закона помножи са 7 и према чл. 34. пом. закона, још са три, т.ј. за три године изграбљеногa прихода рачунећи за 1881 кад је и пријава аграрној комисији поднесена, за 1882 и 1883, а не и за ову годину, јер се исте године откупна цена изрече, и сељани постају сопственици зиратне земље, — онда да су сељани дужни да плаће тужилачкој странки . . . 9840. динара, којој суми кад се дода и трогодишњи приход од сламе и плеве, према ранијој оцени, онда излази целокупна откупна цена 10.020 — десет хиљада и двадесет динара, да су обе странке дужне да сносе терет положене дијурне за чланове комисије и вештаке, јер се нису могле саме сложити о откупној цени и тиме овај рад изазвале. Сем тога тужилачка странка одговорна је касси државној, за одговор државнога правобраниоца, на њену тужбу, подигнуту за својину, од које касније одустала, као и вештацима за трошак, који је — она тужилачка странка изазвала.

Зато, с погледом још и на чланове 9, 10. и 27. аграрног закона, Суд округа топличког, представљајући аграрну комисију

Р е ш а в а

Да тужени сељани плате тужилачкој страни **10.020. дин. десет хиљада двадесет динара** као откупну цену за све земље, које су биле под господарлуком, и које су они држали и радили и сад држе и раде, и тужилачкој страни **девето** давали: и то, да плате у пет рокова за пет година, рачунајући на истеку сваке године, т.ј. 8. Јуна као дана решења по 2004. динара — две хиљаде четири динара, и кад последњу исплату учине, онда да је тужилачка странка дужна да их на све зиратне убаштини, што ако не учини, онда, да се тужени сами могу убаштинити.

Тужилачка странка да плати државној 50 динара за одговор државнога правобраниоца на тужбу и вештацима Амету Јашаревићу из Лесковца, 36. дин. Борђу Ранђеловићу из Тогачевца и Младену Марјановићу из Вел. војилова по 6 динара у име трошка.

Решење ово одма извршно.

Решено у Суду Топличког округа представљајућег аграрну комисију 8. јуна 1884. год. у Прокупљу №5355.

Председник Комисије
Председник Суда,
А. Прокић

Члан комисије уједно и деловоћ,
М. Николић

Уверење
ЗБр. 3531
8. Јуна 1885. г. Београд

Којим се тврди, да је при исплати господарлука Елмасе Селим Беговићке, у селу Жде главе среза Јабланичког ок. Топличког, од њеног примања за исти господарлук задржато на каси аграрног зајма **шест хиљада тридесет седам динара 40. п.д.** на име заступничке награде Уроша Кнежевића адвоката из Лесковца а за расправу господарлука: Држановачког, Лугарског, Жде главског, Орљанског и Пејковачког, према чему се при исплати ових господарлука нема шта више задржавати као награда Кнежевића.

Благајник зајма,

Министарство финансија
ЗН№3494
6. Јуна 1885 год.
Београд
Београд

Сељани села Жде Главе у срезу Јабланичком окр. Топличком, по решењу суда окр. Топличког, од 8. Јуна п.г. Н№5355, обвезни су да плате на име откупа од господарлука својој господарици Елмаси Селим Беговићки **десет хиљада и двадесет динара**, под условиом у решењу изложенима.

По извешћу Суда округа Топличкод од 8. априла о. год. Н№2794, и 25. пр. м. ЗН№ 3114, на овом господарлуку нема никакови терета ни забрана.

По извешћу начелника Среза јабланичког од 15. Априла о. Н№1827. и 5. о. м. №2986 на овом господарлуку нема никакових забрана, нити су сељани дали што на име одплате.

Од овог примања има се одбити као заступничка награда Урошу Кнежевићу адвокату тридесет хиљада четир стотине деведесет два гроша а за расправе господарлука: Држановачког, Лзгарског, Жде Главског, Орљанског и Пејковачког.

По пуномоћју потврђеном код Начелства Окр. Нишког под 12. Мартом о. год. №2166, заступник је господарске Гос. Мавро Кордато секретар овд. тур. посланства (оригинално пуномоћију налази се у актима исплате господаркиног господарлука у селу Лугару).

Предајући Каси аграрног зајма у прилогу под (решење, препоручујем јој да по истом досуђену суму Елмаси исплати, њеном заступнику Г. Мавро Кордату, под условима прописаним за исплату овог рока, и са исплаћеном сумом задужи сељане села Жде Главе за рачун аграрне касе.

Министар Финансија,
Вук Петровић

Главни ——— 10.020 д.	
Задржати:	
за вишак интереса ———	70.25
„ трошкове ———	150.35
	220.60
За г. Уроша 30492 гр. гр.	
или ———	6037.40
Свега	6238.00 д.

Ст. Степановић

---

25 Новембра 1884. године у Лесковцу

Протокол поравнања

У спору Хасана, Сајфедина и Шабана Мусте Спајића као насљедника умрлога Мусте -али Спајића и насљедника Мехмеда Османовића, сина Османа Буњака, а имено: Асана и Османа Мехмедовића, синови: Ајше и Фатиме Мехмедовићке, кћери умрлог Мехмеда, које све заступа Хусејин Бектешевић из Лесковца, а овога г. Вучко Д. Грудић, адв. из Ниша

са

Сељанима села Горње Стопање, а именом: Цеке Тодоровића, Тасе Мијаиловића, Косте Цветановића, Димитрија Станковића, Јована Цветоковића, Станка Стојановића и Петра Прокоповића, који су били под господарлуком Мустафе, Смиљка Цекића, Јована Миљковића, Николе Станковића и Станка Јовића који су били опет под господаром Мехмеда.

Присутни били су:

За откупе господарлука

Судије:
Св. Јањић
Љуб. Симић

За судију секретар (прав.)
Вић. Петровић
Деловођа писар
К. Бурђевић

Кад је према наредби од 16 тек. месеца №10.714 Суд изашо у село Горњу Стопању зарад расправе и оцене господарлука, онда су дошле суду обе парничне стране, па изјавише, да су се поравнали тако: да сељани који су били под господарлуком Мустафиних наследника, плате овима четири хиљаде и две стотине динара, а сељани, који су били под господарлуком наследника умрлог Мехмеда, плате овима две хиљаде и четири стотине динара, па да све земље које су ове куће под деветком радиле остану у искључиву својину и располагање и то: како деветарске земље тако и оне које су засађене виновом лозом, тако да бив. господари, сем одкупне цене немају више да потражују од овог села ништа ма по ком основу.

Ову одкупну цену платиће сељани од данас па за три месеца, но ако је неплате, плаћаће 6% год. интерес од дана прошлог рока до наплате.

У ову одкупну цену улази и она цена која је решењем аграрне комисије од 12 Октобра 1881. год. %642 досуђена и то: Мустафи у 6.6321 /2 гр. чар. и Мехмеду Буњаку, а не пољаку, у 3430 гр. чар. јер решење аграрне Комисије односно ова два господара замењује се овим поравнањем.

Земље које се овим поравнањем одкупљују, леже у атару села год. Стопање, који опет постоји међу атарима села Доњ. Стопање,

Доњ. Синковце, Тукековце, вароши Лесковца, Белановца и Подринца.

Тужилачка страна одма предаде сељанима и тапије на турском језику, које је имао Мустафа спајија у овом господарлуку, а Мехмед није имао тапије.

Поравнање ово траже обе стране, а за сељане да се даде Стојану Станковићу.

т.ј. Усејин
Бакташевић
(турски потпис)
В.Д. Грудић, адв.

+ Цека Тодоровић
+ Таса Маринковић
+ Коста Цветановић
+ Димитрије Станковић
+ Стојан а не Станко Стојановић
+ Станко Митковић, за Петра Прокоповића који је умро старатељским судом одређени старалац
+ Смиљко Цекић
+ Јован Миљковић
+ Никола Станковић
+ Станко Јовић

После овога изјавише да је Јован Цветковић умро, а на његовом имању сада живи његова жена Васка са децом, без старалаца, јер ови нису још наименовани.

Прочитано и признато тврде

Деловођа
писар,
К. Бурђевић

Судије
Св. Јањић
Љуб. Симић
За судије секретар
Вић. Петровић

Други акт
под №1190.

Рађено 12 Марта 1885. год.
у Суду окр. Нишког II одељења у Лесковцу

Према наредби суда овог №1116 добављени су новопостављени стараоци наследника умрлог Јована Цветковића бив. из год. Станање имено: Стојан Станковић и Коста Цветковић, онд. па кад им је саопштено закључено поравнање под №10.798/84 год. по спору Асана, Сејфедина и Шабана Муста Спајића и осталих противу сељана села Горње Стопање, они изјавише: да је за масу корисно и зато га сада у свему усвајају.

+ Стојан Становић
+ Коста Цветковић

Оверавају
Судија,
Т. Радичевић.

САРАДНИЦИ

Др **Гојко Миљанић**, Београд
Александар Јанић, Београд
Исидор Буковић, Београд
Станимир Јовановић, Ниш
Вења Поповић, Београд
Момчило Вучековић, Београд
Миодраг Митровић, Врање
Др **Живан Стојковић**, Лесковац
Светислав Миладиновић, Београд
Ратко Д. Димитријевић, Београд
Предраг Миленковић, Београд
Драгољуб Шкондрић Љубан, Београд
Светислав Савковић, Београд
Драгољуб Ж. Мирчетић, Ниш
Душан Јончић, Београд
Тихомир Слијепчевић Гајо, Београд
Никола Антић, Београд
Јован Манасијевић, Београд
Хранислав Ракић, Лесковац
Јован Максимовић, Ниш
Радошин Рајовић, Београд
Милан Обрадовић, Београд
Др **Милан М. Миладиновић**, Београд
Др **Никола Цветковић**, Београд
Благоје Глигоријевић, Београд
Владимир Цветковић, Београд
Борђе Стаменковић, Ниш
Др **Видосава Стојанчевић**, Београд
Др **Михајло Костић**, Београд
Мр **Петар Голубовић**, Ниш
Љубодраг А. Поповић, Београд
Др **Владимир Стојанчевић**, Београд
Др **Радослав Раденковић**, Ниш
Срђан Марковић, Лесковац
Драгутин М. Борђевић, Лесковац
Радош Требјешанин, Београд
Јован В. Јовановић, Лесковац
Станиша Војиновић, Београд
Драгољуб Трајковић, Београд
Др **Новица Ранђеловић**, Лесковац
Др **Властимир Стаменковић**, Лесковац
Др **Видак Јовановић**, Лесковац
Мр **Радоје Костић**, Ниш
Мр **Милица Бодрожић**, Београд
Др **Слободанка Стојичић**, Београд
С. Сотиров, Ниш
С. Станковић, Ниш
Д. Пешић, Ниш

С А Д Р Ж А Ј

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА

Др **Гојко Миљанић**, Војнополитички положај и најважнија ратна збивања на југу Србије у 1944. години — — — — — — — — 5

Александар Јанић, Неке особености народноослободилачке борбе и револуције на југу Србије — — — — — — — — — — — 15

Исидор Буковић, Двадесет прва српска ударна дивизија у пробоју сремског фронта и завршним операцијама — — — — — — — 21

Станимир Јовановић Јова, Пета српска народноослободилачка бригада у борбама од Бруса до Београда — — — — — — — — — 33

Вења Поповић, Пета српска ударна бригада — — — — — — — 43

Момчило Вучековић, Борбени пут 31. српске ударне бригаде 21. дивизије I армије са посебним осврто м на њену политичку активност 55

Миодраг Митровић, Двадесет и друга дивизија у ослободилачким борбама од Косова до Срема — — — — — — — — — — — 61

Др **Живан Стојковић**, Приказ борби у листовима и часописима 23. српске ударне дивизије — — — — — — — — — — — 71

Светислав Миладиновић, Четрнаеста српска народноослободилачка ударна бригада у борбама за ослобођење земље — — — — — 83

Ратко Д. Димитријевић, Скојевска организација у 14. српској ударној бригади 23. ударне дивизије — — — — — — — — — 87

Предраг Миленковић, Учешће 24. српске дивизије НОВЈ у Косовској операцији — — — — — — — — — — — — — — 97

Драгољуб Шкодрић Љубан, Једанаеста СНОУ бригада у завршним операцијама за ослобођење земље — — — — — — — — — — 113

Светислав Савковић, Борбени пут 25. српске ударне дивизије — — — 119

Драгољуб Ж. Мирчетић, Четрдесет пета српска дивизија НОВЈ у борбама у источној Босни — дрински мостобран — — — — — 133

Душан Јончић, Кратак приказ формирања, борбеног пута и дејства 46. дивизије НОВЈ — — — — — — — — — — — — 151

Тихомир Слијепчевић Гајо, Четрдесет шеста дивизија НОВЈ у борбама за ослобођење јужног Поморавља и Косова и рад њеног обавештајног центра — — — — — — — — — — — — — 163

Никола Антић, На борбеном путу од Пирота до Приштине — — — 175

Јован Манасијевић, Двадесет шеста српска бригада — — — — — 181

Хранислав Ракић, Борбени пут 47. дивизије НОВЈ — — — — — — 187

Јован Максимовић, Операција 14. к за сламање краљевачко-ужичког мостобрана од 15. октобра до 16. децембра 1944. — — — — — 197

Радошин Рајовић, Борбени пут Треће српске народноослободилачке ударне бригаде — — — — — — — — — — — — 207

Милан Обрадовић, Деловање обавештајне и контраобавештајне службе НОП-а у јединицама НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије — — — — — — — — 221

Др **Милан М. Миладиновић**, Нови квалитети у моралу јединица НОВ и ПОЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље 231

Др **Никола Цветковић**, Лирске народне партизанске песме у ратним листовима XXI српске ударне дивизије — — — — — — — 245

Благоје Глигоријевић, Војни судови у јединицама НОВЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље — — — — — — 255

Владимир Цветковић, Прилози и написи у листовима војних јединица са југа Србије (XXI — XXV дивизија) о борбеном доприносу пионира — — — — — — — — — — — — — — — 261

Борђе Стаменковић, Дневник Данила Атанацковића Ћате — — — — 267

ЧЛАНЦИ И ГРАБА

Др **Видосава Стојанчевић**, „Брачни новци" (»piéces de mariage«) — — 281

Михајло Костић, Петар Голубовић, Вички (Топлички) кисељак — — 291

Љубодраг А. Поповић, Административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918. — — — — — — — — — — 303

Др **Владимир Стојанчевић**, Један географски опис лесковачког краја из 1871. године — — — — — — — — — — — — 317

Др **Радослав Раденковић**, Прилози проучавању мотива народних приповедака југоисточне Србије — — — — — — — — — 323

Срђан Марковић, Благоје Пр. Стојановић — — — — — — — — 335

Драгутин М. Борђевић, Цртежи надгробних споменика и фотоснимци црквених експоната Христифора Црниловића — — — — — 343

Радош Требјешанин, Зграде основне школе у Лесковцу током XIX в. 351

Јован В. Јовановић, Црвена Јабука и Црвенојабучани — — — — — 359

Мр **Петар В. Голубовић**, Савремене демографске карактеристике општине Гаџин Хан — — — — — — — — — — — — — 383

Станиша Војиновић, Један заборављени сакупљач народних умотворина у Јовцу и Разгојни — — — — — — — — — — — 393

Драгољуб Трајковић, Два прилога из прошлости Лесковца — — — 397

Др **Новица Ранђеловић** и др **Властимир Стаменковић**, Травњачка флора југоисточне Србије — — — — — — — — — — — — 405

Др **Властимир Стаменковић** и др **Новица Ранђеловић**, Лековите биљке у флори југоисточне Србије — — — — — — — — — — — 411

С. Сотиров, С. Станковић и **Д. Пешић**, Технолошке карактеристике плода цанарике са планинског подручја Грделице — — — — — 425

Др **Видак Јовановић**, Анализа биљне заједнице Diantho-Armerietum rumelicae на Радан планини у јужној Србији — — — — — 435

Мр **Радоје Костић**, Рад КПЈ на формирању Топличког НОПО и прве акције одреда — — — — — — — — — — — — — 441

Стојан Јовић, Војне мисије и савезничка помоћ јединицама НОВЈ на југоистоку Србије 1943/1944. године — — — — — — — — — 455

Мр **Милица Бодрожић**, Радничка класа југа Србије од ослобођења до краја рата маја 1945. — — — — — — — — — — — — 475

ХРОНИКА

Скуп посвећен 25-годишњици излажења „Лесковачког зборника" — — 489

Научни скуп: „Јединице НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије — — — — — — — — 505

ПОСЕБАН ДЕО

Др **Слободанка Стојчић**, Међународни, економски, политички и правни аспект аграрног питања у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова, V део (докумената) — — — — — 1—40

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXVI

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

*

Одговорни уредник
Хранислав Ракић

*

Насловна страна
Јован Поповић

*

Лектор
Николај Тимченко

*

Технички уредник
Михајло Дедић

У финансирању „Лесковачког зборника" учествовали: Основна заједница за науку Јужноморавског региона, Самоуправна интересна заједница културе Лесковац, Републичка заједница науке Србије — Београд и Народни музеј Лесковац.

*

Решењем Републичког секретаријата за културу — Београд, бр. 413-500/02а „Лесковачки зборник" ослобођен пореза на промет.
